

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20034> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Meij, C.O. (Otto) van der

Title: Tussen Oranje en Spanje : de leefwereld van Bredase regenten 1550-1700

Issue Date: 2012-10-25

TUSSEN ORANJE EN SPANJE

De leefwereld van Bredase regenten 1550-1700

C.O. van der Meij

TUSSEN ORANJE EN SPANJE

De leefwereld van
Bredase regenten
1550-1700

TUSSEN ORANJE EN SPANJE

De leefwereld van Bredase regenten 1550-1700

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof.mr. P.F. van der Heijden,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op donderdag 25 oktober 2012
klokke 16.15

door

Otto van der Meij
geboren te Zaandam
in 1971

Promotiecommissie

Promotor: Prof.dr. F.S. Gaastra

Overige leden: Prof.dr. J. Pollmann
Dr. T. Kappelhof (Huygens ING)
Dr. H.M.E.P. Kuijpers

Op het omslag: De schepenbank in het stadhuis te Breda (Uit: Johan van Vliet, *'t Recht van Successie*, 1663)

Inhoud

Inleiding

<i>Beeld en zelfbeeld</i>	1
<i>Historiografie</i>	2
<i>Het onderzoek</i>	5
<i>Terminologie</i>	7
<i>Methode en bronnen</i>	8
<i>Indeling van het boek</i>	11

DEEL 1 INSTITUTIES EN PERSONEN

1. Stad in Brabant

<i>Generaliteitsland Staats-Brabant</i>	13
- Frontierstad	14
- Vestingstad: gouverneur en garnizoen	18
- Staats of Brabants?	24
 <i>Stad in de Republiek</i>	
- Populatie en migratie	27
- Interne verhoudingen en huwelijken	33
- De stedelijke economie	37
- Nijverheidssectoren	45
- Achterstelling?	52
 <i>Conclusie</i>	56

2. Heerlijk erfdeel van Oranje

<i>De heerlijkheid: de Baronie van Breda</i>	
- Oorsprong	57
- Omvang	59
- Heer en baron	63
- Rechten	66
- Regulering	68
- Hofdiensten en curialiteiten	72
- Inkomsten	75
 <i>Strijd in de familie</i>	
- Maria en Maurits (1590-1609)	80

Tussen Oranje en Spanje

- Filips Willem (1609-1618)	83
- Tussen Spanje en Oranje (1618-1637)	87
- De latere Oranjes (1637-1702)	88

Benoemingen

- Nassause domeinraad	89
- Rentmeesters	93
- Bestuurlijke en politieke elite	99

<i>Conclusie</i>	103
------------------	-----

3. Van ridder tot kamerheer: de drossaard

Rechtsmacht

- De drossaard	105
- De schout	107
- Gerechtsondersteuning: klerk van de bloede en roededragers	110
- Inkomsten	113

Jonkers en hovelingen

- Ferdinand de Bernuy (1590-1613)	117
- Jan Baptist Keeremans (1613)	119
- François van Aerssen (1613)	120
- Johan van Aerssen (1613-1625)	120
- Karel Otto van Haestrecht, heer van Drunen, Gansoyen en Halewynde (1627-1637)	124

Favorieten en kamerheren

- Cornelis van Aerssen, heer van Wernhout (1637-1651)	125
- Proces Hendrik van Aerssen	126
- Karel Hendrik Polyander van der Kerckhoven, heer van Heenvliet en baron van Wotton (1654-1674)	130
- Stadhouder Daniel Buycx (1651-1660)	131
- Stadhouder Goswinus van Bernagie (1660-1676)	133
- Hans Willem Bentinck, graaf van Portland (1674-1709)	136
- Stadhouder Cornelis Damisse (1676-1688)	138
- Stadhouder Johan van Goor (1688-1701)	140

<i>Conclusie</i>	141
------------------	-----

4. Bestuur en bestuurders

<i>Het Zuid-Nederlandse model</i>	143
- De Bredase corporatie	144

<i>De schepenbank</i>	145
-----------------------	-----

De magistraat

- Verkiezing	146
- Binnen en buitenburgemeester	148

- Inkomsten	153
- Functieduur en oligarchisering	157

Analyse naar criteria

- Geboren Brabander	161
- Poorterschap	164
- Van echten bedde	165

<i>Informele criteria</i>	165
---------------------------	-----

<i>Academisering</i>	168
----------------------	-----

<i>Continuatie</i>	172
--------------------	-----

<i>De tienraad</i>	172
--------------------	-----

<i>Subalterne ambten en colleges</i>	174
--------------------------------------	-----

- Weeskamer	175
- Burgerweeshuis	176
- Kerkmeester	177
- Militair hospitaal	178
- Gasthuis	179
- Armkinderhuis	179
- Oude mannenhuis	180

<i>Armenzorg</i>	180
------------------	-----

<i>De ministers</i>	181
---------------------	-----

<i>Conclusie</i>	186
------------------	-----

5. Dit papen paradijs

<i>Het religieuze schisma</i>	188
-------------------------------	-----

De gereformeerde kerk na 1590

- Organisatie	191
- Visitatie (1606)	193
- Rondom het Bestand	196
- Predikanten	200

<i>De katholieke geestelijkheid na 1590</i>	205
---	-----

- De kanunniken	206
- Het klooster van Sint Catharinadal en begijnhof	210

<i>De verhouding stedelijke overheid-publieke kerk: 1625-1637</i>	213
---	-----

<i>De stedelijke reformatie na 1637</i>	218
---	-----

- Katholieke geestelijkheid na 1637	220
- Klooster en begijnhof	223
- De politieke reformatie (1648-1660)	226

Tussen Oranje en Spanje

- Omgangsoecumene 232
- De rol van de autoriteiten in het vierde kwart van de zeventiende eeuw 236

Conclusie 241

6. Van oude en nieuwe regenten

Gescheiden wegen: 1568-1590 243

Calvinisering: 1590-1625 249

Rekatholisering: 1625-1637

- Beleg en capitulatie 257
- Benoemingen 259
- Relatie stad en gouvernement 264

Religie na 1637

- De nieuwe orde 268
- De politieke reformatie in de tweede helft van de zeventiende eeuw 274
- De oude garde 277
- Regenten in de kerkenraad 280
- Magistraat versus kerkenraad 283

Conclusie 287

DEEL 2. PERSONEN EN NETWERKEN

7. Eersteklas ambtenaren, tweederangs regenten

Rangen en standen

- Sociale ordening 289
- Adel 292
- Burgerlijk patriciaat 296
- Kooplieden en ondernemers 298
- Belastingpachters 302

Vrije beroepen

- Medici 307
- Juristen 311

De ambtenarij

- Begeving: Haagse patronage 313
- Inkomsten 315

Ambtsbekleding

- Stokhouder 319
- Griffier der lenen 320
- Gasthuis en weeskamer 323
- Stadhuis 326

- Postmeester	332
- Overig	333

<i>Conclusie</i>	336
------------------	-----

8. Gezins- en familielevens

Begin

- Doop	339
- Opvoeding	341
- Onderwijs	344
- Opleiding	351

Beschikking

- Vrijages	356
- Huwelijk	358

Bestemming

- Echtgenote en moeder	364
- Vrienden en verwanten	366

Bevoogding

- Bij leven en welzijn	369
- Wezen	371

Berusting

- Ziekten	376
- Graven en grafkelders	380
- Het doodsbed en de begrafenis	382

<i>Conclusie</i>	390
------------------	-----

9. Bezit en vermogen

<i>Rijkdom</i>	393
----------------	-----

- Bezittingen	396
---------------	-----

Onroerend goed

- Huizenbezit	401
---------------	-----

Landbezit en exploitatie

- Hoeves en landgoederen	411
- Land- en bosbouw	416
- Compagnie der gemoedens	421
- Molens	428

<i>Conclusie</i>	434
------------------	-----

10. Levensstijl en materiële cultuur

Kapitaalsvorming

- Geld en contanten	436
- Effecten	440
- Zilver, goud en sieraden	443

Kleding

448

Inrichting

- Wanddecoratie	451
- Meubilair	453
- Schilderijen	456

Het vermaak van de elite

- Lezen	461
- Spel en vermaak	467
- Jagen	471
- Tuinieren	473

Conclusie

476

11. Status en sociabiliteit

Aanzien

- De 'oude borgers'	479
- Importregenten	484
- Burgerwacht	489

Reputatie

- Ambtsbejegening	496
- Eer	501
- Kerkbanken en stoelen	502
- Schandalen	508
- Corruptie en wangedrag	511
- Leven na de dood	515

Sociabiliteit

- Schuttersgilden	521
- Rederijkers en muzikanten	526

Conclusie

532

12. In de ban van de macht

Rechtsmacht

- Drost Bernuy versus de magistraat	536
- Drossaard versus schout	538
- "Dit Bredaesche Triumviraet"	543

In haat verenigd

- Burgemeester Willem Snellen	549
- De kwestie Govert van Alphen	553
- “Dese geoppresseerde stadt ende gemeente”	556
- De nominaties anno 1665	559
- Bestuurlijke normen en waarden	563

Representatie

- Raadsvergadering en stadhuis	565
- Oranje boven?	569

Informele macht

- Stijgers en dalers: sociaal vermogen	574
- Makelaars: katholieke leidsmannen	582

Conclusie

585

Slotbeschouwing

587

Bronnen en literatuur

- Afkortingen	591
- Archieven	592
- Gedrukte bronnen	595
- Literatuur	597

Summary

623

Curriculum Vitae

627

Tussen Oranje en Spanje

Inleiding

Dirk van Hoorn zag in 1640 de toekomst met vertrouwen tegemoet. Hij was zojuist gekozen als schepen van de stad Breda, een eerbiedwaardige functie. Na zijn benoeming begin oktober duurde het even voordat hij zijn zaken in 's-Hertogenbosch, waar hij vandaan kwam, had geregeld. Op 10 november vertrok hij alsnog via de Maas richting Breda (er bestonden nauwelijks goede landwegen in het zuiden van het land), om zijn ambt aldaar te gaan bekleden. Hij zou er nooit aankomen. Bij Dinteloord viel hij 's avonds met zijn schip op het droge waar hij door een troepje Spaanse soldaten, die zich daar met negen man ophielden, werd verrast, overvallen en vervolgens doodgeschoten.¹

Beeld en zelfbeeld

Wie aan regenten denkt ziet al gauw een wereld van luxe en rijkdom opdoemen, niet een oneerbiedwaardige dood ergens op een rivieroever. Dit is ook het beeld zoals ons dat van menig portret afstraalt. Weliswaar zijn de heren vaak in stemmig zwart afgebeeld, toch wijzen even zovele details (een ambtsketen of een kraag) op een weldadig leven. Alleen al het gegeven dat men zich liet afbeelden door de belangrijke portretschilders van de dag als Rembrandt, Frans Hals of Nicolaes Maes zegt al voldoende. Waren deze mannen en hun echtgenotes echter wel datgene wat zij ons voorspiegelen te zijn? Wat ging er schuil achter hun ogenschijnlijk burgerlijke façade? Neem bijvoorbeeld het portret van een Delftse burger van de hand van Jan Steen, in 2004 voor 11,9 miljoen euro aangeschaft door het Rijksmuseum. Al jaren siert dit werk de omslag van de Engelse uitgave van Simon Schama's *The Embarrassment of Riches* – het boek bij uitstek over de oorsprong van de burgerlijkheid van de Nederlandse cultuur. Het schilderij is, mede gezien de prijs, inmiddels tot een eigen icoon geworden over de Nederlandse cultuur van de zeventiende eeuw, maar een met vooralsnog meer vraagtekens dan antwoorden.² De identiteit van de man en zijn dochter is immers nog steeds onbekend, al werd langere tijd aangenomen dat het hier een regent betrof. Het contrast tussen welvaart en armoede op de straten van Delft is opvallend groot.

In de zelfpresentatie van regenten - waar zijn zwarte kleding model voor staat - zit aldus een zekere spanning tussen eenvoud en luxe, hun burgerlijke komaf enerzijds en hun pretenties anderzijds.³ Niet alleen dat: de portretten zijn ook onevenwichtig verdeeld of anders tenminste ongelijk bewaard gebleven. Wie voor een willekeurige Hollandse regentenfamilie een portret wil zoeken, zal aanmerkelijk meer succes hebben dan voor een van de overige regio's in Nederland. Een portret van Dirk van

¹ SAB, OSA inv.nr. 375: officiaalboek 1600-1654, f. 143. Voor een bevestiging van dit incident, zie: BHIC, Collectie Pels-Rijcken, inv.nr. 26: "Memoriaell van de heer Drabbe sar.", ongefolieerd.

² Schama, *The Embarrassment of Riches*, 573-575; Grijzenhout & Van Sas, *De burger van Delft*.

³ Groeneweg, 'Regenten in het zwart'.

Hoorn is er bijvoorbeeld niet, evenmin als voor bijna alle andere Bredase regenten. Wie vervolgens de portretten uit de diverse regio's met elkaar vergelijkt, zal bovendien een wereld van verschil constateren. De kneuterigheid of stijfheid van de 'provincialen' staat tegenover de gelijkheid en zwier van de regenten in het centrum van de macht. Nu valt dit simpelweg te verklaren door een kwestie van vraag en aanbod, waardoor de betere schilders naar het centrum - in dit geval het gewest Holland - trokken en de periferie van de Republiek grotendeels achterbleef met tweederangs portrettisten. Kan er wellicht niet ook een verschil in status van regenten in worden ontwaard? Gold er in dat opzicht in de periferie eveneens een kwestie van vraag en aanbod?

Historiografie

De huidige stand van zaken met betrekking tot het eliteonderzoek in Nederland laat ons een antwoord op die vraag nog niet toe. Van oudsher is de meeste aandacht van historici naar Holland uitgegaan. 'Eliteliteratuur over de zeventiende-eeuwse regenten ontbreekt nagenoeg, en ook het stedelijk patriciaat buiten Holland heeft op enkele uitzonderingen na betrekkelijk weinig aandacht gekregen', schreef een kenner aan het eind van de vorige eeuw.⁴ Uiteraard vormde Holland het belangrijkste gewest binnen de Republiek met achttien stemhebbende steden, een derde van het totaal aantal stemhebbende steden in het land, en was het verantwoordelijk voor meer dan de helft van de financiële draagkracht van de Republiek. Voor de meeste van die steden zijn in boek- of artikelvorm wel gegevens voorhanden over de samenstelling van het regentendom.

Onderzoek naar regenten werd in Nederland al aan het begin van de twintigste eeuw verricht door Johan A. Elias, maar voor het eerst op wetenschappelijke wijze gebezigd door D.J. Roorda.⁵ Hij maakte daarvoor gebruik van een Engelse onderzoeksmethode, de prosopografie, waarbij voor een groep personen dezelfde basisgegevens over hun levensloop worden verzameld.⁶ Vooral diens *Partij en factie* (1960; 1978) gaf de aanzet tot nadere theses: was de machtsbasis van regenten gelegen in ideologische verschillen (Oranjegezind versus staatsgezind) of meer gebaseerd op familierelaties? Daarnaast kwam Roorda met de notie van 'aristocratisering', waarbij de levensstijl van de regenten in feite hun bestaan steeds meer ging overheersen.⁷ Met name de politieke aspecten werden vervolgens door M. van der Bijl getoetst voor Middelburg in het begin van de achttiende eeuw (1981). In Zeeland leek men, ondanks hevige twisten, vooral uit op machtsconsolidatie: partij- en factievorming gingen daarbij vaak hand in hand. J.A.F. de Jongste verlegde met zijn boek over Haarlem (1984) het onderzoeksterrein naar een al even roerig tijdvak, dat van de Doelistenbeweging halverwege de achttiende eeuw. Onder druk van sterk verslechterde economische omstandigheden kwam de stedelijke elite wel degelijk in beweging, maar de veranderingen speelden zich toch vooral af binnen het regentenpatriciaat. Voorlopig sluitstuk vormden de drie studies uit 1985 over Leiden (Prak), Gouda (De Jong) en Hoorn (Kooijmans). Door een vergelijkbare periode - de eerste helft van de achttiende eeuw - voor drie steden in Holland te onderzoeken, hoopte men door middel van een collectieve biografie het regentenpa-

⁴ De Jongste, red., *Vermaak van de elite in de vroegmoderne tijd*, 12-13.

⁵ Voor diens voltallige bibliografie, zie: *Rond prins en patriciaat*, 212-222.

⁶ Stone, 'Prosopography'.

⁷ Roorda, *Partij en factie*.

triciaat goed in kaart te brengen. Het beeld dat hieruit voortkwam was dat van een gegoede burgerij, wier bestuurlijke carrières platgetreden paden bewandelden en in materiële welstand leefden. Aan hun lijf of goed werd zelden getornd.

Daarna bleef het langere tijd stil. De dood van Roorda in 1983, onder wiens bezielende leiding in 1978 in Leiden tevens de Werkgroep Elites was opgericht, leek als een grauwsliuier over het vervolgonderzoek te hangen. Mondjesmaat verschenen af en toe nog wel kleinere publikaties. Het duurde ruim tien jaar voordat de eerste belangrijke vervolgstudie van K. Bossaers verscheen (1996). Zij richtte haar vizier op een aantal kleinere steden in het Hollandse Noorderkwartier. Er werden overeenkomsten en verschillen geconstateerd tussen de steden, maar niet van dien aard dat het beeld zich wijzigde.

Dit kwam niet in de laatste plaats doordat de onderzochte steden in Holland en Zeeland tenminste één ding gemeen hadden: de wijze waarop het stadsbestuur door middel van de vroedschap werd samengesteld. De vroedschap vormde een gesloten coterie van oude en nieuwe bestuurders tot stand gekomen door middel van coöptatie. Dit samenzijn bevorderde sterk de onderlinge familiebanden en groepsconsolidatie, oftewel oligarchisering. Ondertussen was wel een gedegen analyse van de gehele Hollandse bestuurlijke situatie verschenen van de hand van J. Price (1994). Deze Engelsman ontzuurde tenminste twee belangrijke pijlers van het regentenonderzoek: partijvorming en aristocratisering. De factie is volgens hem de basis van het politieke systeem. Dit was reeds eerder bevestigd door S. Groenveld.⁸ Facties bestaan in de eerste plaats uit families, die vervolgens op hun beurt wel een partijideologie kunnen dragen.⁹ Voor aristocratisering was het bewijsmateriaal vooral erg fragmentarisch: het idee van maatschappelijk-culturele afzondering van de regenten als groep in de samenleving kon aan de hand daarvan niet worden aangetoond.¹⁰

Onder het mom van familienetwerken is het onderzoek naar regenten nog wel voortgezet, met name vanuit de sociologie, waarbij de methode van de prosopografie overigens is verlaten.¹¹ In het meest recente overzichtswerk voor de Republiek uit 2004 door A.Th. van Deursen is bij regenten sprake van een collegiale bestuursvorm waarin afkomst en rijkdom bepalend waren.¹² W. Frijhoff besloot enige jaren daarvoor zijn passage over regenten in het handboek *1650 de kop 'Burgerlijke aristocraten'* mee te geven.¹³ Beiden benadrukken daarmee toch vooral de exclusiviteit van de groep.

Voor wie een ander beeld wil van regenten, moeten de bakens worden verzet richting het oosten van het land. Daar domineerde traditioneel gezien de (land)adel. Het is hier niet de plaats om op die groep in te gaan, aangezien zij een wezenlijk andere elite als uitgangspunt neemt. Een nieuwe doorbraak voor het regentenonderzoek kwam pas in 1997 met de verschijning van de studie van J. Streng over Zwolle, die de bestuurlijke elite van die stad voor maar liefst ruim tweehonderd jaar analyseerde. Voor de stad leze men in de eerste plaats het 'oost-nederlands' model. Hier bestond geen vroedschap maar heerste naast de magistraat een meente van vooral middenstanders, wier belangrijkste taak eruit bestond de magistraat te

⁸ Groenveld, *Evidente factiën in den staet*.

⁹ Price, *Holland and the Dutch Republic*, 57-69.

¹⁰ Ibidem, 51-56.

¹¹ Schmidt, *Om de eer van de familie*; Kooijmans, *Vriendschap en de kunst van het overleven*; Adams, *The familial state*.

¹² Van Deursen, *De last van veel geluk*, 144-146.

¹³ Frijhoff en Spies, *1650. Bevochten eendracht*, 102-105.

kiezen. Leidde deze getemperde invloed van de burgerij tot een wezenlijk ander karakter van de plaatselijke elite? In die zin ja, dat het patriciaat er vooral eenvoudiger van aard was (geen aristocratisering) en minder gesloten qua structuur. Tegenover de oligarchisering in Holland, plaatst Streng vooral een vorm van 'professionalisering' (al noemt hij dit niet zo): sociale stijgers uit de middenstand die meestal gestudeerd hadden en zich toedeed op het bestuur. Zijn boek is voor alles echter in de eerste plaats een politieke beschrijving van de corporatieve tendenzen van de stedelijke samenleving in de vroegmoderne tijd en minder een prosopografische studie *pur sang*. In 2007 verscheen nog een studie over de stad Groningen door H. Feenstra, met daarin specifieke aandacht voor de rol van de gezworen gemeente bij de vorming van de regeringselite (lees politieke elite). De auteur spreekt overigens ter correctie van een Oost-Nederlands/Noordwest-Duits model.¹⁴

De heilige drieëenheid van het regentenonderzoek - partij- en factievorming, oligarchisering en aristocratisering - zijn voor Holland ten tijde van de zeventiende eeuw dus nog altijd in belangrijke mate aannames en buiten Holland zelfs nauwelijks onderzocht.

Eén regio bleef tot nu toe vrijwel geheel buiten beeld, daar waar het elitestudies betreft: het zuiden van het land.¹⁵ Inmiddels was wel reeds geopperd dat het afwijkende stedensysteem van Brabant het bestaan van een eigen, Zuid-Nederlands model rechtvaardigde.¹⁶ In plaats van één (Holland en Zeeland) of twee (Oost-Nederland) geleidingen binnen het stadsbestuur, zou er sprake zijn van drie bestuurslagen bestaande uit klein bestuur, groot bestuur en breed beraad.¹⁷ Deze aparte politiek-institutionele ontwikkeling is pas recent voor 's-Hertogenbosch in het kader van een elitestudie over de zestiende eeuw enigszins uit de doeken gedaan, hoewel de auteur het specifiek Brabantse karakter van de stedelijke inrichting vrijwel negeert.¹⁸ Wat vooralsnog belangrijker is, zijn de uitkomsten: de Bossche bestuurlijke elite was relatief open van karakter. Zij behoorde tegelijk tot de vermogenselite van de stad zonder zich echter af te sluiten voor andere sociale groepen. Het afwijkende bestuurlijk stelsel lijkt er in ieder geval zorg voor te hebben gedragen dat een brede acceptatie voor bestuurlijke maatregelen werd gezocht, waardoor interne twisten werden vermeden. In 's-Hertogenbosch, kortom, geen factiestrijd maar een duidelijker herkenbare politieke topelite (of machtselite).

De uitwerking van het Zuid-Nederlandse model is bij nader inzien problematisch aangezien binnen het stedensysteem in Brabant tenminste evenzovele afwijkingen bestaan. Daar waar 's-Hertogenbosch typisch was (in de zin van conform het model), zijn andere belangrijke steden als Bergen op Zoom of Breda eerder atypisch. Bovendien lagen vele steden in de regio sinds halverwege de zestiende eeuw letterlijk in de vuurlinie tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden. Een stad als Breda ging herhaaldelijk in andere handen over: in 1568 (Spaans), 1577 (Staats), 1581 (Spaans), 1590 (Staats), 1625 (Spaans) en 1637 (Staats). Voor groepsvorming is daarentegen een brede maatschappelijke stabiliteit nodig en daar lijken de omstandigheden te Breda op het eerste gezicht niet naar geweest.

Met Breda was bovendien nog iets anders belangrijks aan de hand: het was een heerlijke stad. Breda was niet alleen vanwege haar strategische ligging belangrijk, maar tevens omdat het persoonlijk bezit was van de belangrijkste adellijke familie

¹⁴ Feenstra, *Spinnen in het web*, 16-21.

¹⁵ Kool-Blokland, *De elite van Heusden*.

¹⁶ Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen*, 33-53; Prak, *Republikeinse eenheid*, 51-52.

¹⁷ Van Boven, 'Bestuur, rechtspraak en notariaat', 84-89.

¹⁸ Schuttelaars, *Heren van de Raad*, speciaal 81-106.

in de Noordelijke Nederlanden: de Oranje-Nassaus. Breda en omgeving – de Baronie – vormden in wezen een enclave binnen de ontluikende staat. Dit kwam enerzijds door de uitzonderlijke grootte van de stad (met haar zeventuizend inwoners een buitenmaat voor wat betreft een heerlijke stad) en anderzijds doordat zij onderdeel vormde van een nog veel groter gebied, de Baronie, dat grofweg een vijfde van het huidige grondgebied van de provincie Noord-Brabant omvatte. Wie aan Breda kwam, raakte aldus aan de machtsbasis van de prins van Oranje.

Het onderzoek

Het projectvoorstel ‘De regenten van een stad in de Generaliteitslanden: Breda’, zoals beschreven in het programma *Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de zeventiende eeuw*, vormt het uitgangspunt van het gepleegde onderzoek.¹⁹ Bij de bedenkers van dit project leefde oorspronkelijk de gedachte de zeventiende eeuw halverwege de zestiende eeuw te laten beginnen, zodat het contrast tussen het ‘oude’ hertogdom Brabant en het ‘nieuwe’ generaliteitsland Brabant wellicht beter tot uiting zou komen.²⁰ Aan de vroege periode, de tweede helft van de zestiende eeuw, is voor de Bredase elite inmiddels reeds voldoende aandacht besteed.²¹ Het lag dan ook eerder voor de hand het eigen onderzoek zoveel mogelijk bij de bestaande literatuur te laten aansluiten. Het boek als geheel is desondanks stevig gegrondvest in het schisma van de zestiende eeuw.

De vele machtswisselingen die Breda vanaf 1568 kenmerkten bleken voor het onderzoek wel grote problemen met zich mee te brengen. Hoe een onderzoeksgroep te definiëren die, zoals Dirk van Hoorn vele decennia later nog bewijst, niet noodzakelijkerwijs aan de stad is gebonden? De stad werd namelijk in de eerste plaats van buitenaf bestuurd c.q. aangestuurd en pas op de tweede plaats van binnenuit geregeerd. Het niet-sedentaire karakter van een deel van de onderzoekspopulatie werd, behalve vanwege de domeinraad en de woelingen van de oorlog, nog verder versterkt omdat de stad zoals gezegd geen vroedschap kende. De politieke elite werd er dus niet gerecruteerd uit een vastomlijnde groep. Het plaatselijk bestuur bestond er uit een schepenenbank, die de dubbelfunctie vervulde van rechtspraak en bestuur. Naast de schepenen – het klein beraad – waren er nog de tienraden. Zij vormden het groot beraad die geacht werden met name de financiën van de stad te controleren, maar daarmee impliciet ook de schepenen.²²

Schepenen en tienmannen vormen tezamen weliswaar de politieke elite van de stad maar zij waren allesbehalve elkaars gelijken. Daarnaast kwamen velen niet eens verder dan de positie van tienraad, terwijl een nog grotere groep personen bleef steken in de rangen van de subalterne ambten. Het gehalte aan patriciabelen was dus vele malen groter dan de eigenlijke groep van regenten c.q. de schepenen. Behalve interne geledingen, stond hier tevens nog een elite van externe bestuurders boven: de functionarissen van de heer, meer in het bijzonder de drossaard, diens plaatsvervanger de lokale stadhouder en de diverse rentmeesters. Hoewel de drost slechts formeel aanspraak maakte op een prominente politieke rol in het stadsbestuur, was de invloed van de andere domeinfunctionarissen eveneens onmiskenbaar: bovendien bestond er personele overlap tussen de bestuurlijke- en politieke

¹⁹ Van Deursen en Groenveld, *Cultuurgeschiedenis*, 107-111.

²⁰ Ibidem, 30.

²¹ Van Hooijdonk, *Bredase elite*; Van Immerseel, *Breda 1568-1600*.

²² Van der Meij, “Decemviratus”.

elite. De bestuurlijke gelaagdheid binnen de stad was al met al zeer divers en niet gereserveerd voor één groep apart in casu de regenten alleen.

Zowel qua opzet als in uitwerking verschilt dit boek daarmee beduidend ten opzichte van de traditionele regentenstudies, met hun sterke focus op de instandhouding van het stedelijk patriciaat. De compleet andere politieke (oorlogs)situatie te Breda vanaf halverwege de zestiende eeuw gekoppeld aan de andere bestuurlijke inrichting van deze heerlijke stad (en bijgevolg de samenstelling van haar elite), noodzaakte een andere aanpak dan gebruikelijk voor een prosopografische studie. Sommigen zullen daarin teleurgesteld zijn, anderen zien hopelijk de reikwijdte ervan. In het onderzoeksprogramma was bovendien reeds voorzien voor vergelijken-de studies op landelijk niveau.²³ De ontwikkelingen in Breda waren desondanks zo uitzonderlijk dat binnen het kader van deze studie een meer regionale tegenhanger gewenst was om de belangrijkste uitkomsten te toetsen.²⁴ De kracht van wetenschappelijk onderzoek ligt tenslotte in een bredere analyse van de gegevens, in plaats van de feitelijke beschrijving van één situatie.

Die mogelijkheid bood in de eerste plaats Bergen op Zoom. Behalve dat dit de belangrijkste en dichtstbijzijnde Brabantse stad is, was het tevens een heerlijke stad die, met tussenpozen, in het bezit van de Oranjes was. Daarnaast zijn in de afgelopen jaren enkele belangrijke studies over Bergen op Zoom verschenen, die weliswaar geen van allen de elite van de stad als hoofdonderwerp behandelen maar waar wel dankbaar gebruik van kon worden gemaakt.²⁵ Voor 's-Hertogenbosch, die andere belangrijke Brabantse stad, verscheen recent daarentegen juist wel een elite-studie naast ook enkele andere algemene werken.²⁶ Uiteraard was het niet de bedoeling om van één onderzoek twee te maken: vergelijkingen zijn slechts gemaakt daar waar mogelijk zonder uitgebreid nader onderzoek te plegen. Dit boek is desondanks meer geworden dan een beschrijving van alleen de Bredase regenten: het biedt tevens zicht op het bestaan en de aard van het Brabantse patriciaat.

In het onderzoek heb ik mij verder sterk laten leiden door de eigen stedelijke identiteit, zoals gepropageerd door de stroming van 'urban history' die de stad als levend micro-organisme beschouwen.²⁷ Sinds het midden van de jaren negentig van de twintigste eeuw is een hausse aan stadsgeschiedenissen verschenen met betrekking tot diverse steden in Nederland, die op hun beurt wetenschappelijke interesse voor dit genre verder hebben gevoed. Een van de uitgangspunten daarbij is dat de fysieke structuur van de stad bij lange na niet gelijk staat aan haar mentale kader.²⁸ Voor de Bredase regenten is dit thema van extra belang, omdat de geschiedenis van de stad door maar liefst drie factoren tegelijkertijd werd bepaald: Breda als heerlijke stad (domeingood in het bezit van de Oranjes), Breda als frontierstad (vesting- en garnizoensstad) en de gevolgen van de stedelijke reformatie. Elk greep diep in op het wezen van de stad. Mede daarom is dit boek, deels onvermijdelijk, ook een soort stadsgeschiedenis geworden waar de regenten als groep soms achter schuil

²³ Te weten de regenten van Rotterdam, Arnhem plus de Oost-Nederlandse adel.

²⁴ Christ, 'Staats-Brabant bevoogd?', 87.

²⁵ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten* (1998); Van Ham, *Macht en gezag in het Markiezaat* (2000); Van Ham, *Stedelijke Archieven* (2000).

²⁶ Schuttelaars, *Heren van de raad* (1998); Vos, ed., *'s-Hertogenbosch* (1997); Kuijer, *'s-Hertogenbosch stad in het hertogdom* (2000); Vos, *Burgers, broeders en bazen* (2007).

²⁷ Zie bijvoorbeeld: Ackroyd, *London. The Biography*.

²⁸ Van Maanen, *Doorgaande beweging*.

gaan, maar in hun opereren als magistraat nooit ver van de oppervlakte zijn verwijderd.

Terminologie

Wat voor soort elite waren de Bredase regenten daarmee eigenlijk? Binnen het Nederlandse eliteonderzoek kunnen meerdere groepen worden onderscheiden. Er zijn er die de adel als de enige echte elite beschouwen, een groep die vanaf haar geboorte gezegend was met een leidende positie in de samenleving.²⁹ De adel was in elk geval nog in de late Middeleeuwen dominant in de Bourgondische Nederlanden.³⁰ Zijn invloed was in Holland echter tanende ten gunste van het stedelijk patriciaat. Dit waren in wezen de *nouveaux riches* van hun tijd (kooplieden, ondernemers en ambtenaren uit de burgerij), die zich pas later gingen afficheren als deftige families. In het Romeinse rijk was het al net zo gegaan: de oude *nobiles* werden in de loop van de tijd aangevuld met de nieuwe patriciërs. Het is van belang om te onthouden dat we hier te maken hebben met sociale ontwikkelingen die zich pas gaandeweg de tijd openbaren en pas door historici en anderen met terugwerkende kracht van toepassing worden verklaard.

In tegenstelling tot de adel vormt het patriciaat geen duidelijk afgebakende groep; hier is eerder sprake van zelfdefinitie. Pas begin negentiende eeuw werd het regentenverleden van het stedelijk patriciaat van groter belang vanwege opname in het zogeheten ‘blauwe boekje’ *Het Nederlands Patriciaat*, dit ter onderscheid van het ‘rode boekje’ zoals gereserveerd voor *De Nederlandse Adel*. Het stedelijk patriciaat is dus van oorsprong een vrij brede groep van notabele families, uit wier midden zich al gauw een nadere groep ontwikkelde die zich ging specialiseren in het bestuur. Deze laatste groep wordt vanwege hun specifiek politieke voorrechten over het algemeen aangeduid als de regenten en vooral in Holland vereenzelvigd met het stedelijk patriciaat. Hun basis daarvoor - de zogeheten ‘radicale kwaliteit’, benodigd om in de vroedschap te worden verkozen - is desalniettemin vrij smal. Daarnaast waren er andere families, die in sociaal of economisch opzicht aan hun gelijk te stellen zijn, actief. Regenten maken dus deel uit van het stedelijk patriciaat maar zij niet alleen.

Recent is bij stedelijke eliteonderzoeken de meer neutrale term bestuurlijke elite gebruikt, zonder overigens dat precies duidelijk wordt gemaakt waarom.³¹ Vervanging van de ene term door gebruik van een ander is meestal niet de juiste weg voorwaarts, wel precisering. Wanneer in dit boek sprake is van regenten dan worden daarmee de politieke bestuurders van de stad bedoeld: alleen zij (de schepenen) zijn voor de periode 1590-1702 volgens de prosopografische methode onderzocht. De politieke elite te Breda bestond daarnaast tevens nog uit de tienraad, al was dit bestuurscollege van wezenlijk minder belang. Bovendien ontpopte deze zich in de loop van de tijd vooral als representant van de middenstand en minder als recrutingsgrond voor de elite.³² Binnen de groep van regenten opereerde verder een machtselite op basis van familiale- en persoonlijke netwerken. De regenten waren op hun beurt ondergeschikt aan een kleine groep van hoge ambtenaren die van buiten toezicht hielden op de stad; zij vormden de bestuurlijke elite. Omdat in Breda

²⁹ Aalbers en Prak, red., *De bloem der natie*.

³⁰ Damen, *De staat van dienst*; Cools, *Mannen met macht*; Janse, *Ridderschap in Holland*.

³¹ Streng (1997) en Schuttelaars (1998).

³² Van der Meij, “Decemviratus”.

de politieke elite bij gebrek aan een vroedschap niet duidelijk was afgebakend, zullen tot het patriciaat tevens die families worden gerekend die op sociaal en economisch gebied hun gelijkwaardigen waren (al is naar hen geen apart onderzoek verricht).

De elite te Breda was ten gevolge van de complexe bestuursstructuur dus sterk geïragmenteerd, nog afgezien van religieuze schisma's en de kwestie van 'importregenten' (vreemdelingen c.q. niet-burgers van de stad). Het 'falen' van de politieke elite te Breda om zich te manifesteren als groep regenten binnen de stad kan hen dan ook niet wezenlijk worden aangerekend; wel zorgde het voor de nodige complicaties in de uitvoering van dit onderzoek. Het zou in het kader van eliteonderzoek daarom ook zeer wenselijk zijn apart onderzoek te verrichten naar het voortbestaan van families binnen een regionale context, in plaats van zich louter te richten op hun politieke functie in een stad als bestaansgrond voor onderzoek.³³ Welke bestaansstrategieën stonden hen bijvoorbeeld open: aanpassing of toch een separate weg volgen?

Methode en bronnen

Wie en wat de Bredase schepenen waren is in principe reeds vanaf 1744 bekend. In dat jaar verscheen namelijk de *Beschryving der Stadt en Lande van Breda* door Thomas Ernst van Goor, zelf oud-schepen. Hierin staat onder andere een naamlijst van burgemeesters en schepenen, die overigens bij nadere inspectie niet geheel foutloos bleek.³⁴

Elitestudies als deze komen in de regel voort uit de methode van de prosopografie, oftewel de collectieve biografie.³⁵ Meestal wordt hiervoor een goed gedocumenteerde groep als uitgangspunt genomen. 'Voor het schrijven van een familiegeschiedenis volstaat het in Noord-Brabant bewaard gebleven archiefmateriaal niet altijd.', aldus de auteur van het boek *Brabanders gezocht*.³⁶ Zelden zal een boek onbedoeld zo'n toepasselijke titel hebben gehad. De regenten te Breda waren in de eerste plaats, mede vanwege de regiemwisselingen, voor een belangrijk deel niet-sedentair. In de tweede plaats zijn de bronbestanden voor prosopografisch onderzoek in Breda voor de periode van de zestiende en zeventiende eeuw, de doop-, trouw- en begraafboeken, gebrekkig overgeleverd. Een demografische analyse van de regenten blijft hierdoor noodgedwongen achterwege, want bij gebrek aan één gegeven - bij voorbeeld de doopjaren - wordt het berekenen van gemiddelden, zoals de huwelijksleeftijd of de leeftijd bij intrede in de magistratuur, bijzonder moeilijk.

Nu zou het uiteraard juist de bedoeling van de prosopografie moeten zijn om er achter te zien te komen of de Bredase regenten niet meer gemeen hadden dan hun functie van schepenen alleen. Hun politieke functie kan niet verhelen dat zij tevens gewone mensen waren die in interactie stonden met de rest van de stedelijke samenleving. In hun omgang zullen zij dan ook op meerdere niveaus worden gevolgd: als groep, als familie en als individuele bestuurders. Voor het achterhalen van gegevens hieromtrent vormde het stadsarchief Breda de meest geëigende plaats. Zo werden bij voorbeeld in de officiaal- en commissieboeken seriematige

³³ Vergelijk voor Engeland: Grassby, *Kinship and Capitalism*; Adams, *The familial state*.

³⁴ Van Goor, *Beschryving*, 218-247.

³⁵ Stone, 'Prosopography'; Roorda, 'Prosopografie, een onmogelijke mogelijkheid?'; De Jong, 'Prosopografie, een mogelijkheid'; De Ridder-Symoens, 'Prosopografie en middeleeuwse geschiedenis'.

³⁶ Van Vliet, *Brabanders gezocht*, 173.

gegevens nagegaan over alle functiebekledingen in de stad. Voor iedere regent werden de vestbrieven geraadpleegd: dit zijn akten van overdracht en bezwaring van onroerend goed. Hierdoor konden bij voorbeeld zaken als huisvesting en grondbezit worden achterhaald. Verder werd gebruik gemaakt van het notarieel, met name voor aanvullende gegevens omtrent financiële en materiële aangelegenheden. Voor hun bestuursmatige activiteiten en de daaruit voortvloeiende politieke cultuur werd substantieel onderzoek verricht in diverse andere archieven van het stadsarchief te Breda. Dit gold, naast losse documenten, vooral seriematige reeksen: de notulen van de magistraat, de resoluties van de magistraat, de zogenaamde “acten magistraet”, de briefwisseling van en aan de stad met andere autoriteiten, de notulen van de gereformeerde kerkenraad en de notulen van de krijgsraad.

Naast het Bredase stadsarchief vormde het bestuursorgaan van de heer van Breda, de Nassause Domeinraad, een belangrijke en tevens onmisbare aanvulling omtrent het functioneren van de regenten. Dit archief wordt al sinds jaar en dag bewaard op het Nationaal Archief in Den Haag. De completering van de nieuwe inventaris van de domeinraad in 1997 betekent dat historici voortaan niet meer om deze rijke bron heen kunnen voor onderzoek omtrent allerlei (lokale) aspecten van het Oranjestad.

Met de archivering ervan doet zich desalniettemin iets vreemds voor dat bovendien onvermeld blijft in de inventaris. Voor drie domeinen – te weten Breda, Oosterhout en Steenberg – is de huidige archivering namelijk afwijkend van de overige domeinen. Per domein is een aparte serie beschikbaar met ingekomen en minuten van verzonden stukken.³⁸ Deze reeks bundels zijn geordend volgens hetzelfde principe: naar heerlijke rechten. De bundels zijn bovendien nader ontsloten door aparte recueils of samenvattingen. De indeling van sommige bestanddelen van de archieven binnen de domeinraad volgens het principe van heerlijke rechten, toont mogelijk een eind achttiende-eeuwse preoccupatie met het vanaf 1795 ingevoerde onderscheid tussen publiekrechtelijke, heerlijke en privaatrechtelijke aspecten van het openbaar bestuur.³⁹ Dit blijkt eveneens uit enkele grote processen die de domeinraad in de jaren zeventig van de achttiende eeuw voerde tot behoud van sommige rechten.⁴⁰ Als bijlagen voegde men tientallen pagina's aan gedrukte retroacta toe, waaruit in ieder geval blijkt dat men toen grootschalig het archief heeft doorgenomen. Het archief van de Nassause domeinraad is in de tweede helft van de achttiende eeuw, toen de huidige bundels zijn gevormd, danig geschoond c.q. geherinventariseerd: zoveel is duidelijk. De bundels gaan opvallend genoeg ook niet verder dan dit decennium (1770-1780). Diepgaand onderzoek in de eigen archieven gebeurde overigens ook al in het kader van enige processen begin achttiende eeuw met opnieuw toevoeging van vele retroacta.⁴¹

Reconstructie van bestuurlijk handelen, een relatief modern uitgangspunt in de archiefwereld vergelijkbaar met de zogenaamde PIVOT-methode van de jaren negentig in de twintigste eeuw, stond dus hoog in het vaandel bij de aanleg van de reeks ingekomen stukken voor enkele domeinen. Toepassing van het herkomstbe-

³⁷ Van Hoof e.a., *Nassause Domeinraad 1581-1811*.

³⁸ Een opmerking hierover ontbreekt in de Algemene inleiding. Alleen bij het domein Breda (p. 323) en voor Oosterhout (p. 430) wordt dit gegeven apart gemeld.

³⁹ Ketelaar, *Oude zakelijke rechten*.

⁴⁰ NA, NDR inv.nrs. 8201-8204.

⁴¹ Ibidem, 8201 speciaal proces rond zilversmid Peter Pacqui. In de jaren twintig van de achttiende eeuw begon Frans Tieleman een proces bij de Raad van Brabant wegens het ten onrechte door de stad verlenen van een octrooi aan Cornelis Couwenberg. Aangezien verlening van octrooien een heerlijk recht was, mengde ook de domeinraad zich hierin; zie verder: NA, NDR inv.nr. 7940 f. 110 e.v.

ginsel lijkt overigens eventueel alsnog mogelijk, want op de achterzijde van veel stukken staat vaak een geheime wereld van cijfers en letters – vermoedelijk de oorspronkelijke loketkasindeling.

Over de oorspronkelijke ordening bestaat nochtans volledige duidelijkheid. Het gebruik van loketkassen bevorderde dossiervorming op domein en onderwerp. Dit blijkt ook uit een eigentijdse verwijzing uit 1643: ‘de stucken ende munimenten dije bevonden werden onder de charters van u: hoocheijt, inde lade geintituleert: Thol ende wechgelt van Breda.’⁴² Dezelfde rentmeester preciseerde dit nog eens enige jaren later: ‘gelijck oock de casse ofte laeije, dije uijte rekencamer van Breda gelicht is ende gebracht nae den Haghe, waer op geschreven staet Thollen ende Wechgelt.’⁴³ Niet alleen wist de rentmeester klaarblijkelijk goed zijn weg in de archieven, de gebruikte loketkas bleek ook erg duurzaam: de rekenkamer had Breda reeds zeventig jaar eerder verlaten.

De latere schoningsoperatie, waarbij deze dossiers zijn ingedeeld (voor zover toepasbaar) naar heerlijke rechten heeft slachtoffers gemaakt, speciaal onder de retroacta, die vaak bij brieven werden meegestuurd als bewijsmateriaal. Omdat deze retroacta vaak teruggaan op een eerder (en verder) verleden, zijn zij herhaaldelijk uit de dossiers gelicht en als oudste document of stuk elders in de serie geplaatst (dat wil zeggen in tijd naar voren gehaald) en daarmee uit hun verband gehaald.⁴⁴ Ook in andere gevallen zijn onderdelen van hetzelfde dossier verspreid geraakt, soms over meerdere bundels. De dossiers vallen desondanks ook binnen de hedendaagse ordening vaak nog altijd goed als zodanig te herkennen, bijvoorbeeld door de wijze van inbinding. Het is daarom ook altijd raadzaam door te lezen en terug te bladeren in de bundels: men begint nogal eens met het besluit, gevolgd door de aanleiding plus een eventueel vervolg. De eigentijdse inhoudsopgaven maken overigens gebruik van onderlinge kruisverwijzingen - zelfs naar andere series buiten het bewuste domein.⁴⁵ In één geval wordt nog verwezen naar een aangelegde serie ‘Verrotte stukken’, die begrijpelijkerwijs de tand des tijds niet heeft doorstaan.

Grootste slachtoffer van de schoningsoperatie zijn de briefwisselingen met de hoogste ambtenaren geworden, die soms lukraak over de onderwerpen zijn verdeeld geraakt - al naar gelang er iets in stond met betrekking tot een bepaald heerlijk recht. Aangezien de functionarissen vaak over meerdere kwesties tegelijk schreven, zoals in elke brief gemeengoed is, is dit geen beginselvast criterium geweest. Een uitgave van de correspondentie van bijvoorbeeld rentmeester Verelst of stadhouder Bernagie zou dit nader kunnen aantonen.

In derde instantie leverde het Brabants Historisch Informatie Centrum te 's-Hertogenbosch veel informatie op, in het bijzonder het archief van de Raad van Brabant. De ‘Staatse’ Raad van Brabant vormde voor Bredase ingezetenen de gerechtelijke instantie waar zij in laatste aanleg hun recht konden krijgen. Met enige regelmaat zal tevens geciteerd worden uit een manuscript, nagelaten door kolonel Adam van Broekhuizen en nu in de Collectie Cuypers van Velthoven. Deze militaire officier schreef omstreeks 1737 een nooit uitgegeven geschiedenis van Breda: hij vormt daarmee overigens een belangrijke wegbereider voor de enkele jaren later wel voltooide stadsgeschiedenis van Thomas Ernst van Goor. Blijkens diverse opmerkingen woonde Broekhuizen van jongsaf aan in de stad. Hij geeft daardoor

⁴² NA, NDR inv.nr. 7965, f. 289r d.d. 28-09-1643.

⁴³ Idem, f. 334r. d.d. 09-12-1651.

⁴⁴ Idem, f. 334r-v d.d. 09-12-1651 versus f. 249r-251r.

⁴⁵ Het rekest van Cornelia de Wijse: NA, NDR inv.nr. 8006, f. 251-v; ibidem, inv.nr. 7997 f. 465 e.v.

vaak unieke formatie uit de eerste hand of anders tenminste uit de tweede lijn ('oral history' oftewel van horen zeggen). Voor de Spaanse perioden werd verder nog aanvullend onderzoek gedaan in het Algemeen Rijksarchief in Brussel.

Wegens een proces van regionalisering in het Nederlandse archiefwezen moest er van een oude vertrouwde wereld (bijvoorbeeld ARA of RANB) harteloos afscheid worden genomen, ten gunste van vaak onwennige nieuwe afkortingen. Zelden zal de verwijzing naar bewaarplaatsen tussentijds sneller zijn achterhaald dan juist in Brabant vanwege gemeentelijke herindelingen.⁴⁶ Het verlaten van oude geografische verbanden levert weliswaar soms verrassende combinaties op, maar is uit het oogpunt van historisch gegroeide eenheid m.b.t. archieven niet altijd verantwoord. In het spoor van de jaarlijks rondtrekkende kermis leverde dit desondanks enkele genoeglijke fietstochten op in het 'Brabantse' in de zomer van 2002. Tevens werd met dank aan H.M. de Koningin, barones van Breda, nog het Koninklijk Huisarchief geraadpleegd, over het algemeen een oase van rust in een roerig archiefeland. Een laatste ontwikkeling die hier tot slot niet onvermeld mag blijven is de toeneemende digitalisering, al was het maar omdat ondergetekende daar in diverse hoedanigheden toe heeft bijgedragen. Hoewel dit binnen het archiefwezen nog overwegend alleen de toegangen betreft, gold dat minder voor de beschikbaarheid van publicaties. In de annotatie, ontstaan vóórdat dit proces op gang kwam, is nog zoveel mogelijk de papieren werkelijkheid gehandhaafd en zijn geen verwijzingen naar websites opgenomen.

Indeling van het boek

Het boek is in twee delen opgesplitst van elk zes hoofdstukken. In het eerste deel wordt de politiek-institutionele geschiedenis van Breda behandeld. Hier staat vooral de 'vraag' naar regenten centraal: door wie, op welke wijze, en op welke gronden werden de schepenen gekozen. Het gaat daarbij allereerst om de verreikende invloed van het verloop van de Tachtigjarige Oorlog en latere internationale conflicten op de Bredase geschiedenis (hoofdstuk 1); het functioneren van Breda als heerlijke stad (hoofdstuk 2); de rol van de bestuurlijke elite namens de domeinraad (hoofdstuk 3); aard, verkiezing en samenstelling van de magistraat van Breda, met een analyse van hun carrièreverloop binnen de overige stedelijke instellingen (hoofdstuk 4). Een nieuw, centraal element ten gevolge van de Opstand vormden de religieuze verhoudingen. In hoofdstuk 5 wordt daarom gekeken naar de bredere ontwikkelingen die de stad in de geloofsstrijd van buitenaf onderging (de stedelijke reformatie) en in hoofdstuk 6 welk effect dit had op de keuze voor regenten, oftewel de politieke reformatie.

In het tweede deel van het boek wordt nader ingegaan op het 'aanbod' van regenten: wat waren zoal hun eigen achtergronden? In welke mate de politieke elite zich tevens als een sociale- of economische elite manifesteerde, wordt behandeld in hoofdstuk 7 inclusief de daarbij behorende beroepsachtergronden. In hoofdstuk 8 staat het gezins- en familieleven centraal van de wieg tot het graf. Wat waren de wezenlijke aspiraties bij de opvoeding en het trouwen en waar lagen de twijfels? Hoofdstukken 9 en 10 behandelen achtereenvolgens de mate van rijkdom en het materiële bezit en hoe dit zich vervolgens uitte qua levensstijl. In hoofdstuk 11 wordt gekeken in hoeverre en op welke fronten de diverse groepen binnen het pa-

⁴⁶ Zie de gids van Sanders e.a., *Institutionele handleiding*.

triciaat integreerden in de stedelijke gemeenschap. Hoofdstuk 12 biedt tenslotte een reconstructie van de machtsstructuren op lokaal niveau oftewel de politieke cultuur: hoe ging het er in politiek opzicht daadwerkelijk aan toe in deze bijzondere stad? Was alleen de macht voldoende of was er ook gezag nodig?

Los van deze hoofdstructuur is geprobeerd per hoofdstuk steeds een niveau verder af te dalen in de leefwereld van Bredase regenten. Hierdoor komen zij, eerst als groep en later ook als individu, steeds scherper in beeld. Het groepsportret is zodoende tevens uitgelopen op een reeks doorkijkjes in de toenmalige Bredase samenleving.

DEEL 1

Institutes en personen

Hoofdstuk 1

Stad in Brabant

‘Het model van de Nederlandse staat is er een van een federatie van steden die, in gewesten verenigd, als kleine stadstaten soevereiniteitsrechten opeisen en die, waar mogelijk, ook daadwerkelijk uitoefenen’. Zo staat het te lezen in een recent overzichtswerk over de geschiedenis van de Republiek in de zeventiende eeuw.¹ Het land werd met andere woorden geregeerd vanuit de diverse steden, wier belangen gebundeld waren in gewestelijke Staten. Dit verklaart mede de prominente positie van de plaatselijke regenten of stadsbestuurders in zowel het landsbestuur enerzijds als het historisch onderzoek naar de Republiek anderzijds. Breda was een van die steden, maar de regio Staats-Brabant vormde in diezelfde statenbond geen zelfstandig gewest. Breda kon zelf dus geen rechten op gewestelijk of nationaal niveau laten gelden. Niet alleen dat: de stad maakte daarnaast van oudsher deel uit van een heerlijkheid: de baronie van Breda. Sinds de late Middeleeuwen was deze heerlijkheid bezit van de Nassaus, die de Baronie in leen hadden gekregen van de hertog van Brabant. Het hertogdom Brabant was tot de Opstand, samen met het graafschap Vlaanderen, kerngewest van de Lage landen geweest. Van 1433 tot 1572 vormden zij een personele unie. Brabant werd destijds gezien als de hoofdprovincie der Nederlanden en de Nassaus als de rijkste en machtigste edellieden.² Wat ging er ogenschijnlijk mis met Breda en de regio in de nieuwe constellatie van de Republiek?

De Opstand ontketende in feite een burgeroorlog binnen de Nederlanden. Gaandeweg de strijd werd het hertogdom Brabant opgedeeld in een Staats deel (in handen van de nieuw gevormde Republiek) en een deel dat in handen bleef van de voormalige heersers, de Habsburgers. Dit creëerde een staatkundig probleem. De Noordwest-hoek van Brabant, vanwege de diverse heerlijkheden die de Nassaus er bezaten (Breda en Bergen op Zoom voorop) ook wel Nassau-Brabant genoemd, wisselde steeds van vorm. De voorlopige consolidatie in deze hoek eind zestiende eeuw spoorde bovendien niet met de situatie elders in het hertogdom: in het oosten bleef bijvoorbeeld Den Bosch nog tot 1629 Spaans. Hierdoor konden er geen nieuwe structuren ontstaan in Staats-Brabant, ook al werd daar bij tijd en wijle met overtuiging voor gepleit.³ Pas in de periode 1629-1637 ontstond een situatie die min of meer conform de definitieve grensafbakening was.

Vanwege zijn prominente positie in de gehele Brabantse regio zou men de prins van Oranje, in een eventueel op te richten Brabantse Statenvergadering, er tevens

¹ Frijhoff en Spies, *1650: Bevuchten eendracht*, 55.

² Cools, *Mannen met macht*, 65-66; 76.

³ Christ, *Die Brabantse Saecke*.

eerste edele hebben moeten maken zoals in Zeeland eveneens het geval was. Deze dominantie is de Staten-Generaal van begin af aan een doorn in het oog geweest. Tegelijkertijd duldt de staatsvorming in de Noordelijke Nederlanden geen uitstel: in de jaren zeventig en tachtig van de zestiende eeuw worden daarom nieuwe structuren opgezet. Het gewest Holland legt daarbij een *cordon sanitaire* om zich heen oftewel bepaalt de geo-politieke grenzen van het land in wording. Er is, in meer prozaïsche bewoordingen, al vroeg sprake van het zogeheten sluiten van de Hollandse tuin.⁴ Daarentegen zorgen de troepen onder leiding van Parma er in dezelfde periode voor dat het land ten zuiden van de grote rivieren onder Spaanse controle blijft. Het noorden van het voormalige hertogdom Brabant zweeft hier als gebied ongelukkigerwijze ergens tussenin en vormt aldoende deels oorlogszone, deels natuurlijke barrière voor beide partijen.

Generaliteitsland Staats-Brabant

Frontierstad

De positie van frontier- of grensstad had Breda te danken aan zijn ligging op de kruising van een van de zeldzame landwegen in de regio met de rivier de Mark. Beide strijdende partijen kenden aan die ligging hun eigen strategische waarde toe. Voor de opstandelingen betekende bezit van Breda in de eerste plaats een vooruitgeschoven post ter bescherming van hun belangrijkste gewest: Holland. Daarnaast kon de stad gebruikt worden als uitvalsbasis voor aanvallen vanuit het noorden op de Zuidelijke Nederlanden. Door zijn ligging op een plaats waar het front tussen Noord en Zuid decennialang heen en weer schoof, raakte Breda compleet in de greep van oorlog zoals wellicht geen andere stad in de Republiek. Permanente angst en onzekerheid maakte zich van de inwoners meester. Onder bruiloftsgasten konden bijvoorbeeld vermomde soldaten zitten. De voorraden (speciaal graan) moesten continu op peil blijven in verband met een eventuele belegering. Vreemdelingen in de stad, onder wie bezoekende familieleden, moesten worden aangegeven. Wie zich buiten de stad waagde, was zijn leven niet zeker. Op vrijwel elk denkbaar terrein zagen de inwoners hun persoonlijke vrijheid bedreigd en ingeperkt. Het wisselend krijgsverloop maakte van de stad, kortom, een speelbal tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden.

Breda werd in 1568 per proclamatie c.q. confiscatie door Alva als landvoogd ingenomen, nadat de stad in de jaren daarvoor langzaam een centrum van oppositie was geworden. Volgens een latere kroniek heette het dat de stad vervolgens werd 'getiraniseerd, met opbrenginge van schattingen, ende logieringe van soldaten'.⁵ In 1575 vormde zij overigens het toneel van belangrijke vredesonderhandelingen tussen beide strijdende partijen. De mislukking daarvan maakte de breuk tussen de koning en de opstandelingen, die één jaar later geformaliseerd zou worden bij de Pacificatie van Gent, onherroepelijk.⁶ In 1577 lukte het de opstandelingen de stad weer in te nemen door muitende troepen af te betalen. In 1579 sloot een aantal noordelijke gewesten een defensief verbond. Breda sloot zich pas na lang aarzelen acht maan-

⁴ Tracy, *The Founding of the Dutch Republic*.

⁵ Nationaal Archief (NA), Nassause Domeinraad (NDR), inv.nr. 7938, f. 164v.

⁶ Israel, *The Dutch Republic*, 183-184; Kamen, *The Duke of Alba*, 132. Deze onderhandelingen zijn nog geen onderwerp geweest van nadere studie. In het Algemeen Rijksarchief te Brussel (ARB) bevinden zich nochtans belangrijke bundels over deze conferentie, zie: ARB, Audiëntie, inv.nrs. 406-409.

den later bij de Unie van Utrecht aan.⁷ Twee jaar later volgt wederom een militaire omslag ten gunste van de Spanjaarden. Onder leiding van Hautepenne werd het kasteel ingenomen en vond een rooftocht door de stad plaats: de zogenaamde Spaanse furie.

Met behulp van de krijgslist met het turfschip - het Bredase paard van Troje - volgde na 1590 een langere Staatse periode. Het grote belang van de inname lag er deels in, dat het überhaupt de eerste verovering was op de Spanjaarden sinds 1580. Daarnaast geschiedde zij zonder enige schade aan de stad of zijn inwoners. Over de veroveringswijze zelf hoeft niet nader te worden uitgewijd: die is nog altijd genoegzaam bekend.⁸ Het idee voor deze tactiek ontstond al in 1581 bij Willem van Oranje zelf, die tenslotte de situering van het kasteel kende als geen ander. In een van zijn brieven schrijft hij over de inname door middel van schepen en het omkopen van de wachten.⁹ Op de bewuste vastenavond van 4 maart 1590 leken weersomstandigheden nog even roet in het eten te gooien. De soldaten waren door koude bevangen en stonden tot aan hun knieën in het water omdat het schip lek was. Een fiasco dreigde. Men moest pompen en dat werd gehoord; een soldaat, Mathijs Helt, kon zijn hoestbui niet langer inhouden en wilde zich van kant maken met zijn ponjaard (een soort degen), maar dit werd verhinderd.¹⁰ Na de succesvolle afloop viel slechts één dode te betreuren aan Staatse zijde, een Hollander notabene die in de duisternis bij de landing overboord raakte en verdronk.

Breda's prominente plaats als grensstad in de oorlog tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden maakte het tevens tot een belangrijk centrum van internationale spionage sinds het laatste kwart van de zestiende eeuw.¹¹ Berichten over aanslagen op de stad waren dan ook niet van de lucht: met name in de periode 1590-1609 kon zij elk moment weer vallen. Nog binnen een jaar na de verovering met het turfschip, werden er verraders gevierendeeld die Breda door omkoping aan de vijand hadden willen uitleveren.¹² Korte tijd later berichtte de magistraat van Dordrecht over een mogelijke aanslag. Gewaarschuwd werd voor 'zeker schoenlapper' die woonde op de Paardenmarkt in Antwerpen, maar zich dagelijks in Breda bevond.¹³ In het najaar van 1591 verordonneerde Maurits dat de graanvoorraad onder de burgers in de stad op een niveau moest worden gebracht, dat wil zeggen toereikend voor ten minste één jaar; men hield duidelijk rekening met een eventuele belegering.¹⁴

Dit patroon zou zich de komende jaren herhalen: telkens werden verdachte sujetten in de stad aangehouden.¹⁵ Begin 1594 wilde de drost zelfs overgaan tot samenstelling van een compagnie burgers uit de stad op kosten van de Staten.¹⁶ Men was dus - niet ten onrechte - zeer beducht voor een vijfde (dat wil zeggen katholieke) kolonne binnen de stadsmuren. In 1599 volgde een serieuze Spaanse aanval, waarbij ongeveer honderd soldaten werden gedood.¹⁷ Ook in 1602 begaven zich Spaanse

⁷ Groenveld, *De Unie van Utrecht*; Groenveld, 'Een notabele frontiere', 16; NA, NDR, inv.nr. 7986, f. 8r-v.

⁸ Zie verder ook Grosfeld e.a., *Het turfschip van Breda*.

⁹ Ibidem, 19-20.

¹⁰ *Manuscript Broekhuizen*, hoofdstuk 30. Volgens Roest van Limburg zou hij zijn mede-kameraden hebben aangeboden hem te doden, zie: Roest van Limburg, *Het kasteel van Breda*, 104.

¹¹ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 50-51.

¹² *Manuscript Broekhuizen*, hoofdstuk 30.

¹³ SAB, OSA inv.nr. 216: brieven stadsbestuur 1586-91, litt. 277: brief magistraat van Dordrecht d.d. 03-04-1591.

¹⁴ Ibidem, litt. 295: brief Maurits d.d. 07-09-1591.

¹⁵ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 49-50.

¹⁶ *Res S-G*, OR deel 8, 245.

¹⁷ *Manuscript Broekhuizen*, hoofdstuk 30.

militairen onder de muren van de stad en in 1604 werden er opnieuw mensen gevierendeeld. Het volgende jaar werd gewaarschuwd voor een mogelijke aanval door een overgelopen Franse militair, kapitein (du) Terrail, die al langer plannen koesterde.¹⁸ Gedurende de tweede helft van 1605 was men in de ban van de 'surprinsé' van de vijand die, zoals verwacht werd, bij heldere maan zou aanvallen. Eind januari 1606 werden elf Franse edellieden gearresteerd waaronder vermoedelijk Terrail. De Bredase gouverneur adviseerde marteling om meer van ze te weten te komen.

De onzekerheden duurden in feite voort tot aan het Bestand. Staatse troepen hielpen hier ook een handje in bijvoorbeeld met hun pogingen Hoogstraten te veroveren, waardoor in oktober 1606 gevechten plaatsvonden tot dicht onder Breda toen de Spaanse troepen een achtervolging inzetten.¹⁹ De onrust werd bovendien mede gevoed door het overwicht van militairen in de stad. Heroprichting van de burgerwacht en het slechte beleid van de gouverneur, die zijn troepen niet goed onder controle had, droegen verder aan de onrust bij. Militairen zelf klaagden dat er zelden krijgsraad werd gehouden, waardoor zij twee tot drie maanden vast zaten alvorens recht te krijgen.²⁰ Tegelijkertijd werd Breda een steunpunt voor de strijd in de regio. Zo vervulde het in logistiek opzicht een belangrijke rol bij de verovering van Geertruidenberg in 1593.²¹ Tevens diende het als uitvalsbasis voor campagnes richting het zuiden, onder meer in 1595 (Hoey) en later Hoogstraten.

De Staatse periode werd afgewisseld door het Spaanse interregnum van 1625 tot 1637. Na een beleg van negen maanden en tegenover een troepenmacht van 23.000 man, bleek Breda uiteindelijk niet opgewassen. Deze periode vormt in de geschiedenis van de stad een merkwaardige caesuur na 35 jaar van relatieve stabiliteit. Toch kwam het beleg niet onverwachts. Reeds in 1622 waren, onder leiding van de beroemde markies Spínola, troepen naar Bergen op Zoom gedirigeerd in een vergeefse poging de markiezenstad te veroveren. Dat beleg moest alsnog worden opgeheven. In de Brusselse archieven bevindt zich een rond deze tijd opgestelde lijst met 21 punten om (ook) Breda te bezetten. Hierbij wordt vooral gewezen op de gunstige ligging van de stad, maar tevens op het feit dat zij op dat moment niet goed was verdedigd en dus gemakkelijk aan de vijand viel te ontfutselen. Tot slot wordt in bedenking gegeven dat na de verovering van 4 maart 1590 de oorlog met Frankrijk was uitgebroken, die sindsdien had voortgeduurd, waardoor zich geen eerdere gelegenheid had voorgedaan.²² Het Habsburgse rijk had altijd veel grotere prioriteiten dan louter behoud van hun positie in de Nederlanden, iets wat Nederlandse historici gemakshalve nog wel eens vergeten.²³

Het Habsburgse bezit van Breda tussen 1625-1637 betekende een directe bedreiging voor de kerngewesten Holland en Zeeland en controle over het Brabantse platteland. Toch lijkt men in Brussel in strategisch opzicht minder goed raad te hebben geweten met het bezit van de stad. Deze periode bracht de Spanjaarden geen groot voordeel, integendeel. Vanwege het langdurige en kostbare beleg dat eraan vooraf ging, werd het vooral een duurbetaalde overwinning.²⁴ De verovering leverde weliswaar groot internationaal prestige op voor de nieuwe Spaanse koning, Filips

¹⁸ *Res S-G*, OR deel 13, 282; 303; 304; 314; 533.

¹⁹ *Idem*, 591.

²⁰ *Idem*, 593-594.

²¹ SAB, OSA inv.nr. 217: brieven stadsbestuur 1592-6, diverse brieven.

²² ARB, Audiëntie inv.nr. 1428/1 litt. 14.

²³ Parker, *The Grand Strategy of Philip II*; Elliott, *The Count-Duke of Olivares*.

²⁴ Vermeir, *In staat van oorlog*, 3-4.

IV, maar geen permanente winst. Het strategisch voordeel werd niet of nauwelijks uitgebuit: ‘men bevondt oock dat de Spaensche met Breda weynich quaet kosten doen’, volgens de bekende geschiedschrijver Aitzema.²⁵ Van nu af aan zou de Spaanse aanwezigheid hier te lande zelfs in het defensief worden gedrongen. De regio werd nog wel onveilig gemaakt door zogeheten ‘nachtegael’ benden, kleine troepen ruiters voor wie niemand veilig was. Eind februari 1627 besloten de Staten-Generaal tot een herverdeling van de bezetting van de Hollandse stromen ter bescherming van de handel.²⁶ De riviermondingen waren rijk aan krekens en sluipwegen die, met Breda en Den Bosch als basis, door kleinschalig opererende groepen werden gebruikt voor korte aanvallen of ‘raids’. Naast deze kleine schermutseringen, was er in de vorm van de zogenaamde retorsiestrijd vooral een woordenstrijd gaande over de gezagsverhoudingen tussen de veroverde stad en het omringende platteland. Was met de val van de stad ook de gehele Baronie Spaans bezit geworden? De strijdende partijen vonden in elk geval van niet met als belangrijkste gevolg een dubbele bestuurslaag: een vanuit Brussel en een vanuit Geertruidenberg, namens Oranje als heer van Breda.²⁷ Dit leverde een aantal praktische problemen in de regio op, waardoor macht en gezag in deze periode moeilijk vielen te effectueren. Ondanks de vele voordelen die Breda in het document worden toegedicht wisten de Spanjaarden strategisch gezien dus niet goed raad met de stad. Dat bleek onder meer in 1628; in dat jaar zouden zij nog van plan zijn geweest Bergen op Zoom door middel van verraad in te nemen.²⁸ Een anonieme correspondent ont-raadde dit echter: ‘voor mij ick vinde inde surprise seer groote difficulteit.’ De markiezenstad was in technische zin te goed verdedigd, hoewel de burgerij er slecht bewapend was.²⁹

De rol van Breda in de Spaanse oorlogsstrategie werd pas urgenter toen de Spanjaarden in 1629 Den Bosch moesten afstaan, met als direct gevolg een gezagscrisis in de Zuidelijke Nederlanden.³⁰ Plotseling lag Breda geïsoleerd omringd door louter vijandig terrein. De grote (in feite dubbele) troepenmacht die er nu lag geconcentreerd, zonder duidelijke rol, kostte het gouvernement bovendien handenvol geld, geld dat het eigenlijk helemaal niet had. Daarnaast moesten de Spanjaarden in toenemende mate rekening houden met een twee-frontenoorlog: behalve tegen de Republiek, tevens tegen Frankrijk. Het verschuiven van de oorlogskansen maakte zodoende van Breda steeds meer een vreemd bezit voor de Spanjaarden, waarover desnoods viel te onderhandelen. Herhaaldelijk werd de positie van Breda besproken op bilaterale (vredes)conferenties in de eerste helft van de jaren dertig.³¹ De stad was voor de Spanjaarden inmiddels letterlijk andere delen van de Nieuwe Wereld waard geworden en men wilde haar eigenlijk wel ruilen tegen de Staatse veroveringen in Pernambuco (Brazilië).³²

²⁵ Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh*, I, 1093.

²⁶ Res. S-G digitaal, 27 februari 1627. Met de verovering van Den Bosch in september 1629 werd Breda nog meer het centrum van vijandige operaties, zie: ibidem, 2 oktober 1629.

²⁷ Van Uytven, red., *Geschiedenis van Brabant*, 374-377.

²⁸ Res. S-G digitaal, 12 augustus, 8 september en 7 oktober 1628. Dit plan werd ontdekt en aangegeven door drie Schotse edellieden: George Gordon, Jean Lambeij en Jean Meuwe of Mure; het plan zou zijn bedacht door de graaf van Hornes in Brussel. De Schotten kregen aanvankelijk tweehonderd gulden voor het ontdekken van de plot, maar vroegen bij herhaling om meer (kleed)geld.

²⁹ ARB, Audiëntie inv.nr. 1472/5.

³⁰ Vermeir, *In staat van oorlog*, 18-31.

³¹ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 65; Vermeir, *In staat van oorlog*, 123-124; Van der Plaats, *Eendracht als opdracht*, 77; Cuvelier, ‘Les négociations’.

³² *Particuliere Notulen Stellingwerff-Schot* (PNS), VI, 38-47 (volgnummer 113). De beoogde ruil was Rijnberk, Gelderland en Breda tegen Maastricht, Sluis en Pernambuco.

‘Stedendwinger’ Frederik Hendrik bracht de stad in 1637 uiteindelijk in Staatse handen, al was dit min of meer een geluk bij een ongeluk: een eerdere geplande aanval op Duinkerken ging wegens slechte weersomstandigheden niet door.³³ Vanaf eind juli die zomer lagen de Staatse troepen voor de stad, dat vooral werd bestookt met artillerie. Ondertussen probeerden de Staten de financiën zo goed mogelijk te regelen om ‘een goede uytcompste [te] sien ende Sijn Hoogheyt nyet t’eenemaal discourageren wil in so dienstighen werck voor den Staet, daer hij zelffs so veel moeyten, fatigues ende periculen voor uytgestaen heeft ende so meenigh treffelijck soldaet voor gebleeven is’.³⁴ Een van de voornaamste slachtoffers was overigens de Franse ambassadeur en maarschalk baron de Charnacé die in de linies sneuvelde op 2 september.³⁵ Evenzeer als de Spanjaarden internationaal goede sier maakten met hun belegering, deden de Staatsen dat ook. De uittocht na de capitulatie op 7 oktober werd een waar evenement. Het volgende voorjaar werd nog een voorstel gedaan Oranje fl. 42.000.- als beloning te geven, te delen met twee familieleden.³⁶ Helemaal veilig was de situatie daarmee nog niet; in 1641 kwamen Spaanse troepen zelfs nog een keer heel dichtbij. Een jaar eerder was opnieuw een poging tot verraad uitgelekt en nog in 1643 werd een spion opgepakt.³⁷

Vestingstad: gouverneur en garnizoen

In de jaren 1576-77 had de stad een Duits garnizoen onder leiding van Frondsberg. Als gevolg van de Pacificatie van Gent (1576) dienden stad en kasteel aan de rechtmatige eigenaar, de prins van Oranje, te worden geretourneerd. Het uiteindelijke vertrek van het garnizoen uit de stad had nog de nodige voeten in de aarde, aangezien Frondsberg ‘die vermeijnde te plunderen’.³⁸ Deze slechte ervaring leidde ertoe dat Bredanaars de bewaking van hun stad voortaan deels zelf in handen namen, met de oprichting van een burgerwacht.³⁹ De beperktheid van het aantal reguliere troepen in de stad maakte van Breda in de beginfase van de oorlog mede daarom geen krachtig militair bolwerk.

Het garnizoen viel in de eerste plaats onder de verantwoordelijkheid van de Raad van State, het generaliteitscollege dat na 1588 zich hoofdzakelijk ontwikkelde tot advies- en uitvoeringsorgaan van de Staten-Generaal, met name op militair terrein.⁴⁰ Aan het hoofd van het plaatselijke militaire apparaat stond de gouverneur. Hij was de hoogste functionaris van het land (‘als representerende de hooge overicheyt’) in deze heerlijke stad. Hoe belangrijk Breda als vestingstad in deze periode was, mag blijken uit het gekibbel dat in 1630 ontstond over de hoogte van de traktementen van de diverse gouverneurs in Staats-Brabant. Het ging daarbij om de vraag of het zojuist veroverde Den Bosch op gelijke voet werd gesteld als die van het inmiddels weer verloren Breda - namelijk vierhonderd gulden per maand - of slechts op driehonderd gulden, zoals voor Bergen op Zoom.⁴¹ Vanuit Den Bosch stond men voor zichzelf eigenlijk nog een hoger bedrag voor, want het gouvernement daar was niet alleen moeilijker maar bracht ook meer kosten met zich mee.

³³ Bruijn en Wels, *Met man en macht*, 43.

³⁴ *PNS*, 22 september 1637 (nummer 39).

³⁵ Schutte, *Repertorium der buitenlandse vertegenwoordigers*, 7-8.

³⁶ *PNS*, 19 februari 1638 (nummer 28).

³⁷ *Manuscript Broekhuizen*, hoofdstuk 30.

³⁸ NA, NDR inv.nr. 7938 f. 164v.

³⁹ Zie verder hoofdstuk elf.

⁴⁰ Van Deursen, ‘De Raad van State onder de Republiek’.

⁴¹ *Res. S-G* digitaal, 23 maart 1630.

Door geen van deze twee discutabele punten lieten de Staten-Generaal zich overtuigen: het absolute militaire gewicht van Breda, hoewel op dat moment in vijandige handen, was dus relatief groter dan dat van Brabants grootste stad!⁴²

Overigens vormde dit bij lange na niet zijn enige vorm van inkomen. De gouverneur ontving tevens geld vanwege zijn diverse militaire rangen en ook nog van de stad, al dan niet in de vorm van emolumenten.⁴³ Zijn gage als commandant van de vesting lag wisselend tussen de tweehonderdvijftig en vierhonderd gulden per maand. Daarnaast ontving hij geld voor aanvoering van zijn eigen regiment. Namens de stad kreeg hij jaarlijks voor bewezen diensten nog eens duizend gulden toegelegd. Dit geld was oorspronkelijk vooral bestemd als onkosten voor zijn huisvesting, maar allengs kreeg dit een meer algemeen karakter. Hem stond als slotvoogd trouwens al een ambtswoning ter beschikking: een gedeelte van het kasteel zelf. In 1680 werd door de Raad van State voor fl. 9.775.-, bovendien het Huis van Nassau op het kasteelplein aangekocht als permanente residentie. Sinds eind zeventiende eeuw werd tevens nog brandhout bij wijze van emolument geschonken: 25 karren per jaar voor de gouverneur, tegen vijftien voor de commandeur.⁴⁴ Commandeur Falkenhaan had overigens halverwege de zeventiende eeuw omvergevaaiide bomen van de wallen van het kasteel zich reeds onrechtmatig toegeëigend.⁴⁵ Met name in de achttiende eeuw werden deze emolumenten, op te brengen door de Baronie, steeds meer als bezwaarlijk ervaren. De Bredase tienraad had al in de loop van de zeventiende eeuw herhaaldelijk ervoor gepleit het geld soms in te houden, om de gouverneur tot meer toeschietelijkheid te bewegen inzake de plaatselijke politiek. De gouverneur was hoe dan ook een vermogend man, iets wat tevens gold voor zijn directe ondergeschikten: de commandeur en twee ondermajors. Betreffende een van de gouverneurs, Jéan Theobald von Weibnom, doen nog altijd verhalen de ronde van een immense geheime schat.⁴⁶ De positie van de gouverneur binnen de plaatselijke bestuurshiërarchie was dan ook niet onomstreden: hij bemoeide zich bij tijd en wijle met de magistraatsbestelling en stelde eigenmachtig poortiers van de stad aan.⁴⁷

Benoeming van de gouverneur was in handen van de generaliteit, maar geschiedde op voordracht van de kapitein-generaal van het Staatse leger in casu de prins van Oranje – tevens heer van Breda. Dit mag slechts een pikant detail lijken, maar het leidde wel degelijk tot enige spraakverwarring. In het ambtboek van de Nassause Domeinraad staat bijvoorbeeld voor Breda abusievelijk de functie van gouverneur vermeld als te begeben ambt.⁴⁸ Zelfs al was er soms onenigheid omtrent de benoeming, in de praktijk was het overduidelijk aan wiens kant hij stond: feitelijk verkeerde de gouverneur, hoewel diens orders uit Den Haag kwamen, in het kamp van de prins. Inzake de aanschaf van een eigen residentie in 1680 had de gouverneur, vooruitlopend hierop, reeds begin februari aan de magistraat gevraagd het kasteelplein te plaveien ‘omme te dienen tot een bequaeme wandelplaetse’.⁴⁹ Pas ruim

⁴² Vergelijk: Groenveld, ‘„Breda is den Bosch waerd”’.

⁴³ Zie voor Den Bosch: Bosman e.a., ‘Beschenken of Besteken.’

⁴⁴ NA, NDR inv.nr. 7950, f. 39v-40r: brief rentmeester Eckhard d.d. 31-07-1701.

⁴⁵ Ibidem, f. 320 e.v.

⁴⁶ Otten, ‘De schat van Weibnom’. Dit verhaal kan inmiddels gerust naar het rijk der fabelen worden verwezen. Als heer van Breda bezat stadhouder-koning Willem III het heerlijk recht op onbeheerde goederen: de erfenis van Weibnom werd dan ook door hem bij akte van 8 mei 1692 vergeven aan drossaard Bentinck. Voor nieuwe financiële gegevens uit Engelse archieven over deze overdracht dank ik David Onnekink. Zie verder ook zijn *The Anglo-Dutch Favourite*.

⁴⁷ Voor dit laatste, zie: NA, NDR inv.nr. 7984, f. 55r-v.

⁴⁸ NA, NDR inv.nr. 685, f. 37.

⁴⁹ SAB, OSA inv.nr. 34: NM 1678-83, f. 262 d.d. 05-02-1680.

twee maanden later, op 29 april, sprak de Raad van State over de 'inclinatie' van stadhouder Willem III om een geschikte woning voor de gouverneur in de stad te kopen, welk besluit op 23 juli werd goedgekeurd. Dat een en ander in samenspraak tussen de prins en gouverneur Weibnom is gebeurd, lijkt dus wel zeker. De laatste moest overigens wel zijn aparte huurgeld van zeshonderd gulden, die hij sinds vijf jaar van de Raad van State kreeg, weer inleveren.

De vooraanstaande militaire betekenis van de stad wordt mede gereflecteerd in het hoge sociale aanzien van de gouverneurs. De functie werd slechts vergeven aan naaste vertrouwelingen, soms zelfs directe bloedverwanten van de prinsen van Oranje zoals Justinus van Nassau (1601-1625), de bastaard van Willem van Oranje, en Frederik Hendrik van Nassau van Zuylestein (1670-1672), bastaardzoon van stadhouder Frederik Hendrik.⁵⁰ In Bergen op Zoom was het al net zo.⁵¹ De bijzondere positie van stad en gouverneur blijkt nog eens in 1653. Toen ging namelijk het gerucht dat gouverneur De Hauterive was overleden. De Staten van Holland besloten daarop, gezien 'hoe veele dese provincie aende bewaeringe ende verseeckertheijt der voorsz. stadt is gelegen', het gouverneurschap aan de edelman Jacob van Wassenauer van Obdam aan te bieden. Vier dagen later bedankte deze echter 'officieuselijck', wat wil zeggen dat hij dit aanbod afwees maar tegelijkertijd hield hij zich wel aanbevolen voor soortgelijke offers.⁵² Dit alles bleek slechts een vingeroefening want De Hauterive was nog in leven, zij het dat diens gezondheid hem wel steeds meer parten ging spelen. Aangezien het Staatse leger min of meer een familiezaak was van de Nassaus, stond de heer van Breda in elk geval een extra paar oren en ogen ter beschikking in zijn privé-domein. Dit alles maakte van de gouverneur een machtig man.⁵³ Hij zou zich bijvoorbeeld ook herhaaldelijk mengen in de stedelijke politiek.

Breda vestingstad betekende in fysiek opzicht een serie uitleggingen vanaf 1577 tot aan het begin van de achttiende eeuw. Deze leverden de stad in vogelvlucht haar karakteristieke, driehoekige vorm op. Na de herovering in 1590 werd de stad opnieuw een belangrijke vesting voor de Staatse oorlogvoering. Tussen 1591 en 1606 ondergingen de vestingwerken een aanzienlijke uitbreiding. Onder Maurits werden deze in 1619 nog eens verbeterd: Breda gold toen als het 'achtste wereldwonder', omdat nergens de vestingbouw zo compleet te aanschouwen viel.⁵⁴ Het Spaanse interregnum bracht hierin geen verandering; wel werd het garnizoen fors uitgebreid tot zijn grootste omvang in de zeventiende eeuw van circa vijfduizend man. Onder Frederik Hendrik werden weer nieuwe veranderingen aangebracht, wat opnieuw het 'beste en volmaakste patroon van de krijgswetenschap in Europa' opleverde. Met name de buitenwerken werden nu geroemd.

Na 1648 was Breda weliswaar nog steeds een frontierstad maar het garnizoen werd in omvang teruggebracht en het belang van de vesting nam af door het wegvallen

⁵⁰ Van Ditzhuysen, *Oranje-Nassau*, 155-156 en 97-100.

⁵¹ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 76.

⁵² Huisarchief Twickel, Stukken betreffende Arend van Wassenauer inv.nr. 244 d.d. 10 en 14 januari 1653. Jacob van Wassenauer van Obdam werd uiteindelijk gouverneur van Heusden en nog later luitenant-admiraal van Holland en Westvriesland, de hoogste vlootofficier. Zie over hem verder: Groenveld, 'Terug naar Wassenauer', 109 e.v.

⁵³ De militaire gouverneurs zijn nog maar zelden apart bestudeerd. Voor Maastricht bestaat wat uitgebreidere oudere literatuur: Dyserinck, *De militaire gouverneurs* en meer recent Minis, *De terugkeer van de gouverneurs*. Voor Willemstad: Van Nispen, *De gouverneurs van Willemstad*. Voor Den Bosch: Gudde, *Vier eeuwen geschiedenis*, hoofdstuk 5. De meeste aandacht gaat hierbij uit naar de gouverneur als militaire bevelhebber en minder diens grote bestuurlijke rol. Vergelijk voor Bergen op Zoom: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 76-78. Over de Bredase gouverneur Charles de Héraugière en de civiel-militaire verhoudingen bereidt de auteur een apart artikel voor.

⁵⁴ *Manuscript Broekhuysen*, hoofdstuk 8.

van ernstig gevaar uit het zuiden. Dit was slechts van tijdelijke aard. In 1665-66 volgden wat kleinere aanpassingen aan de vesting. De Munsterse inval in de regio trof ook Breda onverwachts: 'het is te beclagen dat wij ende de naburige plaetsen van soo slechte guarnisoenen versien sijn'.⁵⁵ De Vrede van Nijmegen, in 1678 tussen de Republiek en Frankrijk gesloten, betekende een voorbode van het herstel van Breda als belangrijke vestingstad in het zuiden van het land. De fortificaties rond Breda werden in 1682-83 ingrijpend gewijzigd, waaraan de Baronie zelf fl. 73.000.- bijdroeg. Deze 'vrijwillige gifte' was ondanks protesten door de stadhouder aangegaan en werd aan stad en land van Breda opgelegd. Het aandeel van de stad hierin bedroeg fl. 25.000.- en werd gedragen door enkele voornamelijk Leidse burgers.⁵⁶ Ter vergelijking: het jaarlijks inkomen van de stad bedroeg op dat moment om en nabij de fl. 48.000.-, tegen een jaarlijkse uitgave van fl. 46.000.-.⁵⁷ De verbouwing van het kasteel in de jaren tachtig werd door de stadhouder zelf opgelegd en drong de stad dieper in de schulden, waar zij feitelijk niet meer uit wist te komen in de achttiende eeuw.⁵⁸

Met het einde van de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) trad een nieuwe fase in. Van nu af aan zou de militaire betekenis van Breda als frontier- en vestingstad teruglopen wegens een verschuiving van de verdediging van de Republiek in zuidwaartse richting. De eerste opvang van een vijand werd verlegd naar de zogenoemde 'barrièresteden' in de Oostenrijkse Nederlanden.⁵⁹ Uit het feit dat het sinds eind zeventiende eeuw de moeite waard werd gevonden de buffer Staats-Brabant te verdedigen buiten de eigen landsgrenzen, spreekt tegelijk ook een gedachte dat de Republiek dit gebied inmiddels was gaan zien als integraal deel van de Noordnederlandse staat. De barrière, ingesteld in 1715, was nooit een succes en werd allengs zwakker. Ondanks verlating door het garnizoen, zou militaire aanwezigheid desondanks in de achttiende eeuw de stad blijven overheersen. Ten gevolge van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) was er sinds 1746 sprake van een bezetting van de Baronie door de geallieerde troepen: 'des somers met het campeeren, en des winters met het cantonneeren, van een magtig aentael troupes, dewelken, soo als het nu blijkt, meest ten kosten vande inwoonders en huurders der hoeven en landen bestaen, en deselve zeer verarmt hebben'.⁶⁰ Breda en omgeving leefde tot ver in de achttiende eeuw nog immer op de maat van de oorlogstrom. De schade berokkend door de inval van de Fransen in 1793 werd nauwkeurig berekend op fl. 120.000.⁶¹

Het grootste gevaar dat een stad van ingekwartierde troepen stond te wachten betrof munitie. Voor brandschatting ten gevolge van achterstallige betaling van soldij hoefde de stad minder te vrezen. De Republiek zorgde over het algemeen goed voor haar beschermers te land en ter zee. Daarom had Breda toch slechte ervaringen.

⁵⁵ NA, NDR inv.nr. 8012, f. 114v: brief G. van Bernagien d.d. 26-02-1666.

⁵⁶ NA, NDR inv.nr. 8008, f. 219 e.v. De som van fl. 25.000.- opgelegd aan de stad werd opgebracht door Johanna van Hoogmade, weduwe van Johan la Pla (fl. 13.000.-), Henrietta le Pla, namens haar voogden (fl. 7.000.-) en mr. Joachim Raven (fl. 5.000.-). De laatste was later pensionaris van Leiden; ook de familie Pla stamde uit het Leidse patriciaat, zie: Prak, *Gezeten burgers*, 406.

⁵⁷ Ibidem, f. 278 e.v.

⁵⁸ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 122 e.v.

⁵⁹ Van Nimwegen, 'The Dutch Barrier'.

⁶⁰ NA, NDR inv.nr. 7992, f. 199-200. In deze periode waren er vooral Engelse (en Oostenrijkse) troepen gelegerd, waardoor in dagboeken van officieren interessante beschrijvingen bewaard zijn gebleven zoals van de beroemde latere ambassadeur in het koninkrijk Napels Sir William Hamilton, zie: Constantine, *Fields of Fire*, 6. De British Library beheert verder interessant kaartenmateriaal uit deze tijd. Voor de verwickelingen in de Baronie, zie: Geertuy, 'De Baronie in beroering.' Zie verder ook: Van Nimwegen, *De Republiek der Verenigde Nederlanden als grote mogendheid*.

⁶¹ NA, NDR inv.nr. 8305.

gen met inkwartiering. De Duitse troepen onder Frondsberg oefenden in de loop van 1576 een ware terreur uit en om erger te voorkomen waren de Bredase burgers letterlijk bereid een hoge prijs te betalen door hun traktement te betalen: de stad bleef berooid achter. Nog decennia later rouleerden de speciale muntjes in de stad die van het ingebrachte zilver der burgers waren geslagen. In december 1623 zorgde een betalingsconflict bijna voor muerterij: het Engelse garnizoen weigerde te monteren.⁶² In allerijl werd een commissie naar Breda gestuurd onder aanvoering van Frederik Hendrik. Geconstateerd werd dat het 'meer plompicheyt ende armoet [is] geweest als intenti van muitinati'. Door deze prompte reactie wist men erger te voorkomen.⁶³

Discipline hing echter niet alleen van geld af.⁶⁴ Door hun massale aanwezigheid gaven misdragingen van soldaten tevens aanleiding tot vrijwel dagelijkse ergernissen tussen burgers en militairen. Hun permanente legering in de stad betekende niet alleen een grote aanslag op de lokale lasten, maar had tevens gevolgen voor zedelijke aspecten als fysiek geweld en hoererij. Huisvesting werd in principe aan de stad vergoed door middel van de servitie- of logiesgelden. Toekenning hiervan aan Breda in 1579 was tevens een van de eerste tekenen van opname in de Generaliteit geweest; het garnizoen viel oorspronkelijk ten laste van Holland en Zeeland.⁶⁵ Dit was belangrijk vanwege een reguliere doorbetaling; later in de zeventiende eeuw veranderde dit en kwam Breda ten laste van de slechter betalende landprovincies. Voor de stedelijke autoriteiten gingen de kosten hoe dan ook voor de baat uit; al in 1594 waren er problemen omdat de stad met overtollig krijgsvolk was bezwaard, waardoor extra ondersteuning nodig was.⁶⁶ Het volgende jaar luidde de klacht van de magistraat dat met het vertrek van het garnizoen naar het leger 'hen met wyven, kinderen ende bagagiën becomert en beswaert hebben gevonden.'⁶⁷ De logiesgelden en de precieze verdeling van de garnizoenen over de frontiersteden was in deze jaren een serieus probleem; de verschillende steden hier kregen ook vaak gezamenlijke brieven over van de Staten-Generaal hoe de problemen het hoofd te bieden.

Dit systeem van voorschieten en vergoeding achteraf was vanuit een administratief oogpunt bovendien fraudegevoelig. De behuizing van soldaten geschiedde aanvankelijk bij burgers thuis, in elk geval tot in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Vanaf de jaren dertig werden eenvoudige barakken gebouwd, maar die waren niet toereikend.⁶⁸ Militairen kenden bovendien hun eigen rechtspraak; behalve financieel en persoonlijk ongemak, visten de autoriteiten juridisch dus meestal ook nog eens achter het net. Voor veiligheid zorgde het garnizoen paradoxaal genoeg al evenmin; het was eerder een afspiegeling van het feit dat Breda juist doelwit was. Door de vele verplaatsingen van garnizoenen tussen de frontiersteden was van permanente veiligheid bovendien ook al geen sprake.

Tegenover de permanente aanwezigheid van de militairen en hun dominantie in het straatbeeld diene tevens enkele meer onvoorziene gevolgen in oenschouw te worden genomen. Het meest positieve wat de stad van het garnizoen stond te verwachten was een impuls voor de lokale economie, althans zo wil het traditionele beeld. De soldaten moesten tenslotte gevoed, gekleed en onderhouden worden. Dit

⁶² *Tax.* (1900) 265-273.

⁶³ *Res S-G*, NR deel 6, d.d. 9, 18, 19 en 28 december 1623; 1 januari en 27 februari 1624.

⁶⁴ Vergelijk: Gorski, *The Disciplinary Revolution*, 73.

⁶⁵ *Res S-G*, OR deel 2, d.d. 18 juli 1579; 27 september.

⁶⁶ *Res S-G*, OR deel 5, 260.

⁶⁷ *Idem*, OR deel 8, 509.

⁶⁸ Peeters, 'Militaire gebouwen in Breda', 7-13.

bood zeker financiële voordelen. In tegenstelling tot in Holland lijkt men daarentegen in Breda nooit om een garnizoen gevraagd te hebben, behalve soms uit puur militair oogpunt ter versterking van de stad.⁶⁹ De verplichte inkwartiering werd als een dusdanig grote last ervaren dat de magistraat eind zestiende eeuw expliciet vroeg slechts van zodanig garnizoen voorzien te zijn 'als dezelve tot bewaernisse der stadt zullen noodich achten ende deselvige vanden overvloed te ontledigen.'⁷⁰

Breda's militaire rol was tegelijk ook een last voor de stedelijke economie ondanks de diverse bouwactiviteiten aan de vesting. Er waren bijvoorbeeld klachten dat soldaten economische activiteiten ondernamen, soms recht tegenover het stadhuis!⁷¹ Dit was hun ten strengste verboden om de burgerij geen concurrentie aan te doen, maar omdat soldaten niet onder het civiele recht vielen kon er moeilijk tegen worden opgetreden. Het onderscheid civiel-militair maakte de onderlinge sfeer er niet beter op; deze onderlinge rivaliteit leidde herhaaldelijk tot conflicten. Reeds gouverneur De Héraugières moest in 1594 worden gewaarschuwd zijn manschappen in toom te houden en geen burgers moedwillig in hun huizen vast te houden.⁷² In 1642 ontstonden er problemen over en weer vanwege de aanhouding door de krijgsraad van de portier van de Ginnekenspoort.⁷³ De spanningen in de stad liepen in de loop van het jaar 1665 zelfs zo hoog op, dat ten tijde van de jaarlijkse viering van de reductie op de avond van 10 oktober een heuse knokpartij uitbrak tussen de burgerwacht en leden van de militie op het voorplein van het stadhuis.⁷⁴ De volgende dag zou een van de militairen, kapitein Brasset, zelfs hebben gezegd dat indien hij commandeur was geweest de stad in brand te zullen steken en met het garnizoen het kasteel te bezetten.⁷⁵

De aanwezigheid van het garnizoen in steden moet, zeker aan de frontieren, dan ook vooral worden opgevat als een *force majeure* met maar weinig zegeningen.⁷⁶ Economische voordelen, bijvoorbeeld in de opbrengsten van de stedelijke accijns wegens verteringen van het garnizoen, zijn lastig meetbaar wegens de wisselende omvang van het garnizoen (zie tabel 1.3).⁷⁷ In 1681 werd een grootscheepse oefening van het Staatse leger gehouden even ten zuiden van Breda bij Oosterhout, een van de weinige keren dat in vredetijd op vrijwel volle oorlogsterkte werd samengekomen.⁷⁸ In de resoluties van de magistraat komt deze troepenbeweging nauwelijks voor, behalve wanneer er wordt gewezen op de mogelijke uitbraak van een besmettelijke ziekte. Zo ook in 1705. Wegens massale sterfte van de paarden onder het garnizoen, werden de dode rompen buiten de stad op de velden gedumpt. Gevreesd werd dat de lucht zwaar vergiftigd zou raken, dat een grote sterfte onder de mensen zou kunnen veroorzaken. Daarom werd alsnog gelast de rompen te begraven.⁷⁹

Toenemende concentratie op de Zuidelijke Nederlanden in verband met de oorlogvoering tegen Frankrijk bood Breda eind zeventiende eeuw eindelijk kansen eco-

⁶⁹ Dit geldt tevens voor Bergen op Zoom, zie: De Mooij, *op.cit.*, 52.

⁷⁰ Felix Archief, Inventaris Jan Gillis, litt. 26: niet gedateerd; kopie van een rekest van de magistraat aan de Raad van State, circa 1593.

⁷¹ SAB, OSA, inv.nr. 28: notulen tienraad 1656-1743, f. 2v d.d. 26-05-1656.

⁷² NA, NDR inv.nr. 7984, f. 7r-v d.d. 17-11-1594.

⁷³ Idem, f. 52 e.v.

⁷⁴ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 110 e.v.

⁷⁵ Ibidem, f. 139r-v d.d. 29-10-1665.

⁷⁶ Vergelijk: Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming* die een erg positief beeld schetst van het effect van oorlog op de stedelijke samenleving.

⁷⁷ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 72.

⁷⁸ Nimwegen, 'Het Staatse leger', 516.

⁷⁹ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 221r d.d. 06-02-1705. De 'rompen' dienden in aparte putten te worden gestopt en overdekt met aarde.

nomisch te profiteren van de aanwezigheid van het leger. De stad werd steeds meer een belangrijk rendez-vous voor hoge legerofficiëren en staatslieden om de oorlogsstrategie te bepalen, zoals medio jaren veertig onder Frederik Hendrik enige tijd het geval was geweest. In het laatste kwart van de zeventiende eeuw werd dit een steeds permanentere toestand: veel brieven van stadhouder Willem III zijn uit Breda of van onderweg geschreven of werd hem de post uit Breda nagestuurd. Een van de weinige keren dat raadpensionaris Heinsius, die ruim dertig jaar lang aan het hoofd stond van de (buitenlandse) politiek van de Republiek maar die het buitenland nooit met eigen ogen aanschouwde, zich buiten het regeringscentrum begaf was in 1693 naar Breda.⁸⁰ Aldus werd Breda steeds meer 'het Haagje van het zuiden'.⁸¹ De bijzondere militaire rol die de stad vervulde levert al met al geen eenduidig beeld op en vraagt eigenlijk om een eigen studie.

Staats of Brabants?

In de loop van de tijd zijn er wisselende redenen geweest om Staats-Brabant niet tot stemhebbend gewest te bevorderen. Tot 1629 was Staats-Brabant hoe dan ook niet in staat een staatsrechtelijk volwaardige Statenvergadering te vormen aangezien Den Bosch, de hoofdstad, tot dan toe in Spaanse handen was. Eerdere pogingen eind zestiende en begin zeventiende eeuw tot toelating als gewest waren gestuit op de prominente positie van Maurits in het staatsbestel, in combinatie met de uitgestrekte bezittingen van de Oranjes in de Noordwesthoek van Brabant. Doordat het hele gebied gedurende een aantal decennia bovendien niet onder één en hetzelfde bestuur stond, ontbrak ook de onderlinge eenheid: men sprak niet met één stem.⁸² En al die tijd ontwikkelde de Republiek zich als statenbond en werd steeds sterker. Met de Vrede van Munster in 1648 had men gehoopt 'de vruchten vanden vreedens, volgens de gemeijne unien en haere privilegien en gerechtigeden, beneven d'andere provincien [te] sullen mogen genieten'. Staats-Brabant werd hierin zwaar teleurgesteld: de regio krijgt geen verdere constitutionele inbedding in de vorm van een eigen gewestelijke Statenvergadering. Gedurende de sollicitatie in 1648 voor opname als gewest had de secretaris van Steenberg notabene zelf 'van een man van staet gehoirt, dat men de Brabantse steden maer voor frontieren ende fortressen soude houden'.⁸³

Voorlopig werd omtrent de territoriale afbakening van Brabant een status quo afgekondigd: een bilateraal overlegorgaan, de *Chambre Mi-Partie*, werd belast met de gedetailleerde uitwerking van de vele grensgeschillen. Oorspronkelijk zou vestiging van dit college deels voor Breda overwogen zijn.⁸⁴ Het werk van deze arbitrage- c.q. grensgeschillencommissie kwam echter nooit goed van de grond.⁸⁵ Wel

⁸⁰ Stapleton, 'Grand Pensionary at War', 210-214.

⁸¹ Van der Meij, 'Het Haagje van het zuiden'. Deze term is breder ontleend aan diverse artikelen door Gerard Otten over het stedelijk (villa)landschap te Breda in de negentiende eeuw en later.

⁸² Christ, *Die Brabantse Saecke*.

⁸³ SAB, OSA inv.nr 225: ingekomen stukken en minuten van uitgaande brieven (voortaan aangehaald als brieven stadsbestuur) 1644-51, brief G. Havermans d.d. 22-03-1648.

⁸⁴ Haas, *De verdeling*, 77.

⁸⁵ Zij zetelde afwisselend in Mechelen en Dordrecht. Zie verder: F.J.A. van Hoogstraten, *De Chambre Mi-partie van het Munstersche Vredetractaat* (Utrecht 1860); R. Fruin, 'Uit het dagboek van een oud-Hollander', in: *De Gids* (1869) 369-416: dit handelt over de reis naar en het verblijf in Mechelen rond 1650 van een van de raadsheeren, mr. George Rataller Doublet. Het restant van het archief, voor zover bewaard in Nederland, ligt in Erfgoedcentrum DiEP en is gevoegd bij dat van de Gemeene Maashandelaren; voor het Zuid-Nederlandse deel moet men in Brussel zijn, in het archief van de Jointe Terrees.

kwam het in 1661 en 1664 tot definitieve verdragen met Spanje omtrent de eigendommen in respectievelijk Brabant en Vlaanderen.

De stad Breda was weliswaar sinds 1579 gewoon onderdeel van de Unie, maar daarbinnen kreeg het na 1648 een weinig benijdenswaardige functie: dat van bolwerk van staat, een voortzetting dus van de bestaande rol als vestingstad. De stad moest in wezen de eerste klap opvangen bij een eventuele aanval vanuit het zuiden. De Munsterse inval in 1666 bracht dit scenario in de praktijk met vijandelijke troepen binnen de grenzen van de Baronie, al werd de stad nooit direct bedreigd. Niet iedereen was er desondanks even gerust op. 'Ick vreesse datte al frans sullen moeten leeren' schreef de lokale stadhouder Bernagie in 1667 na te hebben geconstateerd dat Staats-Brabant weer snel aan zijn lot werd overgelaten en van troepen ontdaan.⁸⁶ Na het Rampjaar (1672) lijkt men zich in Breda geen zorgen meer te hebben gemaakt over een hernieuwde aanval vanuit het zuiden.⁸⁷ De situatie op de grond liet zich desondanks soms lastig vertalen. Reeds op Franse kaarten uit de tweede helft van de zeventiende eeuw is sprake van 'Le Brabant Hollandois'.⁸⁸ En het kon nog erger. Toen in 1758 Hannoveriaanse troepen (inmiddels) Oostenrijks-Brabant (voorheen de Zuidelijke Nederlanden) binnentrokken, raakten de ingezetenen van de Baronie (speciaal de regenten van Alphen, Baarle en Chaam) 'naast aan het Brabands territoir aanpalende' in paniek, bang als zij waren dat de troepen per ongeluk op vreemd grondgebied zouden raken. Uit voorzorg werden daarom 'opde uytterste limites van den staat, opde avenues van Braband geleegeen, eenige paalen doen stellen met de inscriptie *Hollands Territoir*'.⁸⁹ De domeinraad keurde dit plan goed: 'daerdoor in naem van den souverain de troupes van de een en ander partie, van het territoir van den staet te konnen adverteeren.' Een klein leugentje om eigen bestwil was soms best geoorloofd.

Hoe groot was eigenlijk de prijs die men als Generaliteitsland, waartoe Staats-Brabant vanaf 1648 definitief behoorde, betaalde voor de achtergestelde positie op staatkundig niveau? Recent is geopperd dat Staats-Brabant ten prooi viel aan een vorm van genocide ten tijde van de Opstand.⁹⁰ Weinig gebieden werden inderdaad meer getroffen door het oorlogsgeweld, dat hier gedurende decennia endemisch was. Maar is daarbij ook sprake van opzet geweest anders dan gebruikelijke militaire tactiek en wettig militair geweld? Werd de lokale bevolking op basis van volkenrechtelijke kenmerken als bijvoorbeeld ras gediscrimineerd en uitgemoord? In hoeverre constitueerden Brabanders ook een apart volk? Of bewoonden zij ongelukkigerwijs de meest bevochten frontlinie van de Nederlanden? Volkenrechtelijk gezien lijkt deze these daarmee alvast volstrekt onhoudbaar, ook al was er sprake van een absolute oorlog met verschroeide-aardcampagnes en verdient de oorlogsellende waaraan met name het platteland werd blootgesteld meer aandacht van historici.

De staatkundige situatie voor Staats-Brabant is daarnaast in iets gunstiger zin ook wel vergeleken met die van een bezettingsmacht.⁹¹ Het gebied werd tenslotte gewapenderhand veroverd en onder het gezag gesteld van de Staten-Generaal met de

⁸⁶ NA, NDR inv.nr. 8017, f. 137r d.d. 12-06-1667.

⁸⁷ Felix Archief, Insolvente Boedelskamer inv.nr. 2077: brief R. Roelants d.d. 18-07-1673.

⁸⁸ Pirenne, 'De voorgeschiedenis vanaf de Opstand, 1578-1796', 31.

⁸⁹ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 401r-v: brief R.M. Damisse d.d. 20-07-1758. Het exacte grensverloop met Oostenrijks Brabant was al eerder in 1730 ter sprake gekomen en zou ook later in de achttiende eeuw opspelen, zie: NA, NDR inv.nrs. 8205-8207.

⁹⁰ Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*, speciaal hoofdstuk vier.

⁹¹ Lammers, *Vreemde overheersing*.

Raad van State als bezettingsautoriteit. Die bezettingsmacht gold dan toch echter eerder de periode tot 1648, en niet daarna.⁹² Naarmate de zeventiende eeuw vorderde werd dit gezag in toenemende mate een formaliteit; implementatie van de rechtsmacht was tenslotte vers twee.⁹³ Vanuit Den Haag werd vooral geregeerd met de fluwelen handschoen in de vorm van bezendingscommissies, in plaats van met een ijzeren vuist. Daarnaast werd hoofdzakelijk alleen de Meierij direct aangestuurd. Grote delen van Brabant kenden nog dezelfde plaatselijke structuren als van voor de Opstand, met een lokale heer als belangrijkste intermediair.⁹⁴ De heerlijkheden bleken zeer resistent voor eventuele centrale machtsaanspraken vanuit Den Haag. Het hele wezen van de Republiek was gestoeld op (herstel van) privileges; geen lokale heer zou aantasting van oude voorrechten dulden. De regio werd daarbij nog een handje geholpen door de geografische gesteldheid die de mogelijkheid voor lokale zelfstandigheid alleen maar bevorderde. De afstand van centrum tot periferie was groter, de wegen slecht tot onbegaanbaar en het vervoer over water ronduit gevaarlijk: Brabant lag, kortom, ver weg voor de heren uit Den Haag.

Meer in het algemeen werd onthouding van de gewestelijke status desondanks als onrechtvaardig beschouwd. De diverse Brabantse steden voerden sinds de late Middeleeuwen een actief gemeenschappelijk politiek beleid.⁹⁵ De eigen zienswijze valt goed af te leiden uit het betoog van 1651 om opname als gewest. De Staten van Brabant waren de eerste en voornaamste auteurs geweest van de Pacificatie van Gent (1576); een aantal Brabantse steden, Breda voorop, had vervolgens (weliswaar elk apart) de Unie van Utrecht (1579) getekend. Hoofddoel van deze verdragen was een verbond geweest met als doel de Spanjaarden te verdrijven en eenieder in zijn oude rechten en privileges te herstellen. De capitulatie van steden die in de loop van de Opstand door de vijand waren aangevallen werd daarom als reductie aangemerkt. De restauratie van de oude regeringswijze stond daarbij voorop, dit ter onderscheiding van rechtstreeks op de vijand veroverde steden als Doornik en Atrecht.⁹⁶ Hoewel voor de diverse Brabantse steden hetzelfde gold – zij waren heroverd in plaats van veroverd – werden zij door de Staten-Generaal slechts als ‘geassocieerde’ van de Unie bestempeld. Het onthouden van hun aandeel in het bestuur van het land kwam er vervolgens op neer dat zij in feite als ‘geconquesteerde’ of ‘overheerde’ (overheerste) werden behandeld. Een goed voorbeeld hiervan vormde de vestiging van de Raad en Leenhof van Brabant in Den Haag (sinds 1591) – dus buiten Brabant. Dit druiste niet alleen in tegen bepalingen van de “Blijde Incompste”, maar leidde bovendien tot ‘excessive moijten kosten ende ongelegentheden van de goede ingesetenen’.⁹⁷ Diezelfde raad werd bovendien deels bemand met ‘uitheemse’ (dat wil zeggen niet-Brabantse) raadsheren. Andere tekennen van overheersing golden een nieuw naturalisatieproces, waardoor zonder problemen vreemdelingen in plaatselijke besturen konden worden aangesteld, en de invoering van nieuwe belastingen zonder instemming van een eigen Statencollege. Vanuit Brabantse optiek geredeneerd was er beslist sprake van achterstelling. Brabant, dat vanouds met de Nederlanden verbonden was geweest, werd benadeeld. Hun werd van alles opgelegd zonder enige vorm van inspraak. De ‘societeijt’ die

⁹² Deze these is nader uitgewerkt door Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*, 199-218.

⁹³ Vergelijk: Groenveld, ‘De institutionele en politieke context’, 82-88.

⁹⁴ Van der Meij, ‘Divided loyalties’. Vergelijk: Sanders, *Noord-Brabant tijdens de Republiek*, 52: ‘Bestuur en rechtspraak werden steeds sterker beïnvloed door de Staten-Generaal en de Raad van State, ten koste van de macht van de heer.’

⁹⁵ Avonds, ‘Zelfbewustzijn en ideologie bij de Brabantse steden’. Over dit thema is verder gepubliceerd door de historicus J. van Gerven.

⁹⁶ NA, Collectie 1902, inv.nr. 37: ongefolieerd (f. 2v).

⁹⁷ Ibidem, (f. 6r).

de Brabantse steden tegenwoordig ervoeren met de andere bondgenoten ‘mach voorwaer wel miserabel en beschreijelijk genaemt worden’.⁹⁸

Pas met het einde van de Republiek in 1795 werd aan de fundamentele ongelijkheid tussen de gewesten en de Generaliteitslanden een eind gemaakt. De negatieve sentimenten over de voorbije periode en met name over de dominantie binnen het lokale bestuursapparaat van ‘uitheemse’ (Hollandse) ambtenaren werden toen met kracht geventileerd, onder andere in de Nationale Vergadering van 1796.⁹⁹ Veel tijd voor geweeeklaag was er echter niet: onder supervisie van de Fransen werden de oude instituties goeddeels vervangen. In de periode 1795-1813 werden de grondslagen voor het huidige Koninkrijk der Nederlanden gelegd. Als nieuw gevormde provincie maakte Noord-Brabant hiervan op institutioneel gebied volwaardig deel uit. Dat deze totstandkoming juist door een van die vele Hollandse passanten (Pieter Vreede) werd bewerkstelligd, is dan ook niet zonder ironie.¹⁰⁰ Toch zou het nog bijna een eeuw duren voordat de gevoelens van achterstelling geheel verdwenen waren, mede door een ervaring van de economie ten gevolge van de industrialisering. Juist op dat moment - vanaf eind negentiende eeuw - werd het idee van het arme en achtergestelde Staats-Brabant vanuit historisch oogpunt nieuw leven ingeblazen. Historici, vaak eveneens pastoors, zochten miskennen van de eigen identiteit te bewijzen met behulp van het verleden. Inmiddels geldt dit standpunt van knechting en onthechting als volstrekt achterhaald, hoofdzakelijk ingegeven als het was door een zich bevrijd voelende katholieke bevolkingsgroep.¹⁰¹ Inpassing van de Brabantse cultuur en identiteit, al dan niet vermeend¹⁰², in de geschiedenis van de Republiek blijft desalniettemin een lastige opgave.¹⁰³

Stad in de Republiek

Populatie en migratie

Diverse van de veroveringen waren in militair opzicht misschien niet altijd even significant met slechts weinig wapengekletter, zelden bleven de inwoners van de stad of hun bezittingen ongeschonden. De Bredase samenleving moest zichzelf daarom telkens zien te hervinden en deels met andere mensen weer oprichten. Dichter Pieter Nuyts verwoordde dit aan het eind van de zeventiende eeuw als volgt:

doch schoon de dolle Mars het zesmaal deer'lyk plaagde
met Honger, Woede, Moord, Verrassingen, Geweld,
En dat het ongeval 's Stads welvaard vaak belaagde,
Zy wierd met meêr sierraad en luister staâg hersteld.¹⁰⁴

Met name de Spaanse veroveringen van 1581 en 1625 gingen gepaard met het nodige geweld. Het beleg van 1624-25 leidde tot een massale uittocht, nadat ziekte en

⁹⁸ NA, Collectie 1902, inv.nr. 37 (f. 6v).

⁹⁹ Mommers, *Brabant van Generaliteitsland tot Gewest*, 13.

¹⁰⁰ Steijns, ‘Pieter Vreede’.

¹⁰¹ Zie Kappelhof, *De belastingheffing*, hoofdstuk 1; Rooijackers, *Rituele repertoires*, hoofdstuk 2.

¹⁰² Bijsterveld, *Het maakbare verleden*, speciaal 7 n.7.

¹⁰³ De Bruin, ‘Den Haag versus Staats-Brabant’; Huiskamp en Van de Sande, ‘Het aflossen van een dood paard’.

¹⁰⁴ Nuyts, *De Bredaasche Klio*, 49-50.

hongersnood al eerder vele slachtoffers hadden geëist: de stad werd in meerdere opzichten gedecimeerd. Onder de inwoners zouden ruim vierduizend slachtoffers te betreuen zijn geweest.¹⁰⁵ Daarnaast werd de stad gedomineerd door zijn militaire infrastructuur. Breda als vestingstad betekende constante legering van een garnizoen, in steeds wisselende aantallen. Dit leidde tot voortdurende spanningen met de burgerij.

De voorgaande politiek-militaire geschiedenis van Breda in een notendop kan maar tot één conclusie leiden: in zijn algemeenheid werd het (voort)bestaan van de stad sinds halverwege de zestiende eeuw vanwege oorlog of dreiging daarvan gekenmerkt door grote onzekerheid en instabiliteit. Het kan niet anders dan dat deze conjunctuur op elk maatschappelijk en sociaal terrein duidelijke sporen naliet. Het past daarom hier vooraf vraagtekens te plaatsen bij de aantrekkelijkheid van de stad als woonplaats voor de eigen bevolking en vestigingsplaats voor migranten. Eerder nog geldt het tegendeel; er waren meer dan voldoende redenen om de stad binnen een mensenleven te verlaten en velen hebben dat dan ook gedaan.

Het inwonertal van Breda vormt voor historici een onzeker aspect van de stedelijke geschiedenis vanwege 'het zeer speciale karakter van de stad Breda'.¹⁰⁶ Allen gaan akkoord met een doorsnee aantal inwoners in de zeventiende eeuw van ongeveer zeventienduizend. Maar de variatie naar boven (10.000) en naar beneden (4.000) toe is vrij groot. Dit heeft diverse oorzaken: gebrekkig bronnenmateriaal, de verhouding stad versus platteland (bijvoorbeeld toevlucht zoeken in de stad bij oorlogsdreiging), plus een permanente stoorzender in de vorm van de wisselende omvang van het garnizoen. In de meest extreme gevallen woonden er meer soldaten dan burgers in de stad. Daar waar mogelijk werden de huizen ter inkwartiering in beslag genomen; tot een kwart van de woningvoorraad werd door hen opgeëist.¹⁰⁷

Tabel 1.1 Bevolking van de stad Breda (binnen de muren)

Jaar	Aantal inwoners	Waarvan burgers	Waarvan militairen
1526	7.000	7.000	Geen
1558	6.165	6.165	Geen
1583	2.788	[1.788]	[1.000]
1624	13.111	6.309	6.802
1629	9.500	2.500	7.000
1631	5.702	2.702	3.000
1640	6.992	3.992	3.000
1665	6.020	4.020	2.000
1699	8.508	7.008	1.500
1738	9.319	7.720	1.600

De historicus Kappelhof heeft een poging gedaan meer duidelijkheid te scheppen omtrent het exacte bevolkingsaantal (zie tabel 1.1).¹⁰⁸ Interessant is allereerst om te

¹⁰⁵ *Manuscript Broekhuizen*, hoofdstuk 30.

¹⁰⁶ Verbeemen, 'Een onderzoek naar het bevolkingscijfer', aldaar 205.

¹⁰⁷ Ibidem, 207.

¹⁰⁸ Kappelhof, 'De Bredase bierbrouwerijen, 1397-1750.', bijlage 1 (p. 59-61). De gegevens voor 1699 zijn opnieuw berekend en wijken daarom af van de cijfers in genoemde bijlage (vriendelijke mededeling van Ton Kappelhof). Deze bijlage is in essentie overgenomen door Hupperetz, *Het geheugen van een straat*, 102 met slechts voor 1583 een afwijkende (hogere) opgave.

constateren dat vanaf het begin van de Opstand tot het einde van het Bestand in 1621 het inwonertal nauwelijks lijkt te zijn gedaald, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Den Bosch, waar een ware depopulatie plaatsvond.¹⁰⁹ Breda's economische oriëntatie op het Noorden bleek in dat opzicht van doorslaggevend belang.¹¹⁰ Een bijkomend voordeel was dat Breda überhaupt een van de weinige steden in de regio was.

De hardhandige verovering in 1581 (de furie van Haultepenne) zorgde voor een halvering van het totale inwonertal en een drastische reductie van het aantal burgers. Het beleg van 1624-25 trof de inwoners evenzeer zwaar: minstens de helft van de burgers stierf door een uitbraak van de pest of anderszins door ziekte of uitputting. Van de circa negenhonderd overgebleven families zou daarenboven een flink deel de stad ontvluchten naar omringende plaatsen als Oosterhout, Geertruidenberg en Dordrecht; in 1637 zouden hiervan slechts zo'n honderdvijftig gezinnen terugkeren.¹¹¹ Op verzoek van de Staten van Brabant (te Brussel) onderzocht een onderzoekscommissie in 1628 de algehele staat van de stad. Breda werd toen nog maar bewoond door circa driehonderd gezinnen, ofwel ruim duizend inwoners. Twee derde deel van hen betrof nieuwkomers meegekomen in het kielzog van de verovering van drie jaar eerder. De meesten waren herbergiers en dergelijke van wie de stad geen blijvende economische impuls hoefde te verwachten. Zodra het leger zijn hielen zou lichten, trokken zij mee verder. Zeer veel huizen in de stad stonden leeg: in geval er soldaten in waren gehuisvest, hadden dezen er deuren, vensters en zolders uit- of afgebroken om het hout te verkopen. De twee gecommitteerden hadden vele huizen gezien die half geruïneerd waren of op het punt van instorten stonden.¹¹² De belangrijkste reden voor het bezoek was waarschijnlijk geweest om te komen tot een rechtvaardiger aandeel voor Breda met betrekking tot zijn contributie aan de Staten van Brabant en niet te doen alsof de stad nog 6400 inwoners telde, zoals voor het beleg.¹¹³ Breda ging door een diep dal tussen 1625 en 1637.

Na 1637 lijkt de stad gedurende minstens een eeuw gestaag een fase van wederopbouw te hebben doorgemaakt: van een kleine vierduizend burgers groeide het inwonertal tot bijna achtduizend in 1738: ongeveer een verbuddeling in een eeuw tijd. De groeispurt na 1637 was ronduit spectaculair: tot 1645 werden er jaarlijks gemiddeld zo'n 400 kinderen per jaar gedoopt.¹¹⁴ In relatie tot de geschatte (minimale) bevolkingsomvang van ca. 6000 mensen, leidt dit tot een onmogelijk hoge nataliteitscoëfficiënt zelfs indien rekening wordt gehouden met een jonge immigrantenbevolking. De bevolking rond 1640 heeft dan ook vermoedelijk hoger gelegen, maar dat laat de groei in de verdere zeventiende eeuw onverlet. In deze periode van een eeuw werd de omvang van het garnizoen daarentegen gehalveerd, waardoor het netto resultaat qua inwonertal al met al weinig verschilt. Vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw beleefde de stad wederom een groeispurt; het is echter goed mogelijk dat dit beeld enigszins wordt vertekend door de toene-

¹⁰⁹ Zie voor 's-Hertogenbosch: Van Gurp, 'Bosschenaars in de verstrooiing' en ibidem, 'De ontvolking van 's-Hertogenbosch'. Voor Bergen op Zoom zijn helaas geen enkele betrouwbare cijfers voorhanden, zie: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 98-100.

¹¹⁰ Dit geldt eveneens voor Bergen op Zoom, zie: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 43-44; 53. Vergelijk: De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 79.

¹¹¹ SAB, OSA inv.nr. 224: brieven stadsbestuur 1640-3; ongefolieerd, rekest van de koopbrouwers (ongedateerd maar van 1641/2).

¹¹² SAB, OSA inv.nr. 222: brieven stadsbestuur 1625-9, litt. 84 d.d. 15-03-1628.

¹¹³ Ibidem, litt. 96 d.d. 14-06-1628; brief A. van den Broeck, die spreekt van 1600 'huysgesinnen'. Dit bevestigt het getal van 6309 burgers in 1624; zie Van der Hoeven, *Geschiedenis der vesting Breda*, 116.

¹¹⁴ Verbeemen, 'Een onderzoek naar het bevolkingscijfer', 207-208.

mende dreiging van Franse invallen. Hierdoor vond, evenals bij het beleg van 1624-25, een hoge mate van (in ieder geval tijdelijke) toeloop naar de stad vanuit het omringende platteland plaats.

Breda was dus een middelgrote stad wier vaste inwonertal door tussentijdse calamiteiten weliswaar hevig schommelde maar zich telkens herstelde. In hoeverre de sterke invloed van de conjunctuur de stedelijke ontwikkeling uiteindelijk belemmerde, blijft vooralsnog onduidelijk. Was Breda bijvoorbeeld groter geworden zonder oorlog? Nog afgezien van alle oorlogsproblematiek, was de algemene demografische ontwikkeling van stedelijke bevolkingen in de vroegmoderne tijd altijd al problematisch. Steden waren van nature dodenakkers waar het leven korter, ongezonder en gewelddadiger was dan elders.

Voor autonome groei was men daarom in belangrijke mate aangewezen op immigratie. In welke mate Breda door aanwas van buiten groeide, valt het best af te lezen aan de hand van de poorterboeken. Hierin werden de nieuwe burgers bijgeschreven die in Breda kwamen wonen om hun beroep uit te oefenen. Door de politieke conjunctuur kon Breda in dat opzicht niet bepaald bogen op gunstige vooruitzichten voor vestiging, maar de verschillende regimes trokken desondanks elk hun eigen soort. De situatie was soms zo dringend wegens een gebrek aan ambachtslieden dat de geldende voorwaarden voor toelating werden versoepeld, geheel werden weggelaten of juist financieel extra aantrekkelijk werden gemaakt. Dit gold bijvoorbeeld op een breed front vanaf 1585 en na het beleg van 1625, toen alle ambachten voor een periode van zes maanden werden opengesteld.¹¹⁵ Beide keren werd door het Spaanse bewind op deze wijze de immigratie aangemoedigd om het verval in de stad te doen keren. De nieuwe magistraat besloot zelfs begin juli 1625 het poorterschap bijna te verdubbelen, waarschijnlijk in anticipatie op een toeloop van nieuwe burgers.¹¹⁶

Tabel 1.2 Gemiddeld aantal nieuwe poorters per jaar

Decennium	gem.	Decennium	gem.	Decennium	gem.
1550-59	16,7	1600-09	15,8	1650-59	17,5
1560-69	18	1610-19	25,1	1660-69	14,1
1570-79	29,3	1620-29	24,8	1670-79	27,5
1580-89	18,7	1630-39	30,4	1680-89	28,2
1590-99	13,1	1640-49	14,1	1690-99	14,4

bron: Stadsarchief Breda, Registers van ingeschreven poorters

Wegens de ‘geheele decadentie’ van Breda ten gevolge van de positie als frontierstad en de zware belasting met garnizoenen bevorderde Filips II in 1581 Breda tot een vrije stad, dat wil zeggen een hoofdstad binnen het hertogdom van Brabant.¹¹⁷

¹¹⁵ SAB, OSA inv.nr. 8: AM 1582-89, f. 131v-132 d.d. 30-01-1585; ibidem, inv.nr. 13: AM 1625-34, f. 6 d.d. 03-07-1625.

¹¹⁶ SAB, OSA inv.nr. 13: AM 1625-34, f. 10.

¹¹⁷ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 1r-4v d.d. 20-03-1581. Het hertogdom was van oorsprong ingedeeld in vier kwartieren met elk zijn eigen, gelijknamige hoofdstad: Leuven, Brussel, Antwerpen en 's-Hertogenbosch. Breda viel onder het kwartier Antwerpen en behoorde in dat opzicht tot de tweede subcategorie van steden. De rangorde tussen de diverse steden was desondanks danig aan het verschuiven in de vijftiende en zestiende eeuw, zie: Van Uytven e.a., *Geschiedenis van Brabant*, 241-242.

Voortaan mochten ambachtslieden zich elders vrij vestigen en werden de inwoners tevens vrijgesteld van de Brabantse tol.¹¹⁸ Tijdens het Bestand werden nieuwkomers door het stadsbestuur gelokt met vrijdom van poorterschap.¹¹⁹ Behalve als algemeen instrument, diende dit soms tevens specifieke doeleinden. In 1686 stemde de domeinraad in met het idee van de magistraat om Franse hugenoten die van ‘hare handwercken connen bestaen’ speciale privileges te verlenen.¹²⁰ Naast religie speelden ook geografische factoren nog een rol bij de migratie. Er trokken bijvoorbeeld veel meer Antwerpenaren, dat tenslotte dichterbij lag, naar Breda dan Brusselaars. Meer in het algemeen bleven migranten uit het noorden hierbij ver achter: Breda was en bleef daarmee toch overwegend een Zuid-Nederlandse stad. Een enkele keer nog werd het poorterschap om bijzondere redenen aan iemand geschonken, zoals in 1648 aan Anna van Nassau, een bastaarddochter van prins Maurits.¹²¹ Dreigement met ontpoortering, zoals bij beenhakker Reijnier van Buel in 1691, viel dan ook niet licht te nemen.¹²² De stad stond aldus een belangrijk instrument ter beschikking om zich mee te profileren.

Voor een nader inzicht in de aantrekkingskracht van Breda bieden de poorterboeken weliswaar belangrijke aanvullende informatie, maar wederom is geen eenduidige ontwikkeling waarneembaar. In plaats daarvan schommelen de cijfers nogal, een zich herhalend patroon voor Breda ook op andere vlakken in de zestiende en zeventiende eeuw. Zelfs na de Vrede van Munster in 1648, het officiële einde van de binnenlandse oorlog, blijft sprake van een weinig stabiele situatie. Van een echte trend op de lange termijn was geen sprake; in grote lijnen zijn er slechts parallellen met de politieke conjunctuur te constateren. Opvallend is wel het geringe aantal nieuwkomers in de stad in de decennia direct volgend op de verovering in 1590; in geen enkele periode was het zo slecht gesteld met de animo tot vestiging in de stad, tekenend voor de onzekerheid die de oorlog voor Breda na eerdere overgaves zo duidelijk met zich meebracht. Het jaarlijkse cijfer zakte overigens maar zelden onder de tien personen.¹²³ Jaren met grote uitschieters in poortersaantallen vormen daarentegen 1574 (75 nieuwkomers) en 1575 (52), 1627 (64) en 1628 (45), 1637 (62) en 1638 (136), 1671 (47), 1679 (40) en 1682 (42).

Grote instroom vond met name plaats nadat een omwenteling eerst stabiel was gebleken; slechts in het gevolg van Frederik Hendrik in 1637 werd de stad vrijwel direct overspoeld door een golf economische migranten. Over hun uiteindelijke economische bijdrage valt voorlopig, zonder nader onderzoek, niet te oordelen. Het gaat hier bovendien slechts om diegenen die het burgerrecht kochten; daarnaast was er ongetwijfeld nog een grote groep bruidegommen, die door hun huwelijk het burgerrecht vanzelf verwierven. Tegenover aantallen immigranten staan bovendien de vele emigranten, al zwijgen de Bredase bronnen hier goeddeels over. De confiscatie van de stad onder leiding van Alva in 1567, leidde er bijvoorbeeld toe dat ‘vele derselver [borgeren] ende vande principaelste’ genoodzaakt waren de stad te verlaten.¹²⁴ Dit blijkt tevens uit de herkomst van migranten in Rotterdam. In de periode 1573-1625, die gelijk valt te stellen met de tijd waarin de vlucht uit Breda het

¹¹⁸ Hiermee kwam Breda op gelijke voet te staan met Tienen, Diest, Leuven en Nijvel.

¹¹⁹ SAB, OSA inv.nr. 221: brieven stadsbestuur 1614-24, litt. 11 d.d. 21-10-1614 (gedrukt plakkaat).

¹²⁰ SAB, OSA inv.nr. 236: brieven stadsbestuur 1684-9, akkoord domeinraad d.d. 30-01-1686. Zie ook: NA, NDR inv.nr. 7997, f. 163r. Vergelijk: Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 120.

¹²¹ SAB, OSA inv.nr. 14: AM 1634-62, f. 218 d.d. 13-03-1648.

¹²² NA, NDR inv.nr. 7997, f. 196 e.v.

¹²³ Dit was slechts het geval in de jaren 1582 (7) en 1583 (7), 1586 (6), 1624 (7), 1633 (7), 1635 (8) en 1636 (8), 1642 (8), 1662 (8), 1665 (9) en 1699 (8).

¹²⁴ NA, NDR inv.nr. 8004, f. 323v.

grootst zal zijn geweest, blijkt Breda (en in mindere mate de Baronie) de lijst uitwijkelingen voor wat betreft Brabant en Limburg in absolute aantallen inderdaad aan te voeren.¹²⁵ Slechts in de stad Antwerpen moest zij ruimschoots haar meerdere erkennen: 1.023 om 246. Dat Breda echter voor ligt op Den Bosch (234) is significant, omdat juist deze stad een dramatische ontvolking ten gevolge van de oorlog beleefde.¹²⁶ De omvang van de stad Dordrecht groeide in de vijftig jaar na 1585 eveneens sterk mee (en fluctueerde navenant) met het krijgsverloop en Zuid-Nederlanders kozen toen massaal deze stad als woonplaats.¹²⁷ Bij migratie speelde afstand, of beter gezegd nabijheid, eveneens een grote rol. Breda vormde in dat opzicht onderdeel van een as van zuid naar noord: Brussel-Antwerpen-Breda-Dordrecht-Rotterdam en verder. De stad was zodoende vertrekpunt, bestemming en doorgangshuis tegelijk geworden.

Interessant is het verder om te zien hoe de verhoudingen zich ontwikkelden bij de migranten voor wat betreft godsdienst. In het laatste kwart van de zestiende eeuw waren in Rotterdam de (onder-)trouwparters afkomstig uit de meierij van 's-Hertogenbosch en de baronie van Breda, vrijwel exclusief (95%) gereformeerd.¹²⁸ Er kan dus een duidelijke vlucht van calvinisten worden waargenomen. In de tweede helft van de zeventiende eeuw was de verhouding calvinistisch-katholiek onder nieuwkomers uit de Baronie nog altijd 3:1. In de eerste helft van de achttiende eeuw was er al vrijwel een evenwicht en in de tweede helft van de achttiende eeuw kwam de omslag naar bijna driekwart katholiek en nog maar een kwart gereformeerd.¹²⁹ Grofweg kan men stellen dat vanaf eind zestiende eeuw met name de calvinistische stedelingen uit Brabant (en Limburg) de wijk namen en dat in de loop van de achttiende eeuw vooral katholieke bewoners van het platteland weg-trokken naar steden elders in het land.

Daarnaast zijn enkele natuurlijke factoren van grote invloed geweest op de omvang van de stedelijke bevolking. Vanuit Bredase optiek werd men, na een florerend tijdperk in de late Middeleeuwen, op de overgang van de nieuwe tijd achtereenvolgens getroffen door 'drij sware plagen: pestilentie, brandt, ende oorloghe.'¹³⁰ De functie van heerlijke residentie was tevens de oorzaak van de eerste grote ramp toen in 1490 tijdens een toernooi zware brand uitbrak. In 1534 volgde een brand die meer dan 1300 huizen, inclusief het raadhuis en enige kerken, in de as legde. De brand kon ongecontroleerd zijn gang gaan, omdat er wegens een uitbraak van de pest niet genoeg mensen meer voor handen waren ter bestrijding ('om te stutten en blussen').¹³¹ Na de brand van 1534, was de stad bijna onbewoond 'ende geheel ontbloot van winckelen ende brouwerijen'. Kleinere stadsbranden volgden nog in 1577 in Fellenoord en in 1603 op de Haagdijk.

Een tweede belangrijke oorzaak betrof de pest.¹³² In 1480 voor het eerst uitgebroken, bleef de stad er tussen 1515-39 nooit helemaal van gevrijwaard. Van 1521 tot 1532 hield de pest er dusdanig huis dat de meeste burgers stierven.¹³³ In 1580 was sprake van een bredere epidemie in de baronie van Breda. Uit 1603 is een speciaal

¹²⁵ Renting, 'Immigranten uit Noord-Brabant en Limburg'; Van der Schoor, *Stad in aanwas*, 175-176.

¹²⁶ Van Gurp, 'Bosschenaars in de verstrooiing'; ibidem, 'De ontvolking'.

¹²⁷ Frijhoff e.a., *Geschiedenis van Dordrecht*, II, 82-83; 103-105; 318.

¹²⁸ Renting, 'Immigranten uit Noord-Brabant en Limburg', 170.

¹²⁹ Ibidem, 169.

¹³⁰ NA, NDR inv.nr. 8004, f. 322v.

¹³¹ *Manuscript Broekhuizen*, hoofdstuk 33.

¹³² Noordegraaf en Valk, *De Gave Gods*.

¹³³ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 164r-v. Een ander document spreekt van een pestuitbraak van 1515 tot 1520 en van 1532 tot 1539, zie: NA, NDR inv.nr. 8004, f. 322v.

aangelegd ‘pestboek’ voor de stad bewaard gebleven: maar liefst 1800 inwoners bezweken aan de gevolgen. Deze uitbraak van pest zou overigens elders in de Baronie (Roosendaal) nog erger hebben gewoed. Het langdurige beleg van 1624-25 bracht eigen hygiënische problemen met zich mee, waardoor pest opnieuw de kans kreeg. In 1655 volgde een landelijke golf en in 1665-66 was de Baronie opnieuw aan de beurt.

Behalve dat Bredanaars zich vanwege de oorlog genoodzaakt zagen zich elders te vestigen, betoonden zij zich ook nog eens bijzonder krijgslustig. In 1542 bleef ‘t’meeste ende resterende jonck volck die vande peste overgeschoten waeren’ op het slagveld bij Brasschaat achter, nadat zij ‘haeren heere volunctairlijck gevolgt waren’. René van Chalon werd hier, op twee uur gaans van Antwerpen, door Maarten van Rossum in de pan gehakt.¹³⁴ Een vendel van uitgeweken Bredanaars bevocht na 1568 de Spanjaarden op eigen terrein bij Bergen in Henegouwen. Voor een belangrijk deel trokken zij verder naar Haarlem, waar zij tevergeefs meehielpen met pogingen tot zijn ontzet in 1572-73 en aldaar in het bos verslagen werden. Dit leverde hun weliswaar de titel van ‘goetwillige’ op, maar Breda zag zich wederom beroofd van een deel van de toekomstige generatie der notabele ingezetenen door de bloedige afloop aldaar.¹³⁵ Een aantal Bredase burgers vormde vanaf 1575 een aparte eenheid in het Staatse leger van de prins; zij vochten bijvoorbeeld mee bij Zierikzee in 1576. Ook in 1581 ontvluchtten weer velen Breda. De afwezigheid van een garnizoen betekende bovendien dat de defensie van de stad kwam te liggen bij de burgers met dito gevolgen, ‘insonderheijt vande jonggesellen der stadt, die haer meest alle doot vochten’.¹³⁶ Wederom werd een vendel opgericht van uitgeweken burgers, onder leiding van Pieter Merlijn.¹³⁷

Het cumulatieve effect van deze rampspoed was al met al voldoende om, zoals men het zelf midden zeventiende eeuw zag, de stad tot een van de meest beklagenswaardige van de Republiek te maken:

Hebben soo veel ellenden en miserien van oorloch soolange jaeren aenden anderen geleden, met branden, moorden, plonderen en stropen ten costen van goet en bloet en verloop van mensen als emmer eenich exempel soudon connen bijeengebracht worden.¹³⁸

Interne verhoudingen en huwelijken

Over de omvang van de verschillende denominaties is nauwelijks betrouwbare informatie voorhanden; meestal betreft het slechts indrukken van bezoekers of schattingen door tijdgenoten. Bij herhaling is in elk geval vastgesteld dat de identiteit van de stad katholiek was. Cijfers voor begin zeventiende eeuw (1620) wijzen op een protestantse aanhang van ruim vijf procent voor de hele Baronie.¹³⁹ Onder de Bredase burgerij zal het aandeel iets hoger hebben gelegen maar niet veel, wellicht 10-15 procent. Na het beleg van 1625 zouden duizend of meer protestanten zijn

¹³⁴ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 164r; ibidem, f. 8004 f. 323r.

¹³⁵ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 164r-v. Deze term was mogelijk een reactie op de term ‘quaetwillige’, benden soldaten die eind vijftiende eeuw Vlaanderen teisterden na de opstand van Gent in 1488.

¹³⁶ NA, Collectie 1902, inv.nr. 37: ongefolieerd (f. 4r).

¹³⁷ Res S-G, OR deel 3, d.d. 10 juli 1581.

¹³⁸ NA, Archief Staten-Generaal (ASG) inv.nr. 11933: ‘quoten van de provincien’; verscheidene remonstranties van Den Bosch en Breda anno 1664/5: ongefolieerd litt. 2c.

¹³⁹ Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, II, 605.

overgebleven in de stad en 2700 katholieken; het eerste getal lijkt vooralsnog aan de hoge kant, tenzij de militairen zijn meegerekend.¹⁴⁰

Dankzij een bewaard gebleven kerkenraadsrapport uit 1645 is bekend dat het toenmalig aantal lidmaten der gereformeerden op vijfhonderd lag. Wegens de aanwezigheid van het garnizoen in de stad, moet dit getal naar boven toe worden afgerond op circa achthonderd. Op een inwonertal van ongeveer zeventuizend betekent dit iets meer dan tien procent van de bevolking. Hier dienen vervolgens nog andere protestantse groeperingen (de walen, de luthersen en de anglicanen) bij te worden opgeteld. Enigszins afhankelijk van de omvang en denominatie van het garnizoen, lijkt een omvang van 15 % het maximaal haalbare. In Bergen op Zoom lagen de verhoudingen op dat moment precies omgekeerd: een ruime meerderheid (d.w.z. twee derde) van de burgerij vertrouwde op de gereformeerde religie, circa 15 à 20 % was overtuigd katholiek en ongeveer een kwart bleef onbestemd.¹⁴¹

Vast staat dat de katholieke bevolking van Breda na 1637 nog enige duizenden communicanten telde. Communicanten waren katholieken van twaalf jaar en ouder (bij gereformeerde lidmaten lag de belijdenis op ca. 18 jaar), waardoor hun werkelijke omvang nog eens circa een derde deel hoger lag.¹⁴² Tegelijkertijd waren lang niet alle communicanten ook inwoners van de stad. De bevolking van vóór 1625 en na 1637 ondervond grootschalige wijzigingen. Aannames als dat veel protestantse inwoners die in 1625 waren vertrokken weer terugkeerden (meest vanuit Geertruidenberg), evenals dat vele katholieken de stad moesten verlaten, zijn ongegrond.¹⁴³ Pas eind 1639, ruim na de verstreken termijn van twee jaar uit de capitulatieakkoorden, werden de vrouwen en weduwen van Spaanse soldaten gelast met hun kinderen de stad alsnog binnen acht dagen te verlaten.¹⁴⁴ Anderhalf jaar later heette het nog dat 'vele en verscheijde borgers en inwoonders alhier voor desen geweest sijnde in militairen dienst s'conincx van castilien.'¹⁴⁵ Ondanks de bepalingen van de capitulatie waren veel katholieken gebleven en men probeerde nu vooral de uitwisseling tussen stad en platteland te beletten.¹⁴⁶ De stadsbevolking was dus grotendeels vernieuwd, een verder teken dat de werkelijke scheiding in de stadsgeschiedenis bij het jaar 1637 ligt en niet eerder in 1590. Ondanks de geografische positie aan Staatse kant, had de Contrareformatie het pleit gewonnen.

In 1669 bedroeg het aantal communicanten inmiddels ongeveer vierduizend: de stedelijke bevolking lag toen nog altijd onder de zeventuizend.¹⁴⁷ Dat de katholieken veruit in de meerderheid waren en nog altijd de identiteit van de stad bepaalden behoeft dus geen enkele twijfel. De Engelsen vergisten zich dan ook toen zij najaar 1659 de stad aanprezen als protestantse 'safe haven' voor hun koning Karel II. Deze zwierf door de Zuidelijke Nederlanden, maar zijn verblijf in Brussel werd inmiddels te riskant geacht vanwege de hoge concentratie katholieken aldaar.¹⁴⁸ Tien jaar eerder nog had Willem II met diens korte verblijf in de stad in zijn maag gezezen, maar ditmaal was de herinnering gelukkiger. Bovendien zou het binnen enkele jaren een onverwachte bonus opleveren en de stad opnieuw tot internationaal we-

¹⁴⁰ Fischer, 'Herman Hollanders', 97.

¹⁴¹ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 133-134.

¹⁴² Monteiro, *Geestelijke maagden*, 53-54.

¹⁴³ Vergelijk: Hupperetz, 'Pijpmakers in Breda', 160 en Fischer, 'Herman Hollanders', 100.

¹⁴⁴ SAB, OSA inv.nr. 20: AM 1639-1652, f. 21 d.d. 15-11-1639.

¹⁴⁵ Ibidem, f. 56 d.d. 06-06-1641.

¹⁴⁶ Ibidem, f. 56-57.

¹⁴⁷ De Lepper, 'De Bredase katholieken', 49; 57; 60; 66 n.70. Vergelijk: Kappelhof, 'De waarde van visitatieverslagen', speciaal 72 e.v.

¹⁴⁸ Coote, *Royal Survivor*, 171; 79-81.

reldnieuws maken door de vredesconferentie van 1667.¹⁴⁹ Juist dit heugelijke feit zou op zijn beurt notabene weer worden gebruikt om niet te hard op te treden tegen de katholieken in de stad!

Aan het begin van de achttiende eeuw (in 1712) lag het aantal katholieke communicanten te Breda op zesduizend.¹⁵⁰ Deze winst dient in de eerste plaats te worden toegeschreven aan een toename van de stedelijke bevolking. In de tussenliggende jaren was deze gegroeid van zeven- naar achtduizend. Hoe zeer de katholieke gemeente inmiddels uit zijn voegen barstte, blijkt eveneens uit aanvaringen omtrent de verbouwing van de zogeheten jezuïetenkerk in de Waterstraat in 1715.¹⁵¹ De eerdere verbouwing van 1686-87 was klaarblijkelijk niet van grote kwaliteit geweest aangezien de schuilkerk nu op instorten stond, althans dat werd beweerd. Dit werd dan ook als volstrekt ongeloofwaardig bestreden door classis en kerkenraad, volgens wie het de jezuïeten louter te doen was 'om hunne kercke aansienlijcker en grooter te maken'. De kerk was desondanks reeds afgebroken en de verbouwing begonnen toen de magistraat in reactie alsnog besloot tot een verbod. De katholieke gemeente liet zich vervolgens niet onbetuigd.¹⁵² Een aandeel, laat staan opdracht, van de jezuïeten werd ontkend; de plek was notabene met instemming van stadhouder Willem III aangewezen door raad Schuylenburg; de voormalige ververij stond wel degelijk op instorten; vergroting was bedoeld om overlast op straat te voorkomen; stillegging van de bouw had door een open toegang tot een inbraakgolf in de buurt geleid; in de enig overgebleven kerk was het nu een dringen van jewelste, men zat er als haringen in een ton; boeren uit omliggende dorpen, die veel in Breda kwamen kerken, bleven nu weg en burgers trokken omgekeerd naar buiten waardoor de toch al 'siecke neeringe' van de stad nog verder achteruit zou gaan, en tot slot zou de nu onaffe ruïne het aanzicht van de stad ontsieren. Voorwaar geen kleine reeks van bezwaren.

En alsoo de Roomsche gotsdienst onder het gesagh van haar Hoogh Mogende alomme geconniveert wort, en vervolgens de plaatsen daartoe nodigh, ende dat die vande Roomsche Religie binnen Breda sigh mogen roemen boven alle Steden, en Dorpen, altijts uijtgeschenen te hebben, in respect en onderdanigheijt aan haar Hoogh Mog.; voor haren Heer en Baron van Breda, haar Ed: Mog. desselfs Raden, mitsgaders voor de Heeren vande Magistraat aldaar, en mede in een volkome Vreede, en opregte lieffde, en Harmonie, met alle ingesetenen van Breda, sonder onderscheijt van religie leven.¹⁵³

Toestemming tot nieuwbouw had uiteindelijk nog de nodige voeten in de aarde maar ging vooral over praktische zaken als de breedte en lengte van het gebouw. Van groot belang is tot slot tevens de volgende passage van Sir John Percival uit 1718:

The Popish inhabitants are computed at four times the number of the Reformed, which last are about 2,400. Yet the magistrates are under no apprehension; for re-

¹⁴⁹ Pincus, *Protestantism and patriotism*, 397-399. De Engelsen hadden oorspronkelijk Den Haag voorgesteld, in de hoop de nationale positie van de prins van Oranje enigszins te versterken. Dit stuitte op bezwaren aldaar van republikeinse kant. Hoewel (ook) Breda werd beschouwd als Oranjabolwerk, lag het toch ver genoeg verwijderd van het politieke centrum om enige daadwerkelijke invloed te kunnen uitoefenen.

¹⁵⁰ Polman, *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw*, III, 56.

¹⁵¹ De Lepper, 'De Bredase schuilkerken', 26-30; NA, NDR inv.nr. 8006, f. 281 e.v.

¹⁵² NA, NDR inv.nr. 8006, f. 282r-284v: rekest namens de gecommitteerden G. van Dunne en P. Stickers; niet gedateerd, maar apostille d.d. 18-10-1715.

¹⁵³ *Ibidem*, f. 284r.

maining easy in their civil rights and being allowed the exercise of their religion in private houses.¹⁵⁴

Volgens deze calculatie zou de stad toen 12.500 inwoners hebben geteld. Dat is beslist te veel.¹⁵⁵ Een ruime verdubbeling van het aantal lidmaten sinds 1645 doet evenzeer ongeloofwaardig aan, al kan dit niet geheel worden uitgesloten. Een blik in het lidmatenregister leert dat hun aantal weliswaar jaarlijks schommelde, maar gemiddeld rond de vijftig nieuwkomers per jaar lag. Vanaf circa 1680 loopt het aantal attestaties echter flink op: de gereformeerde kerk in Breda werd in toenemende mate een immigrantenkerk, voor zover het dat niet altijd al geweest was.¹⁵⁶ In dezelfde periode kwam daarentegen in de regio een rekatholisering op gang deels door migratie, maar deels ook door het terugwinnen van de groep onbeslist.¹⁵⁷ De calculaties van Percival dienen mijn inziens vooral op een andere wijze te worden gelezen: voor elke protestant in Breda waren er tenminste vijf katholieken in de stad.

Belangrijk voor het verloop van de interne verhoudingen waren verder bepalingen omtrent de huwelijken. Gemengde huwelijken waren een wijdverbreide praktijk, al is daar nog weinig onderzoek naar gedaan.¹⁵⁸ In Breda was het, in tegenstelling tot Bergen op Zoom, vanaf 1592 mogelijk om ook voor de magistraat te trouwen. Vanaf dat moment kon men dus hetzij op het stadhuis, hetzij in de kerk trouwen. Hier lijken aanvankelijk alleen de beter gesitueerden gebruik van te hebben gemaakt. Voor welke instantie (wereldlijk of kerkelijk) men huwde, was waarschijnlijk niet vrij van enig standsbewustzijn. Degenen die voor de magistraat trouwden, moesten sinds 1604 geld betalen aan de Heilige Geestmeesters voor het onderhoud van de armen: zes gulden voor de rijken en twee gulden voor degenen die minder bij machte waren.¹⁵⁹ Een halve eeuw later werden de tarieven enigszins gewijzigd: naast de gebruikelijke leges, dienden zij die op het stadhuis trouwden zes gulden en 'die tot hunnen huijse op speciaal versoeck ende uijt discretie sullen werden getrouwt' twaalf gulden te betalen.¹⁶⁰ Omgekeerd, lieten katholieken hun huwelijken lang niet altijd bij de stedelijke overheid registreren. Later in de achttiende eeuw traden juist gemengde stellen voor de magistraat in het huwelijk, al was het maar om op deze wijze jeremiades van predikanten te voorkomen.¹⁶¹ Tegen gemengde huwelijken in het algemeen werd niet positief aangekeken: dit bleef een van de meest tere punten in de onderlinge verhoudingen tussen de beide religies ten tijde van de Republiek.¹⁶² In 1656 werd een omvangrijke reeks bepalingen afgekondigd in het Ehtreglement (in totaal 95), één van de drie pijlers van de politieke reformatie in de Generaliteitslanden.¹⁶³ De bepalingen betroffen overwegend morele kwesties en niet zozeer tegen religie, behalve dat priesters niet langer huwelijken mochten voltrekken en christenen niet met joden, moslims of heidenen mochten trou-

¹⁵⁴ Van Strien, *Touring the Low Countries*, 96.

¹⁵⁵ Vergelijk: Kappelhof, 'De Bredase bierbrouwerijen', bijlage 1.

¹⁵⁶ SAB, Archief kerkenraad inv.nr. 140: lidmatenregister c. 1656-1809.

¹⁵⁷ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 146. In Heusden was duidelijk sprake van een teruggang van het aantal gereformeerde dopen, zie: Rosendaal, 'Arbeyders werckende', 11.

¹⁵⁸ Kaplan, *Divided by Faith*, 266-293.

¹⁵⁹ SAB, OSA inv.nr. 11: AM 1603-11, f. 45 d.d. 12-07-1604.

¹⁶⁰ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 106r: resolutie magistraat d.d. 01-03-1657. De opbrengst was grotendeels bestemd voor de armen.

¹⁶¹ Munier, 'De toepassing van het Ehtreglement in de stad Breda'.

¹⁶² Frijhoff, *Embodied belief*, 29; Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*, 33-34. Vergelijk: Pollmann, 'The bond of Christian piety', 56-57.

¹⁶³ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 41 e.v. Zie verder hoofdstuk vijf.

wen. Katholieke ouders die ‘uyt haet van de religie’ geen toestemming wensten te geven aan een huwelijk, konden door de plaatselijke rechter of de Raad van Brabant worden overstemd.¹⁶⁴

Ruim een kwart eeuw later, in 1683, bleken enkele forse overtredingen te worden begaan bij de handhaving van het Echtreglement te Breda. Sinds enige tijd werden in stad en land van Breda ‘niet alleen de inschrijvinge ende aentekeninge van ondertrouwe, maer oock selffs de solemnisatie van huwelijk ... gedaen binnen particuliere huijsen’.¹⁶⁵ Dit laatste was inderdaad al langer het geval. Maar ook de Waalse gemeente was in overtreding wegens het doen trouwen van buitenstaanders die niet tot haar gemeente behoorden. Mag uit een en ander voorzichtig worden geconcludeerd dat door middel van ontduiking van de reglementen gemengde huwelijken toenamen vanaf eind zeventiende eeuw?¹⁶⁶ In de magistraat werd voor het eerst in 1692 over de voordracht van gemengde huwelijken gerept door de stadhouder, die verwachtte dat de drost in deze benarde oorlogstijden hier niet mee zou instemmen.¹⁶⁷ Vanaf 1768 mochten politieke bestuurders en ambtenaren niet langer meer trouwen met katholieke vrouwen, anders zouden zij hun ambt verliezen.¹⁶⁸

De stedelijke economie

De krijgswolingen van de Tachtigjarige Oorlog en de grote politiek-staatkundige gevolgen hiervan voor Breda suggereren op voorhand een ongunstig economisch scenario. Net als die twee andere belangrijke steden in Staats-Brabant, Bergen op Zoom en Den Bosch, lag de stad echter dicht op de grens met Holland waar in de vroegmoderne tijd de belangrijkste economische impuls vandaan kwam. In het kielzog van Bergen op Zoom groeide dientengevolge ook Breda mee met de Hollandse stapelmarkt.¹⁶⁹ De stad was halverwege de zestiende eeuw al een belangrijk regionaal centrum met eigen stapelhaven.¹⁷⁰ Daar waar de goederenstroom tot dan toe vooral zuidwaarts ging, werd deze vrij geruisloos vervangen door een groeiende export naar het noorden. In tegenstelling tot heel veel kleinere steden in Brabant, die zwaar werden getroffen door de scheiding ten gevolge van de Opstand, verloor Breda dus niet noemenswaardig aan positie: wel leidde de strijd tot een heroriëntatie in noordwaartse richting.

Voor de import van (luke) consumptiegoederen was men desondanks in niet onbelangrijke mate aangewezen te zijn gebleven op Antwerpen.¹⁷¹ Slechts exceptionele omstandigheden deden aan deze hoofdontwikkeling afbreuk, zoals de periode 1625-1637 toen Breda als vijandelijk gebied werd beschouwd. Na de val van Breda in 1625 werd in feite alle handel tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden stilgelegd.¹⁷² Bij dit tijdelijk importverbod sneed het noorden overigens vooral in eigen vingers: volgens een tijdgenoot importeerden Den Bosch en Breda voor 3 miljoen gulden uit het noorden, terwijl slechts voor fl. 800.000.- uit het zuiden werd gehaald.¹⁷³ De afstand tot Antwerpen, zo’n vijftig kilometer, was hoe dan ook

¹⁶⁴ Idem, punt XL.

¹⁶⁵ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 117r-v d.d. 03-07-1683.

¹⁶⁶ NA, NDR inv.nr. 8014, f. 16 e.v. (d.d. 1683).

¹⁶⁷ SAB, OSA inv.nr. 36: NM 1688-1695, f. 145 d.d. 29-09-1692.

¹⁶⁸ NA, NDR inv.nr. 7939, f. 325r-v d.d. 07-10-1768.

¹⁶⁹ Kappelhof, ‘Noord-Brabant en de Hollandse stapelmarkt’.

¹⁷⁰ Beenakker, *Breda in de eerste storm van de Opstand*, 4-9.

¹⁷¹ Klep, ‘Het Brabantse stedensysteem en de scheiding der Nederlanden’, 110.

¹⁷² Wolf, ‘Schipperen om licentgelden’, 79-81.

¹⁷³ Beermann, *Stad en Meierij 1629-1648*, 225 speciaal n.4.

te kort om geen blijvende betekenis te hebben voor de Bredase economie. Uitzonderlijke omstandigheden als hierboven aangehaald konden tevens leiden tot inventiviteit. De toevloed van bewoners in de begijnhoven gedurende het Spaanse interregnum zorgde ervoor dat in Breda tijdelijk diverse soorten kantwerk voor de Zuidelijke Nederlanden werden geproduceerd: bloementuultjes van floerszijde en devotieprenten met kant bewerkt.¹⁷⁴ De permanente handelsrelaties met het zuiden mogen dus niet worden veronachtzaamd, al zijn we hier in het algemeen slecht over ingelicht. Op het eind van de zeventiende eeuw werd door de katholieke koopman Johan de Wyse in dat opzicht uit het oogpunt van verbetering van de handelsbetrekkingen zelfs gedacht aan mogelijkheden tot de aanleg van een weg naar Spaans-Brabant.¹⁷⁵

De gunstige geografische ligging maakte van Breda in hoofdzaak een centrum van de transitohandel. Net zozeer als dat de vestingstad Breda een speerpunt was in de richting van de Zuidelijke Nederlanden, vormde het voor het noorden bruggenhoofd van dit belangrijke achterland.¹⁷⁶ De economische geschiedenis van de stad - en Brabant in bredere zin - is in vele opzichten nog grotendeels onontgonnen terrein.¹⁷⁷ Omvang van bepaalde sectoren, laat staan de onderlinge verhoudingen en nadere ontwikkelingen, vallen nauwelijks aan te geven. Hierdoor blijven zelfs algemeenheden over bijvoorbeeld de mate van welvaart voor Breda gedurende de Gouden Eeuw moeilijk te geven.¹⁷⁸ In grote trekken lijkt de plaatselijke economie redelijk overleefd te zijn, althans niet dramatisch te zijn ingestort, tijdens de Tachtigjarige Oorlog.

Een stad waar Breda in deze periode in economisch opzicht goed mee valt te vergelijken is Deventer. Dit was eveneens een middelgrote stad van ongeveer zeventuizend inwoners, die zwaar werd getroffen door de oorlog. Holthuis constateert in zijn boek over deze voormalige Hanzestad een belangrijke verschuiving: van autonome handelsstad naar dienstbare vestingstad.¹⁷⁹ Dit is eveneens voor sommige steden in Brabant van iets kleinere omvang zoals Herentals (2 à 3.000 inwoners) geconstateerd.¹⁸⁰ In hoeverre de oorlog de economische grondslag van Breda veranderde, valt zonder nadere studie niet te zeggen. De oorlog vormde desalniettemin in bredere zin de bepalende factor in de economische geschiedenis van de stad. Materiële schade door de krijgshandelingen, de vlucht van vooral kapitaalkrachtige groepen ingezetenen, het (tijdelijk) wegvallen van de handel en de heroriëntering veroorzaakten grote problemen in de continuïteit, maar boden tevens nieuwe kansen qua opportuniteit.

De grote inzinking voor Breda kwam in het laatste kwart van de zestiende eeuw. De periode na de verovering in 1590 tot aan het Bestand laat in dat opzicht geen onmiddellijk herstel zien. Een goede indicatie hiervoor geeft wellicht de oprichting van de Bank van Lening in 1601, genoodzaakt omdat 'de schamele borgeren ende innegesetenen der stadt ende lande van Breda in armoede vallen ende geraecken, ende door eenige lasten oft inconvenienten benoodicht worden gelt op te nemen

¹⁷⁴ Stols, *De Spaanse Brabanders*, I, 155: speciaal n.106 en 107.

¹⁷⁵ Kappelhof, 'Van kasseien en kanalen', 23.

¹⁷⁶ Pirenne, 'De voorgeschiedenis vanaf de Opstand', 39.

¹⁷⁷ Dit vormt tevens het grote manco van het verder zeer nuttige, driedelig overzichtswerk *Geschiedenis van Breda*.

¹⁷⁸ Duijghuisen, 'Een doodlopende weg'.

¹⁷⁹ Holthuis, *Frontierstad*, 197.

¹⁸⁰ Goris, 'Herentals'.

ende heure roerende goederen te verpanden'.¹⁸¹ De oprichting gold tevens ter preventie van andere kredietwoekeraars. De bank lijkt vooralsnog geen succes geweest; de bedrijfsvoering werd althans binnen enkele jaren verpacht aan Abraham Lus voor fl.1.200.- per jaar.¹⁸² Enige jaren later ging de bank failliet, maar familieleden van Lus bleven een heropricting bepleiten.

Binnen de stad was het onveilig terwijl buiten de stadsmuren de oorlog nog volop voortwoedde. In 1606 verklaarde schepen Dionys Piggen dat zijn inkomsten als rentmeester van de geestelijke goederen 'mits de groote sterfte alhier [de pest] ende inden lande van Breda daer het innecomen vande voorsz. beneficie meest wert geheven, als midts de armoede vande vuytreijckeren vandijen' tegenvielen.¹⁸³ Zeven jaar later schreef hij nog altijd over 'dese quade coniuncture' die hem belette uitbetalingen te doen.¹⁸⁴ Uit beide opmerkingen valt in elk geval op te maken dat het achterland van Breda zwaar werd getroffen door de oorlog. De symbiose tussen stad en platteland (uitruil van goederen, inkomsten uit renten en pachten etc.) betekent bijgevolg dan ook dat voor Breda de eerste fase van de Opstand tot aan het Bestand de zwaarste is geweest, en niet de latere periode 1621-1648.¹⁸⁵ In het decennium vóór 1590 werden bijvoorbeeld bijna alle dorpen rond Breda totaal verwoest.

Bouwactiviteiten ten behoeve van de vestingwerken en de verdere aanwezigheid van garnizoenen boden voor de stad nochtans enig soelaas. Het eerste kwart van de zeventiende eeuw, speciaal de jaren rondom het Twaalfjarig Bestand (1609-1621), kunnen waarschijnlijk als de meest welvarende worden beschouwd. Gedurende deze jaren stegen de inkomsten uit de gemene middelen vrijwel onophoudelijk van fl. 40.000.- naar bijna fl. 60.000.-.¹⁸⁶ Ter vergelijking: in 1592-93 bedroegen ze fl. 36 à 37.000.-.¹⁸⁷ Het uiterlijk van de stad onderging opmerkelijke veranderingen: op de Grote Markt verrees een nieuwe Vleeshal (1614) met zeer artistieke poort en vanaf 1613 volgde uitbreiding van de haven door aanleg van de Prinsenkade. In de stad heerste dan ook een gebrek aan bouwmaterialen ten bewijze van de economische 'boom' die gaande was.¹⁸⁸ In een rekest aan de Staten-Generaal spraken de gedeputeerden van het land van Breda dan ook van een fase waarin men letterlijk op adem kon komen, na decennia van 'alreleij periculen, van moort, brant, plonderingen, exactien, inlegeringen van ruijteren ende knechten' etc.¹⁸⁹ Dat juist de katholieke prins van Oranje Filips Willem welvaart bracht voor de stad in een Staatse periode, is allicht opmerkelijk.

Het herstel was maar van al te korte duur. De belegering van 1624-25 sloeg diepe wonden. De materiële schade aan de stad was aanzienlijker dan ooit. Nog groter was het demografische verlies: Breda raakte ontvolkt (het verloor minimaal de helft van zijn inwoners). Een van de weinige economische cijfers uit het Spaanse

¹⁸¹ NA, NDR inv.nr. 8002, f. 471r-v d.d. 17-07-1601. De licentie werd gegeven aan de Piëmontese koopman Anthonio Surnothi, die reeds tafelhouders in Veere was.

¹⁸² Idem, f. 472r: niet gedateerd, maar van 1605.

¹⁸³ SAB, ONA inv.nr. 19, f. 8v d.d. 18-03-1606: verklaring ten behoeve van dr. Cornelis van Nieuwenhove. Zie verder: NA, NDR inv.nr. 7976, f. 116 e.v.

¹⁸⁴ UvA, Bijzondere collecties: afdeling handschriften inv.nr. 27 Ah: Dionys Piggen aan Christiaan Huygens d.d. 30-01-1613.

¹⁸⁵ Dit geldt in bredere zin ook voor Staats-Brabant. De bewering van Guido de Bruin dat vooral de tijd na het Bestand de grootste ellende teweegbracht is ongefundeerd, zie: 'Den Haag versus Staats-Brabant', 461.

¹⁸⁶ Met dank aan Ton Kappelhof. De cijfers zijn geëxtraheerd uit de stadsrekeningen voor deze jaren.

¹⁸⁷ NA, Raad van State inv.nr. 2403: rekeningen van ontvanger Anthonis Franssen.

¹⁸⁸ SAB, ORA inv.nr. 820, f. 107v-108: procuratie voor burgemeester Willem Beens om naar IJzendijk te reizen voor de aankoop van 'groff oft eijken tijmmerhout als alhier van noode is wegens het maken van enige nieuwe bruggen als anderszins'.

¹⁸⁹ NA, ASG inv.nr. 4919: Lias Loopende, niet gedateerd maar appointment d.d. 14-10-1609.

interregnum betreft de verpachting in 1632 van de door de Staten van Brabant uitgeschreven vier imposten op bier, wijn, gemaal en vlees.¹⁹⁰ Zij bedraagt doorsnee 25-50 procent van latere cijfers en toont daarmee iets van de omvang en duur van de crisis. De jaren veertig gaven in sommige opzichten weer kortstondig aanleiding tot optimisme, met onder andere de vestiging van de Illustre School in de stad in 1646. De bedenker hiervan, predikant Lodewijk van Renesse, gebruikte zeker ook het economisch argument - 'meerder vertieringe ende consumtie' - om zijn zaak te bepleiten.¹⁹¹ Begin 1648 werd vanuit Breda aan de Amsterdamse magistraat voorgesteld het aantal marktschippers uit te breiden van vier naar zes.¹⁹² Misschien nog opmerkelijker waren plannen voor het onderhouden van een wagenveer met het zuiden en de stad Antwerpen, een plan dat notabene terugging tot 1613! In weerwil van de plannen waren de economische indicatoren echter een stuk minder gunstig: de opbrengsten van de bieraccijns halveerden ruimschoots tussen 1641-55, terwijl de goederenoverslag in de haven in diezelfde periode met meer dan een derde afnam.¹⁹³

In de jaren vijftig heerste onomwonden een recessie: contemporaine verwijzingen naar faillissementen zijn divers.¹⁹⁴ De griffier van de stad, Johan van Vliet, sprak in 1654 over de 'meer ende meer aendringende armoede vande borgeren ende inwoonderen deser stadt'.¹⁹⁵ Hij sprak daarbij speciaal over de bank van lening (heropgericht in 1637), een instelling die vooral profiteerde van kredietschaarste en niet erg geliefd was vanwege de hoge rente. Bij vernieuwing van het octrooi in 1657 beloofde de tafelhouder dan ook een derde minder rente te berekenen dan elders in de steden van Holland het geval was.¹⁹⁶ In een brief aan het Amsterdamse stadsbestuur van datzelfde jaar repte de magistraat van Breda met zoveel woorden over de 'slappe neeringen deser onser stadt'.¹⁹⁷ Er was sprake van een combinatie van factoren: 'ontreckinge en verval der neeringen, vermeerderinge der lasten, als verminderinge van garnisoenen ende reductie ende geen betalinge der serviciegelden'. Zelfs werd verlaging van traktementen van sommige stadsdienaren overwogen.¹⁹⁸

Volgens de notulen van de tienraad, die de welvaart van de stad als zijn oogmerk had, waren er twee grote kwaden: concurrentie van binnenuit door soldaten die 'burgerlijcke' neringen deden en van buitenaf: 'de nering ten plattenland'.

In tegenstelling tot de eerste helft van de zeventiende eeuw, waarin vooral indrukken het beeld bepalen, is voor de tweede helft meer cijfermateriaal beschikbaar. De volgende cijfers in tabellen 1.3 en 1.4 zijn gebaseerd op belastinginkomsten uit accijnzen: enige onzekerheid wegens ontduiking dient dan ook te worden meegewogen bij de interpretatie. Hierbij is gebruik gemaakt van vijfjaarlijkse steekproeven, waarbij bovendien slechts de belangrijkste posten (uit enige tientallen) zijn opgenomen plus het eindtotaal. Eerste hoofdvraag is in welke mate Breda als garni-

¹⁹⁰ SAB, OSA inv.nr. 223: brieven stadsbestuur 1630-9, litt. 26; wijn fl.1.867.-; bier fl.6.813.-; gemaal fl.1.392.-; bestiaal fl.2.126.-.

¹⁹¹ NA, NDR inv.nr. 7989, f. 33r-34r: niet gedateerd.

¹⁹² SAB, OSA inv.nr. 261 litt.16: d.d. 21-01-1648.

¹⁹³ Israel, *The Dutch Republic*, 614-615.

¹⁹⁴ NA, NDR inv.nr. 7949, f. 300r: 'sonderlinge bij desen tijt, daer de stadt ende borgerije van Breda soo verarmt is, ende van tijt tot tijt meer vervalt, gelijk dat, de desolate boedels, die der in vijftien jaren herwaerts, meer als in hondert jaren tevoren, gevallen sijn, genochsaem konnen gethuijgen'. Bijlage van griffier Adriaan Havermans bij een brief van Adriaan Verelst: ibidem, f. 296r d.d. 12-11-1651.

¹⁹⁵ NA, NDR inv.nr. 8002, f. 497r: d.d. 23-02-1654. In het jaar daarvoor was de eigenaar overleden en het stadsbestuur wilde nu aanpassing van het octrooi. Zie verder: Maassen, 'De bank van lening', 122.

¹⁹⁶ Idem, f. 509r-510r d.d.20-03-1657.

¹⁹⁷ Stadsarchief Amsterdam (SA), archief burgemeesters: inv.nr. 127: brief magistraat van Breda d.d. 10-10-1657.

¹⁹⁸ NA, NDR inv.nr. 86r d.d. 31-12-1659. Dit gevolg van armlastigheid zien we bijvoorbeeld ook in Grave, zie: Jacobs en Sprengers, 'Plaatselijke belastingen'.

zoensstad in de tweede helft van de zeventiende eeuw extra zwaar werd getroffen ten gevolge van troepenverminderingen.¹⁹⁹ Een wijdverbreide misvatting is overigens dat garnizoenen onveranderd voor langere tijd in een bepaalde stad waren gelegerd: integendeel, er werd tussen de garnizoensteden veel mee geschoven al naar gelang de gelegenheid of noodzaak.²⁰⁰ Gegevens over exacte troepenaantallen zijn daarom niet beschikbaar. De impact van het garnizoen op het economische leven in de stad kan desondanks enigszins worden afgeleid uit het verbruik van consumptiemiddelen (in het bijzonder spiritualien) waarover accijns moest worden betaald. Aan- of afwezigheid van militairen werkte door in de opbrengst van de stedelijke accijnsen en verklaren grotendeels de schommelingen in tabel 1.3.²⁰¹

Tabel 1.3 Aandeel bieraccijns in opbrengst gemene middelen in Breda tussen 1661 en 1701 (in procenten)

1661	1666	1671	1676	1681	1686	1691	1696	1701
28,2	25,3	22,2	23,5	23,9	27,0	26,0	24,8	18,5

Bedacht moet tevens worden dat stedelijke financiën vrijwel volledig op inkomsten uit accijnzen berustten.²⁰² Overigens hanteerde men in de Zuidelijke Nederlanden een ander systeem, dat van de zogenaamde ‘soldatenkelder’. Soldaten konden in bepaalde dranklokalen tegen gereduceerd tarief spiritualia kopen. Gedurende het Spaanse interregnum (1625-1637) werd dit systeem ook in Breda gehanteerd. De invloed van het garnizoen blijkt eveneens uit de ontwikkeling van de inkomsten uit gemene middelen, zoals weergegeven in tabel 1.4.

Tabel 1.4 Inkomsten gemene middelen 1661-1701 in Breda

	1661	1666	1671	1676	1681	1686	1691	1696	1701
Wijn	4.595	4.511	4.811	6.700	9.712	6.900	1.937	3.682	6.425
Brande-Wijn	860	1.375	1.192	2.387	3.525	2.860	1.301	1.909	2.062
Bier	12.170	9.057	9.375	11.930	16.255	11.975	8.250	10.818	9.113
Gemaal	7.132	6.637	7.600	8.714	11.475	8.600	7.136	9.886	10.318
Bestiaal	3.365	2.660	3.304	4.002	6.475	4.500	3.193	5.341	4.823
Totaal	43.114	35.803	42.245	50.001	69.109	44.281	31.786	43.602	49.082

bron: Brabants Historisch Informatie Centrum, Generaliteits- en gewestelijke rekeningen: ontvangers Breda²⁰³

In de jaren zeventig deed de plaatselijke economie het wonderwel goed ondanks de oorlog tegen Frankrijk (1672-1678). Het oorlogstheater lag desondanks niet ver

¹⁹⁹ Israel, *The Dutch Republic*, 614-615.

²⁰⁰ Ibidem, 262-267. Met dank aan Olaf van Nimwegen, die mij hier als eerste op wees.

²⁰¹ Kappelhof, *De belastingheffing*, 287.

²⁰² Jacobs en Sprengers, ‘Plaatselijke belastingen’, 96.

²⁰³ De getallen voor 1691, 1696 en 1701 zijn gecorrigeerd voor de tiende verhoging: in 1690 werden alle gemene middelen in de Generaliteitslanden met 10 % verhoogd.

weg: in 1672 werd dan ook ernstig gevreesd voor het behoud van Breda. In defensief opzicht verkeerde de stad in zulke slechte staat, dat zij hoogstens enkele dagen stand zou kunnen houden.²⁰⁴ Zelfs werd overwogen er Spaanse troepen te legeren.²⁰⁵ In een ongedateerd betoog aan de prins uit deze tijd is er sprake van dat men de gehele zomer bezig was geweest ‘om u hoocheijts stadt in posture te stellen tegen den vijant die men allen uren was verwachtende’.²⁰⁶ Verder verleende de baronie van Breda in 1676 hand- en spandiensten in verband met het beleg van Maastricht.²⁰⁷ Er was dus volop bedrijvigheid, maar tegelijk toenemende onzekerheid over het eigen lot. Aansluitend volgde de periode 1678-82 met grootschalige reconstructie van de vestingwerken in en rond Breda, met veel arbeiders (die vaak deels van het garnizoen werden geleend). Dit verklaart mede de hoge bieropbrengst van 1681. Vanaf halverwege de jaren tachtig is de conjunctuur alweer omgebogen in neerwaartse richting. De Negenjarige Oorlog (1688-1697) heeft duidelijk een negatieve impact; pas met de vrede in zicht eind zeventiende eeuw is er sprake van herstel (en meer garnizoenen).

De cijfers geven wezenlijk geen ander beeld te zien dan het eerdere, grillige karakter. Ook in de tweede helft van de zeventiende eeuw was de Bredase economie nog volop in de ban van oorlog, die zowel in structureel opzicht als conjunctureel bepalend was. Dit valt bijvoorbeeld goed af te lezen in tabel 1.4 aan de daling van de inkomsten in het jaar 1666, toen Munsterse troepen het zuiden van het land binnenvielen. Voor de laatste twee decennia van de zeventiende eeuw zijn er nog aanvullende gegevens beschikbaar uit de inkomsten van de konvooien en licenten. Hoewel door economisch historici vaak als onbetrouwbare indicatoren beschouwd, geven de konvooien en licenten in elk geval een algemeen beeld van het handelsvolume in de stad.²⁰⁸

Tabel 1.5 Inkomsten konvooien en licenten in Breda, 1681-1700

Jaar	guldens		jaar	Guldens
1681	9082		1691	15.228
1682	8632		1692	13.942
1683	8156		1693	10.826
1684	11.256		1694	10.852
1685	8961		1695	11.969
1686	6221		1696	13.702
1687	10.823		1697	13.888
1688	18.442		1698	10.110
1689	16.352		1699	11.780
1690	13.263		1700	12.453

bron: Nationaal Archief, Generaliteits Rekenkamer.

²⁰⁴ *Notulen der Staten van Holland*, 86 (28 mei); 115 (19 juni); 174 (4 juli).

²⁰⁵ *Ibidem*, 172 (3 juli).

²⁰⁶ SAB, OSA inv.nr. 232: brieven stadsbestuur 1673-4, ongedateerd vertoog magistraat aan de stad, maar ingebonden bij 1674.

²⁰⁷ NA, NDR inv.nr. 7986, f. 96 e.v.

²⁰⁸ De kritiek geldt met name de onvolledigheid van de cijfers door periodieke verhogingen en ontduiking; de cijfers zouden aldus geen reëel inzicht bieden in ontwikkelingen van de handel op de langere termijn, reden waarom ze zelfs aan een correctiemechanisme zijn onderworpen. Zie: Lindblad, ‘Foreign trade’.

De gemiddelde opbrengst van bijna twaalfduizend gulden per jaar (fl. 11.797.-) over het tijdvak 1681-1701 vormt alvast een schril contrast met de circa fl. 1.360.- van 1627, toen de Bredase handel op een absoluut dieptepunt verkeerde.²⁰⁹ Ter vergelijking: Amsterdam laat in dezelfde periode ten opzichte van midden jaren twintig slechts een verdubbeling zien, Dordrecht nog iets meer en Rotterdam een verdrievoudiging. De stijging van eind zeventiende eeuw was tevens een meer regionale trend voor Staats-Brabant. Dat toont een vergelijking met de konvooien en licenten in Den Bosch: deze stegen van bijna fl. 21.000.- in 1681 tot iets meer dan dertigduizend gulden als gemiddelde over dezelfde periode 1681-1700. Ook hier werkte oorlog hoogstwaarschijnlijk stimulerend wegens vervoer van benodigdheden voor het Staatse leger.²¹⁰

De kortstondige inzinking halverwege de jaren tachtig vond zijn oorzaak in de geringe zorg aan de beurtveren op andere steden.²¹¹ De aanstelling van een derde marktschipper op Amsterdam (en vice versa) bracht in dat opzicht geen soelaas: gedurende de gehele Negenjarige Oorlog opereerden er maar vier van de zes. Vooral vanuit Amsterdam was er een gebrekkig handelsaanbod en in plaats van de nieuw afgesproken twee beurten, kwam er hoogstens één beurtveer per week langs.²¹² Maar ook met de beurtveren op Rotterdam waren er vrijwel tegelijkertijd problemen. 'Door de nonchalance, tragheijt, suijperijen ende quaede comportementen omtrent de koopluijden', hadden de twee marktschippers van Rotterdam op Breda er bijkans voor gezorgd dat de handel van Rotterdam over Breda op Luik medio jaren tachtig 'wierde gediverteert ende op s Hertogenbosch gebraght.' Het veer dreigde zodoende onder het stof te geraken.²¹³ Hierop hadden beide magistraten overlegd en was er een nieuwe dienstregeling ontstaan, waarbij twee 'nieuwe ende vigelantere' beurtschippers aan de oude waren toegevoegd. Het resultaat was spectaculair: volgens factoren in Breda 'meer koopmansgoederen in twee jaren als voor heenen in 20 jaren waeren aengecomen.' En ondanks 'dese sleghte tijden ende conjuncture van oorlogh', bracht de handel op Luik nog altijd meer op 'als oijt bij vredenstijden van die twee oude geschiet is.' De twee oude beurtschippers, Adriaen de Noordammer en Pieter Cruijt, kregen overigens bij wijze van verrekening ruimschoots betaald voor hun eerdere wanpresteren.

De dalingen eind jaren tachtig, begin jaren negentig zijn tevens een reflectie van de vele troepenbewegingen richting de Zuidelijke Nederlanden weg uit Breda. In 1707 kwamen de inkomsten uit de konvooien en licenten nog eenmaal boven de tienduizend gulden uit, om daarna vrij snel terug te vallen tot de helft: aan het eind van de achttiende eeuw schommelde de waarde meestal rond de duizend gulden.²¹⁴

De Negenjarige Oorlog lijkt Breda desondanks gunstig gezind te zijn geweest: ditmaal profiteerde men er louter van zonder negatieve bijeffecten. Op de Havermarkt vestigde zich de bekende joodse leverancier van het Staatse leger Antonio Alvares Machado. Begin achttiende eeuw bouwde hij roggemagazijnen in de stad, waar hij al eerder actief was geweest.²¹⁵ Hij nam hiervoor zijn eigen metselaars mee uit Amsterdam, iets dat overigens tegen het zere been was van het Bredase gilde. In

²⁰⁹ Becht, *Statistische gegevens*, tabel no. 2. Het cijfer voor 1627 moet als extreem laag worden beschouwd: de stad had zich toen nog nauwelijks hersteld van de desastreuze effecten van de belegering van 1624-25.

²¹⁰ Van Nimwegen, *De subsistentie van het leger*.

²¹¹ SA, archief burgemeesters; inv.nr. 127, brief magistraat van Breda d.d. 21-05-1686.

²¹² SA, archief burgemeesters; inv.nr. 127, brief magistraat van Breda d.d. 01-05-1688; d.d. 03-05-1694; d.d. 28-09-1694.

²¹³ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 206v d.d. 30-03-1693.

²¹⁴ De Vries, *De economische achteruitgang*, bijlage 1.

²¹⁵ SAB, ONA inv.nr. 492, akte 43 d.d. 21-11-1702. Voor een overzicht van de leveranties aan het Staatse leger, zie verder: Van Nimwegen, *De subsistentie van het leger*.

Breda komen tevens vele notariële verklaringen over hem voor wegens leveranties van meel voor het bakken van brood. Meesterroermaker Johan Micharius, die ook Willem III van wapentuig voorzag, kreeg in 1702 opdracht voor de levering van vierhonderd snaphanen met bajonetten ‘op de france manier’ à tien gulden per stuk aan tien compagnieën.²¹⁶ Een jaar eerder had hij voor hetzelfde bedrag het regiment Zwitsers van duizend snaphanen voorzien, waarvan hem eerst een proefmodel om na te maken was overhandigd.²¹⁷ Micharius was wederom een succesvolle immigrant: ‘ick mij inden jaere 1674 uyt de florissante neringe in de welcke tot Zutphen was sittende met kneghths ende winckel op gebroocken en herwarts getransporteert’.²¹⁸

Gelet op al het voorgaande is de oorlog als louter winstmaker toch een te rooskleurige interpretatie om mee te eindigen. Lambrecht Boudewijns, pachter van het Belcrumse bos, dacht bijvoorbeeld beslist anders over de zegeningen van het Staatse leger. Hij zag zijn mooie, vernieuwde parkaanleg even buiten het kasteel in de zomer van 1687 aan alle kanten geruïneerd; uit militair inzicht werden vanwege de fortificaties de sloten rondom gedempt, de vele ‘passages’ van paarden, karren en wagens hadden zijn nieuw aangelegde dreven vernield en de beste landerijen stonden sindsdien wegens inundaties permanent onder water!²¹⁹ Alleen al dit laatste bracht hem een geschat verlies aan inkomsten uit hooiland van vierhonderdvijftig gulden per jaar. De effecten van oorlog waren in Breda nooit ver weg. Om de meer economisch getinte cijfers tot slot een interessant perspectief te geven zijn er nog enige gegevens over de waarde van de onderpanden bij de Bank van Lening. Tegenover een algehele verbetering van de economische situatie, zou er een dalende lijn zichtbaar moeten zijn en dat is precies wat er ook gebeurd is.

Tabel 1.6 Waarde onderpanden Bank van Lening te Breda, 1661-1696

<i>Datum</i>	<i>Bedrag</i>	<i>Datum</i>	<i>Bedrag</i>
7 apr. 1661	28.001-11	12 juli 1676	28.198-15
7 juni 1661	27.475-10	1 jan. 1678	26.989-0
31 juli 1662	36.392-2	31 mrt. 1685	26.662-19
31 okt. 1662	38.012-2	30 nov. 1685	27.707-16
31 sept. 1663	28.988-8	31 dec. 1685	26.836-18
31 mrt. 1666	29.766-1	31 mrt. 1694	23.344-15
31 okt. 1670	30.286-0	31 mrt. 1695	18.899-1
30 apr. 1673	32.689-19	31 aug. 1695	16.098-18
30 sept. 1674	35.110-3	9 apr. 1696	16.484-11
31 mrt. 1675	36.693-1	1 sept. 1696	13.587-0

Bron: Nationaal Archief, Nassause Domeinraad, inv.nr. 8002, f. 540.

In de loop van de tweede helft van de zeventiende eeuw deed zich een halvering van de waarde van de belegde onderpanden voor. Er werd duidelijk steeds minder

²¹⁶ *Tax.* (1943) 307-309, met uitgebreide omschrijving van de uitrusting der wapens.

²¹⁷ SAB, ONA inv.nr. 379, f. 255-v d.d. 29-03-1701.

²¹⁸ NA, NDR inv.nr. 8008, f. 366r d.d. 09-11-1697.

²¹⁹ NA, NDR inv.nr. 7955, f. 72r-73r: niet gedateerd rekest van Lambrecht Boudewijns, maar van 1689. Boudewijns was pachter van het speelhuis en de landerijen in het park van Belcrum buiten de Bossche poort gelegen. Zie ook: SAB, ORA inv.nr. 831, f. 152v-154 d.d. 10-12-1687 en f. 154-155v d.d. 17-04-1690.

in pand gebracht: dit was door een economisch gunstiger situatie minder noodzakelijk geworden. Dat de bank het zelf steeds moeilijker kreeg, blijkt tevens uit de diverse verzoeken om de pachtsom van 650 gulden per jaar begin achttiende eeuw verlaagd te krijgen naar 450 gulden.²²⁰ Aan het begin van de zeventiende eeuw bedroeg zij nog bijna het dubbele: fl. 1.200.-.²²¹ Een vetpot was de bank ook al niet; zij maakte begin jaren zeventig slechts een bescheiden winst van iets meer dan honderdvijftig gulden.²²²

Nijverheidssectoren

De Bredase geschiedenis werd als gevolg van de oorlog in economisch opzicht in sterke mate beheerst door een “boom and bust”-cyclus. In plaats van bepaalde economische sectoren waarvan het gewicht op de langere termijn structureel ten opzichte van elkaar verschoof, zorgde de conjunctuur van de oorlog vooral voor tussentijdse groeispurten afgewisseld met perioden van tijdelijke terugval. Toch veranderde er wel degelijk ook iets aan de economische hoofdstructuur op de langere termijn: de zestiende en zeventiende eeuw laten een verschuiving zien van de lakennering naar de bierbrouwerij, terwijl in de achttiende eeuw ogenschijnlijk steeds meer sprake is van een diensteneconomie zonder veel eigen nijverheid. Dit wordt bevestigd aan de hand van de beroepsmatige activiteiten onder de lokale middenstanders.²²³

Het lijkt geen twijfel of de bierbrouwerijen, vaak omschreven als ‘eene van de principaelste hoofdneeringe’, vormden in toenemende mate de ruggengraat van de stedelijke economie.²²⁴ Bij een hernieuwde uitvaardiging in 1591 door Maurits van het opslagmonopolie voor de stad uit 1404 werd bier als product hier specifiek aan toegevoegd, inclusief verdere bepalingen omtrent het huisbrouwen, ten teken van de toegenomen betekenis van dit product.²²⁵ Zowel het monopolie van de stad als het huisbrouwen zou echter voor blijvende problemen zorgen. Daarnaast waren er nog de illegale tapperijen en de zoetelaars die het Staatse leger bevoorraadden. Hoewel huisbrouwers onderhands in de stad bier verkochten bleef men ook op het platteland, in weerwil van een verbod van de Staten-Generaal uit 1594, doorgaan met brouwen.²²⁶ Overigens mocht men in de zomermaanden, ten tijde van de oogst, ‘eenige cleijne bieren’ brouwen voor de boeren ‘int velt arbeidende’. Deze verzachting van de maatregelen was na klachten weer ingetrokken, maar werd oogluikend toch toegestaan. Na hernieuwde klachten over het brouwen op het platteland van ‘dicke’ bieren en uitvoer naar Holland tot nadeel van Delft, Dordrecht en niet te vergeten Breda zelf, werd eind 1605 een nieuw verbod afgekondigd.²²⁷

In dat najaar werd in de stad een hele reeks van maatregelen genomen met betrekking tot de bierbrouwerij. Onder andere werd de huisbrouwers geordonneerd zich onder het brouwersambacht te voegen.²²⁸ Huisbrouwer Claes Peeterssen moest kor-

²²⁰ NA, NDR inv.nr. 8002, f. 551 e.v.

²²¹ Idem, f. 472r: niet gedateerd, maar anno 1605.

²²² Idem, f. 513r: niet gedateerd, maar waarschijnlijk behorend bij het rekest van Hendrik van Laer van 15-12-1671, zie: idem, f. 515r. De onkosten bedroegen fl. 2.866.-, tegen een renteopbrengst van fl. 3.032-18.

²²³ Van der Meij, ‘Decemviratus’, 110-112.

²²⁴ Kappelhof, ‘De Bredase bierbrouwerijen’.

²²⁵ NA, NDR inv.nr. 8004, f. 16r-17v d.d. 16-05-1591.

²²⁶ Res S-G, OR deel 8, d.d. 02-06-1594 (p. 330) en 22-09-1594 (p. 333). Zie verder: Kappelhof, ‘De Bredase bierbrouwerijen’, 45.

²²⁷ SAB, OSA inv.nr. 11: AM 1603-11, f. 89: d.d. 20-10-1605.

²²⁸ Ibidem, f. 83v-84: d.d. 19-12-1605.

te tijd later wegens fraude met de accijnzen zijn brouwerij ‘het haentken’ in de Lange Brugstraat sluiten. De onenigheid over het brouwen (door wie), accijnsheffing (diverse) en toenemende fraude voerde echter naar een ongekennde climax. Begin 1606 was er sprake van een heus bieroproer onder de burgerij specifiek gericht tegen de magistraat. Zowel op de Grote Markt als elders in de stad vonden samenzweringen plaats; de opstandelingen hadden zich bij de magistraat gevoegd en hen op 8 februari gedwongen een bepaalde akte te ondertekenen; verder werden individuele magistraatsleden op straat beschimpt en uitgescholden. Maurits zag zich genoodzaakt tot handhaving van de autoriteit twee van zijn raden naar de stad te sturen. Zelfs was hij van plan geweest eigenhandig de ‘beroerte’ neer te slaan, maar hij zag hiervan af ‘vermits andere hoogwichtige occupatien de Vereenigde Nederlanden int generael aengaende’.²²⁹ Na de komst van de twee commissarissen werd in korte tijd een hele reeks nieuwe maatregelen afgekondigd en keerde de rust weer terug.²³⁰

De bierproductie in de stad was vanaf ongeveer 1540 aan een expansieve fase begonnen die duurde tot circa 1680, al werd het hoogtepunt omstreeks 1640 bereikt: de 32 brouwerijen produceerden toen jaarlijks gezamenlijk 60.000 ton. Zoals wel vaker betekende het beleg van 1624-25 een fikse aderlating: veel van de brouwers weken uit naar Holland.²³¹ Veel brouwerijen waren geconcentreerd rondom de haven. De gegevens over bieraccijns in tabel 1.4 lieten zien dat de aanwezigheid van grote garnizoenen in het laatste kwart van de zeventiende eeuw nog wel voor een tijdelijke opleving zorgde. Vanaf begin achttiende eeuw begon Breda aan een lange periode van stagnatie en economisch verval. Van de 32 brouwerijen was inmiddels de helft in handen van koopbrouwers. De toename van deze huisbrouwers is indicatief voor een krimpende markt, waarin het accent niet langer meer op de export lag.

De situatie op het platteland bleef de stad parten spelen. In 1639, vlak na de reductie dus en volgend op een periode van weinig toezicht, zouden er in de Baronie 71 brouwerijen hebben gestaan.²³² Vijf jaar later werd besloten dat de brouwerijen op het platteland mochten blijven mits hun capaciteit niet werd vergroot: in essentie een herhaling van een ordonnantie uit 1621 (na afloop van het Bestand).²³³ Soms werd er desondanks met veel machtsvertoon een enkele brouwerij gesloten, zoals in 1658 te Oosterhout.²³⁴ Een van de weinige keren dat het in de zeventiende eeuw in de stad tot een oproer kwam, betrof het eveneens een brouwerij - De Witte Leeuw in 1654 - al lag de oorzaak dit keer in de relationele sfeer.²³⁵

Naast de bierbrouwerij steunde de Bredase nijverheid vooral op de vervaardiging van textiel.²³⁶ De stad bezat sinds 1321 een privilege op de lakennering en vanaf 1331 tevens op wol. Jan van Polanen schonk in 1355 een lakenhal aan de stad. De notariële protocollen tot 1625 worden in belangrijke mate gevuld met allerlei transacties op dit terrein, met in de kantlijn een geheime wereld van noptekens (initialen) van de diverse handelaren. Van oudsher was de handel en productie van de stad vooral gericht op het verwerken van wollen stoffen maar ook lederwaren. De

²²⁹ Ibidem, f. 94-95v: d.d. 27-02-1606. Gestuurd werden dr. Adriaen van Weresteijn en jor. Cornelis van der Mijle.

²³⁰ Ibid., f. 97v-104.

²³¹ *Manuscript Broekhuizen*, hoofdstuk 14.

²³² BHIC, Collectie Pels, inv.nr. 26: memoriaal Drabbe. Voor de bewuste lijst, zie: NA, NDR inv.nr. 8004, f. 182r-184v. Enige jaren later was het aantal desondanks al weer gegroeid, zie: ibidem, f. 221 e.v.

²³³ NA, NDR inv.nr. 8004, f. 194r d.d. 21-03-1644. Zie ook: NA, NDR inv.nr. 7939 f. 46r-47v d.d. 22-07-1621.

²³⁴ NA, NDR inv.nr. 15: notulen domeinraad 23 en 24 augustus 1658.

²³⁵ SAB, OSA inv.nr. 21: RM 1653-62, f. 62-64.

²³⁶ Beenakker, *Breda in de eerste storm van de Opstand*, 5.

stad fungeerde in dat opzicht eerder als toeleverancier, ook gedurende het Spaanse interregnum.²³⁷ Dit gold tevens voor werknemers. Met name Rotterdam lijkt eind zestiende eeuw te hebben geprofiteerd van een toevlucht aan textielarbeiders uit het zuiden, waaronder vele Bredanaars.²³⁸ Bereiding in de stad zelf maakte zodoende steeds meer plaats voor de tussenhandel. Hier speelde mogelijk ook de opkomst van de bierbrouwerij nog een kleine rol in. In 1616 publiceerde de magistraat namelijk een ordonnantie waarin het de brouwers, moutmakers, ververs en andere burgers verboden werd nog langer kolen te stoken. Dit zorgde namelijk voor vele klachten ‘van dat den roock stoff ende vuijlicheit allomme inde huijsen opte bleijcken ende elders is vliegende’.²³⁹ Niet dankzij eigen productie had de stad voordeel, maar veeleer wegens de transitie van de producten van de sterk groeiende textielnijverheid in oostelijk Brabant rond Tilburg.²⁴⁰

Na 1637 werden door diverse ondernemers en het stadsbestuur wel pogingen ondernomen om de eigen textielproductie in dat opzicht te versterken en de concurrentiepositie in Staats-Brabant te verstevigen.²⁴¹ Het is van belang daar iets uitgebreider op in te gaan wegens de regionale implicaties die dit had, maar tevens omdat geschiedenis niet louter een succesverhaal is. Binnen een half jaar na de Staatse inname deed Louis Saulmon het verzoek bij de domeinraad octrooi duffels en vriezen te mogen maken.²⁴² Juist ter ondersteuning van het armere deel van de burgerij was deze tak van nijverheid in zijn ogen bijzonder geschikt. In zijn grootse visioen zouden er enige honderden mensen de kost mee kunnen verdienen, ongetwijfeld reden waarom hij het oud-burgerweeshuis huurde. Dit vrij eenvoudige werk zou door kinderen van 10 of 12 jaar oud kunnen worden gedaan. Hij rekende daartoe gemakshalve ook alle soldaten, ‘leeghangers en bedelaars’ die van de straten zouden verdwijnen en de soldatenvrouwen. Het was soldaten overigens verboden zich met de ‘burgersneeringen’ in een stad in te laten: hoe Saulmon om dit tere punt heen wilde, blijft vooralsnog onduidelijk.

Voor zover valt na te gaan was Louis Saulmon een belangrijk ondernemer mede ook gelet op zijn contacten. In 1618 vestigde hij zich op opvallende wijze in de stad door de aankoop voor bijna fl. 6.500.- van een van de aanzienlijkste panden: het huis Hertsbeeck.²⁴³ Ruim twee jaar later ging hij een ‘compaignie’ aan met een belangrijke koopman uit Dordrecht, Jacques de Cagnioncle (deze was overigens zijn neef). Hun handel had betrekking op de steden Luik, Sedan en Metz.²⁴⁴ De gebroeders Cagnioncle hadden van de Staten-Generaal octrooi gekregen voor de produktie van salpeter, een belangrijk product in de oorlogvoering.²⁴⁵ In mei 1622 verkocht Saulmon echter met een kleine winst zijn huis en verliet Breda alweer.²⁴⁶ Zijn pogingen na 1637 de lakenhandel te bevorderen legden hem vooralsnog geen windeieren. In 1642 gaf hij aan dat de ‘draperie’ in Breda inderdaad

²³⁷ De Bruijn, ‘De opkomst en de oriëntatie’, 172.

²³⁸ Van der Schoor, *Stad in aanwas*, 222-223.

²³⁹ SAB, OSA inv.nr. 221: brieven stadsbestuur 1614-24, litt. 39 d.d. 09-03-1616.

²⁴⁰ Van Gurp, ‘De Tilburgse lakenhandel’; Adriaenssen, ‘Kleur voor Tilburgs laken’.

²⁴¹ Vergelijk: Van Gurp, *Brabantse stoffen op de wereldmarkt*.

²⁴² NA, NDR inv.nr. 7940, f. 15r-v: het octrooi werd naar alle waarschijnlijkheid verleend maar de plannen lijken niet doorgezet. In Den Bosch werd in 1637 eveneens een monopolie-octrooi voor het vervaardigen van duffels en vriezen gegeven, zie: Adriaenssen, ‘Kleur voor Tilburgs laken’, 164.

²⁴³ SAB, ORA inv.nr. 517, f. 90-91 d.d. 26-04-1618.

²⁴⁴ Ibidem, inv.nr. 519, f. 101-v d.d. 27-10-1620. Er is sprake van een bedrag van fl.12.800.-, dat Cagnioncle hem schuldig is.

²⁴⁵ Res. S.-G, NR deel 3, 348: d.d. 10 maart 1618. Dit octrooi, hoewel eerst afgewezen, zou later nog veel problemen geven wegens een vergelijkbaar octrooi d.d. 9 september 1624 verleend aan de gebroeders Linschoten, zie: Res. S.-G digitaal. 21 januari en 23 maart 1627.

²⁴⁶ SAB, ORA inv.nr. 521, f. 63-64 d.d. 13-05-1622.

zeer was afgenomen: daar waar eens vele lakenwevers hadden gewerkt en gewoond, waren er nu nog maar een of twee over. Hij verzocht dan ook 'met zijn geallieerde' (waaruit blijkt dat hij inmiddels weer een compagnie had gevormd) boven Ginneken een volmolen en een oliemolen te mogen oprichten.²⁴⁷ Volgens rentmeester Verelst waren er echter problemen met de vrije doorvaart over de Mark: twee jaar later was er daarom nog niets gebeurd, reden waarom Saulmon zijn verzoek nogmaals deed.²⁴⁸

Nergens in de Republiek kon volgens hem beter worden gevold dan in de baronie van Breda en met hervatting van de lakenhandel stond de stad aanzienlijk te gewinnen. Hij verwees daarbij expres naar het 'exempel aende stadt Leijden' en niet zonder reden. Uit een briefje korte tijd later blijkt namelijk dat zijn 'participanten' (leden van de compagnie) uit deze Hollandse textielstad bij uitstek kwamen. Saulmon wilde nu graag zijn plannen zo snel mogelijk verwezenlijkt zien: sinds de reductie van de stad had hij reeds vruchteloos drieduizend gulden uitgegeven. Bovendien schreef hij dat de drapeniers die in Breda wilden gaan wonen gauw van een woning moesten zijn voorzien en dat er weeftouwen moesten worden gemaakt, aangezien Leiden er geen wilde afstaan.²⁴⁹ Begin 1641 was al door de magistraat een zaaidrapenier financieel ondersteund met zijn verhuizing.²⁵⁰ Desondanks liet men deze eerste kans om de textielproductie nieuw leven in te blazen lopen. Tegelijk blijkt dat de in verval rakende Hollandse textielnijverheid wel degelijk met argusogen de lage lonen-concurrentie vanuit de Generaliteitslanden volgde en slimme ondernemers hiervan probeerden te profiteren.²⁵¹

In dezelfde periode (1642) werd door Abraham Lodewijks octrooi verzocht voor het oprichten van een lakenververij.²⁵² Het ging hier feitelijk om een heroprichting. De Bredase verfnijverheid was nauw verbonden met de succesvolle opkomst van de lakenbewerkingsindustrie vanuit Tilburg sinds begin zeventiende eeuw, een zeldzaam economisch succes in Generaliteitsland Brabant. In de persoon van Lodewijks zijn we tevens uitstekend ingelicht over hoe de wisselende politieke omstandigheden in de regio vroegen om een groot aanpassingsvermogen.²⁵³ Zijn vader Franchois was in Brussel geboren maar als zovelen uitgeweken naar Rotterdam, waar hij zich vestigde als lakenverver. Sinds 1612 was hij op verzoek van de Bredase magistraat en de Lakenhal een lakenververij in de stad begonnen, die in 1619 door zijn zoon aan de Gasthuisvelden werd voortgezet. Abraham beijverde zich in Breda verder voor de lutherse zaak: ten gevolge van het beleg week hij echter uit naar Oosterhout. Zijn vader vroeg vergeefs aan de Staten-Generaal lakens te mogen blijven importeren uit wat inmiddels vijandig gebied was geworden.²⁵⁴

Nog tijdens het beleg werd de ververij op naam gezet van een katholieke Bredase lakenkoper en later werd het bedrijf verhuurd aan de verver Nicolaas Donkers. Deze was op zijn beurt telg van een succesrijk lakenkoper en verver geslacht uit 's-Hertogenbosch, en zou zich in de jaren dertig en veertig in Breda tot een van de belangrijkste katholieke koopmannen (en concurrent van Lodewijks) ontwikkelen.²⁵⁵

²⁴⁷ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 256r: niet gedateerd, maar apostille 11-05-1643.

²⁴⁸ Ibidem, f. 257 e.v.

²⁴⁹ Ibidem, f. 259r: aan griffier Buijsero.

²⁵⁰ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-52, f. 40 d.d. 02-01-1641: het betrof Abraham Casier uit Leiden.

²⁵¹ Roosenboom, 'Economische heroriëntatie in Helmond na de Opstand'.

²⁵² NA, NDR inv.nr. 7940, f. 21r: niet gedateerd maar apostille d.d. 08-12-1642.

²⁵³ Voor het overzicht van de carrière van Abraham Lodewijks is dankbaar gebruik gemaakt van: Adriaenssen, 'Abraham Lodewijcx'.

²⁵⁴ Res. S-G digitaal, 22 april en 16 juni 1627.

²⁵⁵ Adriaenssen, 'Kleur voor Tilburgse lakens', 178 e.v.

Tussen de twee kooplieden ontstond vervolgens een ingewikkelde wedloop waarbij eerst van standplaats (Tilburg) werd gewisseld. Nadat Breda in 1637 weer Staats was geworden, keerde Lodewijks hier terug. Zijn pogingen tot verwerving van een octrooi liepen echter spaak, ondanks herhaalde verzoeken aan de magistraat. Omdat Donkers, die inmiddels in Hoogstraten woonde, van beide zijden over een sauvegarde beschikte kon deze gemakkelijk heen en weer reizen en als zodanig kon de magistraat hem het verven niet verbieden.²⁵⁶ Donkers beschikte zonder meer over bijzondere connecties en status: ook de gouverneur van de stad zat in zijn handelsvennootschap.²⁵⁷ In 1633 stelde hij zich borg voor de inkomsten van het domein Breda voor de toenmalige heer van Breda, de katholieke graaf Jan van Nassau.²⁵⁸ Lodewijks ontwikkelde zich ondertussen steeds meer tot een notabele ingezetene: zo pachtte hij diverse stedelijke en landsbelastingen en werd hij deken van de schutters van de kruisboog. In 1647 wilde hij nog 'een heete en coude persse' (lakenpers) opstellen, iets waartoe hij reeds het nodige geld had uitgegeven en waar hij al enige jaren mee bezig was. Gelukkig voor hem onderschreef de magistraat dit plan, maar vermoedelijk is het er nooit van gekomen.²⁵⁹ Het maatschappelijk succes werd uiteindelijk bekroond, maar opmerkelijk genoeg niet in Breda. In 1651 vertrok Abraham Lodewijks voorgoed naar Tilburg toen hij daar als drossaard werd aangesteld. Zijn lutherse achtergrond (hij hertrouwde bovendien katholiek) stond maatschappelijk succes dus niet in de weg: in Breda daarentegen ontbrak het hem mogelijk aan patronage. Dit gold eveneens voor Donkers. Deze kocht in 1629, toen Den Bosch in Staatse handen viel, in Breda het huis Van Waalwijk in de Nieuwstraat (op de hoek van de Waterpoortstraat).²⁶⁰ Toen hij dit huis - in feite een volwaardig bedrijf - negentien jaar later voor fl. 11.600.- overdeed aan zijn zwager Marinus Struve, bleek goed wat er in de tussentijd mee was gebeurd: van het 'achterhuis, verwerij, cuijpen, ketels en alle de gereetschappen' was eerder nog geen sprake geweest.²⁶¹ Binnen enkele jaren na de Vrede van Munster koos Donkers definitief de kant van het zuiden en verhuisde eerst naar Brussel en korte tijd later naar Antwerpen.

Sinds 1637 en speciaal midden jaren veertig werd het stadsbestuur, kortom, bestookt met verzoeken om ondersteuning van ververijen, wollenwevers of zaaidrapeniers.²⁶² Premies voor vestiging brachten desondanks niet het gewenste succes. Tijdens en na het Bestand kwijnde de lakenweverij in de stad vooral door toedoen van concurrentie van het platteland, met name Oosterhout. Niet alleen binnen de Baronie, maar tevens in de regio was de concurrentie inmiddels erg groot geworden. Iedereen wedde op hetzelfde paard en in Staats-Brabant beconcurrerde men nu vooral elkaar. Eind 1651 trokken enkele belangrijke kooplieden van Breda er gezamenlijk op uit om in dorpen in de Meierij en elders 'de coopliden ende andere te disponeren tot continuatie van henne coopmanschappen ende commercien op dese stadt, als voor desen.'²⁶³ Deze handelsmissie lijkt echter op dovemansoren te zijn gestuit. In 1650 had nogmaals iemand geprobeerd door middel van een oc-

²⁵⁶ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 34r-v: advies magistraat d.d. 16-04-1643.

²⁵⁷ Adriaenssen, 'Kleur voor Tilburgs laken', 210-211. Een Nicolaes Iansz. Donckers was in 1625 tevens schepen van 's-Hertogenbosch.

²⁵⁸ SAB, ORA inv.nr. 528, f. 136v d.d. 30-09-1633. Zie over Donkers tevens: Jacobs, 'Voor vijand en rebel gehouden', 114-115.

²⁵⁹ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 35r d.d. 21-06-1647.

²⁶⁰ SAB, ORA inv.nr. 526, f. 189v-191v d.d. 29-11-1629.

²⁶¹ Ibidem, inv.nr. 535, f. 121-v d.d. 18-07-1652.

²⁶² SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-52, f. 111 e.v.; Adriaenssen, 'Kleur voor Tilburgs laken', 187-188.

²⁶³ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-52, f. 248 d.d. 14-11-1651.

trooiaanvraag de oprichting van een volmolen boven Ginneken van de grond te krijgen en daarmee ‘draperie’ te ontwikkelen. Ditmaal betrof het Abraham Tentenier, wiens levensverhaal als migrant voor veel Bredanaars bekend zal hebben geklonken: ‘dat bij het over ende weder overgaen vande stadt Armentiers (Armentières) tot Rijssel (Lille) de neeringe vande draperije geheel teniet gegaen is’, waardoor hij was geruïneerd. Wederom volgde een negatief advies van de rentmeester.²⁶⁴

Er waren dus voldoende ondernemers bereid om het economische tij te keren maar zij ontvingen met name van de domeinraad telkens nul op hun rekest. Het was daarom aan de magistraat om zich nog één keer te committeren. Eind jaren vijftig was de Franse ‘saeijwever’ Jean Charpy (alias La Corbette) in de stad actief. In een werkpand bij zijn huurhuis in de Akkerstraat stonden maar liefst veertien weefgetouwen opgesteld, wat bevestigt dat er in deze jaren een ‘gemene compaignie vande saeijen’ in de stad was gevestigd. Zij werd voor maar liefst zesduizend gulden door de magistraat ondersteund.²⁶⁵ Blijkens de jaarrekeningen van de stad over 1657-58 werd de lakenhal uitvoerig hersteld en geverfd, werden nieuwe stempels gesneden met het wapen van Breda en werd van de ‘saijneringe’ van Leiden het keurboek geleend (en weer teruggebracht). De voortekenen waren desondanks opnieuw niet gunstig. Charpy ontving al gauw tweehonderd gulden als vergoeding voor ‘sijne geledene schade ontstaen door de swacke neeringe’, op belofte dat hij zou blijven met een ‘considerabel’ aantal getouwen. In de rest van zijn huis bevonden zich verder nog diverse benodigdheden als kammen en voorbeeldboeken met patronen: de boedel in zijn totaliteit maakt een redelijk welvarende indruk.²⁶⁶ In 1658 verliet hij zonder een spoor achter te laten de stad. Volgens Leidse rapportages werden in Breda in de jaren zestig nog slechts ‘slechte saeyen’ gemaakt in verwaarloosbare aantallen.²⁶⁷ In 1667 overleed Struve en pas in 1680 vestigde zich weer een lakenverver in de stad.²⁶⁸

Voor het overige werd in de meeste producten wel handel gedreven. Daarmee was Breda in economisch opzicht representatief voor zoveel middelgrote en kleinere steden op de overgang van de Middeleeuwen naar de vroegmoderne tijd. Als stad vormde het in de eerste plaats de centrale marktplaats voor het omringende platteland: al sinds 1404 beschikte het over het opslagmonopolie voor de regio. De landbouwproductie van de dorpskernen in de Baronie vond hier haar weg naar elders. Via week- en jaarmarkten werden de agrarische producten in omloop gebracht; de haven zorgde verder voor de noodzakelijke overslag van goederen. Eind zeventiende eeuw werden daarentegen aan diverse dorpen in de Baronie eigen markten gegund, wat tot verder nadeel van de positie van de stad strekte.²⁶⁹ De kracht van de Bredase economie werd uiteindelijk minder bepaald door de wisselvallig opererende stedelijke nijverheid: haar betekenis lag veeleer op nationale schaal in de functie van transitohaven op de Noord-Zuid route.

De stapelmarkt van Holland stond garant voor een continue en forse goederenstroom, die deels in het zuiden werd afgezet. De goederen werden per schip naar

²⁶⁴ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 274-275.

²⁶⁵ SAB, OSA inv.nr. 21: RM 1653-62, f. 145 d.d. 11-01-1657; f. 160-2 d.d. 06-03-1658; f. 230-1 d.d. 29-01-1660.

²⁶⁶ SAB, ORA boedeladministratie schepenbank inv.nr. 3: litt. 11, d.d. 26-07-1658. Wel had hij nog een uitstaande schuld van tweehonderd gulden bij een van de Bredase schepenen (Isaac Noiroot), zie: SAB, ORA inv.nr. 536, f. 202v-203 d.d. 05-04-1658. Borg voor dit bedrag stond Catharina van der Meulen, wier zwager Charpy was: zie ibidem f. 198-v d.d. 25-03-1658.

²⁶⁷ *Bronnen Leidsche textielnijverheid*, V, 158 en 174.

²⁶⁸ Adriaenssen, ‘Kleur voor Tilburgs laken’, 192.

²⁶⁹ Prinsenhage (1693), Terheijden (1698), Alphen (1698) en Zundert (1700).

een haven in Staats-Brabant gebracht, met 's-Hertogenbosch en Breda voorop, en hier overgeladen op vrachtkarren die hen verder over land zuidwaarts moesten vervoeren. In omgekeerde richting gingen ijzerwaren, geweren, koperen voorwerpen uit Aken en Vervierse wollen lakens. De Bredase scheepvaartverbindingen met Holland liepen via de rivieren Mark, die dwars door de stad heen liep, en Dintel. Dichtslibbing in de loop van de zeventiende eeuw vormde een andere belangrijke structurele oorzaak voor de algehele economische achteruitgang die toen werd ingezet.²⁷⁰ Direct betrokkenen als kooplieden en voermannen trokken meermaals aan de bel. In de tweede helft van de zeventiende eeuw werden er commissies op uit gestuurd om de lopen van de rivieren te inspecteren en werd geadviseerd obstakels uit de weg te ruimen; soms werd hiervoor gebruik gemaakt van het garnizoen, evenals wanneer 's winters het ijs in de stadsgrachten moest worden gebroken. Het bleef echter bij symptoombestrijding, iets wat verder in de hand werd gewerkt door conflicten tussen de lokale bestuurders en de landsheerlijke functionarissen. Mede daardoor ontstond in de tweede helft van de jaren zestig in toenemende mate ruzie tussen stadsbestuurders - 'die de waeteren en het welvaeren van de stadt in hun particulier soo niet aen en gaet als het uwe hoocheit is doende' - en domeinraad over het waterbeheer in bredere zin.²⁷¹ De domeinraad vreesde aantasting van de belangrijke inkomsten uit de molenpacht – zo'n 16.000 gulden per jaar - en kwam tot een zeer scherpe veroordeling van de magistraat:

Vinden die van den Rade noodich sijne Hoogheijt bij desen bekent te maken, hoe dat gemelte molens, zijnde een principal gedeelte van dat domain, geschapen zijn in merckelijke decadentie ende eyntelijck in ruijne te vervallen, soo lange als de sleutelen ende dienvolgens het op en in setten van de sluijse verblijven inde macht vande magistraet, onder de welcke eenige weijnige haer eijgen voordeel daerin, onder frivole pretexten van stadts interest, weten waer te nemen, ende andere, hare colleguen, de saecke noch behertigen noch verstaen.²⁷²

Het is niet alleen de grote vraag of de schepenen nog wel verstand van zaken hadden dan wel of het complex van economische factoren die op elkaar inwerkten door het stadsbestuur voldoende zijn onderkend.

Volgens hun eed behoorde de 'welvaart' van de stad tot een van de kerntaken van de schepenen. In de tweede helft van de zeventiende eeuw lijkt het stadsbestuur desalniettemin steeds minder geïnteresseerd te zijn geweest in bevordering van het algemene welvaren van de stad. Daarvoor in de plaats kwamen steeds duidelijkere tegenstellingen. De economie van de stad had altijd al in een zeker spanningsveld verkeerd, omdat Breda in de eerste plaats een domeingoed was. Vanuit die optiek was de domeinraad eerder gebaat bij agrarische ontwikkeling en allerlei vormen van landopbrengsten dan bevordering van de stedelijke nijverheid, waarvan de inkomsten door middel van allerlei belastingen in de stads- of staatskas vloeiden. Daarnaast beconcurrerden stad en platteland elkaar, iets wat met name geldt voor de eerste helft van de zeventiende eeuw.²⁷³ Deze fundamentele tegenstelling lijkt na 1637 in wisselende vormen haar definitieve beslag te hebben gekregen.

²⁷⁰ Vriend, 'De rivier de Mark'.

²⁷¹ NA, NDR inv.nr. 7952, f. 264 e.v. De zinsnede stamt uit: ibidem, inv.nr. 7950, f. 394v: brief Samuel Zuerius d.d. 23-02-1680.

²⁷² NA, NDR inv.nr. 7952, f. 324r: domeinraad d.d. 17-11-1676.

²⁷³ Zie op dit punt verder: NA, NDR inv.nr. 8004.

Handel was eveneens nauw verbonden met aspecten van verkeer en vervoer. Om de bereikbaarheid van Breda te bevorderen, werden na 1637 meerdere initiatieven ontplooid ter verbetering hiervan: naast grootse kanaalplannen richting Holland (op Dordrecht), tevens uitbreiding van de eenvoudiger beurt- en wagenveren. Ook hier bleek de praktijk van samenwerking met de domeinraad weerbarstig, al gold dat vooral voor meer ambitieuze projecten.²⁷⁴ De gebrekkige regionale infrastructuur had voor alles nochtans een geografische oorzaak. 'The ways [are] somewhat dangerous by their being extreme[ly] high and elevated', schreef een Engelsman in 1669: later kantelde hij met koets en al van de weg door een stuurfout van de koetsier.²⁷⁵ De zandwegen in Brabant waren een alom erkende hindernis waardoor men in tijden van regen en ook 's winters slecht bereikbaar was. In het laatste kwart van de zeventiende eeuw werden de landwegen wel verbeterd, zij het hoofdzakelijk uit militair oogpunt. Commercie en oorlog bleven zodoende onlosmakelijk met elkaar verbonden. In dezelfde periode raakte tegelijk het internationale postvervoer in een stroomversnelling en werden eerder opgeworpen landsbarrières weer doorbroken: 'als sijnde dit eene saecke van geen cleijn gewicht, ende waerover sedert meer als 60 jaeren diversche conferentien sijn gehouden ende brieven geschreven', schreef de Antwerpse magistraat in 1690.²⁷⁶

De economische betrekkingen tussen noord en zuid werden zo langzaam weer aangehaald. Dit zou in de loop van de achttiende eeuw verder toenemen en de Bredase oriëntatie mogelijk opnieuw doen veranderen.²⁷⁷ Nauw hieraan verwant was bijvoorbeeld ook het lot van de Maasvaart voor de handel van de stad Dordrecht. Door zoveel mogelijk goederenvervoer over land via Bergen op Zoom, Breda of Den Bosch te leiden, in plaats van verschepping over de Maas, probeerden de Zuidelijke Nederlanden allerlei tolheffingen op deze rivier te ontwijken.²⁷⁸ Nadelen konden aldus veranderen in voordelen en omgekeerd. De drie Brabantse steden wonnen aldooende in de achttiende eeuw iets terug van hun voormalige positie.²⁷⁹

Achterstelling?

In grote lijnen ging de Bredase economie aldus gelijk op met die van Holland: dat wil zeggen een opgaande lijn van 1580 tot eind zeventiende eeuw, met daarna stagnatie gevolgd door verval. Vanaf halverwege de achttiende eeuw zorgde toenemende concurrentie vanuit de Oostenrijkse Nederlanden voor een bredere economische depressie in Brabant. De dalende trend staat overigens in scherp contrast met het groeiende inwonertal in dezelfde periode. In de tweede helft van de achttiende eeuw werd de werkloosheid in de Baronie daarom een serieus probleem. Dus werd er een groeiend beroep op de armenzorg gedaan.²⁸⁰ Om het groeiend pauperisme te bestrijden werden tevens nieuwe projecten voor werkverschaffing opgezet als een tuchthuis (1707), waarvan overigens al in 1686 sprake is geweest²⁸¹, en later de oprichting van een koehaartapijtenfabriek (1778).²⁸² Wederom

²⁷⁴ Kappelhof, 'Van kasseien en kanalen'.

²⁷⁵ Van Strien, *Touring the low Countries*, 89; 91.

²⁷⁶ SAB, OSA inv.nr. 237: brieven stadsbestuur 1690-4, magistraat Antwerpen d.d. 12-09-1690.

²⁷⁷ Kappelhof, 'Van kasseien en kanalen', 23-24; 28 e.v.

²⁷⁸ Frijhoff e.a., *Geschiedenis van Dordrecht*, II, 162-165; *Tegenwoordige Staat*, XII, 221-222.

²⁷⁹ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 53-55.

²⁸⁰ Klep, 'Het probleem van de werkloosheid'.

²⁸¹ SAB, OSA inv.nr. 22: RM 1663-90, f. 262 d.d. 25-02-1686; ibidem, inv.nr. 35: NM 1683-7, f. 134v-135 d.d. 15-03-1686. Vergelijk: Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 275.

werd de productie van textiel als een laatste reddingsmogelijkheid aangegrepen, maar tevergeefs.

De Bredase economie leverde al met al behoorlijke prestaties onder sterk wisselende omstandigheden. Structurele problemen konden desondanks niet worden opgelost vanwege tegengestelde belangen. De stad had daarnaast nog met iets anders te maken: de belastingdruk in de Generaliteitslanden. Ongeacht in welke handen de stad was, zowel van Staatse als van Spaanse zijde moest de Baronie vaak contributie betalen aan de vijand, terwijl de belastingen aan de eigen overheid in principe gewoon doorliepen. Tijdens retorsieperioden betaalde het platteland vaak dubbele belasting.²⁸³ De impressie dat Breda in elk geval tot halverwege de zeventiende eeuw extra geleden heeft is nauwelijks weerlegbaar, al is het achterhalen van deze geldstroom moeilijk. Al snel na 1590 volgen klachten over illegale tolheffing door soldaten, geknoei met paspoorten, fraude etcetera. Oorlog en tijdelijke importverboden belemmerden de handel. Het voortbestaan van deze klachten tot ver in de zeventiende eeuw doet concluderen dat in elk geval handelaren hier direct onder hebben geleden.²⁸⁴ Zij moesten herhaaldelijk - zij het onofficieel - kleine bedragen betalen om hun goederen door het militaire cordon rondom deze vestingstad te krijgen. De Spanjaarden opereerden na 1637 nog een decennium lang vanuit Ginneken om de handel te belasten.²⁸⁵ Verder waren er de contributies die Spaanse en later Franse legers het platteland oplegden en de rantsoenering van personen.²⁸⁶ Is daarmee het idee van de achterstelling van Staats-Brabant toch niet gegrond?

De fiscale geschiedenis van Staats-Brabant voor de generaliteitsperiode is een van de weinige zaken die voor het gebied naar behoren is onderzocht. In zijn boek over de Meierij weerlegt de historicus Kappelhof het idee dat men daar na 1648 extra heeft geleden onder de belastingdruk.²⁸⁷ Tegelijkertijd toont hij aan dat de inkomsten uit dit generaliteitsland voor de Republiek een belangrijk financieel steuntje in de rug vormden.²⁸⁸ Ook eerder was dit trouwens al het geval geweest. De handel over zowel water als land via Brabant en Limburg leverde in 1627 bijvoorbeeld ongeveer 5,5 % op van de totale opbrengst van de konvooien en licenten.²⁸⁹ De generaliteitslanden waren dan weliswaar geen melkkoe of wingewest, veel van de opgebrachte financiën verdwenen er in andermans zakken. Dit dient bovenal in het licht te worden gezien van het feit dat de perspectieven er toch al niet rooskleurig waren. Werd Breda in de zeventiende eeuw dus onevenredig in zijn economische ontwikkeling gestuit?²⁹⁰ Met de oorlog als permanente stoorzender is het in elk geval voorspelbaar dat de magistraat zichzelf bij herhaling als slachtoffer aan de Staten-Generaal presenteerde:

²⁸² Muntjewerff-van den Hul, 'Melkertbanen van de achttiende eeuw'; Muntjewerff en Muntjewerff-Van den Hul, 'Een nijverheid gevangen'.

²⁸³ Korvezee, 'Belastingen in Noord-Brabant vóór 1648'.

²⁸⁴ Verschure, *Overleven*, hoofdstuk 1 speciaal 70; 80.

²⁸⁵ Hiervan zijn rekeningen bewaard gebleven, zie: ARB, Archief Rekenkamer inv.nr. 23654-23658. Ook voor de periode vanaf 1590 zijn voor Breda rekeningen bewaard gebleven: ibidem, inv.nr. 23637-23648. Dit geldt tevens voor Brabant in bredere zin: vergelijk Korvezee, 'Belastingen in Noord-Brabant vóór 1648', speciaal 125-126.

²⁸⁶ Satterfield, *Princes, Posts and Partisans*, hoofdstuk 2 speciaal 78 e.v. Gedurende de Frans-Nederlandse oorlog van 1672-1678 werden aan de Baronie oorlogsschattingen opgelegd. Voorgedrukte formulieren hiervoor met bedragen bevinden zich in: BHIC, Collectie Pels-Rijcken, inv.nr. 1662.

²⁸⁷ Kappelhof, *De belastingheffing*, speciaal 340-344.

²⁸⁸ Ibidem, 285-287.

²⁸⁹ Becht, *Statistische gegevens*, tabellen 1 en 2.

²⁹⁰ Kappelhof, 'Fiscale bevoordeling'; ibidem, 'Minder baas in eigen huis'.

Van de getrouwe dienste van die van Breda voor de gemeene vrijheit inde Nederlandsche historien [is] veel aengeteeckent ... den inlantschen oorlogh heeft geene stadt vande Nederlanden soo getroffen en gesmert als dese.²⁹¹

De rekesten, waaruit bovenstaande ontboezeming is geciteerd, zijn alvast niet de meest betrouwbare bron aangezien men er voordeel van had om de situatie in een zo slecht mogelijk daglicht te stellen.²⁹² Desalniettemin staat het buiten kijf dat Breda tot 1648 gedurende bijna een eeuw financieel gezien zwaar heeft geleden. De impact van het garnizoen op de lokale economie was een constante factor: vestingsteden werden wegens hun toenemende afhankelijkheid hiervan op den duur armlastiger.²⁹³ Meer nog dan het genereren van extra belastinginkomsten, was er waarschijnlijk het op grote schaal ontduiken ervan.²⁹⁴

Verder werd de plaatselijke geldstroom ontwricht. Geld voor de huisvesting van soldaten moest worden voorgeschoten en werd slechts ten dele terugbetaald; voor de vestingwerken moesten ook nog eens allerlei leningen worden verstrekt. Extra inkomsten uit stedelijke accijnzen wogen hier niet tegen op: de kosten gingen voor de baat uit. De Vries en Van der Woude hebben berekend dat het nationaal inkomen per hoofd van de bevolking in 1742 in deze regio (samen met de andere landgewesten) nog altijd het laagst lag.²⁹⁵ Begin negentiende eeuw verkeerde het departement Brabant nog immer in zorgelijke staat, waar belastingverlaging welkome uitkomst zou bieden.²⁹⁶ De heerlijke stad Breda genoot in dat opzicht bovendien enkele belangrijke vrijstellingen: van de verponding, van het successierecht en van de overdrachtsbelasting.²⁹⁷ In de capitulatieakkoorden van 1637 waren door de heer op belastinggebied zelfs speciale voorrechten aan de stad verleend, waardoor geen nieuwe (lands)belastingen in de stad mochten worden geheven.

Tegenover de (on)mogelijkheden van een cijfermatige reconstructie van de belastingdruk, zowel absoluut als relatief²⁹⁸, staat de subjectieve beleving van de tijdgenoten. Dit is psychologisch gezien een belangrijk maar verwaarloosd nevenaspect, tegenwoordig beter bekend onder de noemer consumentenvertrouwen. Als men vond dat het slecht ging, dan zal men hiernaar hebben gehandeld. Het is de context bij de tijdgenoten - hun horizon - die het zwaarst dient te worden gewogen. De frequentie van de klachten over Breda's eigen welvaart vertelt ons in dat opzicht genoeg: een hevig beleden gevoel van achterstelling. De stad was er in Den Haag dan ook al vroeg bij met zijn klachten. Zij beschikte daarbij via de domeinraad bovendien over een extra bestuursingang om de besluitvorming tot op hoog niveau te beïnvloeden. Toen in 1590 het ene, Spaanse garnizoen voor het andere, Staatse werd ingeruild veranderde dit maar weinig voor de algehele toestand van de stad. Raadsheer Philips van Steeland schreef aan de magistraat in antwoord op klachten terug dat 'de miserie ende allende' waarin de stad zich bevond 'ons tot vuyterlijcke meedoogentheijt is bewegende' en hij beloofde prompt zijn uiterste best te doen de stad 'te preserveren tegens alle ruijne ende onvall.'²⁹⁹ De vele 'sollicitaties' (persoonlijk-

²⁹¹ NA, Collectie 1902, inv.nr. 37: ongefolieerd (f. 4r-v).

²⁹² Kappelhof, *De belastingheffing*, hoofdstuk 2.

²⁹³ Jacobs en Sprenger, 'Plaatselijke belastingheffing'.

²⁹⁴ Van Ham, *Stedelijke archieven*, 178-179.

²⁹⁵ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 810.

²⁹⁶ Dit was nochtans de visie van een belangrijk lid van het departementsbestuur mr. Paulus E.A. de la Court (1760-1848), zie verder: Andrik, *Inventaris familiearchief Van de Mortel-De la Court*, inv.nrs. 495 en 496.

²⁹⁷ Kappelhof, 'Fiscale bevoordeling', 81-82.

²⁹⁸ Kappelhof, *De belastingheffing*, 335-340.

²⁹⁹ SAB, OSA inv.nr. 216: brieven stadsbestuur 1586-91, litt. 258; brief Philips van Steeland aan de magistraat d.d. 17-05-1590.

ke bezoeken) die de magistraat later door zijn burgemeesters aan Den Haag liet doen, spreken eveneens boekdelen. Breda beschikte in dat opzicht over belangrijke voordelen dankzij de uitgebreide bestuurlijke contacten over en weer.

Tot slot dient tevens de complexe wisselwerking tussen stad en land van Breda niet uit het oog te worden verloren. De onderlinge verhoudingen binnen de Baronie vormden het meest constante bestuurlijke thema voor de domeinraad. Enige wens tot verandering botste veelal op het streven naar behoud van privileges, dat op termijn onherroepelijk tot stagnatie leidde. Door vestiging op het platteland konden slimme ondernemers bijvoorbeeld stedelijke belastingmaatregelen ontduiken. Ook rijke Hollandse kooplieden toonden zich niet te klein voor deze vroege vorm van kapitaalvlucht.³⁰⁰ De armere regio's van de Republiek raakten op dit punt zelfs met elkaar in wedijver.

Die van Gelderlant dringen de saecke [belastingverlaging] aldermeest, onder voordachte dat de Brabantsche quartieren bestandiger ende florissanter zijn als de haere; als oock dat veele familien, omme de lasten soo in Hollant als elders te ontgaen, hun meer ende meer in Brabant transporteerden.³⁰¹

Wie zou dat hebben gedacht: het arme Staats-Brabant als belastingsparadijs voor rijke Hollanders in de zeventiende eeuw?³⁰² Bij een poging tot opname als apart gewest, in 1651, was Holland in laatste instantie ook beducht geweest voor de economische potentie van met name de Meierij als lage-lonengebied voor de produktie van lakens.³⁰³ Een uiting van (concurrentie)kracht dus in plaats van zwakte. Het opzetten van nieuwe (textiel)industrieën in Breda met behulp van Leids kapitaal en kennis in de jaren veertig van de zeventiende eeuw wijst eveneens in die richting. Rond 1660 werd door een Delfts burger zelfs overwogen aarde uit de Baronie te halen voor verwerking in de plaatselijke porseleinindustrie. In Delft was men rond 1650 aan een expansieve fase begonnen ten gevolge van een Chinese burgeroorlog.³⁰⁴ De industrie moest het in belangrijke mate hebben 'van de Franze, Doornike ende Rijszelze aarde'.³⁰⁵ Toevoeging van aarde uit Doornik zorgde voor een minder vet kleimengsel. Het porselein werd samengesteld uit een mix van aarde afkomstig van Tournai (oftewel Doornik), Rijnland en Delft en aldaar in de velden gewassen. Dat van Tournai werd met enige regelmaat vervangen door Brabantse aarde.³⁰⁶ Een van Hollands bekendste exportprodukten uit de Gouden Eeuw, Delfts Blauw, was daarmee in niet onbelangrijke mate van zuid-nederlandse origine.

³⁰⁰ Res. S-G digitaal, 26 augustus 1627: Emanuel van Zurck, koopman te Amsterdam, verzoekt in Zevenbergen te gaan wonen; dit gaat voor advies naar de Raad van State. De Raad van State schreef op 2 oktober van hetzelfde jaar ter toelichting: 'dat veele familien, van rijcke rentieren, coopluijden, ende selfs ook ambachtsluijden hun uijte steden ende t'herte vande provincie van Hollandt, met sauvegarde dagelijcx meer ende meer vertrecken ende ten plattenlande, namentlick tot Sevenbergen, Oosterhout ende in Den Doel, metter woon begeven, onder schijn om aldaer onder sauvegarde sittende, hunne landen te mogen cultiveren ende beneficiëren ... om hun t'ontrecken ende bevrijden van alle de lasten die totte defentie vande landen ingevoert sijn.' Zie: NA, ASG, Lias Lopende 1627: inv.nr. 4951, d.d. 02-10-1627. Voor dit koopliedengeslacht, zie verder ook: Zandvliet, *De 250 rijksten van de Gouden Eeuw*, 158.

³⁰¹ SAB, OSA inv.nr. 226: brieven stadsbestuur 1652-54, d.d. 30-01-1654.

³⁰² Een soortgelijke klacht kwam ook naar voren in 1676, zie: *Hollandse Mercurius* (1676), 36.

³⁰³ Pirenne, 'De voorgeschiedenis vanaf de Opstand', 35; Kappelhof, 'Noord-Brabant en de Hollandse stapelmarkt', 197.

³⁰⁴ Aken-Fehmers e.a., *Delfts aardewerk. Geschiedenis van een nationaal product*, I, 20.

³⁰⁵ NA, NDR inv.nr. 7940 f. 53 e.v. In het stuk wordt daarnaast ook aarde uit Engeland genoemd, wier industrieën zelf pas in de achttiende eeuw tot bloei zouden komen.

³⁰⁶ Havard, *Histoire de la Faïence*, 161.

Conclusie

Wegens zijn geografische ligging werd Breda onderdeel van een frontlinie in een zich ontluikende burgeroorlog. De Opstand zorgde daarnaast voor een onvoorziene staatkundige breuklijn binnen het hoofdgebied Brabant, waar de stad vanouds deel van uitmaakte. Dit doorkruiste haar vroegere oriëntatie op het zuiden. Voor Breda werd sinds halverwege de zestiende eeuw oorlog het sleutelwoord in haar stedelijke ontwikkeling en veel minder de economische welvaart voortkomend uit groeiende handelsmogelijkheden die meestal worden verbonden aan deze periode. Dat wil niet zeggen dat de Gouden Eeuw geheel aan deze Brabantse stad voorbij ging, maar zij vond plaats tegen een andere horizon dan die van Holland: een van permanente bewolking, met slechts af en toe een opklaring. Bovendien werd het economische leven er voortaan, goedschiks of kwaadschiks, grotendeels bepaald door de aanwezigheid van militairen. Toch probeerden talloze ondernemers er hun geluk als bewijs voor de stedelijke dynamiek. Veel van hun pogingen mislukten maar dit konden zij vantevoren ook niet voorzien.

Als centrale marktplaats voor de regio genoot de stad een aantal handelsprivileges die vanwege de oorlog desondanks zwaar op de proef werden gesteld. De stedelijke autonomie was daarnaast ondergeschikt gemaakt aan hogere (lands)belangen. Ontwikkeling van de stedelijke nijverheid botste in toenemende mate op gevestigde agrarische belangen, zoals mede behartigd door de domeinraad. Hierdoor kon het ook gebeuren dat een verwijdering plaatsvond tussen de regenten, die bij ede de welvaart van de stad moesten waarnemen, en de heerlijke functionarissen. Mede als reactie op alles wat er om hen heen gebeurde, versmalde mogelijk de blik van de regenten steeds verder. Pas op het eind van de zeventiende eeuw werden zij weer gedwongen om over de grenzen van de stadsmuren heen te kijken.

Hoofdstuk 2

Heerlijk erfdeel van Oranje

Als heerlijke stad kende Breda één vaste bespeler in tijden van oorlog en vrede: de prins van Oranje, als baron van Breda. Hier, in de Grote Kerk, bevinden zich tevens de praalgraven van de meeste van zijn voorgangers als heer van Breda, de Nassau-Polanens. In de graftombe van Anna van Buren, die in 1558 te Breda was overleden, was alvast plaats gereserveerd voor Willem van Oranje.¹ Op het moment dat Balthasar Gerards in 1584 zijn fatale schoten loste in het Prinsenhof van Delft, verbleef Willem daar tenslotte slechts tijdelijk nadat hij drie jaar eerder van zijn belangrijkste bezitting in de Nederlanden ('le lieu principal de mes seigneuries', volgens zijn befaamde *Apologie* uit 1581) was beroofd.² Dit zou nog tot eind achttiende eeuw zo blijven: het domein Breda was verreweg het belangrijkste grootgrondbezit van de Oranjes in de Republiek. Als zodanig zorgde het voor een aanzienlijk deel van hun inkomsten dat, behalve uit privé-domeinen, vooral bestond uit het inkomen van hun politieke ambten in dienst van de diverse gewesten. De grote rol van Breda in de Nederlandse geschiedenis kan deels uit deze *Hausmacht* worden verklaard: dit gaf de Oranjes tevens sterk persoonlijke motieven om de stad telkens terug te veroveren. De band tussen deze van oorsprong Nassaustad en de prinsen van Oranje was aldus onverbreekelijk.

De heerlijkheid: de Baronie van Breda

Oorsprong

Stad en land van Breda waren vanaf de Middeleeuwen een leen van de hertogen van Brabant. De belening geschiedde derhalve bij het Leenhof van Brabant in Brussel, later in Den Haag. Voor die gebieden die later in Staatse handen terechtkwamen, ging de positie van leenheer over in handen van de Staten-Generaal die zichzelf als opvolger van de hertog van Brabant beschouwden. De leenband moest voortaan door elke nieuwe heer van Breda worden bevestigd voor de Raad en Leenhof van Brabant in Den Haag, dat in 1591 was opgericht.³ Dit gebeurde voor het eerst in 1592. De jurisdictie van de 'Staatse' Raad van Brabant werd vanuit Breda overigens zoveel mogelijk bestreden.⁴ Bij herhaling werden zijn functionarissen van het grondgebied van de Baronie geweerd en in 1721 werd bijvoorbeeld

¹ Vergelijk: Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 492; Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 43.

² Drossaers, *Archief Nassauschen Domeinraad*, I, 19.

³ NA, NDR inv.nrs. 1547: Maurits (1618); 1572: Frederik Hendrik (1626); 1599: Willem II (1647); 1613: Willem III (1652). Zie verder ook inv.nrs. 8129-8132 voor de periode 1589 (aanstelling Maurits als administrateur)-1604 (belening Filips Willem).

⁴ Bosman e.a., *De Heerlijke Stad*, 5-6; 8-9; Van Boven, 'De verhouding tussen de Raad van Brabant', 129-130.

inzage in de stedelijke resolutieboeken aan haar fiscaal geweigerd, al gold hier vermoedelijk tevens een meer algemene geheimhoudingsplicht.⁵ Het gezag van de Raad van Brabant over grote delen van zijn onderhavig ressort bleef daarmee in de praktijk toch beperkt.

Het bezit van de Baronie in handen van het geslacht Nassau gaat terug op het huwelijk van graaf Engelbrecht van Nassau met Johanna van Polanen in 1403.⁶ In de late Middeleeuwen wisten de Nassaus zich op te werken tot belangrijke hertogelijke dienaren van de nieuwe Bourgondisch-Habsburgse staat in de Nederlanden. Breda kon hierdoor uitgroeien tot een centrum van (literaire) kunst en wetenschappen.⁷ Het was in dienst van keizer Karel V dat Hendrik III van Polanen de rol van de Nassaus in het landsbestuur tot grote hoogte bracht. Tot ver in de zestiende eeuw had het centrum van de macht in de Nederlanden in Mechelen en in Brussel gelegen. Hier in Spanje verbleef ook Hendrik als Karels vertrouweling (eerder al was hij een van zijn gouverneurs geweest) vrijwel onafgebroken van 1522-30. Tevens trouwde hij er zijn derde vrouw, Mencia de Mendoça, in 1524: een Spaanse gravin van Nassau dus met als verblijfplaats het kasteel van Breda.⁸ In 1504 had hij de hele erfenis van zijn oom Engelbrecht gekregen en was hij onder meer heer van Breda geworden.

Broekhuizen noemt in zijn manuscript over de geschiedenis van de stad diverse krijgskundige bijdragen in de late Middeleeuwen door Bredase heerwaarden (lokale troepen van de heer) her en der in Europa, waarbij vooral graaf Engelbrecht II van Nassau zich onderscheidde. Ook diens opvolger stond echter zijn mannetje. Graaf Hendrik III deed mee aan de beroemde belegering van Rome in 1527, waarbij hij voor de Engelenburcht was gelegerd en uiteindelijk op 5 juni met de paus onderhandelde over diens overgave. In de tussentijd was op 8 mei de stad wel geplunderd, de beruchte *sacco di Roma*: de troepen waren zo losgeslagen dat de graaf hierbij gewond raakte 'aan sijn oog dat het agter 't oor uijt kwam, soodat hij ter aarde lag en vierentwintig uren sonder spreken bleve'. Wonderbaarlijk genoeg genas hij en een jaar later bracht hij het keizerlijk leger voor Napels, welk koninkrijk hij eveneens onderwierp. Drie jaar later bemiddelde hij voor de keizer bij de aanvaarding van Alexander de Medici als hertog van Florence. Dat deze graaf Hendrik in Breda een renaissance-paleis liet bouwen in Italiaanse stijl is dan ook niet zo verwonderlijk.

In 1538 overleed Hendrik III, waarop zijn weduwe terugkeerde naar Spanje. Daar hertrouwde zij in 1540 met Ferdinand van Aragon, prins van Napels en hertog van Calabrië. Erfgenaam na haar dood in 1554 werd Don Luiz de Requesens, de latere landvoogd in de Nederlanden. Alle bezittingen en waardigheden vererfden na Hendriks dood op zijn zoon uit een eerder huwelijk, René van Chalon. Al deze erfgoederen werden in aanzien en opbrengst overtroffen door de bezittingen die de jongen in 1530 van moederskant (Claude van Chalon) had verkregen. De vader van zijn moeder bezat namelijk het soevereine prinsdom Orange, waarbij ook de titel prins van Oranje behoorde, plus de zeer rijke Chalongoederen in de Franche Comté en ten oosten van Frankrijk. Toen zijn oom Filibert in 1530 ongehuwd stierf, ging de titel over op diens neef. Aldus werden de titels Oranje en Nassau voor het eerst verenigd in één persoon. Ook René van Chalon toonde zijn moed op het slagveld

⁵ NA, NDR inv.nr. 8006, f. 155 e.v.

⁶ Janssen, 'De Bredase Nassaus'.

⁷ Sleiderink, 'Heer en meester'.

⁸ Zie over hem verder: Van Hooydonk, *Graaf Hendrik III*.

tegen Maarten van Rossum in 1541-42. In 1544, bij de belegering van St-Dizier aan de Marne, werd hij door een kanonskogel geraakt aan de schouder ten gevolge waarvan hij drie dagen later op 17 juni alsnog overleed. Bij het bovengenoemde beleg van Rome had René, die gelegerd was in de bibliotheek van het Vaticaan, er overigens voor gezorgd dat belangrijke kunstschaten als de Sixtijnse kapel gespaard bleven.⁹

Vlak voor zijn overlijden in 1544 vermaakte de kinderloze René van Chalon het prinsdom aan zijn neef Willem van Nassau, later beter bekend geworden als Willem van Oranje, de oudste zoon van een broer van Hendrik III.¹⁰ René was weliswaar in 1540 getrouwd met Anna van Lotharingen maar hun dochtertje Maria was binnen drie weken na de geboorte overleden. Wel had hij te Breda eerder nog een bastaard verwekt, Palamedes, in wiens onderhoud (hoofdzakelijk te Italië) rijkelijk werd voorzien.¹¹ René werd, ondanks zijn dood in het buitenland en in weerwil van testamentaire bepalingen¹², te Breda begraven in het graf van zijn vader 'onder de sepulture van grave Engelbrecht.'

Omvang

In de *Chroniicke vande Hertoghen van Brabant* uit 1606 wordt Breda in één zin kernachtig beschreven: 't'is een goede ende playsante stadt, ende behalven die schone edificien ende huysen, soo leet daer een sumptues slot.'¹³ De nieuwe wijze van oorlogvoering met belegeringen, zoals die in de zestiende eeuw in de Nederlanden werd geïntroduceerd (naar haar oorsprong *trace italienne* genoemd), gaf de stad vanaf de zestiende eeuw een geheel ander aanzien. Tussen 1530 en 1550 werd op last van graaf Hendrik III een nieuwe aarden omwalling aangelegd ter beveiliging van de drie uiteinden van de stad. Dat niet alleen: de hele stadsuitleg werd onder handen genomen, evenals het domein.¹⁴ De uitbreiding van de vestingwerken (de 'edificien') was dus mede bepalend voor de omvang van de stad, zoals ook elders in het land.¹⁵ Na 1577 werden de fortificaties van Breda vele malen veranderd vanuit telkens weer nieuwe militaire inzichten.¹⁶ De omvang van het rechtsgebied van de stad was hierdoor nog aan kleine grenscorrecties onderhevig. Belangrijkste buitengebied onder stedelijke jurisdictie was Teteringen, samen met nog enkele gehuchten ten oosten en westen van de stad.¹⁷ Het rechts- en bestuursgebied van de stad werd dus niet afgesloten door de wallen.

Breda vormde tegelijk het administratieve centrum voor een veel groter gebied: de baronie van Breda. De omvang van de Baronie was indrukwekkend: het omvatte ongeveer een vijfde van de huidige provincie Noord-Brabant. Van oost naar west trok men er doorheen in negen uur en van noord naar zuid in zeven. In de onmiddellijke nabijheid van de stad lagen Ginneken, Princenhage, Bavel en Teteringen. Iets verderweg bevonden zich Etten, Rijsbergen, Chaam, Alphen, Gilze, Rijen, Dongen, Oosterhout en Terheijden. Aan de buitenste randen lagen Sprundel, Zun-

⁹ Bedini, *The People's Elephant*, 216-217.

¹⁰ Groenveld, 'Spiegel van de tijd', 14-18.

¹¹ Van Hooydonk, *Bredase elite tussen 1350 en 1550*, 45-46. Deze trouwde Peloxena, dochter van de graaf van Mansfeld. Zie voor hem ook: *De correspondentie van Willem van Oranje*, briefnr. 12173.

¹² Bosman e.a., *De heerlijke stad*, 10.

¹³ *Chroniicke vande Hertoghen van Brabant*, 19v.

¹⁴ Bosman e.a., *De heerlijke stad*, 12.

¹⁵ Taverne, *In 't land van belofte*.

¹⁶ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 242-249.

¹⁷ Ibidem, 87-89. Zie ook: NA, NDR inv.nr. 7997, f. 8r d.d. 08-09-1619.

dert, Wernhout en Baarle (Nassau- en Hertog). De Baronie vormde overigens geen aaneengesloten grondgebied: Roosendaal en Nispen lagen als territorium geïsoleerd. Deze plaatsen waren door het markiezaat van Bergen op Zoom gescheiden van het gebied rond Breda. Oosterhout, Roosendaal met Nispen en Wernhout waren daarnaast eigen hoge heerlijkheden, verenigd met de Baronie, maar afzonderlijk bestuurd. Wernhout was een afzonderlijk leen, dat pas in 1698 door de heer van Breda werd verworven.¹⁸ Het rechtsgebied van de heer van Breda reikte daarmee veel verder dan de stad alleen, reden waarom in het spraakgebruik al gauw een onderscheid ontstond tussen stad en land van Breda.¹⁹ Tussen stad en land bestond een grote mate van samenhang. Hoewel de nadruk in dit boek vooral ligt op de stedelijke ontwikkeling, heeft de historicus Klep gelijk wanneer hij betoogt dat deze 'eenheid van twee onderscheiden delen' te veel uit het zicht is geraakt in de geschiedschrijving over Breda.²⁰ Veel van de 147 vaak volumineuze delen in het archief van de domeinraad betreffende de serie 'ingekomen en minuten van verzonden stukken' voor de Baronie behandelen vaak inhoudelijke geschillen.²¹ Wederzijdse verhoudingen werden angstvallig in de gaten gehouden en oude privileges werden met verve verdedigd. Onderlinge geschillen tussen stad en land waren vaak jarenlange disputen, zoals tussen Breda en Princenhage over de limietscheiding, waar pas in 1725 door de domeinraad besloten werd naar te kijken door middel van een 'oculaire inspectie'.²² Maurits ordonneerde reeds in 1600 dat alle onderlinge geschillen eerst aan de heer of zijn domeinraad moesten worden voorgelegd op straffe van een boete van twintig gouden realen. Tegen vonnissen mocht niet dan bij de Hoofdbank van Breda in beroep worden gegaan.²³

Dit recht werd desondanks door sommige dorpen of individuen betwist, ook na de Vrede van Munster.²⁴ Zij probeerden via rechtscolleges in de Zuidelijke Nederlanden hun gelijk te halen of, omgekeerd, probeerde men vanuit het zuiden gerechtelijke aanspraken te doen op delen van de Baronie.²⁵ Enige dorpen in het kwartier van Antwerpen hadden bijvoorbeeld altijd appèl op de Bredase hoofdbank gehad, maar na 1648 werd dit hun niet langer toegestaan.²⁶ In Zundert en Wernhout daarentegen moest stadhouder Bernagie in 1663 optreden om een einde te maken aan de praktijk van appèl op de hoofdbank van Zandhoven. Wegens zijn diverse belangen in de Zuidelijke Nederlanden hield de prins van Oranje ook later in de zeventiende en achttiende eeuw een agent in Mechelen aan, waar nog altijd de Grote Raad zetelde, het hoogste rechtscollege in de Nederlanden.²⁷

Het gegeven dat de baron grondheer was, blijkt tevens uit de vestiging van een eigen Leenhof in Breda voor de afhandeling van de feodale rechtspraak. Dit college diende voor transport en verheffing van leengoederen- en rechten, het aangaan van verbintenissen, panding, etc.²⁸ Het Leenhof van Breda bestond uit de drossaard (de

¹⁸ Sanders, *Noord-Brabant tijdens de Republiek*, 65.

¹⁹ Voor de wijze waarop beide delen vanaf de dertiende tot de zestiende eeuw zijn gegroeid, zie verder: Cerutti, *Geschiedenis van Breda*, I, 26 e.v.

²⁰ Klep, 'Stad en Land van Breda'.

²¹ Gedoeld wordt op de inventarisnummers 7938-8084 van de Nassause Domeinraad. Deze symbiose blijkt tevens uit de onderlinge verhoudingen tussen stad en land: 69 om 78 delen.

²² NA, NDR inv.nr. 7997, f. 47r-v d.d. 03-10-1725.

²³ NA, NDR inv.nr. 7979, f. 13r-14r d.d. 13-03-1600.

²⁴ Zie verder de inv.nrs. 7983-7985 van de Nassause domeinraad.

²⁵ Zie voor de problematiek van vijandelijke gerechten meer algemeen: Jacobs, 'Voor vijand en rebel gehouden.'

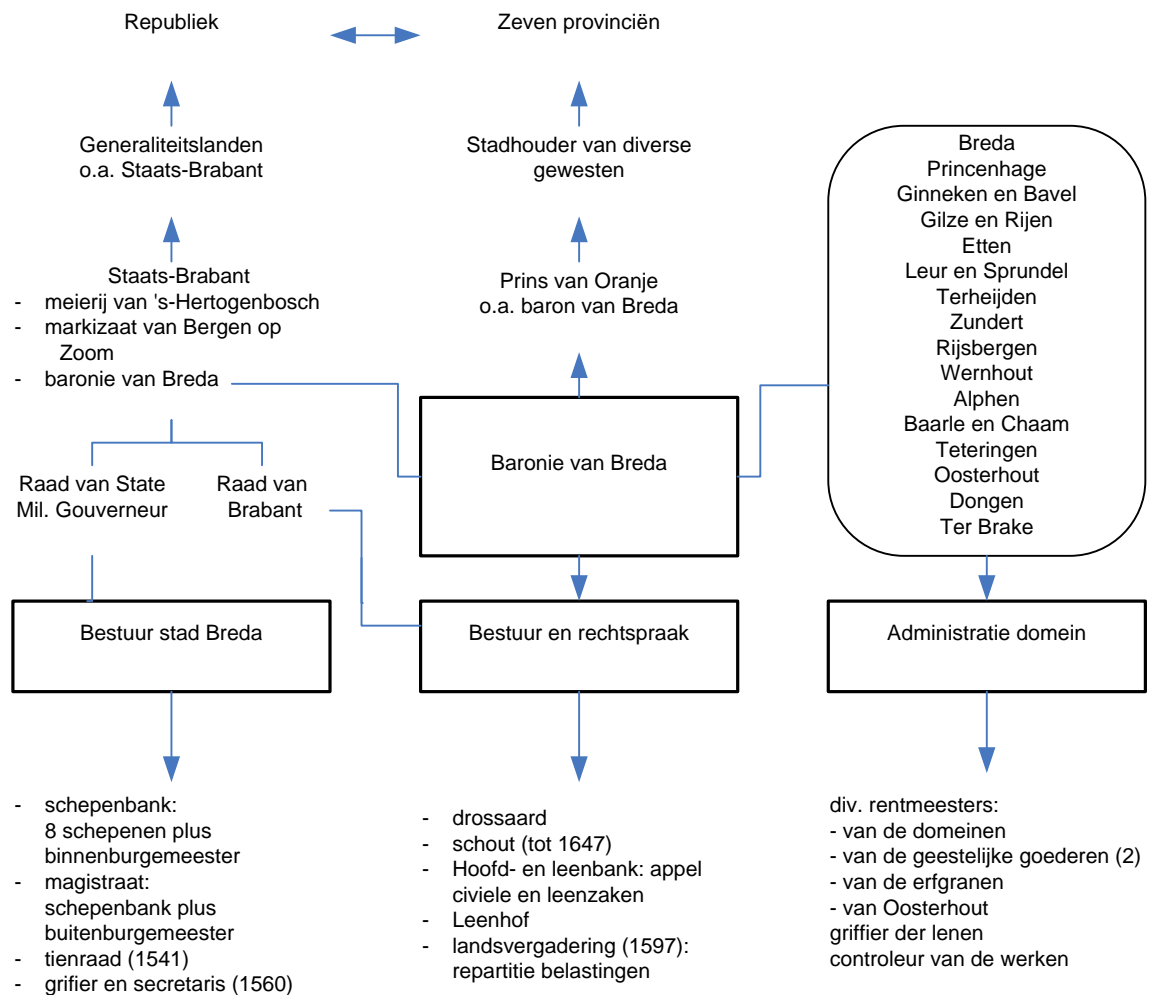
²⁶ NA, NDR inv.nr. 18: notulen domeinraad 1 februari 1661.

²⁷ Philips Hosté mocht zich in Breda ophouden gedurende de Spaanse Successieoorlog met vrijdom van alle burgerlijke lasten, zie verder: NA, NDR inv.nr. 7997, f. 218r en f. 219r.

²⁸ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 139.

hoogste heerlijke functionaris) in diens hoedanigheid van stadhouder van de lenen en elf raden inclusief de griffier. Het leenhof heeft daarentegen nooit zo'n belangrijke rol gespeeld in de stedelijke administratie als dat in Bergen op Zoom.²⁹ Waarschijnlijk werd het in zijn ontwikkeling al vroeg overschaduwd door de raad-en rekenkamer (de latere domeinraad), daar waar in Bergen op Zoom de ontwikkeling van een aparte raad- en rekenkamer vanaf eind vijftiende eeuw een veel moeizame- re zaak was vanwege de sterkere administratieve opdeling van de regio.³⁰

Organogram 1. Bestuursmodule voor de baronie van Breda

Als gevolg van de oorspronkelijk feodale status van het rechtsgebied was gebruik van grond in de Baronie daarmee aan allerlei bepalingen onderhevig. De Middeleeuwse oorsprong van veel van de rechten blijkt eveneens uit de cijnsen, een contract tussen grondbezitter en grondgebruiker tegen betaling van een onveranderlijke, erfelijke cijns.³¹ Er bestonden diverse soorten van deze vorm van erfpacht

²⁹ Van Ham, *Macht en gezag*, 115-125.

³⁰ Ibidem, 126-138.

³¹ Van den Berg en Van der Meer, *De Heerlijkheid*, 23.

waaronder de tienden, herencijnsen en grondgewincijnsen.³² De cijnsen werden traditioneel hoofdzakelijk op de patroondagen van St. Bavo (1 oktober) en St. Maarten (11 november) van elk jaar betaald. De bedragen die met de heerlijke grondcijns waren gemoeid bleven meestal beperkt tot enkele stuivers per bunder en moesten betaald worden aan een rentmeester; afdracht in natura was echter ook mogelijk.

Daadwerkelijke veranderingen binnen het rechtsgebied van de Baronie deden zich nauwelijks voor. De afbakening van grenzen met de andere regio's in Staats-Brabant leidde soms wel tot kleine incidenten. In 1533 was de grens met Zevenbergen en Niervaart 'soo overmits die vloedinge, aenwasschen, schueringen van watere ende veranderingen seere vervrempt ende verduijstert', waardoor grote geschillen in de toekomst werden voorzien.³³ Met het markiezaat van Bergen op Zoom deelde men een lange buitengrens van circa 48 kilometer.³⁴ In 1671 werd het verzoek van de Bredase stadhouder Goswinus van Bernagie ingewilligd om de 'scheijtpaal' tussen de Baronie en het markiezaat weer behoorlijk op zijn plaats te zetten, omdat deze 'een weijnich uijt sijne plaetse gemoveert ende op sij geraeckt' was.³⁵ De stadhouder was in 1668, in verband met een onenigheid met Geertruidenberg, al snuffelend op het stadhuis tussen oude registers en papieren de oorspronkelijke limietscheiding van 1459 tegengekomen, vandaar.³⁶

Meer dan op enig institutioneel terrein, waren veranderingen in de Baronie vooral van landschappelijke aard. In de eerste plaats zijn daar de vele verwoestingen door de oorlog aangericht aan huizen en landerijen. Bij herhaling werden overal ook de bomen gekapt, waarvan het hout voor vele doeleinden kon worden gebruikt. Het aanzicht van het land werd zo meermalen drastisch gewijzigd. Dit beeld werd nog versterkt doordat in westelijk-Brabant in de periode van de Republiek heel veel heide en andere woeste grond is ontgonnen.³⁷ In de Baronie is aan deze ontginningen voor het derde kwart van de zeventiende eeuw speciaal de naam van Jacob Beens verbonden, al oogstten zijn pogingen geen groot succes.³⁸ Op de indrukwekkender prestaties van het collectief van de 'Compagnie der Gemoedens' zal elders nog worden teruggekomen.³⁹

Het behoud van de bossen werd vanuit de domeinraad al vroeg sterk bevorderd. Reeds Willem van Oranje droeg in 1565 drossaard en schout op tot het nemen van maatregelen.⁴⁰ Ter 'preservatie' van zijn bossen en plantages mochten de mensen niet ongelimiteerd hun dieren erin laten rondlopen of zelf clandestien hout kappen. Bijna honderd jaar later was de praktijk nog weinig veranderd en werden nog altijd illegaal jonge bomen eruit getrokken, de toppen afgebroken of hout gekapt.⁴¹ Substantiëler waren de bepalingen vastgelegd in het 'Reglement tot het beplanten van de Baronie van Breda' van eind zeventiende eeuw.⁴² Dit was nodig omdat de regio

³² Buiks, 'Grondcijnsen en cijnsdata in de Baronie van Breda'.

³³ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 128r-130r d.d. 05-06-1533.

³⁴ Van Ham, *Macht en gezag*, 45.

³⁵ NA, NDR inv.nr. 30: notulen domeinraad 23 maart 1671.

³⁶ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 379r-380r: brief van stadhouder G. van Bernagien d.d. 19-02-1668. Gedoeld wordt op de verdeling tussen de heren van Breda en Bergen op Zoom van het gemene land in 1458, zie: Van Ham, 'Breda contra Bergen op Zoom' (II), 95.

³⁷ Leenders, *Verdwenen Venen*; Kappelhof, 'Ontginningen in de Meierij'. Het cultuurareaal aldaar (in oostelijk-Brabant) nam overigens pas vooral in de tweede helft van de achttiende eeuw toe.

³⁸ Kappelhof, 'Twee Bredase ondernemers', 312-316.

³⁹ Zie verder hoofdstuk negen.

⁴⁰ NA, NDR inv.nr. 7954, f. 1r-4r d.d. 07-02-1565.

⁴¹ Ibidem, f. 12: d.d. 24/30-06-1659.

⁴² NA, NDR inv.nr. 7948, f. 77r-80v: d.d. 12-10-1699.

inmiddels dusdanig van brand- en timmerhout was ontdaan ‘ende de ledige vrenten [woeste gronden], en excessive weijden, baanen, en wegen, niet werden beplant na behooren’. Behalve uit winstoogpunt, golden tevens esthetische redenen: door middel van herbeplanting zou worden voorkomen dat de Baronie ‘tot wancieraad’ zou komen te vervallen. Overal moesten eiken, elzen, of berken worden aangeplant; wie het natuurschoon opzettelijk beschadigde kreeg lijfstraf, degene die een overtreder aangaf daarentegen een premie van vijftientig gulden. De bossen leverden in toenemende mate ook brandhout aan de domeinraad.⁴³

De groeiende populariteit van het roken van tabak vormde daarentegen een nieuwe bedreiging.⁴⁴ De eerste heidebranden ten gevolge van achteloos uitgeklopte pijpen waren begin jaren twintig van de achttiende eeuw een feit en slechts met de ‘grootste moeite vande wereld’ kon destijds worden voorkomen dat het befaamde Mastbos niet in vlammen opging. Vanaf 1726 gold daarom een openbaar rookverbod in de bossen en rond de molens.⁴⁵

Heer en baron

Van oudsher stonden stad en land van Breda te boek als een baanderij. Deze term verdween nooit helemaal, al werd Baronie steeds gebruikelijker als benaming. De familie Havermans, waarvan vader en zoon allebei griffier van de stad waren in de eerste helft van de zeventiende eeuw, was gedurende haar ambtsperiode druk bezig met het verzamelen van materiaal voor ‘eene beschryvinge ofte historye vande stadt, landen en baanderheeren van Breda.’⁴⁶ Helaas is het er nooit van gekomen. Mede aan de hand van de aantekeningen van zijn vader vatte Adriaan in 1642 nog wel het plan op het grote werk te gaan schrijven (of het manuscript van zijn vader te voltooien) maar dit bleef uiteindelijk in de pen.⁴⁷ In 1648 werd een Brabantse petitie om als gewest te worden opgenomen in de Unie mede in naam van de diverse ‘baanderheren’ gesteld. De term baanderij slaat terug op het recht van de plaatselijke edele zijn welgeboren mannen onder zijn banier ten strijde te laten trekken.⁴⁸ Samenstelling van deze troepen of heerwaarden door edellieden als de heer van Breda geschiedde uit kracht van de leenhulde die hij als leenman was aangegaan en bestond uit ‘ritter- of ruiterbande’ (te paard) en ‘grootte bande’ (te voet).⁴⁹ De baron van Breda was van oorsprong (tot 1212) een vrijheer en geen vazal. In 1350 verkocht de hertog van Brabant de Baronie in volle eigendom aan Johan van Polanen voor fl. 43.000.-. Deze stierf in 1384; zijn erfgename Johanna trouwde in 1403 graaf Engelbert van Nassau. Vanaf dat moment lijkt de term heer en baron van Breda in zwang gekomen. Baron was simpelweg een ander woord voor baanderheer.⁵⁰ Het onderscheid in titulatuur school in de grootte van de heerlijkheid.⁵¹ Antoon van Glymes werd in het kader van een bredere territoriale politiek van de

⁴³ NA, NDR inv.nr. 7954, f. 31 e.v.

⁴⁴ Ibidem, f. 120 e.v.

⁴⁵ Ibid., inv.nr. 7952, f. 3 d.d. 13-09-1726.

⁴⁶ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 323r: d.d. 07-12-1642; f. 324r: niet gedateerd.

⁴⁷ Adriaan Havermans publiceerde in 1653 wel de *Bredasche Chronycke*. Wegens de vele gemaakte aantekeningen van later verloren gegane documenten vormt de Collectie Havermans in het Stadsarchief Breda een belangrijke bron voor het bestuderen van de Bredase geschiedenis, zowel van stad en land als mede van andere delen van West-Brabant.

⁴⁸ Janse, *Ridderschap in Holland*, 83-87.

⁴⁹ *Manuscript Broekhuysen*, hoofdstuk 26.

⁵⁰ *Manuscript Broekhuysen*, hoofdstuk 26. De auteur verwijst verder naar Johan van Vliets *Recht van Successie*, f. 19 en het ‘merum mixtumque imperium’-principe.

⁵¹ Van den Berg en Van der Meer, *De Heerlijkheid*, 21.

Bourgondisch-Habsburgse vorsten in 1533 officieel tot markies van Bergen op Zoom verheven. Op deze wijze werd de hoge adel nog sterker aan de vorst gebonden.⁵² Voor de Nassaus te Breda ontbreekt opvallend genoeg een dergelijke verheffing door Maximiliaan of Karel V, ondanks dat zij grote vertrouwelingen waren.⁵³ Mogelijk typeert het zelfstandige gebruik van de term baron een zekere inhaligheid en vandaar de reserve van hogerhand. De titel was in wezen inhoudsloos, in tegenstelling tot die van graaf of markies en er lijkt ook niet consequent de hand aan gehouden.

De prins van Oranje was, voor wat betreft zijn leengoederen in Breda, in wezen dus niets anders dan een leenman (of vazal) van de regerende Habsburgse vorst. Maar het feit dat de heer van Breda tegelijk prins van Oranje was, de hoogste edelman in de Nederlanden, maakt het verhaal gecompliceerder. Zijn vooraanstaande positie in het staatsbestel van de Republiek als stadhouder van diverse gewesten, gevoegd bij de afwezigheid van een representatief lichaam in generaliteitsland Brabant, bood hem, voor wat betreft Breda (en andere bezittingen), vrij spel. Aan zijn heerlijke rechten viel hier niet of nauwelijks te tornen. Dit simpele gegeven maakte de positie van de heer onaantastbaar en benaderde die van een soeverein. Dit is zelden beter verwoord als door de domeinraad in 1662:

Dat de stadt van Breda sijne Hoocheijt absolutelijck ende volcomen eijgen is, competerende denselven aldaer alle soodanigen recht, jurisdictie ende macht als den Hertoch van Brabant tevoren daer heeft gehad, als hebbende den Hertogh van Brabant inde overdrachte ende vercoopinge van Breda niets gereserveert, als alleen hulde ende trouwe.⁵⁴

De heer van Breda was met andere woorden ‘een souverain heer van sijn stad en lande’.⁵⁵ Dit mocht *de jure* dan wel niet zo zijn, maar feit is wel dat er in de praktijk zoveel mogelijk naar gehandeld werd. Inmenging van de Staten-Generaal bleef vaak achterwege omdat men de prins van Oranje (stadhouder van diverse gewesten, kapitein-generaal van de Unie, luitenant-admiraal-generaal van de vloot) niet tegen zich wilde hebben. Het controleren van de jaarlijkse rekeningen en omslagen was in de Baronie bijvoorbeeld ‘een pure domesticque affaire van den Heer’ en niet, zoals in de Meierij, een taak van de Raad van State ‘als de ordinaire Raden van den Hertogh’.⁵⁶ In 1596 informeerden enkele raden van Maurits of, in een dispuut omtrent de brouwerijen tussen de stad en de dorpen, de Staten-Generaal slechts tijdelijk waren getreden of om redenen ‘van state’, iets waar Maurits zich dan niet tegen zou verzetten.⁵⁷

In 1658 besloot de domeinraad enkele gehuchten in het land van Breda te verkopen om zo de schuldenlast van het huis van Oranje te helpen verlichten.⁵⁸ Deze stukjes land wilde men daarbij tot aparte heerlijkheden laten verheffen, dat wil zeggen inclusief middelbare en lage jurisdictie, waarschijnlijk om ze op die manier aantrek-

⁵² Van Ham, *Macht en gezag*, 92. Zie voor deze ontwikkeling meer algemeen: Cools, *Mannen met macht*. Hierin wordt overigens niet ingegaan op de kwestie van de eigen baronstitel van de heer van Breda.

⁵³ Baelde, *De Domeingoederen van de vorst*, 9-54.

⁵⁴ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 598r.

⁵⁵ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 160r.

⁵⁶ *Kort vertoogh van het recht en possessie van den Heer en Baron van Breda etc.*, 2.

⁵⁷ *Res S-G*, OR deel 9, 334.

⁵⁸ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 363r d.d. 09-07-1658; er worden geen specifieke locaties genoemd, behalve dat zij ‘vande principale ende oude dorpen souden werden gesepareert’.

kelijker te maken voor draagkrachtige kopers.⁵⁹ Hiervoor was toestemming vereist van het Hof van Holland aangezien de prins van Oranje op dat moment als minderjarige onder curatele stond.⁶⁰ Elders speelde een soortgelijke kwestie; de Staten-Generaal probeerden in de periode 1658-1660 actief verpande heerlijkheden in de meierij van 's-Hertogenbosch te lossen om te komen tot een beter toezicht op alle lenen.⁶¹ De Staten-Generaal besloten daarom in 1659 tot de oprichting van een apart 'pertinent leen-register'. In principe beschikten zij via de Raad van Brabant in Den Haag reeds over een college dat hier toezicht op hield. In het kader van recente besprekingen over een definitieve grensregeling met Spanje – er waren nog enkele onafge kwesties na de Vrede van Münster in 1648 – was kennelijk een nieuwe blik van bestuurlijke daadkracht nodig. Eenieder die land bezat in Staats-Brabant werd door de Staten-Generaal via een plakkaat opgeroepen binnen een bepaalde termijn zijn aanspraken bij de Raad van Brabant te komen certificeren.⁶²

Publikatie van dit plakkaat werd te Breda desondanks geweerd. De domeinraad meende met deze maatregel niets van doen te hebben omdat de stad, als onderdeel van een hoge heerlijkheid, reeds over een eigen Leenhof beschikte. De griffier ervan schreef verontwaardigd terug dat zulks in geen honderd jaar meer door de soeverein van de heer van Breda was 'afgevoordert'.⁶³ Speciale troef hierbij was dat dit notabene onder de gehate landvoogd Alva was geweest in 1569. Wilde de soeverein zich soms hiermee meten? De kwestie in aanleg was vooral deze: diende Breda als een ondeelbaar stuk grondgebied te worden beschouwd met slechts één leenman - in welke hoedanigheid de heer van Breda bij de hertog van Brabant reeds leenverhef deed - of hadden de Staten-Generaal tevens aanspraak op de 'achterleenen en mansmannen'. Een oproep aan individuen om hun claim te komen indienen druiste in elk geval in tegen de plaatselijke bestuurlijke verhoudingen en betekende een aantasting van de rechtsmacht van de heer.⁶⁴ Vanuit Breda kwam men dus krachtig op voor de rechten van zijn heer: men vond dat alleen de prins zeggenschap had over zijn vazallen. De domeinraad besloot diverse rechtsgeleerden erbij te betrekken om opheldering te verschaffen. De Staten-Generaal vaardigden ondertussen een nieuw plakkaat uit met verlenging van de inschrijftermijn: registratie (tenslotte deels ook door inwoners uit de Zuidelijke Nederlanden) bleek minder eenvoudig dan gedacht. De hele poging van de domeinraad om zelf heerlijkheden te creëren als achterleen, lijkt ondertussen op niets te zijn uitgelopen.

Kwesties van soevereiniteit kwamen daarnaast vooral tot symbolische uiting. Het landsbestuur liet door middel van rondsturing van gedrukte publicaties of plakaten omtrent allerlei regelgeving overal in den lande zijn gezag gelden. Vóór publicatie hiervan te Breda moest eerst de heer worden geraadpleegd om te zien of diens rechten niet werden geschonden.⁶⁵ In het archief van de domeinraad zijn dan ook diverse plakaten te vinden, met telkens dezelfde handmatige veranderingen: in inkt is het wapen van de Staten-Generaal doorgeschilderd, de aanhef en titulatuur gewijzigd en op naam van de baron gesteld plus verdere doorhalingen in de tekst.

⁵⁹ Veeze, *De Raad van de Prinsen van Oranje*, 83; 100-101.

⁶⁰ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 368r d.d. 15-07-1658. Het Hof ging hiermee akkoord, zie: ibidem, inv.nr. 16: notulen domeinraad 31 juli 1658.

⁶¹ Sanders, *Noord-Brabant tijdens de Republiek*, 61.

⁶² NA, NDR inv.nr. 7938, f. 369r: plakkaat Staten-Generaal d.d. 06-05-1659.

⁶³ Ibidem, f. 372r: brief Dionijs van Rucphen d.d. 24-05-1659.

⁶⁴ Sanders, *Noord-Brabant tijdens de Republiek*, 55.

⁶⁵ Bosman e.a., *De heerlijke stad*, 11-12; Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 92.

In de praktijk bestond er dus een andere machtsverhouding. Het plichtsbetoon van leenhulde was louter een formaliteit: ‘reserverende den Hertogh niets aen sich in den Lande van Breda, als de hulde en Manschap van den Heer alleen.’⁶⁶ Het overheidsgezag in de Baronie berustte daarmee feitelijk bij de heer. Met de Staten-Generaal kwamen de Bredanaars dan ook niet veel in aanraking. Toen deze in 1605, wegens de lichte van een aantal nieuwe compagnieën ruiters en voetknechten, besloten een nieuwe belasting te heffen (het schoorsteen-of schouwgeld), wisten Breda en Bergen op Zoom ondanks nader aandringen van de Staten invoering ervan voor hun steden toch te blokkeren.⁶⁷ Vrijdom van belasting, zoals toegezegd bij de herovering in 1637, zou een belangrijke troef blijven versus het landsbestuur. Zelfs de vestingwerken van de stad ontsnapten niet aan de bijzondere aandacht van de heer.⁶⁸

Rechten

Een heerlijkheid valt het eenvoudigst te omschrijven als een gebied waarbinnen een heer bepaalde overheidsrechten uitoefent, met als kern de rechtsmacht. De Republiek was in menig opzicht een lappendeken van heerlijkheden of ambachtsgevolgen; van de laatste waren er alleen al honderden in het gewest Holland. De gewesten werden voornamelijk vanuit de steden bestuurd, terwijl het platteland het domein van (ambachts)heren was. Bezit van een heerlijkheid was daarmee dus minder uniek dan op het eerste gezicht lijkt. Tussen soeverein en stad (en land) zat nog een heer die er bestuur en rechtspraak had: het overheidsgezag was er dus in private handen.

Heerlijkheden bevinden zich over het algemeen in de marge van historisch onderzoek.⁶⁹ Bijkomend probleem is dat vanwege hun grote diversiteit ‘de ene heerlijkheid nauwelijks met de andere te vergelijken is.’⁷⁰ Die diversiteit komt deels voort uit hun regionale situering met telkens wisselende uitkomsten: de samenstelling van de heerlijke rechten, de jaarlijkse inkomsten uit die rechten en het inwonertal en de omvang van de heerlijkheid. De Oranjes bezaten, naast grote delen van Staats-Brabant, met name in Zeeland belangrijke lenen waaronder de steden Veere en Vlissingen.⁷¹ Hoewel Breda daarmee niet uniek was, maakte de omvang van de Baronie gekoppeld aan de grootte van de stad en de hoeveelheid heerlijke rechten dat uiteindelijk wel. In divers opzicht waren de inwoners van de Baronie nog door middeleeuwse plichten aan de heer gebonden. Dit blijkt bijvoorbeeld uit algemene bepalingen als de Politieke Ordonnantie van 1597 van Maurits omtrent de huwelijkswetgeving. De heer kon bijvoorbeeld dispensatie verlenen bij huwelijken die tegen de bestaande regelgeving indruisten, bijvoorbeeld binnen de gangbare rouwperiode of in weerwil van bepaalde verwantschapsgraden.⁷² Evenzeer kon hij bastaarden legitimeren.⁷³

⁶⁶ NA, NDR inv.nr. 7979, f. 200r: niet gedateerd, maar van 1703.

⁶⁷ SAB, OSA inv.nr. 11: AM 1603-11, f. 105v-106 d.d. 27-05-1606; ibidem, 106v-107 d.d. 03-06-1606; ibidem, f. 113-v d.d. 20-06-1606.

⁶⁸ Zie voor Maurits bijvoorbeeld: *Res S-G*, OR deel 8, 67; deel 13, 658.

⁶⁹ Bosman e.a., *Heerlijke stad* en Van den Berg en Van der Meer, *De Heerlijkheid*.

⁷⁰ Janse, *Ridderschap in Holland*, 156.

⁷¹ Blom, ed., *Borsele Bourgondië Oranje*.

⁷² Zie ter vergelijking: Schmidt, *Overleven na de dood*, 212-220.

⁷³ Voor de tekst van de politieke ordonnantie zie: NA, NDR inv.nr. 7979, f. 2r-10v. Voor de praktijk van de huwelijkswetgeving zie verder: ibidem, inv.nr. 7943, f. 375 e.v.

Tabel 2.1 Heerlijke rechten van Oranje in delen van Staats-Brabant⁷⁴

	Breda	Ooster-Hout	Steen-bergen
1. Het recht tot het verlenen van octrooien	x	x	x
2. Het recht tot het verlenen van pardon en andere gratiën	x	x	x
3. Het recht tot confiscatie van bastaard- en onbeheerde goederen	x	x	x
4. Het recht tot heiden en vroenten	x	x	x
5. Het recht tot de moergronden	x	x	x
6. Het recht op de publieke wegen en bruggen	x	x	x
7. Het recht tot aanwassen	x	x	x
8. Het recht op hofdiensten	x	x	x
9. Het recht op curialiteiten	x	x	x
10. Het recht van vrijdom van lasten	x	x	x
11. Het recht van naasting	x		x
12. Het recht van parate executie	x		
13. Het recht van preferentie	x	x	x
14. Het recht van de windvang	x	x	x
15. Het veerrecht	x		x
16. Het visrecht	x	x	x
17. Het recht tot de gruit	x	x	x
18. Het recht op tol- en weggeld	x	x	x
19. Het recht tot recognities van ambten en bedieningen	x	x	x
20. Het recht op de uitvoer van schors	x		x
21. Het jachtrecht	x	x	x
22. Het vogelrecht	x	x	x
23. Het tiendrecht	x	x	x
24. Het recht op collaterale successie			x

Over het algemeen wordt bij behandeling van heerlijkheden slechts gelet op twee factoren: de juridische status van de heerlijkheid en, bijgevolg, de maatschappelijke status van de eigenaar. Het belangrijkste onderscheid dat dan meestal gemaakt wordt is dat tussen de hoge-, middelbare- en lage jurisdictie. Als heer van Breda beschikten de prinsen van Oranje over alle drie. In beroep gaan tegen civiele vonnissen was mogelijk bij de Hoofd- en Leenbank in Breda, vanwaar weer beroep kon worden aangetekend bij de in Brussel of Den Haag zetelende Raad van Brabant. Daarnaast bezat de baron nog een uitgebreid stelsel aan heerlijke rechten (zie tabel 2.1). Het patronaatsrecht, het tiendrecht en het naastingsrecht vallen daar nog weer buiten.⁷⁵

De oorsprong van elk van deze rechten voert terug naar de Middeleeuwen: zij kunnen worden onderscheiden in domaniale- of grondrechten verbonden aan de heerschappij over grond enerzijds en gezagsrechten (of regalia) die samenhangen met de gerechtsheerlijkheid anderzijds.⁷⁶ Het belang van de eerste was beduidend min-

⁷⁴ Uitgangspunt van deze tabel is de afwijkende archivering van de domeinraad m.b.t. deze drie regio's; zie verder ook de Inleiding. Vergelijk: Janse, *Ridderschap in Holland*, tabel 4.5 (p. 148).

⁷⁵ De Blécourt, *Kort begrip*, 234; Iterson, *Heerlijke rechten*, 15-16.

⁷⁶ Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, hoofdstuk 28 speciaal 577; Janse, *Ridderschap in Holland*, 146-152.

der: die hingen vooral samen met overdrachten van grondbezit. Veel rechten waren daarentegen verbonden met het gebied zelf (de grondheerlijkheid), de zogenaamde heerlijkheidsgevolgen.⁷⁷ Naast de rechtspraak, ging het dan om de zogeheten banaliteiten.⁷⁸ De heerlijke rechten in Breda - maar ook in andere bezittingen van de Oranjes in Staats-Brabant - waren zo uitgebreid (zie tabel 2.1), dat beter kan worden gesproken van rechtsgevolgen. Heerlijke rechten waren feitelijk een mix van publiekrechtelijke en privaatrechtelijke bevoegdheden.

Bijna alle rechten hadden één ding gemeen: ze leverden inkomsten op voor de heer. Dit geldelijk voordeel was mede een gevolg van hun vroege ontstaan, nog voor de tijd van een goed geregeld belastingstelsel.⁷⁹ Ter behoud van zijn rechten, werden jaarlijks altijd wel een of meer verordeningen in de vorm van plakaten uitgevaardigd. Voor een goed begrip van het functioneren van Breda als domein en de plaatselijke bestuurlijke consequenties is een behandeling op hoofdlijnen van de heerlijke rechten hier van belang.⁸⁰ Velen zullen in de navolgende hoofdstukken nog specifiek aan de orde komen.

Regulering

Het verlenen van privileges of octrooien (punt 1) gaf in belangrijke mate vorm aan het economisch leven in stad en land van Breda, met de publieke- of jaarmarkten voorop. Het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) en zijn algehele opleving gaf aanleiding tot de nodige veranderingen. Filips Willem breidde het aantal marktdagen in 1613 uit, na klachten van de magistratuur over de plaatselijk ingestorte economie.⁸¹ Voortaan werden er jaarlijks in Breda twee jaarmarkten, twee leermarkten en drie paardenmarkten gehouden - naast de gebruikelijke weekmarkt. Dit leidde echter tot een zodanige 'confluentie van volck' het gehele jaar door dat de rechtsorde in het geding kwam. Dit was dan ook de voornaamste reden waarom Maurits in 1621 sommige markten samenvoegde of in tijd dichters op elkaar bracht.⁸² In 1653 volgde een laatste reeks veranderingen. De twee leer-, paarden- en beestenmarkten werden tot dan respectievelijk gehouden op de eerste donderdag na Pinksteren en Bamis (1 oktober). Maar rond die tijd waren elders gelijksoortige markten: de bamismarkt was 'd'ingesetenen in hare sober neeringe seer naedeelich, aengesien nu eenige jaeren herwaerts veele buijtenramers met hare goederen aldaer waren comen voorstaen.' Vóór 1625 was dat niet het geval geweest. Besloten werd daarom de voorjaars- of Pinkstermarkt in tijd veertien dagen naar achteren te verschuiven (zij duurde overigens acht dagen) en de (na)jaarsmarkt zelfs helemaal op te heffen.⁸³ Dit was de nadelige kant van de groei van het verkeer door de toegenomen binnenlandse veiligheid na 1648. Daarom besloot de magistratuur reeds in 1651 dat de marktkooplieden in de stad zich dienden te registreren, waarschijnlijk om het over-

⁷⁷ In Holland en Zeeland worden deze rechten ambachtsgevolgen genoemd, zie: Van der Meer, *De Heerlijkheid*, 32.

⁷⁸ Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 589. Meer specifiek de vorstelijke zeggenschap over water, wind en wildernis, vergelijk: Janse, *Ridderschap in Holland*, 148.

⁷⁹ Van Iterson, *Heerlijke rechten*, 7.

⁸⁰ Ik heb voor de samenstelling van het overzicht, zoals weergegeven in tabel 2.1, en de nadere uitwerking ervan dankbaar gebruik gemaakt van het artikel van Bosman, 'Een oudere en een jongere heerlijke stad'.

⁸¹ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 78r-79r: d.d. 10-11-1613.

⁸² Ibidem, f. 81r-82r: niet gedateerd, maar van 1621 (zie f. 83-v: d.d. 04-03-1621).

⁸³ Ibidem, f. 104r-105v: d.d. 25-07-1653; SAB, OSA inv.nr. 14: AM 1634-62, f. 256v-257. Van de twee leermarkten werd de ene op maandag voor palmzondag gehouden en de ander op maandag na allerheiligen, gedurende drie dagen.

zicht te behouden.⁸⁴ Bovendien werden vreemdelingen geweerd evenals vreemde produkten. Omdat Breda in zo'n gevoelig grensgebied lag vormden vreemde opkopers, onder wie ook ingezetenen van de stad, allerlei eetwaren elders verkochten en daardoor het voortbestaan van de stad in tijden van nood in gevaar brachten. In de periode tot 1637 betrof dit vooral voorraadvorming (met name van granen) in de stad zelf, later had men meer oog voor het prijsopdrijvend effect hiervan. In 1640 werden nieuwe maatregelen genomen: 'vreemde lieden, schippers, voircoopers, ende alle die coopen om wederom te vercoopen, door haere selve off door andere' mochten geen etenswaren op de markt kopen voor tien uur 's-ochtends, en buiten de stad mocht niet gehandeld worden.⁸⁵ In 1661 werd door de magistraat van Breda besloten de voorjaarsmarkt voortaan toch weer met Pinksteren te houden.⁸⁶ De burgerij bleek zo gewend aan de markt met al zijn festiviteiten, dat zij van de verplaatsing grote schade ondervonden. De kerkenraad had dit overigens een jaar eerder nog geprobeerd tegen te houden.⁸⁷ De bijbehorende festiviteiten met toneelspeelen, muzikanten etc. was hun namelijk een doorn in het oog. De jaarmarkten speelden, kortom, nog altijd een belangrijke rol in het economische leven van de Baronie. De jaarkalender en een groot deel van de activiteiten van de bewoners was hieromheen gecentreerd.

Niet alle produkten waren even welkom. In 1655 werd voor het eerst besloten de consumptie van 'blauwe ende geele pruijmen, mitsgaders pompoenen ende concommers' te verbieden, aangezien deze voor 'de gesontheit der menschen seer schadelijck is, ende d'ervarentheit sulcx leert, dat daerdoor veele swaere siekten ontstaan.'⁸⁸ Vermoedelijk werd hier bedoeld op eventueel pestgevaar. Het werd schippers daarom verboden deze producten nog langer in te voeren. In 1686 werd namens de heer een plakkaat uitgevaardigd tegen het inbrengen van buitenlands voedsel als hammen, kaas, spek, boter en vlees.⁸⁹ Het was echter minder de buitenlandse concurrentie, als wel de interne concurrentie tussen stad en land dat Breda in toenemende mate parten ging spelen vanaf eind zeventiende eeuw.

Naast uitvaardiging van keuren was, ter regulering van de diverse ambachten, oprichting van gilden eveneens aan de heer voorbehouden. Ook individuele ondernemers, die buiten gildeverband exclusief een economische activiteit wilden ontplooien, dienden bij de heer te zijn voor een octrooi. De hoofdbepaling bij uitvaardiging van dergelijke octrooien lijkt in de regel te zijn geweest dat de geplande activiteit niet de vrijheid van anderen belemmerde en tevens het algemeen belang bevorderde. Rentmeester Eckhard ging in 1724 nader in op de argumenten pro en contra het reguleren van de vrije markt, welke hij vooral relateerde aan de omvang van de stad: in een kleine stad als Breda waren dergelijke octrooien in zijn ogen zinvoller ten behoeve van het aanbod dan in grotere steden waar de concurrentie vanzelf zijn werk deed.⁹⁰

Behalve op textielgebied, werden in de zeventiende eeuw verzoeken gedaan voor een steenoven (1644), een pottenbakkerij (1648), uitvoer van aarde voor fijn aar-

⁸⁴ SAB, OSA inv.nr. 14: AM 1634-62, f. 232-234; er waren in totaal 109 kramers.

⁸⁵ Ibidem, inv.nr. 20: RM 1639-1652, f.33-34 d.d. 16-10-1640.

⁸⁶ SAB, OSA inv.nr. 21: RM 1653-1662, f. 261 d.d. 19-05-1661.

⁸⁷ SAB, Archief Kerkenraad, inv.nr. 3: notuelen (1642) 1658-1672 d.d. 17-01-1660; 14-02-1660; 17-03-1660. Vergelijk voor Bergen op Zoom: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 360-361.

⁸⁸ SAB, OSA inv.nr. 21: RM 1653-62, f. 99 d.d. 29-07-1655; ibidem, f. 151 d.d. 24-07-1655. Vermoedelijk had men hierbij wegens het gevaar van verrotting de pest op het oog, zie: Noordegraaf en Valk, *De Gave Gods*, 33. Zie verder ook: Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 122.

⁸⁹ NA, NDR inv.nr. 7939, f. 238r-239r d.d. 10-07-1686.

⁹⁰ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 126r-127r d.d. 26-03-1724.

dewerk (1659), een loodgietsbank (1661), een zoutkeet (1686) en lakwerk ingelegd in ebbenhout, zwart hout of schildpad (zelfde jaar). Simon Matheus Roels verzoek exclusief hengstpaarden, stieren, varkens e.d. te mogen snijden werd in 1691 zonder meer afgewezen ook al had hij naar eigen zeggen nooit klachten over zijn werk ontvangen.⁹¹ Ook meer openbare voorzieningen als de bank van lening (1601) of het houden van loterijen, moesten aan de heer ter goedkeuring worden voorgelegd. Bij gelegenheid benaderde men voor dit laatste tevens de Staten, zoals in 1606 voor de oprichting van een burgerweeshuis, en in 1640 voor het militair hospitaal.⁹² In de achttiende eeuw ontstonden er problemen omtrent de octrooien omdat ook de stad die ging verlenen, zoals in het geval van het maken van doodskisten.⁹³

Het aanleggen van publieke wegen en bruggen (punt 6) was tevens een heerlijke aangelegenheid, inclusief de veerdiensten (punt 15). Wegen waren daarmee niet vrij van gebruik: 'As we went out of the town ... we paid again a particular toll to the King [stadhouder-koning Willem III], as Baron of Breda'.⁹⁴ Zo werd bij betreding en verlaten van zijn domein nog eens extra duidelijk dat men in wezen privé-terrein betrad. Verbetering van de algehele regionale bereikbaarheid was, vanwege de verschillende economische belangen, niet eenvoudig te realiseren. In de laatste twee decennia van de zeventiende eeuw kwam het tot diverse verbeteringen in de regio, vooral ingegeven door de transportbehoeften van het Staatse leger. In 1683 werden de wegen naar Princenhage en Ginneken verhard; in 1693 die naar Terheijden en Teteringen. In 1695 ontstond het plan om - voor een geschatte tijdswinst van een half uur - tot een verkorting van de passage richting de Moerdijk te komen.⁹⁵ Kosten gingen daarbij voor de baat uit: eerst moest namelijk aangrenzend weiland worden opgekocht. Op termijn stonden hier trouwens hogere pachtopbrengsten tegenover, althans volgens de opsteller van het rapport, raadsheer Van Vrijbergen. De geraamde kosten van ongeveer zestienhonderdenvijftig gulden zouden ten laste komen van de domeinen, de Zonzeelse polder en de Bredase magistraat. Deze laatste reageerde enthousiast vanwege het argument dat 'daerdoor veele passage na die stad soude worden getrocken'. Dit mag wat vreemd in de oren klinken voor een college dat in 1613 met precies het tegenovergestelde argument - het onttrekken van handel aan de stad (en een vermindering in de opbrengst van 's lands middelen) - tevergeefs de bouw van een brug over de rivier de Mark had proberen tegen te houden.⁹⁶ Eind zeventiende eeuw was de weg van Breda naar de Moerdijk daarentegen van toenemend belang geworden wegens doortocht van het veldleger van en naar de Zuidelijke Nederlanden en vanwege het toenemende postverkeer. Beide waren in het belang van de heer: het eerste voor hem als kapitein-generaal van de Unie, het tweede omdat hij het ambt van postmeester vergaf. Ook de veren bij de Moerdijk en het Nieuwveer (eveneens gepacht van de heer) zouden door de aanleg meer waard worden, terwijl de dijken minder beschadigd zouden raken door een vaste verbinding. De hoeve van rentmeester Zuerius lag overigens pal naast het beoogde traject.⁹⁷ Beide veren zouden overigens in 1698 worden geïn-

⁹¹ Zie verder: NA, NDR inv.nr. 7940, f. 15 e.v.

⁹² *Res S-G*, OR deel 13, 791.

⁹³ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 99 e.v.

⁹⁴ Van Strien, *Touring the Low Countries*, 92. Het betreft in dit geval de landtol.

⁹⁵ NA, NDR inv.nr. 7948, f. 65 e.v.: d.d. 04-11-1695; 20-12-1695; SAB, OSA inv.nr. 37: NM 1695-1702, f. 7-v d.d. 17-01-1696.

⁹⁶ Brekelmans, 'Het opslagmonopolie van Breda', 31-32. Zie verder ook: NA, NDR inv.nr. 7948, f. 32r: brief A. Havermans d.d. 28-02-1641, waaruit eens te meer diens historische interesse blijkt.

⁹⁷ Voor de slechte situering van de pont, zie: NA, NDR inv.nr. 7949, f. 37r: d.d. 08-12-1665. Zie voor de hoeve: ibidem, inv.nr. 7948, f. 69r: d.d. 20-12-1695.

specteerd door de nieuwe gouverneur Salisch en in de beginjaren van de achttiende eeuw enige tijd uit de roulatie worden genomen.⁹⁸

Het recht om pardon en andere gratiën (punt 2) betrof meest verzoeken van mensen die manslag hadden begaan en vervolgens buiten het gerecht om verzochten een compositie te mogen aangaan bij wijze van verzoening met de naaste bloedvrienden of de verlening van abolitie aan veroordeelden. Dit recht werd in de achttiende eeuw nog slechts enkele malen toegepast. Van alle rechten van de heer van Breda gold het gratierecht wellicht als ultieme uiting van zijn soevereiniteit.⁹⁹ Gratieverlening was, samen met *politie* en *justicie* (bestuur en rechtspraak), een van de drie soevereine machtsmiddelen die een vorst ter beschikking stond. De heer van Breda beschikte als bezitter van de hoge rechtsmacht daarmee over leven en dood van zijn onderdanen. Het tekende zijn macht dat hij met een gratieverlening een al uitgesproken vonnis kon doorkruisen. Over de periode 1607-1619 is een aparte rol van interinementen (bevestiging van de brieven van remissie) bewaard gebleven, in totaal 24 stuks.¹⁰⁰ Later werd de term pardon voor de hele procedure gangbaarder. Verder bewijs van de hoge rechtsmacht was ook de plaatsing van de galg door de domeinraad. Deze had lange tijd op het Nonnenveld gestaan, maar was met de oprichting van de Illustre School (1646) in het aanpalende kloostergebouw naar elders verplaatst. Kennelijk wilde prinses Amalia de tere kinderzieltjes dit 'spektakel' als uitzicht onthouden.¹⁰¹ Behalve deze houten galg in de stad, beschikte men tevens over een stenen galg buiten Teteringen, maar die was anno 1652 'door de legers ende outhijt te meerendeel ... geruineert.' In opdracht van de domeinraad werd daarom voorlopig een houten galg ter plekke opgericht, 'dewelcke vrijdaghe lestleden soo haest niet gemaect is ware oft eenen Jan Heyndricx van Oosterhout worden daeraen gehanghen over sijne bekentnisse van dat hij drie peerden gestolen hadde.'¹⁰²

Het recht tot confiscatie van bastaard en onbeheerde goederen (punt 3) betrof 'alle de bastaardgoederen, onbeheerde goederen, caduque erfenissen, nalatenschappen ende andere diergelijke.' Ook zeedriften behoorden hiertoe, al had dit laatste voor Breda geen effect. De administratie van dit heerlijk recht was overigens een teer punt: het beheer ervan kwam de rentmeester toe, maar de drossaard liet zich op dit punt eveneens gelden. Het grondrecht tot heiden en vroenten (punt 4) en tot de moergronden (punt 5) gold vooral de uitgifte ervan. Het recht op aanwassen (punt 7) betrof het recht op nieuw, buitendijks gevormd land bijvoorbeeld gorzen, slijken of rietplaten. Het recht van vrijdom van alle lasten (punt 10) stoelde op vrijdom van alle tollens te water en te land, zoals in 1462 verleend door de hertog van Brabant. Het recht van naasting (punt 11) gold voor alle gronden die ten grondchijns waren uitgegeven. Hier lijkt weinig of geen gebruik van te zijn gemaakt; zo vroeg de domeinraad in 1638 aan rentmeester Verelst of men dit recht eigenlijk wel bezat.¹⁰³ Het recht van parate executie (punt 12) ging om effectieve medewerking van de betrokken functionarissen bij 'het innen en opbeuren van onse heeren ende grontchijnsen'. Het recht van preferentie (punt 13) ging erom dat de pachtpennningen van de heer recht van preferentie hadden voor alle andere crediteurs.

⁹⁸ NA, NDR inv.nr. 7955, f. 508r-509r.

⁹⁹ Scherft, 'Het gratierecht'. Zie verder: Vrolijk, *Recht door gratie*.

¹⁰⁰ SAB, Archief Hoofd-en Leenbank, inv.nr. 1390.

¹⁰¹ Executies waren met name in Engeland bijzonder populair, zie bijvoorbeeld: Gatrell, *The Hanging Tree* en Linebaugh, *The London Hanged*.

¹⁰² NA, NDR inv.nr. 7984, f. 83 e.v.

¹⁰³ NA, NDR inv.nr. 7949, f. 252r d.d. 03-11-1638.

De heerlijke rechten werden soms ruimer geïnterpreteerd dan strikt genomen noodzakelijk. Het recht van de windvang (punt 14) betekende immers dat toestemming van de heer alleen nodig was voor de oprichting van windmolens. Ook voor het oprichten en gebruiken van niet van windkracht afhankelijke molens, als schors- en oliemolens, moest echter eerst toestemming worden gevraagd en recognitie betaald worden.¹⁰⁴ Hoe ingewikkeld een en ander soms kan zijn, blijkt bijvoorbeeld uit het jachtrecht (punt 21) of *jus foresti*, waarvan de oorsprong als heerlijk recht omstreden is.¹⁰⁵ Waren de passerende dieren over land of in de lucht tenslotte wel inspanning aan het grondbezit? Van wie waren zij dus eigenlijk? Dit zou met name in de achttiende eeuw tot enkele grote processen leiden verspreid over de Republiek. Gejaagd werd er in de omgeving van Breda overigens meest op vogels (speciaal reigers vanwege hun veren), maar in hoeverre de heer van Breda in de Baronie het recht op de vogelarij bezat (punt 22), zoals in Steenberghe, is onduidelijk.¹⁰⁶

Hofdiensten en curialiteiten

De bijzondere band tussen heer en domein blijkt tevens uit de zogenaamde hofdiensten (punt 8) en curialiteiten (punt 9).¹⁰⁷ In de Baronie valt ten aanzien van de hofdiensten een tweedeling aan te brengen tussen stad en land: de eerste leverde alleen een financiële bijdrage, terwijl de inwoners van het land primair door middel van arbeid of levering van materialen (wagens of karren) aan het onderhoud van de heerlijke bezittingen hebben bijgedragen.¹⁰⁸ Dit gebeurde volgens een vaste verdeelsleutel: het land droeg twee derde bij en de stad een derde. De aard van de inzet kon verschillen maar betrof meestal reparaties aan huizen, molens en dergelijke.¹⁰⁹ Indien geen lijfelijke inzet mogelijk was, werd een vaste som geld betaald. Zo betaalde Etten jaarlijks vijfentwintig gulden. Dat was tegen de zin van de domeinraad, die hieraan in 1618 een einde wilde maken omdat hij liever een nuttige, traditionele activiteit zag.¹¹⁰ Mogelijk wilde de raad op die manier de onderlinge betrokkenheid ('eensaementlijcken') vergroten. Waarschijnlijker was echter dat het uitbesteden van dit soort klusjes anders meer zou gaan kosten.

In 1620 werd een projectreglement omtrent de hofdiensten opgesteld waarvan de inhoud helaas niet bekend is.¹¹¹ Het nieuwe reglement leidde tot verzet van sommige vrijheden en dorpen, die meenden hiervan exempt te zijn. Dit leidde vervolgens weer tot onwiligheid van de anderen. In oude tijden zou men zelfs 'geconstringeert' zijn geweest 'bij gijselinge ende heerlijcke executie'.¹¹² Na het indienen van stukken en overleg met de domeinraad, werd in een nieuw reglement van 1621 bepaald dat voortaan eenieder volgens de repartitie gedragen in andere lasten zou bijdragen.¹¹³ Bij haastklussen zou Oosterhout namens iedereen als uitvoerder optreden en daarvoor door de anderen worden vergoed. Uit 1639 is een preciese verdeling bewaard gebleven over de bijdragen van het land van Breda in een som van

¹⁰⁴ Leenders, 'De molens' (II), 112-114. Zie verder ook hoofdstuk tien.

¹⁰⁵ De Blécourt, *Kort begrip*, 233-234.

¹⁰⁶ Zie verder hoofdstuk tien.

¹⁰⁷ Zie voor de oorsprong en functie van hofdiensten verder ook: Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 590-594.

¹⁰⁸ Leenders, 'De molens' (II), 114-115; Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 106.

¹⁰⁹ NA, NDR inv.nr. 7948, f. 231 e.v.

¹¹⁰ Ibidem f. 244r: d.d. 1618. Zie ook: f. 255: d.d. 14-03-1622 en f. 256: d.d. 17-05-1622.

¹¹¹ Ibidem f. 249r: d.d. 25-07-1620.

¹¹² Idem, f. 232r-v.

¹¹³ NA, NDR inv.nr. 7939, f. 43r-44r d.d. 12-06-1621.

duizend gulden.¹¹⁴ Deze quote kwam overeen met de repartitie of onderlinge verdeling volgens welke bijdragen werden opgebracht in door de Baronie omgeslagen lasten. Hieruit kan tevens de onderlinge draagkracht van de verschillende gebiedsdelen worden afgelezen.

Tabel 2.2 Quote baronie van Breda anno 1639

Oosterhout	166-10
Dongen	51
Gilze	51-10
Alphen	42- 6- 6
Baarle	62
Chaam	20-13- 6
Zundert	77-10
Rijsbergen	32
Princenhage	87
Etten	166-10
Roosendaal	127-10
Ginneken	51-10
Terheijden	43- 6- 6
Teteringen	21-13- 6
Totaal	1.000.-.

In 1647 werd het schoonmaken van de binnengrachten bij het kasteel als hofdienst van de dorpen in de Baronie gevorderd.¹¹⁵ In de tweede helft van de zeventiende eeuw ging het vooral om houtleveranties voor allerlei reparaties. Maar in de loop van de tijd werden de hofdiensten steeds minder een vanzelfsprekendheid.¹¹⁶ Eind zeventiende eeuw stuitte ze op breder verzet in de Baronie.¹¹⁷ In de achttiende eeuw werden zij nog slechts voornamelijk afgekocht. Mogelijk kwam dit omdat de hofdiensten soms tevens werden gevorderd door en of voor de gouverneur. Eind zestiende, begin zeventiende eeuw zijn er tenminste diverse aanschrijvingen van Maurits dat gras en hooi beschikbaar moest worden gesteld voor de ruitery of dat de paarden van de gouverneur vrij mochten weiden.¹¹⁸

Waren de hofdiensten al vrij impopulair, dat gold in nog bredere zin voor de curialiteiten. Ter gelegenheid van zijn inhuldiging ontving elke nieuwe heer van Breda een aanzienlijke financiële gift. Vaststelling van dit bedrag geschiedde eenzijdig. Het lijkt erop dat een vertrouweling van de prins, na enige voelhorens in de magistraat te hebben uitgestoken, via de domeinraad het beoogde bedrag liet 'uitlekken'. De stad zag zich dan min of meer voor een voldongen feit gesteld. Rentmeester Verelst diende samen met drossaard Van Aerssen in 1638 een voorstel in bij het stadsbestuur, voor een gift van fl. 16.000 voor Frederik Hendrik, het dubbele ove-

¹¹⁴ NA, NDR inv.nr. 7948, f. 267r: niet gedateerd maar behorend bij een brief van rentmeester Adriaan Verelst d.d. 09-05-1639.

¹¹⁵ Ibidem, f. 276r: d.d. 31-10-1647.

¹¹⁶ NA, NDR inv.nr. 18: notulen domeinraad 1 april 1660; problemen inzake de bijdrage van Terheijden.

¹¹⁷ NA, NDR inv.nr. 7948, f. 278 e.v.

¹¹⁸ SAB, OSA inv.nr. 218: brieven stadsbestuur 1596-99, litt. 69: Maurits aan De Heraugieres d.d. 24-05-1597; ibidem, inv.nr. 219: brieven stadsbestuur 1600-6 litt. 13: ordonnantie Maurits d.d. 25-04-1600.

rigens van wat aan Maurits was uitgekeerd. De twee dienaren hadden zelfs fl. 24.000 willen eisen, maar deden dat niet omdat de vrijheden en dorpen in de Baronie reeds gebukt gingen onder schulden en de oogst half mislukt was.¹¹⁹ De heerlijkheid Steenberghe werd voor eenzelfde bedrag aangeslagen.¹²⁰

Behalve als welkomstgeschenk, waarbij op traditionele wijze over en weer de banden werden aangehaald, kon de heer tevens rekenen op curialiteiten bij bijzondere gelegenheden als huwelijken - al dan niet van hemzelf. Filips Willem was in 1598 uitgenodigd bij het huwelijk van aartshertog Albertus van Oostenrijk met de infante Isabella in Spanje, waarbij hij wel wat geld kon gebruiken.¹²¹ Maurits en de domeinraad wisten de Bredase magistraat zover te krijgen vierduizend gulden te schenken, al had de stad grote moeite dit geld bij elkaar te krijgen. Uiteindelijk werden de 'gequalificeerde burgeren' geprest ieder vijftig gulden bij te dragen. Bij zijn eigen huwelijk in 1606 met Eleonora van Bourbon werd Filips Willem met zesduizend gulden vereerd: tot twee keer toe moesten de voornaamste ingezetenen opnieuw met vijftig gulden per persoon over de brug komen.¹²²

In 1604 werd door raadsheer Keeremans namens de prins bij de domeinraad een verzoek gedaan ter ondersteuning van het prinsdom Orange.¹²³ Hoewel men het verzoek ook doorstuurde naar Breda - 'ende dese saecke nijet alleen zijne Excie. maer oock het ganssche huys ten hoogsten aengaet'- lijkt hij tevoren al rekening te hebben gehouden met een negatieve respons, vanwege 'alle foulende schade uwe stadt ende lande dese naeste jaeren overgecomen, die wij bekennen swaer ende veel te sijn.' Na een interventie van Maurits werd, ondanks 'dese gedurige miserable oorlooge ende het groote affsterven van heere borgerije dit voorleden jaer vanden pest', door de stad toch het grote bedrag van fl. 3.600.-. toegezegd.¹²⁴

De liefde voor het huis van Nassau en de vele privileges in het verleden aan Breda verleend gaven hierbij de doorslag. Geld had men desondanks niet: dit moest worden geleend en zou later uit de heffing van het exuegeld worden gehaald.¹²⁵ Ondanks hun karakter van vorderingen, was er wel degelijk sprake van een wederzijdse relatie. In 1676 werden achtereenvolgens stadhouder Willem III voor zijn 'goedertierene gunste' en zijn kamerheer drost Bentinck voor diens voorspraak met respectievelijk drieduizend rijksdaalders en vierhonderd ducats vereerd.¹²⁶

In de loop van de zeventiende eeuw werd het voor het land van Breda steeds moeilijker hun aandeel in de curialiteiten op te brengen. Toen de drossaard in 1662-63 de boer op ging om geld te innen, wist hij al gauw te melden dat het hier 'hapt'.¹²⁷ Sommige dorpen zoals Zundert en Rijsbergen waren niet langer bereid zelfs nog maar iets te betalen als bijdrage voor de jonge prins Willem III en probeerden verzet verder aan te wakkeren. Uiteindelijk moest de Raad van Brabant er aan te pas komen om deze brandhaard te bedaren.¹²⁸ Overigens had Willems moeder Mary Stuart bij haar plechtige intrede in 1653 van de curialiteit afgezien tot dat ook de stad hiertoe beter in staat was.¹²⁹ De Oranjes waren dus bij gelegenheid niet

¹¹⁹ NA, NDR inv.nr. 7948, f. 394r-v: d.d. 28-09-1638.

¹²⁰ HCHM, Oud-Stadsbestuur Steenberghe, inv.nr. 30: bundeling stukken met betrekking tot de curialiteiten.

¹²¹ Corstens, *Bredaniana*, CL.

¹²² Ibidem, CLII.

¹²³ SAB, OSA inv.nr. 11: AM 1603-11, f. 47v-48 d.d. 10-08-1604; zie ook: Corstens, *Bredaniana*, CXLIV-CXLV.

¹²⁴ SAB, OSA inv.nr. 11: AM 1603-11, f. 49v-51v d.d. 18-08-1604.

¹²⁵ Het geld werd uiteindelijk voorgeschoten door Marie Peeter Adriaen Boudewijnsdochter, weduwe van Jan Symons van Bavel.

¹²⁶ SAB, OSA inv.nr. 33: NM 1668-1677, f. 139v-140v d.d. 07-05-1676.

¹²⁷ NA, NDR inv.nr. 7948, f. 401r-v: d.d. 20-12-1662. Het betreft hier een van de weinige brieven van Van den Kerkhoven in zijn hoedanigheid als drossaard.

¹²⁸ Ibidem, f. 404 e.v.

¹²⁹ Ibidem, f. 398r: d.d. 29-06-1653. Zes jaar later kreeg zij alsnog een gift van achtduizend gulden.

blind voor de financiële noden van hun onderdanen in het domein Breda. Dit was waarschijnlijk tevens de reden waarom haar inhuldiging zo kleinschalig en onopvallend mogelijk was verlopen. Voor Maurits liep in 1622 een 'goetwillige donacie' geleid door commies François van Clootwijk (namens rentmeester Bacx); de aard daarvan is niet bekend.¹³⁰

Een andere traditie, tot slot, was dat een nieuwe heer telkens werd onthaald op een plechtige intocht in de vorm van een zogeheten 'Blijde Incompste'. Hierbij werd de gezagsdrager van een stad of staat verwelkomd in de hoofdstad van zijn domein.¹³¹

De stedelijke samenleving zette vervolgens haar beste beentje voor en kwam met toneelopvoeringen, lofdichten, erepoorten en dergelijke. De heer werd aan de buitengrens opgewacht door een stoet dignitarissen, die hem vervolgens onder escorte naar de stad begeleidde. Langs de kant van de weg stonden erehagen van vendels uit de burgerij opgesteld en na het bijwonen van de culturele opvoeringen op de Grote Markt werd het geheel met een grootse maaltijd op het stadhuis afgesloten.¹³²

Inkomsten

De bedoeling van de meeste rechten was om zoveel mogelijk inkomsten uit pacht, tol of cijnsen te verkrijgen. Het is hier niet de bedoeling om de bewaard gebleven rekeningen van de diverse rentmeesters te analyseren: hoe interessant ook, dit zou een heel ander boek vergen waar het accent veel meer zou komen te liggen op de exploitatie van Breda als domein. Als aanzet tot een dergelijke studie worden hier enige vroege cijfers gepresenteerd, mede ter illustratie van het grillige, economische lot van Breda (zie tabel 2.3).

De gegevens over de periode 1619-23 zijn te danken aan een initiatief van een van de Hollandse gedeputeerden ter Staten-Generaal, Nicolaas van den Bouchorst, heer van Noortwijck en één van Frederik Hendriks vertrouwelingen. Deze meldde op 28 februari 1630 dat de prins door het 'ongeluckich verlies van de stadt Breda' vijf jaar eerder al zijn inkomsten uit domeinen in de stad was kwijtgeraakt. Bovendien waren zijn goederen rondom de stad door beide legers 'bedorven', waardoor zij weinig of geen vrucht konden gedragen.¹³³ Was het geen idee om de prins hiervoor compensatie te geven, bij voorbeeld uit de meierij van 's-Hertogenbosch? Een kleine week later meldde griffier Cornelis Musch dat hij bij de thesaurier van de prins, Guillaum le Saige, was geweest en van deze een lijstje van de inkomsten had ontvangen.¹³⁴ Ter vergelijking zijn vier rekeningen bewaard gebleven van Johan de Riddere, rentmeester namens het Brusselse gouvernement over de periode 1625-29. Hoewel die enerzijds veel gedetailleerder zijn uitgewerkt, is de financiële verantwoording minder nauwkeurig omdat een aantal hoofdposten ontbreekt. De vergelijking is daarom niet optimaal, nog afgezien van de opvoering van nieuwe posten: het eindtotaal correspondeert dan ook niet geheel met de som van de hier

¹³⁰ Ibidem, f. 382r-v: d.d. 27-06-1622. In hetzelfde jaar werd de honderdste penning tevens dubbel aangeslagen; mogelijk houden de twee verband met elkaar.

¹³¹ Falkenburg, *Hof-, stads- en staatsceremonies*.

¹³² Corstens heeft een aantal gegevens hierover verzameld voor de zestiende eeuw, zie: *Bredaniana*, CXV-CXXVI. In mijn artikel 'Het Haagje van het zuiden' zal nader worden ingegaan op het karakter van de Blijde Incompste in de zeventiende eeuw. Voor de achttiende eeuw zie verder: Van Boven, 'De inhuldigingen van de heren uit Breda' en Schmidt, *Pieter de Swart*, hoofdstuk 1.

¹³³ *Res. S-G* digitaal, 28 februari 1630.

¹³⁴ Ibidem, 6 maart 1630.

gepresenteerde posten.¹³⁵ Tezamen bevatten zij desondanks een reeks nuttige gegevens met betrekking tot de inkomsten uit de heerlijke stad Breda, over een periode dat de rekeningen van de domeinraad bovendien niet bewaard zijn gebleven.

Tabel 2.3 Heerlijke inkomsten uit de stad Breda: 1619-1629 (in guldens, stuivers en penningen)

	1619-1623	<i>Gem. per jaar</i>	1625/6	1626/7	1627/8	1628/9
Herencijnzen	341-16-3	68- 7- 3				
Erfcijnzen	23- 6-3	4-13- 3				
Losrenten	10	2				
Molens	96.324-10-9	19.264-18- 2	5.120	8.400	13.375	13.375
Tol en weggeld	3.294	658-16	74	70	325	325
De gruit	15.549	3.109-16	740	1.028	1.550	1.550
Visserijen	200	40				
Grootkaatspel en huizen	2.064-12	412.18- 5				
Twee percelen weiden	136.10	27- 6	42	40	45-10	45-10
Vestgelden	180-18	36- 5- 6	27-3	51	48- 5	45-15
Lombard	3.000	600				
Lenen	3.281	656- 6- 9				
Bastaard-Goederen	497	99- 8				
1 ^e plaats in de Vleeshal	42-8	8- 9			30-10	30-10
Totaal	124.945- 1-3	24.989-14- 4	6.532-16	10.375	16.555- 3	15.580- 8

bron: Nationaal Archief, Staten-Generaal inv.nr. 4956 / Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer inv.nrs. 5459-5462.

Volgens tabel 2.3 bedroegen de inkomsten uit de stad (dus niet het hele domein van stad en land) in de periode vóór 1625, toen het Breda economisch bijzonder voor de wind ging, gemiddeld bijna fl. 25.000.-. per jaar. Het leeuwendeel hiervan was ook letterlijk aan de wind te danken wegens verpachting van de molens, die meest op de bolwerken stonden. De molens in de Baronie stonden alle onder het beheer van de domeinraad, behalve de watervolmolen in de stad die in 1612 was opgericht. Maurits bedong hierbij dat de heer van Breda de molen mocht naasten mits betalende de grond met de materialen. Ruim een eeuw later, in 1721, was de magistraat voornemens de molen (die inmiddels deels ook op wind dreef) te verkopen. Rentmeester Eckhard adviseerde de domeinraad de molen op te kopen aangezien er tevens het vrije gebruik van het water van de rivier de Mark mee gemoeid was.¹³⁶

¹³⁵ Het betreft hier de volgende categorieën: ‘tabbertlaken’ (een vast bedrag van fl.40.-), ‘prisering (taxatie) molens’ en ‘extraordinaris ontfang’. Voor alle bedragen uit de Spaanse periode geldt tevens dat het rantsoengeld hiervan is afgetrokken.

¹³⁶ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 234r-v d.d. 07-09-1721.

Hij voorzag geschillen daaromtrent; de domeinraad vroeg vervolgens de magistraat het vrije gebruik van het water niet bij de pachtcondities te vermelden.¹³⁷ Enkele jaren later herhaalde zij dit verzoek, waar de magistraat zeer welwillend tegenover stond.

Op de tweede plaats qua inkomsten kwam de gruit. Dit plantaardige kruid werd aan het brouwvocht toegevoegd en was dus onlosmakelijk verbonden met de bierbrouwerij, de belangrijkste nijverheidstak te Breda. De pacht na de reductie bedroeg fl. 3.430.-, voor een termijn van veertien maanden.¹³⁸ Binnen enkele decennia was dit al gehalveerd. Vanaf 1663 schommelde dit vele decennia jaarlijks rond de veertienhonderd tot achttienhonderd gulden en duikelde een enkele keer vanaf begin achttiende eeuw zelfs onder de duizend gulden.¹³⁹ Na deze twee uitschieters volgen nog het tol- en weggeld, de lombard (de bank van lening) en de lenen.

Voor het overige betrof het vooral een diversiteit aan kleinere posten. Bij al deze gegevens betreft het bovendien alleen nog maar de inkomsten uit de stad. Tevens wordt in één oogopslag de dramatische val duidelijk in het eerste jaar van de Spaanse bezetting. Maar daarna is er snel sprake van herstel. Reparatie van de molens die 'door de belegering ... zeer doorschoten waeren' kreeg bijvoorbeeld hoge prioriteit vanwege het belangrijke molengeld, waarvoor ze eerst weer in bedrijf moesten worden gebracht.¹⁴⁰ Nog geen maand na de overgave van de stad, was reeds een acte 'om te preserven eenige molens' aan rentmeester Mattemburg gestuurd.¹⁴¹ Onderhand moest hij wel met lede ogen toezien hoe dagelijks overal het hout werd beschadigd. Ook het kasteel werd vrijwel direct onder handen genomen; zelfs werd zaad gekocht voor de vogels 'inde vogelrije' (volière).

Pas na twee jaar verlegt de aandacht zich (en verdubbelen de uitgaven) en wordt meer aandacht besteed aan de verdedigingswerken. Dit blijkt uit de post 'metserijen' en aankoop van bouwmaterialen als steen en hout. Ook voor de Spanjaarden leverde het bezit van Breda een batig saldo op, al gingen sommige bronnen van inkomsten verloren: bewoning van belangrijke huizen werd bijvoorbeeld gratis vergund aan hoge militairen en de Vleeshal was met munitie en granen gevuld en daarmee tijdelijk tot magazijn geworden. Tijdens en na het beleg waren hier soldaten ondergebracht, waardoor het enige jaren geen inkomen had gegenereerd.¹⁴² Van Noortwijcks initiatief tot vergoeding in 1630 wordt overigens niets meer vernomen: dit zou ongetwijfeld te veel voeten in de aarde hebben gehad.

De heerlijke rechten te Breda vormden al met al een belangrijke bron van inkomsten voor de Oranjes. Hier is nog maar betrekkelijk weinig onderzoek naar gedaan. Dit is des te opmerkelijker, aangezien het hele stadhouderlijk hof als instrument van macht en instituut van culturele uitstraling hiervan mede afhankelijk was. De inkomsten van de prins waren in principe tweërlei: zijn persoonlijk inkomen uit politieke ambten vervuld ten behoeve van de staat en de individuele gewesten en zijn privé-inkomen uit domeingoederen. Het politieke inkomen was onzeker vanwege onvoorziene staatkundige ontwikkelingen, zoals de beide stadhouderloze periodes later in de zeventiende en achttiende eeuw aantonen. Daar tegenover stonden talloze tussentijdse verhogingen, met name eind zestiende, begin zeventiende

¹³⁷ Ibidem, f. 235r d.d. 11-11-1721.

¹³⁸ NA, NDR inv.nr. 7965, f. 259r d.d. 12-03-1638.

¹³⁹ Ibidem, f. 154r-v.

¹⁴⁰ ARB, Archief Rekenkamer, inv.nr. 5459.

¹⁴¹ NA, NDR inv.nr. 7950, f. 1r d.d. 05-07-1625.

¹⁴² SAB, ORA inv.nr. 824, f. 229v d.d. 22-08-1628.

eeuw, en of speciale toelagen.¹⁴³ Het privé-inkomen onderging soms eveneens hevige schommelingen door tijdelijke bezetting van sommige domeinen, maar viel desondanks toch beter te beïnvloeden en bood in elk geval meer bestaanszekerheid.

Tabel 2.4 Verdeling inkomsten huis Oranje-Nassau¹⁴⁴

	1619	1680	1742	1789
West-Brabant	118.511	161.440	207.710	298.198
Alle domeinen	248.151	653.313	360.229	991.917
Politiek inkomen	onbekend	240.206	93.670	325.788
Totaal	>366.662	1.054.959	661.609	1.615.903

In 1568 bedroegen opbrengsten uit het Bredase domein circa drie tiende van het totaal der geconfisqueerde goederen van Willem van Oranje.¹⁴⁵ Een halve eeuw later in 1619 waren de bezittingen van de Oranjes in West-Brabant verantwoordelijk voor bijna de helft van het inkomen uit al hun domeinen.¹⁴⁶ In 1622 bedroegen de inkomsten van Maurits bijna fl. 300.000.-, plus meer dan fl. 150.000.- aan geschatte netto opbrengsten uit de domeinen. Een en ander betekende overigens een halvering van de schatting van diens inkomen door de Venetiaanse ambassadeur Trevisiano.¹⁴⁷ In 1643 bedroeg het gehele inkomen uit de Baronie fl. 59.541.-, waarvan fl. 10.777.- bestond uit tienden en fl. 11.227.- uit de opbrengst van landerijen.¹⁴⁸ Tussen ongeveer 1550 en 1650 stegen de inkomsten uit alle domeinen van circa fl. 200.000.- naar meer dan fl. 500.000.-, om vervolgens enige tijd in te zakken.¹⁴⁹

In meer algemene zin waren de inkomsten van de Oranjes voortkomend uit hun heerlijke rechten in West-Brabant overwegend gericht op de agrarische sector. Slechts in de Lage Zwaluwe en vooral te Geertruidenberg droegen visserijrechten hier nog substantieel aan bij. Deze pachtinkomsten waren conjunctuurgevoelig.¹⁵⁰ Voor grootse plannen als de oprichting van de Illustre School in 1646 bleken de inkomsten te Breda dan ook ontoereikend. Die had in belangrijke mate gefinancierd moeten worden uit de opbrengsten van het domein door middel van de heffing van een extra stuiver op elke gulden bij de verpachting. Op deze wijze hoopte men jaarlijks ongeveer tienduizend gulden extra binnen te halen.¹⁵¹ Rentmeester Verelst schreef al in 1648 dat deze financiering dreigde spaak te lopen: er waren 'grote onkosten, soodat ick de lasten vande gemelde schole, rentieren, ende assignatien nijet en sie te vervallen'.¹⁵² Daarnaast wist hij te melden dat de overige rentmeesters geld achter hielden en traag waren in hun afdrachten.

In 1665 bedroegen de inkomsten uit de Baronie fl. 54.354.-, tegenover fl. 335.000.- voor alle domeinen: ongeveer eenzesde van het totaal dus.¹⁵³ Driekwart

¹⁴³ Zandvliet red., *Maurits prins van Oranje*, 38 e.v.

¹⁴⁴ Kappelhof, 'Het fortuin van de Oranjes', 139 speciaal staat 1.

¹⁴⁵ Beenakker, *Breda in de eerste storm van de Opstand*, 10.

¹⁴⁶ Kappelhof, 'Het fortuin van de Oranjes', 140.

¹⁴⁷ Zandvliet red., *Maurits prins van Oranje*, 43.

¹⁴⁸ NA, NDR inv.nr. 7989, f. 154r-162r. De inkomsten van 1643 werden in 1646 als uitgangspunt genomen van de berekeningen, omdat de rekeningen pas toen werden afgehoord.

¹⁴⁹ Veeze, *De Raad van de Prinsen van Oranje*, 12; 69-106.

¹⁵⁰ Ibidem, 75.

¹⁵¹ NA, NDR inv.nr. 7989, f. 149r-151r.

¹⁵² Ibidem, f. 172r: d.d. 23-08-1648.

¹⁵³ Veeze, *De Raad van de Prinsen van Oranje*, 78.

eeuw later, in 1739, was dit bedrag weer langzaam opgelopen tot fl. 61.823.-.¹⁵⁴ Pacht van de molens vormt met iets meer dan fl. 19.000.-. dan nog altijd het grootste bestanddeel. Gestegen zijn de herencijnsen; daarentegen is de opbrengst van de gruit gedaald. Met name de uitgifte van erfcijnsen lijkt een grote vlucht te hebben genomen: ook in het archief van de domeinraad beslaan zij maar liefst acht delen.¹⁵⁵ Dit is in zoverre opvallend omdat qua inkomsten de cijnsen over het algemeen als insignificant worden getypeerd, onderhevig als zij waren aan inflatie (in tegenstelling tot bijvoorbeeld de tienden).¹⁵⁶ In de Baronie lijkt men daarentegen namens de heer een vrij actieve grondpolitiek te hebben gevoerd. In hoeverre algemene agrarische ontwikkelingen hierop verder van invloed zijn geweest, blijft vooralsnog een open vraag. Wel lijken de inkomsten uit bosbouw aan belang te hebben gewonnen, een meer algemene trend in heerlijkheden mogelijk als uiting van de adellijke interessesfeer.¹⁵⁷ Uit een ongedateerd, achttiende-eeuws rapport bestemd om de opbrengsten in de Baronie te verhogen blijkt eveneens het overwegend agrarische karakter.¹⁵⁸

Desalniettemin daalden de inkomsten uit de domeinen in West-Brabant fors in de loop van de zeventiende eeuw ten opzichte van de overige domeinen; eind zeventiende eeuw beliepen die fl. 850.000.-, wat een potentiële waarde vertegenwoordigt aan onroerend goed van ruim 26 miljoen gulden.¹⁵⁹ Het absolute belang van de Brabantse bezittingen nam dus af, ook al nam het relatieve gewicht ervan alleen maar toe. Pas in de loop van de achttiende eeuw werd deze trend weer omgebogen. Nog belangrijker wellicht, was dat de domeinen een steeds groter aandeel van het totale inkomen van de Oranjes gingen vormen - daarmee hun grote belang verder onderstrepend.

De inkomsten uit de Baronie vormen tevens een weerspiegeling van meer algemene agrarische en economische patronen. In zijn algemeenheid valt te constateren dat de inkomsten toenamen door stijgende landopbrengsten na afloop van de Tachtigjarige Oorlog. In 1600 bedroeg de opbrengst uit tienden fl. 4.228.-, een bedrag dat veertig jaar later inmiddels meer dan verdubbeld was.¹⁶⁰ De rampspoed van oorlog was daarbij niet de enige stoorzender geweest. Herhaaldelijk valt tussen de regels door in rapporten over extreme weersomstandigheden als stormen, natte perioden of muizenplagen te lezen die de oogsten en pachtopbrengsten drukten.¹⁶¹ Het tol- en weggeld, oftewel de landtol, was een van die meer eigenaardige heerlijke rechten die desondanks in dit geval uiterst behulpzaam is voor weergave van de algemene trend. Ten tijde van het Twaalfjarig Bestand, een periode van grote voorspoed voor Breda, bedroeg het gemiddeld fl. 658-6. Dat was aan de hoge kant; dit wordt bevestigd door enige nadere gegevens van latere pachtopbrengsten: fl. 420.-.

¹⁵⁴ Met dank aan Ton Kappelhof voor de gegevens van 1665 en 1739, ontleend aan: NA, NDR inv.nrs. 8446 (1665) en 8465 (1739).

¹⁵⁵ NA, NDR inv.nrs. 7956-7963.

¹⁵⁶ Sanders, *Noord-Brabant tijdens de Republiek*, 52; Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 577.

¹⁵⁷ Bosman e.a., *De heerlijke stad*, 212.

¹⁵⁸ NA, NDR inv.nr. 8308. Het rapport telt in totaal twaalf punten: 1) verkoop van alle boerenhoeven; 2 t/m 4 hebben betrekking op het toezicht op de bossen; 5) import van mest voortaan als hofdiensten te vorderen; 6) heide en vroente; 7) onderhoud bruggen; 8) bestekken; 9) molendwang; 10) particuliere huizen in de stad van de prins te verkopen; 11) stopzetting van de subsidie van fl. 1.250.-. aan de rector van de Latijnse school; 12) hakhout te verkopen onder het eigen gerecht, in plaats van in de stad.

¹⁵⁹ Zandvliet red., *250 rijksten*, 7.

¹⁶⁰ *Tax*. (1926) 256-271.

¹⁶¹ Met name een onderzoek naar de agrarische exploitatie van de Baronie in de archieven van de domeinraad zal in dat opzicht veel opleveren.

in 1638, fl. 346.-. in 1641 en fl. 620.-. in 1651.¹⁶² In de beginjaren na de reductie waren er nog problemen met het heffen van het weggeld op het platteland waar men niet wenste te betalen.¹⁶³ De rentmeester verwachtte dan ook een hogere opbrengst in de volgende jaren als een en ander goed werd uitgezocht in de archieven. Verder werd halverwege de jaren veertig de tolbrug gedeeltelijk vernieuwd.¹⁶⁴ De Vrede van Munster gaf eveneens een impuls aan het vervoer over land. De voorlopige constatering in het vorige hoofdstuk dat voor Breda de handel over land in de achttiende eeuw van groeiend belang werd, wordt bevestigd. In de periode 1741 tot 1756 lag de jaarlijkse opbrengst van het tol- en weggeld gemiddeld op bijna achthonderd gulden, met een top van fl. 995: 10 in de jaren 1750-53.¹⁶⁵

Naast het complex aan heerlijke rechten beschikte de heer van Breda tevens nog over persoonlijke eigendommen in het domein. Voor het onderhoud van dit goederenbezit was maar een klein deel van de opbrengsten bestemd. Belangrijkste bezitting vormde het plaatselijke kasteel. Dit was tot renaissancepaleis verbouwd door graaf Engelbrecht III van Nassau in de jaren dertig van de zestiende eeuw.¹⁶⁶ Na het vertrek van Willem van Oranje in 1567 zou het als vaste residentie nog maar sporadisch dienst doen. In de beginjaren van de Opstand werd het als onderkomen vaak afgewisseld met zijn andere paleis in het zuiden te Brussel. Visites van een aanzienlijke reeks hoogwaardigheidsbekleders aan Breda in de loop van de zeventiende eeuw laten desondanks zien dat de rol van het kasteel als paleis nog lang niet was uitgespeeld. Het kasteel bleef van imposante statuur en werd redelijk onderhouden. Bij gelegenheid, zoals in 1667 bij de vredesonderhandelingen te Breda in het kader van de afloop van de Tweede Engels-Nederlandse zeeoorlog, fungeerde het zelfs nog als luisterrijk decor voor een internationaal gezelschap van diplomaten en werd de inrichting navenant opgeluisterd met extra wandtapijten.¹⁶⁷ Rondom het kasteel lag verder het fraaie tuinencomplex van het Valkenberg. Daarnaast bezat de prins nog enige andere huizen in de stad: zij werden vaak door hoge ambtenaren bewoond, al dan niet bij wijze van emolument. Verder bezat hij buiten de stad nog een reeks hoeven, bossen (waaronder het bekende Mastbos en Liesbos) en landerijen. In welke richting men ook keek in de Baronie, de heer van Breda was nooit ver weg.

Strijd in de familie

Maria en Maurits (1590-1609)

De rechten van de heer waren in principe onvervreemdbaar. Dat maakte van de vererving van het bezit desondanks nog geen vanzelfsprekendheid. Het grote belang van de baronie van Breda blijkt tevens uit het feit dat het bij herhaling een belangrijke twistappel vormde binnen de Nassau-familie. Dit begon reeds met de dood van Willem van Oranje in 1584. Over de verdeling van diens nalatenschap woedde een jarenlange strijd tussen zijn kinderen, waarbij ook de Staten-Generaal zich niet onbetuigd lieten. Bij testament was de Baronie namelijk aan Filips Wil-

¹⁶² NA, NDR inv.nr. 7965, f. 249 e.v. Het pachtcontract gold telkens voor drie jaar.

¹⁶³ Ibidem, f. 289 d.d. 28-09-1643. Het is niet duidelijk of het tol- en weggeld alleen gold 'binnen Breda mitsgaders van Baerle en Ghilse'.

¹⁶⁴ Ibidem, f. 295 e.v.

¹⁶⁵ Ibidem, f. 432.

¹⁶⁶ Van Wezel, *Het paleis van Hendrik III.*

¹⁶⁷ Brekelmans, 'De Vrede van Breda', 19-20.

lem vermaakt. Krachtens het Brabantse devolutierecht kwam het gebied uitsluitend toe aan Willems oudste zoon en dochter, Maria van Nassau, als kinderen uit zijn eerste huwelijk.¹⁶⁸ Maar Filips Willem zat enerzijds tot 1595 in ballingschap in Spanje, terwijl het gebied anderzijds tot 1590 in Spaanse handen verkeerde. Kort na de verovering van 1590 verklaarden de Staten-Generaal op dit punt hun intentie: 'genegen wesende totte conservatie vande verscreven stede van Breda als toecomende den huysse van Nassau'.¹⁶⁹ Zij konden enerzijds zelf niet vrij beschikken over de stad, anders zouden zij deze ongetwijfeld tijdelijk hebben geconfisqueerd. Om dit te voorkomen bleven anderzijds alle Oranjegoederen voorlopig bij elkaar tot een definitieve oplossing kon worden gevonden, met als gevolg dat de familie een en ander onderling bedisselde.

Maria wierp zich dan ook onmiddellijk op als 'administratrice' namens haar oudere broer. De politiek instabiele situatie in de regio gekoppeld aan de ambities van haar jongere halfbroer Maurits bepaalden vooralsnog anders. Deze zag namelijk een kans schoon om zijn eigen dynastieke positie te verstevigen. Hij gebruikte daarbij het voorgenomen huwelijk van Maria met Filips van Hohenlohe, een Duitse edelman en beroepsmilitair in Staatse dienst, als voorwendsel. Reeds jaren was Maurits bezig zich in een positie van onmisbaarheid te manoeuvreren ten opzichte van de Staten-Generaal. In Zeeland was hem dat al gelukt door de benoeming aldaar als eerste edele en sinds 1587 probeerde hij hetzelfde voor het Staatse deel van het hertogdom Brabant door een actieve rol te spelen bij pogingen tot toelating van dit gewest tot de Unie.¹⁷⁰ Aanvankelijk liet Maria de Bredase magistraat na de overgave van 1590 ongemoeid; deze was sinds de jaarlijkse wetsverzetting ook pas kort in functie. Enige aarzeling zal eveneens een rol hebben gespeeld; het enige wat daarom feitelijk geschiedde was een vernieuwing van de eed. Eind 1590 vaardigde zij wel een ordonnantie uit omtrent het beheer van de geestelijke goederen.¹⁷¹ Bij de eerste de beste gelegenheid, op 4 maart 1591, werd de wet wel degelijk in naam van Maria verzet.¹⁷² Maar Maurits had inmiddels een voet tussen de deur gekregen: hij liet de gouverneur van de stad, De Héraugière, hierbij aanwezig zijn. Een betere illustratie voor de gescheiden kampen in de stad - het domeinbeheer namens Maria versus het politiek-militaire beheer namens Maurits - is nauwelijks denkbaar.

Korte tijd later richtte Maurits zich tot de Staten-Generaal met het verzoek om Maria te ontheffen van haar taak als administratrice van de Baronie. Het was hem daarbij minder om de inkomsten ervan te doen - die moest hij hoe dan ook afstaan - dan om het (politieke) benoemingsrecht van de schepenen. Op 14 april 1591 lukte het hem inderdaad het beheer ervan officieel naar zich toe te trekken.¹⁷³ Begin 1592 stuurde Maria nog wel instructies naar het stadsbestuur. Kort daarop zond Maurits eenzelfde schrijven en beslechtte daarmee het pleit in zijn voordeel. Hoewel Maria dus over de beste papieren beschikte, bleek Maurits' politieke macht doorslaggevend. Het stadsbestuur lijkt deze realiteit eveneens al gauw onder ogen te hebben gezien, hoewel Maria het er niet zomaar bij liet zitten - met name wat betreft het domeinbeheer. In de loop van 1594 werd over de 'kwestieuse administratie' her-

¹⁶⁸ Scherft, *Het sterfhuys*, 152.

¹⁶⁹ *Res S-G*, OR deel 7, 158.

¹⁷⁰ Christ, *De Brabantse Saecke*, 38 e.v.

¹⁷¹ NA, NDR inv.nr. 7972, f. 2 d.d. Delft 22-12-1590. Hierin kreeg 'onsen ontfangen vande geannoteerde goeden inden quartiere van Breda, Govaert van Cloodwijck' opdracht alle beneficijs en vicariën in de kerken en kapellen van het land van Breda en van de landen, renten, pachten, emolumenten en andere inkomsten tot elk behorend eerstdaags te onderzoeken en noteren, en de 'beneficianten oft possesseurs' dienden binnen een maand na publicatie van dit plakkaat aan hem hun bewijzen van eigendom te overhandigen.

¹⁷² Van Immerseel, *Breda 1568-1600*, 66-67.

¹⁷³ Scherft, *Sterfhuys*, speciaal 151-159; 161-168.

haaldelijk op hoog niveau overlegd om een definitieve beslissing te forceren.¹⁷⁴ Maurits trok echter aan het langste eind en kreeg de administratie toebedeeld. Dit blijkt ook goed uit de aanstellingsaktes voor de diverse functionarissen vanaf die tijd.¹⁷⁵

In de stad bleef het desondanks rommelen door een mix van militaire, religieuze en politieke spanning. Op 13 februari 1595 was er bij afwezigheid van De Héraugière, die op militaire expeditie was in het zuiden (inname van Hoey), sprake van een mogelijke coup. Kapitein Adam trok op een dag met een groot deel van zijn compagnie en een aantal soldaten naar het kasteel om assistentie van de burgerwacht te vragen. Hier lag reeds enkele jaren hetzelfde garnizoen gelegd, dat ervan verdacht werd met behulp van de vijand een aanslag op de stad voor te bereiden, een situatie die vervolgens door Filips van Hohenlohe (die in februari 1595 eindelijk met Maria zou trouwen) zou kunnen worden uitgebuit. Eenmaal in het kasteel werd Adam om onduidelijke redenen ingesloten en aangevallen. De schotenwisseling die volgde bracht binnen de kortste tijd een menigte mensen op het kasteelplein, maar het geheel liep met een sisser af. Was het een mislukte coup geweest, zoals in de literatuur wordt gesuggereerd, of was er sprake van één groot misverstand?¹⁷⁶ De absentie van de gouverneur, gekoppeld aan de machtsstrijd tussen de Oranjes, bood Hohenlohe inderdaad de gelegenheid om Breda (bij wijze van huwelijksgeschenk?) terug te geven aan Maria.

Deze notie lijkt niet te worden ondersteund door het belangrijkste document over de ‘aanslag’: een uitgebreid verslag van burgemeester Godevaart Montens. In plaats van een uitgelokt incident, ontstaat eerder de indruk van een schermutseling wegens overvloedig drankgebruik en verder ingegeven door de concurrentie tussen burgerwacht en garnizoen.¹⁷⁷ Maurits werd wel geadviseerd het garnizoen te vervangen om de spanning weg te nemen. Als Hohenlohe er al de hand in heeft gehad, dan blijft hij opvallend afwezig. Begin 1596 volgde nog wel een schriftelijk beklag van zijn hand over de aanstaande wetsverzetting. De magistraat werd gewaarschuwd enige personele veranderingen namens Maurits niet door te voeren. Hohenlohe was inmiddels ook man (en daarmee voogd) geworden van Maria van Nassau.¹⁷⁸ Maurits’ aanspraken werden door hem bij die gelegenheid als ‘vitieus’ (ongegronde) omschreven.

De achterliggende reden waarom juist op dat moment de aanspraken van Filips Willem worden aangekaart, was diens recente vrijlating uit Spaanse gevangenschap. Het voeren van een woordenstrijd op papier lijkt dus uiteindelijk meer Hohenlohes’ stijl te zijn geweest dan het uitlokken van een militair conflict met zijn zwager, die immers ook berust had in het huwelijk.¹⁷⁹ Zolang Filips Willem hier te lande nog altijd absent was kon men nog geen echte vuist voor hem maken. Ook tussen de magistraat van de stad en Hohenlohe lijkt geen sprake te zijn geweest van vijandigheid, integendeel. In 1600 werd hem bij wijze van kwijtschelding van twee maanden traktement een topstuk van zilversmeedkunst uit de periode van de Nederlandse renaissance geschonken.¹⁸⁰

¹⁷⁴ *Res S-G*, OR deel 8, 356-358; 658-660.

¹⁷⁵ ‘Mauritz ..., regent ende administrateur van het vorstendom van Oraengien, ende vande heerlijcheden, steden ende goeden vanden huijse van Nassau toebehorende den prince van Oraengien onsen vrientlijcken lieven heere ende broeder, geduerende zijne absencie ende gevangnisse in Hispanien’.

¹⁷⁶ *Journal Duyck*, I, 531-532.

¹⁷⁷ NA, Inventaris van het archief van Johan van Oldenbarnevelt, inv.nr. 454c; *Res. S-G*, OR deel 8, 501-502.

¹⁷⁸ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 298r: brief Filips van Hohenlohe aan de magistraat d.d. ‘lesten februarij’ 1596.

¹⁷⁹ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 151.

¹⁸⁰ Van Rijen, red., *Zilver en zilversmeden*, 179-181.

De betwisting van zijn positie als administrateur bracht Maurits onderhand tot enkele belangrijke bestuurlijke maatregelen. In 1597 werd door hem een Politieke Ordonnantie voor Breda uitgevaardigd, met een reeks vergaande maatregelen omtrent huwelijken, overspel, religie en scholen.¹⁸¹ Dat jaar zag tevens de oprichting van de Landsvergadering, waardoor de dorpen van de Baronie voor het eerst in een gezamenlijk college werden verenigd.¹⁸² Dit college had als belangrijkste taak regeling van de omslag van de landsbelastingen over de verschillende dorpen. De rol van Breda in deze variant op de kwartiersvergadering (regionale overlegstructuren) bleef vooral beperkt tot die van voorzitter. Als min of meer geslaagde tussenvorm van regionaal en gewestelijk bestuur in de Generaliteitslanden, verdienen deze colleges nader onderzoek.¹⁸³ Nadat aldus diverse bestuurskwesties in en rond de stad waren geregeld (er was tevens een apart akkoord opgesteld met de gouverneur voor wat betreft afbakening van de politiek-militaire verhoudingen), volgde in 1606 nog een reglement voor de Hoofd- en Leenbank. Bestuur en rechtspraak van de stad werden aldus na 1590 op een, deels nieuwe, institutionele leest geschoeid: Maurits liet niets aan het toeval over voor het geval dat hij zijn interim-bewind weer zou moeten opgeven.

Filips Willem (1609-1618)

Hoewel Maurits er duidelijk in was geslaagd de politieke benoemingen in Breda naar zich toe te trekken, was diens bredere opzet met betrekking tot Brabant (opname als apart gewest) op groter verzet gestuit.¹⁸⁴ De Staten-Generaal waren zich ter dege bewust van zijn ambities. Brabant, met Breda voorop, betaalde in zekere zin de prijs voor zijn heerszucht. De stad nam daarom zelf het initiatief over voor een hernieuwde poging tot toelating als gewest in 1607: de onderhandelingen over het Twaalfjarig Bestand van 1609-1621 wierpen in dat licht hun schaduw reeds vooruit.¹⁸⁵ Maurits' oorspronkelijke pro-Brabantse houding was ondertussen bekoeld geraakt. Zijn eigen machtspositie in de Republiek was nu dusdanig gegroeid dat hij hiervoor minder afhankelijk was geworden van de domeingoederen der Oranjes.¹⁸⁶ Bovendien luidde in al die jaren de realiteit dat alles wat hij in Breda deed uiteindelijk slechts gebeurde in naam van 'mijnen lieven broeder' en diens terugkeer, waar reeds lang op geanticipeerd was, nu plotseling realiteit werd. Filips Willems' kansen om eindelijk als wettig erfgenaam van Willem van Oranje te worden erkend kregen door zijn vrijlating in 1596 en gewijzigde politieke omstandigheden onverwachte steun in de rug. Reeds in 1600 deed hij zijn eerste benoeming vanuit Gent: de aanstelling van rentmeester Jan van Ostaeyen te Breda.¹⁸⁷ De boedelscheiding binnen de familie had steeds vastere vormen aangenomen; op het terrein van het domeinbeheer werd tussen Maurits en Filips Willem samengewerkt bij de inpoldering van Prinsenland en Oldenbarnevelt verving Hohenlohe als

¹⁸¹ NA, NDR inv.nr. 7979, f. 2 e.v. d.d. 30-06-1597. De ordonnantie werd op 15 augustus 'tot Breda ter puijen aff gepubliceert, hetwelck aldaer deur het luijen van het klocxken in grooten getaele vergadert sijnde, des sondaechs den 15en augusti anno 1597 ontrent elff uren voor noen.' Aanwezig waren de drost, schout en schepenen Lant-schot en Piggen.

¹⁸² Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, 99-100. Zie verder: NA, NDR inv.nr. 8016.

¹⁸³ Sanders, *Noord-Brabant tijdens de Republiek*, 79-84.

¹⁸⁴ Christ, *De Brabantsche Saecke*, 64-67.

¹⁸⁵ *Ibidem*, 80 e.v.

¹⁸⁶ *Ibidem*, 105.

¹⁸⁷ NA, NDR inv.nr. 7970, f. 335r-336v: d.d. 02-08-1600.

diens belangenbehartiger.¹⁸⁸ Het lijkt geen twijfel dat Oldenbarnevelt een belangrijke instigator was achter de terugkeer op het politieke toneel van Filips Willem en hem van de nodige adviezen voorzag.¹⁸⁹ Diens geleidelijk verslechterde relatie met Maurits hielpen daarbij verder een handje. Filips Willem benoemde in 1606 zelf ook een zaakwaarnemer voor al zijn Nederlandse bezittingen in de persoon van superintendant Jan Baptist Keeremans. De diverse Oranjetelgen hadden elk hun eigen domeinraden gedurende het sterfhuys. Door zijn eigen huwelijk dat jaar met de Franse koningsdochter Eleonora de Bourbon en de gelijktijdige dood van Filips van Hohenlohe, werd de administratie van delen daarvan (de Burense goederen) werkelijkheid en lag die van Breda steeds meer binnen handbereik. In juni 1606 werd aan de Staten-Generaal gevraagd Maurits (tezamen met Maria) van het beheer te ontheffen, waarmee op 21 juni werd ingestemd.¹⁹⁰ Op 1 juli werd hij definitief ontslagen van de administratie.¹⁹¹ Effectuering van Filips Willems' gezag bleek in de praktijk daarentegen stukken lastiger.

Reeds in februari 1607 ontving Justinus van Nassau, gouverneur van Breda, autorisatie van Keeremans om de magistraat te verzetten.¹⁹² In de uitvoering van Filips Willems rechten te Breda wist hij geen bekwaamere persoon dan deze door Maurits in 1601 benoemde natuurlijke halfbroer.¹⁹³ De in verlegenheid gebrachte gouverneur vroeg prompt advies aan Maurits en kreeg als geruststellend antwoord dat hij geen acht diende te slaan op dergelijke aktes.¹⁹⁴ De drossaard had reeds zijn nominaties gepleegd, waarmee de zaak min of meer was afgedaan: Maurits gebruikte aldus de machtsverhoudingen ter plekke die liepen via de domeinraad ter ondersteuning van zijn gezag. Keeremans meldde zich daarom al eind december 1607 ten behoeve van de volgende wetsverzetting. Maurits schreef nu eigenhandig naar zijn broer om zijn beklag te doen over het feit dat zijn autoriteit op deze wijze geweld werd aangedaan.¹⁹⁵ Feitelijk had hij echter geen autoriteit meer en werden de benoemingen in Breda (en Steenberghe) op dubieuze grondslag gepleegd.¹⁹⁶ Vlak voor de wetsverzetting verzocht hij zijn broer nogmaals geen roet in het eten te gooien: hijzelf had tenslotte niets dan goeds voor met 'leur ville'.¹⁹⁷ Het jaar daarop werd de magistraat veiligheidshalve voor nog een jaar gecontinueerd.

In de stad heerste in de loop van 1608 onderhand grote verwarring. Benoeming van de magistraat was bij de administratie van Breda inbegrepen maar werd Filips Willem vooralsnog onthouden, hoewel hij in domeinzaken werd geraadpleegd en daar zelfstandig benoemingen pleegde. De kwestie Breda werd vervolgens ook nog eens onderdeel van de Bestandsbesprekingen.¹⁹⁸ Een loyaliteitsverklaring aan de Staten-Generaal deed de kansen van Filips Willem stijgen, want hij was als persoon nu niet langer ongewenst op het grondgebied van de Republiek. Inhuldiging te Breda als baron werd desondanks nog even uitgesteld. Ondertussen vergaderden op 16 februari 1609 drossaard, magistraat en tienmannen van Breda. Zij verklaarden

¹⁸⁸ Scherft, *Sterfhuys*, 225 e.v.

¹⁸⁹ Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 86 e.v.; Cappelle, *Filips Willem*, 120; 128-30. In een recente biografie over Maurits wordt over deze driehoeksverhouding niet gerept, zie: Van Deursen, *Maurits van Nassau*. Vergelijk: Christ, *De Brabantse Saecke*, 108.

¹⁹⁰ Scherft, *Sterfhuys*, 249.

¹⁹¹ *Res S-G*, OR deel 13, 821.

¹⁹² NA, NDR inv.nr. 7938, f. 304r: brief Justinus van Nassau aan Maurits d.d. 26-02-1607.

¹⁹³ *Ibidem*, f. 306r-307r: brief J.B. Keeremans zonder datum, maar van 1607.

¹⁹⁴ *Ibidem*, f. 310r-v: brief Maurits d.d. 28-02-1607.

¹⁹⁵ *Ibidem*, f. 311r-312r: brief Maurits aan Filips Willem d.d. 17-02-1608.

¹⁹⁶ Scherft, *Sterfhuys*, 251-252.

¹⁹⁷ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 313r: brief Maurits aan Filips Willem d.d. 28-02-1608.

¹⁹⁸ Scherft, *Sterfhuys*, 253 e.v.

‘nijet te willen wijcken’ van de Unie en de gereformeerde religie en besloten dit aan Maurits te schrijven. Vier dagen later ontving de magistraat een verzoek van Filips Willem of zij een opgave wilde doen van haar samenstelling over de afgelopen zes jaar. Tegelijkertijd had hij de drost geschreven teleurgesteld te wezen dat deze zijn advies voor de aanstaande benoeming nog niet aan hem bekend had gemaakt.¹⁹⁹ Van dit alles besloot de magistraat Maurits ‘secretelick’ te schrijven ‘niet wetende of dat Zijne Excellencie of de Staten Generael tevreden zouden zijn dat Zijne Furstelicke Genadige [Filips Willem] de weth soude versetten.’ Het was duidelijk op wiens hand zij waren.

In een brief aan Justinus liet Maurits verder weten dat de magistraat ‘becommert’ was ‘mette huldinge vanden hoochgeboren onsen vruntlijcken lieven heer ende broeder den prince van Orangien.’²⁰⁰ Maurits sluisde de brief van de magistraat vervolgens door naar de Staten-Generaal om van hen de garantie te krijgen dat de inwoners van Breda ‘bij de Unie ende religie mogen worden gemainteneert’. Tegelijkertijd schreef Maurits ook brieven aan de gouverneur en de drossaard met het advies om de magistraat met goede raad bij te staan, maar voorlopig niets te ondernemen totdat de Staten-Generaal hieromtrent voldoende garanties hadden geboden.²⁰¹ Tevens schreef hij een brief terug aan de magistraat waarin hij haar bedankte voor de door hen verstrekte inlichtingen. Het waren echter niet zozeer de Staten-Generaal die zich zorgen maakten als wel de Raad van State. Dit college, dat speciaal de uitvoering van de militaire maatregelen had en het beheer van Generaliteitslanden, drong bij de Staten-Generaal herhaaldelijk aan op uitstel.²⁰² De raad maakte zich zorgen dat bij een overgang aan Filips Willem het gebied onder vreemde heerschappij zou komen te vallen, omdat de prins belening van Breda reeds van de aartshertogen had gekregen. Grootste zorg van de raad was echter de toekomstige invulling van de magistraat. Wegens verdere onderhandelingen inzake de liquidatie van het sterfhuys was er inmiddels sprake van dat de magistraatsbestelling voorbehouden zou blijven aan de Staten-Generaal, maar dit artikel verwerd al gauw tot een dode letter.²⁰³ De sluiting van het Bestand en een algemene schikking binnen de familie korte tijd na elkaar in het voorjaar van 1609 gaven de definitieve doorslag. De terugkeer van Filips Willem in de Nederlanden had uiteindelijk de nodige voeten in de aarde gehad, maar viel door niets of niemand meer tegen te houden gezien zijn rechtmatige aanspraken.

In een beladen sfeer werd Filips Willem op 12 juli 1609 in de stad onthaald in aanwezigheid van tal van autoriteiten, onder wie gedeputeerden van de Staten-Generaal en leden van het huis Oranje-Nassau.²⁰⁴ Filips Willem had zijn gemalin achtergelaten, die te Orange het huwelijk van haar broer bijwoonde; zij werd later bij haar terugkeer op grootse wijze bij Zundert door hem met een cortège opgewacht.²⁰⁵ Dit had voor de lokale autoriteiten daar overigens nog de nodige voeten in de aarde.²⁰⁶

¹⁹⁹ SAB, Collectie Havermans inv.nr. 207.

²⁰⁰ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 315r-v d.d. 25-02-1609.

²⁰¹ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 316r: brief Maurits aan Justinus van Nassau d.d. 24-02-1609 en f. 318r: brief Maurits aan Bernuy d.d. 24-02-1609.

²⁰² Cappelle, *Filips Willem*, 118-120; *Res S-G*, OR deel 14, 901-903.

²⁰³ Scherft, *Sterfhuys*, 269-271.

²⁰⁴ Zie: Corstens, *Bredaniana* CLVII. In een fragment uit een dagboek van griffier Gerard Havermans geeft deze een afwijkende datum, zie: SAB, Collectie Havermans, inv.nr. 207

²⁰⁵ Cappelle, *Filips Willem*, 125.

²⁰⁶ RAWB, Oud-archief Zundert, inv.nr. 164; NA, NDR inv.nr. 8267.

Het kasteel van Breda zou zijn vaste residentie hier te lande gaan vormen. Hier voerde hij een royale staat, na jaren van sober leven: blijkens de inboedel na zijn dood werd het kasteel zeer luxueus ingericht.²⁰⁷ In het najaar van 1611 bezocht Maurits hem aldaar, ook al stond het bezoek ogenschijnlijk vooral in het teken van de internationale politieke verhoudingen wegens de aanwezigheid van de Franse echtgenote van Filips Willem en diens schoonmoeder, die bij deze gelegenheid werden begroet en tevens uitgenodigd voor een officieel tegenbezoek aan Den Haag.²⁰⁸ De Staten-Generaal drukten Maurits op het hart hieromtrent geen al te hoge verwachtingen (want kosten) te wekken. In 1612 ging Filips Willem een nog niet eerder opgemerkte krachtmeting aan met de Raad van Brabant betreffende het appel van vonnissen van het gerecht van Breda.²⁰⁹ Hij wilde daarmee bewerkstelligen dat van in Breda gewezen vonnissen nergens in beroep kon worden gegaan.²¹⁰ Tegelijkertijd stopte hij met de betaling van traktementen uit de opbrengst van de geestelijke goederen aan predikanten.²¹¹ De Bredase jaren van Filips Willem vielen ondanks diverse bestuurlijke kwesties samen met algehele voorspoed in stad en land.

In welke mate deze jaren ook meer persoonlijk geluk brachten voor deze, in essentie Spaanse, hoveling valt desondanks te bezien. De jacht en het muziekleven waren wat hem speciaal bezighielden. Hij hield er onder andere een valkenier op na en zijn muziekmeester Poncet werd gezocht door leden van de zeer muzikale familie Huygens.²¹² Breda was weliswaar zijn vaste residentie in de Noordelijke Nederlanden, maar de prins van Oranje verbleef toch liever in het voor hem belangrijkere en bruisender Brussel waar de aartshertogen hof hielden. Voor zijn stal aldaar mocht hij onder meer gratis hooi en haver uitvoeren.²¹³ Overigens werd hij door de aartshertogen gewantrouwd wegens het zelfstandig sluiten van zijn huwelijk zonder toestemming van Albrecht. Ook andere hovelingen hadden geen hoge dunk van hem op; een trots man met weinig inzicht, aldus de Spaanse ambassadeur De Zúñiga.²¹⁴

In mei 1615 was hij even op bezoek in Den Haag waar hij werd ontvangen door gedeputeerden van de Staten.²¹⁵ De laatste jaren van zijn leven werd hij erg geplaagd door jicht, de welvaartsziekte van die tijd.²¹⁶ Door deze aandoening kon de geneesheer Fleurice (ook wel aangeduid als dr. Floris) aan het hof opklimmen tot vertrouweling, maar wel een met mogelijk kwade bedoelingen.²¹⁷ Een verkeerde medische ingreep van zijn hand met een klisterspuit ter verlichting van de symptomen werd de prins in februari 1618 in Brussel in elk geval fataal. Dit incident zorgde voor de nodige ophef in diplomatiek Europa. In Breda zouden de klokken 42 dagen luiden. Begin 1619 overleed ook diens thesaurier, Dominicus de Pottere, te Breda.²¹⁸

²⁰⁷ Drossaers, *Inventarissen van de Oranjes*, I, 129 e.v.

²⁰⁸ *Res S-G*, OR deel 10, 20 juni 1611; 25 oktober 1611.

²⁰⁹ NA, NDR inv.nr. 8200. Vergelijk: Van Boven, 'De verhouding tussen de Raad van Brabant', 132-133.

²¹⁰ *Res S-G*, OR deel 10, 17 mei 1612.

²¹¹ Zie op dit punt verder hoofdstuk vijf.

²¹² Worp, *Correspondentie Huygens*, briefnr. 25.

²¹³ Zeeland verzette zich hiertegen wegens het mislopen van inkomsten uit licenten, zie: *Res S-G*, OR deel 11, 1 september 1615; 30 september 1615.

²¹⁴ Vriendelijke mededeling van Dries Raeymaekers in een email van 28-10-2009.

²¹⁵ *Res S-G*, OR deel 11, 454.

²¹⁶ Porter, *Gout*.

²¹⁷ Cappelle, *Filips Willem*, 137-139.

²¹⁸ Dominicus de Pottere wordt noch als raadsheer, noch als thesaurier opgevoerd in het overzicht bij Van Hoof e.a., *Nassause Domeinraad 1581-1811*, 38-40.

Tussen Spanje en Oranje: 1618-1637

Met de dood van Filips Willem, die kinderloos was gebleven, kwam alsnog een oplossing voor het jarenlange probleem binnen de familie rond het sterfhuis van Willem van Oranje. Al voor zijn aanvaarding als heer van Breda had hij beloofd Maurits als zijn wettige erfgenaam aan te wijzen. Deze kon zich vanaf 1618 dan ook eindelijk prins van Oranje noemen: tot dan toe was hij Maurits 'geboren Prins van Oranje' geweest. Lang kon hij niet genieten van zijn nieuw verworven aanzien. Evenzeer als hij zich verzet had tegen het Bestand, was hij voor hervatting van de oorlog geweest. Maar het beste was er bij hem vanaf: hij verouderde snel en werd ernstig ziek.²¹⁹ Zijn dood zeven jaar later in april 1625 viel vrijwel samen met de overgave van Breda aan de Spanjaarden, het beginpunt van zijn eigen persoonlijk succes in 1590.

Gedurende het Spaanse interregnum werden vanuit Geertruidenberg door Frederik Hendrik de (gerechtelijke) aanspraken op stad, en vooral land, in het kader van de retorsiestrijd voortgezet. De familiale twisten over dit belangrijkste privé-bezit gingen desondanks door, maar nu over de landsgrenzen heen. Al vrij snel kreeg het Spaanse gouvernement in Brussel te maken met de aanspraken op Breda van Jan van Nassau-Siegen, een kleinzoon van de broer van Willem van Oranje, Jan de Oude.²²⁰ Deze graaf had als ritmeester nog meegevochten met Maurits, alvorens zich in 1613 tot het katholicisme te bekeren. Hij behield zijn Staatse vendel maar was zeer vaak met buitenlands verlof. Hij stond in nauw contact met hertog Karel Emanuel van Savoye, voor wie hij diplomatieke missies bij de Staten-Generaal uitvoerde.²²¹ In het najaar van 1616 ontwikkelde hij plannen om in Venetiaanse dienst te treden, maar Maurits hield de boot af. Ondertussen had Filips Willem hem een plaats in zijn testament beloofd als hij in Spaanse of keizerlijke dienst zou treden, maar de toenmalige prins van Oranje overleed alvorens deze gelofte waar te kunnen maken. In Brussel had echter het idee postgevat dat Jan van Nassau goed zou kunnen worden gebruikt om de goederen van Filips Willem in de Zuidelijke Nederlanden op te eisen, aangezien deze buiten het testament waren gelaten - mede ook gezien zijn interesse voor een huwelijk met een prinses van Ligne. Teleurgesteld in zijn mogelijkheden in de Republiek carrière te maken en met aantrekkelijker vooruitzichten elders in het verschiep trad hij vervolgens in Spaanse dienst, waar hij in 1623 werd bevorderd tot kolonel.

Daarnaast was hij een gewaardeerd hoveling aan het Brusselse hof. Zo was hij onder andere in 1625 betrokken bij het sluiten van het huwelijkscontract van de graaf van Isembourg.²²² Zelf trouwde hij met Ernestine Yolanda, prinses de Ligne. In 1627 werd Jan ridder in de Orde van het Gulden Vlies. Ondertussen steeg hij ook in de militaire rangen en was hij veel op campagne, getuige de diverse brieven geschreven uit plaatsen zo divers als Praag, Keulen of Kassel. In 1629 wordt hij omschreven als 'maistre de camp general de l'armee imperiale' en nam persoonlijk deel aan een poging het beleg van Den Bosch te ontzetten door een aanval op de IJssel onder leiding van Hendrik van de Bergh.²²³ Als keizerlijk veldmaarschalk op reis met de legers van de Katholieke Liga door Europa, bleven zijn aanspraken op

²¹⁹ Groenveld, 'De man met de loden schoenen', 30-34.

²²⁰ Beermann e.a., *Breda*, II, 59. Na een rekest verleende Isabella hem op 17 augustus 1625 'mainlevée' (handlichting), zie: ARB, Audiëntie inv.nr. 2053. Zie verder ook: *Diest en Oranje*, 24-25.

²²¹ Geyl, *Christofforo Suriano*, 192-198.

²²² ARB, Audiëntie inv.nr. 2053: brief Jean de Nassau d.d. 07-09-1625.

²²³ Ibidem, d.d. 13-09-1629. Hij was op 1 juli benoemd tot keizerlijk veldmaarschalk.

Breda vooralsnog een technische kwestie. Na enige jaren van procederen moest de Raad van Brabant te Brussel hem echter in de zomer van 1629 inderdaad erkennen als wettig heer van Breda. Vanaf dat moment liet hij ook zijn aanspraken gelden, al verliep dit te Breda niet vlekkeloos.²²⁴

Hoewel Jan van Nassau in zijn rechten stond, lijkt hij als heer van Breda weinig actief te zijn geweest: de oorlog eiste zijn aandacht op. Een van de weinige bewaard gebleven originele akten voorzien van zijn handtekening betreft zijn goedkeuring in de resignatie van het secretarissambt van de stad door Adriaan Dirven op zijn zoon Cornelis.²²⁵ Adriaan had het ambt ‘viertich’ jaar bediend, maar was door ‘sijnen auferdom gedebiliteert’; Cornelis was daarentegen pas 18 jaar oud. In 1630 vroeg Isabella tevens zijn instemming met vergeving van een prebende.²²⁶ De aanstelling van de magistraat geschiedde ondertussen tot 1637 in beider naam, maar was toch in hoofdzaak een Brusselse aangelegenheid.

De latere Oranjes: 1637-1702

Aan de strijd over het eigendom van Breda kwam pas een, voorlopig, einde in 1637 met de verovering van de stad door Frederik Hendrik. Het feit dat Breda diens eigen stad was speelde bij de herovering uiteraard als overweging mee, hoewel er tevens bredere staatsbelangen mee waren gemoeid: afscherming van het zuiden van de Republiek.²²⁷ De terugkeer van de stad in handen van de rechtmatige eigenaar zorgde in vele opzichten voor de definitieve caesuur in de Bredase geschiedenis. Onder Frederik Hendrik werden ook vele oude heerlijke rechten te Breda hersteld. Tevens was er sprake van een korte opleving van de voormalige positie als residentiestad: zijn vrouw Amalia van Solms verbleef diverse malen langere perioden op het kasteel met de kinderen.

Over het kortstondig bewind van stadhouder Willem II na Frederik Hendriks overlijden gedurende de drie jaar van 1647-50, valt voor Breda weinig zinnigs te zeggen. Belangrijkste weerslag in de domeinarchieven is de vernieuwing van aanstellingen van alle ambtenaren bij zijn aantreden, een ritueel dat bij iedere nieuwe heer diende te worden herhaald. Voor hoge functionarissen gebeurde dit in Den Haag in de raadskamer van de domeinraad. Voor het overige was het vooral zijn huwelijk met de Engelse prinses Mary Stuart dat nog verstrekkende gevolgen voor de Baronie zou krijgen.²²⁸

Terwijl de Republiek zijn eerste stadhouderloze tijdperk beleefde, ging het beheer over Breda als domeingood gewoon door. Gedurende de komende achttien jaar bleef de domeinraad in naam van de jonggeboren prins van Oranje de verantwoording dragen. Binnen dit bestuurscollege woedde al enige jaren een strijd omtrent de administratie van de diverse domeinen, die nu pas goed losbrandde.²²⁹ Er was

²²⁴ De Spaanse koning Filips IV vaardigde op 30 juli 1629 een uitgebreide akte af met deze strekking. In een ongedateerde brief (waarschijnlijk uit de zomer van 1630), waarin Jan van Nassau aan secretaris De la Faille voorstelt om enige dagen in juli naar Breda te gaan om bezit van de stad te nemen, is er sprake van dit te doen ter voorkoming van verdere moeilijkheden met de magistraat. In een brief van zijn vrouw wordt tevens gerept over de trage betaling van de curialiteit. Deze werd overigens vastgesteld op 1000 Rijns gulden en was daarmee aan de lage kant, zie: Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 94.

²²⁵ NA, NDR inv.nr. 8000, f. 361 d.d. 06-07-1631. Volgens de achterkant van deze authentieke vellum akte werd de eed pas afgelegd op 2 juni 1633.

²²⁶ ARB, Audiëntie inv.nr. 2053: brief Isabella d.d. 28-08-1630.

²²⁷ Groenveld, ‘„Breda is den Bosch waard”’.

²²⁸ Zie verder hoofdstuk drie.

²²⁹ Veeze, *De Raad van de Prinsen van Oranje*, speciaal hoofdstuk 3.

tweespalt ontstaan tussen aan de ene kant de weduwe van Frederik Hendrik, Amalia, en aan de andere kant de weduwe van Willem II, Mary. Tezamen met de keurvorst van Brandenburg vormden zij vanaf 1650 een trio dat als voogden was aangesteld over de jonge prins Willem Hendrik, de latere stadhouder Willem III, die een week na de dood van zijn vader was geboren. De onderlinge rolverdeling inzake diens opvoeding mocht dan weliswaar zijn vastgelegd, de dames konden het maar niet eens worden.

Dat benoemingen te Breda hierbij wederom opspeelden is, gelet op al het voorgaande, geen grote verrassing meer. Tot aan haar dood in 1661 trok Mary voor wat betreft de benoemingen in Breda aan het langste eind: de stad was tenslotte haar huwelijksgoed. Vanaf het moment van haar bevestiging in de collatie in 1653 door de Hoge Raad liet zij de schepenen een eed aan haar zweren: 'Ick N.N. sweere hare Con: Hoocht: alle onderdanicheydt, reverentie ende eere te sullen bewijzen, syne Hoocht: den Prince van Orange goet ende getrouw te wesen' etc.²³⁰ Amalia op haar beurt was in 1649 door de Staten van Holland persoonlijk beleend met de heerlijkheid Zevenbergen, dat iets ten noorden van Breda lag. Het Hollandse gebied dat grensde aan Staats-Brabant was daarmee meer dan ooit Nassau-Brabant geworden. Tevens was zij in bezit gekomen van de vrije heerlijkheid Turnhout ten zuidoosten waar zij in de jaren vijftig op bescheiden wijze hof hield en waar ook leden van de Bredase magistratuur herhaaldelijk naar toe gingen voor diverse plichtplegingen.²³¹

Na de dood van Mary zwaaide Amalia de scepter over Breda zonder dat er noemenswaardig iets veranderde: veel van het bestuur kon tenslotte routinematig aan de domeinraad worden overgelaten. Pas bij zijn meerderjarigheid in 1668 trad Willem Hendrik langzaam achter deze twee wilskrachtige vrouwen vandaan. Als stadhouder Willem III zou hij uiteindelijk vooral het internationale speelveld kiezen, maar Breda lag hem toch na aan het hart. Hij benoemde er onder meer zijn naaste vertrouweling Bentinck als hoogste functionaris, voltooidde het plaatselijke kasteel en verbleef hier vaak kortere tijd gedurende zijn militaire campagnes.

Benoemingen

Nassause domeinraad

Al herhaaldelijk is in dit hoofdstuk gewezen op de belangrijke rol van de Nassause domeinraad als het bestuursorgaan betreffende de domeinen van de Oranjes. Dit college en zijn functionarissen was een voortzetting van de oorspronkelijk te Breda gevestigde raad- en rekenkamer, die als belangrijkste taak had het beheer van de domeingoederen der Nassaus. De heren van Breda hebben pas betrekkelijk laat, in het laatste kwart van de vijftiende eeuw, een meer ambtelijke structuur en hiërarchie in hun domeinbeheer doorgevoerd.²³² De oudste instructie voor de raden stamt uit 1563.²³³ Na het vertrek van de rekenkamer uit Breda in 1581 en gedurende de periode van het sterfhuis van Willem van Oranje functioneerde zij gebrekkig; de diverse Oranjetelgen hadden in wezen voortaan ieder hun eigen particuliere domeinraden. Pas vanaf 1625 werden de belangen van de prins van Oranje weer een-

²³⁰ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 357 e.v.

²³¹ Bosman e.a., *De heerlijke stad*, 153-181.

²³² Brokken, 'De heren van Breda en hun archief', 16.

²³³ Drossaers, *Archief Nassauschen Domeinraad*, xix-xxxix.

duidelijk behartigd, voortaan vanuit Den Haag aan het Binnenhof waar ook de domeinraad was gezeteld.

Hoe groot deze belangen waren, kan onder meer worden afgemeten aan de twee omvangrijke inventarissen die in totaal ruim een halve kilometer archief beschrijven.²³⁴ Als belangrijk bestuurscollege vormt hij desondanks een nog vrijwel onontgonnen terrein in de Nederlandse historiografie, evenals het beheer van de domeinen afzonderlijk.²³⁵ De resultaten van dit boek vormen dan ook in menig opzicht een eerste aanzet tot nader onderzoek. Zelfs onderzoekers naar het functioneren van het stadhouderlijk hof in de zeventiende en achttiende eeuw, lijken maar moeizaam hun weg te kunnen vinden naar dit college terwijl het er toch een wezenlijk onderdeel van vormde c.q. het geheel zelfs aanstuurde. Men heeft het hooguit over 'een eigen administratief apparaat', maar lijkt niet te beseffen dat de gehele hofhouding en het hofpersoneel daaruit werd betaald en de domeinraad aan de top van de stadhouderlijke pyramide stond – en dus niet ernaast.²³⁶

Evenzeer als de stad het omringende platteland domineerde, werd de stad op haar beurt gedomineerd door de domeinraad – ook al verdween die na 1581 uit de stad. Veel van wat over Breda werd besloten, vond zijn origine in Haagse onderonsjes tussen hoge functionarissen van de domeinraad (niet in het minst de prins zelf), al dan niet in verder overleg met afgevaardigden van de Staten-Generaal, de Raad van State, de Raad van Brabant en nog diverse andere instanties. De stad probeerde dan ook zo goed mogelijk op de hoogte te blijven van alles wat er in Den Haag speelde; hiervoor had men al sinds eind zestiende eeuw een speciale politiek agent in dienst, enigszins te vergelijken met een lobbyist.²³⁷ Ook de eigen stadsbestuurders gaven hun ogen en oren goed de kost. Zo komen soms verrassende details naar voren over het hofleven:

Ondertusschen hebbe sijn hoogheit [Willem III] gaende naerde Cloosterkerk opgewacht, ende also hem inde broeck vonde, daermede d'intreedinge en aenvangh van sijne manlijke achtbaerheijt van uw ed. achth. weghe veel geluck gewenscht, die daerop hoevieuw antwoorde.²³⁸

De nog jonge prins was kennelijk voor het eerst in het openbaar verschenen met een broek aan (jongens droegen, net als meisjes, in hun jonge jaren rokken).²³⁹

De nauwe betrekkingen met de domeinraad zorgden tevens voor een sterke persoonlijke band tussen Breda en Den Haag. Over en weer werden actief gunsten gezocht. Raadsheer Beaumont schreef bijvoorbeeld in 1656 aan het stadsbestuur met een verzoek om 'eenich wiltbraet' in verband met het aanstaande huwelijk van raadsheer en secretaris Nicolaas Oudart.²⁴⁰ In zijn antwoord van twee weken later toonde deze zich zeer verguld met het geschonkene. Dergelijke uitwisselingen van gunsten vinden we al vanaf eind zestiende eeuw, waarbij de stad stevast over twee troeven

²³⁴ Zie verder de inventaris van Drossaers over de periode vóór 1581 en de inventaris van Van Hoof e.a. voor de periode na 1581.

²³⁵ Enige uitzondering vormt het boek van Veeze, *De raad van de Prinsen van Oranje*.

²³⁶ In zijn boek over het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw, *De heren als dienaren en de dienaar als heer*, laat Gabriëls dit college grotendeels buiten beschouwing (p. 94). Mörke besteedt in zijn *'Stadtholder' oder 'Staetholder'?* over het stadhouderlijk stelsel in de zeventiende eeuw meer aandacht aan de domeinraad. Hij constateert een 'nationalisering' van dit instituut, waarbij de diverse domeinen sterker aan elkaar werden gebonden. In het overzichtsartikel van Duindam over het stadhouderlijk hof, 'Tussen tafellaken en servet', komt de Nassause domeinraad niet eenmaal voor.

²³⁷ Annard, 'Het manieeren'.

²³⁸ SAB, OSA inv.nr. 228: brieven stadsbestuur 1658-60 d.d. 09-06-1659.

²³⁹ Met dank aan Corrad Gietman voor de uitleg over het belang van deze stap binnen de adelscultuur.

²⁴⁰ SAB, OSA inv.nr. 227: brieven stadsbestuur 1655-7, d.d. 01-04-1656; ibidem, d.d. 17-04-1656.

beschikte: Bredaas bier en capoenen (gecastreerde hanen). De laatste werden soms op bestelling maar vaker nog gewoon als geschenk menigmaal aan de bode meegegeven en in een postscriptum voor alle zekerheid nog even kort verantwoord.²⁴¹ Samen met het andere ‘wilt en gebratvogelte’, verzorgd bij huwelijken en partijen van belangrijke leden van de domeinraad, stond dit laatste tevens symbool voor de hoge status van Breda als domein waar vrij gejaagd kon worden. Tegelijk dienden de geschenken als blijvende herinnering aan de bijzondere band van Haagse bestuurlijke kringen met het Bredase achterland.²⁴² Naast bier en wild beschikte Breda nog over een derde, exclusiever relatiegeschenk. Zaad uit het beroemde, in de zestiende eeuw aangelegde Mastbos werd in verschillende kwaliteiten – grof of fijn – naar Den Haag gestuurd voor aanplant elders.²⁴³ De domeinraad maakte hier op zijn beurt weer goede sier mee bij anderen, bijvoorbeeld bij burgemeester Andries de Graeff van Amsterdam.

De domeinraad was een bestuurscollege met werkzaamheden verspreid over het hele land (en zelfs ver daarbuiten). Hij bestond afwisselend uit vijf tot zeven raadsheeren en beschikte over uitgebreide zelfstandige bevoegdheden voor het beheer van de vele domeinen. Van groot belang was de persoon van de griffier van de domeinraad.²⁴⁴ Veel van de brieven van de Bredase drossaard, zijn substituut of de verschillende rentmeesters zijn vaak aan hem gericht; slechts bij uitzondering werd rechtstreeks aan de prins geschreven. Zodoende verkeerden zij tevens in een goede positie om via patronage aanstellingen van familie en vrienden te regelen, zoals ook met enige regelmaat door Constantijn Huygens sr. werd gedaan. In ieder geval aan het begin van de zeventiende eeuw was er personele overlap tussen de domeinraad en de Raad van Brabant, juist omdat de jurisdictie van de laatste hoofdzakelijk betrekking had op Nassause goederen.²⁴⁵

Benoemingen van bestuurders kwam vaak tot stand door middel van patronage en makelaardij. Als baron van Breda, was de prins van Oranje tevens patroon: ambten waren daarbij zijn machtsmiddel, in ruil waarvoor anderen zijn cliënt werden.²⁴⁶ Benoemingen verliepen meestal op voordracht van een derde persoon, zogeheten makelaars, die goed binnen de organisatie waren ingevoerd. Patronage was in de ogen van tijdgenoten volkomen acceptabel: dit systeem van dienst en wederdienst was tevens de manier bij uitstek om sociaal-maatschappelijk te overleven in de periode van het *ancien regime*. Het was over het algemeen niet zo dat posities rechtstreeks te koop waren, althans niet in de zeventiende eeuw.²⁴⁷ Hoewel het aanstel-

²⁴¹ Zie bijvoorbeeld diverse brieven van stadhouder Bernagie. Zie tevens: SAB, ONA inv.nr. 274, akte 1: brief P. Louwijk aan notaris Hendrik Buysen d.d. Breda 19-10-1670; ‘Ick wil u e. mede versocht hebben toecomende dijnisdach voor mij te willen copen een coppelen extraordinarise schoone capoenen vande swaertste die der te becomen sijn .. om tot mijnen huijse te bestellen ... Doch soo daer geene extraordinarise capoenen te becomen sijn, soo wilt geene gemene copen also men die genoech in Den Haech te coop vint.’

²⁴² Whyman, *Sociability and Power*, 23-32.

²⁴³ NA, NDR inv.nr. 7972, f. 30r-v: Frederik Hendrik aan Verelst d.d. 19-10-1640; ‘... als oock wat mastboomen-saet, gedaen uijtte pijn-appelen, ende de twee soorten, die men noempt manekes ende wijffkens vanden anderen gesepareert’; ibidem, inv.nr. 8008, f. 123r: Bernagie aan Buysero d.d. 22-04-1667: ‘... Hierbij wat fijn ende oock eenich groff mastsaet; het groff is weijnich te becomen, maer het fijne wel gewassen.’

²⁴⁴ In het overzicht van de raden van de domeinraad zijn de griffiers, in tegenstelling tot de thesauriers, merkwaardig genoeg overgeslagen, zie: Van Hoof e.a., *Nassause Domeinraad 1581-1811*, 38-40.

²⁴⁵ *Res S-G*, OR deel 13, 473.

²⁴⁶ Het beste algemene overzicht voor de werking van patronage in de Republiek, zie: Janssen, *Creaturen van de macht*, speciaal de Inleiding. Goed inzicht in het patronage-circuit van de domeinraad geeft Groenveld, ‘“C’est le pere qui parle”’. Het recente boek van Franken over het leven van Andries Schimmelpenninck van der Oije, *Dienaar van Oranje*, concentreert zich alleen op de relatie stadhouderlijk hof en zijn hoogste plaatselijke functionaris (in dit geval te Apeldoorn).

²⁴⁷ In de *Tegenwoordige staat* uit 1740 (p.206) staat hieromtrent het volgende: ‘De inkomsten van den Baron zyn niet wel te begrooten, om dat het gene hy van het begeeven van veele Ampten trekt onzeker, en ondertusschen van

len van allerlei functionarissen vanouds een heerlijk recht was, diende in ruil voor ambtsbekleding de loop van de zeventiende eeuw wel steeds vaker recognitiegeld (zie punt 19 in tabel 2.1) te worden betaald.

De staatkundige of institutionele structuur van een territorium is mede-bepalend voor de wijze waarop de lokale elite wordt gerecruteerd.²⁴⁸ De prins van Oranje was niet alleen patroon te Breda maar voor al zijn bezittingen. De baronie van Breda was in dat opzicht evenzeer een 'dependent territory', als bijvoorbeeld het koninkrijk Napels en Sicilië onderdeel vormde van de Habsburgse monarchie. In het Spaans-Habsburgse rijk rouleerde een bovenationale elite over de verschillende hoge bestuursposten in de onderscheiden gebieden. Voor de domeinraad gold in principe hetzelfde, maar dan op (supra)regionaal niveau. Kandidaten voor allerlei bestuursposten werden vaak uit de eigen domeinen gerecruteerd en naar elders overgeplaatst. Tegelijk bood dit de mogelijkheid aan mensen uit de Brabantse regio om tot het centrum van de macht door te dringen. Vroege voorbeelden hiervan betroffen Willem Martini en Godevaart Montens: deze beide Bredase burgemeesters van eind zestiende eeuw werden later raadsheren van Maurits.²⁴⁹ De belangrijke regentenfamilie Pestere uit Maastricht vervulde vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw hoge bestuurlijke functies in Den Haag, waaronder die van raadsheer in de domeinraad.²⁵⁰ Uit Bergen op Zoom kwam de familie Reigersman die in de achttiende eeuw via posities in het stadsbestuur daar eveneens tot de hofhouding van de Oranjes wist door te dringen.²⁵¹ Jacob Reigersman was op veertienjarige leeftijd als klerk begonnen bij de tafelhouder van de bank van lening te Breda, waarna hij zowel die instelling te Bergen op Zoom als Breda in bezit kreeg.²⁵² Met zijn als bankier verdiende geld, kocht hij voor zijn enig zoon schout- en drostambten in het Markiezaat. Het feit dat Breda gedurende het tijdvak van het *ancien régime* nog een gerechtsheerlijkheid was en onderdeel van een groter bestuursapparaat had dus grote gevolgen voor de recrutering van de plaatselijke elite.

Vanwege de omvang van stad en land van Breda vergde het beheer een grote verscheidenheid aan functionarissen. Dienovereenkomstig bezat de prins uitgebreide bevoegdheden tot aanstelling van beampten: ook dit was een heerlijk recht.²⁵³ In het ambtboek van de domeinraad staan gegevens vermeld over de benoeming van in totaal 86 aparte functionarissen in de stad (plus nog eens enige honderden in de Baronie) voor de zeventiende en achttiende eeuw.²⁵⁴ Een aantal functies kende een eenmalig karakter, waaronder het personeel - staf en docenten (de professoren) - van de Illustre School in de jaren veertig en vijftig van de zeventiende eeuw. Later, in de achttiende eeuw, daalde het aantal ambten naar 58 hoewel er ook nieuwe ambten bijkwamen als dat van brandmeester.

De heerlijke stad die Breda was creëerde daarmee tegelijk een topzwaar ambtelijk apparaat. Wegens de uitgebreide documentatie over de onderlinge strijd om privi-

zeer veel aanbelang is.' Zie op dit punt verder hoofdstuk zeven en meer algemeen: Swart, *Sale of Offices*, 70-78 en Doyle, *Venality*.

²⁴⁸ Rao en Supphellen, 'Power Elites and Dependent Territories'.

²⁴⁹ Mr. Willem Martini was sinds het najaar van 1593 raadshere in de Raad van Brabant, zie: *Res. S-G*, OR deel 8, 157.

²⁵⁰ De Graaff, *Inventaris archief De Pestere*.

²⁵¹ Jacobus Reigersman (1699-1762) was een zoon van Jacobus, drost van Bergen op Zoom. Op zijn beurt volgde hij zijn vader op als drost en werd later lid van de domeinraad tussen 1739-1762. Zijn eigen zoon Jacobus Carolus (1729-1788), die lange tijd in Breda woonde en werkte, was thesaurier-generaal van 1761-1788.

²⁵² Maassen, 'Bank van Lening', 123; NA, NDR inv.nr. 8002, f. 535 e.v.

²⁵³ Van Iterson, *Heerlijke rechten*, 15.

²⁵⁴ NA, NDR inv.nr. 685, f. 30v-184. In Van Hoof e.a., *Nassause Domeinraad 1581-1811*, worden op p. 325 er in totaal slechts 58 (in plaats van 86) genoemd.

leges en geschillen tussen stad en domeinraad, biedt zij dan ook interessante perspectieven voor een onderzoek naar professionalisering en bureaucratisering van het plaatselijk bestuur.²⁵⁵ Dat geldt echter tevens voor de werking van patronage. Niet alleen creëerde de domeinraad als college zijn eigen coterie van raadsheren in Den Haag, als vast bestanddeel van het Oranjarahof riep het aan cliënten tevens een netwerk van families in het leven die aan één of meerdere domeinen waren gebonden. Een netwerkanalyse voor de domeinraad aan de hand van het ambtboek zal dit ongetwijfeld nader bevestigen. Veel van deze ambten (maar zeker niet alle) waren typische familieaangelegenheden. Nazaten van Hugo de Maubus, raadsheer onder Willem van Oranje, zouden bijvoorbeeld nog tot begin achttiende eeuw kastelein te Breda blijven. Families bleven dus generaties lang cliënten van de prins; hiervan zullen in de loop van dit boek nog vele voorbeelden volgen.

Rentmeesters

In de Baronie werden in de loop der tijd maar liefst vijf verschillende rentmeesters aangesteld, die elk waren belast met het beheer van een onderdeel van het domein-goed: die van de domeinen, die van de (erf)granen, die van het kapittel- en andere geestelijke goederen, die van de pastorale en andere geestelijke goederen aangekomen na 1648 en nog één iemand voor de domeinen van Oosterhout. In tegenstelling tot het naburige markiezaat van Bergen op Zoom waren de rentmeesterschappen niet verder opgedeeld in kleinere gebieden.²⁵⁶

De rentmeesters te Breda waren niet apart inbegrepen bij de politieke constitutie van de stad, zoals bijvoorbeeld in Bergen op Zoom en Den Bosch wel het geval was.²⁵⁷ De rentmeesters vormden daarmee in de eerste plaats een eigen bestuurlijke elite, al konden zij als individu door een benoeming tot schepen wel degelijk ook tot de stedelijke politiek doordringen. Hoe ver de aanstellingen van de diverse rentmeesters teruggaan in de tijd is onduidelijk²⁵⁸; de magistraat van Breda vroeg begin 1552 in ieder geval om 'eenen rentmeester te stellen van de goeden ende incomingen der stadt van Breda'.²⁵⁹

De uitgestrektheid van de bezittingen in de Baronie vergde voor wat betreft de pachtopbrengsten een uitgebreide jaarlijkse administratie. Voor begin zeventiende eeuw zijn de instructies nog wat algemener: alle inkomsten uit pacht, cijns, renten e.d. te innen; jaarlijkse verpachting van de bezittingen als hoeven, molens, gruit en tienden; het plegen van een behoorlijke administratie. De rentmeester van de domeinen beheerde vooral de inkomsten uit grondbezit: dit rentmeesterschap was verreweg het belangrijkste. De erfgranen waren een vorm van pacht uitgedrukt in graansoorten als rogge of gerst, die moesten worden omgerekend naar de daarvoor geldende prijzen op de markt van Thorn. Dit was een relatief klein kantoor en de functionaris ervan werd ter onderscheiding ook wel ontvanger genoemd, in plaats van rentmeester. Daarmee was dit echter nog geen onbelangrijk ambt. Volgens een rekest uit 1621 bracht het rentmeesterschap alleen al aan emolumenten vier- tot vijfhonderd gulden binnen, 'waerover de suppliant oock den ganschen dach ge-

²⁵⁵ Zie verder hoofdstuk zeven. Vergelijk voor Bergen op Zoom: Van Ham, *Macht en gezag*, speciaal deel II.

²⁵⁶ Van Ham, *Macht en gezag*, 171-177.

²⁵⁷ In Bergen op Zoom maakten oud-rentmeesters deel uit van de Oud- of Buitenraad, het tweede lid van het stadsbestuur (zie: Van Ham, *Stedelijke archieven*, 106-108). Ook in Den Bosch had de rentmeester van de domeinen zitting als raad in het tweede lid van het stadsbestuur (zie: Vos red., *'s-Hertogenbosch 1629-1990*, 106).

²⁵⁸ Brokken, 'De heren van Breda en hun archief', 12.

²⁵⁹ *Correspondentie van Willem van Oranje*, briefnr. 11479.

noech heeft te loopen opdat alles getrouwelick mach toegaen'.²⁶⁰ Oosterhout was oorspronkelijk een apart domein geweest losstaand van Breda, reden waarom het zich liet voorstaan op een aparte behandeling als de 'vrijheid' Oosterhout.²⁶¹ Dit gaf overigens de nodige juridische problemen ten opzichte van Breda, speciaal in het stuk van de criminele jurisdictie.

Aparte aandacht vroeg het beheer van de diverse kloostergoederen. Daar waar de Staten-Generaal de macht kregen over op Spanje veroverd gebied werd steevast de uitoefening van de katholieke godsdienst verboden. Veler ogen waren in eerste instantie slechts gericht op overgave van de kerkgebouwen in de stad. De diverse katholieke religieuze instellingen beheerden echter een veelheid aan (klooster)goederen, waaruit zij inkomsten putten om in hun onderhoud te voorzien. Die werden nu ontmanteld en of door de (stedelijke) overheid geconfisqueerd; in Breda vervielen deze goederen echter bij speciale regeling in 1589 aan Maurits als administrateur. Voor het kapittel van Breda werd daarom een aparte rentmeester aangesteld verantwoordelijk voor de goederen van de O.L. Vrouwekerk en het onderhoud van de pastoors, kapelaans en vicarissen. Wegens de definitieve vredesregeling in 1648 kwam er nog een aparte rentmeester bij voor de geestelijke goederen van de pastorieën en vicarieën; de zogenaamde nieuwe geestelijke goederen. In de praktijk werden beide rentmeesterschappen overigens door één persoon vervuld. Begin 1679 ontvingen de rentmeesters van de diverse domeinen een nieuwe schriftelijke instructie.²⁶²

Omdat het klooster van St. Catharinadal en het Bredase Begijnhof in de Republiek waren gevestigd vielen zij wel onder de confiscatie, maar hier trad de heer van Breda door middel van het verlenen van sauvegarde op als particuliere beschermheer - dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Den Bosch, waar de goederen van de begijntjes door de Staten-Generaal werden geconfisqueerd. Uit het verlenen van sauvegarden, bleek wederom de hoge positie van de prins aangezien dit aan soevereinen was voorbehouden. Bezittingen in het land van Breda van Zuid-Nederlandse eigenaars vielen niet onder de confiscatie. Het ging daarbij vooral om de abdij van Tongerlo en de abdis van Thorn en in iets mindere mate de abdijen van St. Michiel en St. Bernard. Over en weer werden de nodige processen gevoerd, vooral in verband met onenigheid over de inning van tienden. Ook een aantal individuen hadden door middel van renten aanspraken op de domeinraad. Uitbetaling hiervan verliep vaak traag.²⁶³ Robert de Cotereau, heer van Westmalle vroeg bijvoorbeeld in 1658 om uitbetaling 'van seeckere jaerlijcxte rente van twintich veertelen rogge op twee schooven van thienden' te Zundert. Sinds Kerstmis 1653 had hij hiervan niets meer ontvangen.²⁶⁴ De inkomsten uit de geestelijke goederen stonden de heer van Breda overigens niet ter vrije beschikking: hij diende oude aanspraken te respecteren. Dit leidde tot de paradoxale situatie dat eensdeels de aanspraken van de katholieke geestelijkheid - hoewel op uitsterven gezet - blijvend hieruit moesten worden voldaan, terwijl tegelijkertijd in het onderhoud van de nieuw aangestelde predikanten moest worden voorzien.²⁶⁵

²⁶⁰ NA, NDR inv.nr. 7971, f. 183r.

²⁶¹ Zie verder Van Hoof e.a., *Nassause Domeinraad 1581-1811*, 426 e.v. Ook Roosendaal wordt als een vrijheid omschreven.

²⁶² NA, NDR inv.nr. 11879, f. 301 e.v. d.d. 19-01-1679. Merkwaardig genoeg is deze instructie niet apart voor Breda bewaard gebleven.

²⁶³ Zie voor deze en andere aanspraken verder: NA, NDR inv.nr. 7968.

²⁶⁴ NA, NDR inv.nr. 15: notulen domeinraad 25 september 1658.

²⁶⁵ Zie verder hoofdstuk vijf.

Een groot deel van de administratie van de diverse rentmeesters is vanaf de tweede helft van de zeventiende tot eind achttiende eeuw vrijwel compleet bewaard gebleven. Dit levert een schat aan gegevens op, met name omtrent de agrarische exploitatie en bezits- en eigendomsverhoudingen binnen de Baronie. Dit vergde tevens veel administratieve expertise van de rentmeesters. Om hen te stimuleren zo actief mogelijk te zijn, was hun traktement daarom gebonden aan de opbrengsten. De Tachtigjarige Oorlog maakte de administratie er ondertussen niet eenvoudiger op. Het voorgaande wordt aardig samengevat door Pieter Mattemburg, rentmeester van de geestelijke goederen te Breda (en Steenberghe), in 1623:

Hoe dat zijnden ontfanck tot Breda ten deele is consisterende in menichfuldige cleijne renten ende chijnsen, als negenhondert bladeren geschrifts, ende bovendien (mits lanckheijt van tijden ende der oorloge niet ingevoerd zijnde) den meerendeel onbekent zijn. D'welck hij met groote moeite veele begint int licht te brengen, daertoe hij op zijn eijgen gagie moet stellen een commis tot Steenberghe, ende tot Breda onderhouden een clerck, ende een peert tot zijnen huijse, tzijnen grooten coste. Nochtans daermede niet soo veel en voordert als hij geerne sage, heeft daeromme onlanx noch een commis off assistent buijten zijnen huijs tot Breda geemployeert.²⁶⁶

Mattemburg was oorspronkelijk afkomstig uit Steenberghe en waarschijnlijk de opvolger van Godevaert van Cloodt, die vóór hem eveneens rentmeester in Steenberghe en Breda was geweest.²⁶⁷ Mattemburg diende tevens Filips Willem in diverse hoedanigheden.²⁶⁸ Steenberghe was als heerlijkheid, in tegenstelling tot Breda, in diens bezit gebleven en werd aanvankelijk beheerd door Maria van Nassau, in wier nabije omgeving Mattemburg verkeerde. Tevens beheerde Mattemburg eind zestiende, begin zeventiende eeuw enige polders in Noord-Beveland.²⁶⁹ Enkele jaren later werd hij rentmeester van de nieuwe heerlijkheid Dinteloord en Prinsenland (1605), toen deze door Filips Willem van Steenberghe werd afgescheiden in een kennelijke poging geld met de uitgifte van grond binnen te halen.²⁷⁰ In 1607 was de rentmeester door zijn grootvader beleend met het leengoed Mattemburgh onder Nieuw-Vosmeer in Zeeland, waar hij zichzelf ('uyt Mattemburgh') naar vernoemde. De katholieke familie van dezelfde naam zou zich later in de achttiende eeuw vooral manifesteren in het naburige Bergen op Zoom.²⁷¹ Mattemburg beschikte wegens zijn uitgebreide ervaring als rentmeester over uitstekende kwaliteiten voor zijn promotie naar Breda, want daar kwam zijn verplaatsing toch op neer. Dit blijkt tevens uit het feit dat hij in 1619 met terugwerkende kracht werd beloond voor zijn voortvarendheid in het achterhalen van 'vergeten' rentes door een verhoging van zijn traktement naar fl. 650.- (plus fl. 150.- voor huishuur) vanaf 1 januari 1613.²⁷² Vier jaar later vroeg hij nog eens om een extra verhoging met tweehonderd gulden; hij wees er daarbij op dat, ten opzichte van 1618, de inkomsten voor zijn heer waren verdubbeld. Dat niet alleen: van zijn eigen traktement onderhield hij inmiddels een commies te Steenberghe en een klerk en paard thuis in Breda. Onlangs had hij nog een assistent in Breda aangenomen om hem te helpen met de invorderingen buiten de stad. De verhoging werd hem toegestaan voor de eerstkomende drie jaar, maar onder voorwaarde dat hij van dit geld een assistent zou beta-

²⁶⁶ NA, NDR inv.nr. 7972, f. 437r: niet gedateerd maar met apostille van 20 maart 1623.

²⁶⁷ SAB, ORA inv.nr. 815, f. 107-v; ibidem, inv.nr. 816 f. 33v.

²⁶⁸ Hallema, 'De Prinsen van Oranje en de Bredase kapittelgoederen (1608-1638)', 101 n.6.

²⁶⁹ Van Hoof e.a., *Nassause Domeinraad 1581-1811*, 510-511 inv.nrs. 14519 en 14521.

²⁷⁰ Hallema, *Geschiedenis van de gemeente Dinteloord*, 65. Zie verder: *Steenbergen in de Middeleeuwen*, 261 e.v.

²⁷¹ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 548-549.

²⁷² NA, NDR inv.nr. 7972, f. 436r-v: d.d. 16-01-1619.

len voor het aanleggen van nieuwe cijns- en renteboeken en voor verdere hulp bij de invorderingen.²⁷³ Ter vergelijking: de rentmeester van de baronie van IJsselstein (Oranjebezit sinds 1551), Willem Dimmer, verdiende vanaf 1622 fl. 1.200.-, waarvan fl. 800.- vast en de overige fl. 400.-, geschiedde bij behoorlijke rekening.²⁷⁴

Financieel beheer vormde duidelijk het belangrijkste aspect in het werk van een rentmeester. Daartoe vormde hij deels ook zijn eigen archief dat vervolgens aan de opvolger kon worden overgedragen, wilde deze althans enig succes hebben in het doorgronden van de administratie. Dit gebeurde bijvoorbeeld in 1629 door de weduwe van Mattemburg aan Adriaan Verelst.²⁷⁵ In 1665 kreeg toenmalige rentmeester van de geestelijke goederen Johan van der Kaay toestemming om nieuwe registers aan te leggen van cijns- en renteboeken 'vant cappittel capellanen ende benefictien inde kercke van Breda'. Dit moest hij weliswaar op eigen kosten doen, maar daar stond tegenover dat hij alle ontdekte terugvorderingen tot en met 1664 in zijn zak mocht steken.²⁷⁶ Door de origine van veel van de cijnsen, lenen en dergelijke, was de rentmeester van de geestelijke goederen erbij gebaat op goede voet te staan met de katholieken of, beter nog, er zelf deel van uit te maken: de rentmeesters waren dan ook vaak zelf van katholieke huize. Bij zijn bezoek aan de stad in 1626, ontmoette bisschop Joannes Malderus niet voor niets als eerste rentmeester Mattemburg in diens huis.²⁷⁷

Rentmeester zijn was, kortom, een veeleisend ambt. Vanaf 1660 kregen die van de domeinen en de geestelijke goederen er dan ook een 'comptoirbode' bij, die tegelijk dienst deed als deurwaarder.²⁷⁸ Van der Kaay moet zijn ambt als een ware uitdaging hebben gezien (evenals Mattemburg), gelet ook op de woorden van zijn opvolger: 'hebbende den voorgaende rentmr. ... door lanckheijt van tijt en oneijndige moeijte en arbeit, uijt de groote leggers ofte registers, aparte cohieren gemaect van de dorpen ...'.²⁷⁹ Onder Van der Kaay vond dus een nadere uitsplitsing van de administratie plaats, waardoor niet langer één register volstond. De nieuwe rentmeester, Huybrecht Kip, betaalde aan de erfgenamen van zijn voorganger daarom maar liefst zeshonderd gulden om deze stukken in handen te krijgen. Kip volgde Van der Kaay in 1692 tevens op als rentmeester van Zevenbergen, ongetwijfeld geen toevalligheid.²⁸⁰ Huybrecht was de tweede zoon van de in 1632 vanuit Aken naar Den Bosch overgekomen Abraham Kip. Diens oudste zoon Maarten was wagenmeester-generaal, kolonel en commandeur van Willemstad geweest alvorens zich in Breda te vestigen, waar hij in 1718 stierf. De oudste zoon van Maarten zou in de achttiende eeuw drost van Oudenbosch worden en meerdere van zijn zoons werden op hun beurt schepen van Bergen op Zoom.²⁸¹ Wederom blijkt hoe vanuit de bestuurlijke elite in Staats-Brabant eenvoudig de overstap werd gemaakt naar de politieke elite, maar tevens ook hoe bestuurders in deze regio vaak aan elkaar verwant waren via familiale vertakkingen.

Behalve dat overname van het archief van zijn voorganger een gebruikelijke stap werd ter verlichting van het werk, verzocht Huybrecht Kip vervolgens aan de do-

²⁷³ Ibidem, f. 437r: zonder datum maar apostille d.d. 20-03-1623. Inkomsten 1618 (fl. 1.952.-), 1619 (fl. 2.774.-), 1620 (fl. 3.592.-) en 1621 (fl. 3.718.-).

²⁷⁴ HUA, Archief baronie IJsselstein, inv.nr. 21, f. 6 d.d. 29-11-1622.

²⁷⁵ NA, NDR inv.nr. 9202.

²⁷⁶ NA, NDR inv.nr. 7972, f. 445-446: d.d. 26-06-1665.

²⁷⁷ Toebak, 'Een bisschoppelijke visitatie te Breda, augustus 1626', 82.

²⁷⁸ NA, NDR inv.nr. 7971, f. 1 e.v.

²⁷⁹ NA, NDR inv.nr. 7972, f. 453: niet gedateerd, maar geappostilleerd op 21 oktober 1693.

²⁸⁰ Van Hoof e.a., *Nassause Domeinraad 1581-1811*, 297-298.

²⁸¹ NA, Archief Taalman-Kip, inleiding. Zie verder: Van Hoof e.a., *Nassause Domeinraad 1581-1811*, 452-453.

meinraad dat zijn eigen erfgenamen te zijner tijd dit geld (overnamesom) gerestitueerd zouden krijgen uit handen van zijn opvolger. De domeinraad was echter niet voor een gat te vangen en stelde de voorwaarde dat Kip ‘sal hebben te produceren eenige vande quohieren’: men wilde eerst het nodige bewijsmateriaal zien. In zijn antwoord schreef Kip dat hij de boeken weliswaar niet elke dag nodig had om er ontvangsten in op te tekenen, maar dat door de verzending zijn werk wel langere tijd stil zou komen te liggen. Als tegemoetkoming aan dit bezwaar was de domeinraad bereid hem driehonderd gulden te betalen om kopieën te laten maken voor eigen gebruik.²⁸² De originelen werden in handen gesteld van auditeur mr. Willem van Assendelft wiens beoordeling verre van positief was. De kohieren besloegen ‘omtrent de 600 bladeren’, maar konden in zijn ogen danig in omvang worden gereduceerd door een veel efficiëntere inrichting van de posten over de paginaruimte.²⁸³ Dit advies lijkt inderdaad te zijn gevolgd want de opvolger van Kip, mr. Carel van der Heijden, werd geconfronteerd met een dusdanig uitgedunde laatste rekening van zijn voorganger, dat hij bij aanvaarding van zijn ambt ter opheldering notabene tevens vroeg om de meer gespecificeerde variant van diens voorganger Van der Kaay!²⁸⁴

De financiële consequenties van het rentmeesterschap maakten dit ambt niet zelden tot een familieaangelegenheid: er bestond immers nog geen scheiding tussen het privé-vermogen van een rentmeester en diens zakelijke aansprakelijkheid. Dit leidde onherroepelijk tot ingewikkelde en ondoorzichtige kwesties, vooral na iemands overlijden.²⁸⁵ Weduwen werden op deze wijze zwaar op de proef gesteld, want vaak gedwongen om de administratie van hun overleden echtgenoot af te wikkelen. Vandaar ook dat hun zoons vaak de vader opvolgden. In de eerste helft van de zeventiende eeuw waren achtereenvolgens Joost Hendrik Laureyssen en diens zoon Hendrik Joosten ontvanger van de granen. Hendrik Joostens vader wordt in 1609 als ontvanger vermeld, al was hij dit mogelijk al enkele jaren eerder.²⁸⁶ Zijn zoon bekleedde het ambt in elk geval vanaf 1626 tot aan zijn dood in 1657. Hendrik Joosten was bovendien van 1637-41 schepen en van 1645-47 tienraad. Hij sloeg als eerste de brug naar het stadsbestuur en werd dus van ambtenaar alsnog ambtsdrager. Zijn opname in het lokale patriciaat blijkt verder uit het feit dat oud-president mr. Willem Snellen zich in 1653 borg stelde voor zijn administratie.²⁸⁷ Na de dood van Snellen werd diens weduwe Catherina Verschuren diverse keren gemaand door de domeinraad om de laatste rekening van Joosten daterend van 1657 in te leveren. Zij was echter onvoldoende op de hoogte om het executeurschap van haar man af te ronden. Uiteindelijk moest in 1671 de toenmalige rentmeester Johan Damisse er aan te pas komen om de laatste opengebleven posten te sluiten.²⁸⁸

Na de reductie van 1637 volgde een periode van bijna een kwart eeuw onder leiding van opper-rentmeester Adriaan Verelst. Deze was zowel rentmeester van de domeinen als rentmeester van de kapittels en van de pastorale goederen. Deze unieke combinatie van drie functies zegt veel over het grote vertrouwen dat hij genoot. Dat niet alleen: zijn bewaard gebleven brieven vanaf eind jaren twintig zijn

²⁸² NA, NDR inv.nr. 7972, f. 454; d.d. 09-09-1694.

²⁸³ Ibidem, f. 462-v; d.d. 25-05-1695.

²⁸⁴ Ibidem, f. 468; d.d. 29-04-1704.

²⁸⁵ Van Ham, *Macht en gezag*, 192-195.

²⁸⁶ SAB, ORA inv.nr. 508, f. 82 d.d. 24-04-1609. Hij wordt namelijk in 1606 als controleur van de werken genoemd en beide ambten waren destijds geschakeld, zie verder hoofdstuk zeven.

²⁸⁷ Ibidem, inv.nr. 535, f. 193v d.d. 06-09-1653.

²⁸⁸ NA, NDR inv.nr. 30: notulen domeinraad 23 januari en 23 maart 1671.

van grote cultuur-historische waarde voor de Baronie wegens hun gedetailleerdheid en diversiteit van onderwerpen. Verelst had dan ook een lange carrière achter de rug in de domeinraad en had grote kennis vergaard.²⁸⁹ In 1606 was hij secretaris van Filips Willem geworden en binnen enkele jaren opgeklommen tot auditeur van de rekenkamer.²⁹⁰ Behalve lid van diens domeinraad werd hij later tevens drost en rentmeester van Steenberg en rentmeester van de commanderij van Ter Brake onder Oosterhout.²⁹¹ Ondertussen had hij in 1614 een groot stuk land te Baarle (het leen van Goordonck) in volle leen gekregen.²⁹² Al sinds 1612 hield hij een gedeelte hiervan in erfchijs en had hij er een huis met stallen en schuur laten bouwen; verder was hij begonnen met het te bepoten en beplanten van het land.

Gedurende het Spaanse interregnum wordt hij aangeduid als ‘commies van de financiën en domeinen van Brabant’, voorwaar geen geringe functie. In 1627 volgt hij ook nog Mattemburg op na diens dood als rentmeester te Breda, al kon hij door de omstandigheden in de stad voorlopig nog weinig verrichten. Vanaf 1630 krijgt hij toestemming van de heer van Breda het kasteeltje Bouvigne te Ginneken te bewonen, waar hij het zeer te stellen kreeg met de toenmalige bewoner.²⁹³ Deze, de opzichter van het Mastbos Joachim Gielissen, zag Verelst als een indringer in zijn eigen besloten wereld.²⁹⁴ Behalve zijn diverse rentmeesterschappen te Breda na 1637, werd Verelst later nog aangesteld om in de baronie Diest (dat sinds 1648 weer een domein van de Oranjes was geworden) als schout en rentmeester orde op zaken te stellen. Op zijn landgoed hield hij jaarlijks in oktober zitting om de vele Bredase cijnsen te innen. Hier stierf hij ook in 1660, op 83-jarige leeftijd. Hij werd te Ginneken begraven in een gemetselde grafkelder middenin het priesterkoor in de kerk die onder zijn persoonlijk beschermheerschap stond.²⁹⁵

Zijn clustering van ambten verklaart tevens waarom hij na 1637 al snel iemand als commies in dienst nam om een deel van zijn taken waar te nemen.²⁹⁶ Deze, Dionys van Rucphen, eveneens een katholiek, was zelf na de reductie van Breda aangesteld als griffier van het Leenhof. Na de dood van Verelst, werd hij in 1661 aangesteld in beide rentmeesterschappen van de geestelijke goederen. Bij zijn overlijden in 1664 ging het ambt van griffier der lenen en ontvanger van de erfgranen over op zijn zoon Cornelis van Rucphen, die echter binnen enkele jaren overleed. Het rentmeestersambt kwam in handen van een voormalige klerk van Verelst: Johan van der

²⁸⁹ Door oud-stadsarchivaris F. Brekelmans zijn in het kader van een gepland maar nooit verschenen artikel een aantal gegevens verzameld over de rentmeestersfamilie Verelst, zie: SAB, Collectie Brekelmans, doos 9.

²⁹⁰ NA, NDR inv.nr. 779; in elk geval vanaf 1609 (vergelijk Brekelmans; 1611).

²⁹¹ Volgens Brekelmans was Verelst in elk geval drost vanaf 1623; de functie te Oosterhout werd overigens mogelijkerwijs vervuld door een andere Adriaan. De familie kent verwarrend genoeg drie Adriaans die allen rond dezelfde tijd opereren. Zie verder: Van Hoof e.a., *Nassause Domeinraad 1581-1811*, 438 (inv.nr. 12007).

²⁹² NA, NDR inv.nr. 7991, f. 5a-5b d.d. 10-10-1614. De copie van de originele akte hoort bij het dossier beginnend op folio 358 e.v. toen in 1714 Louis van Couwegem wonend in Geel zich als eigenaar opwierp.

²⁹³ NA, NDR inv.nr. 7951, f. 630r d.d. 21-03-1630.

²⁹⁴ Ibidem, f. 633 e.v.

²⁹⁵ Alle rentmeestersrekeningen van Adriaan Verelst (sr.) lopen daarentegen maar tot en met 1654, waarna deze nog gedurende vijf jaar door zijn erfgenamen zijn voortgezet. Dit duidt erop dat hij in 1655 is overleden en niet in 1660. Inderdaad overlijdt op 12 januari 1655 een andere Adriaan Verelst, bewoner van het slot Bruheze (eveneens bij Baarle) dat deze in 1642 had gekocht. Of dit een zoon van senior was, is niet duidelijk en of hij dezelfde is als de gelijknamige schout en stokhouder van Alphen, Baarle en Chaam tussen 1638-1653, is evenmin duidelijk; deze laatste wordt overigens bij zijn aanstelling ter onderscheid als Adriaan Verelst Nicolaeszoon omschreven, zie: NA, NDR inv.nr. 8075, f. 6 e.v. Het handschrift van de Adriaan Verelst die vanaf 1627 rentmeester in Breda was en zoals we dat kennen uit zijn talloze brieven in de archieven van de Nassause Domeinraad uit de jaren dertig, veertig en vijftig is ongebroken hetzelfde. Bovendien lopen deze door tot in de tweede helft van de jaren vijftig (zie bijvoorbeeld: NA, NDR inv.nr. 7965, f. 366r d.d. 05-10-1657): een tussentijdse opvolging van vader door zoon lijkt dus uitgesloten. Hiervoor ontbreekt ook ander bewijs in de vorm van een aanstelling. In hoeverre de carrières van de diverse Adriaans elkaar dus hebben doorkruist en wie wat nou precies deed, zal nader onderzoek moeten uitwijzen.

²⁹⁶ SAB, ORA inv.nr. 532, f. 100 i.m. d.d. 10-09-1641.

Kaay.²⁹⁷ Zodoende kreeg Adriaan Verelsts belangrijke periode als opper-rentmeester nog een vervolg; cliëntelisme gold dus van hoog tot laag binnen de domeinraad.²⁹⁸

Bestuurlijke en politieke elite

De diverse rentmeesters waren weliswaar meestal regionale omstanders, maar door het aangaan van persoonlijke banden schaarden zij zich in de loop der jaren onder de Bredase elite. Een van Breda's vooraanstaande families eind zestiende, begin zeventiende eeuw was zonder meer de rentmeestersfamilie Bacx. Adriaan Bacx was, evenals zijn vader Johan voor hem, rentmeester van de domeinen geweest (van 1594-1600). Later werd hij schepen van Breda (van 1615-24), evenals diverse van zijn familieleden.²⁹⁹ Uit Bacx' aanstellingsakte als rentmeester in 1594 valt goed af te leiden dat ervaring de belangrijkste kwaliteit was voor zijn benoeming: 'ons betrouwende zijnder goeder experientie, wijsheijt, neersticheijt, getrouwicheijt ende ervarentheijt vande domeijnen van Breda.' Waarschijnlijk had hij zijn vader al aanzienlijk geholpen in de bediening van het ambt; vader Johans aanstelling voert in ieder geval terug tot 1577.³⁰⁰ Tevens was Adriaan belast met het financiële toezicht op de bouw van de nieuwe bolwerken te Breda begonnen in 1593.³⁰¹ Van de wijdvertakte familie Bacx is verder bekend dat zij goede connecties had met Maurits: Paulus Bacx was gouverneur van Bergen op Zoom en twee van zijn broers (Marcelis en Johan) waren bekende legeraanvoerders.³⁰² Adriaans opvolger als rentmeester, Johan van Ostaeyen, was een geboren Bredenaar die volgens eigen zeggen het ambt zo bekwaam bekleedde dat hij er zijn 'eere ende reputatie' aan te danken had.³⁰³

Hoewel formeel geen onderdeel uitmakend van het politieke systeem, waren de formele scheidslijnen tussen bestuurlijke- en politieke elite dus minder strak. Mattemburg trouwde in 1616 met Maria van den Broeck, dochter uit een belangrijke Bredase katholieke schepenfamilie. Hendrik Joosten maakte, net als Bacx, probleemloos de overstap van ambtenaar naar ambtsdrager. Van Rucphen speelde door zijn huwelijk met Aletta Bernagie, een dochter uit dit belangrijke Bredase regentengeslacht, een vooraanstaande rol in het stedelijk milieu in de jaren veertig en vijftig van de zeventiende eeuw. Voor alle rentmeesters gold echter in de eerste plaats hun persoonlijke loyaliteit aan leden van de Oranje-familie gekoppeld aan expertise welke hun benoeming bracht. De rentmeestersambten veranderden in de tweede helft van de zeventiende eeuw desondanks sterk van karakter. Allereerst

²⁹⁷ NA, NDR inv.nr. 18: notulen domeinraad 12 april 1661.

²⁹⁸ De Van Rucphens verdwijnen begin jaren zestig even plotseling uit de stad als dat zij er na 1637 zijn gearriveerd; hun achternaam biedt vermoedelijk nog de meeste houvast omtrent de herkomst. De familie Verelst was meer regiogebonden, vooral in het zuidelijk deel van de Baronie (Baarle en Etten). Een broer van Adriaan Verelst (sr.), Huybrecht, was verder nog rentmeester van Leerdam (zie: Van Hoof e.a. *Nassause Domeinraad 1581-1811*, 245); een Johannes Baptista Verelst was van 1661-66 conciërge van het paleis in Brussel (zie *Amtboek Nassause Domeinraad*: uitdraai aanwezig op de studiezaal van het Nationaal Archief). Dit is mogelijk dezelfde als de te Brussel opererende agent J. van der Elst; zie NA, NDR inv.nr. 7984 f. 126r d.d. 04-12-1658.

²⁹⁹ In Van Hoof e.a., *Nassause Domeinraad 1581-1811*, wordt op p. 326 zijn naam ten onrechte als Adriaen Backer gegeven.

³⁰⁰ NA, NDR inv.nr. 7965, f. 249r. Zie ook: *Correspondentie van Willem van Oranje* (database Huygens ING), briefnr. 6910. Johan wordt later ook wel aangeduid als rentmeester-generaal, zie: idem, briefnr. 10115.

³⁰¹ *Res S-G*, OR deel 5, 498.

³⁰² Zandvliet red., *Maurits prins van Oranje*, 241.

³⁰³ NA, NDR inv.nr. 7970, f. 337r: niet gedateerd maar van 1618.

werden zij, evenals andere belangrijke ambten in de diverse Oranje-domeinen, steeds meer het terrein van speculatie: gewilde functies voor ambtloze cliënten.³⁰⁴

Reeds in 1647 werd 'het expectatif' van het rentmeestersambt' aan Christoffel Karel toegezegd, zonder dat dit nochtans enige gevolgen lijkt te hebben gehad.³⁰⁵

Gedurende het eerste stadhouderloze tijdperk zijn de eerste aanwijzingen te vinden dat betaling van geld een rol ging spelen bij de vergeving van ambten. Drossaard Van den Kerkhoven, heer van Heenvliet, verzekerde zich in 1658 voor fl. 15.800.- van het ambt van rentmeester van de domeinen en van de geestelijke goederen. Voor hem was dit in de eerste plaats een vorm van investering; het geld hoopte hij via eigen patronage terug te verdienen. Bij de benoeming van Samuel Zuerius in 1662 als rentmeester van de domeinen, moest deze namelijk fl. 8.000.- ineens aan Heenvliet betalen en verder jaarlijks fl. 1.400.- gedurende het resterende leven van de drossaard.³⁰⁶ Enige jaren later werd deze regeling nog gecompliceerder toen de drossaard besloot zijn persoonlijk secretaris Pieter Huart wegens bewezen diensten tweeduizend gulden per jaar te geven: de fl. 1.400.- namens Zuerius, plus fl. 600.- die rentmeester Johan van der Kaay aan Heenvliet moest betalen.³⁰⁷ Deze regeling gold hun leven lang of dat van de drossaard. Van der Kaay moest later hetzelfde bedrag ook aan drost Bentinck betalen, maar zijn opvolger Kip kreeg hiervan in 1692 redemptie.³⁰⁸

Toen de drost in 1660 stierf, met nalating van vele schulden, waren de gevolgen groot. Huart was er al begin 1661 door de domeinraad op gewezen zich niet in te laten met de 'recepte' (de inkomsten) van het Bredase domein: hij was tenslotte geen rentmeester, ook al had hij bepaalde financiële aanspraken.³⁰⁹ Hij diende eerst de akte van drost Heenvliets zoon, die hem was opgevolgd, te tonen vanwege de machtiging. Zelf achtte hij dit niet nodig aangezien de akte onder 'Hare Hoogheijt' berustte. Huart had waarschijnlijk geen enkele bevoegdheid gehad om ooit in Breda namens de domeinraad op te treden, maar zou later toch zijn deel krijgen. De crediteuren van de drost eisten ook hun geld op en lieten onder andere beslag leggen op de heerlijkheid Heenvliet. Om dit te ontlopen, ging Huart vervolgens een privé-regeling aan met een groep crediteuren, met als gevolg dat de stadhouder van het Bredase drostambt - Goswinus van Bernagie - op zijn beurt diens inkomsten moest afstaan.³¹⁰ Deze had bij de Raad van Brabant inmiddels een andere groep van crediteuren achter zich aan gekregen en toen hij in 1676 stierf was de financiële misère dan ook compleet. De familie Bernagie, een vooraanstaande regentenfamilie in de stad, zou deze klap nauwelijks te boven komen.

Rentmeester Zuerius vond de inkomsten van zijn ambt door alle geldende aanspraken zodanig belast dat hij 'voor alle sijne excessive moeyten ende uijtstaende pe-rijckulen van bancqueroeten niet off weijnich is genietende.' En dat terwijl hier sprake was van 'een vande swaerste ende grootste administratien, die onder sijne hoocheijts rentmeesters soude mogen wesen.' Hij vroeg dan ook in 1668 om extra

³⁰⁴ Groenveld, 'C'est le pere', 75-76; 80; 84 e.v.

³⁰⁵ NA, NDR inv.nr. 7970 f. 339r d.d. 21-12-1647.

³⁰⁶ NA, NDR inv.nr. 7970, f. 353r-v: d.d. 18-02-1662; de 'charges' van de rentmeester van de domeinen en die van de geestelijke goederen bleven aan 'milord Wotton' zijn levenlang. Voor personen die de ambten bekleedden en tussentijds kwamen te overlijden mocht deze nieuwe in de plaats stellen. Degenen die de rentmeestersambten be- dienden na zijn dood en wilden aanblijven, moesten aan diens erfgenamen het restant uitkeren.

³⁰⁷ GAH, ONA inv.nr. 277, f. 127-128 d.d. 23-03-1665.

³⁰⁸ NA, NDR inv.nr. 7972 f. 447r d.d. 14-01-1674; ibidem, f. 448r notulen domeinraad 28 november 1692

³⁰⁹ NA, NDR inv.nr. 18: notulen domeinraad 7 en 16 maart 1661.

³¹⁰ GAH, ONA inv.nr. 708b f. 87-v d.d. 18-10-1670.

inkomsten uit de eenentwintigste penning van de ontvangsten.³¹¹ Zuerius' zoon Pieter kreeg bij zijn aanstelling in 1684 pas eindelijk vrijstelling van de jaarlijkse betaling der veertienhonderd gulden aan de erfgenamen van Heenvliet en inmiddels ook aan Bentinck, diens opvolger als drost.³¹²

Ondanks of wellicht juist dankzij de steeds grotere financiële belangen die met het ambt van rentmeester waren gemoeid, bleef een supra-regionale elite van Oranje-clënten standhouden die tegelijkertijd of opeenvolgend in diverse domeinen opereerden. De Bredase rentmeester van de geestelijke goederen Johan van der Kaay (vanaf 1665) werd later tevens rentmeester van Zevenbergen, in welke beide functies hij werd opgevolgd door Huybrecht Kip.³¹³ Dit laatste duidt wederom op een onderlinge regeling. Tevens bleven buitenstaanders domineren, zoals de rentmeestersfamilie Noirot uit Steenberg. Isaac Noirot was tegelijkertijd ambtenaar in het ene domein en ambtsdrager in het andere: na 1637 zat hij vele malen als schepen of burgemeester in de Bredase magistraat.

Samuel Zuerius werd al binnen enkele jaren na zijn aanstelling als rentmeester van de domeinen tot schepen van Breda benoemd en vervulde beide ambten voor het eerst tegelijkertijd. Tevens werd het dus steeds gebruikelijker meerdere rentmeestersambten tegelijk te bekleden. Zowel extern als intern veranderde er dus het nodige aan het bestuur van het domein Breda waarvan consequenties niet uit konden blijven. De wereld van het domein Breda en het bestuur van de stad ging steeds meer door elkaar heen lopen, terwijl geld en aanzien een steeds grotere rol gingen spelen bij benoemingen in plaats van ervaring. Dit had echter zijn keerzijde: 'den rentmr. Zuerius, vrij wat buijten het spoor van sijne instructie gaende, sijn eijgen voordeel al hier ende daer gesocht heeft.'³¹⁴ Zuerius stond vanwege de eerder getroffen financiële regeling onder sterke druk. Corruptie werd een toenemend probleem. En hij was niet de enige die zijn boekje te buiten ging: over de griffier van de lenen werd in deze jaren al net zo geklaagd. De reden waarom benadrukt nogmaals op Breda's bijzondere positie als domein van de prins van Oranje. In een rekest aan de domeinraad hadden diens kamerlingen (dienstbodes) namelijk geklaagd dat hun het zogenaamde 'camerlingsrecht' werd onthouden. Bij transacties voor de leenhoven in de Republiek - maar in dit geval speciaal die van de prins - werd dit bij het verheffen van lenen betaald. Uitbetaling had echter niet plaatsgevonden omdat de griffier van het Bredase leenhof, Johan Damisse, dit geld in eigen zak had gestoken.³¹⁵

Met de benoeming van diezelfde Damisse in 1667 tot ontvanger van de granen (in 1668 werd hij tevens griffier van de lenen) begon tevens een andere trend. Ambtelijke functies in het bestuursapparaat van de domeinraad werden een steeds gewildere functie voor de politieke elite van de stad. Damisse zat al sinds begin jaren zestig in het stadsbestuur en zal in deze benoeming een mogelijkheid tot zelfverrijking hebben gezien, een bepaalde karaktertrek van zijn familie.³¹⁶ Ook zijn opvolger als ontvanger van de granen in 1676 was een oude bekende: Samuel Zuerius.

³¹¹ NA, NDR inv.nr. 7970, f. 402 e.v. Dit bedroeg ongeveer fl. 180.-, zie: ibidem, f. 405-6: advies van september 1668.

³¹² NA, NDR inv.nr. 7970, f. 357r`.

³¹³ Van Hoof e.a., *Nassause Domeinraad 1581-1811*, 348-349; 298. De ontbrekende rekeningen van het domein Zevenbergen over de periode 1664-1675 bevinden zich in het Algemeen Rijksarchief te Brussel (niet vermeld in de inventaris van Van Hoof).

³¹⁴ NA, NDR inv.nr. 8012, f. 156r-v d.d. 14-12-1671: G. van Bernagien aan Amalia.

³¹⁵ NA, NDR inv.nr. 7991, f. 231r: niet gedateerd maar van 1672.

³¹⁶ Zie verder hoofdstuk drie.

Diens uitgebreide staat van dienst bracht hem ertoe in 1674 te proberen zich, in zijn hoedanigheid van rentmeester, toegang te verschaffen tot de Hoofd- en Leenbank: een unicum.³¹⁷ Strikt genomen had hij hierin gelijk. Ter ondersteuning van zijn verzoek verwees hij naar het statuut van de Hoofd- en Leenbank uit 1606, waarin volgens artikel 2 de schout, rentmeester, burgemeesters en schepenen (zowel zittende als afgaande) als competente rechters werden aangemerkt.³¹⁸ Deze uitgebreide samenstelling was waarschijnlijk uit praktische overwegingen al vroeg in de zeventiende eeuw opgeheven. Zuerius had president-schepenen Pieter van Bernagie al diverse malen op dit punt aangesproken, maar steeds nul op zijn rekest gekregen. De rentmeester voelde zich bovendien gesterkt door het feit dat de stad 'alle jaren aen hem fl. 40.- voor tabbert laken uyt dien hoofde hem toegevoeght' (het tabbaardlaken was een emolument) heeft. Op papier bestond de regeling dus nog wel degelijk, maar de domeinraad wist niet goed raad met deze kwestie. Er volgde de gebruikelijke ronde van replieken en duplieken. Bijna twee jaar later was nog immer geen besluit genomen en waarschijnlijk is dat er ook nooit van gekomen. Zuerius had het in Breda hoe dan ook naar zijn zin. Binnen een aantal jaren liet hij zich officieel vervangen door zijn minderjarige zoon Pieter George, die hij op deze wijze in het ambt inwijdde.³¹⁹ Deze combineerde op zijn beurt na 1690 enige jaren twee rentmeesterschappen met de functie van ontvanger van de verpondingen.³²⁰

Het aantreden van de nieuwe rentmeester van de domeinen Josias Eckhard in 1696 geeft een goede indruk van de gebruikelijke problemen waarvoor een nieuwkomer zich gesteld zag. Allereerst bleef Zuerius nog gedurende het lopende jaar het ambt waarnemen en bedienen, een privé-regeling die later werd geformaliseerd in een notarieel contract, tegen een betaling van duizend gulden.³²¹ Vervolgens ondervond Eckhard de nodige problemen. Ten eerste verzocht hij de domeinraad hem een kopie-exemplaar van de laatste rekening van zijn voorganger op te sturen; dit diende 'te strecken tot zijn naricht en informatie'. Dit werd hem toegestaan, maar voor deze dienst werd hem wel twee stuivers per blad in rekening gebracht (te verantwoorden in zijn eigen eerste rekening).³²² De nieuwkomer had zijn huiswerk kennelijk goed gedaan, blijkens een remonstrantie van een paar maanden later in 1697. Hij was er achter gekomen dat de rentmeester voor onkosten in het verzenden van geld naar de thesaurier voor elke honderd gulden zes stuivers genoot. Dit had hij echter niet uit de rekening van zijn voorganger kunnen leren, want er waren in diens laatste jaren geen penningen naar Den Haag gebracht.³²³ Het is niet duidelijk sinds wanneer rentmeesters verdienden aan het transport naar Den Haag van geld uit de inkomsten van het domein.³²⁴

Een paar dagen later werd nog een ander verzoek ingewilligd. De rentmeester mocht standaard uitgaven tot dertig gulden per jaar doen zonder toestemming vooraf. De dagelijks voorvallende reparaties aan 'S. Majts. huijsen, gebouwen, molens, bruggen etc.' (had de vorige rentmeester de zaken soms zozeer laten verwaar-

³¹⁷ NA, NDR inv.nr. 7970, f. 411 e.v.

³¹⁸ Zie: NA, NDR inv.nr. 7983, f. 53-124: 'Ordonnantie ende Instructie ... hoofd-en leenbank' d.d. 17-06-1606, aldaar f. 54v. Vergelijk: Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 138 waar de rentmeester niet wordt genoemd als competent rechter.

³¹⁹ Ibidem, f. 359 d.d. 01-10-1686.

³²⁰ NA, NDR inv.nr. 8010, f. 1332r: d.d. 14-08-1690.

³²¹ Zie voor het contract: SAB, ONA inv.nr. 236, akte 161 d.d. 19-07-1696.

³²² Ibidem, inv.nr. 7970, f. 453r: niet gedateerd maar appostille 24 april 1697.

³²³ Ibidem, f. 454r-v; f. 455r.

³²⁴ Vergelijk voor Engeland: Hainsworth, *Stewards*, 75-83 waar dergelijke transporten nogal eens het gevaar liepen van overvallen.

lozen?) ging dit bedrag vele malen te boven. In plaats van de domeinraad telkens lastig te moeten vallen met losse rekeningen voor kleine bedragen, verzocht hij een volmacht om het bedrag van dertig gulden op te mogen rekken tot honderdvijftig à tweehonderd gulden. Voortaan mocht hij inderdaad de rekeningen van gedane reparaties ‘op een generale attestatie vanden controlleur [controleur van de domeinen] ... betalen’.³²⁵ De problemen waren daarmee desondanks nog niet voorbij:

Te huijs komende, vinde sulk een considerabelen stapel van reekeningen, wegens de reparatien, gedaan in de ses eerste maanden van dit jaar, aan zijn Majesteits domeijnen alhier, dat, niet wetende, hoe mij, in het betalen, ende in reekeninge brengen van deselve te gedragen.³²⁶

Uit de modelrekening van zijn voorganger was Eckhard kennelijk niet veel wijzer geworden. Het ambt van rentmeester was, kortom, nog even veeleisend als het altijd was geweest. Als buitenstaander zonder enige ervaring, zat hij bovendien met een extra probleem: ‘also ik niemand hebbe vanwien ik onderrigt kan bekomen, zijnde mijn precesseur, so seer met eijgen affaires geoccupeert, dat denselven nauwelijks kan komen te spreken.’ Hoewel het in de loop van de zeventiende eeuw steeds gebruikelijker werd om de functies van rentmeester en schepen te combineren, wimpelde Eckhard zijn benoeming tot schepen in 1702 dan ook af. ‘Wegens de menighvuldige occupatien sijns ampt [rentmeester] swarigheijt gemaect en gewijgert heeft, den voorsz. dienst [schepen] te aenveerden’.³²⁷ Werd daarmee begin achttiende eeuw de toenemende vervlechting van het beheer door de domeinraad met het bestuur van de stad een voorlopige halt toegeroepen? Eckhard zou nog ruim veertig jaar aanblijven tot zijn dood (‘zeer schielijk’) in de ochtend van 12 juni 1740; zijn boekhouding werd tegen die tijd inmiddels geroemd.³²⁸

Conclusie

De heer en zijn heerlijkheid bleven te Breda gedurende de vroegmoderne tijd het belangrijkste staatkundig gegeven. Op basis van middeleeuwse rechten vielen de inwoners in sommige opzichten nog min of meer als lijfeigenen te beschouwen, die bijvoorbeeld hofdiensten moesten leveren en over wier leven en dood de heer beschikte. Begin achttiende eeuw werden door de domeinraad de heerlijke rechten fel verdedigd wegens op- en aanmerkingen van de Staten-Generaal in twee processen.³²⁹ In 1773 volgde nog een zeer omvangrijk schriftelijk betoog over de ‘soevereine rechten’ van de heer naar aanleiding van een overtreding op het jachtrecht.³³⁰ Met recht is er dan ook sprake van een heerlijke stad in optima forma.³³¹ Hoewel

³²⁵ Ibidem, f. 456 e.v.

³²⁶ Ibidem, f. 458r d.d. 10-09-1697.

³²⁷ SAB, OSA inv.nr. 376: officiaalboek 1655-1737, f. 198 d.d. 01-11-1702.

³²⁸ NA, NDR inv.nr. 7970, f. 365r d.d. 12-06-1740. Diens weduwe vroeg om haar 19-jarige zoon, Alexander Philémon, tot tijdelijke waarnemer te mogen aanstellen. Ook Zuerius’ opvolger als rentmeester moest al zijn overige ambten (waaronder het schoutambt van Rosendaal) opzeggen, alvorens tot de bediening over te kunnen gaan; zie: ibidem, f. 374r d.d. 25-03-1741.

³²⁹ NA, NDR inv.nr. 7985, f. 562 e.v. Dit betreft de terdoodveroordeling van zilversmid Pieter Pacquy (1705-7) wegens een vechtpartij met soldaten van het garnizoen, zie ook NA, ASG, inv.nr. loketkas 12551.177. Voor onenigheid over de aanstelling van een curator in de insolvente boedel van mr. Matheus Stilte (1719-20), ontvanger van de verpondingen in de Baronie, zie: ibidem, inv.nr. loketkas 12548.501. Zie verder ook: Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 136-138.

³³⁰ NA, NDR inv.nrs. 8201-8204.

³³¹ Bosman e.a., *De heerlijke stad*, 14.

hier geen sluitende definitie voor bestaat, wordt daarmee bedoeld op het feit dat de heer er zijn stempel drukte op institutioneel, economisch, stedenbouwkundig, cultureel en financieel vlak. Breda was in wezen zelfs meer heerlijkheid dan stad.³³² In Breda was met andere woorden sinds 1544 Oranjes wil wet.

De prins van Oranje is daarmee de bepalende factor geweest in het bestaan van stad en land van Breda. Zijn komst halverwege de zestiende eeuw ging tegelijk gepaard met de meest turbulente periode in Breda's bestaan. De stad werd niet alleen betwist gebied tussen twee landen, maar tevens twistappel binnen één familie. Ook na 1637 bleef de Baronie door dynastieke verwickelingen niet gevrijwaard van twisten, al kwam er meer bestendigheid in het opeenvolgende bewind van de heren van Breda. Als domein was de Baronie vooral belangrijk vanwege een uitgebreid stelsel aan heerlijke rechten, waardoor in politiek en economisch opzicht grote belangen met dit gebied waren gemoeid. Het domeingoed diende bovenal inkomsten te genereren. In dat opzicht stelde het niet teleur: in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw stegen de inkomsten door gunstiger economische omstandigheden en vanwege een toename van de ambtenverkoop.

Als heerlijke stad opereerde Breda tegelijkertijd binnen een (inter)nationale en in een regionale context. Achter de leenhulde die aan de Staten-Generaal moest worden getoond ging een eigen wereld van separate regelgeving schuil. Voor wat betreft het functioneren van stad en land van Breda vergde dat tevens een actieve opstelling ter uitvoering van de talloze ordonnanties en plakkatens. Dit werd hoofdzakelijk gedaan door de domeinraad en zijn functionarissen; het feitelijke beheer werd voornamelijk overgelaten aan de diverse rentmeesters ter plaatse. Hoewel officieel gescheiden opererend van het stadsbestuur, bleken zij in de praktijk vaak toch over de nodige politieke invloed te beschikken omdat ambten geruisloos in elkaar werden geschoven. De bestuurlijke elite werd in de loop van de zeventiende eeuw aldus deel van de politieke elite, en omgekeerd.

³³² Vergelijk: Bosman, 'Een oudere en een jongere heerlijke stad', 122.

Hoofdstuk 3

Van ridder tot kamerheer: de drossaard

Op de terreinen van bestuur en rechtspraak liet de heer van Breda zich in de Baronie vertegenwoordigen door zijn belangrijkste functionaris: de drossaard of drost. In de achttiende eeuw was dit in menig opzicht het belangrijkste ambt dat door de prins van Oranje viel te vergeven in al zijn domeinen, met een waarde van fl. 100.000.-.¹ De drossaard fungeerde in feite als diens plaatsvervanger, aangezien de heer zelden zelf in Breda aanwezig was. Dienovereenkomstig stond de drost in hoog aanzien: de aflegging van zijn eed geschiedde in handen van de prins, dit in tegenstelling tot de meeste van de overige ambtenaren van de domeinraad. Het ambt van drost is vergelijkbaar met dat van baljuw, zoals deze functionaris in Holland en Zeeland ook wel wordt genoemd.² De ontwikkeling van de baljuwschappen in Holland vertoonde mogelijk overeenkomsten met die in Brabant.³ Qua inhoud van de functie, sociale status van de bekleders van het ambt en inkomsten zijn de parallellen aanzienlijk.⁴ In tegenstelling tot veel van zijn Hollandse ambtgenoten of andere belangrijke functionarissen van de domeinraad (waaronder de rentmeesters) heeft de drossaard van Breda geen eigen archief nagelaten, behalve enige particuliere stukken.⁵ Er zijn slechts voor de eerste helft van de zestiende eeuw een aantal officiële rekeningen bewaard gebleven.⁶ Het mogelijk niet indienen van zijn rekeningen later duidt wellicht op onduidelijke verhoudingen tussen deze functionaris en de Bredase schepenbank in de verdeling van boeten en breuken.⁷

Rechtsmacht

De drossaard

In hoofdzaak bestond de functie van drossaard uit twee taken: algemeen toezicht-houder van het bestuur en hoofd van het justitie- en politieapparaat. De drost be-

¹ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 236 e.v..

² Zie bijvoorbeeld: Arend, *Zeven lokale baljuwschappen*.

³ Brokken en De Schepper, 'Beheer en controle van de overheidsfinanciën'.

⁴ Van der Ree-Scholtens en Spijkerman, *Inventarissen van de archieven van baljuw en hoge vierschaar*, i-xvi.

⁵ NA, Collectie aanwinsten inv.nr. 1858 (Van Aerssen); SAB, Archief weeskamer inv.nr. 535 (Bernuy). De collectie Van Aerssen bevat geen stukken over het drostambt, behalve de aanstellingsakten van Johan en Cornelis van Aerssen. In het familiearchief Van Wassenae zijn van drost Arent van Wassenae (1710-1722) een aantal stukken bewaard gebleven op Huis Twickel in Overijssel.

⁶ SAB, OSA inv.nr. 2860 e.v.; zie verder ook: Holleman, *Dirk van Assendelft*, 68-108. Van zijn Bossche ambtgenoot, de hoogschout, zijn eveneens de rekeningen bewaard gebleven (tot 1616), zie: Jacobs, *Justitie en politie*, 29-30.

⁷ Zie verder ook hoofdstuk twaalf.

schikte over een uitgebreid takenpakket, zoals blijkt uit een drietal particuliere instructies opgesteld door de prinsen Maurits en Filips Willem eind zestiende, begin zeventiende eeuw.⁸ Elk van deze drie instructies omvat 33 punten, die inhoudelijk alleen in woordgebruik iets verschillen. Volgens Van Goor (1744) is de instructie in de loop van de tweede helft van de zeventiende eeuw na een nader reglement voor het grootste deel in onbruik geraakt.⁹

In de eerste plaats werd de drossaard opgedragen de ingezetenen van stad en land in algemene zin te beschermen tegen gevaar van buitenaf; ten tweede moest hij tenminste elke twee maanden het onderhavige rechtsgebied inspecteren, om zodoende de wegen veilig te houden 'van straetschenders, knevelaers, moeskoppen, vremde speckboeven, ende van alrehande misdadige.' Ten derde moest hij in de wijde omgeving toezicht houden op de herbergiers en tappers. Zij stonden 'gedurende dese oorloge' onder verdenking allerlei verdacht volk onderdak te bieden; tevens diende hij in de gaten te houden welk krijgsvolk hier verbleef. In 1614 werd dit punt uitgebreid met de preventie van opkoop van waren door 'cagiers, botercoopers, poulaliers en andere diergelycke'. Het vierde punt geldt het algemene toezicht op de overige belangrijke functionarissen benoemd door de heer. Vanaf punt vijf betreft het nog vrijwel louter specifieke taken van de drost als hoofd van justitie en politie; in civiele zaken had hij geen enkele bemoeienis (punt 26 en 27).¹⁰

De drossaard was daarmee formeel verantwoordelijk voor de openbare orde en veiligheid in een groot deel van Noordwest-Brabant. Het ligt voor de hand dat hij, gezien zijn takenpakket en gelet op de omvang van de Baronie, beschikte over een uitgebreide eigen staf en kantoor. In de uitvoering van veel van zijn gerechtelijke taken was hij in de praktijk vooral aangewezen op de diverse schouten en de roeddraggers, die tesamen de sterke arm van de wet vormden. Dankzij het kohier van een speciale belasting voor het jaar 1665, is bekend dat naast het huis van toenmalig stadhouder Goswinus van Bernagie op de noordzijde van de Veemarkt 'd'officie vande heer drossaert' zat.¹¹

Recruterij vond in de late Middeleeuwen, evenals te Bergen op Zoom, plaats in kringen van de lagere adel gelet op de titels van 'ridder' en 'jonkheer'.¹² Edelen konden vanwege hun prestige beter bemiddelen bij de hofhouding van de heer. Weliswaar vond de functionaris qua geboorte of afkomst nooit zijn oorsprong in Breda, als belangrijkste eis van benoeming gold het Brabanderschap. In de bekleeding van het drostambt te Breda deed zich in de loop van de tijd een ontwikkeling voor, die tevens grote gevolgen had voor het bestuur van de stad. Vanaf 1590 zou de rol van de drossaards gedurende ruim een halve eeuw aanzienlijk toenemen wegens hun permanente vestiging in de stad, waarschijnlijk het gevolg van de verlating van de heerlijke residentie door de domeinraad. Tevens werd het ambt door de Oranjes steeds meer vergeven aan persoonlijke gunstelingen als beloning voor bevoezen diensten elders.¹³ In de tweede helft van de zeventiende eeuw werd de be-

⁸ Dit ondanks de beweringen van het tegendeel door Brekelmans in de *Geschiedenis van Breda*, II, 98 die spreekt van een gebrekkige taakomschrijving. Zie verder: NA, NDR inv.nr. 7980: de eerste instructie (f. 253 e.v.) [van de drossaard, schout, klerk van de bloede en roeddraggers] is op 10 maart 1593 aan drossaard en schout overgeleverd (vergelijk Van Goor, *Beschryving*, 203-208 d.d. 19-02-1594); de tweede instructie (f. 264-269) van alleen de drossaard is waarschijnlijk een net-exemplaar van de eerste; de derde instructie (f. 270-287) is gedateerd 05-03-1614.

⁹ Van Goor, *Beschryving*, 202. Bedoeld wordt het 'Reglement ende ordonnantie' voor officieren en ambtenaren in stad en land van Breda, Steenberghe en Prinsenland uit 1668 (en niet 1686, zoals Van Goor beweert). Zie: BHIC, Collectie Pels, inv.nr. 1935.

¹⁰ Voor zijn politietaken zie verder het volgende hoofdstuk.

¹¹ SAB, OSA inv.nr. 1652,

¹² Van Ham, *Macht en gezag*, 152.

¹³ Elliott en Brockliss, *The World of the Favourite*.

kleding van het ambt daarmee inzet van heuse hofpolitiek. Het ambt werd toebe-deeld aan kamerheren van de prins van Oranje, voor wie het vooral om de inkom-sten van het drostambt ging. Daarmee werd het een erefunctie voor de absolute top van het stadhouderlijk hof.

Op zijn beurt liet de drossaard waarneming van het ambt al vroeg over aan een lo-kale stadhouder die hij ook zelf benoemde. Het gebruik van benoeming van een ei-gen plaatsvervanger, aanvankelijk onder de titel van luitenant van de drossaard, ontstond in de tweede helft van de zestiende eeuw.¹⁴ De magistraat meende dat dit voor het eerst in 1571 was voorgekomen met jonkheer Jacob de Bie.¹⁵ Drost Van Haestricht zou echter reeds in 1566 een stadhouder hebben gehad in de persoon van mr. Adam van Keessel.¹⁶ Deze particuliere functionaris van de drossaard was oorspronkelijk alleen aangesteld voor de beveiliging van het platteland en om va-gebonden en andere delinquenten op te pakken. Zijn opvolger als drost, Jan van Berchem, liet zich al snel in de krijgsraad vervangen wegens zijn ‘menichfuldige affairen’ als drossaard, maar ook die van hemzelf.¹⁷ Philips de Bie was schout en stadhouder van drost Van Stakenbroek.¹⁸ Ook drost Hendrik van Stembor liet zich al vrij snel na zijn aanstelling in 1583 in de stad vervangen door een dergelijke stadhouder ‘à cause de plusieurs aultres vacations touchant le service de sa majes-té.’¹⁹ De familie Stembor leverde rond dezelfde tijd overigens tevens drossaards af in het aanpalende markiezaat van Bergen op Zoom.²⁰ Om zeker te zijn van een goede verrichting van de taken van de stadhouder werd het steeds gebruikelijker iemand uit het lokale patriciaat te benoemen.

De drossaard was tevens nog stadhouder van de lenen. In die hoedanigheid zat hij het Bredase Leenhof voor, de instantie waar alle zaken van feodale aard werden behandeld. In Bergen op Zoom was het juist de stadhouder van de lenen die als functionaris belangrijker was dan de drossaard.²¹ Het Leenhof daar was aanzienlijk belangrijker dan te Breda; ook in andere opzichten was de drost als functionaris er in de loop van de tijd minder belangrijk geworden.²² Eveneens vervulde de dros-saard van Breda de post van kolonel van de compagnieën der schutterij. Gedurende het korte bestaan van de Illustre School midden zeventiende eeuw was hij hier te-vens officier, in zijn hoedanigheid van hoofdofficier van het rechtsgebied. Dit be-tekende dat hij boven de curatoren werd gesteld als het ging om naleving van het reglement; daarmee behoorde vervolging van studenten halverwege de zeventiende eeuw tijdelijk ook tot zijn taken.²³ Dit was ook in andere universiteitssteden als Leiden gebruikelijk.

De schout

Bij de opsporing en vervolging van wetsovertreders werd de drost in belangrijke mate bijgestaan door de schout van de stad, die hem ter plekke verving als hoofd van de middelbare en lage jurisdictie. Ook de schout had overigens weer een eigen

¹⁴ Holleman, *Dirk van Assendelft*, 79; 82-83.

¹⁵ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 576r-v.

¹⁶ *Ibidem*, f. 548v.

¹⁷ SAB, OSA inv.nr. 7: AM 1578-81, f. 76 d.d. 21-09-1578.

¹⁸ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 112r.

¹⁹ ARB, Audiëntie inv.nr. 809/21, d.d. 24-11-1583.

²⁰ Van Ham, *Macht en gezag*, 153.

²¹ *Ibidem*, 162.

²² *Ibid.*, hoofdstuk 5.

²³ NA, NDR inv.nr. 7989, f. 102r-104r: d.d. 09-07-1646.

substituut of stedehouder. Zo was reeds Christiaan Baars in de jaren zeventig van de zestiende eeuw de stadhouder van schout Jan van Assendelft. Enige jaren daarvoor was hij nog rentmeester geweest van de weeskinderen van jonkheer Dirk van Assendelft: substituten waren naaste vertrouwelingen.²⁴ De schout had een eigen instructie van 15 punten.²⁵ Zijn belangrijkste taak bestond erin de vierschaar te ‘bannen’ oftewel bijeen te roepen en toe te zien op het verdere verloop van de processen (crimineel en civiel) in de schepenbank inclusief opsporing van verdachten, uitvoering van vonnissen en inning van boeten.²⁶ In politiek opzicht had hij hoege-naamd geen taken, behalve controle op de stedelijke ordonnanties en advisering hierin (punt 15): tot dien einde mocht hij tevens ter vergadering van de drossaard en de magistraat verschijnen. Schout Pelgrom wist in 1599 zelfs te bewerkstelligen dat hij voortaan bij het horen en sluiten van de stadsrekeningen aanwezig mocht zijn, ‘gelijk in allen politicqen zaecken bevuecht is’.²⁷ Tussen drossaard Johan van Aerssen en schout Gerard Pelgrom ontstond in de loop der jaren op deze en andere punten een grootschalig conflict, dat er uiteindelijk in resulteerde dat vanaf 1647 de ambten van drossaard en schout door een en dezelfde persoon werd bekleed, al bleef in de uitoefening van de rechtspraak het verschil titulair gehandhaafd.²⁸

Naast de schout van Breda kenden de dorpen in de Baronie ieder nog hun eigen schout en vorsters (gerechtsboden): dertien in totaal. Tot 1625 vernemen we weinig over hun rol, maar hierna als gevolg van de zogenaamde ‘retorsiestrijd’ (1625-1637) des te meer. Beide zijden - de prins en de Spanjaarden - claimden de Baronie als hun gebied en probeerden dienovereenkomstig zaken als bestuur, rechtspraak en belastingen zo goed en zo kwaad als het ging naar zich toe te trekken, elkaar daarbij ondertussen zoveel mogelijk dwarsbomend. Vooreerst wijzigden de Spanjaarden het bestaande rechtssysteem voor de Baronie. Voor criminele zaken ten platte lande, zaken van appèl en in leenzaken richtten zij een nieuwe hoofdbank op. Als reactie besloot de prins dat de schouten van de dorpen - in totaal 13 - voortaan in principe eens in de veertien dagen te Geertruidenberg ‘inde groote voorsaele van onsen huijse aldaer’ een vierschaar dienden te houden.²⁹ Geertruidenberg werd zo de tijdelijke nieuwe bestuurszetel van de Baronie. Dit betekende een relatieve versterking van de positie van de respective schouten, ten koste van die van de drossaard en de schepen- en hoofdbank van Breda.

In het vasthouden aan deze fictieve situatie bewees de drost in elk geval Frederik Hendrik een goede dienst. De schouten werd bijvoorbeeld opgedragen vóór 1 april de jaarlijkse kieslijsten gewoon op te blijven sturen.³⁰ Dat een en ander menigmaal in ‘confusie’ eindigde - onwettige arrestaties over en weer - behoeft hier verder geen betoog. Reeds in de zomer van 1627 werd gepoogd via onderling overleg tussen de Republiek en de Spanjaarden tot een oplossing te komen. Hoewel de conferentie hoofdzakelijk over algemene gevangenenruil ging, kwam ook de retorsie ter sprake. Namens de heer van Breda werd mr. Cornelis Montens naar Roosendaal afgevaardigd om daar een conferentie bij te wonen met gecommitteerden van de Infante, onder aanvoering van Jan Kessler, ridder en heer van Marquette, en de

²⁴ SAB, ORA inv.nr. 480, f. 103 d.d. 27-06-1576; ibidem, inv.nr. 482, f. 129 d.d. 18-07-1578. Zie voor hem verder: Holleman, *Dirk van Assendelft*.

²⁵ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 257r-259v; ibidem, inv.nr. 8000, f. 1-3.

²⁶ Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 607, wijst erop dat schouten geen salaris ontvingen: hun ambtsinkomen moest dus geheel komen uit emolumenten en uit de profijten van de ambtsuitoefening. Zij waren dan ook meestal niet onbemiddeld. Vergelijk: Holleman, *Dirk van Assendelft*, 75.

²⁷ SAB, OSA inv.nr. 11: AM 1603-1611, f. 1 d.d. 17-07-1599.

²⁸ Zie verder hoofdstuk twaalf.

²⁹ NA, NDR inv.nr. 7983, f. 252-253; d.d. 23-01-1627.

³⁰ Ibidem, inv.nr. 7984, f. 37: niet gedateerd

Republiek, onder aanvoering van de Rotterdamse burgemeesters Van Berkel en De Hoge.³¹ De Brusselse delegatie bleef echter bij het standpunt dat met het overgaan van de stad de hoofdbank voortaan haar toekwam. De schouten op hun beurt werden van twee kanten bestookt met missives waarnaar zich te gedragen. Een jaar later ondernam men nogmaals een poging tot een vergelijk te komen.³² Ook latere onderhandelingen bleven echter vruchteloos.³³

Herstel van de justitiële samenwerking kreeg na de reductie van de stad in 1637 prioriteit, met name omdat de periode onder Spaans gezag vanwege de retorsie had geresulteerd 'in confugie ende desordre'.³⁴ In het bijzonder de diverse (dorps)schouten lijken daarbij van het ontbreken van effectief gezag in de regio te hebben geprofiteerd. Het kostte in elk geval de nodige moeite hen na 1637 weer in het gareel te krijgen, zo blijkt uit diverse klachten van drossaard Cornelis van Aerssen. Bij het veranderen van de magistraten voor de dorpen was het bijvoorbeeld gebruikelijk dat zij hun nominaties eerst opstuurden naar de drossaard alvorens deze ze doorstuurde naar Den Haag. Gedurende de Spaanse periode waren ze kennelijk meer vrijheid gewend geweest en dientengevolge bleven althans sommigen van hen ook daarna de nominaties rechtstreeks naar Den Haag opsturen, daarmee de drossaard passerend: 'tot vercleijninge, ende disrespect van mijn ampt, ende preminentien'.³⁵ De drossaard was zelfs vast van plan geweest in eigen persoon naar de hofstad te komen, maar was 'door diversche pregnante redenen verhindert'; in plaats hiervan stuurde hij zijn stadhouder Daniël Buycx. Het significante hiervan was dat hij gehoord had dat, ondanks zijn aanschrijven, 'twee ofte drie ... schoutetten ... sijn, naer ick hoore naer Den Hage vertrocken' om er hun zaak te bepleiten.³⁶ Slechts persoonlijke interventie bood nu nog uitkomst. Twee jaar later schreef burgemeester Johan van Aerssen - hij sprak uit ervaring als voormalig drossaard - aan de domeinraad om de rechten van de drost in deze nogmaals te benadrukken, in een kennelijke poging om zijn zoon in diens 'gerechtigheden' te ondersteunen. De schouten die zich het meest onttrokken aan het oppergezag bleken die van Oosterhout en Roosendaal te zijn.³⁷

De schout van Ginneken, Gilze en Bavel, Anthonis Cloostermans, hield op zijn beurt de drossaard nauwelijks op de hoogte van delicten begaan in zijn district. Toen de drost ontdekte dat hij schikkingen ('compositien') met beklagden was aangegaan buiten zijn kennis om, dreigde hij hem behalve ambtsontzegging met een boete van duizend rijksdaalders of zoveel als toepasselijk zou worden gevonden.³⁸ En Cloostermans was niet de enige: 'ten hapert niet alleen daer, maer bij naer over al, sulckx datter niet, ofte ten minsten heel weijnich tot mijne kennisse comt vant gene gedelinqueert is'.³⁹ De ordonnantie van 10 december 1638, waarin de schouten werden gemaand zich weer naar de 'oude' gewoonte te gedragen, moest vijftien jaar later op aandringen van stadhouder Buycx nogmaals worden herhaald.⁴⁰ Deze competentiestrijd tussen drost en (dorps)schouten zou zich blijven

³¹ Ibidem, inv.nr. 7983, f. 269: d.d. 07-06-1627. Zie over het punt van gevangenenruil ook de vele resoluties van de Staten-Generaal voor het jaar 1627.

³² Ibidem, f. 289 e.v.; SAB, OSA inv.nr. 13: Acten Magistrael 1625-34, f. 93-107v.

³³ Cuvelier, 'Les négociations'.

³⁴ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 384r en f. 388r: d.d. 10-12-1638.

³⁵ Ibidem, f. 389r: brief C. van Aerssen d.d. 02-05-1641.

³⁶ Ibidem f. 390r: brief C. van Aerssen d.d. 03-05-1641.

³⁷ Ibidem f. 394r-v: brief C. van Aerssen d.d. 22-02-1643.

³⁸ Ibidem, f. 403 e.v.

³⁹ Ibidem, f. 402r: brief C. van Aerssen d.d. 22-01-1647.

⁴⁰ Ibidem, inv.nr. 7984, f. 87: d.d. 23-06-1653.

voortslepen. In 1680 kregen alle schouten - inmiddels was hun aantal van dertien tot negen geslonken - een nieuw reglement met bijbehorende salariëring.⁴¹ Ze dienden zich niet meer in te laten met de hoge jurisdictie of criminele zaken, behalve die van Oosterhout, Roosendaal en Dongen. Voor de meeste schouten bleef aldus nog maar weinig over om te doen.⁴² Met hun verzet hiertegen in de vorm van een lange lijst met 'Grieven' (bijvoorbeeld het innen van civiele boeten), wisten ze in elk geval te bewerkstelligen dat hun traktement werd verhoogd met vijftig gulden.⁴³

Gerechtsondersteuning: klerk van de bloede en roededragers

Naast de schouten in stad en land van Breda was er tevens nog een aparte groep van gerechtsdienaren: de klerk van de bloede en vier roededragers. De secretaris van de stad, Adriaan Dirven, was in elk geval sinds 1590 tevens klerk van de bloede (gerechtsbode) en ontving voor deze dienst dertig gulden per jaar. Zijn taak bestond er in eigen bewoordingen uit 'in alder vlijt de confessien der gevangen soo inde torture als andersins opte schrijven ende alle de getuijgen van s'heeren wegen pertinentelijck te examineren ende honne verclaringe te annoteren ende extraheren om in rechte over te geven'.⁴⁴ Voor alle duidelijkheid: dit was iets anders dan de functie van griffier van de schepensbank, wiens functie later te sprake komt. Dit wordt tevens duidelijk uit zijn instructie.⁴⁵

Dirven moest een apart boek bijhouden waarin alle composities door de drost aangegaan (in aanwezigheid van de schout) werden opgetekend. Dit gold tevens voor alle keuren en breuken.⁴⁶ De opbrengsten uit composities werden door de schout aan de klerk van de bloede overhandigd, waarvan deze de gerechtskosten diende te betalen. In het boek dienden tevens naam en toenaam van de gevangenen te worden genoteerd, de duur van hun hechtenis plus de bekentenissen voor het gerecht. Onder een apart hoofdstuk kwamen alle klachten, misdaden, keuren en breuken die de roededragers, vorsters en andere dienaars van drost en schout aanbrachten te worden opgeschreven plus door wie dit was gedaan en wanneer. Dit was van belang omdat deze dienaars per aangebrachte overtreding werden betaald.⁴⁷

De vier gerechtsboden of deurwaarders, de zogenaamde dienaars van de rode roede, waren vernoemd naar de doorne (of rode) roede die zij als blijk van haar bevoegdheid droegen.⁴⁸ Oorspronkelijk werden zij ook wel vorsters genoemd; deze benaming bleef bestaan voor degenen die dit ambt elders in de Baronie (en dus niet

⁴¹ Ibidem, inv.nr. 7981, f. 1r-8r: d.d. 10-05-1680. De negen schouten waren verdeeld over Roosendaal; Oosterhout; Etten en Leur; Dongen; Princenhage; Alphen, Baarle en Chaam; Ghilze, Rijen, Ginneken en Bavel; Sundert en Rijsbergen; Terheijden.

⁴² Ibidem, f. 19 e.v.

⁴³ Ibidem f. 54r: d.d. 27-12-1686. De 'Grieven' kwamen van de schouten van Etten, Ginneken, Gilze, Zundert, Rijsbergen en Terheide.

⁴⁴ NA, NDR inv.nr. 8000, f. 435r.

⁴⁵ Ibidem, f. 434r-v: de instructie telt acht punten. Zie ook inv.nr. 7980, f. 259v-260v en f. 281v-282v. Vergelijk voor Bergen op Zoom: Van Ham, *Macht en gezag*, 231.

⁴⁶ In Bergen op Zoom was de klerk van den bloeden eveneens belast met het innen van de breuken. In de zestiende eeuw was hij tevens stadhouder van de drossaard en in 1517 tegelijk als klerk van de weeskamer fungeerde, zie: Van Ham, *Stedelijke archieven*, 142.

⁴⁷ NA, NDR inv.nr. 8000, f. 434v artikel 6: 'vuytreijcken [blanco] penningen van tegene dair voiren t delict bij hem aengebrocht boven het wijngelt gecomponeert zal weezen'.

⁴⁸ Jacobs, *Justitie en politie*, 78-81. In Den Bosch worden zij groenroeden genoemd, in Bergen op Zoom korteroeden.

in de stad) bekleedden.⁴⁹ In hun huis mochten zij 'vrunte' (gevangenis) houden en boeien en veters ter verzekerde bewaring. Gevangenen dienden vier stuivers per dag voor hun eigen onderhoud te betalen anders verdwenen zij in de Gevangendoort. Verder begeleidden de gerechtsboden de gevangenen op hun weg van en naar de gevangenis. Voor hun herkenbaarheid dienden zij zichzelf iedere twee jaar in een nieuw uniform te steken ('sheeren cledinghe ende couleur').⁵⁰ Tenminste een van hen diende op alle zon- en feestdagen in de kerk te zijn om ervoor te zorgen dat eventueel aanwezige bedelaars niet gingen bedelen. Tevens moesten zij over een goed paard beschikken. Over vaste inkomsten wordt niet gerept.⁵¹ In tegenstelling tot de overige gerechtsdienaren werd hun instructie later uitgebreid van 18 naar 24 punten.⁵² Nieuw waren bepalingen omtrent hun bekwaamheid, schriftelijke verslaglegging en hun wijze van verkiezing (één door de schout, drie door de drossaard). Dit laatste was in 1605 goedgekeurd door de domeinraad.⁵³ Vooral de roededragers waren degenen die vrijwel dagelijks in de weer waren met de rechtsvervolging. Elke maandag-, woensdag- en zaterdagmorgen dienden ze zich bij het huis van de drossaard en ook dat van de schout te verzamelen, om te vernemen of er iets gedaan moest worden. Verder moesten zij bij toerbeurt op zon- en andere feestdagen de drost en de schout vergezellen, zodat telkens een van hen vrij had.

Het ambt van roededrager was door een gebrek aan vast traktement of emolument beslist geen vetpot: in 1685, 1694 en 1698 vroegen Adam Adriaensz. en Sacharias de Poot van de jaarlijkse recognitie of ambtgeld van vijftien gulden ontslagen te worden, omdat zij anders in het (toch al sobere) onderhoud van vrouw en kinderen in de problemen zouden geraken.⁵⁴ Er waren eind zeventiende eeuw nog maar twee van de vier roededragers over plus nog enkele soldaten van de rode roede, die desondanks door rentmeester Pieter Suerius werden geprest tot betaling van de recognitie. Hij karakteriseerde hen als 'diefleijders ... altezamen slegte en geringe lieden'.⁵⁵

Handhaving van de openbare orde was door de vele bandieterij in de regio (waar de Generaliteitslanden in bredere zin berucht om waren) verre van eenvoudig. Herhaaldelijk is er sprake van overvallen op wagens of mensen die buiten de stadspoorten in een hinderlaag werden gelokt. De drost kon hier weinig tegen uitrichten, aangezien de criminelen beter bewapend waren dan hij en zijn mannen. In 1615 schreven de Staten-Generaal aan de gouverneur van de stad enige van zijn soldaten ter beschikking te stellen.⁵⁶ Met de afloop van het Bestand in 1621 vroeg de drost, in reactie op verlening van sauvegarde (een vrijgeleide) aan rentmeester Mattemburg, er zelf een aan voor zijn stadhouder en de roededragers opdat zij zich veilig op het platteland konden begeven, maar opvallend genoeg niet voor zichzelf: kennelijk was hij niet van plan al te actief te gaan opereren.⁵⁷ Na het sluiten van de

⁴⁹ Cerutti e.a., *Geschiedenis van Breda*, I, 216. De vorsters in het land van Breda traden tevens op als jachtopziener.

⁵⁰ In Bergen op Zoom daarentegen werden de twee bedienden van de schout op kosten van de heer van kleding voorzien, zie: Van Ham, *Macht en gezag*, 166.

⁵¹ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 260v-262v: de instructie telt achttien punten.

⁵² Ibidem, vergelijk: f. 283r-287r: de instructie is genummerd van I tot en met XXV, maar punt IX is tevens als X genummerd.

⁵³ SAB, OSA inv.nr. 11: AM 1603-11, f. 89v d.d. 06-10-1605.

⁵⁴ NA, NDR inv.nr. 8001, f. 157 e.v.

⁵⁵ Ibidem, f. 165r: brief J. Eckhardt d.d. 13-07-1698. Omdat ze als zodanig niet als gerechtsboden stonden geclasseerd maar als roededragers, vroeg deze zich af van wie hij eigenlijk de recognitie diende te eisen.

⁵⁶ Res. S-G, NR deel 2, 19 augustus 1615, 495.

⁵⁷ NA, NDR inv.nr. 7979, f. 17r: brief J. van Aerssen dd.14-04-1621; '... verscheijden occasien sullende somtijts voorvallen dat ick hen buijten de stadt sal moeten senden, soo om informatie te nemen op alle swaere delicten die

Vrede van Munster in 1648 besloot de heer van Breda de drossaard te ordonneren tien à twaalf kloeke mannen, voorzien van een behoorlijk geweer, in dienst te nemen om een verwachte toename in de overlast van ‘verscheijde moescoppers, knevelaers, vagabunden ende alderhande soorten van bedelaers’ te bestrijden.⁵⁸ Dit was nodig geworden omdat de drossaard met zijn gerechtsdienaren ‘niet machtich en is ... de voorsz. wegen ende straten veijl te houden’: de roededragers waren dagelijks in de weer in de stad ‘inde ordinariisse exploicten van de justicie’, maar ook als deurwaarders voor particulieren en de vorsters op het platteland. Kennelijk verdienden zij op deze manier wat erbij.

Elke van de nieuw aan te nemen mannen zou tweehonderd gulden betaald krijgen uit de repartitie (de belastingomslag over de Baronie). Gerard Pauw, wachtmeester en substituut-baljuw van Den Haag, werd aangesteld als commandeur en, na de dood van Cornelis van Aerssen in 1651, als leider.⁵⁹ Kennelijk was de misdaadgolf groter dan verwacht want binnen twee weken kreeg de drost uiteindelijk last om veertien man (zes man te paard en acht te voet) aan te stellen.⁶⁰ Hun taak was om bij nacht en ontij de heerlijkheid te doorkruisen, de straten en wegen vrij te houden, de boeren te vrijwaren van overlast en toe te zien op naleving van het plakkaat op de jacht. Elders in Staats-Brabant werden soortgelijke plannen voor de algemene veiligheid uitgevoerd, aan de hand waarvan de domeinraad de betalingswijze overnam.⁶¹ In 1652 waren er nog negen man in dienst (enige waren door de drost wegens wangedrag afgedankt) voor drie gulden per week ieder, wat echter tien maanden later nog niet betaald was.⁶² Stadhouder Buijcx was zeer over hen te spreken; ze zouden ‘dach ende nacht tot noch toe met allen vlijt ende iever’ ten behoeve van de domeinraad hebben gediend.⁶³ Volgens hem dienden ze een tweeledig doel: ‘tot maintenue vande autoriteijt van sijne Hoocheijt’ (d.w.z. ‘tot bevrijdinghe van sijne hoocheijts bossen, wilt’) enerzijds ‘ende weringhe van alle bedelaers ende vagebonden’ anderzijds. De stadhouder bracht daarbij tevens in herinnering hoe het geweest was ten tijde van het Bestand: ‘dat de luijden opte uythoecken vande dorpen woonende qualijck op hare bedden sullen derven rusten’, iets waar hij nu weer voor vreesde.

De lokale stadhouder waarschuwde er verder voor dat in geval van hun afdanking, de landdrost van de Meierij zijn aangevangen excursies met zijn eigen manschappen richting de Baronie en het Markiezaat - een geval van territoriumdrift bij achtervolgingen? – zou uitbreiden. Ook luitenant Pauw werd vanaf 1651 niet meer betaald, iets waar hijzelf in 1653 en zijn weduwe in 1656 zich over beklagde.⁶⁴ In

daer sullen mogen geperpeteert worden, als om andere saecken mijnen dienst ende ampt concernerende, de roeijdragers hebben mede sauvegarde van doen, soo om den voorn. mijnen stadthouder int exerceren van sijn ampt t’assisteren, als om haere dagelijcx exploitent van iustitie te doen, sonder dewelcke sij aenden cost niet en cunnen geraecken, noch haer selven onderhouden, want sij geen tractementen hebben, noch andere proffijten dan sij met haere exploitent en winnen’.

⁵⁸ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 657r-v d.d. 23-06-1648.

⁵⁹ Ibidem, f. 658r-659r d.d. 16-07-1648; f. 668r gedateerd juni 1651.

⁶⁰ Ibidem, f. 661r-v d.d. 28-07-1648. De drossaard kreeg fl.120.-. per maand voor twee paarden en zijn luitenant fl.50.-. voor één paard.

⁶¹ Ibidem, f. 662r d.d. 23-07-1648: commissie van de Raad van State voor de heer Van Broechem in het Markiezaat; fl.386.- in totaal, plus fl.150.- aanrits- en loopgeld; zie ook f. 663r.

⁶² Ibidem, f. 669r : resolutie domeinraad 8 oktober 1652; f. 670r-v: rekest Buijcx niet gedateerd; f. 671r: rekest personen van de rode roede. Degenen te paard kregen fl.24.-. en die te voet fl.12.-. per maand.

⁶³ NA, NDR inv.nr. 7984, f. 85r d.d. 24-06-1652.

⁶⁴ Ibidem, inv.nr. 7980, f. 673r-v: niet gedateerd; f. 679: domeinraad aan Buijcx d.d. 22-02-1656; f. 680-1: rekest van de weduwe Cornelia de Lange (haar man was op 20 december 1656 [moet wrs. 1655 zijn] overleden); f. 682: bericht van de officieren en gecommiteerden van de baronie d.d. 6 april 1656.

1668 waren er nog zes man over, die toen in het Broeck van Oosterhout de landerijen van de heer bewaakten tegen een pachtersoproer.⁶⁵

In 1677 kreeg drossaard Bentinck last tot de aanstelling van zeven soldaten van de rode roede, waarvan er sinds 1680 in elk geval twee te paard waren. Het onderhoud van deze paarden viel volgens een vaste verdeling ten laste van de Baronie. In 1700 werden ze echter verkocht door de toenmalig provisionele stadhouder mr. Jacob van Buerstede. Korte tijd later, onder dreiging van oorlogsomstandigheden met toenemende orders vanuit Den Haag (maar eveneens meer dieven en vagebonden), werden er weer andere gekocht aangezien ze meer dan ooit nodig waren.⁶⁶ Halverwege de achttiende eeuw waren er nog immer zes soldaten van de rode roede in functie, die 'van onheugelijke tijden genoten vrij logement in de barakken op het Nonnenveld.'⁶⁷

Inkomsten

Veel van zijn taken liet de drossaard dus aan anderen over; daarentegen kwam wel het grootste deel van de inkomsten hem toe. Inkomsten uit ambtsbekleding bestonden in de regel uit twee componenten: enerzijds een vast (maar meestal laag) salaris, anderzijds de emolumenten - incidentele inkomsten uit handelingen die uit het ambt voortvloeiden. Het vaste gage van de domeinraad bedroeg vierhonderd gulden; van belang waren vooral allerlei neveninkomsten. Met behulp van een memorie van substituut-drossaard Daniël Buycx uit 1657 vallen de daadwerkelijke verdiensten beter te herleiden (zie tabel 3.1).⁶⁸

Het totaalbedrag van ruim drieduizend gulden staat in ieder geval in geen verhouding tot het basisinkomen van vierhonderd gulden: van belang waren dus vooral de neveninkomsten. Het jaargeld dat hem werd toegelegd door de Raad van State had hij in het bijzonder te danken aan zijn werkzaamheden ter bevordering van de intensievere inning van de contributies. Drossaard Bernuy was de eerste geweest die hiervoor in 1599 en daaropvolgende jaren in aanmerking was gekomen.⁶⁹ Tijdens de aanvang van het Bestand in 1609 leek het er even opdat de drossaard, met de stopzetting van de contributieheffing, deze welkome jaarlijkse bonus van het landsbestuur voortaan zou ontvallen. Na tien jaar was deze post inmiddels min of meer tot een vast inkomensbestanddeel geworden en werd de drossaard alsnog uit de opbrengst van de gemene middelen in de Baronie driehonderd gulden toegelegd.⁷⁰

Na de dood van Bernuy vroeg zijn opvolger eveneens om dit bedrag wegens hulp aan de ontvangers van de gemene middelen. Dit werd hem voorlopig toegezegd indien hij zich hierin zeer ijverig zou betonen.⁷¹ Na een 'proefperiode' werd dit ook hem (en zijn opvolgers) vast toegestaan. Gedurende het Spaanse interregnum kwam doorbetaling hiervan tijdelijk op losse schroeven te staan, aangezien er geen inkomsten meer tegenover stonden. In 1630 wezen de Staten-Generaal het verzoek

⁶⁵ Ibidem, f. 685r niet gedateerd maar met apostille d.d. 23-04-1668.

⁶⁶ Ibidem, f. 687r-v d.d. 25-06-1677; f. 691-v: resolutie domeinraad d.d. 12-10-1702 op een rekest van Anthonis Pesser (zie achterzijde).

⁶⁷ Idem, f. 693r.

⁶⁸ Idem, f. 418r-419r: d.d. 08-06-1657.

⁶⁹ Res. S-G, OR deel 10, 4 december 1599 (p. 761 n.3).

⁷⁰ Ibidem, NR deel 1, 9 december 1610 (p. 265 n.3); ibidem, 18 november 1611 (p.514).

⁷¹ Idem, NR deel 2, 20 januari 1615 (p. 137).

van de drossaard tot doorbetaling daarom af, nadat het eerder nog een keer was verlengd.⁷²

Tabel 3.1 Inkomsten drostambt anno 1657

Jaarlijks pensioen (traktement) van de heer	fl. 400.-.
Huishuur van de stad	fl. 200.-.
Twee tabbertlakens van de stad (als drost en schout)	fl. 80.-.
Jaarlijks pensioen van de Baronie	fl. 900.-.
Jaarlijks pensioen van de Raad van State wegens assistentie pachters	fl. 300.-.
Kleine boeten op de griffie	fl. 125.-. N.B. memorie
Recognitie van Teteringen	fl. 20.-. N.B. een vet varken
Recognitie ambachten op "Verloren Maandag" (afleggen eed dekens van de gilden en nieuwelingen)	fl. 40.-. N.B.
Stadhouder van de lenen	fl. 100.-. N.B. memorie
Leges der secretarie (tekenen appelbrieven of vonnissen)	fl. 50.-.
'vallende breuken'	fl. -- N.B. memorie
'secrete compositien ofte vereeringe'	fl. 1.000.-.
Reiskosten Den Haag, veranderen magistraat platteland en van dorp tot dorp te rijden	fl. 75.-. N.B. onkosten hoger
Recognitie van Thorn (abdij)	fl. -- N.B. 8 veertelen rogge (memorie; weigerig sinds 'stoornisse')
Recognitie van diverse vorsters in de Baronie	fl. -- N.B. 20 veertelen rogge (memorie, merendeel te arm)
Totaal	fl. 3.290.-.

De andere bedragen waren eveneens emolumenten al konden die soms lang op zich laten wachten. Algemeen wordt aangenomen dat (gerechts)functionarissen als hij qua inkomsten bijzonder afhankelijk waren van de breuken (boeten) voor misdaden en overtredingen.⁷³ Complexe verdeling van de opbrengsten uit de rechtspraak bellette allereerst een vlote uitbetaling hiervan. Van de kleine boeten op de griffie had Buycx in 1657 bijvoorbeeld naar zijn zeggen nog geen cent ontvangen, aangezien griffier Van Vliet beweerde dat dit bedrag gelijk stond aan diens totale verdiensten en van hem toch onmogelijk kon worden verlangd dit af te staan. Dezelfde griffier was tevens niet erg toegeeflijk geweest waar het de leges betrof, bijvoorbeeld bij het ondertekenen van appèlbrieven of executievonnissen. De griffier van de lenen gaf hem al evenzeer problemen daar hij 'gansch traech is om de vervallen leenen te doen verheffen' (uitgiften van het Leenhof). 'De vallende breucken sijn bij mijnen tijde weijnich geweest, ende de oncosten van gevangen en hangen, geesselen ende brandtmercken sijn seer veel geweest mits dat de schoutetten vande dorpen alles te seer naer haer nemen, dan bij naerder ende commissie soo soude sulcx wel connen werden geremedieert.'

Het is niet toevallig dat, in wat geacht werd zijn belangrijkste inkomstenbron te zijn, precieze gegevens ontbreken. Breuken boden hem door middel van compose-

⁷² Res.S-G digitaal, 13 april 1630; 10 en 12 september 1626.

⁷³ Vergelijk: Van Ham, *Macht en gezag*, 165.

ren (financiële schikking zonder gerechtelijke vervolging) de gelegenheid bij te verdienen. Hoewel dergelijke schikkingen geacht werden niet buiten de justitie om te gebeuren, was dat vaak wel het geval. Dit bevorderde tevens klassenjustitie.⁷⁴ Verder had de drossaard nog recht op een aantal vaste vergoedingen. Omtrent het veranderen van de magistraat te Princenhage en op het platteland klaagde de stadhouder dat hij meer onkosten maakte dan de vergoeding die hij hiervoor kreeg. De recognitie van de abdij van Thorn was door een verandering in de heffing van de tienden sinds enige jaren onzeker geworden: ‘soo vallen sij weijgerich hetselve meer te geven’. Tenslotte viel ook van de gebruikelijke recognitie van de koster van enkele dorpen in de Baronie weinig meer te verwachten ‘dan alsoo den meereendeel arm sijn’.

De emolumenten van de drossaard bestonden dus uit enkele tamelijk vaste bestanddelen namens de heer van Breda, de stad en de Raad van State die bij elkaar een basisinkomen genereerden van ruim tweeduizend gulden. Voor het overige was het afwachten. Bij zijn benoeming betaalde de Baronie tevens een “bienvenue”: uit de achttiende eeuw is bekend dat dit een bedrag was van duizend zilveren ducats.⁷⁵ De geboorte van een kind van de drossaard werd traditioneel luister bijgezet met een zogenoemde pillegift.⁷⁶ Sommige emolumenten verdwenen in de loop van de tijd terwijl er andere voor in de plaats kwamen. In welke mate de inkomsten aan salaris en emolumenten jaarlijks inderdaad schommelden, wordt duidelijk uit een overzicht van stadhouder mr. Cornelis Damisse over de periode 1677-1687:⁷⁷

Tabel 3.2 Inkomsten drostambt 1677-1687

jaar	bedrag		jaar	Bedrag
1677	fl. 2.560:14		1683	fl. 7.487: 6: 8
1678	fl. 4.261:13		1684	fl. 7.130:15
1679	fl. 4.151: 1: 8		1685	fl. 5.508:16
1680	fl. 3.841: 8: 8		1686	fl. 8.980: 18
1681	fl. 4.384:19		1687	fl. 7.066: 6
1682	fl. 9.123:12			

Over een periode van tien jaar bedroegen de inkomsten in totaal fl. 64.497.-, oftewel jaarlijks gemiddeld zo’n zesduizend gulden. Dit lag inmiddels fors hoger dan enige decennia eerder. Deze gegevens zijn bewaard omdat Damisse afspraken met de drossaard over terugbetaling stelselmatig niet lijkt te zijn nagekomen. Damisse had zichzelf rijk gerekend, reden waarom alsnog alle ontbrekende posten moesten worden verantwoord. De problemen waren gerezen wegens een nog openstaande rekening van bijna vierduizend gulden (fl. 3.839-19.-). Dit achterstallige bedrag bleek grotendeels te zijn ingeboekt uit inkomsten die nooit waren gematerialiseerd.⁷⁸ Bij een enkele schuldenaar viel bijvoorbeeld ‘niets daervan te recuperereen als sijnde een arm man’. De drie veertelen rogge voor poederkoren van Zundert werd niet langer door de vorsters aldaar betaald. De recognitie van de abdij van

⁷⁴ Egmond, ‘*Recht en krom*’, 23-25.

⁷⁵ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 522v.

⁷⁶ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 97.

⁷⁷ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 422r: niet gedateerd. Voor de jaren 1686 en 1687 is het bedrag exclusief, dat wil zeggen zonder aftrek van uitgaven.

⁷⁸ Ibidem, f. 423r-429r: ‘posten ende loquatur’ 1676-1687.

Thorn werd nu meestal afgedaan met twintig gulden. Soms was ook sprake van onderpand: 'een stuckje goudt met een kleene schelling, tot een naderschap geconsigneert; wordt geseijt nog in handen ofte ter secretarije berustende te sijn'.⁷⁹

Geregeld is ook sprake van de zogenaamde 'stooringshen': in ruil voor een som geld - een recognitie - werd het katholieken oogluikend toegestaan diensten te houden in de Baronie. De bedragen die hiermee gemoeid waren hingen waarschijnlijk af van de grootte van de parochie; zo betaalde Princenhage in 1682 honderdvijftig gulden (vermoedelijk nog niet eens het hele bedrag) en Ginneken in 1680 honderd gulden.⁸⁰ Deze bedragen kregen een steeds vastere vorm, een van de belangrijkste redenen voor de stijging van de totale inkomsten. Van sommige stedelijke instanties kreeg Damisse jaarlijks nu ook een vast bedrag. Zo inde hij van het koopbrouwersgilde honderd gulden en ontving hij van het brouwersgilde eenzelfde som geld. Dit relatief hoge bedrag duidt mogelijk op onregelmatigheden met de handel die hij oogluikend toeliet, maar het hoe en waarom is niet altijd even duidelijk. Tot slot kreeg hij eind zeventiende eeuw ook nog veertien karren met eiken brandhout van de domeinraad als emolument.⁸¹

De samenwerking met de griffier met betrekking tot de betaling van leges verliep nog altijd even problematisch als voorheen. Volgens een bepaalde verdeelsleutel moest hij deze vervolgens weer afstaan aan derden; in het geval van de drossaard betrof het 'de rechten vanden drossard van appointementen ende andersints bij den greffier gecolligeert' (de zogenaamde recognitiën van officiën). Tevens waren er wat onduidelijkheden bij de declaraties van de stadhouder. Een van de gewoonten van de drossaard was, om na afloop van een executie een maaltijd te beleggen voor de uitvoerders; de kosten voor dit galgenmaal mochten niet meer dan zesendertig gulden overschrijden. Als diens plaatsvervanger had de stadhouder echter ook in enkele andere gevallen, bijvoorbeeld bij geseling, commissarissen gefêteerd.

In hoeverre is er inderdaad sprake geweest van een stijgende lijn in de inkomsten van de drossaard? Wegens het ontbreken van gegevens voor de eerste helft van de zeventiende eeuw kan hierover slechts worden gespeculeerd. Vermoedelijk lagen ze toen lager. De drossaard was in die periode (en daarvoor) toch meer een politieke commissaris, die bovendien zijn gerechtelijke inkomsten nog moest delen met de schout van de stad (wiens functie in 1637 werd opgeheven). Hij was weliswaar een persoon van aanzien, maar drossaard Bernuy liet bij zijn dood in 1613 meer schulden dan inkomsten na, hoewel hij toch ruim twintig jaar het ambt had bekleed. De financiële perikelen waren zelfs zo erg dat de voogden een verzoekschrift aan de prins schreven om de twee nagelaten weeskinderen gedurende hun leven een toelage te vergunnen in de vorm van het jaarsalaris van de drossaard door de domeinraad à vierhonderd gulden.⁸² In de tweede helft van de zeventiende eeuw

⁷⁹ Ibidem, f. 423v.

⁸⁰ Ibidem f. 436r: 'hoedaenigh het met de stooringshen der Paepisten gelegen zij en off die soo leggen als in alle de respectieve reeckeninghen worden verantwoord, soude lichtelick bij deselve Papisten kerckenraed, die buijten twijffel quittance t'elckens voor haer betaelde hebben genomen, kunnen worden exactelick ondervraeght'. Vergelijk: ibidem, f. 423r: 'den rendant seijt dat van alle posten van stooringe der papisten quitantie gegeven'; f. 423v-424r: 'te produceeren de memorie onder d'heer Damius berustende wegens 500 gulden voor Paep de Fraij bij compositie betaelt wegens 't presenteeren van een chocquante remonstrantie'; f. 424r: 'rest Gilse en Rosendael voor een geheel, en Etten voor een half jaer stooringe der papisten aen d'heer drost; is oock de vraegh hoeveel iijeder plaets moet betaelen'; f. 424v: div.; f. 425v-426r: ibidem, etc.

⁸¹ Ibidem, f. 449r: resolutie domeinraad d.d. 23-09-1712. Dit emolument is mogelijk pas eerst onder drossaard Bentinck ontstaan; het brandhout werd 's winters naar diens landgoed te Diepenheim gebracht.

⁸² SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 535: niet gedateerd, maar met apostille in de marge door Filips Willem d.d. 20-09-1613.

lijken de inkomsten gestegen te zijn, maar mede als gevolg van frauduleuze handelingen.

Later, halverwege de achttiende eeuw, lagen de totale inkomsten weer iets lager op bijna vijfduizend gulden.⁸³ Vanaf 1686 vervielen overigens alle boeten en breuken aan de drost, waardoor hij deze inkomsten voortaan niet meer hoefde te delen. De samenstelling van het bedrag was toen inmiddels wel danig gewijzigd ten opzichte van een eeuw eerder: slechts de leges van de “Verloren Maandag” waren dezelfde gebleven; in plaats van twee restte nog één tabbertlaken. Het veranderen van de magistraat op het platteland daarentegen leverde hem nu tweehonderd gulden op; eerdere klachten hierover waren kennelijk op enig moment gegrond verklaard. In 1769 stelde de toenmalige lokale stadhouder een uitgebreide memorie op over de inkomsten, waarin hij inmiddels drie soorten onderscheidde: vaste inkomsten, emolumenten en douceurs (nog het best te omschrijven als giften in natura).⁸⁴ Een van de emolumenten was inmiddels bewoning van het huis Pergamont in het Valkenberg (bij het kasteel) waar de familie Damisse al jarenlang woonde. Uit een meegestuurd overzicht over de jaren 1757-1766 blijkt een jaarlijks gemiddelde van fl. 6.327.-. De opbouw van het bedrag onderging aldus grote wijzigingen in de loop van de tijd, maar was altijd substantieel.

De hoge inkomsten maakten het ambt in de achttiende eeuw dan ook onderwerp van hevige competitie met als hoofdprijs een positie van grote sociale status, waarvoor bij voorbaat tienduizenden guldens werden geboden. Terwijl het ambt eens een gunst was geweest van de heer van Breda aan een van zijn naaste vertrouwelingen aan het hof, verwerd het in de loop van de tijd steeds meer tot een wedloop voor de rijksten onder de Nederlandse adel. De drossaard had altijd een recognitie van tweehonderd gulden aan de rentmeester betaald; vanaf 1709 diende hij jaarlijks tevens tweeduizend gulden rechtstreeks aan de domeinraad te betalen.⁸⁵ De drost betaalde toen maar liefst fl. 50.000.-. voor verwerving van het ambt; een halve eeuw later was dit bedrag zelfs opgelopen naar fl. 100.000.-.⁸⁶ Er valt dan ook met recht te spreken van het belangrijkste ambt van de prinselijke domeinen.

Over het leven van de drosten en hun stadhouders halverwege de zestiende eeuw is het nodige bekend dankzij de studie van Holleman⁸⁷ Vanwege hun grote belang voor de geschiedenis van de stad en het stadsbestuur, volgt hier daarom een biografisch overzicht.

Jonkers en hovelingen

Ferdinand de Bernuy (1590-1613)

Hoe paradoxaal dit ook mag klinken, over de eerste drossaard na 1590 zijn we vooral goed ingelicht vanwege zijn dood. Omdat hij en zijn vrouw binnen een paar maanden van elkaar overleden in de zomer van 1613, bleven er twee wezen achter:

⁸³ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 97.

⁸⁴ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 520r-525v: ‘memorie nopens het drostamt’ d.d. 25-07-1769. In BHIC, archief Schouten 16e-19e eeuw, inv.nr. 36 bevindt zich een summier notitie van Johan Hendrik Damisse uit de eerste helft achttiende eeuw over zijn inkomen, waarin hij slechts op fl. 1.380.-. komt, exclusief het emolument van gratis inwoning in het huis in het Valkenberg (waar hij later weer voor moest gaan betalen).

⁸⁵ ibidem, f. 448r: resolutie domeinraad d.d. 02-01-1710.

⁸⁶ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 98.

⁸⁷ Holleman, *Dirk van Assendelft*.

een zoon Willem Mauritz (geb. 1598) en een dochter Maria Emilie (geb.ca. 1596), voor wie zorg moest worden gedragen door de Bredase weeskamer. In het desbetreffende, rijke archief bevindt zich een dik dossier bestaande uit diverse katernen over de afwikkeling van Bernuys inboedel, die ruim tien jaar in beslag zou nemen.⁸⁸ Zijn vader (ook Fernando geheten) - 'een machtich rijck ende gegoeijt man sijnde' - was een zeer vermogend koopman-financier te Antwerpen, die daar een leidende rol speelde in de opkomst van het calvinisme en zijn lot vanaf het begin van de Opstand met het kamp van Willem van Oranje had verbonden.⁸⁹ Nochtans had dit hem weinig voordeel opgeleverd, integendeel: met achterlating van zijn erfgoederen had hij de prins gevolgd en financieel ondersteund.

Zijn zoon had dit nomadenbestaan voortgezet en was 'op sijn eijgen borse' meegegaan op de tochten door Duitsland, Frankrijk en de Nederlanden. In eerste instantie werd hij voor zijn trouwe dienst beloond met de rang van 'domesticq hoffjoncker' oftewel *gentilhomme*.⁹⁰ Zijn aanwezigheid te Delft, verblijf van het hof na het vertrek uit Breda in 1581, blijkt onder meer uit een pillegift van deze stad in de vorm van een lijfrente van vijftig gulden, die hij later kreeg bij de geboorte van zijn eigen zoon.⁹¹ De beide voornamen van zijn kinderen - vernoemd naar kinderen van Willem van Oranje - geven in dat opzicht voldoende blijk van zijn loyaliteit en de innerlijke uitwerking van Oranje-cliëntelisme. Bernuy was inmiddels opgeklommen tot hofmeester (althans zo wordt hij genoemd)⁹², in welke rang hij na het overlijden van Willem van Oranje werd gecontinueerd door Maria van Nassau (diens oudste dochter). In het desbetreffende dossier van de weeskamer bevinden zich hieromtrent nog enige rekeningen.

In 1590, toen de Oranjes door de verovering van Breda weer kon beschikken over de heerlijke rechten in de Baronie, intervenieerde zij korte tijd in de stedelijke politiek. Hieraan dankt Bernuy ongetwijfeld zijn aanstelling als drossaard. Bovendien was hij getrouwd met Margareta van Haastricht, weduwe van jonkheer Philips de Gruiter, heer van Dirksland. Haar vader Godevaart, heer van Drunen was zelf schout geweest van Breda in de jaren 1565-1574. De persoonlijke binding met het huis van Oranje-Nassau plus zijn lokale banden, maakten Bernuy dus uitermate geschikt voor zijn nieuwe functie. Zijn nauwe contacten met het Oranjehuis blijken bijvoorbeeld nog in 1602 wanneer hij als tussenpersoon optreedt wegens een levering van '14 ons minus een kwart goud' aan goudsmid Jeremias Maes door Filips, graaf van Hohenlohe, die in 1595 was getrouwd met Maria van Nassau.⁹³

In zijn eerste jaren als drossaard werd Bernuy bijgestaan door een plaatsvervanger, destijds nog luitenant geheten: Hugo van Luchtenberg. Deze was een zoon van de Bredase schepen mr. Godert van Luchtenberg, die diende van 1562-1568 en van 1578-1580. Zelf werd Hugo in 1596 benoemd tot schout van Geertruidenberg, een ander domein van de Oranjes, wat hij tot 1631 zou blijven.⁹⁴ In latere jaren (in elk geval na Bernuys dood) lijkt Franchoy Bacx de taak van plaatsvervangend drost te

⁸⁸ SAB, Archief weeskamer, inv.nr. 535. Helaas is in de afgelopen jaren één katern hieruit verdwenen, waaruit door mij persoonlijk nog wel aantekeningen zijn gemaakt. Het betreft hier een katern waar in de marge bedragen en namen van opkopers van spullen uit de boedel staan genoteerd.

⁸⁹ Marnef, *Antwerpen*, 134-137.

⁹⁰ Delen, *Hof Willem van Oranje*, 106-107.

⁹¹ SAB, Archief Weeskamer, inv.nr. 535.

⁹² Het was overigens niet ongebruikelijk voor gentilshommes om door te groeien naar de hoogste rang van hofmeester, zie: Delen, *op.cit.*, 92.

⁹³ SAB, ORA inv.nr. 501, f. 8: d.d. 14-01-1602. Het is niet duidelijk waarvoor dit bestemd was. De transactie staat niet vermeld in: Van Rijen, red., *Zilver en zilversmeden*, 282-284. Hier wordt wel melding gemaakt van een 'werk' voor Klundert in 1602.

⁹⁴ Mollenberg, *Onuitgegeven bronnen Geertruidenberg*, 539-540. Zijn dochter Cathalina zou trouwen met Adriaen Swaens, de daaropvolgende schout van Geertruidenberg.

hebben waargenomen.⁹⁵ Als schout fungeerde naast Bernuy korte tijd Jan van As-sendelft, die reeds eerder van 1574-1579 schout was geweest.⁹⁶ Als heer van Kralingen werd deze in 1591 bevorderd tot gedeputeerde van Holland in de vergadering van de Staten-Generaal en in Breda opgevolgd door Gerard Pelgrom. Vanaf 1610 had deze Peter Piggen als zijn substituut.⁹⁷ Later werd dit mr. Artus Pels.

Jan Baptist Keeremans (1613)

Het overlijden van Bernuy in 1613 maakte de weg vrij voor de belangrijkste politieke benoeming door de nieuwe heer van Breda, Filips Willem. Vanuit de Staten-Generaal werd diens bewind met argusogen gevolgd wegens de mogelijke complicaties die dit kon hebben op met name religieus terrein. De heer liet zich wat dat betreft kennen door zijn keuze voor het ambt van drossaard te laten vallen op Jan Baptist Keeremans. Deze was reeds in 1606-07 door de prins belast geweest met het beheer van al zijn bezittingen en kan gevoegelijk als diens belangrijkste vertrouweling worden beschouwd.⁹⁸ Meer in het oog springend (en voor hem nadelijker) waren echter zijn eerdere activiteiten geweest voor de Raad van Beroerten, een bijzondere rechtbank ingesteld door Alva om de vonnissen (executies en confiscaties) tegen de opstandelingen van 1566-67 uit te voeren. Ook Bernuys vader was hierdoor getroffen geweest. De nieuwe drost was daarmee een verklaard tegenstander van het calvinisme en werd, zoals in het vorige hoofdstuk duidelijk is geworden, gezien als een manipulator en tegenstander van het Noordelijk bewind. Zijn benoeming wekte verslagenheid in stad en land van Breda.⁹⁹

Vooralsnog gold er een belangrijk formeel bezwaar: Keeremans was geen geboren Brabander.¹⁰⁰ De Raad van Brabant vaardigde vervolgens om die reden een mandement uit tegen zijn aanvaarding der drossaardsfunctie. De Staten-Generaal schreven hierop aan het stadsbestuur dat dit Keeremans niet mocht erkennen en op zijn beurt werd de prins dringend geadviseerd een nieuwe drossaard te benoemen; in het uiterste geval zouden ze namelijk zelf hiertoe over gaan. Keeremans deed wat van hem als eerste raad van de prins verwacht mocht worden: 'hadde ... gere-signeert het drossart ampt ... om te weeren de quade inbeeldinghe ende impressien die gegeven waren aende hoogh mogende heeren de staten generael vande geunieerde provincien, van dat sijn persoon [Filips Willem] soude wesen ondienstigh aen 't lant'.¹⁰¹ Filips Willem keerde daarmee op zijn schreden terug zonder dat de benoeming ooit enig effect sorteerde in de stad. Schout Pelgrom werd tijdelijk opgedragen het drostambt waar te nemen.¹⁰² De prins had echter behoorlijk gezichts-verlies geleden en bovendien de Generaliteit gedwongen tot een uiterst zeldzame interventie in de bestuurlijke affaires van de heerlijke stad Breda.

⁹⁵ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 112v.

⁹⁶ Van Goor, *Beschrijving*, 213.

⁹⁷ SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1603-11, f. 207v d.d. 15-05-1610.

⁹⁸ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 314 speciaal n.68.

⁹⁹ *Res. S-G*, NR deel 4, 18 september 1619 (p.116 speciaal n.7).

¹⁰⁰ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 96-97.

¹⁰¹ NA, Collectie Van Aerssen van Voshol, inv.nr. 22: commissie van Filips Willem voor François van Aerssen d.d. 30-09-1613.

¹⁰² SAB, OSA inv.nr. 12: AM 1612-24: f. 37v d.d. 23-09-1613.

François van Aerssen (1613)

Onder dreigende taal van de Staten-Generaal moest Filips Willem dus naarstig op zoek naar een andere gekwalificeerde en capabele kandidaat. Hij vond deze in eerste instantie in ridder François van Aerssen 'ons gantschelijck betrouwende sijnder getrouwigheid, ende regard neemende op de goede officien ende diensten dewelke hij ons eertijden heeft gedaen in onse affairen van Vranckrijck'.¹⁰³ Filips Willem was niet alleen getrouwd met een zuster van de prins van Condé (de Franse kroonprins), maar bezat er tevens diverse domeinen waaronder het prinsdom Oranje.

De Van Aerssens staan te boek als een oud Brabants geslacht dat gedurende de Opstand succesvol zijn loyaliteit naar het Noorden wist te verleggen. De vader van François, Cornelis van Aerssen, was eerst secretaris en daarna pensionaris van Antwerpen geweest voordat hij bijna vier decennia lang (van 1584 tot 1623) te Den Haag het belangrijke ambt van griffier der Staten-Generaal bekleedde. De Noordelijke Nederlanden, wier vrijheidsstrijd in het laatste kwart van de zestiende eeuw gepaard ging met de opbouw van een eigen regeringsapparaat, waren voor de bemanning hiervan gedeeltelijk afhankelijk van ervaren lieden uit het zuiden.¹⁰⁴ Cornelis' nageslacht zou eveneens enkele belangrijke staatsdienaren leveren.

Dezelfde Cornelis wordt overigens als griffier van de Staten-Generaal een belangrijke rol toegedicht in het afzetten van Keeremans en wat volgt is dus mogelijk niet van enig eigenbelang gespeend geweest.¹⁰⁵ De stad Breda had de griffier reeds in 1599 vereerd met twee tonnen bier wegens het huwelijk van diens zoon.¹⁰⁶ François van Aerssen was al van jongsaf aan als secretaris betrokken bij gezantschappen naar het buitenland; later zou hij uitgroeien tot een van de vermaardste ambassadeurs in de geschiedenis van de Republiek. Sinds het Twaalfjarig Bestand van 1609 was hij als ambassadeur van Frankrijk in toenemende mate betrokken geraakt bij het conflict tussen Maurits en Oldenbarnevelt. Van Aerssens voortvarendheid had hem in conflict gebracht met de Franse kroon, wat op zijn beurt door de landsadvocaat was aangegrepen bij een poging om diens diplomatieke carrière te breken. Beiden, Filips Willem en François van Aerssen, zaten nu in een lastig parket en verkeerden in de gelegenheid elkaar te helpen. Nog in augustus 1613 had François een zoveelste verzoek bij de Staten-Generaal tot ontslagaanvraag ingediend en hij verkeerde in de hoop dat dit er snel doorheen zou komen (uiteindelijk nam hij noodgedwongen op 12 november 1613 zelf ontslag).¹⁰⁷

Juist omdat hij in de tussentijd nog onder eed van de Staten-Generaal stond, achtte hij zich uiteindelijk niet in staat het ambt van drossaard op zich te nemen. Een provisionele waarneming van het ambt zou in dat opzicht wellicht verstandiger zijn geweest. Binnen een paar dagen was daarmee ook deze akte achterhaald. Wellicht dat Oldenbarnevelt hierin eveneens nog een rol heeft gespeeld en druk uitoefende op Filips Willem om ook deze kandidaat te passeren.

Johan van Aerssen (1613-1625)

De blamage met Keeremans en de ongelukkige persoonlijke situatie van François van Aerssen hadden Filips Willem ondertussen danig in het nauw gebracht. Twee

¹⁰³ NA, Collectie Van Aerssen van Voshol, inv.nr. 22.

¹⁰⁴ Briels, *De zuidnederlandse immigratie*, 79.

¹⁰⁵ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 58r (punt 896-898).

¹⁰⁶ SAB, OSA inv.nr. 549: stadsrekening 1599, f. 149. Zie ook: Barendrecht, *François van Aerssen*, 42.

¹⁰⁷ Barendrecht, *François van Aerssen*, hoofdstukken 11 en 12; speciaal p. 291.

kandidaten waren nu gesneuveld wegens politieke tegenstand op hoog niveau. In onderlinge samenspraak met François besloot hij uiteindelijk diens jongere broer Johan aan te stellen. Op 5 oktober 1613 werd deze benoemd en vijf jaar later door Maurits gecontinueerd.¹⁰⁸ Bijzondere kwaliteiten bracht de nieuwe drossaard vooralsnog niet mee: zo had hij bijvoorbeeld niet eens gestudeerd. Wel is bekend dat hij hand- en spandiensten verleende voor zijn vader bij diens griffierswerk. Het is vermoedelijk eveneens aan dit Engelse vertaalwerk te danken dat hij in 1616 door koning Jacobus I tot ridder was benoemd.¹⁰⁹ Cliëntelisme was de belangrijkste reden voor zijn aanstelling en geschiedde uiteindelijk, naar men zei, om de stoel voor zijn broer (François) warm te houden.¹¹⁰

De familie Van Aerssen was via huwelijken gelieerd aan een andere zuidnederlandse familie. Twee van de drie zoons van de griffier trouwden met dochters van Johan van der Veken, heer van Triangel, Capelle en Nieuwerkerk. Johan van Aerssen was in 1608 in Den Haag getrouwd met Johanna; zijn broer Jacques was eerder in 1603 al gehuwd met Maria. Van der Veken en zijn vrouw waren beiden katholiek en bleven dat na hun vlucht naar het noorden; er behoeft dan ook geen twijfel te bestaan over de aard van de opvoeding van hun dochters. Bij zijn dood zou hun vader zich in zijn testament uit 1614 speciaal tot zijn schoonzoons richten om dit geloofsaspect te respecteren in de opvoeding van hun eigen kinderen.¹¹¹ De vader was koopman en reder te Rotterdam maar tevens bankier die namens de Staten-Generaal voorschotten verschaftte en gelden inde namens het Franse hof. De benoeming van Johan van der Veken met de heerlijkheid Triangel bij Steenberghe in 1611 door Filips Willem behoeft dan ook niet te verbazen.¹¹² De zoons van de griffier kregen ieder fl.12.000.-. aan bruidschat mee plus ‘eene eerlijcke maeltijt’ (een banket) en de kosten voor hun kleding.¹¹³

Johan van Aerssen, getrouwd met een katholieke vrouw, zou zich vooral actief gaan inzetten voor de organisatorische inbedding van de stad in de gereformeerde kerk, het grote religieuze vraagstuk voor de Baronie tijdens en na het Bestand.¹¹⁴ In dat opzicht is zijn rol vergelijkbaar met die van bijvoorbeeld drost Nicolaas Blanckaert, eveneens trouw aanhanger van de prins van Oranje, bij de interne calvinisering van Heusden.¹¹⁵ De prinsen van Oranje gebruikten in Brabantse frontiersteden telkens favorieten op sleutelposities om de religieuze situatie in hun voordeel ten goede te doen keren: Johan van Aerssen was daarmee van cliënt tot lokale magnaat uitgegroeid. Vanaf de aanstelling in 1613 is er tevens sprake van geweest dat de drost ‘plaets ofte sessie in den raedtcamer ofte vergaederinge vande magistraet’ heeft gehad (inclusief een sleutel); tot dan toe gold dit alleen in criminele en extra-ordinaire zaken.¹¹⁶

Met de overgang van het bestuur van de stad in 1625 in Spaanse handen kwam vooralsnog een einde aan het bewind van drossaard Van Aerssen over Breda. Zelf zat hij de retorsietijd hoogstwaarschijnlijk in Den Haag uit. Zijn in 1622 gekochte

¹⁰⁸ SAB, OSA inv.nr. 12: AM 1612-24, f. 38-39; NA, NDR inv.nr. 7980, f. 1-2v: d.d. 28-05-1618; de eed werd twee dagen later afgelegd (zie f. 3).

¹⁰⁹ VROA, XXXVIII (1915), I, 115.

¹¹⁰ Met dank aan Dries Raeymaekers: email van 28-10-2009.

¹¹¹ De Roy van Zuydewijn, *Van koopman tot icoon*, 221.

¹¹² VROA, I, 160-161.

¹¹³ NA, Collectie Van Aerssen van Voshol inv.nr. 8: manuaal bezit Cornelis Aerssens.

¹¹⁴ Zie verder hoofdstuk vijf.

¹¹⁵ Rosendaal, “‘Arbeyders werckende in den Wijngaert des Heeren’”, 10-19.

¹¹⁶ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 576r.

huis in de Akkerstraat in Breda had hij namelijk in 1625 alweer verkocht.¹¹⁷ Gedurende het interregnum wist hij in de voogdijzaak omtrent Dirk Jan Joostenzone diens moeder dusdanig onder druk te zetten ('volgende zijn heftich aenhouwen') dat zij zich genoodzaakt zag haar huis 'De Liefde' in de Katerstraat (Breda's sjiekste woonbuurt) aan hem te verkopen voor slechts fl.1.200.-. De drost lijkt hierbij geprofitteerd te hebben van zijn machtige positie plus dat hij profiteerde van de algehele depressie: 'ende dat oock de huijsingen midts d'overgaen deser stadt niet halff soo veel weerdich en sijn als die waren voorde selve belegeringe'.¹¹⁸ Van Aerssen verkocht dit huis klaarblijkelijk meteen weer door aan de capucijnen, maar bijna tien jaar later moest hij alsnog achthonderd gulden bijbetalen wegens 'alle de disputen ende pretensien der bagijnen opden hoff ende erve'.¹¹⁹

Of deze drost behalve in naam nog iets betekend heeft voor Breda gedurende het Spaanse interregnum valt zeer te betwijfelen. In elk geval deed hij in 1629 serieuze pogingen hoogschout van de meierij te worden nadat Den Bosch was veroverd.¹²⁰

Twee jaar later kreeg de nieuwe hoogschout, notabene de voormalige Bredase schepen Hendrik Bergaigne, achtduizend gulden als 'courtoisie' (gift) van de gecommitteerden van de baronie van Breda wegens zijn vele diensten.¹²¹ Uit de hoogte van dit bedrag valt op te maken dat deze in de retorsiestrijd de belangrijkste medestander was voor wat betreft handhaving en uitvoering van de rechtspraak. Johan van Aerssen keerde desondanks in 1637 terug naar Breda, zij het niet langer als drost: hij werd meteen benoemd tot burgemeester. Tot aan zijn dood in 1654 zou hij de politieke situatie in Breda blijven domineren en daarmee, met een tussenpoos, bijna vier decennia aan de macht zijn. Door bovendien tegelijkertijd de aanstelling van zijn zoon als drost te bewerkstelligen, ontstond een unieke vader-zoon combinatie die justitie en politie in Breda in een ijzeren greep hield.¹²²

De drost was dus niet wars van enig opportunisme, iets wat in nog sterkere mate naar voren kwam bij de aankoop in 1639 te Breda van huis Ocrum en omliggende terreinen in de St. Jansstraat, het voormalige jezuïetenklooster, voor fl.16.500.-.¹²³

Behalve Ocrum bezat hij door middel van deze transactie tegelijk ook het huis Hertsbeeck, het huis Roscam, het huis 'het cleijn beirken' en het huis 'den roijen voet'. De drost was zonder meer een vermogend man; niettemin was ook deze transactie niet in de haak. Was het niet zo dat de geestelijke goederen in de stad aan de prins van Oranje als heer van Breda toevielen? Zag de president-schepen soms zijn kans schoon om door snel te handelen de zaak bij de magistraat erdoor te drukken, ten nadele van de domeinraad? Diverse aspecten van de koop wijzen in die richting. Om zich enigszins in te dekken was Van Aerssen zo verstandig een schuld van fl. 3.322.-. aan erffenningen, die de armen van de stad toekwam, op zich te nemen en na enige aandrang in 1641 ook uit te keren. Daarnaast werd hij in tweede instantie gelast een bedrag van duizend gulden te betalen aan issue- en daaldergeld. Dit betekende dat de drost oorspronkelijk had geprobeerd als Bredenaar te worden aangemerkt, maar alsnog de speciale onroerendgoedbelasting voor niet-inwoners van de stad diende te betalen. Deze constructie zou nog decennia la-

¹¹⁷ SAB, ORA inv.nr. 521, f. 87v-88 d.d. 30-07-1622; ibidem, inv.nr. 523, f. 158-159 d.d. 07-06-1625.

¹¹⁸ Ibidem, ORA inv.nr. 524, 5v-7 dd.17-01-1626.

¹¹⁹ Ibid., f. 33c-34 d.d. 28-03-1626; ibidem, inv.nr. 529, f.125-v d.d. 25-05-1635.

¹²⁰ NA, ASG, Lias Loopende inv.nr. 4955: brief magistraat van Den Bosch d.d. 03-12-1629. Hierin wordt hij tevens als de 'gewesen' drost der baronie omschreven, wat zoveel wil zeggen dat hij die functie inderdaad niet meer actief bekleedde.

¹²¹ BHIC, Collectie Pels, inv.nr. 1631 d.d. 18-02-1631.

¹²² Zie verder hoofdstuk twaalf.

¹²³ Ibidem, ORA inv.nr. 531, f.230-231v d.d. 31-03-1639.

ter worden gememoreerd als een ongehoord staaltje van bedrog.¹²⁴ Overigens was niet het hele complex voor hemzelf bestemd maar werd dit gaandeweg opgedeeld. Als vermogend particulier leende hij tevens flinke sommen geld uit, bijvoorbeeld in 1646 fl. 4.800.-. aan koopman Nicolaas Donckers en vijf jaar later fl. 4.000.-. aan Dirk Roovers - beide overigens katholieken.¹²⁵ Het lijkt er verder op dat Van Aerssen het huis Roscam tot zijn privé-woning verkoos en de overige huizen verhuurde; in 1641 liet hij 'uijt sijnen hove' een weg maken die uitkwam op de Molenaarstraat en in 1646 breidde hij, via aankoop van een stuk erf aan de noordkant ervan, het grondbezit eromheen nog verder uit.¹²⁶

Vader Johan en zoon Cornelis van Aerssen overleden allebei korte tijd na elkaar in respectievelijk 1654 en 1651. Zij werden begraven in een nieuw aangelegde familiegrafkelder van 110 voet 'gemaect inden cingel vande groote kercke', een van de grootste en duurste in zijn soort te Breda.¹²⁷ Tegen vier gulden per voet kostte dit bijna vierhonderdvijftig gulden. In 1661 eisten de kerkmeesters nog fl. 886.-. aan begrafeniskosten, inclusief de bouw van de kelder.¹²⁸ Van deze voormalige drost rest verder nog een imposante lijst van voornamelijk Hollandse bezittingen na zijn dood.¹²⁹

Tabel 3.3 Overzicht bezittingen Johan van Aerssen anno 1651

- achterstallige interest; verkochte en aangehoude meubelen en zilver	ca. fl. 60.000.-.
- obligaties op Holland	fl. 85.800.-.
- obligaties op particulieren	fl. 135.700.-.
- ca. 350 gemeten land	fl. 87.500.-.
- het grote huis te Breda (Ocrum) plus andere huizen en land	fl. 12.000.-.
- huis in Den Haag op de hoek van de Kneuterdijk en een klein huis op Noordeinde	fl. 25.000.-.
- juwelen	Memorie
- heerlijkheid Wernhout	ca. fl. 20.000.-.
- tienden	fl. 15.000.-.
- totaal	ca. fl. 441.000.-.

Hoewel al enige decennia werkzaam in Staats-Brabant, behoorde de familie in sociaal-maatschappelijk opzicht tot de hoogste Haagse ambtelijke kringen.¹³⁰ Als Zuid-Nederlandse familie was zij, zoals zovelen uit deze diaspora, zeer succesvol gebleken. Wel moet worden bedacht dat Johans vermogen vooral was ontstaan via erfdelingen: van zijn vader had hij na diens dood in 1627 bijvoorbeeld bijna fl. 85.000.-. geërfd.¹³¹ Ook zijn schoonvader, Johan van der Veken, zat er warmpjes bij. Volgens een studie naar diens leven bedroeg het erfdeel voor Johan van Aerssen tenminste fl. 120.000.-.¹³² De Brabantse bezittingen zouden door de familie nog

¹²⁴ BHIC, Raad van Brabant (RvB) inv.nr. 788.1293.

¹²⁵ SAB, ORA inv.nr. 533, f.387: dd. 29-09-1646; ibidem, inv.nr. 535, f.45: dd. 06-05-1651.

¹²⁶ Ibidem, inv.nr. 532, f.200v: d.d. 04-09-1641; ibidem, inv.nr. 533, f.253v: dd. 09-02-1646.

¹²⁷ Ibidem, inv.nr. 537, f. 152v-153 d.d. 31-05-1661.

¹²⁸ Ibid., f. 152v-153 d.d. 31-05-1661.

¹²⁹ NA, Collectie Van Aerssen van Voshol, inv.nr. 236.

¹³⁰ Zandvliet, 250 *rijksten*, 42-43; 147; 163

¹³¹ Ibidem, inv.nr. 123: deling tussen Jacques en Johan van Aerssen d.d. 03-05-1627.

¹³² De Roy van Zuydewijn, *Van koopman tot icoon*, 222-235. Met de financiële afwikkeling wordt nogal gegooid met getallen. Volgens een notitie in de Collectie Van Aerssen van Voshol (inv.nr. 11) bedroeg het vermogen

tot eind zeventiende eeuw worden aangehouden. Huis Ocrum werd pas in 1685 verkocht.¹³³ De status van dit pand (en dat van Hertsbeeck), een van de fraaiste huizen in de stad, was dusdanig dat beide in 1667 ter onderdak werden verhuurd aan de Engelse ambassadeurs tijdens de vredehandel in Breda, zeer tot ongenoegen overigens van een van de toenmalige bewoners.¹³⁴ In 1698 werd de heerlijkheid Wernhout bij Zundert door de domeinraad gekocht voor fl. 16.500.-. Al langere tijd waren er diverse jurisdictiegeschillen geweest, omdat de plaatselijke heer Cornelis van Aerssen steeds meer vrijheden tot zich nam. Reeds in 1682 - in het kader van de afwikkeling van een proces - had hij geprobeerd de prins van Oranje te bewegen de heerlijkheid terug te kopen voor fl. 12.500.-, maar deze toonde hiertoe destijds nochtans 'geen inclinatie'.¹³⁵

Karel Otto van Haastrecht, heer van Drunen, Gansoyen
en Halewynde (1627-1637)

Het Spaanse interregnum bracht uiteraard een wisseling van de wacht om namens de Spaanse vorst toezicht te houden op de veroverde bezittingen. Op 14 augustus 1625 volgde de aanstelling van Karel Otto van Haastrecht tot drossaard, al duurde het ruim een jaar voordat hij de eed aflegde.¹³⁶ De familie Van Haastrecht was vanaf 1554 in het bezit van de heerlijkheid Drunen, gelegen in de Meierij van 's-Hertogenbosch; zelf was hij in 1624 verheven tot heer. De heerlijkheid Gansoyen lag hier iets ten noorden van. Karel was getrouwd met Johanna Roberta de Schietere, vrouwe van Halewynde, die als zodanig goederen bezat in het graafschap Vlaanderen onder de steden van Gent, Kortrijk en Brugge. Zij was een dochter van Nicolaas de Schietere, ridder en heer van Rymstede. De familie Van Haastrecht behoorde in de late Middeleeuwen tot de Bredase elite.¹³⁷ Een broer van de nieuwe drost, jonkheer Godefroy, was domheer van Utrecht en een zuster, Josina, was getrouwd met jonkheer Arnoult van Raveschot, heer van Capelle en Hendrik Luiten Ambacht.

Voor Van Haastrecht was het drossaardschap waarschijnlijk vooral een erefunctie: als raad van oorlog van 'sijne Majesteit' te Brussel en luitenant-kolonel van een compagnie van 500 'hoochduitsche' soldaten was hij in de eerste plaats actief krijgshier. Of althans, dat wilde hij graag. Zijn legering te Breda was in dat opzicht geen succes; hij verveelde zich en wilde graag actie zien.¹³⁸ Zijn verblijf in Brussel of elders maakte wederom de rol van de lokale plaatsvervanger significant.¹³⁹ Nog geen jaar na zijn eedaflegging gaf hij commissie aan Jan Baptiste de Bons om als zijn stadhouder op te treden.¹⁴⁰ Uiterlijk in 1633 nam mr. Laurentius de Leeuw die positie over, een oud-schepen van Den Bosch die met het overgaan van de stad in 1629 naar Breda was gevlucht.¹⁴¹

van Johan van der Veken nog beduidend meer dan de door De Roy van Zuydewijn veronderstelde fl. 696.600.-, namelijk 150.680 Vlaamse ponden (omgerekend fl. 904.080.-).

¹³³ SAB, ORA inv.nr. 545, f. 110-v d.d. 01-11-1685.

¹³⁴ Ibidem, inv.nr. 538, f. 315v-316 d.d. 09-05-1667.

¹³⁵ NA, NDR inv.nr. 41: notulen domeinraad 9 april 1682.

¹³⁶ SAB, OSA inv.nr. 13: AM 1625-34, f. 54v-56v; eed d.d. 19-11-1626.

¹³⁷ Van Hooydonk, *Bredase elite tussen 1350 en 1550*, 81-83.

¹³⁸ De Cauwer, *Tranen van bloed*, 187.

¹³⁹ ARB, Audiëntiekamer inv.nr. 809/21: lois de Breda 1625-29.

¹⁴⁰ SAB, OSA inv.nr. 13: AM 1625-34, f. 61v-62: d.d. 12-08-1627.

¹⁴¹ SAB, ORA inv.nr. 528, f. 107-v: d.d. 13-01-1633.

Verder was het vooral de positie van schout die in deze jaren op lokaal vlak van belang was in het kader van de retorsiestrijd. Kortstondig werd dit ambt van 1625-26 bekleed door dr. Godevaart (Godefroy) van den Broeck, met als substituut Jan van der Biestraten.¹⁴² Deze medicus lijkt uitverkoren te zijn geweest vanwege zijn lange staat van dienst in de Bredase magistratuur: sinds 1607 was hij onafgebroken schepen geweest. Met twee decennia bestuurservaring in de stad achter zich, kon hij alom rekenen op respect van de ingezetenen en was hij een geschikte figuur om de overgang te leiden. Halverwege 1626 of vanaf 1627 nam een andere katholiek, Cornelis van der Locht, zijn taken over.¹⁴³ Diens vader Dingman was toen reeds burgemeester en een oud-gediende in de Bredase magistratuur; zijn zoon Christiaan zat gedurende het Spaanse interregnum tevens kortstondig als schepen en burgemeester op het pluche. Dingman was overigens getrouwd met Dingne van den Broeck, waarmee deze families (samen ook met die van Hulshout) tot dezelfde inheemse katholieke factie kunnen worden gerekend. In 1629 volgde nog de aanstelling van een stadhouder van de schout.¹⁴⁴

Favorieten en kamerheren

Cornelis van Aerssen, heer van Wernhout (1637-1651)

Afgezien van een kortstondige onderbreking wegens het Spaanse interregnum ging het drossaardschap in 1637 na de reductie over van vader op zoon: Johan van Aerssen maakte plaats voor zijn enig kind Cornelis.¹⁴⁵ De vader was reeds in 1618 in de Baronie met de heerlijkheid Wernhout beleend, maar het was zijn zoon die deze titel actief ging voeren. Zoals al eerder is gebleken deed vader Johan, die inmiddels bijna zestig jaar oud was, in bestuurlijk opzicht geen stapje terug. Wel had hij van de gelegenheid gebruik gemaakt om zijn zoon te bevorderen, evenals dat met hemzelf was gebeurd al die jaren geleden door zijn oudste broer. Later ontkende Johan overigens dat patronage een rol had gespeeld bij de benoeming van zijn eigen zoon. Burgemeester Johan zou zich overigens bij tijd en wijle met het drostambt blijven bemoeien omdat zijn zoon met enige regelmaat ziek was.¹⁴⁶

Cornelis komt, in tegenstelling tot zijn vader, over als een wat zwakke figuur. Het ambitieniveau van de familie bleef desondanks hoog. Zelf trouwde hij met Johanna, dochter van de raadpensionaris van Holland en befaamde literator Jacob Cats. De drost had het ook niet eenvoudig want in de Baronie moest in wezen de complete rechtsorde worden hersteld. Kort na de reductie werden alle schouten eraan herinnerd dat alles nu weer bij het oude was. Maar het kostte Van Aerssen desondanks de nodige moeite de relatieve vrijheid, die de schouten gedurende het Spaanse interregnum gewend waren geweest ongedaan te maken en zijn eigen greep te vergroten. Ook in de omgang met de magistratuur van Breda ontstonden later grote problemen.¹⁴⁷ De drost had samen met zijn stadhouder Daniël Buycx in 1642 een groot complex in de Caterstraat gekocht, dat zes jaar later tussen hen beiden werd opgedeeld.¹⁴⁸ Dit was hetzelfde terrein dat door zijn vader eerder aan de capucijnen

¹⁴² SAB, OSA inv.nr. 13: AM 1625-34, f. 8.

¹⁴³ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 112v.

¹⁴⁴ SAB, OSA inv.nr. 13: AM 1625-34, f. 121v d.d. 04-08-1629 voor mr. Gysbrecht Beckers.

¹⁴⁵ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 4r-v: d.d. 10-10-1637.

¹⁴⁶ Zie verder hoofdstuk acht.

¹⁴⁷ Zie verder hoofdstuk twaalf.

¹⁴⁸ SAB, ORA inv.nr. 532, f. 87 i.m. d.d. 11-06-1642; ibidem, inv.nr. 534 f. 123v-124 d.d. 21-01-1648.

was verkocht. De zoon trad daarmee in vele opzichten in het voetspoor van zijn vader zonder hem ooit op enig terrein echt te overvleugelen. Later werd van hem gezegd dat hij het ambt bekwaam had waargenomen, maar vooral zijn eigen beurs gespekt.¹⁴⁹ Mogelijk werd zijn werk echter juist hem fataal:

Hy heeft int reijssen hem soo seer vermoeijt, ende vercout, dat die daerdoor de coortse, ende de geelsucht, op den hals gecregen heeft, sulcx hij onder de handen is geraeckt vande doctoren. Doch hoope dat hij genen noot sal hebben.¹⁵⁰

Deze laatste wens was ijdele hoop: binnen een maand stierf hij alsnog.

Proces Hendrik van Aerssen

Evenals zijn vader voor hem probeerde Cornelis van Aerssen het drostambt over te geven op zijn zoon. Cornelis had namelijk een 'acte van survivance' bedongen bij de domeinraad voor zijn zoon Hendrik. Dit betekende dat die op enig moment in de toekomst in het drostambt kon worden aangesteld. Idee hierachter was dat de zoon gedurende een aantal vormende jaren van zijn jeugd zijn vader in het ambt kon schaduwten, om vervolgens bij het bereiken van zijn eigen meerderjarigheid diens taken over te nemen. De acte was afgegeven door Willem II in 1647 toen Hendrik van Aerssen zelf nog geen vier jaar oud was; de boreling was overigens naar Frederik Hendrik vernoemd, die peter van het kind was.¹⁵¹ De dubbele bescherming - cliëntelisme door de Oranjes enerzijds en patronage binnen de familie anderzijds - bleek ditmaal echter niet te werken. De dood van Cornelis van Aerssen op 30 mei 1651 kwam te vroeg om de mantel effectief te kunnen doorgeven. Daarnaast was Hendrik overduidelijk nog te jong om zelfstandig het ambt te bekleden. Niet alleen zijn vaders dood gooide roet in het eten. Het onverwachte overlijden van stadhouder Willem II in het najaar van 1650 had grote staatkundige gevolgen, die uiteraard ook Breda niet ongemoeid lieten.

Op de valreep had Willem II weliswaar nog voor een erfgenaam gezorgd (hoewel geboren na zijn dood), maar diens toekomst zag er allerminst rooskleurig uit. Het jonge prinsje kreeg een trio in de rol van voogd toegewezen: zijn grootmoeder Amalia van Solms, zijn moeder Mary Stuart en zijn oom de keurvorst van Brandenburg. De daadwerkelijke strijd, zowel voor als achter de schermen, speelde zich af tussen de beide vrouwen: de prinses-douanière versus 'hare conincklijke hoocheijt'. In naam van de prins viel hun - grotendeels via de Nassause domeinraad - het benoemingsrecht toe over tal van ambtsbekleders. Het ambt van drossaard werd zodoende inzet van heuse politieke en juridische strijd aan het hof. Op naam van Mary was namelijk - nog voor de dood van Cornelis van Aerssen - op 5 april 1651 een 'acte van survivance' gegeven aan Karel Hendrik (Charles Henry) van den Kerckhoven, baron van Wotton. Ook deze was trouwens nog minderjarig: het ambt zou tot aan zijn meerderjarigheid worden waargenomen door zijn vader Johan.¹⁵² Dit nu was koren op de molen van Mary's critici want Johan Polyander van der Kerckhoven, heer van Heenvliet was, behalve luitenant-houtvester van Holland,

¹⁴⁹ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 57v (punt 884-888): 'de profijten daarvan, die vrij groot sijn geweest, deselve en sijn niet gecomen ten voordeele van Sijn Hoocheijt, maer t'sijnen eijgen beurs'.

¹⁵⁰ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 331r, d.d. 28-03-1651.

¹⁵¹ De jongen werd op 21 december 1643 gedoopt in de Grote kerk. Voor het peterschap, zie punt 1507 uit de aangehaalde deductie.

¹⁵² NA, NDR inv.nr. 7980, f. 109r-110r: d.d. 05-04-1651.

tevens superintendant (oppermeester) van het hof. Hij had een belangrijke rol gespeeld in de oorspronkelijke huwelijksonderhandelingen in Engeland tussen prins Willem en Mary Stuart. Haar eigen keuze was aldus allesbehalve onpartijdig; daarnaast werd hij door velen als een parvenu gezien.¹⁵³ Ook de familie Van der Kerckhoven was overigens, net als de Van Aerssens, van zuidnederlandse origine: in dat opzicht valt de Hollandse dominantie van de hoogste bestuursambtenaren in generaliteitsland Brabant dus wel mee. Zijn vader was een befaamd theoloog geweest in Leiden. Diens zoon was al vroeg in de gunst van Frederik Hendrik gekomen en werd jagermeester en luitenant-houtvester van Holland en West-Friesland. In 1627 kocht hij de heerlijkheid Heenvliet (bij Geervliet) in Holland.¹⁵⁴ Zijn tweede huwelijk in 1640 met Catherine Wotton, lady Stanhope bracht hem nog hoger op in hofkringen; zij was de gouvernante van Mary Stuart. Vanaf dat moment zou Van den Kerckhoven een belangrijk intermediair tussen het Oranjehuis en Engeland worden. Hij was zonder twijfel de voornaamste steunpilaar voor Mary in de Republiek na de dood van Willem II en daarmee tevens een belangrijke intrigant achter de slechte verhoudingen tussen haar en Amalia van Solms.

De Van Aerssens, gesteund door hun brede familienetwerk, bonden desondanks openlijk de strijd aan. De voogden van Hendrik van Aerssen mochten er zijn en vormden in dat opzicht een sterrenteam van advocaten: zijn oom Jacques (oud-president van de Raad van Brabant), zijn oom Johan (heer van Triangel raad bij de Raad van Brabant) en tenslotte Jacob Cats (raadpensionaris van Holland, met wiens dochter Cornelis van Aerssen getrouwd was geweest). In hun claim wisten zij zich aanvankelijk gesteund door Amalia, die zeer geïnteresseerd was in dit juridische steekspel om er haar eigen voordeel mee te doen. Hier stond de Engelse prinses Mary tegenover met de sterkste claim van allemaal. Haar sterke positie reikte terug op de eigenlijke onderhandelingen over een huwelijksverbintenis tussen het Engelse koningshuis en prins Willem in 1641.

Ook vorsten kennen zo hun internationale rangorde en hierin stonden de Oranjes beslist een aantal treden lager dan de Stuarts. De delegatie vanuit de Republiek moest in eerste instantie een akkoord sluiten over de tweede dochter van koning Karel I, aangezien de oudste voorbestemd leek aan de Spaanse kroon te worden gelieerd. In 1641 wist de Nederlandse delegatie alsnog de hand te leggen op Mary nadat de Engelse koning overstag was gegaan en tevens een politieke alliantie nastreefde.¹⁵⁵ Voor dit voorrecht moest men vanuit de Republiek wel dieper in de buidel tasten. In plaats van de oorspronkelijke vijftig à zestig duizend gulden kwam Mary's jaarwedde nu op een vorstelijke som van tienduizend pond sterling, oftewel ongeveer honderdduizend gulden.¹⁵⁶ In de huwelijksvoorwaarden werd gestipuleerd dat de prinses, om zich verzekerd te weten van dit bedrag, bij het overlijden van haar man de vrije beschikking kreeg over de ambtsbegeving van die Nassause domeinen die de titel van hertogdom of graafschap droegen.¹⁵⁷ In een codicil op de huwelijksvoorwaarden in 1649 werden die gebieden en landerijen, die als een soort onderpand voor de jaarwedde kunnen worden beschouwd, nader omschreven en de baronie van Breda was hierbij inbegrepen. Het recht van collatie (de begeving van ambten) stond er echter niet met zoveel woorden in.

¹⁵³ Groenveld, 'Verdicht verleden.', 305-306.

¹⁵⁴ 't Hart, *Historische beschrijving Heenvliet*, 207-219.

¹⁵⁵ Groenveld, 'Frederik Hendrik en de Stuarts, 1640-1647', 13-16.

¹⁵⁶ Geyl, *Oranje en Stuart*, 16-17. De som geld werd vastgelegd in het vierde artikel van het huwelijksverdrag (zie punt 81 uit de deductie).

¹⁵⁷ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 25v (punt 96).

Velen, onder wie Amalia, beschouwden het jonge prinsje als de enige rechtmatige erfgenaam en niet Mary, wier invloed men zoveel mogelijk wilde beperken en het liefst teruggedrongen zag tot die van veredelde min in plaats van een soort regentes. Mary had inmiddels wel twee uitspraken van het Hof van Holland - in 1652 en 1653 - achter haar naam, waarin zij in het recht van collatie werd bevestigd en een van de Hoge Raad ter nadere bevestiging hiervan.¹⁵⁸ Het drossaardschap was al die tijd onvervuld geweest en werd tijdelijk waargenomen door stadhouder Daniël Buycx: het tijdelijke werd echter in 1653 definitief. Maar nu kwamen de Van Aerssens met hun oude claim: de 'acte van survivance' voor Hendrik was in de tussentijd zeker niet verjaard, hij was alleen niet ingewilligd. Over de rechtszitting die hierop volgde zijn we zeer uitvoerig geïnformeerd, met name dankzij de 'deductie' (of het betoog) van advocaat Willem van Kerkhoven en procureur Pieter Vink namens de domeinraad van maar liefst 1700 punten, waarop het navolgende is gebaseerd.¹⁵⁹

De voogden van Hendrik van Aerssen twijfelden ernstig aan de rechtmatigheid van Mary om te beschikken over de collatie inzake Breda. Stad en land waren tenslotte een Baronie en geen hertogdom of graafschap, zoals was voorgeschreven.¹⁶⁰ In het kennelijke besef dat dit als juridisch argument spijkers zoeken op laag water was, omkleedden zij dit door te wijzen op de onduidelikheden tussen de huwelijksvoorwaarden en de latere codicil, en betrokken hierbij bovendien ook de hoogte van de jaarwedde. De procureur van de domeinraad verdedigde zich hiertegen door te wijzen op de waardigheid die een prinses bezat 'ende niet dat men haer soude assigneren op een boerengeheucht, clooster, ofte geestelijcke landen ende incomen'.¹⁶¹ Dit was een verwijzing naar een eerder voorstel van Amalia, aan Mary het inkomen van Prinsenland (fl. 50.000.-. per jaar) en Hulsterambacht (fl. 36.000.-. per jaar) toe te kennen. Amalia probeerde daarmee Mary's politieke invloed zo gering mogelijk te houden: het eerste omdat 'daer niet als een boerenschout, ende heemraden ofte schepenen en vielen te versetten' en het tweede omdat het slechts geestelijk goed was. Mary had zich wat dit betreft overigens reeds van haar goede kant getoond door in 1653 - na de eerste ronde van rechtszaken - een akte te laten opstellen, waarin zij verklaarde genoeg te nemen met het inkomen (en de collatie) van de baronie van Breda, het graafschap Buren en de heerlijkheden in het Westland. Op deze wijze nam zij genoeg met slechts fl. 47.800.-. en zag zij bovendien verder af van haar rechten in het overige deel. Ook de voogden benadrukten weer dat men niet vond dat Mary 'in actuele possessie' was, maar slechts tot de last van de erfgenamen handelde.

De tegenpartij was al met al minder overtuigd van haar goedertierendheid. Zoals gebruikelijk brengt een rechtszaak al gauw het slechtste in een mens naar boven. Zij beweerden dan ook dat 'de hant van haer waerde man bij haer behoorde inviolabel, ende onverbreeckelick gehouden te werden' (punt 334), 'temeer omdat sij vrouwe soo grootelick van hem soude sijn gebeneficeert' (punt 335).¹⁶² Dit waren met recht 'scandaleuse en infaeme' beweringen met de suggestie dat zij het codicil aan hem had gedictieerd en niet verstandig om in een rechtszaak te bezigen. Het tweede belangrijke punt van aanval was meer juridisch omkleed en gold de rechts-

¹⁵⁸ Vonnis Hof van Holland d.d. 25-02-1652 en 31-01-1653; vonnis Hoge Raad d.d. 04-04-1653.

¹⁵⁹ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 21r-94v: 'deductie' gepresenteerd aan de Hoge Raad. Het document is niet gedateerd, maar is vermoedelijk van 1657 of 1659.

¹⁶⁰ ibidem, 25v (punt 97-98).

¹⁶¹ ibidem, 30v (punt 225).

¹⁶² ibidem, 35v.

geldigheid van een ‘acte van survivance’. Eenmaal afgegeven, kon zij volgens de voogden niet meer worden herroepen en moest Mary dus wel haar goedkeuring verlenen aan een eerder gemaakte afspraak door haar man. De prinses op haar beurt achtte zich hier duidelijk niet aan gebonden. Zij voelde zich gesterkt door het feit dat de vorige drossaard als ambtsdrager was overleden zonder het ambt daadwerkelijk aan zijn zoon door te geven. De desbetreffende acte gaf iemand op persoonlijke titel dan wel ‘droict a l’office’, maar niet zonder nadere bevestiging hiervan die dus door zijn vroegtijdig overlijden ontbrak.¹⁶³ De procureur onderbouwde dit punt door te verwijzen naar diverse vergelijkbare gevallen waarin inderdaad iemand anders was benoemd ondanks de aanwezigheid van een soortgelijke akte. Na afloop van deze rechtszitting stuurde hij hieromtrent nadere precedënten op.¹⁶⁴ Tevens gaf hij, volgens de wetten van de logica, nog een chronologische redenering. Aangezien de akte stamde uit 1647 en het codicil uit 1649 kon het toch niet zo zijn dat de eerste boven de laatste moest worden gesteld, ‘want en heeft sijn Hoocheijt deselve niet gegeven omme daarmede hare conincklijke Hoocheijt te willen prejudiceeren in haer recht van collatie’ (punten 748 en 749).¹⁶⁵

Gezien de diverse eerdere gerechtelijke uitspraken, die alle in het nadeel van de voogden van Van Aerssen waren uitgevallen, bracht de procureur van de domeinraad tevens ter sprake dat deze familie door middel van een verdragingsstactiek het er vooral op gemunt leek te hebben definitieve besluitvorming nodeloos te rekken. De bedoeling hierachter kan gelegen hebben in het feit dat men wilde wachten totdat Hendrik meerderjarig was en deze eventueel zelfstandig stappen kon ondernemen. Een meer plausibele reden - en daarmee dramatische ontknoping van het hele verhaal - lijkt echter geweest te zijn dat de desbetreffende ‘acte van survivance’ van 7 augustus 1647 nooit lijkt te hebben bestaan! Als cruciaal bewijsstuk werd zij in elk geval nooit geproduceerd, waarvoor diverse excuses inclusief een verhuizing werden aangevoerd.¹⁶⁶ De procureur ging zelfs zover te vermoeden dat de afspraak waarschijnlijk nooit het mondelinge stadium was gepasseerd en tot stand was gekomen gedurende een bezoek van Frederik Hendrik ten huize van Cornelis van Aerssen (de prins was tenslotte peter van de jongen). Hij vroeg daarom op zijn minst om een voorlopige uitspraak ten gunste van zijn cliënte, aangezien de tegenpartij er alleen maar op uit leek haar te willen frusteren. Als extra argument bracht hij daarbij ter sprake dat recht en orde in de Baronie al te lang hadden geleden onder deze affaire.

Op 23 april 1657 werd de claim van de Van Aerssens door commissarissen uit de Hoge Raad alsnog ongeldig verklaard. De voogden van Hendrik namen hier geen genoegen mee en eisten vervolgens een uitspraak van het voltallige college. Dit gebeurde op 31 juli van dat jaar, maar nog was de rechtsgang niet ten einde en werd om mandement van revisie (hoger beroep) gevraagd. Dit werd uiteindelijk op 19 juli 1661 verleend: de raadsheren van de domeinraad schreven nog de volgende dag aan Amalia. Mary was inmiddels overleden, waardoor de politieke situatie aan het hof drastisch was gewijzigd. De domeinraad zag alvast ‘grote bedenkelijkheden’ bij het meehelpen van haar verdediging.¹⁶⁷ Amalia reageerde enkele dagen later vanuit Turnhout dat zij zich dit goed voor kon stellen: zij was tenslotte oor-

¹⁶³ *ibidem*, f. 39r (punt 416 e.v.).

¹⁶⁴ *ibidem*, f. 95 e.v.

¹⁶⁵ *ibidem*, f. 52r.

¹⁶⁶ *ibidem*, f. 82v-83 (punt 1507 e.v.).

¹⁶⁷ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 11r: d.d. 20-07-1661.

spronkelijk noch in het proces, noch in de sententie partij geweest.¹⁶⁸ Ook de opvatting van de tegenpartij dat de prins, als erfgenaam van zijn moeder, nu werd gedagvaard kwam haar vreemd voor. Gelukkig meenden de advocaten in hun voorlopig advies de oplossing gevonden te hebben: twee vormfouten in de dagvaarding. Deze was gesteld op een zaterdag ‘ ‘t welck geen rechtdach voor den hoogen raedt en is’ en er bleken slechts tien dagen te zitten tussen de datum van het afschrift en de uiterste inlevertermijn voor een reactie, in plaats van de voorgeschreven veertien dagen.¹⁶⁹ De rechtsregels boden zodoende alsnog uitkomst uit een allerwegen slepend proces.

En hoe liep het verder af met Hendrik van Aerssen, om wie het allemaal begonnen was? Nog in 1663 werd een vruchteloze poging ondernomen de twee gerechtelijke partijen het onderling met elkaar eens te laten worden, vermoedelijk op basis van enige financiële tegemoetkoming voor Hendrik van Aerssen. Die stierf waarschijnlijk begin 1671 te Breda, nadat hij in 1669 zijn testament had opgesteld.¹⁷⁰

Karel Hendrik van den Kerckhoven, heer van Heenvliet en
baron van Wotton (1653-1674)

Gedurende bijna een decennium vanaf begin jaren vijftig domineerden interne strubbelingen de domeinraad en het hof: voor Breda, en meer speciaal de positie van drost en stadhouder, had dit alles verstrekkende gevolgen. De dood van drossaard Cornelis van Aerssen in 1651 zorgde al meteen voor juridische problemen: de ‘poursuite van alle executien’ was stil komen te liggen. Dit was een onvoorzien gevolg van het feit dat de drost inmiddels tevens schout van Breda was.¹⁷¹ Ondanks aandrang van derden, weigerde zijn substituut zomaar een handtekening onder allerlei papieren te zetten ter bevordering van de rechtsgang, reden waarom de ‘practisijs’ van de stad zich tot de magistraat hadden gewend die vervolgens de domeinraad had ingelicht.¹⁷² De stad forceerde dus een klein beetje de hand van de laatste, die moest erkennen dat het dispuut over de benoeming van een nieuwe drossaard langer duurde dan verwacht: op 30 juni 1651 werd Daniël Buycx daarom alvast provisioneel benoemd.¹⁷³ Vanwege de grote gevolgen die diens benoeming uiteindelijk zou krijgen, is het van belang de exacte formulering ervan nader weer te geven:

als hebbende deselve ampten tot noch toe ende lange jaren wel ende naer behooren als stadthouder bedient ende waergenomen soo bij absentie als in presentie vande respective drosten ... gecontinueert ... omme de voorn. ampten [drossaard, schout en stadhouder van het leenhof] als stadthouder provisionelijck waer te nemen ende bedienen.

¹⁶⁸ *ibidem*, f. 12r-v: d.d. 23-07-1661. De brief is enigszins curieus gericht aan ‘die van den Raede ende Reeckeninghe vande prince onsen soons soone etc.’.

¹⁶⁹ *ibidem*, f. 15 e.v.

¹⁷⁰ SAB, ONA inv.nr. 199, f. 19-20 d.d. 20-05-1669. Blijkens het testament sloot hij zijn twee oudste zusters, Elizabeth en Jana, uit. Een jongere zuster, Maria van Aerssen (getrouwd met N.N. Junius) kreeg fl. 10.000.-; dit gold eveneens voor Anna van Aerssen, vrouwe van Sterrenburgh; Amerentia van Aerssen (een zuster) eveneens fl. 10.000.-. De overige goederen werden gedeeld door al zijn erfgenamen uitgezonderd de twee oudste zusters. Aan het armkinderhuis moest door hen nog fl. 300.- worden gegeven en aan Charel de Montagne te Leiden fl. 200.-.

¹⁷¹ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 115r: brief magistraat d.d. 21-06-1651.

¹⁷² *ibidem*, f. 116r d.d. 20-06-1651. Ondertekend door Joh. Cools, Ant. Lipsius, Joh. Laerhoven, P. Reijssers, Con. Boenders, J.H. van Nederveen, S. Sgrauwen en J. van den Couwenberch.

¹⁷³ *ibidem*, f. 120r-v: commissie (niet gedateerd); voor bevestiging datum zie f. 121v.

Voorlopig werd de beslissing genomen hem tijdelijk het drostambt te laten waarnemen; een opwaardering dus ten opzichte van zijn eigenlijke positie als lokale stadhouder. Deze ad-hoc regeling kreeg steeds meer een permanent karakter door de aanhoudend juridische impasse aan beide hoven in Den Haag. Bijna twee jaar later, op 9 april 1653, werd Buycx zodoende definitief aangesteld als stadhouder van het drostambt; twee weken daarna legde hij de desbetreffende eed af. Weer twee maanden later gaf prinses Mary te Breda, nadat zij juridisch in haar recht van collatie was bevestigd, de definitieve aanstelling als drost aan Van den Kerckhoven met tijdelijke waarneming door zijn vader Johan of diens substituut (de jongen was pas twaalf jaar oud).¹⁷⁴ Zes jaar later bij zijn meerderjarigheid ontving hij zijn commissie en legde diezelfde dag nog de eed af.¹⁷⁵ Bij die gelegenheid troffen hij en Buycx, onder het wakend oog van zijn vader, een onderlinge regeling over de waarneming van het ambt. Van den Kerckhove, als 'eerste edelman vande bedcamer van sijne Hoocheijt', had het te druk met het begeleiden van de universiteitsgang van de prins in Leiden om zich persoonlijk in Breda te komen vervoegen: desondanks waren 'alle gagies tractementen en pensioenen' voor hem bestemd. Voor wat betreft de verdere rechten en emolumenten (voornamelijk de breuken) mocht Buycx de helft behouden, terwijl hij het restant elke drie maanden diende op te sturen. Verder waren alle kosten en onkosten voor eigen rekening, moest hij goede 'notitie' houden en 'voorders sal [hij] trachten ende alle devoiren aenwenden omme alle disputen questien ende clachten van die van het classes soo veel doenlick te helpen accomoderen ende uijt de wege te leggen ten eijnde alles in ruste ende vrede soo inde kercke als magistraet mach werden gehouden'.¹⁷⁶ Met dit laatste wordt reeds duidelijk waar de problemen in het besturen van Breda in die jaren hoofdzakelijk moesten worden gezocht. De grote rol die Buycx vanaf het begin werd toegedicht, laat tevens zien dat Van den Kerckhoven feitelijk niet geïnteresseerd was in het drostambt. Van hem zijn ook nauwelijks interventies in Bredase aangelegenheden bekend, behalve wanneer het hofzaken betreft zoals assistentie bij het innen van de curialiteiten. 'Ende daer het hapert, sal ick ofte wel mijnen stadthouder met d'heer Zuerius [de rentmeester] ter plaetse gaen, ende alles, soo veel doenlijck, ten besten dirigeren ten eijnde eene somme van 24.000 gulden werde toegestaen'.¹⁷⁷ Als het om geld ging, was de parvenu Van den Kerckhoven er telkens als de kippen bij. Diens inhaligheid blijkt wellicht tevens uit zijn extravagante graftombe door Rombout Verhulst in de Pieterskerk te Leiden.

Stadhouder Daniël Buycx (1651-1660)

Al met al fungeerde in de jaren na 1651 (en mogelijk al enige tijd daarvoor) Daniël Buycx *de facto* als de drossaard. Precies in dit verschil - de facto versus de jure - school de kern van het destijds gerezen en later ontspoorde probleem: de juridische verhouding tussen drost en zijn plaatsvervanger aan de ene kant en de magistraat aan de andere. Buycx was vanwege het machtsvacuüm binnen de domeinraad in 1651 slechts bij provisie aangesteld om als stadhouder het ambt van drossaard waar te nemen. Tot zover was er niets nieuws onder de zon: Buycx was namelijk al in

¹⁷⁴ *ibidem*, f. 127r-128v: d.d. 21-06-1653.

¹⁷⁵ *ibidem*, f. 132r-134v: d.d. 25-09-1659; *ibidem*, f. 136 (eedaflegging).

¹⁷⁶ *ibidem*, f. 137r-138r: d.d. 09-10-1659.

¹⁷⁷ *ibidem*, inv.nr. 7948, f. 401r-v: brief C. Kerckhoven de Wotton d.d. 20-12-1662.

elk geval sinds 1638 stadhouder.¹⁷⁸ Hij was bovendien een ervaren bestuurder. Sinds circa 1616 was hij schout, kastelein en rentmeester van Loenhout geweest en rond 1633 secretaris van Baarle geworden. Van 1637 tot 1639 was hij eerst nog korte tijd schepen van Breda, alvorens de secondant van drost Van Aerssen te worden. Zowel zijn vader als een broer waren eveneens de lokale stadhouder geweest. Aanvankelijk hield Buycx zich gedeisd in zijn dubbelrol van waarnemend drossaard en fungerend stadhouder 'totdat hij door 't aenraeden, en hulpe sijner vrienden, die hij veele aldaer doen hadde, allenxkens daer [in de magistraat] ingecroopen is, niettegenstaende dat de meeste leeden vande magistraet daertegen protesteerden.¹⁷⁹ Hoewel formeel geen deel uitmakend van het Bredase stadsbestuur en slechts te houden 'voor particuliere ende domestijcque dienaren van de drossaet', ging Buycx letterlijk op de stoel van de drossaard zitten en werd zo het nieuwe, dertiende lid (naast de tien schepenen, de griffier en de drost). In de ogen van de magistraat was daarmee, behalve een onwettige, tevens een onwenselijke (en naar zou blijken onhoudbare) situatie ontstaan: de stadhouder bleek nu over dezelfde rechten te beschikken als de drossaard en in feite was er dus een tweede drossaard gecreëerd. Ter verdere bestendiging van deze nieuwe situatie ontving Buycx bovendien in 1653 inderdaad een commissie die hem volmacht verschafte om, hoewel in naam slechts stadhouder, als drossaard te opereren gedurende de minderjarigheid van de nieuwe drossaard.¹⁸⁰ De magistraat was weliswaar meteen naar diens vader gestapt wegens de toegang die dit Buycx verschafte tot zijn vergaderingen, maar deze had hun verzekerd dat dit maar slechts voor een paar maanden was - waarmee de heren slechts 'onder expresse protestatien' hadden ingestemd.

Hoewel zijn aanstelling voor een hoop onenigheid had gezorgd, lijkt Buycx vooral het instrument van derden te zijn geweest. Zelf had hij zich buiten het college van de magistraat gehouden 'tot dat hij door t'aenraeden, en hulpe sijner vrienden, die hij veele aldaer doen hadde, allenxkens daer ingecroopen is.'¹⁸¹ Reeds in 1653 verzocht hij de domeinraad om zijn eigen substituut te mogen aanstellen 'mits de dagelijcx voorvallende besoignes in verscheijde plaetsen, soo binnen deselve stadt als elders'. Hij bracht speciaal het tweede instructie-artikel van het drostambt in herinnering, waarin van hem werd verlangd de wegen zoveel mogelijk van allerlei gespuis te vrijwaren; van hem kon daarentegen niet verwacht worden overal tegelijk te zijn.¹⁸² Buycx klaagde er tevens over dat hij door de andere schouten en vorsters nauwelijks op de hoogte werd gehouden van delicten.¹⁸³ Het verzoek werd ingewilligd maar 'tot sijne laste ende pereijckele': de domeinraad was niet bereid hier extra geld voor uit te trekken.

De stadhouder raakte ondertussen in toenemende mate lichamelijk ongesteld: hij kampte, evenals Cornelis van Aerssen, met fysieke problemen. In zijn keuze voor zijn neef Johan Ryers als substituut (in elk geval vanaf 1657) had hij bovendien 'eenich misnoegen gespeurt in verscheijdene persoonen', hoewel hem niet duidelijk was waarom. Hij verzocht (en kreeg) bij nadere acte toestemming dat het deze substituut tevens werd toegestaan bij gelegenheid 'sowel inde politycque affairen

¹⁷⁸ SAB, ORA inv.nr. 531, f. 133r-v d.d. 08-09-1638.

¹⁷⁹ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 576r-588v: 'deductie ... annopende het ampt van substituijt'; niet gedateerd, maar apostille domeinraad d.d. 16-01-1662.

¹⁸⁰ ibidem, f. 121v-123v d.d. 09-04-1653.

¹⁸¹ Idem, f. 579r.

¹⁸² Idem, f. 553r: niet gedateerd, maar appointment d.d. 23-06-1653 (zie verder ook f. 552).

¹⁸³ NA, NDR inv.nr. 7984, f. 87: niet gedateerd, maar met apostille van 23-06-1653.

int collegie als andersints' op te treden.¹⁸⁴ De magistraat wist dit echter snel ongedaan te maken door alsnog hiertegen te protesteren bij prinses Mary.¹⁸⁵ Buycx opereerde inmiddels niet langer alleen: zijn broer Johan was schepen geworden en dit gold tevens voor Michiel Ryers, wiens moeder een zuster van Buycx was. Dit verklaart waarschijnlijk ook de tegenstand die hij ondervond bij de aanstelling van Johan Ryers als zijn substituut. Buycx probeerde sinds halverwege de jaren vijftig, na het overlijden van vader en zoon Van Aerssen, duidelijk een eigen coterie van familieleden om zich heen te vergaren. Hier, op het terrein van inmenging in het stadsbestuur (zowel direct als indirect), school het grote gevaar van zijn aanstelling - iets wat de magistraat duidelijk vroegtijdig had onderkend.

Wellicht ingegeven door deze interne versterking van zijn positie keerde Buycx zich tegen zijn voormalige beschermheer - ofschoon die reeds was overleden. Na de dood van Cornelis van Aerssen, heeft Buycx bij de Raad van Brabant geprobeerd een reeks uitgaven in zijn functie aangegaan op diens nazaten te verhalen.¹⁸⁶ Dit vertelt iets over de groeiende onhebbelijkheid van zijn persoon die nu zelfs bereid was zijn gelijk te halen bij de doden. Voor het overgrote deel slaagde hij hier niet in wegens gebrek aan bewijs; de nazaten spraken dan ook schande van een 'frivoole, ende ongefondeerde reeckeninge'. De stadhouder kwam in totaal met een twintigtal posten ter hoogte van een paar duizend gulden. Niets was hem daarbij te gek om op te voeren: behalve een deel van de inkomsten van de drossaard bijvoorbeeld een tinnen fles van vijf gulden, plus de aanschaf van twee nieuwe pistolen en twee rapieren voor zijn persoonlijke veiligheid. Buycx overspeelde hiermee overduidelijk zijn hand; de tegenpartij wees er fijntjes op dat het toch niet zo kon zijn dat, 'bij aldien imande daermode soude mogen volstaen met simpelijck te seggen dese ofte die persoon mij dit ende dat belooft', men Buycx op zijn woord diende te geloven.¹⁸⁷

De stadhouder werd daarom op bijna elk punt in het ongelijk gesteld en beging hij nog het affront te beweren dat de zoon van de drossaard, Johan van Aerssen, hem persoonlijk nog vijf gulden schuldig was! De verdediging, aangevoerd door een oud-president van diezelfde Raad van Brabant, Jacques van Aerssen, was diep verontwaardigd. De stadhouder diende zich te schamen voor deze bewering: hoe kon het ooit gebeuren dat 'een persoon van soodanigen qualiteijt ende middelen' als Van Aerssen, bij iemand anders vijf gulden zou hoeven te lenen? De rechtszaak moet hem aan prestige vele malen meer hebben gekost dan de uiteindelijke zestien gulden en een paar stuivers die hij alsnog terugkreeg.

Stadhouder Goswinus van Bernagie (1660-1676)

De problemen in de ambtsbediening van Buycx gingen niet onopgemerkt aan de domeinraad voorbij en leidden uiteindelijk 'midts den hoogen ouderdom, ende onbequaemheijt, mitsgaders de dagelijcx groote clachten die ons van tijt tot tijt, soo vande kerckenraet, als insonderheijt vande magistraet, bij schrijvens en mondelinge sijn gedaen' in najaar 1660 tot zijn vervanging door advocaat Goswinus van Bernagie.¹⁸⁸ Zoals hierboven bleek, was Buycx er echter de man niet naar om stilletjes

¹⁸⁴ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 554r-v: niet gedateerd, maar appointement d.d. 08-10-1658.

¹⁸⁵ *ibidem*, f. 582r-v.

¹⁸⁶ BHIC, RvB dossier 788.1242.

¹⁸⁷ *ibidem*, deductie (punt 46).

¹⁸⁸ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 556r-557v: d.d. 19/29-10-1660 te Whitehall, getekend door Catherine Chesterfield en Charles Kerckhoven de Wotton.

te gaan. De Raad van Brabant verleende hem mandement van maintenue van zijn ambt, dat hij vervolgens aan de magistraat presenteerde. Zelfs de notaris die hem hierbij hielp had desondanks zijn twijfels over de positie van de lokale stadhouder, die zichzelf een half jaar na dato in elk geval nog altijd zo noemde ‘(stadthouder soo hij seijde)’.¹⁸⁹ Na een nadere akte van prinses Mary erkende de magistraat echter niemand anders dan Bernagie als lokale stadhouder.

Goswinus van Bernagie was de zoon van Pieter van Bernagie en telg uit een van Bredaas meest vooraanstaande regentengeslachten in de zeventiende eeuw. Opvallend bij zijn aanstelling is wederom de wijze waarop deze geschiedde en de problemen die dit vervolgens veroorzaakte. In eerste instantie lijkt zijn benoeming te zijn geregeld door Catherine Chesterfield ‘met kennisse ende goetvinden van vrouwe Catherine Stanhope, gravinne van Chesterfield, onse vrouwmoeder’ en Charles Henry van der Kerckhoven. De drossaard van Breda had zo via zijn vrouw/moeder en schoonmoeder achter de schermen aan de touwtjes getrokken. Pas vier dagen later werd dit document door prinses Mary bevestigd.¹⁹⁰ Dit was op zijn zachtst gezegd een ongebruikelijke gang van zaken, alhoewel reeds eerder sprake was van de invloedrijke rol van lady Stanhope. Bredase benoemingen waren in elk geval inmiddels deel gaan uitmaken van het Engelse hofleven. Was het echter ook wettig en was hier mogelijk zelfs niet sprake van een vervalst document? Het overlijden van prinses Mary in 1661 maakte aan alle onduidelijkheid, voorlopig althans, een eind want de nieuwe stadhouder verzocht een bevestiging van zijn aanstelling door prinses Amalia.¹⁹¹ Dit had ten gevolge dat door de blijvende absentie van de drossaard te Breda een nieuwe confrontatie tussen de stadhouder en de magistraat niet lang op zich liet wachten. Bernagie meende op dezelfde voet voort te kunnen gaan als zijn voorganger Buycx, die een speciale regeling had getroffen omtrent de waarneming van het drossaardschap. Daar was echter geen sprake meer van nu de drossaard weer in functie was - zij het afwezig.

In een brief aan griffier Buysero bracht burgemeester Willem Snellen al gauw ter sprake dat Bernagie ‘soude wel willen alreede als drossaert getracteert worden’. De Engelse acte was volgens hem bovendien ‘plausible ... ter handt gestelt (soo ick verstaet) onder een renvers, dat hij sich daer niet mede en soude tegen haer ofte haere soon behelpen’.¹⁹² Bernagie had zijn commissie echter laten bevestigen door Amalia in Turnhout. Snellen vertrouwde het zaakje duidelijk niet; de kwestie van het stadhouderschap van Breda was bovendien enigszins geëvolueerd. Onder Buycx had de magistraat vooral moeite met diens dubbelrol die voor onduidelijkheid zorgde over zijn aanwezigheid (‘sessie’) ter vergadering. Bernagie achtte zich hoe dan ook gelijkwaardig aan de drossaard ‘ende dienvolgende oock de preseancie, soo wel voor den president ende burgemeesteren, als alle de schepenen niet alleen op ’t stadthuys in alle vergaederingen aldaer, maer oock in alle publicque maeltijden, begraeffenissen, ende andere bijeencompsten’.¹⁹³ De magistraat op zijn beurt vergeleek de huidige situatie met een monstrueus tweehoofdige lichaam. Bernagie claimde bij absentie van de drossaard, evenals Buycx, een stem in alles te hebben maar beschikte nochtans slechts over een particuliere commissie van de drossaard. Snellen bracht verder in herinnering dat de situatie met Buycx slechts was getoleerd wegens diens ‘credith bij de heer van Heenvliet’. Sinds zijn definitieve aan-

¹⁸⁹ SAB, ONA inv.nr. 180, f. 19-20 d.d. 14-03-1661.

¹⁹⁰ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 557r-557v d.d. 23-10/03-11-1660.

¹⁹¹ ibidem, f. 558r-v: niet gedateerd, maar appointment in marge d.d. 01-07-1661.

¹⁹² ibidem, f. 566-567: Willem Snellen aan Buijsero d.d. 02-11-1661; hierachter gebonden een rekest van de magistraat aan Amalia van dezelfde datum: f. 568v (de brief zit achterstevoren ingebonden).

¹⁹³ ibidem, f. 576 e.v.

stelling in 1659 was er echter een gesprek geweest tussen de drossaard en de magistraat waarin de laatste om 'een maent twee ofte dri patientie' was verzocht maar met belofte tot 'contentement' van zijn positie.

Vervolgens was met Bernagie afgesproken dat deze slechts in zaken die het drostschap raakten als eerste zijn stem zou uitbrengen; voor het overige diende hij zich verre te houden van kwesties die in de magistraat werden besproken. Dit was een paar maanden lang goed gegaan maar wat wilde het geval? Buycx had langzaam maar zeker familieleden om zich heen verzameld en was daarmee de kern van een eigen factie gaan vormen. De stadhouder was daarmee steeds meer partij geworden in stadszaken. De vader van Goswinus, Pieter van Bernagie, zat al sinds 1637 onafgebroken in het stadsbestuur (laatstelijk als president-schepen), in welke hoedanigheid hij in toenemende mate de behoefte had gevoeld zijn zoon in bestuurszaken te betrekken en diens stem te vragen - dit tot groot ongenoegen van de magistraat. Was Buycx nog via een achterdeur de magistraat ingekropen, voor Bernagie werd nu de voordeur wagenwijd opengezet.

De magistraat vreesde verdere aantasting van zijn positie, zeker aangezien president Bernagie zojuist richting Den Haag was vertrokken en daar ongetwijfeld zijn versie van de gebeurtenissen zou doen. De stadhouder werd in de gelegenheid gesteld zich schriftelijk te verdedigen, maar pleitte voor uitstel van behandeling.¹⁹⁴ Wel stuurde hij bij zijn antwoord aan de griffier van de domeinraad een lam mee als blijk van dank. Hij nam wel vaker zijn correspondentie met Buysero te baat om allerlei geschenken in natura te doen. Blijkens hun briefwisseling stond stadhouder Bernagie op bijzonder goede voet met Buysero en de afloop is dan ook in zekere zin voorspelbaar, hoewel de magistraat ondertussen zijn zaken verder afdeed 'sonder ende buijten mij' (dat wil zeggen de stadhouder).¹⁹⁵ De domeinraad besliste dan ook geheel in diens voordeel. Aangezien het duidelijk was dat de stad Breda 'sijne Hoocheijt absolutelijck ende volcomen eijgen is', stond het hem vrij hiermee te doen en laten wat hij wilde. In dit geval moest men aan stadhouder Bernagie de bediening van zijn ambt toestaan alsof hij inderdaad zelf de drossaard was.¹⁹⁶ De akte werd tevens apart aan de magistraat opgestuurd en laat aan duidelijkheid niets te wensen over: 'aengesien de drossaard bij onsen persoon is geoccupeert, ende daerdoor belet sijne voornoemde ampten in persoone waer te neemen', begeerde Oranje dat de stadhouder zal genieten 'soodanige eeren, rechten ende preeminentien ende voordeelen midtsgaders sitplaetse, stem ende rang, als daertoe staen, ende gelijk den drossaert selve present sijnde, soude mogen hebben ende genieten'.¹⁹⁷

Daarmee was datgene bewaarheid geworden waar de magistraat al die jaren bang voor was geweest: de creatie van een nieuw ambt. Zelfs nu Bernagie door de domeinraad was bevestigd in zijn positie van de facto drost was hij desondanks nog altijd niet zeker van zijn zaak. Zijn briefwisseling met Buysero geeft, behalve een goede indruk van de veelomvattende bestuurlijke praktijken in de Baronie, tevens een fascinerend kijkje in het politieke reilen en zeilen in Breda zelf. Aanvankelijk was hij vooral beducht voor de 'vinnicheijt' van schepen en later burgemeester Bu-erstede en de 'wispelturicheijt van onsen wel bekenden heer Van Vliet' (de griffier

¹⁹⁴ ibidem, f. 584r: d.d. 16-01-1662; f. 590: d.d. 28-01-1662; f. 591: d.d. 31-01-1662.

¹⁹⁵ ibidem, f. 592r: d.d. 14-10-1662.

¹⁹⁶ ibidem, f. 598r-599r: d.d. 23-02-1663 (advies); f. 604r-v: d.d. 26-02-1663 (acte).

¹⁹⁷ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 596r-597r en f. 598r-599r d.d. 23-02-1663; SAB, OSA inv.nr. 229: ingekomen stukken, d.d. 26-02-1663.

van de stad).¹⁹⁸ In 1663 werd hem daarom nogmaals een akte van aanstelling gegeven:

Ick hebbe die in collegie seer modestelijck gethoont seggende alleen, dat het was de genadige geliefte van sijne Hoocheijt geweest, de disputeren wech te nemen ende te ordonneren als in de acte, die ick overgaff. De heer president [Snellen] las deselve, ende dat gedaen gaff ick copije. Damisse, Hausman, De Bons ende Van der Strepen was die aengenaem; den borgemeester [Johan Buycx] maeckte goede minne. D'heer president seijde niet een woordt daerteghen ende heeft mij heden stem gevraeght, des noijt te vooren gedaen hadde. Mijn vader, Berlicom ende Van Bergen sijn nu absent: d'heer Buerstede seght daarvan niet een woort - in somma, alles sal, met Godt, wel gaen'.¹⁹⁹

Eind goed al goed zou men bijna zeggen. De stadhouder kwam echter van een geheel andere, meer onverwachte kant voor een onaangename verrassing te staan: de erfenis van zijn beschermheer, drossaard Karel Hendrik van den Kerckhove. Deze hield er nogal een kwistige levensstijl op na, vermoedelijk de reden waarom hij in 1668 zijn Hollandse heerlijkheid Heenvliet had verkocht. Reeds een jaar eerder hadden crediteuren bij het Hof van Holland onder andere beslag weten te leggen op zijn inkomsten als drossaard van Breda. Hier was Bernagie naar het schijnt echter niet van op de hoogte gebracht, ondanks zijn positie van plaatsvervanger van de drossaard. Het moet dan ook een onaangename verrassing zijn geweest toen Bernagie dezelfde crediteuren zelf achter zich aankreeg! Hij kon echter niet anders dan zijn deel van de inkomsten met interest - iets meer dan tweeduizend gulden - overhandigen. Zijn laatste levensjaren werden zodoende geplaagd door financiële problemen, waardoor hij uiteindelijk een insolvente boedel naliet. Na zijn dood in 1676 probeerde zijn weduwe bij de Raad van Brabant wel een uitspraak te forceren, dat voor eventueel toekomstige aansprakelijkheid zij of haar goederen buiten schot bleven.²⁰⁰ Haar echtgenoot had tenslotte slechts het 'exploict' aanvaard: Bernagie was niet meer dan een uitvoerder geweest, wiens privé-persoon (en vermogen) compleet buiten het drostambt stond. De goederen van de oorspronkelijke debiteur dienden volgens haar advocaat de principale last te dragen. Naar het zich laat aanzien kreeg zij inderdaad gelijk.

Hans Willem Bentinck, graaf van Portland (1674-1709)

Bentinck was niet de eerste keuze geweest om Van den Kerckhove op te volgen als drossaard. In het archief van de domeinraad zit een akte van survivance voor de jongste zoon Hendrik van de toenmalige gouverneur van Breda: Frederik van Nassau, heer van Zuylestein.²⁰¹ De dood van diens vader in 1672, de bastaardzoon van Frederik Hendrik, gooide waarschijnlijk roet in het eten. Aangezien het jongetje amper een jaar later zelf ook overleed lijkt de akte een natuurlijke dood te zijn gestorven en niet, zoals bij Hendrik van Aerssen, tot grote onenigheid te hebben geleid. De baron hoefde niet ver te zoeken voor een nieuwe geschikte kandidaat: zijn kamerheer Hans Willem Bentinck. Bentinck was in 1664 aan het hof van de prins

¹⁹⁸ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 605r: d.d. 06-03-1663.

¹⁹⁹ ibidem, f. 606r-v: d.d. 16-03-1663.

²⁰⁰ BHIC, RvB inv.nr.788.2018.

²⁰¹ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 146r-v: d.d. 30-01-1668. In het archief van Huis Amerongen bevindt zich een gelijk-luidende commissie, zie: Booy, *Inventaris Huis Amerongen*, inv.nr. 3418.

gekomen als page. In 1676 werd hij lid van de ridderschap van Holland; daarnaast concentreerde hij zich vooral op een militaire carrière. Hij zou pas werkelijk tot prominentie komen met de ‘Glorious Revolution’ van 1688, die Willem III naast zijn stadhouderschappen in de Republiek ook het Engelse koningschap bracht. Vanaf dat moment regelde hij als ‘Anglo-Dutch favourite’ namens Willem III in belangrijke mate de regeringszaken aldaar.²⁰²

Zijn benoeming als drossaard van Breda in 1674 kwam dus nog relatief vroeg in zijn carrière, maar past in de door zijn voorganger begonnen traditie hovelingen te benoemen voor wie de functie louter een ereambt was met aantrekkelijke inkomsten. Het lijkt er namelijk niet op dat Bentinck zich veel aan Breda gelegen heeft laten liggen. In zijn uitgegeven correspondentie met Willem III figureren Bredase regeringszaken niet of nauwelijks. Sinds begin jaren vijftig was geen van de drossaards ook daadwerkelijk meer gegoed in de stad. Ondanks groeiende distantie, die in het geval van Bentinck na 1688 alleen maar groter werd, bleef er een zekere mate van wederzijdse afhankelijkheid bestaan. Gedurende de Negenjarige oorlog betuigde de magistraat zijn dank aan de drossaard voor een ‘considerabel’ garnizoen in de stad, al maakte men zich tegelijk grote zorgen over de ‘inlogering’ zelf.²⁰³ Eenmaal was de stad peter over een kind van de drossaard. Op zijn beurt liet de drossaard zich ook niet geheel onbetuigd in zijn steun voor Breda en tekende voor een belangrijk deel in op de uitgifte van obligaties door de stad in 1693-94, ter financiering van wederopbouw van het kasteel van de heer; in totaal voor fl.18.000.-.²⁰⁴ Later zou hij nog profiteren van een bijzonder heerlijk recht, namelijk confiscatie van onbeheerde erfenissen (in zijn geval die van de Bredase gouverneur Weibnom). En als Bentinck uit Engeland in Den Haag was overgekomen, werd veelvuldig met de lokale stadhouder ‘over stadtsaffairen’ gesproken. Damisse deed het vervolgens altijd voorkomen alsof dit een groot geluk was voor de stad.²⁰⁵

Geen drossaard voor of na hem zou langer aanblijven dan Bentinck met zijn vijfendertig jaar. Bovendien werd hij na zijn dood in 1709 opgevolgd door zijn schoonzoon Arent van Wassenaer, heer van Duivenvoorde, die was getrouwd met Anna Margaretha Bentinck.²⁰⁶ Binnen enkele jaren van Bentincks aanstelling kwam er alsnog kritiek op van de kant van de fiscaal van Brabant.²⁰⁷ Deze had een onderzoek gestart om ‘crimineele informatien’ in te winnen tegen de nieuwe stadhouder Cornelis Damisse. Hiertoe was hij gemachtigd, maar dit was uiteraard tegen het zere been van de heer van Breda en diens favoriet. Deze had dan ook hierover zijn beklag gedaan bij de Staten-Generaal. In een breder betoog ter ondersteuning van de rechtmatigheid van zijn eigen handelen wees de fiscaal er vervolgens fijntjes op dat Bentinck ‘geen geboore Brabander’ was, een gevoelig punt bij de aanstelling van functionarissen in het voormalige hertogdom.²⁰⁸ Dit druiste namelijk in tegen het 38e caput van de Blijde Incomste en landrechten van Filips II. Diens positie als hertog van Brabant was in 1576 bij de Pacificatie van Gent erkend door de gewesten en later door de Staten-Generaal zelf overgenomen (met instandhouding van diezelfde rechten). De Staten-Generaal hielden er weliswaar de praktijk op na

²⁰² Onnekink, *The Anglo-Dutch Favourite*.

²⁰³ SAB, OSA inv.nr. 237: brieven stadsbestuur 1690-4; magistraat aan Bentinck d.d. 02-04-1692.

²⁰⁴ SAB, ORA inv.nr. 549 f. 52v; 54; 54v-55; 198v; 199v; 200; 200v-201.

²⁰⁵ SAB, OSA inv.nr. 237: brieven stadsbestuur 1690-4; brief J. van Goor d.d. 17-02-1690.

²⁰⁶ Arent van Duivenvoorde zou, met een tussenpauze van dertien jaar, in 1735 worden opgevolgd door zijn neef Willem van Liere, heer van beide Katwijken. Vergelijk: Aalbers, ‘Mutando Non Mutor’, 184; 194.

²⁰⁷ BHIC, RvB inv.nr. 447.109; NA, NDR inv.nr. 7984, f. 264r-273r: ‘aen den rade en leenhoove van Brabant en Overmase’ d.d. 20-12-1678.

²⁰⁸ Zie hoofdstuk vier.

dat ook niet-geboren Brabanders in een ambt in Brabant konden worden aangesteld, maar dan wel pas na een akte van naturalisatie. Bentinck had zelf verklaard een dergelijke akte niet nodig te vinden omdat hij door de heer van Breda was aangesteld. De bezwaren van de fiscaal lagen dus strikt genomen in de juridische sfeer.²⁰⁹ De benoeming had reeds plaats gevonden en de fiscaal probeerde punten te scoren binnen de hoofdmoot van zijn betoog over illegale handelingen van de plaatsvervanger van de drossaard. Het is dan ook opnieuw diens positie die, mede vanuit het perspectief van de magistraat, centraal dient te worden gesteld.

Stadhouder Cornelis Damisse (1676-1688)

Na het overlijden van mr. Goswinus van Bernagie in 1676 moest Bentinck op zoek naar een nieuwe stadhouder omdat de drost 'wegens mijnen dienst ende andere occupatien omtrent sijne Hooghgemelte Hoogheijt het voorsz. drossardt ende schouteth-ampt in persoon niet en kan waerneemen'. Deze voor Breda inmiddels sleets geworden formule had dit keer nog verstrekkender gevolgen dan voorheen. Advocaat mr. Cornelis Damisse werd namelijk 'bij een particuliere provisioneele commissie' aangesteld, dus buiten de domeinraad om.²¹⁰ Buijcx en Bernagie waren daarentegen nog gesanctioneerd. Damisse had in feite een privé-contract afgesloten met de drost alleen, in wiens handen hij tevens de eed aflegde. In deze ongebruikelijke constructie ligt dan ook de kiem besloten van de latere problemen.²¹¹

Cornelis Damisse kwam uit een Bredase familie die sinds 1637 was doorgestoten naar regentenniveau. Zijn vader Damis Jansz was sindsdien vele malen schepen geweest, evenals meer recent Cornelis' broer Johan. Cornelis zelf zat vanaf 1665 onafgebroken in de tienraad tot aan zijn benoeming als privé-stadhouder. Damisse beloofde alle inkomsten uit het ambt door middel van een jaarlijkse rekening aan Bentinck te verantwoorden en mocht hieruit fl. 750.- voor zichzelf behouden.²¹²

Het is wellicht geen toeval dat de stadhouders zelf, sinds het op de achtergrond raken van de drossaard, overwegend advocaat van beroep waren. Hun rechtenstudie kwam zeer goed van pas, omdat een van hun belangrijkste taken erin bestond namens de drossaard de civiele en criminele rechtsgang in de Baronie te leiden. Overigens mocht Damisse dan wel rechten hebben gestudeerd, bewijs van de benodigde promotie voor het voeren van zijn meesterstitel ontbreekt.²¹³ Hij probeerde dus vooral goede sier te maken of, nog beter gezegd, te bluffen. Een behoorlijk antecedentenonderzoek, waaronder ook grafologisch onderzoek naar zijn spijkerschrift, zou deze en andere karakterologische defecten reeds vroeg kunnen hebben signaleren. Zoals gezegd liep er reeds binnen anderhalf jaar een gerechtelijk onderzoek tegen Damisse.²¹⁴

Tijdens een vergadering van de schepenen van Etten in 1678 had hij deze voor rebellen uitgemaakt vanwege onenigheid over heerlijke kwesties. Zij waren vervolgens een rechtszaak tegen hem begonnen wegens belediging, maar tijdens het onderzoek stuitte het officie-fiscaal van de Raad van Brabant op andere onregelmatigheden en begon daarom een strafzaak tegen Damisse. Tijdens de bijeenkomst, waarin hij de loyaliteit van de Ettense schepenen ernstig in twijfel had genomen,

²⁰⁹ Zie over het punt van Brabanderschap verder hoofdstuk vier.

²¹⁰ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 611r.

²¹¹ Vergelijk: Jacobs, *Justitie en politie*, 26-27.

²¹² NA, NDR inv.nr. 7980, f. 611r-612r: d.d. 09-10-1676.

²¹³ Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*, 253: nr.1063.

²¹⁴ BHIC, RvB inv.nr. 447.110; zie ook Broers, *Beledigingszaken*, 226-227.

had hij namelijk nog veel ergere dingen gezegd over de Staten van Holland en de regenten van de stad Amsterdam in het bijzonder. Gedurende het onderzoek, bleken ook de Staten-Generaal en de Raad van Brabant niet immuun voor de tong van de vuilgebekte Damisse. Elke vorm van belediging werd in dit tijdvak, waarin eer zo'n grote rol speelde, hoog opgevat en leidde meestal tot een rechtszaak. Met zijn stadhouder in last deed de domeinraad, op verzoek van Bentinck, een eigen onderzoek naar de Ettense zaak. Hierbij ging het vooral om het inwinnen van informatie waaruit de onschuld van de stadhouder moest blijken; andere 'valsche' verklaringen omtrent diens gedrag werden namelijk zoveel mogelijk genegeerd.

Bentinck meende - of beter gezegd hoopte - dat hiermee de kous af zou zijn en voelde zich dan ook uitermate gepikeerd toen men zich van hogerhand door de Raad van Brabant alsnog in de zaak mengde. Om de drossaard niet te veel voor het hoofd te stoten en hem te hoeven beschuldigen van obstructie van de rechtsgang, deed de fiscaal het voorkomen alsof het hierbij in eerste instantie ging 'over de dagelijcxen incomende claghten ten laste selffs van dien stadhouder ende specialijck over sijne ongebondene en geweldige maniere van doen en spreken soo in collegien als in tpublijcq en jegens particuliere'.²¹⁵ Bij een uit de hand gelopen woordenwisseling valt nog wel iets voor te stellen, maar de stadhouder zou zich bij de uitoefening van zijn functie onder meer ook hebben bezondigd aan valsheid in geschrifte en andere ambtsdelicten.

Wat dus begonnen was als een vooronderzoek vanwege een beledigingszaak dreigde plotseling uit te lopen op een onderzoek naar het volledige functioneren van de stadhouder zelf. Dat juist tegelijkertijd twijfels werden geuit over de rechtmatigheid van de aanstelling van de drossaard door het officie-fiscaal, kan haast geen toeval zijn. In beide kwesties ontbreekt desondanks een finale uitspraak. De koppeling tussen deze rechtszaak en het verzoek van drost Bentinck aan de fiscaal van Brabant eventuele klachten eerst via hem te laten verlopen - met onvermijdelijk de doofpot tot gevolg - lijkt echter zonneklaar. Door te zeer op de persoon te spelen in plaats van de onafhankelijke rechtsmacht te vervolgen, had de Raad van Brabant de eigen positie ondergraven. Bovendien bleek hij nog altijd gevoelig voor Oranje-patronage. Later, aan het begin van de ambtstermijn van de nieuwe stadhouder, werd bij geconstateerde problemen nadrukkelijk eerst om een interventie van de drost gevraagd alvorens het officie-fiscaal zijn werk te laten doen.²¹⁶

Toepassing van de beschermende hand bleek in het geval van Damisse geen wijs besluit. Zijn autoritaire regime - hij zou nog tien jaar aanblijven - liep uit op groot-schalige fraude, waarbij tevens baantjes letterlijk onder de tafel werden gekocht of geld aan de achterdeur bij zijn vrouw werd afgegeven voor allerlei verleende diensten. In plaats van patronage als geoorloofd instrument om vrienden te bevorderen, zoals ook zijn voorganger Bernagie herhaaldelijk had gedaan en wat geoorloofd was, verkocht de stadhouder zijn invloed simpelweg aan de hoogste bieder. Dit was met recht corruptie, ook volgens de normen van de tijdgenoot.²¹⁷ Het is ook geen toeval dat de eerder in tabel 3.2 gepresenteerde gegevens over de inkomsten van de drossaard, dateren uit de tijd van Damisses' stadhouderschap. Hij misbruikte het ambt voor eigen profijt, maar zijn inheligheid kostte hem uiteindelijk de kop toen bleek dat hij ook zijn patroon bestal. Toen Bentinck in de loop van 1687 via de domeinraad een onderzoek deed instellen wegens nieuwe klachten over zijn stad-

²¹⁵ NA, NDR inv.nr. 7984, f. 264 e.v.: d.d. 20-12-1678.

²¹⁶ Ibidem, inv.nr. 7983, f. 413r-v d.d. 28-07-1689.

²¹⁷ Zie over opvattingen van corruptie verder: Wagenaar, Van der Meij en Van der Heijden, eds., 'Corruptie in de Nederlanden 1400-1800.

houder, ging dan ook een ware beerput open en was het gauw met hem gedaan. Cornelis zou in schande ondergaan, maar zo niet de familie. Vanaf 1735 waren achtereenvolgens Johan Hendrik Damisse (1735-1749) en mr. Rombout Melchior Damisse (1749-1785) gedurende een halve eeuw weer de onbetwiste stadhouders.

Stadhouder Johan van Goor (1688-1701)

De lokale stadhouders hadden door de absentie van de drossaard sinds halverwege de zeventiende eeuw het persoonlijke in de Bredase politiek naar ongewenste hoogten gevoerd. Damisse had, evenals zijn voorganger, duidelijk geprobeerd de stedelijke politiek naar zijn hand te zetten door benoeming van eerst zijn vader en later zijn broer Hendrik in de magistraat. Door hun openlijke intimidatie maakten zij echter alleen maar vijanden. De verziekte sfeer binnen de magistraat wegens hun gedragingen bood alvast niet veel goeds voor zijn opvolger. De keuze voor een complete buitenstaander lijkt dan ook volstrekt logisch, al was het maar om met de macht der gewoonte te breken. De familie werd gerecruteerd uit de Oranje-cliënten van over de grens: Johan van Goor was afkomstig uit Duitsland. Zijn vader was hoogstwaarschijnlijk in dienst van Amalia geweest in het graafschap Meurs. Johan had zelf gedurende zijn jeugd een tijdlang in Kleef vertoefd, alvorens tussen 1671-73 naar Steinfurt te gaan waar hij een belangrijke functie vervulde als geheimraad aan het hof van de graaf van Bentheim-Steinfurt.²¹⁸ Tussen 1680 en 1683 verhuisde hij naar Lingel. Het is goed mogelijk dat hij in deze oostelijke regionen heeft kennisgemaakt met zijn patroon, drost Bentinck. Behalve stadhouder van Breda, werd Johan in 1695 tevens schepen van het leenhof te Diest: een ander domein van de Oranjes.²¹⁹

Met Johan van Goor zat Breda desalniettemin al gauw op hetzelfde onverkwikkelijke spoor als met Cornelis Damisse. Het stadsbestuur was inmiddels volledig in de greep van de interne machtspolitiek van de stadhouders. De regenten hadden het in hun eigen stad nauwelijks meer voor het zeggen omdat zij, onder invloed van toenemende familieregering door de lokale stadhouder, tegen elkaar werden uitgespeeld. In 1693 werd Van Goors broer, mr. Johan Gerard van Goor, aangesteld als schepen en twee jaar later zijn zwager Anthonis Pesser. Ook in dit geval werd al vroeg de stormbal gehezen en opnieuw fungeerde de Raad van Brabant als belangrijkste tipgever over onoirbare bestuurlijke praktijken in de Baronie. In de loop van 1689 richtte drossaard Bentinck vanuit Engeland hoogstpersoonlijk een brief aan de raad, waarin hij allereerst wees op de goede relaties die hij altijd met hen had onderhouden.²²⁰ De aanleiding voor zijn schrijven betrof waarschijnlijk de behandeling (of beter gezegd mishandeling) van de deurwaarder van de Raad van Brabant, Mattheus Puts, die katholiek was geworden:

het is my leet dat de sake daer U E. Mog. mentie van maeken, by deselve so euvel wert opgenomen, alsof de allegatiën, die de magistrat van Breda gebruyckt tot justitificatie van haer conduite, alleenlijck sprooten uyt mijn stadhouder sijn geïmagineerde wijsheit, waardoor hy soude pretendeeren deselve aen syne lessen te onderwerpen.

²¹⁸ Korteweg, *Thomas Ernst van Goor*, 8-9.

²¹⁹ Zie ambtboek Nassause domeinraad op de studiezaal van het Nationaal Archief.

²²⁰ *Correspondentie Willem III en Portland*, III, 121: briefnr. 155 d.d. 30-07-1689.

Volgens de Raad van Brabant hadden zij van diens nieuwe stadhouder wel degelijk

tot ons leetwesen in verscheijdene voorvallen soodanige bejegeningen ontfangen, als off bijkans in sijn persoon het hoff van justitie resideerde, en als off wij een subalterne vierschaer waeren, die bij sijne geimagineerde wijsheijt, lessen moesten comen affhalen, en ons selven sijne gepretendeerde gesaghelijckheijt moesten onderwerpen.²²¹

De samenwerking tussen de twee colleges verliep duidelijk niet naar wens. Binnen de kortste keren lagen ook magistraat en stadhouder met elkaar overhoop en waren er in bredere zin klachten over de rechtsgang. Een klein jaar later, in juni 1690, nam de magistraat een zeer opmerkelijke resolutie aan, waarin hij van alles op het gedrag van de stadhouder had aan te merken.²²² Ook de domeinraad hield, aan de hand van haar eerdere ervaringen, nu nadrukkelijker een oogje in het zeil. Griffier Schuylenburg schreef rond dezelfde tijd dat hij door de stadhouder in het geheel niet op de hoogte werd gehouden ‘van ’tgeen in de baronny passeert’.²²³

De vroege waarschuwingen ten spijt konden andermaal niet verhinderen dat de stadhouder pas in 1701 officieel door de Raad van Brabant wegens corruptie werd aangeklaagd na eerst een intern onderzoek van de domeinraad. Wellicht dat veel gewichtiger zaken, zoals de algehele politiek-militaire situatie in de Negenjarige Oorlog, tussentijdse stappen belemmerden. Van Goors corruptie in de vorm van knevelarij volgde bovendien een ander, meer technisch en daardoor ingewikkelder spoor. Hij had de Bredase justitie letterlijk in zijn zak, waardoor niemand tegen hem durfde te procederen. Zijn belangrijkste handlanger, een lokale procureur genaamd Henricus Buysen, werd niet voor niets ‘het sweert van ongenade’ genoemd. Tegelijkertijd betekende dit dat er bij navraag juridisch een betere zaak viel op te bouwen tegen Van Goor dan bij Damisse, die als zodanig geen wetsovertredingen had begaan (of in elk geval veel minder) en bij wie getuigen - in feite medeplichtigen van omkoping - zelf liever anoniem wilden blijven. Ondanks het besluit tot vervolging, predikte de domeinraad voorzichtigheid: als voorlopige vervanger van Van Goor werd de buitenburgemeester, notabene zijn zwager, benoemd.²²⁴ Na het proces volgde, behalve een boete van zesduizend gulden, tevens het ontslag van ‘Gore Jan’. De groeiende corruptie was overigens geen specifiek Bredase aangelegenheid. In het laatste kwart van de zeventiende eeuw werd de Republiek geteisterd door corruptieschandalen, waarbij overigens wel opvallend vaak Oranje-clënten betrokken waren.

Conclusie

Het bestuurlijk model van de heerlijke stad Breda was zodanig ingericht dat domeinbeheer en politiek bestuur gescheiden waren; in de praktijk bleek er een ruime overlap te bestaan. De bestuurlijke elite namens de domeinraad kreeg zodoende in toenemende mate greep op de stedelijke politiek. De drossaard fungeerde als plaatsvervanger van de heer van Breda. Deze functionaris vestigde zich vanaf 1590 in de stad, nadat de prins zelf zijn residentie in 1581 had verlaten en er niet meer terugkeerde. Gedurende ruim een halve eeuw domineerde de drost het plaatselijk

²²¹ NA, NDR inv.nr. 7983, f. 413r d.d. 28-07-1689.

²²² Zie verder hoofdstuk elf.

²²³ *Correspondentie Willem III en Portland*, III, 168; briefnr. 201 d.d. 30-06-1690.

²²⁴ NA, NDR inv.nr. 7984, f. 467 d.d. 30-09-1700.

bestuur samen met zijn ondergeschikten. Deze dominantie leidde naast de verdwijning van het schoutambt van de stad tot de opwaardering van het lokale stadhouderambt. De drost kon niet overal tegelijk zijn in de Baronie, reden waarom hij een plaatsvervanger nodig had die hij zelf aanwees.

Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw gebeurden er een tweetal dingen die de onderlinge verhoudingen binnen het Bredase bestuur tussen het domein en de politiek drastisch veranderden. In de eerste plaats onderhielden de drossaards nauwelijks meer een band met de stad; zij vestigden zich hier ook niet meer. In plaats daarvan waren zij hoge edellieden aan het stadhouderlijk hof in Den Haag voor wie het drostambt van Breda louter een ereambt was bij wijze van emolument. In de tweede plaats leidde het stadhouderloze tijdperk (1650-1672) tot een machtsvacuüm, waardoor een juridische strijd uitbrak rond het drostambt. De drossaard had al ruim driekwart eeuw een luitenant of stadhouder gehad om zijn zaken te behartigen of ter plekke te regelen bij eigen afwezigheid of anderszins. Met zijn eigen verdwijning uit Breda werd de rol van diens substituut voortaan allesbepalend. Deze stond niet langer meer boven de partijen maar maakte hier actief deel van uit, met alle gevolgen van dien. Door de groeiende macht van de opeenvolgende lokale stadhouders na 1660 werden de problemen allengs groter. De magistraat zag zich opgezadeld met niet louter een plaatsvervanger maar, zoals men het zelf noemde, een tweede drossaard. Breda, dat vanuit geo-politiek en dynastiek oogpunt reeds onder vuur lag, werd zodoende in de loop van de zeventiende eeuw ook nog eens een broeinest van interne politieke intriges.

De situatie zou pas in de loop van de achttiende eeuw worden rechtgezet. In 1722 nam de domeinraad een resolutie over het drostambt die in belangrijke mate is gestoeld op de negatieve ervaringen vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw. In de eerste plaats werd bepaald dat de drossaard voortaan zelf weer in de stad moest gaan wonen. In het laatste, zevende punt wordt gesteld 'dat desselfs stadhouder bij desen Raed sal moeten werden geapprobeerd, en in eed genomen.'²²⁵ Daarmee werd in wezen erkend dat de vrijheid van de drossaard om zijn ambtsfuncties bij zijn afwezigheid door andere personen te doen waarnemen te Breda was doorgeslagen.²²⁶

²²⁵ In 1722 stelde de domeinraad als executeur van het testament van prins Frederik Hendrik wegens de vacature van het drostambt 'enige middelen van menage' op: als eerste punt werd bepaald dat hij zijn domicilie zal houden binnen de stad; ten tweede geen onkosten wegens de criminele proceduren tot last van de stad of het land te laten; ten derde bastaard en andere geconfisqueerde goederen te laten aan de heer en ter verantwoording van de rentmeester; ten vierde de heer of de raad in voorvallende zaken gratis te bedienen; ten vijfde geen traktement uit diens domeinen meer te genieten; ten zesde van de stad, in plaats van een zomer- en een wintertraktement à fl. 1094.-, nog maar fl. 500.- te genieten, zie: NA, NDR inv.nr. 7980, f. 459r d.d. 15-01-1722. Zie ook: Van Goor, *Beschryving*, 209.

²²⁶ In Drente werd deze bevoegdheid, ter vermindering van de drostenmacht al in 1644 en 1671 aan de drost ontgenomen, zie: Ebling, *Geschillen over het drostambt*, 67-69.

Hoofdstuk 4

Bestuur en bestuurders

Het dagelijks bestuur van de stad was in handen van de schepensbank die verantwoordelijk was voor zowel de wetgeving en bestuur (*policie*) als de rechtspraak (*justitie*). Tevens waren er nog andere wetgevende colleges actief waarvan de bekleeders hier verder als subalterne ambten worden aangeduid. Belangrijkste daarvan was de tienraad, dat overwegend een adviescollege op het terrein van de stedelijke financiën was. Het was gebruikelijk dat regenten eerst enige bestuurlijke ervaring opdeden in de subalterne ambten alvorens zij tot schepens werden gekozen. De stedelijke administratie kende daarnaast een uitvoerend apparaat met aan het hoofd twee ministers in de persoon van griffier en secretaris van de stad. De gelaagdheid van het stadsbestuur maakte dat er uiteindelijk veel meer personen bij betrokken waren dan de regenten alleen.¹

Het Zuid-Nederlandse model

In een artikel uit 1994 heeft de historicus Prak de mogelijkheid uitgewerkt voor een onderscheid tussen een West-Nederlands en een Oost-Nederlands model voor de bestuursinrichting van steden in de Republiek.² Het eerste model werd gekarakteriseerd door het bestaan van vroedschappen; de tweede door de aanvullende rol van een bredere, gekozen afvaardiging van de burgerij in het kiezen van de magistraat: de meente. Geen van beide modellen kan op Breda van toepassing worden verklaard, ook al verkeerde de Staten-Generaal bij gelegenheid in 1605 in de veronderstelling dat er wel degelijk een vroedschap te Breda was.³

Als onderdeel van het hertogdom Brabant, was de institutionele structuur van steden er fundamenteel anders.⁴ Dit is tevens de reden waarom het Zuid-Nederlands model is bedacht. De grondvorm van het Zuid-Nederlands model lag in een algemene driedeling in klein bestuur, groot bestuur en breed beraad.⁵ In hoeverre het Zuid-Nederlandse model meer speciaal een Brabants model genoemd zou kunnen worden, blijft voornamelijk een open vraag: ook een stad als Dordrecht, de oudste stad van Holland notabene, voldoet namelijk aan dit patroon. Cruciaal element binnen de afwijkende vorm van dit stedelijk bestuursmodel vormde de langdurige in-

¹ Raadschelders, *Lokale bestuursgeschiedenis*, 31.

² Prak, 'Verfassungsnorm und Verfassungsrealität'. Op diens beurt ontleende Prak het basisidee voor zijn artikel aan: Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer*, 15-16.

³ *Res S-G*, OR deel 13, 753.

⁴ Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen*, speciaal hoofdstuk 2.

⁵ Sanders, *Noord-Brabant tijdens de Republiek*, 84-89.

vloed van de lokale ambachtsgilden. Opvallend genoeg werd hun rol juist in het Staatse deel van Brabant in de loop van de tijd grotendeels geminimaliseerd, zoals in Den Bosch.⁶ Dit gold nog sterker voor die steden die tot de Nassause domeinen behoorden, waar de heer de politieke selectie van bestuurders al in een vroeger stadium (tot begin zeventiende eeuw) zoveel mogelijk naar zich toe trok met uitsluiting van de invloed van zowel de burgerij als de gilden.⁷

De Bredase corporatie

Het Bredase stadsbestuur bestond tot halverwege de zestiende eeuw uit een college van acht schepenen. In 1554 werd zij uitgebreid naar tien personen ter gelegenheid van de inhuldiging van Willem van Oranje. Vanaf dat jaar was de samenstelling als volgt: een binnenburgemeester als president-schepen, een buitenburgemeester genaamd tesorier en acht schepenen. Dit college van schepenen stond beter bekend als de magistraat; de notulen ervan worden dan ook 'acten magistrael' genoemd. Deze notulenreeks uit de zestiende eeuw werd later in twee series gesplitst. In de een, de resoluties van de magistraat, werden vanaf 1639 vooral allerlei keuren en ordonnanties opgeschreven en in de ander, de notulen van de magistraat, de politieke besluitvorming vanaf 1658.

Het kleine bestuur bestond er uit de schepenen (uitgezonderd de buitenburgemeester) en de gerechtsofficier. Het grote bestuur bestond uit drossaard, schout, schepenen en tienmannen: dit was de meest voltallige samenstelling van het Bredase stadsbestuur. In naam van het grote bestuur werden bijvoorbeeld ook rekestten aan de centrale overheid gedaan 'als representerende de gemeijnte'. De tienraad was een college van tien mannen die toezicht hielden op financiële aangelegenheden (vooral de inkomsten en uitgaven) van de stad. Deze was pas in 1541 opgericht, deels ter vervanging van de zogeheten gezworenen. Een breed beraad van oud-schepenen, raden of rentmeesters ontbrak waarschijnlijk vanwege de plaatselijke aanwezigheid van de raad- en rekenkamer van de heer van Breda, die ook controle uitoefende op het stadsbestuur.

Wie of wat de stedelijke gemeenschap in Breda precies uitmaakte stond daarmee geenszins vast. Er is slechts één momentopname bekend waarin de stad met 'veel vanden treffelicsten borgeren' in overleg trad, ten tijde van de belangrijke beslissing in 1579 over aansluiting bij de Unie van Utrecht.⁸ Hoeveel hun aantal was (en wie precies) is helaas niet bekend. Een jaar eerder, bij het debat tussen magistraat en tienraad over toelating van lutheranen in de stad, waren er bijvoorbeeld drie oud-schepenen bijgehaald om de ontstane patstelling te doorbreken.⁹ Deze kwestie van de 'gemeente' of corporatie - door en voor wie er werd bestuurd - was desalniettemin belangrijk.¹⁰ Vele decennia later ontstond er een fikse rel over de corporatie die de stad Breda constitueerde. In 1661 was namens de Staten van Holland een grote som geld binnengekomen (meer dan tienduizend gulden) wegens achterstallig servitiegeld. De vraag was nu aan wie dit geld toekwam: de magistraat of de burgers? Enige particuliere opkopers van servitiebiljetten (waarmee de onderhoud

⁶ Prak, *Republikeinse veelheid*, 52-54.

⁷ Sanders, *Noord-Brabant tijdens de Republiek*, 86.

⁸ Groenveld, 'Een notabele frontiere', 22.

⁹ Van Immerseel, *Breda 1568-1600*, 37.

¹⁰ Vergelijk voor Steenbergen: *Steenbergen in de Middeleeuwen*, 67-69.

van militairen werd bekostigd) - een groep van circa 25 à 35 personen - drong er sterk op aan dat zij voorrang genoten bij de uitbetaling, hoewel zij de biljetten louter hadden opgekocht uit oogmerk van persoonlijk gewin. De magistraat vertegenwoordigde daarentegen 'het geheel corpus' van de overige geïnteresseerde burgers (zo'n 900 à 1000 personen), van wie zij servitiebiljetten had ingenomen bij wijze van inning van belastingen als bijvoorbeeld de honderdste penning. Bij haar gingen de kosten altijd voor de baat uit: zij wenste nu daarom verlichting van haar schuldenlast en een aandeel in het geld. De magistraat verweet in deze kwestie bovendien de tienraad van partijdigheid.¹¹ Prinses Amalia moest er uiteindelijk aan te pas komen om dit geschil ten gunste van de burgerij te beslechten nadat dus zeer tegengestelde opinies in de 'body politic' voor de dag waren gekomen.

Qua bestuurlijke inrichting is het Bredase stadsbestuur, met feitelijk twee in plaats van drie geledingen, nader beschouwd eigenlijk geen goed voorbeeld van het Zuid-Nederlands model. Meer specifiek valt in de regio toch één stad aan te wijzen die sterke gelijkenis vertoont met de bestuurlijke inrichting van Breda: Bergen op Zoom. Dit was bovendien eveneens een heerlijke stad. Zowel Breda als Bergen op Zoom lagen in het kwartier Antwerpen, een van de vier kwartieren van het hertogdom Brabant. Deze gedeelde institutionele achtergrond zorgde voor een aantal gemeenschappelijke elementen in de bestuursvorm. In bredere zin heeft Antwerpen dan ook model gestaan voor de bestuurlijke en juridische inrichting van beide steden. Veelzeggend is dat in 1598 oud-burgemeester mr. Hendrik Montens, bij zijn benoeming tot stadsadvocaat van Breda, onder andere als opdracht meekreeg het 'overzien van der stadtskosten ende municipale rechten ende deselve te examineren ende te confereren mette geschreven rechten de costhunen van Antwerpen ende van Mechelen'.¹²

De band met de Scheldestad was historisch gegroeid. Reeds in 1252 was het de Bredase burgers door hun heer toegestaan 'hoofdclering' (dat wil zeggen het inwinnen van rechtsadvies) in Antwerpen te gaan halen.¹³ Graaf Engelbrecht II van Nassau had in 1499 tevens het burggraafschap van Antwerpen verworven, een titel die ook latere prins van Oranje (behalve Frederik Hendrik) zich lieten aanmeten. De meest in het oog springende overeenkomst voor wat betreft de bestuurlijke inrichting van Breda, Bergen op Zoom en Antwerpen betreft het bestaan van een binnen- en buitenburgemeester.¹⁴

De schepenbank

De rechtspraak was in eerste instantie gereserveerd voor de schepenbank of *de Wet*, waar de schepenen zitting in hadden onder leiding van de schout als gerechtsofficier. Zitting van de plaatselijke vierschaar, waarin de processen werden behandeld, vond tweemaal per week plaats: op maandag en donderdag. Voor kleinere rechtszaken, die werden afgehandeld door twee commissarissen uit hun midden, kon men op alle werkdagen terecht. Eens in de veertien dagen hield men nog op zaterdag

¹¹ NA, NDR inv.nr. 8008, f. 87 e.v.

¹² SAB, OSA, inv.nr. 10: AM 1597-1602, f. 74: d.d. 27-08-1598.

¹³ Voor de praktijk van hoofdclering, zie: Van Ham, *Macht en gezag*, 286-289.

¹⁴ Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 10-52; De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 84-89; Van Ham, *Macht en gezag*, 212. In Steenberghe kende men dit systeem sinds 1581; daar echter beheerde de binnenburgemeester de uitgaven voor de stad, terwijl de buitenburgemeester ditzelfde voor het platteland deed, zie: *Steenbergen in de Middeleeuwen*, 65.

een derde rechtszitting, *het genecht*. Begin 1597 werd een nieuwe instructie opgesteld voor de schepenbank ter opvolging van die uit 1554.¹⁵

Zoals gezegd maakten dezelfde schepenen deel uit van de magistraat, op één belangrijke uitzondering na: de buitenburgemeester. Het benoemingsrecht van de schepenen was voorbehouden aan de heer van Breda. Niet iedereen kwam voor lidmaatschap in aanmerking. Als eis voor benoeming golden drie voorwaarden: men moest geboren Brabander zijn, van echten bedde en poorter der stad.¹⁶ De schepenbank had een zeer omvangrijke taak en behandelde zowel civiele als criminele strafzaken. Civiele zaken hadden zoveel mogelijk betrekking op goederen en rechten van inwoners van de stad, al dan niet met betrekking tot de stad zelf. Verdachten hadden het recht voor hun eigen plaats van herkomst te worden berecht. Criminele zaken hadden betrekking op de gehele Baronie, uitgezonderd Oosterhout en Roosendaal. In civiele zaken trad de schout als *maanheer* op (openbare aanklager), in criminele zaken de drossaard.¹⁷ De schepenbank werd bijgestaan door een griffier en beroep tegen haar uitspraken was mogelijk bij de Raad van Brabant. Ten tijde van Filips Willem werd de administratie der justitie opnieuw geregeld.¹⁸

Naast de schepenbank waren nog vier andere rechtsprekende colleges actief in de stad: de Hoofd- en Leenbank, het Leenhof, de Lakenhal en de Weeskamer. Van belang is vooral de Hoofd- en Leenbank waar voor de gehele Baronie (plus nog enkele gebieden daarbuiten) beroep mogelijk was in civiele zaken. Ook dit gerechtcollege ontving in 1597 een nieuwe instructie.¹⁹ Lidmaatschap ervan stond aanvankelijk open voor een grote groep mensen waaronder leden van de raad- en rekenkamer plus de bestuurlijke elite van drost, schout, rentmeester en (leen)griffier, maar in de zeventiende eeuw werd zij in hoofdzaak gevormd door de drossaard met de regerende magistraat.²⁰ Het procederen voor de Hoofd- en leenbank, zoals in 1597 vastgelegd, werd in 1606 in een oplage van tweehonderdvijftig exemplaren verspreid onder de diverse functionarissen in de Baronie en voor tachtig gulden gedrukt in Den Haag.²¹ In 1642 werd geconstateerd dat de instructie 'in vele pointen doorden laps van tijde in ongebruijck gecoemen is, ende in veele deelen duijster interpretatie en additien van noode heeft', reden waarom een commissie tot herziening werd gevormd.²² Het Leenhof was bestemd voor kwesties over feodale leenzaken²³; de Lakenhal behandelde vooral gildenkwesties.²⁴

De magistraat

Verkiezing

Het benoemingsrecht van de Bredase schepenen lag in handen van de heer c.q. de prins van Oranje; de nominaties werden gedaan door de drossaard òf diens plaats-

¹⁵ SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1597-1602, f. 5-6 d.d. 31-01-1597.

¹⁶ Zie verderop in dit hoofdstuk.

¹⁷ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 103-104.

¹⁸ Corstens, *Bredaniana*, CXXVII.

¹⁹ SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1597-1602, fol. xvii-xic d.d. 19/20-03-1597.

²⁰ Scherft, *Inventaris van het archief van de Hoofd- en Leenbank*, 8-9.

²¹ SAB, OSA inv.nr. 556: stadsrekening 1606/7, f. 198.

²² SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 78-9 d.d. 01-08-1642. Deze commissie werd in de eerste plaats gevormd door schepenen Willem Stas, bijgestaan door de griffier en de secretaris van de stad, plus twee rechtsgeleerden: mr. Willem van Rijen en mr. Johan Cools.

²³ Zie eerder hoofdstuk twee.

²⁴ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 139.

vervanger.²⁵ In het 28e punt van zijn instructie wordt de drost opgedragen geen schepenen af te zetten, te continueren of aan te stellen zonder voorafgaande communicatie hierover met de prins. In de regel bestonden de nominaties uit de tien zittende schepenen, aangevuld met tien anderen: vooral oud-schepenen en enkele nieuwkomers. Ter selectie werd door de drossaard jaarlijks een dubbeltal - oftewel twintig namen van kandidaten - naar de domeinraad gestuurd, al dan niet voorzien van persoonlijk commentaar. Hierover kon vervolgens nader worden overlegd in Den Haag. De prins van Oranje werd volgens voorschrift in elk geval altijd geconsulteerd. Dit wordt nader bevestigd omdat onder de aanstellingsaktes stevast zijn eigen handtekening staat ongeacht de verblijfplaats in binnen- of buitenland. Via de aanstellingsbriefjes voor Breda valt het stadhoudelijk hof dus tegelijk te volgen op zijn vele reizen: op campagne met het leger in het land of in het buitenland; op visite naar andere residenties als Honselaarsdijk of Het Loo; ten tijde van de minderjarigheid van Willem III veelal te Kleef in Duitsland - samen met Turnhout het favoriete verblijf van Amalia van Solms, een van de drie voogden van het jonge prinsje - en, later zelf als stadhouder-koning, vanuit Whitehall. Voor veel van de aanstellingen in het tijdvak 1672-1702 ontbreken overigens in het archief van de domeinraad de originele akten (behalve voor 1681), mogelijk ten teken van een anders ingerichte stadhoudelijke administratie of ten behoeve van de drost.²⁶

De rollen van de heer en zijn drossaard in deze lagen vast ook al kon de taakopvatting enigszins verschillen. Voor zover valt na te gaan, lijkt met name Maurits zich meer dan gemiddeld te hebben geïnteresseerd voor de samenstelling van de Bredase magistraat. Het is onder hem dat we een enkele keer doorhalingen vinden in de aanstellingsbriefjes als getuigenis van zijn persoonlijk ingrijpen. Ook later in de zeventiende eeuw werd overigens probleemloos van de nominaties afgeweken. Belangrijk in dat opzicht waren vooral de burgemeesters, die altijd het volste vertrouwen moesten genieten. De verkiezing van de schepenen was daarmee in eerste aanleg een samenspel tussen de heer van Breda en de drossaard; de stad zelf stond hierin volledig buitenspel. De jaarlijkse nominaties golden, behalve voor het stadsbestuur, tevens de diverse dorpsbesturen. Na de definitieve keuze volgde de installatieceremonie, waarbij de drossaard de zittende schepenen voor hun diensten bedankte en ontsloeg en vervolgens de nieuw aangestelde hun ambtseed afnam. Wie eenmaal gekozen was, kon zich niet meer terugtrekken. Philips van Lanschots verzoek daartoe in 1607 werd dan ook afgewezen 'naedemael niemant hem van sulcke ende dergelijke ampten nae recht can excuseren.'²⁷ Hij moest geduld hebben tot de volgende magistraatsverandering.

Het 31e punt van de instructie van de drost behandelt verder zijn relatie tot het schepencollege van Breda met name omtrent 'politique' zaken. Hij werd geacht aanwezig te zijn als daar 'saecken raeckende de regeringhe off innecommen van de stadt' werden behandeld; tevens gold dat bij het opstellen van nieuwe ordonnanties of herziening van oude. Verder moest hij nog aanwezig zijn bij het afhoren en sluiten van de stadsrekeningen indien afgevaardigden vanuit de domeinraad hiertoe niet aanwezig kon zijn. Uit dit laatste blijkt dat de raad- en rekenkamer aanvanke-lijk een belangrijke rol had gespeeld in het stadsbestuur; nog in de jaren veertig en vijftig van de zestiende eeuw zou zij 'niet alleen deliberatie maer decisive voix' hebben gehad.²⁸ Ook de rentmeester van de domeinen was oorspronkelijk betrok-

²⁵ In Bergen op Zoom was de jaarlijkse voordracht, sinds het bewind van de Oranjes in 1582, eveneens in handen van de drossaard, zie: Van Ham, *Stedelijke archieven*, 135.

²⁶ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 330 e.v.

²⁷ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 414r: d.d. 12-03-1607.

²⁸ SAB, Collectie Havermans, inv.nr. 4, f. 9 e.v.

ken geweest bij de nominaties.²⁹ En zelfs de gouverneur liet zich bij tijd en wijle niet onbetuigd.

De Bredase schepenbank was, kortom, geen onafhankelijk uit de burgerij voortgekomen orgaan maar een door de domeinraad overstemd college. De magistraat verwoordde dit in 1643 als volgt: 'dat de magistraet (dewelcke soo in t'stuck van politie als justitie niet en doet als door uw hoocheijts volmacht en authorisatie'.³⁰ Dit vormde niet alleen een belangrijke handicap in haar functioneren, maar belemmerde tevens de vorming van een duidelijk herkenbaar regentenpatriciaat in de stad.

Binnen- en buitenburgemeester

Binnen de Bredase schepenbank was een grote rol weggelegd voor de beide burgemeesters: dit wordt ook wel het Leuvense model genoemd.³¹ De leiding van de magistraat was in handen van de binnenburgemeester of president-schepen, getuige ook diens Latijnse benaming in de notulen van *praeses*. Als president van de schepenbank legde hij samen met de overige schepenen de eed af; als binnenburgemeester werd, samen met de buitenburgemeester, daarna ook nog eens een aparte eed afgelegd.³² Het was alleen aan hem om de magistraat bijeen te roepen en vergaderpunten te bepalen: dit gold zowel in zaken van politie als justitie. De president zat tevens aan het tafelhoofd. De bijeenkomsten werden door hem vastgesteld en geleid waarna er ruimte voor discussie was. Zijn rol was vooral die van stemmenverzamelaar en om eventuele tegenstellingen weg te nemen; iedereen had tenslotte recht van spreken. In politieke en civiele zaken gaf hij zelf pas als laatste zijn mening, dit in tegenstelling tot bij criminele zaken waar hij als eerste zijn opinie gaf. Verder verdeelde hij nog de processtukken onder de schepenen voor nader onderzoek: dit bood hem alsnog de gelegenheid tot bevoordeling van sommige schepenen (en daarmee mogelijk de uitkomst) boven andere. In een college met even aantallen was zijn stem dus niet van doorslaggevend belang: hooguit kon een patstelling ontstaan. Beslissingen werden meestal unaniem genomen, maar herhaaldelijk blijkt sprake te zijn geweest van grote onenigheid.³³

Zijn aanstelling gold maximaal voor twee achtereenvolgende jaren waarna hij meestal een stapje terug deed en tot schepen werd benoemd. In de praktijk bleef hij vaak langer zitten dan twee jaar. De binnenburgemeester verenigde tevens nog enkele kleinere functies in zich. Deze kwamen voort uit de incorporatie van de ambachtsgilden in het Bredase stadsbestuur, in afwijking van het derde bestanddeel van het Zuid-Nederlands model (het brede beraad) speciaal de gildenvertegenwoordiging. In de eerste plaats was hij overdeken van de Lakenhal, van oorsprong het belangrijkste gilde in de stad. Tevens zag hij toe op het gilde van kramers; samen met de buitenburgemeester en de drossaard (of diens stadhouder) was hij verder nog overdeken van de schippers en de kraankinderen. Op de koopbrouwers na, controleerden de stadsbestuurders daarmee de belangrijkste takken van de stedelijke economie.

²⁹ Cerutti e.a., *Geschiedenis van Breda*, I, 200.

³⁰ NA, NDR inv.nr. 8002, f. 26r: d.d. 31-10-1643.

³¹ Jacobs, *Justitie en politie*, 64-66.

³² SAB, Collectie Havermans, inv.nr. 5, f. 77.

³³ Zie verder hoofdstuk twaalf.

De president of binnenburgemeester werd in de magistraat gesecondeerd door de buitenburgemeester, ook wel tesorier genoemd vanwege zijn specifieke taak: het beheer van de stedelijke financiën. Dit gebeurde door middel van de jaarlijkse indiening van een stadsrekening. De tesorier zat als schepen niet in de schepenbank, behalve wanneer het bestuurlijke kwesties betrof. In bredere zin diende hij het recht van de stad wel gade te slaan; hij bemoeide zich bij voorbeeld met inwoners van de stad die in de Baronie wegens schulden of bedekwesties werden lastiggevalen wanneer dit duidelijk in strijd met het privilege van de stad was gebeurd. Samen met de schout, verdeelde hij nog de boeten die stonden op overtreding van de rechtsregels en gedeeltelijk aan de stad toevielen. Benoemingen van stadsdienaren (met advies van de binnenburgemeester en de schepenen) behoorden eveneens tot zijn taak. Tevens nam hij nieuwe poorters de eed van trouw af; hij was al met al een druk bezet man. Daar waar de president vooral beleidsmaker was, was vooral van belang voor het dagelijkse reilen en zeilen van de stad. Alle betalingen liepen bijvoorbeeld ook via hem, inclusief de openbare werken. Rond 1600 ontving de tesorier gedurende enige jaren extra inkomsten van tweehonderd gulden per jaar wegens zijn extraordinaris diensten in verband met de fortificatiën.³⁴ Om zijn taak wat te verlichten beschikte hij al vroeg over een eigen dienaar.³⁵ Na 1637 werden diens taken gespecificeerd tot de aanbesteding van openbare werken.³⁶

Primair gold de taak van de tesorier beheer van de inkomsten en uitgaven van de stad zoals die jaarlijks in de stadsrekeningen werden verantwoord. Reeds in 1603 werden de voorwaarden voor zijn aantreding op dit punt aangescherpt na groot-scheepse klachten over ontstane achterstanden.³⁷ Voortaan zou hij nog maar één jaar mogen dienen, en daarna buiten de regering moeten blijven om zijn rekening te voltooien. Binnen een jaar volgde nog een nadere bepaling, die inhield dat hij zich niet zonder kennisgeving vooraf uit de stad mocht begeven.³⁸ Eveneens werd hem alsnog toegestaan in het aflopende jaar (dus na zijn tresorieschap) tot schepen te mogen worden benoemd.³⁹ De maatregelen kunnen worden beschouwd als een erkenning van hogerhand dat de ontstane achterstand in de rekeningen, iets waar met name de tienraad zich zorgen over maakte, de spuigaten begon uit te lopen. In het bestuursreglement van 1592 had de heer zijn bezorgdheid al uitgesproken over het feit dat de stadsrekeningen te lang open bleven staan en tot spoed in de afhandeling gemaand.⁴⁰ Goede controle werd tenslotte penibeler naarmate de jaren verstrekten; rekeningen konden verloren gaan en verantwoordelijke personen bleken onvindbaar of onwillig om nog langer mee te werken. Vanaf 1620 kreeg de tesorier nog maar één maand de tijd na zijn ambtstermijn om alles op orde te brengen, een schier onmogelijke taak.⁴¹ Ondanks diverse aanmaningen van de heer en de tienraad, bleef een werkbare oplossing achterwege. Nog in 1696 werd gesteld dat er 'wert gesleurt ende gesuckelt' in de afhandeling van de stadsrekening.⁴²

³⁴ SAB, Collectie Havermans, inv.nr. 5, f. 85. Sinds 1581 was de buitenburgemeester van Steenberghe belast met de ontvangsten en uitgaven voor de fortificatie aldaar, zie: *Steenbergen in de Middeleeuwen*, 65.

³⁵ SAB, OSA inv.nr. 540: stadsrekening 1590, fol. ccix- verso: het gage bedroeg zestig gulden.

³⁶ SAB, OSA inv.nr. 14: AM 1634-1662, f. 123: d.d. 20-10-1637. De gage waarop deze werd aangenomen bedroeg tweehonderd gulden.

³⁷ SAB, OSA inv.nr. 375: officiaalboek 1600-1654, f. 3 en f. 32v; ordonnantie van de prins d.d. 04-03-1603.

³⁸ Ibidem, f. 3: d.d. 21-02-1604.

³⁹ SAB, Collectie Havermans, inv.nr. 5, f. 85.

⁴⁰ SAB, OSA inv.nr. 217: ingekomen stukken stadsbestuur 1592-95, litt. 6.

⁴¹ SAB, OSA inv.nr. 11: AM 1612-24, f. 188v-189.

⁴² SAB, OSA inv.nr. 37: NM 1695-1702, f. 14v-15 d.d. 09-04-1696.

Ondanks de beperkingen omtrent zijn aanstelling bleef het vrijwel nooit tot de officiële termijn van één jaar beperkt, hoewel de ambtstermijn van tesoriers zelden de twee of drie jaar oversteeg. Wegens het benodigde inzicht en de kennis van de stedelijke financiën werd voor de post van tesorier vaak een ervaren schepen gekozen die wijs kon worden uit de berg met rekeningen. Veel van de uitgaven moesten door de tesorier daarnaast in eerste instantie worden voorgeschieden. Dit bracht ongetwijfeld financiële risico's met zich mee.⁴³ Wist de linkerhand nog wel altijd wat de rechterhand had gedaan en in wiens na- of voordeel viel dit uit? Corruptie is een groot woord voor alle onregelmatigheden die zich op dit front hebben voorgedaan: door achterstalligheden elders op de balans werd de tesorier vaak gedwongen het ene gat met het andere te dichten. Het feit dat de stadsrekeningen vrijwel nooit binnen de gestelde termijn werden gecompleteerd liet desalniettemin een grote ruimte voor financiële onregelmatigheden van diverse aard.

Een zo'n belangrijk terrein in Breda betrof de levering van turf aan de stadswachten en militairen van het garnizoen. Reeds tesorier Pauwels van Lanschot moest zich verantwoorden voor het feit dat zijn uitgaven op dit terrein over de jaren 1593-95 fors hoger lagen dan die van zijn voorgangers: maar liefst fl. 11.644 en twee stuivers (bijna vierduizend gulden per jaar).⁴⁴ Volgens berekeningen werd onder hem jaarlijks 125 ton turf uit de schuren gereden, terwijl er maar circa 112 ton benodigd was. Hier lagen geen bijzondere omstandigheden als bijvoorbeeld extreme koude aan ten grondslag. Het grote verbruik was des te bezwaarlijker 'dewijle oick de stadt eene weese is'. Opvallend was tevens dat men ervan uitging dat per 100 ton er structureel minimaal zes ton aan 'lacagie' verloren ging. Van Lanschot lijkt overigens in de eerste plaats ter verantwoording te zijn geroepen wegens nalatigheid op het toezicht; van enige zelfverrijking via onderhandse verkoop is hier vermoedelijk dan ook geen sprake geweest.

Halverwege de zeventiende eeuw zou tesorier mr. Willem Snellen persoonlijk in opspraak raken over zijn turfleveranties aan de stad.⁴⁵ De enige tesorier die vooralsnog duidelijk corrupt was, was Hendrik van Berlicum. In de administratie van de servitiegelden deed hij de stad meer dan vierduizend gulden tekort, iets waarvoor hij uiteindelijk ook werd veroordeeld.⁴⁶ Nog in 1696 was sprake van 'groote mesuses' in de turfleveranties.⁴⁷ In reactie op de problemen die er vaak met zijn rekeningen waren, diende de tesorier borg te staan. Eind zeventiende eeuw gold inmiddels een borgtocht ter waarde van tienduizend gulden.⁴⁸ Vroegere aanwijzingen hiervoor zijn vooralsnog niet gevonden. Deze 'comptabiliteit' gold voor een aantal stadsambten vanaf 1647.⁴⁹ Deze blijk van gegoedheid was, behalve een vrijwaring voor de stad, tevens een verdere onderstreping van de hogere status van het ambt. Lang niet elke schepen wist zich tenslotte van voldoende connecties verzekerd die voor hem voor een dergelijk bedrag konden of wilden instaan. Dit maakte het ambt ook allengs exclusiever.

De beide burgemeesters hadden dus veel grotere bevoegdheden dan de overige schepenen. Toch was de onderlinge spreiding vrij groot: van de 168 schepenen in

⁴³ Vergelijk voor Helmond: Van Boven, 'De Helmondse burgemeesters', 193.

⁴⁴ NA, NDR inv.nr. 8008, f. 12 e.v.

⁴⁵ Zie verder hoofdstuk twaalf.

⁴⁶ BHIC, RvB inv.nr. 788.1293; NA, NDR inv.nr. 8007, f. 75 e.v. Zie verder ook hoofdstuk elf.

⁴⁷ SAB, OSA inv.nr. 37 :NM 1695-1702, f. 42 d.d. 05-11-1696.

⁴⁸ SAB, ORA inv.nr. 554, f. 8v d.d. 19-01-1699. In Helmond lag dit in de tweede helft van de achttiende eeuw op slechts duizend gulden, zie: Van Boven, 'De Helmondse burgemeesters', 193.

⁴⁹ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-52, f. 157 d.d. 08-07-1647.

de periode 1591-1702, wisten maar liefst 56 van hen - oftewel exact een derde - tot dit ambt door te dringen. Dit vond mogelijk zijn oorzaak in het feit dat binnen de politieke elite geen groot sociaal onderscheid bestond. Ook in een stad als Helmond werden de burgemeesters uit de middengroepen gerecruteerd, zij het voornamelijk door een reeks incompatibiliteiten waardoor er een grote schaarste aan kandidaten was.⁵⁰ Desondanks bestond er een sociale tweedeling onder de groep burgemeesters: een kleine groep van notoire zittenblijvers uit vooraanstaande families plus enkele belangrijke individuen van buiten de stad enerzijds versus een grotere groep die een van deze ambten voor slechts korte tijd bekleedde. Tevens opvallend is dat de overlap tussen de twee functies van president en tesorier niet erg groot was; slechts veertien personen bekleedden op enig moment in hun carrière het president- of tesorierschap. Eenmaal aan de top, scheiden zich de wegen.

Cijfers vertellen ook niet alles: het presidentschap was met name van belang voor de politieke leiding van de stad. In de periode 1591-1702 telde Breda 25 binnenburgemeesters, wat neerkomt op een gemiddelde functieduur van bijna viereneenhalf jaar per persoon. Recordhouder is Johan van Aerssen, die vanaf de Staatse herovering in 1637 tot aan zijn dood zestien jaar later op 8 april 1653 onafgebroken de voorzittershamer hanteerde. Hiermee laat hij zich duidelijk herkennen als een zetbaas van Frederik Hendrik, in wiens naam hij orde en gezag deed terugkeren in diens belangrijkste persoonlijke bezitting in de Republiek. Hoewel de prins van Oranje in principe de gehele magistraat benoemde, blijkt de president in het bijzonder niet zonder diens stempel van goedkeuring uit te zijn gekomen. Het eerste decennium na de verovering met het turfschip in 1590 is hier eveneens illustratief voor. Het presidentschap van mr. Willem Martini van 1592-95, en daarop aansluitend dat van Godevaart Montens van 1596-1600 paste duidelijk in een strategie om persoonlijke vertrouwelingen (van buiten de stad) op dergelijke cruciale posten te plaatsen.

Dit komt eveneens tot uiting in hun honorering. Naast het gebruikelijke presentiegeld ontvingen zij beiden volgens een ordonnantie van de prins jaarlijks vierhonderd gulden extra.⁵¹ Het lijkt er dus sterk op dat de heer van Breda voor deze twee bestuurlijke zwaargewichten bereid was geweest bijzondere stappen te ondernemen om hen naar de stad te halen. Maurits ordonneerde dat de magistraat Martini moest tegemoetkomen in de verhuiskosten voor hem en zijn familie van Alphen (bij Leiden) naar Breda, plus gratis huisvesting.⁵² De benoeming van Montens geschiedde 'wegens sijne discretie, wijsheijt ende ervarentheijt in saecken van administratie, van justitie, policie ende anderssins is hebbende.' Het was echter niet redelijk hem hiertoe te verzoeken 'sonder aenbiedinge eenich onderstandt ende subventie omme den voorsz. stadt eerlick naer sijnen eijsch, ende de tegenwoordige gelegenheijt des tijts ende dierte van alle saecken te mogen bedienen.' Behalve dezelfde toelage als Martini, kreeg hij daarom tevens zestig gulden voor zijn verhuizing uit Leiden.⁵³ Voor allebei betekende het burgemeesterschap van Breda ook een belangrijke stap in hun verdere ambtelijke carrière die in Den Haag zou eindigen: Martini als president van de Raad van Brabant en Montens als thesaurier-generaal van prins Maurits' domeinraad. Montens was al vanaf eind jaren zeventig een vertrouweling van Willem van Oranje en afgevaardigde ter Staten-Generaal namens de stad.⁵⁴

⁵⁰ Van Boven, 'De Helmondse burgemeesters', 193-194.

⁵¹ SAB, OSA, Stadrekeningen 1592, f. 215v.

⁵² SAB, OSA inv.nr 217: ingekomen stukken 1592-95, litt. 6.

⁵³ SAB, ORA inv.nr. 819, f. 95-v.

⁵⁴ *Res S-G*, OR deel 3, 2; 50.

Opnieuw blijkt dat bestuurders in Breda onderdeel vormden van een grotere carrousel en dat de achtergrond als heerlijke stad het patriciaat deels inkleurde.

Opvallend is verder dat zij geen van beiden op enigerlei wijze eerder aan het Bredase stadsbestuur hadden deelgenomen hetzij als schepen, tienraad of anderszins. Ook de binnenburgemeester van 1591, Willem de Hertoghe, heer van Orsmale en Stein, werd op een dergelijke wijze geparachuteerd. Zijn aanstelling was aanvanke-lijk van korte duur omdat hij al snel werd benoemd tot commissaris van de monste-ring. Het voorgaande wekt niet geheel ten onrechte de indruk van de president-schepen als een soort crisismanager telkens na een politieke omslag. Van de vijfen-twintig binnenburgemeesters waren er in totaal zes personen die in Breda geen en-kele bestuurlijke ervaring hadden opgedaan. Naast De Hertoghe waren dit de al eerder genoemde Willem Martini, Godevaart Montens en Johan van Aerssen. Zij waren allen hoogst gekwalificeerd. Verder betrof het mr. Adriaan van Ryen (1630) en mr. Willem Snellen (1637). De eerste was hoogstwaarschijnlijk familie van Jan Aertsz van Ryen, die begin zeventiende eeuw als schout van Oosterhout dubbel-dienst had gedaan als verbindingsman tussen Filips Willem, Maurits en Hohenlo-he.⁵⁵ Willem Snellen kwam uit een vooraanstaande Bredase familie, die in 1625 had moeten vluchten voor de Spanjaarden. Uit het niets kwam men dus maar hoogst zelden.

Het presidentschap was daarmee in eerste aanleg gereserveerd voor naaste ver-trouwelingen van de heer. Daarnaast vormde het tevens een beloning voor jaren trouwe dienst in het stadsbestuur: van de vijftientwintig binnenburgemeesters had-den er achttien eerst enige jaren in de magistraat gezeten (plus één in de tienraad - mr. Jacob van Bergen). Jacob Drabbe, die reeds in 1637 tot schepen was benoemd, bekleedde uiteindelijk na een lange bestuurlijke carrière de post van president van 1656-7. In zijn geval mag dit des te opmerkelijker heten, omdat onder zijn bewind van tesorier in de voorgaande vier jaren de nodige onregelmatigheden waren op-gedoken, die uiteindelijk uitmondde in een proces voor de Raad van Brabant.⁵⁶ We zagen echter reeds zijn bijzondere connecties met de griffier van de domein-raad. Weer anderen als Willem van Bergen, Pieter van Bernagie en mr. Jacob van Buerstede wisselden gedurende enkele decennia de posten van schepen, tesorier en president met elkaar af. De status van het ambt was desalniettemin groter. Hoe-wel Bernagie reeds diverse keren burgemeester was geweest, was de behoefte naar dit hoogste ambt nog altijd groot blijkens een brief van zijn zoon:

Ick bidde in alle ootmoet uwe edelheit gelieve oock dat teghen in goede recom-mandatie te houden mijnen goeden ouden patroon aen wien uwe wel edelheit al het voorleden jaer hem soo gunstich heeft gethoont. Gelijk het oock is geweest de ge-nadige geliefte van Hare Hoogheijt den ouden man, die nu al 70 jaren gepasseert is, goede hope te doen scheppen om noch een mael te wierden gepromoveert, tot het borgemeester ampt.⁵⁷

Hoe effectief dergelijke brieven konden zijn blijkt wel uit het feit dat zijn vader, ondanks diens gevorderde leeftijd, nog dat najaar tot tesorier werd gekozen en vervolgens onafgebroken voor zeven jaar aanbleef.

⁵⁵ Scherft, *Het sterfhuis*, 221; 238; 241; 243.

⁵⁶ BHIC, RvB inv.nr. 788.1293.

⁵⁷ NA, NDR inv.nr. 7948, f. 419r: d.d. 02-07-1664: brief van Gosuin van Bernagien aan griffier Buijsero.

In tegenstelling tot de president kwam de tesorier altijd van binnenuit: de magistraat was zijn belangrijkste leerschool. Slechts één tesorier (van de 31) kwam in deze periode van buiten: mr. Arnoult van Sonst in 1627-8 gedurende het Spaanse interregnum. Het bewind van enkelen onder hen werd kennelijk zo succesvol geoordeeld, dat zij aansluitend tevens benoemd werden tot president.

Inkomsten

De inkomsten van een schepen waren oorspronkelijk gebonden aan zijn aanwezigheid bij de vergaderingen op het stadhuis. Dit zogenoemde 'presentiegeld' bedroeg vier stuivers per dag voor de schepenen en vijf stuivers voor de burgemeesters.⁵⁸ In 1592 trad hier verandering in: op 5 maart van dat jaar verschenen er vier raden van Maurits in de Bredase magistraat, met een nieuw bestuursreglement. In de eerste plaats werd het comparitiegeld verhoogd naar negen stuivers 'alsoo alle dingen zeer waren verduert ... ende de last vande wethouderen daerentegens zeer beswaert'.⁵⁹ Om soortgelijke redenen, namelijk omdat de stad in de 'frontiere' lag en de last van de ambtsdragers daardoor als extra zwaar (en belangrijk) werd aangemerkt, deed de domeinraad drie jaar later in Geertruidenberg een soortgelijke stap.⁶⁰

Tevens werd een nader onderscheid gemaakt naar dagdeel (men vergaderde tweemaal per dag; 's ochtends en 's middags): vóór noon kreeg men zes stuivers en na de middag drie. Het aanvangstijdstip wisselde al naar gelang het jaargetijde: in de zomer (na Pasen) vergaderde men van 8 tot 11; in de winter daarentegen begon men pas om negen uur en eindigde om half twaalf.⁶¹ De vergadertijden voor de middag waren onveranderlijk van 2 tot 4 uur; tevens ging het dan om 'hoochwich-tige' zaken. In het eerste decennium na 1590 kwam men inderdaad vrijwel dagelijks bijeen en ging men ook in de middag meestal nog door. In de loop van de zeventiende eeuw werd alles gestandaardiseerd. Op maandagen en donderdagen werden 'alle voorvallende politicque saacken, soo van het depesscheren van ordon-nantien als andersints' afgehandeld en op vrijdagen werden 'ordinaris juditiele processen ende requesten' gelezen.⁶² Absentie was later in elk geval belangrijk genoeg om apart te worden bijgehouden, vaak met opgaaf van redenen variërend van ziektes, collecteren of de dood van een ouder.⁶³

Afhankelijk van het aantal zittingsdagen dat werd bijgewoond (en gehouden) lag het presentiegeld doorsnee ruim boven de honderd gulden. Sommige schepenen als Hendrik Feckens met zeven gulden in 1591 of Pauwels van Lanschot met achttien gulden in 1598 bleven daar soms ver onder.⁶⁴ Langdurige afwezigheid door ziekte of een vooraf aangekondigd vertrek uit de stad konden hiervoor geldige redenen

⁵⁸ Van Immerseel, *Breda 1568-1600*, 16.

⁵⁹ SAB, OSA, inv.nr. 217: brieven stadsbestuur 1592-95, litt. 6. Het betreft de heren Van Sonsfelt, (Nicolaas) Bruynink, (Andries) Hessels en (Gaspar van) Kinschot. Van de eerste is nog niet bekend dat hij al zo vroeg raadsheer was, vergelijk: Van Hoof e.a., *De Archieven van de Nassause Domeinraad 1581-1811*, 38-39. In een overzicht van Maurits' Haagse hovelingen, wordt hij geïdentificeerd als Herman van Wittenhorst, heer van Sonsfeld (raadsheer vanaf 1600), zie: Zandvliet, red., *Maurits, prins van Oranje*, 437-445 speciaal n.22. Hij was een zwager van jonker Pauwels van Assendelft, zie: Holleman, *Dirk van Assendelft*, 204.

⁶⁰ RAT, Stadsbestuur Geertruidenberg, inv.nr. 7, f. lv-lv verso d.d. 26-06-1595; zie ook inv.nr. 12, f. 16. Voor elke verschijning kreeg men vier stuivers, en dat voor tweemaal per week (woensdag en zaterdag) en eventueel andere dagen.

⁶¹ NA, NDR inv.nr. 7983, f. 46r-v d.d. 12-03-1592. Omtrent het aanvangstijdstip in de winter bestaat enige ver-warring tussen de twee bepalingen; volgens .. was dit 8.30-11.30; daarentegen 09.00-11.30.

⁶² GAH, ONA inv.nr. 598, f. 411 d.d. 27-02-1669.

⁶³ SAB, OSA inv.nr. 1754.

⁶⁴ SAB, OSA inv.nr. 541: stadsrekening 1591, f. 157v; ibidem, inv.nr. 548: stadsrekening 1598, f. 200v.

zijn. Na 1606 zouden alle schepenen, ongeacht hun aanwezigheid, voortaan honderdvijftig gulden aan presentiegeld hebben ontvangen.⁶⁵ In de praktijk lijkt men daarentegen nog langere tijd te hebben vastgehouden aan uitbetaling naar rato van verschijning. Oorspronkelijk maakte het dus groot verschil of iemand kwam opdagen of niet, later in de zeventiende eeuw niet meer. Dit blijkt eveneens uit de boeteregeling, zoals die gelijktijdig in 1592 werd vastgelegd. Wie niet binnen anderhalf uur van het aanvangstijdstip kwam opdagen, verbeurde een stuiver per half uur; wie daarna alsnog arriveerde zes stuivers. Diegenen die zonder voorafgaande kennisgeving helemaal niet kwamen opdagen schoten erbij in, want zij betaalden meer boete (tien stuivers) dan aan presentiegeld viel te verdienen.

Pas halverwege de zeventiende eeuw lijkt men definitief te zijn overgestapt op een systeem waarbij iedereen werd uitbetaald volgens het maximum aantal dagen per jaar (365), oftewel omgerekend honderdvierenzestig gulden en vijf stuivers. Dit was waarschijnlijk een reactie op enige jaren eerder toen enkele schepenen zichzelf onevenredig hadden bevoordeeld, dit vanwege de 'excessive en extraordinarisse moeijten' die zij zich gedurende de eerste drie jaar na 1637 moesten getroosten in de wederopbouw van de stad. Besloten werd daarom eenieder het volle pond aan presentiegeld te geven, ongeacht of men nu aanwezig was geweest of niet.⁶⁶ Het presentiegeld had bovenal het karakter van een redelijke vergoeding. Het ambt van schepenen van een stad als Breda was dus vooral een erefunctie, geen bron van grote rijkdom. Een enkele keer werd besloten aan de weduwe van een schepenen die gedurende zijn aanstelling overleed, bij wijze van pensioen diens presentiegeld voor het hele jaar uit te keren.⁶⁷ Meer uitzonderlijk lijkt het te zijn geweest om dit aan de kinderen te geven, zoals na de dood van burgemeester Hendrik van der Hagen in 1607.⁶⁸

Naast het bijwonen van de vergaderingen van de magistraat en schepenenbank, bestond de belangrijkste taak van een schepenen uit commissiewerk. Dit kon variëren van het aanwezig zijn bij het overvesten of transporteren van onroerende goederen (de basis van de belangrijke reeks vestbrieven) tot allerlei onderzoekswerk in dienst van de magistraat. De uitgaven die men zoal voor dit laatste moest doen werden uit eigen zak voorgeschieden; pas na afloop diende men de rekening in. In een poging dit wat aantrekkelijker te maken, kregen de schepenen sinds 1596 een reis- en onkostenvergoeding van vier gulden per dag en de burgemeester (met zijn knecht) vijf. Ter vergelijking: leden van de Staten van Holland kregen slechts drie gulden. In Breda werd daarbij uitdrukkelijk gestipuleerd dat men eventuele maaltijden 'met heeren' (leveranciers en dergelijke) niet extra in rekening mocht brengen.⁶⁹ Maaltijden bij allerlei gelegenheden tot inspectie van rekeningen, onthaal gasten of visitatie van gebouwen waren beslist een favoriete bezigheid van de schepenen. Tevens garandeerde de magistraat dat 'ingevalle van eenich ongeluck van gevanckenisse vanden vijant' of de dood uitbetaling zou plaatsvinden. Het beroepsrisico van een schepenen lag in de Bredase frontier nu eenmaal hoger dan el-

⁶⁵ SAB, OSA inv.nr. 11: AM 1603-11, f. 125v; geen datum. De folio's 121-169 ontbreken in dit deel maar dankzij een contemporaine index valt op hoofdlijnen de inhoud te reconstrueren.

⁶⁶ SAB, OSA inv.nr. 20: AM 1639-1651, f. 50-51 dd.11-02-1641. Dit gold echter niet voor Johan van Hertsbeke, die wegens de 'veelvoudige ende langduerige absentien' slechts de helft kreeg over 1637-8, en Philips du Jardin die de helft kreeg over 1637-9; hij had het zeer waarschijnlijk te druk met zijn bezigheden als commissaris van de monstering.

⁶⁷ Ibidem, f. 5 d.d. 30-04-1639; aan de weduwe van schepenen Lanschot.

⁶⁸ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 415r d.d. 16-11-1607. Zij kregen naar advenant van de tijd dat hij gediend had diens salaris van fl. 400.-.

⁶⁹ SAB, OSA inv.nr. 9: AM 1594-6, f. 185-v d.d. 20-01-1596.

ders. Schepenen die zich laks betoonden in hun commissiewerk door niet op te komen dagen konden daarentegen rekenen op een boete van twintig stuivers (per keer).⁷⁰

Verder kregen burgemeesters en schepenen nog een vaste vergoeding in de vorm van tien el 'tabbaertlaecken'. De *tabbaard* was van oorsprong een soort overmantel van wollen laken en een algemeen gangbaar kledingstuk. In de loop van de zestiende en zeker in de zeventiende eeuw werd de drager echter in toenemende mate geassocieerd met het aura van autoriteit en dus *dignitas*.⁷¹ In Breda was de stof in de zestiende eeuw 'soms Engels graeuwe termeijte' en werd de *tabbaard* gedragen 'tegens het hoochtijt van pinxteren, daer sij mede gesonden sijn geweest in alle generale processien en inde groote kercke inden dienst godts te comen opte hoochtijden ende solemnele daegen'.⁷² Vanwege de politieke situatie werd de stof steeds moeilijker leverbaar: daarom besloot de magistraat al in 1568 kleedgeld in plaats van de stof zelf te geven.⁷³ Oorspronkelijk bedroeg de vergoeding drie gulden per el, maar na 1590 werd dit naar vier gulden gebracht omdat de lakens duurder waren geworden.⁷⁴ De magistraat behield zich wel het recht voor 'ten respecte van honne menichfuldige sware ende extraordinarisse lasten' dit, al naar gelang de omstandigheden, te mogen verhogen naar zes gulden per el.⁷⁵ Behalve burgemeesters en schepenen kregen nog enkele andere functionarissen dit kleed(geld) uitgekeerd: de secretaris van de stad en de pastoor. Overeenkomstig hun lagere positie ontvingen zij wel iets minder stof - acht el. Ook de rector magnificus en professoren van de Illustre school werd later een eenmalige vergoeding toebedeeld van tachtig gulden plus dertig gulden respectievelijk voor dit representatieve doeleind.⁷⁶

Het voltallige bestuur van de stad - drossaard, burgemeesters en schepenen - ontving voor zijn aanwezigheid bij het afhoren van de (stads)rekeningen gezamenlijk nog eens een vergoeding van vier gulden en tien stuivers.⁷⁷ Hoe dit in de praktijk werd verdeeld is niet bekend. In 1669 werd gestipuleerd dat voortaan gecommiteerden van de domeinraad aanwezig moesten zijn bij het sluiten van alle rekeningen inclusief die van armen, wees- en godshuizen.⁷⁸ Dit was een voorbode van de steeds grotere onenigheid over en weer - deze maatregel gold niet alleen voor de stad, maar ook in de Baronie - over de verdeling van de financiële lasten ten gevolge van een stijgende belastingdruk. Alle onnutte kosten en verteringen in het doen der rekeningen en veranderen van de magistraat dienden te worden afgeschaft. Mede onder invloed van een groeiende controle door de Raad van State op frauduleuze praktijken in het doen van de dorpsrekeningen, werd deze druk vanaf de jaren tachtig nog verder opgevoerd.⁷⁹ Blijkens een voorval halverwege de achttiende eeuw was het toezicht van de domeinraad echter niet permanent en verslaptte dit later weer.⁸⁰

⁷⁰ Ibidem, inv.nr. 10: AM 1597-1602, f. 58 d.d. 16-03-1598.

⁷¹ Winkel, 'Eene der deftigste dragten', 151.

⁷² SAB, Collectie Havermans, inv.nr. 5, f. 106.

⁷³ In Bergen op Zoom gebeurde dit omstreeks dezelfde tijd namelijk in 1556, zie: Van Ham, *Macht en gezag*, 309-310.

⁷⁴ Vergelijk: Van Immerseel, *Breda 1568-1600*, 16.

⁷⁵ SAB, OSA inv.nr. 556: Stadsrekeningen 1606/7, f. 110v-112v. De bijbehorende resolutie van de magistraat van 17 september 1604 werd niet teruggevonden.

⁷⁶ NA, NDR inv.nr. 7989, f. 169r: d.d. 22-11-1646.

⁷⁷ Zie bijvoorbeeld: SAB, OSA inv.nr. 598: Stadsrekeningen 1648/9, f. 90v-91.

⁷⁸ NA, NDR inv.nr. 7939, f. 152r-v; ibidem, inv.nr. 8008, f. 142r-v: notulen domeinraad d.d. 09-02-1669.

⁷⁹ Kappelhof, *De belastingheffing in de Meierij van Den Bosch*, 169-173.

⁸⁰ Brekelmans, 'De Bredase stadsfinanciën', 140.

De magistraat plus griffier en secretaris waren uitgesloten van deelname in de burgerwacht, iets wat ongetwijfeld als een opluchting kwam.⁸¹ Hun grote aanzien maakte soms echter uitzonderingen noodzakelijk: nog in 1597 had wegens 'de roepen des vijants' dagelijks een schepen bij de Haagdijkse poort de wacht gehouden, een tienman bij de Gasthuiseindse poort en een kapitein van de burgerwacht bij de Ginnekenspoort.⁸² Het bij nacht en ontij waken bij de stadspoorten was uit veiligheidsoverwegingen weliswaar hard nodig, maar tegelijk een van die corporatieve trekjes van de samenleving waar de elite wel zonder kon. Het was haar (en anderen) daarom toegestaan een gekwalificeerde persoon voor zichzelf in de plaats aan te stellen.

De inkomsten van een burgemeester waren, behalve gevarieerder, tevens beduidend hoger. In de eerste plaats was daar het presentiegeld plus de extraordinaris toelage van de prins, hoewel betaald door de stad. Nadat dit precedent geschapen was ontkwam men er niet meer aan dit voortaan standaard (fl. 400.-) aan alle presidenten te geven. Verder kregen hij en de tesorier op kerstavond ieder 'een pont oudts', wat gelijk stond aan iets meer dan eenentwintig gulden.⁸³ De jaarlijkse belastinginning leverde de binnenburgemeester honderdvijfentwintig gulden op, hoewel het niet duidelijk is of hij dit bedrag moest delen met de tesorier of dat dit slechts voor een van hen beiden (met de tesorier als meest waarschijnlijke ontvanger) was bestemd.⁸⁴ De tesorier kreeg in elk geval nog honderd gulden per jaar vergoed, waarschijnlijk voor zijn inspanningen en reiskosten richting de diverse Haagse colleges.⁸⁵ Ook voor het opstellen van de jaarrekening werd hij nog eens extra betaald. Vanuit de diverse gilden zullen beide burgemeesters vermoedelijk eveneens met de nodige emolumenten zijn bedeeld. Al met al verdienden zij het twee- tot drievoudige van wat schepenen normaliter ontvingen. Een conservatieve schatting levert voor de president een optelsom op van tenminste zevenhonderd gulden, de tesorier zat ergens tussen de vier à vijfhonderd gulden.

Op stedelijk niveau waren de inkomsten van een Bredase regent daarmee zeer vergelijkbaar met een doorsnee stad elders in het land.⁸⁶ In tegenstelling tot de regenten aldaar, zat er voor Bredanaars via commissiewerk op gewestelijk niveau echter niet meer in; hier wreekte zich hun staatkundige positie zonder eigen gewestelijke Staten. Deze lucratieve ambten of buitencommissiën, bijvoorbeeld bij de VOC of de Admiraliteiten die jaarlijks enige duizenden guldens opleverden, brachten de regenten van Holland en elders over het algemeen de grote rijkdom die met hun stand wordt geassocieerd. Hooguit had de post van (buiten)burgemeester extra gewicht door het vele contact met de Haagse bestuursorganen. Geregeld toog hij, al dan niet in gezelschap van een van de andere schepenen, naar Den Haag om aan raadsleden en gedeputeerden aldaar nadere uitleg te geven of te vragen over zaken met betrekking tot Breda. In de tweede helft van de zeventiende eeuw ontstond in dat opzicht een soort concurrentie met de lokale stadhouder, die dit contact steeds meer lijkt te hebben gemonopoliseerd.

⁸¹ NA, NDR inv.nr. 8001, f. 437: d.d. 19-06-1606.

⁸² SAB, OSA, inv.nr. 10: AM 1597-1602, f. 23: d.d. 09-04-1597.

⁸³ SAB, OSA inv.nr. 556: stadsrekening 1606/7, f. 117-v. Vermoedelijk ging het hier om een rekenmunt uit de Middeleeuwen, het pond payment. Door geldontwaarding werd deze in later tijd opgewaardeerd en werd de vroegere variant ter onderscheid het pond oud geld genoemd; vriendelijke mededeling van Ton Kappelhof.

⁸⁴ Zie bijvoorbeeld stadsrekeningen Breda voor 1648, f. 142v.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Vergelijk voor Gouda: De Jong, *Met goed fatsoen*, 41.

Functieduur en oligarchisering

In de hierna volgende analyse zijn de jaarlijkse aanstellingen van burgemeesters en schepenen samengevoegd voor de periode 1554-1700. Per decennium vielen er honderd ambten te vergeven op basis van 10 personen per jaar. Soms waren er nog tussentijdse benoemingen wegens overlijden, ontslag of promotie waardoor het getal van 100 meestal iets hoger ligt. De personele samenstelling van de magistratuur, zoals die met name van belang is voor de verschillende regimes over de stad, komt vanwege de specifiek religieuze achtergrond apart aan bod in het volgende hoofdstuk.

De 237 regenten vervulden gedurende de hier onderzochte periode 1551-1700 gezamenlijk 1547 ambtsperiodes, wat in theorie een gemiddelde ambtsduur oplevert van zeseneenhalf jaar per individu. Ter vergelijking: in Tholen, dat periodiek grote conflicten kende over de magistraatsvernieuwingen, bedroeg de gemiddelde ambtsduur tussen 1577 en 1702 nog altijd 7,6 ambtsjaar.⁸⁷ Behalve dat het gemiddelde in geen enkel decennium ooit werd gehaald, valt tevens de grote fluctuatie op tot ver in de zeventiende eeuw. Daarnaast bedraagt het aantal nieuwkomers vrijwel constant de helft of meer van het totale aantal schepenen; in Breda golden, mede door de wijze van verkiezing, duidelijk eigen wetmatigheden nog afgezien van het onderscheid in functie tussen burgemeesters en schepenen. Vooral significant zijn de onderlinge verschillen wegens lengte van aanstelling.

Tabel 4.1 Gemiddelde functieduur Bredase magistratuur, 1554-1700

Periode	N = aantal personen (nieuw)	M = mandaten	Gem.
1551-1560	33	99	3
1561-1570	23 (12)	111	4,82
1571-1580	29 (18)	101	3,48
1581-1590	34 (19)	103	3,03
1591-1600	25 (17)	103	4,12
1601-1610	19 (8)	103	5,42
1611-1620	21 (11)	103	4,90
1621-1630	39 (25)	102	2,61
1631-1640	40 (24)	114	2,85
1641-1650	21 (11)	100	4,76
1651-1660	28 (13)	104	3,71
1661-1670	21 (7)	101	4,81
1671-1680	31 (14)	101	3,26
1681-1690	26 (17)	106	4,07
1691-1700	19 (8)	100	5,26
Totaal	237	1551	6,54

Op basis van hun functieduur vallen de Bredase regenten globaal in drie groepen uiteen. Bijna vijftig procent van de schepenen (48,6%) diende slechts 1 tot 3 jaar. De kwalificatie van regent wordt daarmee wel erg nominaal: dienden zij niet eerder voor de jaarlijks benodigde kwantiteit ter opvulling van het college? Om uiteenlopende redenen wisten zij zich in elk geval niet binnen de politieke top te handhaven

⁸⁷ Romeijn, *Stadsregering Tholen*, 19.

en vielen al snel weer af. Ongeveer een derde van het totaal bleef langer aan: gemiddeld 4 tot 10 jaar. Of deze middengroep een zelfstandige bestuurlijke carrière voor ogen stond, is desondanks twijfelachtig. Zij waren vooral de secundanten van de top. Degenen die 11 jaar of langer dienden (16,4 %) in de magistratuur vormden de machtselite binnen de groep van regenten. Zij waren in politieke zin de allerbelangrijksten, vaak geleid door de burgemeesters.

Tabel 4.2 Machtsconcentratie Bredase magistratuur, 1551-1700

aantal jaren	Aantal Personen	Aantal personen als percentage v/h totaal	aantal ambtstermijnen als percentage v/h totaal
1	48	20,3	3,1
2-3	67	28,3	10,6
4-6	43	18,1	14,5
7-10	40	16,9	22,8
11-15	14	5,9	10,4
16-20	10	4,2	11,8
21-25	10	4,2	15,4
26-49	5	2,1	11,4

Binnen deze groep bevindt zich nog een selecter aantal wiens belangrijkste kenmerk in de tweede helft van de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw politieke overleving was, zoals in het geval van Goris Buysen met 49 dienstjaren sinds 1552 of Dionys Piggen met 29 jaar tussen 1594-1622. Al in de eerste helft van de zestiende eeuw valt zo iemand heel duidelijk te onderscheiden: Jan van Hoilten. Vanaf zijn benoeming in 1515 was hij burgemeester van Breda en had onafgebroken zitting in de magistratuur tot en met 1554. Daarmee deed zich al vroeg in de geschiedenis van de stad het principe van een politieke (top)elite of machtselite voor, bestuurders die decennialang bleven zitten en zeer invloedrijk waren. De ware regenten in Breda waren veeleer geoefend in macht, in plaats van de vele ‘exponenten van het kleurloze midden’ die maar kort dienden.⁸⁸ Het kenmerk bij uitstek van zo’n oligarch was dat hij meestal ook pas afstand nam van zijn bestuurszetel bij het verscheiden van deze wereld. Hij stierf vaak in functie of slechts korte tijd later, ten teken dat de dood zich reeds had aangekondigd. Een van de weinige uitzonderingen betreft Anthonis van Buerstede, die pas dertig jaar na zijn laatste regeringsjaar in 1696 overleed.

In tegenstelling tot wat men zou verwachten leidde deze machtsconcentratie bij enkelen niet tot een gesloten oligarchie: een groep van families die onderling de macht bedisselde. Uit de gegevens van tabel 4.3 blijkt dat in Breda een zestiental families beslag legde op een derde van het totaal aantal ambtstermijnen tot 1700. De vraag of dit veel of weinig is, hangt af van de perceptie. Er was in elk geval maar een klein aantal families dat van generatie op generatie vertegenwoordigd was in de magistratuur: de vele overgangen van de stad maakten dit vrijwel onmogelijk.

⁸⁸ Vergelijk: Beenakker, *Breda in de eerste storm*, 55.

Tabel 4.3 Verdeling ambtstermijnen per familie, 1551-1700

Aantal leden per familie	Aantal Families	Ambts- Termijnen
1	146	832 (53,8%)
2	12	149 (9,6%)
3	6	183 (11,8%)
4	5	159 (10,3%)
5	3	102 (6,6%)
6	1	38 (2,5%)
7	1	84 (5,4%)

Vanwege de wisselende omstandigheden te Breda, waar men tot 1637 per generatie bestuurders als het ware telkens van zetel moest verwisselen, bleek het heel erg moeilijk voor regentenfamilies om zich te handhaven. Als zelfstandige groep binnen het stedelijk patriciaat stonden regentenfamilies niet al te sterk in hun schoenen, mede als gevolg van het ontbreken van een vroedschap. Handhaving was daarmee hun grootste probleem. Deze families (zie tabel 4.4) namen desalniettemin procentueel gezien meer zetels voor hun rekening; bovendien waren sommige van hen ook aan elkaar verwant. De mate van oligarchisering lag dus hoger dan de cijfers op het eerste gezicht veronderstellen. Desalniettemin was er te Breda sprake van een open patriciaat met slechts een versmalling aan de top.

Tabel 4.4 Familiecontinuïteit: aantal regenten en [stadhouders] per geslacht, 1551-1795⁸⁹

	1551/ 1567	1567/ 1577	1577/ 1581	1581/ 1590	1590/ 1625	1625/ 1637	1637/ 1702	1702/ 1795
Van Baerle	2	3	2	2	1	-	-	-
Montens	2	1	1	1	1	2	-	-
Wachmans	1	1	1	1	1	-	2	-
Van den Broeck	3	2	1	2	1	4	-	-
Corput	2	-	-	-	1	-	-	-
Lanschot	-	-	-	-	3	-	1	-
Beens	-	-	-	-	1	-	2	-
Bacx	-	-	1	1	3	-	-	-
Buycx	-	-	- [1]	-	- [2]	-	1 [1]	-
Snellen	-	-	-	-	1	-	2	3
Bernagie	-	-	-	-	1	-	3 [1]	1 [1]
Van Bergen	-	-	-	-	-	-	5	-
Damisse	-	-	-	-	-	-	3 [1]	2 [2]
Van Alphen	-	-	-	1	-	-	3	-
Buerstede	-	-	-	-	-	-	2	2
De Bons	-	-	-	-	-	- [1]	2	1

In hoeverre de functieduur en hiervan nader afgeleide gegevens daadwerkelijk een goede graadmeter zijn voor de mate van oligarchisering, kan blijken uit een verge-

⁸⁹ Voor Daniel Buycx en Johan Hendrik Damisse geldt dat zij zowel regent als stadhouder zijn geweest maar niet tegelijkertijd.

lijking met Bergen op Zoom. In tegenstelling tot Breda werd deze stad niet meer veroverd na 1577. Met als aanvang 1591, toen ook Breda een langere periode van stabiliteit tegemoet ging, zijn enkele standaardgegevens verzameld. In Bergen op Zoom werd tot het begin van de achttiende eeuw in totaal door 153 personen aan het stadsbestuur deelgenomen tegen 168 voor Breda. Dit levert een gemiddelde functieduur van 7,3 jaar op, tegen 6,6 voor Breda.⁹⁰

Tabel 4.5 Functieduur regenten van Breda en Bergen op Zoom, 1591-1702

Termijn	aantal jaren		Percentage	aantal jaren		Percentage
	B	BoZ		B	BoZ	
1-3 jaar	74	51	44,0 % : 33,3 %	136	101	11,8 % : 9,4 %
4-10 jaar	63	69	37,5 % : 45,1 %	420	448	36,6 % : 41,0 %
> 11 jaar	18	28	10,7 % : 18,3 %	265	382	23,0 % : 35,6 %
> 21 jaar	13	5	7,7 % : 3,3 %	327	140	11,8 % : 13,0 %
	168 : 153			1148 : 1071		

Op het eerste gezicht ontlopen de twee steden elkaar niet veel ondanks het Spaanse interregnum te Breda tussen 1625 en 1637. De systeemschokken lijken dus vooralsnog minder relevant te zijn geweest, als wel de gedeelde wijze van samenstelling van het bestuur (geen vroedschap) resulterend in een jaarlijks wisselend college van schepenen. Een nadere inspectie toont toch enige significante verschillen. In Breda zaten maar liefst 104 ‘eenlingen’ in het bestuur, tegenover slechts 63 voor Bergen op Zoom: het regentenpatriciaat was in Breda veel instabieler, iets dat funest bleek voor de handhaving van families. Veel meer families leverden in Bergen op Zoom bijvoorbeeld tenminste 2 of meer magistraten dan in Breda: 32 tegen 24, met de geslachten Turcq met zeven en Bolcoole met vijf als topleveranciers. Deze duurzaamheid blijkt verder uit het feit dat vanaf de jaren tachtig van de zeventiende eeuw er in Bergen op Zoom jaarlijks nog nauwelijks nieuwe schepenen bijkwamen, terwijl dit in Breda wel het geval bleef (zie tabel 4.1).

In Bergen op Zoom was vroeger en eerder in de zeventiende eeuw sprake van een brede recruiteringsgroep, een groep die ook door huwelijken nauw aan elkaar verwant was. Belangrijke families in de zeventiende eeuw als De Rouck, Drabbe, Turcq, Rubbens, Bollaert, Brouwers, Manteau en Baudoux waren met elkaar verzwagerd: het patriciaat vormde hier duidelijk een keten van families. In Breda daarentegen werden de schakels telkens verbroken: regentenfamilies waren ook slechts hooguit aan één of twee andere belangrijke families gelieerd. Men vormde hier als het ware aparte netwerken, waarin de eigen afkomst of herkomst bepalend was. Dit onderscheid tussen de twee steden blijkt ook uit tabel 4.5 waarbij de functieduur van schepenen met elkaar is vergeleken.

De onderlinge vergelijking laat dus ten dele een andere uitkomst zien en daarmee een beter zicht op de achterliggende geopolitieke factoren en sociale processen in Staats-Brabant. Vanwege zijn politieke stabiliteit kende Bergen op Zoom al vroeg een duidelijk herkenbare groep regenten binnen het stedelijk patriciaat: een breed middenveld van gelijkgestemden. In Breda was men daarentegen – nog – veel meer

⁹⁰ Eigenhandige telling aan de hand van bestuurslijsten op het gemeentearchief van Bergen op Zoom. Voor de jaren 1599, 1601-3 en 1678 is geen opgave gedaan maar er is bij deze telling vanuit gegaan dat er in deze jaren in elk geval geen andere schepenen in het college zijn bijgekomen.

verdeeld in de zeventiende eeuw en op zoek naar evenwicht. Hemelsbreed nog geen twintig kilometer van elkaar verwijderd, was het patriciaat van deze twee steden toch beduidend anders ingericht.

Analyse naar criteria

Om schepen te worden golden er drie formele criteria: men moest geboren Brabander zijn, poorter van de stad en van echten bedde. Deze vereisten zijn niet nader omschreven. Meestal golden uitgebreidere bepalingen zoals in andere steden in Staats-Brabant als Den Bosch, die ook duidelijk op schrift werden gesteld en later eventueel nog werden herzien.⁹¹ Daarnaast golden er, ter aanvulling, in de praktijk tevens enkele informele criteria.

Geboren Brabander

De voornaamste eis was die van geboren Brabander te zijn. Dit punt, Brabant als geboortegrond, lijkt duidelijk genoeg als criterium; het betreft hier in wezen een formaliteit, zij het van vroege datum.⁹² Bij nader inzien bleek dit tegelijk het meest omstreden punt, waar men zich in Staats-Brabant telkens op beriep. Bij hoge functies als in de Raad van Brabant gaf dit stevast aanleiding tot conflicten met de Staten-Generaal. De bepaling omtrent het Brabanderschap komt voort uit de Blijde Incompste van 1549 en die van 1582. Hierin waren onder andere bepalingen opgenomen omtrent herkomst van bestuurders bij benoemingen. Feitelijk had Breda deze criteria vrij letterlijk gevolgd: geboren Brabander, van wettigen bedde (van 'echten' bedde) en ter plaatse gegoed (min of meer overeenkomstig met het poorterschap). De opsplitsing van het territoire Brabant als gevolg van de Opstand deed een groep personen of uitwijkelingen ontstaan, die vond dat er voor hun een uitzondering diende te worden gemaakt. Deze beriep zich erop deels af te stammen van echte Brabantse families wier ouders hadden moeten vluchten, waardoor zij als kinderen buiten hun schuld om buiten Brabant waren geboren.⁹³ Welke problemen dit kon opleveren bewijst de benoeming in Breda van Willem van Lankveld tot schepen in 1641.⁹⁴

De rechtmatigheid van zijn benoeming werd 's avonds na de 'solemnale maeltijt' door sommige schepenen in twijfel getrokken vanwege diens onduidelijke herkomst. De benoeming bleek daarbij vooral te zijn ingefluisterd door stadhouder Daniël Buycx, wiens pleegzoon Van Lankveld was. Als oom had hij hem van jongsaf aan in huis gehad bij gebrek aan eigen kinderen 'om den selven te laten studeren ende de practijcque te leeren, om daer naer bequaem te sijn eenich eerlick ampt te bedienen.'⁹⁵ Behalve een verblijf op twaalfjarige leeftijd bij predikant Lossecatius, had hij twee jaar bij een procureur en drie jaar bij een advocaat geleerd.⁹⁶ De nieuwkomer bleek zelf in elk geval een man van eer en geweten: hij verklaarde voorlopig van zijn zetel af te zien, totdat hij bewijsmateriaal had verzameld over

⁹¹ Jacobs, *Justitie en politie*, 36-37.

⁹² In Gouda bijvoorbeeld werd pas in 1781 vastgelegd dat leden van de stedelijke regering specifiek Hollander (dus inwoners van het eigen gewest) moesten zijn, zie: De Jong, *Gouda*, 35.

⁹³ Bosman, 'Van inborelingen ende uitlanders'.

⁹⁴ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 416 e.v.

⁹⁵ Idem, f. 422r d.d. 01-11-1641.

⁹⁶ Idem, f. 436r d.d. 31-10-1641.

zijn Brabantse afstamming. Via drossaard Van Aerssen, die eraan herinnerde dat zijn vader diverse personen in functies had benoemd zonder enige naturalisatie louter op grond van de Brabantse herkomst van de vader, belandde het dossier bij de prins die het zekere voor het onzekere nam en advies vroeg aan de Raad van Brabant. Wat bleek het geval? Willem was weliswaar geboren uit Brabantse ouders ('het huijs van Lanckvelt is een oudt adelijk huijs uyt de meijerije van Den Bos'), maar die waren op de vlucht geslagen voor de gevolgen van de 'troublen' (de Opstand). De jongen was geboren in Gennep, dat tussen Cuijck en Boxmeer ligt, en zijn vader in Gemert; zijn moeder behoorde tot een oud Bredaas geslacht.

De jongeling was dus inderdaad buiten het eigen gewest geboren en getogen maar met zeer legitieme redenen: een politieke vluchteling zeg maar. Theoretisch gezien werd hij daarmee voor de rest van zijn leven als een vreemdeling beschouwd (in elk geval geen Brabander), omdat men in het hertogdom het *ius soli* hanteerde: "Was Brabander wie op Brabantse bodem geboren was".⁹⁷ De Raad van Brabant besloot echter in dit - en diverse soortgelijke gevallen - wijselijk anders in een nader onderbouwd betoog waarin zij vooral rechtvaardigheid nastreefden, met als belangrijkste conclusie dat kinderen buiten Brabant geboren uit Brabantse ouders voor Brabanders mochten doorgaan.⁹⁸ Van Lankveld op zijn beurt bleef vier jaar als schepen aan.

De Staten-Generaal beschikten overigens wel degelijk over een speciaal juridisch instrument om iemand gekwalificeerd te maken tot ambtsbekleding ter plaatse: naturalisatie, hoewel dit strikt genomen niet de juiste term is.⁹⁹ Over aard en omvang van dergelijke aktes voor Staats-Brabant is tot nog toe weinig bekend: de vroegste is waarschijnlijk die voor jonkheer Louis de Ram geweest in 1637, wegens zijn commissie als drost en dijkgraaf van Steenberghe.¹⁰⁰ In een speciale akte 'van habilitatie en qualificatie' verklaarden de Staten-Generaal in 1647 Francois Bruyninx tot geboren Brabander en daarmee met één pennestreek capabel, habiel en gekwalificeerd om bij gelegenheid in Brabant een ambt te bekleden.¹⁰¹ Dezelfde Bruyninx komt ook voor als schepen in Den Bosch in de jaren vijftig en zestig. Dit bleek een zich vaker herhalend patroon te zijn voor uitheemse schepenen.¹⁰² De akten van naturalisatie lijken daarmee vooralsnog in een behoefte te hebben voorzien. Moeilijker is het om vast te stellen of de gebrekkige kwaliteit en religieuze afwijking van het lokale patriciaat afgifte van dergelijke akten benoodzaakte of dat zij vooral van buitenaf werden gezocht door carrièremakers: Staats-Brabant stond bij uitstek bekend als het terrein van baantjesjagers. Systematisch onderzoek in de resoluties van de Staten-Generaal zou nader moeten uitwijzen hoe vaak deze verheffing voorkwam en of er dus sprake was van bewust beleid, al dan niet toegespitst op de periode voor en na 1648.¹⁰³

⁹⁷ Gerven, 'Marginaliteit en sociale segregatie', 5.

⁹⁸ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 440r-440v d.d. 15-11-1641; f. 441r-441v: 16-11-1641.

⁹⁹ Bosman, 'Van inborelingen', 25.

¹⁰⁰ NA, NDR inv.nr. 12546, f. 58r d.d. 23-12-1637. Ook zijn opvolger mr. Diderick van Hogendorp werd genaturaliseerd, zie: *ibidem*, f. 71.

¹⁰¹ NA, NDR inv.nr. 7979, f. 24r d.d. 15-04-1647.

¹⁰² Zie op dit punt verder hoofdstuk zeven.

¹⁰³ Een inventarisatie voor het jaar 1649 leverde bijvoorbeeld vier gevallen op: dr. Clemens Roseus (resolutie Staten-Generaal 17 en 19 april 1649), zie voor hem ook: Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*, 607 (nr.4424) ; Joost Nagel (resolutie Staten-Generaal 21 augustus 1649); Abraham Kip, inwoner van Den Bosch (resolutie Staten-Generaal 25 september 1649); Tielman Tulken, ontvanger van de verpondingen over het kwartier van Maasland (resolutie Staten-Generaal 10 maart en 21 oktober 1649: besluit uitgesteld). Daarnaast vroeg Johan de Melot, geboren in St. Truijen en wonend in Vught, naturalisatie vanwege zijn bediening als schout van Alem (resolutie Staten-Generaal 4 november 1649: besluit uitgesteld).

Een derde geval laat zien dat de naturalisatie Brabantse stijl inderdaad meer als ‘Brabantisation’ (dat wil zeggen ‘kleine’ naturalisatie) moet worden beschouwd. Schepen Willem van der Beeck wordt namelijk volgens de domeinraad als ‘gebrabantiseert’ omschreven, al ontbreekt in zijn geval vooralsnog de benodigde akte van de Staten-Generaal.¹⁰⁴ Brabanders waren er dus in verschillende gradaties of kon men eventueel alsnog worden.

De indruk bestaat nochtans dat men tot 1637, naast Bredanaars, uitsluitend Brabanders als schepen heeft gekozen.¹⁰⁵ Voor Brabant moet dan vooral het oude hertogdom Brabant worden gelezen, inclusief dus een flink contingent Zuid-Nederlanders die hun oorsprong hadden in steden als Antwerpen, Leuven of Mechelen. De opgeworpen landsgrenzen waren in dat opzicht betrekkelijk fictief, ook in de zienswijze van de Staatse Raad van Brabant. Na 1637 werd deze groep deels vervangen door Hollanders, maar niet zo massaal als de bewering van de historicus Brekelmans dat ‘veel niet-Brabanders schepen zijn geworden van Breda’.¹⁰⁶ Niet-Bredenaar betekende niet automatisch ook niet-Brabander zijn, zoals Brekelmans min of meer heeft gedacht. Bredanaars en Brabanders waren allebei inheems, zij het met een subtiel onderscheid. Wel dient nog te worden geconstateerd dat het aantal uitheemsen in de magistratuur nergens zo hoog lag als juist in het derde kwart van de zeventiende eeuw (zie de volgende paragraaf), waarschijnlijk als uitvloeisel van de politieke reformatie.¹⁰⁷ De kwestie van het Brabanderschap keert vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw niet expliciet meer terug, behalve in een kleine oprisping bij de magistraatsbestelling van 1657. Bij het plegen van hun eigen nominatie (voor tienman) brachten de tienraden nog eenmaal in herinnering, ter handhaving van de stadsprivileges, ‘geen andere personen dan ingeboren borgen, ofte ten minsten Brabanders’ te benoemen.¹⁰⁸

Was er tot slot nog sprake van een mentale kwestie op dit vlak: in welke mate werden de genaturaliseerden en andere uitheemsen door de stedelijke bevolking als indringers beschouwd? In hoeverre ondermijnden zij tevens de cohesie onder de regenten?¹⁰⁹ Ook de tijdgenoot zag hierin reeds een instrument van dominantie door Hollanders in hun ‘gewest’. De historicus Christ heeft echter aangetoond dat als men puur naar de herkomst kijkt, ook onder de Hollandse vroedschapsleden een ruime mate van niet in de stad geboren voorkomen.¹¹⁰ Een echte vreemdeling was men ook maar betrekkelijk zelden. Schepen L.B. Noortberg mocht dan weliswaar in 1657 in Zallik te Overijssel geboren zijn, zijn broer Johannes was al jaren predikant te Breda voordat ook hij naar de baroniestad toekwam, er poorter werd en vervolgens schepen.

Het hele herkomstcriterium is dus met de nodige angels en voetklemmen omgeven. Tegelijk moet worden beseft dat de primaire, achterliggende reden voor de gevarieerde herkomst van de Bredase regenten in de eerste plaats een gevolg was van patronage. De benoemingen van de prins waren erop gericht diens cliënten een plaats te geven in zijn wereld en bezien vanuit de domeinraad gold er een wijder spectrum dan alleen Breda. Het zou daarnaast ook te ver gaan om de prins van Oranje er-

¹⁰⁴ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 264r d.d. 27-09-1654.

¹⁰⁵ Het is vanwege de ‘troubelen’, de gebrekkige bronnen in Breda en de verspreide herkomst van de Bredase regenten zonder nadere opgave onmogelijk voor elke regent precies te bepalen waar zijn wieg heeft gestaan.

¹⁰⁶ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 103.

¹⁰⁷ Zie verder hoofdstuk zes.

¹⁰⁸ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 280-v d.d. 01-10-1657.

¹⁰⁹ Zie verder hoofdstuk elf.

¹¹⁰ Christ, ‘Staats-Brabant bevoogd?’, 75 speciaal de tabel.

van te betichten stelselmatig bevooroordeeld te zijn geweest ten opzichte van niet-Brabanders; integendeel, personen uit deze regio werden door hen juist bijzonder gewaardeerd. Binnen het stadhoudelijk hof en het regeringsapparaat van de Republiek waren gevluchte Zuid-Nederlanders en later Brabanders zeer prominent aanwezig.

Poorterschap

De eis van Brabanderschap lag zeer gevoelig en er werd ook na 1637 de nodige aandacht aan besteed, meer dan tot nog toe is verondersteld. Er golden daarnaast nog twee andere eisen. In de ogen van vele tijdgenoten vormde het poorterschap het belangrijkste criterium voor lidmaatschap van de stedelijke gemeenschap. Dit maakte van iemand van eenvoudig ingezetene van de stad tot volwaardig burger met bijbehorende rechten en plichten.¹¹¹ Poorter was men van geboorte omdat de ouders het waren of werd men door huwelijk met een poorter of door het poorterschap te kopen. Behalve voor de schepenen is dit tevens de volgorde van algemeen belang: de meesten waren het, een aantal werd het door een poorter(es) te trouwen en een kleine minderheid kocht het. Voor de schepenen gold dit criterium vooral als nadere waarborg voor hun afkomst uit de stad en eventuele ge goedheid ter plekke, al werd dit laatste in Breda niet expliciet gesteld. Hoe weten we nu of iemand wel of geen poorter was? In de vestbrieven, de transporten van onroerend goed, staat in de regel vermeld of iemand 'borger' was of ingezetene maar ook weer niet altijd. De kwestie van het percentage poorters (waar Brekelmans in aantallen zeer aan twijfelde) versus niet-poorters in het Bredase stadsbestuur valt dan ook niet zonder meer op te lossen. Over één groep regenten zijn er gelukkig wel nadere gegevens beschikbaar: zij die het poorterschap kochten.

Degenen die zich door koop als poorter lieten registreren staan in principe vermeld in de poorterboeken.¹¹² Zij deden dit meestal met een duidelijke bedoeling: uitoefening van een beroep, waarvoor dit eveneens een vereiste was. Negentien regenten die na 1590 schepen zijn geworden (11,4%), blijken inderdaad het poorterrecht te hebben gekocht.¹¹³ Opvallend genoeg heeft ruim de helft - elf om precies te zijn - dit gedaan tussen 1652 en 1687, ruimschoots na de periode van de diverse politieke omslagen. In deze periode werd dus nog opvallend vaak een beroep gedaan op vreemdelingen van buiten de stad. Waar kwamen zij vandaan? Hier zwijgen de bronnen wederom: slechts in negen van de negentien gevallen is de herkomstplaats genoteerd. Belangrijker is echter dat bij slechts twee van hen kan worden vastgesteld dat ze van buiten Brabant kwamen; met de vaak veronderstelde Holland-dominantie viel het klaarblijkelijk wel mee.¹¹⁴

¹¹¹ Dorren, 'De eerzamen'.

¹¹² Hoewel zij een continue reeks vormen vanaf 1534, bestaat er gerede twijfel of iedereen die van buiten kwam en poorter werd ook daadwerkelijk in de boeken is opgenomen.

¹¹³ Dit waren achtereenvolgens: Peter Hoevenaers (1562) [Vianen], Cornelis van Ceters (1571), Johan de Loecker (1584) [Herenthals], Gysbrecht Eelkens (1588), Pieter van Lanschot (1598) [Zundert], Johan de Bergaigne (1606), Jan Joosten de Bruyn (1618) [Etten], Jan Cools (1626), Jacobus van Bergen (1652), dr. Eduard van Nieuwenhoven (1657), mr. Jacob Knaap (1666) [Steenbergen], Hildegart Wierts (1671), Cornelis Botteycken (1672), Hendrick Kamerlingh (1672) [Bergen op Zoom], Cornelis Vereyck (1673) [Leur], mr. Pieter van Luchtenburg (1675), mr. Engelbert Graswinckel (1675), Laurens Boudin(s) (1679), en dr. Lambert Bernard Noortbergh (1687) [Zallick].

¹¹⁴ Peter Hoevenaers en dr. L.B. Noortbergh. Van een derde persoon, Laurens Boudins, is het uiterst twijfelachtig of hij (zoals vermeld) uit Ierland afkomstig was; hier is eerder sprake van een foute transcribtie; bovendien was hij eerder schepen van Steenbergen geweest. Vergelijk: Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 104-105.

In het naburige Bergen op Zoom werd in 1658 niet voor niets geconstateerd dat alle magistraatsleden hetzij in de stad zelf, hetzij in Breda (!) waren geboren.¹¹⁵ Mr. Frederik Hendrik Issac, behorend tot de machtselite te Breda en bijna onafgebroken schepen van 1679 tot 1712, kwam uit Maastricht. ‘Hollandisering’ begon pas in het laatste kwart van de zeventiende eeuw duidelijkere vormen aan te nemen. Schepen Anthonis Pesser (1695-1700) kwam uit een voorname Hollandse regentenfamilie die in de vroedschap van Rotterdam en Schiedam zetelde. Ook zoon Jacob zou in de jaren twintig van de achttiende eeuw nog enige jaren schepen van Breda worden, evenals mr. Carel van der Heyden de Gouda – de toevoeging bij zijn achternaam zegt al waar hij vandaan kwam – die voor het eerst werd benoemd in 1707. Hij had veelvuldig zitting tot aan 1725.

Dit alles laat onverlet dat diverse Bredase schepenen tegen de regels in geen poorter van de stad zijn geweest ten tijde van hun benoeming. Dat dit soms op onoverkomelijke problemen stuitte, blijkt uit het feit dat twee van de negentien poorteregenten inderdaad pas poorter werden nadat zij tot schepen waren benoemd. Er was waarschijnlijk over geklaagd, ondanks de ruime marge; Johan de Bergaigne was al vier jaar lang schepen geweest en Cornelis van Botteycken reeds twee jaar. Ook in Bergen op Zoom was deze ongewone constructie soms nodig om plooiën glad te strijken: op 20 maart 1643 werden zowel Abraham van Oosten als Robrecht van Schilperoort alsnog ingeschreven, hoewel zij al schepen waren.¹¹⁶ Evenals bij andere gelegenheden was waarschijnlijk sprake van een breder magistraatsconflict waarbij gezocht werd naar munitie. In Den Bosch golden vanaf 1660 omtrent de vereiste van poorterschap voor schepenen nadere regels van tenminste drie jaar.¹¹⁷ Ook dit duidt op het (eerder) regelmatig voorkomen van het kopen van het poorterschap als instant methode tot opname in het patriciaat.¹¹⁸

Van echten bedde

Het derde criterium moet zo letterlijk mogelijk worden opgevat: men wilde geen onechte kinderen of bastaarden als schepen. Dit criterium behoorde ook in andere steden tot de vereisten. Er is voor Breda op dit gebied geen schandaal bekend. Burgers met onechte kinderen konden deze overigens bij de heer ter naturalisatie voordragen.¹¹⁹

Informele criteria

De drie criteria tezamen dienden bovenal als waarborg voor de gewenste kwaliteit van de schepenen. Hier schortte te Breda het nodige aan, zoals uit bovenstaande voorbeelden is gebleken. Met de formele criteria werd dan ook regelmatig de hand gelicht: allesbepalend waren ze dus niet, hooguit maatgevend. Welke normen in de praktijk werden gehanteerd, valt goed af te lezen aan de commentaren van de drossaard bij de nominaties. De heer werd daarbij een veelheid aan overwegingen mee-

¹¹⁵ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 424.

¹¹⁶ In beide gevallen stond de secretaris van de stad Danckaert Basijn borg, waaruit tevens de politieke dimensie van dit voorval blijkt.

¹¹⁷ Vos red., *'s-Hertogenbosch 1629-1990*, 59.

¹¹⁸ Zie verder voor problemen omtrent het poorterschap van schepenen in de zestiende eeuw: Schuttelaars, *Heren van de Raad*, 222-225.

¹¹⁹ Zie op dit punt verder ook hoofdstuk acht.

gegeven die een veel informeler karakter droegen dan de drie officiële criteria. Behalve dat de drossaard zijn gedachten hierover op papier zette, toog hij regelmatig persoonlijk naar Den Haag om de nominaties te komen toelichten. Dit was in principe niet nodig tenzij bij probleemgevallen of als sociale gebeurtenis. Voorop dient te worden gesteld dat de verschillende regimes over de stad de magistraat in de eerste plaats naar hun politieke evenbeeld wenste te vormen, waarbij religieuze aspecten uiteraard telkens de hoofdrol speelden.¹²⁰ Was hierbij tevens sprake van politieke correctheid – de verhouding katholiek-calvinist – waardoor personen die anderszins tekort schoten qua criteria (formeel of informeel) ter compensatie toch werden gekozen? Dit kan mede verklaren waarom zoveel schepenen ultrakorte ambtsperiodes beleefden: zij werden uitgeprobeerd, maar in wezen te licht bevonden. Factiestrijd vormde in dat opzicht nog een andere factor van belang die hier deels ook mee samenvalt.

Evenals voor de meeste steden golden nog een reeks andere sociale normen die in het geval van Breda echter niet op schrift zijn gesteld. In de eerste plaats gold een verbod op bepaalde verwantschapsgraden: vaders en zoons, broers maar ook zwagers konden niet tegelijkertijd in de magistraat zitting hebben. Naleving hiervan vergde wederom de nodige oplettendheid en een zekere mate van onderlinge sociale controle; men moest tenslotte weten wie met wie was getrouwd in de stad. Bij de nominatie voor 1655 meldde stadhouder Buycx daarom keurig dat, indien Pieter van Bernagie aanbleef als schepen, Adriaan van der Schoot als kandidaat afviel: de eerste was namelijk getrouwd met diens zuster Ida.¹²¹ Des te opmerkelijker is het dan ook dat de twee gedurende 1666-70 wel degelijk gezamenlijk zitting hadden in de magistraat. De enig mogelijke verklaring hiervoor is Bernagies tresorierschap geweest, waardoor hij *nomine offici* geen zitting had in de schepenenbank. Ook halfbroers ontsnapten niet aan de aandacht van de drossaard, maar opnieuw geldt dat dit geen belemmering was om toch benoemd te worden.¹²² Daarnaast hielden sommige schepenen ook zichzelf in acht, of althans hun familierelaties tot het zittende bestuur, en trokken zich daarom bij voorbaat terug uit de schepenenbank om niet van partijdigheid te worden beticht. In 1686 verklaarden de schepenen Anthonis Knollaarts en Cornelis Vereyck zich om redenen van maagschap niet gekwalificeerd in de rechtszaak tussen stadhouder Damisse en Roelant Roelants hun stem uit te brengen.¹²³

In de tweede plaats waren er vaak bepalingen gesteld omtrent de leeftijd: in andere steden werd voor schepenen meestal een ondergrens van 28 jaar gehanteerd.¹²⁴ Behalve vanwege zijn herkomst, bestonden er tegen Van Lanckveld ook bezwaren wegens zijn jonge leeftijd van 24 à 25.¹²⁵ Voor veel Bredase schepenen valt door de gebrekkige bronnen slechts bij benadering een leeftijdsopgave te doen. Er bestonden in wezen drie groepen: de beginnelingen (vaak zonen uit plaatselijke regentenfamilies), diegenen van middelbare leeftijd met een maatschappelijke carrière en de oligarchen die vanwege hun (onmisbare) machtspositie in de stedelijke politiek reeds op gevorderde leeftijd waren. Joost Cornelissen van den Broeck was circa 28 toen hij in 1568 voor het eerst schepen werd; Goris Buysen in 1549 iets ouder dan 30, net als Dirk Wachmans in 1587. Franchois Bacx was eveneens on-

¹²⁰ Zie hoofdstuk zes.

¹²¹ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 264r: d.d. 27-09-1654.

¹²² Bijvoorbeeld Job Wynants van Ruth en Godert Peetersz. Boudewyns. Zie voor de onderlinge familierelatie: Van Immerseel, *Breda 1568-1600*, 111 n.303.

¹²³ SAB, OSA inv.nr. 35: NM 1683-1687, f. 154v.

¹²⁴ Prak, *Leiden*, 39; De Jong, *Gouda*, 35.

¹²⁵ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 435r; 436r d.d. 31-10-1641.

geveer 32 jaar oud toen hij in 1601 tot de schepenbank toetrad. Rond het dertigste levensjaar lijkt daarmee ook in Breda de ondergrens te zijn geweest. Door omstandigheden waren velen echter aanzienlijk ouder: Heymerick Adriaan Heymericx was eind veertig in 1576; Anthonis Franssen was vroeg in de vijftig in 1580, evenals mr. Hugo van Baerle twee jaar eerder. Dit vrij grote contrast tussen oud(er) en jong lijkt later zo te zijn gebleven. Zowel Christiaan Beens als Johan Buycx waren de vijftig al gepasseerd toen zij in 1641 en 1652 respectievelijk voor het eerst schepen werden, terwijl mr. Jacob van Buerstede in 1679 veertig jaar oud was en Pieter Beens vijfenvieftig in 1677. In vergelijking met de zestiende eeuw, was de tendens in de loop van de zeventiende eeuw dus stijgende. Er traden minder schepenen op jonge leeftijd tot de schepenbank toe, zoals mr. Franchois de Bons met zijn 29 jaren in 1668: gemiddeld was men toch al gauw zo'n tien jaar ouder.

In dat opzicht is tevens nog de mate van overlap tussen schepenen en tienmannen van belang. Het merendeel van de Bredase regenten werd in de magistratuur gepara-chuteerd zonder eerdere bestuurservaring in de stad. Een gebrek aan een carrièrepatroon voor de meerderheid, wordt desalniettemin aangevuld door een duidelijke carrièrepatroon van een belangrijke minderheid. 52 personen die na 1590 schepen werden (op een totaal van 168), waren eerder tienman geweest. Nog eens 16 regenten hadden daarnaast een ander subaltern ambt bekleed voordat zij schepen werden. Het inheemse patriciaat van Breda kwam dus voor een aanzienlijk deel via de sub-alterne ambten omhoog, waarbij de tienraad als belangrijkste waterscheiding diende.

Zelfs aan genomineerden bleek nog het nodige te kunnen schorten. In zijn speurtocht naar iemands achtergrond of karakter, die soms veel weg had van een modern antecedentenonderzoek, had de drossaard over iedere kandidaat meestal wel wat negatiefs te melden. Cornelis Abrahams bijvoorbeeld was een herbergier en daarmee van twijfelachtig allooi door zijn beroepsmatige contacten met vreemdelingen.¹²⁶ Niet ieders capaciteiten bleken dus even geschikt, maar nood brak duidelijk wetten in Breda. De factoren bekwaamheid en sociale status kwamen bij de finale afweging ook nog eens om de hoek kijken, al stond het ontbreken ervan een aanstelling zeker niet in de weg. Van diverse kandidaten werd genoteerd dat ze nogal eens van huis waren, een mogelijke indicatie voor het feit dat ze het te druk hadden met andere bezigheden c.q. hun beroep en als schepen dus minder geschikt waren. Diverse schepenen zagen bovendien om dringende redenen zelf af van het schepe-nambt: het ambt was kennelijk niet voor iedereen even aantrekkelijk. Zo had Hendrik Vogelsank het te druk met zijn 'advocaetschappen' en trok zich al na twee dagen terug uit de schepenbank.¹²⁷ Peter van Lanschot droeg een veelheid van redenen aan om zijn benoeming in 1607 alsnog ongedaan te krijgen.¹²⁸ De spoeling was al met al erg dun te Breda. In tijden van oorlog trokken de gegoede burgers ook nog eens liever uit de stad weg, het schepenambt vacant latend. In Bergen op Zoom gebeurde dit in 1581 door maar liefst vier schepenen tegelijk.¹²⁹ Ook in Breda gaf de stedelijke elite dit soms aan. Gerrit van den Broeck wilde in 1579 van het weesmeesterambt af, wier plichten hem namelijk belemmerden uit de stad te vertrekken.¹³⁰ Pieter van Alphen stond op de nominatie voor het schepenambt in 1584

¹²⁶ Groenveld, 'Notabele frontiere', 25-26.

¹²⁷ Van Immerseel, *Breda 1568-1600*, 75.

¹²⁸ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 44r-v: niet gedateerd, maar van 1607.

¹²⁹ Van Ham, *Macht en gezag*, 211-212.

¹³⁰ SAB, OSA inv.nr. 7: AM 1578-81, f. 90v d.d. 13-01-1579.

maar bleek al uit de stad vertrokken te zijn.¹³¹ In zijn plaats werd mr. Gerrit Ottens gekozen, maar Van Alphen moeten toch zekere signalen hebben bereikt: in de volgende jaren werd hij alsnog schepen.

Academisering

Naast oligarchisering wordt academisering een belangrijke rol toegedicht in het doen ontstaan van een regentendom. Voor regenten was een studie tenslotte een pre met het oog op hun bestuurlijke carrière: zij werden daarom geacht een zekere status te hebben. In Breda bleken de regenten opnieuw meer eigensoortig al was Willem Jansz van Giffen, die niet lezen of schrijven kon, een uitzondering. In hoeverre had hij deze basisvaardigheden voor zijn beroep als zeepzieder ook direct nodig?¹³² Diens eenmalig voorkomen als schepen in 1591 toont eens te meer aan dat nood duidelijk wetten brak in Breda. Desondanks was hij niet dom of onwelbespraakt. Datzelfde jaar werd hij namelijk als afgevaardigde van de magistraat naar de Rotterdamse admiraliteit gestuurd om de noodzaak van een goede rivierbeveiliging te beklemtonen, en niet zonder succes.¹³³ Toch maakten de autoriteiten zich al vroeg zorgen over het academisch gehalte onder de Bredase regenten, of beter gezegd een gebrek hieraan. Begin 1583 schreven de verantwoordelijken voor de nominaties bijvoorbeeld het volgende over de kandidaten: 'estans quasi tous les aultres sans lettres, et plusieurs sans grande pratique'.¹³⁴ Veel kandidaten waren ongeleerd of onervaren, iets dat deels ook kwam door de geringe omvang van Breda.¹³⁵ Net als elders werden juristen desondanks vanzelfsprekend geacht in de magistraat: in Den Bosch maakten zij bijvoorbeeld 30,9 % uit van de regenten in de zestiende eeuw.¹³⁶ In hun aanstellingsakten was naast het 'gadeslaan van de politie' niet voor niets sprake van het 'administreren van recht en justitie'. Schepenen in Breda dienden uit hoofde van hun functie eveneens recht te spreken. Volgens een brief aan raadsheer Kinschot moesten er eind zestiende eeuw daarom toch tenminste twee of drie academici in de Bredase magistraat zitting hebben, maar die waren er nochtans niet of van twijfelachtig gehalte.¹³⁷ Van Jan Petersz van Baerle werd gezegd dat 'dije oijck bequam is, als mede wat gestudeert hebbende ende dickwils inden weth geweest'. Probleem met hem was veeleer diens katholicisme. Zo viel er dus altijd wel wat aan te merken op het gehalte van de Bredase regenten, ook al was Van Baerle bekwaamer dan andere 'slechte burgers'. Voorwaar geen positieve aanbeveling dus en hij zou dan ook na 1590 niet meer terugkeren in de magistraat. Anderen probeerden hun positie alsnog te verbeteren: 'daer word gesecht dat Verhagen (mr. Hendrik van der Hagen) noch tot Leijden was gaen studeren'.¹³⁸ Religie zorgde tevens voor een scheiding der geesten: ging de student naar het protestantse bolwerk Leiden in het Noorden (gesticht in 1575) of koos hij voor de katholieke traditie van Leuven in het Zuiden? Leuven was en bleef de belangrijkste universiteit voor generaliteitsland Brabant als geheel, met dien verstande dat juist vanuit de grote steden een voorkeur ontstond voor Leiden.¹³⁹ Het stedelijk patrici-

¹³¹ ARB, Audiëntie inv.nr. 809/21.

¹³² Groenveld, 'Een notabele frontiere', 26.

¹³³ SAB, OSA inv.nr. 541: stadsrekening 1591.

¹³⁴ ARB, Audiëntie 809/21, d.d. 30-01-1583.

¹³⁵ Vergelijk: Romeijn, *Stadsregering Tholen*, 18; 20.

¹³⁶ Schuttelaars, *Heren van de Raad*, 350.

¹³⁷ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 1 e.v. (de brief telt drie kantjes, maar is verder niet gefolieerd) d.d. 26-12-1591.

¹³⁸ Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*, 337 nr.1898.

¹³⁹ Ibidem, 14; 18.

aat was dus eerder geneigd voor Leiden te kiezen; mensen van het platteland voor Leuven. Vlak na de Spaanse inname van 1581 liet de Bredase magistraat een waarschuwing uitgaan tegen degenen die hun kinderen stuurden naar Leiden dat niet eens de naam universiteit verdiende, maar slechts werd gehouden voor 'een conventiculum om den jongeren aldaer te verleijden ende met ketterie te besmetten'.¹⁴⁰ Later zou de Republiek eigen verboden uitvaardigen tegen katholieke scholing in het zuiden.

Tabel 4.6 Academisering 1551-1702

Periode	Aantal zeker of (mogelijk) gestudeerden	percentage
1551-1590	6 (21)	9,2 / 32,3% [N=65]
1591-1625	10 (13)	20,8 / 27,1% [N=48]
1625-1637	18 (20)	50,0 / 55,5% [N=36]
1637-1671	8 (9)	17,4 / 19,6% [N=46]
1672-1702	13 (15)	26,0 / 30,0% [N=50]

De achttiende-eeuwse stadshistoricus Van Goor geeft voor de periode 1590-1702 negenenveertig regenten een academische titel mee: 29,2 % van het totaal.¹⁴¹ Van hen staan er slechts 30 met naam en toenaam vermeld in het overzichtswerk van Noordbrabantse studenten door Bots.¹⁴² Dit is deels verklaarbaar door het aantal niet-Brabanders dat schepen werd van Breda. Van de ontbrekende negentien zijn er elf alsnog geïdentificeerd. Er blijven desondanks acht regenten over die bij gebrek aan nadere gegevens wel meetellen, maar de cijfers corrumperen. Belangrijker is de constatering dat van de 30 vermelde personen, bijna de helft alleen de meesters-titel *voerde*: over het juiste studietraject bestaat dus vaak grote onduidelijkheid.¹⁴³ Bewijs van de academische graad ontbreekt in vele gevallen, met name door het afwijkende studietraject in Leuven. Voorafgaand aan hun hoofdstudie dienden de studenten hier de volledige cursus in de faculteit van de Vrije Kunsten (artes) te volgen. Alle licentiaten noemden zich echter *magister* (Mr.), ook wanneer hun die graad niet officieel was verleend.¹⁴⁴ Met name van de periode vóór 1590 zijn de gegevens nog onzekerder.¹⁴⁵ Overeenkomstig de woorden van Van Kinschot, deden nogal wat regenten zich dus inderdaad geleerder voor dan zij waren.

De landsheerlijke perioden laten telkens een afwijking zien in lijn met meer algemene gegevens voor het hertogdom Brabant. Daar kende het patriciaat in de steden

¹⁴⁰ SAB, OSA inv.nr. 8: AM 1581-89, f. 17v (geen datum).

¹⁴¹ Hiervan is er één een verzinsel door een verwarring van twee namen: dit betreft voor het jaar 1626 dr. Godefroy van der Locht, een samenvoegsel van dr. Godefroy van den Broeck en Dingman van der Locht. Tegelijkertijd moet een nader onderscheid worden gemaakt tussen twee mr. Jacob van Bergens (in plaats van één), waardoor het oorspronkelijke aantal van 48 geldig blijft

¹⁴² Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*.

¹⁴³ Vergelijk voor Den Bosch: Schuttelaars, *Heren van de Raad*, 334-338.

¹⁴⁴ Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*, 46-47.

¹⁴⁵ Slechts de volgende zes staan vermeld in Bots: mr. Claas van den Brant (nr. 790), mr. Cornelis Buysen (nr. 965), mr. Geerit Ottens (nr. 3964), mr. Matthys van der Goes (nr. 1720), mr. Sebrecht Sgraeuwen en mr. Hendrick Montens.

over het algemeen een hoge academiseringsgraad.¹⁴⁶ Gezien het feit dat juist door katholieken overheerste perioden sterk verschillen van de algemene Bredase trend, is een verklaring hiervoor snel gevonden. Het extreem hoge percentage voor de periode 1625-37 was vooral het gevolg van de geringe wisseling onder de schepenen gedurende die jaren. Na verloop van tijd treedt er in de zeventiende eeuw wel telkens een stijging op. Daar waar eind zestiende eeuw met moeite één gestudeerde zitting had in de magistratuur, werd het gewenste gehalte van twee à drie op den duur toch bereikt. Dat het desondanks bleef tobben, blijkt ook uit de nominatie voor de opvolging van mr. Jacob van Lanschot in 1638: 'soo soude mijn duncken dat onder de gedenomineerde den bequaemsten daer toe soude sijn mr. Willem Stas, sone van de heere Stas, in sijn leven raetsheer in den Rade van Brabant, sijnde een rechtsgeleerde twelck onder de schepenen seer dienstich is.'¹⁴⁷ In dit geval was er weliswaar iemand beschikbaar, maar significant is tevens dat die van buiten de stad kwam.

Er veranderde nog iets: de tendens van zonen uit vooraanstaande Bredase regentenfamilies als Snellen, Van Bergen, Bernagie en Damisse om in de tweede helft van de zeventiende eeuw uit carrièreoverwegingen naar de universiteit te gaan. Het waren overwegend de protestantse regentenfamilies van na 1637 die deze traditie begonnen, waarbij zij zich modelleerden naar een algemener patroon. Van de zonen van mr. Willem Snellen gingen er maar liefst vijf studeren.¹⁴⁸ Voor mr. Jacob van Bergen geldt dat eveneens: Adrianus Lambertus studeerde theologie, Adrianus Didericus rechten (hij werd later griffier van 's lands vergadering van de baronie van Breda), Carolus Cornelius rechten, Jacobus artes (hij werd later advocaat te Breda en was schepen van 1700-2) en Joannes Petrus artes (hij stond ingeschreven als advocaat bij het Hof van Holland en was van 1679-82 tienman te Breda).¹⁴⁹ Dit beleid van een gespreid bed over meerdere studierichtingen was niet uitzonderlijk.¹⁵⁰ De ambities van deze twee vaders zorgden wel voor een duidelijke opleving van het aandeel van Bredase immatriculaties op het Brabantse totaal.¹⁵¹

Desondanks was hier slechts sprake van een tijdelijk fenomeen. De Van Bergens en Bernagies verdwenen eind zeventiende, begin achttiende eeuw uit de politieke elite; slechts de families Snellen en Damisse zouden deze gewoonte continueren, zij het niet langer in zulke aantallen. Net zomin als Bredase regentenzonen gewoon waren hun vader op te volgen, vonden zij dus definitief hun weg naar de universiteit. Een opmerkelijke uitzondering betreft hier nog de familie Van Rijckevorsel. Dit katholieke geslacht uit het oude patriciaat toont opnieuw de veerkracht van sommige van deze families. Ook al was de politieke elite voor hun uitgesloten, zij gingen gestudeerd en al in de vrije beroepen of als geestelijke huns weegs.¹⁵²

Het academische gehalte onder Bredase regenten lag daarmee niet bijzonder hoog. Het aandeel van gestudeerden in de Bredase magistratuur kan maximaal worden gesteld op 29,2 %, maar ligt waarschijnlijk eerder rond de 25 %. Ruim een op de vier schepenen had daarmee een academische achtergrond. Is dit nu veel of weinig en wat zegt dit over de kwaliteit van zijn regenten? Breda was een middelgrote stad, al vormde zij binnen Brabant een van de grootste steden. Van het totaal aantal Bra-

¹⁴⁶ Schuttelaars, *Heren van de Raad*, 350.

¹⁴⁷ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 122v: d.d. 03-10-1638.

¹⁴⁸ Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*, nrs. 4824, 4832, 4835, 4838 en 4843.

¹⁴⁹ *Ibidem*, 179-181: nrs. 376, 377, 380, 393 en 395.

¹⁵⁰ *Ibidem*, 96.

¹⁵¹ *Ibidem*, 18.

¹⁵² *Ibidem*, 592-593 (nrs. 4272-4283).

bantse studenten in de periode 1550-1750 nam zij tien procent voor haar rekening.¹⁵³ Voor wat betreft Brabant, bevindt Breda zich daarmee in de middenmoot. In Bergen op Zoom lag de gemiddelde deelname van gestudeerden aan de magistraat voor de hele zeventiende eeuw op 21,5 %: een op de vijf schepenen was hier academicus.¹⁵⁴ Uit de markiezenstad kwam desondanks maar vier procent van het totaal aantal Brabantse studenten. Breda kende dus een ruimer overschot aan academici die deels hun weg vonden in de advocatuur en het notariaat.

In hoeverre was een academische studie ook echt nodig voor het schependom? In de praktijk van het rechtspreken werd weinig aandacht besteed aan juridische aspecten; verzachtende omstandigheden waren vele malen belangrijker.¹⁵⁵ Hooguit gaf een academische titel de houder meer status, maar van praktisch nut was toch geen sprake. De stad beschikte in dat opzicht bovendien reeds over meerdere functionarissen - de ministers, de stadsadvocaat, de advocaat van de prins en de vele advocaten en procureurs - om de procesgang te bevorderen en dat ging wegens onderlinge wedijver al moeizaam genoeg. Een grote behoefte aan een intern proces van academisering om het schepenambt voor een bepaalde groep te reserveren was er dus al met al niet.¹⁵⁶ Een academische studie was daarmee geen praktische voorwaarde om schepenen van Breda te worden, hooguit een wens van de autoriteiten. Dit laat zich tevens aflezen uit het feit dat de gestudeerde Bredase schepenen gemiddeld zelfs iets korter zitting hadden in de magistraat dan hun niet-gestudeerde collega's.¹⁵⁷ De gemiddeld hogere leeftijd door hun studie bij aanvang van hun carrière kan hiervoor overigens een eenvoudige verklaring zijn. Feit is in elk geval dat er geen overvloedig gebruik werd gemaakt van hun (academische) kennis.

Dit blijkt nader als de situatie in Breda (en in mindere mate Bergen op Zoom) vergeleken wordt met die in Den Bosch. Van de Bossche magistraatsleden had in de zeventiende eeuw minstens 48 % gestudeerd, bijna het dubbele dus van Breda. Hierbij moet worden aangetekend dat Den Bosch tevens zesentwintig procent van het totaal aantal Brabantse studenten voor zijn rekening nam. De onderlinge verhoudingen tussen deze drie Brabantse steden laat zich daarmee eveneens goed herleiden. Het patriciaat van de enige echte grote stad in de regio - Den Bosch - was sterk academisch gevormd en kende een typisch stedelijk milieu, waarbij middelgrote steden als Breda en Bergen op Zoom beduidend achterbleven.¹⁵⁸ In nog kleinere steden met een inwonertal van hooguit enkele duizenden was de academisch gevormde schepenen beslist een uitzondering. In Heusden, nochtans de vierde Brabantse stad als het om studentenaantallen gaat, hadden in de eerste helft van de achttiende eeuw slechts 3 van de 52 magistraten gestudeerd. De positie van academici in de Brabantse magistratuur lijkt op Den Bosch na dan ook niet al te sterk te zijn geweest. Een gebrek aan carrièremogelijkheden binnen Staats-Brabant dat zonder eigen colleges of afvaardigingen zat, heeft hierin mogelijk verder een rol gespeeld. Een rekest van de Bossche magistraat aan de Staten-Generaal uit 1669 over de geringe toekomstverwachtingen van gestudeerden onderstreept dit idee.¹⁵⁹

¹⁵³ Ibidem, 18.

¹⁵⁴ Eigenhandige telling aan de hand van de magistraatslijsten op de studiezaal van het gemeentearchief van Bergen op Zoom. De gegevens zijn in tegenstelling tot die voor Breda niet nader gecontroleerd aan de hand van de diverse beschikbare matrikels: een bijstelling naar beneden ligt daarom, evenals voor Breda, in de lijn der verwachting.

¹⁵⁵ Vrolijk, *Recht door gratie*, 372-373.

¹⁵⁶ Vergelijk voor Friesland: Zijlstra, *Het geleerde Friesland*, 163-165; 189-192; 199-200; 212-214.

¹⁵⁷ Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*, 128.

¹⁵⁸ Schuttelaars, *Heren van de Raad*.

¹⁵⁹ Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*, 126-127.

Continuatie

Om aan alle problemen met de formele en informele criteria het hoofd te bieden stond de heer van Breda nog één andere uitweg ter beschikking: continuering van de voltallige magistraat. Regelmatig werd de zittende magistraat voor een tweede opeenvolgende termijn benoemd en soms zelfs drie jaar achtereenvolgens. Deze maatregel moet vooral worden opgevat als een methode om in wezen juist niet te hoeven kiezen, omdat er in Breda zo weinig (andere) geschikte kandidaten voorhanden waren. De periode direct na 1590 geldt in dit opzicht als absoluut dieptepunt waarbij structureel van deze uitweg gebruik werd gemaakt. Hoe ongebruikelijk continuering in feite was, blijkt tevens uit een protest van de Bossche magistraat eind augustus 1602. Toen de Brusselse autoriteiten, vanwege krijgsactiviteiten in de regio overwogen de magistraat aldaar te continueren, liet deze niet na te melden dat dit krachtens de stedelijke privileges niet was toegestaan.¹⁶⁰ Of dit ook voor Breda gold, is nochtans niet duidelijk.

Tabel 4.7 Continuering magistraat 1551-1702

Periode	Verlenging ambtstermijn
1551-1590	2 maal
1591-1624	9 maal
1625-1637	2 maal
1637-1671	7 maal
1672-1702	3 maal

Deze methode bood tevens lucht aan meer exceptionele omstandigheden. In het najaar van 1660 bijvoorbeeld was prinses Mary reeds naar Engeland vertrokken voordat er iets was geregeld over de aanstaande magistraatsbestelling in Breda. De drossaard, een van haar persoonlijke vertrouwelingen, bevond zich naar alle waarschijnlijkheid in haar gevolg. Voordat deze in staat was geweest de latere commissie tot verandering uit te voeren, overleed de prinses echter vroeg in het nieuwe jaar. Dientengevolge besloot hij zijn commissie maar te laten voor wat zij was: hij moest dit immers uit Mary's naam doen, maar de omstandigheden hadden dit ondertussen achterhaald.¹⁶¹ Zodoende werd de magistraat voor 1661 (reeds met ingang van 10 oktober 1660) begin dat jaar alsnog gecontinueerd: de Bredase regenten leefden eens te meer bij de lotgevallen van de Oranjes.

De tienraad

Over de tweede laag van het stadsbestuur, de tienraad, was tot nu toe het minste bekend. Suggesties als zou het hier een soort vroedschap betreffen, blijken bij nader inzien onjuist.¹⁶² Eigenlijk is hier sprake van een adviesraad van tien mannen. Deze raad was naar alle waarschijnlijkheid een voortzetting van een college van gezworenen, lieden (vaak afkomstig uit de gilden) die gedurende de late Middel-

¹⁶⁰ ARB, Audiëntie inv.nr. 809/30: brief d.d. 28-08-1602. Zie verder: Kuijer, *'s-Hertogenbosch*, 535-541.

¹⁶¹ SAB, OSA inv.nr. 376: officiaalboeken 1655-1737, f. 133.

¹⁶² Zie verder mijn artikel "Decemviratus".

eeuwen optraden naast en met de schepenen. Die had geen zelfstandige bevoegdheid, maar een overwegend ondersteunende functie. In de tweede helft van de vijftiende eeuw verdwijnen de gezworenen uit beeld. Nochtans bleef een groep burgers uit de stad betrokken bij bestuurszaken, al is over haar omvang en taken hoege-naamd niets bekend. De onvrede met deze gang van zaken leidde er waarschijnlijk toe dat een deel van hen tot een vastere organisatievorm kwam, in 1541 uitmondend in oprichting van de tienraad. Ook voor dit college werd, evenals zijn voorganger, echter zo min mogelijk op papier gesteld.

De raad kende nochtans drie hoofdtaken: instemming met de verhoging van belastingen, goedkeuring van de stadsrekeningen en aanwezigheid bij de verpachting van de stedelijke middelen. In bredere zin ging het dus om het uitoefenen van controle op het beheer van de stedelijke financiën. Deze taak werd serieus genomen en het college ontwikkelde zich vanaf eind zestiende eeuw tot een luis in de pels van de magistraat.¹⁶³ Rechten bezat de tienraad nauwelijks, maar zijn samenstelling uit deels oud-schepenen legde voldoende gewicht in de schaal om hem voortaan serieus te nemen. Het hoogtepunt van zijn invloed lag in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Aan het eind van de zestiende eeuw had de heer uit onvrede met de bestuurlijke mores van de magistraat, in het bijzonder met de toestand van de stedelijke financiën, de tienraad op dit laatste terrein meer zeggenschap gegeven. Vanaf dat moment werd daarom ook regelmatig gezamenlijk vergaderd, met dien verstande dat de magistraat dan eerst 's ochtends apart bijeenkwam alvorens de tienraad 's middags in zijn midden uit te nodigen.

Het belang van de tienraad lag uiteindelijk minder in zijn taken als wel in zijn samenstelling, met als belangrijkste kwalificatie: 'persoonen van goeden naemen ende faemen, inde stadt gegoedt zijnde.'¹⁶⁴ De tienmannen hadden weliswaar hun nominatie in eigen hand, maar de selectie vond net als bij de schepenen plaats uit een 'dubbeltal' kandidaten door de heer of de drost, schout, burgemeesters en schepenen. Op basis van de personele samenstelling kende de tienraad eigenlijk een driedelige functie: recruteringsgrond voor kandidaat-schepenen, wachtkamer van oud-schepenen en eindstation voor niet-patriciabelen.¹⁶⁵ Wat betreft het tweede aspect bood dit college een eerbiedwaardige plek aan regenten om al dan niet tijdelijk in plaats te nemen, zonder uit het politieke gezichtsveld te verdwijnen. De eerste twee categorieën tezamen doen toch de suggestie van een soort vroedschap in stand houden, maar interessanter is wellicht nog het derde element. Voor de meerderheid van de tienmannen betekende de tienraad namelijk het hoogst haalbare in hun bestuurlijke carrière, waarmee in feite een nieuwe laag binnen het stadsbestuur zichtbaar wordt: zij die wel tienman werden maar geen schepenen.

De tienraad vervulde, kortom, een geheel eigen rol in de stedelijke politiek. De magistraat was bij uitstek het politieke instrument van de heer van Breda met een hoog niet-Bredaas gehalte. De tienraad daarentegen vormt in wezen een betere afspiegeling van het eigen stedelijk patriciaat. Een groep waar in tweehonderdvijftig jaar tijd qua samenstelling het accent verschoof van handwerkslieden (16e-eeuw), naar middenstanders en ondernemers (17e-eeuw) en, tot slot, de vrije beroepen (18e-eeuw).¹⁶⁶ De meeste tienmannen strandden aldus in hun eventuele ambities om regent te worden. Als groep patriciabelen stonden de tienmannen daarmee tege-

¹⁶³ Ibidem, 96-100.

¹⁶⁴ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 404r.

¹⁶⁵ Vergelijk: Kappelhof, 'De Bredase bierbrouwerijen', 37; Prak, *Republikeinse eenheid*, 52. Prak betoogt dat op basis van haar samenstelling van veelal oud-schepenen de raden min of meer te vergelijken zijn met de vroedschappen.

¹⁶⁶ Van der Meij, "Decemviratus", 110-112.

lijkertijd zowel binnen als buiten de politieke elite, terwijl er binnen deze groep een duidelijke sociale barrière aanwezig was.

Subalterne ambten en colleges

Beneden het niveau van de tienmannen bevond zich een nog veel grotere groep van personen die alleen subalterne ambten bekleedden, de ‘tweede-rangs’ ambten in het bestuur van de stad. De leden van deze colleges hadden qua werklast betrekkelijk weinig om het lijf: men was er toezichthouder en het feitelijke werk werd meestal aan anderen overgelaten. Desondanks waren ze niet zonder prestige. Juist van deze bestuurscolleges zijn van hun leden vaak plechtige groepsportretten bewaard gebleven, al geldt dit laatste helaas niet voor Breda. De betrokken regenten of bestuurders werden aan de uitvoerende kant meestal begeleid door apart hiervoor aangestelde administrateurs of leidinggevenden. Over het algemeen hielden dergelijke colleges zich vooral bezig met de sociale zorg voor groepen minderbedeelden in de samenleving. Soldaten vormden in dat opzicht door hun mobiliteit weer een aparte groep.

Tabel 4.8 Subalterne ambten, 1591-1702

Bestuurscollege	Schepenen		Tienraden		Overigen	
	N	%	N	%	N	%
Weeskamer	34	40,5	34	40,5	16	19
Burgerweeshuis	30	42	21	29	21	29
Kerkmeester	19	42	11	25	15	33
Militair hospitaal	15	47	7	22	10	31
Gasthuis	19	29	13	19	34	52
Armkinderruis	22	17	42	32	68	51
Manhuis	10	18	6	11	39	71

Volgens tabel 4.8 namen de regenten namen aan bijna alle stedelijke instituties deel, maar in verschillende gradaties: niet alle sociale categorieën van bedeelden waren even populair. Voor armen, ouderen en zieken was men bijvoorbeeld beduidend minder actief dan voor wezen. Breda voldoet daarmee aan een meer algemeen patroon van publieke betrokkenheid van regenten in de Republiek.¹⁶⁷ Voor de tienraden geldt een genuanceerder beeld in lijn met hun tweeslachtige positie van deels binnen en deels buiten de politieke elite van de stad. Hier ligt ook een belangrijk statusverschil: armenzorg was meer iets voor de middenstand dan de politieke top.¹⁶⁸ Aan de hand van hun bestuurlijke nevenactiviteiten valt onder de diverse groepen bestuurders in Breda dus duidelijk een zeker standsbewustzijn te constateren.

¹⁶⁷ Groenveld e.a., *Wezen en boefjes*, 96-98.

¹⁶⁸ Prak, ‘Armenzorg 1500-1800’, 66-67.

Weeskamer

De weeskamer was in 1535 opgericht door graaf Hendrik van Nassau en een van de oudste stedelijke instellingen. Qua opzet toont zij duidelijk de institutionele oriëntatie van Breda op het hertogdom Brabant: zij was geheel gemodelleerd naar Antwerps recht.¹⁶⁹ Een belangrijk onderscheid tussen het later opgerichte weeshuis, was dat de weeskamer zelfstandig rechtsbevoegd was. In feite was de weeskamer een commissie van de schepenbank en het ambt van weesmeester, samen met dat van kerkmeester, als nauw aansluitend op het werk van de schepenen. De weesmeesters waren oppervoogden van alle weeskinderen en dienden een termijn van 3 jaar: veel van de administratie werd ook door de weesmeesters zelf gedaan. Zij vergaderden twee dagen in de week op woensdag en vrijdag van acht tot tien uur.¹⁷⁰ Voor het opstellen van de registers, inventarissen, rekeningen en andere papieren had men een gezworen klerk in dienst. Tevens was er nog een gezworen bode, 'welcke bode altijt wesen sal der stadt knape van Breda'. Behalve aantrekkelijk vanwege het prestige en de werkzaamheden, waren aan het weesmeestersambt tevens inkomsten verbonden.¹⁷¹

De drie weesmeesters werden oorspronkelijk genomineerd door de burgemeesters en vervolgens door de drossaard en of leden van de (domein)raad voorgedragen voor benoeming bij de baron.¹⁷² De graaf benoemde dan ook prompt zijn secretaris Johan van der Strepen als een van de eerste weesmeesters. Halverwege de zestiende eeuw lijkt het gebruik te zijn geworden dat de weesmeesters een dag na het verzetten van de wet werden (her)benoemd.¹⁷³ In de loop der tijd kwam de aanstelling desondanks steeds meer in handen van de magistraat te liggen. In 1643 kwam de domeinraad hierop terug en liet zijn gezag gelden. Men hekelde het eigenmachtig optreden van de magistraat in deze, speciaal sinds de reductie van de stad in 1637.¹⁷⁴ Volgens de magistraat geschiedde hun aanstelling van de weesmeesters al veel langer, waartoe 'prins Wilhem hoochl. meme. (Willem van Oranje) ongetwijfelt bewoogen is geweest, door zijn afwesen in gewichtige s'landts saecken'.¹⁷⁵ Dit had de magistraat graag willen bewijzen indien niet ten gevolge van 'tgewelt vanden coningh van Castilien (Filips II) verscheijde stadsregisteren en noodige papieren verdonckert en vervreemt zijn'. Men meende in elk geval dat het gebruik onder Maurits reeds in de stadscostumen was opgenomen (dit bleek inderdaad het geval te zijn) en men hoopte dat de prins er verder geen bezwaar tegen zou hebben om de benoeming aan de stad over te laten.¹⁷⁶ Dit laatste was geenszins het geval en aanstelling van de weesmeesters geschiedde voortaan (weer) door de heer van Breda, uit de voordracht van een dubbeltal door de drossaard. Ter verdere onderstreping van het belang van dit ambt stonden op de nominatiebriefjes, opgestuurd aan de domeinraad, voortaan niet alleen de namen van schepenen en tienmannen maar ook die van weesmeesters.

¹⁶⁹ Rehm, 'De weeskamer van Breda'.

¹⁷⁰ NA, NDR inv.nr. 8002, f. 1v; instructie weeskamer, artikel 2.

¹⁷¹ Voor iedere inventaris kreeg men van het 'suijver profijt' twee stuivers van elke pond Brabants, waarvan de klerk eenderde deel kreeg en de weesmeesters tweederde deel. Van iedere jaarlijkse rekening kregen zij één stuiver. Indien er geen 'profijten' waren, werd men anderszins betaald, zie: NA, NDR inv.nr. 8002, f. 8v (instructie weeskamer, artikel 26).

¹⁷² NA, NDR inv.nr. 8002, f. 1r-1v; instructie weeskamer, artikel 1.

¹⁷³ NA, NDR inv.nr. 8002, f. 18r.

¹⁷⁴ NA, NDR inv.nr. 8002, f. 25r d.d. 06-10-1643.

¹⁷⁵ Ibidem, f. 26r: brief magistraat d.d. 31-10-1643.

¹⁷⁶ Vergelijk: Rehm, 'De weeskamer van Breda', 103-104.

De stadhouder gebruikte meteen zijn prerogatief door in afwijking van de nominatie iemand anders te benoemen.¹⁷⁷ In 1647 werd wederom afgeweken van de nominatie en de eerder aangestelde Jan van Alphen na een termijn van drie jaar vervangen door Hendrik van Berlicum.¹⁷⁸ De reeds twee keer gepasseerde dr. Michiel Ryers werd het volgende jaar alsnog weesmeester. Pas in 1649 werd iemand van de genomineerden daadwerkelijk benoemd: Gosuin van Bernagie.¹⁷⁹ Tienraden mochten overigens tegelijk met hun ambt weesmeester zijn, maar burgemeesters of schepenen niet.¹⁸⁰ Er werd twee maal in de week vergaderd op woensdag en vrijdag van acht tot tien uur en verder bij voorvallende gelegenheden.¹⁸¹

In de bekleding van het ambt werd zoveel mogelijk continuïteit betracht. Meestal zat men twee tot drie jaar; slechts een enkeling zat korter terwijl sommigen langer dienden. Tevens kon het college van weesmeesters, net als bij de magistraat of tienraad, in zijn geheel worden gecontinueerd. Eenmaal gekozen voor een termijn van drie jaar was het ongebruikelijk om tussentijds te worden vervangen. Zo kondigde Gerrit van den Broeck zijn vertrek uit de stad aan in januari 1579, terwijl de inkt op zijn aanstellingsakte nog nauwelijks droog was en in elk geval nog niet verzonden.¹⁸² Tot zijn vertrek moest hij aanblijven. In 1656 werd Johan Ryers aangesteld in plaats van mr. Willem Snellen 'mits sijne particuliere affaires'.¹⁸³ Ryers was voor het eerst benoemd in 1652 en zou bijna dat hele decennium als weesmeester aanblijven. In de loop van 1659 bleek hij echter 'met de woon vertrocken' (verhuisd) naar Zundert, waar hij korte tijd later als secretaris werd aangesteld.¹⁸⁴ In 1657 werd Pieter van Bernagie wegens zijn promotie tot schepen opgevolgd door Anthonis van der Noot.¹⁸⁵ De praktijk van geschikte kwalificaties voor benoemingen, blijkt wel uit een voordracht in 1665 voor een tussentijdse benoeming waarbij beide kandidaten oud-schepen en oud-weesmeester zijn.¹⁸⁶ Vreemd is nog de brief van prins Willem III aan stadhouder Bernagie, waarin deze werd meegegeeld dat oud-president en burgemeester Anthonis van Buerstede op diens verzoek geen eed hoefde af te leggen als weesmeester, een zeer ongebruikelijke gang van zaken.¹⁸⁷

Burgerweeshuis

Oprichting van een weeshuis in 1606 lag in de lijn van de stedelijke reformatie: het bieden van een gereformeerde opvoeding aan (burgers) kinderen die anders bij ka-

¹⁷⁷ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 151r en 153r. Wegens de promotie van Daem Janssen tot schepen werd Johan van Alphen aangesteld, en niet de voorgestelde Michiel Ryers, Gerard van Campen of Jan Antoni Kick.

¹⁷⁸ Ibidem, f. 174r. Genomineerd waren Michiel Rijers, Adriaen van Rut en Cornelis van Erfrenten. In 1656 kwam stadhouder Buycx met drie geschikte kandidaten 'indien deselve bij hare Con: Hoocht. niet tot schepen en worden gecosen', zie: ibidem, f. 272v.

¹⁷⁹ Ibidem, f. 189r. De overige twee genomineerden waren Jacob van Rijckevorsel en Anthonij vander Noot.

¹⁸⁰ Ibidem, f. 160r d.d. 08-10-1645.

¹⁸¹ Rehm, 'De weeskamer van Breda', II, 103-107.

¹⁸² NA, NDR inv.nr. 8002, f. 17r d.d. 21-01-1579.

¹⁸³ Idem, f. 38b-38c: Marie d.d. 30-12-1656. De aanstelling van Willem Snellen staat niet vermeld in de lijstjes zoals gegeven door Van Goor, *Beschryving*, 284. Volgens de aanstellingslijst voor 1656 namens de domeinraad, werd het college van weesmeesters voor dat jaar oorspronkelijk gevormd door Willem Snellen, Pieter van Bernagie en Jacob Stas (zie: NA, NDR inv. nr. 7998, f. 270v). Ook Stas vroeg later om ontslag, zie: ibidem, f. 278r.

¹⁸⁴ NA, NDR inv.nr. 8067, f. 100r-102r d.d. 18-03-1660.

¹⁸⁵ NA, NDR inv.nr. 8002, f. 39b d.d. 21-06-1657.

¹⁸⁶ Ibidem, f. 41r d.d. 09-03-1665.

¹⁸⁷ NA, NDR inv.nr. 8002, f. 45r: d.d. 15-10-1670.

tholieke gastgezinnen ondergebracht zouden moeten worden. Tevens gold nog een andere noodzaak. Na 1590 werd de stedelijke armenkas in toenemende mate belast met 'een grootte menichte van kinderen.' De regionale oorlogvoering in Staats-Brabant was hiervan de primaire oorzaak door het achterblijven in de stad van wezen van soldaten. Soldatenkinderen bleven door de roulering van de diverse compagnieën over de garnizoenen in de frontiersteden vaak in een bepaalde stad achter, al dan niet samen met hun moeder. Het jarenlange beleg van Oostende bij aanvang van de zeventiende eeuw speelde eveneens een rol; kinderen werden van hier en elders naar Breda gestuurd uit veiligheids- of andere overwegingen.¹⁸⁸

Bij de oprichting werd bepaald dat alle kinderen van vijf jaar en ouder, zowel van burgers als ingezetenen en van echten bedde, voortaan in het weeshuis dienden te worden opgevangen.¹⁸⁹ Ter onderscheid van de reeds bestaande weeskamer werd het ook wel het Burgerweeshuis genoemd. Het bestuur bestond uit vier buitenvaders, waarvan twee door de kerkenraad en twee door de stad werden benoemd. De vrouwen van de buitenvaders waren buitenmoeder.¹⁹⁰ Het weeshuis had daarnaast ook nog diverse eigen functionarissen in dienst. Pas met de oprichting van het armkinderhuis in 1639, zou het Bredase weeshuis allengs een exclusiever karakter krijgen. De twee colleges stonden desondanks ook later in een blijvende relatie tot elkaar: vanaf eind zeventiende eeuw werd het weeshuis bijvoorbeeld gedwongen het armkinderhuis financieel te ondersteunen.¹⁹¹ Voor de vier minderjarige kinderen van Jaques Crevemor, muletier van de stadhouder-koning, werd in 1694 opname verzocht.¹⁹²

Kerkmeester

Een bijzonder ambt betrof dat van kerkmeester. Het kerkgebouw van de Grote kerk was eigendom van de stad en voor het onderhoud werden dan ook aparte functionarissen aangesteld: het takenpakket van kerkmeesters was over het algemeen vrij uitgebreid.¹⁹³ Dit ambt kon daarom, samen met dat van weesmeester, op een eigen status rekenen binnen de subalterne ambten. Van oorsprong was er nog een rentmeester boven hen in rang geweest, maar deze positie lijkt na 1590 snel verdwenen.¹⁹⁴ Hoe de benoemingen precies verliepen, is niet bekend en ook voor het overige komen de kerkmeesters te Breda maar zelden in beeld.¹⁹⁵ In Holland gold lidmaatschap van de gereformeerde kerk als voorwaarde voor dit ambt overigens pas sinds 1654.¹⁹⁶ Vanwege het hoofdzakelijke administratieve werk, diende men borg te staan. De hoogte van de borgtocht zegt iets over de status van dit ambt: in 1684 stelde Hendrik Gobbings zich garant voor zijn schoonzoon Hendrik Damisse à tweeduizend gulden.¹⁹⁷

¹⁸⁸ SAB, OSA inv.nr. 11: AM 1603-11, f. 3-v d.d. 24-01-1603. Zie voor de grootschalige effecten van dit beleg verder: Thomas, red., *De val van het Nieuwe Troje*.

¹⁸⁹ SAB, OSA inv.nr. 11: AM 1603-1611, f. 115 d.d. 04-08-1606.

¹⁹⁰ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 115.

¹⁹¹ Muntjewerff-Van den Hul, *God is een vader der wezen*.

¹⁹² NA, NDR inv.nr. 7997, f. 210r. d.d. 25-11-1694.

¹⁹³ Van Deursen, 'Kerk of parochie?'.

¹⁹⁴ Van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 54-55.

¹⁹⁵ Brekelmans, 'Het keurslijf van de Grote Kerk', 23-25.

¹⁹⁶ Van Deursen, 'Kerk of parochie?', 532.

¹⁹⁷ SAB, OSA inv.nr. 376: officiaalboek 1655-1737, f. 85 dd.22-06-1684.

Militair hospitaal

In de eerste helft van de jaren veertig van de zeventiende eeuw kwam het tot de oprichting van een apart militair of stads hospitaal in Breda, inclusief een anatomisch theater.¹⁹⁸ Voorafgaand werd een grote collecte gehouden, die in totaal ruim negenduizend gulden opbracht.¹⁹⁹ Hieruit valt goed de sociale betrokkenheid van de diverse bestuurslagen van Breda af te lezen.

De prins van Oranje gaf als heer van Breda het goede voorbeeld met een donatie van maar liefst duizend gulden. De gouverneur van de stad zegde honderdvijftig gulden toe, waarvan de inning vooralsnog achterwege bleef. De Bredase burgerij kwam in eerste instantie maar mondjesmaat over de brug: het gros van de bijdragen kwam van andere steden en politieke instituties in de Republiek; het militair hospitaal had duidelijk ook een bovenregionale functie. De magistraat had tevens speciale opdracht gegeven aan schepen Jacob Drabbe en predikant Losecatius voor een wervingsactie in het land.²⁰⁰ Grootste donateur waren de Staten van Holland en Westfriesland met tweeduizend gulden, gevolgd door de stad Amsterdam met vierhonderd gulden. Commies van de ammunitie Jacques Martini volstond met honderd gulden: diens bijdrage was, gezien zijn beroepsachtergrond (evenals die van de gouverneur), echter niet belangeloos. De agent van de stad Adriaan Pauw doneerde eenzelfde bedrag. De grootste van de privé-weldoeners in de stad vormden de erfgenamen van de weduwe van schepen Johan van Hertsbeke met tweehonderdvijftig gulden. Enkele andere ingezetenen doneerden nog bedragen van vijftig of vijftientwintig gulden.

Pas in tweede instantie werd onder Bredase burgers een aparte collecte gehouden bestemd voor het onderhoud van dit 'gasthuis voor zieke soldaten en andere ellendige personen'. Bij elkaar bracht ze iets meer dan twaalfhonderd gulden op (verdeeld over 24 personen), gemiddeld vijftig gulden per persoon. Het voltallige college van schepenen maakte uit hoofde van zijn functie van deze groep de kern uit. De individuele bijdragen waren echter verschillend. De drossaard en zijn zoon (de binnenburgemeester), Cornelis en Johan van Aerssen, Willem Snellen (de buitenburgemeester) en Willem Stas doneerden ieder honderd gulden; de schepenen Pieter van Bernagie en Christiaan Beens ieder tachtig gulden; de schepenen Jacob Drabbe, Anthonis van Buerstede, Johan van Bergen en Jan van der Wien vijfenzeventig gulden; hekkensluiter vormde Willem van Lankveld met dertig gulden. Overige bijdragen varieerden van tien tot dertig gulden en kwamen hoofdzakelijk van de tienmannen en de drie predikanten in de stad; slechts griffier Adriaan Havermans stak hier met tachtig gulden ruimschoots boven uit.

De 'body politic' liet zich daarmee niet onbetuigd bij de oprichting van dit nieuwe stedelijk college. Ook hun bestuurlijke inzet voor het militair hospitaal was naar behoren: regenten maakten qua bezetting bijna de helft van het bestuur van dit college uit. Het bestuur bestond uit drie door het stadsbestuur benoemde regenten, waarvan de buitenburgemeester het hoofd was. Grootste animo hiervoor kwam overigens van een groep met duidelijke eigen belangen: de medici onder hen. Achtereenvolgens waren dr. Michiel Ryers, Johan van Alphen, Adriaan van Overvelt en Hendrik Kamerling opziender van dit nieuwe gasthuis; daarmee was in de tweede helft van de zeventiende eeuw bijna altijd wel een apotheker in het bestuur vertegenwoordigd. Dit kan overwegend een praktische kant hebben gehad: apothekers

¹⁹⁸ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 274-275.

¹⁹⁹ SAB, Archief Oudemannenhuis, inv.nr. 381.

²⁰⁰ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 33 d.d. 03-09-1640.

wisten tenslotte met medicamenten om te gaan en konden zodoende aanbevelingen doen. Door leveranties profiteerden zij echter tevens van hun betrekking. Andere geneeskundigen toonden eveneens bovenmatige interesse: dr. Christoffel van Campen (1674-1686) en dr. Lambert Bernard Noortberg (1693-1702) waren lange tijd opzienders van het hospitaal. Het is zeer goed mogelijk dat de wetenschappelijk actieve Van Campen het militair hospitaal als een soort proeftuin gebruikte voor zijn onderzoeken naar onder andere de 'pleurtide'.

Gasthuis

Armen konden traditioneel terecht in het gasthuis: dit was tevens de oudste stedelijke instelling van Breda. Het wordt reeds in 1246 genoemd, maar is tenminste een halve eeuw ouder. Opname gold oorspronkelijk voor arme zieken, ouden van dagen en vreemdelingen. De aard van het gasthuis was reeds in de loop van de zestiende eeuw deels veranderd in dat van een oude mannenhuis.²⁰¹ Binnen het gasthuis opereerde inmiddels tevens apart een beiaard voor opvang van pelgrims; dit zou later worden omgezet in een pesthuis. De binnenburgemeester was oppergasthuismeester, terwijl twee schepenen jaarlijks door de magistraat als gasthuismeester werden gekozen. Zij werden met regelmaat, soms jaren achtereenvolgend, in functie gecontinueerd en hielden het toezicht.

Vanaf 1610 ging het beheer van de twee meesters of regenten over in handen van een aparte rentmeester, later aangesteld door de baron.²⁰² Vanouds viel het gasthuis onder toezicht van het stadsbestuur dat bijvoorbeeld de rekeningen controleerde en wier toestemming benodigd was voor opname. In 1643 werd het exterieur verfraaid. Naast 'oude arme borgeren', hadden oud-werknemers van de prins bij opname beslist een streepje voor.²⁰³ Zo werden eind zeventiende, begin achttiende eeuw onder anderen Julien la Rose, dispencier van het hof, en Hendrik van Quellenburgh, oppertuinman gedurende een kwart eeuw onder de koning-stadhouder (onder andere te Hampton Court), in het Bredase gasthuis opgenomen.²⁰⁴

Armkinderruis

In 1639 werd op last van de magistraat een armkinderruis opgericht voor wezen van niet-burgers van Breda en van soldaten. Tezamen met het twee jaar later opgerichte militair hospitaal, blijkt hieruit wederom de dominantie van soldatenvolk in het stadsbeeld. Het bestuur van het armkinderruis bestond uit vier buitenvaders, die lid moesten zijn van de gereformeerde kerk, en benoemd werden door de magistraat uit vooraanstaande burgers. Hun vrouwen waren tegelijk buitenmoeder. Het beheer van de instelling en de opvoeding der kinderen, kwam toe aan een aparte buitenvader en moeder.

²⁰¹ Muntjewerff, *Van Oude Mannen*, 21.

²⁰² Zie verder hoofdstuk zeven.

²⁰³ Zie verder NA, NDR inv.nrs. 560-561 en 596-597.

²⁰⁴ NA, NDR inv.nr. 8015, f. 224 e.v.

Oude Mannenhuis

Voor mannen, die in principe tevens in het gasthuis terecht konden, was in 1449 een apart Oude Mannenhuis gesticht. Dit stond onder toezicht van de magistraat die beide manhuismeesters benoemde uit vooraanstaande leden van de burgerij. Deze regenten waren met het hele beheer belast, inclusief de financiën.

Armenzorg

Enkele van de bovengenoemde colleges hielden zich ten dele bezig met armenzorg. De stedelijke armenzorg is voor Breda in deze periode nog niet nader onderzocht. Ten gevolge van het humanisme kwam het in de jaren twintig en dertig van de zestiende eeuw in de Nederlanden tot nieuwe vormen op dit terrein.²⁰⁵ Graaf Hendrik III van Nassau volgde te Breda in 1536 met een uitgebreide ordonnantie. Dit resulteerde onder andere in de oprichting van een algemeen armbestuur, aalmoezenie genaamd, geleid door drie aalmoezeniers of armmeesters. Verder waren twee aalmoezeniers belast met de daadwerkelijke uitdeling van brood en anderszins plus het toezicht op de armen. In het algemeen probeerde de stedelijke overheid het idee van een gezamenlijke christeneenheid te promoten, los van godsdienstige voorkeuren. De armenzorg vormde daarentegen bij uitstek het terrein waarop de kerken van de Reformatie zich in maatschappelijk opzicht ontplooiden door middel van hun eigen diaconieën. Andersdenkenden waren normaliter van hun bedeling uitgesloten, maar in Breda ondersteunden de calvinisten desondanks de aalmoezenie.²⁰⁶ Beiden ondersteunden tevens financieel diverse van de stedelijke instellingen, zoals gezamenlijk het weeshuis en het armkinderhuis (niet door de diaconie). Pas later konden deze op eigen giften overleven.

De Tafel van de Heilige Geest bleef zodoende de belangrijkste toezichthouder op de stedelijke armenzorg, wier naam als zodanig ook niet werd gewijzigd – dit in tegenstelling bijvoorbeeld tot in Bergen op Zoom.²⁰⁷ Onder de 26 aalmoezeniers in de periode 1590-1625 zaten slechts vijf schepenen. Het is goed mogelijk dat men bij de aalmoezeniers in de praktijk een katholiek koppelde aan een calvinist: diversen van hen keren later terug als schepen gedurende het Spaanse interregnum. Voor de positie van rentmeester werden vertrouwenspersonen aangezocht zoals Cornelis van Ceters, die al vanaf de jaren tachtig van de zestiende eeuw rentmeester was. Dat niet alleen: tevens regelde hij zaken voor het begijnhof en sommige begijntjes, voor het klooster van St. Bernaards en namens de erfgenamen van raad mr. Michiel Piggen. Hij was de katholieke zaak dus zeer toegedaan, iets dat zijn bestuurlijke carrière niet in de weg stond. In 1591 wordt hij als ‘polit. bequaem’ omschreven en een promotie tot schepen zou niet lang op zich laten wachten.²⁰⁸

De armen in de stad werden tevens apart ondersteund door de heer van Breda. Graaf Hendrik III van Nassau had in 1532 een jaarlijkse erfrente van vijfhonderd pond Artois opzij gelegd, waarvan ‘hondert arme mensen van wollen ende van grijnen, van schoenen ende coussens’ konden worden gekleed.²⁰⁹ Herhaaldelijk wa-

²⁰⁵ Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800*, hoofdstuk 2.

²⁰⁶ Vergelijk: Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 180-184.

²⁰⁷ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 222.

²⁰⁸ NA, NDR inv.nr. 7998, niet gefolieerde tweede blad behorend bij de brief beginnend op f. 1r d.d. 26-12-1591.

²⁰⁹ De akte van fondatie dateert van 6 januari 1532.

ren hieromtrent nadere aanvullingen noodzakelijk.²¹⁰ Willem van Oranje voegde er van zijnerwege in 1562 een bedrag van honderd gulden aan toe.²¹¹ Het totale bedrag, inmiddels aangegroeid tot zeshonderd gulden, werd door de rentmeester van de domeinen van Breda jaarlijks uitgekeerd aan de heilige geestmeesters van de stad, die vervolgens voor distributie van de aangeschafte goederen onder de armen zorgde. Zij dienden het vastgestelde bedrag niet te overschrijden.

Door 'de groote dierte van lijnen ende wullen' en anderszins bleek dit niet lang mogelijk. De heer van Breda had tevens aangeraden mogelijke extra kosten zoveel mogelijk uit hun eigen opbrengsten te halen, een clausule die eind jaren zeventig werd herhaald.²¹² In de periode 1592-1598 waren de heilige geestmeesters maar liefst fl. 3.793.- zes stuivers en één oortje kwijt uit de eigen sobere middelen om aan het 'pieux legaet' van de heer te voldoen. Dit geld diende door de burgers van de stad bij de wekelijkse omgang voor de huisarmen te worden opgebracht, maar de 'deurgaende armoede ende sweren staet vande borgeren' (recent door 'de rood-en melissoene, ende metten peste, ende andere quade zieckten' getroffen) stelde de onderlinge solidariteit en de inkomsten zwaar op de proef. De armen bestonden trouwens meest uit weduwen en weeskinderen van soldaten.²¹³

De speciale verantwoordelijkheid van de Oranjes in deze werd door de administrateurs van de Tafel van de Heilige Geest eind 1598 ter herinnering gebracht onder het voorwendsel dat Maurits in dat opzicht toch zeker in 'de voetstappen van zijne voorsaten' zou willen volgen. Bovendien betrof het 'een groot werck vande caritaten' die de arme mensen meer en meer aan hem zou binden 'vanden voorde propeuteijt ende het lancksalich leven vandeselve uw pr. Exc. aen God almachtich te bidden'. De jaarlijkse kosten werden begroot op fl. 1.080.-; Maurits zegde voor de komende drie jaar jaarlijks tweehonderd gulden toe.²¹⁴ Het tekort aan geld verdween daarmee nog niet en aan het eind van deze periode moest een nieuwe oplossing worden bedacht. Door Maurits werd bij verlening van het octrooi voor de tafelhouder van de bank van lening in 1602 bepaald dat deze, bij wijze van recognitie, jaarlijks driehonderd gulden aan de domeinraad diende te betalen. De magistraat had overigens jarenlang actief de oprichting van een bank van lening tegengehouden.²¹⁵ Dit geld werd vervolgens op verzoek van de heilige geestmeesters als 'suppletie' (aanvulling) aan het kleedgeld van de armen toegevoegd.²¹⁶

Particuliere liefdadigheid was er tevens in kleinere mate met bijvoorbeeld het beneficie Willem en Otto van Galen, beiden priester en kannunik. Dit was in 1539 gesticht 'tot behoefte van schamele huysarmen'.²¹⁷

De ministers

De magistraat was weliswaar het belangrijkste bestuurscollege in de stad maar kon niet zonder professionele hulp in zijn uitvoerende werkzaamheden. Hulp in de vorm van betaalde krachten kwam van de zogeheten ministers: de secretaris en de griffier. In het geval van Breda werden deze eveneens door de heer benoemd.

²¹⁰ SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1597-1602, f. 178-179: clxxxvi verso- xlxxix verso d.d. 19-12-1598.

²¹¹ Akte d.d. 30-12-1562: Correspondentie van Willem van Oranje (database Huygens ING).

²¹² SAB, OSA inv.nr. 7 : AM 1578-81, f. 83 en 85-v.

²¹³ SAB, ORA inv.nr. 819 f. 48v-49.

²¹⁴ Het rekest is niet gedateerd; de apostille van Maurits is van 10 december 1599.

²¹⁵ Maassen, 'De bank van lening te Breda tot 1815', 116-117.

²¹⁶ SAB, ORA inv.nr. 502 f. 17 d.d. 28-01-1603. Volgens deze akte dateert de apostille van Maurits op het rekest van 1 februari 1602.

²¹⁷ Van Keppel, *Enige wetenswaardigheden*, Bijlage II (89-96).

Hoewel formeel geen deel uitmakend van het stadsbestuur, schoven zij aan tafel aan om de beraadslagingen te helpen bevorderen. In algemene zin valt er zelfs wat voor te zeggen dat zij op de terreinen van bestuur en rechtspraak de belangrijkste schakel (want permanente factor) vormden, daar waar de schepenen jaarlijks wisselden.²¹⁸ Mede daarom kon in Holland de pensionaris, als permanent hoofd van de stedelijke administratie, uitgroeien tot zo'n belangrijke functionaris.²¹⁹

In tegenstelling tot andere steden in Staats-Brabant als Bergen op Zoom en Den Bosch kende Breda geen pensionaris. Slechts in de laatste stad was de pensionaris ook echt belangrijk - van 1588 tot 1680 waren er zelfs twee - mede als politiek delegatieleider.²²⁰ In Bergen op Zoom daarentegen was hij louter een juridisch specialist.²²¹ Breda had overigens wel een zogeheten stadsadvocaat, maar niet met de naam van pensionaris.²²² Een reden hiervoor kan zijn geweest dat de heer van Breda reeds over een aparte, eigen advocaat voor de stad beschikte.²²³ De verschillende ambtelijke overlappingen maakte dat de functie van stadsadvocaat uiteindelijk in 1737 werd opgeheven. Deze maatregel kwam niets te vroeg: al in 1688 klaagde Sintaman, die zes jaar eerder was aangesteld, erover sinds zijn aanstelling niets meer van doen te hebben gehad.²²⁴ De inrichting van de stedelijke administratie was per stad dus vaak verschillend maar altijd een complexe samenhang van meerdere functionarissen, voor wie vooral de onderlinge taakafbakening van belang was.

In Breda was vooral de opsplitsing van het ambt van griffier van de stad in 1560 in dat van griffier en secretaris belangrijk geweest voor de stedelijke administratieve ontwikkeling. Dit was destijds gebeurd op last van toenmalig burgemeester Jan van den Corput die op deze wijze twee ambten creëerde voor zijn zoons Bartholomeus en Nicolaas als zijn opvolgers.²²⁵ De griffier bleef verreweg de belangrijkste van de twee functies, met onder andere een vaste plaats in de schepenbank en magistratuur (als notulist) en in de Hoofd- en leenbank. Hij was, kortom, de politiek en juridisch secretaris die elders ook wel pensionaris werd genoemd. In naam was hij overigens griffier van stad en dorpen in het land van Breda. De secretaris hield zich vooral bezig met het opstellen van allerlei gerechtsakten. Om het bestaan van twee functionarissen te rechtvaardigen, werd de functie van secretaris danig opgetuigd met allerlei nevenfuncties. Zo was deze behalve 'secretaris ten contracten' (zijn eigenlijke ambtelijke functie op het stadhuis) tevens nog secretaris van de tienraad, van de krijgsraad en van Teteringen.²²⁶ Daarnaast was hij ook nog klerk van de bloede.²²⁷ Aan dit rijtje functies kan, in elk geval tot 1637, dat van secretaris van de weeskamer worden toegevoegd.²²⁸

In de loop van de zeventiende eeuw zou het desondanks diverse keren nodig blijken de onderscheiden taken van griffier en secretaris heel precies op papier te zetten. Of dit een bureaucratische reden had of nog altijd het gevolg was van de eerde-

²¹⁸ Cox, *En bracht de schare tot kalmte*.

²¹⁹ Ter vergelijking: Melles, *Ministers aan de Maas*; Porta, *Joan en Gerrit Corver*; Moorman van Kappen, 'Maas-trichtse Stadsadvocaten'.

²²⁰ Jacobs, *Justitie en politie*, 85-86; Vos red., *'s-Hertogenbosch 1629-1990*, 108-109.

²²¹ Van Ham, *Macht en gezag*, 229.

²²² Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 143.

²²³ Zie verder hoofdstuk zeven.

²²⁴ SAB, OSA inv.nr. 236: brieven stadsbestuur 1684-9, brief G.W. Sintaman d.d. 25-09-1688. Dit vond zijn oorzaak in een eerdere ruzie met de advocaat van de heer, stadhouder Cornelis Damisse, die door de informatiestroom te monopoliseren op deze wijze wellicht tevens probeerde eigen misdaden te verhullen.

²²⁵ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 140.

²²⁶ Van Goor, *Beschrijving*, 248.

²²⁷ Zie hoofdstuk drie.

²²⁸ Zie verder hoofdstuk zeven.

re, onnatuurlijke opsplitsing, is onduidelijk.²²⁹ De geschillen gingen vooral over inkomsten die bestonden uit allerlei leges voor stukken die bij de rechtsgang dienden te worden overgelegd. Een van de hoofdgeschillen betrof het recht op het houden van openbare veilingen, dat steeds meer werd ondermijnd door een toevloed aan notarissen in de stad in de tweede helft van de zeventiende eeuw.²³⁰ De griffier en secretaris werden nogal eens tegelijk aangesteld, waaruit mogelijk onderlinge werkafspraken over taken en inkomsten valt af te leiden. De omvang van de inkomsten is niet gemakkelijk aan te geven, maar zal minimaal tussen de fl. 500 en fl. 1.000. per persoon hebben bedragen.²³¹ Als spilfunctie binnen de administratie stelde het de houder bovendien in staat allerlei neveninkomsten te genereren. Willem Hanecops en zijn opvolgers als secretaris betaalden in elk geval een recognitie van honderd gulden aan de domeinraad, een relatief hoog bedrag.²³² Behalve onderlinge werkafspraken, bleek nog een andere praktijk. Mr. Bartholomeus van den Corput stond het ambt van griffier in 1607 tijdelijk af ten gunste van dr. Gerard Havermans.²³³ Havermans fungeerde reeds enige jaren als zijn substituut wegens diens 'debiliteit'. Na de dood van Adriaan Havermans in 1653, nam diens substituut Cornelis van Gent het ambt tijdelijk waar.²³⁴

Als politiek delegatieleider naar buiten toe was de griffier van Breda ondergeschikt aan de drost of diens stadhouder of de buitenburgemeester. Met name de griffiers Adriaan Havermans en Johan van Vliet ondersteunden halverwege de zeventiende eeuw echter regelmatig de sollicitaties bij de diverse hoge staatsinstellingen in Den Haag, mede ingegeven door hun eigen ambities en juridische belangstelling. In hoeverre maakten de ministers tevens deel uit van de politieke elite van Breda?²³⁵ De splitsing van het griffiersambt in 1560 was mede ingegeven met het doel van positiebehoud van een regentenfamilie. Ook later was er herhaaldelijk sprake van nauwe verwantschap. Burgemeesterszoon Bartholomeus van den Corput (griffier van 1560-1567; 1578-1581 en 1590-1596) was getrouwd met Catharina Montens, een dochter van Cornelis de Oude, burgemeester en schepen van Breda.²³⁶ Adriaan Havermans (1637-1652), zoon van griffier Gerard, hertrouwde in 1639 met Johanna van Aerssen. Zij was een dochter van Jacques van Aerssen en daarmee was president-burgemeester Johan van Aerssen dus haar oom en drossaard Cornelis van Aerssen haar neef.

In de loop van de zeventiende eeuw kwam een tegengestelde ontwikkeling: oud-schepenen als minister. Mr. Gysbrecht Eelkens vervulde gedurende het Spaanse interregnum diverse malen het ambt van schepen of tienraad voordat hij van 165-1637 griffier was. Dit zou later steeds gebruikelijker worden voor toekomstige ministers. Johan van Vliet vervulde voor zijn benoeming tot griffier in 1653 drie jaar lang het schepenenambt te Breda; Govert van Alphen was voor diens aanstelling tot secretaris in 1652 vier jaar schepen geweest. Het grote voordeel hiervan was na-

²²⁹ Van Ham, *Stedelijke archieven*, 140: Bergen op Zoom kende twee secretarissen vanaf 1473 en een griffier sinds 1525. Ook in Den Bosch heerste er in de loop van de zeventiende eeuw onduidelijkheid over ieders bevoegdheden en moest een nieuwe scheiding worden aangebracht, zie: Jacobs, *Justitie en Politie*, 77-78.

²³⁰ NA, NDR inv.nr. 8000, f. 149 e.v.

²³¹ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 142-143.

²³² NA, NDR inv.nr. 8000, f. 442r: acte van recognitie d.d. 09-04-1638 (de som was overigens door de domeinraad vastgesteld op 21 november 1630); f. 443 e.v.: rekest Jacob Hanecops.

²³³ Ibidem, f. 13r d.d. 19-03-1607.

²³⁴ Ibidem, f. 20r d.d. 03-06-1653.

²³⁵ In Den Bosch waren de pensionarissen bijvoorbeeld raden in het stadsbestuur, zie: Jacobs, *Justitie en politie*, 85.

²³⁶ Nijgh, 'Montens', 66.

tuurlijk het opdoen van enige jaren praktijkervaring in de stedelijke politiek. David Boursse, griffier van 1678 tot 1700, was sinds 1695 tevens tienraad.

Ministers waren dus niet zelden ervaren bestuurders gelieerd aan of voortgekomen uit de stedelijke politieke elite. Bartholomeus van den Corput werd, voordat hij in 1590 naar Breda terugkeerde, in dat jaar nog tot secretaris van Antwerpen benoemd waar hij zijn bestuurlijke carrière had voortgezet. Later zou hij ook nog in Dordrecht het ambt van secretaris en weesmeester vervullen. Hij moet een druk bezet man geweest zijn, want vanaf 1590 vervulde hij zowel het griffiers- als secretarisambt van Breda - daarmee de oorspronkelijke scheiding voor even weer ongedaan makend. Daarna bleef hij nog tot 1607 aan als secretaris, hoewel hij inmiddels in 1597 als griffier was opgevolgd door N. Gosuinus.²³⁷ Govert van Alphen was jarenlang schout en secretaris van 's-Gravenmoer geweest, voordat hij begin jaren veertig van dit dorp in Holland naar Breda verhuisde om daar zijn bestuurlijke carrière eerst als schepen en vervolgens als minister te vervolgen. Tevens zien we dat ministers niet zelden terugkeerden na een politieke omwenteling - zij werden tenslotte ook voor het leven aangesteld - ter verdere onderstreping van hun cruciale rol in de continuïteit van de stedelijke administratie. Dit was niet alleen het geval bij Bartholomeus van den Corput maar tevens bij Paulus Mechelman, griffier in de beide Spaanse perioden. Het vertrek van deze griffier in 1590 uit de stad ging overigens niet onopgemerkt. Hij maakte van de rumoerige situatie in de nacht van 3 op 4 maart gebruik om uit het huis van Joost Wijnants een gouden ketting te ontvreemden.²³⁸ De volgende dag vertrok hij met ketting en al naar Antwerpen. Hij pretendeerde later dat kennissen van hem daar nog geld te goed hadden van Joost Wijnants, waarschijnlijk een broer van schepen Job Wijnants van Ruth. Uiteindelijk keerde de ketting ongeschonden terug.

In benoemingen van de griffiers blijkt vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw eveneens de invloed van de heer van Breda, die er steeds meer toe overging louter op grond van patronage mensen van buiten te benoemen. Dit geldt bijvoorbeeld bij Johan van Vliet (1653-1665) en zijn opvolger Ananias Triglandius (1666-1678). Juist deze ambtstermijnen verliepen verre van probleemloos.

Johan van Vliet was een geleerd filoloog wiens aanstelling in Breda zonder twijfel op cliëntelisme was gebaseerd.²³⁹ Zijn zuster Elisabeth was getrouwd met Isaac Noiroot, schepen en burgemeester sinds 1637. Een zuster van hun moeder Suzanna van Valkenburg, Elisabeth, was in 1605 met Jacob Cats getrouwd, de latere raadspensionaris van Holland. Dit maakte Anna Cats, de vrouw van drossaard Cornelis van Aerssen, tot zijn nicht. Van Vliet had dus belangrijke banden met het Haagse sociale milieu. Zelf trouwde Johan ook daarbinnen in 1644 met Clara Hesselt van Dinther, een dochter van Mathijs, raad in de Raad van Brabant. Daarna begon Johan actief de patronage van stadhouder Willem II te zoeken via diens secretaris Constantijn Huygens. Hij hoopte vooral op een aanstelling in de zojuist te Breda opgerichte Illustre School. Dit, evenals een benoeming in de delegatie naar de vredesbesprekingen te Munster, ging echter niet door. Van Vliet, wiens levenswandel nooit helemaal onbesproken was, had zijn doelstellingen duidelijk te hoog gesteld. Inmiddels was hij wel met een deel van zijn gezin naar Breda verhuisd. Dit bleek uiteindelijk niet tevergeefs want op het eind van 1650, nog net voor de dood van

²³⁷ Dit is waarschijnlijk dezelfde persoon als de latere schepen Johan Gosuinus.

²³⁸ SAB, ORA inv.nr. 491, f. 65-66 d.d. 19-05-1590.

²³⁹ Deze paragraaf is in belangrijke mate gebaseerd op hoofdstuk 2 van Kees Dekker's *The Light under the bushel*, 55-112.

Willem II, leken zijn kansen definitief gekeerd met een benoeming als schepen in de stad. Tegelijk bleek meteen het grondprobleem met Van Vliet: zijn vele persoonlijke interesses. In 1651 volgde namelijk een benoeming tot secretaris van een delegatie van de Staten-Generaal, onder leiding van Jacob Cats, naar Engeland. Van Vliet was deels Engels georiënteerd en vergezelde soms Mary Stuart, de weduwe van Willem II, op haar binnenlandse reizen. Dit laatste zal hem uiteindelijk het meest hebben geholpen in zijn succesvolle poging in 1653 om tot griffier van Breda te worden benoemd. Over zijn frequente afwezigheid werd ondertussen al wel veel geklaagd.

Ambten waren ten gevolge van het eerste stadhouderloze tijdperk binnen de domeinraad bovendien een verhandelbaar produkt geworden. Dit zien we goed bij Van Vliets opvolger: Ananias Trigland. Deze was een zoon van de Haagse predikant Cornelius, die een belangrijke rol had gespeeld bij het godsdienstonderwijs aan de toekomstige stadhouder Willem III.²⁴⁰ Vòòr zijn aanstelling als griffier in Breda in 1666 was Ananias schout van de vrijheid Roosendaal geweest. Zijn benoeming aldaar was geschied op de uitdrukkelijke voorwaarde dat hem bij voorvalende gelegenheid een beter ambt zou worden gegeven en tevens had hij er zesduizend gulden aan recognitie voor betaald.²⁴¹ Zijn aanstelling als griffier in Breda was dus feitelijk een kwestie van ambten(ver)koop geweest. In 1670 bevestigde Trigland zijn opname in het Bredase patriciaat door de weduwe van procureur en notaris Cornelis van Gendt, Johanna van Alphen, te trouwen uit een bekende regentenfamilie.²⁴² Reeds in 1678, hetzelfde jaar dat zijn broer Jacobus als predikant in de stad werd aangesteld, werd hij tegen zijn zin vervangen door David Boursse de jonge. Wat er precies is gebeurd, is onduidelijk maar Trigland gaf niet op want hij wilde het ambt of in elk geval de inkomsten daaruit behouden. Op grond van de costumen van Brabant meende hij dat zijn aanstelling voor het leven was geschied. Trigland beweerde ook verre van vrijwillig uit zijn ambt te zijn gezet en dat 'het ampt hoewel niet vacant sijnde' door Boursse was geusurpeerd.²⁴³ Later klaagde hij dat vader Boursse de commissie voor zijn zoon valselijk van de griffier van de domeinraad had verkregen en vocht hij een lange maar vergeefse juridische strijd om de inkomsten uit het ambt.²⁴⁴ Boursse werd in ieder geval tot 1685 in de bediening geassisteerd door zijn vader. Inmiddels had Trigland zich buiten Breda in Terheijden teruggetrokken en lijkt er tevens sprake te zijn geweest van familieproblemen. Het is bijvoorbeeld opvallend dat hij financiële transacties in Breda consequent aan zijn vrouw overliet en dat deze transacties eerder op schulden dan op voorspoed wijzen. Ook bij de opvolger van Boursse begin achttiende eeuw speelde de kwestie nog altijd.

Bij de dood van mr. Samuel Bernaige in 1712 werd het ambt van griffier bij opbod verkocht. Na zeven weken had nog niemand meer dan zesduizend gulden geboden, tot dat de Bredase advocaat mr. Johan Gerard Michorius zich meldde en een recognitie van fl. 9.000.- bood. Michorius was tevens secretaris, stokhouder en koster van Ginneken en Bavel.²⁴⁵ Al die tijd had het ambt vacant gestaan tot schade van de 'justitie, het interest deser stad, en derselver goede ingesetenen'. De belangen van de stad en de domeinraad liepen zo weer eens uiteen.

²⁴⁰ Troost, *Stadhouder-koning Willem III*, 45-48; Wieldraaijer, 'Onderwijs aan het Oranjehof', 87 e.v.

²⁴¹ NA, NDR inv.nr. 12567, f. 35r d.d. 03-11-1664.

²⁴² Van Gendt was op zijn beurt enige jaren substituut-griffier geweest.

²⁴³ NA, NDR inv.nr. 8000, f. 52r-v: rekest Trigland aan de RvB, niet gedateerd maar van 1682; RvB vraagt aan de magistraat om rescriptie d.d. 13-02-1682.

²⁴⁴ Ibidem, f. 57r-58v: niet gedateerd maar uit 1702.

²⁴⁵ Ibidem, f. 89 e.v.

Conclusie

Het Bredase stadsbestuur was institutioneel gezien hybride van aard. Enerzijds was het niet exemplarisch voor het Zuid-Nederlandse model met zijn twee in plaats van drie lagen, anderzijds was het duidelijk Brabants in origine. Dit laatste blijkt wellicht nog het meest uit het bestaan van een binnen- en buitenburgemeester. Het bestuurlijk overwicht van de burgemeesters in de magistraat, gekoppeld aan de afwezigheid van een breed beraad en een relatief zwakke tienraad (de tweede laag), leidde tot een bestuurscultuur van dominantie door enkelen. De bestuurlijke inrichting van Breda, verder geholpen door de vele regiemwisselingen, bevorderde zodoende de vorming van een machtselite in plaats van de creatie van een brede groep regenten die onderling de macht verdeelde. Hoe weinig de schepenen als groep eigenlijk te zeggen hadden in een heerlijke stad als Breda, bleek eveneens uit de praktijk van continuatie waarbij de voltallige schepenbank door de heer van Breda werd gecontinueerd.

Strikte naleving van de criteria voor selectie in de schepenbank te Breda leverden door de oorlogssituatie telkens grote problemen op. Herkomst en afkomst speelden hierin, samen met religie, een grote rol. Hoewel de burgerij de vele vreemdelingen die het stadsbestuur bevolkten argwanend bekeek, moet tegelijk worden vastgesteld dat Brabanders op dit vlak lange tijd domineerden. Pas in de tweede helft van de zeventiende eeuw waren vreemdelingen steeds minder vaak inheemsen, dat wil zeggen niet langer afkomstig uit de eigen stad of regio. Binnen de kerngroep van politieke bestuurders overheersten daarentegen Bredase regentenfamilies. Wat in Breda vooral ontbrak, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Bergen op Zoom, was een stabiele middengroep met wie samen geregeerd kon worden. In plaats hiervan keerde men zich in de top als gevolg van de omstandigheden vooral tegen elkaar, want het was in Breda alles of niets. Deze politieke cultuur bleef ook later domineren, waardoor regentenfamilies moeite hadden zich gedurende meerdere generaties staande te houden.

De sterke interne gelaagdheid gold in wezen voor het gehele bestuursapparaat van de stad, van boven naar beneden. De tienraad vormde het meest geëigende college om de kandidatuur van een aanstaand regent te stellen, ook al vielen er uiteindelijk meer kandidaten uit af dan dat zij omhoog wisten te klimmen. Aan de kwantiteit van bestuurders lag dit niet – er moesten tenslotte vele stedelijke colleges worden bemand – eerder de gewenste kwaliteit. In de praktijk bleek een variëteit aan, al dan niet zichtbare, sociale barrières te bestaan onder de groep van patriciabelen. Bovendien werden vanuit statusoverwegingen ook niet alle stedelijke colleges evenredig bemand door de politieke elite: de ene regent was zagezegd de andere niet. Hoewel formeel niet behorend tot de politieke elite, zaten de ministers er in sociaal opzicht (en qua status) dicht tegenaan. Veel griffiers en secretarissen waren in weerwil van hun levenslange aanstelling desondanks maar kort in functie.

Hoofdstuk 5

Dit papen paradijs

Bredanaars leefden vanwege de oorlog continue tussen hoop en vrees. Tussen 1568 en 1637 kreeg de stad maar liefst zes omwentelingen te verduren. Net als bijna iedereen, verwachtten de inwoners voornamelijk van religie een uitweg uit deze en andere problemen. Geloof was niet zozeer een kwestie van kiezen maar een levenshouding, een innerlijke opdracht ter ordening en duiding van de gehele wereld. Strijd om het geloof vormde daarnaast tevens een van de oorzaken van de Opstand. De geografische ligging van Breda in het zuiden van het land betekende dat het, behalve in de vuurlinie, tevens in de frontlinie lag van achtereenvolgens Reformatie en Contrareformatie.¹ De geloofsstrijd was veel ingrijpender dan alleen maar vervanging van de openbare diensten in het belangrijkste kerkgebouw van de stad. De vestiging van de diverse instituties behorend bij een kerk, zoals kerkenraad en classis, kon met de stedelijke reformatie pas goed van start gaan.² Dit gold met name voor de calvinisten. De opbouw van een nieuwe kerkelijke identiteit bood voor de stedelijke overheid een uitgelezen kans om zich vanaf het begin in sterke mate met de maatschappelijke ontplooiing van de publieke kerk te bemoeien.³ De Republiek kende geen staatsgodsdienst, zoals veel omringende landen, maar wel een geprivilegieerde calvinistische stroming. De ruimte die deze kreeg voor bijvoorbeeld onderwijs (catechisatie, zondagsschool) en armenzorg stond onder strikte controle van dienaren van het wereldlijk gezag.

De nieuwe kerk werd als instituut geïncorporeerd door de overheid met als gevolg maatschappelijke verdeeldheid.⁴ De overname van de katholieke instituties door de calvinistische kerk aan het eind van de zestiende eeuw zorgde voor een permanente opdeling van de samenleving in twee confessionele blokken. Het ontstaan van religieuze verschillen had grote gevolgen voor de stad, binnen families en bij individuen: aan welke kant van de scheidslijn gingen zij staan. Wat betekende dit hele proces van stedelijke reformatie voor de identiteit van een stad als Breda naast een optelsom van aantallen huwelijken of dopen?⁵ Hoe volgbaar was in dat opzicht het geloof van de mensen ten opzichte van de verschillende regimes en in welke mate kon dit later nog worden bijgestuurd door de tegenpartij? Vanuit katholiek standpunt bleef Breda bovendien te allen tijde uiterst tastbaar, zelfs wanneer het niet in

¹ Beenakker, *Breda in de eerste storm van de opstand*.

² Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien*.

³ Spaans, *Haarlem*.

⁴ Deze zogenaamde confessionaliseringsthese werd voor het eerst door de historicus Heinz Schilling gepropageerd.

⁵ Frijhoff, *Embodied belief*, 17-38.

Spaans bezit verkeerde. De bisschop van Antwerpen waakte er als geen ander over zijn kudde van al dan niet verloren gewaande schapen.⁶

Het religieuze schisma

Het calvinisme had sinds zijn introductie in 1558 in Breda flinke vooruitgang geboekt onder de inwoners van de stad. Sinds 1565 was er sprake van een eigen gemeente.⁷ Breda was rond 1566 onder invloed van Antwerpen een belangrijk centrum van oppositie geworden, met name door vestiging in de stad van enige notabele families. In juli van dat jaar was de belangstelling voor veldpreken massaal geworden. De magistraat was niet onvoorbereid op de groeiende onrust vanuit het zuiden en waarschijnlijk op zijn aangeven was de Grote Kerk al deels ontruimd toen de Beeldenstorm van 22 tot 24 augustus 1566 toesloeg.⁸ Als reactie werden de calvinisten enkele plaatsen voor hun godsdienstoefening in de stad toegezegd, al was dit enigszins voorbarig: de prins kondigde pas op 5 september vanuit Antwerpen een religievrede af 'tegens alle dissensien, tweedrachten ende discorden'. In Breda werd deze in gewijzigde vorm overgenomen. De partijen moesten elkaar zoveel mogelijk respecteren en niets tegen de ander ondernemen. 'Degene vande nieuwe religie, oft zoomen deselve noemen mach' moesten hun predikplaatsen door de overheid worden aangewezen en zij mochten daar niet gewapend verschijnen behalve met 'hon dagelijcx geweer' (rapier). De predikanten op hun beurt mochten niet tot oproer aanzetten. Om van eenieders goede gedrag verzekerd te zijn, nam de prins al zijn onderdanen 'soo wel van d'een als van d'ander religie' onder zijn speciale protectie of sauvegarde. In dit stuk werd zeer duidelijk de loyaliteit van de ingezetenen bij de stad gelegd maar de geest was uit de fles: het katholicisme had zijn monopoliepositie verloren.⁹

Ondertussen had Oranje op 22 april 1567 de stad verlaten en Breda werd snel daarna ingenomen in naam der koning.¹⁰ Het komende jaar zou het tij keren voor de calvinisten: pogingen tot vestiging van godsdienstvrijheid zouden nu de leidraad van hun activiteiten gaan vormen. Wat vrijheid was voor de een, betekende daarentegen anarchie voor de ander. Eind mei, begin juni kwam het tot een uitvoeriger plakkaat ter voorkoming van de 'oploop, rebellie ende beruerte' zoals die enige maanden eerder in Breda had plaatsgevonden. Oorzaak hiervan waren de 'onbehoorlijcke vergaderingen' of conventikels die door 'valsche' leraren in particuliere huizen en elders werden gehouden.¹¹ Degenen die geestelijke plaatsen plunderden, werden voor kerkschenders gehouden en al evenzeer met de doodstraf bedreigd. De straffen waren danig verhoogd ter indicatie van de ernst van de situatie. Niemand mocht ook langer de geestelijke staat in het openbaar uitdragen. In het bijzonder werd erop aangedrongen kinderen terstond na hun geboorte in de parochiekerk (ka-

⁶ Harline en Put, *A Bishop's Tale*.

⁷ Beenakker, *Breda in de eerste storm*, 38 e.v.

⁸ Van Wezel, *De-Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 357-358.

⁹ NA, NDR inv.nr. 7939, f. 2r-4r; 'ende in sooverre ijemanden van zijnder religie wille, t'ware van d'een off van d'andere bij ijemanden eenigen overlast hindernisse off beleft gedaen werde, zoo sullen de borgers deser stadt, ende andere ons genaden heeren ondersaten van wat religie deselve oock mogen wesen, malcanderen daertegens alle assistentie behulp ende bijstandicheijt doen, als goede medeborgers ende mede ingesetenen tot conservatie vande gemeijnen peijse, vrede ende eendrachticheijt' (2r).

¹⁰ Beenakker, *Breda in de eerste storm*, 126 e.v.

¹¹ NA, NDR inv.nr. 7939, f. 7r-13v: d.d. 31-05-1567. Willem van Oranje volgde hierin de ordonnantie van Filips II d.d. 28-05-1567. De ordonnantie werd te Breda op dinsdag 3 juni ter puijen bekend gemaakt 't'volck aldaer bij d'luijden vanden cloexken in grooten getaele vergadert sijnde, present schouteth en alle de schepenen, behalven Jan vanden Berge.'

tholiek) te laten dopen. De vroedvrouwen moesten van kinderen die niet binnen 24 uur werden gedoopt, alsnog aangifte doen bij de pastoor. Deze vrouwen vormden misschien wel de eerste lijn in de verdediging tegen het ongeloof.¹² Ook het onderwijs diende katholiek te blijven. Verder volgden onder andere nog bepalingen tegen openbare uitingen van 'blasphemie ende bespottinge' tegen God en diens kerk of de Spaanse koning, het oprichten van een eigen diaconie en het oponthoud van 'fugitive' en ballingen in de stad.

In het voorjaar van 1568 arriveerden commissarissen van de Raad van Beroerte ter zuivering van het stadsbestuur en andere ongewenste elementen. Van de diverse steden in het hertogdom scoorde Breda relatief hoog voor wat betreft het aantal vervolgd, waarschijnlijk omdat het een Oranjestad was.¹³ Uiteindelijk belandden op 29 mei de goudsmid (en ouderling) Peter van Keulen en zijn dienstmeid Lysbeth de Vriend op de brandstapel voor het kasteel. De repressie dwong het calvinisme weer ondergronds, maar veel meer dan uiterlijk herstel van de katholieke parochie werd vooralsnog niet bereikt. Volgens een getuigenis van pastoor Dhoom was in 1573 inmiddels meer dan de helft van de inwoners op handen van de nieuwe religie, Oranjegezind en voelden die niets voor de Spaanse koning.¹⁴ Een jaar later, terwijl Breda nog altijd in Spaanse handen verkeerde, verklaarde hij dat er van het normale aantal katholieke communicanten van zesduizend dat jaar nog vierduizend waren overgebleven en dat deze achteruitgang zou doorzetten: vervreemding van de heersende kerk was hoe dan ook een feit.¹⁵ Desondanks hadden 350 inwoners van Breda (inclusief Etten) zich in 1570 nog verzoend met de Antwerpse kerkvaderen.¹⁶

Met de terugkeer van de prins in 1577 kende Breda, in navolging van Antwerpen, vanaf 14 september 1578 religievrede. Met de grootst mogelijke omzichtigheid werd gewerkt aan toelating van de gereformeerden, zoals de calvinisten nu ook wel meer algemeen werden genoemd. Behalve het stadsbestuur werden de tienmannen, enige oud-schepenen en de aanvoerders van de burgercompagnieën voor overleg erbij gehaald hoe de religievrede te implementeren.¹⁷ Het aantal gereformeerden nam inderdaad toe in de stad en zij kregen op eigen verzoek de Markendaalse kerk toegewezen. Toelating van de lutheranen binnen de stad bleek daarentegen veel gevoeliger te liggen; zij moesten uiteindelijk genoegen nemen met een schuur.¹⁸ De politiek raakte voor het eerst echt verdeeld. Tot dan toe had men zoveel mogelijk de neutraliteit betracht en gold de loyaliteit de stad zelf. Het volgende jaar werd de verdeeldheid nog groter toen de stad moest beslissen aan welke kant ze eigenlijk stond. Pas na vele maanden van besluiteloosheid en consultatie van een groot deel van de stedelijke gemeenschap, was de kogel door de kerk en werd alsnog de Unie van Utrecht ondertekend. De katholieke Bredase afgevaardigde Gerrit van den Broeck onthield zich hier overigens van.¹⁹

De onzekere tijden uitten zich tevens in bijzondere incidenten. In het najaar van 1580 was er sprake van een heus mirakel: twee crucifixen en een *ecce homo* in het beheer van de zwarte zusters waren spontaan gaan bloeden. De zusters probeerden

¹² Vergelijk: Kok, *Dekenaar in de steigers*, 360-367. Zie ook: Kappelhof, 'De medische markt', 180-181.

¹³ Van Uytven e.a., *Geschiedenis van Brabant*, 299-300.

¹⁴ Nauwelaerts, *De oude Latijnse school te Breda*, 19.

¹⁵ Beenakker, *Breda in de eerste storm van de Opstand*, 150-151.

¹⁶ Van Uytven e.a., *Geschiedenis van Brabant*, 341.

¹⁷ SAB, OSA inv.nr. 7: AM 1578-81, f. 69-v.

¹⁸ Van Immerseel, *Breda 1568-1600*, 36-38.

¹⁹ Ibidem, 40.

hier vervolgens munt uit te slaan door de beelden in de kerk te leggen, de mensen deze te laten kussen en offers te komen brengen. Een dergelijke 'grootte schandalisatie' strekte volgens de magistraat slechts 'tot verminderinge van godts glorie ende heerlickheyt, ende tot verweckinge ende voedinge van het ongeloof.' De magistraat zou dit mogelijk 'secreet' hebben willen houden ter benadeling van de zusters, terwijl iedereen in de stad er inmiddels van wist. Men besloot daarom de beelden op het stadhuis te laten brengen en 'nader noene' op een tafel te leggen, zodat eenieder kon zien dat het slechts 'schelmereye' was.²⁰ De zusters betaalden de prijs: hoewel iedereen op de kosteres na door de prins gratie werd verleend, werd hun onderkomen aangewezen als pest-of ziekenhuis.²¹

Begin 1581, na de derde omslag van de stad, vond een nieuwe kerkenruil plaats in de stad: de Grote Kerk was voortaan bestemd voor de calvinisten, de Markendaalse Kerk voor de katholieken. De onderlinge ruil geschiedde met veel omzichtigheid opdat niemand aanstoot hoefde te nemen of zich achtergesteld zou voelen: zo kregen beide partijen tweehonderd gulden aan verhuiskosten vergoed. Voor de katholieken was het onderkomen overigens te klein maar de uitruil zou, gelukkig voor hen, nog geen half jaar duren. De furie van Haultepenne, waarbij in 1581 Breda met harde hand in de hertogelijke moederschoot werd teruggebracht, bracht ogenschijnlijk de gewenste ommekeer voor de katholieke gemeenschap nadat zij langzaam in de verdrukking was geraakt. De gewelddadigheid van de verovering had er echter voor gezorgd dat de landsheerlijke autoriteiten de hele bevolking tegen zich in het harnas hadden gejaagd. De vernielingen troffen verhoudingsgewijs de katholieken meer dan de calvinisten en zelfs de geestelijkheid stond niet te popelen; zij waren meer voor de religievrede. Pastoor Gobbinghs werd, gebonden aan de staart van een paard, door de stad gesleurd! De calvinistische elite werd met behulp van de confiscaties de stad uitgejaagd. In korte tijd brachten na de verovering twee bisschoppen ieder apart een bezoek aan Breda ter nadere inspectie. Hoewel ijverig, brachten zij niet veel voor elkaar.²² Ook zou benoeming van Mathias Hovius (de latere bisschop van Antwerpen) als nieuwe pastoor zijn overwogen, waarmee ook zijn levensverhaal wellicht een andere wending zou hebben genomen.²³ Meer praktisch kwam het wel tot een nieuwe verordening op de viering van de diverse feestdagen in de kerk.²⁴

De verovering van Breda had vooral bredere repercussies voor de katholieken in de regio: de combine katholiek en Spaansgezind en het gevaar dat hiervan uitging werd bewaarheid geacht.²⁵ De periode 1581-1590 liep uit op een interne krachtmeting: vernieuwing van de geloofsbeleving stond hoog op de agenda. Daarom werden te Breda op basis van besluiten van het concilie van Trente diverse veranderingen doorgevoerd, zoals de stichting van een zondagsschool en een nieuwe parochie-indeling. Calvinisten genoten echter een zekere vrijheid. In de loop van 1589 namen de spanningen in de stad toe, mogelijk als gevolg van de Spaanse inname van het naburige Geertruidenberg. In het najaar trokken stedelingen de stad uit om zich in dienst van de vijand te begeven.²⁶ Ook in de stad ging men met elkaar op de vuist en werden tijdens de hoogmis door 'godloose' personen op de Grote Markt

²⁰ SAB, OSA inv.nr. 7: AM 1578-81, f. 171-v d.d. 24-09-1580.

²¹ Ibidem, f. 179-v.

²² Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 168-170.

²³ *Tax.* 22 (1915) 16. Vergelijk: Harline en Put, *A Bishop's Tale*.

²⁴ *Tax.* 25 (1918) 163-168.

²⁵ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 170-172.

²⁶ SAB, OSA inv.nr. 8: AM 1582-89, f. 289 d.d. 17-10-1589.

woorden gebezigd die niet voor herhaling vatbaar waren.²⁷ Verandering hing letterlijk in de lucht.

De gereformeerde kerk na 1590

Organisatie

Aanvankelijk behoorde de nieuwe kerkelijke gemeente van Breda tot zogeheten Brabantse classis, waar alle calvinistische gemeenten van het hertogdom Brabant deel van uitmaakten.²⁸ De politieke situatie zorgde al vanaf eind jaren zeventig van de zestiende eeuw voor een opdeling waarbij Breda werd gevoegd onder de classis Dordrecht, waar het in organisatorisch opzicht ruim een halve eeuw toe zou blijven behoren. In 1614 werd een eigen classis Breda gevormd, waarvan de eerste classicale vergadering overigens pas in 1616 zou worden gehouden. Deze afsplitsing was een initiatief van de Bredase predikanten met als oorspronkelijke bedoeling tot een nieuwe Brabantse classis of synode te komen.²⁹ Doordat de classis Tholen Bergen op Zoom niet wilde laten gaan, ging dit plan echter niet door en werd de kerkelijke organisatie gelijk getrokken met het rechtsgebied van de Baronie - een onverwachte en zeer opmerkelijke uitkomst.³⁰ Dordrecht was van begin af aan weliswaar zeer behulpzaam geweest in het ondersteunen van de geloofsbroeders te Breda, maar de scheiding viel om diverse redenen op termijn niet te voorkomen. De Bestandstwis-ten speelden hierin verder geen speciale rol hoewel te Breda ten tijde van het Bestand de contraremonstranten in de meerderheid waren en in Dordrecht de remonstranten.³¹ Het betrof hier echter een breder proces dan religie alleen. De Oranjes waren collator van al het kerkelijk en geestelijk goed in de Baronie, waardoor hun steun onontbeerlijk was. Volgens een opgave van 1592 voor de 'staet van kerken-dienst' droegen de Oranjes tweederde deel van de jaarlijkse kosten: fl. 1.000.-.³² De calvinisten moesten zich naar diverse kanten plooiën. Vooralsnog diende eerst de eigen organisatie weer te worden opgebouwd; van continuïteit was weinig sprake.³³ Binnen de gemeente lijkt aanvankelijk weinig aan de hand te zijn geweest wellicht mede vanwege het geringe aantal. Slechts af en toe vroeg men de classis om specifieke hulp bij theologische kwesties, met name in huwelijkszaken of echtscheiding.³⁴ Wel had drossaard Bernuy via de kerkenraad eens laten informeren of hij gerechtigd was doordeweeks proclamatie van huwelijken te mogen doen: politiek-bestuurlijke inmenging leek een kwestie van tijd.³⁵ In de eerste tien jaar werd voor het overige slechts advies gevraagd in een tuchtzaak waarbij een vroedvrouw was betrokken, een geval van tovenarij en de toelating van een melaatse tot het avondmaal.³⁶ Tovenarij was een breder maatschappelijk probleem in die jaren. Blijkens

²⁷ Ibidem, f. 289v d.d. 22-10-1589 en f. 292 d.d. 26-10-1589.

²⁸ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 238; Van Uytven e.a., *Geschiedenis van Brabant*, 339.

²⁹ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 238-239.

³⁰ CA, II, inleiding: xv-xxiii. In het navolgende over de totstandkoming van de classis Breda is in hoofdlijn het betoog van de auteur J. Roelevink gevolgd. Voor aanvullende oudere literatuur, zie: Hallema, 'Oranje en de hervormde kerk'; 'Toen het Bestand ten einde liep'; 'Ontbindende factoren'.

³¹ Vergelijk: Tukker, *De classis Dordrecht*, 14-17.

³² SAB, OSA inv.nr. 217: brieven stadsbestuur 1592-5, litt. 7 d.d. 18-03-1592.

³³ Vergelijk voor Bergen op Zoom: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 240.

³⁴ CA, I, 393; punt 12 d.d. 21-09-1593; 401; punt 12 d.d. 19-04-1593; 409-410; punt 10 d.d. 30-08-1594; 423; punt 11 d.d. 19-04-1595; 450; 477; punt 21 d.d. 11-11-1597. Vergelijk: Pollmann, 'Off the record'.

³⁵ CA, I, 401; punt 12 d.d. 19-04-1594.

³⁶ *ibid.*, I, 450; punt 6 d.d. 29-10-1596; 466; punt 13 d.d. 22-07-1597; 502; punt 7 d.d. 02-11-1598. Voor een vroeg geval van tovenarij in Breda, zie: Caspers, 'De mis van Adrianus en Adriana'.

de jaarrekening van 1590 zaten sinds eind 1589 diverse vrouwen en jonge meisjes hiervoor opgesloten in de gevangentoren, waar zij dagelijks door ene Adriaan Plaat werden bezocht om haar hun grote dwaling voor te houden.³⁷ De onzekerheid der tijden deden de inwoners van Breda wel vaker tot de magie keren als meest extreme uiting van (on)geloof.

De kerkgebouwen werden ondertussen deels voor andere doeleinden gebruikt dan voor openbare diensten. In de Grote Kerk werd een deel van het garnizoen ondergebracht dat daarbij de nodige schade aan het interieur toebracht. In 1595 werd een uitgebreide serie maatregelen afgekondigd met betrekking tot hun gedragingen, nadat meer in het algemeen was vastgesteld dat zij de kerken vernielden.³⁸ Het ergste moest echter nog komen toen in 1599 de soldaten ter monsterring in de kerk waren:

eenighe soldaten door loosheijt oft onder eenen deckmantel dopeninghe vande tooren ende alsoo den toeganck van het welfsel hebben weten te become, ende aldaer vindende verscheijden houten figuren oft beelden voor eenighe jaeren bewaert.³⁹

Nadat zij vervolgens de beelden omver hadden getrokken, werden deze 'thaer goetduncken' in een processie door de stad gedragen. Deze daad werd door de magistraat hoog opgevat 'midts de coniuncture des tijts'. De verhouding tussen katholieken en calvinisten mocht door dergelijke incidenten geenszins op de spits worden gedreven, zoals eerder in 1580 in Bergen op Zoom was gebeurd.⁴⁰ Omtrent bestraffing van de nog niet achterhaalde daders zou eerst de domeinraad worden verwittigd. Pas na dit eerste decennium vol onzekerheden met betrachting van grote omzichtigheid te hebben doorstaan, lijken de autoriteiten over te zijn gegaan tot bredere actie. In oktober 1600 werd in opdracht van de domeinraad besloten het interieur van de Grote Kerk te witten, ten teken van een frisse start.⁴¹ In de nacht van 3 op 4 maart 1590 maar ook eerder en later hadden diverse burgers 'vuyte groote kercke cloosteren ende anderen kercken ende cappellen' van de stad verborgen 'verscheijden goeden zoo casuyfelen cappen ende andere ornamenten met oijck kelcken schaleijen coper wercken als anderssins'. Het werd daarom nu hoog tijd deze en andere kerkelijke bezittingen te retourneren.⁴²

Klachten over katholieken blijven opvallend genoeg al die tijd achterwege; slechts in 1593 wordt gemeld dat katholieken van buiten Breda komen om daar zonder proclamatie te trouwen.⁴³ Het opvallendste wat hieruit valt te concluderen is dat de bediening in de stad door religieuzen kennelijk nog immer toereikend was. Voor het overige lijkt er in Breda weinig opmerkelijks te zijn gebeurd in deze fase van wederopbouw waarbij de situatie vooral kritiek bleef voor de calvinisten.⁴⁴ Getalsmatig zijn er geen cijfers voorhanden maar als instelling verkeerde zij in elk geval constant in grote financiële nood, mede door hun kleine aantal en de armlastigheid

³⁷ SAB, OSA inv.nr. 540: stadsrekening 1590, fol. ccix.

³⁸ SAB, OSA inv.nr. 9: AM 1594-6, f. 165 d.d. 17-06-1595.

³⁹ SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1597-1602, fol. cli d.d. 23-03-1599.

⁴⁰ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 158-164.

⁴¹ SAB, OSA inv.nr. 219: brieven stadsbestuur 1600-6, litts. 27 en 31. Zie ook: Van Wezel, *De-Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 358.

⁴² SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1597-1602, f. 215 d.d. 06-05-1601; '... alle de voorsz. goeden tsij van gout silver vergult cop ende metael tin ofte loit ijserwerck houtwerck casuyfelen cappen houten ende steenen beelden tafereelen boecken ende oijck pampieren nijettegenstaende die eenige vandyen soude aengaen eenige gilden ofte ambachten'.

⁴³ CA., I, 378: punt 10 d.d. 27-04-1593.

⁴⁴ Hallema, 'Tien jaren'.

van de burgers. Zo maakte de kerkenraad in 1593 bezwaar tegen de classicale contributie, waarop werd teruggeschreven of men geen hulp van de kerkmeesters van de prins kon krijgen.⁴⁵ De kerk had er kennelijk zo weinig middelen dat zelfs deze contributie van acht gulden problematisch lag. Enige jaren later werd haar daarom de achterstand kwijtgescholden en nam de classis er genoegen mee dat de kerkenraad voortaan slechts hun best zou doen in het betalen ervan.⁴⁶ Omgekeerd stelde de Bredase afvaardiging in de classis zich niet al te actief op. Op het verzoek van Breda slechts tweemaal per jaar in de classis te hoeven verschijnen vanwege de grote kosten en moeite van de reis, werd geantwoord dat altijd ten minste één predikant (al dan niet vergezeld van een ouderling) aanwezig moest zijn.⁴⁷ De Bredase predikanten bleven echter opvallen door hun absentie.⁴⁸ Zelf weet men dit aan de 'perycelen' die men onderweg van de vijand kon verwachten. De classis accepteerde dit reële gevaar als excuus, zolang Breda zich maar aan de financiële verplichtingen van de vergaderingen hield en notificatie van zijn afwezigheid gaf.⁴⁹

Visitatie (1606)

Het tweede decennium tot aan het Bestand laat geen wezenlijk ander beeld zien dan het eerste. In kerkrechtelijke zaken bleef Breda aan de brave kant: in 1604 en 1610 betrof het wederom een huwelijkszaak en een vrouw die zich onttrok aan de sacramenten.⁵⁰ Ondertussen was er wel een intern conflict gerezen tussen de schoolmeesters en predikant Boxhorn.⁵¹ De Bredase afwezigheid in de classis bleef nog altijd een frequent aanschrijfpunt.⁵² De classis Dordrecht besloot daarop medio 1605 bij gebrek aan inzicht tot een visitatie.⁵³ Door de frequente absentie achtte men zich niet goed op de hoogte van de stand van zaken op kerkelijk gebied in Breda; de kerkenraad reageerde hierop door opnieuw uit de classis weg te blijven.⁵⁴ De visitatiecommissie arriveerde desondanks eind april 1606 en haar rapport - hoewel geen directe veroordeling van de plaatselijke situatie - laat duidelijk zien dat er organisatorisch het nodige schortte in Breda.⁵⁵ Gelukkig is het rapport bewaard gebleven voor een beeldvorming over de religieuze bediening in de stad. Volgens het rapport werd de kerkdienst doordeweeks twee maal gehouden op dinsdagavond en donderdagochtend en drie keer op zondag. De dienst op dinsdagavond schoot er echter nogal eens bij in, wat geweten werd aan ziekte van de predikanten. De visitatoren maanden de dienst niet over te slaan om geen onvrede onder de aanwezigen te laten ontstaan en dopelingen mis te lopen. De catechismus werd zondag in de middag geleerd en de kinderen werden dan door een schoolmeester overhoord; voortaan zouden de kinderen tevens de vragen moeten oplezen. Er waren tevens klachten over het orgelspel van de organist gedurende de dienst. Klachten over te profane muziek bij openbare orgelbespelingen zouden in de zeventiende

⁴⁵ CA, I, 374; punt 14 d.d. 05-01-1593.

⁴⁶ *ibid.*, I, 423; punt 12 d.d. 19-04-1595.

⁴⁷ *ibid.*, I, 392; punt 10 d.d. 21-09-1593.

⁴⁸ *ibid.*, I, 466; punt 13 d.d. 22-07-1597.

⁴⁹ *ibid.*, I, 524; punt 16 d.d. 17-08-1599.

⁵⁰ *ibid.*, II, 146; punt 5,6,7 d.d. 07/08-09-1604; 417; punt 23 d.d. 17/18-08-1610.

⁵¹ *ibid.*, II, 185; punt 10 d.d. 02/03-08-1605; 192; punt 41 d.d. 24-08-1605. Zie tevens verderop in dit hoofdstuk.

⁵² *ibid.*, II, 15; punt 1 d.d. 16/17-08-1601; 135; punt 1 d.d. 29/30-06-1604.

⁵³ *ibid.*, II, 186; punt 13; 1605.

⁵⁴ *ibid.*, II, 198; punt 24 d.d. 19-10-1605; 199; punt 1 d.d. 01-11-1605; 212; punt 5 d.d. 18/19-04-1606.

⁵⁵ NA, Classis Dordrecht, ingekomen stukken inv.nr. 33; dossier 20: 'Visitatie der kercke tot Breda Anno 1606 Mense Aprili'.

eeuw overigens blijven terugkeren. Op verzoek van de gouverneur werd in december 1640 toegestaan de kerk in de avonduren open te stellen en de organist te laten spelen; predikant Losecatius stelde in 1653 voor paapse muziekwijzes te laten spelen.⁵⁶ Werden de mensen soms met aantrekkelijke muziek de kerk 'ingelokt', in de hoop dat hun aanwezigheid vanzelf stimulerend zou werken?⁵⁷ Ernstiger waren de onregelmatigheden op het terrein van de doop, de visitatie der lidmaten, de diaconie en in het trouwen.

De doopceremonie werd niet in de kerkenkamer maar in de kerk na de dienst gehouden en in verkorte versie afgedaan 'midts de kranckheyt der kinderkens'; het schortte zowel aan de woorden van het formulier, als het gebed na afloop. Daarnaast hield men geen doopboek bij.⁵⁸ Drossaard Bernuy stelde dan ook reeds in 1602 voor het (niet-)gebruikte doopvont te verkopen.⁵⁹ Toezicht op nieuwe lidmaten ontbrak grotendeels; daarnaast werden zij thuis niet bezocht 'midts het spotten der papisten' en werden zij slechts op 'een rolle' bijgeschreven en niet in een boek. Over de gedragingen van de lidmaten was er overigens vooral lof: zij vertoonden geen bijzondere hardnekkigheid, noch tekenen van ketterij - een bevestiging van het eerdere beeld.⁶⁰ De diaconie, hoewel in principe alleen voor de eigen armen van de gemeente bestemd, gaf wekelijks tevens ongeveer een pond groots aan andere armen. Omgekeerd was het zicht op de katholieke armengoederen duister: 'Eenen grooten papist [Goris Buysen] heeft alle den ontfanck van de h[eilige]. g[eest]. goederen, die in 9 jaeren geen rekeninge gedaen heeft'. Verder kreeg men van de stad qua financiële ondersteuning slechts de collecteopbrengst. Omdat er nog geen weeshuis in de stad was, werden van de arme middelen tevens wezen onderhouden 'die daarmede in papiste plaetsen bestaat ende inde papisterije opgevoedet werden'. De katholieke identiteit van de stad liet zich niet onbetaamd; kennelijk waren er niet genoeg andere pleeggezinnen. Ook dit probleem zou in de zeventiende eeuw blijven terugkeren. De oprichting van een weeshuis nog dat jaar was dan ook het meest directe gevolg van een aanbeveling hiertoe door de visitatiecommissie.⁶¹

Het trouwen gebeurde op maar liefst drie verschillende lokaties: voor de kerkenraad, in de huizen van de predikanten of bij de mensen thuis. Hier werd wel een administratie in boekvorm van bijgehouden maar de trouwdatum ontbrak. Opvallend genoeg wordt het trouwen voor de magistraat niet genoemd, terwijl dit al in 1592 als mogelijkheid was ingevoerd. Over de trouwperikelen in deze jaren komt uit onverwachte hoek nog aanvullende informatie. Maurits had in 1597 een politieke ordonnantie uitgevaardigd, waarin deze belangrijke geloofskwestie in principe voor het eerst civiel-rechtelijk was geregeld. Deze politieke ordonnantie kan op het gebied van huwelijkszaken in wezen worden beschouwd als de voorloper van het

⁵⁶ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 1: notulen 1638-1642, f. 163; ibidem, inv.nr. 2: notulen 1640-1643, 1645-1658, f. 281. Zie ook: Vos, 'Muziek in gereformeerd 's-Hertogenbosch', 121-122.

⁵⁷ Vergelijk: Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, II, 712.

⁵⁸ Onregelmatigheden in de boekhouding waren geen uitzondering: in Dordrecht duurde het zestig jaar voordat de registratie van dopen een hoge graad van betrouwbaarheid bereikte; zij was in hoge mate afhankelijk van het gedrag van de kerkelijke bedienaren, zie: Frijhoff e.a., *Geschiedenis van Dordrecht*, II, 86-88. Het feit dat geen doopboek werd bijgehouden en de lidmaten slechts op een 'rolle' werden bijgeschreven duidt mogelijk toch op een gebrekkige aanwas en een provisorische administratie.

⁵⁹ Van Wezel, *De-Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 359.

⁶⁰ In Maastricht betroffen de (weinige) aangebrachte zaken overwegend het overtreden van maatschappelijke gedragsregels, zie: Evers, 'Tucht in Maastricht (1580-1632)'. Vergelijk voor Amsterdam: Roodenburg, *Onder censuur*, speciaal 135-141.

⁶¹ Zie verder: Hallema, 'De wording van het Gereformeerde Burgerweeshuis'.

latere Echtreglement (1656).⁶² Toepassing van beide was door de mobiliteit van mensen echter moeilijk. Tegen de persoon van Goris Gijsbrechtsz. Stickers, die door de schout was gedagvaard wegens overtreding van het reglement, kwam het daarom tot een soort proefproces. Hij was door pastoor Joost van Helmond in Groot-Zundert getrouwd. Stickers stond zelf op het standpunt dat hij als inwoner van Princenhage niet onder de stedelijke wetten viel. In de bewoordingen daarvan stond duidelijk dat zij slechts betrekking had op huwelijken die voor de magistraat werden voltrokken of anders voor kerkdienaren. De schout (wiens uiteenzetting niet bewaard is gebleven) stond vermoedelijk op het standpunt dat de echtelieden als poorter van de stad wel degelijk onder zijn jurisdictie vielen, anders moet hij bewijzen hebben gehad dat zij ten tijde van het huwelijk op enig moment in de stad hadden verbleven. In zijn verdediging voerde Stickers ook aan: 'ten plattelande wordt nog dagelijks getrouwd als die van ouden tijden int pausdom te geschieden plaghen'.⁶³ Hier lag dus een van de kernproblemen voor de stedelijke autoriteiten van Breda: op het platteland in de Baronie konden tal van religieuze maatregelen voor de stad stelselmatig worden ontdoken.

De algemene bevindingen van de commissie waren, kortom, nogal negatief omtrent de organisatorische kanten van de calvinistische kerk in Breda. Dit was mede een gevolg van de geringe capaciteiten en de beperkte omvang van de gemeente. Tevens was er nog een aantal particuliere kwesties die om aandacht vroegen. De belangrijkste hiervan betrof de houding van de predikanten zelf die wat minder rechtlijnig waren dan gehoopt. Tussen Boxhorn en enige schoolmeesters was al ruzie ontstaan, deels van theologische en deels financieel van aard. In bredere zin was sprake van 'grooten faulte aengaende het houden der scholen van verscheijden soo bagijnen als andere papisten'.⁶⁴ Bovendien bleken sommige van de lidmaten hun dochters liever op de bijscholen van de papisten te plaatsen door een gebrek aan goede eigen scholen. Boxhorn was hoe dan ook een nogal eigenzinnig predikant die in 1602 vanuit Woerden was overgekomen, een stad waar op het terrein van religie sowieso nogal opmerkelijke dingen gebeurden eind zestiende, begin zeventiende eeuw.⁶⁵ Oorspronkelijk was hij priester geweest in de Zuidelijke Nederlanden, maar later ontpopte hij zich in Breda tot de meest geduchte vijand van de katholieke inwoners.⁶⁶ Hij was begonnen met het laten drukken van boekjes, zonder de inhoud ervan te laten toetsen aan synodale bepalingen uit 1595. Tevens werd hij gemaand beter te vasten. Met zijn collega Muysenhol waren ogenschijnlijk minder problemen behalve dat deze, hoewel hij dit zelf ontkende, kamers zou verhuren aan personen die geen lidmaat waren - profijt vóór geloof dus. Voor het overige werd er vanuit de Bredase kerkenraad vooral aanstoot genomen aan het openlijke wandgedrag van de soldaten die zich aan hoererij overgaven, zich in de stad lieten trouwen door katholieken en buiten de stad ter mis gingen.

Er vielen al met al genoeg aanbevelingen te doen en nadere gesprekken te voeren waaronder met de magistraat. Maar daarvan kwam het niet omdat de visitatoren de volgende dag met een militair konvooi veilig konden terugreizen. De predikanten

⁶² Munier, 'De toepassing van het Echtreglement', 115. De auteur spreekt overigens slechts van 'een' ordonnantie en miskend daarmee het verreikende karakter van de politieke ordonnantie uit 1597 voor Breda. Het is evenzeer bevreemdend dat hij de archieven van de Nassause Domeinraad omtrent dit punt er niet op heeft nagekeken, waar veel over echtverbintenissen te vinden is (zie inv.nr. 7940 en 7982).

⁶³ BHIC, RvB, civiele procesdossiers, inv.nr. 204.

⁶⁴ Dit was reeds in 1604 geconstateerd, zie: Nauwelaerts, *De oude Latijnse school te Breda*, 47.

⁶⁵ Frijhoff, *Embodied belief*, 67-91. Zie verder diens *Evert Willemsz.*, speciaal hoofdstuk 2.

⁶⁶ Meindersma, 'Protestantisme in Westelijk Brabant', 309-310.

werden op de eerste plaats gemaand vaker in de classis te verschijnen; op dit punt bleef men ook hierna echter regelmatig in gebreke.⁶⁷ De bevindingen van de visitatie brachten vanuit Breda verder geen groot protest teweeg, behalve op het terrein van de doop.⁶⁸ Boxhorn wenste de voorstellen van de classis inzake het dopen van kinderen buiten de gewone kerkdiensten niet te accepteren.⁶⁹ Inmiddels was hij er wel toe overgegaan zijn boekje tegen de katholieken (dat in 1610 in Delft was verschenen) alsnog ter inspectie voor te leggen.⁷⁰

In april 1608 vroegen ouderlingen en diakenen om een derde predikant wegens 'het aanwassen van deselve kercken'.⁷¹ Ging het dan toch de goede kant op? De Staten-Generaal vroegen hen vooralsnog geduld te hebben en het laat zich weinig raden waarom. Die van de Waalse kerk kregen overigens tezelfdertijd makkelijker hun zin met een subsidie van tweehonderd gulden.⁷² Pas na ruim een jaar werd de betaling van een derde predikant geregeld.⁷³

Rondom het Bestand

De religieuze tegenstellingen werden pas scherper rondom het Bestand (1609-1621).⁷⁴ Dit komt onder meer naar voren uit een bijzondere brief van drossaard Bernuy uit 1608 in reactie op een eerdere brief van Maurits om de 'ordre' in de religie naarstig te onderhouden. Zo moesten militaire wachten worden opgesteld aan de poorten om de soldaten beter in de gaten te houden die regelmatig de stad in en uitliepen. Zijn brief was vlak voor Pasen geschreven. De drost had een jongen naar Princenhage gestuurd 'inde misse, alsoe sij wel eenen dach tevooren vuytloopen'. Ter plekke werd alleen de pastoor 'op zijnen stoel' aangetroffen, die had gezegd 'hier en is nu geen volck van Breda'. Vervolgens had de gouverneur voorgesteld de mis te gaan verstoren met ruiters en knechten, dit op aandringen van predikant Boxhorn.

Hoewel slechts terloops genoemd, is de brief vooral opmerkelijk vanwege een verwijzing naar een eerdere ontmoeting in de straten van Breda tussen diezelfde predikant en de pastoor. Pratend in een groepje van drie mannen in de Katerstraat, had de predikant pastoor Peter van Dornick sarcastisch aangesproken toen deze langs was komen lopen: 'Salve domine pastoor ghij en coemt mij niet besoecken'. Hierop stond deze stil en bevestigde dit onverbloemd: 'ghij bekijft mij altijd'. Na deze openingssalvo's over en weer vervielen de twee in een openbaar dispuut waarbij scherp met bijbelcitaten ('eenige schriftueren ende schriftelijke passagien') op elkaar werd afgevuurd. De oplopende ruzie trok de interesse van omstanders, waaronder de drost, die in dezelfde sjeke Bredase straat woonde. Het eind van de woordenstrijd was vooralsnog dat 'de paep inden haege [Princenhage] in volle straeten ons alsaemen voer ketters ghegescolderen heeft', waarna de drost hem wijselijk mee naar zijn huis nam. Maar er gebeurde meer: 'ende nu korte de pastoor

⁶⁷ CA, II, 258: punt 3 d.d. 24/26-04-1607; 344: punt 1 d.d. 28/29-04-1609; 363: punt 1 d.d. 11/12-08-1609; 414: punt 4 d.d. 17/18-08-1610; 543: punt 18 d.d. 17/18-06-1614.

⁶⁸ *ibidem*, II, 223-224: punt 18 d.d. 06/07-06-1606; 225: punt 32 d.d. 05-07-1606; 228: punt 12 d.d. 18/19-07-1606; 241: punt 61 d.d. 13-09-1606.

⁶⁹ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 216. Vergelijk: CA, II, 306: punt 14 d.d. 15/17-04-1608.

⁷⁰ CA, II, 317: punt 26 d.d. 18-06-1608. Het betreft hier zijn *Antidotum catholicum: dat is, Alghemeyn teghen-ghift, ter versterckinge van alle Christ-lievende zielen* (Delft 1610).

⁷¹ *Res S-G*, OR deel 14, 596.

⁷² *Idem*, 598.

⁷³ *Idem*, 887-888.

⁷⁴ Dooren, 'Het Protestantisme'.

te heijden [Terheijden] vanweghen den bischop belast heeft den autaeer aldaer veerdich te maecken tegen paeschen om daer misse te doen daer in 33 jaere geene en is gedaen'. Er was, kortom, 'stoffe' genoeg om de katholieken eens flink aan te pakken: 'soe den paep te seer sijn hoorens op steeckt', moest beide pastoors verboden worden mis te houden 'ende in haere sermoenen anders niet en doen als op die vande religie te smaeden, ende de borgeren oproerich te maecken'.⁷⁵

Met ingang van het Bestand in het voorjaar van 1609 werd, evenals op politiek-militair terrein, in essentie een status quo afgekondigd. De geldende religieuze bescherming was vooral het gevolg geweest van diplomatieke druk van Franse zijde. Daarmee wordt bedoeld op de pogingen van hoofdonderhandelaar Pierre Jeannin gedurende de onderhandelingen om godsdienstvrijheid voor katholieken in de dorpen te krijgen. Hoewel dit in zijn algemeenheid op niets uitliep en dus ook niet in de tekst werd opgenomen, werd een uitzondering gemaakt voor de Brabantse dorpen die - ressorterend onder de Baronie of het markizaat - bij het Bestand naar de Staten-Generaal overgingen. In dit gebied kwam het dus tot een officiële tolerantie omdat de keuze van een hardhandige calvinisering geen reële optie was.⁷⁶ Zonder deze belofte aan de aartshertogen zou het Bestand mogelijk niet eens zijn gesloten. Maurits schreef de drost in mei 1609 desalniettemin te waken voor plannen van de bisschop van Antwerpen om zijn jurisdictie over de pastoors en gemeenten te verstevigen: in plaats hiervan moesten de 'goede ingezetenen in sulcke vrijheijt van consientie ende exercitie van religie' worden gehouden als gedurende de oorlog.⁷⁷ Een jaar later was er reeds sprake van dat de bisschop probeerde enige geestelijke jurisdictie in het markizaat te usurperen. De drost van Breda werd alvast gewaarschuwd dat de calvinisten door de papen nergens toe mochten worden gedwongen en hen de toegang te ontzeggen tot plaatsen waar zij niet eerder waren geweest.⁷⁸ De vrijwel gelijktijdige intrede van Filips Willem in de stad in 1609 maakte de religiekwestie er niet eenvoudiger op, blijkens ook de latere problemen met zijn benoeming van drossaard Keeremans en pesterijtjes over betaling van de predikanten. Problemen waren er meer buiten de stad te vinden, speciaal in Terheijden waar, net als elders, geen 'nieuwigheden' mochten worden toegelaten.⁷⁹ Maurits' streven naar een gewestelijke status voor Brabant was ondertussen met de bestending van de strategische situatie op de helling gezet; daarentegen was het handhaven van het calvinisme in Brabant nu voor de Staten-Generaal van groter politiek en strategisch belang geworden. Hoewel er op het punt van religie voor het gebied officieel een status quo was afgesproken, was het toch zaak zoveel mogelijk terreinwinst te boeken. De Bredase belangen raakten zodoende steeds meer verstrengeld in een driehoek met Den Haag.

De Bredase kerkenraad was op zijn beurt eveneens zelfbewuster geworden, vermoedelijk mede vanwege de openlijke favorisering van het katholicisme door de nieuwe heer van Breda, Filips Willem. De diverse partijen - kerkenraad, stedelijke overheid, heerlijk gezag en landsheerlijk gezag - hadden voor het eerst duidelijk positie gekozen, daar waar tot dan toe vooral voorzichtigheid had geregeerd. Met

⁷⁵ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 124r-v: d.d. 09-04-1608; f. 125r-127v: d.d. 24-03-1608 (bijgevoegde attestatie).

⁷⁶ Den Tex, *Johan van Oldenbarneveldt*, III, 11-12; 88.

⁷⁷ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 130r d.d. 30-05-1609. Zie ook: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 274-275.

⁷⁸ SAB, OSA inv.nr. 11: AM 1603-11, f. 207v-208 d.d. 26-05-1610. Zie verder ook: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 276.

⁷⁹ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 131r-132r: aanschrijven Staten-Generaal d.d. 22-02-1611, waarin zij verwijzen naar de clausule van 9 april 1609 van de Franse ambassadeur Jeannin. Zie op dit punt verder ook hoofdstuk zes.

het betrekken van de stellingen werden conflicten onvermijdelijk. In 1608 werd de rector van de Latijnse school, Abraham de Reck, tijdelijk van het avondmaal uitgesloten. Hij beklagde zich hierover bij de classis, die constateerde dat er vooral sprake was van verbittering tussen hem en voormalig rector (en huidig predikant) Boxhorn.⁸⁰ Een klein jaar later werd er bericht over 'swarichayt' in de Bredase kerk en werd een nieuwe visitatie nodig geacht.⁸¹ De bevindingen van deze visitatie waren niet wezenlijk anders dan die van vier jaar eerder - onregelmatigheden in de doop en het visiteren van de lidmaten - waaruit in elk geval geconcludeerd kan worden dat er sindsdien weinig of geen verbeteringen hadden plaatsgevonden.⁸² Boxhorn vertegenwoordigde een remonstrantse onderstroom, daar waar Breda tot dan toe wordt gekenmerkt als zuiver contraremonstrants: interne conflicten blokkeerden vanaf nu de groei van de gereformeerde kerk in Breda.

Reeds vanaf 1606 was, tengevolge van de visitatie, een verwijdering waarneembaar geworden tussen Breda en de classis Dordrecht. In 1607 begon Breda op eigen houtje met pogingen om de pastoors in de omliggende dorpen te vervangen door predikanten.⁸³ Het naderende Bestand maakte dit initiatief vrij snel onmogelijk. In 1608 werd op de Synode van Zuid-Holland nog een herindeling van classes geoperd. De politieke samenwerking tussen Breda en Bergen op Zoom was tengevolge van Maurits' streven naar gewestelijke status voor het hertogdom Brabant in deze periode vrij hecht. Tevens had Bergen op Zoom zich tot het centrum van de classis Tholen opgewerkt. Met ingang van het Twaalfjarig Bestand werden op Hollands grondgebied in de Langstraat en op Staats-Brabants terrein in de ring Overwater nieuwe kerken gesticht, waarvoor echter een duidelijke bestuurlijke inbedding ontbrak. In principe probeerden de autoriteiten vanuit bestuurlijk oogpunt zoveel mogelijk burgerlijke met kerkelijke overheden te laten overlappen. In 1611 stelde de Bredase predikant Muysenhol voor de nieuwe gebieden, dat wil zeggen de ring Overwater inclusief Breda en de Langstraat, tot een classis 'Hollando-Brabantina' om te vormen.⁸⁴

Het idee van losmaking van Breda van Dordrecht was zodoende geboren. In staatkundig opzicht leek dit vooralsnog niet uitvoerbaar onder een katholieke heer en vanwege de kerkelijke onenigheid in het land, waardoor het houden van synoden (wier toestemming voor oprichting nodig was) in Zuid-Holland niet was toegestaan. Steden en dorpen op Hollands grondgebied toonden zich eveneens niet enthousiast met dit Bredase initiatief en de classis Dordrecht probeerde de boot zoveel mogelijk af te houden. De komst van drossaard Johan van Aerssen bracht de zaak desondanks in een stroomversnelling: vanaf 1614 begon de classis Breda zich actief uit te breiden.⁸⁵ De drost probeerde in wezen de kerkelijke structuur samen te laten vallen met de juridische. Alle dorpen die vielen onder de Hoofdbank (oftewel zijn rechtsgebied) moesten, zonder formele toestemming van de Staten-Generaal, toetreden. Achtereenvolgens werden in Leur (1614), Zundert (1615) en Chaam (1616) zelfstandig predikanten benoemd, een hoogst ongebruikelijke gang van zaken. De definitieve stap richting erkenning van de nieuwe classis door de Generali-

⁸⁰ CA, II, 323-324: punt 7 d.d. 05-08-1608; 327-328: punt 27 d.d. 20-08-1608. Dit staat niet vermeld in Nauwelaelarts.

⁸¹ *ibidem*, II, 341-342: punt 21 en 22 d.d. 18-02-1609.

⁸² *ibid.*, II, 416: punt 21 d.d. 17/18-08-1610; 423: punt 16 d.d. 02/03-11-1610; 449: punt 8 d.d. 31/08-01-09-1611; 454: punt 4 d.d. 01/02-11-1611; 462: punt 10 d.d. 01/02-05-1612.

⁸³ *ibid.*, II, xvi.

⁸⁴ *ibid.*, xvii.

⁸⁵ CA, xix.

teit, volgde eind 1615 met een verzoek om financiële steun aan de Raad van State, die dit inwilligde.⁸⁶ Via een achterdeur - de Raad van State had eigenlijk geen zeggenschap op dit terrein - en dankzij een Brabantse connectie (Christiaan Huygens, secretaris van de Raad en voormalig secretaris van Willem van Oranje) werd de oprichting van de classis Breda heel slim tot stand gebracht. Het ontstaan van de classis Breda was zodoende eveneens een politiek project, waarbij de initiatiefnemers tevens hoopten op een grotere Brabantse uitstraling.⁸⁷ De snelle verwerving en bevestiging van deze kerkelijk organisatorische zelfstandigheid werd ongetwijfeld bespoedigd door de positie van Breda als heerlijke stad. En misschien nog wel meer als tegenzet tegen de toenmalige katholieke heer Filips Willem, die men zo de pas probeerde af te snijden.

Al was Breda weliswaar officieel een halve classis aan de overkant van het water geworden, toch was de levensvatbaarheid daarmee nog niet verzekerd. De kring van predikanten was te klein voor onderlinge bijstand aan elkaar, wat op zijn beurt de Reformatie (in de vorm van bediening) niet ten goede kwam. Tevens was de invloed naar buiten erg gering en was het financiële draagvlak te smal: Dordrecht stond in dat opzicht vele malen sterker. De grote afstanden binnen die classis waren echter een van de kleinere, praktische redenen geweest die tot de opsplitsing aanleiding hadden gegeven.⁸⁸ Het Hollands Diep en de Biesbosch vormden een verre van imaginaire barrière in de onderlinge communicatie. Uitbreiding binnen Staats-Brabant bood de voornaamste gelegenheid tot verdere groei, maar erkenning van de huidige situatie was het maximaal haalbare bij de inmiddels weer toegestane synode. Eveneens lijkt de positie van Maurits, die in 1618 met de dood van zijn broer alsnog heer van Breda was geworden, zich nu tegen verdere ontplooiing voor de classis Breda te hebben gekeerd.

De Spaanse verovering van de stad in 1625 leek zelfs helemaal een eind te maken aan een kortstondig initiatief. In 1627 zocht de classis steun bij zijn nieuwe heer, Frederik Hendrik, voor een bredere herindeling met diens bezittingen in Brabant als uitgangspunt.⁸⁹ Deze voelde hier nu echter weinig voor gezien de regionale onzekerheid. Ook predikant Muysenhol zag het in dat opzicht somber in: 'nademael geene apparentie is, dat de stadt Breda so haest weder op dese sijde mochte werden gereduceert'. Wel was in dat jaar sprake van een mogelijke verplaatsing van de zetel van de classis Breda naar Willemstad: deze Oranjestad had bovendien als voordeel dat zij centraal was gelegen, zodat de zeven deelnemers 'sonder veel water te passeren' er konden komen. Een grotere financiële toeschietelijkheid van de prins in verband met het weduwengeld voor predikanten zou dit bespoedigd kunnen hebben: gebrek aan ondersteuning lijkt in elk geval de oorzaak te zijn geweest dat Willemstad, Geertruidenberg en Fijnaart eerder uit de Bredase classis waren gestapt.

Na de herovering van de stad in 1637 veranderde er in organisatorisch opzicht weinig meer. Breda zou onder de synode van Zuid-Holland blijven vallen, ondanks diverse aanzetten tot de vorming van een eigen Brabantse classis. In 1639 werd de Bredase kerkenraad nogmaals over dit politieke project aangeschreven door haar

⁸⁶ *ibid.*, xx.

⁸⁷ Wouters, *De nederduits gereformeerde predikanten*, I, 18.

⁸⁸ *Ibidem*, 17.

⁸⁹ NA, NDR inv.nr. 7988, f.1r-v en f. 4r: twee brieven van A. Muusholius uit Oud-Beijerland aan raad en griffier Van der Does van 27 maart en 9 mei 1627.

broeders in Den Bosch.⁹⁰ Het plan werd doorgestuurd naar de domeinraad, waarna er van deze zijde niets meer van wordt vernomen. Een jaar later legde de Zuidhollandse synode mogelijk de vinger op de zere plek, in een reactie op de pogingen van Den Bosch om ruim tien jaar na de verovering van deze stad als hele of halve classis te mogen toetreden. Eén van de argumenten waarmee dit werd afgewezen was de te verwachten onenigheid tussen Breda en Den Bosch over het bij toerbeurt voorzitten van de synode.⁹¹ Samenwerking tussen de Brabantse Oranjesteden en Den Bosch was nimmer vanzelfsprekend geweest. Het is dan ook interessant om te vernemen dat het initiatief tot een Brabantse synode ditmaal niet vanuit een heerlijke stad in het bezit van de Oranjes kwam, maar van de grootste regionale concurrent.⁹² Dit was gebeurd naar aanleiding van groeiende onenigheid tussen de Bredase magistraat en kerkenraad over de organisatorische inbedding van de gereformeerde kerk. Bekrachtiging van de 'Brabantse saecke' had in deze eindfase van de Tachtigjarige Oorlog echter geen prioriteit meer bij de prins van Oranje. In 1649 werd Breda in organisatorisch opzicht nog wel een hele classis, nadat het hier al enkele jaren om had gevraagd.⁹³

Dit alles laat onverlet dat het kerkelijk leven van de gereformeerden in Breda in feite pas goed op gang kwam na de reductie van 1637. Tot dan gaat de Bredase kerkenraad enerzijds schuil achter grotere regionale belangen en anderzijds problemen binnen de eigen organisatie. Dit blijkt misschien nog wel het meest uit het - pas later - begonnen offensief tegen de 'roomse superstities' en 'paapse stoutigheden', waar tot die tijd nauwelijks over wordt gerept.

Predikanten

De calvinistische zaak stond of viel met de kwaliteit van de aanwezige predikanten, wier belangrijkste taak in het tijdvak 1590-1625 opbouw van de gemeente was. Breda trof het in dat opzicht niet met de eerste paar predikanten. Johannes Blocquius was een kleurrijke figuur met dito levenswandel, maar niet uit het juiste hout gesneden: in 1591 werd hij uit armoede auditeur van de krijgsraad.⁹⁴ Isaac van de Corput, kleinzoon van een Bredase schepen, werd in 1595 weggekaapt door Dordrecht om er conrector van de Latijnse school te worden.⁹⁵ Verder was er de terugkeer van mr. Jan van der Molen 'in sijne vaderlijke stadt' tot zijn dood in de zomer van 1601. Van der Molen had al vóór 1581 enige jaren de gemeente als predikant gedient. Door de furie van Haultepene was hij al zijn goederen (inclusief boeken) kwijt geraakt; zelf had hij de stad moeten ontvluchten 'bedect in een lijnwaten casack (om sijn lijff te salveren)'.⁹⁶ De tussenliggende jaren had hij overbrugd in Holland als predikant te Delft, maar de Bredase magistraat en gereformeerde gemeente wilde hem in 1590 graag terug. Organisatorische problemen belemmerden verder een constructieve opbouw van de gemeente. Voeg daarbij het gegeven van een overwegend katholieke bevolking, bescherming van de katholieke geestelijkheid door de stedelijke autoriteiten, een multi-confessionele samenstelling van de

⁹⁰ SAB, Archief Kerkenraad, inv.nr.1: notulen 1638-1642, f. 70 d.d. 19-11-1639. In Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, staat op p. 227 abusievelijk vermeld dat dit oorspronkelijk een Bredaas initiatief betrof. Zie ook: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 239.

⁹¹ SA, II, 239-244: art.3; 1640.

⁹² Christ, 'Staats-Brabant bevoogd?', 80-83.

⁹³ NA, NDR inv.nr. 7988, f. 26r-27r: niet gedateerd maar met apostille van 04-06-1645.

⁹⁴ Wouters, *De nederduits gereformeerde predikanten*, 52-53.

⁹⁵ ibidem, 55.

⁹⁶ NA, NDR inv.nr. 8012, f. 659r-v: niet gedateerd, maar met apostille van 1607.

magistraat en persoonlijke bemoeienissen van de heer van Breda: dat alles maakte de speelruimte voor kerkenraad en predikanten zeer gering.

De twee grootheden van dit tijdvak waren Abraham Gilles Muysenhol (1602-24) en Hendrik Boxhorn (1601-25), met een hoofdrol voor de laatste. Boxhorn was de zoon van een Antwerpse doodgraver die herhaaldelijk aanleiding zou geven tot twist in de Bredase calvinistische kerk. Zo voerde hij een pennestrijd over de leer van de transsubstantiatie met de Leuvense hoogleraar Hendrik van Cuyck. Nadat de jezuïet Johannes de Gouda zich met een pamflet in de strijd had gemengd, daagde Boxhorn Van Cuyck uit voor een dispuut. Diens handschoen werd opgepakt door de pastoor van Princenhage, Peter van Dornick, met wie Boxhorn op 4 januari 1613 het twistgesprek op straat hield (al kenden de twee elkaar in dat opzicht dus al langer).⁹⁷ Op zijn beurt probeerde Muysenhol in 1615 de derde predikant Isaac Diamant (1609-1616) te bewegen de Heidelbergse catechismus te ondertekenen, die dit vervolgens weigerde. Diamant was als predikant niet zuiver genoeg in de leer om zich aan dergelijke dogma's te binden: bovendien werd hij verdacht van arminiaanse gevoelens.⁹⁸ Het conflict binnen de boezem van de Bredase gemeente kwam daardoor in al zijn openheid naar buiten. De dogmatische verschillen werden in de preken naar voren gehaald en er dreigde een scheuring binnen de gemeente. Een dergelijk openlijk uitgevochten conflict 'over enige leerpunten die in Holland gebezigd worden' ging het stadsbestuur duidelijk te ver en prompt volgde op dit punt een verbod.⁹⁹

Inmenging van de stedelijke magistraat lijkt de gemoederen alleen nog maar verder te hebben verhit. In 1616 kwam Breda dichter dan ooit bij de instelling van commissarissen-politiek: een delegatie van drossaard Johan van Aerssen, de schepenen mr. Joachim Gillis en Willem Beens en griffier mr. Gerard Havermans toog naar de eerste classicale vergadering in de stad om de vrede binnen de kerk te bewaren.¹⁰⁰

Ook maakte men zich onderhand zorgen over de trage voortgang van de calvinisering in bredere zin: door de afwezigheid en ziekte van de predikanten werd 'der dienste verhindert, ende d'armen beschadigt'. De predikanten werd het daarom verboden zich voortaan zonder voorkennis buiten Brabant te begeven: hun werk in Breda was nog lang niet gedaan. In najaar 1618 volgde opnieuw een conflict, ditmaal tussen Boxhorn en Cornelis Hanecop (1616-25) die Boxhorn van arminiaanse sympathieën beschuldigde. De haarkloverijen van het Bestand lieten al met al ook Breda niet onberoerd. Hanecop zou later door Vondel onsterfelijk worden gemaakt in zijn 'Rommel-pot Van 't Hane-kot', naar aanleiding van zijn ontslag binnen een jaar na zijn latere beroeping in Amsterdam in 1625.

Op hoeveel steun konden de predikanten eigenlijk zelf rekenen? Hun traktement werd betaald door de heer van Breda uit de opbrengsten van de geestelijke goederen, maar dit ging niet van harte. In 1607 verzochten de twee predikanten Muysenhol en Boxhorn om verhoging van hun traktement met ten minste honderd gulden en deden zij een verzoek 'door toeneme vande gemeeynte, ende ten verscheyde plaetse op eene dach gepredikt wordt' voor een derde predikant.¹⁰¹ In de resolutie die de domeinraad naar aanleiding hiervan uitvaardigde werd de verhoging toegestaan, maar slechts op voorwaarde dat de derde predikant niet door de prins c.q. de rent-

⁹⁷ Wouters, *De nederduits gereformeerde predikanten*, 58.

⁹⁸ Hallema, 'Remonstrantse sympathieën', 47. Zie verder over hem: Wouters, *De nederduits gereformeerde predikanten*, 67-68.

⁹⁹ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 231r-v: resolutie magistraat d.d. 04-12-1615.

¹⁰⁰ Hallema, 'Remonstrantse sympathieën', 51.

¹⁰¹ NA, NDR inv.nr. 8012, f. 1r zonder datum.

meester van de geestelijke goederen onderhouden hoefde te worden. In de desbetreffende akte vinden we het gevraagde bedrag van honderd gulden bovendien doorgestreept en vervangen door het veel lagere bedrag van veertig gulden; op het laatste moment had de prins kennelijk nog een correctie gelast.¹⁰² De predikanten wisten zich in hun verzoek om een derde predikant gesteund door de magistraat. Maar weldra prefereerde de magistraat een betere beloning voor de twee aangestelde predikanten boven een derde predikant.¹⁰³ Binnen enkele jaren kwam er in 1609 echter alsnog een derde predikant bij, waarschijnlijk met het oog op het Bestand. Het onderhoud van de predikanten verliep juist in die periode moeizaam. Filips Willem had in zijn hoedanigheid als heer van Breda de gelegenheid tot diverse pesteringen. Zo stond hij via zijn rentmeester toe dat de salarissen van de predikanten niet werden betaald uit de kapittelgoederen, terwijl hij tegelijkertijd stappen ondernam om het katholicisme in stad en land te bevorderen. Direct na zijn dood volgde in 1619 het verzoek voor een vierde predikant, ditmaal vanuit de kerkenraad en classis en wederom met ondersteuning van de magistraat. In het verzoek ging men wat uitgebreider in op de huidige bediening door de predikanten. Er vielen in de stad drie kerken te bedienen en er waren nu tevens voorspoedige ontwikkelingen op het platteland, waar recent diverse kerken waren opgericht. Meer nog dan dat liet de huidige bediening door de predikanten te wensen over. Boxhorn was minstens 73 jaar oud en Muysenhol was reeds enige tijd absent wegens zijn werkzaamheden als gedeputeerde voor de synode van Holland. Daarnaast was hij 'met t'flerecijn (jicht) somwijlen gequelt', een conditie die hem extra gevoelig maakte voor bepaalde weersomstandigheden. Zo klaagde hij in 1627 dat 'mijne gesontheit is weder heel verswackt, door dese buijige noortw: winden'.¹⁰⁴ Ook Christoffel Hanecops, die in 1616 Diamant had vervangen, was 'seer weekelick'.

De bediening van de gemeente moet gebrekkig zijn geweest met zo'n volle ziekenboeg. Dit had belangrijke consequenties. Een extra paar handen kon vooral goed worden gebruikt 'om de particuliere litmaten te besoecken, vermaenen, ende troosten'.¹⁰⁵ Het verzorgen van een calvinistische kerkdienst alleen was tenslotte niet genoeg om een alternatief te bieden voor de katholieken. Zonder streng toezicht op de gemeentelieden stond men duidelijk niet veel te gewinnen, zeker niet in deze vijandige omgeving. Vier jaar later verzocht Abraham Muysenhol alsnog om ontslag. Hij wees daarbij in de eerste plaats op zijn lange staat van dienst: hij was vijftien jaar lang predikant in de Palts geweest, alvorens twintig jaar in Breda te dienen. In de tweede plaats waren er meer persoonlijke redenen. Inmiddels was hij 'tot grooten ouderdom' gekomen maar bovenal werd hij geplaagd door 'die pijnlijcke sieckte', waardoor hij vaak thuis het bed moest houden. Daarnaast was zijn vrouw enkele jaren eerder overleden. Muysenhol was getrouwd geweest met een dochter van de zuster van burgemeester Willem de Hertoghe: ook de predikanten ontsnapten al in een vroeg stadium niet aan het mechanisme van patronage, dat via de domeinraad en het hof aanstellingen in Breda zo beheerste. Zijn enige dochter, die getrouwd was met de rentmeester van Beijerland, had er bij haar vader sindsdien op aangedrongen zijn intrek bij haar te nemen, opdat hij goed verzorgd kon worden in

¹⁰² Ibidem, f. 378r d.d. 11-07-1607.

¹⁰³ Ibidem, f. 376r-v d.d. 18-06-1607. De magistraat wees er tevens op dat, behalve de zware lasten, de ministers 'onderworpen sijn tversoeck van veel vremde passagiers, totten welcken sij hen soo gastweerdich draegen, dat hen des geenen cleijnen loff naergesent en wort'.

¹⁰⁴ NA, NDR inv.nr. 7988, f. 4r: brief A. Muusholius d.d. 07-05-1627.

¹⁰⁵ NA, NDR inv.nr. 8012, f. 3r-v: brief van de magistraat d.d. 08-04-1619.

zijn laatste levensjaren.¹⁰⁶ Muysenhol moest desondanks nog herhaaldelijk aandringen op zijn vertrek. Dit kwam voornamelijk omdat hij, hoewel van nature niet de sterkste, de zwaarste last op zijn schouders had: hij verrichte bijna in zijn eentje het werk van drie predikanten.¹⁰⁷ Wegens zijn indispositie werd het ontslag door de prins verleend, met een jaarlijks pensioen van vierhonderd gulden (oftewel de helft van zijn traktement).¹⁰⁸

Achter de schermen lijkt echter nog iets anders te hebben gespeeld. De magistraat had namelijk reeds iemand op het oog als zijn opvolger: Bartholomeus Nicolai, sinds enkele jaren predikant in Terheijden. Rapporten over hem waren bijzonder gunstig. Wellicht was Muysenhol door de burgemeester, tenslotte zijn zwager, aangespoord om ontslag te nemen waarbij de domeinraad hem gunstig gezind zou zijn in zijn pensionering. Maar Nicolai's aanstelling vond om onduidelijke redenen geen doorgang. Korte tijd later kwam men met een andere kandidaat op de propen: de predikant van Oosterhout, Antonius Plancius, zoon van de befaamde theoloog Petrus Plancius uit Amsterdam. Er was nu sprake van dat de magistraat, classis en kerkenraad 'eenstemmichlijk' deze 'seer bequaem, geleert, godsalich, ende vreesdaem persoon' recommandeerden. Lag hierin soms de kern van de afwijzing van Nicolai? Haast was desalniettemin geboden, want men vreesde Plancius anders te verliezen aan Holland waar meer promotie te halen viel. De prins werd erop gewezen ruimhartig te zijn voor wat betreft diens traktement en onderhoud die, meende men, gevoeglijk gevonden konden worden in de overschotten uit de opbrengsten van de geestelijke goederen, die nu jaarlijks naar het bisdom van Antwerpen werden gestuurd.

Hieruit blijkt voor het eerst ook iets van bredere kritiek van calvinistische zijde op de heer van Breda. Die had als collator van de kerkelijke officiën daarentegen een bredere verantwoordelijkheid te dragen, waarbij oude regelingen omtrent de katholieke geestelijkheid werden gerespecteerd. Toch is van daadwerkelijke financiële ondersteuning door prins en domeinraad van de gereformeerde kerk zelden sprake. De kerkenraad wendde zich bij gelegenheid tot de secretaris van de prins, Constantijn Huygens, om iets gedaan te krijgen. Soms had men daarbij succes maar over het algemeen is er sprake van vruchteloze verzoeken.¹⁰⁹ De persoonlijke interesse van Maurits bleek nog wel uit de decoratie van de kerk te Markendaal, waar voor honderd gulden een venster versierd met zijn wapen werd geïnstalleerd. Dit was gezien zijn positie niet anders dan gebruikelijk en meer passend in een algemener patronage.¹¹⁰

De toename van het aantal predikanten na 1590 moet niet noodzakelijkerwijs worden verward met een evenredige groei van het aantal lidmaten. Het aantal predikanten was weliswaar gericht op de bediening van een groeiende gemeente, maar die valt voor Breda bij gebrek aan gegevens niet aan te geven. Onder gunstiger omstandigheden, zoals in Haarlem, bedroeg het aandeel calvinisten op de stedelijke bevolking rond 1620 twintig procent.¹¹¹ In Breda zal dit beslist lager hebben gele-

¹⁰⁶ Ibidem, f. 8r-v zonder datum maar van 1624, zie: f. 9.

¹⁰⁷ Ibidem, f. 5r: brief van de kerkenraad en classis, zonder datum. De stad Gouda bijvoorbeeld verzocht de prins in 1620 om Cornelis Hanecops in haar gemeente te mogen beroepen, zie: ibidem, f. 7r d.d. 15-06-1620.

¹⁰⁸ Ibidem, f. 9r: d.d. 24-06-1624. Zijn dochter was getrouwd met Gilles Pandelaert.

¹⁰⁹ CA, II, 799; 832; 835.

¹¹⁰ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 230r d.d. 21-04-1607. Zie verder; idem, f. 229r: missive van drossaard Bernuy, zonder datum: 'om order te hebben van het gelas inde kercke van Markendael gelijk hij drossart aende Rade heeft gerelateert ende te weeten oft men de wapenen mette helmen sal stellen laten off allenelick in een schielt mette princeroon boven ende ter zijde eene leghen ruijte voorde alliantie die geschieden mochte'.

¹¹¹ Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 104.

gen mede ook gelet op de katholieke uitwisseling met het platteland, al zal er tenminste sprake zijn geweest van enige groei.¹¹² In Bergen op Zoom werden in de periode 1603-1618 ruim duizend nieuwe lidmaten ingeschreven, waarvan bijna de helft militairen waren.¹¹³ Vooral het garnizoen bekende dus kleur; vooraanstaande burgers voorlopig veel minder. Van de 172 gesloten (protestantse) huwelijken tussen 1613-1648 in Roosendaal (dat tot de baronie van Breda behoorde) kwamen slechts in 21 gevallen beide partners uit Roosendaal.¹¹⁴ De calvinistische gemeente in de Brabantse regionen was duidelijk een migrantenkerk en in Breda zal dat niet veel anders zijn geweest.

Met de afloop van het Bestand ontstonden nieuwe problemen in de kerkelijke bediening aangezien de predikanten zich voortaal veel minder vrij konden bewegen in de Baronie. Hoewel zowel zij als de pastoren onder wederzijdse sauvegarden waren geplaatst, voelden ze zich niet langer op hun gemak. Het wederzijdse vertrouwen daalde na 1621 snel.¹¹⁵ Op aanschrijven van de prins moest de drost bij de tegenpartij extra garanties zien los te krijgen opdat de predikanten ongehinderd bleven in de bediening van hun ambten.¹¹⁶ Er werd anders bedreigd met het verwijderen van de pastoren en de geestelijkheid. De pastoor van Oosterhout reisde vervolgens naar Antwerpen maar kon, ondanks enige dagen wachten, noch van de bisschop noch van kanselier Peckius de gevraagde garanties loskrijgen.¹¹⁷ Volgens eigen informatie van de drost viel er zelfs helemaal geen antwoord te verwachten. De predikanten roken nu hun kans aangezien de autoriteit van de prins in zijn 'patrimoniale vrije heerlijkheid' hiermee dreigde te worden aangetast. De katholieken werden in de Baronie 'zonder eenighe hare merite, zoo vele vrijdoms ende voordeels' gegeven; bovendien was het beter geweest 'dat de saecke noijt en ware geroert, dan dat se nu in sulcken terminos is gebracht'. Vanwege de ontstane 'gewisse onsekerheijt' wilden de predikanten niet langer blijven en verzochten zij de prins pastoren en geestelijkheid te laten vertrekken, en niet alleen vanwege de 'gruwelen' die zij 'tot groote oneere Godts in de publicque tempelen' plegen.

Als oock niet, hoe sorgelick het zij voor den staet der landen, dat gesworene vijanden derselver in de frontieren ende als onder de wallen der steden, aen welcker conservatie den landen hooghlick vele is geleghen, getolereert werden.

Zover kwam het gelukkig niet maar in Ginneken leidden de spanningen in 1623 wel tot openlijke confrontaties toen de pastoor daar weigerde nog langer calvinisten te begraven in de kerk of op het kerkhof plus de bel te luiden voor hun overlijden. De drost diende hem te ontbieden, voor te houden voorzichtig te zijn en dit toch toe te laten tegen betaling van de gebruikelijke rechten. 'Het moet gehouden werden, voor faveur, dat men die vande roomsche religie aldaer rustelijck ende paisibelijck lijdet, ende haeren dienst ende devotie laet plegen'.¹¹⁸ De pastoor ter plaatse had er tevens voor gezorgd dat de eigenaar van de schuur, waarin de calvinisten preekten, de huur had opgezegd waardoor zij nu tijdelijk zonder onderkomen zaten!

¹¹² Zie voor Friesland bijvoorbeeld: Bergsma, *Gideonsbende*, 16.

¹¹³ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 259-260. Dit geldt tevens voor Roosendaal, zie ook: Hermans, 'Rosa inter spinas', 51.

¹¹⁴ Hermans, 'Rosa inter spinas', 54.

¹¹⁵ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 285.

¹¹⁶ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 137r-v d.d. 10-04-1621.

¹¹⁷ Ibidem, f. 139r; 140r: zonder datum.

¹¹⁸ Ibidem, f. 142r-v d.d. 11-11-1623.

Ondertussen was het tussen de predikanten in Breda onderling in 1622 tot de meest serieuze leerstellige confrontatie gekomen over de wijze waarop de geboorte van Christus had plaatsgehad.¹¹⁹ Had deze op natuurlijke wijze plaatsgevonden of was dit een mirakel? Opnieuw werden vanaf de Bredase kansel verschillende meningen verkondigd met ditmaal Boxhorn in het beklaagdenbankje. De kerkenraad bleek in deze jaren inmiddels niet goed meer te functioneren door het ‘ongestuymich com-portement’ van diens collega Muysenhol. Het geschil moest daarom in het bijzijn van alle ouderlingen en een deputatie van de magistraat door middel van indiening van verweerschriften door de predikanten worden opgelost. Na een behandeling door de classis en een akkoordverklaring kwam het tot een verzoening, maar slechts op uitdrukkelijk verzoek van de drossaard. Tot slot nog een opmerkelijke getuigenis hoe ruim vijftig jaar na de Beeldenstorm de religieuze razernij nog altijd niet was uitgewoed. Het beleg dat de Spanjaarden voor de stad opwierpen in het najaar van 1624, bracht sommige burgers tot grote wanhoop. In de grafsculptuur van Jan IV van Nassau in de Grote Kerk was een beeld van Maria opgenomen, dat door vele goede dames van de stad werd aanbeden. Eén van hen, de vrouw van predikant Boxhorn, had zes maanden voor aanvang van de belegering van een orakel te horen gekregen dat de stad in handen van de vijand zou vallen als het beeld niet zou worden vernield. Dus werd het stukgeslagen.¹²⁰

De katholieke geestelijkheid na 1590

Terwijl de Reformatie het calvinisme in de stad bracht, kwam vanuit de Zuidelijke Nederlanden gelijktijdig de Contrareformatie op gang. Westelijk Brabant was verdeeld in twee dekenaten: Bergen op Zoom (west) en Breda (oost); beide vielen onder het bisdom Antwerpen. Er bleken de nodige misstanden in de diverse bisdommen te heersen die volgens de bepalingen van het Concilie van Trente een grondige aanpak vergden.¹²¹ De belangrijkste kerkelijke bronnen van katholieke zijde, de visitatieverslagen, zijn uitvoerig behandeld in de dissertatie over het kerkelijk-godsdienstig leven in westelijk Noord-Brabant door de historicus Toebak.¹²² Ook na 1648, met de onafhankelijkheid van de Republiek, zou Breda niet onder het missiegebied in de Noordelijke Nederlanden worden geplaatst; desondanks werd het wel vaak in de missierapporten opgenomen. Het dekenaat Breda telde zeventien parochies.¹²³

Door de Opstand raakten de Bredase katholieken deels van hun organisatorische basis weggeslagen. Nadere invulling van het geloof hing echter ook af van de eigen stedelijke identiteit. Daarnaast vonden er binnen hetatholicisme tegenstrijdige ontwikkelingen plaats, waardoor we niet kunnen spreken van een eenvormig geloof.¹²⁴ De pastorale zorg en de aandacht vanuit het zuiden was weliswaar permanent, maar ook weer niet bovenmatig. De aandacht ging, zo lijkt het, veeleer uit naar het dekenaat Bergen op Zoom. Hier was vanaf het laatste kwart van de zes-

¹¹⁹ Hallema, ‘Jezus’ menswording’.

¹²⁰ Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh*, I, 1086. De bekende historieschrijver spreekt hier zijn grote verontwaardiging over uit en weet niet wie hierin de meeste blaam treft: de magistraat, die het onbestraft laat, of de zinloze daad zelf en daarmee de dader. De bron voor dit verhaal vormt Hermannus Hugo's *Obsidio Bredana*. Het beeld is later in de negentiende eeuw gereconstrueerd, zie: Van Wezel, *De-Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 159. Zie verder: Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 173 en Holleman, *Dirk van Assendelft*, 156 e.v.

¹²¹ Zie bijvoorbeeld Harline en Put, *A Bishop's tale*, over het bisdom Mechelen.

¹²² Toebak, *Kerkelijk-godsdienstig leven*.

¹²³ *Ibidem*, 17.

¹²⁴ Frijhoff, *Embodied belief*, 25-28; 30-31.

tiende eeuw een standvastiger begin gemaakt met de calvinisering dat om een snel antwoord vroeg. De Contrareformatie legde bovendien sterk de nadruk op het materiële herstel van de parochies. Het kerkvolk was, kortom, van de basis onthecht. Ondanks toenemende concurrentie bleef in Breda het oude katholieke volksgeloof bij de overgrote meerderheid van de bevolking in zwang.¹²⁵ Een poging tot oprichting van speciale orden als de jezuïeten, werd in 1582 door bisschop Strijen niet haalbaar geacht zonder steun van de koning.¹²⁶

De kanunniken

In hoeverre er in 1590 meteen een einde kwam aan de openbare beleving van de katholieke mis in de stad, is onduidelijk: op het begijnhof kon bijvoorbeeld nog tot 1593 de mis worden gelezen.¹²⁷ Kort na de verovering stond de 'exircitie vande catholijcke religie' hoog op de bestuurlijke agenda. Enkele raadsheren van Maria van Nassau vroegen de magistraat vooralsnog 'patience' te hebben op dit punt.¹²⁸ Het katholieke bevolkingsdeel raakte desondanks al gauw in de verdrukking.¹²⁹ Volgens de Politieke Ordonnantie van 1597 mocht er geen heimelijke bijeenkomsten meer worden gehouden 'in eenige kercken ofte particuliere huijsen, plaetsen opten velde, schepen, ofte schuijten.'¹³⁰ De organisator kon worden beboet met tweehonderd gulden en iedere aanwezige met vijftientwintig gulden.

Aan blijvende zielzorg ontbrak het nochtans niet, want de kerkelijke autoriteiten in het Zuiden waren zich er terdege van bewust dat onverschilligheid van eigen kant tot afvalligheid aan de overkant zou leiden. Desalniettemin nam de bediening vanuit het bisdom Antwerpen langzaam af: in 1607 waren er van de tweehonderd plaatsen voor dienstdoende geestelijken in de Baronie slechts veertig bezet.¹³¹ Met name in de steden kregen de katholieken het zwaar te verduren: rond 1605 stelde de landdeken van Bergen op Zoom zelfs dat men Breda als verloren kon beschouwen.¹³² Dit was evenwel een erg pessimistische zienswijze van deze kerkvorst: juist één jaar eerder was men er van stadswege voor het eerst toe overgegaan de vele inwoners die naar Princenhage, Ginneken en andere dorpen ter kerke gingen hetzelfde voor preken, missen of om hun kinderen te laten dopen, met vijftig gulden per persoon te beboeten.¹³³ Dit bevestigt alleen maar het gegeven dat het katholiek dopen in Breda in rap tempo afnam sinds 1603.¹³⁴ De situatie leek zelfs snel te escaleren. In 1606 kwam het de Staten-Generaal ter ore dat enige ongeruste geesten binnen en buiten de stad probeerden bijeenkomsten te organiseren. Daartegen diende de magistraat terstond op te treden in samenspraak met de gouverneur. Zoals we eerder zagen kwam het in de loop van 1608 inderdaad tot aanvaringen, tot in de Bredase straten aan toe.

¹²⁵ Toebak, 'De 'religieuze' tegenstelling', 82.

¹²⁶ ARB, Audiëntie inv.nr. 1428/1, litt. 8.

¹²⁷ Tax. 22 (1915) 18.

¹²⁸ SAB, OSA inv.nr. 220: brieven stadsbestuur 1607-13, litt. 236 d.d. 26-03-1590. Zie ook: Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 170-171.

¹²⁹ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 171. Vergelijk: Toebak, *Kerkelijk-godsdienstig leven*, 50 speciaal n.121.

¹³⁰ NA, NDR inv.nr. 7979, f. 9r d.d. 30-06-1597.

¹³¹ Placidus, 'Jacobus Vranckx', 33.

¹³² Toebak, 'De 'religieuze' tegenstelling', 83 speciaal n.37.

¹³³ SAB, OSA inv.nr. 11: AM 1603-1611, f. 26v: 2 maart 1604; NA, NDR inv.nr. 8006, f. 238r-240r: resolutie Staten-Generaal d.d. 02-09-1606.

¹³⁴ Tax. 22 (1915) 19.

De regelingen van het Bestand zorgden vervolgens voor een status quo. Desondanks werden onder de nieuwe heer van Breda af en toe toch openbare diensten in de stad gehouden, waar twee derde deel van de bevolking nog altijd katholiek zou zijn.¹³⁵ Filips Willem gaf vooral persoonlijk het goede voorbeeld: zo beschikte hij over een hofkapelaan om op het kasteel de diensten te leiden. Tijdens het Bestand bezochten nog zeker 1000 personen de diensten in de dorpen, in het bijzonder te Princenhage.¹³⁶ Met de afloop van het Bestand in 1621 - een generatie na de verovering van 1590 - leek dan ook een zekere onomkeerbaarheid in de situatie te zijn bewerkstelligd: de status quo had vooral gewerkt in het voordeel van de katholieken, die grotendeels met rust waren gelaten in de voorbije jaren. Onderwijl waren de calvinisten in onderlinge onenigheid uiteengevallen.¹³⁷ Kort na afloop van het Bestand vroeg Maurits advies aan de magistraat omtrent herinvoering van de boeteregeling, maar hij stelde daarbij wel een belangrijke voorwaarde:

ende dat sulckx mette meeste discretie dient gedaen, opdat men de borgers niet elders verjage, ende ofte oorsake geve haer woonplaetse ten plattenlanden te verneemen, tot verminderinge vande neeringe aldaer [in Breda].¹³⁸

In wezen gaf hij daarmee zelf het antwoord: nadere bestuurlijke maatregelen tegen de katholieken werd afgeraden, omdat die onherroepelijk zouden leiden tot hun vlucht en bijgevolg een economische neergang van Breda. Het bericht werd bovendien aan zowel de magistraat als de gouverneur verstuurd, eens te meer een bevestiging van diens cruciale rol. Volgens de laatste werd dagelijks op drie of vier plaatsen de mis gelezen met medeweten van de magistraat.¹³⁹ Hijzelf was in het geheel niet gerust op de algehele toestand: de katholieken hadden te grote bewegingsvrijheid en dat was weer een gevaar voor de veiligheid van de hele stad. Met het aflopen van het Bestand hadden de aartshertogen bovendien sauvegarde verleend aan de priesters. Binnen een jaar was het volgens de classis dan ook erger dan ooit:

blijkende bij haer dagelijksche conventiculen, die genoegsaem int openbaer gehouden worden, als oock het stellen van crucifixen, brandende keersen etc. op de lijken met open deuren en vensters.¹⁴⁰

De zielzorg, ook binnen de stad, werd na 1590 vooral afhankelijk van de diensten van de pastoors uit de omliggende dorpen; zij kwamen bijvoorbeeld de sacramenten toedienen bij burgers van de stad - ook al bleken die soms prematuur te zijn.¹⁴¹ De absentie van klachten over paapse stoutigheden in de eerste twee decennia zijn in dat opzicht een dilemma. Of de predikanten hadden hier onvoldoende oog voor wegens de vele eigen problemen (onwaarschijnlijk) òf zij kwamen inderdaad niet of nauwelijks voor (nog onwaarschijnlijker). In Bergen op Zoom komen desondanks vóór 1627 eveneens geen klachten voor, met als suggestie dat de katholieken in de stad van zielzorg ontstoken bleven.¹⁴²

¹³⁵ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 174.

¹³⁶ Ibidem; Rogier, *Geschiedenis van hetatholicisme*, II, 604-605.

¹³⁷ Rogier, *Geschiedenis van hetatholicisme*, II, 599-601.

¹³⁸ NA, NDR inv.nr. 8006, f. 242r d.d. 20-04-1621.

¹³⁹ Ibidem, f. 246r: brief Justinus van Nassau d.d. 24-04-1621; idem, f. 247r-v: kopie van de sauvegarde d.d. 15-04-1621.

¹⁴⁰ BHIC, Classis Breda, inv.nr. 1: acta 1616-24, f. 61v d.d. 10-03-1622.

¹⁴¹ SAB, ORA inv.nr. 824, f. 24v-25v d.d. 07-06-1624: bezoek van Jacob Vrancx bij Huybrecht Kegelers.

¹⁴² Vergelijk: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 286; 290.

Als zodanig was de heer van Breda nog wel verplicht de geestelijkheid te onderhouden omdat hij de geestelijke goederen beheerde waar hun toelages mede vandaan kwamen. Ook de pastoors ontvingen nog keurig jaarlijks hun tabbertlaken van de stad. In een artikel over de late Middeleeuwen wordt omtrent de sociale recrutering van kanunniken te Breda slechts geconstateerd dat zij deel uitmaakten van de stedelijke elite.¹⁴³ Dit was ook elders het geval. De geestelijkheid was in de vijftiende en zestiende prominent aanwezig in de stad; deze band werd na het uitbreken van de Opstand snel minder.¹⁴⁴ Zij waaierden noodgedwongen uit over de regio, maar oude kerkelijke rechten bleven geldig. Onder Filips Willem (1609-1618) werden op hun verzoek de prebendarissen weer in het bezit van de kapittelgoederen gesteld: omgekeerd werden toen de betalingen aan de predikanten tijdelijk stopgezet.¹⁴⁵ De nieuwe heer ging zelfs zover te beweren dat de hertogen van Brabant en hun opvolgers nooit enig recht hadden bezeten kerkelijke goederen in de Baronie te confisqueren. Daarmee richtte hij zich vooral tegen de ontvanger van deze goederen, Johan de Bergaigne, maar na overleg werd door de tesorier van Filips Willem toch geld aan hem betaald voor de kerkelijke traktementen.

Hoewel het kapittel op uitsterven was gezet werden financiële klachten van de kanunniken nog uitvoerig behandeld, waarbij de (katholieke) rentmeester van de geestelijke goederen min of meer als hun belangenbehartiger optrad. In 1618 lichtte rentmeester Mattemburch een rekest van de kanunniken voor verhoging van hun 'portie' als volgt toe. Veelvuldig hadden hem klachten bereikt van burgers die moeilijk deden over de betaling van hun cijzen en renten uit de kerkelijke goederen - die hij moest innen - omdat zij er in ruil niet voldoende geestelijke bijstand voor ontvingen.¹⁴⁶ De rentmeester hoopte wellicht door de toelages te verhogen de bereidwilligheid tot betaling onder de (katholieke) burgers te doen toenemen en zo tevens de inkomsten op te schroeven. Een andere reden voor zijn instemming was gelegen in het feit dat het aantal kanunniken in omvang was afgenomen: het huidige aantal was niet meer toereikend om de katholieke burgers dag en nacht bij te staan in haar noden. In hoeverre sommige kanunniken ten tijde van het Bestand ook daadwerkelijk nog in de stad opereerden, is overigens niet duidelijk.

Een mogelijke achterliggende reden voor hun verzoek is inflatie geweest. De vorige rentmeester van de geestelijke goederen, Dionys Piggen, had hun in 1605 en 1606 vijfenzeventig gulden per persoon betaald uit de kapittelgoederen. Dit bedrag was gebaseerd op de opbrengst van de tienden van het kapittel, waarvan een derde voor de residerende kanunniken was bestemd en de rest over de anderen werd verdeeld. Mattemburch stelde een richtbedrag voor van tussen de twee- en driehonderd gulden maar dit vond de prins wat al te gortig. Desondanks werd hun toelage verdubbeld tot honderdvijftig gulden.¹⁴⁷ De hoogte van hun toelage hield dus direct verband met de opbrengst van de tienden. Toch konden zij naar alle waarschijnlijkheid wel jaarlijks op een vast bedrag rekenen met hooguit een periodieke herziening.

De katholieke stedelijke burgerij kwam gaandeweg langzaam in de verdrukking voor wat betreft haar zielzorg, ook al kostte het in bredere zin minder moeite om

¹⁴³ Gooskens, 'De kanunniken', 54.

¹⁴⁴ Hupperetz, *Het geheugen van een straat*, hoofdstuk 3.

¹⁴⁵ *Res. S-G*, NR deel 1, 29 april 1611 (369, speciaal n.1); 14 juli 1611 (423); 1 augustus 1612 (705); 26 september 1612 (739); 9 oktober 1612 (752); 3 november 1612 (774-775).

¹⁴⁶ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 10 d.d. 10-01-1618.

¹⁴⁷ NA, NDR inv.nr. 7975, f. 71r d.d. 19-01-1619.

aan het oude geloof vast te houden. In 1624 presenteerden de kanunniken wederom een rekest voor verhoging van hun toelage. Ditmaal wendden zij voor dat de heer van Breda in het verleden vijfduizend gulden uit de tienden had bestemd voor de wederopbouw van de kerk in Terheijden. De kanunniken was beloofd dat na de afbetalingstermijn van vier jaar, gedurende welke tijd zij ieder jaarlijks slechts honderdvijftig gulden hadden ontvangen, alles bij het oude zou blijven. Hun toelage bleek echter blijvend verminderd en dit was des te bezwaarlijker omdat velen van hen inmiddels ‘gecomen syn tot competenten ouderdom, ende eenige weynige middelen hebben tot haer nootlyk onderhout in dese costelyke diere tijden’. Of hun verzoek om tweehonderdvijftig gulden te mogen krijgen werd ingewilligd, is overigens niet bekend. Het feit dat er nog maar acht kanunniken waren overgebleven, in plaats van twaalf in 1619, kan echter van gunstige invloed zijn geweest op de beslissing.¹⁴⁸ De nieuwgebouwde kerk bleef ondertussen leeg doordat Maurits geen beslissing nam over de gewenste bestemming.¹⁴⁹

De heer van Breda was dus verplicht de aangegane overeenkomsten tussen de katholieke kerk en overheid van voor de Opstand uit te voeren. Jan Cornelissen Molitor, die meer dan vijftig jaar lang kapelaan te Breda was geweest en nu als pastoor van Rijsbergen dienst deed, klaagde er in 1619 over dat de rentmeester van de geestelijke goederen zijn toelage achterhield, een toelage die reeds was vastgesteld sinds 1484.¹⁵⁰ Mattemburch op zijn beurt vond dat hier sprake was van een misverstand. De gelden voor de kapelaans had hij inderdaad uit hoofde van zijn functie als rentmeester van de geestelijke goederen ontvangen, naast bijvoorbeeld de goederen van het kapittel. Hun gemene goederen waren vervolgens door loting onderling verdeeld: de jaarlijkse opbrengsten werden door hem geschat op ongeveer zestig gulden elk (zowel in rogge als geld). De oorlog had er echter voor gezorgd dat de kapelaans maar moeilijk aan hun betalingen konden komen vanwege problemen met de inning, reden waarom zij de inkomsten geheel in handen van de rentmeester hadden gesteld. Deze wachtte nu alleen nog op een ordonnantie van de prins om de betalingen weer te mogen hervatten.¹⁵¹ Hij pleitte daarbij extra voor een eventuele alimentatie voor Molitor wegens diens leeftijd, die volgens eigen zeggen 77 jaar was. Na afloop van het Bestand bepaalde Maurits dat de betalingen aan prebendarissen en kannuniken die zich ophielden in besloten steden van de vijand, moesten worden gestopt uit het oogpunt van confiscatie.¹⁵²

Onderhoud van de katholieke kerk bood de prinsen van Oranje op bescheiden wijze tevens nog de mogelijkheid tot patronage. Tweemaal verleende de heer na 1590 wegens zijn collatierrecht een ‘canosie’ of prebende na de dood van de houder. In 1590 gaf Maria als interim-vrouwe van Breda er een af op de zoon van mr. Nicolaas Bruyninck, raad van prins Maurits, na het overlijden van Coenrardus Leoninus.¹⁵³ Maurits op zijn beurt gaf er na de dood van Nicolaas van Vorselen een af op Nicolaas van Asbroek, een priester die was aanbevolen door Christoforo Suriano,

¹⁴⁸ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 17 zonder datum, maar van na 1622. De acht kanunniken ‘vande collegiale kercke binnen uwe E:Gen: stadt Breda ... die resideren in Brabant onder het gebiet vande coninck van Spaignen’ waren: Paulus Fabri, Jan Cosme Keeremans, Baltasar de Robiano, Henricus Kampen, Daniel le Clercq, N. de Kieldoncq, Jan van Hegelsom en Augustus Cools. Twee van de achternamen (Keeremans en Cools) suggereren verwantschap met leden van de bestuurlijke elite.

¹⁴⁹ Rogier, *Geschiedenis van het catholicisme*, II, 604.

¹⁵⁰ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 12 zonder datum, maar met apostille van 15 juli 1619.

¹⁵¹ Ibidem, f. 14 d.d. 20-07-1619.

¹⁵² NA, NDR inv.nr. 7972, f. 21r d.d. 09-10-1621.

¹⁵³ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 7 d.d. 26-09-1590. Diens zoon heette Willem.

resident in Den Haag namens de republiek Venetië.¹⁵⁴ De Oranjes maakten duidelijk gebruik van hun collatierecht om, hetzij gunstelingen aan het hof hetzij met het oog op internationale politieke allianties, personen te bevorderen. Bij het vergeven van de prebendes ging het deels ook om status. De voorlopige aanwezigheid van een groep katholieken in de magistraat zorgde tevens bij tijd en wijle voor bescherming van het eigen culturele erfgoed (waaronder gewaden bestemd voor de liturgie zoals koorkappen), dat op het stadhuis in kasten werd bewaard.¹⁵⁵

Het klooster van Sint Catharinadal en het begijnhof

De geestelijke goederen betroffen tevens twee aparte geloofsgemeenschappen: de norbertinessen van het klooster van Sint Catharinadal en de begijnen. Beide stonden onder speciale bescherming van de heer van Breda. Ook hier gold in principe dat de bewoners op uitsterven werden gezet en geen nieuwe opname plaatsvond. Tevens waren er in de zestiende eeuw nog zwarte zusters in de stad gevestigd; over de grauwe zusters, die sinds eind vijftiende eeuw in de stad verbleven, is weinig bekend.¹⁵⁶ In 1584 arriveerden zij vanuit Bergen op Zoom en werden aangenomen als pestmeesters.¹⁵⁷ Omtrent de aanwezigheid van stedelijke kloosters bestonden in het algemeen de nodige reserves, reden waarom ze te Bergen op Zoom na de innam van de stad in 1577 werden afgebroken en uit het stadsbeeld verdwenen.¹⁵⁸ Het klooster van St. Catharinadal stond in de volksmond (althans sinds de overgang van 1590) beter bekend als het oude nonnenklooster. Het had toebehoord aan de orde van de norbertinessen en was reeds vierhonderd jaar oud. In de zestiende eeuw had het grote bloei gekend, maar de Opstand en de daaropvolgende stedelijke reformatie maakte hier langzaam een einde aan: steeds meer werd het klooster ook getroffen door materiële tegenslag.¹⁵⁹ Het betrof hier zowel de inkomst- als de uitgavenkant. Zoals menig klooster had het eigen bezittingen binnen en buiten de stad tot in Roosendaal aan toe. In 1620 werden de totale inkomsten hieruit geschat op meer dan duizend gulden, plus nog een aantal roggepachten.¹⁶⁰ De inwonsters van het klooster verklaarden echter dat veel bezitters van de cijzen en roggen onvindbaar waren, een probleem waarmee tevens de rentmeesters van de heer van Breda kampten. Panden en schuldenaars waren door het tijdsverloop niet meer te achterhalen; de rogge was voornamelijk in geld uitbetaald maar door de algehele armoede waren velen hierin achterop geraakt. Mede hierom werd rentmeester Mattenburch, wiens speurzin in het achterhalen van oude cijzen en renten niet aflatend was, door prins Maurits geordonneerd om het klooster verder te assisteren bij het innen.¹⁶¹ De eigen rentmeester Peter Verhoeven werd dus min of meer onder curatele gesteld. Dit leidde op zijn beurt waarschijnlijk tot de aanscherping dat de verpachtingen van de inning voortaan alleen nog in het bijzijn van de rentmeester

¹⁵⁴ *ibidem*, f. 16-v d.d. 05-11-1622. Christoforo Suriano was resident van 1616 tot 1623. Hij had een innige verstandhouding met Maurits, zie: Geyl, *Christofforo Suriano*, 109-110. Deze noemt de vergeving van de prebende overigens niet.

¹⁵⁵ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 172-173. Vergelijk voor Bergen op Zoom: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 170.

¹⁵⁶ *Tax*. 18 (1911) 16-23.

¹⁵⁷ SAB, OSA inv.nr. 9: AM 1582-89, f. 115 d.d. 16-08-1584.

¹⁵⁸ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 165.

¹⁵⁹ Sponselee-de Meester, 'De strijd om te overleven', 90.

¹⁶⁰ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 80-86: 'staet vanden incomen gehoorende aenden convente van Ste. Catharijnendale, dat men noempt het oude clooster tot Breda'; opgesteld in mei van dat jaar.

¹⁶¹ *Ibidem*, f. 88-v d.d. 07-12-1620. Zie ook: *ibidem*, f. 80: nota 'dat Mattenburgh opden xxvi. en [26] martij 1622 mij geseight heeft datter meer goederen zijn'.

mochten plaatsvinden.¹⁶² De grootste uitgave die hier tegenover stond was de alimentatie van fl. 72.-. aan de voormalige non Josina du Trieux, die in 1596 was getrouwd met de Waalse dominee Chrestien du Blocq.¹⁶³ Verder werd vijftientig gulden aan de stad betaald voor vrijstelling van de stadswacht en werd het klooster voor tien gulden aangeslagen in de honderdste penning.¹⁶⁴

In de loop van 1623 ontstond een veel ernstiger probleem. De stad had een buskruitmaker of 'vuurwerker', Christoffel Wittiger, in dienst genomen. Men was naarstig op zoek naar een goed onderkomen waar deze veilig zijn gang kon gaan; ondertussen had deze zijn ogen laten vallen op het voormalige kloosterterrein. Als woning kon het huis in de boomgaard dienen dat door de hovenier werd gehuurd en als werkplaats de gastenkamer van het klooster, die bewoond werd door een dienaar van het kruisbooggilde met zijn vrouw en kinderen.¹⁶⁵ De bewoonsters brachten hiertegen in geweer dat de stad in de eerste plaats gebonden was aan de verleende sauvegarde door de heer in 1590: in een speciale akte had deze verklaard dat het klooster en de bewoners geen beletsel mocht worden toegebracht. Verder wezen zij op het gevaar waar het klooster aan zou worden blootgesteld als het buskruit in brand zou raken door een ongeluk, een niet te overziene ramp gelet ook op de nabije aanwezigheid van 'hutten ende cortegarde' van ruiters en soldaten. Die waren vermoedelijk eind zestiende, begin zeventiende eeuw gebouwd.¹⁶⁶ Indirect vreesde men echter heel iets anders: in het klooster was nog immer een bloeiende Franse school gevestigd, 'van ouden tijden seer vermaert zijnde ... wesende het principael onderhout ende maintainement van t voorsz. clooster'. De school was dus onmisbaar voor de katholieke gemeenschap enerzijds en het aanzien van de stad anderzijds. Indien de vuurwerker zijn zin zou krijgen

tselve sulcken schrick ende beroerte maecken soude, dat de goede lieden, soo binnen dese stadt, als Hollant, Seelant, ende andere quartieren, heure kinderen ... in sulcken perijckel nijet laeten, maer datelijck deselve thuyswaerts sullen trecken.¹⁶⁷

De school zou met de vestiging van een vuurwerkbedrijf op haar terrein letterlijk ten dode zijn opgeschreven.

Ter verdediging van de vuurwerker dient te worden gezegd dat de magistraat zelf op het idee van het klooster als mogelijke behuizing was gekomen. Men kon slechts twee geschikte locaties vinden: het andere was een huis achter de Markendaalse kerk, nabij de haven. De magistraat onderkende dat in beide gevallen normaliter veel volk op de been was.¹⁶⁸ Wellicht dat men dit als een drukmiddel richting Den Haag gebruikte, want men bood tevens nog een ander alternatief aan: een nieuw te bouwen complex buiten de stad te financieren door de Raad van State, waarvoor men reeds geschikt terrein - 'een erve ontrent de riviere' - op het oog had. De gouverneur gooide nu ook zijn gewicht in de schaal en raadde de prins aan snel een beslissing te nemen, aangezien men een vuurwerker maar al te goed kon

¹⁶² Ibidem, f. 90 d.d. 24-10-1622.

¹⁶³ Sponselee-De Meester, *Het norbertinessenklooster*, 46.

¹⁶⁴ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 86.

¹⁶⁵ Ibidem, f. 91-92 d.d. 22-03-1622. Ondertekend door de 'religieusen' Johanna van der Stegen, Marie Borrekens en Johanna Ottens. De laatste twee waren religieuzen uit Antwerpen en geen lid van de orde. Deze belangrijke episode ontbreekt merkwaardig genoeg in het boek van Sponselee-De Meester *op.cit.*, 50-51 die desondanks wel spreekt van een 'heel kritieke fase' in het bestaan van het klooster.

¹⁶⁶ Alma, *Barakkencomplex Sint-Catharinadal te Breda*, 22.

¹⁶⁷ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 91v.

¹⁶⁸ Ibidem, f. 95-v d.d. 02-05-1623.

gebruiken bij een toekomstig beleg.¹⁶⁹ Hij opteerde voor het klooster omdat de achterzijde ervan aan de stadswallen grensde en men hiertegen een werk- en opslagplaats kon neerzetten; voor de zekerheid stuurde hij alvast een bestek met tekening mee. De rentmeester werd twee weken later inderdaad gelast de gastenkamer provisioneel te ontruimen.¹⁷⁰ Het is echter onduidelijk of Wittiger hier inderdaad zijn intrek heeft genomen; de aanvang van het beleg eind 1624 haalde waarschijnlijk een streep door ieders rekening. Datzelfde jaar werd opdracht gegeven alle erven van het klooster in de stad en in Roosendaal af te graven en te verpachten.¹⁷¹ Het heeft er daarmee alle schijn van dat de nonnen zich in elk geval tijdig uit de voeten hebben gemaakt.

De bereidheid en plicht van de heer van Breda en zijn ondergeschikten zich te ontfemen over de achtergebleven geestelijkheid strekte zich misschien nog wel het meest uit tot de begijnen. In 1531 had hij hun wegens grondruil eeuwige vestiging in de stad toegezegd.¹⁷² De statuten van het begijnhof te Breda waren nog in 1589 door de bisschop van Antwerpen aangevuld.¹⁷³ Als tegenprestatie voor hun aanblijven na de overgang van de stad in 1590, gold wel een soort vereiste van goed bestuur met name omtrent hun goederen. Voor controle hierop werd de rentmeester van de geestelijke goederen van de heer als mede-toezichthouder aangesteld bij het opstellen van de rekeningen voor zowel het klooster van St. Catharinadal als bij de begijnen.¹⁷⁴ De 'troubelen' van de oorlog troffen in dit opzicht iedereen. Meesteres Anna van Overacker (gezegd De Bie) richtte in 1617 een verzoek aan Filips Willem om het beneficie van St. Joris in de kerk te Princenhage bevestigd te krijgen, welke inkomsten benodigd waren voor het onderhoud van hun 'confessor'.¹⁷⁵ Blijkens retroacta was dit hun reeds in 1585 door het kapittel vergund, maar onlangs had de rentmeester hun de ontvangsten daaruit ontczegd. Mattemburg had dit gedaan omdat de rekeningen van de meesteres, die de administratie had overgenomen van rentmeester Marten Adriaenssen, niet in orde waren. Haar laatste rekening had zij ingeleverd in januari 1612 waarbij zij het begijnhof nog ruim zevenhonderd gulden schuldig bleef. Over de jaren 1611-15 was nog helemaal geen rekening opgesteld: het begijnhof verkeerde financieel dus 'in grooten desordre'.¹⁷⁶ Bovendien bleek volgens oude registers dat de heren van Breda, en niet het kapittel, het collatierecht toekwam over het desbetreffende beneficie. Mattemburgh adviseerde de prins daarom dat de meesteres eerst maar eens deugdelijke verantwoording over de inkomsten van het begijnhof moest afleggen en dat bij wijze van beloning het beneficie dan vergund zou kunnen worden; aldus geschiedde.¹⁷⁷ Op verzoek van het klooster en van het begijnhof werd de rol van de rentmeester van de geestelijke goederen in 1620 verder aangescherpt: hij zou assistentie gaan verlenen bij het innen van renten en cijnsen, met name om onwillige debiteuren 'te constringeren tot betalinge'.¹⁷⁸ Dit hield waarschijnlijk mede verband met het overlijden van meesteres Anna van Overacker, wier testament (naast een derde persoon) door twee leden van de politieke elite van de stad werd uitgevoerd: Jan Cornelis

¹⁶⁹ *ibidem*, f. 97-v: Justinus van Nassau aan Maurits d.d. 03-05-1623.

¹⁷⁰ *ibidem*, f. 100 d.d. 15-05-1623.

¹⁷¹ *ibidem*, f. 104 d.d. 24-05-1624.

¹⁷² *Ibidem*, f. 177-v d.d. 30-06-1531.

¹⁷³ Juten, *Cartularium*, 221-222 (no. 265).

¹⁷⁴ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 178 d.d. 04-12-1613.

¹⁷⁵ *ibidem*, f. 179-180.

¹⁷⁶ *Ibidem*, f. 183-v: 'lesten februarij' 1619.

¹⁷⁷ *Ibidem*, f. 179-v: zonder datum, maar apostille d.d. 27-01-1618.

¹⁷⁸ *Ibidem*, f. 188 d.d. 07-12-1620.

Hulshout en Augustyn Hendrik Wils.¹⁷⁹ De afloop van het Bestand in 1621 en de hervatting van de strijd leidden er bij de toenmalige meesteressen Lucia van Lier en Maeyken Jans toe akte van sauvegarde te vragen bij de domeinraad.¹⁸⁰ Zij waren vooral bezorgd over het voortgaande gebruik van twee huisjes, die verhuurd werden aan ‘eenige weerlijke weduwen, oft bejaerde stille dochteren’. De prins stelde hen in zoverre gerust dat hij hun het gebruik van deze woningen verzekerde. Het begijnhof telde op dat moment nog ongeveer twaalf bewoonsters.¹⁸¹ Ook van de zijde van de burgerwacht lagen de begijnen nu onder schot. Tot subsidie voor de wacht in hun wijk – als vrouwen hoefden zij zelf niet te waken – hadden zij vroeger zes, later zeven en meer recent acht gulden betaald. Kapitein Johan Verhoeven had hun onlangs een verhoging aangezegd naar maar liefst fl. 22.-. De armlastigheid van het begijnhof kon dit niet dragen, tenzij enige van hun goederen werden verkocht.¹⁸² Evenals bij het nonnenklooster zorgde vooral de oorlog voor een aantasting van hun positie.

De verhouding stedelijke overheid-publieke kerk 1625-1637

Zo hadden de calvinisten beetje bij beetje terrein gewonnen, terwijl de katholieke positie langzaam onder druk was komen te staan. Aan deze situatie kwam abrupt een einde in 1625. Met de Spaanse verovering werd het kerkelijk-godsdienstig leven in de stad van katholieke zijde opnieuw aangemoedigd, met name door de vestiging van diverse congregaties in de stad. Bij een bezoek van bisschop Malderus aan Breda in augustus 1626 werd aan bijna vijftienhonderd personen het vormsel toegediend.¹⁸³ Naast organisatorische maatregelen kwam het bij zijn bezoek vooral tot een reeks disciplinaire ingrepen: de teugels werden weer strakker aangehaald nu de zeggenschap vanuit het bisdom Antwerpen meer was dan alleen een papieren regeling. De gereformeerden op hun beurt trokken naar het platteland of vluchten zelfs helemaal: volgens de bepalingen van de capitulatie mochten zij nog maximaal twee jaar in de stad blijven. Uit deze bepaling blijkt meteen al dat de Spanjaarden beseften voor een dilemma te staan en in die zin een gematigd optreden voorstonden: uiteraard bevordering van de Contrareformatie, maar geen grootscheepse en of onmiddellijke vervolging van de protestanten. In tegenstelling tot het eerdere vijandbeeld en de praktijk van confiscaties en dergelijke hingen de Spanjaarden nu een zelfprojectie van grootmoedigheid aan. Behalve vertolking op het schilderij *Las Lanzas* van Velazquez, kwam dit ook tot uiting in het toneelstuk *El sitio de Breda*. In beide wordt sympathie voor de vijand beleden en is ook zijn geloof niet langer onbespreekbaar.¹⁸⁴

Dit blijkt mede ook uit de houding van het nieuwe gouvernement ten opzichte van predikanten in de Baronie.¹⁸⁵ Deze kwestie werd snel actueel wegens toenemende activiteiten vanuit Oudenbosch door de predikant aldaar. Overwogen werd de predikanten in de Baronie gevangen te nemen, maar dit werd met het oog op de precarie positie van de katholieken en eventuele represaillemaatregelen in het kader

¹⁷⁹ Juten, *Cartularium*, 225 (no. 276).

¹⁸⁰ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 190-v: niet gedateerd maar van 1622, zie: ibidem, f. 191 d.d. 24-10-1622.

¹⁸¹ Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, II, 606.

¹⁸² NA, NDR inv.nr. 8011, f. 192r-v zonder datum. Zie verder: idem, f.448 d.d. 04-05-1624. Zie ook: Juten, *Cartularium*, 226-227 (no. 278).

¹⁸³ Toebak, ‘Een bisschoppelijke visitatie’, 92.

¹⁸⁴ Rodríguez Pérez, *De Tachtigjarige Oorlog*, 182-184; Vosters, *Het beleg*, I, 125-130; Thomas, *In de klauwen van de Inquisitie*, 61-62.

¹⁸⁵ Toebak, ‘Een bisschoppelijke visitatie’, 89.

van de retorsiestrijd in eerste instantie afgeraden. Wat daarentegen nodig was, was de snelle benoeming van een 'zeleus drossardt' die met zijn officieren alles in het werk moest stellen om terugkeer van predikanten te voorkomen - zoals met succes in 1611 in Heerle in het markiezaat was gebeurd.¹⁸⁶ De predikanten van Oosterhout, Ginneken en Etten werden uiteindelijk wel degelijk gevangen genomen maar opnieuw bereikte de gouverneur het advies voorzichtig te zijn in zijn optreden: zijn adviseurs (inclusief de bisschop van Antwerpen) achtten de tijd niet rijp om omtrent de geloofskwestie met de rebellen te gaan onderhandelen, noch hardhandig hiertegen op te treden.¹⁸⁷

Hoe gevoelig de kwestie desalniettemin lag wordt tevens beschreven in een gedetailleerd en belangrijk rapport over de religieuze ontwikkeling binnen de Baronie vanaf eind zestiende eeuw.¹⁸⁸ Hoewel van de protestanten wordt gezegd dat zij zich sinds die tijd met veel list 'gelijk eenen kancker sochten in te eten', wordt tussen de regels door tolerantie bepleit. 'De bitterste geusen' waren na de val van de stad in 1625 tenslotte onmiddellijk vertrokken en op het platteland gaan wonen, daarmee 'eenighe dorpen namentlijk Oisterhout noch meer infecterende'. De overigen waren na de verstreken termijn van twee jaar alsnog vertrokken met name om vanaf het platteland zonder restricties hun handel te kunnen drijven - dit tot verder nadeel van de stad. Desondanks waren er door intercessie van enige religieuzen ook weer families teruggekeerd, waardoor er rond 1630 nog maar zo'n dertigtal protestantse families in de stad overbleven. Een van de weinige *remigrés* was Hendrik van Loon, van goede katholieke ouders. Met de afloop van het Bestand in 1621 was hij naar Dordrecht getrokken en daar met een katholiek meisje getrouwd. 'Ende dat de voorgenoemde Henrick met sijn huisvrouw naede reductie deser stadt alhier wederom sijn comen woonen, gelijk sij alhier noch sijn woonende om inde catholicke religie te leven'.¹⁸⁹

Op de vraag 'ofte het geraeden is de geusgesinde noch te toleren inde stadt Breda', antwoordde de correspondent - enigszins halfslachtig - ja. Hij verontschuldigde zich daarbij door er in de eerste plaats op te wijzen zelf niet van die partij te zijn maar wees op de mogelijkheid om zieltjes te winnen, 'waertoe een groot deel hen schijnen te disponeren midtsdien sij lieden tenminsten sermoenen begonnen te hooren'. Vooral hun kinderen moesten door middel van school en catechismus worden overgehaald. Er was echter nog een reden: 'sij lieden door de hant menichte van granen in huijs hebben'. Het behoud van deze betere klasse van kooplieden bood de stad dus een strategisch voordeel. Al in het najaar van 1628 had Isabella geordonneerd te beginnen met voorraadvorming in de stad met het oog op een eventuele belegering.¹⁹⁰ De correspondent beseft echter dat aan zijn pragmatische houding gevaren kleefden, 'want het periculeuser is te hebben eenen geveijnsden vrint als eenen bekenden vijant'. Als de tolerantie misbruikt zou worden voor eni-

¹⁸⁶ ARB, Audiëntie inv.nr. 2039/1: brief d.d. 22-09-1626. Zie verder: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 278-9; 284.

¹⁸⁷ ibidem: brief d.d. 11-10-1625

¹⁸⁸ ARB, Audiëntie inv.nr. 1428/1: 'Staet des lants van Breda ende eeniger plaetsen daeromtrent, belangende de religie'. Voor wie het rapport is geschreven, is niet duidelijk: uit het opschrift 'voor Andriesen' op de achterkant blijkt in elk geval dat het om een particulier stuk gaat. Als opsteller wordt pastoor Jacobus Vrancx beschouwd, zie: Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 329 n.79.

¹⁸⁹ SAB, ORA inv.nr. 824, f. 160 d.d. 18-11-1626. Zijn vader was Jan Aerts van Loon; Hendrik trouwde Aeltken Adriaensdr.

¹⁹⁰ SAB, OSA inv.nr. 222: brieven stadsbestuur 1625-29, litt. 117 d.d. 20-10-1628. Het ging om raapzaad, waarmee de vijand (d.w.z. de protestanten) zich in het vorige beleg goed had beholpen ter voorziening van boter en licht, zie: ibidem, litt. 124 d.d. 31-10-1628.

gerlei 'quaet' gedrag, dan was het duidelijk over en uit. Dit laatste punt was in alle pogingen van religieuze co-existentie in Europa cruciaal: de tegenpartij diende geen ophef te veroorzaken. Het herbergen van de 'vijand' binnen de muren - de vijfde colonne - was een serieus probleem. Begin 1599 was van buiten de stad een serieuze aanslag op Breda gepleegd met behulp van binnen, althans zo ging het verhaal.¹⁹¹ In Den Bosch hoopte de lokale bevolking na de verovering van 1629 dat de stad binnen termijn van een jaar weer Spaans zou worden, ter ondersteuning waarvan onder de katholieken actief geld werd ingezameld. Omgekeerd werden de namen van degenen die de gereformeerde kerkdiensten bijwoonden opgeschreven en zij werden gewaarschuwd dat de wraak van katholieke kant te zijner tijd zoet zou zijn.

Wat het gouvernement in Brussel na 1625 in wezen met Breda voor ogen stond was eenzelfde regeling als bij het Bestand was aangegaan: 'de akte van de Franse ambassadeurs', oftewel de status quo zoals voorgestaan door Pierre Jeannin. Maar die werd destijds in de praktijk na enige jaren van Staatse kant geschonden door vestiging van predikanten, te beginnen in 1614 in Leur. Deze stap en daaropvolgende lag meer dan tien jaar later nog altijd uiterst gevoelig, blijkens diverse referenties. In de praktijk werden de onderlinge verhoudingen vooral bepaald door de retorsiestrijd, het gegeven dat stad en platteland in dit gebied niet onder dezelfde heerschappij stonden. In de periode dat Breda Spaans bezit was vonden diverse vruchteloze vredesonderhandelingen plaats, waarin de plaats en positie van de stad een belangrijke rol speelde. De afspraken van het Bestand inzake vrijdom van religie vormden daarbij het ijkpunt, hoewel dit door sommige steden in Holland ter discussie werd gesteld: 'uytlaetende de beloften van ende aen de coningen, bij dewelcke de roomse religie werdt toegestaan in de dorpen daer die tevooren was geweest'.¹⁹² Aan dit hoofdpunt van 1609 - 'dattet oude tractaet de anno 1609 toegestaan soude werde, mits vasthoudende' article bij den ambassadeurs voor die van haer religie ten plattenlande, sorterende onder de stadt van Breda, bedonghen' - werd desondanks door de meerderheid vastgehouden.¹⁹³ In laatste instantie was men echter bereid dit punt 'tot discretie [aan de] heeren' (de prins van Oranje) over te laten.¹⁹⁴

Alle diplomatieke oplossingen en taalgebruik ten spijt keerde Breda voorlopig weer terug in Habsburgse handen. De toon van het nieuwe bewind werd van hogerhand meteen gezet door persoonlijke schenkingen van duizenden guldens van onder andere de Infanta van Spanje, prinses Isabella Clara Eugenia.¹⁹⁵ De schenking aan de begijnen werd in ontvangst genomen door Anna Mechelman, een dochter van de (oud-)griffier van de stad.¹⁹⁶ Met name de jezuïeten zouden het voortouw nemen.¹⁹⁷ Een van de eerste zaken die Brussel dan ook ging regelen betrof de toelating van de diverse geestelijke orden: 'de patres Societatis Jesu, patres capucini, patres minorite en patres augustiniani' (respectievelijk de jezuïeten, capucijnen, franciscanen en augustijnen). Tot dan toe waren op een enkele kloosterling na geen mannelijke kloosters in Breda gevestigd geweest.¹⁹⁸ Het enthousiasme van de zittende magi-

¹⁹¹ SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1597-1602, f. 149; Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 49.

¹⁹² PNS, VI, 41; 52 en 224 (verzet van Medemblik); 237 (verzet van Leiden).

¹⁹³ Ibidem, 144; 207; 225; 248.

¹⁹⁴ Ibidem, 254.

¹⁹⁵ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 177.

¹⁹⁶ SAB, ORA inv.nr. 824, f. 53v-54 d.d. 25-08-1625.

¹⁹⁷ Van Miert, *Verhaal*, 9 e.v.

¹⁹⁸ *Tax*. 32 (1925) 187-209.

straat was echter niet groot, waarbij deze verontschuldiging verwees naar 'den sobren staet der stadt'.¹⁹⁹ De relatie tussen magistraat en geestelijkheid zou in elk geval in de eerste jaren moeizaam blijven, dit in tegenstelling tot die met de gouverneur.²⁰⁰

Hervestiging van diverse orden maken de stad tot een uitzonderlijk laat geval voor wat betreft de invoering van de Contrareformatie in de Republiek. De minderbroeders of franciscanen werden in eerste instantie geweigerd, om pas onder restrictie in 1631 alsnog te worden toegelaten. Daarbij werd hun aantal op achttien vast gesteld.²⁰¹ De augustijnen werden wel definitief geweerd. De bloei van de orden en het katholicisme werd echter deels teniet gedaan omdat de stad steeds meer werd tot een groot militair openluchtkwartier, waar voor duizenden (deels zieke) soldaten moest worden gezorgd. In 1628 werden daarom de zwarte zusters uit Den Bosch in de stad toegelaten die bekend stonden om hun verpleging.²⁰² Voor geestelijken die Breda aandeden was het overigens vanwege de retorsie uitkijken geblazen. In 1628 werd een van hen - 'eenen jesuit' - uit een konvooi onderweg van Breda naar Lier door soldaten uit Bergen op Zoom aangehouden. Hij was notabene gekleed 'in soldaetshabijt met een rapier aende zijde' en had zich verscholen in het koren. Pas na een uitgebreide zoektocht werd hij gevonden verborgen in een greppel 'als eenen haes, ende werden hem ierst kennende aen zijn cruijn'.²⁰³

Het bewind werd tevens muzikaal klank bijgezet. De 'faulden' van het orgel in de Grote Kerk werden in 1626 door mr. Maarten Posselius (orgelmaker wonend in Hoogstraten) 'geremerkeerd'.²⁰⁴ Het orgel was gehavend bij het beleg door de beschietingen en tevens niet meer geschikt voor de nieuwere, katholieke liturgische muziek. Libert Popta bleef overigens aan als stadsorganist maar tevens volgde de benoeming van zangmeester Herman Hollanders om de muziektraditie te herstellen.²⁰⁵ Deze kreeg goed betaald: een jaarlijks traktement van fl. 170.- en telkens vier gulden en vier stuivers voor het apart zingen van missen.²⁰⁶ Hiervoor was ook nog iemand anders in dienst: Lambert Denolette. Het interieur van de kerk werd eveneens opgefrist: zo werd in 1631-2 de sacristie in het kruiskoor van de pastoor geschilderd. Door de kerkmeesters en de pastoor werden verder 'allen t'houtwerck ende andere fraijcheijt vant heijlich graff vande capelle opt casteel' gekocht voor twintig gulden.²⁰⁷ Daarmee kregen onderdelen van de oude hofkapel een nieuwe bestemming.

Om het katholicisme te kunnen belijden waren naast geestelijken ook meer praktische zaken benodigd. In een speciale attestatie werden de vissers van Drimmelen bedankt voor het in Breda dagelijks te koop aanbieden van hun waren, zonder welke de vis- en vastendagen niet mogelijk waren.²⁰⁸ Men vreesde wel dat contributie (oorlogsschatting) hieraan een einde zou kunnen maken. Een andere steunpilaar

¹⁹⁹ SAB, OSA inv.nr. 13: AM 1625-34, f. 1v d.d. 20-06-1625.

²⁰⁰ Toebak, 'Een bisschoppelijke visitatie te Breda, augustus 1626', 82-85.

²⁰¹ *Manuscript Broekhuysen*, hoofdstuk 18. Zie verder: SAB, OSA inv.nr. 13: AM 1625-34, 17-01-1631. Vgl. Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, 270 die spreekt van 1632.

²⁰² SAB, OSA inv.nr. 222: brieven stadsbestuur 1625-29, litt. 83; 91a en 95. De orde was oorspronkelijk opgegaan in die van de begijnen, zie: Juten, *Cartularium*, 229-230 (no. 280); 230-231 (no. 282).

²⁰³ NA, ASG, inv.nr. 4952: Lias Loopende, brief d.d. 22 juli 1628.

²⁰⁴ SAB, ORA inv.nr. 824, f. 158-v d.d. 31-10-1626.

²⁰⁵ Fischer, 'Herman Hollanders'.

²⁰⁶ SAB, Archief kerkvoogdij, inv.nr. 37: f. 35-36.

²⁰⁷ Ibidem, f. 37 v.

²⁰⁸ SAB, ORA inv.nr. 824, f. 158 d.d. 26-10-1626. De visvangst te Drimmelen was een heikele kwestie gedurende het Spaanse interregnum omdat de bestemming ervan werd beschouwd als aanvoer naar de vijand, zie: *Res. S-G*, digitaal 3 januari 1626; 31 maart 1626; 6 januari 1627 en 11 juni 1629.

was de katholieke boekverkoper Jan Beekmans, die het gedurende de Staatse periode in de stad had uitgehouden zonder 'geusenboecken' te verkopen - ondanks aandrang hiertoe van de zijde van de predikanten.²⁰⁹ Vooral de vestiging van drukker Jacob Seldenslag in 1625 was in dat opzicht belangrijk; van zijn persen kwamen populaire, devote werkjes. Wel ontstonden er problemen omtrent zijn drukmonopolie.²¹⁰ Het volksgeloof uitte zich ondertussen door een hevige Maria-verering.²¹¹ De spirituele behoeften van de bevolking bleken al eerder in 1629 toen de twaalfjarige Maria de Lasco op wonderbaarlijke wijze zou zijn genezen 'van eene lammicheyt die sy hadde in haere beenen' door verering van een Mariabeeld in de Grote Kerk, een gebeurtenis die veel beroering wekte in de stad.²¹²

De diverse orden brachten een ander, aloud probleem naar voren: wie had het eigenlijk voor het zeggen in religieuzen - de Spaanse kroon of de bisschop van Antwerpen (gesteund door de Romeinse curie) - op de voet gevolgd door de onderlinge strijd tussen regulieren en seculieren. Dat er onderling al snel tweedracht heerste, blijkt bijvoorbeeld uit het gevecht om de vergeving van de prebende van de overleden vice-deken Nicolaas Asbroek. Deze werd uiteindelijk vergund aan de pastoor van Princenhage, Jacobus Vrancx, maar niet zonder verzet van deken David van der Mauden. De deken had de prebende voor zichzelf willen hebben om, voorzien van voldoende financiële middelen, zich in de stad te kunnen vestigen. Hij ging daarbij ver in zijn methoden:

De heere deken Mauden en heeft hierinne nijet wel gehandelt als dewelcke tegens wille ende dancke van mijn eerwaarde heere den bisschop van Antwerpen de ijerste brieven van recommandatie heeft achterwaerts gehouden, deselve heeft hemel ende aerde geroert om de voorsz. prebende te obtineren.²¹³

Met name met de positie van het kapittel was het vanaf het begin in 1625 problematisch gesteld. In de eerste plaats kwam dit doordat de leden ervan in de voorgaande periode verspreid waren geraakt, maar bovenal hield het vast aan de strenge bepalingen van het concilie van Trente. Dit bracht het notabene in oppositie tegen de nu volledig katholieke magistraat, met een meer wereldser blik.²¹⁴ De capucijnen op hun beurt ruzieden met de begijnen en tevens was er een geschil met het kapittel omtrent de inkomsten van de laatste.²¹⁵

Het begijnhof stond sinds 1627 onder leiding van Maria Michielssen uit Hoogstraten en telde blijkens een visitatie uit 1631 tien begijnen, waarvan vier uit Breda.²¹⁶ Het isolement van Breda ten opzichte van de Contrareformatie in de Spaanse Nederlanden blijkt tevens uit de afwijkende inrichting van het begijnhof. In uniformiteit met de overige begijnhoven dienden slechts bepaalde stoffen van blauwe kleur te mogen worden gebruikt, maar zij kregen hiervoor dispensatie omdat reeds andere kleuren en stoffen in gebruik waren.²¹⁷ Ook qua kleding was één begijntje een

²⁰⁹ SAB, ORA inv.nr. 824, f. 255v-256 d.d. 11-05-1629. Beekmans was dus eerder in de stad actief dan 1628, het jaar waarin hij zich op 3 april als poorter inschreef als boekverkoper uit Antwerpen. Vergelijk: Van den Oord, 'De boekdrukkunst', 244; 270 en Nauwelaerts, *De oude Latijnse school*, 62 die veronderstelt dat paters het niet konden dulden dat jongens van de Latijnse school inkopen deden bij een niet-katholieke boekhandelaar.

²¹⁰ SAB, OSA inv.nr. 222: brieven stadsbestuur 1625-29, litt. 156 brief J. van Putte d.d. 30-04-1629.

²¹¹ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 178.

²¹² *Tax.* 35 (1928) 169-179.

²¹³ SAB, OSA inv.nr. 222 litt. 70: brief G. van Ghilse d.d. 30-12-1627.

²¹⁴ Placidus, 'Jacobus Vrancx', 51-55.

²¹⁵ Juten, *Cartularium*, 227-228 (no. 279); 244 (no. 284); 230 (no. 281).

²¹⁶ *Ibidem*, 233-234 (no. 283)

²¹⁷ *Ibidem*, 237. Mogelijk hingen er tevens spiegels in Breda.

dissonant met haar ‘capuciengrauwen onderrock’. Ondanks de sterke positie van Vranckx, die geliefd was en in 1630 tot pastoor van Breda werd gewijd, bleef het vooral onderling tobben. Vanaf begin jaren dertig werden de problemen in de parochie groter. Nochtans kwam het katholieke leven tot bloei: in 1635 werd in een periode van twee maanden door de nieuwe bisschop aan meer dan tienduizend personen - jong en oud - het vormsel toegediend. Inmiddels was ook Ginneken tot parochiestatus opgewaardeerd, een dorp dat dan ook bijzonder anti-protestants gezind was.²¹⁸

Ging er van de herovering van Breda en de Contra-reformatie in deze periode nog een grotere regionale invloed c.q. bedreiging uit? Hiervoor is het nuttig om te kijken naar de situatie in Zevenbergen, dat weliswaar op Hollands grondgebied lag maar aan de Brabantse kant van het Hollands Diep. In 1627 vonden hier inderdaad voor het eerst in bijna een halve eeuw weer katholieke missen plaats, uiteraard zeer tegen de zin van de lokale predikant Sophianus. Via de classis Dordrecht bereikte dit nieuws de Staten van Holland, die op hun beurt de Staten-Generaal inlichtten. Deze talmde met een beslissing en vroegen de Raad van State en de prins om advies. De bal werd in eerste instantie min of meer teruggespeeld. Het praktiseren van de katholieke godsdienst mocht echter onder geen beding worden toegelaten. Na nadere berichten werd in tweede instantie tot een verbod besloten, maar niet in zoveel woorden. Wederom diende de situatie tot aan het Bestand hierbij als ijkpunt, ten opzichte waarvan de plaatselijke baljuw geen verandering mocht toelaten of commotie veroorzaken. Hij diende daarom met zachte hand de pastoor te dwingen tot het beëindigen van de openbare missen of anders dit te verhinderen: zo niet, dan zou alsnog van hogerhand militair worden ingegrepen.²¹⁹ We zien wederom dezelfde, ingewikkelde constellatie wanneer het religie betreft vanwege de diverse bestuurlijke schijven. Een verbod was maatschappelijk gezien ongewenst, maar desnoods onvermijdelijk: alles hing echter af van de mee- of tegenwerking van de plaatselijke officier.

De stedelijke reformatie na 1637

Voor de protestanten bood de verovering van de stad in 1637 nieuwe kansen en van bescheidenheid onder de predikanten was dan ook helemaal geen sprake. Hoewel als militaire operatie grondig gepland, bracht de herovering van de stad in 1637 de zielzorg wel in grote problemen: er waren geen predikanten voorhanden. Onmiddellijk na de inname werd daarom de predikanten van Ginneken, Leur, Terheijden, Oosterhout, Prinsenland, Roosendaal en Zundert door de prins gelast zich bij hem in het legerkamp te voegen, om daar provisonale orders te ontvangen en in Breda de kerkdienst te gaan verzorgen tot dat nieuwe predikanten waren aangesteld.²²⁰ Ook de beroeping van drie predikanten - Christianus Losecatius, Ludovicus van Renesse en Johannes Hanckius - gebeurde op hoogst ongebruikelijke wijze: zonder overleg met de classis of synode.²²¹ Hiermee werd tegelijk een precedent geschapen dat de verhouding publieke overheid-kerk in de tweede helft van de zeventiende eeuw zou schaden: de kwestie van beroepingen in Breda.

²¹⁸ *Sinte Geertruydsbronne*, 6 (1929) 101.

²¹⁹ *Res. S-G* digitaal 20 januari 1627; 6 februari; 17 maart; 19 en 29 juni en 10 september 1627. Zie verder: NA, Hof van Holland, inv.nr. 5232.10 en 5232.25.

²²⁰ NA, NDR inv.nr. 8012, f. 11r d.d. 12-10-1637.

²²¹ Hermans, ‘Rosa inter spinas’, 57.

De heer van Breda had als onderdeel van het patronaatsrecht tevens het benoemingsrecht van predikanten. In de praktijk bleek de beroeping een ingewikkeld samenspel tussen de prins, de magistraat, de kerkenraad en de classis. De bedoeling was dat er uiteindelijk een lijstje van drie predikanten werd opgesteld, uit wie door de heer kon worden gekozen door middel van een akte van despicie. Maar de heer liet soms tevens vantevoren al blijken wie hij op het oog had. De onenigheid begon al direct in 1638 met het beroepen van Lodewijk Gerardus van Renesse en Johannes Hanckius, dat gepaard ging met een dispuut met de Zuidhollandse synode.²²² De problemen die hier ontstonden lagen in de formele sfeer aangezien er nog geen kerkenraad in de stad fungeerde. De benoeming van Renesse zou overigens cruciaal blijken, omdat hij zich ontpopte tot de felste voorstander van de stedelijke reformatie.

De kerk die de autoriteiten in 1637 weer in bezit namen was ondertussen volgeklad met graffiti. De Spaanse soldaten hadden allerlei opschriften aangebracht, die vlak na de verovering persoonlijk door Frederik Hendrik werden bekeken.²²³ Zo viel er boven de zuidpoort onder andere '*aMbrosI SpInoLa VigILantIa breDa eXpUgnata*' te lezen. De prins bracht bij zijn bezoek in herinnering 'dat de stad alleen door de hulp van God in zooveel dagen in 't gezicht van den vijand is ingenomen'. Tevens stond hij erop, als een teken van zijn edelmoedigheid, dat de opschriften niet verwijderd zouden worden – in tegenstelling tot bijvoorbeeld in 1625, toen de vijand het turfschip op de binnenplaats van het kasteel nog uit wraakzucht had verbrand.²²⁴ In plaats hiervan liet hij 'een groot swart tafreel met een lijst ten deelen vergult ophangen tegen het groot oxaal waarop met goude letteren het jaarschrift van de heer van Zuylichem gesteld werd'.

De stedelijke autoriteiten streefden op hun beurt zoveel mogelijk rust na ter bevordering van de algemene welvaart. Een normalisering van de onderlinge verhoudingen tussen de diverse gezindten was hiervoor uitermate gewenst. De houding van de kerkenraad in deze lijkt daarentegen in eerste instantie bepaald te zijn geweest door de diverse predikanten, en dan vooral de meest radicalen onder hen - de zogenaamde Voetianen. Zij stonden een harde lijn voor waarin slechts verwijdering van katholieken uit alle geledingen van de samenleving goed genoeg was. Zij zagen het als hun taak te fulmineren tegen 'paepse stouticheden', 'afgoderij' en wat dies meer zij. Voor de kerkenraad werd het al gauw duidelijk dat er naast een externe vijand - in de vorm van de autoriteiten, speciaal de drost - evenzeer een interne tegenstander viel te bespeuren. In de beginjaren betrof het vooral de activiteiten van 'paep Herman', oftewel de pastoor van Princenhage Herman Holthuyzen. Diens parochiekerk werd na 1637 het centrum van activiteiten voor de katholieke inwoners van de stad, waarvan er zo'n kleine duizend elke zondag langskwamen. Een dergelijke massale uittocht van bewoners kon uiteraard niet onopgemerkt blijven of ongereguleerd. Oud-schepen mr. Johan van Ceters had in zijn testament daarom reeds geld opzij gelegd voor de aanleg van een verharde klinkerweg van de Haagpoort naar de kerk, iets waar zijn weduwe Elisabeth Rovers verder zorg voor moest dragen.²²⁵ Direct na de reductie had zij reeds aan Constantijn Huygens geschreven omtrent de positie van de geestelijkheid.²²⁶ De kerkenraad probeerde uitvoering

²²² SA, II, 160-61: art.17; 1638.

²²³ *Briefwisseling Huygens*, II, 334-335.

²²⁴ *Ibidem*, II, 1745; 1768: brieven van Johan van Aerssen.

²²⁵ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 182.

²²⁶ *Briefwisseling Huygens*, II, 331-332 (briefnr. 1759) en 375 (briefnummer 1873).

van haar plannen te frustreren door een rechtszaak tegen haar aan te spannen maar tevergeefs.²²⁷

Uitvoering van de door de predikanten voorgestane harde lijn vereiste samenwerking met politie en justitie. De houding van de magistraat in deze en eventuele personele banden tussen kerkenraad en de politieke elite was minder belangrijk dan de houding van drossaard of schout. In de generaliteitslanden liepen telkens de verhoudingen tussen de geestelijke en wereldlijke overheden hierop stuk.²²⁸ Drossaard Van Aerssen werd kort na 1637 enige tijd uitgesloten van het avondmaal; duidelijk geen goed begin.²²⁹ Diverse verzoeningspogingen leverden niets op totdat twee schepenen, Johan van Hertsbeke en Isaac Noirot, tussenbeide kwamen.²³⁰ Een dergelijke publieke ruzie was schadelijk voor de interne verhoudingen en hun bemiddeling was dan ook onontbeerlijk. Ondermijning van het wereldlijk gezag door kritiek vanuit de kerk lag gevoelig in de Republiek; tussen niet-optreden en gedogen lag daarentegen een fijne lijn. In tegenstelling tot de kerkenraad, beseften de stedelijke bestuurders beter dat Breda in essentie een katholieke samenleving was. Structureel optreden hiertegen was onmogelijk. Slechts voor de vorm werd daarom af en toe een voorbeeld gesteld; voor het overige werden de katholieken als groep zoveel mogelijk met rust gelaten.

Onthullend in dat opzicht is tevens het rekest van de classis Breda enkele jaren na de reductie. Eerder, in 1643, had men van de domeinraad te horen gekregen 'dat die vande ghereformeerde religie haer sullen wachten en onthouden van eenighe schandael te geven ofte eenighe occasie daertoe te veroorsaecken'. Niet de katholieken maar zij waren de aanstichters! Geen wonder dat deze maatregel, die in hun ogen eerder leidde 'tot stijvinghe, dan tot weeringhe vande paepsche afgoderij', als bijzonder grievend werd ervaren. De gereformeerden klaagden in elk geval het hardst; zij wensten niet 'te doen duijcken onder t'jock van t'pauzdom'. De katholieken dienden met hun processies binnen hun kerken te blijven.²³¹ Maar hoe de verhoudingen lagen, blijkt enige maanden later wanneer de drossaard wordt gelast ervoor te zorgen dat de gereformeerden niet door de katholieken worden gedwongen 'tot eenige paepsche superstitionen' en dat deze zich gedeisd dienden te houden. In Breda was het soms net de omgekeerde wereld.

Katholieke geestelijkheid na 1637

De reductie van Breda in 1637 wordt over het algemeen gezien als een complete religieuze victorie. Van heinde en verre stroomden dagjesmensen toe om de veronderende uittocht van de Spanjaarden gade te slaan. Prinses Amalia kwam speciaal met drie koetsen uit Den Haag met haar gevolg om vanaf een duintop onder een opgericht tentafdak toe te kijken.²³² Behalve het vele oorlogstuig trok met name de passerende geestelijkheid de aandacht, waaronder 'sestien capucynen in groote devotie, een dragende een root-kruys met de teecken van de passie daeraen hangende'. Als laatste werd de stoet afgesloten door circa honderdvijftig Spanjaarden en Napolitanen. Volgens een brief van Frederik Hendrik telde het garnizoen dat op

²²⁷ SAB, Archief Kerkenraad inv.nr. 1: notulen 1638-42, f. 113-114.

²²⁸ Kok, *Dekenaar in de steigers*, 367; 372 e.v.

²²⁹ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 183.

²³⁰ SAB, Archief Kerkenraad inv.nr. 1: notulen 1638-42, f. 159 d.d. 01-12-1640.

²³¹ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 151r-v: niet gedateerd, maar met een apostille van 24 november 1643.

²³² Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh*, IV, 578-80.

10 oktober de stad uittrok 'ontrent 2000 weerbare mannen', naast nog de gekwetsen, zieken en officieren.²³³

Krachtens de termen van de capitulatie werd de geestelijkheid geacht de stad te verlaten. Zij had nog, samen met de magistraat, onderhandeld over de akkoorden omtrent de overgave van de stad.²³⁴ Reeds op 8 oktober schreef de prins dat de geestelijkheid, die vanuit het platteland de stad was ingevlucht, na de capitulatie vier weken lang haar privé-zaken mocht regelen in de plaatsen waar ze vandaan kwam.²³⁵ Enige maanden later schreef de prins speciaal aan de gouverneur de kanunniken 'bij oochluijckinge' toe te staan mits zij zich gedroegen, geen missen hielden en op voorwaarde dat zij zich gereed maakten voor vertrek.²³⁶ Waarschijnlijk vertrokken zij pas begin 1638 toen er tevens diverse aanvragen bij de domeinraad binnen kwamen voor inning van achterstallige bedragen.²³⁷ Het betrof hier renten en pachten over de periode 1625-37, maar tevens nog de tienden van het jaar 1637 zelf. Op de dag van de reductie kregen de kanunniken een aanbod om van hun financiële aanspraken af te zien, in ruil voor een lijfpensioen van vijfhonderd gulden.²³⁸ Drie weken later werd griffier Buysero naar Breda gestuurd om, samen met de rentmeester, van de kanunniken alle relevante documenten in te vorderen plus een lijst samen te stellen van de nog aanwezige kanunniken en hun collaties.²³⁹ Hieruit mogen we concluderen dat de kanunniken op het aanbod zijn ingegaan. De opgestelde inventaris van de reeks papieren - in totaal 65 registers, dozen, manualen etc. - is bewaard gebleven; hieruit blijkt tevens dat er zich nog altijd acht kanunniken in de Baronie bevonden en drie daarbuiten.²⁴⁰

De pachters werden er ondertussen aan herinnerd dat zij hun betalingen voortaan in handen van de rentmeester moesten doen.²⁴¹ In 1643 bepaalde de prins echter dat de kanunniken de pachten en renten over de periode 1625-37 alsnog zelf mochten innen, hoewel zij hiertoe wel ieder apart een verzoek moesten indienen.²⁴² Dit was ongetwijfeld een reactie op de veelvoud van klachten waarmee de kanunniken en hun rentmeester van het interregnum, Christoffel de Bot, de domeinraad bestookten. De memorie van rentmeester Adriaan Verelst hierover is interessant, omdat hij ingaat op enkele verschillende beneficiëes en hun geschatte jaarlijkse opbrengsten.²⁴³ Sinds de aanwezigheid van de kanunniken in Breda vanaf 1303 waren er

²³³ NA, ASG inv.nr. 3196: resolutie 13 oktober 1637. De aparte verdragsartikelen (18 punten) met het garnizoen onder leiding van gouverneur Foudrin zijn als eerste bijlage te vinden in Henry Hexham's *Iovrmael ofte een ware ende kort verhael*. Zie ook: NA, NDR inv.nr. 8011, f. 24-25 (gedrukt) d.d. 07-10-1637.

²³⁴ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 22-23v d.d. 07-10-1637: 'copie-articulen gheproponeert by de geestelijckheyt' etc. (gedrukt).

²³⁵ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 149r d.d. 08-10-1637.

²³⁶ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 36 d.d. 03-12-1637.

²³⁷ Ibidem, f. 40 e.v.

²³⁸ NA, NDR inv.nr. 7975, f. 102r d.d. 07-10-1637.

²³⁹ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 26 d.d. 27-10-1637.

²⁴⁰ Ibidem, f. 28-34v d.d. 14-11-1637. Het ging om: vice-deken Jacobus Malderus (collatie overgenomen van Dilemus; Joannes Crasbeeck (ibidem van Fabri); Wouter van Oeckel (ibidem van Van den Berge); Martinus Nouwen (ibidem van Hegelsom); Jacobus Vrancx (ibidem van Van Asbroeck); Franciscus van Eijnhouts (ibidem van Hobweck; daarvoor Le Clercq); Joannes vanden Bosch (ibidem van Kieldoncq); Augustus Cools (ibidem van Wachmans); Henricus Kampen te Leuven, Davidt van Mouwden te Brussel (ibidem van Vorssel) en Philippus Albertus de Kessel te Rijssel (ibidem van Hechts, daarvoor Keeremans).

²⁴¹ Ibidem, f. 37 d.d. 12-01-1638.

²⁴² Ibidem, f. 53-v d.d. 01-06-1643; idem, f. 54 d.d. 27-06-1643.

²⁴³ Ibidem, f. 47-49: Adriaan Verelst aan Frederik Hendrik d.d. 25-07-1638. De zes kapelaans waren: Johannes vande Perre: St. Joris-altaar in de Grote Kerk en 'H. Marie et Catherine' in het begijnhof (fl.59.- plus fl.58.-); Petrus Banaij: St. Jacob in de Grote Kerk en altaar van 'H. Marie et Gregori' (fl.50:10 en fl.66.-); Henricus Heijmans: St. Joos-altaar in het Gasthuis en 'H. Marie et Catharine' in de Grote Kerk (fl.35.- en fl.50.-); Marsilius de Roij: 'de cappelrije Theobaldi, Joris Evangelisten et Catharine' in de Grote Kerk (fl.30.-); Henricus Verhagen: St. Jan Evangeliste-altaar in de Grote Kerk en een kapel te Teteringen (fl.59.- en fl.17:10); Johannes Jacobus van Oudera: 'Annen et Catharinen' in de Grote Kerk (fl.37:15).

tientallen, zo niet enige honderden van dergelijke beneficië gesticht. Een beneficië bestond doorgaans uit tal van renten en pachten, waarvan het beheer en de inning veel tijd kostten. Priester en kapelaan Claes van Nieuwelant beschikte bij zijn dood bijvoorbeeld over twee beneficië: die van 'ons lieffvrouwen altaer' en dat van het 'Sint Jan Evangelista althaer'. De eerste was verdeeld over tien personen; de tweede over maar liefst eenendertig.²⁴⁴ In 1645 stemde de prins ermee in dat vijf kape-laans en suppoosten levenslang de opbrengsten van het hen toebehorende beneficië mochten blijven behouden, mits de rechten ervan na hun dood vervielen aan de prins.²⁴⁵ De rentmeester had berekend dat hun gezamenlijke aanspraken in totaal fl. 355.- bedroegen.²⁴⁶

Al eerder zijn de werkzaamheden van de rentmeester van de geestelijke goederen in deze ter sprake gekomen.²⁴⁷ De factor tijd zorgde in zijn beheer voor flinke complicaties: wie behoorde wat toe, had waar recht op en was iedereen hiervan nog wel op de hoogte? De geestelijke goederen bleven zodoende een rol spelen, ook in het leven van protestantse regenten. Vader en zoon Van Nieuwenhoven, beiden ge-promoveerd medicus (de zoon was schepen van 1658 tot 1660) voerden vele jaren het beheer over diverse beneficië.²⁴⁸ Daarnaast waren regenten, evenals de andere burgers, huis- en grondbezitters in de stad en als zodanig schatplichtig aan geeste-lijke goederen. De overgrote meerderheid van dit soort bedragen varieerde van een aantal stuivers tot enkele guldens op jaarbasis. Inning hiervan moet een enorme klus zijn geweest. Onduidelijk is in hoeverre de bereidwilligheid tot betalen mede afhing van de religieuze gezindheid van de betrokkenen of dat niet-betaling eerder geschiedde uit pure onwetendheid. Mr. Arnout van Sonst, die zelf katholiek was en diverse malen tienraad was geweest, had sinds 1591 niets betaald aan geestelijke goederen voor het St. Jan Evangelist-altaar zoals dat op zijn huis werd geheven; de protestant Jan Damen, grondlegger van het Bredase protestantse regentengeslacht Damisse, had zelfs niets meer aan rechten betaald voor zijn woning sinds 1582.²⁴⁹ In 1642 brak er onenigheid uit over het eigendom van het hoogaltaar in de Grote Kerk. In 1637 was men vrijwel direct begonnen de altaren uit de kerk te slopen.²⁵⁰ De kanunniken meenden dat dit altaar ooit in hun opdracht was gemaakt en betaald en als zodanig onder de termen van de capitulatie viel. Dit hield in dat zij er vrij-elijk over mochten beschikken. De kerkmeester, Jan d'Assignies, vond echter dat het altaar geschonken was aan de magistraat; bovendien had hij het reeds verkocht aan het kapittel van Hoogstraten.²⁵¹ De kanunniken waren in dat opzicht dus te laat, maar wilden in elk geval nog wel de opbrengsten ervan. Een groter wordend pro-bleem met het vorderen van de tijd betrof het overlijden van de beneficiëhouders der prebenden, die op de diverse altaren waren gevestigd. Het laatste wat in dat op-zicht van de kapelaans wordt vernomen, dateert van 1664. Augustus Cools dient dan een rekest in, mede namens anderen, om 'achterstallen' uitbetaald te krijgen.²⁵² Hoewel de rentmeester niet ontkende dat er nog enige restanten waren - hoewel

²⁴⁴ Ibidem, f. 62-67v zonder datum; het beheer ervan was in handen van Jan Aertssen van Loon.

²⁴⁵ Ibidem, f. 55 d.d. 04-06-1645. Het betrof: Jan vande Perre, Hendrick Heijmans, Hendrick Verhaegen, Servaes van der Stegen en Jacques vander Oudera. Voor de inhoud van het request, zie: ibidem, f. 56 zonder datum. De ordonnantie werd op 6 november 1653 opnieuw bevestigd, zie: ibidem, f. 71

²⁴⁶ Ibidem, f. 57: Adriaan Verelst aan Buysero d.d. 06-03-1645. Zie verder folio 58-59 'aenmerckingen'.

²⁴⁷ Zie hoofdstuk drie.

²⁴⁸ Ibidem, f. 47v.

²⁴⁹ Ibidem, f. 64. Vestbrieven; Jan Damen (Vismarkt): in principe vererfd en cijnzen op de nieuwe eigenaar.

²⁵⁰ Van Wezel, *De-Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 361.

²⁵¹ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 51 zonder datum.

²⁵² Ibidem, f. 73-v zonder datum.

‘seer weijnich van importantie’ - sloeg hij het verzoek toch af. Met name de aanspraken van Cools zelf kon hij maar moeilijk verteren: ‘den suppliant is seer vervallen in schulden, ... alsoo arrest op arrest op sijn pensioen moet verwachten, ende hij seer armelijck met sijn huijsvrouw laetst uijt Den Hage mede gebracht can leven’.²⁵³ Cools had diverse pogingen gedaan de pottenbakkerij in de Baronie te bevorderen, maar kennelijk tevergeefs. De betaling van pensioenen aan katholieke geestelijken werd uiteindelijk in 1669 gestaakt.²⁵⁴

Klooster en begijnhof

In 1637 werd, evenals eerder in 1590, door de heer sauvegarde verleend aan de kloosters in de stad.²⁵⁵ De inwonsters werden daarmee onder zijn persoonlijke bescherming gesteld en mochten blijven, mits zij jaarlijks opgave deden van hun aantal en de inkomsten.²⁵⁶ Halverwege 1638 werd met de magistraat een akkoord gesloten omtrent de bouw van barakken op het erf.²⁵⁷ Aan de onaantastbaarheid van de geestelijke goederen werd daarmee snel paal en perk gesteld, maar de gemeenschap werd daarmee nog niet op uitsterven gezet.

Eind 1640 - begin 1641 raakte de vrouwengemeenschap in het klooster van St. Catharinadal in rep en roer, omdat Frederik Hendrik de adellijke juffrouw Margaretha Carolien Alexandrina de Licques toestond, weliswaar op eigen kosten, haar intrek te nemen.²⁵⁸ De Licques was daar geen onbekende, want zij had er reeds enige jaren ‘geretireert’. Het voltallige gezelschap verzocht de prins echter van dit idee af te zien: ‘opdat wij den heer met ruste mogen dienen, dewelck ons anders seer groote onruste sal veroorsaken, want wij altemael divers sijn van haere humeuren, ende oock andere opspraken soo vande roomscatholique als vande religie veroorsaken’.²⁵⁹ Waarom deed Frederik Hendrik zoveel moeite voor een ogenschijnlijk lastig sujet, die bovendien verwikkeld was in een proces tegen de bisschop van Gent? De Licques was van Brabantse adel; verder had zij ‘vele gequalificeerde vrienden ende bloetverwanten’, onder andere in Portugese koninklijke kring, de vrouwe van Ranaus maar tevens dichter bij huis zoals ‘de jouffrouwen van Mero-de’.²⁶⁰ Behalve een onruststoker, werd zij tevens van religieuze dwaalwegen beticht. Haar herintrede laat in elk geval zien dat kloosters niet noodzakelijkerwijs plaatsen van geestelijke rust waren en evenzeer gepolitiseerd konden raken.²⁶¹

Het is duidelijk dat het hier niet om zomaar iemand ging en dat Frederik Hendrik zijn uiterste best deed. Het was dan ook des te spijtiger dat burgemeester Van Aerssen door een ‘ongemack’ aan zijn been aan huis was gebonden, maar hij stuurde wel zijn vrouw naar het klooster om de priorin ‘vriendtlijck t’ontfangen, ende wel t’accommoderen’.²⁶² De proost, Balthasar Cruyt, was ondertussen naar Den Haag

²⁵³ Ibidem, f. 75-v d.d. 22-04-1664.

²⁵⁴ *Sinte Geertruydsbronne*, 8 (1931) 165-166.

²⁵⁵ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 556r-v d.d. 24-10-1637.

²⁵⁶ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 105 d.d. 28-10-1637; ibidem, f. 193.

²⁵⁷ ibidem, f. 119-v d.d. 15-04-1638. Zie verder: ibidem, f. 122 d.d. 30-05-1643.

²⁵⁸ ibidem, f. 107 d.d. 20-12-1640. Zie over dit voorval verder: Sponselee-De Meester, ‘Margaretha Carolien Alexandrina de Licques’.

²⁵⁹ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 108 d.d. 28-12-1640: ondertekend door prior Berbel Ortinx (priorin Barbara Ortinx); sub-prior Marie Nelst; Catharina Mutsaerts, Cecilia Wouters, Siarda vander Plas, Norberta Crujsaerts, Dinna Mutsaerts, Jenneken Horiourts, Christina Chrill, Catharina Herwerts, Anastasia Bellens, Catharina de Vos en Catharina Snijders.

²⁶⁰ ibidem, f. 111 d.d. 17-01-1641.

²⁶¹ Brown, *Immodest Acts*, 89-90.

²⁶² NA, NDR inv.nr. 8011, f. 112 d.d. 26-01-1641.

vertrokken. Dankzij een briefje van De Licques aan griffier Buysero is bekend dat hij de bezwaren tegen haar in hoogst eigen persoon kenbaar had gemaakt. De discussie rondom haar persoon werd haar vervolgens te veel 'want het mij extrem op-presseert op sulck fatsoen overvallen te worden'.²⁶³ Zij verzocht de griffier 'in mijn faveur' met de prins over de ontstane situatie te overleggen. De prins gaf de priorin daarop nogmaals in 'serieuze bedenckinge' haar accommodatie te geven, gelet op het feit dat zij 'soo wel geparenteert is, ende soo vele vrunden te hove heeft'.²⁶⁴ De Licques werd uiteindelijk inderdaad opgenomen, maar haar gebiedende wijs zou voor problemen blijven zorgen.²⁶⁵

Eind 1644 wensten de proost en de religieuzen definitief uit Breda te vertrekken en zich in de Baronie op het platteland te vestigen.²⁶⁶ Proost Cruyt zocht in eerste instantie naar een vestiging in de Zuidelijke Nederlanden, maar dat liep op niets uit. Uiteindelijk werd in de loop van 1646 in Breda een akkoord bereikt met de autoriteiten over verlating van het klooster wegens de aanstaande komst van de Illustre School, die zou worden gevestigd in de achtergelaten gebouwen. Daar waar het klooster eens een bloeiende school had gehuisvest, moest het nu plaatsmaken voor een andere. De kloostergemeenschap nam in eerste instantie haar intrek in de St. Anthonis-kapel van Den Hout onder Oosterhout en later het kasteeltje de Blauwe Camer, waar zij nog tot op de dag van vandaag is gehuisvest.²⁶⁷ Na haar vertrek ontspon zich de gebruikelijke discussie over betaling van achterstallige renten en cijzen. Wel hield men nog een erf in de stad in de Katerstraat aan, dit als eventueel refugium (toevluchtsoord) in tijden van oorlog. Ondanks de aanvankelijk grote plannen omtrent de Illustre School werd dit college op deze locatie geen groot succes. Wegens deze mislukking bleven de gebouwen weldra deels leeg staan, wat prinses Mary later een goed excuus verschaft om de vertrekken te gebruiken als een soort opvanghuis voor royalistische ballingen. Haar eigen broer (de toekomstige Engelse koning Karel II), Edward Hyde, Earl of Clarendon en zijn gezin, David Lesley en George Lauder verbleven allen korte of langere tijd in het klooster.²⁶⁸

In 1666 verzocht de kloostergemeenschap tijdelijke terugkeer naar de inmiddels grotendeels verlaten gebouwen, speciaal 'den refter ende het sieckhuijs' plus nog een of twee leegstaande kamers daarin onderdak te kunnen vinden: 'de supplianten beducht sijnde voor een invasie ende overloop van soldaeten'.²⁶⁹ Door armoede waren zij niet in staat geweest een huis in de stad te kopen; volgens de voorwaarden van hun vertrek moesten zij bovendien eerst toestemming vragen aan de heer van Breda voor vestiging in de stad. In het kader van de schermutselingen in de regio werd hun dit verzoek toegestaan. Volgens een oude regeling moest door de stad tevens onderdak worden geboden aan de abdis van Thorn en haar kapittel. In de akte van uitgifte van het huis 'de herberge van thoor' (later Het Wapen van Nassau geheten) uit 1421 dienden de zolders als opslagruimte voor stadsrogge te worden gereserveerd en voor het overige 'cameringe, beddingen, pot, pan en andere servitien naar behoren', plus stalling voor acht paarden.²⁷⁰ Om zichzelf te vrijwaren van

²⁶³ *ibidem*, f. 114 d.d. 31-01-1641.

²⁶⁴ *Ibidem*, f. 118-v zonder datum.

²⁶⁵ Sponselee-De Meester, *Het norbertinessenklooster*, 245 e.v.

²⁶⁶ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 128 e.v.

²⁶⁷ Sponselee-De Meester, *Het norbertinessenklooster*, 163 e.v. noemt dit tijdelijk onderkomen niet.

²⁶⁸ Hallema, 'De Oranjevorsten'.

²⁶⁹ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 168: zonder datum.

²⁷⁰ SAB, ONA inv.nr. 169, f. 78-v d.d. 06-07-1665.

eventuele verdenkingen, liet burgemeester Van Berlicum in 1665 speciaal aantekenen dat het gezelschap eerstdaags wettig in de stad zou verblijven.

Bijna dertig jaar later, ten tijde van de Negenjarige Oorlog, deed het klooster van St. Catharinadal opnieuw een verzoek tot refugium. Ditmaal was men bereid het eigen erf in de Katerstraat te verkopen, in ruil waarvoor men graag een huis in de stad wilde kopen om 'daerin te refugieren, en deselve tot bewaringe van hare schriften, meublen, granen, en andersints te gebruijcken'.²⁷¹ Rentmeester Huybert Kip was maar al te zeer bereid het erf aan te kopen voor fl. 2.800.-. 'tot meerder commoditeit van zijn hujs daernevens aengelegen hoognoodig van doen heeft'. De rentmeester kon zo zijn eigen privé-bezit op ongetwijfeld gunstige voorwaarden aanzienlijk uitbreiden.

Onder leiding van de jezuïeten was het begijnhof gedurende het Spaanse interregnum danig opgebloeid. Bij een inventarisatie ten behoeve van de prins na de reductie in 1637 bleken er negentien begijnen te verblijven plus nog eens acht die in het kader van de retorsie tijdelijk uit Turnhout en Hoogstraten in de gemeenschap van Breda waren opgenomen.²⁷² Het begijnhof in de Katerstraat plus de roerende en onroerende goederen en het personeel werd op 5 november van dat jaar door Frederik Hendrik *sauvegarde* verleend.²⁷³ In een nadere akte werd verder besloten de poort van het begijnhof en de St. Wendelinuskapel gesloten te houden ter voorkoming van eventueel contact met en molestaties door de militie.²⁷⁴ Het begijnhof werd als het ware van de stad afgezonderd: toegang was alleen nog mogelijk met toestemming van de magistraat of de commandeur. Er mochten geen openbare diensten meer in de kapel plaatsvinden. In weerwil van de heer had de drost echter de kerk op het begijnhof tijdelijk opengesteld voor diensten.²⁷⁵ In 1648 werd hem daarom gelast de kapel definitief te sluiten en de toegang naar het begijnhof af te sluiten. Tegelijkertijd moest er een deur en uitgang in worden gemaakt die vrij op de straat uitkwamen.²⁷⁶

Dit alles vermoedelijk in preparatie voor het gebruik ervan door de Waalse gemeente, waar Frederik Hendrik eerder concessie toe had verleend.²⁷⁷ Dit druist uiteraard in tegen de voorwaarden die als gevolg van de capitulatie in 1637 waren gesteld en een rekest van de meesteres en haar begijnen liet dan ook niet lang op zich wachten. In hun ogen was het de drossaard geweest die met zijn actie de kerkelijke ruimte opnieuw had geopend. De Waalse predikaties, die erin plaatsvonden, hadden voor de begijnen bovendien tot overlast geleid omdat de in- en uitgang over hun erf liep. Op hun klachten hierover bij de prins had deze de drossaard gelast een nieuwe uitgang op de straat te maken en de oude af te sluiten; dit was kennelijk nog

²⁷¹ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 171 d.d. 12-12-1696 en verder. Niet genoemd in Sponselee-De Meester, *Het norbertinessenklooster*.

²⁷² NA, NDR inv.nr. 8011, f. 194-v. Hun namen zijn: meesteres Margriet van Gheel (volgens de visitatie van 1631 gearriveerd in Breda in 1626, afkomstig van Hoogstraten), Maeyken Michielssen (waarschijnlijk de voormalig meesteres Maria Michielssen), Anneken Cornelis (volgens de visitatie van 1631 uit Baarle), Maeyken de Bruijn (waarschijnlijk Maria Johannis de Bruyn uit Baarle volgens de visitatie van 1631), Aeltjen Dietmans, Maeyken van der Heijden (waarschijnlijk Maria Henrici van der Heyden uit Breda volgens de visitatie van 1631), Jenneken Jans, Peerken van der Vloet, Adriaentken Michielssen, Perijntken Dielissen, Maeyken Donckers, Ida van den Sande, Gheertruijt Vis, Helena Eeltkens, Elisabeth van Dunenborch, Maeyken Wiegheers, Jenneken Wijnen, Cornelia Hulshouts en Catalijn van Doren. De buitenstaanders waren: Catalijn Blijens, Margriet Blijens, Catalijn van Nieuwenhuijsen, Willemijntjen Anthonissen, Adriaentken Vermetten, Adriaentken Kreeten, Jenneken Kreeten en Magdaleen Kreeten.

²⁷³ Ibidem f. 198-v d.d. 05-11-1637. Zie ook: Juten, *Cartularium*, 246-247 (no. 286).

²⁷⁴ Ibidem, f. 199 d.d. 05-11-1637. Zie ook: Juten, *Cartularium*, 247-248 (no. 287).

²⁷⁵ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 171r-173r: memorie van Buijsero.

²⁷⁶ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 207 d.d. 28-07-1648.

²⁷⁷ Ibidem, f. 208 d.d. 19-11-1648.

altijd niet gebeurd. Bovendien werden er nu voorzichtig pogingen ondernomen om enkele van hun huizen 'te appropriëren tot anderen gerieve'. De begijnen vreesden, na het verlies van hun kapel, verdere uitholling van de sauvegarde die telkens door elke nieuwe heer van Breda moest worden bekrachtigd.²⁷⁸ Zij brachten daarom bij prins Willem II in herinnering dat met graaf Hendrik III van Nassau in 1531 was overeengekomen dat deze enige huizen bij het kasteel van hen zou overnemen - waarschijnlijk met het oog op de toenmalige verbouwing - in ruil waarvoor de begijnen haar hun huidige onderkomen was vergund, dat zij in eeuwigheid mochten behouden.²⁷⁹ De begijnen moesten zich echter de overlast laten welgevalen en een deel van hun terrein alsnog afstaan.²⁸⁰ Uit een brief van drossaard Cornelis van Aerssen is bovendien bekend dat zich in deze jaren nog een veel pikantere kwestie rond de begijntjes afspeelde:

De saecke van het bagijnhof hebbe bevonden te staen in sulcken staet als u ed. mij heeft geschreven. Het stont opt point van veranderinge, ende dit was alles bedectelijck geresolveert bij den bischop, op eenige miscontentementen tussen de ionge bagijnen, ende haerde maistresse geresen, over het tracteren ende bedectelijck admitteren, van eenen fraien iongen, minnebroeder, met denwelcken het de ionge bagijntien hielden. Ende hieruijt sijn naer ick verstaen kan dissentien geresen, doch soo ras ick u ed. brief hebbe gelesen, soo hebbe soodanige ordre gestelt, dat alles in den selfden ouden, vasten staet, sal blijven.²⁸¹

Hoewel verdere achtergrondinformatie over deze affaire ontbreekt, zien we in elk geval dat de verstandhouding tussen de autoriteiten in Brussel, Den Haag en Breda goed was: wat alleszins tot een openbaar schandaal had kunnen leiden, werd in goed onderling vertrouwen geregeld.

Ruim een halve eeuw later blijkt waar de sauvegarde toe had geleid: het begijnhof telde op het eind van de zeventiende eeuw 59 inwonsters, ruim het dubbele dus van in 1637.²⁸²

De politieke reformatie (1648-1660)

De classis had al voor de Vrede van Munster (1648) bij Frederik Hendrik en de Staten-Generaal aangedrongen op standvastigheid in het optreden tegen de katholieken 'bij uytwerkinge van een goddelicke, eerlicke, ende versekerde vrede'. De baron diende

met een heijligen ijver, sijn macht, ende autoriteijt, niet alleen als haeren baron, ende lant-heere, maer oock als gouverneur, ende vorster-heer ten besten van alle gereformeerde kercken, daer henen gelieve te richten.²⁸³

Te meer daar noch de koning van Spanje in de Baronie politieke soevereiniteit pretendeerde, noch de geestelijke jurisdictie aan de bisschoppen van Antwerpen vanwege de staat ooit was toegestaan. Doorvoering van de politieke reformatie lag echter gecompliceerd omdat de heer in de Baronie vrijwel soeverein was en zonder tussenkomst van de Staten-Generaal regeerde.

²⁷⁸ Ibidem, f. 209 d.d. 03-01-1649; f. 220 d.d. 25-07-1653.

²⁷⁹ Ibidem, f. 210-v zonder datum maar van 1649, zie: ibidem, f. 209.

²⁸⁰ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 269.

²⁸¹ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 235r d.d. 06-02-1650.

²⁸² Vriendelijke medeling Ton Kappelhof.

²⁸³ NA, NDR inv.nr. inv.nr. 7982, f. 155r-156r: niet gedateerd.

De eerste stap na de vrede was de kerken te zuiveren en de predikanten te faciliteren. Op aanraden van de classis wegens verwacht verzet bij de naasting van kerken machtigde de heer de gouverneur om een detachement van diens garnizoen voorlopig in de dorpen onder te brengen.²⁸⁴ De drossaard ontraadde hem dit echter: dwang van bovenaf was in religieuze zaken in de Baronie niet de geëigende weg. Hiermee zou men de bevolking eerder tegen zich in het harnas jagen dan een positief effect bereiken. Direct na de vrede had de heer aanschrijving gedaan aan de drost 'om terstonts sonder eenigh uytstel, de kercke te doen suiveren van alle beelden, paepsche ornamenten en wat daerin soude moghen bevonden werden' en in de Baronie overal de kerken met een publieke prediking in bezit te nemen.²⁸⁵ De volgende dag vaardigden de Staten-Generaal een plakkaat uit dat alle geestelijken binnen acht dagen het land uit moesten. De domeinraad maakte daarin nu een eigen afweging op grond van bepaalde soevereiniteitsaanspraken.²⁸⁶ Een dag eerder had de prins namelijk alleen gelast de kerken in te ruimen. 'Maer dat sijne hoocheijt niet en heeft belast, dat men de voorsz. roomsche pastooren soude doen vertrecken, veel min interdiceren deselve ofte andere inde Baronnie te mogen coomen.' Ruim een week later kwam namens de pastoors en gemeenten een rekest van katholieke zijde de (lands)plakkaten te 'mitigeren' opdat zij langer mochten blijven. 'Welck placcaet sijne hoocheijt nochtans aldaer niet en heeft verstaen plaetse te geven, maer selver ordre gestelt'. De domeinraad stemde dan ook toe, 'midts datse haer dragen in alle stillicheijdt ende gehoorsaemheijdt als private persooenen'.²⁸⁷ Acht dagen werden zodoende twee maanden.

Begin juli rapporteerde de drost dat de eerste stap was gezet 'ende dit alles is geschiet met mindre desordre, als ick mij selven hadde ingebeelt'.²⁸⁸ Tegen de langere verblijfsregeling werd desondanks luidkeels geprotesteerd. 'Ick sal maken, soo veel in mijn is, dat alles fatsoenlijk sal gaen.' De eerste crisis diende zich desondanks al gauw aan. Op 10 juli werd door een van de roeidragers de kanunnik Tosano de Rammelo gearresteerd, die in de stad was voor zaken namens de abdij van Thorn, 'ende den selven met vrientschap bij mij geleijgende' aldus de drost. De roeidrager wilde vervolgens geld zijn voor het aanbrengen van een priester in navolging van de plakkaten.

Waerop ick seijde dat het een man van fatsoen was, ende soo daer iets op was te seggen, dat hij soude borge stellen, gelijk hij op staende voet dede, op het stadthuys, ende is van daer gejaen daer het hem belijft heeft, mij bedanckende voor alle courtosie.²⁸⁹

Een grotere slagvaardigheid werd getoond bij de bestrijding van het uiterlijk vertoon van het katholicisme, ook al was drost van Aerssen niet zeker wat te doen met de kerkelijke ornamenten. Bovendien ontmoetten hij en zijn mannen daarbij de nodige weerstand:

Voorders soo verstaet ick van goeder hant dat de papisten tot Rosendael heel stoutelijck te werck gaen met den predicant, ende andere naer te roepen ende selffs genoehsaem

²⁸⁴ Hallema, 'Acties en petities van de Bredase classis', 157-158.

²⁸⁵ SA, III, 76-7: art.10; 1648. Zie ook: NA, NDR inv.nr. 7982, f. 157-v d.d. 15-06-1648; f. 158: plakkaat Staten-Generaal d.d. 16-06-1648.

²⁸⁶ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 171r-173r.

²⁸⁷ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 160r: niet gedateerd, maar met apostille van 25 juni 1648; idem, f. 161 d.d. 27-06-1648.

²⁸⁸ Ibidem, f. 163r d.d. 03-07-1648.

²⁸⁹ Idem, f. 170v d.d. 03-08-1648.

openbaerlijck misse doen, tgene ick niet en can beletten sonder wel geaccompaigneert te comen, alsoo daer groote menichte van boose canaille is.²⁹⁰

Dit kattebelletje aan griffier Buysero was dan ook vooral een pleidooi voor de extra troepen (de soldaten van de rode roede) om toezicht te houden in de Baronie.²⁹¹ Aan Sebrecht Jaspersen, koster in Breda, werd opdracht gegeven de altaren ‘met het houtwerck’ af te breken.²⁹² Zijn bewaard gebleven rekening geeft op treffende wijze een staalkaart van de verspreiding van het katholicisme in de Baronie. Gedurende een rondreis van een maand werden in totaal 94 altaren afgebroken. In de stad viel het kennelijk nog wel mee (alleen eentje op het Begijnhof), dit in tegenstelling tot de rest van de Baronie met onder meer elf altaren in Roosendaal en zeven te Oosterhout.

Voor nog geen vierhonderd gulden aan arbeidsloon van twee arbeiders werd zodoende gedurende de zomermaanden van 1648 een belangrijke uiting van de katholieke cultuur vernietigd, maar niet zonder slag of stoot: ‘ende dat t’selve niet en is toegegaen sonder sijn lijff ende leven te verliesen, als wesende de paepsgesinde met eenen extremen grooten haet jegens den suppliant ende sijne arbeijders ingenomen’. Tussen de meesters van de begijnen Margareta van Geel en de drost ontstond later onenigheid over de inlevering van een schilderij, voorstellende ‘d’offerhande van de Dry Coninghen’.²⁹³ Omgekeerd, moest soms worden geprobeerd de ornamenten voor de protestantse eredienst terug te zien krijgen zoals in Ginneken, die bij nadere instantie verkocht bleken. Ook de Oranjes begingen soms een kleine misstap. Prinses Mary schonk twee erfjes van de kerk aldaar - geestelijk goed dus - aan haar kamerjuffrouw Wilhelmina Courtin.²⁹⁴

Aan het eind van de jaren veertig constateerde de synode dat de politieke reformatie ‘geluckelick was aengevanghen, maer niet volkomen uitgevoerd, noch ook genoegsaem gecontinueert’.²⁹⁵ Dit was des te betreurenswaardiger omdat ‘er apparente hope van grote winninghe onder haer te doen, ten aensien van ’t humeur der ingesetene van de baronye, veel docielder en tractabelder sijnde als die van de Meyerye’. In de noordwesthoek van Brabant was men over het algemeen zwaarder op de hand.²⁹⁶ De onzekerheid van de oorlog zorgde daar voor een zeker fatalisme onder de inwoners. Breda was, ondanks de effecten van diezelfde oorlog, relatief welvarend gebleven. Ook de gesteldheid van de Brabantse bodem bracht soms belangrijke lokale cultuurverschillen met zich mee.²⁹⁷

In navolging van de Vrede van Munster en speciaal het 13e artikel met betrekking tot de meierij van ’s-Hertogenbosch en andere plaatsen, moest ook in de Baronie na 1648 actie ondernomen worden ter bevordering van correcte (d.w.z. gereformeerde) benoemingen van gerechtsdienaren en andere publieke gezagsdragers.²⁹⁸ Na de zuivering van de kerken en uitzetting van de geestelijkheid, was dit de volgende stap. In Breda was dit proces in wezen al decennia gaande, maar nog immer niet voltooid – laat staan in de Baronie. De classis bleef daarom aandringen op conse-

²⁹⁰ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 664r: d.d. 28-07-1648. Zie verder: Hermans, ‘Rosa inter spinas’, 42-43.

²⁹¹ Zie hoofdstuk drie.

²⁹² NA, NDR inv.nr. 7982, f. 178 e.v.

²⁹³ Juten, *Cartularium*, 250-251 (no. 290).

²⁹⁴ *Sinte Geertruydsbronne*, 6 (1929) 116 e.v.

²⁹⁵ SA, III, 132-33: art.11; 1649.

²⁹⁶ Abels red., *Van tweeën één*, 150-151.

²⁹⁷ Vergelijk Rooijackers, *Rituele repertoires*, 53-93 sp.58-62. Zie verder ook: De Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie*.

²⁹⁸ NA, NDR inv.nr. 7979, f. 25r-26r d.d. 13-11-1648

quente doorvoering van de maatregelen tot volledige reformatie der Baronie. In hun beeldspraak diende Mozes met Aron te worden verenigd, oftewel de nadere reformatie van de politieke ambten ter hand te worden genomen.²⁹⁹ Het eerste slachtoffer hiervan was de secretaris van Gilze, Jacob van Asten; vooralsnog bleef het hierbij.³⁰⁰ Reeds in november 1648 was van landswege geordonneerd dat de ‘particuliere heeren’ in de Generaliteitslanden voor het eind van dat jaar de katholieke ambthouders dienden te vervangen, en dit werd nog eens begin 1651 herhaald.

In oktober 1651 kreeg de drossaard opdracht van de Staten-Generaal alle openlijke uitingen van het katholieke geloof langs de wegen in de vorm van kapellen en dergelijke af te breken en wat overbleef als bouw materiaal voor de behuizing van predikanten te gebruiken.³⁰¹ Zijn stadhouder was alvast minder overtuigd van deze maatregel ‘ende alsoo ick niet en wete wat daerinne sal doen offte hare ho:mo: antwoorden, sorgende [sonder] d’authoriteit van sijne hoocht. te quetsen’.³⁰² De domeinraad besloot ‘dese saecke wat in te sien’, zonder enige grote noodzaak dus. Pas in 1653 werd alsnog besloten de ornamenten aan de hoogste bidder te verkopen.³⁰³ Halverwege dat jaar was door de domeinraad tevens een regeling ingesteld, waarbij katholieke schouten en de secretaris werd toegestaan hun levenlang in haar ambt te blijven zolang zij maar een gereformeerde plaatsvervanger aanstelden.³⁰⁴

Cruciaal voor de wederzijdse betrekkingen tussen de religies was duidelijk de houding van de hoogste functionaris: in het geval van Breda de drost en of diens substituut. Van de domeinraad viel jaarlijks nog wel een aanschrijven te verwachten omtrent naleving van de plakaten, maar deze frequentie duidt er evenzeer op dat hier structureel de hand mee werd gelicht. De conflicten tussen Amalia en Mary in het eerste stadhouderloze tijdperk hadden bovendien een verlamme uitwerking op dit college, met als gevolg dat ‘de Baronye nu oock van haer hooftofficier ende self oock stadhouder is ontbloot, waerdoor alle paepsgesinde ende hare genaemde geestelickheyt hoe langer hoe stouter werden’.³⁰⁵ Beide beambten bleven oostindisch doof voor de permanente klachtenstroom vanuit de kerkenraad. De drossaard was er meer niet dan wel en dat kon door zijn plaatsvervanger, de stadhouder, weer als een excuus worden gebruikt om te wachten met het nemen van definitieve besluiten. Vervolgens was de drossaard overleden en diens plaatsvervanger in een eigen bestuursvacuüm beland.

Stadhouder Johan Buycx was in religieus opzicht op zijn best halfslachtig; hij was tenslotte nog katholiek gedoopt. De plakaten tegen de ‘papisten’ lijkt hij overwegend voor schriftelijke kennisgeving te hebben aangenomen. In 1652 werd hij tijdens een inspectie door de classis van de kerkelijke toestand in de Baronie hierover ondervraagd, maar verschool hij zich achter onwetendheid. Veel van wat de inspecteurs hem vertelden over de aanwezigheid van ‘religieusen’ in de stad (zes à zeven volgens de kerkenraad), was nieuw voor hem of hij had hun reeds opdracht gegeven te vertrekken (zonder hierop toe te zien); de plakaten had hij telkens keurig rondgestuurd aan de andere schouten en, in tegenstelling tot hen, liet hij zich niet onder de tafel betalen voor hun aanwezigheid. Tot slot speelde de stadhouder de bal op een punt in het bijzonder terug:

²⁹⁹ NA, NDR inv.nr. 7988, f. 65r-74v: remonstrantie classis van 1649.

³⁰⁰ NA, NDR inv.nr. 7979, f. 28r d.d. 07-09-1649.

³⁰¹ NA, NDR inv.nr. 7979, f. 38r-v; 39r d.d. 24-10-1651.

³⁰² Ibidem, f. 40r d.d. 06-11-1651.

³⁰³ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 270r-v: d.d. 05-10-1653.

³⁰⁴ NA, NDR inv.nr. 7979, f. 45r d.d. 21-06-1653.

³⁰⁵ SA, 241-252 (sp. 251):art.12; 1651.

Als hij de bagyneschoole nu soude verbieden, dat hij wist dat selfs de Heere Magistraat soude intercederen als sy wierden aengeloopen van de Bagynen ende dat hy noch meer syn devoir soude doen in het een en het ander, maer dat door d'oneenicheyt op 't stadhuys syne geintameerde processen niet en wierden afgedaen.³⁰⁶

Hoewel de stadhouder vooral lijdzaam verzet bood, brengt hij hier toch een interessant punt ter sprake: de verlamdende politieke situatie te Breda zelf. Op de zoveelste aanschrijving in 1654 stuurde hij daarom demonstratief twee kopieën terug, met op de achterkant de handtekeningen van alle schouten in de Baronie ten teken dat zij op de hoogte waren en hem in deze echt niets viel te verwijten!

Eens te meer blijkt dat de lokale functionarissen cruciaal bleken voor het al dan niet slagen van het proces van stedelijke en politieke reformatie in de Generaliteitslanden.³⁰⁷ Doorvoering hiervan hing af van de houding van 'politie' (wetgevend gezag) die geen confrontaties wenste en 'justitie' (uitvoerend gezag) dat lankmoedig reageerde. Het justitieapparaat bestond daarnaast vooral uit persoonlijke willekeur, waarbij in dit geval dus ook religie een rol speelde.³⁰⁸ Wegens de vele klachten was dan ook een 'naerdere reformatie' benodigd, waartoe de domeinraad en predikant Renesse begin 1652 in overleg traden. De politieke situatie, het sterfhuys van de prins van Oranje, maakte het er ondertussen allemaal niet eenvoudiger op, reden waarom de Staten-Generaal op 26 juli 1651 het besluit namen de domeinraad te schrijven de politieke reformatie in de Baronie 'hoe eer, soo liever' door te voeren.³⁰⁹ De classis Breda volgde halverwege 1652 met een dik rapport over de toestand in de Baronie, dat geen prettig leeswerk moet zijn geweest voor de betrokkenen.³¹⁰ Predikant Renesse concludeerde althans 'dat het pausdom avanceert, ende de kercke afneemt'.³¹¹

Buycx waste aldus zijn handen in onschuld maar in het aantekenboekje van Cornelis van de Leur, lid van de katholieke kerkenraad (opgericht rond het midden van de 17^e eeuw), wordt in 1648 voor het eerst melding gemaakt van het feit dat een mis in Breda wel degelijk werd gestoord.³¹² Dat was geheimtaal voor een gerechtelijke inval die vervolgens werd afgekocht. Dit bedrag zou in later jaren oplopen van fl. 450.- naar een vaste som van zeshonderd gulden eind zeventiende eeuw. Overigens verhinderde dit niet verdere invallen, zoals in 1650 door de drossaard op het begijnhof; de pater en zijn kerkgangers waren bij die gelegenheid echter reeds gevlogen. Hoe belangrijk deze neveninkomsten zouden worden, blijkt wel uit een opmerking van zijn opvolger als stadhouder. Die verklaarde onomwonden dat als de boeten (het recognitiegeld) zouden komen te vervallen, de overige inkomsten niet afdoende waren om het ambt van drossaard naar behoren waar te nemen.³¹³

De stadhouder kneep dus net als zijn collega's elders in de Republiek wel degelijk een oogje dicht. In 1655 was inmiddels sprake van 'stercke' vergadering door katholieken op de Haagdijk.³¹⁴ Het volgende jaar werd Buycx opnieuw zware nala-

³⁰⁶ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 259v. Voor de aanwezigheid van geestelijken, zie f. 257 e.v.: 'twee jezuiten, een capucijn, ene Loomans, ene Loomans, een op het begijnhof en een bij de gouverneur'.

³⁰⁷ Vergelijk Rosenboom over Tilburg; Roscam Abbing en Vink over Oirschot en Best; artikelen van Munier over Borgharen, Eijdsen en Overmaze.

³⁰⁸ Vergelijk voor Bergen op Zoom: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 407-408.

³⁰⁹ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 212r.

³¹⁰ Ibidem, f. 227r-260r.

³¹¹ Ibidem f. 261v: d.d. 15-09-1652.

³¹² De Lepper, 'De Bredase katholieken tussen 1637 en 1666', 53.

³¹³ NA, NDR inv.nr. 7984, f. 229v d.d. 15-05-1666.

³¹⁴ SAB, Archief kerkenraad inv.nr. 2: notulen 1640-1643, 1645-1658, f. 308v.

tigheid verweten, ditmaal door de fiscaal van de Raad van Brabant die in Staats-Brabant op rondreis was geweest.³¹⁵ Medio juni 1659 wist Buycx, vermoedelijk niet zonder enige trots, te melden dat er de hele week geen enkele mis in Breda was gepleegd.³¹⁶ Dit mocht niet meer baten: in 1660 moest hij het uiteindelijk het veld ruimen, ogenschijnlijk om gezondheidsredenen maar bovenal ‘mitsgaders de dagelijxe groote clachten die ons van tijt tot tijt soo van de kerckenraet, als insonderheijt van de magistraet, bij schrijvens en mondelinge sijn gedaen’.³¹⁷

Tegen de tijd dat Buycx eind jaren vijftig als lokale stadhouder werd vervangen, had de kerkenraad er bijna een kwart eeuw van dadendrang opzitten zonder dat er veel was bereikt. De politieke reformatie in de Generaliteitslanden kwam ook eigenlijk pas goed op gang in de tweede helft van de jaren vijftig, met een reeks nadere maatregelen: het Schoolreglement (1655), het Echtreglement (1656), maatregelen op het gebied van de armenzorg (1659) en de Politieke Reformatie (1660). In wezen waren deze stappen een invulling van de nadere reformatie, zoals bepleit door de Bredase classis in 1652 met als kern: terugdringing van de katholieke invloed in het openbare leven. Drost Van Aerssen had reeds in 1648 geschreven dat ‘het ware seer dienstich, datter overal goede luijden vande religie tot schoolmeesters werden gestelt, daer ten hoochsten aen gelegen is.’³¹⁸ Ondanks dit inzicht, zorgden eigen maatregelen van de heer op de terreinen van scholing, huwelijken, armenzorg en ambtenarij wederom voor een ondergaving van de officiële positie. In 1658 diende de kerkenraad ten langen leste bij de domeinraad een overzicht in van de door hun gepleegde remonstranties in het kader van de politieke reformatie over de voorbije tien jaar.³¹⁹ Het moet een deemoedig stuk zijn geweest voor de opstellers: achter de diverse ingediende stukken staat vaak dat men ‘niet was gevoordert’. Breda als heerlijke stad in het bezit van de Oranjes onder beheer van de domeinraad moet voor hen veel weg hebben gehad van een doofpot. Men werd telkens met een kluitje in het riet gestuurd; wanneer eenmaal dan toch maatregelen werden genomen, hielden ze slechts enkele weken stand waarna alles weer terugkeerde bij het oude. De katholieken waren telkens de grijpende wolven en zichzelf onschuldige lammeren. Datzelfde jaar zag notabene de samenwerking van de stadhouder met de priester van het begijnhof Pieter Jegers in het laatste hekserijproces te Breda.³²⁰ De bakkersvrouw Geertruydt Janssen van Nuys was gelukkig voor haar niet op haar mondje gevallen en werd gezuiverd van de beschuldigingen. Onder Buycx’ opvolger als stadhouder, Goswinus van Bernagie, lagen de verhoudingen alweer grotendeels vast. De twee gemeenten kenden elk hun eigen vaste basis: de protestanten waren de exclusieve publiekskerk, de katholieken de inclusieve volkskerk. Een onbedoeld gevolg van de politieke reformatie was tevens de organisatie van katholieke zijde. Al binnen één jaar na de Vrede was er, naar aanleiding van het plakkaat van de Staten-Generaal van 26 april 1649 tegen de katholieken,

³¹⁵ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 289 e.v.: ‘Missive aan den stadhouder Buijcx, houdende zeer zwaare klagten van sijne nalatenschap in ‘t executeeren der placcaeten jegens de Roomsche, waardoor de officieren van den Raad van Braband, in de Generaliteit in S. Hds. jurisdictie vielen en serieuze laste, om die placcaeten alsnog ter executie te stellen, en over te senden bericht en verbaal daarvan, als van ‘tgeen door den voorn. fiscaal deswegens was verrigt’ d.d. 28-11-1656.

³¹⁶ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 3: notulen (1642) 1658-1672 d.d. 14-06-1659.

³¹⁷ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 556r.

³¹⁸ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 163r d.d. 03-07-1648.

³¹⁹ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 294r-295r: ‘deductie wegens devoiren aangewent door de classis der baronnije van Breda over het stuck der reformatie’.

³²⁰ SAB, ORA inv.nr. 112, f. 52v en 128-5. Zie voor Bergen op Zoom: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 386-391.

een rekest gekomen van de ‘inwoonders van Breda vande roomse religie’ bij de domeinraad om de plakATEN ‘niet soo strictelijck’ uit te voeren. Zij verzochten toestemming haar religie in stilte te mogen uitoefenen: ‘uwe Hoocheijt versekerende dat wij ons soo civiel sullen dragen dat uwe Hoocheijt geen clachten van ons sal krijgen.’³²¹ De drost kreeg die alvast wel. Op 3 mei had hij de brief van de Staten met het plakkaat ontvangen. Na een week op zijn bureau te hebben gelegen, begon ‘de classis te mumureeren, dat de publicatie niet promptelijck en wort gedaen’.³²² Toen in juli 1650 de drost in het algemeen meer werk begon te maken van de plakATEN, kwam er onmiddellijk een klacht van de roomsen.³²³ Begin 1651 werd de druk nog verder opgevoerd.³²⁴ Korte tijd later volgde de oprichting van een kerkenraad, schuilkerken en reguliere collecten: de katholieken hadden hun eigen, vaste plaats ingenomen.³²⁵

Omgangsoecumene

In tegenstelling tot de namens de gereformeerde kerkenraad voorgestane verwijdering der katholieken uit de Bredase samenleving, was het bestaan van de twee separate religieuze blokken verder bestendigd. En dit betekende in Breda dat de katholieken zagezegd het pleit hadden gewonnen. Wat restte, passend bij de geprivilegieerde positie die de gereformeerde kerk na 1637 genoot, was een kerstenings c.q. beschavingsoffensief op het terrein van het maatschappelijk leven.³²⁶ De samenleving moest zoveel mogelijk worden ontdaan van gebruiken en rituelen die verbonden waren met het katholieke verleden; de zondagsrust moest bijvoorbeeld worden eerbiedigd. De publieke ruimte moest als het ware worden terugveroverd. Zo klaagde de kerkenraad in 1639 over ‘afgodisse beelden’ op brood en doods-kisten.³²⁷ In de Markendaalse kerk zou in elk geval nog tot eind 1639 een crucifix aan de muur blijven hangen, waarna deze alsnog werd verwijderd.³²⁸ Het ‘teken van het pausdom’ werd later, in 1671, ook nog een keer aangetroffen op de hoek van de St. Annastraat.³²⁹ Vanaf 1641 werd het ambachtsgilden verboden om met nieuwjaar, meer in het bijzonder de volgende dag (Verloren Maandag), langs de deuren te gaan.³³⁰ Volgens oude gewoonte werd dan geld opgehaald. Onder het mom van ongelukken te voorkomen - de collecte werd omgezet in drank met name door de kraankinderen, bierkruiers en kardrijvers - moest hier een eind aan worden gemaakt. Deze resolutie moest tot 1675 vrijwel jaarlijks worden herhaald, waaruit tevens blijkt dat hier sprake is van een zeer hardnekkige gewoonte. Dat niet alleen: men vond ook dat het geld een betere bestemming kon gebruiken. Eind 1642 werd bepaald op nieuwjaarsdag een collecte voor het nieuwe militaire hospitaal en de armen te houden. Tevens werd het verbod uitgebreid en gold dit nu ook voor tamboers, provoosten of enige andere burgers.³³¹ In conformiteit van een eerdere resolutie van de burgerkrijgsraad, werd in 1642 bepaald dat het burgers voortaan ver-

³²¹ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 202r: niet gedateerd.

³²² Ibidem, f. 199r d.d. 11-05-1649.

³²³ Idem, f. 205r

³²⁴ NA, NDR inv.nr. 7979, f. 36r-v d.d. 27-01-1651; f. 37r d.d. 10-02-1651.

³²⁵ De Lepper, ‘De Bredase katholieken tussen 1637 en 1666’.

³²⁶ Vergelijk voor Bergen op Zoom: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, hoofdstuk 10.

³²⁷ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 1: notulen 1638-1642, f. 77 d.d. 24-12-1639. Zie verder ook f. 80.

³²⁸ Idem, f. 70.

³²⁹ Ibidem, inv.nr. 3: notulen (1642) 1658-1672 d.d. 21-03-1671.

³³⁰ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 41 d.d. 02-01-1641.

³³¹ Ibidem, f. 84-5 d.d. 23-12-1642.

boden werd een meiboom te planten voor hun officieren of kapiteins.³³² In 1684 was overigens nog immer sprake van de extravagantie van de kleren en het lopen der Vastenavond 'gecken'.³³³

Een groter gevaar school in de praktijk van gemengde huwelijken dat onder andere zorgde voor een specifiek probleem bij de opvoeding.³³⁴ Eind zestiende, begin zeventiende eeuw was het nog gebruikelijk om meerdere geloven onder een dak te vinden - iets wat buitenlandse bezoekers altijd verbaasde.³³⁵ Na verloop van tijd werd dit moeilijker vol te houden door de opdeling van de samenleving in religieuze blokken. Gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw voltrok zich als het ware een proces van verzuiling, dat na 1648 verder werd bestendigd.³³⁶ Ook in Breda was dit zichtbaar maar niet zo spectaculair als bijvoorbeeld in Prinsenhage. 'Die vande religie woenen op een gehught apart, een groote halff ure ende drie quartier uren vande plaets oft kerck.' Dit bleek tevens de reden te zijn waarom daar voornamelijk katholieken als schepenen werden gekozen.³³⁷ Er moesten dus keuzes worden gemaakt. Dit was een van de redenen waarom de kerkenraad in de tweede helft van de zeventiende eeuw zo gebeten was op mensen die dreigden terug te vallen in het oude geloof.³³⁸ Met een zo grote katholieke gemeenschap in de stad, bleef die verleiding in Breda onverwijd groot. Op persoonlijk vlak stonden vooral de protestanten onder druk; met name jonge kinderen vormden inzet van strijd. In 1653 werd geklaagd over de halsstarrigheid 'inde religie' van de kinderen van de overleden brouwer Cornelis Jansz. van den Kieboom. Een van hen was getrouwd met de predikant van Ginneken, Dominicus Theodorus van Eyl, waardoor deze zaak des te hoger werd opgevat. De brouwer was tevens een van de rijkste inwoners van de stad geweest, daarmee het publieke profiel van deze zaak verder onderstrendend. Van Eyl had zelfs voorgesteld een van de andere dochters, Anneke, te laten logeren op een geschikt onderkomen waardoor men verzekerd zou blijven van haar rechtzinnigheid: zij stond namelijk op het punt van trouwen met een katholiek.³³⁹ Aangezien zij echter reeds twintig jaar was, kon men haar niet langer dwingen.³⁴⁰ Achter gesloten deuren maar soms ook in de volle openbaarheid speelden zich de nodige familiedrama's af. Met name wanneer de niet-katholieke partner overleed konden kinderen worden overreed of, nog erger, weggehaald. Schrijvend was wat dit betreft het lot van ontvoerde kinderen door kwezels richting Antwerpen, een onderwerp waar de Staten-Generaal zich reeds in 1637 over bogen.³⁴¹ Dit werd door predikanten gretig aangekaart: zo schreef Renesse circa 1642 over de uit het weeshuis gehaalde dochter van Guillaume Breems 'onder decksel van religie door toedoen van bagijnen quesels, ende andere'.³⁴² Hoe prominenter de familie ook, hoe groter de bemoeienissen zo lijkt het. Na de dood van griffier Adriaan Havermans in 1653 zocht en vond predikant Hulsius gerechtelijke ondersteuning

³³² Ibidem, f. 75 d.d. 01-08-1642. De resolutie van de krijgsraad dateert van 5 maart 1640.

³³³ SAB, OSA inv.nr. 35: NM 1683-1687, f. 13v d.d. 14-02-1684.

³³⁴ Vergelijk voor Bergen op Zoom: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 579 e.v.

³³⁵ Pollmann, 'The bond of Christian piety', 53-71.

³³⁶ Groenveld, *Was de Nederlandse Republiek verzuild?*. Auteurs als Frijhoff, Pollmann en Kaplan hebben hier vraagtekens bij gesteld.

³³⁷ NA, NDR inv.nr. 11880, f. 177r-178r d.d. 08-10-1667.

³³⁸ Frijhoff, *Embodied Belief*, 29.

³³⁹ Van Rijckevorsel, 'Perikelen rondom de benoeming tot notaris', 96.

³⁴⁰ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 2: notulen 1640-3, 1645-58, f. 281v; 283; SAB, OSA inv.nr. 21:RM 1653-1662, f. 26-27.

³⁴¹ NA, ASG inv.nr. 3196: resolutie 31 oktober 1637. Over hun negatieve rol in deze wordt niet gerept door Monteiro, *Geestelijke maagden*.

³⁴² NA, NDR inv.nr. 8015, f. 6r: rekest Renesse aan de prins, niet gedateerd.

bij de magistraat zich met de opvoeding van diens kinderen bezig te gaan houden.³⁴³ Zij zouden bij hem in huis komen wonen, waar zij door een speciaal aan te stellen bekwame meester dagelijks in de ware gereformeerde religie zouden worden onderwezen en onder wiens toezicht zij tevens elke zondag naar de kerk zouden gaan. Verder zouden zij elke veertien dagen door de predikant worden overhoord. Dit vooruitzicht plus de gedachte hiervoor jaarlijks zestig gulden te moeten betalen, was voor de weduwe reden genoeg om de wijk te nemen naar Antwerpen. In zijn verzoekschrift aan de magistraat maakt Hulsius tevens nog melding van de weigerachtigheid van voogd Anthonis van Buerstede, een oud-schepen, in deze kwestie nader op te treden: dwang in geloofszaken lag voor sommige leden van de elite klaarblijkelijk gevoelig.

In de tweede helft van de jaren zestig kwamen nog twee bekende families onder de aandacht: vader en dochter Buysen en de familie Beens. In beide gevallen betrof het (oud-) katholieke families. In het eerste geval ging het waarschijnlijk om Andries Buysen; een ander familielid, procureur Buysen, had zijn kind thuis door een predikant laten dopen – wederom een afwijking van standaardprocedures.³⁴⁴ In 1668 was het notabene een zoon van procureur Jacobus Beens die zelf een briefje schreef aan de kerkenraad om te waarschuwen voor de mogelijke terugval van zijn vader, moeder en zusters tot het katholicisme.³⁴⁵ Deze Adriaan was student in de theologie en zou later vlootpredikant worden. De familie had diverse regenten geleverd en was over het algemeen het katholicisme toegedaan, in elk geval tot 1625. Om dergelijke terugval te voorkomen was catechisatie van de jeugd al vroeg een speerpunt in het beleid van de kerkenraad. Reeds Maurits had in 1597 hier maatregelen in de politieke ordonnantie over afgekondigd. In de jaren veertig van de zeventiende eeuw volgde de nodige strijd over invoering van het schoolreglement, maar katholieke bijscholen bleven bestaan. Vanaf 1670 werd de catechisatie met hernieuwde energie aangepakt.³⁴⁶ Het feit dat er behalve aandacht voor de jeugd zelfs speciale catechesatielessen voor ouderen werden gestart, was een veeg teken aan de wand voor wat betreft het gebrek aan voortgang van de protestantisering: het waren vooral ouderen die dreigden terug te vallen.³⁴⁷

Onder Bernagie zouden de onderlinge banden tussen het bestuur en de katholieken nog verder worden aangehaald.³⁴⁸ Evenals bij zijn voorganger speelden hierbij persoonlijke motieven een belangrijke rol. De Bernagies waren een van de weinige inheemse regentenfamilies die de stad telde. In religieus opzicht lijkt de familie voor zijn voortbestaan een zeer uitzonderlijke strategie te hebben gevolgd, want ze kende binnen haar gelederen katholieken, lutheranen en gereformeerden. Over het persoonlijke geloofsleven van de elite of regenten komen zelden details naar voren, maar over deze familie des te meer. Behalve dat hun lutheranisme goed is gedocumenteerd³⁴⁹, traden er herhaaldelijk problemen op met de gereformeerde kerkenraad. Toen schepen Pieter van Bernagie in 1642 om een attestatie verzocht moest hij zich onmiddellijk verweren tegen beschuldigingen omtrent zijn eigen gedrag. Hij verklaarde op hoge toon dat ‘noijt is bevonden [dat hij] eenige occasie heeft

³⁴³ SAB, OSA inv.nr. 21: RM 1653-1662, f. 37-38 d.d. 17-11-1653.

³⁴⁴ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 3: notulen (1642) 1658-1672 d.d. 03-04-1666.

³⁴⁵ Ibidem, d.d. 15-12-1668; 29-12-1668.

³⁴⁶ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 3: notulen (1642) 1658-1672 d.d. 22-03-1670; ibidem, inv.nr. 4: notulen 1672-1676 d.d. 27-05-1673; d.d. 16-03-1675.

³⁴⁷ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 4: notulen 1672-1676, f. 99 d.d. 13-10-1673.

³⁴⁸ De Lepper, ‘Stadhouder Goswinus van Bernagien’, 38-39.

³⁴⁹ Roosenboom, ‘Drossaard Adriaan Bernagie’, 68.

gegeven ofte oorsaeck is geweest van eenigh scheuringh ofte factien tusschen de predikanten ende de kerckenraet ofte gemeijnte'.³⁵⁰ Hoewel lidmaat, was deze brouwer - die zou uitgroeien tot een van de leidende regenten - kennelijk allesbehalve onomstreden. Pieter zou later ook nooit tot ouderling of diaken worden verkozen.

Ondersteuning door het plaatselijk gezag was dus wat de voorstanders van de publiekskerk consequent ontbeerden. De stedelijke overheid stond niet onvoorwaardelijk aan hun kant: zij was in religiezaken op zijn best neutraal. In de briefwisseling van de lokale stadhouder valt, evenals bij zijn voorgangers, de welwillendheid op waarmee hij de katholieken tegemoet treedt. In de kwestie rond de uitzetting van de 'cloosterpapen' (de overgebleven geestelijkheid) in 1666, blijkt niet alleen veelvuldig overleg te zijn geweest, ook de beeldspraak is anders: in twee gevallen wordt zelfs gesproken van 'de goede catholicke borgeren deser stadt'.³⁵¹ Dat wil niet zeggen dat Bernagie geheel aan hun kant stond - 'de importunititeiten van de catholicque houden niet op, ick bidde ootmoedelick om een wenck hoe mij hierin sal dragen'³⁵² - maar van een structureel optreden tegen het katholicisme als zodanig, katholieke bekleders van ambten en de geestelijkheid in de Baronie kan met zo'n mentaliteit al met al geen sprake meer zijn. Daarnaast verschool de stadhouder zich, niet onsuccesvol, achter gelegenhedsargumenten.

Hoewel zijn brieven van 1666 worden gedomineerd door de Munsterse inval in de regio - het naburige Oudenbosch werd enige tijd bezet en geplunderd - speelt op de achtergrond een uitbraak van pest eveneens een rol. Bernagie vreest dat als de katholieken haar geestelijken worden ontnomen, zij naar de Zuidelijke Nederlanden zullen trekken ter vervulling van hun spirituele behoefte en zo de pest mee terugnemen. In 1667 schermt hij, in het kader van de internationale vredesonderhandelingen in de stad, met het feit dat de buitenlandse ambassadeurs hun katholieke geloof moesten kunnen uiten en het dus onverstandig zou zijn in algemene zin maatregelen tegen katholieken te nemen. Tegelijkertijd werden door een toegenomen organisatiegraad en meer bewegingsvrijheid ook de katholieken slimmer. Tegen de tijdelijke verbanning van de reguliere geestelijkheid wordt bijvoorbeeld doelbewust patronage ingezet via de Spaanse ambassadeur in Den Haag bij het hof van Amalia, als instrument om deze maatregel ongedaan te krijgen.³⁵³ Hadden de jezuïeten te Breda zich ook niet 'altijt seer stil ende discreet gedragen' en ging hun verbanning binnen 24 uur, zoals door de magistraat op 10 februari 1666 besloten, niet erg ver? Het laatste was in de Bredase context duidelijk een overreactie: eindelijk gebeurde datgene wat jarenlang achterwege was gelaten: uitvoering van de plakkatens. Op aanraden van Amalia werd de kwestie daarom voorlopig maar 'in state' gehouden, al waren de twee priesters inmiddels weggestuurd.³⁵⁴

De classis probeerde het in 1669 nog eenmaal. De aanwezigheid van geestelijken in de stad (een jezuïet en verscheidene andere papen) was nog tot daar aan toe; daar had men inmiddels mee leren leven. Maar tevens was er 'een groote menichte van quesels ende cloppen, de oeffeninge van den paepschen dienst openbaer, met grooten toeloop, ende dat bij claeren daghen, sonder schroom, met opentlijcke blijcken van verscheijde roomsche superstition; int bagijn-hof perpetueren oock de ba-

³⁵⁰ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 2: notulen 1640-1643, 1645-1658 f. 51 d.d. 10-03-1642.

³⁵¹ NA, NDR inv.nr. 8006, f. 279r: d.d. 27-12-1666.

³⁵² NA, NDR inv.nr. 7989, f. 354r d.d. 16-11-1666.

³⁵³ NA, NDR inv.nr. 8006, f. 252r d.d. 30-03-1666. Zie ook: De Lepper, 'Stadhouder Goswinus van Bernagien', 44-45. Vergelijk: Kooi, 'Paying off the sheriff', 95-96.

³⁵⁴ NA, NDR inv.nr. 8006, f. 256r en f. 258r.

gijnen in plaetse van uijt te sterven'.³⁵⁵ En stadhouder Bernagie stond erbij en keek ernaar, althans volgens de predikanten. De onverkwikkelikheden rondom zijn begrafenis in 1676 vallen des te beter te verklaren. Bij zijn dood vergaloppeerde predikant Plancius zich door in het gebed te zeggen 'dat hij soude gaen van dese in d'andere doot; onderdruckt hebben dese en geene of diergelijcke'. Over de hevigheid van de uitval hoeft niet te worden getwijfeld: de volgende twee pagina's in de kerkenraadsnotulen zijn later verwijderd.³⁵⁶

Bijzonder spectaculair waren de verwickelingen rond predikant Petrus van Balen (1672-1678), die de Bredase kerkenraad op zijn grondvesten deed schudden. Dit wonderkind met drie studies (theologie, rechten en medicijnen) was als predikant verbonden geweest aan de ambassade in Madrid van 1664-65. Hier deed hij duidelijk katholieke sympathieën op die hem zijn hele leven zouden achtervolgen. In 1669 werd hij hofpredikant van Amalia van Solms, die hem in 1672 tevens de predikantsplaats in Breda bezorgde als opvolger van Renesse. In zijn inborst school echter een getroubleerde geest vol visioenen en demonen; waarschijnlijk was hij zelfs een spinozist.³⁵⁷ Behalve dat hij nog met regelmaat in Den Haag vertoefde, had hij inmiddels ook de studie medicijnen afgerond waarin hij zich als arts verder wilde bekwamen.³⁵⁸ In grote geestelijke nood liep hij op een dag de stad uit om niet meer weer te keren. Hij vluchtte naar Gent, op dat moment in handen van Lodewijk XIV. Van daaruit schreef hij bovendien twee brieven aan hooggeplaatste Bredase katholieke dames waarin hij zelf dit geloof simuleerde. Zijn ontslag te Breda was onvermijdelijk geworden; desondanks hield hij na de dood van Amalia de belangrijke lijkrede. Met voormalig predikant Matheus Knaaps had men het eveneens te stellen. Deze had zich inmiddels tot advocaat laten omscholen, maar kreeg weinig medewerking van de classis of kerkenraad om in Breda te practitioneren.³⁵⁹ Nog immer had men te Breda problemen met de predikanten die ook steeds meer conflict zochten met het openbare gezag.

De rol van de autoriteiten in het vierde kwart van de zeventiende eeuw

Meer dan ooit profiteerden de katholieken onder Willem III van patronage door de heer van Breda. Naast 'conniventie' (gedogen) door middel van omkoping, was dit voor hen de belangrijkste manier tot positieverbetering.³⁶⁰ Een verder teken van hun groei was de toenemende onderlinge wedijver tussen de reguliere orden, seculiere pastoors en de bisschop van Antwerpen. De katholieke kerkenraad was er een van leken, die zoveel mogelijk tussen deze partijen probeerde te bemiddelen. Tussen de jezuïeten en fransiscanen en de seculiere priesters boterde het in bredere zin niet in de Hollandse missie.³⁶¹ Breda was daarentegen geen missiegebied; vanuit de eigen organisatie werd ervoor gezorgd dat de pastoors bij toerbeurt de gemeente bedienden. Bij herhaling wees de kerkenraad er met name op dat de jezuïeten ter plaatse geen enkele bijzondere zeggenschap hadden: deze orde stond bij de overheid namelijk in een kwaad daglicht.

³⁵⁵ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 369r-371r: classis aan de prins.

³⁵⁶ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 4: notulen 1672-6, f. 254.

³⁵⁷ Voor gegevens over zijn leven, zie: De Vrijer, *Ds. Petrus van Balen*. Voor zijn cartesianisme, zie ook: M.J. van den Hoven, *Petrus van Balen. De Verbetering der Gedachten* (Baarn 1988) en Israel, *Radical Enlightenment*, 313.

³⁵⁸ Deze gecombineerde praktijk was verboden, zie: Vrolijk, *Recht door gratie*, 220.

³⁵⁹ SAB, OSA inv.nr. 34: NM 1678-83, f. 387 e.v.

³⁶⁰ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 185 e.v.

³⁶¹ Rogier, *Geschiedenis van het catholicisme*, II, 147 e.v.; 611; 619.

In Breda zelf konden geestelijken, mede door de sauvegarde verleend aan de beide kloosters, redelijk ongestoord hun gang gaan zo lang er maar geen sprake was van openlijke erediensden. Ten tijde van de strijd rond de uitzetting van de reguliere geestelijkheid in 1666 blijkt desondanks iets meer over de algemene achtergronden. De Bredase katholieken zetten hun positie uiteen in een geschrift. In de eerste plaats: indien de 'religieusen' hun orden verzaakten, dan konden deze vanuit de kloosters worden teruggestuurd en ook meteen weer worden vervangen. Seculieren daarentegen moesten ongeacht hun bekwaamheid aanblijven, dit 'tot groote kosten' van de gemeente. Ten tweede: bij uitbraken van de pest (zoals op dat moment) konden religieuzen die de zieken bedienden en onverhoopt hierdoor kwamen te overlijden, aanstonds door anderen worden vervangen. Seculieren werden bij deze omstandigheden echter 'dickmael onwillich' gevonden. Ten derde:

Religieusen sijn stil, zedich ende sober, ende soo wanneer sulcx aen haer soude manqueren, worden op het minste woordt van haer overste ingeroepen, ende midtsdien dienstiger aende Republique.³⁶²

Continuïteit en gediensdigheid dus, zowel aan de gemeente als de overheid, dat was wat in reguleren speciaal werd gewaardeerd. De Bredase katholieken zeiden daarmee met zoveel woorden zich twee decennia na de vrede met hun positie binnen de Republiek te hebben verzoend.

In een rekest uit 1667 vroeg de katholieke gemeente aan Amalia dan ook om weder-toelating van de priesters, nu zij tot hun droefenis niet meer werden bediend. Daarbij werd vooral een beroep gedaan op de eerdere 'goede gunste' van deze patronesse. Uit consideratie met de moeilijke tijden maar evenzeer omdat als vanouds in de naburige stad Den Bosch en in het markiezaat van Bergen op Zoom reguliere priesters verbleven, werd de praktijk van 'conniventie' voortgezet. De dominantie van de reguleren zou desondanks in het laatste kwart van de zeventiende eeuw in toenemende mate onder druk komen te staan. Het katholicisme in Breda was in wezen zo'n succes dat door toenemende onderlinge wedijver de autoriteiten wel moesten optreden. In 1669 stelde de classis, evenals in 1652, een uitgebreid rapport op over de paapse activiteiten in de Baronie. Na alle eerdere teleurstellingen werd de conclusie in onverbloemd taalgebruik gebracht: pas als de prins (en in diens naam zijn ambtenaren) daadwerkelijk actie ondernamen, 'zullen de kerken vernemen dat [hij c.q. stadhouder Willem III] bemint de religie, van dewelke hij professie doet.'³⁶³ De hoge patronage die de prinsen aan sommige katholieke geestelijken verschafte, ging op zijn beurt mogelijk weer ten koste van de autoriteit van het bisdom Antwerpen dat in toenemende mate probeerde deze te herstellen.

Al decennia kon er ongestoord een priester op het begijnhof wonen met instemming van de heer van Breda, die deze meer neutraal 'geestelijck dienaar' noemde. Pastoor Looymans was, behalve bediener van de Brugstraatse kerk, tevens provisor van het begijnhof. Na zijn overlijden in 1673 ontstonden er echter problemen met zijn opvolger toen de bisschop van Antwerpen besloot dat de nieuwe pastoor Jegers moest verhuizen. Reeds in 1659 was hem zijn taak als begijnenpastoor ontnomen, omdat hij teveel aandacht schonk aan de burgerij. Meesteres Magdalena van Sprang reageerde ontzet. De vele 'inconvenienten', waarvan Antwerpen op de hoogte was gebracht, waren louter verzinsels van partijdige mensen. De klachten

³⁶² NA, NDR inv.nr. 8006, f. 265 e.v. niet gedateerd; 'memorie wegen de de roomsgesinde van Breda' tot weder-toelating van twee uitgezonden priesters (de jezuïet Willem van der Stock en minderbroeder Petrus Jagers) of, indien zij te aanstotelijk worden bevonden, anderen in haar plaats.

³⁶³ Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, II, 612-614; 615-617.

namens de gereformeerde burgerij waren vooral ingegeven door pastoor Nedeveen, wiens zuster het geheel niet op de priester had voorzien en haar zinnen had gezet op een deel van het huis op het begijnhof.³⁶⁴ Een jaar later volgde desondanks een definitieve opsplitsing in de geestelijke bediening, waardoor de begijnen voortaan een eigen pastoor tot hun beschikking kregen en de Bredase bevolking geen gebruik meer kon maken van de diensten op het begijnhof..³⁶⁵ Hun gemeenschap telde op dat moment ongeveer dertig bewoonsters.

De veranderingen wekten wrevel en de onderlinge problemen kwamen steeds meer bovendien. Tussen deken Verschuren en de Antwerpse schepen Rochus van de Zande ontstond een zeker proces, dat eind 1675 tevergeefs door middel van een maaltijd ten huize van de proost van St. Catharinadal werd geprobeerd op te lossen.³⁶⁶ Reeds in de pinksterweek van 1675, ten tijde van de Bredase kermis, had Van de Sande zich laatdunkend over hem en andere geestelijken uitgelaten en bedreigd met maatregelen.³⁶⁷ De gelegenheid was opnieuw een 'sekere maeltijt' geweest, waaruit in elk geval valt af te leiden dat er in katholieke kringen regelmatig contact was over en weer. Dat zich onderling het een en ander afspeelde, blijkt ook wel uit de toespeling van de gereformeerde kerkenraad in 1676 dat de proost van St. Catharinadal 'de volle possessie' wilde van het klooster.³⁶⁸

Ten gevolge van het sluiten van de vrede van Nijmegen wist de classis het de katholieken nog één keer flink moeilijk te maken.³⁶⁹ De meeste bepalingen van een speciale, tegen hun gerichte instructie uit 1679 werden echter niet of nauwelijks uitgevoerd. Bovendien verkeerde de prins op zeer vriendelijke termen met een van de leidende plaatselijke geestelijken: de al eerder genoemde pastoor van Princenhage, deken Thomas Verschuren.³⁷⁰ In feite werd de katholieke positie in deze jaren verder bestendigd, bijvoorbeeld door bij wijze van *quid pro quo* evenveel priesters als predikanten in de stad toe te laten. In 1685 kwam het mede tot herstel van de jezuïetenstatie in Breda. In mondelinge gesprekken met de Spaanse ambassadeur had de prins reeds diverse malen toegestemd aan de Spaanse ambassadeur, maar drost Bentinck was vooralsnog minder enthousiast. De gemalin van de Engelse koning Jacobus II, de uiterst vrome Maria van Modena, uitte dan ook bij hem haar bezorgdheid over de ontstane patstelling: patronage bleek eens te meer de sleutel tot succes.³⁷¹ Bij hun diverse pogingen tot toenadering werd vooral de hulp van de griffier van de domeinraad gezocht, eens te meer een teken ook van diens cruciale positie.

De jaren tachtig zag grote onrust onder de katholieke gemeenschap.³⁷² Door de uitzetting van de geestelijkheid in 1666 moest men op zoek naar een nieuw evenwicht tussen de diverse orden. Mede door wijzigingen in de kerkenraad was deze tijdelijk de greep kwijt. De katholieke kerkenraad van Breda was altijd een zeer onafhankelijk ingesteld college geweest, dat bijvoorbeeld zijn eigen pastoors bij de bisschop

³⁶⁴ Juten, *Cartularium*, 252-254 (no. 292).

³⁶⁵ Ibidem, 254-256 (no. 293). Vergelijk: Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 186.

³⁶⁶ SAB, ONA inv.nr. 190, f. 218-v en f. 219-220 d.d. 21-01-1676.

³⁶⁷ Ibidem, f. 180 d.d. 14-06-1675. Vergelijk Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 193 dat hij geen persoonlijke problemen kende. Ook drost Bentinck mengde zich in de zaak van 'pater Verschuer', zie: KB, Bijzondere collecties, signatuur 135 D 19 B d.d. 20-08-1675.

³⁶⁸ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 4: notulen 1672-1676, f. 225 d.d. 07-03-1676.

³⁶⁹ Hallema, 'Een instructie van prins Willem III tegen de katholieken'.

³⁷⁰ Hallema, 'Deken Verschuren en Prins Willem III'.

³⁷¹ *Tax*. 17 (1910) 3-9; 116-133.

³⁷² Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 190-195.

voor benoeming voordroeg.³⁷³ De orden probeerden zich in dit decennium sterker dan voorheen met hun eigen schuilkerken te onderscheiden; de franciscanen scheidden zich zelfs even af. De schuilkerken zelf bleken bovendien aan vervanging toe aangezien ze nogal provisorisch waren ingericht. Dit alles leidde tot grote onrust in de stad, waarbij ook stadhouder Cornelis Damisse zich weer niet onbetuigd liet. In hem troffen de katholieken voor het eerst een actief lidmaat van de gereformeerde gemeente - hij was ouderling - en een papenhater van de ergste soort.³⁷⁴

Zijn vader had reeds kort na de overgave van Breda in 1637 aan de gereformeerde kerkenraad een lijst van vrouwen overhandigd die zijns inziens uit de stad dienden te worden gezet. Waarschijnlijk betrof het hier hoeren of anders achtergebleven vrouwen van Spaanse soldaten, in elk geval allebei elementen die men liever kwijt dan rijk was.³⁷⁵ De pro-actieve houding van deze familie tegen het katholicisme is des te verbazingwekkender gezien de verwantschap met de familie Gobbings, een van de voornaamste katholieke families in de stad. De complexiteit van de sociale verhoudingen in Breda zou tevens tot uiting komen in het drama rond het ontslag van Cornelis Damisse als stadhouder. Diens confronterend bewind gestoeld op intimidatie en corruptie had hem weinig vrienden opgeleverd. Toen het in de loop van 1687 op een finale confrontatie aankwam met de katholieke gemeenschap over de bouw van een schuilkerk in de Waterstraat, dolf hij dan ook het onderspit.³⁷⁶ De omgangsoecumene tussen de gelovigen bleek nog verre van optimaal:

dat de roomsche voor desen een vergaderplaats gehadt hebben inde keerstraet [Karrestraat], die regelregt loopt nae de Groote Kerck, dewelcke op de clagten der heeren predicanten, dat de gereformeerde op haare kerckdagen in die straet te veel ontmoete, de roomsche verboden sijnde geworden.³⁷⁷

Door prominente katholieken in de magistraat te ontbieden ter refutatie van hun plannen maakte de lokale stadhouder van religiezaken politiek, een hoogst gevaarlijke combinatie. Bovendien schond hij hiermee het vertrouwen van de prins en de drossaard, die protectie verleenden aan katholieken net zoals overigens de gouverneur. De schuilkerk kwam er maar Damisses' eigen bouwwerk van corruptie stortte als een kaartenhuis in elkaar.

Katholieken konden op het eind van de zeventiende eeuw dus steeds openlijker hun geloof belijden. Vanaf eind jaren tachtig, begin jaren negentig lijkt zich dan ook een nieuwe urgentie te hebben ontwikkeld. Opmerkelijk was allereerst de actie van Cornelis van den Kieboom, die zich op 25 februari 1689 in de magistraat had 'verstout' te zeggen dat 'de bittere papisten meerder faveur genoten ende voorgestaen werden als de gereformeerde'.³⁷⁸ Of de heren van de magistraat nu werkelijk zo geschokt zullen zijn geweest door deze mededeling, valt te betwijfelen. Juist de familie Van den Kieboom was een van die families die zowel katholieken als gereformeerden in zich herbergde.³⁷⁹ Het ongenoegen van de een werd een jaar later col-

³⁷³ De Lepper, 'De Bredase R.K. Kerkeraad'.

³⁷⁴ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 208.

³⁷⁵ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 1: notulen 1638-1642, f. 70.

³⁷⁶ Hallema, 'Een instructie', 80-85.

³⁷⁷ NA, NDR inv.nr. 8006, f. 282v.

³⁷⁸ SAB, OSA inv.nr. 36: NM 1688-95, f. 53v d.d. 25-02-1689.

³⁷⁹ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 2: notulen 1640-43, 1645-58, f. 281v: 'over de halsstarrigheijt van de kinderen van Kieboom in de religie'; ibidem, inv.nr. 3: notulen .. d.d. 27-06-1665: Kieboom de schoenmaker wordt ontboden om opening van zaken te geven wegens stoutigheden der papisten'.

lectief herhaald door de kerkenraad en zelden werd met zoveel woorden gezegd wat velen dachten:

dat veele offitien ende ampten soo binnen dese stadt als inde Baronnije werden bedient bij luyden openbaere professie doende vande paepse religie.³⁸⁰

Hoewel hieromtrent verder geen mededelingen worden gedaan, bracht het uitbreken van de Negenjarige Oorlog duidelijk nieuwe gevaren met zich mee die de gemeederen deden verhitten. Toenemende druk vanaf de zuidgrens zou de algehele politieke constellatie drastisch kunnen wijzigen. Hierdoor aangemoedigd, begon het katholieke element in de stad zich te roeren. Dit begon zelfs dusdanige vormen aan te nemen, dat de magistraat besloot met een officiële ‘waerschouwinge’ te komen: kwaadaardige en gedisaffectioneerde katholieken dienden zich van openlijke kritiek (‘lastering’) op de heer en de staat te onthouden.³⁸¹ Het idee van een vijfde kolonne was terug van nooit helemaal weggeweest.

Hier tegenover stonden bovendien openlijke tekenen van Gods gramschap ten aanzien van de protestanten, zoals de dubbele ramp die de Grote Kerk op het eind van de zeventiende eeuw trof. In 1681 sloeg bliksem in de toren, maar de brand kon worden geblust door enkele waaghalzen.³⁸² De fundamenten van de ruim tweehonderd jaar oude toren waren zodanig verzwakt, dat vanaf eind jaren tachtig voorzorgsmaatregelen werden genomen door de klok minder vaak te laten luiden. In 1694 sloeg het noodlot opnieuw toe, maar ditmaal brandde de toren na een ‘beklaeglijke donderslag en blixem-strale’ rond zes uur ’s morgens in zijn geheel af. Even brak er paniek uit in de stad: men vreesde voor een stadsbrand maar met man en macht werd de kerk gered.³⁸³ Beide keren overigens vond de blikseminslag onder vergelijkbare meteorologische omstandigheden plaats in het begin van de maand augustus. Beide keren ook vielen er slechts lichtgewonden, hoewel van dakdekker Block het been moest worden afgezet nadat stukken brandend hout zijn lichaam hadden geraakt.³⁸⁴ Behalve in God, werd in de persoon van Dirk van Santen tevens een zondebok op aarde gevonden. De voormalige torenwachter van de gevangenis werd wegens ‘quaet comportedement’ zijn poorterschap ontnomen en voor drie jaar uit de stad verbannen.³⁸⁵ Enige weken later bezocht Constantijn Huygens jr ‘de gesmolte en gevallene clocken’ die met een daverende klap ter aarde waren neergestort.³⁸⁶ In een andere bestuurlijke maatregel werd nog besloten vijf kleppermannen (nachtwakers) aan te stellen, die voortaan voor brand in de stad zouden kunnen waarschuwen.³⁸⁷ Dit was in meerdere opzichten aan de late kant.³⁸⁸ Het duurde enige jaren voordat de schade, met dank ook aan de heer van Breda die een aantal bomen uit zijn bossen ter beschikking stelde voor de reparatie van de kerk, kon worden hersteld. In de tussentijd stoorden de kerkgangers zich wel aan het vele getimmer in de toren.³⁸⁹ De gemeente vond zo altijd wel wat om over te klagen!

³⁸⁰ SAB, OSA inv.nr. 36: NM 1688-95, f. 79v d.d. 03-04-1690.

³⁸¹ Ibidem, f. 139v-140 d.d. 26-06-1692.

³⁸² *Sinte Geertruydsbronne* 3 (1926) 57-61.

³⁸³ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 6: notulen 1686-94, d.d. 12-05-1694; Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 261-264.

³⁸⁴ *Sinte Geertruydsbronne* 3 (1926) 101.

³⁸⁵ SAB, OSA inv.nr. 36: NM 1688-95, f. 186-v.

³⁸⁶ *Journalen Huygens*, II, 351-353 d.d. 31-05-1694.

³⁸⁷ SAB, OSA inv.nr. 36: NM 1688-95, f. 186v-187.

³⁸⁸ In Den Bosch opereerden er reeds nacht- of klapwakers vanaf eind zestiende eeuw, zie: Jacobs, *Justitie en politie*, 158.

³⁸⁹ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 7: notulen 1695-1709 d.d. 30-05-1699.

Conclusie

Ondanks de diverse politieke omwentelingen in de zestiende en zeventiende eeuw behield Breda overwegend zijn katholieke identiteit: in die zin mislukte de stedelijke reformatie in deze Oranjestad. Voor de mentale omslag van de stedelijke bevolking, die voor een succesvolle conversie naar het calvinisme op termijn was vereist, ontbrak brede maatschappelijke steun. Dit kwam doordat de stedelijke reformatie er in horten en stoten verliep, waardoor eigenlijk pas in 1637 een goed begin kon worden gemaakt. De aanloop der calvinisten vanaf de jaren zestig in de zestiende eeuw was nochtans voorspoedig geweest, maar de religievrede van de prins beschermde in wezen de bevoorrechte positie van de katholieken. Het Spaanse bewind tussen 1581 en 1590 onderstreepte deze tegendraadse ontwikkeling verder. In de periode 1590-1625 faalde de calvinistische kerk vooral als organisatie en de predikanten in hun bediening. Ook Breda beleefde gedurende het Bestand godsdiensttwisten, waardoor de interne aanloop onder de gemeente stakte. Door patronage van de Oranjes werd katholieke geestelijken bovendien geen strobreed in de weg gelegd. Omgekeerd konden de protestanten slechts op beperkte steun van de stedelijke overheid rekenen.

Na 1637 werd door de predikanten een voortvarende start gemaakt vanuit een krachtiger organisatie, maar de problemen bleven grotendeels dezelfde. Breda bleef een protestants eiland in een zee van katholieken en de regulering van mensenstromen tussen stad en platteland was onbeheersbaar. De katholieken zochten hun heil elders; het waren bovendien vooral protestanten die afvallig bleken. In de jaren vijftig bleek de stedelijke overheid zeer onwillig om mee te werken aan de politieke reformatie, die juist op een moment kwam dat Breda zware economische tegenwind beleefde. Verder ingrijpen in de interne bevolkingsverhoudingen zou rampzalig zijn geweest. Dit zorgde wel voor het begin van een verwijdering in de tweede helft van de 17^e eeuw tussen magistraat en kerkenraad. De non-interventie van de regenten was eerder een kwestie ter bescherming van de welvaart dan ingegeven door eigen sentimenten: toch was tevens sprake van een omgangsoecumene in de stad. Tot eind zeventiende eeuw bleven de wederzijdse betrekkingen tussen de twee bevolkingsgroepen gespannen met frequente uitbarstingen van ongenoegen over en weer.

Leidende katholieken in de stad hadden kort na de Vrede van Munster (1648) inmiddels wel hun eigen organisatie opgezet met diverse schuilkerken en een kerkenraad. De dienstdoend functionaris van de domeinraad werd voor dit gedogen ruimschoots betaald. Al vanaf eind zestiende eeuw valt er onder de katholieke gemeente van Breda een grote mate van zelfstandigheid te bespeuren. Hoewel nominaal onder de vleugels van de bisschop van Antwerpen, bleek deze prelaat niet overmatig geïnteresseerd in haar wel en wee. In Breda was de geestelijke bediening dan ook vooral afhankelijk van reguliere orden die zich daarvan optimaal hebben gekweten: de onderlinge toerbeurt in de kerken vormt hiervan een goed voorbeeld. De blijvende aanwezigheid van vrouwenkloosters binnen de stadsmuren was in dat opzicht eerder een uniek dan een belangwekkend gegeven.

De calvinisering te Breda werd in de periode 1625-1637 duidelijk een halt toegevoegd. In de periode daarvoor was zij bovendien slechts moeizaam op gang gekomen, met name als gevolg van organisatorische problemen. De klap die de gemeente werd toegediend in 1625, juist op het moment dat na een generatie van opbouw had kunnen worden geoogst, was fataal voor haar positie op de langere termijn. Het katholicisme werd daarentegen door het Spaanse interregnum verder bestendigd in de zeventiende eeuw. De blijvende aanwezigheid van twee kloosters in

de stad, betekende daarnaast dat regulieren de overhand kregen bij de geestelijke bediening.

De wederopbouw van de gereformeerde kerk zorgde aldus voor veel problemen: zij waren in menig opzicht de aanstootgevers, en niet andersom. Cruciaal was in menig opzicht de houding van de plaatselijke officier die te Breda, net als elders, niet overliep van activiteit. Ook door de kerkenraad werd de tegenwerking van de officieren, zoals zij het ondervonden, telkens breed uitgemeten en als belangrijkste tegenslag onderkend. Hun opstelling had desondanks onmogelijk plaats kunnen vinden zonder ruggensteun van de heer van Breda. De prinsen van Oranje hadden altijd tolerantie voorgestaan. Zij namen de Bredase katholieken ook indirect in bescherming door het telkens toelaten van geestelijken in de stad.

.

Hoofdstuk 6

Van oude en nieuwe regenten

In weerwil van de stedelijke reformatie was en bleef Breda een katholieke stad en hoefden de mensen niet van geloof te veranderen. Bij de jaarlijkse aanstelling van de schepenen werd vanaf 1568 daarentegen voornamelijk naar hun religie gekeken. Vanwege de gewijzigde politieke omstandigheden, was loyaliteit aan nieuwe machthebbers of een vorig regime datgene wat voortaan primair telde bij de keuze.¹ Geloof maakt daarnaast tevens deel uit van ieders eigen identiteit: in hoeverre was men bereid dit op te geven voor positiebehoud of wellicht positieverbetering? De kwestie van opportunisme is des te pregnanter omdat elders in de Republiek, ten gevolge van de Opstand, het meestal beperkt bleef tot één ‘alteratie’ en niet zes, zoals in Breda het geval was. Dat maakte de politieke reformatie, oftewel de protestantisering van het stadsbestuur, hier tot een langdurig proces. Nieuw bloed op het regeringspluche kon bovendien niet zomaar op bestelling worden geleverd: daar was tijd en aanpassing voor nodig van de stedelijke elite. Dit vormt de bredere achtergrond waartegen de ontwikkelingen in Breda dienen te worden geplaatst.

Gescheiden wegen: 1568-1590

De religieuze samenstelling van de politieke elite te Breda is voor de tweede helft van de zestiende eeuw, dankzij een tweetal studies, inmiddels goed onderzocht.² Ondanks dat het calvinisme een scheidslijn introduceerde, bleven de personele gevolgen vooralsnog beperkt. Aan de belangrijkste leidraden voor het kiezen van de schepenen bestond voor Alva bij de inname van de stad in 1568 nochtans geen twijfel:

Te kiezen personen wesende nut ende bequaem om aldaer wethouderen te zijn, ende bovenal die van gheenen secten oft quaede opinien in onsen heyligen christengeloove geïnfecteert oft gesuspecteert maer voir goede catholijcke personen gehouden ende geacht, ende nijet geneycht oft geaffectionneert en zijn totten dienst vanden prince van Oraengnijen, oft hem gunste oft faveur toedraegen.³

Behalve dat de landsheerlijke autoriteiten katholieken verkozen boven calvinisten, gold in de heerlijke stad Breda tevens een duidelijke anti-Oranje clausule. Aan de betrouwbaarheid van de stadsmagistraat werd openlijk getwijfeld: een deel van de

¹ Decavele, *De eerste protestanten in de Lage Landen*, 193-217.

² Groenveld, ‘Een notabele frontiere’; Van Immerseel, *Breda 1568-1600*.

³ ARB, Audiëntie inv.nr. 809/21, brief aan De Quaederebbe d.d. 22-03-1568.

burgerij reageerde vijandig op de vervanging van het oude regime.⁴ Beide wensen bleken in de praktijk echter minder eenvoudig te vervullen, waardoor van een voltallige zuivering geen sprake kon zijn.⁵ In latere akten van aanstelling gedurende de eerste landsheerlijke periode (1568-1577) is er vaak sprake van dat de schepenen moesten 'qualifiez catholicques et de bonne conscience' zijn, waaruit wellicht al een zekere rekkelijkheid ten opzichte van Alvas oorspronkelijke bepalingen valt af te leiden. Uit de magistraat van 1568 werden nochtans drie schepenen verwijderd: Cornelis Wachmans, Godert van Luchtenberg en Andries van den Kieboom: allen kunnen als calvinist worden aangemerkt. Het prominentste slachtoffer was daarentegen stadssecretaris Bartholomeus van den Corput, wiens familie reeds vanaf begin zestiende eeuw de heren van Breda trouw had gediend.

Voor de eerste reeks benoemingen vanuit Brussel werd vertrouwd op het oordeel van drossaard Tseraerts en kanselier Heuvelmans (raad van de prins, later lid van de Raad van Beroerten) ter plaatse, beiden katholiek.⁶ Jacob Tseraerts was drossaard geweest sinds 1552 en zijn dochter Johanna was getrouwd met Pieter van Quaderebbe, gouverneur en Spaanse intendant in de stad van 1568 tot 1572. Een zoon Hendrik die was getrouwd met Anne van Brecht, dochter van de edelman Godert van Brecht die al vroeg in de zestiende eeuw een van de belangrijkste huizen in Breda liet bouwen⁷, werd eind zestiende eeuw ridder en burggraaf van Antwerpen.⁸ Ondanks deze sterke koningsgetrouwe antecendenten, gingen leden van de familie Tseraerts twee religieuze (en geografische) kanten op.⁹ Behalve de prominente rol van enkele individuen werd de positie van de raad- en rekenkamer te Breda, als uiting van Breda's positie als heerlijke stad, zo veel mogelijk in acht genomen wegens de gecompliceerdheid van de administratie van de goederen. Deze onderlinge verwevenheid van het domein werkte vooralsnog in het voordeel van plaatselijke families.

Inschakeling van de lokale bestuurlijke top geschiedde tevens in een ander opzicht. Bij latere keuzes werd mede het oordeel van pastoor Gobbings of de deken van het kapittel als blijk van katholiek keurmerk meegewogen.¹⁰ Behalve uitsluiting van calvinisten, was het namelijk tevens zaak de katholieken goed te onderscheiden: niet allen waren even rechtzinnig in de leer. Deze zogenaamde 'nulla heresi' verklaringen komen in deze periode bijvoorbeeld ook voor in Bergen op Zoom, Den Bosch, Steenberg en Geertruidenberg, daarmee een belangrijk instrument voor de samenstelling van de stedelijke elite door het landsheerlijk gezag in de Brabantse landstreek verradend.¹¹ Tot slot werden ook lokale tradities in acht genomen: gouverneur De Quaderebbe wist bijvoorbeeld keurig te melden dat de wetsverzet in Breda traditioneel geschiedde op 'lundi apres la feste des trois roije', Verloren Maandag dus. Ten teken van de gematigde aanpak onder de landsheerlijke autoriteiten vonden na de eerste wetsverzetten de komende jaren geen grote wijzigingen plaats, op één kleine positiewisseling na: Goris Buysen als burgemeester in plaats van Jan van de Wouwer die schepen werd. Pas vanaf 1571 werden grootschaliger veranderingen doorgevoerd, maar deze waren eerder noodzakelijk van-

⁴ Beenakker, *Breda in de eerste storm*, 143.

⁵ Van Immerseel, *Breda 1568-1600*, 22-26.

⁶ Beenakker, *Breda in de eerste storm*, 34-35; 56.

⁷ Bijsterveld, *Het Huis van Brecht*.

⁸ Zie over hem verder: Timmermans, *Patronen van patronage*, 76, daar aangehaald als schout-markgraaf.

⁹ Beenakker, *Breda in de eerste storm*, 34-35.

¹⁰ ARB, Audiëntie inv.nr. 809/21, bijlage bij brief De Quaederebbe d.d. 23-12-1574; bijlage bij brief D'Estournel d.d. 21-12-1575.

¹¹ ARB, Audiëntie inv.nr. 809/30. Vergelijk: Kok, *Dekenaat in de steigers*, 368-369.

wege interne verschuivingen dan puur ingegeven door religie. De continuïteit bleef vooralsnog groot.

Bij de overgang van de stad in 1577 bleven slechts drie (katholieke) schepenen aan: Gerard van de Broeck als burgemeester en de schepenen (en oud-burgemeester) Godert Cheeus en Heymerick Adriaan Heymericks. Overigens was maar liefst tweeënhalve maand gewacht met de wetsverzetting tot in 1578, opnieuw een teken van de voorkeur om stabiliteit. Van begin af aan probeerde Willem van Oranje duidelijker zijn stempel op de magistraat te drukken, meer dan onder de landsheerlijke autoriteit het geval was geweest. Hoewel voorstander van religievrede, was een evenwicht tussen de twee partijen moeizaam te verkrijgen. Op jaarbasis werden in deze periode soms de helft of meer van de schepenen veranderd. Hoewel er in geloofstermen wederom geen sprake was van een absolute omslag verminderde de katholieke inbreng gestaag, met name vanaf 1580.¹² Na twee jaar burgemeester te zijn geweest, had Gerard van de Broeck al begin 1579 aangegeven van plan te zijn te willen verhuizen.¹³

Andersdenkenden werden dus allesbehalve uit de stad gejaagd, ook al voelden sommigen wel de drang om te vertrekken: men wilde graag van hun bestuurlijke diensten gebruik blijven maken. De continuïteit binnen het stadsbestuur, die tot dan toe redelijk had stand gehouden, begon desondanks te wankelen. Slechts twee schepenen, Claes Cornelisz. en mr. Hugo van Baerle, zaten in deze korte periode (1578-1581) elk jaar. Kenmerkend genoeg was de eerste calvinist en de tweede katholiek. Het aantal schepenen dat slechts één of twee jaar diende nam daarentegen toe. De Bredase regenten werden klaarblijkelijk steeds minder uit dezelfde vaste groep patriciërs geselecteerd.

De interne verschuivingen binnen het patriciaat kregen hun definitieve beslag in de volgende, tweede landsheerlijke periode die een veel duidelijker breuk te zien gaf dan na 1568. In de periode 1581-90 zaten nog slechts twee schepenen de hele rit uit: mr. Hugo van Baerle en Goris Buysen, de enigen die tevens bij de overgang van 1581 werden gehandhaafd. Van de 25 schepenen in deze periode waren er maar liefst 17 nieuwkomers. Hoewel velen voor het eerst schepen werden, bestonden er vanzelfsprekend de nodige familierelaties. Oudgedienden namen weliswaar het leeuwendeel van de posten waar, wegens toenemende onbetrouwbaarheid van de politieke elite was het nu tevens nodig magistraten van buiten de stad te halen.¹⁴ Nog altijd werd de hulp van de deken van het kapittel ingeroepen 'pour estre asseure de la catholicite des personnes.' Dit was echter niet de enige kwalificatie die telde: 'et aussij silz sont gens politiques et qualifiez pour gouverner mesmes en ung temps sij turbulent et dangereux, vue quil y a bien grande difference de gouverner en temps de paix et de tempeste.'¹⁵ Ook andere tijden vroegen om nieuwe mensen.

Gekoppeld aan de toenemende speurtocht naar betrouwbare regenten verliepen ook de aanstellingen steeds problematischer. In Brussel ging men zich intensiever buigen over de nominaties, maar de problemen ontstonden vooral door onduidelijkheden wie deze mocht plegen. Zij kwamen nu van zowel civiele kant (bijvoorbeeld de schout) als militaire (de gouverneur of commandant) uit Breda op het bureau van

¹² Van Immerseel, *Breda 1568-1600*, 31-45; Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 44.

¹³ NA, NDR inv.nr. 8002, f. 17r. Zie ook: SAB, OSA inv.nr. 7: AM 1578-81, f. 90v d.d. 13-01-1579.

¹⁴ Van Immerseel, *Breda 1568-1600*, 57-58.

¹⁵ ARB, Audiëntie 809/21, brief Sestich d.d. 26-12-1583.

de kanselier van de Raad van Brabant terecht. Na discrete informatiewinning en een mogelijk nader advies, was het finale woord aan de landvoogd. In september 1583 liet het gouvernement weten dat weliswaar voorheen de prins de schepenen koos, maar dat dit recht nu aan de kroon was vervallen namens wie dit door de Raad van Brabant werd uitgeoefend.¹⁶ Dit was waarschijnlijk een reactie op eerder ontstane onduidelijkheden en onderlinge onenigheid. De aanstellingen werden al-lengs ook politieker en vanzelf controversiëler.

Op de nominaties voor 1583 van de zijde van gouverneur Del Monte stond bijvoorbeeld Johan Petersz van Baerle als tesorier genoemd. Hoewel voldoende gerespecteerd - hij was burgerkapitein - sprak hij geen andere taal dan het Nederlands. In de communicatie met Brussel werd dit onoverkomelijk geacht: in zijn plaats werd daarom Johan Cheeuws benoemd. Deze was het jaar daarvoor voor het eerst als schepen benoemd en kwam uit een regentenfamilie. Reeds geweerd onder Willem van Oranje, resteerde voor Van Baerle slechts het ambt van weesmeester en later tienraad. Daarentegen ontbrak op het lijstje van de commandeur verrassend genoeg mr. Hugo van Baerle - 'homme fort catholijcke, scavant, et affectionne au service du roij' volgens de schout en anderen - en een belangrijke steunpilaar van het nieuwe bewind gezien diens continue aanstelling. Zijn juridische kennis werd tevens nodig geacht ter bevordering van de gang van zaken met betrekking tot de justitie van de stad.

De nominatie van Johan Marcelis werd daarentegen door hen weer afgewezen; deze werd als impotent en ongeschikt gekwalificeerd. Liever zag men mr. Sebrecht Sgraeuwen 'apparent de faire service a sa majeste.' De meeste problemen werden bevonden in de persoon van Willem Snellen. Aangeklaagd wegens doodslag was hij weliswaar vrijgesproken, maar bijgevolg het schepenambt toch onwaardig.¹⁷ Een andere fundamentele verandering die ondertussen had plaatsgevonden was de bevordering van burgemeester Joost Cornelissen van den Broeck tot de lokale stadhouder, hoewel in Brussel grote onenigheid bestond over deze eenzijdige stap van de drossaard tot benoeming van een eigen substituut. Met de benoeming van een nieuwe drossaard in 1586, keerde Van den Broeck dan ook weer terug in de Bredase magistraat. Ook in de tweede helft van de jaren tachtig verliepen de benoemingen niet van een leien dakje, met ditmaal gouverneur Lanciavெಚ್ಚia in de hoofdrol.

Onder de nieuwe landvoogd Parma, een telg uit de beroemde Farnese familie die de stad begin 1589 zelfs nog even persoonlijk bezocht, zou de bezetting van Breda de komende jaren een Italiaans tintje krijgen. Eind 1586 werd door hem nog overlegd met de rekenkamer over de magistraatskeuze en het volgende jaar was er samspraak tussen hem, drost Van den Wijngaarden en ontvanger van de domeinen Sestich. In 1588 ging het echter goed mis. Eind januari klaagde de plaatselijke bestuurlijke top dat de lijst van schepenen was samengesteld buiten hun medeweten om, 'cause de grande confusion et schandale.' Hierbij werd tevens gewezen op de delicate politieke toestand nu men in afwachting was van een algemeen vredesakkoord.¹⁸ In reactie schreef de commandant nog dezelfde dag over een van de briefschrijvers, stadhouder Buijcx, dat deze was 'huomo di mala qualita e natura'. Deze poging tot zwartmaking van zijn criticasters lukte echter niet, want Parma verving vroegtijdig maar liefst drie schepenen.

¹⁶ SAB, OSA inv.nr. 8: AM 1581-89, f. 63v d.d. 26-09-1583.

¹⁷ Ibidem, brief De Vos, Sestich en anderen d.d. 30-01-1583.

¹⁸ ARB, Audiëntie 809/21, brief Verreycken, Buijcx, Sestich en Gobbinx d.d. 29-01-1588.

Van Aert Roovers werd bevonden dat die in zijn jeugd het verkeerde pad had bewandeld, zowel in religieus als moreel opzicht; Pieter Janssen Fraey was graanhandelaar, waardoor hij volgens recente bepalingen van het gouvernement niet gekozen had mogen worden; Nicolaas Hey werd als Hollander aangemerkt, waarmee zijn benoeming in Brabant onwettig was.¹⁹ Hey kwam inderdaad uit Geertruidenberg waar hij als notaris werkzaam was en een jaar later zou terugkeren toen zijn geboorteplaats door de Spanjaarden was veroverd.²⁰ In een brief van 16 februari ging Lanciavecchia diep door het stof bij Parma en probeerde hij omstandig uit te leggen wat er allemaal was misgelopen bij zijn informatiewinning. Hij was daarbij vooral verkeerd ingelicht: zo zou Fraey, in plaats van in graan, in koren handelen; als persoon was deze echter hoe dan ook van een goed geweten. Verder had de commandant veel negatiefs te zeggen over diverse andere mensen in de stad. Dat de keuze aan katholieke kant in deze periode in feite zeer beperkt was, getuigen ook de latere benoemingen van zowel Johan Marcelis in 1589-90 ('fort fantasticq et facheulx') als Johan van Baerle 'aphoticaire (que encore quil soit homme de bien et catholicq, il at este avant la reduction de ceste ville capne. des bourgeois, oultre aussij est fort fantesticq' in 1590. Beiden waren eerder nog afgewezen, maar de meningen waren onderling kennelijk verdeeld over wie nu al dan niet gewenst was.

Hoewel het korte-termijn perspectief vanwege de veroveringen duidelijk overheerst bij de Bredase schepenbenoemingen in de tweede helft van de zestiende eeuw, is in onderstaande tabel geprobeerd de situatie in cijfers te bevatten. Leidraad hierbij is dat er op jaarbasis tien schepenfuncties vielen te vergeven; gekeken wordt tevens naar de verhouding oud-nieuw in de magistraat en naar het getal van de schepenen, die in dezelfde periode tevens in de tienraad zaten (het ondersteunende college van het stadsbestuur).

Tabel 6.1 Mutatieritme magistraat 1554-1590

periode	Functieduur	N (magistraat)	overlap tienraad
I 1554-1568	4,0 jaar	37 (26 nieuw)	12 (32,4 %)
II 1568-1577	5,0 jaar	20 (10 nieuw)	8 (40,0 %)
III 1578-1581	2,0 jaar	20 (10 nieuw)	10 (50,0 %)
IV 1582-1590	5,5 jaar	25 (17 nieuw)	12 (48,0 %)

De landsheerlijke perioden II en IV steken er in positieve zin uit: in beide perioden lag de gemiddelde functieduur van schepenen in de tweede helft van de zestiende eeuw het hoogst, wat wil zeggen dat er het minste aantal veranderingen werd gepleegd. Tegelijkertijd blijkt het toegenomen belang van de tienraad, waarmee een groeiende overlap ontstond qua personele bezetting. Schepenen die op grond van hun geloof uit hun ambt werden gezet, zetten hun bestuurlijke carrière vaak in de subalterne ambten voort (vooral dat van weesmeester).²¹ De calvinistische bovenlaag ontvluchtte echter de stad en riep zo confiscatie van hun goederen door de Spanjaarden over zich af, wat hun latere terugkeer zou bemoeilijken. Bekend is

¹⁹ Ibidem, brief Parma d.d. 08-02-1588. Als vervangers werden mr. Sebrecht Sgraeuwen, Joost Cornelissen en Hendrik Stevens aangesteld.

²⁰ Van Immerseel, *Breda 1568-1600*, 57.

²¹ Ibidem, 22; 33; 51.

vooral de lijst met 34 van hun namen uit 1581.²² Deze lijst begint met de militaire en ambtelijke top van de stad, de gouverneur met zijn luitenanten, gevolgd door de raden en rekenmeesters van de domeinraad plus een aantal prominente en iets minder prominente burgers. Onder de laatste groep bevinden zich vier personen die na 1590 als schepen zouden terugkeren: Johan en Christiaan Bacx, Godevaart Montens en Hendrik Feckens. Verder keerde ook Bartholomeus van den Corput terug als griffier en secretaris.

Van de politieke elite op deze lijst keerden er meer niet terug dan wel, ondanks een relatief korte overbruggingsperiode van tien jaar: Claas Cornelissen, Godevaart Luchtenberg, Cornelis Wachmans, mr. Cornelis Buysen, mr. Jan van Etten en Anthonis Franssen. Met name van de laatste mag dit opvallend heten, want hij was door de calvinistische gemeente in 1578 expliciet naar voren geschoven als hun onderhandelaar bij de toelating van kerkelijke diensten in de stad. Diens nominatie als luitenant van de drost zat een verdere politieke carrière in de weg.²³ Hij zou na 1590 wel in de stad terugkeren maar werd belastingontvanger namens het land, een veel lucratiever ambt dan dat van schepen.²⁴ Ook enkele tienraden keerden niet terug op hun bestuurlijk niveau: Willem Jasper Wiltens en Cornelis Beens. Ondanks hun bewezen calvinisme, bleef de behoefte aan wisseling onder de politieke elite ook na 1590 kennelijk groot. Tussen de diverse omwentelingen in de stad en de gevolgen hiervan voor de religieuze samenstelling van de politieke elite zat weliswaar een oorzakelijk verband, maar zij was verre van exclusief. Zowel de religieuze situatie als de menselijke ziel was onder deze extreme omstandigheden vrij plooibaar: men stond pas aan het begin van een strijd met ongewisse afloop.

Het meewegen van de menselijke factor valt bijvoorbeeld goed aan te tonen aan de hand van de lotgevallen van enkele raadsheren van de domeinraad, lieden die qua positie veel meer hadden te verliezen dan de schepenen. Mark van Steeland zou als ontvanger-generaal van de prins van Oranje ruim tienduizend gulden voor de zaak van de opstandelingen hebben verduisterd van de Spanjaarden.²⁵ Hij werd dan ook in eerste instantie door de Spanjaarden uit zijn functie gezet, maar later toch weer in genade aangenomen. Omgekeerd verdacht men hem in 1594 in Holland ervan nog katholiek te zijn.²⁶ Een andere raadsheer, mr. Michiel Piggen, bleef daarentegen in Breda maar hij was in de eerste plaats een Oranjecliënt en pas op de tweede plaats katholiek. Persoonlijke loyaliteit kon dus zwaarder wegen dan geloof, al was dit niet iets wat iedereen zich kon veroorloven. De bestuurlijke en politieke elite van de stad slaagde er voorlopig wonderwel in verschillende regimes te dienen: er was nog duidelijk sprake van een overgangsfase, reden ook waarom bij de diverse overgaves de nadruk lag op een zekere mate van continuïteit. Pas na enkele jaren werden grotere wijzigingen doorgevoerd. Slechts de meest extremen onder de regenten aan weerszijden liepen het gevaar bij een overgave hun bestuurszetel te verliezen; in een volgende periode keerden zij desalniettemin vaak weer terug. Nochtans was het uitgangspunt aan de vooravond van 1590 dat katholieken het stedelijk patriciaat domineerden. Oude katholieke regentenfamilies als Buysen, Van den Broeck, Montens en Cheeus hielden stand terwijl de overleving van nieuwe calvinistische families als Van de Corput of Wachmans aan een dun draadje hing. Zij

²² Placidus, 'De religievrede', 60-62. Beermann vermeldt in zijn *Geschiedenis van Breda* (II, 40) abusievelijk dat het er 33 zijn. Voor de lijst zelf, zie: ARB, Audiëntie, inv.nr. 1428/1.

²³ Zie eerder hoofdstuk drie.

²⁴ Van Immerseel, *Breda 1568-1600*, 42-43.

²⁵ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 8.

²⁶ Ibidem, 40 speciaal n.162.

hadden weliswaar de keuze te vluchten of te blijven, maar waren in beide gevallen aan een verhoogd risico blootgesteld. De oorlog liet niemand ongemoeid.

Calvinisering: 1590-1625

Breda was in 1590, voorlopig althans, weer in Staatse handen gekomen. De inname werd alom gezien als een keerpunt in de Opstand, het eerste goede nieuws in jaren. De Bredase vesting zou in de beeldvorming en de publieke opinie een belangrijke rol gaan spelen, voor zover dat niet al eerder het geval was geweest.²⁷ Enkele weken na de inname vond op 22 maart de beëdiging van het nieuwe college plaats.²⁸ Nochtans werd de aanstelling van de zittende schepenen verlengd; zij hoefden alleen een nieuwe eed af te leggen ten overstaan van enige raadsheren van Maria van Nassau. Met ingang van 1591 geschiedde de aanstelling van de magistraat op de dag van de verovering met het turfschip, dat wil zeggen jaarlijks op 4 maart. Door middel van deze symbolische daad werd het motto andere tijden, nieuw regime duidelijk kracht bij gezet.²⁹ Of dit ook in Breda zo is overgekomen, is vooralsnog minder duidelijk: zoals wel vaker bleek de bestuurlijke praktijk weerbarstiger dan nieuwe beleidsvoornemens. Aan het begin van 1592 schreef Maurits aan de magistraat, evenals vorig jaar, te wachten met verandering tot 4 maart

niettegenstaende wij verstaen deselve veranderinghe daerbevorens opten verloren maendach gedaen geweest te sijne, zoo wij ook nijet geerne sien en souden dat ghij alleenlick voordien tijt van thien maenden u luyder respectie ampten en soudet bedienen, dije anderssins jaerlicks gewoon sijn te wesen.³⁰

Vanuit de stad waren kennelijk signalen binnengekomen dat men toch liever de oude regeling van Verloren Maandag wilde handhaven. Invoering van de nieuwe maatregel betekende volgens het kalenderjaar mogelijk twee maanden aan inkomstenverlies van de schepenen of anderszins aanpassingen aan de stedelijke administratie. Een zekere mate van lijfsbehoud gekoppeld aan respect voor tradities, die de landsautoriteiten eerder wel hadden getoond, lijkt hen dus niet vreemd te zijn geweest na drie omslagen binnen een generatie te hebben meegemaakt. Het zware geschut dat Maurits in de beginjaren na 1590 telkens inzette bij de wetsverzetting door de aanwezigheid van de gouverneur, de drossaard en de schout zal eventueel verzet al gauw hebben gesmoord.

De symboliek van 1590 is door een oudere generatie historici als Rogier en Van den Brandeler altijd opgevat als het beginpunt van een vrije snelle protestantisering van de politieke elite. In een artikel ter gelegenheid van de vierhonderdjarige herdenking van de verovering in 1990 heeft de historicus Groenveld dit punt reeds afdoende weerlegd.³¹ Belangrijkste bron hiervoor zijn enkele commentaren van drossaard Bernuy bij de nominaties (het dubbeltal) voor het schepenambt, plus dat van enkele andere bestuurders. Ook deze omslag betekende wederom geen onmiddellijke breuk met eerdere perioden. Het aantal katholieken bedroeg soms de helft van het aantal schepenen, een aandeel dat pas na 1600 langzaam werd teruggedrongen. Achter deze eenvoudige constatering, gaat echter een veel complexere realiteit

²⁷ Groenveld, "Breda is den Bosch waerd".

²⁸ SAB, OSA inv.nr. 540: stadsrekening 1590.

²⁹ Hutton, *Merry England*, 148 e.v.

³⁰ SAB, OSA inv.nr. 217: brieven stadsbestuur 1592-5, litt. 1: brief Maurits d.d. 10-01-1592.

³¹ Groenveld, 'Een notabele frontiere'.

schuil. Drossaard Bernuy klaagde namelijk steen en been dat er niet voldoende geschikte kandidaten (dat wil zeggen calvinisten) voorhanden waren. Wat de drossaard betreft was het geloof dus ontegenzeggelijk de belangrijkste voorwaarde tot selectie, maar kon hij eenvoudigweg niet anders dan deels katholieken te kiezen. De problemen omtrent de religieuze gezindheid van regenten waren met name in de beginjaren bijzonder groot: 'ende wilde wel dat sij alle vanden religie waeren, midts dat sij daertoe bequam waeren.'³² Hoofdprobleem in de selectie bestond er dus uit hoe algemene (on)geschiktheid of sociaal aanzien viel te koppelen aan individuele religieuze bezwaren.

Problemen met kandidanten in spe konden buiten de formele criteria (Brabander, poorter en van echten bedde) om diverse vormen aannemen. Zelden werd zij zo expliciet gesteld als in het geval van zeepzieder Willem Jansz van Giffen, die 'nyet lesen noch sryven' kon. Deze vaardigheden waren voor zijn beroep wellicht minder noodzakelijk maar een schepen van de stad beslist onwaardig. Zijn optreden in de Bredase magistratuur was dan ook eenmalig in 1591, maar tekenend voor de grote problemen waarmee men vrijwel meteen werd geconfronteerd in het vinden van geschikte calvinisten. In de bezwaren vallen desondanks enkele bredere patronen te herkennen. Academisering lag onder de Bredase regenten niet hoog, iets waar reeds de landsheerlijke autoriteiten zich zorgen over hadden gemaakt.³³ Een correspondent van raadsheer Kinschot zag het gehalte van de regenten mede daarom somber in: 'ick quelle mij seer als ick bedachte datter sonderlinge geen veranderinge en sal comen tot welvaeren der stadt ende expeditie ter justitie'. Ook was de ene jurist de andere niet. Van advocaat mr. Hendrik Vogelsank, nochtans een zoon van de griffier van de domeinraad te Breda onder Willem van Oranje, werd later gezegd dat hij 'nullum gravitatem' had. In eerste aanleg had hij nochtans zelf vanwege zijn 'advocaetschappe' zijn aanstelling geëxcuseerd; wel diende hij nog vele malen als tienraad tot aan zijn dood in 1604.³⁴ Hier treedt opnieuw de merkwaardige rol van de tienraad in de Bredase politieke constellatie in werking. Vooraanstaande burgers die economisch actief waren prefereerden waarschijnlijk op eigen keuze de tienraad. Tegelijk typeert Vogelsank duidelijk de fluïde geloofspositie: ogenschijnlijk een calvinist, maar in 1590, 1592 en 1593 liet hij nog kinderen katholiek dopen.³⁵

De geloofskwestie was er bovendien niet alleen een van uitersten maar tevens of juist meer een van de middenposities, zoals te Breda al langer werd betracht. Hoewel het moeilijk was in deze sfeer neutraal te zijn (en te blijven), blijkt tenminste één persoon daar wel in te zijn geslaagd: mr. Hendrik van der Hagen, wiens vader begin jaren zestig twee keer schepen was geweest. Hij wordt in 1591 als 'politicus' omschreven, wat in de beeldspraak van die tijd staat voor een neutraal persoon. Aan welke kant van de scheidslijn hij stond was door zijn huwelijk met de dochter van mr. Godert van Luchtenberg, een onvervalste calvinist van het eerste uur, toch wel duidelijk.³⁶ Tot aan zijn dood in 1605 zou hij dan ook een belangrijke schepen vormen en zelfs burgemeester worden. Cornelis van Ceters was, behalve politicus, tevens 'bequaem' en bovendien een 'rentier': hiermee was Breda al evenmin rijkelijk bezaaid. Desondanks werd hij slechts één keer schepen in 1593, hoewel hij vrijwel het gehele decennium in de tienraad zat. Bredase regenten van na 1590 kunnen dus aanvankelijk in minimaal drie kampen worden verdeeld - ka-

³² NA, NDR inv.nr. 7998, f. 1r: C.T. aan Kinschot d.d. 26-12-1591.

³³ Zie hoofdstuk vier.

³⁴ SAB, OSA inv.nr. 374 : officiaalboek 1513-1599, f. 146v.

³⁵ Groenveld, 'Een notabele frontiere', 25.

³⁶ Van Immerseel, *Breda 1568-1600*, 22-23.

tholiek, calvinist of ‘politiques’ - met gradaties binnen elk. Voor calvinisten gold vooral het onderscheid tussen liefhebbers en lidmaten, waarvan men hoopte dat de eerste categorie naar verloop van tijd door gewenning zou overgaan tot de tweede categorie. Aanhangers die de nieuwe kerk uitprobeerden konden echter ook terugvallen in het oude geloof, zoals notaris Melis Janssen. In het visitatierapport van 1606 wordt hij bij de ‘particuliere afvraginge’ omschreven als een lastig heerschap, een letterlijke stoorzender in de calvinistische eredienst.³⁷ Gezien zijn vijandige houding komt zijn benoeming tot schepen in 1625, na de overgave van de stad, dan ook niet als een grote verrassing. Hij toont daarmee als geen ander nog het bestaan van vloeiende religieuze scheidslijnen in het eerste kwart van de zeventiende eeuw in Breda.

Aan het eind van het eerste decennium was er nog altijd weinig vooruitgang in de algemene situatie: ‘doch, Godt betert, die vande religie [zijn] in cleijnen getale, ende alsoe haere qualiteyt zoe vande aude als nyeuwe genomineerde, u.e. soe wel, als mij bekend zijnde, soe dunckt my onnodich daervan iet te verhalen.’³⁸ De drossaard had zowel mondeling als schriftelijk bij de domeinraad zijn moeilijke positie reeds meermalen toegelicht, maar binnen de stad begon het nu openlijk te gisten en te borrelen. De magistraat stond onder toenemende druk van de tienraad; de onvrede was tevens terug te vinden op straat in de vorm van anonieme pamfletten.³⁹ Bernuy deed zijn uiterste best zoveel mogelijk de eenheid in de magistraat te bewaren, maar tevergeefs: ‘dan die inwendighen haet en kan ick niet beletten’.⁴⁰ Ook de gouverneur sprak onomwonden van ‘divisions et mescontetement’.⁴¹ Waar die haat precies op gestoeld was, blijft onduidelijk: wegens de gemengde samenstelling ligt religie het meest voor de hand, maar er was nog iets anders aan de hand. Reeds in 1591 was een eventuele benoeming voor controleur Ambrosius Martini ter sprake gekomen, ‘maer ick bedachte dat hetselve nijet wel wesen en soude, gemerct sij alhijer seer stercken tegens viandelingen [zijn], gelijk hij is’. Maurits schoof desondanks zijn eigen cliënten duidelijk naar voren: diens broer Willem Martini werd van 1592-95 vier jaar achtereenvolgend tot president-burgemeester benoemd, gevolgd door Godevaart Montens (1596-1600) en vanaf 1601 vele malen jonkheer Willem de Hertoghe - alledrie buitenstaanders.

De ‘vreemdelingen’ of inwijkelingen (in de Vlaamse beeldspraak uitwijkelingen) - wel Brabanders maar geen Bredanaars - domineerden aldus de stedelijke politiek en dit gaf onderhuids wrijving: ‘u.e. weten wel dat de borgerije hier seer goedertieren is ende met suticheijt geregeert wil weesen maer met geene superbiteijt.’⁴² Sommigen maakten zich desondanks zeer geliefd. Zo berichtte Bernuy bijvoorbeeld in 1599 dat ‘veel roepen hier om den raetheer Martini te hebben.’ Willem Martini was inmiddels weggepromoveerd naar Den Haag, maar als het aan de Bredanaars had gelegen had hij mogen blijven. De kwestie van herkomst was dus niet onbelangrijk: in Den Bosch gaf de magistraat bij herhaling te kennen dat haar stadsbestuurders volgens privilege slechts uit de eigen stad mochten zijn ‘geboren

³⁷ NA, Classis Dordrecht, ingekomen stukken inv.nr. 33; dossier 20: ‘Visitatie der kercke tot Breda Anno 1606 Mense Aprili’; ‘Te letten op den persone Melis Janssen notaris dewelcke met beroerige ende waerachtige woorden den dienst der predicanten blasmeeert.’

³⁸ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 7r: F. van Bernuy aan de domeinraad d.d. 22-02-1598.

³⁹ Van der Meij, ‘Decemviratus’, 97.

⁴⁰ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 12r: F. de Bernuy aan Kinschot d.d. 13-02-1599.

⁴¹ Ibidem, f. 14r: Ch. de Heraugieres aan Kinschot d.d. 22-02-1599.

⁴² Ibidem, f. 12r.

of herboren'.⁴³ De tongen roerden zich in Breda en het onderwerp van de magistraatsbestelling was daarbij kennelijk favoriet. 'De spraeck gaet hier oock dat den raetheer Meganck ofte Manmarque voor burgemeesteren soude gekosen worden de welcke vreesaeme persone zij; andere seggen van een advocaat Backer ende Suerius, andere weer van Vermeulen'.⁴⁴ Geen van deze geruchten over meest hoge Haagse ambtenaren werd bewaarheid, maar zij geven wel de richting van het publieke debat weer en de algemene strekking: Bredanaars hadden in hun eigen stad, vanwege het feit dat het een heerlijke stad was, weinig zeggenschap in de magistraatsbestelling en dat stak. Uiteindelijk lagen overigens de opmerkingen van een van de fungerend schepenen nog het dichtst bij de waarheid: 'Vander Haeghe heeft tegen sommighe borgeren willen wedden dat de magistraet gecontinueert zal worden.' Continuatie oftewel verlenging van de zittende magistraat werd een steeds beproefder recept om de jaarlijks terugkerende problemen bij het kiezen het hoofd te bieden (zie tabel 4.8).

Na 1600 kwam langzaam maar zeker een kentering op gang gepersonifiëerd door de nieuwe gouverneur Justinus van Nassau. Voortaan nam hij de positie van twee afgevaardigde raadsheren uit de domeinraad over bij de jaarlijkse wetsverzetting en het leidt geen twijfel of hij pleegde tevens eigen nominaties. De continuïteit betaalde zichzelf vooral terug door het stijgen van de gemiddelde functieduur in vergelijking met eerdere periodes; interne recrutering (en dus aanvulling uit de tienraad) liep daarentegen weer terug. De wisseling van schepenen bleef desondanks hoog: per decennium nog altijd rond de helft van het aantal. Gedeeltelijk kwam dat door natuurlijk verloop en dit was tevens het belangrijkste wapen van de drossaard: de tijd was immers op zijn handen. Gematigde katholieken werden zo lang gedoogd, maar in wezen stond hij een uitstervingsbeleid voor van deze groep. Hoe langer het nieuwe bewind in dat opzicht duurde, hoe beter. Door overlijdens verdwenen rond 1600 inderdaad diverse belangrijke katholieken als mr. Sebrecht Sgraeuwen (†1600), Goris Buysen (†1602) en mr. Hugo van Baerle (†1604) uit de magistraat. Sgraeuwen ('die syn stuck verstaet') en Buysen waren, vanwege hun ervaring, tussentijds vaak gekozen als binnenburgemeester. Niet alleen werd daarmee in de praktijk vaak een calvinistische president-burgemeester gekoppeld aan een katholieke binnenburgemeester, tevens werd daarmee de invloed van vreemdelingen in toom gehouden. Hoe zeer in Breda continue de juiste balans werd gezocht, blijkt wel uit het feit dat hier opvallend genoeg weer katholieke nieuwkomers als dr. Godfroy van den Broeck en Willem Beens tegenover stonden. Beide werden voor het eerst onder de nieuwe katholieke heer van Breda, Filips Willem, bij de eerste de beste gelegenheid in 1607 benoemd.

⁴³ ARB, Audiëntie inv.nr. 809/30: brief Masius d.d. 14-09-1611. Dit werd bijvoorbeeld opnieuw geuit in 1629, na de verovering van de stad. Zie ook: Schuttelaars, *Heren van de Raad*, 222.

⁴⁴ Bedoeld worden in elk geval: mr. Louis Meganck (lid van de domeinraad en raad in de Raad van Brabant); mr. Jacob Manmaecker (raad in de Raad van Brabant); mr. Jacob Suerius (oud-schepen van Antwerpen en later raad in de Raad van Brabant en ontvanger-generaal van Brabant; tevens zwager en leermeester van Christiaan Huygens, de secretaris van de Raad van State: zoon Jacob Swerius was klerk van Oldenbarnevelt). Met Vermeulen zou mogelijk Johan Verme(e)ren (lid van de domeinraad) kunnen zijn bedoeld; met advocaat Backer wellicht Cornelius Backer, oud-pensionaris van Zierikzee.

Tabel 6.2 Mutatieritme magistraat, 1591-1625

Periode	functieduur	N (magistraat)	Overlap tienraad
1591-1600	3,3 jaar	26 (13 nieuw)	15 (57,7 %)
1601-1610	5,3 jaar	19 (8 nieuw)	9 (47,4 %)
1611-1624	6,4 jaar	22 (12 nieuw)	9 (40,9 %)

De problematiek bleef namelijk hetzelfde: het vinden van geschikte calvinisten. Peter van Lanschot was zo iemand op wie de hoop van de drossaard was gevestigd. Hij was calvinist, lakenkoper en Bredanaar - waarmee hij al meer voors dan tegens in zich had verenigd - en in 1607 voor het eerst als schepen benoemd. Dit laatste was notabene vooral tegen zijn eigen zin gebeurd:

So en vermach hij nochtans nijet (in alle reverentie, ende onderdaenicheijt sprekende) hem tot den voorsz. schepen ampt te begeven, overmits hij is een jonckman, van sulcken staet, ende conditie, die zijn bij leven, ende sustentatie zijns huijsgesins, met zijn hantwerck, ende neeringe van laeckencooper noodich heeft te winnen. Als andersins weijnige middelen, daer toe hebbende, ende noch niet lange in houwelijk geweest zijnde. Wijers huijsfr. ooc valetudinair wesende, ende met continuele siecten belast, is zij onbequaem, ende haer onmogelijk, om de voorsz. neeringe, oft coopmanschap te regeren.⁴⁵

Vrijwel onmiddellijk vroeg Van Lanschot daarom ontheffing van zijn functie.⁴⁶ Hij speelde hoog spel door het ambt van schepen - een burgerplicht - te weigeren, iets wat hij dan ook niet met zoveel woorden kon zeggen. Zijn eerste lijn van verdediging was daarom zijn privé-omstandigheden. Als jong man had hij de inkomsten uit zijn beroep nodig om van rond te komen. Daarnaast zat hij als pasgetrouwde met een invalide vrouw, waardoor hij veel tijd kwijt was aan het huishouden - een in onze ogen nogal modern aandoend argument van mantelzorg. Voor de zekerheid voerde hij daarom een tweede lijn van verdediging: hij was reeds kapitein van een schutterscompagnie, ouderling van de kerk, belast met de opvoeding van iemands anders weeskind en sinds 1604 tienraad. Als ware modelburger voelde hij zich overbelast en zijn reeks functies overziende, had hij geen ongelijk. Door een gebrek aan keuze draaiden sommige schepenen als het ware dubbele (of zelfs meer) diensten: overdag bestuurder(s) van stad en kerk, in de avond nachtwaker voor de burgerij. Tot slot had Van Lanschot nog een bijzondere uitsmijter in petto:

Al nijet tegenstaende, hij binnen de voorsz. stadt Breda, aen oft bij de Haechdijck-sche poort woonende, t'elcker reijse bij naer een halff uere tijts van doene heeft, eer hij suppliant, tot aen den stadthuijse, oft tot het midden der zelve stad can gecomen. Ende daeromme so hij nu als schepen soude dienen, ende geheele dagen vaceren moeten so moste consequentelijck, ende nootsaeckelijck, alle zijne neeringe ende huijshouden verloren gaen.

Volgens eigen zeggen had de voltallige magistraat (inclusief de gouverneur en de drossaard) hiervan weet, reden waarom het nooit eerder was voorgekomen dat iemand die notabene aan het uiteinde van de stad woonde tot schepen was benoemd,

⁴⁵ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 44r: niet gedateerd maar van 1607.

⁴⁶ Ibidem, f. 45r: brief Bernuy aan domeinraad d.d. 07-03-1607.

dit ter voorkoming van alle ongemak. Zijn pleidooien hadden in zoverre succes dat hij inderdaad van zijn ambt werd ontheven, overigens niet zonder dat magistraat en tienraad hierover 'difficulteerden'.⁴⁷ Daarentegen werd hij voor 1608-9 weer wel tot tienraad benoemd (en van 1612 tot 1616 en nog een keer in 1619). Tussentijds - in 1610-11 en 1617-18 - moest hij vanaf zijn verre onderkomen komen opdraven als schepen.

Een gebrek aan keuze in de breedte kenmerkte het ingewikkelde samenspel tussen vraag en aanbod van Bredase schepenen. Ondanks het vorderen van de tijd, bleven er op dit vlak grote problemen. Met Filips Willems definitieve intrede in de stad in de zomer van 1609 werd de kwestie van religie in elk geval weer actueler. De Raad van State had als uitvoerder van het militaire beleid van begin af aan weinig met deze katholieke prins van Oranje op. De noodzakelijke keuze voor katholieken lag ook vanuit een andere hoek onder vuur. Reeds gouverneur De Heraugières had al eerder zijn twijfels geuit over het hoge katholieke gehalte in de magistraat. Hun aanwezigheid vormde in zijn ogen een obstakel bij de uitvoering van de fortificatiewerken. Hij kenschetste ze als te 'froid', te voorzichtig waar het de versterking van de vesting Breda betrof - misschien in afwachting van een hernieuwde Spaanse aanval, die overigens altijd zeer reëel was.⁴⁸ Bij Filips Willems installatie probeerde de Raad van State daarom extra garanties te krijgen. Twee jaar later was hij er nog altijd niet gerust op. In 1611 kwam secretaris Huygens in de vergadering van de Staten-Generaal vragen of deze er bij Filips Willem op wilden aandringen in de magistraat van Breda slechts goede patriotten van de gereformeerde religie te benoemen. De raad meende namelijk dat er enige reden tot ongerustheid was.⁴⁹ Hun bezwaar zal vooral de bevordering van Dionys Piggen tot burgemeester hebben gegolden, een notoire katholiek die inderdaad de stedelijke reformatie dwarsboomde. Men zou eerst de retroacta opzoeken, maar ruim een week later werd besloten dat de raad in het geheim met de (domein)raad van de prins van Oranje zou gaan spreken. De magistraatsbenoemingen vormden duidelijk een heikel punt in de onderlinge relaties: de interventie had echter succes, want Piggen keerde voorlopig niet meer terug als burgemeester.⁵⁰

Toch was er sprake van enige vooruitgang. De drossaard schreef weliswaar nog in 1608 dat 'aengaende de denominatie vande 10 mannen ende wethauderen, insonderheijt die vande religie zijnde, hebbe ick seer weenich getal kunnen vinden.'⁵¹ Zijn vervolgzin is eveneens significant: 'ick en twijfele niet, genoech zijnde in tertio persona daer om [te] solliciteeren'. Er was inmiddels sprake van een ruimer aanbod, zij het dat die aanvulling vooral werd verzorgd door buitenstaanders. Bij de dood van Jan van de Corput in 1618 en Dionys Piggen in 1622 kwam de drossaard telkens met vier namen op de proppen, een ongekende weelde. Bovendien is er nog een andere aanbeveling door een hoge functionaris.⁵² Het is daarom wellicht belangrijker te zien wie het niet werden, dan degene die in 1618 wel werd aangesteld: mr. Jan Gosuinus 'die hier verscheijden iaren als griffier ende schepen gediend hebbende, inde practique tot administratie vande justitie, ende inde regeringe

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Res. S-G, OR deel 8, 406.

⁴⁹ Res. S-G, NR deel 1, 319 d.d. 09-02-1611; n.6 d.d. 19-02-1611.

⁵⁰ Piggen viel deze eer nog één keer te beurt, opvallend genoeg in 1619 - na de dood dus van Filips Willem en mogelijk als gebaar van goede wil van Maurits.

⁵¹ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 51r: F. de Bernuy aan domeinraad d.d. 25-02-1608.

⁵² Ibidem, inv.nr. 7948, f. 381r-v: Hertoghe D'Orsmale aan de griffier d.d. Brussel 27-04-1618. Deze brief is van Johan de Hertoghe.

der stadt, seer ervaren is'. Nochtans had iemand anders bij de nominatie bovenaan gestaan: mr. Adriaan Buycx. Uit een latere voordracht, blijken eveneens diens feilloze credenties: 'wesende van de gereformeerde religie, ende van ouders op ouders vande gequalificeerste ingeboorne burgers deser stadt, die hem geheel totter regeringe derselver can begeven, ende inde practycq seer wel ervaren is'.⁵³ Zijn diensten als stadhouder van de drost konden klaarblijkelijk niet gemist worden. Dergelijke kandidaten bleven desondanks dungezaaid binnen Breda, getuige de overige voordrachten.

Een naam die op maar liefst elke lijst prijkt is die van de eeuwige reservekandidaat, in dit geval Jan Feltens de Ghintere. In 1611 zou hij als tienman worden gekozen (in 1592 had hij hier zelf nog voor bedankt) en vanaf 1613 zat hij permanent in dit college. Tegen hem bestonden vooral persoonlijke bezwaren (die ook door De Hertoghe niet nader worden aangeduid); zijn vader was in 1581 nochtans 'om de religie gestorven'. Die was een vooraanstaande inwoner geweest ten tijde van de Beeldenstorm een halve eeuw eerder, Duitser van oorsprong, schenker van René van Chalon (een hoveling dus) en ouderling en diaken van de Bredase gemeente.⁵⁴ Uiteindelijk zou het ruim dertig jaar duren voordat hij in 1622 (en de twee daaropvolgende jaren) alsnog schepen werd. De aanhouder wint, maar zijn bestuurlijke carrière werd mogelijk permanent beschadigd door een daad van jeugdige onbezonnenheid.

Huybrecht Janssen de Wyse en Peter Willemsen Schuyfphil waren allebei zijdenlakenkoper en tevens veelvuldig tienraad geweest. Ook een andere kandidaat, Isaac van Son, was een zijdenlakenkoper plus wijnverkoper. Betere papieren had ogenschijnlijk Hendrik de Bergaigne. Tien jaar eerder was zijn kandidatuur ook al eens ter sprake gekomen, maar op een ander onvoorzien bezwaar gestuit: zijn vader Johan was toen reeds schepen en de combinatie vader-zoon niet toegestaan in de magistraat.⁵⁵ Ook in 1618 ging het ambt aan zijn neus voorbij, maar niet voor lang: reeds het volgende jaar werd hij op eigen kracht in de magistraat gekozen. Vader Johan overigens zette zijn bestuurlijke carrière voort in Bergen op Zoom, waar hij in 1617 werd aangesteld als ontvanger van de generale middelen en het jaar daarop reeds tot schepen werd benoemd en vervolgens tot 1628 onafgebroken binnenburgemeester was. Hij was weliswaar sinds 1610 niet meer in de Bredase magistraat gekozen, maar het heeft er alle schijn van dat hij qua beroep en functie plaats maakte voor zijn zoon.⁵⁶

De kandidaten van De Hertoghe waren achtereenvolgens: Christoffel van Campen, Jan Brantschats, Jan Felten de Ghintere en mr. Jan Goesuinus. De eerste twee genoten daarbij zijn voorkeur: Brantschats was reeds een aantal malen schepen geweest; Van Campen was de stadsdokter en één keer eerder tienman geweest. Met name Jan Goesuinus zou een riskante keuze zijn 'ende groot jalousien causeren soude die soo niet te schrijven te zijn' omdat deze auditeur van de krijgsraad was en twee niet nader genoemde personen (mogelijk schepenen?) bij hem in het krijt stonden. Hoewel hij het toch zou worden, werd speciaal bepaald dat hij dan zijn ambt diende te 'resigneren'.⁵⁷ De burgemeester waarschuwde er tevens voor dat

⁵³ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 84r: Johan van Aerssen aan Maurits d.d. 25-07-1622.

⁵⁴ Beenakker, *Breda in de eerste storm van de Opstand*, 100.

⁵⁵ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 54r: F. de Bernuy d.d. 14-02-1608. De drossaard maakte daarbij een schrijffout; hij spreekt van 'Mr. Jan de Bergaigne waer oock wel bequaem maer vaeder ende zuen in een college niet comptabel en is'. Het was echter Jan de Bergaigne die op dat moment schepen was; bovendien was niet hij maar zijn zoon de rechtsgeleerde: stellig bedoelde hij hier dus mr. Hendrick de Bergaigne.

⁵⁶ Booijs en Van Ham, *Grafmonumenten*, 54-55.

⁵⁷ SAB, OSA inv.nr. 375: officiaalboek 1600-1654, f. 72.

‘somighen anderen om groot redenen’ zouden proberen of Hendrik de Bergaigne of Philips du Jardin benoemd te krijgen. Aangezien zij geen van beiden geboren Brabander waren, voorzag de burgemeester dat al onmiddellijk ‘oppositien’ tegen zo’n poging zouden komen. Beiden waren desondanks respectabel genoeg: de een was ontvanger (en oud-schepen) en de ander commissaris van de monstering. Hier school volgens De Hertoghe tegelijk een groot gevaar in, omdat zij beiden niet onder het directe gezag van de prins vielen maar in de eerste plaats in dienst van het land waren. Deze dubbele loyaliteit van Bredase regenten - functionaris van de stad (beambte) en ambthouder namens de generaliteit (het land) tegelijk - is waarschijnlijk een belangrijk, tot nu toe onderschat, probleem geweest bij de samenstelling en functionering van de Bredase magistratuur.⁵⁸ Daarnaast vond hij Bergaigne nog te jong (die was toen dertig jaar oud); bovendien was hij niet getrouwd. Du Jardin beschikte (nog) niet over een vaste woonplaats in de stad. De voorkeur van de burgemeester ging daarentegen duidelijk uit naar ‘oude borgers alleen onder zijnen eedt staende.’ Dit alles had hij weliswaar met de beste bedoelingen geschreven

doch dit is onder ons beijde geschreven ende U.E. bidden desen te willen verbranden opdat hij in geen ander handen en comen.⁵⁹

Een dergelijke slottoevoeging was vooral bedoeld om de onderlinge vriendschapsband te onderstrepen, dan als serieus bedoeld advies.⁶⁰ De benoeming van Bergaigne een jaar later in 1619 vormde tegelijk de markering van de overgang van Filips Willem naar Maurits als heer van Breda, maar voor het overige veranderde er niet veel in de magistratuur. Van sommige stadsbestuurders, zoals de onder Filips Willem veel gebruikte schepen Pauwels Huybrechts, was het beste er wel af: ‘compareert niet en is niet conversabel, oudt 60 jaer’.⁶¹ Door omstandigheden dreigde de Bredase politiek een gerontocratie te worden evenals in andere Brabantse steden het geval was, getuige diverse rapportages.⁶² Het kiezen uit de ‘nutste ende bequameste’ personen verliep ook in Den Bosch, niet gemakkelijk: ‘gemerct daer veele ende het meestendeel van dien daer nijet ydorne [geschikt] toe en sijn deen doer sijn ouderdom croepelheyt, doefheyt, blintheyt ende andere gebreken’.

Door de onzekerheid omtrent de eigen politieke vooruitzichten stagneerde het patriciaat in Staats-Brabant sinds het laatste kwart van de zestiende eeuw. Gebrek aan voldoende jonge aanwas maakte te Breda magistratuur (en tienraad) inmiddels tot een reservaat voor oude, afgeleefde schepenen - iets wat ook drossaard Johan van Aerssen ter dege beseftte.⁶³ De genoemde Huybrechts bleef tot 1623 nog enige jaren aan als tienraad, alvorens enkele maanden na de Spaanse inname te komen overlijden. Oude katholieke regentenfamilies behielden grotendeels de overhand, ondanks dat voortaan in de magistratuur zoveel mogelijk de voorkeur werd gegeven aan calvinisten. In een brief in 1615 van de bisschop van Antwerpen aan paus Paulus V, schreef deze niet voor niets dat in Breda de vooraanstaande burgers trouw waren gebleven aan het katholicisme.⁶⁴ Het patriciaat wankelde niet in zijn geloof, waardoor nieuwe aanwas bijna zonder uitzondering van buiten de stad moest worden gehaald met vooralsnog een sterke voorkeur voor Brabantse uitwijkelingen.

⁵⁸ Zie verder hoofdstuk zeven.

⁵⁹ NA, NDR inv.nr. 7948, f. 381v d.d. 27-04-1618.

⁶⁰ Vergelijk: Raymond, ed., *News, Newspapers, and Society*, 44.

⁶¹ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 81r d.d. 05-02-1621.

⁶² ARB, Audiëntie inv.nr. 809/30.

⁶³ Groenveld, ‘Een notabele frontiere’, 25.

⁶⁴ Nauwelaerts, *De oude Latijnse school*, 50 n.47.

Rekatholicisering: 1625-1637

Beleg en capitulatie

De periode 1590-1625 had gedeeltelijk continuatie van de heersende instabiliteit gezien. De stad bleef voorwerp van strijd, ditmaal vooral binnen de Oranje-familie resulterend in de unieke situatie van het bewind van een katholieke heer in de Staatse periode. Ook buiten de stadsmuren was het verre van veilig. Ondertussen gingen de problemen in het vinden van geschikte kandidaten voor toetreding tot de magistraat gewoon door. Het Bestand bracht weliswaar economische voorspoed, maar de toekomst was allerminst verzekerd: de hervatting van de oorlog in 1621 maakte Breda weer even kwetsbaar als voorheen. In 1620 had de gouverneur daarom voorgesteld als signaal de katholieke dr. Godevaert van den Broeck na veertien jaar trouwe dienst nu maar eens niet te benoemen; de prins trok zich van dit advies echter niets aan.⁶⁵ Binnen enkele jaren was het onheil alsnog geschied, zij het dat die niet van binnenuit kwam maar van buitenaf werd opgedrongen. De langdurige belegering vanaf najaar 1624 bracht de stad aan de rand van de afgrond en uiteindelijk op haar knieën.

In enkele brieven uit de eerste helft van 1625 schetst de magistraat de toenemende desperaatheid onder de burgers die overigens worden gelauwerd wegens inlevering van hun geld en zilverwerk om de aanwezige troepen te kunnen blijven betalen. Hoewel het de soldaten aan niets ontbreekt, vervalt hun discipline in toenemende mate 'zodat wij als we onziet worden aen deselve niet eene geruineerde ende bijnae geraseerde stadt over [stonden] te leveren'.⁶⁶ Men vreesde het eigen garnizoen evenzeer, zo niet meer dan de vijand. Diverse belangrijke kooplieden en met hen waarschijnlijk andere bemiddelde inwoners vertrokken al aan het begin van het beleg, maar zij lieten hun huizen uit voorzorg niet onbeheerd achter. Louis Saulmon liet zijn knecht erin wonen terwijl de vrouw van Guillaum van der Platen, een koopman uit Middelburg die in 1613 met zijn gezin in de stad was komen wonen maar in 1619 tijdens een trip naar Holland in Den Haag gevangen was genomen, haar 'oudtsten sone' achterliet

die geduerende de voorsz. belegeringe binnen deser stadt in sijns ouders huisinge inde Sint Iansstrate alhier is blijven woonen om de voorsz. huijsinge ende meublen daerin wesende te bewaeren oft gade te slaen sonder argelist.⁶⁷

De roepen om ontzet en de ernst van de situatie lijken niet helemaal over te zijn gekomen bij Maurits. Nadat men reeds al het graan in de stad bijeen had verzameld, schreef deze terug of er toch nog niet enig koren onder de burgers verborgen zou zijn. Ondertussen had de gouverneur door soldaten bij de Moerdijk ruim honderd ossen van onschuldige inwoners uit Zevenbergen gevorderd die hij prompt dan ook weer moest teruggeven. Eén os was tussentijds echter overleden, voor welk dier schadevergoeding aan de eigenaar moest worden betaald.⁶⁸ Proviandering werd in toenemende mate een probleem.

De grote hoop van de inwoners - samentrekking van de troepen van graaf Mansfeld en een tegenaanval - bleef ondertussen uit 'doir desen groote tempesten'.⁶⁹ Bedoeld

⁶⁵ Groenveld, 'Een notabele frontiere', 28.

⁶⁶ SAB, OSA inv.nr. 222: brieven stadsbestuur 1625-1630, litt. 1 d.d. 10-01-1625.

⁶⁷ SAB, ORA inv.nr. 824, f. 54v-55 d.d. 27-08-1625; f. 161 d.d. 28-11-1626.

⁶⁸ Ibidem, f. 32-34.

⁶⁹ SAB, OSA inv.nr. 222: brieven stadsbestuur 1625-1630, litt. 3: d.d. 23-01-1625.

werd de pest die door de zachte winter vanaf eind januari, begin februari eveneens oversloeg op de bevolking. Behalve deze besmettelijke ziekte, die dagelijks slachtoffers maakte onder burgers en soldaten, deden andere ziekten als rode loop en scheurbuik de ronde die de bevolking verder deden verzwakken. Intussen begon de vijand dagelijks met mortieren en granaten in de stad te schieten.⁷⁰ Maurits schreef terug dat de pest een zware verzoeking is waartegen niets hielp, behalve 'christelijck gedult'. Begin maart leefde de hoop even op als de troepenmacht arriveert, maar Maurits' laatste veldtocht (al was hij er niet langer persoonlijk bij) werd een mislukking wegens te weinig doortastend optreden. Eind april is de toon vanuit de stad ronduit defaitistisch: 'ons broot is zeer nae op, twelck onse leste spijs is'. Men bleef hopen 'noch eenige dagen in mej te connen houden' - in afwachting van de grote doorbraak die nooit zal komen - maar geeft aan alles wat in zijn vermogen lag te hebben gedaan.⁷¹ Inmiddels duurde de belegering acht maanden; begin mei bereikte de stad nog het nieuws van het overlijden van Maurits, eerder op 23 april. Breda was door de belegering inmiddels wereldnieuws geworden maar in tegenstelling tot Bergen op Zoom drie jaar eerder bleek de stad uiteindelijk niet houdbaar. De overwinnaars toonden zich edelmoedig. Hoofdpunt van de capitulatie (waar tevens ter verspreiding aparte extracten van werden gedrukt) betrof het feit dat alle achtergebleven burgers en inwoners twee jaar in de stad mochten blijven wonen. De Spanjaarden boden hen als het ware een periode van bedenktijd om hun zaken te regelen waarbij men mede wees op de 'siecte', waardoor velen op dat moment niet eens konden gaan of staan waar ze wilden. Bij wijze van postscriptum werd bovendien nog het volgende toegevoegd: 'dat men noch begheert heeft int eerste artijckel, dat die vande gereformeerde religie een van haer lieder huys sou-den moghen hebben om te bidden, predicken ende haar in hare religie te oeffnen'. Dit was op uitdrukkelijk verzoek van de magistraat gebeurd, die er tevens voor had gezorgd dat predikanten en hun families en de ouderlingen en diakenen eveneens onder de twee-jaarregeling vielen. De aartshertogen waren daarmee mild geweest in hun voorwaarden - en niet alleen in de representatie van de overwinning.⁷² Gewetensvrijheid was aanvankelijk afgewezen, evenals het recht van gereformeerden om op het kerkhof te mogen worden begraven.⁷³ Op één punt gaven de overwinnaars echter niet toe: het voorstel dat de prins van Oranje de inkomsten over stad en land zou mogen behouden. Wel mocht hij zijn roerende goederen meenemen die waarschijnlijk, evenals het legermaterieel, naar Geertruidenberg zijn gebracht. Hoe geslaagd ook, op het 'Spaanse' gehalte van deze overwinning valt wel wat af te dingen. De beslissing om Breda als belangrijkste militaire doel te kiezen was een jaar eerder in Brussel door diezelfde Spínola genomen zonder ruggenspraak met Madrid en de troepen inclusief hun aanvoerder waren grotendeels van Italiaanse origine.⁷⁴ Sinds de aanvang van het beleg was herhaaldelijk sprake van twijfel over de nut en noodzaak ervan.⁷⁵ De aartshertogin in Brussel zat in feite opgescheept met een stad waar men strategisch geen voordeel van had, behalve hem aan de vijand te onthouden, en wier overgave was uitgelopen op een financiële uitputtings-slag. De gevolgen van dit zelfbesef van een Pyrrusoverwinning golden uiteraard in

⁷⁰ Ibidem, litt.3: d.d. 12-02-1625.

⁷¹ Ibidem, litt.8: d.d. 27-04-1625.

⁷² De inname was voor de Spaanse kroon een enorme propaganda-coup, waar gretig gebruik van werd gemaakt, zie verder: Vosters, *Het beleg*.

⁷³ Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh*, I, 1067.

⁷⁴ Kamen, *Spain's Road to Empire*, 321.

⁷⁵ *Correspondance de la Cour d'Espagne*, II, 180 (nr.577); 187 (nr. 602; nr. 604); 193 (nr. 623).

de eerste plaats voor de stad. Breda had politieke omwentelingen zien komen en gaan maar nog nooit was de prijs zo hoog geweest.

Benoemingen

Vooruitlopend op de gang van zaken bevond audiencier Verreycken zich reeds vanaf 3 juni in de omgeving van Breda. Op 6 juni schreef hij aan de infante Isabella dat de burgemeester van Antwerpen navraag bij hem had gedaan hoe de overgave te vieren.⁷⁶ Was een *Te Deum* soms gewenst? Een dag later werden bijgevolg voor alle steden van het rijk bepalingen voor ‘graces’ (openbare dankdiensten) en ‘feuz de joye’ uitgevaardigd.⁷⁷ De boodschapper die het nieuws naar het hof had gebracht, kolonel Johan de Medices, ontving een juweel als beloning. Van Spaanse zijde maakte men nochtans geen haast met de installatie van een nieuw stadsbestuur in afwachting van een groots overwinningsfeest. Het oude bleef in elk geval nog een paar weken waarnemend in functie. Pas op 15 juni werd in Breda de nieuwe magistraat geformeerd en de volgende dag om tien uur ’s ochtends beëdigd.⁷⁸ Er viel uiteraard veel te doen, reden waarom de magistraat extra werd gemaand elke dag bijeen te komen op de gebruikelijke tijdstippen van acht uur ’s ochtends en drie uur ’s middags; zo niet dan kregen de schepenen geen presentiegeld.⁷⁹ Hoogtepunt vormde uiteraard de plechtige intrede van de Infante in de stad, tot nader order waarvan (zij was zeer vroom) enige feestelijkheden moesten worden uitgesteld. In een eigentijds pamflet wordt deze gedateerd op 12 juni.⁸⁰ Van Goor geeft daarentegen 6 juni, de dag na de overgave en Van Miert 21 juni.⁸¹ Wellicht dat Van Goors interpretatie is ingegeven doordat de koets van de Infante duidelijk valt te ontwaren op de enorme prent van Jacques Callot over het beleg, die echter als een stripverhaal moet worden gelezen. Desondanks valt niet uit te sluiten dat zij tussentijds op enig moment is komen kijken. De beste informatie wordt daarentegen geleverd door dezelfde hoofdbron als die van de achttiende-eeuwse stadshistoricus (de resolutieboeken van de stad): waarschijnlijk is dan ook sprake van een - letterlijk - verkeerde lezing. Op 26 juni arriveerde de Infante aan het eind van de middag om vijf uur op het stadhuis in gezelschap van een stoet hoogwaardigheidsbekleders, waaronder kardinaal Don Alfonso de las Cuevas, de aartsbisschop van Mechelen Mathias Hovius, markies Spínola, diverse hertogen en ‘vele graeffinnen ende edele joffrouwen van haer hoff’. Zij verbleef echter al langere tijd in de stad, want vanaf 19 juni zijn haar regeringsbrieven vanuit Breda ondertekend.⁸² Haar plechtige ontvangst op het stadhuis kreeg een zeer religieus karakter:⁸³

⁷⁶ ARB, Audiëntie inv.nr. 2010/4: brief Verreycken d.d. 06-06-1625.

⁷⁷ Ibidem, inv.nr. 1984/3: brief Isabella d.d. 07-06-1625.

⁷⁸ Ibidem, inv.nr. 809/21: brief Verreycken d.d. 15-06-1625.

⁷⁹ SAB, OSA inv.nr. 13: AM 1625-34, f. 1 d.d. 19-06-1625.

⁸⁰ *Relatione della solenne entrata in Breda della serenissima infante D. Isabella Clara Evgenia Arcidvchessa d'Austria: adì 12. di giugno 1625.*

⁸¹ Van Goor, *Beschryving*, 172; Van Miert, *Verhaal*, 11 volgens wie op deze dag een mis door haar in de stad werd bijgewoond.

⁸² ARB, Audiëntie inv.nr. 1984/3. Over de exacte verblijfsdata van de Infante in Breda bestaat dus nogal wat onzekerheid. In de *Geschiedenis van Breda*, II, staat op p. 57 vermeld dat de Infante van 12 juni tot 4 juli in de stad verbleef, een onwaarschijnlijk lange periode. Tussendoor - 28 juni - werd in elk geval één keer naar Antwerpen gereisd. Als verblijfplaats voor de koninklijke stoet diende mogelijk het kasteel. Waarom de Infante niet eerder het stadsbestuur ontmoette, ligt vermoedelijk daarin gelegen dat men enige tijd nodig had om haar ontvangst voor te bereiden. De laatste brief van de Infante uit Breda is gedateerd 2 juli; die van de audiencier, die vanaf 17 juni vrijwel permanent in Breda was, 5 juli.

⁸³ De tekst vervolgt aldus: ‘ende heeft daernaer haere hoocheijt daermede de benedictie gegeven, gelijk oijck haere hoocheijt voorsz. heeft devotelijk gecust de reliquen die aldaer waeren oijck opte tafel gestelt, ende daernaer is

ende naerdijen haere hoocheijt voorsz. is geleijt geworden ierst opte cleuveniers-camer heeft aldaer devotelick aensien het beelt van het hoochweerdich heilich sacrament van Nieuvaert ende alsoo opte tafel aldaer worde gestelt een groot silver vergult cruijs met eene remonstrantie ende andere reliquen wesende alnoch bewaert zedert het innemen vande stadt bij den vijant soo heeft de voorsz. eertsbisscop het voorsz. cruijs genomen inde handt ende heeft tselve haer laten cussen, dwelck sij gedaen heeft met groote reverentie.

Het stadsbestuur had op 3 juli aan de burgers gevraagd om alle stukken van het oude schilderij van het Sacraments-altaar op het stadhuis terug te brengen.

Op de Haagse poort was een hatelijke inscriptie aangebracht waarvan later enige woorden werden uitgewist: wederom een teken van tegemoetkoming van de kant van de veroveraars aan de bewoners van de stad. Enige dagen later werd door de kardinaal de mis opgedragen in de kerk (met inderdaad een *Te Deum*), nadat deze door pater Egidius Asbroek was ontruimd en heringericht. Zoals wel vaker had de kerk in tijden van oorlog recent nog dienst gedaan als opslagruimte. Na afloop wandelde de Infante door de kerk op zoek naar restanten van de voorbije protestantse periode. Op de muren waren diverse ‘libertijnse’ en godsonterende spreuken aangetroffen; tevens bekeek zij de oude grafmonumenten van de Nassau-Polanens. Pas na deze eucharistieviering volgde er feest in de stad. De kerktoeren werd dusdanig verlicht dat zij tot in Holland te zien zou zijn geweest.⁸⁴

Het behoeft geen nader betoog dat het katholicisme de alles overheersende wind was die door de half geruïneerde stad heenblies. In de benoeming van de stadsbestuurders werd het weer de belangrijkste kwalificatie. Dit blijkt ook nader uit de commissie van Charles de Bourgeois en Steven van den Steenhuizen (respectievelijk raad en secretaris van de Spaanse Raad van Brabant) om in 1625 de magistraat te veranderen:

ende in hunne plaetsen [afgaande schepenen] committeert de nutste ende bequaemste persoonen van onse catholijcke apostolijcke ende roomsche religie meest toegedaen totten dienst Godts oft anderssints naer behojren oft oijck indijen sijnde van onse voorsz. religie.⁸⁵

In deze periode werd geen enkele calvinist benoemd: de breuk in personele bezetting van de magistraat was daarom nooit zo volledig als in 1625. De enige continuïteit bestond in de persoon van dr. Godefroy van den Broeck die daarnaast tevens werd voorgedragen als schout, welk ambt hij inderdaad kortstondig naast zijn schepenambt zou bekleeden.⁸⁶ Hij was sinds 1607, hoewel fel katholiek en pro-Spaans, onafgebroken schepen geweest en zou gedurende het Spaanse interregnum afwisselend als schepen en tienraad fungeren.

deselve geleijt naer het collegie vande magistraet, alwaer sij sach de acht vaendelen vande borgerije dewelcke haer gepresenteert zijnde bij den magistraet voorsz., heeft denselven daarvan bedanct, maer nijet geaccepteert, ende vandaer gegaen sijnde inde vierschaere heeft aldaer aandachtelick gesien seker crucifix dwelck den vijant aldaer noch hadde laten staen ende vandaer sijnde geleijt inde meersalette vanden stadthuijs is aldaer bereijt geweest een banquet te weten een tafel voor haere hoocheijt ende een andere voor alle de jouffrouwen ende naerdijen deselve aldaer hadden geweest een halff ure is vandaer met een blijde gelaet vertrocken.’, zie: SAB, Acten Magistraet 1625-1634, f. 3 e.v.

⁸⁴ Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh*, I, 1085-86.

⁸⁵ SAB, OSA inv.nr. 375: officiaalboek 1600-1654, f. 90-v d.d. Brussel 09-06-1625.

⁸⁶ ARB, Audiëntie inv.nr. 2010/4: brief Verreycken d.d. 5 juli 1625 waarin hij wordt omschreven als ‘homme fort catholique et de tres bonne conduyte et reputation’.

Voor leiderschap in de stad greep men in eerste instantie terug op een oude rot: mr. Hendrik Montens. Ten tijde van de verovering met het turfschip in 1590 was hij nog president geweest. Alsof er niets gebeurd was in de afgelopen vijfendertig jaar, keerde hij terug op zijn zetel: 'een eerwaardige ouden man ende verstandigen rechtsgeleerden ... noyt naegelaten hebbende van een goet catholijck professie te doen'.⁸⁷ In de tussenliggende tijd was hij enige tijd stadsadvocaat geweest, in welke hoedanigheid hij de stadscostumen had opgesteld.⁸⁸ Aangezien hij hiervoor naar Antwerpen en Mechelen moest reizen, was zijn pro-Spaanse houding beslist een pre. Inmiddels was hij echter de zestig gepasseerd; hij zou dan ook binnen enkele jaren aan het begin van 1627 komen te overlijden. Zijn dood vormt tegelijk een van de weinige momenten waarop we iets meer over de kwalificaties van eventuele opvolgers te weten komen, aangezien de Infante de gouverneur van de stad om informatie vroeg.

Bovenaan de lijst van kandidaten voor president stond Dingman van der Locht, op dat moment tesorier: 'est tres bon catholicq & tres fidels serviteur du Roy, e fort ayme de la communauté, ayant encores esté plusieurs fois eschevin [schepen]'.⁸⁹ De historieschrijver Aitzema omschrijft hem eveneens als 'een seer goet catholijck ende een vreedsaem man'.⁹⁰ In de tussentijd was hij tot griffier der lenen bevorderd; later zou ook zijn zoon nog schepen worden. Verder werd advocaat mr. Arnoult van Sonst aangeraden omdat hij 'd'aillieurs assez scavant & bon catholicq' was. Voor het geval Van der Locht inderdaad zou worden benoemd, kwamen de schepenen Johan van Putte en dr. Godefroy van den Broeck in aanmerking voor promotie tot tesorier. De keus viel op Van Sonst; Johan van Putte zou overigens in 1634 alsnog ook zijn promotie krijgen. Na Montens' dood, werd mr. Adriaan van den Broeck een van de centrale politieke figuren in deze periode.⁹¹ De Van den Broecks waren het belangrijkste katholieke regentengeslacht van Breda, aan wie vele andere katholieke families gelieerd waren.

Adriaan was een zoon van Jan Joosten van den Broeck die kortstondig schepen was in 1625 totdat hij overleed. De zoon werd dus benoemd als opvolger van zijn vader al was hij zelf aangesteld als advocaat in Brussel.⁹² Dit leverde nog problemen op omtrent zijn eedaflegging, die daarom geschiedde in de handen van Charles Bourgeois, vice-kanselier van Brabant. Voorlopig leek hij zich weinig gelegen te laten liggen aan zijn benoeming in Breda: het volgende jaar werd namelijk van hem gezegd dat hij 'jamais comparu' was.⁹³ Een jaar later waren diens problemen alleen maar gegroeid blijkens een brief van de gouverneur. Mogelijk omdat hij altijd afwezig was - weliswaar in dienst van het gouvernement - bestond er oppositie vanuit de magistraat 'sous pretexte de leur coustume'.⁹⁴ Bedoelde men hiermee soms op het feit dat hij klaarblijkelijk niet in de stad woonachtig was, een van de vereisten? Het is in elk geval opvallend dat hij in de vestbrieven niet voor 1633 handelend optreedt en na 1635 al even snel weer verdwijnt. Omgekeerd zou kunnen wor-

⁸⁷ Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh*, I, 1089.

⁸⁸ SAB, OSA AM inv.nr. 10: AM 1597-1602, f. 74 d.d. 27-08-1598.

⁸⁹ ARB, Audiëntie inv.nr. 2039/1: brief van Charles de Haestrecht d.d. 22-02-1627.

⁹⁰ Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh*, I, 1089.

⁹¹ Hij staat niet vermeld in het overzicht van Noordbrabantse studenten van Bots. Het idee dat hij mogelijk identiek zou zijn met mr. Gerard van den Broeck is onhoudbaar, vergelijk: Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*, 232 (nr. 861).

⁹² ARB, Audiëntie inv.nr. 809/21: rekest Adriaen van den Broeck d.d. 27-04-1626. Hij omschrijft zichzelf als 'advocaet van den hove', waarmee de Raad van Brabant wordt bedoeld. Zijn aanstellingsbrief als schepen dateert van 30 maart 1626.

⁹³ Ibidem: aanstellingslijst voor 1626.

⁹⁴ Ibidem: brief Balançon d.d. 27-06-1627.

den geredeneerd dat Van den Broeck het niet voor minder deed dan de rang van burgemeester, waartoe hij in 1627 werd gepromoveerd, omdat dit ambt hem wegens overleg vaak naar Brussel bracht.

Wie kwamen er verder zoal in aanmerking voor het schepenambt? De breedte van het aanbod valt vooral af te lezen uit de dubbeltallen. Namen van degenen die in dit tijdvak geen schepen werden maar wel genomineerd zijn, betreffen: Johan Pels, procureur Gijsbrecht Beckers, lakenkoper Cornelis Biekens, notaris Arnoud Jansz. van Loon en lakenkoper Maarten Gijsbrecht Stickers. Ook wordt zilversmid François Domis een keer genoemd en de brouwers Wijnand Goossens van Bernagie en Adriaan Sgraeuwen. Qua achternamen vallen verscheidene katholieke Bredase geslachten te herkennen. In 1626 werd apart informatie ingewonnen over de kandidaten bij de capucijnen en de pastoor, zoals in eerdere tijden ook gebeurde.⁹⁵ Desondanks was de spoeling in de beginjaren over het algemeen niet groot, want men kwam overwegend toch steeds bij dezelfde namen uit. Wat opvalt van degenen die worden genoemd maar niet verkozen werden, is dat de meesten van hen beroepsmatig actief zijn: met de kwaliteit in de breedte was het dus wederom matig gesteld. Dit was vergelijkbaar met de gebrekkige keus onder calvinisten in de voorgaande periode toen er bijvoorbeeld nauwelijks renteniers waren.

Johan Pels wordt nog wel als 'sieur de Miheze' (Milheeze) omschreven. De familie Pels was al decennia hoofdbestuurder namens de graven van Aremberg over de heerlijkheid Zevenbergen.⁹⁶ Johan was dus een belangrijk regionaal bestuurder uit een voorname familie in katholieke dienst. Wellicht waarschijnlijker was het dat hij zelf geen schepen wilde worden, want dit zou voor hem toch een stap terug betekenen in de bestuurlijke rangorde. Onder de schepenen worden ook Michiel du Blioul en Vredevorst van Dalem ('sieur d'Ipelaer') als 'ientelhomme' omschreven. De eerste kwam uit Princenhage waar hij tevens een hoeve bezat; in de vestbrieven wordt hij soms als jonkheer aangeduid. Volgens dezelfde bron verkeerde hij vaker in debet dan in credit, maar het is desalniettemin mogelijk dat hij rentenierde gezien zijn inkomsten uit renten. Slechts in één geval wordt heel duidelijk een naam doorgekrast: die van advocaat Johan Ceters in 1628, in wiens plaats Vredevorst van Dalem is aangesteld.⁹⁷ Ceters zou slechts gedurende de eerste twee jaar schepen zijn, waarna hij afzakte naar de rang van tienraad. Dalem op zijn beurt was schepen van Ginneken geweest (in elk geval al in 1620)⁹⁸, waar hij ook vandaan kwam. Bezit van het landgoed Ypelaar bij Bavel duidt verder op materiële welstand voor deze wees die een deel van zijn jeugd in Antwerpen had doorgebracht. Alledrie moesten na 1629 echter in wezen plaats maken voor een nieuwe lichting schepenen als gevolg van onverwachte regionale ontwikkelingen.

Vooralsnog werd hoofdzakelijk vertrouwd op oude Bredase katholieke families als Montens en Van den Broeck. Daarentegen had men het moeilijk met verdere aanvullingen uit de stad: het achtergebleven katholieke patriciaat werd klaarblijkelijk niet erg vertrouwd. Behalve dr. Godefroy van den Broeck mocht slechts de secretaris van de stad Adriaan van Dirven aanblijven in 1625, maar hij was dan ook 'catholique et de qui l'on entend beaucoup de bien et bonnes qualitez'.⁹⁹ Ook in de lagere rangen werden geen protestanten geduld. Aan het eind van het jaar schrijft

⁹⁵ ARB, Audiëntie inv.nr. 809/21: lijst d.d. 1626

⁹⁶ BHIC, Collectie Pels-Rijcken, biedt een interessante collectie brieven over hun activiteiten als zodanig. Zie verder: Derez, e.a., *Arenberg in de Lage Landen*, 171-172.

⁹⁷ ARB, Audiëntie inv.nr. 809/21: lijst d.d. 19-11-1628.

⁹⁸ SAB, ONA inv.nr. 26, f. 28 d.d. 11-12-1620.

⁹⁹ ARB, Audiëntie inv.nr. 809/21: brief Verreycken d.d. 15-06-1625.

Isabella dat er nog fouriers ‘hereticques’ in dienst zijn en portiers van voor de reductie.¹⁰⁰ Eind februari 1626 volgt nogmaals een aanschrijving katholieke ‘et fideles’ portiers aan te stellen.¹⁰¹ Deze functionarissen bezetten letterlijke sleutelfuncties voor de poorten van de stad, vandaar dat Isabella hier zo op hamerde. Op een ander punt was ze echter toeschietelijker: de magistraat kreeg zelf het recht een aantal functionarissen aan te stellen die voorheen door de heer van Breda waren aangesteld.¹⁰² De teugels als heerlijke stad werden daarmee wat losser gelaten.

Voor wat betreft de personele bezetting van de magistraat boden ontwikkelingen elders het Spaanse gouvernement gelukkig de helpende hand. Met de inname van Den Bosch door het Staatse leger in 1629 waren katholieken daar uitgerangeerd. Breda bood voor hen nieuwe kansen om in Brabant hun bestuurlijke carrière voort te zetten en een vijftal personen pakte deze mogelijkheid met beide handen aan.¹⁰³ Dat dit een welkome personele aanvulling betekende, blijkt bijvoorbeeld ook uit eerdere onregelmatigheden zoals in 1627 toen drie personen tegelijkertijd het ambt van schepen en tienraad bekleedden.¹⁰⁴ Men kan zich zelfs afvragen of, gezien het aantal emigrés, er geen openlijke invitatie van Spaanse zijde aan vooraf is gegaan. Ook in Bergen op Zoom belandde tenminste één dergelijke emigré, zij het niet in de magistraat: dr. Cornelis Horenbeeck, telg van een Bossche (katholieke) regentenfamilie.¹⁰⁵

Deze jaren hebben daarmee wel iets weg van de vroege jaren van de Opstand voor wat betreft het aspect van ‘brabantisatie’ van de stadsmagistraten in de Vlaamse en Brabantse steden.¹⁰⁶ Er was in elk geval een duidelijke opleving te zien in dit thema. Omgekeerd, gaf Frederik Hendrik bij de deliberaties in de Staten-Generaal over de samenstelling van de Bossche magistraat in 1629 duidelijk te kennen dat ‘naturelle Brabanders uyt Breda geweecken (maar ook uit Grave, Bergen op Zoom of elders)’ voorrang verdienden wanneer er in Den Bosch zelf geen geschikte kandidaten voorhanden waren.¹⁰⁷ De oude belofte van 1588 dat in de regio bij magistraatsbenoemingen bij voorkeur uitgeweken Brabanders in aanmerking zouden komen, was kennelijk nog niet vergeten.¹⁰⁸ Vanuit Den Bosch kwamen opnieuw geluiden dat louter Bosschenaren zouden mogen worden benoemd. De fiscaal van de Raad van Brabant weerlegde dit punt vooralsnog, maar had voor de gelegenheid wel een lijst met gekwalificeerde personen opgesteld van geboren inwoners van de stad die om religieuze redenen waren gevlucht.¹⁰⁹ Ondertussen werden de gedeputeerden van de verschillende provincies verzocht de namen van personen bekend te maken die zij graag in de Bossche magistraat benoemd wilden zien. Tevens zou

¹⁰⁰ SAB, OSA inv.nr. 222: brieven stadsbestuur 1625-1630, litt. 19 d.d. 30-12-1625.

¹⁰¹ Ibidem, litt. 32: d.d. 28-02-1626.

¹⁰² Ibidem, litt. 14: d.d. 23-06-1625; het betreft de ambten van griffier, secretaris, klerk (ws. bedoelt men de secretaris of gezworen klerk) van de weeskamer, stokhouder en alle andere subalterne officiën.

¹⁰³ Het betrof behalve mr. Jan van der Venne, schepen van 's-Hertogenbosch in 1622 en 1626: mr. Maarten de Werimont, schepen in 1614, 1617 en 1620; mr. Laurentius de Leeuw, schepen in 1623 en 1628; Peter van Gestel, twaalf keer schepen in de periode van 1607-1625; Aelbert van Dungen, schepen in 1616, 1619, 1622-3, 1626-7. Zie: Van Oudenhoven, *Silva-Ducis*, 15e hoofdstuk (p.57-77). Het Bossche element kan met nog tenminste apotheker Gijsbrecht Eelkens worden uitgebreid: over hem wordt - van de informatie ingewonnen van de pastoor - geschreven dat hij ‘natif de BoisleDuc’ is. Zijn latere schoonvader was tevens schepen van Den Bosch, zie: Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*, 278 nr.1313.

¹⁰⁴ Het betreft Augustyn Henrick Wils, Hendrick Anthonis Wissems en Huybrecht Sprong.

¹⁰⁵ Bots e.a., *Noordbrabantse Studenten*, 380 nr.2311.

¹⁰⁶ Dit in tegenstelling tot wat de historicus Pirenne beweert; zie zijn recensie van het boek van Van Immerseel in *NBHJ* 9 (1992) 214.

¹⁰⁷ Res. S-G digitaal, 18 september 1629.

¹⁰⁸ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 67.

¹⁰⁹ Res. S-G digitaal, 20 september 1629. De lijst is niet bewaard gebleven in de Lias Loopende.

navraag worden gedaan bij de secretarissen van de prins om te zien wie zich daar voor een benoeming hadden gemeld. De oorspronkelijke suggestie van Frederik Hendrik vond in elk geval brede navolging. De voormalig burgemeester van Breda, Joris van Bernagie, zette na de capitulatie van Den Bosch in 1629 zijn bestuurlijke carrière daar voort.¹¹⁰ Dit geldt tevens voor de zoon van tienraad Philips van Sonst, stokhouder Lazarus. Hij werd in 1629 benoemd tot tweede pensionaris.¹¹¹ De hectiek van het moment leidde overigens tot soms overhaaste beslissingen. Ritmeester Willem van der Rijt, heer van Broechem werd tot hoogschout benoemd, op voorwaarde dat hij zijn drostambt van Bergen op Zoom zou opgeven. Kennelijk kwam hij hierop terug want binnen een aantal weken deed hij in plaats daarvan afstand van zijn nieuwe benoeming.¹¹²

In de gehele Brabantse regio was dus een duidelijke aanscherping van de onderlinge banden waarneembaar. Op zijn beurt zocht Johan van den Leene(n), rentmeester der domeinen van de Meierij, vanaf 1629 weer toevlucht in Breda om van daaruit zijn ambt waar te nemen.¹¹³ Ook de fiscaal van de Spaanse Raad van Brabant, Adriaan van Meerwyk (uit een bekende Bossche familie), vestigde zich in Breda.¹¹⁴ Met name de wisselwerking tussen Breda en Den Bosch gedurende het Spaanse interregnum was erg sterk. Breda werd mede door het krachtige optreden van zijn gouverneur De Rye de basis van de Spaanse activiteit in de Meierij, terwijl Den Bosch dat werd van Staatse zijde. De retorsiestrijd kon zo in alle hevigheid losbarsten.¹¹⁵ Daarnaast zorgden met name de katholieke benoemingen voor een versteviging van de grensoverschrijdende banden. Een van de andere families naast Van den Broeck die in dit tijdvak floreerde, betrof het Bossche geslacht Leemputte. Dominicus was schepen te Breda van 1630-31 en contributie-ontvanger van de bedde-heffing.¹¹⁶ Zijn zoon Paulus was schepen in 1636. Deze zou later van 1639-1648 rentmeester-generaal van de domeinen in de Meierij worden.¹¹⁷ Na de vrede van Munster vertrok hij naar de Zuidelijke Nederlanden, waar hij in 1657 in de Raad van Brabant werd benoemd. Hij stierf te Brussel in 1663. Een ander familielid, Henricus, was vanaf 1641 vicaris-generaal onder bisschop Joseph de Bergaigne (1638-1647) en later vicarius capitularis (1647-57). In het oude hertogdom Brabant bleven over en weer uitgebreide familiale connecties bestaan.

Relatie stad en gouvernement

Hoe verliepen nu de benoemingen in dit tijdvak? Dit lijkt ook voor het gouvernement zelf geen uitgemaakte zaak te zijn geweest. Het gebrek aan bestuurlijke continuïteit gaf in de Bredase geschiedenis herhaaldelijk aanleiding voor onduidelikheden hieromtrent. Tussen de diverse aanstellingsbrieven uit de Spaanse periode bevindt zich een papier met procedurele kwesties. Dit geeft een overzicht van precedenten omtrent eedafleggingen van 1513 tot 1604 met als crux dat deze in de vier

¹¹⁰ Ibidem, 21 en 22 september 1629. Zie verder over zijn Bossche jaren: Kappelhof, 'Niets menselijks was hen vreemd.'

¹¹¹ Van Sonst liet desondanks in 1642 een insolvente boedel na in Breda.

¹¹² Van der Rijt werd benoemd op 22 september en deed afstand op 16 november, zie: NA, ASG, inv.nr. 4955. De kerkenraad van Bergen op Zoom deed vanwege zijn aanstaande vertrek een beroep op de prins hem te behouden, zie: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 262.

¹¹³ Beermann, *Stad en Meierij 1629-1648*, 10.

¹¹⁴ Ibidem, 58 speciaal n.1.

¹¹⁵ Ibidem, hoofdstuk 1.

¹¹⁶ Ibidem, 203 speciaal n.6.

¹¹⁷ Ibidem, 10 speciaal n.4.

hoofdsteden van Brabant in handen van de ‘officier civiel’ werden gedaan (de drossaard) daar het ‘gheen ghemeinschap en heeft met de [militairen]’. Vermoedelijk bestond er dus al gauw onenigheid tussen de drost en de gouverneur over wie het ter plekke voor het zeggen had. De hoogste regering, geleid door de Infante, zette in Brussel. Van hieruit werd jaarlijks een raadsheer (dat wil zeggen iemand van de Raad van Brabant) naar Breda gezonden; daar vernieuwde hij de wet, hoorde de stadsrekeningen af en wat dies meer zij. Na enkele jaren trad hier echter verandering in, zoals wel vaker in Breda ingegeven door dynastieke overwegingen. Er had zich namelijk een pretendent aangediend voor de Bredase bezittingen, Jan van Nassau-Siegen, een kleinzoon van de broer van Willem van Oranje, Jan de Oude. Het Bredase stadsbestuur wist hem in elk geval al gauw te vinden: reeds begin 1626 sprak de substituut-griffier met hem in Brussel.¹¹⁸

Op papier leken zijn rechten als katholieke kandidaat van Nassaus bloed er goed uit te zien, maar tegenover hem bevond zich de Spaanse koning Filips IV in zijn hoedanigheid als hertog van Brabant die graag zijn eigen rechten wilde laten gelden. Het gerecht in de vorm van dezelfde Raad van Brabant moest eraan te pas komen om duidelijkheid te scheppen. Dit stelde in 1629 Jan van Nassau in het gelijk, waarop deze het volgende jaar als heer van Breda zijn intrede deed in de stad. Vanaf 1630 werd zodoende de vernieuwing van de wet een gedeelde verantwoordelijkheid van het gouvernement (de leenheer) en de heer. De nieuwe heer werd door de stad tevens verwelkomd met een gift van duizend gulden.¹¹⁹ De banden met de oude heer waren echter nog bij lange na niet doorgesneden: de domeinraad probeerde in het kader van de retorsiestrijd vanuit Geertruidenberg verwoed een schaduwbestuur te laten opereren.

Voor de stad waren de institutionele bordjes tijdelijk verhangen naar het zuiden. Maar toegang tot de Audiëntie of de Raad van Brabant was niet zomaar geregeld. Daarnaast verkeerde de Baronie door de retorsiestrijd in grote onzekerheid. Het leven voor de achtergebleven burgers was er door de vele retorsiemaatregelen niet gemakkelijker op geworden.¹²⁰ Dit wil niet zeggen dat Breda aan zijn lot werd overgelaten. Tot twee keer toe werd voor zes maanden vrijdom van de impost verleend; eerlijkheidshalve moet worden toegevoegd dat van een kale kip niets valt te plukken.¹²¹ Voor het overige werd Breda wel geacht allerlei belastingen zoals die door de Staten van Brabant werden geheven aan zijn burgers op te leggen. Daarnaast werd het ondanks protesten vrij gauw belast met een omvangrijk garnizoen, zonder dat hier middelen voor hun onderhoud tegenover stonden. De inkwartiering viel het verarmde Breda zwaar, maar de audiencier probeerde hier nog een positieve draai aan te geven: ‘dat [wij] souden willen couragie nemen, alsoo daer groote apparentie is dat onder de coopliden ende andere borghers cortelinghe wederom wat te winnen sal wesen.’¹²² Het garnizoen trok vanzelf ook weer handel aan was zijn gedachte, een axioma meer uit hoop geboren dan de werkelijkheid. Pogingen tot ondersteuning door de bouw van barakken vormden een van de belangrijkste items op de agenda van de bestuurders richting Brussel maar dat gaf in eerste instantie niet thuis in financiële kwesties. De stadsadvocaat raadde het doen van sollicitaties zelfs af ‘overmits de finantie van sijne mat. zoo seer was belast dat sij ha-

¹¹⁸ SAB, OSA inv.nr. 222: brieven stadsbestuur 1625-1630, litt. 26: brief W. Montens d.d. 19-01-1626.

¹¹⁹ SAB, OSA inv.nr. 13: AM 1625-34, f. 147v-148 d.d. 10-06-1630.

¹²⁰ Hallema, ‘Retorsie-maatregelen’.

¹²¹ SAB, OSA inv.nr. 222: brieven stadsbestuur 1625-1630, litt. 15 d.d. 02-07-1625 en litt. 25: apostille 07-01-1626.

¹²² Ibidem, litt. 165: brief P. de Hegelsom d.d. 20-05-1629.

ere ordinarisse schulden nijet en conde voldoen'.¹²³ Ook het vinden van de juiste weg in de bureaucratie van Brussel lijkt een probleem te zijn geweest. Wie behartigde eigenlijk de Bredase belangen? In één geval was een rekest van de magistraat op het bureau van griffier Vlemincx blijven liggen, 'alwaer deselve daer nijet te vinden en is geweest'. In een ander geval had men spijt de heer van Marquette te hebben benaderd, die zojuist in zijn huis was gearresteerd wegens een geschil met de drossaard van Brabant.¹²⁴

Omgekeerd bleek het soms nodig via een oud-schepen uit de vorige periode contact te zoeken met Den Haag, waar tenslotte een groot deel van de administratie van de stad werd bewaard. In 1628 kreeg oud-burgemeester Joris van Bernagie, die zich had teruggetrokken op De Zwaluwe, opdracht om bij de griffie van de Raad van Brabant het privilege van de wolwerk en van de opslag op de dorpen in het land van Breda te gaan lichten.¹²⁵ Daarbuiten waren het vooral de nieuwe gouverneur, Claude de Rye, baron van Balançon, en de drossaard Karel (of Charles) Otto van Haestrecht, heer van Drunen, die het Spaanse bewind moesten vestigen. De eerste overvleugelde echter de laatste, al was het maar wegens zijn aanwezigheid, en tussen de twee lijkt zich al gauw een machtsstrijd te hebben ontsponnen. De laatste begon in stadszaken bijvoorbeeld een eigen advocaat te gebruiken, dit tot onvrede van de eigenlijke stadsadvocaat.¹²⁶ Behalve nadelig voor deze functionaris, reikten de gevolgen verder: 'Den brief oft lijste vande nieuwe magistraet was tot den secretaris vanden heere audientier gereet maer door dat geaddressseert was aende heere gouverneur en heeft de heere drossaert denselven niet willen aenvoirden'.¹²⁷ De benoemingen kwamen door competentiegeschillen dus niet geheel vlekkeloos tot stand.

De katholieke signatuur van de regenten mocht dan weliswaar minder problemen opleveren, de diverse machtsaanspraken van hoge functionarissen lijkt wel degelijk de stedelijke politiek te hebben beïnvloed. In het voorjaar van 1629 werd raad Famius naar Breda gestuurd om zich te informeren over de kandidaten voor de nieuwe wetsverzetting. Wat hem bij zijn bezoek vooral opviel was de partijdigheid van de regenten die meer op handen van de gouverneur waren dan van het gouvernement.¹²⁸ Ook anderszins was de trip hem slecht bevallen:

Tot Brussel gecomen zijnde, ben ick gegaen ten huijse vande heere raetsheere Famius, die dbedde gehouden heeft tsedert dat hij van Breda gecomen is. Hebbende tfleresijn gecregen een oft twee daghen naedat zijnen e. thuijs gecomen was, naedat hij zijn rapport van zijnen besoignien hadde gedaen aen hare doorluchtichste hoocheijt.¹²⁹

Zijn opmerking over de politieke signatuur van de schepenen toont aan dat, ongeacht de regimes, de eigen ratio van de stedelijke politiek niet onderschat moet worden: regenten waren te allen tijde tevens verwickeld in hun eigen, interne strijd om de macht. Vrij snel hierna werd de gouverneur overigens inderdaad terzijde geschoven. De belangen van de stad hadden bij dit alles het nakijken: 'ende wordt al-

¹²³ Ibidem, litt. 49: brief G. van Ghilse d.d. 18-06-1627.

¹²⁴ Ibidem, litt. 73: brief G. van Ghilse d.d. 10-02-1628. De heer van Marquette (Johan Kesselaar) was een belangrijke liaison tussen noord en zuid in deze jaren en betrokken bij de onderhandelingen over krijgsgevangenenruil.

¹²⁵ SAB, ORA inv.nr. 824 f. 210-v d.d. 17-02-1628.

¹²⁶ SAB, OSA inv.nr. 222: brieven stadsbestuur 1625-1630, litt. 55: brief G. van Ghilse d.d. 01-11-1627.

¹²⁷ Ibidem, litt. 66: brief G. van Arendonck d.d. 29-11-1627.

¹²⁸ ARB, Audiëntie inv.nr. 809/21: brief Famius d.d. 15-03-1629.

¹²⁹ SAB, OSA inv.nr. 222: brieven stadsbestuur, litt. 157: brief J. van Putte d.d. 23-04-1629.

les soo stil onder de handt gedaen dat het onmogelick is daer oprecht achter te comen'.¹³⁰ Al vrij snel ook was er sprake van onenigheid over en weer. Famius was 'verwondert ... dat wij [schepenen] soo nonchalant waeren int vervolgen van onse hooftbancke'.¹³¹ Naar eigen zeggen had men alles wat in zijn macht lag gedaan, maar de belangen lagen eenvoudigweg anders. Voor Breda vormde de Baronie de bestuurlijke inbedding en wellicht dat men, mede in het kader van de retorsiestrijd, eerder de zijde van de prins koos. Een van de weinige dingen die overbleven om blijk te geven van haar ongenoegen was het bieden van lijdzaam verzet. Stad en land van Breda waren door soldaten zo van hout ontdaan, dat het gouvernement aandrang op nieuwe aanplant. 'Opt recht vande boomen staende op de vesten' konden de partijen het echter jarenlang niet eens worden. Toen rentmeester Sebastiaan de Ridder en zijn controleur zich op het stadhuis meldden voor de openbare aanbesteding van '2000 soo eijcken als olme boomen op ende aende wallen', bleven de meeste schepenen uit protest weg.¹³² Omgekeerd werd vanuit Brussel steeds vaker geschreven dat de Bredase delegatie het er niet naar de zin had en liever (onverrichterzake) terugkeerde.

In feite functioneerde het civiele bestuur in de periode 1625-1637 maar in beperkte mate; eerder was sprake van een militaire bezetting van Breda. Dit blijkt ook nader uit twee bewaard gebleven rapporten over de fysieke staat van de stad. Het eerste werd opgesteld om de Staten van Brabant te overtuigen van de armlastigheid van de stad, een vaak gedisputeerd punt in deze jaren vanwege haar bijdrage in de bedde.¹³³ Volgens de Bossche gedeputeerden op inspectie woonden er nog maar driehonderd 'huijsgezinnen' in de stad (meest van kleine middelen), waarvan twee derde binnen was gekomen na 1625. Zij bestonden voornamelijk uit toeleveranciers van het leger - 'als sijnde herbergiers, vivandiers ende dijergelijcke' - en zouden dus net zo snel weer vertrekken. Raad Josse de Hertoge verklaart in zijn openingszin enige jaren later onomwonden 'que toutes les miseres que l'on trouve en ladite ville, proviennent des logemens des soldatez'.¹³⁴ Meer dan 600 huizen in de stad waren verwoest (waarschijnlijk in de zin van uitgewoond c.q. uitgeleefd) waardoor er voor de burgerij nog maar zo'n vierhonderd beschikbare woningen overbleven. Daar tegenover stond een garnizoen van vierduizend man infanterie en zeshonderd man cavalerie, voor wie de barakken ontoereikend waren. Verder verbleven in het ziekenhospitaal nog eens duizend tot twaalfhonderd gewonden; daar was sprake van een 'grand desordre'. Het klimaat in de stad viel voor de bewoners dus al met al nauwelijks meer leefbaar te noemen en Breda was een stad geworden zonder noemenswaardige burgerij.

Religie na 1637

De nieuwe orde

Vanaf het moment dat Staatse troepen voor de stad waren gelegeerd hield het Spaanse gouvernement ernstig rekening met een ongunstige afloop. Op 21 juli was

¹³⁰ Ibidem, litt. 26: brief W. Montens d.d. 26-01-1626.

¹³¹ Ibidem, litt. 155: brief P. de Hegelsom d.d. 06-04-1629.

¹³² Ibidem, litt. 124: d.d. 31-10-1628.

¹³³ Ibidem, litt. 84: d.d. 15-03-1628.

¹³⁴ ARB, Raad van State inv.nr. 367: 'Briesve advertence de l'estat de la ville de Breda', niet gedateerd maar de commissie dateert van 14-07-1631.

het beleg officieel begonnen. De wetsverzetting voor 1637 was reeds diverse malen uitgesteld, omdat de commissarissen uit Brussel zonder een duur konvooi niet veilig konden overkomen.¹³⁵ Uiteindelijk werd toch een nieuwe lijst opgestuurd.¹³⁶ De gevechten hadden ondertussen reeds een zeer prominent slachtoffer geëist: de Franse ambassadeur – en kolonel - Charnassé, die op 1 september 's avonds om tien uur 'sijnde in de approches voor Breda deur 't hoofd dooddt geschooten' was.¹³⁷ Erg lang was het de nieuw aangestelde schepenen niet gegund om hun ambt te vervullen. In de laatste dagen van hun bestaan hielden zij zich voornamelijk bezig met zaken omtrent de belegering, het aannemen van een makelaar en de betaling van rentes.

Het verlies van Breda in 1637 was uiteindelijk meer te danken aan een militaire overrompeling dan aan een resolute defensie van Spaanse kant. De Staatse strategie voor dat jaar was oorspronkelijk gericht geweest op een grote aanval over zee en land van Duinkerken, maar een storm had de vloot uiteengeslagen.¹³⁸ In plaats daarvan sloeg het leger vanaf eind juli zijn troepen in de buurt van Breda op. De vijand wist overigens al enige jaren dat Breda doelwit was want er waren eerdere schermutselingen geweest. De frase dat Breda 'nu met verlies van soo veel bloet ende goet door Godts genadigen segen is gereduceert', was niets teveel gezegd. Onder de Staatse officieren en soldaten vielen uiteindelijk 817 doden en 1284 gewonden en ook de stad kwam er niet zonder kleerscheuren vanaf, al bleef de schade ditmaal enigszins beperkt.¹³⁹ Alle eer ging naar de prins van Oranje, wiens 'wijs ende clouck beleidt' deze ommekeer teweeg had gebracht. De symboolwaarde van de inname van Breda was ongemeen groot. Filips IV jammerde dat de Spanjaarden nog nooit zo'n smadelijke nederlaag hadden geleden:

Niets kan de vergelijking met Breda doorstaan en het verliezen van deze stad zoals we haar hebben verloren, ontnemt ons onze reputatie, en wel op zodanige wijze dat we die niet meer zullen kunnen terugwinnen, tenzij misschien met eindeloos veel moeite en geduld.¹⁴⁰

Ook de capitulatie was vooral een zaak van de heer van Breda. Hoewel de Staten-Generaal via hun gedeputeerden te velde aanwezig waren, lijkt het eerste wat zij ervan wisten de brief van Frederik Hendrik te zijn die de Staten-Generaal op 10 oktober bereikte van twee dagen eerder met een kopie van het verdrag.¹⁴¹ Dit staat in scherp contrast met de verovering van Den Bosch enige jaren eerder toen de akkoorden uitgebreid over en weer werden besproken.¹⁴² Zoals te doen gebruikelijk hadden de katholieke autoriteiten van Breda (de geestelijkheid, de drossaard, de schout, de burgemeester, schepenen en raden) eerst hun voorstellen gedaan in de vorm van veertien artikelen.¹⁴³ In de eerste plaats moest eenieder zijn fouten worden vergeven zonder nadelige gevolgen: zeg maar een generaal pardon. In de

¹³⁵ SAB, OSA inv.nr. 375: officiaalboek 1600-1654, f. 129v-130v.

¹³⁶ Ibidem, f. 131 e.v. d.d. 14-07-1637. Deze opgave wordt door Van Goor overigens niet gegeven.

¹³⁷ Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh*, IV, 486.

¹³⁸ Parrott, *Richelieu's Army*, 124 speciaal n.228.

¹³⁹ *Manuscript Broekhuysen*, hoofdstuk 30. Volgens de bekende historieschrijver Aitzema was de stad 'aan Ginneken ent ende de Haegsche poort seer beschadigt, maer in de stadt sonderlinge niet.', zie: Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh*, IV, 580.

¹⁴⁰ Vermeir, *In staat van oorlog*, 142 speciaal n.175. Deze moderne hertaling is door hem gebaseerd op: Cuvelier-Lefevre, *Correspondance*, III, 206 no.588 d.d. 12-12-1637: Sp. koning aan kardinaal-infant; B, 63 n.4.

¹⁴¹ NA, ASG inv.nr. 3196: resolutie 10 oktober 1637.

¹⁴² *Res S-G* digitaal, 12 en 13 september 1629.

¹⁴³ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 22-23 d.d. 07-10-1637; zie ook: SAB, OSA inv.nr. 223: brieven stadsbestuur 1630-39, litt. 72.

tweede plaats stelden ze voor ‘dat in de stad nu ende altijt sal blijven het openbaer ghebruyck vande catholijcke roomsche religie inde groote kercke, inde kloosters ende begijnenhof’. Dit was wellicht wat veel van het goede gezien de nieuwe machtsverhoudingen, maar de prins stond toe dat in de twee kloosters alles bij het oude zou blijven gelijk vóór 1625. In het derde conceptartikel wordt gehandeld over de toekomstige samenstelling van de magistraat; deze zou moeten geschieden ‘indifferent’ van personen, religie zou hier dus geen rol in mogen spelen. Het commentaar van de prins luidde aldus: ‘dat de magistraet sal gestelt werden, uyt de beste ende gequalificeerste personen van der stad, volgens de privilegien ende wetten van Brabant, ende van de stad voorsz.’. De prins hield zich daarmee in zekere zin op de vlakte. Het was duidelijk dat de drie criteria (poorter, Brabander en van echten bedde) in ere werden hersteld, maar de katholieken kregen niet die toezegging die zij op dit punt zo graag hadden gewild.

Over het algemeen zouden de definitieve capitulatievoorwaarden maar in beperkte mate afwijken van wat de katholieken hadden voorgesteld. In plaats van vier jaar vrijheid van handeling kregen ze drie jaar. Pastoors en andere geestelijke personen waren hierbij echter niet inbegrepen: zij dienden volgens de retorsieplakaten de stad te verlaten. Tot slot bood het uitgaande bewind nog een wijze les: het garnizoen zoveel mogelijk in barakken onder te brengen. Aan openbare katholieke erediensten in de stad werd al met al een einde gemaakt maar van actieve vervolging was geen sprake. Het verwijderen van de geestelijkheid hoefde wat de prins betreft ook niet op stel en sprong te gebeuren: via de drossaard verleende hij bijvoorbeeld diverse malen uitstel aan individuen om te vertrekken.¹⁴⁴ De benoeming van een katholieke gouverneur wijst tevens in de richting van een behoedzame aanpak van zijn kant.¹⁴⁵ Het was de geestelijkheid zelf die echter haar hand overspeelde. Op 25 november 1637 - de dag van de heilige St. Catharina - werd in het capucijnerklooster achter gesloten deuren vergaderd. De drost, hierop geattendeerd, stuurde er enige soldaten op af die door de ramen van de kerk naar binnen moesten klimmen. Daar vonden zij een priester voor het altaar staan die werd aangehouden: het lot van de mannelijke kloosterorden was daarmee definitief bezegeld.¹⁴⁶

Wat betreft de samenstelling van het Bredase stadsbestuur kon men van voren af aan beginnen. Dat deel van het patriciaat dat katholiek was en was achtergebleven, was alvast uitgesloten van deelname. De rol van de ‘huurling’-schepenen van het Spaanse interregnum was eveneens uitgespeeld. Grootste struikelblok na 1637 bij de selectie van schepenen vormde als vanouds hun kwaliteit gekoppeld aan kwantiteit.

Uit het Spaanse interregnum dateert een lijst van verdachte protestanten in de stad. Er staan 23 personen op vermeld, van wie ongeveer de helft brouwer was.¹⁴⁷ Deze beroepsgroep komt daarmee, tezamen met die van de herbergiers, wederom in een kwaad daglicht te staan. Reeds in 1598 had de magistraat - tevergeefs - verzocht Cornelis Abrahams niet als tienraad te benoemen, omdat zij ‘niet geerne herbergiers en hebben’.¹⁴⁸ Destijds waren er overwegend veiligheidsredenen geweest

¹⁴⁴ SAB, OSA inv.nr. 223: brieven stadsbestuur 1630-39, litt. 83: brief W. Snellen d.d. 29-11-1637.

¹⁴⁵ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 67.

¹⁴⁶ *Manuscript Broekhuysen*, hoofdstuk 18.

¹⁴⁷ SAB, OSA inv.nr.216: brieven stadsbestuur 1586-91, litt. 240: ‘namen van eenige vande religie bij sconinx tijde aengeteekent’. Aan de hand van de persoonsnamen kon worden gereconstrueerd dat dit document aldaar verkeerd zit ingebonden en niets van doen heeft met het Spaanse interregnum 1581-1590 (waar het nu achter is geplaatst), maar behoort tot het tijdvak 1625-1637.

¹⁴⁸ Groenveld, ‘een notabele frontiere’, 25.

voor deze afwijzing. Brouwers waren nogal eens herbergier en hadden per definitie veel vreemd volk over de vloer. Behalve dat deze algemene reden niet veel zal zijn veranderd, lagen de bezwaren nu deels ook op het religieuze vlak. Brouwer Adriaen Aerts stond voor de Spanjaarden zelfs bekend als 'seer vileijn'. Anderen die werden verdacht waren bijvoorbeeld zilversmid Willem Strepe en mr. Willem Strijp, die beiden (beroepshalve) in contact stonden met het vanuit Spaanse optiek nog altijd opstandige gewest Holland.¹⁴⁹ Als verdacht golden in de regel diegenen die hun vrijdom buiten de stad hielden of juist recent van buiten de stad waren gearriveerd: Strijp bijvoorbeeld kwam uit Leiden. Van droogscheerder Peter Claessen werd gezegd dat hij niet te vertrouwen was, en niet zonder reden: 'ende is denghenen die geroepen heeft vive lorange als den prince nu lestmael Breda belegert hadde'. Slechts een minderheid van personen die voorkomen op deze lijst zijn na 1637 terug te vinden in het stadsbestuur: Daem Janssen als schepen en Peter (Adam) Leijten, mr. Willem Strijp, Cornelis van den Kieboom en Gerard de Wijse als tienraad. Dit bevestigt eens te meer het feit dat de sociale mobiliteit in de top van de regenten groter was dan bij de middenstand: de eerste groep ontvluchtte meestal de stad, terwijl de tweede groep noodgedwongen achterbleef.

Van de gevluchte politieke elite keerde na 1637 slechts een enkeling terug zoals Johan van Hertsbeke, heer van Bruinisse die de tussenliggende periode in zijn Zeeuwse thuisland had overbrugd. Door een Dordtse kennis werd hij speciaal met diens benoeming gefeliciteerd: 'verstaen hebbende dat uw ed. wederomme (door godes genaede) getreden is in sijnen ouden staet van schepen der stadt Breda'.¹⁵⁰ Zoals zovelen in de hectische oktoberdagen van 1637, was deze brief niet van enig eigenbelang gespeend door tegelijk iemand anders aan te bevelen. Achter de capitulatieartikelen, in de reeks ingekomen brieven van en aan het stadsbestuur, bevindt zich eveneens een reeks van soortgelijke recomandatiebrieven.¹⁵¹ De aanstaande verovering van de stad had vanaf eind augustus in Haagse hofkringen alvast voor de nodige consternatie gezorgd. De secretaris van de prins, Constantijn Huygens, werd in het legerkamp overstelpt met verzoeken om in Breda baantjes te regelen.¹⁵² Volgens hem werkten die echter juist averechts: de prins hield er niet van enige ambten te vergeven zo lang een stad niet de zijne was.¹⁵³ Ook de Staten-Generaal kregen vanaf 9 oktober bijna dagelijks verzoeken binnen voor ambtsaanstellingen (in totaal enige tientallen), die uiteindelijk gezamenlijk werden afgehandeld.¹⁵⁴ Uit een en ander blijkt dat oude banden met het Haagse bestuurscircuit wederom van doorslaggevend belang waren en de centrale as vormt in de Bredase geschiedenis. Veel geïnteresseerden hadden oog op het ambt van chercher, terwijl anderen als Pieter Nollen meer specifieke wensen hadden (in zijn geval conciërge van het stadhuis). Bijzonder vroeg erbij was oud-schepen Roelof Bacx. Reeds op 22 september schreef hij hoopvol vanuit Dordrecht 'bij reductie vande jegenwoordige belegerde stadt Breda' (die dus nog moest plaatsvinden) in zijn ambt van ontvanger van de gemene middelen te worden hersteld.¹⁵⁵ Een benoeming vond echter niet plaats; wellicht dat zijn leeftijd - hij was inmiddels dik in de zestig - toch wat veel

¹⁴⁹ Willem van der Strepe ('opde veemerckt in den leeuw') en zijn zoon Jan worden als Stepp genoemd in het overzicht van Bredase zilversmeden, zie: Van Rijen, *Zilver en zilversmeden*, 306. Ook een andere zilversmid, Joos Moermans, wordt genoemd. Deze Joost Moermans was overigens een stuk succesvoller in zijn betrekking, zie: Van Rijen red., *Zilver en zilversmeden*, 290.

¹⁵⁰ SAB, OSA inv.nr. 223: brieven stadsbestuur 1630-39, litt. 77: brief Gerh. de Pitorum d.d. 26-10-1637.

¹⁵¹ Ibidem, litt. 73 e.v.

¹⁵² *Briefwisseling Huygens*, II, briefnr. 1735; van D. de Wilhem d.d. 06-10-1637.

¹⁵³ Idem, briefnr. 1711.

¹⁵⁴ NA, ASG inv.nr. 3196: resolutie 22 oktober 1637.

¹⁵⁵ Idem: resolutie 22 september 1637.

van het goede was. In de haast om het plegen van benoemingen ging trouwens ook weleens iets mis. Zo benaderde Bastiaan Ariens van de Water, schipper in dienst van de Staten-Generaal, de gedeputeerden te velde om het boomsluitersambt, niet beseffende dat dit een van de vele ambten was die door de heer van Breda werden vergeven.¹⁵⁶ De gedeputeerden noteerden daarom simpelweg in de marge ‘daerinne can hier niet getreden werden’.

Door de katholieke overheersing in de voorgaande twaalf jaar was er op voorhand weinig of geen personele continuïteit mogelijk onder de schepenen. De vroegere hoofdproblematiek van het vinden van voldoende calvinisten was door deze kaalslag onder de politieke elite van de stad zo mogelijk dus nog urgenter geworden. Hoe werden de posten gevuld en door wie? In de eerste plaats was er de promotie van voormalig drossaard Johan van Aerssen tot president. Op hem, die zoveel had gedaan ter promotie van de vorming van een eigen classis, kon men in het kader van de politieke reformatie rotsvast vertrouwen. Behalve de terugkeer van Van Aerssen en Hertsbeke, waren er ook enkele oud-gedienden als Philips du Jardin en mr. Willem Snellen. Zij waren weliswaar geen regent geweest in de periode vóór 1625, maar allebei wel sterk aan Breda gelieerd: de eerste door zijn ambt als commissaris van de monstering, de tweede vanwege zijn familie. Oude familiebanden golden tevens voor Daniel Buycx en Pieter van Bernagie. Vrijwel alle nieuwkomers hadden zodoende goede bestuurlijke antecedenten, hetzij zijzelf of in de familie. Dit gold tevens voor de overige nieuwelingen. Hendrik Joosten wordt in 1632 voor het eerst als gezworene van Oosterhout genoemd, samen met onder andere Job van Ruth uit Breda (waarschijnlijk de oud-schepen).¹⁵⁷ Hij was bovendien een zoon van de voormalige ontvanger van de erfgranen te Breda. Vanaf 1635 kreeg hij in het bestuur van Oosterhout gezelschap van mr. Adriaan Havermans, de latere griffier van Breda.

De familie Havermans had ook al langer betrekkingen met de domeinraad. Adriaans overgrootvader Gerrit was schepen en tienraad geweest tijdens de eerste landsheerlijke periode; grootvader was in 1592 aangesteld als schout van Groot en Klein Zundert en Rijsbergen. Dit ambt moest hij echter door een substituut laten bedienen toen hij in 1597 tevens werd aangesteld als wachtmeester of majoor van de burgerij te Breda.¹⁵⁸ Enkele jaren later verzocht hij het schoutambt voortaan door zijn oudste zoon Gerrit te laten vervullen. Die was op dat moment circa 23 en hiertoe bekwaam; bovendien was ‘in dese swaere tijden’ bij wijze van continuïteit zijn vader hier veel aan gelegen.¹⁵⁹ Deze liet in 1645, na een dienstverband van 42 jaar, wegens zwakte door hoge ouderdom op zijn beurt het ambt overgaan op zijn eigen zoon. In 1653 kwam aan de ambtsbediening door leden van de familie Havermans te Zundert echter een einde vanwege de politieke reformatie.

De Baronie en omliggende delen van Nassau-Brabant, zoals het noordwestelijke deel van Staats-Brabant ook wel eens wordt genoemd vanwege het vele domeinbezit van de Oranjes, fungeerden ditmaal als belangrijkste recruteringsgrond. Uit een ander Oranje-domein kwam nog Isaac Noirot: deze was schepen van Steenberghe geweest, waar zijn vader tevens rentmeester en burgemeester was. Veel van de nieuwe schepenen hadden dus sterk regionale banden, al was er niet altijd sprake van betrekkingen met de stad. De eigen bestuurlijke elite die de domeinraad voort-

¹⁵⁶ NA, ASG, loketkas 12548.215.2: ordonnances e.d. met betrekking tot het leger voor Breda anno 1637.

¹⁵⁷ NA, NDR inv.nr. 11883, f. 274 e.v.

¹⁵⁸ SAB, ORA inv.nr. 818, f. 79-v.

¹⁵⁹ NA, NDR inv.nr. 8067, f. 2 e.v.

bracht van ambtenaren en ambtsdragers bleek van steeds grotere waarde. De interne rangorde die dit teweeg bracht tussen de gebiedsdelen onderling, was op zijn beurt echter niet altijd bevorderlijk voor de ontwikkelingen elders. In Oosterhout had men in elk geval vanaf de jaren twintig in de zeventiende eeuw een soortgelijk probleem als te Breda in de periode daarvoor: een gebrek aan voldoende calvinisten.¹⁶⁰ Elders in de Baronie was het al niet veel anders. Rentmeester Verelst schreef in 1640 dat ‘binnen Baerle voorsz. en zijn gheene personen vande religie, noch oock binnen Alfen; dijegheene dije binnen Chaem eenichsints zouden mogen wesen bequaem, hebbe ick gestelt.’¹⁶¹

Ook voor Breda moest na 1637 nog altijd binnen de grenzen van het hele hertogdom worden geworven, zij het niet langer inclusief het zuidelijke deel. Evenals in de voorgaande periode bestond er een uitruil tussen de steden Breda en Den Bosch: mr. Jacob van Lanschot (1637) en Dirk van Hoorn (1640) hadden daar reeds de magistraat gediend. Beiden overleden echter in korte tijd, waardoor hun rol in Breda gering bleef. Een andere mogelijke kandidaat was de Bossche schepen en ontvanger Cornelis Backaert die ‘van meninge was binnen dese stadt sijne residentie te connen nemen’.¹⁶² Zelf was hij een van zeven nieuwelingen geweest in het Bossche stadsbestuur na de verovering in 1629. Jacob Drabbe kwam uit een vooraanstaande regentenfamilie van Bergen op Zoom en zou tot aan zijn dood in 1663 een van de belangrijkste stedelijke bestuurders van Breda worden. Hoewel noodgedwongen deels bestaande uit niet-Bredanaars werd wederom, evenals na 1590, overduidelijk de voorkeur gegeven aan Brabanders (zoals ook stond voorgeschreven). Bovendien bleek ook de conduitestaat van menig schepen bij nader inzien opnieuw verre van blanco en was er zelfs sprake van een in bestuurlijke zin goed gevulde hand. Blijkens de achtergrond van de niet-Bredanaars werd men niet zomaar schepen.

Juist de noodzakelijke herkomst van buiten Breda toont desondanks wederom het gebrek in de breedte onder de inheemse elite aan. Toen begin 1641 tesorier Johan van Hertsbeke overleed werd dit probleem dan ook meteen weer nijpend. Voor diens opvolging achtte drossaard Van Aerssen de schepenen Isaac Noirot of Jacob Drabbe het geschiktst: ‘beijde ledematen van de kerck, ervaren in stadts saecken, liefgetal onder de gemeente, ende van een vreedsamich humeur.’ Met hen zou iedereen zijn gediend: de heer van Breda, de stad, de kerk en de burgerij. Wie diende op hun beurt echter hen op te volgen?

Hier is qualijck stoffe om de vacerende plaetsen te suppleeren, door dien de gequalificeerste inwoonders voor het meerendeel sijn papist, ende dat de weijnige andere, haere nuijtraliteit ten platten lande houden, ten aensien van hare negocie ende andersins, dwelck doorsaecke is, dat ick aen U.E. hoocheijt soo veel bequaeme personen niet en kan voorstellen als ick wel geerne soude doen.¹⁶³

Vanuit het standpunt van de drossaard bekeken was er in een halve eeuw tijd nog nauwelijks iets veranderd: de elite van de stad bestond nog immer overwegend uit katholieken en zij die wel geschikt waren gaven voorrang aan hun werkzaamheden. Het verschil tussen vraag en aanbod bleef dus problematisch. De problemen bleken nog duidelijker bij het kiezen van de tienmannen: van de tien die in 1637 van

¹⁶⁰ NA, NDR inv.nr. 11883, f. 29 e.v.

¹⁶¹ NA, NDR inv.nr. 8079, f. 11r d.d. 01-02-1640.

¹⁶² NA, NDR inv.nr. 7998, f. 112r niet gedateerd.

¹⁶³ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 134v d.d. 10-01-1641.

Staatse zijde werden aangesteld, kwamen er maar liefst zes vanwege diezelfde vrijheid of neutraliteit nooit opdagen.¹⁶⁴ Twee van hen werden desondanks door de drossaard het volgende jaar toch als kandidaat-schepen voorgedragen: Jan van Lanschot en Dingeman Beens.¹⁶⁵ De drossaard had het dus moeilijk met zijn dubbeltallen: voor 1638 kon hij, naast de zittende magistraat, slechts zes namen en voor 1640 acht namen overleggen.¹⁶⁶ Pas in de loop van de jaren veertig nam het probleem af: de lijstjes met bewaard gebleven dubbeltallen vanaf de tweede helft van de jaren veertig bieden ons bovendien zicht op de alternatieven die werden overwogen, zeg maar op de groep 'patriciabelen'.

Over het algemeen speelde men bij de nominaties op veilig: verreweg de meerderheid van de kandidaten had gediend als schepen of tienraad of zou dat later alsnog doen. Een handvol werd daarentegen wel genomineerd voor het schepenenambt, maar zou in geen van beide politieke functies terecht komen: Adriaan Havermans, Pieter Wachmans, Mercelis Coenssen, Ambrosius Martini en Noë Dassigny. De eerste was sinds de reductie griffier van Breda, wiens vrouw na zijn overlijden hun kinderen verder katholiek liet opvoeden. Waren deze huiselijke omstandigheden die duiden op latente katholieke sympathieën (in elk geval bij zijn vrouw) in bredere kring genoegzaam bekend om inderdaad een benoeming als schepen te verhinderen of wilde de stad simpelweg zijn griffier niet kwijt? Maar liefst tot drie keer toe werd Pieter Wachmans genomineerd. De familie Wachmans was in de tweede helft van de zestiende eeuw een van de belangrijkste patricische families te Breda geworden (zelf kwam zij uit Antwerpen) dankzij het huwelijk tussen Michiel Wachmans en Agneta Montens. Zij was een dochter van mr. Hendrik Montens de Oude, die gedurende de eerste helft van de zestiende eeuw in allerlei functies in dienst was van diverse heren van Breda. Het sociale profiel van de familie Wachmans werd hierdoor aanzienlijk verhoogd en het leek erop dat men zich zou kunnen gaan ontwikkelen tot een echte bestuurdersfamilie. Zo trouwde een van hun dochters Willem de Vos, zelf lid van de domeinraad. Door haar sterke oriëntatie op het zuiden raakte de Bredase tak eind zestiende eeuw echter in de knel. Een slinkend handelskapitaal deed de rest: in de loop van de zeventiende eeuw werd dan ook een dalende lijn ingezet.

Pieter was zeer waarschijnlijk een zoon van tienraad Jacob Anthonis Wachmans die begin zeventiende eeuw conciërge op het stadhuis was geweest.¹⁶⁷ In plaats van Pieter werd wel een andere zoon, Jacob Anthonis de jonge, schepen maar die stierf al in het tweede jaar van zijn aanstelling in 1651. Pieters nominaties dateren overigens allen van latere tijd: de twee zoons zaten elkaar dus ogenschijnlijk niet in de weg voor wat betreft een eventuele bestuurlijke carrière. Opvallend genoeg vroeg hij eind 1658, nadat hij als diaken was gekozen, ook hiervan afstand te mogen doen.¹⁶⁸ Dergelijke verzoeken waren ongebruikelijk en werden meestal ook niet ingewilligd: kerkelijke ambten als deze waren een burgerplicht en legde men niet naast zich neer.¹⁶⁹ De overheersende indruk lijkt dat Pieter Wachmans er duidelijk niet om stond te springen enige bestuurlijke activiteiten te gaan ondernemen. Zelf wordt hij als koopman omschreven wat, in samenhang met eerdere soortgelijke ge-

¹⁶⁴ Ibidem, f. 119r. Hun namen: Jan van Lanschot, Roeland Jacobssen, Jacob Jan Goris Dirven, Dingeman Beens, Laureijs Beens en Jan Cornelissen vander Wie.

¹⁶⁵ Ibidem, f. 123v. Hun namen: mr. Willem Stas, dr. Michiel Ryers, Jan van Lanschot, Rogier Meijers, Digman Beens en Jacob Wachtmans.

¹⁶⁶ Ibidem en f. 135r. Hun namen: Anthonis van Buerstede, [Christiaan] Beens, mr. Michiel Rijers, Jan Antoni Kick, mr. Willem Stryp, Jacob Hanecops, Jan van Alphen en Adriaen Sgraeuwen.

¹⁶⁷ Zie verder hoofdstuk zeven.

¹⁶⁸ SAB, Archief Kerkenraad, inv.nr. 3: notulen (1642) 1658-1672, d.d. 15-12-1658.

¹⁶⁹ Van Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 67.

vallen (bijvoorbeeld de advocaat Pieter van Lanschot) en het bovenstaande tot de opmerkelijke conclusie leidt dat leden van de gegoede burgerij in Breda niet gemakkelijk te porren waren voor het schepenambt. Zij hadden het overwegend te druk met hun beroep, waar zij voor hun bestaan en inkomen van afhankelijk waren, om schepen te worden. Als vele van zijn familieleden zou Wachmans overigens nog wel burgerkapitein worden, maar dit diende eerder ter onderstreping van de status van de familie dan dat hij hier nu veel voor hoefde te doen of laten.

Van de overige drie was Dassigny, evenals zijn vader voor hem, auditeur-militair. Noë's vader was waarschijnlijk Johan Gideon Dassignies geweest, een man van meerdere talenten: Waals schoolmeester, apotheker en literator.¹⁷⁰ Net als bij Martini, die in 1657 werd genomineerd, gold voor beiden dat hun families goed waren vertegenwoordigd in het Haagse sociale milieu. Hun nominaties kwamen dus duidelijk van buiten; mogelijk ontbrak het alleen aan de juiste patronage binnen een inmiddels verdeelde domeinraad. Mercelis Janssen Coens daarentegen was iemand van eigen bodem: een Bredase olieslager die later burgerkapitein zou worden, diaken en armbezorger en manhuismeester. Dat hij ondanks zijn goede bestuurlijke staat van dienst niet in de magistratuur belandde is opmerkelijk, maar toont tegelijk de complexe afwegingen die constant werden gemaakt. Was in dit geval zijn beroep soms niet (langer) goed genoeg voor een politieke elite die duidelijk aan het professionaliseren was? Het feit dat hij ook geen tienraad werd duidt ook anderszins op sociale gebreken. Hoewel er dus wel degelijk een bredere keuze was, werd na 1637 in toenemende mate vertrouwd op een selecte groep – iets dat nader werd ingegeven door factiestrijd.¹⁷¹

De politieke reformatie in de tweede helft van de zeventiende eeuw

Vraagtekens rondom het geloof van de regenten verdwenen daarmee niet zomaar na 1637. Ten eerste is van sommigen van hen, zoals Christiaan Beens en de gebroeders Daniël en Johan Buycx, bekend dat zij nog katholiek waren gedoopt. Dat wil niet zeggen dat zij op latere leeftijd niet van geloof konden zijn veranderd, maar hoe oprecht was hun conversie en die van anderen? Christiaan Beens maakte in elk geval predikant Lodewijk van Renesse tot zijn universeel erfgenaam, maar het feit dat deze getrouwd was met zijn zuster Digna zal in die keuze eerder een hoofdrol hebben gespeeld. Christiaan Beens roept, ondanks dat hij ouderling was geweest, verdere twijfel over zich af. Toevallig of niet werd hij samen met Hendrik Joosten in 1657 geschrapt van de lijst electoren (kiesmannen) voor de kerkenraad, hoewel Hendrik Joosten in latere jaren hier wel op terugkeerde.¹⁷² Johan Buycx op zijn beurt liet zijn kinderen protestants dopen, maar in 1656 regelde hij bijvoorbeeld nog financiële zaken voor een kanunnik te Kamerijk.¹⁷³ Overtuigd katholieken werden na 1637 in elk geval geen schepen meer, hoewel sommigen nog duidelijk met één been in het oude kamp stonden.

Begin 1651 kwamen de Staten-Generaal, in het kader van de Grote Vergadering, met een reeks maatregelen die voor eens en altijd de religiekwestie moesten regelen. De boodschap was duidelijk: in de Republiek gold slechts 'de ware christelijke gereformeerde religie'.¹⁷⁴ Voor de Generaliteitslanden werden achtereenvolgens

¹⁷⁰ Bostoën, 'Dingman Beens', 145.

¹⁷¹ Zie verder hoofdstuk twaalf.

¹⁷² SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 2: notulen 1640-1643, 1645-1658, f. 349-v

¹⁷³ SAB, ORA inv.nr. 536, f. 79-v d.d. 14-12-1656: in naam van Adriaen Norbert Piermans.

¹⁷⁴ NA, ASG inv.nr. 3211: resolutie 27-01-1651.

een reeks ‘hoochnoodiche’ maatregelen afgekondigd die in bredere zin bekend staan onder de term Politieke Reformatie. Allereerst moesten de politieke officieren binnen enige maanden hun ambt neerleggen indien zij niet-protestants waren.¹⁷⁵ In Breda werd, vermoedelijk na diverse klachten, anders beslist. De officieren – schouten, secretarissen en vorsters – mochten aanblijven, zo lang zij het ambt maar lieten waarnemen door een gereformeerd persoon.¹⁷⁶ De kerkenraad concludeerde begin jaren vijftig dat ‘geen vande magistrature paeps [is], maer een schepen luijters gesint’ plus een katholieke secretaris van de weeskamer.¹⁷⁷ De laatste was beslist Adriaan Dirven die in het kader van de politieke reformatie duidelijk vreesde voor zijn aanstelling. Toen hij in 1651 op de hoogte was gekomen van het desbetreffende plakkaat voor de Meierij, richtte hij daarom een verzoek aan de Staten-Generaal die dit in handen stelden van hun gedeputeerde Raesvelt:

Den 1en junij 1651 hebben haere Ho:Mo: nae gedaen rapport vanden heere Raesvelt verstaen dat het placaet inde nevenstaende requeste vermeldt tegens de suppl. geen effect sal sorteren, ende den griffier geauthoriseert, daarvan kennisse te doen aen iemant vande Raden vanden heere prince van Orangien, sonder nochtans daervan notule gehouden te worden inde publicque registers van haere Ho:Mo:.¹⁷⁸

De Staten-Generaal bleken aldus ter genegenheid van de stadhoudelijke familie bereid tot grootte lengte te gaan om hem in zijn functie te handhaven. Katholieken in het bestuur van het domeingood en ondersteunende ambtelijke diensten in de stad waren nog toegestaan, al werden ook hier de mogelijkheden minder. De lutherse schepen waarop wordt gedoeld, hoewel niet bij naam genoemd, was zonder twijfel Pieter van Bernagie.

De familie Bernagie was een geval apart, hoewel niet ongebruikelijk: meerdere families in Staats-Brabant kenden twee religies en splitsten zich daarop in een katholieke en protestantse tak. Toevoeging hieraan van het lutheranisme maakt hun geval desalniettemin uitzonderlijk. Van zijn zoon stadhouder Goswinus van Bernagie wordt begin jaren zestig nog heel duidelijk gezegd dat ‘hij noijt professie vande gereformeerde religie aldaer gedaen en heeft’ en dat inmiddels vijftientig jaar na de laatste overgang van de stad.¹⁷⁹ Pas na diens benoeming tot stadhouder in 1660 liet hij zijn kinderen in de Grote Kerk dopen; daarvoor werden zij aan huis gedoopt door een lutherse predikant.¹⁸⁰ Dat deze omslag louter een publieke daad was zonder inhoudelijke betekenis, blijkt wel uit het feit dat pas na zijn dood in 1676 diens weduwe, drie van hun kinderen waaronder de twee oudste zoons en mogelijk twee van haar eigen kinderen (of anders zusters) lidmaat werden. Ook in Bergen op Zoom wachten (voormalige) leden van de magistraat soms lang met deze stap.¹⁸¹ Conformerings naar de buitenwacht toe kon dus nog altijd andere tendenzen verhullen. De onthullendste uitspraak op dit terrein kwam daarentegen in 1668 uit de mond van predikant Plancius:

ende siende naer de magistraets sitplaetse) seijde in substantie, ende staen de magistraetsbancken ledich, ende wanneerse noch al te kerck comen en weten wij

¹⁷⁵ Idem: resolutie d.d. 10-02-1651.

¹⁷⁶ NA, NDR inv.nr. 7979 f. 45r d.d. 21-06-1653.

¹⁷⁷ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 258v.

¹⁷⁸ Ibidem, inv.nr. 8002, f. 109.

¹⁷⁹ Ibidem, inv.nr. 7980, f. 576 e.v.

¹⁸⁰ De Lepper, ‘Stadhouder Goswinus van Bernagie’, 38.

¹⁸¹ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 261-262. Vergelijk: Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 86-87.

nauwlijcx wat voor toehoorders dat wij hebben, of het luteranen sijn of papisten, of hoedanich zij sijn, of voor wat volck dat wij prediken.¹⁸²

Behalve dat zijn prediking van 13 mei tot een grote rel leidde over wie eigenlijk het politieke primaat in de stad bezat, gaf de predikant in essentie het verschil aan tussen de publieke of politiek correcte houding van de Bredase regenten enerzijds en hun privé-domein anderzijds. Passend in dit beeld is tevens de uitspraak van de be-gaafde satiricus Jacob Campo Weyerman op het eind van de zeventiende eeuw dat regent en apotheker Hendrik Kamerlingh stiekem “een Spanjaart binnens deurs” geweest zou zijn.¹⁸³

Een dergelijke uitspraak valt moeilijk te controleren en was waarschijnlijk vooral op roddels gebaseerd. Een en ander geeft echter voldoende aanleiding om op zijn minst sommige Bredase regenten, ook in de tweede helft van de zeventiende eeuw, als weifelachtige protestanten te omschrijven.

Gedurende driekwart eeuw had religie de nekslag betekend voor de vorming van een stabiel regentenpatriciaat. Hierdoor raakte de politieke elite steeds meer geïsoleerd van de sociaal-economische elite van de stad. In de tweede helft van de zeventiende eeuw zou dit proces zich verder voortzetten door de gebrekkige oligarchisering onder de regenten, die in deze heerlijke stad deels van buiten bleven komen. In het rumoerige jaar van 1650, na de mislukte aanslag van stadhouder Willem II op Amsterdam, kwam het in Breda tot een soort wetsverzet met maar liefst vier nieuwe benoemingen. Gedurende het voorafgaande decennium was dit er vrijwel altijd slechts één geweest, waarbij een gebrek aan keuze niet langer de hoofdreden was. In de jaren vijftig en zestig werd overduidelijk de voorkeur gegeven aan zittende magistraatsleden zoals ook blijkt uit de nominaties van stadhouder Bernagie, die vaak hun politieke status erbij zette. Van de tien genomineerden in 1661 waren er zes oud-schepen, twee tienraad en twee burgerkapiteins. De eerste lange periode van continuïteit sinds 1590 werd in de jaren zeventig van de zeventiende eeuw desondanks onderbroken - wederom op een cruciaal moment van na ongeveer een generatie van nieuwe stadsbestuurders.

In dit decennium (1670-1679) traden maar liefst 31 schepenen aan, wat een gemiddelde zittingsduur van 3,2 jaar oplevert terwijl dat in het voorgaande decennium nog 4,8 was (zie tabel 4.1). De Bredase regenten hadden het in de tussenliggende periode bij de nominaties min of meer zelf voor het zeggen gekregen. Hoewel de drossaard of meestal zijn stadhouder als voorheen gewoon hun werk deden, lijkt van de kant van de domeinraad weinig meer te zijn ingegrepen. Met de volwas-senwording van de heer van Breda, prins Willem III, eind jaren zestig volgde een nieuwe golf van cliëntelisme. In 1672 werden twee nieuwelingen benoemd, in zowel 1675 en 1677 maar liefst vier nieuwe schepenen, in 1679 drie en in 1680 weer vier. Bij deze aanstellingen was de verdeling Bredanaar - niet-Bredanaar globaal half om half. Door middel van patronage vond zodoende wederom een influx van vreemdelingen plaats waaronder ditmaal, voor het eerst, ook een aantal niet Branders.

¹⁸² NA, NDR inv.nr. 8011, f. 268.

¹⁸³ Aangehaald in Bots e.a., *Noord-Brabantse studenten*, 105 (naar Jacob Campo Weyerman, *De sleutel van De-mokriets en herakliets*).

De oude garde

Voor een goed begrip van de ontwikkelingen binnen het Bredase patriciaat is het minstens zo belangrijk om te weten wat er precies gebeurde met de groep van voormalige katholieke regenten na 1637 als al het voorgaande. Hoe ver reikten macht en aanzien van voormalige regentenfamilies? En welke rol wisten zij voor zichzelf te creëren? Veel van de op grond van hun religie uitgerangeerde regenten bleven na de verovering gewoon in de stad wonen. Breda was voor hen sinds generaties vertrouwd gebied: hier stond hun huis en haard. De autoriteiten hadden tevens baat bij hun blijvende aanwezigheid; hun werkterrein verlegden zij echter deels naar buiten de stad.

In de eerste plaats treffen we veel van dezelfde familienamen aan in de diverse dorpsbesturen van de Baronie. Het falen van de politieke reformatie, in elk geval buiten de muren van het stadhuis, blijkt misschien nog wel het beste uit het feit dat katholieken elders ongestoord bestuurlijk actief konden blijven. Hier, op het platteland, maakten zij getalsmatig bijna altijd de meerderheid uit van de diverse schepencolleges. In feite was de Bredase problematiek omtrent kwantiteit en kwaliteit van schepenen elders nog vele malen groter. Standaardformuleringen bij de nominaties in de Baronie varieerden van 'desen is paepsgesint, doch een goet bequaem man' tot 'desen is een goet man, paeps doch niet vreempt vande ware gereformeerde religie'.¹⁸⁴

In dorpskernen als Princenhage, Ginneken, Bavel, Gilze en Rijen waren tot diep in de zeventiende eeuw de schepenen in belangrijke mate katholiek. Achternamen als Beens, Van den Kieboom, Leyten, Sgraeuwen, Maes, Lips, Anssems, Van den Corput, Dyrven en Van Loon bewijzen dat vooraanstaande Bredase katholieke families deels hier hun heil zochten.¹⁸⁵ Dit geldt overigens ook voor een enkele protestantse als de bekende molenaarsfamilie Ruissenaars, die naar Oosterhout trok. Over de situatie eind zestiende eeuw zijn we minder goed ingelicht. Thomas van der Vloet zat tussen 1564-1577 onafgebroken in de Bredase magistraat, waaronder vier maal als burgemeester. Met de overgave aan Oranje in 1577 verdwijnt hij terstond uit de stad. In 1611 werd diens zoon (of kleinzoon) Thomas aangesteld als secretaris van Alphen en Chaam. In 1624 verzocht die het secretarisambt over te mogen geven aan zijn zoon Laurens en zelf als secretaris van Baarle te worden benoemd. Tot halverwege de zeventiende eeuw komen we dus een al lang geleden uitgerangeerde Bredase regentenfamilie tegen werkzaam in een hogere bestuursfunctie elders in de Baronie.¹⁸⁶

Op één specifiek terrein binnen het openbaar bestuur domineerden de katholieke patricische families mogelijk zelfs: de waterschappen. Dit blijkt uit een uitschrijving in 1670 bij de dood van Pieter Dirven, dijkgraaf en penningmeester van de polder van Zwartenberg.¹⁸⁷ De dijkgraaf was overigens in de eerste plaats stekhouder te Etten van beroep en daarnaast ook nog schepen aldaar. Katholieke regenten in de Baronie volgden daarmee eenzelfde patroon als te Breda; zij waren uit financieel oogpunt overwegend ambtelijk actief en op grond daarvan pas in tweede instantie beambte.¹⁸⁸ Verder was hij getrouwd met een dochter van de secretaris van de Bredase weeskamer, Adriaan Dirven. Mogelijk wegens behoud van hun positie

¹⁸⁴ NA, NDR inv.nr. 8023, f. 80 e.v.; op- en aanmerkingen betreffende de nominatie voor Princenhage van 1653.

¹⁸⁵ Zie verder de aparte delen voor de diverse dorpskernen in de Baronie: inv.nrs. 8029, 8034, 8039.

¹⁸⁶ NA, NDR inv.nr. 8075, f. 158 e.v.

¹⁸⁷ SAB, ONA inv.nr. 143, f. 188-v d.d. 19-04-1670.

¹⁸⁸ Zie verder hoofdstuk zeven.

waren de onderlinge banden binnen het katholieke patriciaat aanzienlijk hechter. Voor 20 april wordt om 11 uur 's morgens ten huize van Jan Willemssen van de Ven een vergadering belegd voor het kiezen van een opvolger van Pieter Dirven. De regeerders van Zwartenberg, allen wonend te Breda, blijken overwegend uit bekende katholieke families te komen: Johan de Bruyn (meier en rentmeester van Thorn); Pieter Montens (koopman); advocaat mr. Johan Kerckhoven (substituut-griffier); juf. Elisabeth en Helena Melissen (dochters van oud-schepen Melis Jansz.); notaris en procureur Gerard Prasers uit naam van vrouwe Johanna van Aertssen, de weduwe van griffier Adriaan Havermans; Anna Stickers, weduwe van Jacob Arnout Hagens; Johan Dingeman Dirven; de weduwe van Wouter Goos Janssen 'in het spoorken'; Godefroy van den Broek (aalmoezenier); de weduwe van Pieter Gastelaers (Jenneken Knollaerts); Laureys en Josyntie de Bruyn; Gerard van Dongen (schoenmaker); zilversmid Guiliam Domis, uit naam van wijlen Cornelis Dirck Florens zijn schoonvader wonend te Oosterhout.

Niet alle bestuurlijke kanalen waren na 1637 dus gesloten: over de politieke reformatie buiten de stad hoeven dan ook weinig illusies te worden gekoesterd. In feite werd door de Staten-Generaal hier rekening mee gehouden binnen Staats-Brabant, want naar de letter van het reglement op de politieke reformatie van 1660 was het volgens het dertiende artikel toegestaan 'alwaer geen genoeghsame stoffe en is, sullen mogen gekoosen ende geemployeert werden de onpartydighste ende schickste pausgesinde'.¹⁸⁹ Protestanten werden weliswaar zeer wenselijk geacht, maar waren dus niet zonder meer verplicht. Wellicht even opmerkelijk mochten volgens ditzelfde artikel een heel ander slag mensen dan te doen gebruikelijk op bestuursposten worden benoemd, namelijk zij die 'met hare handen, ofte eerlijcke ambachten de kost moeten winnen' - dit in tegenstelling tot de meer gebruikelijke renteniers of kooplieden die het stedelijk patriciaat van Holland in de zeventiende eeuw domineerden.

Voor het overige bleef de oude garde actief in de stedelijke ambtenarij, al werd dit in de tweede helft van de zeventiende eeuw moeilijker en gingen tegenkandidaten zich duidelijker profileren als zijnde 'van de ware gereformeerde religie'. Als vanouds domineerde men verder de economische sectoren van de stad (lakenhandel en brouwerij) plus de vrije beroepen, waar de meeste mensen toch het liefst geholpen wilden worden door soortgenoten.¹⁹⁰ Het grote zelfvertrouwen onder de katholieke gemeenschap blijkt al evenzeer uit de snelle oprichting van een eigen kerkenraad die rond 1650 tot stand kwam. Na de Vrede van Munster blijken vooraanstaande katholieken snel over te zijn gegaan hun zaak voor geloofsvrijheid te bepleiten bij diverse instanties als de domeinraad. Kennelijk zagen zij hiervan de noodzaak in nu de regionale kaart leek geschud: het toekomstperspectief lag zoveel mogelijk besloten in aanpassing.¹⁹¹ Leden voor de katholieke kerkenraad werden gerecruiteerd uit slechts een handvol families als Van Dunne en De Wyse of Stickers en Van Beeck, beide aan elkaar verwant, of de combine Teulings-Sgraeuwen-Schalck.¹⁹² Onder katholieke families bestonden dus vaak hechte banden. In 1687 ontstond onenigheid over de kieswijze van de kerkenraad die in aanwezigheid van de bisschop van Antwerpen, de rentmeester van de geestelijke goederen Johan van der Kaay en overige leden van de kerkenraad waaronder de rentmeester van Thorn

¹⁸⁹ *Reglement op de politijcque reformatie in de Meyerye van 's-Hertogenbosch (d.d. 01-04-1660).*

¹⁹⁰ Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*, 42-48.

¹⁹¹ Frijhoff, *Embodied belief*, 164.

¹⁹² Voor enige biografische gegevens omtrent leden van de katholieke kerkenraad eind zeventiende eeuw, zie: *Tax*. 17 (1910) 126 e.v.

Gerard van Beeck werd opgelost.¹⁹³ Noord en zuid werkten dus samen, eens te meer een blijk van de goede institutionele contacten over de grens - met name ook vanuit de domeinraad.

Dat het tijdelijk wat minder ging en er mogelijk sprake was van een richtingenstrijd ('de verschillen en onlusten'), blijkt tevens uit het teruglopen van de aalmoezen waardoor in 1690 tot bezuinigingsmaatregelen in de dienstverlening moest worden overgegaan.¹⁹⁴ Gelukkig bracht het kerkvolk altijd ruimschoots voldoende kaarsen voor de mis mee voor een heel jaar. De zesendertig gulden die elke pastoor hier-voor jaarlijks in rekening bracht kon aldus probleemloos worden geschrapt; tevens moesten zij voortaan het mis- en communiebrood voor hun rekening nemen.

Het katholieke patriciaat vormde zowel naar binnen als naar buiten toe een hechte groep; dit blijkt ook wanneer we de Baronie verlaten. De bestuurlijke contacten over en weer in het hertogdom Brabant waren van oudsher sterk geweest. Brabanders werden in de gehele regio als inheems beschouwd, waardoor zij zich gemakkelijk elders konden vestigen. Voor sommigen betekende het Spaanse interregnum in Breda tussen 1625 en 1637 zelfs een opmaat: zij maakten verder bestuurlijke carrière in de Zuidelijke Nederlanden. Zo werd de oudste zoon van griffier mr. Gysbrecht Eelkens drossaard van Retie (onder Arendonk) bij Brussel.¹⁹⁵ Diens zoon Gerardus Norbertus werd later op zijn beurt advocaat te Brussel, vervolgens pensionaris van de stad en eindigde uiteindelijk begin achttiende eeuw als raad in de Raad van Brabant aldaar.¹⁹⁶ Dominicus en Paulus Leemputte stamden uit een Bossche regentengeslacht: Paulus werd in 1636 kortstondig schepen van Breda, was van 1639-48 rentmeester-generaal van de domeinen in stad en meierij van 's-Hertogenbosch van Spaanse zijde, alvorens naar Brussel te verkassen om als raadsheer toe te treden tot de Raad van Brabant aldaar.¹⁹⁷ Uit een vestbrief van 1672 blijken de volgende erfgenamen van Pieter Mattemburg, rentmeester van de geestelijke goederen te Breda en Steenberghe in het eerste kwart van de zeventiende eeuw: mr. Peter van den Broeck, leenman en rechter van het leenhof in Brabant te Brussel; mr. Christoffel uyt Mattemburg, advocaat, drossaard van Merkhoven en secretaris van Herenthout; Hubertus van Mattenburg, priester en kanunnik te Turnhout, en Maria uyt Mattenburg, weduwe van Philips Loef van der Sloot.¹⁹⁸

Hoge bestuurlijke functies dus in de Zuidelijke Nederlanden voor sommige nazaten of anders een carrière in de geestelijkheid, zoals ook gold voor de zoons van griffier Adriaan Havermans. Kenmerkend was tevens dat het katholieke deel van het patriciaat daarnaast als huwelijkspartner vooral zocht naar gelijken op regionaal niveau; gemengde huwelijken binnen de stedelijke elite, bijvoorbeeld tussen protestantse regenten en vooraanstaande katholieke families, werden te Breda in de tweede helft van de zeventiende eeuw dan ook steeds ongebruikelijker. Het Bredase patriciaat was dus in tijd en plaats gemeten zeer divers – zij bestond tegelijk uit regenten en niet-regenten - en bovendien slechts in beperkte mate aan de stad gebonden; door omstandigheden was zo mogelijk nog eerder sprake van een Brabants patriciaat. De vanuit Bergen op Zoom omstreeks 1650 in Breda neergestreken

¹⁹³ ABB, inv.nr. 447 d.d. 09-03-1687.

¹⁹⁴ ABB, inv.nr. 488 d.d. 11-07-1690.

¹⁹⁵ SAB, ORA inv.nr. 534, f. 251v d.d. 17-08-1649.

¹⁹⁶ Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*, 278 (nr. 1312). De gegevens van de onder nr. 1313 opgevoerde Gijsbertus behoren deels toe aan nr. 1314; de voormalige Bredase griffier stierf namelijk reeds in 1641.

¹⁹⁷ Ibidem, 466 (nr. 3121). Zie verder: *BL* 33 6(1984) 167-186.

¹⁹⁸ SAB, ORA inv.nr. 540, f. 213-4 d.d. 30-04-1672. Mr. Peter van den Broeck is waarschijnlijk dezelfde als degene vermeld in Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*, 233 (nr. 880) als secretaris van de Staten van Brabant.

advocaat mr. Rochus van de Zande, die aldaar trouwde met een dochter van een lid van de katholieke kerkenraad, vestigde zich in 1674 in Antwerpen waar hij schepen en binnenburgemeester werd.¹⁹⁹ Katholieke families waren dus allesbehalve uitgerangeerd, maar pasten zich zeer succesvol aan de nieuwe omstandigheden aan. Dit blijkt ook uit de volgende verklaring eind zeventiende eeuw voor mr. Johan Dirven, priester en advocaat voor het geestelijk hof van Antwerpen. Hij was namelijk

een wettig zoon van mr. Johan Dirven, drost en hoofdofficier van Hoogstraten, en Anna van den Broeck, beide van seer oude wel bekende fatsoenelijke familie sijnde en vande roomsche catholijcque religie. Ende dat vuyt derselver respectie familien al voor veele jaeren, ende van tijt tot tijdt en bijnaer totten jaere 1637 overgaen deser stadt aen haere hoogh mogh: de heeren Staeten Generael, veele ende diversche persoonen in ende tot verscheijdene voornaeme en honorabile bedieningh en eerampten deser stadt sijn geemploijeert ende geavanceert geweest, als namentlijk tot borgemrs. schepenen, raeden, secretarissen, soo vande stadt en landen van Breda, als vande weescamer der stadt ende landen.²⁰⁰

Bijna zestig jaar na de officiële intrede van de politieke reformatie te Breda was deze nazaat, kortom, nog immer trots op de bestuurlijke familietraditie door zijn voorouders over generaties in de stad opgebouwd en later in de Zuidelijke Nederlanden voortgezet. De katholieken waren weliswaar opzij gezet, maar hadden een eigen weg vervolgd.

Regenten in de kerkenraad

Religie vormde decennialang de sleutel tot het regentendom in Breda. Hoe actief werd in het openbaar aan het geloof uiting gegeven? En hoe was in dat opzicht de wisselwerking tussen de stedelijke en politieke reformatie?²⁰¹ Sinds 1637 regeerde tenslotte een kleine protestantse elite over de bevolking van een overwegend katholieke stad. Als stedelijk bestuurders was de regenten er zoveel mogelijk aan gelegen rust en orde te bewaren in de stad, maar in dat streven vonden zij de kerkenraad tegenover zich. De kerkenraad bestond als college, behalve uit de predikanten, tevens uit diakenen en ouderlingen. Door hun eigen deelname konden regenten proberen dit college te beïnvloeden. Maar hier raakte men een gevoelig punt: dat van het politieke primaat. Was de kerk nevensgeschikt aan de politieke macht van het stadsbestuur? Had de een ‘d’uijterlijke opsicht vande kerckendienst’ en de ander ‘d’innerlijke bedieninge’?

Veel gegevens over de organisatie en samenstelling van de Bredase kerkenraad tot 1637 zijn er helaas niet.²⁰² De kerkenraad te Breda bestond uit de predikanten plus - in elk geval na 1637 - zes ouderlingen en vier diakenen. Zowel de ouderlingen als diakenen dienden ieder twee jaar: elk jaar trad de helft af. Het verschil tussen de twee ambten was dat ouderlingen vooral actief betrokken waren bij het bezoeken van lidmaten en de diakenen bij het verlenen van armenzorg. In de periode van de Beeldenstorm was het calvinisme weliswaar doorgedrongen in alle lagen van de stedelijke bevolking, maar de beide kerkelijke ambten werden hoofdzakelijk be-

¹⁹⁹ De Lepper, ‘Stadhouder Goswinus van Bernagien’, 47. Hij trouwde in 1652 met Maria Magdalena van de Kieboom, dochter van brouwer Dielis van de Kieboom.

²⁰⁰ SAB, ORA inv.nr. 832, f. 48v-49 d.d. 29-11-1694.

²⁰¹ Price, *Holland and the Dutch Republic*, 65; 70-80

²⁰² Vergelijk: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 240-242.

kleed door middenstanders en ambachtslieden.²⁰³ Uit 1622 zijn de namen van vijf ouderlingen bekend: Roelof Bacx, Pieter van Lanschot, Anthonis van Son, Willem Beens en Herman Peeters.²⁰⁴ Drie van hen waren (oud)-schepen, waaruit inderdaad blijkt dat de politieke elite inmiddels tevens aanspraak maakte op persoonlijke betrokkenheid. Desondanks is van Pieter van Lanschot bekend dat hij ook reeds in 1607 ouderling was: kennelijk was de spoeling op dit terrein dun.

Na de reductie van 1637 werd vanuit de interim-kerkenraad het voorstel gedaan het aantal ouderlingen terug te brengen naar vier, net zoals dat in Bergen op Zoom het geval was. De secretaris van de stad Willem Hanecops, die tevens ouderling was geweest, verzocht echter namens de magistraat het aantal ouderlingen op zes te houden en aldus geschiedde.²⁰⁵ Dit toont op zijn minst de bereidwilligheid van de schepenen om zitting te nemen in de kerkenraad, want anders had deze maatregel weinig zin gehad. Men wilde kennelijk controle kunnen blijven uitoefenen over kerkelijke aangelegenheden. Als gevolg van de bestuurlijke discontinuïteit vereiste de kiesprocedure na de reductie bijzondere aandacht. Ook later in de zeventiende eeuw bleef hieromtrent periodiek het nodige te doen. Een bevredigende oplossing lijkt echter nooit gevonden te zijn, mogelijk ten teken van de onzekerheid over de eigen sociale positie.

Het duurde überhaupt ruim een jaar voordat de kerkelijke bediening in de stad enigszins op orde was gebracht. Zelfs de benoemingen van de diverse predikanten betrof noodaanstellingen: zij waren geleend van elders uit de Baronie, wat later nog weer problemen zou opleveren met de classis. In 1639 waren er vier ouderlingen: de schepenen Johan van Hertsbeke, Isaac Noirot en Jacob Drabbe en tienraad Adriaan Jansz. van Tongerlo. Eén van hen (Drabbe) trad aan het eind van dat jaar na loting af, zodat men op een jaarlijkse wisseling van drie zat, waarna er nog drie nieuwe dienden te worden gekozen. De eerste opzet die men hiervoor maakte was erg omslachtig. De stad werd onderverdeeld in zes wijken; in elke wijk zou voor iedere lidmaat een lijst met de namen van het 'dobbelgetal' worden opgesteld; de koster en voorlezer van de Grote Kerk en de koster van Markendaal dienden deze briefjes bij de 'gequalificeerste' lidmaten (gekozen door de predikanten) te bezorgen, waarna vervolgens gezamenlijk in elke wijk werd rondgegaan; de aaneengeregen bundel diende vervolgens naar de consistorie te worden gebracht of aan de predikant te worden gegeven onder wiens beheer een bepaalde wijk viel.²⁰⁶ De magistraat kreeg weliswaar aparte notificatie om hoofdelijk (als lidmaat) te stemmen, maar besliste dus niet alleen: dit was in Bergen op Zoom bijvoorbeeld wel het geval. Hierna werden de stemmen in de kerkenraadskamer geteld en vanaf de kansel voorgelezen.

De nieuwe procedure leidde al direct tot 'merckelicke disorder'.²⁰⁷ Voortaan zouden in elk geval de lidmaten in de consistorie komen stemmen in plaats van de rondgang langs de huizen te maken. Voordat de afkondiging vanaf de kansel zou worden gedaan, zou tevens eerst de magistraat op de hoogte worden gebracht van de uitslag.²⁰⁸ Met ingang van 1656 kon nog maar een beperkte groep lidmaten van tussen de vijftig à zestig personen kiezen; in 1641 rept predikant Renesse nog van tenminste honderd voorkeurstemmen voor een van de kandidaten.²⁰⁹ De lijst werd

²⁰³ Beenakker, *Breda in de eerste storm*, 91-105.

²⁰⁴ BHIC, Classis Breda, inv.nr. 1: acta kerkenraad 1616-1624, f. 56-60; d.d. 02-03-1622.

²⁰⁵ SAB, Archief Kerkenraad, inv.nr. 1: notulen 1638-1642, f. 3 d.d. 30-12-1638.

²⁰⁶ Ibidem, f. 161-162 d.d. 08-12-1640.

²⁰⁷ Ibidem, f. 166 d.d.

²⁰⁸ Ibidem, f. 238-239 d.d.

²⁰⁹ UBL, Collectie HUG 37, litt. 1 d.d. 26-07-1640.

samengesteld volgens een bepaald stramien en in vaste volgorde: schepenen, oud-ouderlingen, oud-diakenen en overigen.²¹⁰ De leden van deze ‘brede kerkenraad’ kregen elk jaar half december de briefjes thuis gestuurd. In 1666 vond een eenmalig experiment plaats waarin op de kieslijst alleen nog maar een onderscheid werd gemaakt voor de schepenen.²¹¹ Eerder had de tienraad vergeefs geprobeerd als regeringscollege apart tot de kern van de kiesgroep door te dringen.²¹² Inperking van de rechten van de overige lidmaten lijkt daarentegen niet tot protesten te hebben geleid. Wellicht ter voorkoming van problemen (en om meer inzicht te geven in de procedure) werden de ‘dobbeltallen’ van begin af aan in de kerkdienst voorgelezen, waarna de stemming bekend werd gemaakt. Ook dit was echter niet naar ieders zin en leidde tot ongenoegen. Uit 1660 stammen klachten dat zij die wel genomineerd waren maar niet werden verkozen, hierdoor min of meer publiekelijk in hun hemd werden gezet.²¹³ Voorlopig nam men dit risico op de koop toe, maar tien jaar later kwam een soortgelijke klacht: ‘dat veele eerlijcke lieden sigh ten hoogsten formaliceeren, over het afleesen der dobbelgetal ... waeruyt dan sommige afvallen tot spotternij van andere’. Besloten werd daarom in 1670 het dubbeltal niet langer voor te laten lezen. De wijze van verkiezing zorgde dus voor onmin en eventuele stigmatisering.

Tabel 6.3 Regenten in de kerkenraad, 1637-1702

Type bestuurder	Ouderling	Diaken	Beide
4 jaar of langer regent	30	1	6
1-3 jaar regent	11	2	3
4 jaar of langer tienraad	11	5	10
1-3 jaar tienraad en of subalterne ambten	7	94	9

bron: SAB, notulen kerkenraad

Voor de periode na 1637 staat een meer seriële bron ter beschikking om participatie van de regenten te toetsen: de notulen van de kerkenraad. Wat direct opvalt in tabel 6.3, is het grote sociale verschil tussen de recrutering van ouderlingen en diakenen. Ouderlingen werden, evenals elders, hoofdzakelijk gekozen uit de meest vooraanstaande lidmaten van de gemeente; de diakenen daarentegen vallen buiten de politieke elite, behalve degenen die later meestal tevens ouderling worden. Pieter Wachmans was in dat opzicht niet de enige die verzocht van dit ambt verschoond te blijven: Johan Meyers vroeg dit twee jaar later eveneens; hij was tenslotte ook al schepen geweest.²¹⁴

Er was van begin af aan duidelijk sprake van een sociale kloof tussen de bekleeders van beide kerkelijke ambten, dit in tegenstelling tot Bergen op Zoom waar de status van diakenen pas aan het eind van de zeventiende eeuw begon te dalen.²¹⁵ Stedelijke identiteit speelde dus mogelijk een rol hierbij. Tegelijk nam het aantal ouderlin-

²¹⁰ SAB, Archief Kerkenraad, inv.nr. 2: notulen 1640-1643, 1645-1658, f. 321v-322.

²¹¹ Ibidem, inv.nr. 3: notulen (1642) 1658-1672 d.d. 12-12-1666.

²¹² Ibidem, d.d. 04-11/08-12-1660.

²¹³ Ibidem, d.d. 4 november en 8 december 1660.

²¹⁴ Ibidem, d.d. 18-12-1660.

²¹⁵ De Mooij, *Geloof*, 241-242.

gen binnen de politieke elite te Breda langzaam af. Dit verval vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw is elders eveneens het geval geweest; er lijkt hier dan ook eerder sprake van een landelijk trend.²¹⁶ Aangezien ouderlingen door de kerkenraad werden gekozen, speelt (toenemend) partijschap hierin mogelijk een rol.²¹⁷ Een onthullende indicatie hiervoor te Breda is de vraag vanuit de kerkenraad bij de nominatie voor 1690 of iemand die een katholieke vrouw had, nominabel was voor het ambt van ouderling of diaken.²¹⁸ Behalve een impliciete erkenning van een praktijk van twee geloven op een kussen, was deze afzwakking van de normen een teken aan de wand voor tanende interesse onder de politieke elite. Tijdens de verkiezing voor 1696 kwam het dan ook tot een nieuw dieptepunt omdat - voor het eerst - niemand van de genomineerden uit de magistraat afkomstig bleek. Er werd voorgesteld een nieuwe kiesprocedure in te stellen maar, gezien de ervaringen uit het verleden, werd dit plan verworpen: 'waerop de predikanten eenparig hebben getuigt onschuldig te willen zijn aan de verwijdering die hijruit sou mogen ontstaan'.²¹⁹ De magistraat was aldus gewaarschuwd. Maar dit proces bleek eerder een culminatie van een decennialange toenemende verwijdering, dan het begin van een nieuwe ontwikkeling.

Magistraat versus kerkenraad

Hoewel gelegen in elkaars verlengde, waren de stedelijke reformatie en de politieke reformatie daarmee nog niet onafscheidelijk. In plaats van vraagtekens rondom individuen verplaatste de geloofsstrijd zich in de tweede helft van de zeventiende eeuw steeds meer naar het collectief oftewel het primaat van de politiek: magistraat versus kerkenraad. De predikanten van de stad raakten al gauw gefrustreerd over de geringe vorderingen die er werden geboekt op religieus terrein in Breda, al werd in 1645 nog een gloedvol rapport opgesteld voor Frederik Hendrik. Tegenover hun eigen propaganda stonden daarentegen heel andere privé-uitlatingen, zoals die van de belangrijkste predikant ter plekke: Lodewijk van Renesse. Tussen hem en drossaard Van Aerssen waren de gemoederen in 1640 reeds hoog opgelopen, waarbij de laatste tijdelijk van het avondmaal werd uitgesloten. Hun ruzie zal mede zijn veroorzaakt door diens pogingen de verkiezing voor ouderlingen en diakenen naar zich toe te trekken. De politiek ontwikkelde daarbij zijn geheel eigen rationale, die eruit bestond de kerk aan haar gezag ondergeschikt te maken. Het ging president-burgemeester Van Aerssen erom dat 'sij mettertijt het stadthuijs vervult hebbende met lieden die aen hem hangen (want ick sie datse noijt sullen ophouden in het politijcke om lieden van haer humeur te krijgen').²²⁰

In de politiek draaide het louter om macht: door in dit geval naar eigen keuze diakenen in de kerkenraad te benoemen, zou vervolgens de verkiezing van ouderlingen worden gedirigeerd met als bedoeling 'also onse kerckelicke disciplijne te enerveren'. In de heerlijke stad die Breda tevens was hadden dergelijke machts-spelletjes ten alle tijden ook een politieke kant. De predikant waarschuwde er daarom voor dat 'Sijne Hoocheijts' autoriteit op het spel kwam te staan als Van Aerssen ongestoord zijn gang zou mogen gaan. Dit alles gebeurde namelijk weliswaar

²¹⁶ Streng, *'Stemme in staat'*, 165.

²¹⁷ Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 166 e.v.

²¹⁸ SAB, Archief Kerkenraad, inv.nr. 6: notulen 1686-1694, f. 101 d.d. 08-12-1689.

²¹⁹ Ibidem, inv.nr. 7: notulen 1695-1709, f. 16-17 d.d. 08-12-1695.

²²⁰ UBL, HUG 37, litt. 6 d.d. 20-11-1641; SAB, Archief Kerkenraad, inv.nr.1: notulen 1638-1642, f. 165 en f. 218-219.

in diens naam, maar was niet in zijn belang: het was erom te doen de autoriteit van de drossaard (de zoon van president Van Aerssen) 'te stijven ende hem tot haeren patroon te hebben'.²²¹ Binnen enkele jaren na de herovering was het zaad van de verdeeldheid dus al weer dik gezaaid: de predikant hoopte dat 'eer-mael Breda magh vrolijck zijn, onder so een goedertieren prince ende godtvresende magistraten'. De openbare kritiek van Renesse bleef daarentegen steken op een algemener niveau over de 'afgoderie en hoererie' in de stad - stokpaardjes van menig predikant. Privaat vond hij de kliek van regenten machtswellustelingen die de goede zaak te weinig waren toegedaan: het ontbrak hen aan de wil om de uitvoering van maatregelen tegen de katholieken ook daadwerkelijk te ondersteunen. 'Evenwel niet tegenstaende alle dese placcaten, acten, resolutien, notificatien, so siet men dat het pausdom de vlagge voert', schreef hij rond 1650.²²² Nu waren de eigen eerdere voorstellen uit 1642 tot verdrijving van de katholieken weliswaar niet erg realistisch geweest, zij geven wel de lijn aan die men vanuit de kerkenraad in beginsel voorstond. Met deze stellingname als uitgangspunt lagen te Breda inderdaad louter teleurstellingen in het verschiet.

De stijlheid van de predikanten kwam ook steeds meer tot uiting in de predikaties waarbij vaak ook een harde toon tegenover de gemeente werd aangeslagen. Geen zalvende woorden dus, maar kritische noten: eerder ontmoediging dan aanmoediging. Tussen de gemeente en de predikanten vond zodoende eveneens een verwijdering plaats. Tenminste één iemand, kapitein Lankveld (mogelijk de gelijknamige schepen of anders diens broer Lenaart) liep telkens demonstratief de kerk uit zodra Renesse de kansel bestee. De predikanten lagen speciaal onder vuur van de wever Tieleman Abrahams. Reeds verantwoordelijk voor 'menichvuldige inurien ende blamatien' aan het adres van de predikanten, had hij op een dag in 1653 'int saxcken' van de diakenen een op rijm gesteld geschrift gestopt. De volgende dag moest hij zich in de magistraat hierover komen verantwoorden; hoewel hij ontkende, werd zijn laatste geschrift vergeleken met andere die door hem in de consistorie waren afgegeven waarna hij in de gevangenpoort werd opgesloten. Na tot twee maal toe schriftelijk spijt te hebben betuigd, werd hij op verzoek van de predikanten vrijgelaten op uitdrukkelijke voorwaarde zich van verdere kritiek (in de vorm van 'pasquillen') te onthouden.²²³ De pogingen van Jacob Drabbe zijn zwager, predikant Hulsius, benoemd te krijgen zonder inachtneming van de procedures in 1656 leidden tot een felle woordenstrijd.²²⁴ En ook het jaar daarop was er grote beroering. De predikantsberoeping te Breda raakte aldus hevig gepolitiseerd rond het midden van de zeventiende eeuw.

De stedelijke reformatie in de stad naar gereformeerde snit mislukte binnen een kwart eeuw na de reductie van 1637. In de loop der tijd namen de onderhuidse spanningen dan ook toe en lagen meer publieke uitbarstingen van onvrede over het religieuze klimaat in de stad in het verschiet. In 1668

is bij eenige leden in collegio voorgedragen hoe dat d. Plante [predikant Plancius] op gisteren inde voormiddagh predicatie als ooc in leste gebed soo in woorden als gebaer heeft gebruijct eene rude ende onbetamelijcke maniere van leeringe ende be-

²²¹ Ibidem, litt. 8 d.d. 21-05-1642.

²²² SAB, OSA inv.nr. 212: brieven stadsbestuur 1624-1680, brief kerkenraad aan de magistraat, niet gedateerd maar van ca. 1651-2.

²²³ SAB, OSA inv.nr. 21: RM 1653-62, f. 9 d.d. 10-03-1653; ibidem, f. 10-11 d.d. 20-03-1653.

²²⁴ NA, NDR inv.nr. 8012, f. 26 e.v.

straffinge niet sonder daerinne uijt te roepen verscheijden aanstootelijcke ende ergerlijcke woorden voor politie ende gemeijnte.²²⁵

Volgens de predikant had hij weinig meer gedaan dan alle zonden in de stad op zijn schouders te nemen, zoals het een goed godsdienaar betaamde. Maar er was meer aan de hand: Plancius zou herhaaldelijk worden gekapitteld voor zijn openlijke kritiek op de magistraat, al moest deze laatste in dit geval een poging tot censuur herroepen vanwege interventie door Amalia. In 1683 vergat dezelfde predikant 'studieuselijk' voor de lokale stadhouder Damisse te bidden.²²⁶

In het laatste kwart van de zeventiende eeuw was de verhouding kerk-magistraat vrijwel continu verstoord. Bron van groot ongenoegen bleef de (te) grote vrijheid van de katholieken in de stad; zo werden de 'roomsen' bijvoorbeeld openlijk ingeschakeld bij de extraordinaris petitie van 1682 benodigd voor de aanleg van nieuwe fortificatiewerken.²²⁷ De magistraat had hun, kortom, meer nodig in de uitvoering van haar beleid dan de protestanten. Vervolgens richtten de predikanten hun pijlen op gouverneur Weibnom. Het volgende jaar beklagde deze zich dat predikant Artopee in zijn preek zou hebben gezegd 'dat de fortificatie deser stadt als sijnde gebouwt op het bloet vande gemeente vanselfs soude omverre valle.'²²⁸ Ruim een jaar later ging zijn collega Visscher zover om te zeggen dat de - katholieke - gouverneur 'alhier tirannicq regeerde.'²²⁹ De gouverneur hield al enige jaren op zondags feitelijk open huis.²³⁰ Toen vervolgens in de loop van de jaren tachtig onder bescherming van de prins en zijn drossaard niet werd opgetreden tegen de praktizerende katholieken bij de bouw van hun nieuwe schuilkerk en de lokale stadhouder in deze kwestie zijn hand overspeelde, waren de rapen gaar. Deze kerk werd in de volksmond overigens 'gouverneurskerk' genoemd. Een andere oorzaak voor de groeiende onenigheid was dat de magistraat zich vanaf de jaren vijftig steeds intensiever was gaan bemoeien met de predikantsberoepingen en hierbij herhaaldelijk de kerkenraad en of de classis doelbewust passeerde of onwetend hield.²³¹ Bij de beroepingen werd vanwege het patronaatsrecht van de heer bovendien nauw samengewerkt met de domeinraad, waardoor de plaatselijke kerkelijke vertegenwoordigers buitenspel werden gezet. Dit blijkt eveneens uit de briefwisseling van de lokale stadhouder in welke de beroepingen steeds prominenter gingen figureren.

Eind zeventiende eeuw volgde het zwaarste conflict tot dan toe omtrent de doop van kinderen verwekt door soldaten bij prostituees.²³² De magistraat wilde dat de namen van moeders, en zo mogelijk vaders, openlijk vanaf de kansel zouden worden genoemd om dit kwaad te bestrijden. De kwestie van toezicht op geboorten van bastaardkinderen door de vroedvrouw van de stad was reeds in 1660 door de kerkenraad aangestipt; dit probleem speelde overigens al ruim een eeuw.²³³ Daar waar dergelijke onderlinge geschillen bij eerdere gelegenheden nog door tussenkomst van de ouderlingen-regenten konden worden opgelost, lag dit nu anders daar de politieke elite steeds vaker verstek liet gaan in de kerkenraad. Voor de mogelijke consequenties hiervan had deze reeds eerder, zij het tevergeefs, gewaarschuwd.

²²⁵ SAB, Archief Kerkenraad, inv.nr. 3: notulen (1642) 1658-1672, d.d. 19-05-1668.

²²⁶ SAB, OSA inv.nr. 34: NM 1678-83, f. 451 d.d. 08-03-1683.

²²⁷ Ibidem, f. 413.

²²⁸ Ibidem, inv.nr. 35: NM 1683-7, f. 8-v d.d. 22-12-1683.

²²⁹ Ibidem, f. 47v-48 d.d. 21-01-1685.

²³⁰ SAB, Archief Kerkenraad, inv.nr. 5: notulen 1677-1686, f. 115-6 d.d. 04-11-1679.

²³¹ Voor een fraai exposé over de onderlinge onenigheid, zie verder: NA, NDR inv.nr. 8012, f. 48-51.

²³² Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 230-231.

²³³ SAB, Archief Kerkenraad, inv.nr. 3: notulen (1642) 1658-1672, d.d. 04-11-1660. Zie eerder hoofdstuk vijf.

In Breda was de politieke reformatie in engere zin, dat wil zeggen van het bestuur, pas sinds 1637 volledig geslaagd. De schepenen waren inmiddels gereformeerd, zij het niet allemaal even overtuigend, en sommige andere bestuurders zelfs nog helemaal niet. Zij vormden daarentegen slechts een flinterdunne laag binnen de samenleving. Het mislukken van de samenvoeging van de diaconie met de aalmoezenierskamer in 1660 kan als symbolisch omslagpunt worden gezien voor het moment dat in de praktijk de omgangsoecumene sterker bleek dan het van bovenaf opleggen van twee separate invloedssferen.

Tussen 1639 en 1659 werden beide armenzorginstanties (aalmoezenie en diaconie) samengevoegd, een opmerkelijke stap.²³⁴ Dit gebeurde op aandrang van de gereformeerde diaconie vanwege eerder ontstane 'confusie'.²³⁵ Grootste struikelblok vormde waarschijnlijk de verantwoording van de gelden en de preciese rol hierin van het stadsbestuur als controlerende instantie. Maar ook religie speelde een rol. Aalmoezenier Damis Janssen werd in 1639, in plaats van de voormalig aalmoezenier Johan Stickers (uit een bekende katholieke familie), een andere aalmoezenier toegewezen 'wesende vande gereformeerde religie tegens de oude gewoonte, en dit sonder consequentie voor een iaer'.²³⁶ De protestanten, die in de stad veruit in de minderheid waren, stonden duidelijk te gewinnen van de nieuwe situatie al zal dit geen rol hebben gespeeld in de beslissing tot samenvoeging. Het experiment eindigde twintig jaar later echter in alleen nog maar grotere financiële wanorde. In hoeverre de rentmeester voor deze periode, schepen Jacob Drabbe, hiervoor enige persoonlijke blaam treft is niet duidelijk maar hij was betrokken bij andere financiële onregelmatigheden met gemeenschapsgelden. Met zijn opvolger als rentmeester, de corrupte schepen Hendrik van Berlicom, troffen de armen van de stad het al evenmin. Breda verkeerde daarnaast in een economische crisis. Religie bleef desondanks opspelen als factor van twist en partijdigheid Midden jaren vijftig werd door de magistraat, op aanmaning van enige kerkelijke personen, besloten bij de jaarlijkse bijzondere collecte voor het armkinderhuis de regenten hiervan te laten assisteren door de burgerkapiteins, in plaats van 'andere personen van de roomsche gesintheijt'.²³⁷ De afscheiding van de diaconie enkele jaren later was slechts een logische vervolgstap.

Binnen de aalmoezenie namen vanaf eind jaren zestig katholieke rentmeesters weer het heft in handen. In het daaropvolgende decennium was er sprake van groeiende armoede in de stad, die vanaf dat moment overigens niet meer lijkt te zijn gestopt. Als antwoord hierop kwam eind zeventiende eeuw een nieuwe regeling tot stand voor een gedeeld protestants en katholiek armencollege.²³⁸ Toezicht op de aalmoezenie werd voortaan namens de stad uitgeoefend door de buitenburgemeester en twee tienraads mannen. Vanaf de jaren dertig van de achttiende eeuw werden de zes regenten van het armencollege keurig verdeeld over de beide religies. In 1753 stelde de katholieke rentmeester Franciscus van der Locht een memorie op met als belangrijkste strekking tegen een voorstel tot separatie van middelen te zijn; met name het armkinderhuis zou hieronder komen te lijden.

²³⁴ Ook in Leiden en Delft werd de bedeling van armen door stad en kerk in elkaar geschoven, zie: Groenveld e.a., *Wezen en boeffes*, 69 e.v. Zie verder voor Delft ook: Van der Vlis, *Leven in armoede*, 39 e.v. In beide steden was het aandeel katholieken in de bevolking echter beduidend minder hoog dan te Breda.

²³⁵ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 227-228.

²³⁶ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-52, f. 14 d.d. 03-08-1639.

²³⁷ Ibidem, inv.nr. 21: RM 1653-1662, f. 76.

²³⁸ Van Goor, *Beschrijving*, 124-132. Zie voor de situatie na 1692 ook: Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 114-115.

Het soude ook te dughen sijn dat de borgerije die sigh onderlinghs bemint, in cas van negotie en coopmanschap geen de minste differentie en maeken maer met den andere leeven en handelen even over er geen deversie van religie was het welke in kas van scheuringe te vreesen soude sijn dat die harmonie niet soude blijve continueeren want het kennelijk is en van aloude tijde een spreekwoord is geweest dat de gemeijnte een quaet beest is.²³⁹

Conclusie

Vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw werd de Bredase elite langzaam verscheurd door religie. Enkele vooraanstaande families binnen het stedelijk patriciaat hingen actief het nieuwe geloof van het calvinisme aan; zij werden bijgevolg de eerste slachtoffers van de Brusselse autoriteiten. De meeste regenten namen vooralsnog een afwachtende houding aan, hoewel men feitelijk de oude religie bleef toegedaan – iets dat bijvoorbeeld ook blijkt uit het katholiek laten blijven dopen van de kinderen. Voor een middengroep van ‘politiques’ of liefhebbers van de nieuwe religie was in Breda weinig of geen plaats: daarvoor wijzigden de omstandigheden zich te snel. De heersende sociaal-maatschappelijke instabiliteit na 1568 zorgde op zijn beurt wel voor een gebrekkige keuze onder de plaatselijke elite, vooral na 1581, omdat een deel van het patriciaat (meest calvinisten, maar ook katholieken) de stad had verlaten. Wie geld had, ontvluchtte enigszins als mogelijk deze door oorlog geteisterde stad. Hierdoor moest na 1590 van protestantse zijde deels de oude katholieke politieke elite gehandhaafd blijven, hoe ongaarne ook.

Van onderlinge tegenstand op geloofsgronden was onder de Bredase regenten vooralsnog geen sprake: men werkte samen ten behoeve van de stad. De cohesie binnen de groep werd eerder aangetast door de komst van ‘buitenstaanders’: beide regimes waren binnen enkele jaren van een overgang telkens vooral afhankelijk van Brabantse uitwijkelingen voor aanvulling van het stadsbestuur. Dit gold ook voor het Spaanse interregnum van 1625-1637, toen het gehalte aan katholieken in de stad niet langer toereikend bleek na decennia van calvinisering. Omgekeerd, hield Frederik Hendrik later bij zijn heroveringen grote rekening met uitwijkelingen: Brabanders hadden bij hem beslist een streepje voor. De vaak veronderstelde dominantie van Hollanders in het bestuursapparaat van Staats-Brabant bleek pas in opkomst in het laatste kwart van de zeventiende eeuw.

Pas met de verovering van Breda in 1637 kon de politieke reformatie onvoorwaardelijk worden doorgevoerd. De protestantisering van de politieke elite had daarvoor één valse start beleefd (1577-1581) en een langere periode (1590-1625) gekend waarin de interne verhoudingen langzaam in eigen voordeel waren omgedraaid, zonder dat nochtans sprake was geweest van een volledig succes. Vervolgens waren gedurende het Spaanse interregnum (1625-1637) de verhoudingen compleet omgedraaid. De politieke reformatie bleek vooral een zaak van de lange adem te zijn en slaagde alleen in de belangrijkste steden: het platteland werd niet of nauwelijks bereikt. Sommige families hadden ondertussen een eigen tussenoplossing bedacht als bestaansstrategie: zij ontwikkelden, naast de bestaande katholieke, tevens een protestantse tak. Hoe wijdverbreid dit fenomeen was staat vooralsnog niet vast. De belangrijkste regentenfamilie in Breda van de zeventiende eeuw, Bernagie, was slechts nominaal protestants: zij telde evenzeer luthersen en katholieken

²³⁹ ABB, doos III-37.

binnen haar geledingen. Dit compliceert het doen van al te ferme uitspraken over de geloofspositie van de stedelijke elite als geheel.

Door de overheersende rol van religie in de geschiedenis van de stad raakte de Bredase elite steeds meer verdeeld in subgroepen, in plaats van dat zij naar elkaar toegroeide. De politieke elite was vanaf 1637 weliswaar exclusief protestants geworden maar dat bracht deze groep geen grote winst. Integendeel, zij kwam in een merkwaardig soort isolement te verkeren: deelgenoot van het patriciaat, maar eigenlijk buitenstaanders daarbinnen. Inheemse regentenfamilies als Bernagie, Snelen, Buycx, Buerstede en Damisse richtten zich hierdoor in toenemende mate alleen nog op elkaar. Voor de eerste generatie van na 1637 werd de stedelijke politiek uiteindelijk inzet van hevige factiestrijd. Tegelijkertijd verzaakten de regenten in toenemende mate hun maatschappelijke plichten ten opzichte van de eigen kerkorganisatie. Dit leverde hen kritiek op van de predikanten en een dalend prestige binnen de gemeenschap.

Terwijl een nieuwe groep van regenten hoofdzakelijk zijn eigen weg moest vinden binnen en buiten de stedelijke politiek, bleven de oude en hoofdzakelijk katholieke families ook na 1637 het patriciaat van de stad domineren. Het verlies aan politieke macht leverde hen weinig of geen gezichtsverlies op: hooguit kregen zij er concurrentie bij. In de eerste plaats bleef men bestuurlijk actief in de Baronie in dorps- en dijkbesturen. Zelfs tot ver buiten de eigen regionale grenzen toe was men zeer invloedrijk op bestuurlijk niveau. Daarnaast domineerden zij de stedelijke economie. Als groep vormden zij bovendien een veel hechtere eenheid, waarschijnlijk mede ter behoud van hun maatschappelijke positie. Samen stond men sterk, daar waar de regenten onderling verdeeld raakten.

DEEL 2

Personen en netwerken

Hoofdstuk 7

Eersteklas ambtenaren, tweederangs regenten

De stedelijke elite te Breda bestond tot halverwege de zestiende eeuw uit een combinatie van Nassause hofadel en vooraanstaande Brabantse families, al dan niet van adel. In de loop van de tijd had zich hier een amalgame elite gevormd van adel en patriciaat met een deels Duitse, deels Gelderse en deels Brabants-Hollandse oorsprong.¹ In en rond Breda was zodoende een hele kring van families ontstaan van lage adel (ook wel aangeduid als ‘jonkers’), die generaties lang functies in het bestuur van de Baronie of in de hofhouding bekleedden. Hiertoe behoorden onder meer de families Renesse van Elderen, Oyenbrugge, Assendelft, De Mol en Maschereel.² In de loop van de zestiende eeuw kwamen hier nog enkele families bij als Van Brecht en Van Lier. De Bredase elite werd in de late Middeleeuwen daarom hoofdzakelijk gedomineerd door vreemde edellieden, hovelingen en ambtenaren in plaats van door eigen burgers.

Tegelijkertijd schiep het hof en speciaal de Nassause raad- en rekenkamer kansen voor enkele lokale families die niet van adel waren om op te klimmen in de plaatselijke sociale hiërarchie. Zodoende ontstond in de eerste helft van de zestiende eeuw naar Frans voorbeeld een inheemse ambtelijke elite, onder andere bestaande uit mr. Claes Vierling (griffier van de rekenkamer en raadsheer), mr. Jan van Hoilten en mr. Adriaan Clinker (beide langdurig schepen), Hendrik Montens (raadsheer) en mr. Laurens Dublioul (hoge geestelijke). Onderlinge banden binnen deze groep blijkt bijvoorbeeld uit het huwelijk van de weduwe van Claes Vierling, Wilhelmina van de Vliet, met mr. Michiel Piggen (eveneens griffier van de rekenkamer en raadsheer). Tot een hecht patriciaat van families, die op basis van hun vooraanstaande economische positie in de stad de lakens uitdeelden, leidde dit alles echter niet. De elites opereerden juist vrij sterk gescheiden van elkaar.

Rangen en standen

Sociale ordening

Het Bredase patriciaat was qua opbouw van begin af aan een geheel andere dan die in de meeste steden der Noordelijke Nederlanden, waar al in de zestiende eeuw de

¹ Van Hooydonk, *Bredase elite tussen 1350 en 1550*. Deze studie geeft louter een chronologisch overzicht van persoonsgegevens en biedt geen nadere analyse.

² Vetter, *Aan het hof van Willem van Oranje*, 36.

economische bovenlaag het voortouw nam en zich deels tot regentenpatriciaat omvormde.³ In Breda was er in dat opzicht veel eerder sprake van een hofadel. Daarnaast was de plaatselijke schepenbank er, in zowel bestuurlijk als politiek opzicht, duidelijk ondergeschikt aan de raad-en rekenkamer van de baron. In de tweede helft van de zestiende eeuw zou een handvol lokale families door de meer frequente verplaatsing van het Oranjehof naar Brussel en Antwerpen vanwege de Opstand wel prominenter worden in de Bredase schepenbank. Families als Montens, Piggen, Buysen en Van de Corput hadden hun carrière hoofdzakelijk te danken aan de positie van Breda als residentiestad van de Nassaus: voor hen betekende patronage de belangrijkste sociale entree.

Naast het teruglopend belang van Breda als residentiestad hielp tevens een andere factor in het creëren van meer ruimte voor de eigen burgerij. De stad had zich onder de Nassaus gestaag ontwikkeld tot een centrale marktplaats. Een toename van de bestuurlijke en juridische taken voor de regio zorgde er dan ook voor dat de magistraat in 1554 van acht naar tien personen werd uitgebreid. Al sinds de veertiende eeuw waren schepenen in Breda desondanks veel minder een afspiegeling van de plaatselijke burgerij: zij dienden dan ook in de eerste plaats hoofdzakelijk als vertegenwoordigers van het heerlijk gezag te worden beschouwd.⁴ Nog aan het begin van de zestiende eeuw zat notabene Hendrik van Nassau, een zoon van een bastaardzoon van graaf Jan IV van Nassau, als schepen in het stadsbestuur.⁵ Dit alles had belangrijke consequenties voor de ontwikkeling van het stedelijk patriciaat te Breda: het schepenenambt was er binnen de (hof)bureaucratie van ondergeschikt belang, terwijl de maatschappelijke elite een geheel andere was dan in de meeste steden het geval was.

De vraag lijkt daarmee gerechtvaardigd of en in hoeverre Breda wel een patriciaat heeft gekend. In de literatuur heeft de term patriciaat steeds meer de betekenis van regentenfamilies gekregen: het is algemeen gangbaar geworden om de politieke elite van een stad, de schepenen c.q. de regenten, als patriciaat te omschrijven.⁶ De term regent dient strikt genomen eigenlijk alleen gereserveerd te worden voor de regerend politieke klasse, die via afvaardiging naar de gewestelijke Statenvergaderingen kans maakte op een verdere bestuurderscarrière: het plaatselijk schepenenambt dus als begin- en niet als eindpunt, zoals te Breda. Veel van het patriciaatsonderzoek is gebaseerd geweest op het zogeheten stedelijk vroedschapsmodel, waar een vaste groep patriciabelen valt te onderscheiden.

De elite van veel kleinere steden in de Republiek verschilde hiervan ten principale omdat het plaatselijk bestuur er anders was ingericht. In Breda werden jaarlijks nieuwe schepenen gekozen zonder dat hier een kerngroep, al dan niet in de vorm van een vroedschap, aan ten grondslag lag. Wegens het hoge mutatie ritme onder de schepenen hadden de regenten als groep bijgevolg ook minder macht en aanzien ten opzichte van andere groepen. Aangezien zij zich slechts in beperkte mate wisten te handhaven als oligarchie, omvat de term (burgerlijk) patriciaat mijns inziens meer dan alleen regenten. Zij behelst tevens de gevestigde families uit de gegoede burgerij, die niet noodzakelijkerwijs actief aan het stadsbestuur hoefden deel te nemen. In Breda bestond die groep grotendeels uit katholieken, wier rol na 1637 zich drastisch wijzigde. Deze aanscherping van de terminologie zet eveneens

³ Ik verwijs hierbij in eerste instantie naar diverse elitestudies over de stad Leiden van Brandt, De Kam, Lamet, Noordam en Prak.

⁴ Bosman e.a., *De Heerlijke Stad*, 10-11.

⁵ Van Hooydonk, *Bredase elite*, 106-107.

⁶ Prak, *Gezeten burgers*, Bijlage 9 (286-287).

vraagtekens bij de plaats van de Bredase regenten in het volgende, vaak gehanteerde model over de sociale ordening ten tijde van de Republiek.⁷

Tabel 7.1 Sociale stratificatieschaal

I	adel en burgerlijk patriciaat (regenten)
II	grote ondernemers en hoge ambtenaren
III	brede burgerij: kooplieden, academici
IV	middenstand: kleine zelfstandigen
V	loonafhankelijken
VI	dagloners en armen

Onderlinge verschillen in dit model zijn vooral gebaseerd op meetbare gegevens (hoofdzakelijk inkomen), aangevuld met eigentijdse percepties over status en prestige. Hierop vallen tenminste twee hoofdpunten van kritiek te leveren. Verhoudingen tussen groepen mensen in de samenleving op basis van hun vermogenspositie, zoals in bovenstaande tabel, vormt slechts één aspect van sociale stratificatie. Op straatniveau werd men bijvoorbeeld per wijk of buurt ingedeeld voor samenwerking bij de verdediging van de stad of voor verlening van kerkelijke assistentie. In de privé-omgang fungeerden er weer eigen familienetwerken, met daarnaast nog eventueel institutionele of instrumentele netwerken.

Tevens laat dit model weinig ruimte voor sociale mobiliteit en dat was nou juist een van de hoofdkenmerken van de Republiek. Het mogelijke standsverschil tussen een hoge-, brede- en lage burgerij hierbinnen en welke beroepen precies tot de middenstand dienen te worden gerekend, laat ik dan nog buiten beschouwing. Met betrekking tot de deelname aan de diverse bestuurscolleges van de stad werden reeds de bestaandesociale divisies onder de Bredase burgerij geconstateerd. De categorieën uit tabel 7.1 waren daarom beslist minder vastomlijnd dan ze lijken. Iemand's sociale positie in de samenleving was aan tal van verwantschappen gerelateerd, deels zichtbaar en deels onzichtbaar. Hoe kan anders worden verklaard dat de edelman Jasper van Lier in 1591 via zijn vrouw de hulp inriep van een lokale turfschipper, die vervolgens een jaar later voor het niet onaanzienlijke bedrag van meer dan duizend gulden hun huis De Zwaan op de Havermarkt kocht?⁸ Was Adriaan van Bergen de anonieme turfschipper gebleven die hij was dan was dit niet mogelijk geweest, maar nu stonden hem door de verovering van de stad met zijn schip (dat tot behoud werd opgekocht) plotseling middelen ter beschikking. Nieuwe allianties werden aldus gesmeed en oudere verbroken op basis van de dagelijkse omgang tussen verschillende groepen mensen.⁹

Voor Breda gelden daarnaast nog verdere complicaties vanwege de dubbele identiteit van de stad: behalve van oorsprong een heerlijke stad, later tevens een vestingstad in de generaliteitslanden. Het is niet zozeer dat deze stratificatieschaal in zijn

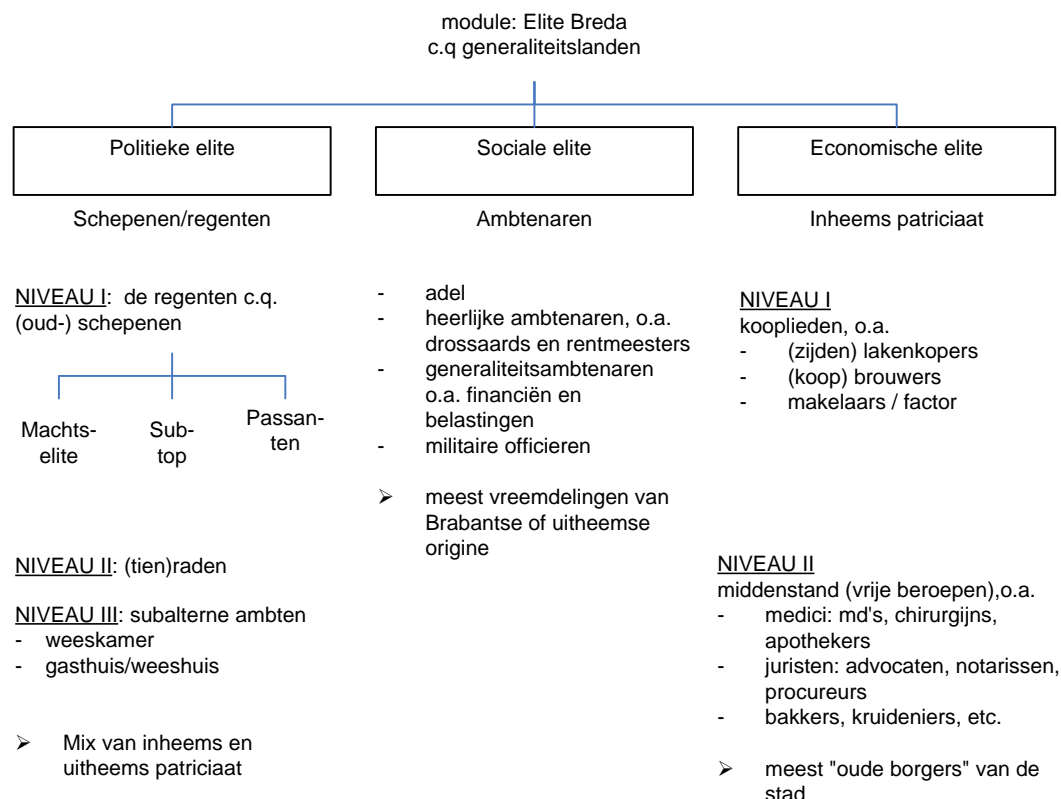
⁷ Zie uitgebreider: Renier, *De Noordnederlandse natie*; Roorda, *Partij en factie*, 37-59; Groenhuis, *De predikanten*, speciaal hoofdstuk II; Groenveld en Leeuwenberg, *De bruid in de schuit*, 171.

⁸ SAB, ORA inv.nr. 492, f. 37-v d.d. 25-02-1591; hij leende haar vijftig gulden waarmee haar man uit de gevangenis in Antwerpen kon worden vrijgekocht. Ibidem, f. 139-140 d.d. 20-09-1591: de uitstaande schuld om 'heuren man vuyte gevangenisse te helpen' was inmiddels opgelopen tot fl. 340.-. Als onderpand diende telkens het huis De Zwaan. Ibidem, inv.nr. 493, f. 176-177v d.d. 16-11-1592: verkoopakten à fl. 1.150.-.

⁹ Whyman, *Sociability and Power*, 17-23.

algemeenheid niet klopt, als wel dat de positie van Bredase regenten hierbinnen sterk afwijkt.¹⁰ Een en ander is geprobeerd in een module weer te geven.

Organogram samenstelling elites Breda

Gelijk andere steden, was het in de eerste plaats de eigen achtergrond die bepalend was voor de samenstelling van het patriciaat. Om de preciese plaats van de Bredase regenten als elite beter te leren kennen, dienen feitelijk per sociale categorie volgens tabel 7.1 te worden achterhaald in welke mate zij hierin configureren.

Adel

Over de Brabantse adel is relatief weinig bekend.¹¹ Edellieden hadden een voornaam rol gespeeld in de geschiedenis van het hertogdom en die van de stad. Breda was rond 1565 zelfs even het centrum van oppositie geweest van de adellijke liga met de vestiging van notabele migrés.¹² Met de verdwijning van het Oranjehof in de daaropvolgende jaren, verdween ook grotendeels de adel uit het straatbeeld.

¹⁰ Met betrekking tot de deelname aan de diverse bestuurscolleges in de stad vielen reeds de diverse sociaal-politieke divisies alleen al op basis daarvan te constateren; zie verder hoofdstuk vier.

¹¹ Janssens, 'De Zuidnederlandse adel' en De Win, 'De adel in het hertogdom Brabant'.

¹² Beenakker, *Breda in de eerste storm*, 45 e.v.

Echt belangrijke families in dienst van de prins van Oranje als Van Steeland verhuisden mee, eerst naar Delft en vervolgens naar Den Haag. Nazaten van schout Jan van Assendelft vonden eveneens hun domicilie in de nieuwe hofstad. Oude banden bleven desondanks bestaan vanwege familierelaties en bezitsvorming in stad en land van Breda, iets dat goed valt na te gaan aan de hand van de vestbrieven (transporten van onroerend goed) waar ook in de zeventiende eeuw nog veel adel in figureert. Met name de grote hofhuizen in de stad bleven lange tijd hun eigendom (naar wie ze ook waren vernoemd), maar deze werden verhuurd of later in de zeventiende eeuw alsnog verkocht. Ook de blijvende functie als heerlijke residentie speelde hierin een rol wegens de vele hoge gasten die nog met regelmaat werden ontvangen. Tegelijk werden personele banden gesmeed tussen het oude en nieuwe bestuurscentrum der Oranjes. Een Haagse notabele als Martin Snouckaert van Scharrenburg (1602-1641) die getrouwd was met de Zeeuwse Martina Joachimi, een dochter van de ambassadeur in Engeland, bezat op zijn beurt een huis in Breda.¹³

Edelen uit de regio werden maar beperkt betrokken bij het plaatselijk bestuur: voor hen waren in Breda oorspronkelijk hogere functies aan het hof weggelegd.¹⁴ Jonker Bernard van Etten was weliswaar een aantal keren schepen in de tweede helft van de zestiende eeuw, maar verspreid over vier decennia stelde dit weinig voor. Vooral gedurende de tweede landsheerlijke periode (1581-1590) werden enkele koningsgezinde Brabantse edelen in de magistraat benoemd: Geerit Ottens, Matthias van der Goes en Thibault de Cotereau.¹⁵ Hun komst diende mogelijk tevens als verhulling voor een gebrek aan keuze binnen het stedelijk patriciaat zelf. De drie adellijke regenten na 1590, hoewel slechts 1,8 % van het totaal, hadden daarentegen meer statuur: Willem de Hertoghe, heer van Orsmale en Stein; Johan van Hertsbeke, heer van Bruinisse en Botland en Johan van Aerssen, heer van Wernhout.

De eerste is een geval apart. Toen Willem de Hertoghe in Breda arriveerde, had hij reeds een aanzienlijke bestuurlijke carrière in de Zuidelijke Nederlanden achter de rug: hoogbaljuw van Nijvel, schepen van Mechelen en Brussel en lid van de Raad van State te Brussel.¹⁶ De familie De Hertoghe had zich in de zestiende eeuw al eerder in het Markiezaat onderscheiden met hoge bestuurlijke functies: hier was zelfs sprake geweest van een familieregering.¹⁷ Dit familiekapitaal werd verder onderhouden door huwelijken in de juiste sociale kringen. Zijn vader, mr. Jan, had reeds in 1540 het schepenenambt te Breda bekleed en was getrouwd met Anna Montens, een dochter van mr. Hendrik Montens de Oude, een belangrijk dienaar van René van Chalon in opeenvolgende hoge bestuurlijke functies.¹⁸

De familie Montens vormt in menig opzicht de sleutel tot de vorming van een inheemse politieke elite in de zestiende eeuw. Zij leverde eerst een aantal dienaren aan de raad-en rekenkamer en vervolgens aan de stad zelf. Willem de Hertoghe was aldus aan een van de belangrijkste plaatselijke families gelieerd, met Godevaart Montens als zijn zwager. Nochtans was De Hertoghe na 1590 in eerste instantie slechts kortstondig burgemeester van de stad, alvorens meteen te worden be-

¹³ SAB, ORA inv.nr. 533, f. 83v-84 d.d. 30-10-1643; f. 113-4 d.d. 26-02-1644. Vergelijk: Wijsenbeek, *Lange Voorhout*, 75 speciaal n.137 waar alleen sprake is van landerijenbezit.

¹⁴ Vergelijk 's-Hertogenbosch, waar sprake was van nauwe betrokkenheid tussen de stedelijke bovenlaag en adel van het omringende platteland: Schuttelaars, *Heren van de Raad*, 252.

¹⁵ Van Immerseel, *Breda 1568-1600*, 57-58.

¹⁶ Marnef, *Het calvinistisch bewind te Mechelen 1580-1585*, speciaal 362-363.

¹⁷ Van Ham, *Macht en gezag*, 153.

¹⁸ Nijgh, 'Montens', 42.

noemd tot commissaris van de monstering. Dit was duidelijk de functie waar hij op aasde: reeds in 1588 was hij als zodanig aangesteld in het naburige Geertruidenberg.¹⁹ Vanaf 1601 tot 1625 zat hij alsnog onafgebroken en bijna louter als president in de magistraat; slechts in 1606 en van 1611 tot 1614 diende hij korte tijd als schepen.

Samen met Godevaart Montens en Willem Martini, vormde De Hertoghe het driemanschap dat onder Maurits de opbouw van zijn bewind over Breda na de herovering in 1590 vorm gaf. Behalve dat Willems benoeming in Breda was gebaseerd op familiebanden en het juiste geloof, was hij ook zelf een duidelijke favoriet van Maurits. Zijn huwelijken met achtereenvolgens Anna Wyts (een bekende familie van militairen), Johanna de Vos (dochter van raadsheer Johan de Vos) en Catharina van Roon speelden zich allemaal af in hofkringen. Zijn zoon Johan, heer van Valkenburg, werd later gouverneur van het prinsdom Orange. Aan hem schonk Willem voor zijn huwelijk met Josina de Bie, dochter van tesorier-generaal van de Unie Joris de Bie, in 1608 het gebruik van de titel en het eigendom van 'het slot ende casteele' van Orsmale.²⁰ Vier jaar eerder had hij hem zijn goederen in het land van Mechelen in Vlaanderen en de heerlijkheid Hoogenhuizen onder Turnhout geschonken. Daarvan mocht hij vooralsnog gedurende zijn vaders leven alleen de titel voeren, omdat 'de voorsz. Jan hem mette voorsz. goeden soude onderhouden in cost dranck cleederen ende andersins nae zijn goetduncken zonder argelist.²¹ De levenswereld- en standaard van de adel was duidelijk een andere dan die van Bredase regenten.

De enige andere edelman van allure onder de regenten behalve Van Aerssen, die reeds uitvoerig ter sprake is gekomen, was Johan van Hertsbeke. Hij is een van de weinige personen die voor en na het Spaanse interregnum zitting hadden in de Bredase magistraat, mogelijk ook ter reflectie van zijn eigen status als edelman: hij was schepen van 1619-24 en 1637-39. Hij eindigde zijn bestuurlijke carrière met een benoeming tot tesorier van de stad in 1640, waar hij korte tijd later overleed. Zijn lichaam werd vervolgens teruggebracht naar zijn geboortegrond: Bruinisse op Schouwen-Duiveland, waar de heerlijkheid van zijn familie was gelegen. Van Hertsbeke vormt, samen met Van der Goes, tegelijk een van de weinige Zeeuwse connecties binnen het Bredase patriciaat. Mogelijk dat de fysieke afstand tot dit geweest een natuurlijke barrière vormde. In het iets westelijker gelegen Bergen op Zoom lag dit wel anders en was men ook in institutioneel opzicht meer gebonden aan Zeeland.²²

Naast deze drie volwaardige representanten van de adel waren er nog diverse personen die zichzelf een adellijke identiteit aanmaten. Zij noemden zich jonker of ridder op basis van onduidelijke familieaanspraken en worden daarom ook wel tot de lage adel gerekend. Schepen Vredevorst van Dalem werd ook wel heer van Ype-laar genoemd vanwege dit landgoed onder Bavel dat hij bezat. De familie was zonder meer aanzienlijk: de Van Dalem hadden in de zestiende eeuw een langdurig conflict gehad met de Oranjes over het aan hun geschonken bezit van Hoge en Lage Zwaluwe, al is niet duidelijk welke de onderlinge familiebanden zijn.²³

Meestal werden de aanspraken ontleend aan roemruchte militaire daden van een ver voorgeslacht of een onduidelijk verleende titel. De voorouders van de familie

¹⁹ Zie uitdraai commissieboek Raad van State (1586-1591) aanwezig op studiezaal Nationaal Archief.

²⁰ SAB, ONA inv.nr. 34, f. 7v-9 d.d. 05-07-1610.

²¹ SAB, ORA inv.nr. 503, f. 95v-96 d.d. 22-05-1604.

²² Van Ham, *Macht en gezag*.

²³ Sanders, *Noord-Brabant tijdens de Republiek*, 71.

Bergaigne zouden hun sporen hebben verdiend op de slagvelden van Frankrijk, Italië en Engeland en ten tijde van de Engelse koning Karel I in de ridderstand zijn verheven. Adriaan van der Schoot, die enige tijd schepen van Breda was, noemde zichzelf 'Heere van Daasdonk' maar dit had geen enkele juridische basis - al was hier wel sprake van heerlijk goed. Het goed Daasdonk was een hofstede met vele landerijen ten zuiden van Ginneken bij Galder aan de westoever van de rivier de Mark, met vis- en jachtrechten ter plaatse. Daasdonk was een achterleen van de heer van Breda en vormde oorspronkelijk het erfgoed van het oude Brabantse geslacht Daesdonck. In de late Middeleeuwen leverde deze katholieke familie diverse functionarissen aan de stad, maar de Opstand had haar reeds vroegtijdig geruïneerd.²⁴ De buitenplaats raakte in de loop van de zeventiende eeuw in het bezit van de familie Van der Schoot wier vermogen was gegrondvest op de brouwindustrie. De bovenstaande connectie zal tevens de reden zijn geweest waarom schepen Jan van der Strepen zich met de aanspreektitel jonkheer liet tooien: zijn moeder was Catharina van der Daesdonck. In de ogen van de tijdgenoten deed dit onderscheid tussen wel of geen rechtmatige adel er trouwens minder toe. 'Van der Strepen is een rechtsgeleerde van goet oordeel, tot dien den eenichsten van adel die in de magistrat is', zo schreef stadhouder Bernagie.²⁵ Dit laatste was kennelijk goed genoeg: het geslacht Van der Strepen behoorde overigens al tot de Bredase elite in de late Middeleeuwen.²⁶ Schepen en latere stadhouder Daniël Buycx noemde zich heer van Loenhout, een vlek waar hij in het begin van zijn bestuurlijke carrière kastelein was geweest. Wat zijn aanspraken op deze titel waren, is verder onduidelijk. Aan de hand van het bezit van een kasteel, riddermatig huis of hofstede waren ook in Breda sommige families op zoek naar statussymbolen en in de zeventiende eeuw langzaam aan het verdeftigen. Van aristocratisering was desalniettemin geen sprake, hooguit een breder gevoelde distinctiedrang onder de elite.²⁷ Het meest duidelijke voorbeeld hiervan betreft burgemeester Johan François de Raedt van Kerkum eind zeventiende eeuw. Deze was gewoon als De Raedt geboren maar had aan zijn naam, analoog aan vele rijke Hollandse regentenfamilies (waar de zijne er ook een van was), op sjieke wijze een extra achternaam aan toegevoegd. Dit gebeurde meestal aan de hand van het bezit van een heerlijkheid. De zeer rijke katholiek Gerard van Beeck ging zich na zijn tweede huwelijk met Wilhelmina Breeman als heer van St. Elizabeths-en Diederikspolder afficheren, die dit als huwelijksgoed had ingebracht.²⁸ Van zichzelf al heer (van Vrijhoven) was Philips du Jardin, wiens familie eveneens niet zonder hofconnecties was.²⁹ Eind jaren veertig van de zeventiende eeuw verkocht hij aan de Oranjes een stuk erf aan de oostzijde van de Prinsestraat in Den Haag en ten westen van de tuin van de prins op het Oude Hof (of Noordeinde).³⁰ De Bredase schepenbank is desondanks nooit het natuurlijke werkterrein van de Brabantse adel geweest of van adellijken in bredere zin. Met uitzon-

²⁴ Van Hooydonk, *Bredase elite tussen 1350 en 1550*, 54-56.

²⁵ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 328v: d.d. 06-10-1664. In hoeverre hij een studie heeft gevolgd, is niet bekend: hij staat niet vermeld in Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*. Wel staat hier onder nr. 1046 ene Joannes Daasdonck.

²⁶ Van Hooydonk, *Bredase elite tussen 1350 en 1550*, 167-171.

²⁷ Vergelijk: De Neve, 'Regenten, aristocratisering en genealogen', 134.

²⁸ SAB, ONA inv.nr. 516, akte 23 d.d. 05-09-1719.

²⁹ Anna van Hohenlohe, een dochter van graaf Philips, was getrouwd met ene G. du Jardin (zij pleegde overigens later overspel, zie verder: NA, Hof van Holland, Criminele papieren dossier 5215.4. Een Jean du Jardin werd in 1590 aangesteld als kanonnier te Breda, zie: uitdraai commissieboek Raad van State (1586-1591) aanwezig op studiezaal Nationaal Archief. Zie ook: Delen, *Het hof*, 126.

³⁰ NA, NDR inv.nr. 4658.

dering van Den Bosch, speelde de adel ook elders geen rol van betekenis in de Brabantse stadsbesturen.³¹

Burgerlijk patriciaat

Van een regentenklasse in engere zin (rentenierende burgers die zich hadden teruggetrokken uit de handel) was in Breda al evenmin sprake. Slechts een enkele schepen was rentenier en beschikte over voldoende geld om een financieel onafhankelijk bestaan te leiden, zonder overigens dat er hierbij sprake was van grote rijkdom - eerder verarming. Van de zesentwintig namen die eind 1591 de revue passeerden als (kandidaat-)schepen werden er nochtans vijf geclassificeerd als renteniers: mr. Philips Wachmans, mr. Hendrik van der Hagen, Heymerick Stevens, Cornelis van Ceters en Marten Beens.³² Er zaten op jaarbasis zelden meer dan een of twee renteniers in de magistraat. Als regent waren zij ook niet belangrijk: van deze vijf, kan slechts Van der Hagen en Van Ceters enig politiek gewicht worden toegekend. Ook later in de zeventiende eeuw kwamen renteniers niet vaak voor onder de regenten. Stadhouder Bernagie wist in 1664 bij een aantal genomineerden slechts van Cornelis Vingerhoets te zeggen dat die is 'levende op sijne rentten'.³³

Het burgerlijk patriciaat van Breda was naar analogie van tabel 7.1 dan ook hoofdzakelijk samengesteld uit de sociale categorieën 2 tot en met 4. Het onderlinge onderscheid tussen de schepenen speelde zich dan ook hoofdzakelijk af binnen de diverse geledingen van de gegoede burgerij. Het is daarom van groot belang om de beroepsmatige activiteiten van Bredase regenten nader te analyseren.

Tabel 7.2 Beroepsstructuur magistraat van Breda 1590-1702

	1590-1637	1637-1672	1672-1702
ambthouder	34 (42,0%)	24 (53,3%)	16 (38,1%)
koopman/ondernemer	15 (18,5%)	6 (13,3%)	10 (23,8%)
vrije beroepen	14 (17,3%)	4 (8,9%)	12 (28,6%)
onbekend	18 (22,2%)	11 (24,4%)	14 (33,3%)
Totaal	81	45	42

Hoe verder terug in de tijd, hoe moeilijker de beroepsbepaling wordt. Voor de periode tot 1590 zijn nauwelijks gegevens over beroepen bekend, iets wat bijvoorbeeld evenzeer geldt voor het zestiende-eeuwse patriciaat van Den Bosch.³⁴ In Breda overheersen hoe dan ook de regenten-ambtenaren lange tijd; pas op het eind van de zeventiende eeuw neemt hun aantal licht af ten gunste van de vrije beroepen (en iets minder de lokale nijverheid). De politieke elite in Brabant valt daarom het best te omschrijven als een bestuurlijke elite: de regenten waren er in de eerste plaats ambtenaren in landsheerlijke-, heerlijke -of stedelijke dienst.³⁵ De bureaucra-

³¹ Merkwaardig genoeg gaat Schuttelaars in zijn boek over de Bossche bestuurlijke elite van de zestiende eeuw nauwelijks apart op hun sociale achtergrond in, zie: Schuttelaars, *Heren van de Raad*, 398-399. Tot in elk geval het begin van de zeventiende eeuw was het echter, ten teken van hun sociale aanzien, de praktijk om drie van de negen Bossche schepenen van adel te laten zijn.

³² NA, NDR inv.nr. 7998, ongefolieerd tweede blad behorend bij f. 1r-v d.d. 26-12-1591.

³³ Ibidem, f. 327v d.d. 06-10-1664.

³⁴ Schuttelaars, *Heren van de Raad*, 315-320.

³⁵ Ibidem, 253 e.v.

tie was in de Brabantse regio in de late Middeleeuwen stevig gegroundvest onder invloed van centralisering van de overheid. Juist ook vanwege de gebrekkige urbanisatie in de regio waren vele steden, naast centrale marktplaats, tevens centra van bestuurlijke instellingen. Tegelijkertijd was het economisch potentieel van deze steden beduidend minder dan hun zuider- en noorderburen in Vlaanderen en Holland. Dit leidde mogelijk tot verdere specialisatie onder de burgerij: zonen werden bij wijze van opleiding bijvoorbeeld opvallend vaak ter griffie gestuurd.³⁶ Daarentegen was het belang van de lokale economie en het zelfstandig ondernemerschap voor de elite sterk wisselend: ambten boden in dat opzicht meer zekerheid.

Behalve voortkomend uit een eigen regionale traditie, was de dominantie van de ambtenarij te Breda tevens gestoeld op de dubbele bestuurslaag: heerlijke stad en stad in Staats-Brabant c.q. vestingstad. Het bestaan van generaliteitsstad leverde veel extra functies op; voor veel andere steden in de generaliteitslanden gold dat eveneens. Dit blijkt ook uit een vergelijking met Hulst in Zeeuws-Vlaanderen, waarvoor enig vergelijkingsmateriaal voor de periode 1645-1673 bestaat. Dit laat een vrijwel identiek beeld zien als het tweede tijdvak in tabel 7.2 voor Breda: 43,2% was generaliteitsambtenaar, 11,9% stedelijk ambtenaar - bij elkaar een ruime meerderheid dus - en slechts 22,3% oefende een beroep uit (de resterende 22,3% was onbekend).³⁷ In Bergen op Zoom is deze trend eveneens waarneembaar. In anticipatie op de verandering van de Bredase magistraat in 1650, schreef rentmeester Drabbe hopelijk te worden gecontinueerd: hij was nog maar twee jaar in functie, terwijl zijn voorgangers meestal drie jaar of langer zaten. Dat niet alleen: 'men verstaet alhier dat groote cuijperien tot desselffs ampth geschienden'.³⁸ Ambten vormden duidelijk de belangrijkste bestaansreden voor de regenten in Staats-Brabant.

De reden hiervoor is vrij eenvoudig. Namens de Generaliteit moest ter plekke een veelheid aan functies worden waargenomen: beheer van geestelijke goederen, opvang van het leger, inning van belastinggelden etc. In deze net veroverde steden moesten ambtenaren ook vaak van elders komen; alleen zij waren bekend met de wet-en regelgeving. Hun dominantie was aldus onvermijdelijk met als bijkomend gevolg overheersing van het plaatselijke bestuursapparaat. Een onvoorzien neven-effect hiervan was echter dat het schepenambt niet langer als een ereambt werd beschouwd voor de lokale elite - van wier loyaliteit men, zeker aanvankelijk, niet verzekerd was - maar slechts een van de vele te vergeven ambten werd. De status van het schepenambt lag mede daardoor lager dan elders. De grootschalige aanwezigheid van deze passanten verklaart tevens voor een belangrijk deel het topzware model van de Bredase magistraat: de meesten van hen dienden zonder uitzondering slechts enkele jaren.³⁹ Onder de Bredase regenten is bovendien een duidelijke tweedeling zichtbaar tussen buitenstaanders-ambtenaren - de importregenten of passanten - enerzijds en inheems patriciaat anderzijds.⁴⁰ Het ambt van schepen werd zodoende door velen naast hun betaald ambt gedaan: men was in de eerste plaats ambtelijk functionaris en pas in de tweede plaats ambtsdrager.

³⁶ Zie hiervoor het tweede deel van dit hoofdstuk over de ambtenarij en tevens de paragraaf Opleiding in hoofdstuk negen.

³⁷ Annard, *Bestuur en bestuurders in Oost Staats-Vlaanderen*, 54.

³⁸ NA, NDR inv.nr. 7925: brief J. Drabbe aan Buysero d.d. 12-02-1650.

³⁹ Zie tabel 4.3.

⁴⁰ Zie verder hoofdstuk elf.

Kooplieden en ondernemers

Slechts voor een minderheid van de plaatselijke regenten vormde het schepenambt de bekroning van een bestuurlijke carrière binnen de stedelijke politiek. Voor hen golden de gebruikelijke patronen, zoals we die van regenten elders ook kennen: een economische achtergrond in de stad en ervaring in diverse stedelijke colleges. Een vijfde van het totaal aantal regenten was als ondernemer actief: de economische potentie van Breda was in dat opzicht ook maar beperkt. De stad lag weliswaar op een belangrijke doorvoerroute tussen Antwerpen en Holland, maar een gebrek aan eigen nijverheid en de oorlog zorgde voor een beperking van de handelsmogelijkheden: de connecties met de Scheldestad bleven echter talrijk.

De uitzonderlijke omstandigheden in de tweede helft van de zestiende eeuw met betrekking tot Antwerpen, uitlopend op de val en grote vlucht in 1585, lieten Breda zeker niet ongeroerd. De koopmansfamilie De Mer verbleef hier enige decennia en trouwde onder andere met de vooraanstaande familie Montens; Joachim de Mer werd uiteindelijk koopman te Hamburg en besloot zich in 1594 in Breda te ontgoeden.⁴¹ De vele koopmansfamilies uit Antwerpen raakten als een diaspora verspreid over Noordwest-Europa. In hun spoor trokken ook enkele Bredanaars mee zoals een zoon van burgemeester Godert Cornelis Cheeuws, Franchois, die naar Frankfurt trok en daar juwelier of diamantsnijder werd.⁴² De latere burgemeester mr. Willem Martini had eerder eveneens anderhalf jaar in deze stad verbleven.⁴³

Een belangrijke blijvende link met de Scheldestad werd gevormd door de koopmansfamilie Wachmans. Een dochter van de Antwerpse secretaris Jan van Asseliers was in 1550 getrouwd met de Bredase burgemeester Cornelis Wachmans. Stiefvader van Cornelis was Willem de Vos, lid van de rekenkamer van Willem van Oranje en later binnenburgemeester van Antwerpen toen de grond hem in Breda te heet onder de voeten was geworden. De carrière van een van de familieleden in Amsterdam, Huybrecht Wachmans, liep daarentegen op een mislukking uit. Hoewel mede-oprichter en bewindhebber van de Verenigde Oostindische Compagnie, eindigde hij in 1609 met een persoonlijk faillissement.⁴⁴ De Bredase tak van de familie Wachmans bleef nog lange tijd gegoed in Antwerpen: zij bezat nog in 1624 het huis De Goude Duinen in de Korte Nieuwstraat aldaar.⁴⁵

Een belangrijke connectie met het nieuwe handelscentrum van Amsterdam werd gevormd door de koopman Jan van Baerle, geboren in Breda, die voor fl. 18.000.- (tegen fl. 12.000.- van Huybrecht Wachmans) deelnam in de oprichting van diezelfde VOC.⁴⁶ Uit deze twee individuele bijdragen mag al blijken dat het vermogen dat vanuit het zuiden in de VOC werd gestopt, aanzienlijk was: de Brabantse Compagnie vormde dan ook een van de succesvollere voorcompagnieën, die uiteindelijk in 1602 in de VOC opging. Jan van Baerle was een zoon van Hendrik, een broer van schepen mr. Hugo van Baerle. De Van Baerles komen al in de tweede helft van de zestiende eeuw meermalen in het Bredase stadsbestuur voor met in totaal vijf schepenen (zie tabel 4.5) en waren economisch bedrijvig in de lakennijverheid. Zij behoorden in die tijd zonder meer tot de top van het Bredase patriciaat,

⁴¹ SAB, ORA inv.nr. 816, f. 83v-85. Hiervoor schakelde hij zijn zwagers in, mr. Jan Montens en mr. Bartholomeus van den Corput. De eerste was rentmeester en meier van Thorn en de tweede weer hersteld als griffier van Breda, na eerdere omzwervingen te Antwerpen en Dordrecht ten gevolge van de politieke omwentelingen in de stad.

⁴² Ibidem, inv.nr. 817, f. 17-v.

⁴³ Ibidem, f. 56v-57.

⁴⁴ Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden*, 68; 118.

⁴⁵ SAB, ONA inv.nr. 26, f. 148v-149.

⁴⁶ Van Dillen, *Het oudste aandeelhoudersregister*, 114 (Wachmans) en 121 (Van Baerle).

getuige diverse huwelijken met vooraanstaande regenten waaronder mr. Sebrecht Sgraeuwen. Het was tevens in deze familie dat Constantijn Huygens, de secretaris van stadhouder Frederik Hendrik, zijn bruid vond: hij trouwde in 1627 met de mooie brunette Susanna van Baerle, dochter van de in Amsterdam zo succesrijke koopman. Tegen die tijd was de Bredase tak van de gelijknamige familie echter ver teruggefallen van de eens prominente positie die zij in de zestiende eeuw had bekleed.

De voorspoed van de zestiende eeuw maakte langzaam plaats voor minder gunstige tijdingen. De beperkte eigen nijverheid in een stad van zes à zevenduizend inwoners bood ook niet veel plaats aan geslaagde kooplieden. Indien economisch actief, waren Bredase regenten (in 18 van de 29 gevallen) in meerderheid (zijden)lakenkoper of (koop)brouwer. Daarnaast was nog een enkele schepen zeepzieder, bakker, waard of kruidenier. Beroepsmatig hielden zij het midden tussen ondernemers en kleinondernemers. Deze onderverdeling doet al evenmin recht aan het individu of, misschien nog wel beter, de dynamiek van de markt. Tienman Peter Willem Jan Snellen kan gedurende zijn leven in de tweede helft van de zestiende eeuw achtereenvolgens als lakenkoper, droogscheerder, herbergier, brouwer en beroepspachter worden gekarakteriseerd. De man was duidelijk een ondernemer die, al naar gelang zijn persoonlijke voorspoed en omstandigheden, zich aanpaste. Voor de familie Snellen betekende dit echter het begin van stijging op de maatschappelijke ladder, om op de lange termijn te eindigen als de onbetwiste regentenfamilie van Breda.⁴⁷

Na 1672 wordt het moeilijker regenten tot een bepaalde bedrijfstak of nijverheid te herleiden. Zij worden steeds vaker in algemene bewoordingen als koopman of factor omschreven en dienen dan ook in eerste instantie als makelaars in goederen te worden beschouwd. De inheemse regenten lijken zich daarmee te hebben teruggetrokken uit de actieve handel ten gunste van de tushandel. Een van de vroegste makelaars in de stad, is waarschijnlijk Louis Provo geweest. Hij werd in 1637 aangesteld op een borgsom van fl. 5.000.-.⁴⁸ Ondanks zijn welstand, ambieerde hij geen bestuurlijke carrière: in 1641 was hij eenmalig diaken en van 1648-50 regent van het armkinderhuis. Makelaar in granen Jacob Dielissen van Vechelen daarentegen was op het eind van de zeventiende eeuw bijna twintig jaar lang tienraad. Zijn zoon Jacobus zou vervolgens in de eerste helft van de achttiende eeuw langdurig schepen worden. De familie was dus in de loop van de tijd duidelijk patriciabel geworden, een positie die de vader door hard werken wist te bereiken. Hoe zeer ondernemers zich verbonden met het lot van hun stad, blijkt ook uit andere activiteiten van vader Van Vechelen. In zijn vrije tijd vervaardigde hij een vier meter hoog model van het (oude) torensilhouet van de Grote kerk, met als opschrift: 'Jacob van Vechelen, Makelaar in kooren, maakt buytens huys 't accoort, en binnens-huys den tooren'.⁴⁹ In zijn boedel vallen inderdaad 'eenen grooten toren', 'item eenen cleijnen toren' en 'draaiersgereedschap, met slijpsteen' te ontwaren.⁵⁰

Makelaars waren meestal gespecialiseerd in één of meer goederen. Uit de boedel van schepen Jacob Wachmans in 1689 blijkt bijvoorbeeld dat veel van de beschreven koopmansregisters betrekking hebben op Luik; zijn activiteiten waren daarmee waarschijnlijk op de wapenhandel en of ijzer gericht.⁵¹ Bijna een eeuw eerder werd

⁴⁷ Zie verder hoofdstuk acht.

⁴⁸ SAB, OSA inv.nr. 14: AM 1634-62, f. 84 d.d. 07-12-1637.

⁴⁹ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 263.

⁵⁰ SAB, ONA inv.nr. 221, akte 15.

⁵¹ SAB, schepensbank boedeladministratie, inv.nr. 4: nummer 3.

Jacob Anthonis Wachmans reeds omschreven als ‘facteur van verscheijden cooplieden tot Ludick, Aken ende in Hollant ende in Zeelant.’⁵² De familie beschikte al sinds decennia over regionale handelscontacten, waardoor in dit geval de beroepskeuze van latere generaties voor de hand lag. Kleinzoon Jacob had ook de hele boekhouding geërfd, waaronder ‘vande grootvader, vader en oom Jacobus soo memoriboeck journael, grootboeck en manualen’ (13 stuks in folio) plus ‘4 oude cladtboecken vande voorouders in folio’. Ondanks al deze voorkennis kon schepen Jacob Wachmans het, met een nieuwe oorlogsperiode voor de deur, niet langer bolwerken en liet een failliete boedel na. Iemand die desondanks mogelijk profiteerde van diens activiteiten was meesterroermaker Johan Micharius. Halffabrikaat (wapens van elders aangevoerd) veranderden in zijn werkplaats onder zijn expertise tot eersteklas wapentuig. In de meeste gevallen was Breda echter louter een doorvoerplaats. Ook een deel van de makelaars of factoren kwam van buiten de stad waaronder Provo en Lambrecht Winkelmans, die in Alkmaar was gegoed.⁵³ Het Bredase patriciaat werd zo wederom concurrentie aangedaan, ditmaal van kapitaalskrachtige lieden van buiten.

Voor iedereen die zijn brood verdiende met economische activiteiten geldt hetzelfde euvel voor de onderzoeker: door het ontbreken van een adequate boekhouding kunnen omvang noch rendement van hun bedrijf worden geanalyseerd.⁵⁴ In tegenstelling tot de ambthouders, blijven reguliere inkomsten uit hun werkzaamheden buiten beeld. Ondernemers waren daarnaast gebonden aan bedrijfsrisico’s: succes en falen lagen op dit terrein dicht bij elkaar.⁵⁵ Tienraad en brouwer Peter van der Wien trof in 1657 ‘het swaer en onvermijdelijk ongeluck’

waardoor sijne geheele brouwerije genaemt den henghst, ende een vande grootste zijnde binnen de voorsz stadt mette toebehoorten vandien, tusschen den 3en en 4en november lestleden subtelijck afgebrandt zijn, soo als Uwe Con. Hooght. ende desselfs hofgesin met medoogende oogen aengesien hebben ... daardoor, als oock door t’ verbranden van sijn meubelen en alle den alem [distilleertoestellen], in sijn neeringe en welvaeren geheelijck geruineert is.⁵⁶

Het in bijna schoonschrift opgestelde rekest dat deze klaagzang bevat werd waarschijnlijk extra dik aangezet door de min of meer toevallige aanwezigheid van prinses Mary Stuart in de stad ten tijde van het ongeval. Dit probeerde Van der Wien in ieder geval in zijn voordeel om te buigen door in het rekest de domeinraad om vrijdom van rechten te vragen, en te krijgen. Zijn connecties in de tienraad zullen hem hier verder bij geholpen hebben.⁵⁷ De Van der Wiens waren desondanks in één nacht terug bij af. De familie, van generatie op generatie een brouwersgeslacht, was inmiddels ook deel van het patriciaat gaan uitmaken. Jan Goris was in 1642

⁵² SAB, ORA inv.nr. 817, f. 74.

⁵³ SAB, ONA inv.nr. 221, akte 19 d.d. 16-08-1672.

⁵⁴ Kappelhof, ‘Protocollen’.

⁵⁵ Kappelhof, ‘Twee Bredase ondernemers en hun overheden’.

⁵⁶ NA, NDR inv.nr. 7952, f. 232r: niet gedateerd maar van november 1657 (zie ibidem, f. 233r d.d. 22-11-1657). De brouwerij ‘de hengst’ wordt foutief als Het Paard opgevoerd in een overzicht van brouwerijen van 1650/1 samengesteld door Kappelhof, zie: ‘De Bredase bierbrouwerijen’, bijlage 5. Goris Jan van der Wien stond reeds bekend als ‘brouwer in den hengst’ toen hij in 1623 werd begraven en de brouwerij zou ook onder dezelfde naam door de familie weer worden heropgericht. De naam was hoe dan ook overeenkomstig de grote liefde voor paardrijden onder brouwers: ibidem, 52.

⁵⁷ Van der Meij, ‘Decemviratus’, 104. De uitkomst was gunstiger dan verwacht: in zijn rekest vroeg Van der Wien om vrijdom van enige jaren ordinaris moltiersrecht; hij kreeg daarentegen vrijstelling van de honderdste penning voor twaalf jaar.

eenmalig schepen geweest, hoewel hij enige jaren later wel opnieuw werd overwogen - mede omdat zijn grootvader burgemeester was geweest.⁵⁸ Ongelukkigerwijs belandden zij toch aan de zijlijn.

Juist onder de brouwers, makers van Breda's vloeibare goud, was de concurrentie groot. Waar de Van der Wiens faalden stonden anderen als de familie Overvelt klaar om hun plaats in te nemen. De brouwning in de stad legde dan ook het fundament onder menig regentenvermogen. Adriaan van der Schoot kocht eind december 1643 'voor sijne minage ende sleete ... een brouwerijcken' van 8 ton aan huis in de vrijheid van Oosterhout met de bedoeling de kost te verdienen voor zijn vrouw en kinderen, zoals hij zei. Op die manier wilde hij uit de schulden komen die hij had geleden als gevolg van het beleg. Op 3 april 1625 was zijn huis, dat gecommandeerd was door Spínola als opslagplaats voor haver, 's avonds om 9 uur in de brand gestoken.⁵⁹ Van der Schoot zou later niet alleen schepen van Breda worden, maar tevens een van de rijkere inwoners.

Samenwerkingsverbanden binnen de familie, de schaal van operatie, kapitaalsvorming en persoonlijke netwerken maakten het onderscheid tussen degenen uit de sociaal-economische die wel en zij die niet wisten door te dringen tot de politieke elite. Tenslotte vond er in Breda verhevigde onderlinge competitie plaats omdat er maar beperkte plaats was voor inheemse regenten. Opnieuw blijkt dan de bijzondere rol van de tienraad in deze, de 'ingeboren' burgers, die - naar nu blijkt - als groep een veel getrouwer beeld geeft van het stedelijk patriciaat dan de eigenlijke regenten.

Tabel 7.3 Beroepsstructuur tienraad 1591-1793

	1591-1637	1638-1690	1691-1740	1741-1793
Koopman/ondernemer	28 (30,4%)	36 (42,4%)	26 (36,6%)	8 (17,8%)
Vrije beroepen	17 (18,5%)	18 (21,2%)	20 (28,1%)	16 (35,6%)
Ambachtslieden	14 (15,2%)	5 (5,9%)	5 (7,1%)	5 (11,1%)
Ambthouder	19 (20,7%)	7 (8,2%)	5 (7,1%)	2 (4,4%)
Onbekend	14 (15,2%)	19 (22,3%)	15 (21,1%)	14 (31,1%)
Totaal (=N)	92	85	71	45

Bron: Van der Meij, 'Decemviratus'.

In de tienraad overheerste veel duidelijker de burgerij: ondernemers, middenstanders en ambachtslieden uit de stedelijke nijverheid. Aan de hand van deze bevindingen kon tevens worden geconstateerd dat tot begin zeventiende eeuw de lakenhandel binnen de stad nog domineerde boven de brouwerij.⁶⁰ Brouwers op hun beurt waren nog langere tijd als patriciabele groep minder gewenst.⁶¹ Het waren dan ook niet zozeer actieve brouwers die regent werden, als wel diegenen wier vermogen hierop was gebaseerd maar waarvan de bedrijfsleiding in andere (familie)handen was overgegaan. Ambthouders vindt men daarentegen maar in zeer beperkte mate onder de tienraden, dit in tegenstelling tot onder de rangen van de ma-

⁵⁸ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 160r. Zijn vader Goris Jan van der Wien was hertrouwd met Elizabeth Boudewijns, een dochter van burgemeester Godert Peter Boudewijns.

⁵⁹ NA, NDR inv.nr. 8004 f. 185 e.v.

⁶⁰ Van der Meij, 'Decemviratus', 110-112.

⁶¹ Zie eerder hoofdstuk zes.

gistraat. Op het moment dat hun aantal daar eind zeventiende eeuw begint af te nemen, valt onmiddellijk een doorstroming waar te nemen van ondernemers naar de magistraat. Deze worden op hun beurt vervangen door het stijgende aantal vrije beroepsoefenaren in de tienraad, maar tevens ook in de magistraat. De belangrijkste interne economische ontwikkeling binnen Breda, na de eerdere verschuiving begin zeventiende eeuw van lakens voor bier, was dus de sterke opkomst van de vrije beroepen. Hiermee kreeg het stedelijk patriciaat in de loop van de tijd een nog hoger middenstandsgehalte.

Belastingpachters

Een belangrijke separate categorie onder de Bredase regenten betreft de groep van belastingpachters. Zij waren eensdeels collecteurs, anderdeels pachters. Het basisprincipe achter het belastingstelsel in de Republiek was overal hetzelfde: de inning van de meeste belastingen werd door particulieren gepacht. Dit maakt hun categorisering wel lastig omdat zij enerzijds waren gebonden aan regelgeving van de overheid, anderzijds was belastinginning voor het belangrijkste deel geprivatiseerd en handelden de pachters feitelijk in overheidsinkomsten.⁶² Hier worden de pachters als ondernemers gekarakteriseerd; de meeste pachters namen ook vaak de inning van meer dan één impost aan.⁶³

Tussen de pachters bestonden verschillende gradaties al naar gelang de soort belasting en het aantal gepachte belastingen. Een belangrijke scheidslijn was die tussen professionelen en gelegenheidsmensen: hoe kleinschaliger de belasting, hoe minder professioneel de inning.⁶⁴ De pachter was tevens gebonden aan allerlei regels: zo moest er borg worden gestaan voor een bepaald bedrag aan inkomsten. Bredase regenten als pachter waren in zoverre ambthouder, dat hun benoeming in beide gevallen buiten de stad om werd geregeld waarbij het ambt diende als nadere aanbeveling en wijze van toetreding. Dit blijkt ook goed uit een brief van Adriaan Bacx. Vlak na de verovering van de stad in 1590 schrijft hij aan Christiaan Huygens, de secretaris van de prins. Het spijt hem dat hij deze had gemist want hij heeft interesse in het ambt van konvoormeester.⁶⁵ 'Ende soo ick continuelick hijer sal moeten resideren om mijns vaders zake te vervoirderen, waertoe ick lichtelick tvoorsz. convojmramp zoude cunnen bedienen.' Ook deze categorie ambten was door de elite dus zeer gezocht: het bracht hen zelfs naar de stad. Bacx' retour werd weliswaar in de eerste plaats ingegeven door familieomstandigheden als lid van de Bredase rentmeestersfamilie, maar vervolgens zocht hij als buitenstaander in de tweede plaats duidelijk een ambt. Pas in derde instantie werd hij in 1615 alsnog regent. Voor buitenstaanders vormde pachting van de landsbelastingen een goede entree tot de plaatselijke elite; dit gold reeds voor Anthonis Franssen. Duidelijker dan Bacx onderhield hij persoonlijke banden met de stad, maar of hij uit Breda afkomstig was is twijfelachtig. Hij was eind jaren zeventig van de zestiende eeuw een van de leidende calvinisten geweest, reden waarom hij in 1581 moest vluchten uitgesloten als hij was van het pardon. Vanaf 1590 werd hij daarentegen de nieuwe ontvanger van de gemene middelen.⁶⁶ Ondanks de grote vraag naar geschikte regen-

⁶² Wagenaar, 'Wine turned sour?'.
⁶³ Brood, *Belastingheffing*, 103.

⁶⁴ Kappelhof, *De belastingheffing*, 217-236.

⁶⁵ UvA, UB Collectie Handschriften, inv.nr. 27 B 1: d.d. 18-03-1590.

⁶⁶ Voor zijn aanstelling zie uitdraai commissieboek Raad van State (1586-1591) aanwezig op studiezaal Nationaal Archief.

ten, keerde hij niet meer terug in de schepenbank. Mogelijk lag dit aan zijn gevorderde leeftijd – volgens eigen opgaaf was hij 67 jaar oud in 1595 – maar dit vormde voor andere regenten geenszins een belemmering. Franssen was, ondanks zijn goede sociale positie (hij was tevens vaandrig van een burgervendel geweest), als regent niet belangrijk genoeg.⁶⁷ Vanaf 1596 werd hij bovendien in toenemende mate geplaagd door ziekte: in laatste instantie werd de inning van de belastingen zelfs overgenomen door schout Pelgrom; in 1598 overleed hij dan ook.⁶⁸ Inning van de gemene middelen kwam voortaan in handen van Roelof Bacx, waartoe ook een onderlinge financiële regeling met Franssen werd getroffen.⁶⁹ Bacx zou, net als zijn opvolgers later in de zeventiende eeuw, schepen van de stad worden op grond van zijn superieure sociale positie.

Namens de Generaliteit waren er ook diverse functionarissen van de Admiraliteit van Rotterdam actief, onder wiens ressort Breda viel. Goederen die het land werden in- en uitgevoerd waren onderhevig aan konvooien en licenten. De konvooi- of licentmeesters, geholpen door cherchers, hielden toezicht op het correcte verloop van de overslag van goederen in de haven en de noodzakelijke betaling van 's lands rechten. Ambtenaren stonden bij de inning echter aan de nodige verleiding bloot. Vlak na de val van Breda in 1625 werd konvooimeester Eustatius Suermont van overheidswege toegestaan een hoeveelheid kalk te importeren om er in Breda huizen mee te repareren.⁷⁰ In de oorspronkelijke concessie ging het om slechts zestig in plaats van de door de konvooimeester opgegeven zeventig hoed kalk (circa 7 kubieke meter). Suermont nam het dus niet zo nauw met de voorschriften, maar hierin was hij zeker niet de enige. In het grensgebied waren de regels lang niet even duidelijk en voor meerdere uitleg vatbaar.⁷¹ Bovendien was deze schrijffout vermoedelijk slechts het topje van de ijsberg: een jaar later werden diverse raadsheren van de Rotterdamse admiraliteit wegens corruptie veroordeeld in een veelomvattend proces over de periode 1622-1626, waarin het aangiftekantoor te Breda diverse malen prominent figureerde. Het ambt van licentmeester was met zijn borgsom van respectievelijk fl. 14.000.- in 1685 en fl. 15.000.- in 1695 op het eind van de zeventiende eeuw nog slechts weggelegd voor een kleine groep van kapitaalkrachtige buitenstaanders.⁷² Cornelis van Botteycken was dan ook geen Bredenaar; hij kwam vermoedelijk uit de omgeving van Utrecht en was getrouwd met een lid van het bekende Hollandse geslacht Pauw.

Fraude was wel vaker een sleutelwoord inzake belastinginning: belastingen werden op consumptiemiddelen geheven en die waren uiterst conjunctuurgevoelig. In 1605 werd besloten om wegens voorkoming van fraude bij het heffen der generale middelen, deze te Breda en Bergen op Zoom voortaan te verpachten vanwege de Generaliteit op de wijze waarop ze in Holland werden verpacht.⁷³ Als commies werd schepen Johan Gosuinus benoemd, die zich eerder dat jaar al erg actief had getoond bij de bestrijding van fraude - in dit geval bij de monsterring van soldaten.⁷⁴ Zijn concept-stuk hierover werd dusdanig belangrijk gevonden, dat de Staten-Generaal hem uitnodigden met hen te komen overleggen. Hij kreeg maar liefst fl.100.- voor

⁶⁷ Vergelijk: Van Immerseel, *Breda 1568-1600*, 42-43. Zie verder: SAB, ORA inv.nr. 817, f. 38v.

⁶⁸ SAB, ORA inv.nr. 818, f. 137v-138v.

⁶⁹ SAB, schepenbank boedeladministratie, inv.nr. 250: nummer 26. Voor zijn aanstelling zie: commissieboek Raad van State (1591-1599), uittreksel aanwezig op studiezaal Nationaal Archief.

⁷⁰ Wolf, 'Schipperen om licentgelden', 86-87.

⁷¹ Ibidem, 81-83.

⁷² SAB, ORA inv.nr. 545, f. 81v-82 d.d. 24-07-1685 en ibidem, inv.nr. 550, f. 45 d.d. 29-03-1695.

⁷³ *Res S-G*, OR deel 13, 458-459 d.d. 20-09-1605.

⁷⁴ Ibidem, 390 d.d. 09-02-1605.

reiskosten en verteringen. Van hieruit wist hij een vertrouwensband te scheppen; zo kreeg zijn vrouw bijvoorbeeld bij een latere gelegenheid een gratis paspoort.⁷⁵ Gosuinus kwam zeer waarschijnlijk uit Brussel, waar hij eerder in het stadsbestuur had gediend.⁷⁶

Deze Gosuinus is eveneens een vroeg voorbeeld van iemand die dankzij ambten de stad was binnen gekomen.⁷⁷ In 1605 was hij tevens controleur van de uitgaande bieren geweest en in het volgende decennium was hij enige jaren auditeur-militair.⁷⁸ Zijn leven draaide duidelijk om ambten, terwijl hij tussentijds af en toe een jaartje schepen was. Toen in 1620 een nieuwe controleur van de licenten moest worden benoemd was Johan van Lanschot, kapitein van de burgerij te Breda en oud-schepen, er als de kippen bij om zichzelf te kandideren. De Staten-Generaal wilden eerst de nominatie van de Admiraliteit van Rotterdam afwachten. Ter vergadering van de Staten werd door de president echter gemeld dat Maurits hem had verzocht Gosuinus te recommanderen.⁷⁹ Generaliteitsambten bleken dus gewild onder de Bredase regenten, maar patronage gaf wederom de doorslag: twee dagen later werd inderdaad Gosuinus benoemd.⁸⁰

Evenals bij de licentmeesters, was van permanente vestiging in Breda door de pachters en konvooimeesters vaak geen sprake. Dit waren ambulante groepen die uit hoofde van hun functie weliswaar patriciael waren, maar door hun herkomst overwegend buiten het stedelijk patriciaat vielen. Binnen deze tweede groep van pachters-regenten treedt een verschuiving op van Brabanders naar Hollanders in de loop van de zeventiende eeuw. Ook hier geven de borgsommen die bij de overheid moesten worden aangegaan ter garantie van de inkomsten de financiële beperkingen van het Bredase patriciaat goed weer. In 1656 bedroeg de borgsom fl. 12.000.- en in 1676 fl. 20.000.-: dit was voor velen onhaalbaar, zelfs al stonden anderen dan zichzelf voor dit bedrag garant. Overigens bestond er een zekere relatie tussen de hoogte van de borgsom en de opbrengsten, waarschijnlijk een andere reden waarom de inheemse elite in de zeventiende eeuw moest afhaken. Borg voor mr. Jacob Stas in 1656 stond zijn moeder Susanna Cabbout; zijn vader, Pieter Stas, was raadsheer in de Raad van Brabant geweest. Borg voor mr. Pieter van Luchtenberg in 1676 was mr. Heyndrick van der Does, oud-burgemeester van Gorcum.⁸¹ De nieuwe ontvanger vanaf 1681 mr. Barthold van Slingeland kwam eveneens uit het Hollandse patriciaat, wat tevens blijkt uit diens borgen: mr. Govert van Slingeland, secretaris van de Raad van State, en Arend Muys van Holy, oud-burgemeester van Dordrecht.⁸²

Met betrekking tot de landsbelastingen kwamen de Bredase regenten er al vroeg niet meer aan te pas: dit werd het exclusieve terrein van kapitaalkrachtige buitenstaanders. In plaats daarvan raakten stedelijke functionarissen vanaf begin jaren vijftig in de zeventiende eeuw betrokken bij de financiële problemen van het graafschap Hoogstraten, in een poging hier voordeel uit te slaan. Met dit naburige gebied ten zuiden van Breda bestonden van oudsher bestuurlijke contacten. Najaar 1652 stuurde burgemeester Pieter Bernagie zijn zoon Gosuin naar Brussel om daar

⁷⁵ Ibidem, 523.

⁷⁶ *Res S-G*, OR deel 4, 328 (mr. Jan Goesvinus).

⁷⁷ Een Jan Goswinus wordt in 1595 aangesteld als controleur te Hoei, zie: uitdraai commissieboek Raad van State (1591-1599) aanwezig op studiezaal Nationaal Archief. Zie verder: *Res S-G*, OR deel 8, 556-557; 586.

⁷⁸ *Res S-G*, OR deel 13, 786.

⁷⁹ Ibidem, NR deel 4, 357 d.d. 18-01-1620.

⁸⁰ Ibidem, 358 d.d. 20-01-1620.

⁸¹ BHIC, Generaliteits-en gewestelijke rekeningen, inv.nr. 1443, f. 3-v en 1463 f. 6-7v.

⁸² Ibidem, inv.nr. 1468, f. 3-v.

een contract te sluiten met de curateur van het graafschap over de admodiatie (belastingpacht). Het contract werd gesloten voor een periode van twaalf jaar, met als mede-compagnons Hendrik van Berlicum, Arnoldus Bosch (schout en rentmeester van Oostmal) en Nicolaas Blyers (schout en rentmeester van Hoogstraten).⁸³ De compagnons waren gebonden aan een uitgebreide set regels als betrof het een naamloze vennootschap, waarvan de aandelen ook alleen maar onderling en met elkaars instemming konden worden doorgegeven. Er zou een register van notulen worden aangelegd, er golden stemverhoudingen en er mochten geen giften worden aangenomen. Het belang van deze compagnie wordt verder onderstreept door de ondertekening van de regels op het stadhuis van Breda, dat slechts eerder was gebeurd bij de aanleg van de Turfvaart in 1618. Helaas worden nergens bedragen genoemd, maar die zullen substantieel zijn geweest: het oogmerk was tenslotte winst.⁸⁴ In dat opzicht lijkt men echter minder goed te hebben geboerd dan gedacht. Belastingen waren een riskante belegging, iets waar in dit geval vooral de regentenfamilie Bernagie het slachtoffer van werd. Op de mislukking van dit financiële avontuur in de Zuidelijke Nederlanden, volgde al evenzeer het faillissement van de inmiddels tot stadhouder van Breda benoemde Gosuin bij zijn dood in 1676 als ontvanger van de verpondingen voor de Baronie.

Tot slot zijn er nog de stedelijke accijnzen. Voor de verpachting daarvan kwamen de schepenen niet in aanmerking uit het oogpunt van belangenverstrengeling. Zij konden op zich wel functionaris en ambtsdrager tegelijk zijn, maar niet allebei namens de stad. Het stond hun vrij belastingen elders in de Baronie te pachten, iets wat zij of hun familieleden in de loop van de tweede helft van de zeventiende eeuw in toenemende mate deden. De greep van de stedelijke elite op het omringende platteland werd zodoende vergroot, een punt van nader onderzoek.

Het stedelijk of regionaal niveau van belastingpacht, als de Grote Zwijgende Brabantse landtol, was meer het terrein van gelegenheidsmensen. Wellicht aangespoord door het idee van een snelle winst werden de administratieve taken echter onderschat en of verwaarloosd. De professionaliteit van deze groep kleine pachters kan dus in twijfel worden getrokken. Het lijkt er eerder op dat diverse patriciabelen of zoons van lagere functionarissen probeerden zo geld te verdienen, maar dat dit minder eenvoudig was dan gedacht. Tevens beschikten ze over te weinig vermogen om financiële tegenslagen op te vangen.

Bij de heffing van de honderdste penning over onroerend goed in de stad werd de ontvanger als collecteur bij zijn omgang door de stad meestal vergezeld van twee schepenen en twee tienraden.⁸⁵ In tegenstelling tot de overige bestuurders, die slechts voor dit werk vergoed werden volgens het gebruikelijke commissieloon, bedroeg het traktement van de ontvanger maar liefst zeshonderd gulden. Ook de domeinraad meende hier overigens enige zeggenschap in te hebben. Het zal ongetwijfeld deze dubbele constructie zijn geweest die dit ambt tot inzet van felle strijd maakte. De tienraad slaagde er voor even in het bedrag naar vierhonderd gulden terug te brengen maar de ambthouders, meest regenten, lieten zich hun inkomen niet graag ontfangen. Toen de magistraat het traktement in 1645 voor oud-schepenen Damis Janssen weer op het oude bedrag vaststelde, volgde een heftig maar ver-

⁸³ SAB, ONA inv.nr. 141, f. 177-v d.d. 31-08-1652; f. 182b (september 1652); f. 183; f. 218-222 d.d. 17-03-1653. Zie voor de deelname van Van Berlicum ook: SAB, OSA inv.nr. 14: AM 1634-1662, f. 257v-258 d.d. 12-09-1655.

⁸⁴ Kappelhof, 'Zaken doen over grenzen heen', 161. De betrokkenheid van deze compagnie gaat dus verder terug dan het aldaar genoemde jaartal van 1658.

⁸⁵ Van der Meij, 'Decemviratus', 104.

geefs protest.⁸⁶ Ook dit ambt werd in de familiesfeer getrokken. Vóór 1625 zijn in ieder geval de namen van vader Joost Henricx en diens zoon Hendrik Joosten bekend (de laatste was tevens schepen). Vanaf halverwege de jaren veertig nam schepen Damis Janssen het van Johan Eykmans over, hoewel hij pas in 1653 officieel door de domeinraad werd aangesteld.⁸⁷ Geschillen tussen het stadsbestuur en de domeinraad bleven op dit punt bestaan. Wegens de herbenoeming van Damis Janssen in 1661 schreef burgemeester Van Berlicum de ontvangersplaats aan de stad te laten, geen gage te bepalen of de hoogte ervan anders aan de magistraat over te laten.⁸⁸ Na de dood van Damisse werd een van zijn zoons, Hendrik, aangesteld.⁸⁹

Met de teloorgang van de Damisse-dynastie in de stad na 1688 veranderde echter het een en ander. In de domeinraad en in de stad was men allereerst enige jaren bezig om het financiële bedrog van Cornelis en zijn broer te ontwaren. In 1690 ontving griffier Schuylenburg een brief van de voormalige stadhouder, waarin hij onder meer schreef dat zijn broer wel genegen was afstand te doen van het ambt 'soo wanneer hij wierde gededommageert'.⁹⁰ Zoals altijd kwam zo'n besluit niet vanzelf tot stand; de familie zocht een acceptabele uitweg na hun politieke en financiële val. De inkomsten van de honderdste penning werden op dat moment namelijk gebruikt voor de afbouw van het kasteel en Hendrik Damisse liep achter in zijn uitbetaling van de opbrengsten.⁹¹ De domeinraad ging dan ook in op deze suggestie en besloot gelijk de ontvangsten voortaan te scharen onder die van de domeinen, daar waar de opbrengsten tot dan toe aan de stad waren toegekomen. Binnen enkele weken volgde de aanstelling van Pieter Zuerius, een zoon van de rentmeester van de domeinen.⁹² Deze hield het binnen enkele jaren voor gezien toen hij zijn vader in diens ambt opvolgde, maar hij wist het ambt wel aan iemand anders door te geven.⁹³ Zijn opvolger was Matheus van Rotterdam, die kort na zijn aanstelling al gauw in de problemen geraakte.⁹⁴ Matheus was nauwelijks twintig jaar oud en bovendien een zoon van Cornelis van Rotterdam, een van de handlangers van de voormalige stadhouder. Uit onvrede met de hele gang van zaken, belette de stad hem in zijn collecte en wilde hem zelfs zijn ambt afnemen.⁹⁵ Namens de domeinraad werd raad Van Vrijbergen erop uitgestuurd om de twee partijen tot overeenstemming te brengen. De positie van de nieuwe ontvanger was echter zo goed als onhoudbaar: ondertussen had hij slechts één rekening volbracht. Hiervoor vroeg hij het staande traktement plus een verdere schadeloosstelling voor de kosten die hij bij de overname van het ambt had gemaakt. Dit werd uiteindelijk bepaald op fl. 5.400.-, met aftrek van de nodige kosten in zijn openstaande rekening.⁹⁶ Hoewel tot een persoonlijke oplossing gekomen, bleek uit de notulen van de domeinraad dat men er in bestuurlijk opzicht nog niet uit was. Volgens zijn rapport had Van Vrijbergen

⁸⁶ SAB, Collectie Havermans, inv.nr. 6, f. 109-v d.d.21-08-1645; NA, NDR inv.nr. 8010, f. 1290r: resolutie magistraat d.d. 03-04-1645.

⁸⁷ NA, NDR inv.nr. 8010, f. 1300r d.d. 25-07-1653: acte voor Daem Janssen als ontvanger; f. 1291r: resolutie magistraat d.d. 15-04-1647 op diverse remonstranties van de tienraad Damis Janssen borg te stellen voor zijn ontvang en een instructie mee te geven.

⁸⁸ Ibidem, f. 1309r: niet gedateerd. Akte voor herbenoeming: f. 1308r d.d. 26-05-1661.

⁸⁹ Ibidem, f. 1330r d.d. 24-01-1680.

⁹⁰ Ibidem, f. 1331r: resolutie domeinraad d.d. 31-07-1690.

⁹¹ NA, NDR inv.nr. 8008, f. 315 e.v.

⁹² NA, NDR inv.nr. 8010, f. 1332r d.d. 14-08-1690.

⁹³ Ibidem, f. 1338r

⁹⁴ Ibidem, f. 1333r d.d. 03-11-1693.

⁹⁵ Ibidem, f. 1339r-v: niet gedateerd maar met apostille van de domeinraad d.d. 30-06-1695.

⁹⁶ Ibidem, f. 1347r-v: brief Van Vrijbergen d.d. 03-08-1695.

de president Buijrstede aengeseht dat, offschoon hiermede quam te cessen de commissie van sijne Majt. [Willem III] op Rotterdam verleent, de magistraet egh-ter daerop verdaght moest zijn als dit ampt wederom door een ander lieten bedie- nen niet de magistraet daertoe de commissie soude moeten verleen, maer dat die als vanoudts soude dienen te worden geexpidieert op den naem van hooghgem. sijne Majt.⁹⁷

Een definitieve oplossing werd binnen een half jaar alsnog gevonden. Bepaald werd dat de burgemeester uit hoofde van zijn functie het ontvangerschap voor een periode van vijftientig jaar moest gaan waarnemen.⁹⁸ De ontvangsten van de verponding werden voor altijd teruggegeven aan de stad en de magistraat mocht tevens de hoogte van het traktement bepalen. Het takenpakket van de burgemees- ter, toch al de belangrijkste onder de schepenen, won daarmee verder aan belang. Er was tevens nog een lachende derde in dit verpondingsverhaal: mr. Willem van der Beecke. Hij was een van de ruim 130 personen die op de ambtenlijst voor de generaliteitslanden van 1648 voorkomt.⁹⁹ Snel volgde een aanstelling als ontvanger van de verponding te Grave en Cuijk, ruim anderhalf jaar later gevolgd door een- zelfde aanstelling voor de stad Breda. Zijn broer Cornelis, eerste deurwaarder van het Hof van Holland, stond borg voor zijn inkomsten à zesduizend gulden. De Sta- ten-Generaal hadden zich echter op één ding verkeken: er viel door de Generaliteit namelijk helemaal geen verponding binnen Breda te plegen vanwege de capitula- tieakkoorden van 1637. Eventuele teleurstelling bij Van der Beecke zal snel plaats hebben gemaakt voor euforie, want na enig getouwtrek ontving hij wel het uit- staande traktement als ontvanger zonder dat hij hier iets voor hoefde te doen!¹⁰⁰ Dit zal zelfs zijn stoutste dromen over een carrière als ambtenaar in de generaliteitslan- den hebben overtroffen, die ook verder voorspoedig verliep. In Breda werd hij te- vens nog controleur van de konvooien en licenten en gedurende twee jaar was hij kortstondig schepenen - daarmee geheel overeenkomstig het patroon van zovele Bre- dase importregenten.

Vrije beroepen

Medici

Naast goederen werden er tevens tal van diensten geleverd ten behoeve van de ste- delijke economie. Onder de regenten vallen binnen de vrije beroepsoefenaren grofweg drie categorieën te onderscheiden: juridisch, medisch of fiscaal. Overigens geldt voor alle drie dat op de status van vrije beroepsgroep wel iets kan worden af- gedongen; er is ruimte voor interpretatie op dit vlak. Was de stadsdokter bijvoor- beeld niet eveneens een ambthouder alleen met een gespecialiseerde medische ach- tergrond? Verder ging het in de meeste gevallen om 'geadmitterende functionaris- sen', voor verlening waarvan toestemming nodig was van de stedelijke overheid. De artsenij was naar behoren vertegenwoordigd in de Bredase magistraat: ongeveer 5 procent van de schepenen had een medische achtergrond. Binnen deze beroeps-

⁹⁷ Ibidem, f. 1349r-v d.d. 09-09-1695.

⁹⁸ Ibidem, f. 1350r d.d. 21-04-1696. Zie ook: SAB, OSA inv.nr. 23: RM 1690-1702, f. 32-v d.d. 18-04-1696.

⁹⁹ NA, ASG, Lias Lopende 1648, inv.nr. 4988: nummer 21. Niet te verwarren met nummer 35, eveneens een Wil- lem van der Beecke maar zonder meesterstitel. Deze procureur werd schepenen en burgemeester van Hulst, zie: An- nard, *Bestuur en Bestuurders*, 73-74.

¹⁰⁰ De informatie voor deze alinea is verder ontleend aan: BHIC, Generaliteitsrekenkamer, inv.nr. 2930.

wereld was een verscheidenheid aan actoren actief: er waren *medicinae doctores*, chirurgijns, apothekers en regelrechte kwakzalvers.¹⁰¹

De wildgroei in de sector van de gezondheidszorg was op zijn beurt een duidelijk gevolg van de hoge medische consumptie in de nieuwe tijd. Mensen waren bezeten van hun gezondheid en bereidwillige consumenten van geneesmiddelen, al dan niet beproefd. Zij haalden die bij verschillende personen, zoals ze ook een beroep deden op meerdere doctores en chirurgijns tegelijkertijd - zelfs al bestond er weinig kans op genezing.¹⁰² Een blik in de boedelinventarissen van de weeskamer leert dat, al dan niet op het levenseind, een hele stoet aan lokale geneesheren langskwam die door het overlijden van hun patiënt overigens primair aan de lijst van debiteuren konden worden toegevoegd.

Onder medici - en de vrije beroepsbeoefenaren meer in het algemeen - was ten gevolge van de toenemende vraag een eigen professionaliseringsproces gaande, waardoor met name het onderlinge verschil in status toenam.¹⁰³ Bovenaan de ladder stond de m.d. oftewel de gestudeerde arts. Onder hen bevond zich de stadsdokter, die gekwalificeerde papieren nodig had om toezicht op de stedelijke gezondheidszorg uit te oefenen. Stadsdokters waren in Breda vrijwel altijd schepen en het was zelfs dringen in deze rang. Na de reductie van de stad in 1637 werd mr. Michiel Reyers aangesteld als *extraordinaris* (dat wil zeggen tweede) stadsdokter tegen een pensioen van zestig gulden, met akte van *survivaance* voor het eigenlijke stadsdoktersambt.¹⁰⁴ Wegens een gebrek aan gestudeerde artsen stond deze rang qua herkomst bij uitstek open voor maatschappelijke stijgers, die uit de bovenste lagen van de middenstand kwamen en van de zich onmiddellijk daarboven bevindende brede burgerij.¹⁰⁵ Reyers was zo iemand: hij bracht het tot stadsdokter en schepen, maar zijn boedel vertoont desalniettemin een gering vermogen. Chirurgijns waren over het algemeen zelfs geheel onkundig van het Latijn; zij waren vooral vakbekwaam. De medische praktijk werd zodoende vooral door hen verricht, iets wat hun status niet ten goede kwam.¹⁰⁶ Zij werden steeds meer de artsen van de praktijk maar bouwden gestaag verder aan hun kennispositie. Juist chirurgijns grepen opvallend vaak naar de pen, daarmee de (literaire) aspiraties van de gegoede middenstand onderstrepend. Zij probeerden zich daarbij vooral ook van elkaar te onderscheiden. Zoveel geleerdheid kon soms zelfs aanleiding geven tot scherpe debatten. Tijdens het bezoek van prins Frederik Hendrik en zijn gemalin in de herfst van 1645 aan de stad ontstond in herberg De Drie Oranjeappelen tussen een Haagse meesterchirurgijn en enige Bredase chirurgijns 'diverse propoosten en discourssen ... soo raeckende de conste vande chirurgije, als anderssints maer sonder dat den requirant int minsten ofte meesten alsdoen op sijn persoon ende const heeft geroemt.'¹⁰⁷

Hoewel verschillend van achtergrond laten de vijf stadsdokters (plus twee m.d's) en zes apothekers zien dat er altijd wel een van hen schepen was en dat zij onderling dus weinig voor elkaar onderdeden. Daarmee waren zij als een van de weinige beroepsgroepen continu vertegenwoordigd. Dit is opvallend want medische beroe-

¹⁰¹ Huisman, *Stadsbelang en standsbesef*; Kappelhof, 'De medische markt'.

¹⁰² O'Day, *The Professions in Early Modern England*, 205.

¹⁰³ Frijhoff, 'Non satis dignitas'; Huisman, *Stadsbelang en standsbesef*, 223 e.v.

¹⁰⁴ SAB, OSA inv.nr. 14: AM 1634-62, f. 116v d.d. 22-10-1637.

¹⁰⁵ Frijhoff, 'Non satis dignitatis', 390-392.

¹⁰⁶ Ibidem, 398.

¹⁰⁷ GAH, Notarieel Archief, inv.nr. 136, f. 91-v d.d. 16-04-1648: attestatie ten behoeve van mr. Aldert Beringa. De twee Bredase chirurgijns zijn mr. Jan Bestermans en 'eenen' Bouart (zeer waarschijnlijk Cornelis).

pen stonden over het algemeen niet in een hoog aanzien bij magistraatsleden.¹⁰⁸ Slechts uitzonderlijke figuren als Nicolaes Tulp wisten tot deze rang door te dringen. Breda kende echter vanoudsher een sterke medische traditie. Dit begon reeds in de zestiende eeuw met de familie Buysen: Antonius was een voornaam arts te Antwerpen en later hoogleraar in Leuven;¹⁰⁹ zijn zoon Cornelis (oud-schepen) bracht het tot ordinaris hofarts van Maurits.¹¹⁰ In de zeventiende eeuw was Hubertus Rietmakers een voornaam geneesheer, later gevolgd door Christoffel van Campen. In Amsterdam figureerde bovendien nog Pieter van Bernagie uit het gelijknamige Bredase regentengeslacht, hoogleraar in de anatomie maar bovenal blijspel-dichter. Hieromheen cirkelen verder nog tal van kleinere goden als garnizoensarts Lucas Staes met zijn unieke kuur voor alles, of anderen waarvan bij nader inzien bijvoorbeeld blijkt dat ze in geschrift van hun kunsten blijk gaven.¹¹¹ De vooraanstaande geneeskundige positie van de stad vond aldus mogelijk zijn oorsprong in Breda als hofresidentie en vond voortgang in Breda vestingstad.

Ondanks deze galerij van grotere en kleinere goden is het beeld van de Bredase medici niet onverdeeld positief. Dit komt vooral door de negatieve kwalificaties van Jacob Campo Weyerman, zelf ooit gesjeesd medicijnenstudent. Dat dienovereenkomstig zijn eigen negatieve ervaringen diens oordeel over sommige schepenen in hun rol als arts hebben gekleurd, is dan ook zeer aannemelijk. Een van hen, dr. Lambertus Bernhard Noortbergh, kwam oorspronkelijk uit Overijssel maar vestigde zich in 1687 op zijn dertigste in Breda. In 1692 werd hij tienman alvorens een jaar later tot schepen te worden verkozen. Dit bleef hij tot 1695 om daarna weer tienman te worden. Na de resignatie van mr. Josias Eckhardt in 1702 keerde hij korte tijd terug in de schepenbank; later in de achttiende eeuw zou hij nog vele jaren schepen zijn. Weyerman bedacht voor hem het pseudoniem Noormontaan en schetste hem als een dom en onbekwaam geneesheer:

Ook heb ik in myne Jaarschriften gedachtig geweest aan den Geneesheer Noormontaan, een Praktizyn die het onderscheyt noch niet eens weet tusschen een Klissenwortel en tusschen Wilde porcelyn, en die echter alomters zo veele Lyders slacht, als zyne Medegeneesheeren. Doch thans betuyg ik daar over myn leedwezen, dewyl die waggelende Gans genoegzaam al zyn Gedult heeft verspilt, eerst op een boosaardig Wyf, en naderhant op het verhaast sterflot van alle zyne Patienten, die, zo lang niet willende wachten na de geneezing van die groote Geneesvrouw de Natuur, hun Dood onderschepten door het inneemen van zyne Ordonnantien.¹¹²

Noortbergh zou zich zodoende, door het toedienen van een verkeerd geneesmiddel (klissekruid in plaats van smeewortel), mede-schuldig hebben gemaakt aan de dood van gouverneur Salisch.¹¹³ Dat dergelijke medische vergissingen optraden - al dan niet uit onwetendheid - was gemeengoed: ook Filips Willem was hiervan ten slotte het slachtoffer geworden. Behalve onkundig, zou Noortbergh tevens lomp en gierig geweest zijn, een 'doctoer op een paar oliefantspooten'.¹¹⁴ Vormde zijn ongelukkige huwelijksalliantie - 'een boosaardig Wyf' (maar wel iemand uit het pa-

¹⁰⁸ Streng, 'Stemme in staat', 186-189.

¹⁰⁹ Van Goor, *Beschryving*, 304-306.

¹¹⁰ *MS Broekhuysen*, deel XIII.

¹¹¹ Zo schreef apotheker en garnizoensarts Lucas Stas *Electrum Vitae* (Breda 1604), had chirurgijn Job van Ruth vier handgeschreven (door hemzelf?) *boecken van medecynen* in zijn bibliotheek en bevond zich in het sterfhuys van de verder onbekende Rombout Lips een handgeschreven boek over de chirurgie. Zie verder: Kappelhof, 'De medische markt'.

¹¹² Wetzels, *De vrolijke tuchtheer van de Abderieten*, 161.

¹¹³ Hendriks, 'De gevluichte Hermes', 85.

¹¹⁴ Groenenboom-Draai, *De Rotterdamse woelreus*, 338-339.

triciaat) – desalniettemin de opmaat tot zijn schependom? Dat is niet uitgesloten, maar er was meer aan de hand. Bernhard was een zoon van Gerhard, schout en leengriffier van Zalk in Overijssel. Daarmee bevinden we ons in de oostelijke regionen van de Republiek en dicht bij de geboortegrond van drossaard Bentinck. Valt hier het begin van een (politieke) connectie en patronage te ontwaren? Dat een broer van Bernhard, Johan, reeds in 1682 tot predikant in Breda was aangesteld, zal mede daarom wel geen toeval zijn en maakt de verhuizing van Bernhard vijf jaar later nog aannemelijker. Behalve de beschikking over maatschappelijk vermogen (een goede afkomst, familieconnecties en een gunstige eigen sociale positie), trouwde hij daarnaast tweemaal in aan het Bredase patriciaat gelieerde families, waarmee een voor een vreemdeling vrijwel geplaveid pad richting magistraat valt af te lezen.

De derde groep van apothekers zat tussen doctores en chirurgijns in. Voor Breda is reeds uitvoerige studie naar hen verricht.¹¹⁵ De aanwezigheid van het garnizoen zorgde voor een grote vraag naar medische verzorging. Over het algemeen vormden de apothekers dan ook een welvarende beroepsgroep, waarvan de voornaamsten op eigen kracht tot het stadsbestuur doordrongen.¹¹⁶ Apothekers stonden desondanks, evenals hun andere collega-medici, onder het gewone volk niet goed aangeschreven getuige een populair spreekwoord uit die tijd: ‘die s’morgens drinkt met den apteeker, die is s’avonts dronken dat is seeker’.¹¹⁷ Hoewel er meer katholieke dan protestantse apothekers waren, waren de laatste beslist kapitaalkrachtiger. Diverse van hen konden in de loop van hun leven gaan rentenieren of, zoals bij Cornelis Kamerlingh, de bedrijfsvoering aan een zoon overlaten. Onder apothekers bestond vaak ook een grote mate van continuïteit waarin men elkaars winkelpand overnam, mogelijk ook vanwege de aanwezigheid van een hof met kruidentuin.

Apotheker was dan ook in hoge mate een beroep dat van vader op zoon werd doorgegeven of waarvoor men bij familie in de leer ging. Johan van Alphen kreeg vermoedelijk de smaak te pakken tijdens een verblijf op jeugdige leeftijd bij zijn broer Adriaan, die apotheker in Bergen op Zoom was geworden. Deze deed hem daarna in de leer bij zijn eigen leermeester, een apotheker in Vlissingen. Rond 1640 vestigde Johan zich vervolgens als apotheker in Breda.¹¹⁸ Caspar Schuyfphil was de zoon van tienraad Peter Willemssen Schuyfphil, apotheker en chirurgijn van beroep. Op zijn 23e - vlak voor het beleg van de stad zomer 1624 een aanvang nam - besloot hij ‘alnu bij rade ende advijse van sijne vrinden ... van hijer buijtenwaerts te reijssen om de sprake te leeren ende om voordere experientie van saecken te mogen vercrijgen’.¹¹⁹

Een dergelijke combinatie was aanvankelijk niet ongebruikelijk waarbij men waarschijnlijk begon als chirurgijn en later een eigen apotheek opzette of deze ernaast bijhield. Sleutel tot het succes van een apotheker was de levering van medicamenten aan een van de stedelijke instituties; zowel bij de schepenen Van Alphen, Kamerlingh als Overvelt was dit het geval. Johan van Alphen klaagde daarom in 1679 dat Van Overvelt onder zijn duiven schoot door medicamenten aan enige godshuizen te leveren, speciaal de aalmoezenie. De laatste mocht inderdaad vrij kiezen ‘doch de leverantie van’t armkinderhijs heeft Van Overvelt aen Van Alphen gelaet

¹¹⁵ Rehm, ‘De Bredase apothekers’.

¹¹⁶ Zie bijvoorbeeld ook Stalpaert van der Wiele in Den Haag.

¹¹⁷ Veilingcatalogus Bubb Kuyper nr. 3165 f. 2v.

¹¹⁸ Rehm, ‘De Bredase apothekers’.

¹¹⁹ SAB, ORA inv.nr. 824, f. 29v-30 d.d. 22-07-1624.

ten'.¹²⁰ Publiek en privaat liepen hier dus naadloos in elkaar over: men was reeds apotheker van beroep, vervolgens werd men bestuurder van een van de stedelijke instellingen waarna men schepen van de stad werd, om uiteindelijk een monopolie op de levering van geneesmiddelen aan bijvoorbeeld het gasthuis zien te bemachtigen. Met de apothekers als beroepsgroep ging het in de achttiende eeuw echter een stuk minder en ook onder de regenten vinden we hen niet meer in zulke mate terug.

Juristen

Naast medici vormen juristen de belangrijkste academisch gevormde beroepsgroep onder de regenten. Ook hier waren weer diverse categorieën actief: behalve advocaten, waren er tevens nog procureurs en notarissen. Voor regenten was het advocaatschap in de eerste plaats een eretitel als blijkgeving van hun universele graad; slechts een kleine minderheid was daadwerkelijk praktizerend jurist. Advocaten werden, in tegenstelling tot procureurs, zelfs niet geacht van hun beroep te leven maar min of meer rentenier te zijn.¹²¹ Beroepsmatig actieve advocaten waren (of werden) dan ook meestal geen regent. Soms werd vanwege hun juridische kennis wel een beroep op hen gedaan als arbiters in moeilijke kwesties. Sommige advocaten als Willem Stryp verkozen zelfs hun beroep boven een bestuurlijke carrière. Na 1637 had hij diverse ambten bekleed waaronder, toepasselijk genoeg, dat van advocaat van Zijne Hoogheid. Zijn hart had hij echter verpand aan de advocatuur en voor zijn cliënten ging hij niet over een nacht ijs, blijkens een proces over beroepskosten.¹²²

Ende alsoo ick daernaer hebbe gedaen veele extraordinarisse studien ende geheele tractaten daertoe hebbe overlesen, ende alle mijnen tijdt sonder eenige andere schrifture middelertijt te maecken daertoe hebbe geimploijeert, ende daertoe continuelijcken soo voor als naer den middach dan bij d'een ende dan bij d'ander van de sonen ende vrienden ben geweest geinterpelleert, ende dan d'een ende d'ander hebbe gaen sprecken.

Uit het verschil tussen de betaalde honderdvijfendertig gulden en een geclaimd tegoed van vijfhonderddertig gulden, blijkt wel dat wie Stryp inhuurde in elk geval waar voor zijn geld kreeg en zelfs meer dan menig een lief was. Van een andere cliënt die niet over de brug kwam, liet Stryp zonder pardon het huis verkopen om aan zijn geld te komen.¹²³

De groeiende procescultuur werd van hogerhand overigens sterk ontmoedigd. Al in 1647 had de magistraat bepaald dat 'om d'ongefondeertheit van veele processen te voorkomen', de advocaten en procureurs hiertoe elk jaar een eed moesten komen afleggen.¹²⁴ Gelijk op medisch vlak, lag de juridische consumptie dus erg hoog. In 1669 kende de stad onderhand negen advocaten en zes procureurs.¹²⁵ De procureur was in feite, net als de chirurgijn, de man van de praktijk wiens beroepsgroep (en status) hierdoor enigszins tussen de wal en het schip viel. Notarissen maakten daarentegen van begin af aan deel uit van de stedelijke elite, ondanks of misschien juist

¹²⁰ SAB, OSA inv.nr. 34: NM 1678-1683, f. 253 d.d. 09-11-1679.

¹²¹ Streng, *'Stemme in staat'*, 184.

¹²² BHIC, RvB inv.nr. 788.1114: 'specificatie van verdienden salaris'.

¹²³ Ibidem, inv.nr. 788.1273.

¹²⁴ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 165 d.d. 11-10-1647.

¹²⁵ SAB, OSA inv.nr. 231: ingekomen brieven stadsbestuur 1669-72, d.d. 25-02-1669.

dankzij hun positie van vertrouwenspersoon.¹²⁶ Een van de meer curieuze gevolgen van Bredaas achtergrond als heerlijke stad is het feit dat de heer van Breda een belangrijke hand had in de aanstelling van notarissen.¹²⁷ In principe was dit een overheidszaak; hun beroepsuitoefening in Breda werd hierdoor sterk gebonden aan patronage; drossaard Bentinck mocht zelfs herhaaldelijk procureursplaatsen vergeven.¹²⁸ De eigenlijke benoemingsprocedure was omslachtig: aspirant-notarissen dienden eerst aanbevelingsbrieven van het stadsbestuur te krijgen; vervolgens moesten zij door de domeinraad worden geadmitteerd (dat wil zeggen toegelaten) tot de stad; daarna werden zij door de Raad van Brabant gecreëerd, zeg maar beroepen waarna hopelijk ergens een benoeming volgde.¹²⁹ Notaris worden ging al evenzeer gepaard met een opleiding in de praktijk, verder ondersteund door de familiekring.¹³⁰ Jan Brantschats was sinds de verovering in 1590 substituut geweest van de griffier van de stad, alvorens in 1597 kenbaar te geven als notaris verder te willen gaan.¹³¹ De band tussen stedelijke secretarie en notariaat was in de late Middeleeuwen sterk.¹³² Verder was Brantschats jarenlang Heilige Geestmeester en in 1607 werd hij door de magistraat aanbevolen voor het secretarisschap van Alphen, Baarle en Chaam.¹³³ Aan diens administratieve kwaliteiten hoeft dan ook niet te worden getwijfeld, evenmin als zijn regelmatige uitverkiezing tot schepen (voor het eerst in 1600).

In de eerste helft van de zeventiende eeuw waren er niet meer dan drie à vier notarissen actief in Breda, waaronder twee leden van de politieke elite: naast Jan Brantschats ook nog Melis Jansz. (alias Melissen). Deze was als notaris beduidend actiever dan zijn collega die veel meer een administrateur was. Niet toevallig was de een protestant en de ander katholiek: bediening in de stad geschiedde waarschijnlijk ten dele per denominatie, of anders was die mogelijkheid in elk geval aanwezig. Een hoofdbron van inkomsten is het notariaat tot de zeventiende eeuw niet geweest; dit veranderde later.¹³⁴ Ten teken van verdere beroepsontwikkeling (en perspectief) is er in de tweede helft van de zeventiende eeuw in de stad veel te doen geweest omtrent de notarissen.¹³⁵ Het ambt werd in plaats van een nevenfunctie steeds meer een zelfstandig beroep. Als gevolg van de politieke reformatie werd nog wel geprobeerd katholieken te weren.¹³⁶ Dit bleef zonder resultaat: in alle waarschijnlijkheid domineerden zij zelfs in toenemende mate een deel van de vrije beroepen. Ten tweede was door een te ruim toelatingsbeleid het aantal notarissen inmiddels ruimschoots verdubbeld: zelf klaagden zij daarom dat er te weinig werk was voor hun allemaal. De domeinraad probeerde via uitsterfing dit aantal terug te brengen naar tien (de procureurs waren op hun beurt vastgesteld op zes), maar door patronage van aspirant-notarissen van diverse kanten waaronder het stadsbestuur werd dit bemoeilijkt. Een van hen, Isaac Leempoel, kreeg in 1668 zelfs een vergoeding van de domeinraad à vierhonderd gulden per jaar zolang er voor hem geen plek was als procureur.¹³⁷ In hoeverre deze vergoeding een indicatie geeft van mo-

¹²⁶ Van den Bichelaar, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 158-166.

¹²⁷ Vergelijk op dit punt: Van Iterson, *Heerlijke rechten*, 15 waar vooral sprake is van Holland.

¹²⁸ SAB, OSA inv.nr. 234: brieven stadsbestuur 1677-9 d.d. 16-10-1678; ibidem, inv.nr. 34: NM 1678-83, f. 363 d.d. 15-01-1682.

¹²⁹ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 119.

¹³⁰ Van Rijckevorsel, 'Perikelen rondom de benoeming tot notaris', 96; Heins, 'Het Utrechtse notariaat', 227.

¹³¹ SAB, ORA inv.nr. 818, f. 102-v.

¹³² Bichelaar, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 145.

¹³³ SAB, OSA inv.nr. 220: brieven stadsbestuur 1607-13, litt.19 d.d. 22-05-1607: magistraat aan Keeremans.

¹³⁴ Bichelaar, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 119.

¹³⁵ Van Rijckevorsel, 'Perikelen rondom de benoeming tot notaris'.

¹³⁶ KHA, VII-9.

¹³⁷ NA, NDR inv.nr. 8007, f. 251r-v d.d. 13-09-1668.

gelijke beroepsinkomsten, is onduidelijk. Later zou hij het als een van de weinigen durven op te nemen tegen de corrupte stadhouder Johan van Goor.

De eind zeventiende eeuw succesvolle bestuurder van diverse stedelijke instellingen Cornelis van Eyl was van beroep eigenlijk notaris maar wist zich op te werken tot regent, evenals Paulus van Heusden. Schepen Anthonis Pesser was in 1685 zijn bestuurlijke carrière begonnen als schrijver van de Haagse procureur Ravestein. Binnen een jaar vestigde hij zich zelfstandig als notaris en procureur te Brielle om in 1690 daar schepen te worden. In 1692 volgde zijn aanstelling als auditeur te Breda, waar hij binnen enkele jaren wederom schepen zou worden.¹³⁸ Drie jaar later trouwde hij een dochter van de lokale stadhouder en een van hun zoons zou na zijn dood in 1716 enige jaren schepen worden. Het beroep van procureur en notaris bood dus duidelijk nieuwe perspectieven tot sociale mobiliteit zoals dat eerder het geval was bij chirurgijns en apothekers.¹³⁹

De ambtenarij

In Breda waren vanwege de dubbele stedelijke structuur ambtelijke functionarissen toonaangevend. Dit was op zichzelf genomen minder uniek voor regenten in Staats-Brabant. Wel was het sterk afwijkend ten opzichte van Holland. Ambten gingen daar in wezen pas tellen vanaf het moment dat men regent was, dankzij het zogenaamde commissiewezen, en niet daarvoor.¹⁴⁰ De ambtenarij in de Republiek is op stedelijk niveau nog maar in beperkte mate onderzocht.¹⁴¹ Simpele gegevens als taken, inkomen en dienstverband van de diverse functionarissen zijn vaak niet bekend. Hoe werden ambten eigenlijk verkregen en welke mogelijkheden bestonden er om deze door te geven? Eliteonderzoek zit bovendien onderzoek naar plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen in de weg: de een onderzoekt de groep, de ander de functies.¹⁴² In het kader van deze studie was geen plaats voor apart onderzoek naar bureaucratisering, hoe zeer de domeinraad daarvoor ook perspectieven biedt. Desondanks verdient de ambtenarij hier aparte aandacht. Het gaat er niet om alle ambten die in een stad te vergeven vielen te behandelen, als wel die ambten die meestal door regenten werden bekleed. De nadere categorisering die daarom in het volgende is toegepast is louter die van heerlijke-en generaliteitsfuncties en geen sectorale.¹⁴³

Begeving: Haagse patronage

Hoewel Breda in geen van de centrale landsorganen was vertegenwoordigd, vormde Den Haag wel een cruciale ontmoetingsplaats wegens de vestiging van de Nassause domeinraad en de Raad van Brabant op het Binnenhof, pal naast die andere belangrijke bestuurscolleges van de Republiek. Namens de domeinraad van de heer van Breda was de invloed van de Haagse ambtenarij in Breda waarschijnlijk groter

¹³⁸ *NL* (1937) 247.

¹³⁹ In Heusden vervulden in de achttiende eeuw de twee notarissen vaak tegelijkertijd een burgemeesterspost, zie: Kool-Blokland, *De elite in Heusden*, 20.

¹⁴⁰ Gabriëls, *De heren als dienaren*, hoofdstuk 2.

¹⁴¹ Braam, 'Bureaucratiseringsgraad'; Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen*; Wagenaar, "Dat de regering".

¹⁴² Raadschelders, *Lokale bestuursgeschiedenis*, 31.

¹⁴³ Vergelijk: Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen*.

dan elders in Staats-Brabant. De bijzondere connecties met deze stad verdienen daarom hier eerst aparte vermelding. Het dorp Den Haag was de bestuurlijke en diplomatieke hoofdstad van de Republiek, al bleef het zelf zonder stadsrechten. In de Haagse bureaucratie domineerden vanaf eind zestiende eeuw migranten uit de Zuidelijke Nederlanden; bovendien waren deze families nauw aan elkaar verwant.¹⁴⁴ De cruciale rol van de familie Huygens, die uit de omgeving van Breda kwam, is al vaak ter sprake gekomen evenals de lotgevallen van de familie Van Aerssen. Een ander voorbeeld betreft de familie Suerius ter verdere onderstreping van het belang van familiebanden.

Grootvader Jacob was schepen van Antwerpen geweest en gedeputeerde van de Raad van State te Brussel naar de Noordelijke Nederlanden in 1585.¹⁴⁵ Hij was getrouwd met Catharina Hoefnagel, wier zuster Susanna de vrouw zou worden van Christiaan Huygens sr. Toen Christiaan haar trouwde, vroeg hij op zijn beurt advies van een andere emigré uit een Zuidnederlandse familie, de bekende koopman Daniel van der Meulen.¹⁴⁶ De wereld van rijke Zuidnederlandse kooplieden was groot en klein tegelijk. Kleinzoon Jacob Suerius begon in het noorden in zekere zin van onder af aan als klerk van raadpensionaris Oldenbarnevelt.¹⁴⁷ Later werd hij raad in de Raad van Brabant te Den Haag en rentmeester-generaal van Brabant. Een zoon genaamd Joris was kwartierschout van Maasland en getrouwd met Johanna Becker. Diens zoon Samuel werd in 1662 benoemd tot rentmeester van de Oranjedomijnen in de baronie en was vervolgens schepen van Breda. Andere familieleden waren overwegend in Den Bosch gevestigd, waar zij onder de naam Sweerts de Landas prominent in het stadsbestuur zouden fungeren. De familie Suerius had aldus via een zijsprong alsnog sterke connecties ontwikkeld met Staats-Brabant. Tegelijkertijd toont zij de alomvattendheid van patronage want wat was nu doorslaggevend geweest? De familierelatie met Huygens was een gegeven - Christiaans huishouden werd na de dood van zijn vrouw jarenlang bestierd door nicht Catharina Suerius¹⁴⁸ - maar de familie beschikte ook duidelijk over eigen kwaliteiten. Door Constantyn jr. werden hoe dan ook aan het eind van de zeventiende eeuw nog regelmatig bezoeken gebracht aan andere, al dan niet 'oude' nichten Suerius te Breda.

Oude betrekkingen werden dus niet vergeten maar tevens werden nieuwe aangegaan. Het overgaan van steden in Staatse handen ten tijde van de Opstand bracht telkens een koortsachtige sfeer teweeg vanwege de nieuwe benoemingen die er vielen te plegen. In 1637 gold dat speciaal Breda: hoge functionarissen als Huygens werden overstelpd met verzoeken om baantjes. Het kon zelfs nog erger: ten tijde van de Vrede van Munster in 1648 is een lijst opgesteld van circa honderddertig personen, die graag in een ambt in de generaliteitslanden wilden worden aangeesteld. Hierop prijken maar liefst drie namen van toekomstige Bredase schepenen: 'mr. Johannes de Vliet advocaat, Willem vander Beecke en Francois Bruijningh'.¹⁴⁹ Dergelijke verzoeken bleven dus niet onopgemerkt. Verder vallen onder andere nog 'mr. Gerridt Hamel Bruijnincx' te herkennen (later schepen van Den Bosch), evenals Melchior Bastingius (later stadhouder van Bergen op Zoom). Sommige van deze gelukszoekers hadden Brabantse antecedenten, maar velen ook

¹⁴⁴ Smit, 'De ambtenaren', 385 e.v.

¹⁴⁵ *Jongbloed-Van Houtte*, Brieven D. van der Meulen, 269.

¹⁴⁶ *Ibidem*, inleiding lxvi.

¹⁴⁷ *Johan van Oldenbarnevelt. Bescheiden*, III, 667-669; *Res. S-G*, NR deel 2, p. 14 (28 januari 1613); p. 228 (27 maart 1614).

¹⁴⁸ Hofman, *Constantijn Huygens*, 205.

¹⁴⁹ NA, ASG, Liassen Lopende, inv.nr. 4988 II, d.d. 16-11-1648.

niet. Hoe dit soort aanstellingen op institutioneel niveau precies werden geregeld, is in wezen minder van belang dan het feit dat hier bij tijd en wijle eigen mechanismen optraden die waarschijnlijk voor elke stad in de generaliteitslanden in meer of mindere mate opgaan.

De Haagse ambtenarij vormde ook intern een goed opleidingsorgaan. Op de lijst uit 1648 prijken evenzeer twee namen van klerken met bijzondere aanbevelingsbrieven: 'Mathias Havius, opperclerck vande heer raedtpensionaris Cats' en 'Jan van Velsen', klerk van dezelfde. Christoffel Tromer, de latere secretaris van drossaard Bentinck, was eveneens begonnen als klerk ter griffie van de Staten-Generaal. De al vaker genoemde griffier Buysero was ooit één van drie klerken van de toenmalige griffier van de domeinraad. De Haagse ambtenarij bood dus goede vooruitzichten voor capabele administrateurs om een bestuurlijke carrière op te bouwen.¹⁵⁰ Zo wordt Thomas van Oirschot aangeduid als commies van ontvanger-generaal Philips Doublet, was Pieter Rauws klerk van procureur-generaal Ambrosius Martini, begon Samuel Suerius als commies van het comptoir van de thesaurier-generaal van Zuidholland en was Johan Pesser commies van de Raad van State.¹⁵¹ Alle vier werden later schepen van Breda (overigens niet zonder tussentijdse benoemingen elders) na het begin van hun carrière in Den Haag die, gezien hun plaatsing aldaar, overigens nauwelijks echt pril kan worden genoemd. Zonder patronage kwam men in de hofstad niet aan het werk. Toetreding tot al deze ambtelijke organen werd in de loop van de zeventiende eeuw dan ook een steeds beter bewaard geheim, met meer gegadigden als posten maar bijvoorbeeld ook geschakelde benoemingen. Tot slot bleken ook functionarissen van Den Haag zelf goed gepositioneerd om familieleden te begunstigen. Een goed voorbeeld hiervan vormt mr. Gerrit Graswinckel, secretaris van de hofstad. Drie van zijn zoons zouden bestuurlijke carrière maken in de generaliteitslanden: Engelbert, korte tijd vroedschap van Den Haag, werd in 1671 aangesteld als ontvanger van de gemene middelen voor de baronie en belandde door dit ambt tevens op het regeringspluche van Breda; Willem werd ontvanger van de verponding van het kwartier van Kempenland in de Meierij en Johan Anthony was raad en rentmeester van de domeinen in het Land van Heusden en tevens ontvanger van de verpondingen in stad en meierij van 's-Hertogenbosch.¹⁵²

Inkomsten

Het bestuur over de generaliteitslanden maakte de Haagse ambtenarij dus erg invloedrijk. In wezen waren zijn vertegenwoordigers belangrijker dan de plaatselijke bestuurders. Het duidelijke overwicht van ambtenaren onder de Bredase regenten maakt het daarnaast van belang meer zicht te krijgen op hun inkomsten; deze vormden kennelijk een deel van de attractie. Voor het eind van de zeventiende eeuw is een reeks onderling vergelijkbare gegevens beschikbaar van het inkomen verbonden aan een aantal relevante bestuursposten in de stad plus de opbouw van

¹⁵⁰ Vergelijk: Smit, 'De ambtenaren', 381-383.

¹⁵¹ Voor Van Oirschot, zie GAH: Notarieel archief, inv.nr. 117 f. 30 d.d. 05-05-1645; voor Rauws, zie: idem, inv.nr. 204 f. 31 d.d. 28-02-1646.

¹⁵² Graswinckel, *Graswinckel*, 185-186.

dit bedrag. De gegevens zijn tot stand gekomen in het kader van de invoering van de personele quotisatie rond 1696.¹⁵³

Het inkomen werd altijd onderverdeeld in twee posten: traktement en emolument.¹⁵⁴ Traktementen lagen vast en werden maar zelden veranderd c.q. verhoogd. Emolumenten daarentegen kenden jaarlijks meer variatie (het betreft ook meestal schattingen), aangezien men hiervoor afhankelijk was van derden: de griffier van de stad die bijvoorbeeld bepaalde leges moest afstaan of de rentmeester karren brandhout.

Tabel 7.3 Ambtelijk inkomen

	traktement	Emolument	Totaal
Drossaard	fl. 400.-		fl.2.480.-
Rentmeester van de Domeinen			fl.1.000.-
Rentmeester van de geestelijke goederen			fl.900.-
griffier van de leenen		Fl.300.-	
advocaat Zijne Hoogheid	fl. 12.-		fl.60.-
secretaris 's lands vergadering	fl. 500.-		
president/tresorier			fl.400.-
Schepen			fl.150.-
griffier van de stad	fl. 150.-	Fl.350.-	fl.500.-
Secretaris	fl. 130.-	Fl.770.-	fl.900.-
Stokhouder		Fl.600.-	
Weesmeester	fl. 15.-		
secretaris Weeskamer		fl.50.-	
Rentmeester Gasthuis	fl. 200.-		
commies ter recherche	fl. 300.-		
Ontvanger	fl. 700.-		
Controleur	fl.1.000.-		
commissaris van de monsterring	fl.1.000.-		
organist van de Grote Kerk	fl. 200.-		

bron: SAB, OSA inv.nr. 239.

Hoewel geclassificeerd als extra's, bedroegen ze vaak een veelvoud van het traktement zoals tabel 7.3 aantoont.¹⁵⁵ Daarnaast waren er nog eventuele individuele schenkingen of gratificaties: de 'vereringen'. In het bovenstaande overzicht valt grofweg een tweedeling op: in dienst van de Generaliteit lagen de traktementen hoger, terwijl heerlijke functionarissen vooral werden betaald in emolumenten. Zo kreeg de een vrije inwoning, een ander een beneficie en weer een ander gratis brandhout waarbij masthout weer goedkoper was om weg te geven dan eiken-

¹⁵³ Hoewel dit document niet is gedateerd, blijkt haar totstandkoming uit een resolutie van de magistraat van 18 april 1696 'hoedanich het is staende met de lijsten soo vande personele [quotisatie] als vande beampten', zie: SAB, OSA inv.nr. 23: RM 1690-1702, f. 32v.

¹⁵⁴ De Vries, 'Geschapen tot een ieders nut', 342-346.

¹⁵⁵ Zie verder: Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen*, 179-183. Vergelijk voor Den Haag: Wage-naar, 'Dat de regering', Bijlage 4 (315-324).

hout.¹⁵⁶ De schout van Zundert en Rijsbergen op zijn beurt mocht bijvoorbeeld twee dagen per jaar op een aangewezen plek turf afsteken.¹⁵⁷

De bureaucratie van de domeinraad leidde op grote schaal tot cliëntelisme. Patronage bij aanstellingen had zo zijn voor- en nadelen. Ambten waren in principe voor het leven en vormden de belangrijkste bron van inkomsten voor de houder. Vaak werden de ambten nog tot op hoge leeftijd door de functionaris vervuld, zij het lang niet altijd meer door de persoon in kwestie. Soms werd een regeling getroffen met een substituut of er was reeds sprake van feitelijke bediening door een jongere zoon. Op eigen verzoek ging men vervolgens vaak het ambt officieel bekleden. Opvolgingen verliepen aldus gecontroleerd en wie slim was probeerde zo snel mogelijk een akte van survivance te krijgen. Benoemingen op basis van persoonlijke betrekkingen kon echter overslaan in zwichten voor geld alleen. Dit had als keerzijde dat de ambten door de houder profijtelijk moesten worden gemaakt, wat leidde tot meer misbruik. Daarnaast werden de financiële regelingen ook steeds ingewikkelder.

Recognitie (betaling van geld aan de domeinraad bij wijze van pacht) deed vanaf 1630 en op grotere schaal in de tweede helft van de zeventiende eeuw zijn intrede.¹⁵⁸ Veel ambtenaren probeerden hier aanvankelijk onderuit te komen, hoe klein de sommen ook waren die zij bij wijze van erkenning jaarlijks moesten afstaan. Op 8 april 1682 werden door de domeinraad nieuwe richtlijnen (dat wil zeggen bedragen) voor recognitiegeld opgesteld. De bedragen lagen nog altijd niet bijster hoog: de diverse schouten betaalden bijvoorbeeld dertig gulden per jaar, althans dat was de bedoeling. Binnen enkele jaren wisten zij echter gedaan te krijgen dat hun traktement met vijftig gulden werd verhoogd, nadat ze notabene zelf dit of een verlaging van het recognitiegeld hadden voorgesteld!¹⁵⁹ Tot groot chagrin van de rentmeesters bleken bovendien maar zeer weinig ambtenaren bereid de recognitie te betalen.¹⁶⁰ Hen restte eind zeventiende, begin achttiende eeuw daarom slechts het drastische middel van executie (beslaglegging) om inning ervan af te dwingen. Een poging dit via de ontvangers van de gemene middelen te laten lopen, van wie de diverse ambtenaren slechts geld mochten krijgen in ruil voor vertoning van een betalingsbewijs der recognitie, was eerder op niets uitgelopen.

Vanaf begin achttiende eeuw moesten ambten van de domeinraad voortaan officieel vantevoren worden gekocht. De dood van Willem III in 1702 zorgde in dat opzicht voor een waterscheiding, al was in de loop van de tweede helft van de zeventiende eeuw geld bij verwerving een steeds grotere rol gaan spelen. Waar onder de diverse stadhouders persoonlijke relaties binnen het cliëntelisme nog langere tijd doorslaggevend waren, ging de domeinraad de benoemingen nu te gelde maken – al waren de meeste aanstellingen nog altijd op basis van dienst en wederdienst gebaseerd. In plaats van een bedrag ineens, kon het te betalen geld tevens worden verspreid over een jaarlijkse som. Los hiervan stonden de particuliere regelingen (maar vaak wel met kennisname van de domeinraad) bij ambtsovernames die in de tweede helft van de zeventiende eeuw steeds gebruikelijker waren geworden, ook op een lager niveau als bijvoorbeeld het secretarisschap van Alphen, Baarle en Chaam of het rentmeestersambt van Princenhage.¹⁶¹ Hier zien we echter reeds hoe-

¹⁵⁶ NA, NDR inv.nr. 7972, f. 471 e.v.

¹⁵⁷ Ibidem, inv.nr. 8067, f. 59.

¹⁵⁸ De domeinraad nam hier voor het eerst een resolutie over op 21 november van dat jaar, zie bijvoorbeeld: ibidem, f. 58: de schout van Groot en Klein Zundert en Rijsbergen werd daarbij getaxeerd op twaalf gulden.

¹⁵⁹ NA, NDR inv.nr. 7981, f. 52 e.v.

¹⁶⁰ NA, NDR inv.nr. 7965, f. 434 e.v.

¹⁶¹ NA, NDR inv.nr. 8075, f. 177 e.v.; ibidem, inv.nr. 11879, f. 269-270.

zeer geld inmiddels persoonlijke relaties overstemde. Sebastiaan van Bernagie, telg uit een van Bredaas weinige regentenfamilies, kwam na de dood van Franchoijs van Alphen in 1709 als eerste in aanmerking voor het secretarisambt van Alphen. Hij kon echter de benodigde zeventuizend gulden niet opbrengen die was geboden door de onbekende Melchior Crol. De benoeming ging dan ook uiteindelijk naar deze notaris uit Capelle in de Langstraat.

De vele ambten die de domeinraad te vergeven had waren hoe dan ook zeer aantrekkelijk en vormden de belangrijkste levensader voor de lokale regenten. Behalve het inkomen, werd ook de ambtelijke positie in toenemende mate beschermd - een verder teken van bureaucratisering.¹⁶² Met name generaliteitsambten boden aantrekkelijke mogelijkheden tot pensionering. Een goed voorbeeld hiervan vormt de Bredase oud-schepen Jan Gosuinus. Gedurende het Spaanse interregnum vroeg - en ontving - hij van de Staten-Generaal als voormalig controleur van de licenten diverse keren het jaartraktament van driehonderdvijftig gulden.¹⁶³ Hoewel hij niet meer in dienst was, kreeg hij dit wegens 'sijn seer hoogen ouderdom, costelijcke sieckte, armoede, impotentie, ende voorgaende langduerige diensten'. In eerste instantie had hij na de overgave van de stad nog om een nieuw ambt gevraagd; in plaats daarvan besloot de Admiraliteit van Rotterdam dat hem als tachtigjarige probleemloos, want zonder gevolgen, beter geld kon worden gegeven.¹⁶⁴ De oude heer hield het echter nog enige jaren uit. Ook jonkheer Willem de Hertoghe werd, als goede patriot, wegens zijn vele verdiensten en inmiddels respectabele leeftijd van 72 jaar, in 1615 een pensioen van driehonderd gulden per jaar gegund.¹⁶⁵

In het beperkt gebureaucratiseerde ambtenarenapparaat ten tijde van de Republiek werden ambten in hoge mate als persoonlijk bezit ervaren, al golden er officiële regels dat dit niet zo was en mochten ze bijvoorbeeld ook niet worden doorgegeven.¹⁶⁶ Ontslag nemen was een ding - in wezen was al sprake van een soort vervroegde pensionering¹⁶⁷ - vervulling van vacatures met voorbijgaan van degenen die daar formeel het recht toe hadden, een andere kwestie. Toen mr. Willem Martini - een andere uitwijkeling die zich in het Noorden had onderscheiden - in 1628 (eveneens wegens hoge ouderdom) zijn beide ambten van eerste en ordinaris raad in de Raad van Brabant afstond, kreeg hij op verzoek zijn leven lang de beide traktementen uitgekeerd.¹⁶⁸ Dit creëerde onmiddellijk een probleem voor zijn opvolgers in beide ambten, want die ontvingen minder of geen traktement. De regelgeving omtrent dergelijke beïnvloeding werd in de loop van de zeventiende eeuw aangescherpt.¹⁶⁹ Toen de opvolger van Martini, mr. Jacques van Aerssen, op zijn beurt in 1648 opnieuw wegens ouderdom en na bijna een halve eeuw in dienst van de Raad van Brabant te zijn geweest, zijn ambt wilde overgeven aan zijn zoon, werd hij eraan herinnerd dat de Staten-Generaal drie jaar eerder dergelijke constructies hadden verboden.¹⁷⁰ Zelfs de familie Van Aerssen, die zoveel had gedaan voor Brabant in het algemeen en Breda in het bijzonder, kon in dat opzicht niet langer op krediet rekenen. Wat officieel niet mocht, gebeurde echter toch: Van Ae-

¹⁶² Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen*, 183-184.

¹⁶³ Res. S-G digitaal, 15 augustus 1626; 29 juni 1627; 21 januari 1628.

¹⁶⁴ Res S-G, NR deel 7, 452 d.d. 09-07-1625.

¹⁶⁵ Res. S-G, NR deel 2, 509: d.d. 14-09-1615.

¹⁶⁶ Van der Goot, 'Rond resignatie en ontslagneming'.

¹⁶⁷ Vergelijk: De Vries, 'Geschapen tot een ieders nut', 346.

¹⁶⁸ Res. S-G digitaal, 28 oktober 1628.

¹⁶⁹ Van der Goot, 'Rond resignatie en ontslagneming', 91-93.

¹⁷⁰ NA, ASG inv.nr. 3208: resoluties 22 en 27 mei 1649. De resolutie tegen de resignatie van ambten d.d. 20 juni 1646 wordt niet genoemd bij Van der Goot, 'Rond resignatie en ontslagneming.'

rssen gaf zijn ambt terug, waarna alsnog zijn zoon Johan tot superintendent van de Brabantse bedde en als raad werd benoemd.

Pensioenen waren zeldzamer bij de Oranjes, behalve voor leden van de eigen hofhouding. Wel werden dienaren tussentijds op ruime schaal beloond met allerlei schenkingen waarbij nogal wat variatie mogelijk was. Een van de vroegste pensioenen uit begin zeventiende eeuw was bestemd voor Adriaan Joosten (van Bergen) wegens zijn verdiensten bij de verovering van de stad met het turfschip. Elisabeth van Buerstede, weduwe van schepen Balthasar Baldi, ontving sinds 1634 honderd gulden per jaar.¹⁷¹ Ten laste van de domeinen van Breda ontvingen ook sommige hovelingen hun pensioen of lijfrente waaronder Catharina de Baudequin, vrouwe van Zelhem à driehonderd gulden, en Anna de Ferrier à twaalfhonderd gulden. Catherine Villiers, vrouwe van Puissar, en familie van de vrouw van drost Bentinck ontving eind zeventiende eeuw het uitzonderlijk hoge bedrag van vierduizend gulden per jaar.¹⁷²

Ambtsbekleding

Als heerlijke stad viel er een indrukwekkend aantal ambten te begeven: vele tientallen functionarissen en verspreid over de hele Baronie enige honderden ambten. Hoewel centraal benoemd, dienden veel van deze ambtenaren ter ondersteuning van het plaatselijke bestuursapparaat: feitelijk verkeerden de meesten van hen dus in dienst van de stad, door wie zij dan ook meestal werden betaald. Aangezien Breda slechts één (maar wel de belangrijkste) van de domeinen was, ontstaat onherroepelijk het beeld van de domeinraad als een grote banenmachine waar talloze ambtelijke en later politieke carrières aan zijn ontleend.

Veel functionarissen verrichten relatief eenvoudig handwerk als de boomsluiters en havenmeester, bestek en straatmaker, boswachter van het Mastbos, glazenmaker, loodgieter en pompmaker, smid en slotenmaker en timmerman. Dit soort functies ging gepaard met geringe vaste verdiensten (de laatste bijvoorbeeld met vijftig gulden); daarnaast kreeg men wel per verrichting extra betaald aan arbeidsloon en levering van materialen. Desalniettemin werd al begin zeventiende eeuw gememooreerd dat sommige traktementen van de domeinraad wellicht aan de hoge kant waren. Zo kregen de poortier van het kasteel en de zadelmaker elk fl. 150.- en de plantagiemeester maar liefst fl. 500.-, terwijl zij daar weinig voor hoefden te doen - althans dat vond een klager die aan de hand hiervan zelf uiteraard een hoger traktement wenste.¹⁷³ Het stadsbestuur zou bij wijze van bezuiniging later herhaaldelijk proberen in te grijpen door bepaalde ambten te 'mortificeren': de erfenis als heerlijke stad woog in dat opzicht soms zwaar. Gelukkig waren de traktementen voor de professoren van de Illustre School van tussen de fl. 1.000-1.500.-, ieder in dat opzicht voor eigen rekening van de heer geweest.

Bepaalde van deze ambten bleken min of meer gereserveerd voor leden van de elite: stekhouder, griffier der lenen, administrateurs en secretarissen van diverse stedelijke instellingen. Het betrof deels uitvoerende, deels dienende ambten: de eerste opereerden zelfstandig, de tweede meer ondersteunend. Samen met dat van postmeester (een nieuw ontstaan ambt) en dat van conciërge van het stadhuis zullen zij

¹⁷¹ NA, NDR inv.nr. 7970, f. 22r d.d. 24-05-1634.

¹⁷² Ibidem, f. 48r d.d. 05-03-1687. Later werd hierover een proces gevoerd, zie: ibidem, f. 49 e.v. Drost Bentinck was getrouwd met Anne Villiers.

¹⁷³ NA, NDR inv.nr. 7971, f. 183r-v. De klacht kwam van Cornelis Willeborts, controleur van de werken.

hier elk apart worden behandeld. Hoezeer rangen en standen reeds in het bureaucratisch apparaat van de heer waren doorgedrongen, mag blijken uit een enkel voorbeeld. Als een van de emolumenten namens de heer van Breda ontving de koster jaarlijks twee gulden 'voor het schoonmaken van de capelle waarin de tombe staat van de heeren van Breda.'¹⁷⁴ Onderhoud aan het graf zelf was daarentegen weer voorbehouden aan de kastelein van het kasteel: 'noch de tombe ende sepulture schoon te maken ende onderhouden, de personage van albast met wolle lappen wrijven ende daer toe te doen wat van noode is.'¹⁷⁵ De wegen van de bureaucratie waren ook toen al redelijk ondoorgrondelijk.

Stokhouder

Het ambt van stokhouder wordt ook wel als volgt omschreven: 'vuijtroeperschap van vercoop van havelijcke ende andere goeden'. Zowel huizen en land als huisraad werden wegens sterfgevallen op koopdagen met grote regelmaat van de hand gedaan; de heer van Breda vielen op dit punt zelfs onbeheerde nalatenschappen en die van bastaarden toe. Toezicht op het houden van verkopen van roerende goederen lag min of meer in het verlengde van dit heerlijke recht, vandaar ook dat de aanstelling van de stokhouder aan de heer was voorbehouden. Elders in de baronie was het ambt van stokhouder meestal verbonden aan dat van secretaris of schout omdat hier minder werk in om ging dan te Breda. Ook in Bergen op Zoom was een vendumeester of uitroeper werkzaam die ervoor moest zorgen dat de opbrengsten van openbare verkopen bij de eigenaars terecht kwam, maar de markies had zijn benoemingsrecht daar reeds in 1533 afgestaan.¹⁷⁶

De stokhouder van Breda was in zijn positie van veilingmeester van roerende goederen een aanzienlijke functionaris voor de stadsdienst. Het systeem van verkoop bij opbod - stokslag - zal allicht de reden zijn geweest waarom hij zo werd genoemd. Over zijn preciese activiteiten is door een gebrek aan administratie weinig bekend. Zijn werk kan desalniettemin in grote lijnen gelijk worden gesteld met dat van vendumeester bij de admiraliteiten.¹⁷⁷ Op een vantevoren vastgestelde en gepubliceerde dag werd ter veiling een partij goederen aangeboden voor de hoogstbiedende. De goederen waren meestal afkomstig uit boedels. De veilinghouder organiseerde de bijeenkomst en zorgde voor de administratieve afhandeling: de goederen waren tenslotte niet van hemzelf maar van de inbrenger. Zijn inkomsten bestonden uit een bepaald percentage van de opbrengsten. Van vendumeesters is bekend dat zij het niet altijd even nauw namen met de regels; hun beroep bood volop gelegenheid om spullen achter te houden of onderhands door te verkopen.¹⁷⁸ Hoewel hier concrete bewijzen voor ontbreken, zal de stokhouder in Breda in dat opzicht vermoedelijk niet hebben ondergedaan voor zijn collega's elders.

De aantrekkelijkheid van deze functie wordt deels verklaard door het feit dat de bekleder een monopoliepositie bezat. Onder de stokhouders bevinden zich twee schepenen en andere leden van het patriciaat. De benoeming van Philips van Sonst door Maria van Nassau in 1590 vond om twee redenen plaats. Ten eerste had Philips reeds enige jaren als bottelier bij haar gediend: hij was dus een hoveling. Ten tweede was de aanstelling vooral door zijn moeder tot stand gekomen in haar

¹⁷⁴ NA, NDR inv.nr. 8013, f. 130v: brief rentmeester Eckhart d.d. 07-06-1720

¹⁷⁵ Ibidem, inv.nr. 7951, f. 80r-83v: contract kastelein d.d. 10-11-1665.

¹⁷⁶ Van Ham, *Macht en gezag*, 332.

¹⁷⁷ Francke, *Utiliteyt voor de gemeene saake*, 215-234.

¹⁷⁸ Ibidem, 280-298.

hoedanigheid als ‘menneken’ (min) van zowel Maria als Filips Willem.¹⁷⁹ Benoe-
mingen in Breda konden desnoods via de weg van de kwaliteit van een vrouwen-
borst lopen! Wegens hoge ouderdom verzocht deze stokhouder in 1622 het ambt op
zijn zoon te laten overgaan, hetgeen geschiedde.¹⁸⁰ Uitdrukkelijk werd hierbij wel
gestipuleerd dat zoon Lazarus het ambt in eigen persoon moest waarnemen of an-
ders met assistentie van zijn vader. Tijdens het Spaanse interregnum kreeg hij con-
currentie van Pauwels van Veltwijk. Het is niet duidelijk of Van Sonst direct de
stad ontvluchtte en daarmee het ambt van stokhouder tijdelijk vacant liet of dat hij
door de retorsie de functie eenvoudigweg niet langer kon waarnemen.¹⁸¹ In 1629
werd Lazarus van Sonst in elk geval in Den Bosch aangesteld als tweede stadspen-
sionaris; in 1637, na de verovering van Breda, werd hij desondanks in Breda her-
benoemd als stokhouder.¹⁸²

Na de reductie kreeg de stokhouder er dan ook ter administratie een schrijver bij.
De creatie van dit nieuwe ambt vormde echter de opmaat van een langdurige strijd
tussen meerdere functionarissen (drossaard, griffier, secretarissen, notarissen en
klerken) over ieders rechten omtrent de verkoop van roerende goederen in de stad.
Het ambt van schrijver was vooral tegen de zin van griffier Adriaan Havermans,
onder wiens competentie de administratie van de openbare verkopeningen oorspron-
kelijk viel. Toen schrijver Jan van Dijk om onopgehelderde redenen in 1644 uit de
stad vertrok, verzocht de griffier dan ook diens taak terug te mogen krijgen en op
zijn beurt het opschrijven voortaan door een gezworen klerk te mogen laten doen,
zoals voorheen.¹⁸³ Dit was in Bergen op Zoom trouwens altijd al het geval geweest.

Na het overlijden van Lazarus van Sonst in 1642 deed Anthonis van Buerstede het
verzoek bij de domeinraad tot stokhouder te mogen worden aangesteld.¹⁸⁴ Hij was
pas sinds kort schepen geworden en klaarblijkelijk op zoek naar een ambt. In zijn
aanstellingsakte is verder sprake van het betalen van een jaarlijkse recognitie van
vijftig gulden in handen van de rentmeester (van de domeinen). Hoewel ambten
strikt genomen niet persoonsgebonden waren, werden de houders ervan meestal
wel geacht een vergoeding te betalen aan hun werkgever afhankelijk van het trak-
tement. Bepalingen omtrent betaling van recognitie lijken voor het eerst te zijn ge-
nomen in 1630 toen dit voor de stokhouder werd vastgesteld op dertig gulden. In
1652 diende Buerstede vanwege dalende inkomsten een rekest in met het verzoek
de recognitie te herzien. Zijn ambt bracht met zich mee dat hij ‘dagelijcx met veele
bancqueroeten ende quade schulden wert beswaert, ende dat oock door de verande-
ringe vanden tijt verminderingh ende armoede vande ingesetenen aldaer, de voor-
schreve bedieninge seer is comen te verminderen’.¹⁸⁵ De recognitie werd inderdaad
teruggebracht van vijftig, naar de oorspronkelijke dertig gulden. Ambtelijke in-
komsten konden dus afhangen van de, in dit geval dalende, stedelijke conjunctuur.
De stokhouder had daarnaast reeds in 1648 verzocht om versoepeling van de voor-
waarde dat hij verplicht was het ambt in eigen persoon te bedienen. Niet alleen was

¹⁷⁹ NA, NDR inv.nr. 8001, f. 1r-v: d.d. 28-03-1590 te Delft. De aanstelling werd op 26 februari 1619 door Maurits vernieuwd; f. 2r-3r.

¹⁸⁰ Ibidem, f. 6r-v: d.d. 28-06-1622.

¹⁸¹ Ibidem, f. 84r: d.d. 13-12-1625.

¹⁸² Ibidem, f. 9r-10v d.d. 15-10-1637.

¹⁸³ Ibidem, f. 88r-v: niet gedateerd maar met apostille 16-03-1644. Jan van Dijk bezat een huis in de Caterstraat, dat later in opdracht van krediteuren werd verkocht; tevens is sprake van een insolvente boedel.

¹⁸⁴ Ibidem, f. 12r: niet gedateerd maar met apostille d.d. 08-06-1642. Voor zijn commissie, zie: ibidem, f. 13-v d.d. 10-10-1643.

¹⁸⁵ Ibidem, f. 90r; 91r-v: niet gedateerd maar met apostille d.d. 01-08-1652. In het stuk wordt verwezen naar een resolutie van de domeinraad d.d. 21-11-1630.

het zijn voorgangers als Philips van Sonst toegestaan vervangers aan te stellen, maar ook was hij 'door verscheijden andere emploijen, soo inde magistrature, kercke, godshuijsen als andersints' een drukbezet man en werden de 'lieden' niet goed bediend door de stokhouder.¹⁸⁶ Ook enige decennia eerder had schepen Van Lanschot ter sprake gebracht hoe hij als Bredase regent werd overbelast door een veelheid aan taken, wegens het klaarblijkelijke gebrek aan kwalitatief goede kandidaten.¹⁸⁷ Het opvallende is echter dat volgens de lijsten Van Buerstede geen grote overlap van functies had. In de jaren veertig was hij weliswaar bijna continu schepen en sinds 1643 tegelijk stokhouder; slechts begin jaren veertig was hij tevens opziender van het militair hospitaal geweest en vanaf eind jaren veertig regent van het weeshuis. De domeinraad constateerde dat een substituut verder geen nadelige gevolgen zou hebben, inderdaad 'tot beter gerieff vande ingesetenen' was en in andere plaatsen eveneens werd gepraktizeert.¹⁸⁸ De substituut kwam echter geheel voor eigen rekening van Buerstede. Stadhouders Bernagie klaagde er desalniettemin later over dat Buerstede geacht werd zijn ambt persoonlijk te vervullen 'maer echter door een ander laet doen, daervan hem de arme lieden weijnich bedancken, gelijk voor desen noch geremonstreert is'. Met name deze laatste opmerking contrasteert met de eerdere bewering van de domeinraad dat een meer toegewijde (want minder druk bezette) functionaris beter zou zijn.

Deze opmerking getuigt tevens van een geringe populariteit van Buerstede hetzij als persoon, hetzij als functionaris. Het door de stokhouder beheerde monopolie op verkoop van roerende goederen stuitte dan ook op groeiend verzet van hoog tot laag. Ook in andere steden was het niet geliefd onder de stedelijke bevolking. In Zevenbergen werd het stokhouderschap van Jan van Kessel in 1656 als 'gansch ondienstigh' ervaren en schadelijk voor de burgers en ingezetenen die hun meubels wilden verkopen.¹⁸⁹ De inkomsten uit het ambt wogen echter ruimschoots tegen alle kritiek op. De lokale stadhouder te Breda schatte in 1664 de inkomsten van Buerstede op jaarlijks tweeduizend gulden.¹⁹⁰ In Oosterhout verdiende de stokhouder één stuiver op elke gulden verkoop van roerende goederen en er is geen reden om aan te nemen dat dit in Breda anders was.¹⁹¹

Dit geld maakte de familie Buerstede tot een van de meest vooraanstaande families van de stad in de tweede helft van de zeventiende eeuw: Anthonis zou het stokhouderschap ruim vijf decennia behouden. In 1690 meldde raad Willem van Schuylenburg per ongeluk het overlijden van Buerstede en daarmee het vrijkomen van het stokhoudersambt 'tgeen by veelen werd geambieert en waervoor al een considerable stuyver geoppereert werd'.¹⁹² Toen Anthonis zes jaar later daadwerkelijk overleed, ging de commissie naar een buitenstaander: Johan Verryt.¹⁹³ De recognitie was inmiddels verdubbeld tot honderd gulden. Aan het eind van de zeventiende eeuw werden de emolumenten van dit ambt in een officiële lijst van stadswege maar op zeshonderd gulden getaxeerd, nog altijd aanzienlijk maar waarschijnlijk aan de lage kant geschat. In dezelfde lijst worden de inkomsten van de drossaard bijvoorbeeld op circa fl. 2.500.- getaxeerd, terwijl die in werkelijkheid minstens

¹⁸⁶ Ibidem, f. 19r: niet gedateerd.

¹⁸⁷ Zie hoofdstuk zes.

¹⁸⁸ NA, NDR inv.nr. 8001, f. 20r: d.d. 29-06-1648.

¹⁸⁹ RAWB, Stadsbestuur Zevenbergen inv.nr. 20, f. 9-10. Later waren er eveneens problemen tussen magistraat en de prins van Oranje wegens zijn (katholieke)geloof, zie: ibidem, inv.nr. 912.

¹⁹⁰ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 327v d.d. 06-10-1664.

¹⁹¹ Ibidem, inv.nr. 11885, f. 268.

¹⁹² *Correspondentie Willem III en Portland*, 168: briefnr. 201: d.d. 30-06-1690.

¹⁹³ NA, NDR inv.nr. 8001, f. 34r-v: d.d. 10-09-1696.

het dubbele bedroegen. De opvolger van Verryt, Hermanus Stuermans, moest begin achttiende eeuw dan ook een flinke som geld betalen om het ambt te verkrijgen: maar liefst tienduizend gulden.¹⁹⁴ Geld overwon in dit geval andere bezwaren namelijk dat de kandidaat zich, in navolging van zijn broer (de agent mr. Jacob Stuermans), van tijd tot tijd niet had ontzien tegen 'den prince onsen soone [Willem Friso] publickelijk ende op de haetelijkste wijze te ageeren.'¹⁹⁵ De domeinraad antwoordde hierop dat Stuermans juist anderen van machinaties had weten te weerhouden, waarna de benoeming alsnog doorging. Hermanus was overigens al sinds 1691 substituut-secretaris van Ginneken en Bavel.¹⁹⁶

Griffier der lenen

De griffier van het feodale Leenhof te Breda was een aanzienlijk persoon, typisch een functie voor iemand uit het stedelijk patriciaat. Zijn taken waren, evenals bij de rentmeesters der domeinen, door veelvuldig overgang van grondbezit maar vooral verduistering tengevolge van de Opstand niet eenvoudig. De administratie van de lenen was hoewel archaisch toch een lastige klus.¹⁹⁷ Het leenhof te Breda speelde desondanks, in tegenstelling tot dat in Bergen op Zoom, verder geen belangrijke rol meer in de stedelijke politiek.¹⁹⁸ De functionaris van griffier der lenen was er eerder slijk dan invloedrijk. Hij was onder andere verplicht ieder jaar een rekening op te stellen van de inkomsten uit de heergewaden.¹⁹⁹ Dit waren bedragen in geld of leveranties in natura.²⁰⁰ De griffier ontving bij wijze van traktement vijf procent van de bruto-opbrengst en nog eens zestig gulden voor het opsporen van de verzwegen lenen.²⁰¹ Eind zeventiende eeuw werden de emolumenten van dit ambt geschat op driehonderd gulden. In de achttiende eeuw bedroegen de inkomsten van het ambt doorsnee vijf à zeshonderd gulden per jaar.²⁰²

Sinds 1579 was oud-schepen Cornelis Wachmans aangesteld als griffier, een aanstelling die hij ongetwijfeld te danken had aan zijn schoonfamilie.²⁰³ Kort na 1590 volgde zijn oudste zoon mr. Philips Wachmans, eveneens oud-schepen, hem op. Zijn overlijden in 1607 veroorzaakte een conflict omtrent diens opvolging. Filips Willem, hoewel nog niet aangesteld als heer van Breda, liet zich sinds dat jaar actief door zijn raadsheer Keeremans vertegenwoordigen en commissie werd verleend aan de katholieke oud-schepen Dingman van der Locht.²⁰⁴ Die wilde echter niet zonder meer deze commissie accepteren en vroeg om bevestiging ervan door Maurits.²⁰⁵ Drossaard Bernuy had zich de kwestie inmiddels aangetrokken en niet zonder reden: Maurits bleek de commissie reeds aan een broer van de overledene,

¹⁹⁴ Ibidem, f. 50r d.d. 21-01-1704. Wegens zijn gedane investering protesteerde Stuerman dan ook prompt toen in 1722 de magistraat aan de domeinraad wilde voorstellen bij de verkopen van roerende goederen elke gulden met twee oortjes (een halve stuiver) te belasten ten eigen profijt en zijn 'ruïne', zie: ibidem, f. 95r-v d.d. 18-02-1722.

¹⁹⁵ Ibidem, f. 42r: brief prinses-douariere d.d. 01-01-1704 te Leeuwarden.

¹⁹⁶ Ibidem, inv.nr. 8030, f. 242r d.d. 03-04-1691. Hij was de substituut van Jan Gerard Michorius.

¹⁹⁷ SAB, OSA inv.nr. 4 'Buysensboek': folio clxix-clxx: instructie griffier van de lenen.

¹⁹⁸ Van Ham, *Macht en gezag*, 140-142.

¹⁹⁹ Van Hoof e.a., *Nassause Domeinraad 1581-1811*, 322.

²⁰⁰ Van Ham, *Macht en gezag*, 123-124.

²⁰¹ Kappelhof, 'Zaken doen over grenzen heen', 154.

²⁰² NA, NDR inv.nr. 7990, f. 356r: d.d. 03-12-1713 en idem, f. 363r: d.d. 19-07-1776; fl. 14.330.-. over de periode 1749-1771, oftewel fl. 623.-. jaarlijks

²⁰³ Borg voor hem stond zijn zwager Godevaart Montens, zie: SAB, ORA inv.nr. 483, f. 172 d.d. 07-12-1579.

²⁰⁴ NA, NDR inv.nr. 7990, f. 242r-v d.d. 13-03-1607.

²⁰⁵ Ibidem, f. 243r: zonder datum.

Pauwels Wachmans, te hebben vergeven.²⁰⁶ Bernuy ontbood nu beide kandidaten, die vervolgens minnelijk overeenkwamen dat Van der Locht de functie op zich zou nemen.²⁰⁷ Of dit om financiële - kreeg Wachmans financiële compensatie? - of politieke - een dienst door Maurits ten faveure van zijn oudere broer? - redenen gebeurde, is niet bekend. Opvallend genoeg verklaart de zoon van Dingman van der Locht, Cornelis, later in 1629 voor het gerecht eerlijk en zonder betaling van geld aan het ambt te zijn gekomen.²⁰⁸ Hij zou dit niet hebben gedaan wanneer er geen praatjes over hem of zijn vader de ronde deden. Dingman had zo wel voor zijn eigen opvolging gezorgd. Gedurende het Spaanse interregnum ontving de griffier der lenen een vast inkomen van honderd gulden per jaar. Tegelijk komt in het interregnum ene Piggen voor die in een brief van de domeinraad wordt gevraagd de eed af te komen leggen voor het griffierschap op het platteland.²⁰⁹ Hieruit blijkt in elk geval ook de invloed van de retorsie, het onderscheid tussen stad en land, op ambtelijk niveau en een systeem van 'dubbele' aanstellingen.

Na de reductie in 1637 wordt het ambt enige decennia bekleed door Dionys van Rucphen, een nieuwe familie in de Bredase geledingen.²¹⁰ Hoewel door hun katholieke geloof uitgesloten van de politieke top, maakte de leden van de familie Van Rucphen door huwelijken met onder anderen de families Bernagie en De Wyse wel deel uit van het stedelijk patriciaat. Secretaris Buysero van de domeinraad werd vlak na de reductie van Breda geordonneerd om samen met de nieuwe griffier bij Cornelis van der Locht langs te gaan en alle oude leenregisters en charters op te halen.²¹¹ Deze had die gedurende het Spaanse interregnum in veilige bewaring gehouden. Uit de toen opgestelde inventaris blijkt onder andere dat het oudste, zogenaamde 'nombrementboeck vande overgegeven leenen' stamde uit 1468.²¹² Verder waren er twee series, een oude en een nieuwe, per dorp gerangschikt, en een reeks minuten van de diverse griffiers uit de zestiende eeuw. Cornelis hield een of twee delen van zijn vader voor zichzelf. In 1664 wist Dionys akte van survivance te krijgen voor zijn veertienjarig zoontje Cornelis en stelt zo het ambt ogenschijnlijk veilig, ware het niet dat Cornelis binnen enkele jaren komt te overlijden.²¹³ Hoewel strikt genomen geen ambtverkoop, waren akten van survivance een gewilde manier om ambten in de familie te kunnen behouden. De volgende commissie in 1668 was voor Johan Damisse, wederom terwijl hij al schepen is. Na zijn dood wordt hij in 1677 opgevolgd door Jacob van Buerstede, een zoon van stokhouder Anthonis.²¹⁴ Er lijkt dus sprake te zijn dat zonen uit nieuwe regentenfamilies als Damisse of Buerstede (de tweede generatie van na 1637 dus) zich in toenemende mate gingen interesseren voor heerlijke functies. De oudste zoon van Jacob van Buerstede zou op zijn beurt vanaf 1704 het ambt gaan bekleden, al moest hij eerst vierduizend gulden recognitie betalen.²¹⁵

²⁰⁶ Ibidem, f. 246r: brief Bernuy aan Maurits d.d. 30-03-1607; f. 248r d.d. 03-04-1607.

²⁰⁷ Ibidem, f. 249 e.v.

²⁰⁸ SAB, ORA inv.nr. 824, f. 248v-249 d.d. 17-03-1629.

²⁰⁹ NA, NDR inv.nr. 7990, f. 258r d.d. 15-04-1628.

²¹⁰ Ibidem, f. 259r-260r d.d. 15-10-1637: commissie voor Denijs Janssen van Rucphen. De origine van deze familie is onbekend; zoals wel vaker kan de toevoeging 'van Rucphen' verwijzen naar de plaats van herkomst. Een andere mogelijkheid is echter dat ze uit Standdaarbuiten kwamen.

²¹¹ NA, NDR inv.nr. 7991, f. 28r: d.d. 28-10-1637.

²¹² Ibidem, f. 29r-30r: inventaris vande leenregisters.

²¹³ NA, NDR inv.nr. 7990, f. 273r d.d. 15-06-1664: acte van survivance voor Cornelis van Rucphen; f. 274r-276r d.d. 23-06-1664: commissie.

²¹⁴ Ibidem, f. 279r-282r d.d. 07-03-1668: commissie voor Johan Damisse; f. 284-285 d.d. 16-03-1677: commissie voor Jacob van Buerstede.

²¹⁵ Ibidem, f. 288 e.v.

In 1681 dient mr. Jacob van Buerstede een rekest in bij de domeinraad wegens het betalen van recognitiegeld, waarover hij sinds drie jaar door rentmeester Suerius werd lastiggevalen; deze meende hiervoor jaarlijks nog twintig gulden van hem tegoed te hebben. De griffier van de lenen meende op zijn beurt dat het hier om een ‘pure nieuwichheid’ ging.²¹⁶ Als getuige voerde hij, behalve rentmeester Johan van der Kaay, tevens Gysbrecht Stickers op. Deze nam als substituut al bijna dertig jaar het ambt van griffier van de lenen waar, zonder echter ooit gemaand te zijn tot het betalen van een recognitie. Hieruit blijkt alvast dat vanaf halverwege de zeventiende eeuw de taken van de griffier der lenen door een plaatsvervanger werden waargenomen. Zoals gebruikelijk bij klachten, ging de domeinraad grondig te werk. Eerst werd de rentmeester om commentaar gevraagd. Deze berichtte dat voor het eerst in 1675 een dergelijke aantekening in zijn eigen rekening had plaatsgevonden van de hand van raad Jacob van Wevelinckhoven.²¹⁷ Reeds in de aanstelling van Dionys van Rucphen staat echter al een vermelding over recognitie, zij het zonder bedrag. Ter invordering van het geld was Suerius eerder naar Johan Damisse gestapt, maar die weigerde te betalen; dit lag echter niet alleen aan Damisse ‘gelijk oock niet en vinde dat eenige die sijne hoochts. middelen ende innecomste administreeren ende daervoor gagies en tractementen sijn treckende, eenige recognitien betaelen maer alleenlijck officieren bujten administratie van sijn Hoochts. goederen’. De rentmeester zat dus tussen twee vuren. Zelf, als heerlijk ambtenaar die tevens op medewerking van zijn collega’s voor inning ervan was aangewezen, vond hij het verstandiger verder van de recognitie af te zien. De domeinraad - naar wie de inkomsten uiteindelijk vloeiden - besliste echter anders: voortaan moest de recognitie wel degelijk worden voldaan.²¹⁸

Deze voor hem nadelige beslissing zal Buerstede mogelijk gesterkt hebben in vervolgacties om zijn inkomsten op te schroeven. Een jaar later diende hij namelijk een verzoek in voor een jaarlijkse bonus van zestig gulden voor de onkosten die hij maakte in het ontdekken van verduisterde lenen.²¹⁹ Hiertoe was de domeinraad niet bereid; wel werd hem de helft toegevoegd ‘van het heergewaed over alle leenen die hij sal komen te ontdekken’. Het heergewaad was een geschenk (al dan niet in geld) aan de leenheer wanneer een nieuwe leenvolger leenman werd. Dit bedroeg in elk geval aan het begin van de zeventiende eeuw eenennegentig gulden, één stuiver en drie oort.²²⁰ Uit de ambtsperiode van Buerstede is tevens een register met losse aantekeningen bewaard gebleven omtrent de ‘usantien en rechten’ van het ambt.²²¹ Zo bedroegen de totale inkomsten bij het verheffen van lenen iets meer dan veertig gulden. Het meest interessante document is wellicht een afschrift van een attestatie van Cornelis van der Locht uit 1666, gemaakt ten behoeve van Cornelis van Rucphen. Hierin is sprake van het zogenaamde kamerlingrecht: kamerdienaren van de prins hadden klaarblijkelijk al van oudsher recht op een deel van de inkomsten uit de heergewaden bij de lenen.²²² In 1672 vroegen de kamerlingen om uitkering hiervan waarbij zij erop wezen dat te Breda de griffier van de lenen dit geld zich onrechtmatig toeëigende.²²³ Dit was overigens niet de enige reden waarom hij ‘al wat swart is geschildert’.²²⁴ Damisse werd door griffier Buysero

²¹⁶ Ibidem, f. 342v d.d. 18-09-1680.

²¹⁷ Ibidem, f. 345r-v: brief rentmeester S. Suerius d.d. 17-12-1680.

²¹⁸ Ibidem, f. 342v-343r niet gedateerd maar met apostille d.d. 23-01-1681.

²¹⁹ Ibidem, f. 348r: resolutie raad d.d. 29-04-1682.

²²⁰ NA, NDR inv.nr. 7991, f. 11r d.d. 27-03-1619: notulen domeinraad.

²²¹ BHIC, Collectie Pels-Rijcken, inv.nr. 1661.

²²² Idem, d.d. 15-07-1666.

²²³ NA, NDR inv.nr. 7991 f. 231r: niet gedateerd.

²²⁴ Idem, f. 234r d.d. 30-03-1672.

ernstig gemaand zijn zaakjes in Den Haag snel te komen regelen ‘alsoo u edele anders nergens in te rechte sal comen voordat sij [de kamerlingen] contentement hebben’.

Het ambt van griffier van het Leenhof was al met al minder antiquarisch dan het lijkt. Het feit dat de positie begeerd en bekleed werd door overwegend regenten, toont aan dat het aan belang niets inboette: oude rechten bleven tenslotte geldig. Integendeel, het Leenhof kwam op het eind van de zeventiende eeuw weer tot leven. Twee jaar na zijn aanstelling meldde griffier Buerstede in 1679 dat maar liefst 357 bunder leenland in de baronie niet verheven was.²²⁵ Sinds zijn aanstelling was hij bezig geweest met het samenstellen van een overzicht hiervan.²²⁶ Belangrijkste reden voor de fraude was dat de bezitters in gebreke bleven binnen de gestelde termijn van zes weken na een transactie leen te komen verheffen.²²⁷ Voortaan zouden zij in dat geval dubbele heerwaarde moeten betalen. Een verder gevolg van dit verscherpte toezicht was de aanstelling in 1700 van Adriaan van Heyst uit Dongen als aparte leenvinder en bewaarder en bode van het Leenhof.²²⁸ Deze aanstelling lijkt door de griffier echter minder gewaardeerd te zijn: die ging namelijk ten koste van zijn eigen inkomsten. Hij en Van Heyst kregen al gauw ruzie over betalingen van diens declaraties.²²⁹ Tot dan waren in elk geval sommige vorsters in de baronie gezworen leenvinders geweest, naast enkele andere hoge functionarissen.²³⁰

Gasthuis en weeskamer

Het dagelijks bestuur van het Gasthuis was in handen van twee meesters maar in 1610 wordt voor het eerst door de domeinraad een aparte rentmeester aangesteld.²³¹ De eerste administrateur was Godevaart Peter Boudewijns, zijdenlakenkoper van beroep, oud-schepen en tevens rentmeester van het weeshuis. In 1617 werd door de stad Joris van Bernagie als rentmeester aangesteld, een van de belangrijkste schepenen. De aanstelling van Jan Brantschats door de domeinraad in 1623, eveneens oud-schepen, geschiedde tegen een traktement van vierhonderd gulden plus emolumenten.²³² Administrateur van het gasthuis was vanwege het traktement een van de beter betaalde functies op stedelijk niveau. Brantschats was reeds rentmeester van de aalmoezenie: er bestond dus al vroeg de neiging om vaak dezelfde mensen te benoemen in dienende functies. Dit fenomeen wordt ook wel functie-cumulatie genoemd. Ambten hielden vaak geen volledige dagtaak in, waardoor functionarissen meerdere ambten combineerden.²³³ In Breda zou dit in de loop van de zeventiende eeuw steeds vaker voorkomen, een mogelijk teken van toenemende bureaucratisering.

²²⁵ NA, NDR inv.nr. 7991 f. 259 e.v.

²²⁶ NA, NDR inv.nr. 9198.

²²⁷ NA, NDR inv.nr. 7991, f. 310r; idem, f. 311r-v.

²²⁸ NA, NDR inv.nr. 7990, f. 365r d.d. 11-11-1700.

²²⁹ Ibidem, f. 366 e.v.

²³⁰ NA, NDR inv.nr. 7991, f. 14r-17r d.d. 11-01-1620.

²³¹ Brekelmans beweert dat de heer van Breda pas in 1676 overging tot de benoeming van een rentmeester, zie: Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 115.

²³² NA, NDR inv.nr. 8015, f. 188r: acten magistrael d.d. 23-10-1623: naast gage, ontving hij nog ‘veertien veertelen rogs van lakagie het maecken van nieuwe sacken, costen van processen niet recouvabel ende reijscosten buijten den lande van Breda in saecken vanden armen’.

²³³ Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen*, 169.

Na de reductie van 1637 werd Anthonis Dirven aangesteld als administrateur.²³⁴ Zijn opvolger, Pieter Nuyts, is een wat vreemdere eend in de bijt.²³⁵ Hij was de zoon van een voormalig gouverneur van Taiwan die in Hulst was neergestreken.²³⁶ De familie had geen bijzondere band met de stad, maar wel een persoonlijke: Pieter was getrouwd met een zuster van burgemeester Pieter van Bernagie. Later zou hij schout van de vrijheid Etten, Leur en Sprundel worden.²³⁷ De brieven van Bernagies zoon, stadhouder Goswinus, werpen enig nader licht op zijn in Breda controverse benoeming. De magistraat probeerde Nuyts namelijk enige jaren later alsnog het ambt te 'ontfutselen' omdat hij buiten de stad woonde, waarop de stadhouder tot zijn defensie moest bijspringen.²³⁸ Veel van de bezittingen van het gasthuis waren notabene buiten de stad gelegen. Het forse salaris maakte dit ambt duidelijk aantrekkelijk voor regenten. In het laatste kwart van de zeventiende eeuw volgden nog benoemingen van achtereenvolgens Adriaan Bernagie (1676), Adriaan van Overvelt (1684) en Cornelis van Eyl (1689).²³⁹ Zowel Bernagie als Van Overvelt waren eerder schepen in de stad geweest; de laatste was in de periode 1685-89 tevens rentmeester van het weeshuis. Bernagie werd min of meer terzijde geschoven omdat hij inmiddels drossaard van Tilburg was geworden. 'Door sijne occupatie aldaer ende continuele absentie uijt onse stad van Breda' kon hij het ambt niet meer in persoon waarnemen 'onaengesien verscheijde daertoe gedaene aenmaningen.'

Hoewel minder oud dan het Gasthuis, was de weeskamer als stedelijke instelling veel prestigieuzer. Dit prestige maakte de positie van secretaris als dienend ambt eveneens begeerd, ondanks de geringe verdiensten van vijftig gulden aan emolumenten. De eerste gezworen klerk was Andries Vierling, later vooral bekend vanwege zijn *Tractaet van Dijkagie*.²⁴⁰ Tot aan zijn dood in 1606 bekleedde de oudgriffier en toenmalig secretaris van de stad, Bartholomeus van den Corput, deze functie (toen aangeduid als 'het officie van het secretarisamt ende t clerckschap'). Interessanter wellicht is dat hij hierin werd opgevolgd door Adriaan Dirven, die hem tevens als stadssecretaris opvolgde: de beide functies lijken dus gekoppeld te zijn geweest. Bovendien blijkt bij deze opvolging dat Dyrven gedurende vele jaren, in feite vanaf de verovering van de stad in 1590, het ambt reeds bij substitutie waarnam. In 1606 werd hij na diens dood daarom op eigen verzoek aangesteld.²⁴¹ Zelf was hij geboren en getogen in Princenhage, reden waarom hij ten tijde van het Spaanse interregnum sauvegarde vroeg om zich op het platteland te mogen begeven.²⁴²

Na zijn dood in 1636 werd Adriaan Dirven als secretaris van de weeskamer opgevolgd door zijn zoon Anthonis, die het jaar daarop tevens rentmeester van het Gasthuis werd. Aangezien zijn vader geen stadssecretaris was (met alle bijbehorende ambten), was het voor hem kennelijk noodzakelijk geworden om een andere

²³⁴ NA, NDR inv.nr. 8015, f. 189r d.d. 17-10-1637; idem, f. 194r d.d. 24-07-1647 (continuatie); idem, f. 195r d.d. 21-06-1653 (ibidem); idem, f. 196r-197r d.d. 30-04-1661)

²³⁵ Ibidem, f. 200r-201r d.d. 10-10-1661.

²³⁶ Annard, *Bestuur en Bestuurders in Oost- en West-Vlaanderen*, 77-78.

²³⁷ NA, NDR inv.nr. 8039, f. 367-68v d.d. 12-09-1673. Nuyts werd in 1678 van zijn schoutambt bij provisie gesuspendeerd omdat hij in de landsvergadering van de baronie had geweigerd aan Thomas Claypole, schout van Dongen, voorrang te verlenen. Dit was de aanleiding voor de ruzie met Damissie, zie: ibidem, f. 373 e.v.

²³⁸ NA, NDR inv.nr. 7945, f. 271r d.d. 10-11-1665.

²³⁹ NA, NDR inv.nr. 8015, f. 214r: acte voor Adriaan Bernagie d.d. 23-06-1676; idem, f. 215r: acte voor Adriaan van Overvelt d.d. 25-05-1684; idem, f. 218r: acte voor Cornelis van Eijl d.d. 21-12-1689.

²⁴⁰ NA, NDR inv.nr. 8002 f. 1v.

²⁴¹ Ibidem, f. 99r-100r: d.d. 16-03-1606; f. 100b-v: commissie d.d. 03-09-1606.

²⁴² Ibidem, f. 102r: d.d. 02-04-1631.

aanstelling te regelen. Hij wordt overigens reeds in 1620 gedurende het bewind van zijn vader aangeduid als klerk van de weeskamer.²⁴³ In 1661 werd hij uiteindelijk opgevolgd door Adriaan Beens, zoon van Frans Beens (eveneens uit een katholieke familie).²⁴⁴ Een dergelijke ambtsopvolging was een serieuze zaak, nog afgezien van het feit dat elke functionaris werd beëdigd. De erfgenamen van Dirven verzochten de magistraat dan ook bij gelegenheid de sleutels en de stukken in te leveren, opdat zij verder niet meer aansprakelijk konden worden gesteld.²⁴⁵ Dit gebeurde in aanwezigheid van de nieuwe opvolger, de weesmeesters en commissarissen uit de magistraat plus inlevering van een schriftelijke inventaris.

Een functie als secretaris van de weeskamer stelde als zelfstandig ambt weliswaar minder voor, tegelijk bood het katholieken als Dirven en Beens de gelegenheid hun plaats te behouden in het stedelijk patriciaat.²⁴⁶ Beide families hadden in eerdere perioden nog schepenen geleverd, maar waren ten gevolge van de politieke reformatie politiek uitgesloten. Adriaan Beens zou in 1670 tevens worden aangesteld als secretaris en stokhouder van Ginneken en Bavel.²⁴⁷ Cornelis van Eyl, die sinds enige jaren rentmeester van het Gasthuis was, werd in 1691 benoemd als secretaris van de weeskamer.²⁴⁸ Zijn beide benoemingen in dienst van de domeinraad brachten hem wel hogerop, want vanaf 1691 tot 1700 was hij onafgebroken tienraad en daarna kortstondig twee jaar schepenen. Bijzonder is verder de ontwikkeling van de rol van substituten in de zeventiende eeuw, waar in toenemende mate gebruik van werd gemaakt. Vrijwel alle functionarissen hadden substituten die het feitelijke werk verrichten. Dit gold, ondanks de geringe verdiensten, tevens voor kleinere ambten als secretaris van de weeskamer. Dit blijkt uit een verzoek door de opvolger Van Eyl, mr. Sebastiaan van Bernagie. Deze vroeg in 1722 aanstelling van zijn substituut.²⁴⁹ De beoogd kandidaat, Michiel Martini, had namelijk 'als lange jaren des suppliants predecesseur (Cornelis van Eyl) affaires ten genoegen waargenomen'. Blijkens een schrijven van de weesmeesters was Cornelis van Eyl reeds in 1675 door Adriaan Beens als diens substituut aangesteld! Zo had zich reeds sinds decennia een traditie ontwikkeld waarbij de secretaris van de weeskamer telkens door zijn eigen substituut als secretaris werd opgevolgd. Substituten of klerken werden niet alleen op eigen kosten onderhouden, door hun jarenlange ervaring bouwden zij tevens bepaalde rechten op die hen meestal de opvolging in het desbetreffende ambt bracht. Dit intern opvolgingsmechanisme wordt niet genoemd door Raadschelders als een nader aspect van bureaucratisering.²⁵⁰

Stadhuis

De domeinraad bepaalde veel van wat er in Breda gebeurde, zelfs tot in het hart van de stedelijke samenleving aan toe. Op het stadhuis werden alle benoemingen namens de heer gedaan: dit gold voor zowel de schepenen, de ministers (griffier en secretaris) als de conciërge. Twee schepenen, Govert van Alphen en Isaac Noirot,

²⁴³ SAB, ONA inv.nr. 26, f. 3.

²⁴⁴ NA, NDR inv.nr. 8002, f. 119r-120r: d.d. 10-10-1661.

²⁴⁵ SAB, OSA inv.nr. 21: RM 1653-1662, f. 264 d.d. 03-11-1661.

²⁴⁶ Vergelijk: Hempenius van Dijk, *De weeskamer van de stad Groningen*, 7.

²⁴⁷ NA, NDR inv.nr. 8030, f. 182 d.d. 23-09-1670.

²⁴⁸ NA, NDR inv.nr. 8002, f. 122r-v: d.d. 21-04-1691.

²⁴⁹ *Ibidem*, f. 134 e.v.

²⁵⁰ Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen*.

waren op het stadhuis begonnen als klerken ter secretarie en keerden er later als schepen terug.²⁵¹ Met name de carrière van Van Alphen is in dit verband interessant. Gedurende tenminste vier jaar was hij klerk onder secretaris mr. Adriaan Dy-rven.²⁵² Rond 1630 verhuisde hij naar 's-Gravenmoer, waar hij schout en secretaris werd. Enige jaren na de reductie keerde hij terug naar Breda ook al was hij elders in functie. Eind jaren veertig vestigde hij zich weer definitief in Breda en wordt benoemd tot schepen van de stad, zij het allesbehalve onomstreden.²⁵³ In 1652 werd hij tot secretaris van de stad benoemd - wat hij tot aan zijn dood bijna vijfen-twintig jaar lang is gebleven.

Op het eerste gezicht lijkt een dergelijke positie van klerk op het stadhuis te gering en voor regenten dus vrij uitzonderlijk. Toch betrof het hier geen incident, want ook in de achttiende eeuw begonnen diverse regenten hun carrière als klerk.²⁵⁴ De griffie van het stadsbestuur vormde kennelijk een gerespecteerd stadium in iemands opleiding, in elk geval in het zuiden van het land. Een van Breda's oligar-chen in de periode na 1590, Dionys Piggen, liet zijn gelijknamige zoon in de jaren twintig van de zeventiende eeuw eveneens op de onderste sport van de stedelijke administratie beginnen.²⁵⁵ Ook van eerdere en latere tijden zijn er voorbeelden van regentenzonen als klerk: mr. Jan van Hoilten in 1513, Lodewijk Brantschats in 1627 en Christoffel Hausman in 1664.²⁵⁶ Voor plaatsing op het stadhuis werd zelfs de nodige patronage uitgeoefend om zodoende zonen een gunstige uitgangspositie te geven. In het nabije Geertruidenberg was het al niet veel anders. Cornelis Swaans had gedurende een aantal jaren zijn vader, in diens hoedanigheid van se-cretaris, geholpen waardoor hij 'genoechsaem in voorvallende saecken de penne gevoert ende sich inde practijcq geoeffent hebbende.' Vervolgens had hij vijf jaar lang het schepenambt van Geertruidenberg bediend en was hij tevens drie jaar bur-gerkapitein geweest. In 1663 wachtte wegens zijn eerlijke levenswandel ('ende des morgens geene stercken dranck is nuttigende') en ongetwijfeld de nodige patronage een promotie tot secretaris van Oosterhout.²⁵⁷

Het stadhuis en alles wat zich daar afspeelde werd duidelijk beschouwd als een professionele aangelegenheid: dit blijkt tevens uit de bijzondere rol van de conciër-ge. Tot 1625 werd dit ambt achtereenvolgens door Cornelis Hulshouts (wiens zoon schepen werd), Jacob Wachmans (uit een vooraanstaande regentenfamilie) en Job Wijnants van Ruth (oud-schepen) bekleed, kortom personen van statuur.²⁵⁸ Artus Pels, die begin jaren twintig nog enige tijd conciërge was, werd later burgemeester van Geertruidenberg. De aanstelling gold oorspronkelijk telkens voor drie jaar, maar wat hield het ambt van stadsknecht - zoals hij ook wel werd genoemd - ei-genlijk in? De ambtseed vertelt ons het nodige over de omvang van zijn taken. Hij

²⁵¹ Zie voor Van Alphen ook: NA, NDR inv.nr. 7940, f. 237v-238r d.d. 24-11-1625.

²⁵² SAB, ORA inv.nr. 824, f. 186v-187 d.d. 25-07-1627. In 1629 wordt hij nog steeds in deze kwaliteit genoemd.

²⁵³ Zie verder hoofdstuk twaalf.

²⁵⁴ Bijvoorbeeld Jacob van Vechelen (schepen van 1712-1721) en Arnoldus Verbeij (schepen in 1793, en later in de Bataafse tijd lid van de gemeenteraad).

²⁵⁵ SAB, ORA inv.nr. 517, f. 90-91 d.d. 26-04-1618: in deze vestakte wordt Dionijs Piggen de jonge als klerk ter secretarie vermeld; SAB, ORA inv.nr. 26 f. 26 d.d.03-11-1620: ibidem. Zie ook: NA, NDR inv.nr. 7953, f. 20v d.d. 05-02-1622.

²⁵⁶ Van Hooydonk, *Bredase elite tussen 1350 en 1550*, 89: Van Hoilten was substituut van secretaris en rentmees-ter Henrick Montens en gezworen klerk; op zijn beurt werd hij opgevolgd door Jan van den Corput. SAB, ORA inv.nr. 474, f. 179v d.d. 21-01-1627 i.m. en inv.nr. 472 f. 7 d.d. 07-05-1627 (Brantschats); idem, inv.nr. 476 f. 69 d.d. 10-09-1664 (Hausman).

²⁵⁷ NA, NDR inv.nr. 11885, f. 41 e.v.

²⁵⁸ NA, NDR inv.nr. 8001, f. 261r-265v. Wachmans aanstelling vanaf 17 oktober 1594; Job Wijnants van Ruth vanaf 23 juni 1613. Cornelis Hulshouts was aangesteld in 1577, zie: SAB, ORA inv.nr. 815, f. 87-v.

diende toezicht te houden op de stadspoorten, toren, muren, grachten, wallen, huizen, straten en wegen en op werk en werklui dat door de stad ondernomen werd. 'Ende als dienaer vander raedtcameren, sal ick secreet, ende heesaem (stil) zijn, ende helen, dat te helen staet.' In feite was hij een soort hoofd van dienst.²⁵⁹ Het gegeven dat diverse oud-schepenen als 'bewaerder' werden aangezocht, behoeft daarom dus niet te verbazen; zij hadden tenslotte verstand van zaken over de omgang op het stadhuis en de bestuurlijke mores. Benoeming uit de politieke elite van de stad had tevens een andere reden, zoals blijkt uit de aanstelling van Jan van der Biestraten in 1625 die als volgt wordt omschreven: 'personne fort meable, catholique et bien intentionné, et homme de moyen'.²⁶⁰ Behalve dat in zijn geval (na de recente Spaanse inname) het geloof een belangrijke pre was, was hij dus tevens niet onbemiddeld. Dit was niet onbelangrijk want veel van de kosten moesten worden voorgeschoten; het traktement bedroeg slechts vijftig gulden eind zestiende, begin zeventiende eeuw.

De conciërge was dus de spil van het stadhuis. Hij was onder andere ook belast met 'het bewaren en tappen vander selver stadt Breda wijnen'. In 1580 kreeg toenmalig conciërge Cornelis Hulshouts opdracht om voor fl. 1.000 à fl. 1.200.- in Keulen en Dordrecht of elders wijn in te kopen ten behoeve van de magistraat.²⁶¹ De operatie moest echter buiten 'de weth' strikt geheim blijven. Er werden uitgebreide voorwaarden gesteld over de wijze waarop de wijnen moesten worden ingekocht, vervoerd, opgeslagen en gebruikt op het stadhuis. Hieruit blijkt dat de bewaarder of conciërge op het stadhuis woonde ('uijtgenomen den kelder onder de groote teercamer'), zonder hiervoor huur te hoeven betalen. Deze vorm van emolument hield echter niet in dat hij zonder voorgaande toestemming andere gasten daar onder mocht brengen. Hulshouts zou met al deze ervaring op zak eind zestiende eeuw doorgaan als waard in de Grauwe Schild. Bedoeling van inwoning was dat het stadhuis tevens dienst deed als 'teerhuys': als de magistraat het liefste moest de conciërge paraat staan om er een maaltijd te bezorgen. Deze traditie was een voortzetting van de vestiging van een stadsteerhuis aan de Markt voor representatieve doeleinden van het hof, eind vijftiende eeuw.²⁶² Ten gevolge van de tweede grote stadsbrand in 1534 werden de twee verschillende locaties van raadhuys en teerhuys samengevoegd. Voor maaltijden voor de magistraat werd eerst vier en later zes stuivers per hoofd gerekend.²⁶³ Indien er minder dan tien personen aanwezig waren, dan moest er toch met de conciërge voor het volle pond worden afgerekend. Eten was niet compleet zonder drank maar hiervoor golden aparte huisregels. In principe kregen de schepenen een pint wijn bij de maaltijd geschonken; indien zij meer wensten, dan moesten zij dit zelf betalen. Als 'teercamer' was de klovenierskamer in gebruik. De conciërge was tevens belast met het deurwaarderschap van de raad(s)kamer: tijdens de vergaderingen van de magistraat moest hij zich bij de toegangsdeur bevinden ten dienste van de schepenen. Het was hem overigens toegestaan hiervoor iemand als wachtpost aan te nemen, dit mede 'om alle overloop van volck ende confusie te schouwen.' Reeds in 1580 mocht wegens de toenemende dagelijkse overlast een knecht worden aangenomen.

²⁵⁹ Vergelijk: Thomassen, 'De lotgevallen van een ambtelijke duizendpoot'.

²⁶⁰ ARB, Audiëntie inv.nr. 809/21: brief Verreycken d.d. 15-06-1625.

²⁶¹ NA, NDR inv.nr. 8001, f. 261r-262r: d.d. 21-03-1580.

²⁶² Van Hooydonk, 'Middeleeuwse straten in Breda, 1250-1550. De Grote Markt', 103-106. Voor de stadsteerkamer van Bergen op Zoom, zie: *Sinte Geertruydsbronne* 3(1926) 39-43. In de tweede helft van de zestiende eeuw verdween ze daar eveneens als aparte instelling; hooggeplaatste gasten werden voortaan in particuliere herbergen onthaald of bij de gouverneur thuis.

²⁶³ NA, NDR inv.nr. 8001: vergelijk f. 261v en 262v.

Van der Biestraten bracht het nog wel tot tienraad maar na de reductie komen geen schepenen meer voor in de functie van conciërge.²⁶⁴ Dat wil echter niet zeggen dat het ambt minder van belang was geworden; eerder dat het profiel van de Bredase regenten in de loop van de zeventiende eeuw aan verandering c.q. opwaardering onderhevig was. Hiervoor pleit verder nog een opmerkelijke notariële verklaring in Bergen op Zoom uit 1651.²⁶⁵ Hierin doet de voormalige knecht van drossaard Cornelis van Aerssen verslag van een ontmoeting in herberg Het Swijnshoofd te Rotterdam tussen zijn meester en Mattheus van Houte. In maart 1650 probeerde Van Houte het conciërgeambt te bemachtigen: tot dan toe was hij gedurende vele jaren boswachter van het Ulvenhoutse bos geweest. In alle rangen binnen de domeinraad werd carrière gemaakt. Hiervoor vroeg hij bij de drossaard aanbevelingsbrieven van griffier Buysero en raadpensionaris Cats, voorwaar geen geringe gunst gezien de status van de betrokken personen.²⁶⁶ Na dit verzoek te hebben gedaan, bekende hij geld bij zich te hebben. Aangezien hij nog verder moest reizen voelde hij zich ongemakkelijk hiermee. De drost verklaarde zich vervolgens bereid het geld (driehonderd gulden) van hem over te nemen, dat later aan toonder zou worden terugbetaald ten huize Cats door diens klerk Havius. Een dergelijke ontlastende verklaring lijkt vooralsnog doorgestoken kaart: er werd simpelweg geld betaald voor het ambt van conciërge, en niet zonder succes getuige Van Houttes aanstelling.²⁶⁷ De politieke reformatie werd ondertussen tevens op ambtelijk niveau doorgevoerd tot in de rangen van 'cleyne officien' toe. Van Houtte werd door burgemeester Snellen in 1652 aangezegd een andere knecht te nemen, omdat zijn toenmalige katholiek was.²⁶⁸

De latere conciërge Joost Struijs was, gezien de achtergrond van het ambt, niet geheel toevallig koopman in wijnen.²⁶⁹ Struijs had zelf notabene om het ambt verzocht nadat hem ter ore was gekomen dat de magistraat niet goed werd bediend, 'midts de onbequaemheijt ... door sijnen hoogen ouderdom' door Van Houtte. Aanstellingen voor het leven, zoals bij ambten gebruikelijk was, zorgden in dat opzicht dus soms ook voor problemen. Advocaat van Zijne Hoogheid mr. Hendrik Vogelsank was in 1608 'mitz sijnen ouderdom ende impotentie' daarom voortijdig ontslagen.²⁷⁰ Struijs noemde zichzelf overigens gekwalificeerd omdat hij getrouwd was met een burgeres van Breda en gereformeerd was - dus niet zozeer vanwege zijn beroep.²⁷¹ Enige maanden later stelde zijn voorganger het ambt inderdaad ter beschikking. Na zijn dood werd Struijs opgevolgd door zijn zoon Jacobus.²⁷²

²⁶⁴ Ibidem, f. 176r: Jan Hendrick van Santen d.d. 23-10-1637; idem, f. 179r: Adriaan van Ruth d.d. 12-12-1643; idem, f. 183r-183v: Mattheus van Hout d.d. 02-05-1650; idem, f. 193r-193v: Joost Struijs d.d. 31-03-1673. Volgens het ambtboek van de domeinraad werd Adriaan sinds najaar 1647 bijgestaan door een assistent: Joos van Ruth, waarschijnlijk een zoon.

²⁶⁵ HCHM, ONA inv.nr. 75, akte 109: d.d. 12-07-1651; verklaring van Roelandt Schets.

²⁶⁶ Griffier Buysero zou zich in 1656 borg stellen voor Jan Thomassen van Groenewegen als nieuwe houder van het stadsbodeambt, zie: GAH, ONA inv.nr. 294, f. 104 d.d. 13-03-1656.

²⁶⁷ NA, NDR inv.nr. 8001, f. 183r-183v d.d. 02-05-1650. De knecht Van Houte had reeds in 1642 een huis gekocht van Johan van Aerssen, zie: SAB, ORA inv.nr. 532, f. 283v-284v d.d. 26-06-1642.

²⁶⁸ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 264 d.d. 17-06-1652.

²⁶⁹ Zie bijvoorbeeld: SAB, ONA inv.nr. 336, f. 146v-147 d.d. 16-02-1686.

²⁷⁰ NA, NDR inv.nr. 7970, f. 280r.

²⁷¹ NA, NDR inv.nr. 8001, f. 192r: niet gedateerd maar met apostille van 24 november 1672. Hij was getrouwd met Catherina Queborne.

²⁷² Ibidem, f. 194r d.d. 16-11-1701.

Postmeester

Uit het voorgaande is gebleken dat het ambtelijk apparaat in de zeventiende eeuw langzaam evolueerde. Dit geldt wellicht nergens zo sterk als voor het ambt van postmeester. Dit ambt kwam voort uit dat van de stadsboden, wier benoeming eveneens door de heer van Breda geschiedde.²⁷³ Elke stad beschikte wel over een of meer reizende bodes die als opdracht hadden brieven binnen en buiten de stad te bezorgen. In de informatiebureaucratie die vanaf de late Middeleeuwen aan het ontstaan was, waren bodes van toenemend belang. Breda kende twee ordinaris stadsboden, die begin zeventiende eeuw enige tijd extra betaald kregen voor de vele reizen naar Den Haag.²⁷⁴ Zij verrichtten dus al deels bodewerk. Breda had rond deze tijd al vaste bodes op Den Haag, Amsterdam, Antwerpen maar ook naar het oosten. Na de reductie werd in 1644 een aparte bode aangesteld op Antwerpen en Brussel omdat één persoon niet beide kanten - noord en zuid - tegelijk kon bedienen en te meer 'om sijne hoocheijt t'adviseren van tgene bijden vijant passeert.' In 1653 volgde nog een aanstelling voor een bode op Diest, Scherpenheuvel en Zichem.²⁷⁵ De stad toont daarmee via de domeinraad toch een zekere doelgerichtheid in het blijven onderhouden van contacten met het zuiden. Verdere specialisatie volgde door een afname van de oorlogsintensiteit op het Europese continent sinds de tweede helft van de zeventiende eeuw gekoppeld aan een grotere toegankelijkheid van de wegen. Een opleving in de internationale politieke en financiële betrekkingen maakte de behoefte aan communicatie steeds groter. Het (inter)nationale postverkeer nam snel toe en werd op zijn beurt verbeterd door de inzet van speciale postwagens. Het onderhouden van de diverse diensten was aldus navenant belangrijk geworden maar ook lucratief wegens de afgifte van octrooien, waardoor men beschikte over een monopolie op een bepaalde route. Deze octrooien werden het domein van de nieuwe postmeesters. Port op brieven diende overigens te worden betaald door de geaddresseerde en was betrekkelijk duur. De eerste Bredase postmeester als zodanig, hoewel nog niet in naam, betrof Jan Lijfkoop. Begin 1646 werd hij provisioneel als 'stadtsdienaer' aangenomen, maar binnen twee jaar werd zijn traktement als stadsbode al verdubbeld naar fl. 160.-.²⁷⁶ Voor zover valt na te gaan was hij een 'selfmade man' uit het Luikse land begonnen als ruiter. In latere jaren wist hij alle bodeambten van de stad in zijn persoon te verenigen. Zijn organisatiekunst maakte van het ambt een winstgevende positie en van hemzelf een belangrijk man. Dit blijkt tevens uit het feit dat in 1667 de magistraat het recht van erfopvolging opmerkelijk genoeg verleende aan zijn echtgenote Dina Kalkberner. Haar familie had zijn oorsprong in het Duitse Aken. Ene Johannes Kalkberner was in de jaren zestig predikant van de lutherse gemeente te Breda.²⁷⁷ Tevens was er in deze jaren een familielid actief als factor in de stad; op het eind van de zeventiende eeuw was er ook een gelijknamig handelshuis in Amsterdam.²⁷⁸ De bediening door Lijfkoop verliep overigens niet altijd vlekkeloos en zijn onfortuinlijke dood in 1690 door verdrinking laat eveneens zien dat dit ambt niet zonder gevaren was.²⁷⁹

²⁷³ Van Bavel, *Geschiedkundig overzicht*, 7-31.

²⁷⁴ NA, NDR inv.nr. 8001, f. 128 e.v.

²⁷⁵ Ibidem, f. 142 e.v.

²⁷⁶ SAB, OSA inv.nr. 20: RM f. 138, d.d. 29-01-1646; idem, f. 198 d.d. 27-09-1648. Dit gebeurde omdat de stad niet langer twee bodes in dienst wilde houden. Deze maatregel - en daarmee het dubbele salaris van Lijfkoop - werd later teruggedraaid, zie: ibidem, inv.nr. 21: RM 1653-1662, f. 100 d.d. 03-08-1655.

²⁷⁷ SAB, ONA inv.nr. 198, f. 13v-14; f. 31-v.

²⁷⁸ SAB, ONA inv.nr. 199, f. 58v-59v; Hans Jacob Calckberner.

²⁷⁹ SAB, OSA inv.nr. 34: NM 1678-1683, f. 269 d.d. 11-04-1680; ibidem, f. 273 d.d. 18-05-1680.

Lijfkoop had in wezen eigenhandig het ambt van stadsbode uitgebouwd tot dat van postmeester en als wegbereider gediend. In 1679 gaf de magistraat aan Christoffel Tromer, secretaris van drossaard Bentinck en later ook rentmeester van Geertruidenberg, een acte van survivance voor de opvolging van Lijfkoop, wiens vrouw inmiddels was overleden.²⁸⁰ Elf jaar later, met de dood van Lijfkoop, werd een acte van survivance vergund aan Christoffels zoon, Johan. Tevens werd vanwege diens nog jeugdige leeftijd toestemming gegeven de functie (zolang) door een andere bekwame commies te laten bedienen.²⁸¹ In beide gevallen was overigens sprake van ratificatie door de heer van Breda en gold de aanstelling voor het leven.²⁸² Later in de achttiende eeuw zou tussen magistraat en domeinraad worden gesteggeld over wie nou eigenlijk het benoemingsrecht toekwam, al was dit een ongelijke strijd. In het laatste kwart van de zeventiende eeuw – het begin van bijna vijftig jaar onafgebroken oorlogvoering op het Europese continent – kwam het postmeestersambt voor het eerst zelfstandig tot zijn recht. Het bood lucratieve mogelijkheden en vormde een aantrekkelijke investering voor slimme en kapitaalkrachtige mensen. Spil in dit web vormde Simon de Brienne, voormalig page van Willem III en sinds 1676 postmeester van 's-Gravenhage op het Zuiden (dat wil zeggen met vrijwel alle belangrijke steden tot ver over de landsgrenzen heen) die hieraan een fortuin verdiende. In 1681 werd hij, samen met Christoffel Tromer, door de domeinraad gelijktijdig benoemd als postmeester te Prinsenland, Roosendaal, Niervaart, Steenberg en Willemstad.²⁸³ Hier was duidelijk sprake van een vooropgezet plan. Johan Frederik Tromer zou op zijn beurt in 1715 voor het eerst tot schepen van Breda worden benoemd, voordat hij in 1721 zijn vader zou opvolgen als postmeester. Geen ambt onderging zo'n sterke evolutie: hoe zeer, blijkt wel uit het feit dat toen de stad in 1721 een lijst opstelde van de recognitie die ambthouders dienden te betalen de postmeester met tienduizend gulden bovenaan stond.²⁸⁴

Overig

De heer beschikte verder nog over tientallen ambten in Breda sterk wisselend van aard en inkomsten. In tegenstelling tot de bovenstaande ambten, gaven zij nauwelijks status: regenten of hun zonen komen in deze rangen niet voor, op één uitzondering na. Vlak na de reductie in 1637 werd een zoon van oud-schepen Johan Brantschats benoemd tot het brugmeesterschap van de nieuwe brug.²⁸⁵ Zijn vader was waarschijnlijk toen al overleden, maar op naam van de familie kon nog een aanstelling worden geregeld. Ambten als die van portier, havenmeester en boomsluiter hadden desondanks evenzeer hun nut voor het reilen en zeilen van de stad en waren voor de houder minstens zo belangrijk. Twee ambten verdienen in dat opzicht nog enige aandacht.

²⁸⁰ NA, NDR inv.nr. 7995, f. 1r d.d. 06-07-1679.

²⁸¹ Ibidem, f. 2r-3r d.d. 11-05-1690. In de jaren negentig werden afspraken gemaakt met diverse lokale posthouders voor waarneming van het ambt.

²⁸² Na het overlijden van Jan Frederik Tromer werd door zijn weduwe gezegd dat het ambt 'Uwe Hoogheijd is competierende', zie: ibidem, f. 53r d.d. 12-11-1748. Dit werd eerder bepaald in 1745 toen de magistraat van plan was een akte van survivance af te geven voor de zoon van de graaf van Randwijck, Willem Carel Hendrick. Ook in Bergen op Zoom werd de benoeming van postmeester begin 18e eeuw inzet tussen markies en stadsbestuur, zie: *Sinte Geertruydsbronne* 5 (1927) 7; De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 80 n.43.

²⁸³ Zie ambtboek Nassause Domeinraad, uitdraai aanwezig op studiezaal Nationaal Archief. Hierin wordt Christoffel Tromer overigens abusievelijk als Christoffel Fromer opgevoerd.

²⁸⁴ SAB, OSA inv.nr. 41: NM 1720-2, f. 182v d.d. 17-11-1721.

²⁸⁵ SAB, OSA inv.nr. 14: AM 1634-1662, f. 161 d.d. 28-12-1638; het betreft Lodewijk Brantschats.

De heer van Breda beschikte, evenals de stad, over een eigen advocaat. Deze functionaris diende te waken over eventuele processen die de heer van Breda aangingen en of in zijn naam werden gevoerd. Dit ambt werd dan ook door bijna allemaal (oud-)schepenen met een juridische achtergrond bekleed.²⁸⁶ Het ambt van advocaat van Zijne Hoogheid stelde op zich niet veel voor. Er was eerder sprake van een ereambt dan een dagtaakvervulling: het traktement bedroeg twaalf gulden en twaalf veertelen (viertel) rogge. Mr. Willem Stryp was daarom vanaf 1637 tevens aangesteld als rentmeester van het weeshuis tegen een traktement van tachtig gulden per jaar, echter onder voorwaarde dat de weesvaders in dat geval hun ambt gratis zouden bekleden. Bovendien moest Stryp afstand doen van het rentmeestersambt als een van de weesvaders die functie zonder betaling wilde overnemen.²⁸⁷ Ook Stryp combineerde dus weer meerdere functies; evenzeer had dit gevolgen voor de stedelijke administratie, in dit geval van het weeshuis. Het geringe gehalte van dergelijke ambten (dit mogelijk in tegenstelling tot hun status) blijkt tevens uit de aanstelling van mr. Cornelis Damisse in 1676. Vanaf dan is namelijk de lokale stadhouder tevens advocaat van Zijne Hoogheid, al bleven de functies ieder apart bestaan. Begin achttiende eeuw was alleen nog maar sprake van waarneming van het ambt uit het oogpunt van de jaarlijkse wedde.²⁸⁸

Dit was onder zijn voorganger Bernagie ontstaan die beide ambten vanaf 1660 combineerde, al was hij in 1645 reeds eerder aangesteld als prinselijk advocaat: zelfs de lokale stadhouder deed zagezegd aan functie-cumulatie. De reden hiervoor was echter prozaïscher: de combinatie van deze twee functies had vooral een praktisch-inhoudelijke reden, net als bij de drost en schout. De stadhouder monopoliseerde in toenemende mate de bestuurlijke contacten met Den Haag (inclusief de juridische), waar de Raad van Brabant zitting hield. Zo kon hij ook beter toezicht houden op de gevoerde processen en of hier zelfs mee dreigen, want de domeinraad probeerde de teugels van zijn bestuur strakker aan te trekken. Onder Damisse ontstond vervolgens een conflict met stadsadvocaat Sintaman, waardoor de stadhouder hem zelfs uitsloot van zijn taken.²⁸⁹ Sintaman zou jarenlang niets meer te doen krijgen en klaagde hier later bitter over.

Voor het toezicht op de bezittingen van de heer in de stad was nog een aparte controleur van de domeinen in dienst. Deze was vooral verantwoordelijk voor onderhoud (inkoop van bouwmaterialen) en uitvoering (toezicht) van reparaties aan de diverse bezittingen van de heer in de stad, in het bijzonder het kasteel.²⁹⁰ De controleur voor Breda was tegelijk tevens controleur van de domeinen te Oosterhout en Dongen, ter ondersteuning van de eens hechte banden van deze vrijheid met de stad.²⁹¹ Voor het onderhoud aan de gebouwen van de baron werden bij tijd en wijle nog vele andere mensen in tijdelijke dienst aangesteld, zoals een landmeter, timmerman, metselaar, kunstschilder etc. Dit waren aparte, officiële aanstellingen (en

²⁸⁶ NA, NDR inv.nr. 7970, f. 280 e.v. Henrick Vogelsanck 'mitz sijnen ouderdom ende impotentie' ontslagen. Arnoult van Sonst (com. 19-01-1608; eed 01-02-1608) (com. 27-02-1619; eed 28-02-1619); Willem Strijp (com. 17-02-1638); Gosuinus van Bernaige (com. 27-11-1645; eed 04-02-1646); Cornelis Damissen (com. 09-10-1676; eed 28-05-1677); dr. Johan van Goor (com. en eed 30-01-1688).

²⁸⁷ SAB, OSA inv.nr. 14; AM 1634-1662, f. 107v d.d. 08-01-1638. Dit geschiedde ook want van Stryp zijn als rentmeester slechts twee rekeningen bewaard. Voor de administratie van het weeshuis maakte men vervolgens in de zeventiende eeuw tot aan 1685 gebruik van de weesvaders en regenten als administrateurs in plaats van een aparte rentmeester, zie: SAB, Archief Burgerweeshuis inv.nr. 214 e.v.

²⁸⁸ NA, NDR inv.nr. 7970, f. 309 e.v.; 12 veertelen rogge en fl. 12.-.

²⁸⁹ SAB, ingekomen stukken stadsbestuur, inv.nr. 236 d.d. 25-09-1688.

²⁹⁰ NA, NDR inv.nr. 7971, f. 180r-182r: instructie d.d. 19-11-1601.

²⁹¹ NA, NDR inv.nr. 11879.

dus geen anonieme handwerklieden die per klus werden betaald).²⁹² Voor de residentiestad Breda werd allerwegen dus nog goed gezorgd. Het traktement van de controleur bedroeg oorspronkelijk zestig gulden, maar het ambt zou in aanzien groeien in de loop van de tijd.

Uit begin zeventiende eeuw zijn achtereenvolgens de namen van Cornelis Janssen van den Bremberch en Joost Hendriks bekend. Zij waren beiden ontvanger van de granen, het kleinste van de rentmeesterschappen. Hendriks haalt in een rekest aan dat de twee functies voorheen altijd gekoppeld waren geweest. Ten tijde van Filips Willem werd Cornelis Willeborts aangesteld, wiens aanstelling onder Maurits werd vernieuwd.²⁹³ Willeborts was begonnen als klerk en bediende van raadsheer Keeremans: in 1609 was hij als blijc van dank voor zijn goede diensten benoemd tot secretaris van Oosterhout.²⁹⁴ Willeborts vroeg later dit ambt door een substituut te mogen laten bekleden, aangezien hij graag in persoonlijke dienst van Keeremans wilde blijven. Willeborts' aanzien blijkt tevens uit de verdubbeling van zijn traktement als controleur van inmiddels honderdvijftig naar driehonderd gulden. Enkele jaren later werd dit nogmaals verhoogd naar vierhonderd gulden, plus honderd gulden bij speciale ordonnantie.²⁹⁵ Een en ander reflecteert mogelijk het groeiende belang van het kasteel van Breda voor de Oranjes tijdens en na het Bestand. Cornelis werd in 1647 als secretaris van Oosterhout opgevolgd door Jacques Willeborts.²⁹⁶ De familie Willeborts was verder vooral actief in het Markiezaat in hoge functies in markgrafelijke dienst.²⁹⁷

Na de reductie werd Laurens Dryfhout aangesteld als controleur.²⁹⁸ Deze had bijzondere expertise voor dit ambt: als (meester)steenhouwer verrichtte hij in de jaren veertig diverse werkzaamheden aan openbare gebouwen in de stad in de Hollands-classicistische stijl ter verfraaiing.²⁹⁹ Als zodanig genoot hij ook een aparte aanstelling namens de domeinraad sinds 1637 tegen een jaarlijks traktement van fl. 120.-. De controleur werd daarmee opzichter en uitvoerder tegelijk. De familie Dryfhout staat te boek als een Dordts steenhouwersgeslacht en lijkt zich min of meer te hebben gespecialiseerd in de aannemerij.³⁰⁰ Bartholomeus Dryfhout, een broer, was een aannemer-architect en bijvoorbeeld opzichter bij de bouw van Honselaarsdijk; Laurens verrichtte hiervoor in 1649 eveneens werkzaamheden.³⁰¹ Dat jaar werkte hij tevens in Den Haag en het jaar daarop assisteerde hij bij de bouw van het nieuwe kwartier aan de zuidzijde van het Binnenhof.³⁰² Uit de aanstelling van Dionys van Rucphen als controleur in 1661, reeds enige decennia griffier van het leenhof, blijkt wederom de neiging tot ambtenvergaring onder de bestuurlijke elite. In zijn geval stond de benoeming tevens gelijk aan een speciale beloning; in dit geval omdat hij 'ontrent de 30 jaar deselve domeinen heeft helpen bevorderen'.³⁰³

²⁹² Zie verder NA, NDR inv.nr. 7971.

²⁹³ Ibidem, f. 73r-74r d.d. 11-04-1620.

²⁹⁴ NA, NDR inv.nr. 11885, f. 2-v: niet gedateerd maar apostille d.d. 28-04-1609. Zijn substituut was Robrecht Hulshout.

²⁹⁵ NA, NDR inv.nr. 7971, f. 186r d.d. 07-02-1623.

²⁹⁶ NA, NDR inv.nr. 11885, f. 3-4 d.d. 24-07-1647. Willeborts werd vanwege de politieke reformatie in 1653 afgezet; zijn opvolger diende zeshonderd gulden per jaar aan hem uit te keren, zie: ibidem, f. 7 e.v.

²⁹⁷ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 303.

²⁹⁸ NA, NDR inv.nr. 7971, f. 409r-401v d.d. 06-11-1637.

²⁹⁹ Brekelmans, 'Aanzien en luister van de stad Breda', 160.

³⁰⁰ Meischke e.a., *Huizen in Nederland*, 137.

³⁰¹ Volgens het ambtboek van de domeinraad was Bartholomeus Dryfhout vanaf 1645 controleur van het Noordeinde.

³⁰² NA, NDR inv.nr. 995, f. 115-v d.d. 14-06-1653.

³⁰³ NA, NDR inv.nr. 7971, f. 76r-77r d.d. 28-08-1661.

Dit gold tevens voor de benoeming drie jaar later van stadhouder mr. Goswinus van Bernagie. Na zijn dood in 1676 volgde de benoeming van Laurens Boudins, de latere schepen, wiens weduwe hertrouwde met de daaropvolgende controleur Gosuin van Bernagie. De familie Bernagie hield zo langere tijd greep op het ambt. Later in de achttiende eeuw zou van hem - en tevens post ante van Dryfhout - worden gezegd dat zij niet als controleur waren aangesteld geweest, maar slechts als 'opziender van sheeren werken.'³⁰⁴ In 1733 heette het dat de controleur eigenlijk opzichter was 'van s'heeren werken, huijsen, gebouwen, landerijen, bossen, heijden, en vroenten.'³⁰⁵ Inmiddels waren de inkomsten uit het ambt opgelopen naar fl. 850.-.

Een en ander vormde de opmaat tot de creatie in 1765 van de functie van opzichter der gebouwen. Een dergelijke strijd omtrent iemands juiste titulatuur toont reeds dat statusonderscheid ook tussen ambtenaren onderling een gevoelige kwestie was. Gosuin van Bernagie probeerde dan ook herhaaldelijk verwoed aan te tonen welke verdiensten hij allemaal wel niet voor het domein had gepleegd waaruit blijkt dat hij zijn nieuwe functiebenaming in wezen als een degradatie beschouwde.

Conclusie

De Bredase regenten vormen geen klassiek patriciaat in de zin van de besten en de rijksten van de stad.³⁰⁶ De bijzondere achtergrond als heerlijke stad, gekoppeld aan haar ligging in Staats-Brabant, zorgde voor een sterk bestuurlijke inslag onder de elite: ambten waren overwegend hun middel van bestaan. Tegelijkertijd bevorderde dit sterk de instroom van buitenstaanders, aangezien de ambtsbegeving veelal buiten de stad om werd gepleegd. Deze ambten verschaften de zogenaamde importregenten, mede vanwege hun superieure sociale status, tevens gemakkelijker toegang tot de magistraatsrangen. Hierdoor werd men van ambtenaar tot ambtsdrager. Het primaire belang lag desalniettemin bij het eerste getuige de veelvuldige dynastievorming, speciaal onder de heerlijke ambten. Ook de weinige regentenfamilies uit Breda bleken deze nodig te hebben ter behoud van hun maatschappelijke positie.

De ontwikkeling van een regentendom binnen het stedelijk patriciaat werd, vanwege de politieke instabiliteit die resulteerde in een religieuze divisie onder de burgerij, vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw structureel ondermijnd. Dit kwam mede omdat de schepenen niet zozeer een getrouwde afspiegeling van de burgerij waren, als wel een bestuurlijk instrument van de heer van Breda. Dientengevolge waren de regenten als sociale groep diffuus: een amalgaam van buitenstaanders (adel en hoge ambtenaren), burgerlijk patriciaat (kooplieden) en brede burgerij (middenstanders). Regent-zijn in Breda was voor menig een dan ook geen logisch gevolg van een interne bestuurlijke carrière, maar hoogstens een tussenfase in het leven van beroepsbestuurders - al dan niet afkomstig uit de stad - of van lokale neringdoenden. Dit bleef ook na 1637 het geval. Regenten ontgroeiden zodoende maar moeizaam hun rol van louter politieke elite.

De sterk bestuurlijke inslag onder de regenten in de generaliteitslanden maakte hen in de eerste plaats functionarissen: de politieke elite ter plaatse was in feite een afgeleide hiervan. Bovendien hadden zij een bestuurlijke elite boven zich te dulden namens de (lands)heer. Daarbij ging het minder om de inhoud van de functie (die-

³⁰⁴ Ibidem, f. 251r-253v.

³⁰⁵ Ibidem, f. 251r.

³⁰⁶ Vergelijk: Van Deursen, *De last van veel geluk*, 144-146.

nend of uitvoerend), als wel de status en het inkomen die het de functionaris verschaften. De rol van patronage bij verwerving was bovendien te groot om te zeggen dat bureaucratische expertise er werkelijk toe deed; van grootschalige fraude als consequentie daarvan, kan daarentegen ook weer niet worden gesproken. De bureaucratie vorderde ondertussen gestaag: taken veranderden, met als belangrijkste gevolg groeiende competentiegeschillen, en er kwamen meer functionarissen bij. Van professionalisering was in zoverre sprake dat het feitelijke werk vaak door geoefende substituten of assistenten werd verricht, die daarom vaak als opvolger werden benoemd. Dit verschaften de functionarissen op zijn beurt tijd en ruimte om zich tussendoor aan de politiek te wijden.

.

Tussen Oranje en Spanje

Hoofdstuk 8

Gezins- en familielevens

De elites te Breda ondergingen in de loop van de tijd grote wijzigingen qua structuur en samenstelling. Niet alleen was er door de politieke omstandigheden weinig standvastigheid onder de groep regenten, ook oude families hadden moeite stand te houden. De tweedeling binnen het patriciaat tussen een politieke elite enerzijds en een sociaal-economische elite anderzijds had belangrijke consequenties voor wat betreft de sociale omgang in de stad. Een van de weinige constanten daarbinnen vormde het eigen gezins- en familielevens en hieraan verbonden rituelen. De plaats van het gezin en ieder lid daarbinnen was hier in belangrijke mate aan gekoppeld. Tegelijk bracht dit een zekere spanning met zich mee voor wat betreft individuele wensen. Terwijl de familie er was voor de continuïteit, streefden sommige gezinsleden soms ook alleen hun eigen geluk na.

Begin

Doop

Het leven van ieder individu bestaat uit een aantal rituelen of passages die elk belangrijk zijn voor de verdere levensloop. De doop was in de eerste plaats een teken van ontvangst van het nieuwe leven in de kerkelijke gemeenschap. Daarnaast speelden familiebetrekkingen reeds aan het begin van het leven een grote rol. Door de hoge kindersterfte was het van belang de doop zo snel mogelijk na de geboorte te laten plaatsvinden: doopgetuigen werden daarom met zorg en ruim vantevoren gekozen. Voor de peter en meter zocht men altijd binnen een zeer kleine kring van naaste bloedverwanten - een van de (schoon)ouders en een zus of broer - of een enkele keer een hoogwaardigheidsbekleder, met wie men bevriend was of wiens patronage men zocht. De rol van de familie blijkt behalve uit de aanwezigen, verder vooral uit de naamgeving. Het kind kreeg meestal de naam van grootouders, andere familieleden of de peter mee. De variëteit aan voornamen in de vroegmoderne tijd was mede daardoor meestal niet erg groot. Behalve een plechtige gebeurtenis, was de doop ook nog een feestelijke aangelegenheid. Een kind kon een zilveren present in de vorm van een schaal of kom, een beker of 'telioor', lepels of vorken cadeau krijgen. Sommige hiervan, met name de telioren, worden vaak vermeld in boedelinventarissen. Zeldzamer waren in dat opzicht doopkleden. In de kamer waarin zij stierf werd bij kastelein Anna de Maubus onder andere 'een witten doopdweijl ge-

traliet met een goude kantje' aangetroffen.¹ Behalve enkele andere memento's, bewaarde zij daar tevens een stuk eenhoorn dat zij menigmaal hopen op verlossing zal hebben vastgeklampt - 'omme in twijfel' staat er dan ook keurig tussen haakjes achter geschreven.

Soms trad ook het stadsbestuur op als collectief bij de plechtigheid, al werd het dan bij de doop zelf uit praktische overwegingen door een of twee personen vertegenwoordigd. Zo stond de stad peter over een dochter van drossaard Bentinck, Maria, bij welke gelegenheid in 1679 de vader een zogenaamde pillegift van drieduizend gulden in geld of de waarde in zilverwerk werd gegund.² Burgemeester mr. Willem van Bergen die de stad zou vertegenwoordigen bij de doop op zijn landgoed in het Overijsselse Diepenheim arriveerde echter één dag te laat, waardoor de plaats van de stad bij de doop werd ingenomen door een broer van de drossaard, sergeant-majoor Hendrik Bentinck.³ Deze onfortuinlijke misser zou de stad uiteindelijk nog duur komen te staan, want op aandrang van de andere burgemeester mr. Pieter van Luchtenberg zou de pillegift (mogelijk ter compensatie voor deze misser) nog hoger uitvallen: richting de vierduizend gulden.⁴ Hoe hoger de status van de boreling, hoe groter de gift die werd gezocht of aangeboden. Drossaard Van den Wijngaarden schonk de katholieke kerk in 1586-7 uit dankbaarheid drie gulden en één stuiver voor zijn jongstgeborene plus diens gewicht in rogge.⁵ Omgekeerd besloot de magistraat in 1649 bij de geboorte van een kind van drost Van Aerssen één of twee zilveren voorwerpen te maken voor een pillegift ter waarde van vijfhonderd gulden, waarbij het cadeau desgewenst vijftig tot honderd gulden duurder mocht uitvallen.⁶ Een dergelijke gelegenheid vertelt ons soms ook iets over iemands achtergrond. Zo was op een kind van drossaard Bernuy door de stad Delft een lijfrente gevestigd: hier had hij tenslotte enige tijd als hoveling van Maria van Nassau verbleven en was het kind hoogstwaarschijnlijk ook geboren.⁷ Ook andere hoge functionarissen als de gouverneur konden een pillegift van de stad verwachten.⁸

Voor Breda was het van groot belang met zijn belangrijkste bestuurders namens de domeinraad op goede voet te staan. De connectie met de familie Huygens begon al in 1596 toen op 4 september van dat jaar de stad peter stond over Christiaans tweede zoon Constantijn, samen overigens nog met de Raad van Brabant en Justinus van Nassau. Bij de doop zelf werd de stad gerepresenteerd door de vrouw van burgemeester Godevaart Montens; als doopgeschenk werd door de bekende zilversmid Elias Marcus 'eene silvere vergulde schale' gemaakt ter waarde van fl. 217.-.⁹ In 1657 bood de magistraat zijn gunsten aan bij de aanstaande geboorte van een kind van griffier Buysero.¹⁰ 'Ick vinde mij opt hoochste verobligeert en verbonden over soo grooten eere en genegentheijdt' schreef deze in dank terug, 'met versekeringe dat bij alle occasien altijt sal trachten omme dese eere ende vrundtlijcke aanbiedinge naer mijn uijtterste vermogen met alle goede offitien ende diensten te verschuldigen'. En daar was het de stad uiteindelijk om te doen: patronage. Enige weken later werd het kind van Buysero geboren en toepasselijkerwijs Elisabetha *Bredana*

¹ SAB, Schepenbank boedeladministratie inv.nr. 3: nummer 2.

² Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 97 vermeldt abusievelijk fl. 300.-.

³ SAB, OSA inv.nr. 34: NM 1678-1683, f. 186 d.d. 29-07-1679.

⁴ Ibidem, f. 243 d.d. 11-09-1679.

⁵ Van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 79-80.

⁶ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 192 d.d. 02-05-1649. Het eventuele eindresultaat staat niet vermeld in het uitvoerige overzicht van Van Rijen red., *Zilver en zilversmeden* (p. 239-326).

⁷ SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 535.

⁸ SAB, OSA inv.nr. 37: NM 1695-1702, f. 54-v d.d. 18-02-1697: een stuk zilver ter waarde van 24 à 2500 gulden.

⁹ SAB, OSA inv.nr. 546: stadsrekening 1596, f. 224v.

¹⁰ SAB, OSA inv.nr. 227: brieven stadsbestuur 1655-7, brief Buysero d.d. 15-11-1657.

gedoopt.¹¹ Een dergelijke vernoeming naar de benefactor was niet ongebruikelijk. Kolonel Famars, over wiens dochter de magistraat van Bergen op Zoom peter stond, noemde haar *Bergina*.¹² Op haar beurt kreeg de stad soms ook openlijke sollicitaties tot het peterschap, zoals door Govert van Brakel, procureur bij de Raad van Brabant.¹³ Met de geboorte van kinderen werd dus reeds in hoge mate politiek bedreven.

Wie zou denken dat het peterschap louter een elitaire aangelegenheid was komt bedrogen uit. Aan het eind van de zeventiende eeuw werd in de stad een drieling geboren, een redelijk zeldzame gebeurtenis. Ter ondersteuning van het gezin werd de magistraat peter en stond vijftig gulden af.¹⁴ Een klein half jaar later werden nog eens vier rijksdaalders ter verdere ondersteuning gegeven.

Opvoeding

Over het wezen van het kind-zijn in de vroegmoderne tijd is reeds veel geschreven, met als voornaamste conclusie dat het kind als individu pas langzaam werd ontdekt. Wie portretten van kinderen uit de zestiende of zeventiende eeuw bekijkt, ziet inderdaad vooral nog miniatuurvolwassenen.¹⁵ Een en ander heeft uiteraard te maken met het feit dat we niet naar gewone kinderen kijken maar naar kinderen van de elite. Als zodanig zijn zij omgeven met deugden en attributen en bovendien in een of ander fantasiekostuum afgebeeld. Veel aanwijzingen voor een eigen leef- en leerfase, een jeugd vol lering en vermaak ter onderscheiding van en in voorbereiding op het latere volwassen-zijn, bevatten schilderijen (maar ook documenten) meestal niet.¹⁶ ‘Wij sijn alle geheel wel te pas ende ons kleijntien daer u.e. af begeert te weten wort geheel kloeck ende vet ende een groot contentement voor ons allen’, schrijft Cornelis van Aerssen op een keer.¹⁷

Juist de gezondheid van kinderen was van het grootste belang omdat zij tot hun twaalfde levensjaar groot gevaar liepen door allerlei ziekten vroegtijdig te komen overlijden. Dit hoge sterftetal verklaart tevens waarom ze meestal zo anoniem blijven. De latere schepen Vredevorst van Dalem was in zijn jonge jaren ‘met vremde siecte’ besmet maar overleefde dit gelukkig. Wie zou verwachten dat alles rozengeur en maneschijn was, komt eveneens bedrogen uit. Eind zeventiende eeuw werd althans één Bredase schepen ernstig vermaand door de magistraat voor zijn onorthodoxe huishouding.

De heren van de magistraat zijn ter ore gekomen hoe dat dr. Govert van Alphen en zijn huisvrouw, dagelijks de voorkinderen van de voorsz. Van Alphen seer onbehoorlijk ende qualijck sijn tracterende, sluijtende deselvige naeckt ende ongecleedt sijnde op de solder, latende deselve honger lijden ende in vuillicheit vergaen.¹⁸

¹¹ Ibidem, brief Noirot d.d. 10-12-1657.

¹² HCHM, Stedelijke Secretarie inv.nr. 40: d.d. 06-06-1628 en 07-08-1628.

¹³ SAB, OSA inv.nr. 220: brieven stadsbestuur 1607-13, litt. 49 d.d. 20-09-1607.

¹⁴ SAB, OSA inv.nr. 36: NM 1688-1695, f. 91 d.d. 22-08-1690; f. 104v d.d. 22-01-1691. Voor een vergelijkbaar geval in Dordrecht waar een drieling in 1648 dertig gulden kreeg, zie: Frijhoff e.a., *Geschiedenis van Dordrecht*, II, 91.

¹⁵ Bedaux en Ekkart, *Kinderen op hun mooist*.

¹⁶ Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht*; Roberts, *Through the keyhole*.

¹⁷ NA, Archief Van Aerssen van Voshol, inv.nr. 238: brief aan Jacob Cats, niet gedateerd (wrs. uit 1632).

¹⁸ SAB, OSA inv.nr. 37: NM 1695-1702, f. 25v-26 d.d. 16-04-1695.

Onhandelbare kinderen worden door wanhopige ouders ten einde raad soms opgesloten in een donkere kast of kamer, maar zelden leidde hun bestaan tot zulke extreme toestanden. De magistraat zag zich dan ook genoodzaakt als een soort kinderbescherming te interveniëren. Opmerkelijk, want particuliere zeden waren normaliter het terrein van de kerkentucht; Van Alphen was bovendien lidmaat. Waarschijnlijk speelde bij deze ongebruikelijke interventie een rol dat hij oud-schepen was en de stadsbestuurders zich zorgen maakten om hun eigen imago: ook zij werden kennelijk door omstanders hierop aangesproken. In Bergen op Zoom werd in het begin van de zeventiende eeuw schepen Jan Joachims zelfs tijdelijk uitgesloten van de raadsvergaderingen, omdat hij zich 'in zijnen houwelijkken staet ende echte' misdragen had.¹⁹ Door hun zichtbaarheid verkeerden regenten dus onder grotere druk van de buitenwacht.

Dergelijke familieproblemen als bij Van Alphen waren mogelijk het gevolg van het veel vaker voorkomende 'samengesteld gezin', een overigens nog nauwelijks onderzocht fenomeen.²⁰ Het hoge sterftepercentage maakte dat door ouders vaak werd hertrouwd, waardoor 'voor- en naekinderen' zeer gebruikelijk waren. De effecten van het bestaan van stiefkinderen op het gezin, bijvoorbeeld in de vorm van emotionele achterstelling, zijn moeilijk aantoonbaar, maar het bovenstaande voorbeeld wijst in elk geval op het bestaan van problemen in die richting. Wegens het vigerend erfrecht in Breda (en Brabant) werden dergelijke kinderen later ook financieel verschillend behandeld.²¹

Over particuliere opvoedmethoden valt verder nauwelijks iets te zeggen. Bepalend in menig opzicht was de volgorde van geboorte en het geslacht. Hoewel minder belangrijk dan bij de adel, hadden de oudste kinderen beslist een streepje voor. Rentmeester van de armen Jacob van Vechelen maakte in zijn testament speciale provisijs om ervoor te zorgen dat zijn oudste zoon Johannes zijn studie zou kunnen vervolgen.²² Een dergelijke bevoordeling betekende in zijn geval een uitzonderlijk uitgebreide regeling omtrent de nalatenschap van al zijn kinderen, opdat niemand in financieel opzicht tekort werd gedaan.²³ Dergelijke provisijs in testamenten komen vaker voor: ieders positie was gelijk, maar niet elkaars kansen. Wanneer de eerstgeborene jong stierf, kreeg de eerstvolgende van hetzelfde geslacht meestal dezelfde naam mee. Dit gold ook in het geval van het echtpaar Van Vechelen, die eerder een dochter Cornelia en een zoon Johannes hadden gehad die beiden jong waren overleden.

Uiteraard was de hoop gevestigd op de oudste zoon om het geslacht, in elk geval in de mannelijke lijn, te continueren. Maarten Kip had voor zijn enige zoon Abraham niet voor niets de survivance van het drostambt van Oudenbosch en het oostkwartier van het markiezaat van Bergen op Zoom verworven. Hij besloot in 1710 hem dit alvast als prelegaat te geven voor diens verdere ontwikkeling en carrière: 'dit voordeel doe ik hem, in hoop, dat hij mijnen eenigen zoon zijnde, het hoofd ende stam van mijn famillie soudén connen werden.'²⁴ Als *pater familias* van een voor-aanstaande familie, diende de zoon te zijner tijd duidelijk de tradities van de familie te waarborgen. Wederom diende hem dit niet persoonlijk te worden aangere-

¹⁹ HCHM, Stedelijke archieven Bergen op Zoom, inv.nr. SA 37: f. 143v d.d. 10-11-1608.

²⁰ Whyman, *Sociability and Power*, 112.

²¹ Kappelhof, 'Zaken doen over grenzen heen', 149.

²² Joannes studeerde theologie en werd later predikant, zie: Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*, 704 (nr. 5287).

²³ SAB, ONA inv.nr. 198, f. 44v-46v d.d. 27-10-1666.

²⁴ NA, Collectie Taalman-Kip inv.nr. 14: testament d.d. 22-12-1710. Zie ook: SAB, OSA inv.nr. 598 akte 160. De survivance had hem fl. 7.500.-. gekost.

kend bij een latere verdeling van de boedel; ook zijn drie zussen genoten in dat opzicht bepaalde voorrechten. Zo kreeg eentje de mondelinge opdracht enkele legaten te plegen waarover zij aan de anderen geen verantwoording hoefde af te leggen. Er werd onderling tussen de kinderen dus zoveel mogelijk gelijkheid betracht. Als Abraham het ambt zou waarnemen en dochter Hester was ondertussen weduwe geworden, dan diende hij aan haar een jaargeld van driehonderd gulden te geven. In zijn geval zou de opzet lukken, maar het leven werkte niet altijd mee. Ook schepen Johan Meyers 'recommandere specialijk dat mijnen soon sal werden gedaen ter studie (soo hij daertoe bequaem bevonden wordt).'²⁵ De twee toezinders, oudschepen Johan van Alphen en predikant Johan Schuler, kregen als taak hem hierin later te onderhouden. Zoon Rogier overleed echter reeds op minderjarige leeftijd te Dordrecht.²⁶

Familienormen- en waarden speelden dus een belangrijke rol in de opvoeding - soms tot op het niveau van politiek-bestuurlijk gedachtengoed toe.²⁷ Dit blijkt ook herhaaldelijk uit erfenissen. Bijzondere erfstukken als juwelen en bedden maar vooral familieportretten werden vaak apart gehouden en aan familieleden doorgegeven. Zij stonden symbool voor de eigen dynastieke continuïteit. Bedden waren behalve kostbare bezittingen eveneens duidelijk goederen met een overdrachtelijke waarde, zoals in het geval van Catharina van Eertrijk aan haar voorzoon Jan van Campen.²⁸ Er waren meer ouders die bedden, al dan niet met 'hooftpeluwe', als onderdeel van de uitzet aan hun kinderen doorgaven.²⁹ Voor de zoon van drost Bernuy werd eerder aan een militaire carrière gedacht. Uit het sterfhuis kreeg hij behalve het beste paard een bijzonder erfstuk, dat voorlopig nog wel aan iemand anders in bewaring werd gegeven: 'een rappier met een versilverde gevest poignae-rt, hengel ende riem gebourduert, het cruijs vande rappier met schuijnse voren'. Uit de verdere uitgaven blijkt duidelijk dat hij werd opgeleid als vaandrig: hij bracht het in elk geval tot kapitein van een compagnie voetknechten in dienst van de Staten.³⁰ Willem Maurits Bernuy trouwde uiteindelijk met een dochter van de gouverneur van Geertruidenberg, Adriaan Meganck. Hofconnecties - Louis Meganck was raad - zullen hierin ongetwijfeld een rol hebben gespeeld; overeenkomstig hun status werd dit huwelijk dan ook in Den Haag voltrokken. Ook de gelijknamige zoon van schepen Michiel du Blioul diende enige tijd als soldaat in de compagnie van drossaard Van Haastrecht.³¹

Wat waren nu in zijn algemeenheid de aspiraties van regenten voor hun kinderen? Eigen afkomst bleek daarin vaak maatgevend. Willem Beens, afkomstig uit de brede burgerij en pas later in zijn leven regent, deed rond 1600 diverse onroerendgoed transacties ter financiering van de opleiding van zijn zoon Franchois tot schoenmaker.³² De gelijknamige zoon van oud-burgemeester Pieter van den Broeck had het ambacht van droogscheerder geleerd, maar in 1595 vond zijn vader het noodzakelijk dat Pieter erop uit trok 'om de spraecke te leren ende om voirder experientie

²⁵ SAB, ONA inv.nr. 199, f. 35-36v d.d. 17-04-1670.

²⁶ SAB, ORA inv.nr. 546, f. 184 d.d. 25-06-1688.

²⁷ Wagenaar, 'Early fragments of Dutch administrative theory'.

²⁸ SAB, ONA inv.nr. 34, f. 26 d.d. 02-05-1613: 'een groot bedde met zijn toebehoorte'.

²⁹ SAB, ONA inv.nr. 34, f. 2-3v d.d. 30-05-1609: 'eene eerlijcke cleedinghe met een goet bedde met zijn toebehoorte ende vuytsetsele' (lakenkoper Peeter Joosten van Ghilse); SAB, ORA inv.nr. 519 f. 52-3 d.d. 03-04-1620: 'bedde, hootpoluwe, maeltijt (bruiloft), cleedinge' (boomsluiters Adriaen van Bergen).

³⁰ SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 535.

³¹ SAB, ORA inv.nr. 526, f. 192-3: d.d. 27-04-1629.

³² SAB, ORA inv.nr. 498, f. 92v d.d. 11-04-1597; ibidem, f. 268v d.d. 14-11-1598; ibidem, inv.nr. 499, f. 133v d.d. 08-01-1600.

van saecken te mogen verkrijgen.³³ Een dergelijke formulering komt vaker voor in de procuraties van het stadsbestuur, bijvoorbeeld enige jaren later voor zoon Goris van tienraad Jan Matthys Dirven, eveneens droogscheerder.³⁴ Na een bepaald ambacht te hebben geleerd, werd de opvoeding elders afgerond met als bestemming koopman te worden. Ook in testamenten werd zoveel mogelijk bepaald kinderen naar hun 'staat' (dat wil zeggen hun stand, wat zij gewend waren) op te voeden. Zoals velen bepaalde brouwer en schepen Goris Janssen van der Wien in zijn testament in 1657 omtrent de opvoeding van zijn kinderen dat deze dienden te leren lezen en schrijven, om vervolgens in een handwerk te worden opgeleid.³⁵

Aan het eind van de zeventiende eeuw was in dat opzicht nog weinig veranderd. Notaris Paulus van Heusden liet vastleggen dat de overlevende ouder voor de twee dochters diende te zorgen (in elk geval tot hun 25e levensjaar), dat wil zeggen 'doende deselve middelertijt leeren lezen en schrijven en die voorts bestellende op soodanigen hantwerck, hanteringe exercitie ofte coopmanschap daertoe eenieder meijt en bequaem sal schijnen wesen omme daarmede eerlijck door die werelt te connen geraken'.³⁶ De hoofdrichting van ieders toekomst lag weliswaar min of meer vast, daarbinnen bestond gelegenheid tot zelfontplooiing. De latere schepen Huybrecht Sprong liet begin zeventiende eeuw al ruimte om in te spelen op de individuele talenten (bekwaamheid) van zijn kinderen. In zijn geval volgde ook nog een goedbedoeld, maar iets zeldzamer advies voor de overlevende ouder: 'ende voorts te wijsen, wegen, leeren ende traicteren gelijk een goede vader oft moeder heuren kijnderen schuldich is ende behoort te doen'.³⁷ De ouderlijke macht kon tenslotte soms, zoals later in het geval van dr. Govert van Alphen, omslaan in onmacht. Het nageslacht diende in hoofdzaak zelfstandig in zijn of haar levensonderhoud te kunnen voorzien. Onder de eigen elite van de stad bleek vooral sprake van een middenstandsmentaliteit.³⁸

Onderwijs

Leren lezen en schrijven was de eerste stap op weg naar ieders onafhankelijkheid. Tot hun tiende levensjaar volgden jongens en meisjes hetzelfde onderwijs in de kleine of Duytsche school, waar in de moedertaal de basisvaardigheden werden bijgebracht. Hierna hing het verdere verloop sterk af van de opvattingen en mogelijkheden van de ouders.³⁹ Voor de jongens was er in elk geval de Latijnse school. 'De jeucht is alhier altijd wel geleeraard geworden so inde griekse als latijnse taal-en, en door de magistraat met geleerde mannen voorsorgd', schrijft Broekhuizen in zijn geschiedenis van Breda.⁴⁰ Sinds 1581 was er tevens een Franse school in de stad gevestigd, eerst in een schuur naast de Latijnse school. Pas na enkele jaren kwam zij op eigen benen te staan. De animo vanuit de burgerij zal op dat moment overigens niet groot zijn geweest: in 1583 telde de stad slechts vierhonderd gezins-

³³ SAB, ORA inv.nr. 817, f. 11v-12.

³⁴ Ibidem, inv.nr. 819, f. 148-v.

³⁵ SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 953: testament d.d. 1657

³⁶ SAB, ONA inv.nr. 336, f. 142v (op het jaartal 1686 na niet nader ingevuld).

³⁷ SAB, ONA inv.nr. 34, f. 36-v d.d. 02-05-1613.

³⁸ Vergelijk: Groenveld, 'C'est le pere', 63.

³⁹ Roberts, *Through the keyhole*, 100-101; 107.

⁴⁰ MS Broekhuizen, hoofdstuk 14. In 1665 verscheen onder de titel *Leges et statuta scholae trivialis Bredanae* een overzicht van de dagelijkse lessen en gebruikte boeken.

hoofden.⁴¹ Over de scholing te Antwerpen van de latere Bredase schepen Joachim Gillis, werd door zijn moeder gezegd dat ‘die gaet dagelijcx ter lessen ende neemt tselve seer ter herten hopende dat hij eer lange sijn franschois, sijferen ende scrijven sal vast hebben ende mede wat iettaliaens ende spaens sal cunnen.’⁴² Voor de Antwerpse elite golden, gezien de handelsbasis met het zuiden, duidelijk hogere standaarden.

In de Politieke Ordonnantie van 1597 was onder meer bepaald dat er geen school mocht worden gehouden (of kinderen te leren) in de stad door personen tenzij met toestemming van de magistraat. Boeken ‘de christelijke religie contrarierende’ mochten niet worden gebruikt.⁴³ Het leerlingenbestand van de sinds 1590 protestantse Latijnse school te Breda halveerde bijna in het eerste kwart van de zeventiende eeuw: van minder dan vijftig scholieren in 1599 naar 27 in 1616. De school stond voortaan onder supervisie van een rector aangesteld door de stedelijke overheid, in plaats van het kapittel. Katholieke ouders stuurden met het doorzetten van de stedelijke reformatie hun kinderen in toenemende mate naar katholieke bijscholen bij voorbeeld te Princenhage waar godsdienstvrijheid was.⁴⁴ Overigens blijkt nog in 1604 dat men omgekeerd op de Latijnse school in Breda niets wilde weten van gewetensdwang: in alle klassen zou de christelijke catechismus worden geleerd ‘als ’t de ouders begeeren’. Met andere woorden, dit hoefde dus niet.⁴⁵ Vier van de 27 leerlingen in 1616 waren regentenzonen: Sebregt Sgraeuwen, Dionisius Piggen, Willem Snellen en Christiaan Beens, waarvan de twee laatsten ook zelf later regent zouden worden.⁴⁶ Van enige jaren later zijn nog enkele andere namen bekend: Govert van Alphen (later schepen en secretaris van de stad), Gerard Huybrecht de Wyse (later koopman) en Jan Bacx (zoon van rentmeester Adriaan, later schout van Princenhage) die ongeveer twee jaar lang gezamenlijk de school bezochten.⁴⁷ Een zoon van predikant Cornelis Hanecops zat in deze jaren eveneens op de Latijnse school en klaarblijkelijk niet zonder succes: ‘die van zeer goeden geest ende neirsticheijt is, ende hem totte studien met eenen grooten vlijt is begevende’.⁴⁸ Ter verdere aanmoediging besloot de magistraat hem honderd gulden te geven plus nog eens jaarlijks eenzelfde bedrag ter ondersteuning van zijn studie theologie, in de hoop dat hij wanneer hij deze afgerond had voor de stad beroepen kon worden.⁴⁹ Predikanten waren ook elders dikwijls alumni van de eigen stad.⁵⁰

Breda was, kortom, goed voorzien van scholen: behalve een Duytsche school voor de jongsten, tevens nog een Latijnse school voor gevorderden en een Franse school. Op de Franse school in de stad was sinds begin zeventiende eeuw apart onderwijs ingesteld voor jongens en meisjes, die voortaan ook apart naar huis werden gestuurd: de jongens vertrokken uit voorzorg een half uur eerder.⁵¹ Ook meisjes konden na hun tiende daarmee nog doorleren, al was scholing niet voor iedereen weggelegd wegens de heffing van schoolgeld. Tevens waren er nog de kloostergemeenschappen. De ‘religieuze jouffrouwen’ van St. Catharinadal hielden er sinds

⁴¹ Nauwelaerts, *De oude Latijnse school*, 21-22 spreekt van burgers. Vergelijk: Kappelhof, ‘De Bredase bierbrouwerijen’, bijlage 1.

⁴² Degueldre, *Inventaris Jan Gillis*, 13.

⁴³ NA, NDR inv.nr. 7979 f. 9r-10v.

⁴⁴ Nauwelaerts, *De oude Latijnse school*, 56.

⁴⁵ Ibidem, 47.

⁴⁶ Ibid., 49 (zie tevens bijlage VIII aldaar).

⁴⁷ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 237v-238r d.d. 24-11-1625.

⁴⁸ SAB, OSA inv.nr. 221: brieven stadsbestuur 1614-24, litt. 116: notulen magistraat 12-07-1621.

⁴⁹ In het overzicht van Noordbrabantse studenten van Bots e.a. staat geen overeenkomstig persoon vermeld, zie p. 343.

⁵⁰ Zie voor Bergen op Zoom: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 204.

⁵¹ Nauwelaerts, *De oude Latijnse school*, 51.

halverwege de zestiende eeuw een eigen Franse school op na. Dochters van de gegoede burgerij en adellijke juffers werden hier in de kost gedaan en uitgebreid onderwezen.⁵² Het leerlingental bedroeg tussen de twintig en dertig; de inkomsten hieruit konden goed worden gebruikt, want het klooster was na 1590 op uitsterven gezet. In elk geval tot 1625 was er nog goede aanloop uit Holland, Zeeland en andere gebieden maar in mindere mate de stad zelf: 'ende [hen] in alles leeren ende instrueren.'⁵³ In hun schoolhouden lijken de nonnen, zoals van hen te verwachten valt, aan de strenge kant geweest.⁵⁴ Tevens waren er na 1590 nog katholieke privé-scholen, zoals die van Ma Cousine in de Visserstraat. Zij gaf les in Nederduits, Frans, spraakkunst, rekenen en schrijven plus onderricht in goede manieren. Haar cliëntèle bestond uit de gegoede katholieke kringen: zij had mogelijk tien tot twintig leerlingen, waarvan sommigen ook in de kost waren.⁵⁵ Er waren, kortom, legio mogelijkheden in de stad; haar overbuurman was notabene een Waalse schoolmeester.

Uiteraard zorgde het Spaanse interregnum voor de nodige veranderingen. De jezuïeten openden een school in de stad met aanvankelijk twee en later drie klassen. Een hoge doorgang van leraren bevorderde het onderwijs echter niet: desondanks werd dit naar een hoger niveau getild dan tot dan toe; het leerlingenbestand bedroeg maximaal zeventig.⁵⁶ Het grotendeels wegtrekken van de burgerij zal de behoefte aan onderwijs daarentegen sterk hebben beperkt.

Met de reductie van 1637 wijzigde de situatie zich andermaal. Hervorming van het bestaande onderwijs was belangrijk, maar in de praktijk stuitte men inmiddels tevens op particuliere belangen. In 1623 was in de stad namelijk een gilde van schoolmeesters opgericht, een van de vroegste voor de Republiek.⁵⁷ De reformatie van het onderwijs te Breda was tot dan toe verre van volledig geweest: de magistraat had iedereen betrekkelijk vrij gelaten.⁵⁸ Nu wachtte de hernieuwde uitdaging van de stedelijke- en politieke reformatie. In 1641 kwam het vanwege de magistraat tot een 'Schoolordre' voor de lagere en Franse scholen (met latere instemming van de heer van Breda) - bijna vijftien jaar voordat deze van overheidswege in 1655 voor de generaliteitslanden werd afgekondigd.⁵⁹ Dit was vermoedelijk een reactie op eerdere klachten van de kerkenraad.⁶⁰

Er mocht niet uit boeken worden onderwezen 'de christelijke religie contravenierende', het ochtend- en avondgebed werd afgesloten met het onze vader plus het voorgeschreven gebruik daarbij van 'den gewoonlijcken nederlantschen catechismus.'⁶¹ Breda kende al een schoolreglement vanaf 1597 met invoering van het ochtend- en avondgebed, evenals dat op zaterdagmiddag de kinderen de tien geboden en de twaalf geloofsartikelen werden voorgelezen.⁶² De catechismus was destijds nog niet verplicht gesteld. De 'disordre' (en het gevaar) was toen ook groter

⁵² Sponselee-De Meester, *Het norbertinessenklooster*, 41-42.

⁵³ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 102: niet gedateerd.

⁵⁴ Kappelhof, 'Vrouwen buitenshuis', 56.

⁵⁵ Hupperetz, *Het geheugen van een straat*, 108.

⁵⁶ Nauwelaerts, *De oude Latijnse school*, 56-62.

⁵⁷ Ibidem, 55 n.66.

⁵⁸ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 204-213.

⁵⁹ Roosenboom, *De dorpsschool in de Meierij*, 45-55. De uitspraak van deze auteur (op grond van een artikel van De Haas) dat het in het gebied van de Generaliteit in Den Bosch voor het eerst tot een vorm van onderwijsreglementering kwam in 1630 (later gevolgd in 1640), verhoudt zich daarmee niet met de situatie in Breda.

⁶⁰ NA, NDR inv.nr. 8015, f. 5r-v. Dit document wordt blijkens het recueil op 1642 gedateerd, maar 1641 lijkt aanmerkelijk.

⁶¹ NA, NDR inv.nr. 8015, f. 1r-4r: d.d. 24-01-1641.

⁶² SAB, OSA inv.nr. 11: AM 1603-11, d.d. 07-07-1604.

geweest dan religie alleen: 'dat in geene scholen partijdige superstitieuse lichtverdige off amoreuse boecken [worden gebruikt] waerdeur de joncheijt soude mogen gecorrompeert werdden.'

Aangezien de aanstelling van schoolmeester-kosters in de baronie in handen van de heer van Breda was (aan wie zij een eed van getrouwheid moesten afleggen), werd ook dit aspect van de stedelijke reformatie afgezwakt ondanks een geldig verbod op katholieke schoolmeesters- en schoolvrouwen na 1650.⁶³ Er bestond bijvoorbeeld al gauw onduidelijkheid of de begijnen, tenslotte religieuzen, wel een eed aan de wereldlijke overheid mochten afleggen: de proost vroeg vooralsnog om uitstel daarvan.⁶⁴ Predikant Renesse, mede namens de kerkenraad, drong ondertussen aan op een strengere schoolordre, en wel een volgens de bepalingen van de Synode van Dordrecht. De magistraat hield echter de boot af en vroeg de kerkenraad zelfs een resolutie over een voorgenomen commissie hieromtrent naar Den Haag uit zijn akteboek te schrappen.⁶⁵ Het is goed mogelijk dat de magistraat probeerde het heft in eigen handen te nemen, beseffende dat strengere maatregelen in het verschiet lagen: één van de belangrijkste bepalingen uit het reglement van 1655 was tenslotte een verbod aan katholieke schoolmeesters om school te houden.⁶⁶ Evenals in Den Bosch werd daarentegen aan katholieke schoolmeesters te Breda voldoende ruimte gelaten.

De predikanten klaagden dan ook tevergeefs over de activiteiten van 'de paepsche scholen ende onderwijsinghe vande jonghe jeucht in boecken ende hantwercken etc in het nonne clooster ende bagijnhoff, te meer dewijl de droevighe vruchten daarvan alle daghe, meer ende meer worden geproeft'.⁶⁷ Zij doelden hiermee op een apart fenomeen uit die tijd: kindroof. Recent was een ouderechtpaar uit Antwerpen naar Breda gekomen voor 'vrijheijt van consciëntie, ende executie vande waere religie'. Een dochter van hen was daarentegen

door persuasie vande bagijnen, ofte eenighe van dien, alsoo zij in t'bagijnhoff haer hantwerck gingh leeren, tegens wille vande ouders ende noch minder jarigh zijnde, wech gegaen ofte liever wechgevoert is nae Antwerpen. Dat door beleijt van kloppen ende qwesels (daer onder de papen speelen, die hier bijcans alle daghe incomen, ende seer dickwils s'nachts verblijven, tot merckelijcke ondienst van godts kercke) oock verscheijden kinderen int het arm kinderhuijs gedebaucheert ende weghgelopen zijn.

De waarheid lag wellicht genuanceerder maar de begijntjes stonden hoe dan ook onder toenemende druk. In een rekest klaagden de overige schoolmeesters in de stad dat de begijnen het schoolhouden helemaal niet nodig hadden voor haar inkomsten 'sonder ons het broot uijt den mont te nemen, daer wij vrouwe ende kinderen op moeten houden.'⁶⁸ Pure broodnijd dus. De activiteiten van de begijnen bleken overigens wel op een hele bijzondere manier toen zij werden gemaand 'op haar hof een bequame gelegentheijt te maken daar de kinderen haer genoth mogen doen', of er anders voor te zorgen dat deze hun behoeften niet deden in de nabij gelegen St. Annastraat.⁶⁹

⁶³ Hallema, 'De schoolmeester-koster in de Baronie'. Zie verder: NA, NDR inv.nr. 7989 f. 9 e.v.

⁶⁴ NA, NDR inv.nr. 8015, f. 30 e.v.

⁶⁵ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-52, f. 104 d.d. 21-09-1643.

⁶⁶ Roosenboom, *De dorpsschool in de Meierij*, 52.

⁶⁷ NA, NDR inv.nr. 8015, f. 5r.

⁶⁸ NA, NDR inv.nr. 8015, f. 37r. Het document is ondertekend door Nicolas Cousin, Margrita Cousin, Adam Loren, Coenrard Leijdssterre, Marcus Laets, Hendrick van der Dill en Adriaensken Buijsen.

⁶⁹ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 132 d.d. 10-07-1645.

In reactie op de klachten van gereformeerde zijde werd de begijntjes het schoolhouden wel verboden, maar tevergeefs.⁷⁰ In de tweede helft van de zeventiende eeuw namen zij de eerdere rol van de nonnen van St. Catharinadal over, zo lijkt het. Cornelia van Dalem, kleinkind van een katholieke schepen, werd blijkens rekeningen uit de weeskamer begin jaren vijftig op het begijnhof ondergebracht.⁷¹ Behalve een jaar mondkosten en onderhoud, werd voor haar uit de ouderlijke nalatenschap tevens schoolgeld betaald plus geld voor boeken, papier, inkt en andere kleinoden. Op het eind van de zeventiende eeuw was het begijnhof nog immer een bolwerk van 'paapse bijscholen'.⁷² Uit de notulen van de kerkenraad blijkt herhaaldelijk dat er in de tweede helft van de zeventiende eeuw nog meerdere paapse bijscholen in de stad aanwezig waren, waaronder een in de Nieuwstraat.⁷³ In 1660 was tevens een nieuwe katholieke school opgericht - 'tot droefheijt van veele eerlijke lieden' - onder Teteringen bij Molengracht.⁷⁴ Waarschijnlijk gaven tevens klopjes onderwijs⁷⁵: zij waren in elk geval in behoorlijke mate in de stad aanwezig.

De blijvende aanwezigheid van katholieke scholen blijkt tevens uit iets anders. In 1652 werd boekdrukker Jacob Seldenslag in de magistraat ontboden. Hem werd door stadhouder Buycx een boekje getoond, getiteld *Cleyn cabinet der christelijken wijsheijt*. Volgens het titelblad was deze katholieke catechismus door hem te Breda gedrukt in 1647. Seldenslag ontkende dit nochtans: hij beschikte niet over het gebruikte lettertype. Hij vertelde dat het boekje te Antwerpen was gedrukt door Christoffel Jegers, die hem dat had verteld en tevens gevraagd had of hij enige exemplaren wilde afnemen om te verkopen. De oplage bedroeg ongeveer vijfhonderd stuks waarvan de Bredase boekdrukker er nog vijftig à zestig in voorraad had; in tegenspraak tot het titelblad - klaarblijkelijk een zetfout - was het bovendien reeds tien jaar eerder gedrukt (in 1637 dus)!⁷⁶ Zijn ontboezemingen, die een interessant licht werpen op de Noord-Zuid contacten in de boekhandelsector, konden niet voorkomen dat de stadhouder werd gelast de resterende exemplaren in te nemen.

De Latijnse school was weliswaar eind 1638 hersteld maar leed geruime tijd een kwakkelend bestaan.⁷⁷ In hoeverre religie hierin een rol speelde, is niet duidelijk. Rond 1650 zaten er op de Latijnse school in elk geval nog niet-gereformeerden. Dit valt af te leiden uit een bepaling van de magistraat dat de jongeren en studenten wier ouders van gereformeerde religie zijn (kennelijk gold dat dus niet voor iedereen), werden geacht op zon-, feest- en bededagen voor en na de middag met hun meesters ter kerk te gaan.⁷⁸ Hiervoor diende nog wel de 'bovenplaetse' in de kerk te worden geappropriëerd. Voor het overige bezochten katholieken uit Breda de Latijnse scholen van Brecht, Turnhout en Hoogstraten in de Zuidelijke Nederlanden.⁷⁹ Verlies van klandizie van delen van het patriciaat werd nog eens verergerd doordat in elk geval de weeskinderen van regenten hun opleiding deels vaak buiten

⁷⁰ Ibidem, inv.nr. 14: AM 1634-62, f. 236v d.d. 13-03-1651.

⁷¹ SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 820.

⁷² SAB, Archief Kerkenraad, inv.nr. 7: notulen 1695-1709 d.d. 20-06-1699.

⁷³ SAB, Archief Kerkenraad, inv.nr. 3: notulen (1642) 1658-1672 d.d. 12-01-1661.

⁷⁴ Ibidem, d.d. 10-01-1660.

⁷⁵ Monteiro, *Geestelijke maagden*, 88-99.

⁷⁶ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 265-6 d.d. 20-06-1652. Zie ook: Van den Oord, 'De boekdrukkunst', 244.

⁷⁷ Nauwelaerts, *De oude Latijnse school*, 62 e.v.

⁷⁸ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 211-212 d.d. 29-08-1650.

⁷⁹ Nauwelaerts, *De oude Latijnse school*, 73.

de stad genoten; het is aannemelijk dat dit ook voor een deel van de overige (wees)kinderen gold.

Eventuele vorderingen met betrekking tot het lager onderwijs te Breda in deze cruciale jaren werden overschaduwd door de oprichting van een Illustre School in 1646. Illustre scholen vormden in wezen een verlenging van de Latijnse school ter voorbereiding op een universitaire studie.⁸⁰ Deze opleiding ‘voor de adellijcke ieucht’ was vooral een prestigeobject van Frederik Hendrik wier bestaan kunstmatig werd gerekt tot 1669. Met het opengaan van de grenzen na 1648, trokken de meeste studenten er al gauw weg. Pas eind zeventiende eeuw werd de eens eminente positie van de Latijnse school weer hersteld door toedoen van de heer van Breda. Een speciale heffing bij de verpachting der molens, die aanvankelijk voor de Illustre School bestemd was geweest, werd vanaf 1693 besteed aan de wederopbouw van de Latijnse school.⁸¹

In het overwegend katholieke Breda speelde religie dus een zeer voorname rol in zowel opvoeding als onderwijs. Zeer fraai zijn enkele brieven uit 1620-21 van Dirk Wachmans, telg uit een Bredaas regentengeslacht. Over deze zestienjarige jongen schreef de vader dat hij hem

van joncx aen ter scholen geghaen hebbende, ende redelijck wel sprekende de franchoische sprake, naerdatt men dezelve alhier inde scholen leert, oock wel schryvende soo u edele bij desen zijns selven gheschreven brief cont speuren, ende dat ic geerne sage dat ick hem ergerincx buijten slants conde bestellen bij luijden met eeren die een ooghe op hem hadden, ende daer hij onder comandement stondt.

In eerste instantie probeerde zijn vader hem in de Zuidelijke Nederlanden als ‘schrijfjongen’ in een rekenkamer (griffie) of ‘goed borgershuijs’ (koopman) te plaatsen. Het werd echter Amsterdam, waar een van de familieleden een bekend koopman was. Bij zijn pleeggezin leefde hij aanvankelijk in continue angst vanwege zijn katholieke geloof. Zo moest hij onwelkome vragen beantwoorden van zijn meester omtrent zijn afwijkend gedrag op vastendagen (vermoedelijk tevens op de katholieke). Gekerkt werd er ’s nachts uit gevaar voor ontdekking, wat doet vermoeden dat de jongen overdag wel niet altijd even fit zal zijn geweest. Indien hij toch ‘anders’ wenste te kerken raadde zijn meester hem de waalse of lutherse kerk aan, iets wat dan vooral zijn talenkennis ten goede zou komen! Met het groeien der jaren werd Dirk echter alleen maar geloofsvaster. Wel waren zijn kleren ondertussen dusdanig versleten door het vele buitenlopen in weer en wind ‘dat ick mij schier schame bij ijemanden van kennisse daarmede te comen’. Aangezien hij eerstdaags op de beurs zou worden geïntroduceerd, vroeg hij daarom tevens geld voor nieuwe kleren.⁸²

Religie als opvoedkundig element is mede daarom zo belangrijk omdat het juist voor families een bolwerk van vastigheid was in onzekere tijden, waarmee zij in belangrijke mate hun eigen identiteit vormgaven. Als er één instituut was dat zich namelijk verzette tegen de kerk van de reformatie, dan was het de familie met haar eigen tradities en waarden.⁸³ De doop-, trouw- en begraafgegevens vertellen in dat opzicht maar slechts de halve waarheid: zij bieden voor wat betreft Staats-Brabant in elk geval geen ruimte voor al te veel determinisme omtrent de religieuze gezind-

⁸⁰ Van Berkel, *Isaac Beeckman*, 137-138.

⁸¹ Nauwelaerts, *De oude Latijnse school*, 87 e.v.

⁸² SAB, dorpsarchief Princenhage inv.nr. 90 (omslag III-a): brieven d.d. 03-04-1620, 28-04-1620 en 09-06-1621.

⁸³ Briggs, *Communities of Belief*, 275.

heid van families. Een duidelijk voorbeeld hiervan levert bijvoorbeeld griffier Adriaan Havermans. In 1639 trouwt hij met Johanna van Aerssen, een dochter van Jacques van Aerssen. Het huwelijk wordt gesloten in Rijswijk als teken van de sjiëke Haagse connecties. Later in 1641 zal de griffier getuige zijn bij de doop van één van de kinderen (Emmerentia) van drossaard Cornelis van Aerssen in de Grote Kerk te Breda, samen met schepen Isaac Noirot. De acht eigen kinderen van het echtpaar Havermans worden tussen 1640 en 1651 keurig gedoopt in dezelfde kerk, waarvan eentje (Jean) speciaal in de avondpredikatie: zo op het eerste gezicht lijkt er dus niets aan de hand.⁸⁴ Adriaan sterft zelf in 1653 op 46-jarige leeftijd als de meeste van zijn kinderen nog vrij jong zijn. Wat volgt, is desalniettemin opvallend: drie volwassen zoons trekken later in de Zuidelijke Nederlanden het klooster in; twee dochters trouwen katholiek te Antwerpen, van wie een van de kinderen later weer geestelijk dochter wordt.⁸⁵ Qua geloof kon het onder de Bredase elite, ook later in de zeventiende eeuw, dus nog beide kanten op: het katholieke gedachtengoed was voor de stedelijke elite geen kwestie van uitsterven.

Hoe religie de opvoeding wezenlijk beïnvloedde blijft desondanks in de meeste gevallen duister. Schepen Govert van Alphen legde de toekomst van zijn kind in 1652 als volgt vast in zijn testament:

dat de langstlevende ons te saemen kindt, soo wij door godes des heeren genadigen zegen bij den anderen noch een souden mogen comen te verwecken, eerlijcken ende wel, ende dat inde waere christelijcke gereformeerde religie, sal moeten opbrengen, onderwijsen off doen onderwijsen, tot sijnen mondigen dage toe, laetende t'selve oock middelertijt ter scholen gaen, ende wel leeren lesen ende schrijven.⁸⁶

Dergelijke specifiek religieuze bepalingen omtrent de opvoeding van kinderen zijn vrij zeldzaam: in slechts twee andere gevallen komt ze onder regenten voor - één protestant (Snellen) en één katholiek (Bernagie). Dat binnen de stad uitoefening van het geloof zorgde voor een permanente scheiding der geesten, blijkt tevens uit meerdere opmerkingen dat zowel kinderen als volwassenen tijdens het school- of kerkgaan gedurende de zeventiende eeuw werden nageroepen door andersgezinden.⁸⁷ De klachten wezen overigens immer in dezelfde richting: protestanten werd op deze wijze getreiterd door katholieken. Men wist elkaar te vinden. Binnen een maand na de overgave van Geertruidenberg in 1593 nam de magistraat aldaar maatregelen tegen het feit 'dat eenige persoonen hen dagelijcx vervoirderen deen den anderen met woirden ende anderssins te iniureren om het feijt oft stuck vande

⁸⁴ Veilinghuis Bubb Kuyper te Haarlem verkocht in zijn Auction Sale no. 32 (23-25 May 2000) inv.nr. 3936 een familieregister van de families Van Aerssen en Van Nuijsenborch van Zuidewijn, grotendeels bijgehouden door Johanna van Aerssen. Hieruit zijn destijds door mij aantekeningen gemaakt waaraan deze gegevens zijn ontleend.

⁸⁵ Jacob Havermans (1640-1683/4) doet op 25 augustus 1663 zijn intrede in het klooster St. Michiels te Antwerpen, waar hij waarschijnlijk de naam Bernardus aanneemt; Gerrit Havermans (1643-?) doet op 5 maart 1664 zijn intrede in het klooster van de lieve vrouwe broers te Mechelen (karmeliet), waar hij waarschijnlijk de naam Gerardus aanneemt; Lancelot Havermans (1644-1680) doet op 1 januari 1664 zijn intrede in het klooster van St. Michiels, waar hij waarschijnlijk de naam Macarius aanneemt; Catharina Maria Havermans (1641-1700) trouwt in 1670 met jonkheer Theodorus van Nuijsenborch, heer van Zuidewijn in de kapel van St. Marten in de kerk van St. Michiels te Antwerpen, waar de ceremonie wordt geleid door haar broer Bernardus; Maria Havermans (1649-1717) trouwt in 1692 met jonkheer Louis de Clar Schilborst, heer van Rombij in de St. Jacobskerk in Antwerpen. Ter verdere onderstreping van deze gegevens zijn van diverse familieleden uit de tweede helft van de jaren zeventig zestien brieven bewaard gebleven in Utrecht in de archieven van de apostolische vicarissen van de Hollandse Zending, zie: Bruggeman en Kortelever, *Apostolische vicarissen Hollandse Zending*, 214 (Bernardus en Macarius); 264 (Macarius, Gerardus en mevrouw).

⁸⁶ SAB, ONA inv.nr. 198, f. 58v-61 d.d. 27-07-1652.

⁸⁷ SAB, Archief Kerkenraad, inv.nr. 2: 1640-1643, 1645-1658, f. 191 d.d. 01-02-1648; ibidem, inv.nr. 3: (1642) 1658-1672 d.d. 12-01-1661.

religie'.⁸⁸ De omgangsoecumene zou in deze regio in het algemeen een zaak van lange adem worden.

Opleiding

Naast de meer standaardelementen als leren lezen en schrijven en eventueel vervolgonderwijs, betekende cognitieve opvoeding van kinderen uit de stedelijke elite vaker wel dan niet het volgen van een beroepsopleiding. Dit kon voor jongens een studie zijn of iets meer op de praktijk gericht, waar ook meisjes wel degelijk voor in aanmerking kwamen. Beroepservaring speelde vooral een rol bij vrije beroepen als apothekers of handwerkslieden in het algemeen. In de ambtelijke sfeer zorgde zij nogal eens voor het doorgeven van ambten van vader op zoon. De secretaris van de stad Willem Hanecops verzocht in 1642 wegens zijn gevorderde leeftijd (inmiddels was hij 67 jaar oud) en 'swacheijt sijnen lichaems' te mogen worden opgevolgd door zijn oudste zoon Jacob. Die was weliswaar in 1625 uit de stad gevlucht maar er geboren en getogen:

professie doende vande gereformeerde religie, hem christelijk draegende ende wel bekend, oock datten selven Jacop Hanecop sijn vader langen tijdt inde bedieninge der voorsz. secretarije getrouwelijck geassisteert, en met grote eere hem inde rechten en practijcke gequeten heeft.⁸⁹

Wat wil nu het geval? Volgens de Bredase geschiedschrijver Van Goor dient vanaf 1637 Jacob Hanecops (en niet zijn vader Willem) als secretaris van de stad te beschouwen, echter ten onrechte naar nu blijkt.⁹⁰ De samenvloeiing van vader en zoon maakt het wegens een gebrek aan een besluit moeilijk exact te zijn omtrent deze aanstelling, maar pas vanaf 1643 is er sprake van Jacob als de secretaris.⁹¹ Naar aanleiding van de brief van Willem werd wel besloten de griffier voortaan 'voor sijne besoignes' en 'voor 't lesen vande processen' jaarlijks fl. 150.- te geven.⁹² Het doorgeven van allerlei ambten van vader op zoon bleek vrij standaard. Door de wisselende politieke omstandigheden gold dit alleen juist niet voor het schepenenambt; voor de zonen van regenten moesten dus andere voorzieningen worden getroffen.

Een daarvan was universitaire studie. Die werd voor de top van de politieke elite in Breda in de tweede helft van de zeventiende eeuw weliswaar gebruikelijker, maar geenszins standaard. Het was ook lang niet voor iedereen financieel weggelegd; er moesten zelfs vaak aparte voorzieningen voor worden getroffen. Herhaaldelijk werden kinderen, in verzoeken om geldelijke ondersteuning van stadswege, geprezen. Dr. Cornelis van Nieuwenhove had via zijn vrouw drie beneficië op kerkelijke goederen geërfd. In een verzoek uit circa 1620 wijst hij erop hoe door de oorlog al zijn bezittingen door de vijand waren geconfisqueerd en hij nu de toekomst van zijn kinderen enigszins veilig probeerde te stellen door de beneficië gedeeltelijk op hen over te laten gaan. Zijn zoon schepen dr. Eduard van Nieuwenhove schreef in een later verzoek dat zijn eigen zoon Dudley 'out ongeveer derthien jaren, naer

⁸⁸ RAT, Stadsbestuur Geertruidenberg, inv.nr. 12: ordonnantieboek 1593-1625 f. 4v-5r d.d. 22-07-1593. Zie voor Bergen op Zoom: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 155-156.

⁸⁹ SAB, OSA inv.nr. 224: brieven stadsbestuur 1640-3, brief magistraat aan de prins d.d. 14-08-1642.

⁹⁰ Van Goor, *Beschrijving*, 248.

⁹¹ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-52, f. 93 d.d. 27-06-1643.

⁹² Ibidem, f. 83 d.d. 07-11-1642.

sijnen ouderdom (sonder roem gesproken) soo inde latijnse tale, als andere oeffeningen groote progressen doende' was.⁹³ De weduwe van de Bergse schepen en stadsdokter Arnoldus Victor deed al evenzeer een beroep op het stadsbestuur van haar woonplaats voor ondersteuning. Zoon Johannes Anthony was inmiddels gevorderd tot student in Leiden; zijn studiekosten werden voor de helft gedragen door een beurs van de vrouwe van Warmond.

Ook Brabant kende in die tijd een vrij uitgebreid stelsel van studiebeurzen maar dan van overwegend katholieke signatuur. Dit was een produkt van de Contrareformatie en met name in de Meierij een groot succes.⁹⁴ In het geval van mevrouw Victor trof ze het geluk dat de beurs voor haar net zo open stond 'als voor geboren Hollanders ofte Westvrijesen'. Het mocht echter allemaal niet baten: de familie kon de overige kosten niet dragen, reden waarom zij het stadsbestuur vroeg medelijden te betonen en met geld van deze 'armen student tot een rijckgeleerden predicant te brengen'.⁹⁵ Gerardus Vlemincx, deken van de Bredase kerk, stichtte in 1591 een beurs voor Bredase studenten aan het Leuvense college 'Het Vercken'. De beurs bedroeg oorspronkelijk fl. 250.- ter ondersteuning van vijf studenten.⁹⁶ In tegenstelling tot de meeste andere beurzen, die speciaal waren bedoeld voor ondersteuning van arme studenten en scholieren, blijken in de praktijk juist meer welgestelde families hiervan gebruik te hebben gemaakt.⁹⁷ Uit bovenstaande voorbeelden blijkt deels waarom: gegoede Brabantse families beschikten klaarblijkelijk niet over de benodigde financiële middelen om hun (oudste) kinderen naar de universiteit te sturen. Maurits stichtte na jaren van onderhandelen met het Bergse stadsbestuur in 1602 voor studenten vier beurzen ten behoeve van studenten in de theologie, filosofie of medicijnen, iets dat hij overigens niet deed met betrekking tot Breda.⁹⁸ Voor Westbrabantse studenten bestond in Leuven tevens een aparte studentenclub: deze congregatie voor de baronie werd vlak na de Vrede van Munster opgericht. Twee belangrijke bundels over de geschiedenis ervan, bewaard in het archief van de familie Van Lanschot, zijn helaas al sinds enige decennia zoek.⁹⁹ Wel is een klein boekje bewaard gebleven met de grondregels in het Latijn.¹⁰⁰ De club is opgericht door Johannes van den Broeck, stellig een telg van dit bekende Bredase katholieke regentengeslacht.

Een vervolg op een studie in de vorm van een educatieve vormingsreis naar het buitenland – de zogeheten *peregrinatio* – was een zeldzaamheid. In de tweede helft van de zestiende eeuw wilde Johan van den Corput zijn 'cleyn verstant' in Italië, Griekenland en verder weg ontwikkelen en koos hij voor een buitenlands avontuur, evenals zijn broer Hendrik.¹⁰¹ De Van de Corputs waren een van de belangrijkste Bredase families uit dit tijdvak. Enkele anderen van de zestiende-eeuwse regenten waaronder mr. Willem Martini hadden in het buitenland gestudeerd, maar dat was destijds geen luxe omdat er in de Nederlanden geen goed hoger onderwijs voorhanden was. Daarin pasten ook de diverse 'natio's germanicae' met hun humanistisch gedachtengoed: het buitenland vormde in zekere zin een must voor Brabantse

⁹³ NA, NDR inv.nr. 7976, f. 163r.

⁹⁴ Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*, 31-34.

⁹⁵ HCHM, Notarieel archief, inv.nr. 6 akte 184 (f. 191) d.d. 01-03-1617. Zie over hem: Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*, 732 (nr. 5539).

⁹⁶ *Tax.* (1916) 281-284.

⁹⁷ Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*, 25.

⁹⁸ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 203-204.

⁹⁹ Jeurgens, *Inventaris familie Van Lanschot*, 34.

¹⁰⁰ SAB, Collectie Varia: inv.nr. 642.

¹⁰¹ Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*, 10-11.

families uit diverse sociale lagen.¹⁰² Ook in Breda was de universitaire vorming in de zestiende eeuw nog hoog geweest, ten teken van de voorspoedige economische en sociale ontwikkeling. Later zou de animo echter gaan dalen. Mr. Willem Snellen, die in 1628 lid was geweest van de rechtsuniversiteit van Orléans, stuurde er eveneens zijn zoons naartoe. Stadssecretaris Cornelis Dirven kondigde in 1634 een reis naar Frankrijk aan, in het kader waarvan hij zijn testament opstelde.¹⁰³

Slechts één schepen leefde zich later in de zeventiende eeuw aan een heuse *Grand Tour*: mr. Engelbert Graswinkel.¹⁰⁴ Dit was hij min of meer aan zijn stand verplicht, afkomstig als hij was uit een deftige Haagse en Delftse familie. Voor de Bredase regenten waren dergelijke buitenlandse verblijven beslist te hoog gegrepen. Uit de late zeventiende-eeuw stamt wel het opmerkelijke verzoek aan de Bredase magistraat van Gijsbert van Ghils om naar Zwitserland te gaan 'ende [naar] andere plaetsen ende landen te vertrecken om t'landt te besien'.¹⁰⁵ Behalve dat Gijsbert van eenvoudige komaf was, is zijn gekozen reisdoel al evenzeer uitzonderlijk. In de eerste plaats omdat het reizen naar het buitenland meestal een concreet doel diende (vaak taalbeheersing) en niet om er de toerist uit te hangen, en in de tweede plaats omdat Zwitserland toen nog niet op het programma van de Grand Tour stond. De Alpenpassen waren vooral een noodzakelijke hindernis om Italië te bereiken; pas in de tweede helft van de achttiende eeuw zou Zwitserland in dat opzicht een zelfstandig reisdoel worden.¹⁰⁶

Ondanks ruimere mogelijkheden voor de stedelijke elite kwamen niet alle kinderen even goed terecht. De vele zorg die werd besteed aan opvoeding, onderwijs en scholing liet onverlet dat hun lot vaak onvoorspelbaar bleef. Jeugdige onbezonnenheid of overmoed kon fatale gevolgen hebben. Gedurende eind jaren veertig, begin jaren vijftig werd Breda wegens de aanwezigheid van de Illustre School geteisterd door een reeks gewelddadige incidenten. Behalve een extra opvoedingsinstrument voor regentenzonen van binnen en buiten de stad, waaronder ook de zoon van Anthony van Hilten, secretaris van de Staten van Utrecht, bleken schermlessen en het dragen van degens een gevaarlijke combinatie. De schermmeester hield zijn pupillen niet onder controle (er werd veel over hem geklaagd) en ook leden van de regentenfamilies Bernagie en Snellen raakten bij steekpartijen betrokken. Advocaat Johan van Bernagie pleegde in 1658 vermoedelijk doodslag met een degen op Esaias Gibbs, zoon van kapitein-luitenant Gibbs, maar de schuld werd door hem vakkundig afgeweerd (ten dele op zijn compaan Cornelis van Houten): niet alleen had niemand gezien wie de wonden had toegebracht, tevens werden die door medische experts als niet dodelijk geoordeeld.¹⁰⁷ Zoon Bartholomeus van burgemeester Willem Snellen werd notabene door de schermmeester zelf op 23 juni 1651 in het Valkenberg 'seer deerlijck ende gevaerlijck gequetst'. Hiermee was voor de burgemeester de maat vol, 'want en hebbe anders geen oogenmerck, als mijn familie voor meerder ongeluck te preserveren'.¹⁰⁸ De schermmeester werd in december 1651 ontslagen, waarbij de burgemeester er zijn verwondering over uitsprak dat

¹⁰² Van Uytven e.a., *Geschiedenis van Brabant*, 347.

¹⁰³ SAB, ONA inv.nr. 75, f. 28-29v d.d. 28-03-1634.

¹⁰⁴ Niet te verwarren met een eerdere 'neef' Graswinkel die Hugo de Groot hielp als zijn secretaris bij het schrijven van *De Iure belli*, zie: Van Westrienen, *De Groot Tour*, 57.

¹⁰⁵ SAB, ORA inv.nr. 832, f. 69v-70 13-11-1696. Gijsbert was een zoon van Johannes en Maria van Heusden.

¹⁰⁶ Westrienen, *De Groot Tour*, 112-117; Fleming, *Killing dragons*.

¹⁰⁷ NA, NDR inv.nr. 7984 f. 95 e.v. De kwestie bracht tevens een conflict tussen de magistraat en de Raad van Brabant, die het eerdere vonnis uiteindelijk teniet deed; idem, f. 138r-v en f. 139.

¹⁰⁸ NA, NDR inv.nr. 7989, f. 203 e.v.

deze nog immer door sommigen op handen werd gedragen terwijl zijn zoon notabene ‘van achteren’ (dus op lafhartige wijze) was neergestoken.¹⁰⁹

Over de opvoedkundige waarde van de Illustre School uitte zich tevens predikant Renesse in een aantal brieven aan Constantijn Huygens sr, wiens zonen hij tijdelijk in Breda onder de hoede had. Hij kreeg het van alle kanten zwaar te verduren: de professoren, de studenten, de vertrekken, zijn eigen onderkomen en de beide pupillen;

het [doel]wit mijner vijanden is, het collegie installigh te maecken, andere af te schricken van hier te komen, ende die hier zijn allesints te degousteren, ende alsoo mij bij hare hoogheden te disgracieren, als onbequaem om regent te zijn, dan zal men sigh aen Renesse hebben ghewroken, ende een ander op het hooghaltaer gheset.¹¹⁰

Renesse trok zich niet verbazingwekkend reeds in 1649 teleurgesteld terug als regent van het college. De ontstane golf van geweld in Breda was aldus van tijdelijke aard, maar ongelukken ontstaan door jeugdige onbezonnenheid zaten immer in een klein hoekje. Jacobus Planten trok er op zaterdag 2 augustus 1681 op uit met de twee oudste zonen van stadhouder Damisse, voorzien van een met hagel geladen roer. Door onvoorzichtig handelen ging het geweer af, waarbij Jacobus Damisse in de rechterschouder werd getroffen: vier uur later was hij dood. De stadhouder probeerde de kwestie buiten de normale procedures (extraordinaris ter arbitrage van de schepensbank) af te handelen, maar werd hierin niet-ontvankelijk verklaard en de gedaagde werd van enige schuld vrijgesproken.¹¹¹

Degenen die hogerop wilden komen door middel van zelfstudie konden met name terecht in de vrije beroepen. Dit was het terrein van sociale stijgers uit de stedelijke middengroepen en minder voor ontwikkelde families. Met kunde en toewijding kon het individu op deze terreinen soms meer bereiken dan met patronage alleen, al was het laatste beslist bevorderlijk en vaak onontbeerlijk. Voor hun succes waren vrije beroepsbeoefenaren bijvoorbeeld mede afhankelijk van het sociale gehalte van hun cliëntèle. De toekomst hoefde zich ook niet specifiek tot Breda te beperken. Diegenen met Haagse connecties zochten het hogerop in de ambtenarij en weer anderen nog verderweg. De koloniale handel bood hier wellicht de beste perspectieven. De zeventiende en achttiende eeuw was het tijdvak van de grote handelsondernemingen der Verenigde Oostindische- en Westindische Compagnie. Opnieuw blijkt hier slechts ruimte voor min of meer gevestigde Bredase families als Damisse en Bernagie of bijvoorbeeld de regentenfamilie Drabbe uit Bergen op Zoom. Ook zij ontsnapten niet aan het grote overzeese avontuur en hun wereld strekte zich dientengevolge uit van Curaçao, via Kaap de Goede Hoop naar Hougli aan de voet van de Himalaya. Schepen Damis Janssen zag voor een van zijn zoons, Peter, een toekomst in de Oost weggelegd. In 1656 stond hij nochtans borg voor duizend gulden bij een bewindhebber van de Kamer Middelburg van de VOC, Franchois van der Beke.¹¹² Deze was voor dit bedrag bereid geweest de positie van Peter als opperassistent op het schip “Lowijse” (de Henriette Louise) te onderschrijven. Ondanks de grote omvang van het VOC-archief, valt niet veel meer te achterhalen dan dat het schip inderdaad op 28 oktober van dat jaar in Batavia aan-

¹⁰⁹ Zie verder ook: Gietman, ‘Eer en geweld’.

¹¹⁰ UBL, Collectie Handschriften inv.nr. Hug 37, litt. 22 d.d. 15-02-1647.

¹¹¹ SAB, ORA inv.nr. 112, f. 111 d.d. 01-10-1681.

¹¹² SAB, ORA inv.nr. 536, f. 30 d.d. 07-04-1656.

kwam. Het meest opmerkelijke daarvan was nog wel dat het met minder dan zeven maanden daarmee een relatief snelle reis achter de rug had, want gemiddeld duurde zo'n uitreis negen maanden.¹¹³ Hoe het verder met Peter afliep is niet bekend, maar het ontbreken van nadere gegevens duidt allicht op een vroege dood - in deze contreien geen ongebruikelijk scenario.¹¹⁴ Toch lijkt met hem de kiem gelegd voor een langdurig verblijf van de familie in Azië. Een zoon van stadhouder Cornelis Damisse, Johan, werd fiscaal van Kaap de Goede Hoop; een zoon van deze, Hendrik, was koopman te Batavia en later werkzaam als administrateur van het graanmagazijn in het kasteel; diens zoon Joan Hendrik was op zijn beurt sinds halverwege de achttiende eeuw onderkoopman in Bengalen.¹¹⁵ Een jongere broer van schepen Jacob Drabbe vertrok in november 1650 eveneens als onderkoopman/opperassistent naar Azië.¹¹⁶ Om fortuin overzee te maken moest men in de eerste plaats zelf niet onbemiddeld zijn en in de tweede plaats, in het geval van Brabant, over Zeeuwse connecties beschikken.¹¹⁷

Het koloniale leven stond weliswaar bekend om zijn snelle promotiemogelijkheden maar was voor sommigen tevens een vlucht voor schandalen dichterbij huis.¹¹⁸ Dit verklaart vermoedelijk ook het verblijf van leden van de Bredase regentenfamilies Wachmans en Bernagie in de West eind zeventiende eeuw, al bieden in beide gevallen de weinige bekende gegevens geen afgerond beeld. Ondertussen had de WIC meer noordwaarts de kolonie van Nieuw-Nederland gesticht. Ook hier, aan de Hudson, bleken Bredanaars hun mannetje te staan. Adriaan van der Donck die er tot een belangrijk bestuurder zou opklimmen, kwam uit Breda.¹¹⁹ Zijn grootvader was niemand minder dan turfschipper Adriaan van Bergen (naar wie hij was vernoemd), terwijl een ander familielid hofmeester was geweest van Willem van Oranje.¹²⁰ Eind jaren veertig nog keerde Van der Donck tijdelijk naar zijn geboortestad terug voor familiezaken. Eenmaal terugggekeerd in de Nieuwe Wereld, zou Adriaan in 1655 een zeer belangrijke beschrijving nalaten van de kolonie in wording.¹²¹ Toen was overzee reeds een andere man aan de macht gekomen die eerder om gezondheidsredenen de Caraïben tijdelijk was ontvlucht. In 1645 trouwde hij te Breda met een dochter van de Waalse predikant Bayard.¹²² Zijn naam: 'Pierre' of Pieter Stuyvesant.

¹¹³ *Dutch-Asiatic Shipping*, II, 122-123.

¹¹⁴ Peters, *In steen geschreven*.

¹¹⁵ Van hem zijn enkele brieven bewaard gebleven uit de factorij Hougli in de Gangesdelta - een van de buitenposten van het koloniale rijk tegen de grens van de Himalaya - gericht aan zijn neef Rombert Melchior, stadhouder van de drossaard en latere burgemeester van Breda in de tweede helft van de achttiende eeuw. Het hele familienetwerk werd toen (in 1772) gemobiliseerd om de carrière van Joan Hendrik te redden, nadat hij door kuiperijen in de politieke raad van Bengalen op een zijspoor was beland. Hierbij had hij volgens eigen opgave maar liefst zeventigduizend gulden verloren in graancontracten; tevens was hij verbitterd geraakt over zijn perspectieven - hij was inmiddels 59 jaar oud en al 22 jaar lang blijven steken in de rang van onderkoopman. Zie: BHIC, Collectie Pels-Rijcken, inv.nr. 1963.

¹¹⁶ BHIC, Collectie Pels-Rijcken, inv.nr. 26: memoriaal Drabbe d.d. 06-11-1650.

¹¹⁷ Gaastra, 'Zeeuwen in de VOC'.

¹¹⁸ Kooijmans, *Vriendschap*, 284 en verder hoofdstuk 16.

¹¹⁹ Jacobs, *Een zegenrijk gewest*, 93.

¹²⁰ Shorto, *Nieuw Amsterdam*, 116-117.

¹²¹ Jacobs, *Een zegenrijk gewest*, hoofdstuk 1.

¹²² Shorto, *Nieuw Amsterdam*, 180-181.

Beschikking

Vrijages

Na de jeugd wachtte een volgende belangrijke fase: adolescentie en het huwelijk. Jongens en meisjes werden zowel binnen als buiten het gezinsverband (weliswaar grotendeels gescheiden) grootgebracht. Hun stonden tenslotte geheel verschillende taken te wachten. Trouwen was in wezen de enige carrièremogelijkheid voor vrouwen. Dit verschafte hun een gedegen uitgangspositie met als belangrijkste taak verzorging en opvoeding van het nageslacht. Regentenvrouwen leiden daarentegen vaak een onzichtbaar bestaan, althans in reguliere bronnen (uitgezonderd familiearchieven). Slechts af en toe zien we haar handelend optreden wanneer bijzondere omstandigheden dat toelieten.

Hoe kwamen huwelijken over het algemeen tot stand? Slechts over enkele vrijages valt iets uit te wijden. Clara le Clercq, de oudste dochter van schepen Louis, was al vast geen grote schoonheid getuige Constantijn Huygens jr opmerking dat 'sij was seer bedorven van de pockjes'. Haar vrijer was een Engelse legerkapitein genaamd Smith. Dit zinde haar grootvader, de 'oude Buerstede' (oud-schepen Anthonis), geenszins. Zo bleef Smith tijdens een bezoek van Constantijn Huygens aan Maria van Buerstede in diens bijzijn zitten, waar de oude heer 'seer op knorde'. Het liefdespad ging allesbehalve over rozen: enkele maanden later sprak Huygens met Buerstedes' zoon Jacob over de situatie en inmiddels had zijn vader gedreigd haar te onterven. Twee jaar later was de situatie nog weinig veranderd:

Vondt Clara, haar dochter, wat magerder geworden, dat de moeder seyde te komen door de quellingh, die over haer amors met Smith hadde, den oude Buerstede niet willende hooren van haer huwelijck. De moeder scheen daer niet soo avers van te wesen.¹²³

De liefde leek desondanks te overwinnen. In 1696 beschikte Smith al sinds enige jaren over de sleutel van de deur van het ouderlijk huis ondanks blijvende animositeit van haar grootvader. Uiteindelijk liep de langdurige vrijage toch stuk al is het, uitgezonderd de vijandige houding van haar grootvader (die overigens datzelfde jaar overleed), gissen naar de reden hiervoor. Voor Clara, die inmiddels bijna dertig was, kwam het gelukkig nog goed. In 1698 trouwde zij Matthijs van Overbeke die toen in Amsterdam woonde waar de twee elkaar waarschijnlijk zullen hebben ontmoet. Het paar trouwde, zoals toen gebruikelijk voor hogere kringen, buiten de Amstelstad in Breukelen. Enkele jaren later belandde Matthijs, die in 1654 in Den Haag was geboren, als aangetrouwd familielid op het Bredase regeringspluche. Eigen wil van de adolescenten of verliefdheid in plaats van een gearrangeerd huwelijk speelden eind zeventiende eeuw wel vaker een rol. Een zoon van oudstadhouder mr. Cornelis Damisse, Pieter, was reeds enige jaren zeer intiem met zijn nicht Beatrix Palm. In mei 1699 verzocht hij de kerkenraad hem en zijn bruid in extraordinaris ondertrouw te nemen, omdat diens vader niet instemde met zijn huwelijksplannen. Volgens zijn vader had Pieter beloofd nooit zonder diens toestemming te trouwen, maar de zoon ontkende deze belofte te hebben gedaan. Hierop werd de vader verzocht zich verder afzijdig te houden maar die weigerde dat. Aan gezien diens verzet verder geen wettige gronden had tot belemmering, gaf de ker-

¹²³ *Journalen Huygens*, I, 411-412; 440; idem, II, 203.

kenraad alsnog zijn zegen aan dit huwelijk.¹²⁴ Oud-schepen dr. Govert van Alphen had op zijn beurt problemen met de vader van zijn aanstaande bruid Cornelia Young (of Junius).¹²⁵ Nadat hij de kerkenraad om toestemming had gevraagd, was een bode naar het huis van Samuel gestuurd die verklaard had ‘ick sal het aensien, sij is meester van haer lichaem, maer, en sal bethoonen, dat ick meester ben van mijn goet’.¹²⁶ Haar vader gaf daarmee op kernachtige wijze het dilemma van een vrije partnerkeuze weer: liefde of geld? Hoewel het huwelijk doorgang vond raakte de verhouding in dit geval gebrouilleerd, getuige diverse verwijzingen naar gevoerde processen.¹²⁷ Wegens een gebrek aan eerdere voorbeelden zou het voorbarig zijn om al te veel conclusies aan deze drie gevallen te verbinden. Toch heeft het er op zijn minst de schijn van dat, in elk geval aan het eind van de zeventiende eeuw, de liefde een steeds grotere rol ging spelen in het huwelijk. Kandidaten werden minder vaak door de familie voorgedragen maar door de jongelui zelf uitgezocht dan wel is gedacht.¹²⁸ Ouders behielden desondanks, door middel van het dreigement van onterving, een grote zeggenschap in de uiteindelijke partnerkeuze. Hoe anders was het destijds gegaan bij het eigen huwelijk van stadhouder Damisse in 1660. Toen was zijn vader eveneens naar de kerkenraad gestapt om toestemming voor zijn zoon om Cornelia Hardemee te trouwen, in wat alleszins een gearrangeerd huwelijk lijkt te zijn geweest in het voordeel van Cornelis.¹²⁹ Zij was namelijk een zestienjarige wees uit een Zierikzeese regentenfamilie en hij ongeveer tien jaar ouder: ditmaal was het haar voogd die dwars lag. Nadat de kerkenraad haar had verhoord en overtuigd was geraakt van haar rechtzinnig gedrag, werd alsnog toestemming verleend.¹³⁰ Ransom huwelijken kon dus de nodige strijd ontstaan ten teken dat de belangen groot waren. Dat bijvoorbeeld de belangrijke regentenfamilie Damisse hierbij herhaaldelijk overhoop lag met de kerkenraad, toont verder aan dat het familiebelang de kerk dikwijls oversteeg.¹³¹

Over eventuele voor-of buitenechtelijke sex onder de elite blijkt te Breda vooral iets dankzij een van de heerlijke rechten: het recht om kinderen te legitimeren. Hoewel tussen deze groep mensen geen regenten voorkomen is de sociale achtergrond in sommige gevallen vergelijkbaar, zoals bij voorbeeld een onechtelijke (of ‘natuurlijke’, zoals men het toen noemde) zoon van ritmeester Andries Beringen. Uit de bijgevoegde verzoeken blijkt ook iets van de oorzaken. Diens zoon Franchois was bijvoorbeeld verwekt bij zijn dienstmeid Maayken Willems ‘als zij jonge, ende vrije dochter was’. De jongen was enige jaren thuis in Breda opgegroeid maar later voor zijn verdere opvoeding naar Sedan gestuurd. In deze Franse plaats, hoofdstad van het hertogdom Bouillon, was een belangrijke, op calvinistische leest geschoeide ridderakademie gevestigd.¹³² Kort voor zijn dood in 1623 had de vader zijn zoon terug naar Breda geroepen om hem zijn laatste wil kenbaar te maken.¹³³

¹²⁴ SAB, Archief kerkenraad inv.nr. 7: notulen 1695-1709, d.d. 16-05-1699; 23-05-1699; 28-05-1699.

¹²⁵ De connectie tussen Breda en de familie Junius gaat tenminste terug tot halverwege de zestiende eeuw, zie: Beenakker, *Breda in de eerste storm*, bijlage I. Samuel Junius was op zijn beurt lijfarts van stadhouder Willem III.

¹²⁶ SAB, ONA inv.nr. 331, f. 1-v d.d. 15-01-1694.

¹²⁷ Ibidem, f. 13 d.d. 11-02-1694; f. 15 d.d. 01-02-1694; f. 37 d.d. 23-04-1694; f. 69 d.d. 02-07-1694; f. 73-v d.d. 03-07-1694.

¹²⁸ Hokke, “‘Mijn alderliefste Jantielief’”, 50-53.

¹²⁹ De Vos, *De vroedschap van Zierikzee*, 433.

¹³⁰ SAB, Archief kerkenraad inv.nr. 3: notulen (1642) 1658-1672, d.d. 07-08-1660; 08-08-1660; 09-08-1660; 07-09-1660.

¹³¹ Zie eerder hoofdstuk vijf.

¹³² Groenveld, *De Winterkoning*, 18-19.

¹³³ NA, NDR inv.nr. 7943, f. 388r-v.

Hendrik Wils kwam uit een gevestigde Bredase katholieke familie, waarvan één lid het tot burgemeester had gebracht in het Spaanse interregnum en anderen apotheker waren. Hendrik noemt zichzelf een ‘vrij ende ongehouwt persoon sijnde’ toen hij in 1642 de dienstmeid van zijn moeder verleidde.¹³⁴ Later trouwt hij in 1650 met Margrieta van der Meulen, maar er rees een probleem: ‘vermits sijne indispositie egeen kinderen bij zijn vrouw is crijgende’. Deze verwijzing naar zijn eigen impotentie is vrij openhartig; zijn vrouw was weduwe en had uit haar eerste huwelijk al drie kinderen.¹³⁵ Waarom hij, hoewel er nageslacht was, in 1653 tot officiële opname van bastaardzoon Jan in zijn gezin vraagt wordt verder niet duidelijk. Het kan zijn dat Hendrik, evenals bij ritmeester Beringen, veel plezier beleefde aan een eigen zoon in plaats van andersmans kinderen. Zijn zorg kan ook te maken hebben gehad met erfdelingen, een suggestie die wordt ondersteund door de aard van de meeste overige verzoeken. Hoewel een besluit ontbreekt, blijkt uit een latere erfdeling dat Jan inderdaad volwaardig familielid was geworden.¹³⁶

De diverse vrijpartijen worden dus vooral als onschuldige affaires gepresenteerd waar, gelet op de omstandigheden, niets op aan te merken viel: beide partijen hadden uit eigen wil seks gehad zonder dat er sprake was van enig bedrog. Valse trouwbeloften onder het mom waarvan seks plaatsvond kwamen daarentegen wel degelijk voor: de bekende Bredase advocaat mr. Johan van Laarhoven had op deze wijze een kind verwekt. In ruil voor beloften van onderhoud en legitimatie door de Raad van Brabant probeerde hij alsnog onder zijn vaderlijke plichten uit te komen, maar de moeder van zijn kind dwong uiteindelijk via de rechtbank alsnog een huwelijk af.¹³⁷ Zijn avontuurtjes berustten overigens mogelijk op lossere familieleden: zijn broer Peter was zelfs een bigamist, reden waarom zijn moeder hem bij testament uitsloot.¹³⁸

De huishoudelijke sfeer kende hoe dan ook duidelijk zijn eigen geneugten en verleidingen. Uit de zeventiende eeuw zijn in totaal een tiental verzoeken om legitimatie bewaard gebleven, die overigens vooral samenhangen met een ander heerlijk recht: dat van bastaardgoederen te naasten. Pas latere familieomstandigheden noodzaakten ogenschijnlijk een officiële erkenning. De domeinraad, met name rentmeester Zuerius, lijkt hier echter niet happig op te zijn geweest. Tenslotte ging dit ten koste van eventuele inkomsten uit nagelaten erfenissen van bastaarden, een ander heerlijk recht. Hij stelde dan ook een recognitie van honderd à honderdvijftig gulden voor, waarna kennelijk geen verzoeken meer zijn gedaan. Aan bastaardkinderen kleefde, in elk geval in adellijke kringen, aanvankelijk ook geen enkel bezwaar: zij werden in ieder geval in de zestiende eeuw nog goed onderhouden. De natuurlijke dochter van de zeer rijke jonker Gabriël de Biest trouwde rond 1580 met Jan Matheusz. de Wilde, (eenmalig) schepen van Breda.¹³⁹

Huwelijk

Ondanks de ongelijkheid in rechtspositie tussen man en vrouw en eventuele problemen bij de totstandkoming ervan – de meeste huwelijken waren gearrangeerd –

¹³⁴ Ibidem, f. 390 e.v. d.d. 03-04-1653.

¹³⁵ SAB, ORA inv.nr. 535, f. 26-27 d.d. 04-03-1651.

¹³⁶ SAB, ORA inv.nr. 541, f. 139v-141 d.d. 16-03-1676.

¹³⁷ SAB, ONA inv.nr. 152, f. 115v-116v d.d. 21-07-1654; ibidem, f. 129 d.d. 28-09-1654; ibidem, f. 144v d.d. 25-11-1654; ibidem, f. 145 d.d. 25-11-1654; ibidem, f. 180v-181 d.d. 16-04-1655.

¹³⁸ SAB, ONA inv.nr. 198, f. 20v-21 d.d. 02-04-1665.

¹³⁹ Van Immerseel, *Breda 1568-1600*, 42.

was een huwelijk vaak een goed geregeld partnerschap voor beide partijen.¹⁴⁰ Dit vormde althans de meerwaarde ervan en was ook datgene waar beide partners naar op zoek waren. Van de 168 regenten tussen 1590-1702 trouwden er 25 (dat wil zeggen vijftien procent) desondanks niet: zij bleven vrijgezel. Het grote aantal tweede of derde huwelijken – bijna de helft van het totale aantal huwelijken – onder de regenten toont verder aan hoe essentieel een huwelijk was voor het eigen, sociale functioneren van het individu.¹⁴¹ Vrouwen (speciaal weduwen) verkeerden in dat opzicht in een wezenlijk andere maatschappelijke positie.¹⁴² Hertrouwen onder mensen van gelijke stand was zeer gebruikelijk, als verder teken dat familie of vrienden vaak de hand hadden in huwelijken. Vrouwen wier man, zijnde een regent, overleed kozen vaak opnieuw een regent tot echtgenoot. Zo hertrouwde de weduwe van schepen Laurens Boudins met Gosuin van Bernagie. Haar eigen inbreng in dit huwelijk was zeker niet gering, want zij stond borg voor diens ontvangerschap in een aantal dorpen van de baronie voor fl. 10.000.-.¹⁴³ De weduwe van eenmalig schepen mr. Jacob van Lanschot, hertrouwde in 1639 met schepen Hendrik Joosten. Van Lanschot en Joosten traden overigens al in 1626 gezamenlijk op als borgen: beide families kenden elkaar dus al langer.¹⁴⁴

Verschillen in herkomst van de Bredase regenten plus de onvolledige bronnen maken een demografische analyse van het huwelijkspatroon, evenals geboorte- en sterftecijfers voor de zestiende en zeventiende eeuw niet mogelijk: hiervoor ontbreken simpelweg te veel gegevens. Er vallen daarom hier slechts enkele algemene hoofdlijnen aan te geven. Ten eerste was het patriciaat in elk geval tot begin zeventiende eeuw een vrij hechte groep: standsbesef en familiebelang gingen daarbij hand in hand. De familie Rovers was een regentenfamilie van katholieke snit: Willem de Rover was schepen van 1555-6¹⁴⁵, Jan Cornelis van 1569-72 en Aert Aert in 1588-9. Diverse andere familieleden waren tienraad geweest: Huybrecht Jan in 1571 en Willem Jan van 1575-7. De familie vond zijn economische grondslag in de lakenhandel. Het was tevens in deze sfeer dat de huwelijkspartners werden gezocht: Peeter van de Broeck (lakenkoper, later schepen en burgemeester) trouwde Maeyken Jan Cornelis; Job Wynants van Ruth (zijdenlakenkoper, tienraad en later schepen) trouwde Cathelijn Jan Cornelis; Pauwels van der Biestraten (zijdenlakenkoper) trouwde Anne Jan Cornelis; Jan Marcelissen van Sorgen (lakenkoper, later schepen) trouwde Cornelia Jan Cornelis. Deze zo sterke relatie tussen beroepsachtergrond en religie zou tevens kunnen duiden op beperkte huwelijksmogelijkheden voor gelijkgezinden onder het Bredase patriciaat.

Religie speelde onherroepelijk een rol bij huwelijken maar was aanvankelijk nog geen reden tot uitsluiting. Eenmaal gemaakte keuzes konden in Breda's sterk wisselende context desondanks nadelig uitwerken. Dingman van der Locht werd eind 1591 voorgedragen voor het schepenenambt maar, stond er waarschuwend achter zijn naam, 'getrouwt de dochter van Joos Cornelissen vijant.' Hij was getrouwd met Dingne van de Broeck, een dochter van de Spaansgezinde oud-schepen en burgemeester Joost Cornelis Goderts. Het permanente gebrek aan goede calvinistische kandidaten na 1590 kwam hem alsnog te hulp en binnen een aantal jaren zou hij toch worden gekozen. Hij bleef zelf desondanks trouw katholiek en zou, samen met

¹⁴⁰ Hokke, "“Mijn alderliefste Jantielief”", 53-58.

¹⁴¹ Houlbrooke, *Death, Religion and the Family*, 233.

¹⁴² Schmidt, *Overleven na de dood*.

¹⁴³ SAB, ORA: vestbrieven Laurens Boudins.

¹⁴⁴ SAB, ORA inv.nr. 521, f. 63v d.d. 21-08-1626 i.m.

¹⁴⁵ Waarschijnlijk is hij dezelfde Willem de Rover die in 1560 schout werd van Steenberg, zie: *Steenbergen in de Middeleeuwen*, 61-62.

zijn zoon Christiaan, later nog een grote rol spelen gedurende het Spaanse interregnum. Het patriciaat was eind zestiende eeuw dus aan elkaar verwant, ongeacht geloof. Zo trouwde een dochter van de calvinistische schepen Pauwels van Lanschot in 1600 met de katholieke schepen en oud-burgemeester mr. Sebrecht Sgraeuwen en zoon Jan Pauwels van Lanschot met een dochter uit het eerste huwelijk van Sgraeuwen waaruit alle kinderen katholiek werden gedoopt. Een andere dochter uit diens eerste huwelijk, Cornelia, trouwde op haar beurt met Franchois de Bergaigne uit de gelijknamige calvinistische regentenfamilie. Beide mannen waren zijdenlakenkoper van beroep: daarmee lijkt te Breda de sociale achtergrond dan ook het platform bij uitstek geweest voor huwelijken. Het ophouden van status was kennelijk belangrijker dan eventuele religieuze bezwaren.

De banden binnen het patriciaat tussen de politieke- en economische elite van de stad waren aanvankelijk dus hecht: men trouwde vooralsnog binnen de eigen sociale groep. Jan Willem Rovers was op zijn beurt lakenkoper en getrouwd met een dochter van schepen en burgemeester Jan Cornelis Cheeuws; een van hun dochters, Cornelia, trouwde met dr. Godefroy van de Broeck (stadsdokter en later schepen gedurende het eerste kwart van de zeventiende eeuw). Elisabeth Huybrecht Rovers voerde na 1637 de wensen van haar man, oud-schepen Cornelis van Ceters, uit omtrent de aanleg van een steenweg voor katholieke kerkgangers richting Princenhage. Eind zeventiende eeuw trouwde Jacobus van Bergen met een andere Elisabeth Rovers: hun kinderen werden desondanks katholiek opgevoed. De familie Rovers hield gedurende anderhalve eeuw vast aan het katholieke geloof, verloor daardoor weliswaar haar plaats onder de politieke elite maar behield haar positie binnen het patriciaat. Al even significant is het dan dat die familie, als representant bij uitstek van de gegoede inheemse burgerij, in de zeventiende eeuw haar bakens verzette naar de bierbrouwerij.¹⁴⁶

Behoud van de sociale cohesie (endogamie) binnen het patriciaat werd door de oorlogsomstandigheden wel steeds moeilijker. De Bredase elite, toch al niet talrijk, raakte in de loop van de tijd ernstig uitgedund. Huwelijken vonden dan ook steeds meer buiten de stad plaats maar wel binnen de eigen kring, dat wil zeggen het patriciaat van andere steden – een tweede kenmerk. Een dergelijke familiestrategie als die van Rovers dwong een steeds grotere mate van mobiliteit af: achterblijven in Breda was te riskant, met name voor protestantse families. Net als vele andere families vormde de familie Van Alphen in de loop van de zeventiende eeuw een waar familienetwerk verspreid over de hele regio. Dit begon met brouwer Jan Govertsz. van Alphen en zijn drie kinderen Govert, Adriaan en Johan. Govert werd secretaris van 's-Gravenmoer. Rond zijn latere benoeming tot schepen van Breda in de jaren veertig was veel te doen.¹⁴⁷ Zelf trouwde hij de dochter van tienman Pauwels Beens. Adriaan vestigde zich als apotheker in Bergen op Zoom en werd daar burgemeester in de tweede helft van de jaren zestig. Johan trouwde een dochter van tienman Willem Beens, een broer van de eerder genoemde Pauwels. In de jaren vijftig en zeventig was Johan schepen van Breda en tussentijds tienman. De oudste zoon van Adriaan, eveneens Johan geheten, werd schepen van Bergen op Zoom. Een andere zoon van deze Adriaan, Govert, werd op zijn beurt in de jaren tachtig schepen van Breda. Deze Govert trouwde nicht Adriana Maria van Alphen (dochter van zijn oom Jan), waarmee de familiekring in zekere zin weer rond was. De Van Alphens zochten dus vooral steun bij elkaar, een extreme vorm van endogamie.

¹⁴⁶ Zie op dit punt verder hoofdstuk een en zeven.

¹⁴⁷ Zie verder hoofdstuk twaalf.

Daarnaast valt herhaaldelijk waar te nemen dat twee broers uit dezelfde familie trouwden met twee dochters (zusters of nichten) uit een andere familie of omgekeerd, een derde kenmerk. Dit kon verschillende achtergronden hebben. Door het verkeren in elkaars nabijheid kwamen nieuwe huwelijken ongetwijfeld sneller tot stand. Een meer strategische gedachte hierbij was behoud van het familiebezit, dat zo minder verspreid raakte. Met name dochters golden in dat opzicht als huwelijksgoed: mogelijk was dit nog gebruikelijker onder katholieke families. Reeds bleek door dubbelhuwelijken sprake van de bijzondere connectie tussen de familie Van Aerssen en Van der Veken, waarbij duidelijk exclusief in het eigen netwerk werd gezocht voor huwelijkspartners. In Breda gold dit bijvoorbeeld voor de katholieke families Van Rucphen en De Wyse. De twee oudste zoons uit deze laatste koopmansfamilie - Cornelis en Johan - trouwden in 1664 en 1671 met respectievelijk Maria en Ida van Rucphen, beide dochters van de griffier van het Leenhof.

Een vierde kenmerk, dat min of meer alle vorige combineert, was dat de ketens van verwantschap betrekkelijk kort waren en dus tevens snel werden verbroken: dit was een onherroepelijk gevolg van de vele machtswisselingen die de stad beleefde na 1568. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Bergen op Zoom, waar het patriciaat sindsdien in grote mate aan elkaar verwant was geraakt, werd dat te Breda langzaam uit elkaar getrokken. In plaats hiervan ontstonden er telkens clusters van familiegroepen bestaande uit drie of vier families met onderling hechte banden, maar verder vrij gesloten opererend naar buiten. Dit vormde tevens het principe achter de familieregeringen te Breda na 1637. Deze clans vormden een eigen wereld, gecentreerd rondom een pater familias, waar verre verwanten belangrijker waren dan naaste buren. Dit betekende bijvoorbeeld dat erfenissen vaak ook weer naar buitenstaanders gingen die op hun beurt de bezittingen verkochten, daarmee een eind makend aan de lokale continuïteit. Met name het vestigingspatroon van het uitheemse deel onder de regenten, een vrij grote groep, droeg hier verder toe bij. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de familiegroep van Du Gardijn, Le Clercq en Boursse, bij elkaar goed voor vier Bredase schepenen vanaf 1637.

Het betrof hier van origine Zuidnederlandse families. De familie Du Gardijn (of Du Jardin) had zich reeds omstreeks het midden van de zestiende eeuw in Amsterdam gevestigd en zou zich vooral bekwamen als suikerbakkers.¹⁴⁸ Philips en Guillaume du Gardijn zamelden in de Amstelstad tevens geld in voor Willem van Oranje ten behoeve van de Opstand.¹⁴⁹ Enige Du Gardins waren daarnaast werkzaam op het kasteel van Breda en dus aangesteld als hofpersoneel.¹⁵⁰ Ook na 1590 komen nog enkele aanstellingen als kanonniks voor.¹⁵¹ Beide eerste families waren lidmaat van de Waalse gemeente in Amsterdam en aan elkaar verwant. De vader van Abraham en Louis le Clercq, Nicaise (of Nicasius), was afkomstig uit Valenciennes en is afgebeeld op een van de portretten in het Walenweeshuis in Amsterdam (waarvan hij begin jaren veertig diverse malen regent was).¹⁵² Zelf was hij getrouwd met een vrouw uit Rijssel, Hester Poulle. Vader en zoon Boursse (respectievelijk schepenen en griffier van Breda) waren verwanten, want David Boursse de Oude had als schoonmoeder ene Sara du Gardijn. Hier was dus sprake van een eigen netwerk binnen het Bredase patriciaat maar van oorsprong daarbuiten, met als centrum van

¹⁴⁸ Poelwijk, *“In dienste vant suyckerbacken”*, 272-273.

¹⁴⁹ Vriendelijke mededeling dr. H. Smit aan de hand van het project De correspondentie van Willem van Oranje bij het Huygens ING.

¹⁵⁰ Delen, *Hof Willem van Oranje*, 126.

¹⁵¹ Zie de Commissieboeken Raad van State, aanwezig op studiezaal Nationaal Archief

¹⁵² Van Kretschmar, ‘De portretten’, 164.

activiteiten de stad Amsterdam. Binnen deze familiegroep was verder sprake van een gedeeld Waals-hugenootse achtergrond. Wat bracht hen dan later naar Breda? Philips du Jardin (vernoemd naar zijn vader) was een cliënt van de Oranjes; hoewel in hoofdzaak ambtenaar, was hij kortstondig schepen van 1637-39. Te Breda bezat hij overigens al sinds 1620 een van de aanzienlijkste huizen in de stad: het huis As-sendelft, destijds gekocht voor fl. 7.500.-.¹⁵³ Ook Nicasius le Clerq was in ruime mate in de stad gegoed, waarschijnlijk uit hoofde van zijn vrouw. Zijn zoons aanvaardden eind 1664 de erfenis: een huis op het kasteelplein, een bos te Uilendonk onder Oosterhout, een stede te Heusdenhout onder Ginneken en nog een stede op de Meerberg.¹⁵⁴ Zoon Louis, die het tot stadsdokter zou brengen, trouwde vervolgens in 1667 met een dochter van een belangrijke Bredase regentenfamilie: Maria van Buerstede. Een aantal jaren later werden eerst zijn broer Abraham en vervolgens hijzelf schepen. Desalniettemin was en bleef er sprake van een eigen familienetwerk. Een dochter genaamd Clara le Clerq trouwde namelijk te Breukelen Matthijs van Overbeke, die in Den Haag was geboren. Nog een andere dochter, Hester, trouwde Johan Theodorus Wierds, ontvanger van de contributiën voor Vlaanderen. Die was op zijn beurt familie van schepen Hildegart (geen Bredenaar van oorsprong), wiens vader raad bij de Raad van Brabant was. Zo bleken patronage en herkomst belangrijker dan lokale connecties. Dit laatste blijkt ook nog eens uit de diverse huwelijken die in Den Haag werden gesloten, iets dat maar voor een enkele Bredase schepen was weggelegd.

In Breda volgden per 1 of 2 generaties telkens familiegroepen elkaar op in plaats van de familieleden onderling (zie ook tabel 4.5). Er was ook slechts een handvol zonen die de mantel van hun vader op het pluche overnamen. Dit laatste dient echter tot op zekere hoogte te worden gerelativeerd. De continuïteit onder Bredase regenten blijkt namelijk niet zozeer uit de patriarchale lijn, als wel door de vrouwelijke erbij te betrekken. Zo waren er relatief veel schoonzonen die schepen van Breda werden. Een op de zes schepenen - 26 van 176 voor de periode na 1590 - trouwden met dochters van regenten voor of tijdens hun regentschap: hoe instrumenteel dit was voor hun eigen carrière blijkt echter niet altijd. Achter de schermen was er dus meer stabiliteit (lees oligarchisering) onder het patriciaat dan op het eerste gezicht lijkt. Een zoon van regent Anthonis van Buerstede, Jacob, trouwde in 1674 met Elisabeth Buycx, een dochter uit het zeldzame Haagse huwelijk van vader Johan, ook al verliep dat dus niet zonder slag of stoot.

Achter het smeden van dergelijke allianties kon, zoals in dit geval, een bredere strategie zitten. Zodoende raakte namelijk een oude en een nieuwe Bredase regentendynastie met elkaar verbonden al was dit geenszins garantie voor een geruisloze machtsoverdracht. Zo was Anthonis van Buerstede in de jaren veertig de stedelijke politiek binnengekomen op de slippen van zijn eigen huwelijk met Clara Bacx, dochter van oud-schepen Adriaan. In de jaren vijftig was Anthonis, notabene precies gedurende het bewind van de gebroeders Daniël en Johan Buycx, tijdelijk uit het centrum van de macht verwijderd geraakt: hij was duidelijk geen vriend van deze familie. Met de dood van de laatste kwam in 1670 vooralsnog een eind aan bijna honderd jaar aanwezigheid van de familie Buycx in het stadsbestuur. Dankzij de vrouwelijke lijn werd deze verder bestendigd door Jacob van Buerstede, die vervolgens vrijwel onafgebroken schepen of burgemeester was vanaf 1679 tot aan zijn dood in 1704. De Buerstedens bouwden ondertussen aan hun eigen factie in de

¹⁵³ SAB, ORA: vestbrieven Philips du Gardijn/Jardin.

¹⁵⁴ SAB, ORA inv.nr. 538, f. 107v-109 d.d. 21-10-1664.

stedelijke politiek. Een dochter van Anthonis trouwde zoals gezegd de latere schepen Louis le Clercq, terwijl een andere dochter huwde met tienraad mr. Sebastiaan Leersse. Een zoon van Jacob, Antonius, werd op zijn beurt in de achttiende eeuw schepen en burgemeester en een andere zoon werd tienraad. De familie Buerstede ontwikkelde zich zo in het laatste kwart van de zeventiende eeuw tot de kern van een eigen factie, maar nam in wezen de mantel van een oude (Buycx) over.

Een huwelijk met de dochter van een regent bleek naast patronage dus de kortste route naar de magistratuur. De bestaande families reguleerden verder deels de instroom van vreemdelingen.¹⁵⁵ Huwelijken waren al met al zeer belangrijke instrumenten om politiek mee te bedrijven, of het nu om sociaal opwaartse mobiliteit ging of om positiebehoud. Voor families waren trouwpartijen zelfs het instrument bij uitstek om zich mee te profileren: de naaste verwanten vormden een belangrijk bestanddeel van hun sociaal kapitaal. Ondanks de religieuze splitsing binnen het patriciaat bleef men elkaar in Breda nog langere tijd in de zeventiende eeuw als gelijken beschouwen. Juist de top onder de stedelijke elite pleegde, zo lijkt het, strategische allianties tussen protestanten en katholieken: de familie Bernagie met Van Rucphen en De Wyse of Damisse met Gobbings. Op dit terrein deed zich echter in de laatste decennia van de zeventiende eeuw een belangrijke verschuiving voor waarbij religie steeds meer als een beginsel voor uitsluiting werd beschouwd. Tegelijk gebeurde er nog iets anders. De sociale wereld van de officieren van het Staatse leger was aanvankelijk een hele aparte, vaak met edelen in de hoofdrol. Militairen en officieren zochten ook vooral elkaar op: zo was een dochter van garnizoensarts Lucas Staes begin zeventiende eeuw bijvoorbeeld getrouwd met gouverneur Pauwels Grenu van IJzendijke (een Waal wiens vader al in Staatse dienst was) en zijn andere dochter met een vaandrig.¹⁵⁶ Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw werden de banden tussen de politieke elite van de stad en de militaire officieren allengs hechter: zij groeiden meer en meer naar elkaar toe.

Schepen François van Blyenburg trouwde met een dochter van commandeur Erasmus van Falkenhaan. Blyenburg kwam zelf weliswaar uit het Dordtse patriciaat, maar zijn eenmalige optreden in de Bredase magistratuur in 1667 (wegens zijn vroegtijdige dood) valt zeer waarschijnlijk op het conto van diens militaire connectie te schrijven. Huwelijken tussen de politieke elite en militairen vonden langzaam bredere acceptatie, ondanks dat het officierskorps van het Staatse leger een sterk buitenlandse inslag had waardoor zij tevens religieus gemengd van samenstelling was. Dit reflecteert zich in de huwelijkspartners: met name protestantse Engelsen voor de politieke elite en katholieke Fransen voor de sociaal-economische. De weduwe van de bekende katholieke advocaat Johan van Laarhoven hertrouwde in 1686 met de Franse ritmeester Vaudrincourt. Over diens geloof bestaan weinig twijfels: in 1691 lag hij 'kranck' in het klooster van de zwarte zusters te Tongeren en hij stierf korte tijd later.¹⁵⁷ Bij dergelijke huwelijken bracht de ene partij (de stedelijke elite) status in en de andere partij (militairen) geld. In de bezetting van de kerkbanken bleken de officieren ook steeds prominenter aanwezig.¹⁵⁸ De vooraanstaande regentenfamilie Bernagie ging zelfs nog een stap verder en stond haar plaats aan het politieke firmament door huwelijken af aan de familie De Bringues. Eerst trouwde kapitein en later luitenant-kolonel Christoffel de Bringues met Adriana Sophia

¹⁵⁵ Moes, *Macht, aanzien en welzijn*, 13.

¹⁵⁶ SAB, ONA inv.nr. 35, f. 18-v d.d. 02-06-1617.

¹⁵⁷ SAB, ONA inv.nr. 233, akte 27: d.d. 15-03-1686 (huwelijkse voorwaarden); ibidem, inv.nr. 235, akte 4: d.d. 02-02-1691; ibidem, inv.nr. 262, akte 45 d.d. 06-05-1692 (inventaris).

¹⁵⁸ Zie verder hoofdstuk elf.

Bernagie; hun in 1694 geboren zoon, Bernard de Bringues, werd in 1740 voor het eerst schepen en later herhaaldelijk burgemeester van de stad. Zij gaven zo, net als Buycx dat decennia terug had gedaan aan Buerstede, de bestuurlijke mantel via de vrouwelijke linie over.

De prominentere rol van de militairen was het gevolg van een meer gevestigd karakter van de garnizoenen in de vestingsteden enerzijds en dat van het officierskorps in de Republiek anderzijds. Vestingsteden als Breda kregen hierdoor steeds meer hun eigen herkenbare karakter, met een aparte sociale structuur. De prominente officiersfamilie De Villegas had zich al vanaf de jaren zeventig in de stad gevestigd. Haar huwelijken speelden zich in de hogere sociale kringen van de adel af, maar in 1706 trouwde ook rentmeester Eckhard een van de dochters van de commandeur van de stad Gautier de Villegas.¹⁵⁹ In 1711 trouwde gouverneur Salisch met Amarentha de Raedt, een dochter van burgemeester Johan Franciscus de Raedt van Kerkum.¹⁶⁰ Daarmee kwam een eind aan ruim anderhalve eeuw van al dan niet gewenste toenadering: gouverneur Justinus van Nassau was tenslotte al het resultaat geweest van een affaire tussen Willem van Oranje en de Bredase burgerdochter Eva Elinx in 1559.¹⁶¹

Bestemming

Echtgenote en moeder

Na een huwelijk was het de biologische rol van vrouwen, die van echtgenote en moeder, die het overnam. 'Nichte schrijft mij toch eens hoe dat het toch met u.e. al is ende wanneer dat u.e. rekenin[g] maeckt om in de kraem te comen', kreeg Catharina de Raet enkele jaren na haar huwelijk enigszins verwijtend van een nicht te horen.¹⁶² Omgekeerd blijken soms opmerkelijke getuigenissen van wederzijdse liefde.

Na de reductie van de stad werd in 1638 schepen Isaak Noirot met een speciale missie naar Den Haag gestuurd. Hij moest een aantal punten omtrent de positie van de stad speciaal onder de aandacht brengen van de Staten-Generaal, terwijl de burgemeester achterbleef om de stad weer op orde te brengen na de desastreuze Spaanse bezettingsjaren. Aan het einde van een van zijn brieven aan Noirot wist hij nog wel te melden dat 'u ed. huysvrouw is welvarende, sij doet u ed. seer groeten, maer beclaecht u ed. lange absentie, ende haere eenicheijt (eenzaamheid)'.¹⁶³ Klaarblijkelijk miste zij hem zozeer, dat ze hem achterna reisde want in een brief van een maand later schrijft Van Aerssen: 'doet mijne dienstige gebiedenis (soo't u.e. belijft) aen u.e. lieve soete huijsvrouw'.¹⁶⁴ Drost Bernuy stuurde op zijn beurt in een brief uit Den Haag aan de magistraat uit 1608 een pamflet mee, dat zojuist was verschenen. In een brief van een jaar eerder had hij nog geschreven haar te vertellen dat zij niets van hem had ontvangen omdat hij niets had om over te schrijven.¹⁶⁵ Ditmaal schrijft hij er echter uitdrukkelijk bij het pro-oorlogspamflet -

¹⁵⁹ SAB, ONA inv.nr. 567, f. 330-333v: huwelijksvoorwaarden d.d. 23-11-1706.

¹⁶⁰ SAB, ONA inv.nr. 360, akte 15: huwelijksvoorwaarden d.d. 16-02-1711.

¹⁶¹ Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand*, 83.

¹⁶² SAB, Archief weeskamer inv.nr. 875: brief van Johanna de Raet aan Catharina de Raet, ongedateerd.

¹⁶³ SAB, OSA inv.nr. 223: brieven stadsbestuur 1630-9, litt. 102 d.d. 15-05-1638.

¹⁶⁴ Ibidem, litt. 108: d.d. 22-06-1638.

¹⁶⁵ SAB, OSA inv.nr. 220: brieven stadsbestuur 1607-13, litt. 34: brief F. de Bernuy aan De Loecker d.d. 12-07-1607.

‘saemenspreeckingh van eenen hoovelick borgerlantman ende schipper’ - na lezing door de schepenen aan zijn echtgenote door te geven.¹⁶⁶

In beide gevallen zien we dus hoe de echtgenotes direct of indirect op de hoogte werden gehouden van de wedervaardigheden van hun ega's als die van huis weg was. Echtgenotes werden dan ook zeker niet uitgesloten. De echtgenote van stadhouder Damisse kreeg aan de achterdeur vaak zakjes met geld overhandigd, een gevolg van zijn corrupte praktijken. Toen drossaard Van Aerssen in 1641 niet persoonlijk kon zorgen voor de ontvangst van de adellijke juffrouw De Licques bij de nonnen van St. Catharinadal, schreef hij: ‘alsoo ick, vanwegen een ongemack aen mijn been genootsaecht ben het huys te houden, soo heb ick myn huysvrouw opt clooster gesonden.’¹⁶⁷

Met de onderlinge genegenheid tussen man en vrouw was dus vaak helemaal niets mis. Predikant Renesse noemde zijn vrouw in 1647 een parel van deugdzaamheid.¹⁶⁸ Daar waar mogelijk ondersteunden vrouwen van regenten hun man in zijn werkzaamheden. Oud-burgemeester Johan van der Venne stuurde in 1639 herhaaldelijk zijn vrouw naar Den Haag voor overleg met de domeinraad omtrent zijn rekeningen als servitiemeester, waarover grote onduidelijkheid was ontstaan en vermoedens van fraude bestonden.¹⁶⁹ Van zijn kant was dit duidelijk als verdragings-tactiek bedoeld, al claimde Van der Venne dat zijn paspoort een te korte tijdsspanne had om in eigen persoon over te kunnen komen. Zijn vrouw was daarentegen op geen enkele wijze bevoegd om in deze namens hem te handelen en had hoogstwaarschijnlijk ook geen verstand van zaken. Wel betoonde zij zich loyaal, maar dat was niet ongebruikelijk. Schepen Lambert Bernard Noortbergh had het daarentegen een halve eeuw later zwaar te stellen met de zijne, ‘een boosaardig wijff’ volgens sommigen.

Ondanks aantoonbare betrokkenheid bij het welzijn van haar man wachtte voor de echtgenote hoofdzakelijk het moederschap. Dit was niet alleen haar belangrijkste levenstaak, het betekende ook menigmaal haar einde. Het kraambed had in sommige opzichten eerder iets weg van een doodsstrijd waarin moeder of kind (of allebei) geregeld het leven lieten. Was het kraambed succesvol overleefd, dan wachtte nog minstens evenveel kans dat het kind in de eerste levensjaren zou overlijden. Zuigelingensterfte was tot slot ook deels regionaal bepaald. Breda lag in dat opzicht aan de goede kant voor wat betreft de splitsing in Brabant tussen oost en west.¹⁷⁰ Over het algemeen worden de zwangerschap en bevalling in de vroegmoderne tijd vooral afgedaan als een vrouwenaangelegenheid. De sfeer die daarbij hoorde was met de nodige mysterie en bijgeloof omgeven. De man werd hier, meestal letterlijk, buiten de deur gehouden. Er wordt dan ook over het algemeen niet hoog opgegeven over de mate waarin de echtgenoot zich in dit proces liet zien en zijn vrouw metterdaad bijstond, voor zover hij al een keuze had en niet werd geweerd door vrouwelijke familieleden en of de vroedvrouw. Met de genegenheid van de partner hoefde desondanks niets mis te zijn, getuige een brief van griffier Adriaan Havermans:

¹⁶⁶ Ibidem, litt. 101: brief F. de Bernuy d.d. 12-07-1608. Het betreft hier het navolgende pamflet: *Schuytpraetgens, Op de Vaert naer Amsterdam, tusschen een Lantman, een Hovelinck, een borger, ende Schipper* [Knuttel 1450].

¹⁶⁷ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 112 d.d. 26-01-1641: Van Aerssen aan Buysero.

¹⁶⁸ UBL, Collectie Handschriften inv.nr. HUG 37, litt. 22 d.d. 15-02-1647; ‘die in deuchtsaeme sedigheydt mij een peerl is.’

¹⁶⁹ SAB, OSA ingekomen stukken en brieven stadsbestuur, inv.nr. 224: ‘Requeste ... VandeVenne’ augustus 1639.

¹⁷⁰ Poppel en Beekink, ‘De biometer’, 25-28.

Ick heb voor desen mijn huijsvrouw in gelijcke gesteltenisse [zwangerschap] altijt bijgestaen, en beduchte grootelijcx, dat deselve door mijn verblijff alhier [in 's Gravenhage] ten hoochsten gealtereert soude zijn. Schrijve daerom aen haer, en indien het wesen kan, wil ick mij ten dienst van tgemeijn en van de stad in desen forceren. Doch ingeval van swaricheit, is mijn dienstigh versoeck, dat ick voor weijnighe dagen met permissie na huijs soud mogen komen, en dat mij imand mochte bijgevoecht worden om de aenwesende gedeputeerden t'assisteren.¹⁷¹

De griffier bevond zich op dat moment in Den Haag in verband met de voorbereidingen voor de Brabantse sollicitatie in de Grote Vergadering van 1651 - een politiek hoogtepunt voor de stad dus - maar zijn gedachten verkeerden duidelijk elders. Havermans maakte zich grote zorgen over de (geestelijke) toestand van zijn hoogzwangere vrouw. Zijn smeekbede aan het adres van de magistraat kwam helaas te laat: drie dagen later beviel zij, buiten zijn aanwezigheid om maar gelukkig gezond, van een zoon. Grote bezorgdheid rondom zwangerschappen leidde vaker tot zeer persoonlijke brieven, die dan ook tot de meest intieme egodocumenten gerekend kunnen worden.¹⁷² Van de acht bevallingen van Havermans' vrouw zijn daarom tevens de tijden bekend: halverwege de middag (3x), vroeg in de avond (2x) en midden in de nacht (2x). In één geval werd wel heel precies het tijdstip aangegeven: 'een groot quartier na twaelf uijren of een weynigh voor half enen', kortom iets na middernacht.¹⁷³

Vrienden en verwanten

Het huwelijk was in eerste aanleg toch minder een zaak van twee individuen dan een afweging van familiebelangen. Dit blijkt tevens uit de zogenaamde huwelijksvoorwaarden, onder welke condities een huwelijk in de betere kringen meestal werd afgesloten. Dit betekende dat de goederen van beide partijen voor aanvang apart werden geïnventariseerd, opdat een eventuele deling later gemakkelijker kon plaatsvinden. Hoewel gebruikelijk is het maar zelden dat een dergelijke inventarisatie, zoals bij de vrouw van Johan van Vliet, nog terug wordt gevonden. Het in Breda geldende erfrecht werkte, evenals elders, sterk in de hand dat man en vrouw bij testament elkaar tussentijds tot erfgenaam benoemden.¹⁷⁴ Het Bredase erfrecht was namelijk egalitair; alle erfgenamen, ongeacht sekse of stammend uit een eerder huwelijk, kregen in principe evenveel. De langstlevende beschikte slechts in beperkte mate over de onroerende goederen van de overledene. Kinderen of aanverwante familieleden van de overledene profiteerden hiervan ten nadele van de langstlevende. Om de zaak meer in eigen hand te houden, benoemden de echtelieden in de zogenaamde *wederkerige of mutuele testamenten* daarom elkaar tot universeel erfgenaam. Kinderen waren in zekere zin ook het levensdoel vanaf het moment van een huwelijk. In testamenten werd altijd de hoop uitgesproken dat, indien deze er niet zijn, ze alsnog zullen komen: in een geval was er zelfs sprake van een zwangerschap.

Met het vroegtijdig overlijden van eventuele kinderen was nog niet alles verloren: vanwege het vrij hoge percentage hertrouwen, waren er meestal wel voor- of nakinderen in het spel. Familiecontinuïteit en de nalatenschap werd zodoende alsnog vei-

¹⁷¹ SAB, OSA inv.nr. 225: brieven stadsbestuur 1644-51, brief A. Havermans d.d. 24-02-1651.

¹⁷² Wijsenbeek-Olthuis, 'Ziekte en tegenslag', 80-81.

¹⁷³ Zie noot 84 van dit hoofdstuk.

¹⁷⁴ Kappelhof, 'Protocolen', 87; Kappelhof, 'Vrouwen buitenshuis', 50-53.

liggesteld. De positie van de vrouw als weduwe was in die zin bevoorrecht, dat zij bijna altijd een deel van de bezittingen in vruchtgebruik kreeg. Die moesten een comfortabel leven garanderen bij het verder opvoeden van de kinderen. Bij hertrouwen vervielen deze rechten overigens meestal. In een enkel geval was ook nog sprake van een douarie, een eigen jaargeld voor de rest van het leven. Wat echter als de erflater zonder de gewenste kinderen of een partner stierf? In dat geval blijken vooral de bredere familiebanden. Balthasar Baldi, een uitheemse schepen, was als laatste getrouwd geweest met Elisabeth van Buerstede uit een Bredase familie; het paar had geen kinderen gekregen. Toen Balthasar rond 1630 stierf liet hij in besloten testament vastleggen hoe de erfenis moest worden geregeld.¹⁷⁵ Zijn weduwe kreeg de beschikking over twaalfhonderd gulden om naar eigen goeddunken te verdelen; van haar kant waren er nog wel familieleden aan wie zij kon legateren. Zij kreeg tevens de opdracht om voor eenzelfde bedrag geld te verdelen onder de 'vrunden' van wijlen haar man. Jacob Zuerius - ontvanger van de contributiën in Brabant - kreeg achthonderd gulden en diens zuster Cathelijne tweehonderd gulden. Een zoon van raadsheer bij de Raad van Brabant Balthasar Baudaen kreeg de resterende tweehonderd gulden. Hoge functionarissen van de generaliteit die Brabant in hun portefeuille hadden vormden daarmee de belangrijkste connectie met Baldi. Dankzij deze testamentaire bepalingen valt, aan de hand van zijn (Brabantse) netwerk, diens langdurige schepenschap in Breda van 1612-24 veel beter te doorgronden.

De voormalige burgemeester Willem Martini was op zijn beurt drie keer getrouwd geweest maar stierf desondanks kinderloos. Zijn weduwe Anna Montens was echter niet de erfgenaam, hoewel zij wel een flink deel van de roerende en onroerende goederen toebedeeld kreeg. Erfgenamen waren Anna en Joachim Willem Gillis, dochter en zoon van een andere oud-burgemeester van Breda: mr. Joachim Gillis. Beide heren hadden eind zestiende eeuw de stad bestuurd en kenden elkaar dus goed. Na zijn vertrek naar Den Haag kreeg Gillis bijvoorbeeld de opdracht Martini's huis in Breda te verkopen.¹⁷⁶ Deze hechte band voerde echter terug op een nog verder verleden: Antwerpse regeringskringen ten tijde van de Opstand; Martini was schepen geweest in de Scheldestad en Gillis' vader Jan was de befaamde pensionaris van de stad gedurende haar meest turbulente periode. De band was bovendien nog intiëmer. Martini's eerste vrouw was Margrieta van Calslagen geweest. 'De liefde ende getrouwicheijt van zijn eerste huisvrouw' maakte dat hij zich bijzonder aan haar verplicht voelde. Van jongsaf aan hadden zij en Martini tevens zorg gedragen voor haar nicht Cornelia van Calslagen, die bij hen in huis had gewoond en die als haar eigen dochter had beschouwd. Zij trouwde uiteindelijk met Joachim Gillis. De scheiding tussen oprechte genegenheid en onderlinge verwantschap (Gillis was tenslotte zijn zwager) valt hier dan ook moeilijk te trekken.¹⁷⁷

Een dergelijk samenlevingsverband was overigens niet ongebruikelijk. Daniël Buycx woonde samen met zijn vrouw Anna van der Groes en haar zuster Cornelia en zij maakten gedrieën hun testament op in 1622.¹⁷⁸ Hierin werd expliciet gesproken over een gezamenlijke boedel en was er, vrij uniek, ook geen sprake van één maar twee langstlevenden. Ongetrouwde broers of zussen bleven vaker bij elkaar wonen, zoals leden van de familie Lips. De oud-schepen mr. Anthonis Lips woonde samen met Johan en Anna, zijn broer en zuster, op de Haagdijk. Mogelijk was

¹⁷⁵ GAH, Notarieel archief, inv.nr. 31, f. 263-264 d.d. 05-12-1631.

¹⁷⁶ SAB, ORA inv.nr. 498, f. 50v d.d. 05-05-1597.

¹⁷⁷ GAH, Notarieel archief, inv.nr. 4, f. 166r-167v d.d. 101-2-1613.

¹⁷⁸ SAB, ONA inv.nr. 37, f. 1-2v d.d. 28-06-1622.

dit een vorm van stil protest van een uitgerangeerde katholieke regentenfamilie - hij was schepen geweest in 1635 - maar het gezin bewerkstelligde hiermee vooral zijn eigen ondergang: de gemeenschappelijke bezittingen gingen naar broer Jacobus, apotheker te Brussel.¹⁷⁹

Ondanks hun standaardproza kunnen testamenten dus veel vertellen over iemands leefwereld- en denkbeelden. Voor het geval er geen kinderen waren werd het wijdere familienetwerk aangesproken en gingen legaten en aandenkens vaak naar neven of nichten. Behalve familieleden, waartoe de vrienden vaak behoorden, of instellingen kreeg ook inwonend personeel er speciale aandacht in. Jarenlange dienstbaarheid bleef niet onopgemerkt. Een kleine som geld variërend van enige tientallen tot enkele honderden guldens of soms het lijnwaad uit het sterfhuys was stevast hun deel. Er zijn echter opvallende verschillen waarneembaar in de waarde van de toegekende som, daarmee soms de diepte van persoonlijke gevoelens verradend. De dienstbode van een van Breda's rijkste kooplieden kreeg maar liefst tweeduizend gulden, al lijkt dit bedrag niet vrij besteedbaar te zijn geweest.¹⁸⁰ De 'maerte' van oud-griffier en schepen Adriaan Dirven kreeg duizend gulden in obligaties of goede schuldbrieven, in plaats van de eerder toegezegde achthonderd gulden contant.¹⁸¹ Zulke hoge bedragen doen vermoeden dat er meer aan de hand was, want standaard waren ze niet. Een enkeling kreeg een klein huis om in te wonen of een lijfpensioen. Tevens kreeg personeel standaard geld voor een rouwkleed om de begrafenis van de meester(es) bij te wonen.

Omtrent de status van dienstpersoneel is nog maar weinig onderzoek gedaan voor de Republiek.¹⁸² Het idee dat zij vaak familieleden waren, kan in tenminste één geval worden bevestigd. Dit betreft Neesken Jansdochter, een nicht van voormalig stadhouder van de schout Christiaan Baers. Na de Spaanse inname van de stad in 1581 reisde deze twintigjarige meid, geboren in Zwijndrecht, tot driemaal toe naar Breda om enkele van zijn achtergebleven spullen in veiligheid te brengen, iets dat van de kant van de autoriteiten niet onopgemerkt bleef.¹⁸³ Een knecht van François van Schagen bleek uit Wijk bij Duurstede afkomstig, was daar als knoopmaker actief geweest, trok naar Breda en verruilde later de diensten van Schagen als soldaat voor die van het land.¹⁸⁴ Diens bijnaam van 'botten boeff' duidt enigszins op een kleurrijke levenswandel. Het overgrote deel van het personeel deed zijn werk voorbeeldig, maar niet alle knechten of dienstboden waren even betrouwbaar. Tenminste één knecht bestal zijn meester terwijl deze de namiddagdienst in de kerk bijwoonde. De knecht van schepen Anthonis Pesser ging er zo op een zondag in 1696 vandoor met een gemerkt pakje, 'een silvere horlogie, snuijftoebacxdoose en silvere signet ende daerenboven nogg eenigh silvergelt ende andere cleijnigheden'.¹⁸⁵ Rentmeester Huybrecht Kip kreeg op vrijdag 22 juni 1696 's middags hevige ruzie met zijn knecht Adriaan in de eetzaal van zijn huis. Hij had zojuist de secretaris van Oltgensplaat, Steven van Waltha, en diens vrouw op bezoek. Na een woordenwisseling vanwege het breken 'van een groot gedrilt ende gesneden' bierglas - 'gij sijt een dommen beest van een kerel' had hij daarbij uitgeroepen - kon zijn knecht het niet laten wat terug te zeggen. Kip sprong hierop van woede uit zijn

¹⁷⁹ SAB, ONA inv.nr. 137, f. 117-v d.d. 04-05-1674.

¹⁸⁰ Kappelhof, 'Zaken doen over grenzen heen', 169-170.

¹⁸¹ SAB, ONA inv.nr. 74, f. 10-12 d.d. 15-08-1636.

¹⁸² Carlson, *Domestic service*.

¹⁸³ ARB, Audiëntie inv.nr. 809/21: 'confessie' ingevoegd bij een brief van schout Johan de Vos d.d. 25-09-1582.

¹⁸⁴ SAB, ONA inv.nr. 483, f. 3-v d.d. 12-05-1687.

¹⁸⁵ SAB, ORA inv.nr. 832, f. 70-v: d.d. 20-11-1696; 'sijnen knecht sigh noemende Jan Botger'.

stoel: in een aanpalend vertrok ontstond vervolgens een handgemeen, waarbij enkele rake klappen over en weer vielen; de rentmeester vertoonde later twee rode plekken op zijn wang. Waltha moest uiteindelijk de strijdende partijen uit elkaar trekken onder de woorden ‘jou reeckel, sult ghij u heer in sijn eijgen huijs soo tracteren, daer soude u de duijvel overhalen’; zijn vrouw hield ondertussen de rentmeester in bedwang.¹⁸⁶ Omdat Bredase regenten vaak functionaris waren stonden zij ook nog in relatie tot hun klerken. Cornelis van Eyl was in 1697 gaarne bereid een verklaring van goed gedrag af te leggen voor Nicolaas Wynants van Diemt, zoon van een winkelier, die een jaar bij hem in dienst was geweest. Een en ander was nodig vanwege betrokkenheid bij een vechtpartij met dodelijke afloop.¹⁸⁷

Bevoogding

Bij leven en welzijn

De grote testeervrijheid benadeelde kapitaalsvorming onder de Bredase elite: voor de kinderen bleef slechts de legitieme portie over die zij ontvingen bij hun volwasenheid en een verdeling van de erfgoederen na de dood van de langstlevende ouder. In wezen begon iedere generatie, weliswaar voorzien van een zeker startkapitaal, daarmee voor zichzelf. De hoogte van het erfdeel of de legitieme portie kon nogal verschillen afhankelijk van de welstand van de familie en het aantal kinderen. In één geval bond de kersverse echtgenoot, mr. Jacob van Buerstede, een juridische strijd aan bij de Raad van Brabant om de legitieme portie van zijn vrouw te verhogen, en niet zonder succes. De ouders van zijn huwelijkspartner Elizabeth Buycx, dochter van oud-burgemeester Johan, konden wel wat lijden: in plaats van de oorspronkelijke negenduizend gulden werd de som alsnog bepaald op twaalfduizend gulden.¹⁸⁸ Het samengaan van twee van Breda's voornaamste regentenfamilies mocht dan een valse start beleven in de rechtbank, zij was in elk geval profijtelijk. Dergelijke bedragen waren in deze kringen desondanks aan de hoge kant, hoewel rond deze tijd niet uniek: schepen Hildegard Wierds bepaalde de legitieme portie voor zijn kinderen in 1678 op tienduizend gulden.¹⁸⁹

Tussen de paar honderd tot duizend gulden lijkt desondanks meer doorsnee te zijn geweest zoals in het geval van de kinderen van oud-schepen Hendrik Kamerlingh begin achttiende eeuw die ieder vierhonderd gulden kregen.¹⁹⁰ Rond 1625 komt voor de regionale bestuurlijke elite, na een periode van hoogconjunctuur, diverse malen het bedrag van duizend gulden voor.¹⁹¹ Hogere bedragen van tussen fl. 1.000.- en fl. 10.000.- of meer kwamen eerder voor onder de economische elite of uitheemse families. Soms blijkt uit deze gegevens ook een zekere sociale ongelijkheid van de huwelijkspartners. Dochter Alida van schepen Jan Feltens de Ghintere en zijn vrouw Barbara Peters van Gent kon rekenen op fl. 5.000.-, terwijl haar voorkinderen werden ingeschaald op fl. 15.000.-.¹⁹² Het idee dat deze schepen, die werd achtervolgd door een gokschuld, om secundaire (financiële) motieven was

¹⁸⁶ SAB, ONA inv.nr. 476, f. 139-v d.d. 29-06-1696.

¹⁸⁷ NA, NDR inv.nr. 7941, f. 278.

¹⁸⁸ BHIC, RvB inv.nr. 1919; SAB, ONA inv.nr. 227, akte 163 d.d. 30-11-1675.

¹⁸⁹ SAB, ONA inv.nr. 229, akte 123 d.d. 25-04-1679.

¹⁹⁰ SAB, ONA inv.nr. 362, akte 8 d.d. 31-01-1713.

¹⁹¹ SAB, ONA inv.nr. 39, f. 2-3v (Dirk Wachmans, schout van 's-Gravenmoer) en f. 3v-5 (mr. Hendrik Eykberg, secretaris van Ginneken en Bavel).

¹⁹² SAB, ONA inv.nr. 38, f. 1-2 d.d. 27-09-1624; ibidem, inv.nr. 35, f. 33-4 d.d. 18-12-1618.

getrouwd komt daarmee een stap dichterbij. In een enkel geval kreeg de echtgenote de opdracht mee het bedrag bij nader inzien 'in conscientie' te bepalen of werd een bepaalde bandbreedte aangegeven.¹⁹³

Meer uitzonderlijk lijkt het in dit opzicht te zijn geweest om bepaalde voorwaarden te stellen. Begin zeventiende eeuw komen enkele gevallen voor waarin kinderen, volwassen vanaf hun 25e levensjaar, nog onder curatele blijven staan tot hun 34e. Huybrecht Sprong liet vastleggen dat de erfgoeden tot dat moment niet mochten worden verkocht tenzij in geval van een huwelijk of koopmanschap, een bevrijdende bepaling die Barbara van Gent zelfs achterwege liet.¹⁹⁴ Een zoon van mr. Melis Jansz. liet aan zijn neef Maarten de Loeker tweehonderd gulden na 'ingevalle hij hem stelle tot een borgerlijck leven, om met zijn hantwerck ende een eerlijck ambacht sich te generen ende zijn bijleven te winnen.'¹⁹⁵ Meer in het algemeen kan worden gesteld dat ouders sterk de neiging hadden om over hun graf heen te regeren en zo in hoge mate het leven van hun kinderen te bepalen. Ook in de dood was hun wil wet. Zo liet Hildegard Wierds vastleggen dat 'oft het oock gebeurde dat een ofte eenige van haer testateuren kinderen haer quamen te misdragen, ofte tegen sin ende wille vande langstlevende, sich te begeven tot houwelijcken staet' diens legitieme portie overging op de andere(n).¹⁹⁶ Dit aspect van de opvoeding - met name beperkingen in de partnerkeuze - kwam in de tweede helft van de zeventiende eeuw vaker voor, mogelijk ook ter beteugeling van de toegenomen vrijheid op dit terrein. Hierbij gold tevens een nieuw religieus gebod: sommige gereformeerden werd niet langer toegestaan met katholieken te trouwen.¹⁹⁷

Ondanks hun gelijkheid voor de wet, ontsnapten kinderen dus niet aan een ongelijke behandeling. Het testament bood ook hier wederom uitkomst. Johanna Gobbing, de weduwe van burgemeester Damis Janssen, wist precies wat zij deed in 1685 toen zij haar zoon Hendrik - een naamgenoot van haar eigen broer, van wie zij het huis had geërfd - diens huis bij codicil gaf.¹⁹⁸ Zij betuigde hiermee haar dank voor 'de groote vriendschap hulpe en bijstandt' die haar zoon haar had gegeven, zowel tijdens het leven van haar man als na diens dood. Op deze wijze bedankte zij hem in het bijzonder voor het feit dat hij haar eens het leven had gered, nadat zij door een ongeluk bij de haven in het water was geraakt. Behalve dat Hendrik enerzijds duidelijk werd voorgetrokken, bleek zij anderzijds teleurgesteld in sommige van haar overige kroost. In een codicil vijf jaar later verklaarde zij namelijk dat de kosten voor haar kleinkinderen, wie zij jarenlang kost en inwoning had verschaft, eerst van hun aandeel in de erfenis dienden te worden afgetrokken en dat zij pas als laatste aan de beurt kwamen bij de verdeling.¹⁹⁹ Ten slotte had Hendrik vanaf zijn twintigste, zoals het een goed zoon betaamde, zijn mondkosten uit eigen beweging wel keurig betaald. Wat was hieromtrent echter de norm?

¹⁹³ SAB, ONA inv.nr. 230, akte 2 d.d. 07-01-1680: testament Franchois Schagen. Koopman Nicolaas Donkers legde de legitieme portie vast op fl.10-12.000.-, zie: SAB, ONA inv.nr. 73, f. 8v-10v d.d. 20-09-1635.

¹⁹⁴ SAB, ONA inv.nr. 34, f. 26-v d.d. 02-05-1613.

¹⁹⁵ SAB, ONA inv.nr. 34, f. 11v-12 d.d. 29-10-1610.

¹⁹⁶ SAB, ONA inv.nr. 298 f. 81-82 d.d. 11-01-1685; idem, f. 423r-v d.d. 19-09-1690.

¹⁹⁷ Sergeant Claude le Fevre verklaarde bij voorbeeld dat indien zijn stiefdochter een katholiek zou trouwen haar aanspraken geheel vervielen, zie: SAB, ONA inv.nr. 181, f. 71-v d.d. 03-04-1665. Makelaar Jacob van Vechelen deed hetzelfde met betrekking tot zijn kinderen, zie: SAB, ONA inv.nr. 198, f. 44v-46v d.d. 27-10-1666 en 02-11-1666. Het is niet ondenkbaar dat deze twee gevallen mede zijn ingegeven door de Munsterse inval in de regio. Voor regenten heb ik nochtans geen vergelijkbare voorbeelden gevonden.

¹⁹⁸ SAB, ONA inv.nr. 298, f. 81-82: d.d. 11-01-1685.

¹⁹⁹ Ibidem, f. 423-v: d.d. 19-09-1690.

In principe kreeg de langstlevende de verplichting om de kinderen ‘tot hun mondige dagen’ op te voeden. Na hun achttiende bleven de kinderen, inmiddels jongvolwassenen maar nog geen wettelijke rechtspersonen (pas vanaf 25), zolang zij ongehuwd bleven meestal gewoon thuis wonen. Diverse ouders achtten hun kinderen desondanks al volwassen vanaf hun twintigste jaar. Thuis wonen gold in het bijzonder voor dochters; van regentenzonen kon eerder worden verwacht dat zij uit huis waren. Zij gingen òf studeren òf zich voor enige jaren onder de vleugels van hun vader of een oom voorbereiden op hun toekomst - al dan niet in het familiebedrijf. Zij waren nu in staat zelfstandig geld te verdienen. Het was daarom redelijk dat zij - zolang ze niet op zichzelf woonden - meebetaalden aan hun eigen levensonderhoud. Voor dochters was dit lastiger; zij waren tenslotte niet in staat geld te verdienen en beschikten hier ook nauwelijks over - tenzij uit een toelage. Elisabeth van den Kieboom, de weduwe van rentmeester Johan Bacx, verklaarde in haar testament dat het aandeel (in de vorm van arbeid) dat haar ongehuwde dochters vanaf hun achttiende hadden geleverd in het huishouden, voldoende was geweest; zij hoefden niet ook nog eens financieel te ‘boeten’ voor hun kost en inwoning bij de erfdeling.²⁰⁰ Hoewel dit aan de ene kant als een genereus gebaar kan worden opgevat, was het anderzijds ook een reële constatering. Johanna Gobblings daarentegen lijkt haar erfgenamen een lesje te hebben willen leren in goed burgerschap en huishoudkunde, of misschien was zij wel gewoon een vrekkige oude tante.

Wezen

Tussen de wensen van de ouders en periodieke omstandigheden door laveerden de kinderen zelf. Voor hen was het leven het meest broos: zij liepen groot gevaar vroegtijdig te overlijden door zuigelingensterfte of anders in hun eerste levensjaren. Een andere reële mogelijkheid was dat zij wees werden: het wegvallen van één of beide ouders kwam regelmatig voor. Voor de nabestaanden maar ook de familiecontinuïteit had dit serieuze gevolgen. Hoewel enigszins gebonden aan het welstandsniveau van de betrokkenen vereiste dit, ook van de elite, een behoorlijke inspanning. Wanneer de man stierf, verdween daarmee in de eerste plaats het hoofd van de huishouding die garant stond voor de inkomenspositie van zijn gezin. Wanneer de vrouw kwam te overlijden, verdween de dagelijkse continuïteit die garant stond voor de instandhouding van datzelfde huishouden.²⁰¹ Hertrouwen was uiteraard een optie. Soms kwamen beide ouders echter binnen korte tijd van elkaar te overlijden met alle gevolgen vandien, zoals in het geval van de zoon van schepen Michiel Ryers. Hoopvolle verwachtingen konden dan in korte tijd teniet worden gedaan.

In het archief van de weeskamer bevindt zich een aandoenlijk schriftje over zijn opvoeding: Johans vader was doctor in de medicijnen geweest, die kennelijk ambities koesterde voor zijn zoon.²⁰² Op de eerste paar bladzijden na is het schriftje echter goeddeels leeg gebleven en al gauw wordt duidelijk waarom. Jan moet, hoewel jongvolwassen (hij was geboren in 1642), een ongelukkig kind zijn geweest dat de dood van zijn moeder nauwelijks kon verwerken; tot overmaat van ramp overleed zijn vader korte tijd later.²⁰³ Enkele maanden na de dood van zijn moeder werd Jan

²⁰⁰ SAB, ONA: testament Elisabeth van den Kieboom.

²⁰¹ Over de positie van weduwen, zie verder: Schmidt, *Overleven na de dood*.

²⁰² SAB, Archief weeskamer inv.nr. 834.

²⁰³ De dood van Michiel Ryers staat overigens niet vermeld in de kerkmeestersrekeningen van eind jaren vijftig, begin jaren zestig: mogelijk overleed hij buiten de stad. Een andere mogelijkheid is dat hij is verward met iemand

begin november 1659 naar Rotterdam gestuurd om bij rector Abraham Beeckman in huis te worden geplaatst, ter voorbereiding op een studie.²⁰⁴ Speciaal voor de gelegenheid werd voor drie gulden en tien stuivers een eigen lessenaar voor hem gemaakt. Het was zeer gebruikelijk om kinderen elders in de kost te doen, vaak bij mensen van enig aanzien als een predikant of rector voor de nodige opvoedkundige correctie. De resultaten hiervan moesten echter nog maar worden afgewacht, zeker bij heel jonge kinderen die toch in de eerste plaats affectie nodig hadden.²⁰⁵ Het verblijf bij Beekman kostte fl. 180.-. per jaar, maar bleef voorlopig zonder het gewenste resultaat. Begin maart 1660 was Jan terug, officieel omdat het vakantie was. Maar er was meer aan de hand. Eenmaal thuis bleek hij onhandelbaar en 'om redenen soo vande meijt etc., en ooc om te beter in het leeren te avanceeren' werd hij teruggestuurd naar Rotterdam - ditmaal bij een familielid: mr. Abraham Ryers. De voogden moeten hebben gehoopt dat Jan zich hier beter thuis zou voelen dan bij de rector: vermoedelijk bleef hij echter wel diens lessen volgen.

Op 28 april vond één van de voogden, Willem Ryers, Jan bij zich thuis in Terheijden nadat de jongen van school was weggelopen. Hij werd aanstonds met een brief naar de andere voogd Willem van Son gestuurd, die de jongen weer naar Rotterdam zond. Op 7 juni werd in elk geval een rekening van boekverkoper Jan Buntingh voor een Grieks lexicon à vier gulden betaald. Binnen een paar weken liep Johan echter opnieuw van school weg. Van half september tot half oktober was er gelukkig voor hem vakantie en keerde hij huiswaarts. Ruim een jaar na de dood van zijn moeder en vader - hij was inmiddels achttien - leek het hem wat beter af te gaan en tot eind 1661 werd de studie klaarblijkelijk met meer succes voortgezet. Johan was inmiddels voldoende 'geavanceert' om zich aan de Utrechtse universiteit te laten inschrijven.²⁰⁶ Zijn getroubleerde inborst kreeg echter opnieuw vat op hem, ditmaal met fatale afloop. Stadhouder Bernagie schrijft in maart 1663 in een postscriptum hierover het volgende: 'den soon van wijlen doctor [en schepen] Rijers heeft hem selffs tot Utrecht soo ick verstaet verhangen, doch laet alhier vaste goederen nae'.²⁰⁷ Het was overigens vermoedelijk met name dit laatste wat de stadhouder interesseerde vanwege het heerlijk recht op onbeheerde nalatenschappen. Op 17 februari 1663 had Johan zich inderdaad verhangen, ten huize van zilver-smid Johannes Vermout. Volgens de noodzakelijke gerechtelijke verklaring te Utrecht was

aent selve dode lichaem utterlick geen quetsure bevonden [...] maer wel een dubbelde rode kneep in ende om den hals, ende alsoo deselve jonghman bij schout ende schepenen eventevoren bevonden was te hangen aen een linne-dasgen opgeknoopt aen 't ijsen ofte ancker vande schoorsteen [...] oordeelde de doctor en chirurgijn dat deselve jonghman door deselve compressie was verstickt ende sijn leven geeijndicht hadde.²⁰⁸

anders. Na op 19 maart te zijn overleden, werd op 23 maart 1662 namelijk ene dr. Hulshouts begraven: van een dokter met die naam is in de Bredase archieven echter niets bekend. Opmerkelijk is tevens dat Ryers' vrouw en de vrouw van substituut-stadhouder Johan Ryers (zijn neef) in 1659 op achtereenvolgende dagen in de Grote Kerk zijn begraven; was hier soms sprake van een familiedrama?

²⁰⁴ Dit is overigens geen zoon van de befaamde rector van de Latijnse school te Rotterdam Isaac Beekman (1588-1637) die enige tijd in Breda verbleef alwaar hij in 1618 René Descartes ontmoette; zie: Van Berkel, *Isaac Beekman*, 40-48; 136 n.73. Zie verder: Van der Schoor, *Stad in aanwas*, 250-251.

²⁰⁵ Rehm, 'De Bredase apothekers', 3-4: Augustijn van Rijckevorsel werd bijvoorbeeld door zijn rector geslagen.

²⁰⁶ Hij wordt noch vermeld in Bots, noch in de Utrechtse matrikels.

²⁰⁷ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 605r d.d. 06-03-1663. Zie: ibidem, f. 606v.

²⁰⁸ HUA, II, Gerecht: kleine commissien, inv.nr. 2245: schouwboek 1650-1708, f. 31 (63).

In testamenten werd uit voorzorg altijd een voogd aangewezen. Indien er minderjarige kinderen betrokken waren bij een sterfhuis in Breda, was het de taak van de weeskamer om het oppertoezicht uit te oefenen. Dit mag op zichzelf een loffelijke daad van de stedelijke overheid worden genoemd, het was niet noodzakelijkerwijs wat de familie voorstond. Bescherming van de toekomst voor het kind ging gepaard met een dusdanige financiële controle dat menige welgestelde familie haar toevlucht nam tot een akte van seclusie om inmenging van de weeskamer in het beheer van de boedel uit te sluiten.

De dood was soms echter iedereen te vlug af waardoor ook de elite wel eens te maken kreeg met dit belangrijke college. Geluk bij een ongeluk is dan dat juist dit orgaan ons de beste inzichten verschaft omtrent de opvoeding in de praktijk wegens de uitgebreide administratieve verantwoording door de voogden. Het is niet toevallig dat twee omvangrijke zaken met betrekking tot de elite van Breda buitenstaanders betrof, die waarschijnlijk minder goed op de hoogte waren van het geldende recht: drossaard Bernuy en de zeer rijke vader van de latere burgemeester Johan Francis de Raet van Kerkum, Elias de Raedt. Bernuy was uit Antwerpen afkomstig; De Raedt kwam op zijn beurt uit Holland. Beiden hadden geen directe familie te Breda en lieten op hun sterfbed een jongen en een meisje achter, met dit verschil dat De Raedt ook nog een weduwe naliet. Wie kwamen er voor de voogdij in aanmerking? In het geval van De Raedt zijn we hierover het best ingelicht dankzij een nominatielijstje, waarbij zowel van vaders- als van moederszijde drie kandidaten worden voorgedragen.²⁰⁹ Van de kant van de vader werden een oom, een neef en een zwager (plus diens zoon) genomineerd; van de kant van de moeder (waarschijnlijk) drie broers. Aan de diverse kandidaten zaten echter de nodige haken en ogen. De oom van Elias woonde in Spanje, de neef bij broers van Elias in Antwerpen terwijl zijn zwager, Philippus le Roy, heer van Broechem en Olegem, raad en commies was van de Spaanse koning in Brussel. Dit werpt uiteraard de nodige licht op de religieuze gezindheid van de familie De Raedt, hoewel die op zichzelf geen bezwaar hoefde te zijn om het voogdijschap te verkrijgen. De grenzen tussen Noord en Zuid werden op familieniveau in Breda dus minder gevoeld. Praktische hindernissen maar dan van een andere soort lagen er bij de broers van de weduwe Catherina: twee van hen waren koopman (de een in Amsterdam en de ander in Middelburg) en werden als 'seer impotent' en 'impotent' (ongeschikt) omschreven. De voogdij over de kinderen van drossaard Bernuy werd begin zeventiende eeuw min of meer tot een erezaak voor de stad. Van moederszijde werd de oudste broer Diederik van Haestrecht, heer van Druijnen bereid gevonden de taak op zich te nemen. Van vaderszijde waren er geen kandidaten voorhanden, reden waarom Johan de Hertoghe van Orsmale, heer van Valkenburg werd benoemd (of zich liet benoemen) als zoon van burgemeester Willem de Hertoghe.²¹⁰ Behalve dat de kinderen Willem Maurits en Marie Emilie naar leden van de familie Oranje-Nassau waren vernoemd, speelde ook de voogdij zich in kringen van Oranjeclënten af.

Weeskinderen waren, kortom, aangewezen op familieleden (en ooms in het bijzonder) - de 'naaste vrinden' zoals men deze zelf omschreef - om de jaren tot volwassenheid zonder al te veel kleerscheuren te doorstaan. Hoewel de weesmeesters in hun keus de praktische kant van eventuele begeleiding - een band met de regio versus toezicht op afstand - meewogen, kwam het maar zelden voor dat de wezen in huis bij de voogden werden opgevoed. De zorg werd hoofdzakelijk uitbesteed. De

²⁰⁹ SAB, Weeskamer, inv.nr. 875.

²¹⁰ SAB, Weeskamer inv.nr. 535.

voogden van Cornelia van Dalem, kleindochter van schepen Cornelis Vredevoorst van Dalem, kochten (met consent van de weesmeesters) voor haar in Antwerpen een klavecimbel plus onderstel 'om daarop te leeren spelen'. De weesmeesters deden daarbij de nodige moeite, want Antwerpen was het centrum van de Zuid-Nederlandse klavecimbelbouw.²¹¹ Helaas valt niet na te gaan waar en hoe duur deze aankoop precies is geweest, maar zij lag in de buurt van de zestig gulden.²¹² Vervolgens moest het spelen nog worden geleerd. Daartoe vond men Hendrik van der Locht bereid tegen een jaarlijkse vergoeding van ongeveer vijfentwintig gulden. Cornelia had als meisje verder een grote belangstelling voor kleren – ondertussen leerde zij ook naaien - gezien de vele desbetreffende uitgaven aan zijdestoffen en ander kledingmateriaal.

Musiceren en naaien klinkt nogal stereotiep voor de opvoeding van vrouwelijke familieleden.²¹³ Maar het diende wel degelijk ergens toe. Behalve naailessen gedurende negentien maanden, ontving Cornelia verder behoorlijk wat kleedgeld. Het is dan ook geen verrassing als zij in 1657 bij de zijdenlakenkoper Johan Colders 'inde gulde handt' in de leer wordt gedaan als 'winckeldochter'. Van het een kwam al snel het ander en twee jaar later trouwde zij met Colders' zoon Jan, waarna ze verhuisde van het ouderlijk huis (gelegen tegenover het stadhuis, op de hoek van het grote kerkhof) naar de Caterstraat, ter ondersteuning van haar eigen goede maatschappelijke positie. Haar moeder, Maeyken Hendriks Verhoeven, was inmiddels hertrouwd met Jan Anthonis Lips en had bij die gelegenheid nog fl. 42.- uit het sterfhuis toegelegd gekregen voor een bruidsjurk. Vanaf het moment dat haar moeder hertrouwde, lijkt Cornelia niet langer meer thuis gewoond te hebben; zij verbleef sinds 1654 (zij was toen circa zestien jaar oud) bij een zuster op het begijnhof (Cornelia's vader was tenslotte katholiek geweest). De zusters werden vaker gebruikt om jongvolwassen wezen een tijdelijk en respectabel onderkomen te bieden, waar bovendien aandacht werd geschonken aan onderwijs. Hoewel het huwelijk van Cornelia slechts enkele jaren duurde, werd zij als weduwe later een succesvol koopvrouw.

Regentenwezen waren ongetwijfeld bevoorrecht. De latere schepen mr. Jacob Knaap (1673-1676) valt een groot deel van zijn tienerjaren te volgen. Zijn vader was wethouder van Steenberghe geweest, alvorens in 1648 te overlijden: hij liet bijna achtduizend gulden voor zijn zoon na.²¹⁴ Net als bij de anderen werd er veel geld aan hem uitgegeven voor kleding en scholing, waarvan het de vraag is of dat in een normale gezinssituatie - met alle vaste lasten – van gelijke aard zou zijn geweest. Jacobs' scholing werd waarschijnlijk eerst in Steenberghe afgerond bij schoolmeester Abraham Blauwen. Het schoolgeld bedroeg weliswaar slechts twee gulden en twaalf stuivers per half jaar, maar aan papier en schrijfmateriaal was men al gauw een veelvoud kwijt. Onderwijl was hij in de kost bij ene mr. Jan Marquart, wat jaarlijks zo'n honderdvijftig gulden kostte inclusief extra's. Religie vormde een vast bestanddeel van zijn opvoeding. Reeds in 1648 werd uit Dordrecht een psalmboek voor hem meegenomen, dat anderhalve gulden kostte; verder kreeg hij wekelijks een 'blank' (een halve stuiver) mee voor de collectebus in de kerk. Ergens halverwege 1652 ging hij naar de Franse school in Breda, toen geleid door mr. Robert Courtin, waar hij voor vier stuivers per week 'naer sijn begriip en-

²¹¹ Grijp, *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden*, 212-218.

²¹² SAB, Weeskamer inv.nr. 820.

²¹³ Voor wat betreft het laatste, zie: Panhuysen, *Maatwerk*, 184-185; 188-195.

²¹⁴ Alle gegevens met betrekking tot Jacob Knaap zijn ontleend aan: HCHM, Archief weeskamer Steenberghe, inv.nrs. 2393; 2394; 2396; 2397; 2403; 2416.

de capaciteijt heeft leeren schrijven cijfferen, ende franchoijs spreecken'. Bij hem werd hij tevens in de kost gedaan voor fl. 37-10 per kwartaal. Hoe lang zijn verblijf hier precies heeft geduurd is niet duidelijk, maar vanaf najaar 1658 vertrok hij naar Rotterdam. Hier verbleef hij tezelfdertijd bij rector Beekman als Jan Ryers: Brabantse regenten wisten kennelijk goed hun weg naar hem te vinden. Anderzijds is dit waarschijnlijk een teken van de beperkte mogelijkheden die er in Staats-Brabant voor de protestantse elite waren qua scholing. Bij conrector Hovius werd tevens 'privaet geleert' en voor drie gulden en drie stuivers per maand volgde hij ook nog extra lessen latijn. Uiteindelijk promoveerde Jacob in 1664 in Orléans en vestigde hij zich definitief te Breda in 1666.

Grofweg kan worden gesteld dat op jaarbasis tweehonderd gulden werd besteed aan scholing en onderhoud plus nog eens vijftig tot honderd gulden aan kleding: tussen de tweehonderdvijftig à driehonderd gulden in totaal. Wie het archief van de weeskamer hieromtrent op nakijkt, valt telkens de grote bedragen aan kledinguitgaven op: pakken, broeken, hemden, schoenen, het kon niet op. Een paar 'fijne saijette gebrijde kousen' (kleur groen) voor Jacob Knaap kostte in 1649 bijvoorbeeld alleen al anderhalve gulden. Jaarlijks werd voor tientallen guldens besteed aan stoffen en ander materiaal om kleren van te maken of te herstellen. Nu hebben kinderen de neiging snel uit hun kleren te groeien, maar de wezen liepen er in elk geval altijd netjes gekleed bij. Mogelijk werd bij hen ook eerder iets vernieuwd (in plaats van versteld), bij wijze van enige compensatie voor het ouderlijk gemis. Of reflecteerden de hoge uitgaven juist de vuiligheid van de wegen, waardoor men in het algemeen veel sneller kleren versleet?²¹⁵ De 'muylen' van Jacob Knaap werden in elk geval om de zoveel weken gepoetst en iets minder regelmatig voorzien van nieuwe leren zolen. Maandelijks werd voor twee stuivers trouwens ook zijn haar geknipt bij de barbier.

Bovenstaande voorbeelden laten vooral zien dat de opvoeding van kinderen een serieuze zaak was. Een onbezorgde jeugd was gegeven de omstandigheden weliswaar lang niet voor iedereen weggelegd, er zijn gelukkig voldoende aanwijzingen dat kinderen in het openbaar allerlei vormen van kattenkwaad uithaalden. De resoluties van de magistraat en die van de kerkenraad bevatten vanaf eind zestiende eeuw herhaaldelijk verwijzingen naar overlast door spelende kinderen: van tikkertje op het kerkhof en balspelen tot sneeuwballengevechten op straat of baldadigheid in de kerk.²¹⁶ De rector van de Latijnse school kreeg in 1582 een uitgebreide instructie mee inzake godsdienst, tucht en zeden van de scholieren onder zijn hoede gesteld.²¹⁷ Zij mochten onder andere niet vloeken, vechten, zwemmen of al te modieus gekleed gaan. Schoolmeesters werden geacht hun pupillen op straat in de gaten te houden.²¹⁸ Ook bij Jacob Knaap blijkt zo af en toe hier iets van. In 1649 bezocht hij de Klundertse kermis 'met een koetswagen'; circa een jaar later werd een kolf voor hem meegebracht uit Rotterdam. Tussendoor kreeg hij ook enige keren een

²¹⁵ Wilson, *The Courtesan's Revenge*, 11.

²¹⁶ SAB, OSA inv.nr. 9: AM 1594-6, f. 196v d.d. 16-06-1596 (voor eventuele bredere implicaties van een verbod op het spelen op kerkhoven, vergelijk: Houlbrooke, *Death, Religion and the Family*, 361; 366 speciaal n.85); ibidem, inv.nr. 10: AM 1597-1602, f. lxx verso d.d. 21-06-1598: verbod tegen moedwilligheid van jongens door het gooien met stenen, slaan met stokken en anderszins op het kerkhof, de markt, in de straten en op de wallen (boete van twee stuivers, plus al naar gelang de gelegenheid); OSA inv.nr. 21: RM 1653-1662, f. 40-1 d.d. 10-04-1652; ibidem, f. 153-5 d.d. 18-10-1657: verbod op samenscholing, vechten, gooien van stenen, diverse balsporten en dobbelen. De resolutie tot een verbod op het gooien van sneeuwballen: ibidem, inv.nr. 34: NM 1678-1683 f. 448 d.d. 23-02-1683.

²¹⁷ Nauwelaerts, *De oude Latijnse school*, 22-24.

²¹⁸ SAB, OSA inv.nr. 11: AM 1603-11, d.d. 07-07-1604.

handvol stuivers aan speelgeld. Op 4 mei 1651 bezocht hij als uitje met twee nichten Dordrecht; tevens ging hij dat jaar naar Breda voor de bruiloft van Jenneke Segers. Hoe ouder hij werd, hoe zelfstandiger bovendien zijn uitgaven. Ten tijde van zijn verblijf in Rotterdam in 1658-9 ging hij eens naar Antwerpen en werd tevens de Bergse kermis bezocht. Naar Rotterdam werd geld meegegeven om de boekbinder, schoonmaker en wasser te betalen. Tevens kreeg hij geld om aan de 'meijsens' (vermoedelijk dienstbodes) te vereren.

Berusting

Ziekten

De grootste levensbedreiging voor ieder gezinslid, speciaal kinderen, vormden ziekten. Door de gebrekkige hygiëne en de geringe medische kennis zat het levenspad vol hindernissen. Jacob Knaap werd gedurende zijn jeugd één à twee keer per jaar gepurgeerd. Geheimzinniger was die keer dat hij 'sieck sijnde aen metridaet noch aen plaesters soo aen sijn schouder als aen sijn teenen ende aen sijn hoofd' was geholpen. Een andere keer betrof het 'sijn winterhielen en handen en een quaden vinger'. Ondanks zijn uitgebreide kennis als medicus, kon schepen Godefroy van den Broeck niet verhinderen dat zes van zijn kinderen vroegtijdig overleden en daarmee waarschijnlijk zijn hele nageslacht. De eigen gezondheid en die van anderen hield de gemoederen daarom altijd bezig.²¹⁹ In brieven worden vaak mededelingen gedaan over de staat van de gezondheid; ook de aard van de ziekte wordt meestal genoemd. Van drost Cornelis van Aerssen zijn diverse ziekmeldingen bekend die er tenminste op wijzen dat zijn werk regelmatig hieronder leed. Ook zijn vader Johan liet zich in dat opzicht niet onbetuigd door soms voor zijn zoon in de bres te springen:

Ick schryve u.e. desen ten versoecke van mijnen soone, die vanwege sijne indispositie de bequaemheijt niet en heeft om de penne selfs te cunnen gebruijcken; hy is ghisteren met de kortse op den hals thuijs gecomen.²²⁰

Ondanks zijn toestand was Cornelis in staat geweest om op het stadhuis de magistraat en tienraad van hun taak te ontheffen, alvorens bij de jaarlijkse bestuurswisseling nieuwe aan te nemen. Bovendien ontving hij de schouten en secretarissen die middag thuis voor hun vervanging, hoewel dit mogelijk niet anders dan gebruikelijk was. Ongebruikelijk was wel dat dit alles bijna een half jaar na dato - begin maart in plaats van oktober - gebeurde! De administratie van Breda lag overhoop door de dood van Willem II. Dit was dan ook de indirecte reden voor Johans' schrijven:

Mijnen soone hadde wel gewenscht van alles mondelinge rapport te mogen doen aen haere Altesse Royale [Mary Stuart], maer terwijlen syne indispositie t'selve niet toe en laet, noch oock selfs te cunnen schryven; ende aengesien hy beducht is, off wel de continuatie van syne indispositie, synde met een kortse ende colijcke gequelt, hem mochte beletten, de eere te hebben van syn leste devoir te doen op de utvaert van S.H. h.l.m. synen goeden heere, soo is sijn seer ootmoedich versoeck,

²¹⁹ Vergelijk: Wijsenbeek-Olthuis, 'Ziekte en tegenslag', 74-75.

²²⁰ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 329r d.d. 03-03-1651.

dat sijnen oudtsten soon, die iegenwoordich inden Haghe is, d'eere mochte hebben van sijn plaetsse, in die gelegentheijt ende ceremonie te becleden.

Een meer gedurige kwaal die menig bestuurder trof was jicht (een storing in de stofwisseling), dat vaak wordt verward met reumatiek: pijnlijke spieren. Van een echte aandoening was hier - 't flerecijn' - geen sprake; het was eerder een welvaartsziekte, een gevolg van teveel (gezout) vlees eten en het drinken van rode wijn.²²¹ Het bleek echter een onafscheidelijke compaan bij de oude dag onder de elite. Vanaf zijn tijdelijke verblijfplaats op de Lage Zwaluwe, schreef oud-burgemeester Joris Wynants van Bernagie tijdens het Spaanse interregnum diverse brieven vol kommer en kwel:

Ick gebiede mijn dienstelijk in u goede gratie hopende u gesontheit. Aengaende de mijnne, ick ben seder mijn wedercomste van Breda alhier ben ick enijge dage sieck geweest. Hetselvede gedaen zijnde is mijn als nu een quartarne in mijn rechter armen gesoncke, dat dese mijn soo grote pijnne causeert dat ick voor mijnen huysvrou dese hebbe moete laten schrijven.²²²

Aderlating was een van de meest gebruikte remedies, in de overtuiging dat men daarmee de balans tussen de vier 'humeuren' binnen het menselijk lichaam kon herstellen. Hoe dan ook, ziekten hinderden de voortgang van bestuurlijke kwesties en betekenden daarmee veel meer dan alleen een persoonlijk ongemak. Ze hadden tijdelijk grotere of kleinere gevolgen voor de administratieve werkzaamheden en de gezinsverhoudingen. Daniel Buycx was zelfs min of meer gedwongen geweest als lokale stadhouder ontslag te nemen, omdat het op den duur klachten regende over zijn indispositie.²²³ Zelf noemde hij dit eufemistisch 'de swaricheyt', maar ook hier betrof het zeer waarschijnlijk jicht. Over zijn lijdensweg en die van anderen in deze hoeven we niet geringschattend te doen: het was een zeer pijnlijke aandoening. Dat patiënten ook zelf soms ten einde raad waren, blijkt uit een brief van Buycx aan de stadhouder en schepenen van Alphen, Carel de Roy, waarin hij omstandig vraagt naar iemand die daar een 'cure' zou weten.²²⁴ Behalve matiger eetgedrag bestond die echter niet. Ziekte kon dan ook tot iemands langdurig disfunctioneren leiden. In 1681 werd Christoffel van Campen (ogenschoonlijk wegens ziekte; mogelijk was er sprake van dronkenschap) als stadsdokter tijdelijk vervangen door Govert van Alphen.²²⁵ Deze vervanging duurde bijna twee jaar! Ziekten waren in sommige beroepen ook bepaald onhandig. Bij secretaris Jan van Zevender bleek het in 1641 'geheel onlanx (Godt betert) in syn verstandt ende memorie' geslagen.²²⁶

Een van de grootste algemene gezondheidsgevaaren van die tijd betrof de pest die aan niemands deur voorbij ging.²²⁷ Het sloeg geen acht op rangen of standen; wel konden de beter gesitueerden makkelijker de stad ontvluchten. Over het ontregelende effect van pestepidemieën aan het eind van de zestiende eeuw bieden de brieven van Godevaart Montens aan zijn Leidse vriend Daniël van der Meulen inte-

²²¹ Porter, *Gout*.

²²² SAB, OSA inv.nr. 222: brieven stadsbestuur 1625-9, litt. 51 d.d. 04-07-1627 en litt. 77 d.d. 05-03-1628 (ci-taat).

²²³ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 98.

²²⁴ SAB, OSA inv.nr. 227: brieven stadsbestuur 1655-7, brief Buijcx d.d. 25-10-1655.

²²⁵ SAB, OSA inv.nr. 34: NM 1678-83, f. 328 d.d. 19-06-1681.

²²⁶ NA, NDR inv.nr. 8067, f. 83; hij was sinds 1626 secretaris van Rijsbergen. Hij was een zoon van jonkheer Hendrik van Zevender, schout van Roosendaal.

²²⁷ Voor een algemeen overzicht van de pest in Nederland, zie: Valk en Noordegraaf, *De Gave Gods*. Voor een goede detailstudie, zie: Klinkenberg over Maastricht, 'Dye quade siecte'.

ressante informatie. Eind 1596 blijkt er voor het eerst sprake te zijn geweest van de rode loop ('het root') die 'hier inde stadt ende buijten regueert'.²²⁸ Nauwelijks een jaar later was de uitbraak nog veel erger en wijdde Montens in een klaagzang uit over de verzoeken waarmee de inwoners van Breda - jong of oud, rijk of arm, zowel burgers als soldaten - werden belaagd vanwege de algemene oorlogssituatie. De crux van zijn brief was duidelijk: 'de clocken ... worden weijnich cout' wegens de vele sterfgevallen die er in de stad vielen te betreuren.²²⁹

Klaarblijkelijk had Montens op dat moment zelf ook een pestlijder in huis: dr. Arnoult van Dam (en diens vrouw), die de avond tevoren aan de gevolgen ervan was overleden.²³⁰ Een jaar later was het opnieuw raak. In diverse brieven uit het najaar van 1598 is Montens de wanhoop nabij. Er lijkt zelfs sprake van te zijn geweest dat hij voor zijn huisgezin de hulp inriep van de orde van de Zwarte Zusters; tevens verzocht hij Van der Meulen om raad in de vorm van medicamenten of wellicht zelfs de overkomst van diens eigen arts.²³¹ Terwijl de epidemie nog niet eens op zijn hoogtepunt was, ontvluchtte hij de stad. In het voorjaar van 1599 verblijft het gezin althans in Den Haag. Een dergelijke stap kon maar een enkeling zich veroorloven. Nu was Montens aan rampspoed wel wat gewend. Oorspronkelijk afkomstig uit Antwerpen, was hij na de val van die stad in 1585 gevlucht naar Bremen alvorens zich rond 1588 in Den Haag te vestigen. Pas laat in 1599 is er sprake van dat 'la peste [est] diminuee'.²³²

Het was op zich al opmerkelijk dat Montens de pest bij zijn naam noemde. Men was meestal zo bang voor deze uiterst besmettelijke ziekte dat alleen al gebruik van het woord werd vermeden.²³³ In de magistraatsresoluties van Bergen op Zoom komt pest als zodanig bijvoorbeeld niet voor, maar is veelvuldig sprake van 'lasarije'. Het is niet duidelijk of Montens zijn gezin nog heeft laten terugkeren, hoewel het ergste voorbij was. Vlak na zijn aanstelling in Breda schreef hij dat 'de plattse behaeght de huysvrouw redelijck en wel', maar tegelijkertijd liet hij doorschemeren dat er om gezondheidsredenen twijfels waren over definitieve vestiging in de stad.²³⁴ Het ongezonde klimaat had hem er in ieder geval van overtuigd dat aan zijn aanstelling in Breda maar snel een eind moest komen, iets waar hij overigens reeds in de zomer van 1597 op speculeerde.²³⁵ Na vijf jaar burgemeester te zijn geweest vond hij het klaarblijkelijk welletjes. Als vertrouweling van Maurits volgde dan ook definitieve terugkeer naar de hofstad - niet voordat hij echter in een van zijn laatste brieven uit Breda aangaf dat ook bij hem de oude dag met gebreken kwam in de vorm van koliek.²³⁶

Montens' wellicht overhaaste vertrek was niet te vroeg: in 1603 stierven ten gevolge van een pestepidemie 1.823 mensen in de stad, zo'n 1 op de 3 inwoners! Dit waren normale cijfers voor die tijd, waarin stedelijke bevolkingen tijdens epidemieën bij herhaling deels werden weggevaagd. Het grote aantal pestlijders in Breda gaf zelfs aanleiding tot een aparte administratie: het zogenaamde pestboek.

²²⁸ RAL, Archief Daniël van der Meulen inv.nr. 677, litt. 23 d.d. 12-11-1596. Met dank aan Ivo van Loo, die mij als eerste op het bestaan van deze collectie brieven wees.

²²⁹ Ibidem, litt. 32 d.d. 20-09-1597.

²³⁰ Deze dokter had reeds eerder het huis van Montens te Breda voor enige jaren gehuurd, zie: SAB, ORA inv.nr. 489 f. 99-100 d.d. 07-09-1588.

²³¹ RAL, Archief Daniël van der Meulen, litt. 43 d.d. 07-10-1598; litt. 44 d.d. 11-10-1598; litt. 45 d.d. 13-10-1598.

²³² Ibidem, litt. 65 d.d. 20-11-1599.

²³³ Vergelijk: Wijsenbeek-Olthuis, 'Ziekte en tegenslag', 75-78.

²³⁴ RAL, Archief Daniël van der Meulen inv.nr. 677: litt. 11 d.d. 23-05-1596.

²³⁵ Ibidem, litt. 29 d.d. 21-07-1597.

²³⁶ Ibidem, litt. 67 d.d. 14-03-1600.

Zwaar getroffen werd het gezin van schepen mr. Joachim Gillis, wiens vrouw en twee van zijn kinderen kwamen te overlijden. Een van de doden betrof ook een zoon van schepen Jan Marcelissen van Sorgen. Bijna een jaar later, op 28 augustus 1604 omtrent tien uur 's avonds, stierf mr. Hugo van Baerle alsnog aan de gevolgen van pest: hij was tevens een van de laatste van Breda's katholieke oudgedienden.²³⁷ Ook eerder in de zestiende eeuw was de politieke elite niet gespaard gebleven: in 1575 was zelfs het stadhuis ontsmet door middel van verbranding van pektonnen, nadat de vrouw van oud-burgemeester Van Keessel er was overleden.²³⁸ De desastreuze effecten van pestuitbraken in de regio blijken bijvoorbeeld ook bij het beleg van 1624-25 in het naburige Geertruidenberg. Het bestuurscollege voor 1625 (in totaal negen man) verloor binnen enkele maanden tijd twee burgemeesters en vier schepenen - een verlies van maar liefst twee derde van de oorspronkelijke bezetting.²³⁹ Bijzonder in dat opzicht is nog het verhaal van de Bredase oud-schepen Eustatius Suermont. Hij keerde gedurende het beleg van de stad door de Spanjaarden terug naar Rotterdam om daar in korte tijd met 'sijn geheel huysgesin' te sterven.²⁴⁰ Had Suermont soms al de pest onder zijn leden gehad bij zijn vertrek?

De latere bemoeienissen met aanstellingen van pestmeesters tonen in elk geval aan dat tot in de tweede helft van de zeventiende eeuw deze 'geur des doods' ook in Breda rond bleef waren. Zo bericht stadhouder Bernagie nog in 1666 over een pestuitbraak in de baronie. In de stad zelf werden slechts enkele huizen op de Haagdijk besmet, maar in de folklore ontstond er een verhaal over een vrouw die voorbarig levend werd begraven - een van de ergst denkbare soort doden.²⁴¹ De stad en haar inwoners waren in dat opzicht extra kwetsbaar: met troepenconcentraties in of nabij de stad werden ziekten nu eenmaal sneller overgebracht. Zelf vermeed Bernagie elk risico: 'de heere stadthouder heeft sich noch niet durffen in de lucht begeven.', terwijl kapitein Verneuil 'is deese nacht overleeden.'²⁴² Infectieziekten waren hoe dan ook een groot gevaar. Niet alleen kinderen maar ook volwassenen waren kwetsbaar voor pokken en mazelen. Als kinderen die overleefden, zoals Clara le Clercq, droegen ze er hun levenlang de littekens van met zich mee. Bevindingen over de staat van hun gezondheid zijn echter zeldzaam juist vanwege de hoge kindersterfte.²⁴³ Ziekten - vooral die van zichzelf - vormden dus constant een belangrijk thema in de onderlinge briefwisselingen. Naast bestuurlijke kwesties domineren ze bijvoorbeeld die tussen stadhouder Bernagie en griffier Buysero. Deze preoccupatie vertoonde zelfs trekken van een zekere fascinatie, waarbij ook met graagte de details van 'miraculeuze' genezingen van anderen werden genoteerd:

D'hr. collonel Vermeul, hoewel 70 off meer jaer out, is geluckelijck vande steen gesneden ende naer den tijt wel te pas: den steen weecht ses oncen ende een halff.²⁴⁴

²³⁷ SAB, OSA inv.nr. 375: officiaalboek 1600-1654, f. 35v.

²³⁸ Van Immerseel, *Breda 1568-1600*, 24.

²³⁹ RAT, Stadsbestuur Geertruidenberg, ordonnantieboek 1593-1625, f. 90v.

²⁴⁰ RAT, Notarieel Geertruidenberg, inv.nr. 10 litt. 236 d.d. 05-12-1629.

²⁴¹ *MS Broekhuizen*, hoofdstuk 33.

²⁴² NA, NDR inv.nr. 7989 f. 358r: d.d. 22-11-1666.

²⁴³ Wijsenbeek-Olthuis, 'Ziekte en tegenslag', 81-82.

²⁴⁴ NA, NDR inv.nr. 7989, f. 354r d.d. 16-11-1666: brief G. van Bernagie. Vergelijk de bekende Engelse dagboekschrijver Samuel Pepys wiens operatie aan de steen hij jaarlijks vierde en waarvan hij het tastbare resultaat in een speciaal gemaakt glas bewaarde en aan anderen toonde, zie: Tomalin, *Samuel Pepys*, 65. De operatie was daarentegen een gruwelijke affaire (ibidem, 62-64).

Graven en grafkelders

De beperkte medische kennis zorgde ervoor dat een ziekte gemakkelijk de dood tot gevolg kon hebben. Behalve door middel van een testament, konden ook met betrekking tot de laatste rustplaats alvast eventuele voorbereidingen worden getroffen. Zoals er verschil was in het leven gold dat evenzeer bij de dood: rijkdom bood de elite alleen meer mogelijkheden tot expressie van haar verlies. Een belangrijk deel van de Bredase elite ligt in de Grote Kerk begraven.²⁴⁵ Ongeacht de periode (Spaans of Staats) bood die als openbare begraafplaats beide geloven onderdak. Een imposante reeks grafzerken, met name in en rondom het koor, is hier nog altijd de stille getuigenis van.

De grootste kostenpost van een begrafenis betrof reservering van een graf(kelder) in de kerk. Degenen die het zich konden veroorloven lieten vantevoren een kelder metselen, met plaats voor meerdere familieleden: een familiegraf. Graven waren een belangrijke uiting van de sociale positie: het herinnerde de levenden aan het aanzien van de familie en haar plaats in de gemeenschap. De situering binnen de kerk was bepalend voor de prijs: in of rond het koor bevonden zich de meest aanzienlijke plekken. Deze voorkeur was gebaseerd op spirituele gronden waarbij men een meerwaarde verwachtte van de nabijheid van altaren en dergelijke.²⁴⁶ Gemiddeld kostte een graf(kelder) in deze contreien tussen de tweehonderdvijftig en driehonderd gulden, met uitschieters naar boven: die van mr. Willem Snellen bedroeg fl. 357.-. Ook die bestemd voor Johan Jacob Hausman was met fl. 344.-, aan de dure kant; het besloeg een oppervlakte van 86 voet en was als volgt gesitueerd: aan de zuidzijde van de Grote Kerk tegenover het orgel 'binnen het schutsel ter plaetse genaemt sacramentschoor comende off springende met de trappe ... onder door het voorsz. schutsel inde kercke'.²⁴⁷ In de kerkmeestersrekening werd sinds halverwege de zeventiende eeuw jaarlijks bijgehouden welke veranderingen er in dat opzicht optraden aan nieuw verkochte en gemetselde graven. Tevens golden vanaf toen nieuwe tarieven: in het hoogkoor kostte een voet vierkant voor een graf zes gulden (en moest men dubbel kerkenrecht betalen); in de omgang achter het hoogkoor en in het onze-lieve-vrouwenkoor en in het sacramentskoor vier gulden en in alle andere plaatsen drie gulden.²⁴⁸

Het graf van secretaris Hanecops bevond zich aan de noordzijde van de kerk tegenover de preekstoel; die van oud-schepen Jacob Wachmans in het koor tegenover de tombe van Johan van Polanen en die van oud-burgemeester Isaac Noirot recht tegenover de deur of ingang van de singel tussen de eerste twee pilaren, tegenover de muur aan de zuidzijde van het hoogkoor.²⁴⁹ Oud-burgemeester Johan Buycx lag in de omgang van het grote koor in een graf van 64 voet in het vierkant à vier gulden de voet. Sommige bestuurders kregen wegens hun verdiensten voor de stad gratis een plekje toebedeeld. Stadhouder Johan van Goor ontving deze eer in 1696 nadat zijn vrouw op het hoogkoor was begraven, al vergaten de kerkmeesters het besluit van de magistraat in hun boeken bij te schrijven waardoor zij dit transport in 1705 alsnog kwamen bevestigen.²⁵⁰ Zijn voorganger als stadhouder, Cornelis Damisse, (waarschijnlijk hiervan op de hoogte gekomen) had deze eer eveneens gehoopt te krijgen maar tevergeefs. Schepen Hendrik Kamerling kreeg in 1705 we-

²⁴⁵ Van Boven, *Begraven*; Van Wezel, *De-Onze-Lieve-Vrouwe-Kerk*.

²⁴⁶ Houlbrooke, *Death, Religion and the Family*, 331; 333-334.

²⁴⁷ SAB, ORA inv.nr. 536, f. 63-v d.d. 01-09-1656.

²⁴⁸ SAB, OSA inv.nr. 21: RM 1653-1662, f. 18-19 d.d. 05-05-1653.

²⁴⁹ SAB, Archief kerkvoogdij inv.nr. 61: f. 63v-65.

²⁵⁰ SAB, ORA inv.nr. 37: NM 1695-1702, f. 29-v d.d. 30-07-1696; ibidem, inv.nr. 561 f. 59-60 d.d. 16-10-1705.

gens diens vele inspanningen voor de Grote Kerk zijn toekomstige graf toebe-deeld.²⁵¹ Met name kerkmeesters hadden in dat opzicht vanouds een streepje voor gehad.²⁵² Waarom Catharina van Bernagie in 1679 haar graf geschonken kreeg, is minder duidelijk.²⁵³ Mogelijk was dit een gevolg van de financiële rampspoed die de familie onlangs had getroffen.

Het graf vormde weliswaar een permanent aandenken, tegelijk was het ook verhandelbaar erfgoed. Niets was voor eeuwig: ook graven waren ultimo een vorm van bezit. Rechten ervan konden overgaan op andere familieleden of door derden worden gekocht. Zo werd door verwanten te Rotterdam, Jan en Elisabeth Adriaenssen van Bergen, in 1671 het graf van hun nicht Elisabeth in de Grote Kerk te Breda getransporteerd naar oud-tienraad mr. Jacobus van Bergen.²⁵⁴ De befaamde theoloog André Rivet had voor zichzelf een graf laten metselen op het hoogkoor, maar werd later elders herbegraven. Gelukkig voor hen bleven de kerkmeesters niet lang zitten met zijn bijzonder dure grafkelder van meer dan vijfhonderd gulden, met 88 voet tevens een van de grootste: het werd overgenomen door een geboren Nassau-dochter; de weduwe van ritmeester Ferrier.²⁵⁵

De grafzerken van de Bredase elite waren in de loop van de tijd aan een proces van versobering onderhevig.²⁵⁶ Uit de eerste decennia van de zeventiende eeuw is een groep van twintig met rolwerkornament versierde exemplaren bewaard gebleven, ook wel *memento-mori*-type genoemd vanwege deze toegevoegde spreuk, waarin geen religieus onderscheid tussen protestants of katholiek valt waar te nemen. Na 1637 is sprake van twee typen grafzerken: met wapenveld of alleen met tekst. Bredase schepenen gebruikten daarmee niet, zoals de stedelijke elite in Antwerpen, funeraire sculptuur als uiting van de eigen geprivilegieerde positie.²⁵⁷ Daarvoor was hun status als elite toch te gering. Op de zerk van griffier van de lenen Dionys van Rucphen werd na diens dood in 1664 nog een koperen dekplaat geplaatst ingegraveerd met de vorm van een kelk.²⁵⁸ Dergelijke dekplaten kwamen overigens reeds in de zestiende eeuw voor, zoals bij deken Willem van Galen, die stierf in 1539.²⁵⁹ Toen drost Bernuy in 1613 overleed werd zijn grafzerk speciaal vanuit Rotterdam overgebracht. De diverse werkzaamheden die aan zijn begrafenis vooraf gingen kunnen met behulp van het archief van de Weeskamer worden gereconstrueerd. Door Cornelis Lenaerts van Erfrenten werd in de Grote Kerk à zeventien gulden en vier stuivers een grafkelder gemetseld. In Rotterdam werd door steenhouwer Jan Ianssen Graef de grafzerk gemaakt 'mette wapne ende acht quartieren' om die af te sluiten: deze kostte fl.134.-. en zeven stuivers. De zerk werd per schip naar Breda vervoerd, waar de kraankinderen hem losten en naar de kerk brachten. Hier wachtte koster Herman Wiltens, onder wiens supervisie de steen op zijn plaats werd gelegd.²⁶⁰ Nog voordat de begrafenis had plaatsgevonden waren aldus vele honderden guldens besteed. Een meer standaardzerk, als die voor burgemeester Wils, kostte in

²⁵¹ SAB, ORA inv.nr. 561 f. 31v-32 d.d. 20-07-1705.

²⁵² Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 54.

²⁵³ Het was gesitueerd bij de deur van het hoogkoor aan de zuidzijde tegenover de deur van de consistorie en was ter grootte van 63 voet.

²⁵⁴ SAB, ORA inv.nr. 540, f. 178v-179 d.d. 30-10-1671. Het graf bevond zich 'inden cingel voor den ingangh aende suijtsijde vande hooge choir', zie: SAB, Archief kerkvoogdij inv.nr. 61 f. 64.

²⁵⁵ SAB, Archief kerkvoogdij inv.nr. 61: f. 66-67.

²⁵⁶ Van Wezel, *De-Onze-Lieve-Vrouwekerk*, hoofdstuk 5.

²⁵⁷ Timmermans, 'Barokke vroomheid en familiaal prestige'.

²⁵⁸ *Tax.* (1901), 32.

²⁵⁹ Hupperetz, *Het geheugen van een straat*, 73-74.

²⁶⁰ Deze gegevens zijn ontleend aan: SAB, Archief Weeskamer, inv.nr. 535. Vergelijk de opmerking dat de maker van de grafzerk niet bekend is: Van Wezel, *De-Onze-Lieve-Vrouwe-Kerk*, 397.

1632 vierentwintig gulden.²⁶¹ Op het eind van de zeventiende eeuw was zowel graf als uitvaart van gouverneur Weibnom te Breda bijzonder luisterrijk.²⁶² Het lijkt wel of de stad munt wilde slaan uit het feit dat hun gouverneur in 1691 (ten tijde van de Negenjarige Oorlog notabene) hier werd begraven, al stierf hij in bed in Den Haag en niet ergens op het slagveld. Van heinde en verre stroomden de mensen toe en de griffier van de domeinraad, Schuylenburg, hield een aparte lijkrede. Als overtuigd katholiek ligt Weibnom begraven op de plaats van het vroegere hoofdaltaar, onder een zerk van hardsteen ingelegd met wit marmer (zoals ook die van zijn opvolger Salisch).²⁶³

Het doodsbed en de begrafenis

Ziekten leidden meestal de dood in: dit was eerder bijvoorbeeld ook het geval geweest met drossaard Bernuy en zijn vrouw, die binnen enkele maanden van elkaar in 1613 stierven. Het gezin had in elk geval van diverse kanten medische hulp ontvangen. De vaste arts was schepen dr. Godefroy van den Broeck, wiens openstaande rekening van achtenveertig gulden terugreikte over een periode van acht jaar. Dat hij zijn cliëntèle in de hogere kringen zocht is niet verwonderlijk: dit bepaalde mede het succes van vrije beroepsoefenaren als hemzelf.²⁶⁴ In 1613 had apotheker mr. Jan Eelkens nog voor negen gulden aan medicijnen geleverd en had chirurgijn mr. Jan de Hooge ‘zoo van inbalsemen van den heere drossaerdt ende sijne huijs-vrouwe, als van eenige curen aende dochter ende sone gedaen’ nog dertig gulden tegoed. Het balsemen van lichamen, dat wil zeggen het verwijderen van de inwendige organen, was een teken van rijkdom.²⁶⁵ Of dit ook in 1673 gebeurde bij de adellijke Anna van Nassau, bastaarddochter van Maurits, is niet duidelijk. Wel werd haar lichaam gewikkeld in ‘een wasschen kleet’ en werd er ‘eenich poijer’ gestrooid in de kist: niet alledaagse diensten, zoals geleverd door apotheker Johan van Alphen voor zevenentwintig gulden.²⁶⁶

Rijkdom was niet het enige onderscheid: religie was in dat opzicht nog vele malen belangrijker. De riten rondom het katholieke sterfbed waren beduidend anders dan later voor protestanten golden.²⁶⁷ Onder katholieken vallen zes standaardelementen te onderscheiden die later slechts gedeeltelijk door de protestanten zouden worden overgenomen.²⁶⁸ In de eerste plaats de uitgebreide zorg voor de ziel van de overledene en daaraan verbonden rituelen rondom zijn lichaam, zoals toediening van het laatste sacrament, wijding van de aarde en bidden voor diens ziel. Dit alles stond in het teken van het tijdelijke verblijf van de ziel in het vagevuur en de redding hiervan door aardse bemiddeling met de uiteindelijke opname in de hemel.²⁶⁹ Dit punt zou als belangrijkste door de Reformatie worden weerlegd. Ten tweede de nadrukkelijke aanwezigheid van licht, als teken van goddelijke presentie, door middel van kaarsen. Voor raadsheer mr. Michiel Piggen moest bij zijn sepulture of representatie ‘ten eeuwigen dagen’ door de kerkmeesters een wassen kaars worden onder-

²⁶¹ SAB, Archief kerkvoogdij inv.nr. 37: f. 29v.

²⁶² *Europesche Mercurius* (1691), 165; 190.

²⁶³ Van Wezel, *De-Onze-Lieve-Vrouwe-Kerk*, 421 e.v.

²⁶⁴ O'Day, *The professions*, 272.

²⁶⁵ Houlbrooke, *Death, Religion and the Family*, 342.

²⁶⁶ SAB, ONA inv.nr. 221, akte 28.

²⁶⁷ Den Boer, ‘Naar een geschiedenis van de dood’, 172-175.

²⁶⁸ Houlbrooke, *Death, Religion and the Family*, 263-264.

²⁶⁹ Marshall, *Beliefs and the Dead*.

houden, ‘brandende op eenen metalen kandelaer oftewel opte vergulde croone boven de sepultur.’²⁷⁰ Hier stond ten derde de soberheid van de rouwkleren tegenover met hun nadruk op de kleur zwart. Zwart was, behalve stemmig, ook chique: nabestaanden gingen erin gekleed en sterfhuis en kerk waren er tevens rijkelijk van voorzien. Dit zorgde er ten vierde tegelijk voor dat bijvoorbeeld blazoenen en andere prominente familiewapens des te duidelijker opvielen. Ten vijfde was het belangrijk aalmoezen te schenken aan de armen, die op hun beurt voor het zielenheil van de overledene konden bidden. Tot slot diende met een maaltijd feestelijk afscheid te worden genomen en vooral de gasten te worden bedankt. Aan al deze elementen kon meer of minder aandacht worden besteed, al naar gelang de beschikbare financiële middelen. Veel van de bijzonderheden omtrent dergelijke begrafenisrituelen zouden zonder het archief van de weeskamer niet zijn overgeleverd.²⁷¹ In het hiernavolgende zullen de gebeurtenissen rondom de dood van de katholieke schepen Pieter van den Broeck en diens zoon Huybrecht begin jaren dertig van de zeventiende eeuw centraal staan.²⁷²

Dokters waren vaak voorname schuldeisers aangezien hun kuren de patiënt zelden soelaas boden. Vaak ook bleken meerdere doktoren tegelijk werkzaam aan het ziektebed. Dr. Godefroy van den Broeck (fl. 51.-) en dr. Frederik van der Mye (fl. 15.-) waren de *medicinae doctores* die de schepen begeleidde. Waarschijnlijk gaan de consultaties veel verder terug in de tijd, want tevens werden behandelde ziektes opgegeven van de zoon en de toen inmiddels overleden dochter Syken. Dokters verschaften hun patiënten, net als vele andere middenstanders, dus uitgebreid krediet hoewel duidelijk niet onder het motto *no cure no pay*. Over het feitelijk ziektebeeld van de patiënt of de medicamenten wordt overigens zelden uitgeweid. Tevens waren er nog openstaande schulden bij de chirurgijn mr. Hendrik van der Linden (fl. 62-10) en de apotheker Anthonis Wissems (fl. 84-17). Bij de chirurgijn wordt speciaal gezegd dat het ‘het cureren van verscheijden accidenten’ van de dochter betrof, waarover consultaties waren gehouden met dr. Van den Broeck. Samenwerking tussen de diverse geledingen van de professie was gebruikelijk, waarbij de chirurgijn vaak voor het snijwerk en meer algemene praktische verrichtingen werd ingeschakeld. De apotheker tot slot leverde de medicamenten, die hij tevens zelf vervaardigde, en was als leverancier van meerdere markten thuis. Zijn winkelwaren strekten meestal ook uit naar voedsel en in dit geval verzorgde hij tevens het banket bij de dood van zoon Huybrecht.

Voor de familie was het ondertussen zaak zo eervol mogelijk afscheid te nemen: de begrafenis en alles wat hiermee samenhang was de laatste en misschien wel belangrijkste eer die men iemand kon geven.²⁷³ Het huis van de dode - of in elk geval de kamer waar hij lag opgebaard plus mogelijk de gang - was bekleed met zwarte baai (fl. 12-14), een soort laken. Hoewel dit niet nader wordt gespecificeerd, werd het sterfhuis mogelijk tevens gemarkeerd door de plaatsing van een lijkbaar voor de gevel. Begrafenisrituelen waren per regio echter verschillend in Staats-Brabant.²⁷⁴ Aan de buitenkant van het huis was het soms ook anderzins zichtbaar dat iemand was overleden. Bij Jacob Comans hingen in 1703 twee lantarens voor het huis ‘ten tijde de doode lichaemen boven aerde stonden’: hij en zijn vrouw waren binnen drie dagen van elkaar overleden. De lantarens werden voor anderhalve gulden ge-

²⁷⁰ SAB, ORA inv.nr. 489, f. 66-v d.d. 09-12-1588.

²⁷¹ Den Boer, ‘Naar een geschiedenis van de dood’, 185-186.

²⁷² Deze gegevens zijn ontleend aan: SAB, Archief Weeskamer, inv.nr. 675.

²⁷³ Houlbrooke, ‘Civility and Civil Observances’, 79-83.

²⁷⁴ Rooijackers, *Rituele repertoires*, 459 e.v.

huurd.²⁷⁵ Familie en kennissen werden mondeling ingelicht door aanzeggers om bij de plechtigheid aanwezig te zijn; rouwbrieven kwamen pas later in de achttiende eeuw in gebruik.²⁷⁶ De processie naar de kerk was al evenzeer belangrijk. Het ging er daarbij vooral ook om de plaats van de overledene in de stedelijke gemeenschap te benadrukken. Gilden of broederschappen speelden daarom een belangrijke rol bij begrafenissen.²⁷⁷

In het geval van Pieter van den Broeck gold dat hij lid was van het schuttersgilde van St. Joris. Voor busmeester Goris van de Lemmer betekende dit dat, overeenkomstig de gildekaart, op kosten van de dode door de leden een ton bier werd genuttigd; mogelijk had de dode tevens nog wat absentiegeld uitstaan. De knaap van het gilde moest in de rouwstoet meelopen en bidden plus het blazoen (wapen) dragen. Het maken van de doodskist met blazoen kostte zeventien gulden en de kerkelijke rechten bedroegen fl. 107-14 verdeeld over maar liefst veertien aparte posten. Het leeuwendeel hiervan gold het luiden van de klok: zestig gulden. Deze bezigheid was verdeeld in een systeem van klassen: hoe meer luidingen, hoe duurder en deftiger.²⁷⁸ Verder moest de onderpastoor Alexander Sweniers in het toekomstige veertig zielfmissen lezen voor de dode à zestien gulden. Een hoge kostenpost betrof de levering aan was, vanwege de kaarsen die op en rondom de baar stonden opgesteld: Goris van de Lemmer kreeg hiervoor fl. 81-10 betaald.²⁷⁹ De laatste ceremonie, de feitelijke teraardebestelling, kostte daarentegen slechts acht gulden.

Zoals gezegd had Pieter nog een zoon van circa vijftien jaar oud genaamd Huybrecht. Ter vergelijking vallen voor hem op een aantal punten nog nadere details te geven. Na de dood van zijn vader werd hij enige tijd naar Antwerpen gestuurd, inclusief benodigde kleren en een bed, voor onder andere muzieklussen. Hij raakte echter ernstig ziek en wel zodanig dat er niets meer aan te doen viel. Bij terugkomst te Breda wachtte dezelfde chirurgijn als die zijn vader had behandeld. Van Huybrechts vrienden kreeg hij echter te horen 'hem te laten', waardoor voor hem slechts een eenvoudig consult van twaalf stuivers restte. Huybrecht voelde het einde duidelijk aankomen en had zelf zijn naderende dood reeds geaccepteerd.²⁸⁰ Door middel van goede werken - inmiddels waren tot twee keer toe aalmoezen gegeven (fl. 11.-) - was Huybrecht zich aan het prepareren op het hiernamaals. Het was een teken van de ware christen reeds tijdens het leven te geven, in plaats van daarna.²⁸¹ Voor katholieken was het, in verband met toediening van het laatste sacrament, uiteraard zaak de pastoor erbij te halen indien de ziekte ernstiger vormen leek aan te nemen. Dit verklaart tevens de herhaalde aanwezigheid van pastoors als getuige bij testamenten.

Hoewel Huybrecht was opgegeven blijft het aantal doktersbezoeken desondanks uitzonderlijk hoog. Dr. Van den Broeck bracht vierentwintig bezoeken aan de patiënt, wat wijst op een bijna dagelijkse frequentie. Verder werd twee keer met zijn collega Van der Mye overlegd, die op zijn beurt daarnaast nog eens twaalf eigen bezoeken bracht. Het is niet onwaarschijnlijk dat Huybrecht dagelijks werd gepurgeerd al wordt dat niet met zoveel woorden gezegd. Een alternatief voor medisch

²⁷⁵ SAB, ONA inv.nr. 450, akte 71 d.d. 05-06-1704.

²⁷⁶ Zogenaamde 'begraffenisrollen' of rouwcedullen heb ik in het archief van de weeskamer niet aangetroffen. Zie op dit punt ook: Hokke, "Mijn alderliefste Jantielief", 70.

²⁷⁷ Rooijackers, *Rituele repertoires*, 500-501. Vergelijk: Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 124.

²⁷⁸ Voor de diverse klassen, zie: SAB, OSA inv.nr. 9: AM 1594-6, f. 161-v d.d. 29-07-1595.

²⁷⁹ Vergelijk: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 546.

²⁸⁰ Vergelijk: Houlbrooke, *Death, Religion and the Family*, 195-196.

²⁸¹ Ibidem, 63.

ingrijpen zou een actieve vorm van stervensbegeleiding kunnen zijn in de vorm van pijnstilling. Doktoren waren bekend met het toedienen van opium, al brachten zij hiermee hun eigen positie en die van hun patiënt in gevaarlijk vaarwater.²⁸² Beiden schreven ook nog recepten uit: de medicamenten kwamen dit keer niet van een apotheker, maar van Marie van Zutphen 'inden hasenwint'. Verder kregen nog twee dienstmeiden van de executeur van het testament geld betaald voor verpleging van de zieke. Zij hadden hem dus bijgestaan tijdens zijn sterfbed; directe familie had Huybrecht niet meer. Verpleging vormde voor vrouwen een traditionele en belangrijke bron van inkomsten.²⁸³

Bij schrijnwerker Jan Poemaarts werd voor fl. 17-10 een doodskist besteld met blazoen. Op de dag van de begrafenis werd viermaal met de grote klok geluid; de ornamenten en het altaar waren behangen; er was verlichting door middel van kaarsen; er werd gebeden; de zerk was gelicht en het graf gedolven. Met de ornamenten zal mogelijk het blazoen of rouwbord van de familie zijn bedoeld, speciaal door de Italiaanse schilder Charles de Lasco vervaardigd, dat in de kerk werd opgehangen.²⁸⁴ Daarnaast maakte de schilder nog 32 kleine wapens die her en der stonden opgesteld. Van Huybrechts vader is bekend dat er twee bij de ingang van de kerk waren geplaatst, vier op de flambouwen en zes op het lijk. Opnieuw overtrof de zoon hier de vader: daar waar deze slechts zestien gulden hieraan had besteed, spendeerde hij fl. 23-16. Mogelijk dat gezien de hoeveelheid dit keer op elke flambouw een blazoen was genageld. Voor al deze kerkelijke rechten - exclusief de diensten van de schilder - moest bijna honderd gulden worden betaald (fl. 93-2).

Daarmee was men er nog lang niet, want de kerkdienaren werden apart betaald: voor de diensten van de pastoor, diaken, subdiaken, kapellanen, muziek door de organist, koster voor het kruisdragen, een bidster en het voorlezen van acht missen moest fl. 31-16 worden betaald. Daarnaast werden 31 requiem-missen of diensten opgedragen, werd bij de baar gewaakt en werden de flambouwen ontstoken (fl. 19-18). Aan de baar was de nodige aandacht besteed, want het lijk was 'verchiert toegemaect' wat waarschijnlijk wil zeggen dat het in een apart doodshemd was gewikkeld. Dit plus het waken kostte nog eens bijna vijftig gulden (fl. 48-2). Baarkleden werden van oorsprong geleverd door de kerkmeesters, voor wie dit een deel van hun inkomsten vormde. Reeds in 1594 hadden zij geklaagd dat deze nu ook door anderen werden verhuurd, waarna zij wisten te bedingen dat eenieder die zijn eigen baarkleed meenam desondanks het vaststaande bedrag hiervoor aan hen moest vergoeden.²⁸⁵ Kerkenrechten als deze waren erg belangrijk voor hun inkomsten. De spectaculairste begrafenis gedurende het Spaanse interregnum, waren waarschijnlijk die van kanunniken als Kildonck en Hecx: alleen al aan kerkenrechten kostten deze fl. 128-13 en fl. 141-7 respectievelijk. Extra kosten kwamen vooral door het langdurig luiden van de klokken ('den bom deur') en de hoeveelheid flambouwen en kaarsen, in hun geval gedragen door de kapellanen.²⁸⁶

De lijkstaatsie van de zoon overtrof dus, ondanks zijn jonge jaren en geringe maatschappelijk bereik, in menig opzicht die van zijn vader. Dit valt tevens af te leiden

²⁸² Ibid., 205-207.

²⁸³ Kappelhof, 'De medische markt', 180-181 en ibidem, 'Vrouwen buitenshuis', 56-57.

²⁸⁴ Mr. Chaerl de Lasco was behalve (kunst)schilder tevens auditeur van het garnizoen. Zijn dochter Maria werd in 1629 het onderwerp van een wonderbaarlijke genezing, zie: *Tax.* XXXV (1928) 169 e.v. Hij stierf een ongenadige dood wegens sodomie in 1639. Een van zijn laatste opdrachten betrof in 1638 het vergulden van de 72 'bollen boven de croonen' (een kroonluchter) in de, inmiddels weer protestantse, kerk, zie: SAB, Archief kerkvoogdij inv.nr. 36: f. 28v.

²⁸⁵ SAB, OSA inv.nr. 9: AM 1594-6, f. 122v d.d. 23-10-1594.

²⁸⁶ SAB, Archief kerkvoogdij inv.nr. 36 f. 29v; f. 31.

uit de 22 witte flambouwen (wit, omdat Huybrecht ongehuwd was) en zestien pond witte kaarsen voor de uitvaart (fl. 95-8). De jongens die de flambouwen droegen kregen gezamenlijk fl. 3-12, wat op een aantal stuivers per persoon zal zijn neergekomen. De dragers die het dode lichaam ter aarde brachten kregen beter betaald (fl. 17-10), al is niet bekend hoeveel en wie dit waren (waarschijnlijk de eerder genoemde vrienden). Voor de kist liep ditmaal de knecht van het stadhuis met het blazoen in zijn handen; tevens hielp deze na afloop met het schenken van de diverse wijnen. De uitvaart werd verder in elk geval bijgewoond door drie vrienden van buiten, voor wie rouwmantels beschikbaar waren gesteld. De lage kosten hiervan - negen stuivers - doen vermoeden dat ze zijn gehuurd. Het was verder gebruikelijk dat na afloop de familie de gasten aan tafel nodigde. Ook dit diende, gelijk de aanwezigheid van armen, oorspronkelijk ter nagedachtenis van de overledene met als bijbedoeling te bidden voor diens ziel. Bij Pieter van den Broeck werd voor vieren-twintig gulden het glas geheven en voor zeven gulden en vier stuivers (wit) brood gegeten, een magere bedoening als men deze kosten vergelijkt met zijn zoon. Diens vrienden kregen na afloop een banket voorgeschoteld à fl. 32-18 met verder nog wit brood (fl. 5-6), Spaanse en Franse wijn (fl. 44-3) en lamsvlees (fl. 20-8).

Tot slot kreeg pastoor Vranckx 'voor het iaergetijde ende denselven een iaer int sielboek op te lesen' nog drie gulden. De zoon leefde duidelijker dan zijn vader in de geest van de Contrareformatie, want er volgden nog legaten van honderd gulden aan de orden van de jezuïeten en de capucijnen elk plus honderd gulden voor de armen. Voor het toekomstig lezen van zestig zielmissen werd nog eens dertig gulden gereserveerd; zijn vader had zichzelf slechts met veertig missen toebedacht. Onder de legaten bevond zich tevens geld voor het 'ciraet van st. Berbelen autae in de Grote Kerk': geld voor onderhoud hiervan was in bredere trek gedurende het Spaanse interregnum. Tot zes weken na zijn dood zou een wit baarkleed op de baar blijven liggen, waarna dit werd geretourneerd aan lakenkoper Lambrecht Willemsen van Erp. De baar stond opgesteld voor het altaar waar een gordijn van zwart laken voorhing. Het op- en afhangen hiervan plus zijn verdere diensten, leverde de lakenkoper veertig gulden op (fl. 40-6). Het behangen van het altaar lijkt een zeldzame aangelegenheid te zijn geweest in Breda. Zij komt verder niet voor in de kerkmeestersrekeningen en was mogelijk een herinnering aan Huybrechts' Antwerpse tijd, waar dit gebruikelijker was.²⁸⁷ De dode werd overigens geen rust gegund want er ontstond later enige frictie met de drost die voortijdig de wapens van de baar liet afhalen waarna ze notabene van hem moesten worden teruggekocht.

In de loop van de tijd zou het grote onderscheid bij begrafenissen te Breda eerder dat tussen protestants en katholiek worden, waarbij sommige van de hierboven genoemde elementen werden overgenomen en of aangepast terwijl andere werden afgeschaft.²⁸⁸ De aardse bemiddeling, waar bij katholieken zoveel de nadruk op werd gelegd, verviel in elk geval voor de groep regenten van na 1637. De kerkenrechten bestonden voor hen hoofdzakelijk nog uit klokluidingen; overige kosten voor het begraven, de kist en het maken van het graf waren afhankelijk van de leeftijd.²⁸⁹ Met de het luiden van de klok traden op den duur echter problemen van een geheel andere aard op: een verzwakking van de fundamenteën van de kerktoren, waardoor de klokken niet tot in het oneindige konden worden geluid. Verzorging van het dode lichaam had voor protestanten eveneens weinig of geen waarde. Wel werden ter

²⁸⁷ Vergelijk bijvoorbeeld: FelixArchief, Insolvente Boedelskamer, inv.nr. 708.

²⁸⁸ Den Boer, 'Naar een geschiedenis van de dood', 182.

²⁸⁹ SAB, OSA inv.nr. 13: AM 1635-1662, f. 174v-176 d.d. 05-09-1640.

verdere regulering van de gang van zaken in de kerk begin jaren veertig door de magistraat twee lijkbidders aangesteld.²⁹⁰ Dit gebeurde in reactie op klachten over blijvende ‘roomse superstitien’ bij het begraven. Uit een andere resolutie nog diezelfde dag genomen, blijkt namelijk dat oude gebruiken niet zomaar verdwenen in het overwegend katholieke Breda: het werd namelijk verboden ‘besijden oft omtrent de lijcken ende dootkisten eenige cruijsen, wassche oft andere kaersen te stellen, oft diergelijcke superstitien te plegen.’²⁹¹ Toch wilden ook protestantse burgers in de kerk en meer speciaal rond het koor begraven blijven worden, zij het nu vooral om redenen van status (al valt spirituele intercessie als motief niet geheel uit te sluiten).²⁹² Buiten de muren van de kerk werd in het openbaar vooral de praktijk van het dodenmaal gehekelde, maar hier was sprake van een inmiddels zeer ingeslepen gewoonte.²⁹³

Het neveneffect van dit alles was een forse kostendaling. Oud-schepen mr. Michiel Ryers werd rond 1660 ten grave gedragen voor minder dan negentig gulden. Hij behoorde overigens zeker niet tot de rijksten onder de regenten: het is daarom goed mogelijk dat zijn executeurs extra op de kosten hebben gelet. Dit betekende echter geenszins dat hem voor dit bedrag onrecht werd aangedaan, aangezien het bewijzen van eerbied aan de overledene ook bij de protestanten voorop bleef staan. Aan vele andere leden van de stedelijke elite werd in Breda na 1637 voor soortgelijke of zelfs nog lagere bedragen de laatste eer bewezen. Voor om en nabij de honderd gulden was men wat betreft de kerkdienst klaar, zoals in 1705 bij oud-burgerkapitein Marten van Pietersom.²⁹⁴ Voor oud-schepen Cornelis Vingerhoets staan begin achttiende eeuw de meest uitgebreide gegevens ter beschikking. De kerkenrechten bedroegen in zijn geval bijna honderdvijftig gulden en waren daarmee dus aan de hoge kant. De lijkbidder en Maria Smits, die enige diensten in de kerk leverde, kregen ieder nog eens apart een paar guldens betaald. Het maken van de kist bedroeg iets meer dan dertig gulden, waarbij het versieren ervan met lint nog eens bijna negen gulden extra kostte. Ook protestanten waren dus niet wars van enige aankleding: de dragers van de kist kregen bijvoorbeeld op hun beurt zwarte handschoenen uitgereikt. Daarnaast werd een maaltijd gehouden of anders in elk geval brood uitgedeeld aan omstanders en of speciaal armen: de rekening van de bakker bedroeg bijna veertig gulden. Al met al kostte de begrafenis van Vingerhoets, een van de weinige renteniers onder de Bredase regenten, ruim tweehonderdvijftig gulden.

De politieke elite vond op zijn beurt wel een nieuwe manier om zich mee te onderscheiden: de optie van een begrafenis bij avond. Dit lijkt na 1637 langzaam in zwang gekomen en is mogelijk eerst alleen voor kinderen bedoeld geweest.²⁹⁵ In Breda werden traditioneel de ‘oude lieden’ voor de middag begraven en de kinderen erna.²⁹⁶ In 1653 klagen de kerkmeesters voor het eerst over de begrafenissen die sinds enige tijd ‘bij nachte’ zijn gedaan en besloten wordt de desbetreffende ordonnantie op dit punt aan te vullen. Het ging vooralsnog om ‘cleijne lijcken van

²⁹⁰ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-52, f. 71.

²⁹¹ Ibidem, f. 70 d.d. 22-11-1641.

²⁹² Den Boer gaat niet dieper in op de functie van de begraafplaats binnen de kerk, zie: ibidem, 175-179.

²⁹³ Rooijakkers, *Rituele repertoires*, 486 e.v.

²⁹⁴ SAB, ONA inv.nr. 339, akte 12.

²⁹⁵ SAB, OSA inv.nr. 21: RM 1653-1662, f. 24 d.d. 26-05-1653 (verwijst naar d.d. 10-10-1651; deze resolutie is niet teruggevonden): het kerkenrecht te innen voor de kinderen die ‘bij avont ofte des nachts’ worden begraven; f. 29-32 d.d. 11 en 18-08-1653; ordonnantie d.d. 05-09-1640. Vergelijk Van Boven, *Begraven* (p. 13), die van een achttiende-eeuwse mode spreekt.

²⁹⁶ SAB, OSA inv.nr. 13: AM 1635-1662, f. 175.

ontijdige geboorten [miskramen] ofte den christelijcken doop niet ontvangen hebbende'. Bij sommige kinderen later in de zeventiende eeuw staat expliciet de vermelding dat zij 'stil' of bij 'nacht' werden begraven. Ook dit duidt dus eerder op het tijdstip dan het feit dat de ouders hier zo min mogelijk ruchtbaarheid aan wilden geven. Dit laatste kan overigens eveneens een rol hebben gespeeld, maar de algemene kindersterfte was te hoog om grote emotionele waarde aan hun dood te hechten.

Achterliggende gedachte voor juist de elite om voor dergelijke begrafenis te opteren was hun relatieve eenvoud en het meer private karakter ervan.²⁹⁷ De riten rond de begrafenis waren danig overhoop gehaald ten gevolge van de Reformatie. Door voor de avond te kiezen schiep men in eerste instantie exclusiviteit, gepaard gaande met meer vrijheid van handeling dan bij de openbare vertoningen van overdag het geval was. Toen in 1683 een Amsterdamse schepen 's avonds werd begraven, werd dit slechts bij hoge uitzondering toegestaan.²⁹⁸ Een begrafenis in de avonduren was uiteraard tevens een vorm van luxe. Uniek was in dat geval de inscenering met flambouwen in de optocht die voor een aparte sfeer zorgden. De zesentwintig flambouwen die de plechtigheid van Cornelis Vingerhoets begeleidden op 28 augustus 1709 kwamen bij elkaar op negentien gulden en tien stuivers.²⁹⁹ Dit soort gelegenheden kon daarentegen op één onwillig oor rekenen: de kerkenraad had een dergelijke ceremonie liever niet, maar stond deze tegen extra betaling wel toe.³⁰⁰ In Breda werd hiervoor een boete van vijftientig gulden gerekend. Het ophouden van status kon in dat geval echter belangrijker zijn dan toereikende middelen. Een lid van de regentenfamilie Wachmans, wiens boedel zwaar was belast met schulden, kreeg in 1678 van de magistraat kwijtschelding van deze boete opdat hij toch 's avonds kon worden begraven.³⁰¹

Ook vooraanstaande katholieken als Elizabeth van Nassau en mr. Johan van Laarhoven gingen eind jaren zeventig al in deze trend mee. Opmerkelijk is daarom de uitdrukkelijke wens van een andere voorname inwoner, Maarten Kip, in 1708 te worden begraven 'des daags, ende niet des nagts of avonds'. Kennelijk was dit al zo'n standaardgewoonte geworden onder de stedelijke elite, dat het tegendeel uitdrukkelijk moest worden gestipuleerd.³⁰² Tenslotte moesten de eigen wensen rondom een begrafenis altijd door anderen worden uitgevoerd wat tot onaangename verrassingen en disrespect kon leiden.³⁰³

Voordat een dode daadwerkelijk was begraven zaten zowel aan de organisatie van zijn laatste eerbetoon als de uitvoering ervan dus vele aspecten. Sociale wenselijkheid en beschikbare middelen gingen hier hand in hand. De vaste kosten van begrafenis lijken niet speciaal te zijn gestegen; hooguit was er verschil in gebruikte materialen. De door de weeskamer bij meesterschrijnwerker Hendrik Anssems bestelde doodskist voor Cornelis Vingerhoets plus de bekleding ervan en de schroeven kostte fl. 32.-.³⁰⁴ De doodskist voor mr. Michiel Ryers een halve eeuw eerder kostte daarentegen ongeveer de helft: zeventien gulden, een vrij standaardbedrag.³⁰⁵ Speciaal de randvoorwaarden bij begrafenis kosten lijken in de loop van de

²⁹⁷ Houlbrooke, *Death, Religion and the Family*, 272-273.

²⁹⁸ Bontemantel, *De regeeringe van Amsterdam*, II, 75.

²⁹⁹ SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 1022, f. 45v.

³⁰⁰ Vergelijk: Den Boer, 'Naar een geschiedenis van de dood', 183.

³⁰¹ SAB, OSA inv.nr. 34: NM 1678-83, f. 214 d.d. 18-11-1678.

³⁰² NA, Collectie Taalman-Kip inv.nr. 14: testament d.d. 15-12-1710.

³⁰³ Whyman, *Sociability and power*, 33-37.

³⁰⁴ SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 1022, f. 44v.

³⁰⁵ Ibidem, inv.nr. 834, f. 33v.

tijd nauwlettender in de gaten te zijn gehouden, zonder dat dit ertoe leidde dat de dode onvoldoende respect werd betoond want dat was toch de voornaamste functie van een begrafenis.³⁰⁶

Rouwmantels voor genodigden werden bij voorbeeld in toenemende mate gehuurd van weeshuizen, voor wie dit een belangrijke bron van inkomsten werd, en verder beperkt in aantal. Voor bedienend personeel bleef het desondanks gebruikelijk dat zij geld kregen voor een passend rouwkleed plus een legaat. De dienstmeid van Cornelis Vingerhoets, Johanna Maria Schouten, kreeg hiervoor uit de nalatenschap van haar voormalige werkgever honderd gulden ter beschikking gesteld.³⁰⁷ Dit was beslist een bovengemiddeld bedrag; meestal was de helft of nog minder gebruikelijk: als legaat ontving zij bovendien ook nog eens driehonderd gulden. Familieleden daarentegen moesten hier steeds meer zelf zorg voor dragen, wat ook uit de inboedels blijkt waar later in de zeventiende eeuw losse exemplaren voorkomen. Maarten Kip betaalde naar eigen zeggen ruim drieduizend gulden voor de 'begravenis en rouw' van zijn vrouw in 1705 in de Grote Kerk van Breda, een uitzonderlijk hoog bedrag. In zijn geval had het graf 'slechts' fl. 387.- gekost, wat nog altijd ruim fl. 2.500.- overlaat voor overige kosten. De grafzerk wordt weliswaar tot een van de fraaiste in de kerk gerekend en zal ongetwijfeld veel geld hebben gekost, maar hier rest slechts de suggestie dat de kosten voor de rouw - de sociale randvoorwaarden als een feestmaaltijd na afloop - uitzonderlijk hoog zijn geweest.³⁰⁸ Geld vormde in zijn geval echter geen probleem: hij had de begrafenis contant betaald omdat hij voldoende goud en zilver 'in cassa' had. Later vond hij het ook niet meer nodig deze kosten alsnog op de boedel te verhalen.

De kosten voor katholieken bleven daarentegen standaard hoger vanwege andere gebruiken. Voor advocaat mr. Quirinus Bernardus Schalck bedroegen de uitvaart, kerkrechten 'ende verdere diensten ontrent t'lichaem ... omme dat eerlijck naer sijnen staet ter aerde te brengen' in 1689 fl. 662.- en twaalf stuivers.³⁰⁹ Voor katholieken bleef het ook mogelijk om in de Grote Kerk te blijven worden begraven: de wijding van de aarde gebeurde in dat geval gewoon buiten de kerk. De begrafenis van koopman Franchois Woutiers in 1688 toont eveneens nog alle katholieke rituelen.³¹⁰ Bijzonder in zijn geval was de leverantie van tien 'versilverde laurieren handttacken' voor de dragers. Deze werden geleverd door drukker Cornelis Seldenslag en waren waarschijnlijk als gift bestemd.³¹¹ Behalve voor de twee lijkbedders, die in dienst van de stad waren, werden aan de dragers tevens nog tien paar handschoenen uitgedeeld als memento. Het werd in de tweede helft van de zeventiende eeuw steeds gebruikelijker om onder de gasten giften te verspreiden; in Engeland had dit toen reeds een grote vlucht genomen.³¹² Te Breda werden vanaf eind zeventiende eeuw steeds vaker begrafenislepels ter memorie meegegeven aan degenen die de kist droegen.³¹³ Voor de dragers van het echtpaar Comans-Van der Dussen, die in korte tijd overleden, werden in 1703 door zilversmid Johan Bareuth aldus twintig zilveren lepels gemaakt tegen een prijs van fl. 72-11. Deze dragers werden ook nog eens apart uitgedost met 'krep tot lampers' en 'swarte stofflindt' voor zeventig gulden.

³⁰⁶ Houlbrooke, 'Civility and Civil Observances', 75-76.

³⁰⁷ SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 1022, f. 42.

³⁰⁸ Zie voor het graf verder: Van Wezel, *De-Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 423.

³⁰⁹ SAB, ONA inv.nr. 302, akte 28 d.d. 07/24-01-1690.

³¹⁰ SAB, ONA inv.nr. 222, akte 30 d.d. 02-04-1689.

³¹¹ Vergelijk: Streng, *'Stemme in staat'*, 311.

³¹² Houlbrooke, *Death, Religion and the Family*, 274; 276-277; 282-283.

³¹³ Van Rijen red., *Zilver en zilversmeden*, 56.

Buitenlanders vonden de begrafenisrituelen in de Republiek überhaupt maar sobere bedoeningen.³¹⁴ Dit klopt in zoverre dat de overheid in de loop van de zeventiende eeuw vergeefs maatregelen nam tegen bijvoorbeeld het houden van de feestmaaltijden, een maatregel die in 1731 ook in de generaliteitslanden werd ingevoerd.³¹⁵ Wel hadden reizigers oog voor de wapenborden die in de kerk waren opgehangen. Slechts één zo'n bord is voor Breda bewaard gebleven: dat van Maria van Alphen, vrouw van schepen Johan van Bergen, uit 1668. Enige jaren na het overlijden van stadhouder Bernagie werd opgemerkt dat zijn wapen in de Grote Kerk 'int parck van de hr. Van der Schoot' hing. Dit was verklaarbaar aangezien Bernagies moeder Ida van der Schoot was geweest: haar zoon was in eerste instantie bijgezet in het familiegraf van haar man. Vier jaar na dato diende het wapenbord echter verplaatst te worden naar de nieuwe rustplaats.³¹⁶ In 1714 voerde de magistraat voor ophanging van rouw of wapenborden in de kerk drie verschillende prijsklassen in met als duurste een 'dubbele casse oft groot waepen' (zoals die van Maria van Alphen) van vijftientig gulden, gevolgd door een 'halve klasse' van fl. 13.- en een 'ruijtte' voor zes gulden en tien stuivers.³¹⁷ Tot 1792 zouden er 68 wapenborden in de Grote Kerk worden opgehangen waarvan maar liefst 64 in de duurste categorie vielen.³¹⁸ Hier werd duidelijk niet op bezuinigd, integendeel: de wapens dienden er juist voor om te worden gezien.

Het gebruik van rouw- of klaagdichten (lofzangen op het karakter en leven van de overledene) lijkt in de Republiek pas in de achttiende eeuw meer standaard te zijn geworden.³¹⁹ Voor brouwer Cornelis van Erfrenten is desondanks uit 1679 een rouwdicht bewaard gebleven gedrukt op zijde.³²⁰ De tekst draagt een sterk religieus karakter: hij wordt geëerd om zijn lang en godvruchtig leven, onder andere blijkend uit het 'vollick-rijckst geslacht' van Breda dat hij naliet. Zijn vele zonen boden in dat opzicht voldoende perspectief voor dynastieke voortzetting. Op een meer persoonlijk vlak wordt Cornelis geroemd vanwege zijn dienstbaarheid aan de kerk als lidmaat en aan de stad als burgerkapitein, tienraadsman en weesmeester. Advocaat Schalck liet zes jaar later iets soortgelijks maken, maar dan ter ere van zijn huwelijk. Deze tekst is fraai afgezet met een oriëntaalse omlijsting van bloesem en vogels en, evenals de vorige, gedrukt door Seldenslag die kennelijk steeds meer gespecialiseerde diensten ging leveren naast het boekdrukken.³²¹ Het huwelijksgeluk duurde helaas nog geen jaar.

Conclusie

Regenten konden van de wieg tot het graf rekenen op steun van hun familie: sterker nog, bij gebrek aan sociale regelingen waren zij voor bescherming op elkaar aangewezen. In bredere zin bestond de familie uit (schoon)ouders, broers en zussen, nichten en neven en leden van de huishouding (dienstpersoneel). Belangrijke mo-

³¹⁴ Houlbrooke, 'Civility and Civil Observances', 80-81.

³¹⁵ Rooijackers, *Rituele repertoires*, 486 e.v.

³¹⁶ SAB, OSA inv.nr. 34: NM 1678-83, f. 291 d.d. 22-10-1680. In de kerkmeestersrekening voor 1679-80 is inderdaad sprake van het (her)begraven van het lijk van de stadhouder à zestien gulden, zie: SAB, Archief kerkvoogdij inv.nr. 76 f. 52v.

³¹⁷ SAB, OSA inv.nr. 41: NM 1713-5, f. 104v-105 d.d. 19-02-1714.

³¹⁸ *Tax*. (1905) 101-106.

³¹⁹ Vergelijk voor Gouda: De Jong, *Met goed fatsoen*, 176, 179. Zie voor Engeland: Houlbrooke, *Death, Religion and the Family*, hoofdstuk negen.

³²⁰ Zie de illustratie bij Kappelhof, 'De Bredase bierbrouwerijen', 44.

³²¹ Zie de illustratie bij Hupperetz, *Het geheugen van een straat*, 115.

menten in ieders leven werden vanuit dynastieke belangen aangestuurd of het nu naamgeving betrof, huwelijken, voogdijregelingen of begrafenissen. Op het eind van de zeventiende eeuw bleek met name in de liefde desondanks meer persoonlijke keuzevrijheid mogelijk, maar tegen een prijs. Wie trouwde voor liefde riskeerde te worden uitgesloten van de erfdeling, evenals in het geval van twee geloven op één kussen. Ook na 1637 bleven er binnen het patriciaat banden bestaan tussen katholieke en protestante families als erkenning van hun gelijkwaardigheid, al was dit beduidend minder dan voorheen het geval was. Het sociale karakter van Breda was langzaam aan het veranderen.

In de loop van de tweede helft van de zeventiende eeuw kozen de regenten, behalve patriciaat uit andere steden in de regio, in toenemende mate voor officieren uit het Staatse leger als geschikte huwelijkspartners. Sociale exclusiviteit was vooral weggelegd voor de importregenten met hun veelal Haagse connecties en zij die er eigen familiebanden op nahielden met de Zuidelijke Nederlanden. Hun leefwereld was gedeeltelijk een andere: zij vormden hun eigen netwerken, losstaand van Breda. Voor veel patriciabelen, hetzij buitenstaander hetzij inheems, vormde een huwelijk binnen de politieke elite de sleutel tot hun eigen verkiezing. Op deze wijze wisten enkele regentenfamilies, hoewel niet langer onder hun eigen familienaam, meer greep op de macht te houden dan op het eerste gezicht lijkt.

Naast geloof en herkomst zorgde rijkdom eveneens voor groeiende verschillen binnen de stedelijke elite in de wijze waarop hun leven vorm werd gegeven. De versobering, die de protestanten bijvoorbeeld duidelijk voorstonden bij begrafenissen, werd ten dele bewaarheid. Tegelijkertijd wilde de nieuwe politieke elite zich op dit terrein kunnen blijven onderscheiden en schakelde daarom over op begrafenissen bij avond. Voor de katholieken daarentegen bleef een rijke aankleding tijdens en na de plechtigheid een essentieel onderdeel vormen van hun identiteit.

Tussen Oranje en Spanje

Hoofdstuk 9

Bezit en vermogen

De persoonlijke achtergrond van regenten was behoorlijk divers. Omdat vele aspecten van hun leven zich lang niet altijd in Breda afspeelden is het op voorhand moeilijk vat te krijgen op de rijkdom en levensstijl van de groep als geheel. Voor velen bleek het verblijf in de stad slechts een tussenfase in hun leven. Wat betreft de materiële cultuur heb ik daarom alleen gekeken naar gegevens over het verblijf in Breda inclusief de Baronie, maar niet elders. Het hoofdonderwerp is nader onderverdeeld in twee hoofdstukken, met een onderscheid tussen onroerend goed (dit hoofdstuk) en roerend goed (hoofdstuk tien).

Rijkdom

Hoe rijk was de Bredase elite? In hoofdstuk 7 is geconstateerd dat in het bijzonder de inheemse regenten maar in beperkte mate tot de economische elite van de stad behoorden: zij kwamen vooral uit de middenstand. Hoewel er voor de tweede helft van de zeventiende eeuw vrij veel belastingbronnen voor Breda bewaard zijn gebleven, is het aan de hand daarvan toch moeilijk in het algemeen iets te zeggen over de onderlinge rijkdom. Kohieren van de honderdste penning hebben slechts de huurwaarde van de woning als grondslag; overig bezit binnen en buiten de stad bleef hierbij buiten beschouwing. Collaterale successie geldt alleen voor erfenissen van mensen zonder (klein)kinderen, een relatief kleine categorie.¹ In 1662 werd in de generaliteitslanden verder een overdrachtsbelasting ingevoerd, de zogenaamde 40e penning, waaronder alle transporten van onroerende goederen vallen.² Bezittingen werden echter zelden in één keer aangekocht maar in de loop der jaren geaccumuleerd en tussentijds ook weer van de hand gedaan. Spreiding van gegevens maakt deze bron daarmee uiterst bewerkelijk en geschikter voor aanvullend onderzoek naar individuele gevallen, in plaats van als basis voor algemene uitspraken. De erfenis van de zeer rijke koopman Johan de Wyse bedroeg in 1726 bijvoorbeeld fl. 34.048, 75: vermoedelijk een magere reflectie van zijn daadwerkelijke vermogenspositie.³ Met enige overdrijving werd tijdens zijn leven al gezegd dat hij goed zou zijn geweest voor een half miljoen gulden.

Wie al deze posten uit de verschillende belastingbronnen bij elkaar op zou gaan tellen en met elkaar vergelijkt volgens een bepaalde maatschappelijke indeling komt dus maar halfweg of daaromtrent en is bovendien veel tijd kwijt. Daarom is hier

¹ Kappelhof, *De belastingheffing*, 117.

² Ibidem, 120-121.

³ Kappelhof, 'Zakendoen over grenzen heen', 171.

voor twee momentopnamen gekozen die een sneller inzicht verschaffen inzake de rijkdom van de regenten: een extraordinaris verponding uit 1665 en een personele quotisatie uit 1699.⁴ Allebei kennen wederom een serieus gebrek: de exacte grondslag voor de heffing is onbekend. In beide gevallen worden dan ook vooral standaardbedragen opgevoerd: een individuele schatting lijkt niet echt gemaakt te zijn. Deze cijfers zijn hier als absoluut beschouwd (dus zonder enige nadere kwalificaties), ter indicatie van het traceren van onderlinge verschillen. Bij de extraordinaris halve verponding van 1665 gold in elk geval een waarde van bezittingen van fl. 2.000.- als ondergrens: dit was dus duidelijk een belasting voor de gegoede burgerij.⁵ Het blijkt dat schepenen bij lange na niet tot de rijksten van de stad werden gerekend. In de lijst van de vijftig rijkste inwoners figureren zij op lagere plaatsen: Anthonis van Buerstede op nummer 17, mr. Willem Snellen op 27 en Johan Buycx op 42. Velen vallen hier zelfs buiten, waaronder opvallend genoeg de diverse leden van de vooraanstaande regentenfamilie Bernagie. Deze lage plaatsing zou deels kunnen worden verklaard doordat de schepenen bij de aanslag - die tenslotte in eigen handen was - een te lage opgave deden. In individuele gevallen werden bij belastingen regelmatig faveurtjes gezocht en gegeven.⁶ Burgemeester De Raedt wist bijvoorbeeld in 1694 gedaan te krijgen dat de aanslag van zestien gulden voor het huis Bruheze in de Nieuwstraat verlaagd werd naar veertien gulden, al was er hoegenaamd aan geld geen gebrek in deze familie.⁷ Het veronderstellen van een dergelijke structurele fraude voor een hele groep mensen, gaat echter te ver. Bovendien blijken onder de aanslagen van de schepenen wel degelijk grote onderlinge verschillen te bestaan, variërend van veertig tot tien gulden; drie schepenen (Johan van Bergen, Johan Damisse en Cornelis Vingerhoets) vallen zelfs buiten de top tweehonderd, terwijl de laatste notabene een rentenier was. Significants is verder dat alledrie de schepenen die in de top vijftig staan eerder burgemeester waren geweest. Het ambt van burgemeester, met zijn veel hogere inkomsten, had kennelijk belangrijke gevolgen voor de vermogensvorming onder regenten.⁸ Dit was niet alleen in Breda zo maar ook elders in de generaliteitslanden.⁹ Qua rijkdom zitten de Bredase schepenen dus in de subtop met enkele uitschieters naar boven. Wie maken daarentegen de top uit?

In plaats van regenten waren de rijkste inwoners van Breda anno 1665 overwegend katholieken: Johan de Bruyn (3), de weduwe van notaris Jan Hendriks Dirven (4)¹⁰, de twee dochters van oud-schepen mr. Melis Janssen en Hendrik Gobbings (gedeeld op 7). Ook verderop in de top-vijftig zijn katholieken ruim vertegenwoordigd: juffr. Ceters (17)¹¹, dr. Johan Montens en twee oud-schepenen Pauwels van Veltwijk (24) en Jan Cornelis Hulshout (34). De rijkste inwoners van Breda bestonden drie decennia na de verovering van 1637 dus nog overwegend uit leden van het oud patriciaat. De nieuwe, gereformeerde politieke elite was hier nog maar mondjesmaat toe doorgedrongen. De rijkste inwoner te Breda van dat moment was de uit Holland afkomstige Elias de Raedt, wiens zoon later burgemeester zou wor-

⁴ SAB, OSA inv.nrs. 1652 en 1658 respectievelijk.

⁵ Kappelhof, *De belastingheffing*, 96. Bij de instelling van het zeepkohier in 1687 werd dit bedrag eveneens als de ondergrens genomen, zie: SAB, Notulen Magistrael inv.nr. 35, f. 219v d.d. 24-03-1687. Het zeepkohier zelf is niet bewaard gebleven.

⁶ Van der Meij, 'Decemviratus', 104.

⁷ SAB, OSA inv.nr. 36: NM 1688-95, f. 180v-181 d.d. 05-04-1694.

⁸ Zie hoofdstuk vier.

⁹ Ook in Heusden waren in de eerste helft van de achttiende eeuw meer burgemeesters dan schepenen onder de rijkste inwoners te vinden, zie: Kool-Blokland, *De elite in Heusden*, 60.

¹⁰ Dit was Anna Adams; haar man was net een jaar eerder overleden; zelf stierf zij in 1682.

¹¹ Dit was de weduwe van oud-schepen Johan van Ceters, Elizabeth Rovers; zij stierf twee jaar later in 1667.

den. Op de tweede plaats kwam het collectief van de begijntjes op het Begijnhof met een aanslag van vijfenzeventig gulden. Het begijnhof deed het overigens herhaaldelijk voorkomen alsof het armlastig was. In 1641 had het stadsbestuur nog verzocht om verlaging van de aanslag voor de honderdste penning: de toenmalige ontvanger wilde voor elk huis twee gulden ontvangen. Hier werd tegen aangevoerd dat vele huisjes onbewoond waren en het begijnhof altijd als één huishouden was aangeslagen voor de som van achttien gulden.¹² Uiteindelijk werd een bedrag van vijftientig gulden overeengekomen. De als zevende genoteerde Adriaan van der Schoot zou, enige jaren na deze peiling, schepen worden. De politieke elite inclusief katholieke oud-schepenen en hun nazaten was in zijn totaliteit dus beter vertegenwoordigd dan op het eerste gezicht lijkt.

Eind zeventiende eeuw zijn de dan zittende schepenen goed voor iets meer dan 2 % van het totaalbedrag uit de personele quotisatie voor de stad.¹³ Afgezet tegen een procentuele vertegenwoordiging op de stedelijke bevolking van iets meer dan een half procent, blijkt daarmee toch wel iets van het absolute gewicht van hun rijkdom. Bredase regenten waren naar verhouding dus beslist rijker dan de overige stedelingen maar slechts met mate. Meestal blijkt de top een disproportioneel groot aandeel van bezittingen te hebben. De kwalificatie steenrijk blijft nog immer alleen weggelegd voor katholieken: niet regeerders dus. De vijf rijkste inwoners eind zeventiende eeuw waren achtereenvolgens gouverneur Salisch, Pieter Beens (geen beroep, waarschijnlijk een rentenier), advocaat Johan Riethoven, kolonel Maarten Kip en rentmeester (van de abdis van Thorn) Gerard van Beeck.¹⁴ De eerdergenoemde ondernemer Johan de Wyse volgt op korte afstand. Na hem volgen echter bijna louter (oud-) schepenen: in vergelijking met ruim dertig jaar eerder zijn zij er duidelijk in middelen op vooruit gegaan.

Uit deze twee verschillende metingen in de tweede helft van de zeventiende eeuw blijken naast enkele verschillen vooral grote overeenkomsten. Misschien wel de opvallendste is dat afgezien van uitheemsen als Elias de Raedt of de gouverneur van de stad de functionaris van rentmeester van de abdij van Thorn de rijkste inwoner van Breda was. Een katholiek in dienst van een katholieke instelling derhalve, een ambt waarin ook nog eens een grote mate van continuïteit bestond. De voormalig schepen Johan de Bruyn was er rentmeester sinds 1634 en na zijn dood werd hij in 1676 opgevolgd door zijn schoonzoon.¹⁵ Ook andere katholieke ambtenaren of zelfstandige ondernemers wier weg naar de politieke top was afgesloten deden goede zaken. De constructie in Staats-Brabant dat binnen het patriciaat over het algemeen rijkdom gekoppeld was aanatholicisme terwijl de politieke elite minder vermogend was, keert aan het begin van de negentiende eeuw ook terug in Den Bosch bij een lijst van honderd hoogst aangeslagenen.¹⁶ De keuze tussen

¹² Juten, *Cartularium*, 248-249 (no. 288).

¹³ De opbrengst bedroeg fl. 4.776.-; het exacte percentage van de schepenen bedraagt 2,13%, hun aandeel op de stedelijke bevolking 0,585%.

¹⁴ 'Tot Breda bevonden hebbende dat Johan de Bruijn was rentmeester van seer considerable goederen in de Baronnie gelegen, ende toebehoorende de Abdije ofte vrouwe abdisse van Thoor, dat mede Pieter van Beeck niet alleen acte van survivance van 't voorsz. rentamt hadde, maer oock alrede eenichsints daervan in possessie was, hebbe ick deselve beijde, als paeps zijnde, uijt krachte van opgemelte uwe ho:mog: resolution mede affgeset ende ontslagen, met interdictie alsvooren.' Aldus de procureur-generaal van Brabant Ambrosius Martini in 1667. Zie: NA, ASG, Loketkas 12551.161A.

¹⁵ SAB, ONA inv.nr. 144 f. 148-149 d.d. 09-07-1674. Deze akte biedt tevens nader inzicht in zijn activiteiten als rentmeester.

¹⁶ Van Rijckevorsel, 'Drie Bosschenaren', 223.

‘rooms, rijk of regentesk’ binnen het patriciaat lijkt dus gedeeltelijk terug te voeren op een erfenis uit het eerdere tijdvak van generaliteitsland.¹⁷

Veel meer dan in Holland het geval was deed zich, door een gebrek aan economische mogelijkheden gekoppeld aan de politieke turbulentie en sociale uitsluiting ten gevolge van de politieke reformatie, een scheiding voor binnen steden tussen aan de ene kant de politieke elite en aan de andere kant de sociaal-economische elite. De laatste hoefde niet per se katholiek te zijn maar is dat vaak wel, met inbegrip van hoge militaire officieren. Het is ongetwijfeld dit besef dat de autoriteiten er tevens consequent van weerhield al te hard tegen katholieken op te treden, omdat men anders in de eigen welvaart sneed. De lokale stadhouder Bernagie vatte dit dilemma in 1667 bondig samen door, enigszins huichelachtig, tegenover de kerkenraad te verklaren

datter nergens soveel remedien was tegen gebruijckt als hier, ende wenschten wel dat hij ijets meer daerin doen konde: t'soude oock schijnen alsof men het welvaren van Breda wilden weghjagen of weeren.¹⁸

Hoe zeer gelijk had hij! Telkens werd het economische argument gebruikt om het belang van de katholieken voor de stad te onderstrepen.¹⁹ In Breda was het soms net de omgekeerde wereld, zoals tevens blijkt uit een verbod van de magistraat in 1698:

dat de roomsgezinde binnen de stad op zekere gepretendeerde heilige dagen haar huizen en winkels sluiten ende geene goederen ofte waeren op haere venstere ofte voor haere deuren en komen voor te stellen, causerende sulcx een disordre inde goede polijtie.²⁰

In Breda bleek het openbare gezag van de magistraat en de mentaliteit van de straat min of meer van elkaar gescheiden. De katholieke middenstand stond kennelijk zo stevig in haar schoenen dat zij liever enige klandizie miste dan haar heiligendagen. De katholieke identiteit van de stad bepaalde tot op grote hoogte het financieel welzijn van eenieder en dat zichzelf hiervan het meest profiteerden is dan niet anders als logisch.

Bezittingen

Nadere veronderstellingen over het bezit van Bredase regenten zijn, behalve in meer algemene zin, weinig realistisch: voor geen van de schepenen staan over een langere tijdsspanne vergelijkbare gegevens ter beschikking. Wat rest zijn overwegend momentopnamen. Drossaard Bernuy dient op grond van zijn bestuurlijke positie en sociale connecties hoog te worden ingeschat, maar de realiteit gebiedt toch anders: voor zijn twee wezen bleef in 1613 uiteindelijk iets meer dan honderdvijftig gulden over om te verdelen. Een carrière als hoveling mocht dan wel prestigieus zijn, een garantie voor rijkdom was het zeker niet.²¹ Dit was mede ook de reden

¹⁷ Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk*.

¹⁸ SAB, Archief kerkenraad inv.nr. 3: notulen (1642) 1658-72, d.d. 05-02-1667.

¹⁹ Zie eerder ook hoofdstuk vijf.

²⁰ SAB, OSA inv.nr. 37 : NM 1695-1702, f. 50v d.d. 02-06-1698.

²¹ Whyman, *Sociability and power*, 15.

waarom de voogden nog om het uitstaande traktement van dat jaar vroegen.²² Oud-tienraad en stadhouder van de schout Christiaan Baers was een van de directe slachtoffers van de furie van Haultepenne in 1581, met verlies van 'gereede penningen, beroovinge van sijnen comptoire ende alle sijne andere meuble goeden.'²³ Anderen werden dat jaar overigens nog zwaarder getroffen. Het huis van Henrick Maes in de Caterstraat werd bij de inname, samen met nog andere huizen in de straat, volledig afgebrand zodat hij niet meer had 'dan de cleederen die hij aen zijn lichaam mochte hebben'.²⁴ De oorlogshandelingen in de tweede helft van de zestiende eeuw in de regio, gevoegd bij de confiscaties van bezittingen van landsheerlijke kant, hebben dan ook een grote invloed gehad op de vermogensvorming onder de stedelijke elite te Breda. Soms viel er nauwelijks iets door te geven op de volgende generatie behalve sociale waarden: geen geld, geen huis, geen grondbezit - hooguit wat persoonlijke spullen.

Ondanks zijn ogenschijnlijk geringe vermogen, behoort Bernuys boedel van begin zeventiende eeuw tot een van de rijkste in Breda. Daarnaast is hij een van de weinigen uit de elite van wie überhaupt een boedelinventaris bewaard is gebleven. Een halve eeuw later erfde Johan Franciscus de Raedt van Kerkum daarentegen een fortuin, dat hem tevens de basis verschafte voor zijn schepenambt. Tegenover de 'relatieve' armoede van de een staat dan ook de 'absolute' rijkdom van de ander. Inzicht in iemands vermogenspositie vraagt daarnaast om overzichten van zijn inkomsten - hetzij uit kapitaal, bedrijfsactiviteiten, ambtelijk traktement en dergelijke. Het belang van inkomsten uit ambten, speciaal voor Bredase regenten, is hier inmiddels ruimschoots aangetoond.²⁵ Welk aandeel werd verder bekleed door familiekapitaal of eigen gegenereerd vermogen? En hoe stond het meer algemeen met de inflatie?²⁶ Schepen Jacob Knaap wist in een halve eeuw tijd zijn als wees nagelaten vermogen van minder dan achtduizend gulden op indrukwekkende wijze om te buigen naar bezittingen ter waarde van bijna fl. 50.000.-.²⁷

Belastingbronnen zijn zeker niet onbruikbaar om iets algemeen te zeggen over rijkdom of ten behoeve van een classificatie maar zij dienen, indien mogelijk, te worden aangevuld met kwalitatieve gegevens. Hiervoor wordt vaak gekeken naar boedelinventarissen. Ook deze geven slechts een momentopname. In het overgrote geval zijn inboedels alleen opgesteld aan het einde van iemands leven: de opbouw van zijn vermogen door de jaren heen (toe- of afname) valt zo vaak buiten het vizier. Bovendien blijven er vragen over de volledigheid van de boedels door de opstellers.²⁸ In Breda is bovendien het probleem van onderlinge vergelijkbaarheid van deze bron relevant, want er waren maar liefst drie instanties op dit terrein actief met elk verschillende bevoegdheden: de magistraat, de weeskamer en de notarissen.

De uitgebreide reeks (boedel)inventarissen die in opdracht van de magistraat zijn opgesteld, zijn een geval apart. Zij hebben nog het meeste weg van een zogeheten insolvente of desolate boedelkamer: inventarissen gemaakt in opdracht van derden

²² SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 535; katern 'Staet ende rekeninge etc.' f. 54r. Volgens een apostille d.d. 20 september 163 van Filips Willem op het rekest werd dit toegestaan.

²³ SAB, ORA inv.nr. 819, f. 14v.

²⁴ Ibidem, inv.nr. 817, f. 56. Zie verder: SAB, ORA inv.nr. 485, f. 141v d.d. 31-07-1581: 'daeraf thuy onlanx geleden verbrant is.' Hij was getrouwd met Kathelij van Haren en werd enige jaren later gevangen gehouden in verband met een rantsoenering, zie: SAB, ORA inv.nr. 486, f. 74v d.d. 23-03-1583.

²⁵ Zie eerder hoofdstuk zeven.

²⁶ Fischer, *The Great Wave*.

²⁷ HCHM, Archief weeskamer Steenberghe inv.nr. 2393; SAB, ORA inv.nr. 559 f. 94v-143v d.d. 16-06-1704.

²⁸ Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 23-40.

als schuldeisers of andere belanghebbenden.²⁹ Beroemd zijn bijvoorbeeld de op deze wijze bewaard gebleven complete inventarissen van het kasteel van Breda. In veel gevallen zijn ze echter lang zo volledig niet, in lang niet alle gevallen betreft het insolvente boedels noch staan alle insolvente boedels hierin vermeld. Slechts in weinig gevallen betreft het inventarisaties in de zin van het systematisch doorlopen van het huis van de erflater. De boedels bewaard gebleven in het archief van de schepensbank bieden vooralsnog meer vragen dan antwoorden, maar vormen tegelijk een extra ingang op de materiële cultuur. Toen burgemeester Piggen in 1599 korte tijd het huis op het kasteelplein ging bewonen dat eerder door de weduwe en kinderen van rentmeester Johan Bacx was bewoond, werd geconstateerd dat er in de keuken niets was achtergelaten dan wat nagelvast zat en in de achterkamer slechts twee schilderijen hingen.³⁰ Dit is alles wat de desbetreffende inventaris vermeldt zonder dat eigenlijk duidelijk wordt waarom deze is opgesteld. De inventarisatie diende dus telkens een heel specifiek doel waarbij de magistraat in de vorm van een inventaris voor derden een gecertificeerd bewijs afgaf. Het betreft hier verder opvallend vaak achtergelaten goederen van militairen of andere ingezetenen. Een van hen was bijvoorbeeld de beruchte oproerkraaijer Litius van Wielant, die in 1659 uit de stad werd verbannen na een geval van sadomasochisme.³¹ Voor hetzelfde vergrijp was hij trouwens al eerder uit Holland gebannen.³² De boedels van de weeskamer zijn een stuk vollediger. Zij bieden verder het voordeel van een financiële verantwoording, plus een eventuele taxatie van de spullen. Helaas geldt hier als algemene beperking dat de inventarissen binnen het zeer rijke archief een minderheid vormen en dat welgestelde families deze instantie door middel van een acte van seclusie meestal uitsloten. Scrupuleuze pottenkijkers die de erfgenamen belemmerden in hun mogelijkheden om het familievermogen te beheren waren niet gewenst. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de boedel van de belangrijke regent mr. Sebrecht Sgraeuwen. Zes jaar na zijn overlijden, klaagde de voogd zich in 1606 dat de boedel nog immer niet was verdeeld:

Hierdoor wordt geen grote acht genomen op uitstaande schulden als wanneer de deling geschied, daer elck sijn gedeelte tot sijn besten proffijt ende oirboir dirigeren ende becomen soude.³³

Ook in dit geval was de voogd partij – hij was getrouwd met een dochter van de oud-burgemeester – maar meer nog voelde hij de hete adem in zijn nek van een andere belanghebbende: Franchois de Bergaigne, die hem dagelijks ‘molesteerde’. De weduwe van Elias de Raedt dacht hier eind jaren zestig, begin jaren zeventig net zo over toen zij zich hevig verzette tegen elke vorm van inmenging van de Bredase weeskamer. Zij liet hen herhaaldelijk in het ongewisse en probeerde uiteindelijk zelfs gerechtelijk de voogdij over haar kinderen weer naar zich toe te trekken. Rest nog het notariaat. De werkzaamheden van de notaris waren velerlei, waaronder ook het opstellen van inventarissen. Net zoals een testament of codicil vaak vooraf ging aan de dood, volgde hierna meestal een inventaris. De stedelijke elite

²⁹ Wijsenbeek-Olthuis, ‘Boedelinventarissen’, spitst zich alleen toe op de sociale instellingen en het notariaat als opstellers. Haar bewering (p. 6) dat voor Noord-Brabant naar verhouding de meeste boedelinventarissen in de eerste helft van de negentiende eeuw zijn opgemaakt lijkt mij onhoudbaar. Alleen voor Breda zijn vanaf halverwege de 16e eeuw tot circa 1800 tenminste duizend boedelinventarissen beschikbaar. Ook het stadsarchief van Den Bosch biedt een zeer grote hoeveelheid.

³⁰ SAB, boedeladministratie schepensbank, inv.nr. 250: litt.29.

³¹ SAB, OSA inv.nr. 21: RM 1653-62, f. 267; ibidem, ORA inv.nr. 828 d.d. 19-03-1659.

³² NA, Archief Hof van Holland, inv.nr. 5248.2

³³ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 393.

lijkt desondanks opnieuw ondervertegenwoordigd. De afwikkeling van het materiële bezit gebeurde tenslotte al op hoofdlijnen in het testament, al dan niet in gesloten vorm. Pas bij eventuele onenigheid of onduidelijkheid besloten de nabestaanden alsnog tot het inventariseren van alle potjes en pannetjes in huis, om zo een evenredige verdeling mogelijk te maken. Hiervan profiteerde eigenlijk alleen maar de notaris, want iedereen kreeg zijn eigen kopie van vaak tientallen bladzijden lang: diens prominente positie binnen de stedelijke elite is dan ook niet zo vreemd. Er vallen in het algemeen dus de nodige voorbehouden te maken daar waar het de financiële en materiële nalatenschap van individuen betreft. In bovenstaande tabel is desalniettemin bij benadering geprobeerd inzicht te verschaffen in de vermogenspositie- en verdeling van enkele Bredase regenten verspreid over de zeventiende eeuw.³⁴

Tabel 9.1 Inkomensverdeling

Naam	Pieter van den Broeck	Michiel Ryers	Govert van Alphen	Cornelis Vingerhoets
Positie	Schepen	Schepen	schepen	Schepen
Beroep	lakenkoper	Arts	apotheker	Rentenier
Jaar	c. 1630	c. 1660	1690	1709
Contant geld	fl. 1.052.-	fl. 722.-	fl. 120.-	fl. 706.-
Goud/zilver	fl. 341.-	fl. 157.-	fl. 198.-	fl. 420.-
Roerend goed	fl. 3.090.-	fl. 1.336.-	fl. 1.481.-	fl. 739.-
Onroerend goed	fl. 4.522.-		fl. 9.188.-	fl. 8.733.-
Erfgoed	fl. 795.-			
Vorraden	fl. 4.323.-		fl. 250.-	
Renten	fl. 348.-		fl. 229.-	fl. 12.978.-
Obligaties	fl. 1.437.-		fl. 805.-	fl. 1.400.-
Totaal	fl. 13.632.-	fl. 2.783.-	fl. 12.272.-	fl. 24.983.-
Eindtotaal na Schulden en Onkosten	fl. 7.914.-	fl. 777.-	fl. 2.227.-	fl. 12.695.-

Bredase regenten beschikten doorsnee niet over grote kapitalen: een gemiddeld kapitaal van circa fl. 10.000.-. lijkt aannemelijk. Hoewel het lijkt alsof het patriciaatsgehalte van sommigen, zoals dr. Michiel Ryers, halverwege de zeventiende eeuw financieel ondermaats was komt dit vooral door gebrekkige gegevens.³⁵ Hij woonde nochtans in de Caterstraat – een van de betere buurten in de stad -, bezat

³⁴ De gegevens zijn ontleend aan: SAB, Archief weeskamer inv.nrs. 675 (Pieter van den Broeck), 834 (Michiel Ryers), 1022 (Cornelis Vingerhoets) en SAB, ONA inv.nr. 339, akte 3 (dr. Govert van Alphen). In alle gevallen betreft het taxaties van tijdgenoten; de bedragen zijn afgerond op hele guldens. De taxaties waren zo mogelijk aan de hoge kant: bij Govert van Alphen werden bijvoorbeeld binnen een paar jaar van zijn overlijden een huis op de Grote Markt en een hof bij Princenhage voor wezenlijk minder verkocht, namelijk fl. 3.300.- (i.p.v. fl. 3.600.-) en fl. 1.000.- (i.p.v. fl. 1.200.-) dan werd aangenomen.

³⁵ De afwikkeling van Ryers' boedel werd bemoeilijkt doordat zijn enig erfgenaam en zoon Johan binnen enkele jaren eveneens kwam te overlijden, omdat vervolgens een deel van erfgoederen *fidei commis* bleek gesteld en de heer van Breda alsnog zijn recht op de nalatenschap van onbeheerde goederen liet gelden. Zie verder: NA, NDR inv.nr. 7942 f. 72 e.v.

nog een huis achter het Ginnekenseinde, was eigenaar van 13 stukjes land verspreid in de regio tot in de Zuidelijke Nederlanden (bij Haasdonk en Kruibeke) en had tevens nog een hofstede met boomgaard onder Terheijden. Al deze goederen waren goed voor een jaarlijks inkomen van bijna zeshonderd gulden. Verder bezat hij ook nog diverse renten en twee persoonlijke obligaties, waarmee hij nog eens een kleine honderd gulden verdiende. Uit zijn twee ambten haalde hij ook nog eens enige honderden guldens, waarmee een jaarinkomen van rond de duizend gulden voor hem binnen het bereik lag. Het vermogen van kruidenier en latere apotheker Hendrik Anthonis Wissems, die enige malen schepen was gedurende het Spaanse interregnum, bedroeg waarschijnlijk eveneens om en nabij de tienduizend gulden – daarmee een duidelijke ondergrens aangevend.³⁶

Opvallend genoeg werd in Den Bosch in 1660 besloten dat leden van de magistraat voortaan (ge)goed moesten zijn voor tenminste fl. 4.000.-.³⁷ Dit suggereert dat dit hiervoor wel eens niet het geval zou kunnen zijn geweest, maar nog waarschijnlijker probeerde men met deze maatregel importregenten te weren (die tenslotte nog geen bezittingen hadden in hun nieuwe habitat). De elite in Brabants grootste stad bezat overigens doorsnee een vermogen van eveneens tienduizend gulden of meer, met een bovengrens van fl. 70.000.-.³⁸ Het kapitaal van het Brabantse patriciaat in de zeventiende eeuw bleef daarmee enerzijds aan de bescheiden kant: zij behoorden op landelijk niveau niet tot de superrijken; daarnaast deden de Brabantse steden niet veel voor elkaar onder. Verder dient ook hier rekening te worden gehouden met de bijzondere oorlogsomstandigheden. Ter vergelijking: het doorsnee vermogen van een Bredase regent lag daarmee gelijk aan dat van diverse kleine Hollandse steden, alvorens deze in de loop van de zeventiende eeuw tot grote bloei kwamen.

In wezen was er sprake van een ‘bevrozing’ van de welvaart der politieke elite in Brabant in de zeventiende eeuw op het Hollandse niveau van rond 1600. In Gouda bezaten de veertigraden in 1625 gemiddeld nog geen dertienduizend gulden; in Leiden bedroeg dit eind zestiende, begin zeventiende eeuw fl. 23.088.-, en in Zierikzee lag een bescheiden vermogen in de zeventiende eeuw in de buurt van de twintigduizend gulden.³⁹ De mate van welstand zou in de loop van de eeuw daar sterk gaan groeien, waardoor de onderlinge verschillen per stad en tussen de steden toenamen. In Gouda was het gemiddelde in de achttiende eeuw fl. 50.000.-, terwijl dat in Leiden, inmiddels de een na grootste stad van Holland, drie keer zo hoog lag.⁴⁰ Vermogens van honderdduizend gulden of meer waren gebruikelijk geworden in veel Hollandse steden. Daarentegen waren ook de vermogens in het oosten van het land onder de politieke elite in de zeventiende eeuw een stuk kleiner.⁴¹

Uiteraard werd dit alles mogelijk gemaakt door spectaculaire economische groei waarvoor in Breda de mogelijkheden grotendeels ontbraken. Ook hier werd de vermogensspreiding desondanks groter: vermogens van tussen de 20 à 50.000 gulden waren in de tweede helft van de zeventiende eeuw, in elk geval onder de economische elite, niet langer ongebruikelijk. Voor de tien kinderen van de rijke brouwer Cornelis Janssen van den Kieboom bleef in 1645 in totaal net geen fl. 41.000.- over.⁴² Hier zien we tegelijk een andere belemmerende factor voor ver-

³⁶ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 761.

³⁷ Vos e.a., *'s-Hertogenbosch 1629-1990*, 59.

³⁸ Kappelhof, ‘Een drietal kleine belastingen’.

³⁹ Noordam, *Geringde buffels*, 86; Van Dijk en Roorda, *Het patriciaat in Zierikzee*, 57.

⁴⁰ De Jong, *Met goed fatsoen*, 104; Prak, *Gezeten burgers*, 115.

⁴¹ Streng, *‘Stemme in staat’*, 205.

⁴² SAB, schepensbank boedeladministratie, inv.nr. 255: nr. 6.

mogensvorming onder families: een groot kindertal belemmerde dit wegens de latere noodzaak tot herverdeling. Koopbrouwer Jacobus van Riels bezittingen vertoonden in 1678 een totaal van fl. 41.035.-.⁴³ Voor de economische elite waren de mogelijkheden tot verrijking duidelijk wat ruimer. In Breda waren regenten daarentegen ambtenaar, ondernemer of middenstander uit pure noodzaak omdat zij inkomsten uit deze activiteiten nodig hadden voor hun levensonderhoud. Het criterium van gegoedheid voor hun aanstelling als schepen deden zij weliswaar eer aan, maar als burgerlijk patriciaat bleven zij toch achter bij hun Hollandse tijdgenoten.⁴⁴

Onroerend goed

Huizenbezit

Het investeringspatroon van de regenten dient allereerst te worden gerelateerd aan hun bescheiden vermogen. Surplus aan geld bezat men in Breda maar in beperkte mate (zie tabel 10.1): hierdoor ontbrak grotendeels ruimte voor speculatie. Geld moest profijtelijk worden gemaakt en liefst op korte termijn opeisbaar: de primaire beleggingsbron vormde daarom onroerend goed, een traditionele wijze van beleggen. Huizen zijn in elke stad afdoende aanwezig en naar woonruimte is altijd vraag. Desondanks was de Bredase huizenmarkt in diverse opzichten nogal afwijkend. In de eerste plaats was het eigen-huisbezit er bijzonder laag: werd in 1558 al 45 procent verhuurd, in 1644 was dit nog eens gestegen naar maar liefst 61 procent.⁴⁵ Veel eigenaren vertrokken uit deze, door oorlog en rampspoed getroffen stad en verhuurden hun woningen. Eens te meer blijkt ook hoe de stad eigenlijk werd gedomineerd door ingezetenen (vreemdelingen) in plaats van inwoners. De omvorming van residentiestad naar vestingstad liet bovendien, vanwege de noodzakelijke inkwartiering van soldaten, duidelijk zijn sporen na. De hovelingen hadden Breda vooral verfraaid; ten gevolge van de oorlog volgde verarming.

Huurovereenkomsten werden in de regel voor meerdere jaren (drie à vijf) gesloten waarbij per kwartaal werd betaald. Goede huurders waren de militaire officieren. Zij betrokken stevast woningen in het betere segment van de stad, waardoor zij vaak ook met de stedelijke elite in contact stonden. Na de dood van drossaard Bernuy in 1613 werd diens huis in de Caterstraat gehuurd door jonkheer Samuel Casembroot, kapitein van een compagnie voetknechten, voor tweehonderd gulden per jaar.⁴⁶ De drossaard had hier sinds 1596 gewoond toen hij het huis voor fl. 660.- had gekocht -, een prijs die gezien de locatie niet spectaculair genoemd kan worden, maar wel overeenkomstig zijn zorgelijke financiële staat is.⁴⁷ Het huis van rentmeester Johan van den Corput (eveneens in de Caterstraat) werd in 1620 gehuurd door ritmeester Andries Beringen. Een deel van de attractie van dit huis zal voor hem ongetwijfeld de 'wapencamer' zijn geweest, met onder andere een 'roer' (geweer) en een wapenkolder.⁴⁸ De grotere koopkracht van militairen hielp hen daarbij eveneens. De huurder van huis Nassau op het Kasteelplein in de tweede helft van de jaren zestig van de zeventiende eeuw, kapitein Johan Butler, betrok vervolgens een deel van het bekende huis Brecht in de nabijgelegen Schoolstraat.

⁴³ SAB, ONA inv.nr. 145, akte 86 d.d. 26-07-1678.

⁴⁴ Zie eerder hoofdstuk zeven.

⁴⁵ Hupperetz, *Het geheugen van een straat*, 104-105.

⁴⁶ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 535.

⁴⁷ SAB, ORA inv.nr. 497, f. 123v-124 d.d. 02-07-1596.

⁴⁸ SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 253: nr. 9.

De huurprijs bedroeg fl. 340.-, ten teken dat dit inderdaad een van de meest kapitaal-panden van Breda was.⁴⁹ Degenen die langer bleven, met name in de achttiende eeuw toen het garnizoen een steeds permanent karakter kreeg, kochten alsnog een huis.

Soldaten vormden daarentegen slechte huurders. Inkwartiering was een zeer impopulaire maatregel die sterk drukte op het welzijn van de burgers. Het is dan ook niet verwonderlijk dat zij hier, indien mogelijk, probeerden onderuit te komen. Zo schreef Maurits in 1593 aan de magistraat dat vele huizen in de stad 'bijden proprietarissen ende den geenen daerop renten heffen werden verlaeten ende geabandonneert zonder die te reecken ende repareren'.⁵⁰ Dit zorgde, behalve voor een inkomstendaling van de rentmeesters, tevens voor verval van de huizen waardoor ze vervolgens ongeschikt werden voor inkwartiering. In een ordonnantie werd daarom bepaald dat alle openstaande rentes binnen één maand dienden te worden voldaan; anders zou de stad reparaties op kosten van de eigenaars uitvoeren.

Een jaar later schreef ene P. van Luchtenberg aan de magistraat over de ongemakken veroorzaakt door inkwartiering. Hij had zijn woning tijdelijk gehuurd van jonkheer Pauwels van Hertsbeke, maar hij werd bijkans het huis uitgewerkt. Hem was door de komst van meerdere ritmeesters en kapiteins tegelijk nauwelijks meer het gebruik 'van eene camer (late staen eene geheele huysinghe)' gegund. Uit angst voor eventuele schade, probeerde hij zich zo goed mogelijk in te dekken door kennisgeving aan de magistraat van zijn situatie: hij was inmiddels 'naerdijen ick speure ... mijne presentie aldaer soe onaengenaem is' bereid het huis voor hen in te ruimen, 'mits daer vuijtnemende ter geleghener tijt mijne cruijdplantagien'.⁵¹

De erfgenamen van Christiaan Bacx lieten in 1595 de algehele staat van hun huis 'den swarten arent' in de Eindpoortstraat opnemen. Veel meubelstukken waren kapot, glasvensters waren gebroken en door papier vervangen en in de achterste kelder, die zwaar ondersteut werd om niet in te storten, was een 'ovenken' gemaakt om in te bakken.⁵² Pas gedurende het Spaanse interregnum rond 1630 werden er speciaal voor de soldaten grootschaliger barakken in de stad gebouwd.⁵³ Desondanks is er al in 1598 voor het eerst sprake van geweest enige hutten voor hen te bouwen achter het oude klooster.⁵⁴ Problemen met inkwartiering van militairen en de bijbehorende overlast lijken in de tweede helft van de zeventiende eeuw te zijn afgenomen maar namen aan het eind daarvan, met het uitbreken van de Negenjarige Oorlog, weer toe.

Wat dus te doen met de bezittingen indien eigenaars de stad wilden verlaten: laten beheren, verhuren of verkopen? Door de grote mobiliteit van zijn inwoners en eventuele financiële consequenties of oorzaken van de vlucht werden veel huizen, omdat zij als onderpand dienden, verplicht verkocht. Hiervoor bestond een aparte procedure bij de schepenbank: 'opwinning bij besettinge'.⁵⁵ Strijd tussen crediteuren of een snelle doorverkoop maakte dit echter tot een gecompliceerd juridisch instrument: van wie was het huis nu eigenlijk precies en aan wie dienden de renten te worden betaald? Nog ingewikkelder was het om in tijden van nood een nieuw on-

⁴⁹ SAB, ONA inv.nr. 144, f. 94-v d.d. 16-12-1673; ibidem, f. 102-v d.d. 10-01-1674 (gedeeltelijke onderverhuur).

⁵⁰ SAB, OSA inv.nr. 217: brieven stadsbestuur 1592-5, litt. 72/3 d.d. 30-09-1593.

⁵¹ Ibidem, litt. 116 d.d. 20-09-1594.

⁵² SAB, ORA inv.nr. 817, f. 37-v d.d. 08-06-1595.

⁵³ Peeters, 'Militaire gebouwen in Breda', 7-13. Zie ook hoofdstuk zes.

⁵⁴ SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1597-1602, fol. lxvi. In Den Bosch werden de eerste barakken in 1610 opgetrokken.

⁵⁵ Bijsterveld, *Het Huis van Brecht*.

derkomen te vinden. Toen Breda in 1625 was gevallen, vluchtten vele burgers in eerste instantie naar Geertruidenberg waar binnen korte tijd de huurprijzen verdubbelde. De opbrengst van de plaatselijke verponding steeg hierdoor van fl. 1.800.- naar fl. 5.000.-. Maar als een plaag sprinkhanen trok iedereen weer verder naar Den Bosch, het platteland of elders en stortte de plaatselijke woningmarkt weer net zo snel in.⁵⁶ Omgekeerd werden ook in het Spaanse interregnum sommige van de meer kapitale panden in Breda als 'het grooten hert' op stadskosten gerepareerd. Het is onduidelijk hoe de schade was ontstaan: ging het om verval wegens achterstallig onderhoud door het onbewoond blijven van het huis in verband met de vlucht van zijn bewoners of was het schade aangericht door militairen?

Soldaten stonden wijd en zijd bekend dat zij tijdens belegeringen huizen stripten van alles wat los en vast zat: raamkozijnen, deuren, muurankers etcetera.⁵⁷ Het meeste werd als brandhout gebruikt. Ook andere tijdelijke bewoners konden schade toebrengen. Ambrosius Martini liet in 1600 speciaal optekenen in welke staat hij 'de huizinghe van Thoren' had aangetroffen. Het huis op de hoek van de Schoolstraat en de Kraanstraat was in bezit van schepen Johan de Loeker, maar werd verhuurd aan de controleur van de konvooien en licenten Andries de Cock en zijn vrouw. 'Hoe dat int salet vande huise een schouwe ende andere omstaende mueren leelijck zijn ... ende becladdet, welcke claddinge de huijsvrouw van De Cock bekende gisteren gedaen te hebben want haer alzo beliefdde'.⁵⁸ Of hier sprake was van een mislukte doe-het-zelf poging is niet duidelijk: eerder zal het echtpaar fikse ruzie hebben gehad, waarna de vrouw haar woede had bekoeld met het stukgooien van huisraad tegen de muur. Hoe dan ook, de eigenaar zat mooi met de schade!

In de tweede plaats was er de kwantiteit en kwaliteit van de huizen in de stad waarvan er geen een hetzelfde was. Hoewel veel huizen leegstonden bestond er een levendige handel in. In Breda liep het huizental zelfs licht terug van de zestiende naar de zeventiende eeuw, waardoor de competitie voor de beste locaties verhevigde. Breda bleef ook lange tijd een ouderwetse, zij het op buitenstaanders statig overkomende, stad: de burgerbouw was hier lang traditioneel met in de zeventiende eeuw nog veel trapgevels en weinig Hollands classicisme.⁵⁹ Een van de weinige huizen die waarschijnlijk in deze stijl werd opgetrokken betrof het pand Catharinastraat nummer 11. In 1644 werd hier op een stuk grond - dat toen als 'hof' te boek stond - nieuwbouw gepleegd door de toenmalige bezitter, burgemeester Isaac Noirot. Vrijdom van de honderdste penning voor een periode van acht jaar duidt op verdere bevestiging hiervan.

De grote variëteit aan huizen maakt dat de spreiding van het woningbezit van regenten door de hele stad lag. Hoe gevarieerd het huizenbezit van regenten was blijkt bijvoorbeeld in het geval van Dionys Piggen, een van de Bredase oligarchen eind zestiende, begin zeventiende eeuw. Oorspronkelijk was hij waard in het 'cleijen hert' en later het 'grooten hert' op de Grote Markt, voordat hij in 1594 voor het eerst schepen werd. In 1598 verkocht hij samen met zijn zuster Elizabeth dit laatste - 'de huijsinge mette poorte ende poortcamer, daerneven mouthuysen oft achterhuysen, stallen, hovinge ende erffenisse metten gange off wegen daertoe' - voor fl. 3.267.-.⁶⁰ Juist het jaar ervoor was Piggen als eigenaar voor twaalf gulden en zes-

⁵⁶ RAT, Stadsbestuur Geertruidenberg inv.nr. 1a: nr. 5; rekest van schout, burgemeesters en regeerders aan Z.Exc.

⁵⁷ RAT, Stadsbestuur Geertruidenberg inv.nr. 44: ordonnantieboek 1593-1625, f. 7v d.d. 20-08-1593.

⁵⁸ SAB, schepenbank boedeladministratie, inv.nr. 250: nr. 40.

⁵⁹ Meischke e.a., *Huizen in Nederland*, 122-123; 136-137.

⁶⁰ SAB, ORA inv.nr. 498, f. 183-v d.d. 22-04-1598.

tien stuivers aangeslagen in het kohier van de honderdste penning en daarmee, in overeenstemming met de lokatie, een van de hoogst aangeslagenen in de stad. Slechts zijn collega-bestuurders burgemeester Godevaart Montens met zestien gulden voor zijn huis aan de zuidzijde van de Gasthuisstraat en oud-schepen Pieter Hoevenaars met veertien gulden en acht stuivers voor zijn huis de 'Cok' aan de zuidzijde van de Langebrugstraat moesten meer betalen. Ondanks dit fraaie bezit besloot Piggen juist rond het moment dat hij voor het eerst in 1599 burgemeester werd te verhuizen.

In eerste instantie betrof hij korte tijd het huis voor het kasteel, waarin vóór hem rentmeester Johan Bacx met zijn gezin had gewoond. Mark Dirkszoon, de koper van 'den grooten hert', verkocht vervolgens in 1600 aan Piggen een huis op de Haagdijk: 'de huijsinge genaempt den gulden ancker, mouterije schuere kalckhuijs pleijne hovinge ende erffenisse metten gang daerneven liggende'. Piggen verhuisde daarmee zowat naar het uiteinde van de stad, naar een huis dat nog niet de helft waard was van zijn vorige woning. Deze katholiek schiep daarmee wel zeer demonstratief ruimte tussen zijn persoonlijke en ambtelijke levenssfeer. Hoewel Piggen in archiefstukken nooit brouwer wordt genoemd, doen beide transacties vermoeden dat hij in de loop van de jaren negentig van waard in (huis)brouwer was veranderd. Een herberg - zelfs al lag ze naast het stadhuis - was bovendien minder representatief als woonruimte voor een burgemeester. Wellicht ook probeerde Piggen via deze verkoop tijdelijk aan geld te komen òf was hij simpelweg een goed zakenman en opereerde hij als zodanig op de plaatselijke huizenmarkt. Toen hij namelijk in 1609 het inmiddels tot brouwerij verbouwde 'gulden ancker' verkocht, kreeg hij ruim twee keer zoveel (fl. 2.620.-) als hij ervoor had betaald.⁶¹ Deze ervaring met onroerend goed beviel hem kennelijk zo goed dat hij enkele maanden later 'een hoffstadt ende erve mette materialen daerop' op het kasteelplein kocht.⁶² Wat hier precies is gebeurd wordt niet duidelijk, maar ruim twee jaar later werden de (inmiddels) 'twee afgebrande hoffsteden' doorverkocht, nadat Piggen enkele maanden eerder een nieuwe woning, 'de huijsinge pleijne hovinge ende erffenisse' in de Steenbrugstraat (of Nieuwstraat), had gekocht voor fl. 2.800.-. Hierin zou hij tot aan zijn dood blijven wonen.⁶³ Daarmee was aan zijn rondzwervingen door de stad een einde gekomen en kennelijk had hij tevens zijn brouwactiviteiten opgedoekt. Wellicht dat ouderdom hem uiteindelijk weer iets dichterbij het stadscentrum bracht.

Een dergelijk verhaal als over Piggen valt voor bijna elke regent te houden. De meesten verhuisden in elk geval meerdere keren gedurende hun leven, al naar gelang de persoonlijke omstandigheden. De frequentie van verhuizingen in de stad lag hoog - mogelijk ter afspiegeling van opwaartse sociale mobiliteit - en de onderlinge concurrentie om de beste locaties was groot. Daar men vaak meerdere huizen bezat, is het soms moeilijk te bepalen waar ze nu eigenlijk zelf woonden. Zo verhuisde oud-schepen Johan van Alphen in mei 1676 uit zijn huis St. Joris op de Grote Markt naar het huis Maastricht omtrent de Tolbrug, waar hij tot zijn dood in oktober 1681 verbleef.⁶⁴ Wie de vestbrieven erop naslaat, zou hiervan echter onwetend blijven. Veranderingen in levenssituatie konden om een aanpassing van huis bij persoon vragen of verhuizingen waren, zoals bij Piggen, tevens bedoeld om een

⁶¹ Ibidem, inv.nr. 508, f. 2v-3v d.d. 02-01-1609.

⁶² Ibid., f. 79-80 d.d. 11-04-1609; ibid., inv.nr. 511 f. 6 d.d. 09-01-1612.

⁶³ Ibid., inv.nr. 510, f. 151-v d.d. 07-12-1611.

⁶⁴ Ibid., inv.nr. 831, f. 77 d.d. 13-03-1686.

andere levensstijl invulling te geven. Toen schepen Jacob Wachmans het in de jaren tachtig van de zeventiende eeuw financieel niet langer kon bolwerken, verhuurde hij herhaaldelijk zijn eigen woonhuis en trok bij een kennis in.⁶⁵ Aangezien hij zijn huis in de Visserstraat (een aanzienlijk pand) voor fl. 250.- per jaar wist te verhuren, was dit nog niet eens zo'n slecht laatste redmiddel - al mocht het uiteindelijk niet baten en ging hij failliet ten onder.

Ondanks zijn benoeming te Breda in het najaar van 1637 bleef schepen Jacob Drabbe nog negen maanden in Bergen op Zoom wonen, ondertussen 'over en weder gaende'. Pas op 1 juli 1638 ging hij met zijn 'minagie' (huishouding) over. Dit zal in elk geval tijdelijk grote inbreuk hebben gemaakt op zijn gezinsleven, maar mogelijk was dit er tevens de oorzaak van. Zijn vrouw was in het voorjaar van 1637 bevallen van een zoon en waarschijnlijk werden haar en het kind voorlopig rust gegund in Bergen op Zoom. Bijna tien jaar later, na de dood van zijn eigen vader, werd Jacob plotseling de pater familias en verhuisde de halve familie Drabbe van Bergen op Zoom naar Breda en trok bij hem in huis. Binnen een half jaar kwam zijn jongste broer bij hem wonen, ruim twee jaar na de dood van hun vader gevolgd door zijn drie zussen Cornelia, Digna en Barbara.⁶⁶ Voor hen kocht hij eind 1657 het huis 'de potbackerij'⁶⁷ Dit soort wijzigingen is slechts in een enkel geval bekend maar kwam natuurlijk veel vaker voor. Een woning was meer dan alleen een stuk onroerend goed: het vormde het centrum van een complete huishouding, waarvan het vaak onduidelijk blijft wie en hoeveel leden hiertoe precies dienen te worden gerekend. Er werd in elk geval op grote schaal samengewoond door familieleden. Na Jacobs' dood in het najaar van 1663, sloeg dit gezin binnen een jaar weer uit elkaar. Oorspronkelijk afkomstig uit Bergen op Zoom had de familie Drabbe een thuis gevonden in Breda, maar na enkele decennia werd ook deze post verlaten: Clara vertrok naar Dordrecht; haar dochter Christina Turcq naar Zierikzee; en haar broer, de advocaat Jacob Drabbe, naar Hulst waar hij schepen werd.

De meeste huizen bestonden uit een amalgaam aan verbouwingen van vorige bewoners. Een standaardtype huis bestond in elk geval nog niet, al werd er in de zeventiende eeuw door Simon Stevin wel voor het eerst nagedacht over het ideaaltipe burgerwoonhuis. Maar zelden was men in de gelegenheid om naar eigen inzichten te werk te gaan. Na de stadsbrand van 1534 werd door de heer van Breda aan de hand van subsidieregelingen en een gunstig erfcijnzensysteem wel de stenen huizenbouw bevorderd.⁶⁸ Vanaf 1590 is met enige aanloop desondanks herhaaldelijk sprake van nieuwbouw, ten teken van de toenemende welvaart in de stad. De in Antwerpen opgegroeide mr. Joachim Gillis toog, na zijn verhuizing naar Breda begin jaren negentig, bijna vijftien jaar lang aan de slag. Op het Ginnekenseinde liet hij voor zichzelf een geheel nieuw wooncomplex verrijzen, dat na zijn dood in 1619 voor bijna drieduizend gulden werd verkocht.⁶⁹ Niet slecht voor iemand die in 1593 was begonnen met de aankoop van een stuk hof en erf (waarvan het huis was afgebroken) ter plaatse voor fl. 270.-.⁷⁰ Het Ginnekenseinde werd vanwege de ge-

⁶⁵ SAB, ONA inv.nr. 311, f. 1-v d.d. 01-01-1683; *ibidem*, f. 258-v d.d. 04-03-1684; *ibidem*, inv.nr. 233, akte 128 d.d. 17-04-1687; *ibidem* inv. nr. 234, akte 120: d.d. 17-10-1689.

⁶⁶ BHIC, Collectie Pels-Rijcken, inv.nr. 26: memoriaal Drabbe.

⁶⁷ SAB, ORA inv.nr. 537, f. 208-v d.d. 03-01-1662; 'gestaen over de tolbrugge achter den haechdijck ontrent de gasthuysvelden'.

⁶⁸ Bosman e.a., *De heerlijke stad*, 12-13.

⁶⁹ SAB, ORA inv.nr. 518, f. 97-98 d.d. 27-09-1619.

⁷⁰ *Ibidem*, inv.nr. 494, f. 98-v d.d. 04-06-1593.

boden ruimte buiten de oude stadskern ook door andere schepenen als Pauwels Huybrechts gefrequiteerd.⁷¹

Balthasar Baldi had ten tijde van zijn eerste huwelijk een nieuw huis laten bouwen bij de Keizersbrug of hier anders aanbouw laten maken.⁷² Schepen Hendrik de Bergaigne had in korte tijd, nog geen anderhalf jaar, ‘melioratien’ gepleegd op het erf van zijn huis Waalwijk in de Waterpoortstraat voordat in 1625 het doek weer viel over de stad.⁷³ In voorgaande jaren had hij veel land aangekocht op de Haagdijk, een ander gebied onder reconstructie. Pas in de jaren negentig van de zeventiende eeuw komt hier weer grootschaliger nieuwbouw voor, met onder andere burgemeester Issaq als een van de kopers.⁷⁴ Hij woonde hier echter maar zeer kort: in mei 1695 kocht hij voor fl. 5.200.- een veel luxueuzer huis aan de noordzijde van de Veemarktstraat.⁷⁵ Het huis was door de vorige Franse bewoners tot ‘Repos Aliours’ omgedoopt en bevatte ‘eene huijsinge, achterhuijsinge, poorte, pleijne, hovinge ende erffenisse’. Verder liep er een gang achterlangs, die bij het stadhuis op de Grote Markt uitkwam. In 1704 kocht hij er voor fl. 1.400.- nog vier achterhuizen ‘ofte wooningen mettene hove daerachter, merts gaders thuijn ofte speelhuijsen daerinne staende’ bij, die achter het huis Het Groote Liggende Hert (of de stadsherberg) waren gebouwd dat naast het stadhuis stond. Wegens de ligging hier van het stadserf, werden zeer uitgebreide voorwaarden gesteld over het gebruik.⁷⁶

Breda beschikte in de vorm van het hofhuis wel over een type woning dat onder de stedelijke elite bijzonder gewild was. Deze huizen stamden uit de late Middeleeuwen toen belangrijke adellijke geslachten zich in de stad vestigden vanwege de nabijheid van het hof van de Nassaus. Zij lagen verspreid over vier straten, niet toevallig tevens de duurste locaties in de stad. Ook huis Waalwijk was er hier een van, een voormalig bezit van de adellijke familie Van Assendelft en in de laatste jaren van zijn leven in handen van oud-burgemeester mr. Sebrecht Sgraeuwen. Een twintigtal belangrijke families had zo hun naam verbonden aan een van deze kapitale panden in de stad. Zij werden gekenmerkt door een ruime binnenplaats; de woning bestond uit diverse vleugels rond die binnenplaats en een reeks kamers van ongelijke grootte en vorm. Diverse huizen waaronder huis Waalwijk, De Bie, Wouter Wilkens, Gruijter en andere werden door de soldaten geruïneerd bij de furie van Haultepenne in 1581.⁷⁷ ‘Zulcx dat eenige borgers doen ter tijt wel gelt toe hebben gegeven ende oick voor sekere jaeren honne huijsen om nijet hebben laten bewoonen opdat se vande zoldaten geconserveert zouden mogen worden’. De meeste van deze huizen werden in de loop van de zeventiende eeuw opgesplitst in kleinere eenheden, die overigens nog altijd aanzienlijk van omvang bleven. De bewoners waren oorspronkelijk leden van het hof en de domeinraad; later hun afstammelingen of meer vermogende burgers.

Andere huizen in de stad droegen vaak eveneens een naam die soms lang kon mee gaan, echter ook weer niet altijd. Eén huis op de Haagdijk veranderde maar liefst vier keer van naam; ‘vanouts den hopsack, daernaer den coninck van vranckerijck,

⁷¹ Ibid., inv.nr. 522, f. 6v-7v d.d. 26-01-1623.

⁷² Ibid., inv.nr. 531, f. 275v-276 d.d. 03-09-1639; ibidem, inv.nr. 512, f. 170-171v d.d. 23-10-1613 (aankoop).

⁷³ Ibid., inv.nr. 523, f. 57-v d.d. 19-03-1624 (aankoop); ibidem, f. 173-v d.d. 19-08-1625. Zijn huis in de Visserstraat had hij reeds in 1624 verkocht, zie: ibid., inv.nr. 523, f. 25v-26v d.d. 07-02-1624, dit in tegenspraak tot wat Hupperetz beweerd (*Het geheugen van een straat*, 109).

⁷⁴ Ibid., inv.nr. 549, f. 124v-126v d.d. 21-12-1693.

⁷⁵ Ibid., inv.nr. 550, f. 60v-62 d.d. 06-05-1695.

⁷⁶ Ibid., inv.nr. 559, f. 146-148v d.d. 26-06-1704.

⁷⁷ SAB, ORA inv.nr. 817, f. 10v.

den prins van orangien, ende nu de drie stockvissen.⁷⁸ De hoge frequentie van huisnamen, gekoppeld aan het gebruik ervan (al dan geen bedrijfspand), verdient wat dat betreft nader onderzoek: er werd duidelijk belang aan gehecht en werkte mogelijk statusverhogend. Huizen veranderden geregeld per eigenaar van naam mee, die hierin dus ook iets van zijn eigen identiteit vastlegde. Een enkele keer werd de eigennaam huisnaam, maar vaker werden associaties gezocht. Het was dus tegelijk een blijk van herkenning en markering. Zeepzieder Mercelis van Deurne doopte zijn huis dan ook toepasselijk om in 'shertogenbosch' (de stad waar deze familie vandaan kwam), terwijl het daarvoor nog 'de leerse' had geheten.⁷⁹

In de derde plaats is er de locatie. Zoveel soorten huizen en straten in een stad, zoveel verschillende bewoners.⁸⁰ Gedurende de periode 1550-1700 kende de Bredase elite desondanks een favoriete stek: de Catharina- of Caterstraat. In toenemende mate lijkt men hier de Grote Markt voor te hebben ingeruild. Deze trend werd begonnen door de bestuurlijke elite aan het hof en vond later navolging onder de politieke elite van de stad. In de loop van de zeventiende eeuw vestigden vele regenten zich hier, iets buiten het eigenlijke stadscentrum ten noordoosten van de Grote Markt. Ten eerste waren in de Caterstraat de hofhuizen goed vertegenwoordigd; ten tweede won de straat in de loop van de tijd vermoedelijk aan aantrekkingskracht wegens de vrije ligging naar achteren, inclusief grote tuinen en uitzicht op het kasteel. Dit vonden de bewoners kennelijk zelf ook. In 1610 presenteerden zij een rekest aan de heer van Breda:

hoe dat altijd deselve straet geweest is een van de beeste ende principaelste deser stede, daerin meest altijd de heeren raeden, drossaert ende officieren gewoont hebben, ende noch tegenwoordich by eenige van de principaelste vunder stadt bewoont wordt.⁸¹

Uiteraard had men een bedoeling en wel de volgende. Het gerucht deed de ronde dat een oude klerenkoper een huis in de straat had gekocht om zijn handel in te vestigen. Behalve ter bescherming van de eigen sociale exclusiviteit, werd hun nering als 'sonderling dangereus in tijden van pest' genoemd. Filips Willem bepaalde daarop dat geen kleerkoperij of beddemakerij (waar bacillen al evenzeer welig tierden) zich voortaan hier zou mogen vestigen.⁸² Met de ambachten geweerde, was het sjieke imago van de Caterstraat definitief gevestigd. In de belastingaanslag voor vermogenden van 1665 ligt het zwaartepunt duidelijk op de noord- en zuidzijde van deze straat.

De Grote Markt daarentegen was door de vestiging van herbergen en winkels in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw vooral een handelsplaats geworden: aantrekkelijk als commerciële locatie, maar toch minder als woongebied voor de stedelijke elite.⁸³ Hoewel na de grote stadsbrand van 1534 veel hofsteden weer waren opgebouwd, zorgde ook de relatief aaneengesloten reeks huizen - ondanks de wijdte van de markt zelf - voor een minder idyllische ligging. De eigen familieachtergrond van regenten bepaalde echter deels ook hun vestiging. Vaak werd een huis

⁷⁸ Ibid., inv.nr. 539, f. 69-v d.d. 16-04-1668.

⁷⁹ Voor hun familieachtergrond, zie: Ibid., inv.nr. 820, f. 127-v; 129-v.

⁸⁰ Hupperetz, *Het geheugen van een straat*.

⁸¹ *Tax.* (1914) 79-80.

⁸² SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1603-11, f. 208-v d.d. 19-06-1610.

⁸³ Van Hooydonk, 'Middeleeuwse straten in Breda, 1350-1550. deel I Catharinastraat'; ibidem, 'Middeleeuwse straten in Breda, 1250-1550. De Grote Markt van Breda'.

geërfd of lag de lokatie besloten in het gebruik, zoals voor degenen die uit een lokale koopmansfamilie kwamen en een bedrijf hadden. Veel van de brouwerijen waren bijvoorbeeld geconcentreerd aan de haven, dit vanwege de noodzakelijke aan- en afvoer. De uitheemsen onder de regenten huurden daarentegen meestal tijdelijke woonruimte van kennissen.

Een apart verhaal binnen de stad vormen de verwickelingen rondom de gebouwen van de opgeheven kloosters na 1637 die aan de heer van Breda vervielen. In plaats van confiscatie door zijn rentmeester (er was een aparte functionaris aangesteld voor de geestelijke goederen aangekomen na 1637), vonden enkele schimmige transacties plaats. Hierdoor wisten hoge ambtenaren deze omvangrijke complexen te verwerven. Een centraal figuur in deze transacties vormde de oud-schepen Huybrecht Sprong, die hiertoe gemachtigd was door de eigenaars (de jezuïeten) die inmiddels de stad hadden verlaten.⁸⁴ Zelf was hij een van de belangrijkste katholieke inwoners van de stad in de eerste helft van de zeventiende eeuw. President Johan van Aerssen kocht voor fl.16.500.- een enorm complex waarop huis Ocrum stond (voormalig onderkomen en klooster van de jezuïeten), samen met nog vier huizen waaronder huis Hertsbeek. Van dit bedrag moest hij, op last van de magistraat, ruim drieduizend gulden aan de armen van de stad betalen en nog eens duizend gulden aan exue- en daaldergeld.⁸⁵ Het issue- of exuegeld was een belasting op erfenissen die toevielen aan buiten de stad woonachtige personen of instellingen; het daaldergeld was een in 1597 ingevoerde stedelijke belasting geheven bij het transport van onroerende goederen met een tarief van 1,5 % (vandaar de naam).

Het bewonen van deze complexen moet een riante aangelegenheid zijn geweest met unieke enscenering. Het complex aan de Katerstraat werd later in vier eenheden opgedeeld, maar de grondvorm bleef herkenbaar: 'dog van binnen is het soo niet veranderd of men kan nog de kerk, en boven de cellen sien'.⁸⁶ Behalve voor de indeling, gold dat tevens voor het interieur: 'de kerk is boven blaauw geverfd en met sterren beschilderd tgeen nu een kamer is'. De kerk zelf was tijdens het beleg van 1637 overigens door een voltreffer ernstig beschadigd geraakt.⁸⁷ Huis Ocrum werd alom geprezen als een 'seer schoon aansienlijk huis': het was zo groot dat vader en zoon Van Aerssen het gezamenlijk bewoonden, ieder in een apart deel. In 1648 vond een nadere opdeling plaats van een deel van het complex tussen de drossaard en zijn plaatsvervanger Daniël Buycx.⁸⁸ Dat deze transacties niet kloppen, blijkt tevens uit het feit dat een vestakte, het officiële transport, ontbreekt: er was sprake van een privéregeling.⁸⁹ Blijkens de uitgebreide beschrijving beschikte de drossaard destijds verder over een hovenier, die een klein huisje op het complex bewoonde. Na hun beider dood verwisselde in 1669 het oostelijk gedeelte van Ocrum binnen de familie Van Aerssen van eigenaar voor vierduizend gulden.⁹⁰ De waarde van Ocrum en Hertsbeek werd in de jaren zeventig op respectievelijk negen- en zeventuizend gulden geschat.⁹¹ De andere helft werd in 1685 verkocht voor achtduizend gulden.⁹²

⁸⁴ SAB, ORA inv.nr. 531, f. 230-231v d.d. 31-03-1639.

⁸⁵ SAB, OSA inv.nr. 20: AM 1639-52, f. 23 d.d. 27-02-1640; f. 30 d.d. 14-07-1640.

⁸⁶ *Manuscript Broekhuizen*, hoofdstuk 18.

⁸⁷ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 270.

⁸⁸ SAB, ORA inv.nr. 534, f. 123v-124 d.d. 21-01-1648.

⁸⁹ Dit blijkt tevens uit het overzicht van effecten van Daniël Buycx later opgesteld door zijn broer Johan, zie: SAB, ONA inv.nr. 227, akte 161 d.d. 30-11-1675.

⁹⁰ SAB, ORA inv.nr. 539, f. 258-259v d.d. 04-11-1669.

⁹¹ SAB, ORA inv.nr. 542, f. 80v-83 d.d. 29-12-1678; ibidem, f. 111v-114 d.d. 25-04-1679.

⁹² SAB, ORA inv.nr. 545, f. 110-v d.d. 01-11-1685.

Huis Hertsbeek in de St. Jans of Veterstraat werd aan het begin van de achttiende eeuw door zijn nieuwe bewoner, generaal-wagenmeester Maarten Kip (een broer van rentmeester Huybrecht Kip), 'seer wel opgebouwd en met treffelijke kamers vercierd'. Daarmee zette hij een trend want in de achttiende eeuw zouden vele huizen in de stad een gedaanteverwisseling ondergaan.⁹³ Daarbij kwam de toenmalige bewoner nog wel voor een onaangename verrassing te staan, een herinnering aan het Bredase verleden:

Met deze verandering der vloeren zijn vele geraamten tevoorschijn gekomen en stukken van doodkisten, en onder andere nog twee heele jesuiten met lange baarden in haar volkomen wesen en doodkleeden, die met het bewegen als drooge assen in malkander vilden.⁹⁴

De gevonden lichamen werden herbegraven in een grafkeldertje onder het stenen zomerhuis van de tuin. Dit zomerhuis werd afwisselend als speelhuis of orangerie ('oraenge huis') aangeduid. Het feit dat er oranje-of sinaasappelbomen in de hof waren, geeft de meest waarschijnlijke bestemming ervan aan. Volgens de inventaris stond in de orangerie zelf 'een fruijt leer', een ijzeren kachel, op de zolder twee karren brandhout 'ende voorders boven ende onder eenige rommellerie'. Kip schatte de waarde van zijn huis in 1708 op fl. 7.500.-, maar gaf tevens aan 'tot timmeringe van mijne huizen [hij had er nog twee] en orangerie' van tijd tot tijd tienduizend gulden te hebben besteed.⁹⁵ Hij was zo trots op zijn bezit dat hij dit tot familiaal erfgoed verklaarde en liet zeer uitgebreide instructies na over hoe het moest worden verbouwd - hij vond het te groot om door een van zijn vier kinderen alleen te worden bewoond - en opgedeeld, wie waar mocht wonen met welk meubilair et cetera. Dit gold tevens voor het van zijn broer gekochte huis in de Caterstraat.⁹⁶ Het voormalige verblijf van de franciscanen - huis Assendelft - werd eveneens tot twee 'schone' huizen verbouwd en de hof of tuin tot blekerij vermaakt, waar later aan één kant de turfschuiten aanmeerden. Het complex van de minderbroeders in de Nieuwstraat werd in 1644 bij loting verdeeld tussen predikant Lodewijk van Renesse, mr. Willem Snellen en majoor Erasmus van Falkenhaan.⁹⁷ Zo viel burgemeester Snellen 'den hove die rontsomme in het waeter leijt mette huijsinge daerin staende ende de brugge over het waeter' toe. Niet uit te sluiten valt dat bij doorverkoop van het middelste gedeelte van dit complex in 1674 aan Johan de Wyse, terugkeer naar het oorspronkelijke gebruik als katholieke kerk een gestelde conditie bij de oorspronkelijke verkoop is geweest.⁹⁸

Een bijzonder huis betrof tevens het huis Nassau op het kasteelplein, dat vanaf 1680 zou gaan dienen als onderkomen voor de gouverneur. De erfgenamen Nassau deden al in 1670 de nodige moeite dit aan de hoogste bidder te verkopen. Aan drukker Seldenslag werd opdracht gegeven om honderd plakATEN in plano te leveren ter adevertentie 'om de huijsinge te vercoopen'. Het betrof een 'aensienlijcke schoone ende seer wel gelegene doortimmerde huijsinge, hovinge, stallinge, koets-

⁹³ Hupperetz, *Het geheugen van een straat*, 153 e.v.

⁹⁴ *Manuscript Broekhuysen*, hoofdstuk 18.

⁹⁵ NA, Collectie Taalman-Kip inv.nr. 13: 'staet en inventaris' d.d. 01-05-1708.

⁹⁶ ibidem, inv.nr. 14: zie speciaal het codicil 25 augustus 1718. Zie ook: SAB, OSA inv.nr. 598, akte 159.

⁹⁷ SAB, ORA inv.nr. 533, f. 106v-108v d.d. 08-02-1644.

⁹⁸ Mondelinge informatie van Ton Kappelhof, op nader aangeven van Gerard Otten. Voor de verkoop, zie: SAB, ORA inv.nr. 540, f. 362v-365v d.d. 28-05-1674.

huijs ende alle sijne andere toebehoorten.’ Er werden tevens uitgebreide condities gesteld voor de te houden veilingen, maar de verkoop wilde niet vlotten.

Uit het voorgaande is gebleken dat de regenten in het bezit waren van de betere huizen in de stad: hier lieten zij zich duidelijk gelden als stedelijke elite. Hun huizen waren gemiddeld groter en beter gesitueerd met grond erbij voor een plein, stallen (of, meer zeldzaam, een koetshuis) of andere bijgebouwen en met een tuin waar ruimte was voor een prieel of zomerhuis, maar ook andere extra’s als recht van overpad. Op één specifieke lokatie na – de Caterstraat – woonde men verspreid door de gehele stad. Behalve woongenot leverde huizenbezit ook veel zorgen op. Huizen stonden zelden vrij waardoor met name de relaties tot burens frequent onderwerp van discussie waren. Gedeelde constructies als afvoeren, scheidingsmuren of ‘secreten’ gaven wegens gezamenlijk onderhoud of gebrek daaraan aanleiding tot onenigheid. Zoals bekend kunnen bezittingen zeker ook het slechte in de mens naar boven brengen. Talrijk waren de rechtszaken over erfscheidingskwesies omtrent voldoende licht, toegang of afwatering.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw kwam het steeds vaker voor dat regenten buiten de stad gingen wonen. Willem van Gend kocht op het eind van 1661 ‘een stede, huijsinge, schuere, brouwhuijs, mouterije, hoff, boomgaert, landt ende weijde’ te Teteringen in de Heistraat.⁹⁹ De omschrijving verradt al dat het om niet zomaar een huis ging: de koopsom bedroeg dan ook bijna vierduizend gulden. Als lakenkoper kon Van Gend zich dit echter wel veroorloven; in 1668 en 1680 kocht hij hier ook nog twee stukken zaailand bij.¹⁰⁰ Een stedelijke afvaardiging die in 1676 een bezoek bracht aan stadhouder Bernagie, moest de stad uit omdat deze ‘jegenwoordich op sijn hoeve [is] residerende’. Schepenen en tienmannen moesten aldoende naar Terheijden ten noordwesten van Breda om hun politieke meester te gaan spreken. De rentmeestersfamilie Suerius bezat eind zeventiende eeuw het huis ‘Drijeweg’ op de Noord, ongeveer halverwege tussen Terheijden en de Langeweg. Hier, buiten het stadsgewoel, kon men zich overgeven aan de rust van een landelijke omgeving en de geroemde gastvrijheid van het platteland.¹⁰¹

Of hier sprake was van een echte trend, is niet helemaal duidelijk. Enerzijds was dit een meer tijdloze uiting van hang naar sociale exclusiviteit. Antwerpse kooplieden kochten op hun beurt in de zestiende eeuw al op grote schaal buitenverblijven.¹⁰²

De Opstand maakte echter een einde aan de veiligheid en stabiliteit in de regio. Raad en kortstondig drost Keeremans vestigde zich begin zeventiende eeuw te Ginneken waarbij hij er overigens wel voor had gezorgd dat, ondanks de nodige protesten van de magistraat, een speciale brug over de Mark werd aangelegd voor een betere bereikbaarheid per koets.¹⁰³ Gedurende het Spaanse interregnum werd het land van Breda, inmiddels grensgebied, door de Republiek tot buitenland verklaard. Inwoners moesten daarom speciale toestemming vragen voor allerlei invoer, waaronder bouwmaterialen. Zo kreeg mr. Cornelis Montens, lid van de domeinraad, in 1627 toestemming tot de import van ‘40 vueren balken, 150 reevens, 200 Denemarkse deelen, 400 latten, 50.000 steen, 16 hoed kalk en 50 last delen’ tot opbouw van zijn huis in Princenhage.¹⁰⁴ Montens was in deze jaren tevens de liaison van de domeinraad bij de diverse besprekingen met de Spanjaarden in Roosendaal, onder andere over de retorsie. De weeskinderen van oud-burgemeester Dio-

⁹⁹ SAB, ORA inv.nr. 537, f. 194-v d.d. 29-12-1661.

¹⁰⁰ Ibidem, inv.nr. 539, f. 38v-39 d.d. 27-02-1668; ibidem, inv.nr. 542, f. 170v d.d. 12-01-1680.

¹⁰¹ Van der Made, ‘Graven spreken in Terheijden’, 123-124. Zie op dit punt verder ook de volgende paragraaf.

¹⁰² Van Uytven e.a., *Geschiedenis van Brabant*, 318.

¹⁰³ Brekelmans, ‘Het opslagmonopolie van Breda’, 30-33. Zie verder ook: *Tax*. XVI (1909) 33-36.

¹⁰⁴ *Res. S-G* digitaal, 22 mei 1627.

nys Piggen mochten uit Dordrecht twee hoed kalk, driehonderd planken, tweehonderd sparren, een tonnetje spijkers en bewerkte balken en kozijnen halen voor de bouw van een 'huisken' buiten Breda.¹⁰⁵ Ook Maria Beljaarts, telg van een belangrijke familie uit de omgeving van Breda, mocht diverse materialen naar Terheijden invoeren voor de opbouw van een afgebroken huis op haar hoeve aldaar.¹⁰⁶

Degenen die het zich konden veroorloven lieten hun bezittingen herstellen of gingen over tot nieuwbouw na de stad te zijn ontvlucht. Ook levensmiddelen vielen onder deze exportregeling maar hier lijkt men stringenter te zijn geweest, aangezien die gemakkelijker door de vijand konden worden gebruikt. Zo werd een verzoek van rentmeester Mattemburg afgewezen.¹⁰⁷ De Staten-Generaal beseften dat zij hiermee Frederik Hendrik, in wiens dienst hij tenslotte was, voor het hoofd zouden kunnen stoten. Nadat de rentmeester een week later ook nog om enige wijnen vroeg, besloten zij daarom de gedeputeerde Rode naar de prins te sturen om haar standpunt toe te lichten.¹⁰⁸ Het verzoek enige maanden later van een andere hoge functionaris, drossaard Johan van Aerssen, om invoer van bouw materiaal voor een schuur in Prinsenland werd daarentegen weer wel goedgekeurd.¹⁰⁹

Landbezit en exploitatie

Hoeves en landgoederen

Een vroege indicatie voor het algemene investeringspatroon van het patriciaat wordt gegeven door een resolutie van de magistraat uit 1609. In het kader van vaststelling van de hoogte van de curialiteit (het traditionele welkomstgeschenk voor iedere nieuwe heer van Breda) voor Filips Willem, werd een zo breed mogelijk financieel draagvlak gezocht. De stad Breda - 'insiende de groote t'achterheyte ende sware lasten deser stadt ende onderdanen' - kon het bedrag niet langer alleen opbrengen. Daarom werd besloten de overige dorpen in de baronie ook mee te laten betalen ondanks 'de groote merckelijcke portie, die de borgeren deser stadt ter cause van haere goederen ten platten lande gelegen, sullen hebben te dragen'.¹¹⁰ Veel burgers van de stad waren dus tevens elders in de baronie gegoed.

De gegoede burgerij belegde zijn geld hoofdzakelijk in landbouwgrond (zie tabel 9.1), dat vervolgens werd verpacht: deze burgers konden een dubbele last dus ook wel dragen. Dit al vroeg op landbezit gerichte investeringspatroon toont een behoudende levensstijl van het stedelijk patriciaat dat overigens niet afwijkt van elders. Die goederen bestonden hoofdzakelijk uit grondbezit (landerijen); in het noordelijk gedeelte van de Baronie betrof dit tevens hooi-en weideland. Het grondbezit was meestal erg versnipperd, dat wil zeggen dat dit meestal uit een aantal kleinere lapjes grond bestond verspreid over het land van Breda. Anderen probeerden hun bezittingen meer te clusteren. Dit kon, al naar gelang de rijkdom, variëren van enkele stukjes grond tot wel tientallen. Een deel hiervan had men vaak geërfd

¹⁰⁵ Ibidem, 3 juli 1626.

¹⁰⁶ Ibid., 27 mei 1627. De hoeve lag 'opt Veer opten Noort' naast de rivier de Mark. De familie pleegde rond deze tijd diverse transacties, zie: SAB, ORA inv.nr. 525, f. 152v-153 d.d. 17-08-1627 en inv.nr. 526, f. 151v-153 d.d. 11-04-1629. In beide gevallen is sprake van Maria Belgiaerts als 'jonge dochter'; volgens de laatste transactie is o.a. sprake van verhuur van land onder de vierschaar van Breda 'opten Aert'.

¹⁰⁷ Ibid., 10 februari 1626.

¹⁰⁸ Ibid., 18 februari 1626.

¹⁰⁹ Ibid., 29 april en 4 mei 1626.

¹¹⁰ SAB, OSA inv.nr. 11: AM 1603-11, d.d. 16-08-1609.

en werd later bij eventuele deling weer in kavels over de kinderen verspreid. Dit bracht soms zijn eigen problemen met zich mee, zoals voor de twee kinderen van schepen Jacob Anthonis Wachmans. Eén bepaald stukje grond (bemde) van twee bunder in de polder van Zwartenberg kon vanwege zijn ligging niet op enige 'fatsoenelijke' wijze worden gedeeld.¹¹¹ De sloot of kreek liep nu langs een kant van het perceel en zou anders overdwars moeten worden gegraven om bewatering mogelijk te maken. Dit alles of niets scenario deed zich elders min of meer ook voor; bovendien waren de economische tijdingen ongunstig (tweede helft van de jaren vijftig).

De bezittingen strekten zich eveneens uit tot landgoederen. Het bezit van dergelijke hoeves en kastelen was voorbehouden aan de bestuurlijke-, economische (vaak brouwers) of sociale elite (edelen, militairen of in een enkel geval regenten) en veel minder de politieke elite. Deze hoeves waren enerzijds buitenplaatsen maar ook werkkapitaal: boerderijen met groot grondbezit er omheen, die ook als zodanig in bedrijf waren. Met name de hoeveelheid grond maakte dat er soms forse bedragen mee gemoeid waren: Willem de Hertoghe had de zijne, Hylaar bij Princenhage, in 1590 gekocht van jonkheer Pauwels van Assendelft voor tienduizend gulden.

Veel hoeves werden niet actief bewoond door de eigenaar-regent: het overgrote deel werd verpacht, wat weer zorgde voor extra inkomsten. Dergelijke pachtcontracten zijn meestal zeer uitvoerig omtrent wat wel en niet was toegestaan in het landgebruik, wat erop duidt dat de verhuurder zich wel inliet met de bestemming van zijn bezit opdat dit maximaal rendement opleverde.¹¹² Het lijkt aanvankelijk niet de intentie te zijn geweest van de bezitters om hun grootgrondbezit tot een waar landhuis om te bouwen.¹¹³ De eigenaar bleef soms wel over een eigen herenkamer beschikken maar verwijzingen hiernaar zijn schaars. Dr. Cornelis van Nieuwenhove had er een in 1619 in zijn hoeve 't Rif' onder Princenhage.¹¹⁴ In het pachtcontract werd gebruik ervan 'en thofken' speciaal voor hem gereserveerd. In de diverse andere pachtcontracten van eind zestiende, begin zeventiende eeuw staan dit soort vermeldingen niet. De herenkamer lijkt dus vooralsnog een verschijnsel van later in de zeventiende eeuw te zijn geweest. De huursom bestond deels uit betaling in geld, deels in natura (meest rogge of boekweit). De stringente voorwaarden die de pachters kregen opgelegd omtrent produktie en onderhoud hadden echter niet altijd baat. Zo raakten de huurders van de hoeve 'Dorenbosch' (in 'Cruijslant') van stadhouder Daniël Buyx achter met hun betalingen. Ter schuldaflossing stonden zij hun gehele inventaris van meubelen en ander huisraad aan hem af inclusief het aanwezige landbouwwerktuig en de vijf paarden, vijf koeien en vijf 'leeghebeesten'.¹¹⁵ Hoewel deze actie van Buyx als inhaligheid kan worden afgedaan omdat hij daarmee zijn pachters hun middelen van bestaan afnam, lijkt de relatie tussen pachters en pachtheren voor het overige vrij gemoedelijk te zijn geweest: de Bredase regenten waren geen 'absentee landlords'. Zo is van Anthonis van Buerstede bekend dat hij jaarlijks zijn pachters thuis placht uit te

¹¹¹ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 812.

¹¹² Voor enkele vroege voorbeelden zie: SAB, ORA inv.nr. 492, f. 173v-174v d.d. 14-12-1592: met betrekking tot de hoeve 'den mastboom' te Teteringen van mr. Hendrick Montens; ibidem, inv.nr. 494, f. 44v-45v d.d. 09-03-1593: met betrekking tot de hoeve te Etten in de polder van Zwartenberg van mr. Hendrick van der Hagen; ibid., inv.nr. 497, f. 4v-6 d.d. 06-01-1596: met betrekking tot de hoeve 'Hijler' (Hylaar) te Princenhage van Willem de Hertoghe, heer van Orsmale en Stein; ibid., inv.nr. 515, f. 146-v d.d. 08-11-1616: met betrekking tot de hoeve 'den verbranden man' te Princenhage 'inde Leemputten' van Dionys Piggen. Zie verder: Buiks, 'Boerderijpacht'.

¹¹³ Leenders, 'Het landgoederenschap rond Breda', 13.

¹¹⁴ SAB, ONA inv.nr. 25, f. 102v-103 d.d. 28-10-1619.

¹¹⁵ SAB, ORA inv.nr. 536, f. 167v-168 d.d. 19-12-1657.

nodigen voor een maaltijd.¹¹⁶ Onder de pachters bestond in de regel een grote mate van continuïteit.

De hoeve 'cleijn hollandt' van rentmeester Johan van der Kaay lijkt op het eind van de zeventiende eeuw wel door hem zelf bewoond en mogelijk zelfs in gebruik te zijn geweest. De inrichting ervan was overigens vrij eenvoudig en zonder veel opsmuk: een bed met wat tafels en stoelen. Wel was er allerlei gereedschap aanwezig en wat vee.¹¹⁷ Behalve deze hoeve bezat dezelfde rentmeester in Zevenbergen 'een hujs van plaisansse metten boomgaert elsenbosken ende olmendreeffken'. Het platteland werd dus wel degelijk ook als 'buiten' gewaardeerd om zijn eigen rustieke merites, indien de gelegenheid dat toeliet. Hier was het goed toeven en keek hij uit over een aanpalend weiland, waarin hij koeien had staan die het landelijk beeld completeerden. Of zij puur het aangezicht bepaalden of ook een produktiewaarde hadden, is niet bekend. Ook de naam van een hoeve geeft vaak belangrijke verwijzingen. De hoeve bij Teteringen van de familie Montens was in 1581 nog naamloos, maar had wel een bijzondere karakteristiek: 'daer den grooten boom op plach te staen'.¹¹⁸ Aldus was de naam van hoeve 'de mastboom' geboren. Het had overigens ook anders kunnen lopen want de locatie lag niet ver verwijderd van de galg van Breda, waarnaar op hun beurt de aanpalende landerijen waren vernoemd. Namen lagen dus vaak opgesloten in het landschap.

Een van de belangrijkste hoeves in de buurt van Breda lag op de grens van Teteringen en Bavel. 'De Blauwe Kei' was vanaf 1628 achtereenvolgens in het bezit van mr. Dyrk Wachmans, schout van 's-Gravenmoer, en Erasmus van Falkenhaan, de latere commandeur van Breda. De hoeve was lange tijd echter niet meer dan een ruïne. Falkenhaan was eerst kapitein van een compagnie voetknechten, maar werd in het jaar van aankoop bevorderd tot sergeant-majoor van het Bredase garnizoen. Prompt toog hij aan het werk met de vernieuwing van zijn nieuwe bezit (getuige ook een fraaie gevelsteen) en grootschalige uitbreiding van de landerijen.¹¹⁹ Bij aankoop hadden deze een omvang van circa twaalf bunder; bij verkoop na zijn dood was dit verdubbeld tot vier à vijftientig bunder. De aankoopssom in 1646 van fl. 6.875.- (in twee keer te betalen) zegt wederom iets over de grote koopkracht van militaire officieren. Vanaf eind jaren veertig ging het echter bergafwaarts met de commandeur, die in enkele jaren tijd een schuld van twaalfduizend gulden opliep bij de brouwer Cornelis van Erfrenten.¹²⁰

Met name ten zuiden van Breda lag een meer lommerrijke omgeving waar het goed toeven was. Ginneken en Bavel waren rijk aan kastelen, buitenplaatsen en landgoederen. Opnieuw zijn hier sterk de effecten van de oorlog merkbaar. Burgemeester Godevaart Montens probeerde eind zestiende eeuw zijn Leidse vriend, de rijke koopman Daniel van der Meulen, voor Bouvigne (toen nog Boeverije of Bouerije geheten) te interesseren. Het was 'seer plaissant gelegen, de begroeiing bevorderd door riviere vuytte welcke dagelijks ook vers water om het huis vloeit'. Inclusief zesendertig bunder grond eromheen was het voor tweehonderdvijftig pond (fl. 1.500.-) een koopje: 'en daarvan niet zou hebben te klagen omdat het wel 300 waard was'.¹²¹ Hoewel Montens zijn vriend - 'die ick behertigh als een broeder' - maar wat graag bij zich in de buurt wilde hebben (herhaaldelijk vroeg hij hem ook

¹¹⁶ *Journalen Constantijn Huygens jr.*, II, 351-353.

¹¹⁷ SAB ONA inv.nr. 302, akte 32 d.d. 16-07-1691; de hoeve lag onder Princenhage te Overveld.

¹¹⁸ SAB, ORA inv.nr. 485, f. 80-v d.d. 10-04-1581.

¹¹⁹ Brekelmans, 'De Hoeve "De Blauwe Kei" te Breda'.

¹²⁰ SAB, ORA: diverse vestbrieven.

¹²¹ RAL, Archief Daniel van der Meulen inv.nr. 677, litt. 13 d.d. 20-06-1596.

om langs te komen), zal het vele andere oorlogsnieuws uit de regio waarover hij Van der Meulen berichtte deze toch eerder hebben afgeschrikt. Over aankoop vernemen we dan ook niets meer, maar de lokatie bleef in trek. Het werd in 1611 gekocht door raadsheer Keeremans die het op zijn beurt in 1614 naliet aan Filips Willem, nadat zijn aanstelling tot drossaard van Breda op een mislukking was uitgelopen. Bij inspectie in 1619 was sprake 'vande landen onder de groote ende cleijne hoeve vande huijsinge van plaisantien.' Bij inventarisatie dat jaar bestond het complex onder andere uit een dreef, boomgaard 'cingel borchgrachten ende huijs' van in totaal 46 ½ bunder.¹²² In 1623 werd bewoning ervan gegund aan de schout van Ginneken, Gilze en Bavel op speciale conditie dat er geen graan voor de soldaten op de zolders zou worden bewaard en dat controleur Cornelis Willeborts er mocht overnachten.¹²³

Ook later zou het worden bewoond door ambtenaren van de domeinraad en ontstond hierover strijd tussen boswachter Jacob Gielissen en rentmeester Adriaan Verelst.¹²⁴ Na de dood van de laatste werd diens voormalige dienaar Pieter van Exel tijdelijk tot 'bewaerder' aangesteld. Deze zelfbenoemde kastelein zorgde voor de nodige problemen toen rentmeester Johan van der Kaay om bewoning vroeg.¹²⁵ Begin achttiende eeuw werd het voor honderdtwintig gulden per jaar gehuurd door iemand van het regentengeslacht Bernagie toen de domeinraad, in het kader van het sterfhuys van stadhouder-koning Willem III, het plan opvatte dit te verkopen.¹²⁶ Het jaarlijks onderhoud bedroeg wegens groot verval inmiddels twee keer zoveel als de opbrengsten. Het was dan ook een last 'dat noijt eenigh heer van Breda daarvan eenig vermaak of voordeel kan hebben.' Het stenen lusthuis, waarvoor verscheidene kopers zich zouden hebben gemeld en inmiddels was bevorderd tot 'casteeltje', werd pas definitief verkocht in 1774. Aangezien de bodemprijs van achtduizend gulden op de openbare veiling toen niet werd gehaald (het hoogste bod bedroeg vijfduizend gulden), stond het alsnog op de nominatie voor sloop. Ter elfder ure meldde zich gelukkig alsnog een koper.

Veel van deze onderkomens kenden een oorsprong als ridderlijk goed: Bouvigne bij Ginneken was bijvoorbeeld langere tijd bezit van de adellijke familie Van Brecht.¹²⁷ De bewoningsgeschiedenis is echter onregelmatig en de grondvormen van de meeste van deze bouwwerken dateren meestal pas van halverwege de zeventiende eeuw door de grootscheepse vernielingen van de oorlog.¹²⁸ Toen begonnen meer gefortuneerde burgerlijke families interesse te tonen door ze op te kopen en te transformeren. Slechts De Ypelaar was daarvoor in handen geweest van een regent, zij het een van adellijke komaf: jonkheer Vredevorst van Dalem. In 1646 werd ze echter verkocht voor fl. 18.200.-.¹²⁹ Hetzelfde Ypelaar was eind zeventiende eeuw in handen van Manuel Deffonseca, raad van de rekenkamer van de Spaanse koning, nadat het eerder enige tijd bezit was geweest van een edelman: Thomas van Walraven, baron van Arkel.¹³⁰ Dit waren in sociaal opzicht en qua financiële draagkracht beduidend andere lieden dan Bredase regenten.

¹²² NA, NDR inv.nr. 7951, f. 626r-627r d.d. 13-04-1619.

¹²³ Ibidem, f. 628r d.d. 05-02-1623.

¹²⁴ Ibid., f. 629 e.v.

¹²⁵ Ibid., f. 646 e.v.

¹²⁶ Ibid., f. 672 e.v.

¹²⁷ Bijsterveld, *Het Huis van Brecht*.

¹²⁸ Leenders, 'Het landgoederenlandschap rond Breda', 7; 15.

¹²⁹ SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 820.

¹³⁰ NA, NDR inv.nr. 7974, f. 3r-v. Voor Van Arkel, zie: SAB, Schepenbank Ginneken/Bavel, inv.nrs. 18-13 en 19-51.

De bewoningsgeschiedenis van de eerste buitenhuizen van het tijdperk na Munster wordt gedomineerd door kapitaalcrachtige brouwers, die ook later de meest geregelde bezitters van landgoederen zijn.¹³¹ Zo bezat de familie Van der Schoot het goed Daasdonk en de familie Bernagie Wolfslaar. De twee families waren bovendien nauw aan elkaar verwant: burgemeester Pieter van Bernagie was getrouwd met Ida van der Schoot, dochter van de in Breda zeer actieve brouwer Sebastiaan die later drossaard van Wouw werd. Na zijn dood zou Pieter zich als voogd over diens kinderen ontfermen en zo Adriaan van der Schoot het Bredase stadsbestuur inloodsen. Adriaan kocht Daasdonk in 1663 voor fl. 23.000.-.¹³² Na zijn overlijden in 1671 ging het over op zijn dochter Elisabeth, die op haar beurt getrouwd was met de latere schepen François Schagen. Na hun dood werd het in 1698 door oud-president mr. François de Bons voor fl. 21.000.- gekocht ten behoeve van kolonel George Lauder. Waarschijnlijk heeft het huis aan hem zijn bijnaam te danken van ladderkasteeltje.¹³³

De familie Bernagie was een van de weinige regentenfamilies in de stad die zich kon meten met de sociale toplaag. Daarnaast was Wolfslaar aanvankelijk, evenals de meeste buitenplaatsen, slechts een boerenhoeve geweest maar wel een met al vroeg een herenkamer. De lijst van eigenaren tot aan Wijnand van Bernagie bevat onder meer Cornelis Wachmans (griffier van het leenhof, schepen en burgemeester) en garnizoensarts Lucas Staes. In 1632 werd het gekocht door bierbrouwer Wijnand Goossen van Bernagie. De hoeve brandde tot de grond toe af tijdens de belegering van 1637, waardoor in feite een nieuwe boerderij moest worden gesticht. In 1651/2 volgden verdere verbouwingen: al die tijd werd de boerderij verpacht. Pas met de dood van Cornelis van Bernagie, de zoon van Wijnand, in 1687 en de verkoop aan Leonard van Erfrenten, werd Wolfslaar eind zeventiende eeuw met de bouw van een herenhuis naast de boerderij voor het eerst een echte buitenplaats.¹³⁴

Schepen Abraham le Clercq bezat in de jaren zeventig korte tijd het Hof van Loveren (ook wel kasteel van Bruheze geheten) bij Baarle-Nassau.¹³⁵ Het was echter consequent de sociaal-economische elite van de stad - rijke burgers of militairen - die op dit vlak domineerde. Reeds gouverneur De Héraugière beschikte, behalve over een van de grootste huizen in de stad, tevens over het huis De Emer onder Princenhage dat volgens de omschrijving alles van een lustoord in zich had.¹³⁶ Hij had het huis in bezit gekregen wegens niet-geïnde schulden. Na zijn dood werd het verkocht door zijn weduwe, maar ook verkoop was onder de gegeven omstandigheden niet altijd de juiste beslissing. De nieuwe eigenaars konden niet met het benodigde geld over de brug komen. De volgende gouverneur, Justinus van Nassau, kocht in de regio voor vierduizend gulden van de erven Vogelsank een klein landgoed: Grimhuizen onder Ginneken.¹³⁷ Als extensie van het huizenbezit in de stad boden de landgoederen vanwege de oorlog langere tijd beduidend minder financiële zekerheid. Zij waren slechts speeltjes voor de allerrijksten.

¹³¹ Kappelhof, 'De Bredase bierbrouwerij', 38.

¹³² Brekelmans, 'Daasdonk onder Ginneken', 73.

¹³³ Vanwege de latere omwatering werd het ook wel 'het ladderkasteeltje' genoemd, waarbij ladder waarschijnlijk als een verbastering van 'lauder' moet worden beschouwd, zie: Van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek*, III, 174.

¹³⁴ Brekelmans, 'Het Landgoed Groot Wolfslaar'.

¹³⁵ Brekelmans, 'De Hof van Loveren te Baarle-Nassau', 98.

¹³⁶ BHIC, RvB, inv.nr. 788.163.

¹³⁷ SAB, ORA inv.nr. 512, f. 115v-116v d.d. 05-08-1613.

Landgoederen waren op hun beurt tevens onderdeel van het landschap. De landschappelijke inrichting – boomgaarden, bosbouw en zichtlijnen (dreven) – is al diverse malen ter sprake gekomen.¹³⁸ De baronie stond in dat opzicht hoog aangeschreven: ‘De dorpen; de hof-steden, de lust-huysen, ende de wegen die alle na de stadt toeliepen, waren of met boomen cruys-wijs beplant, ofte met lange dreven beschaduwet ende vermaeckelijck verciert.’¹³⁹ Dit gold in elk geval tot aan het beleg van 1624-25. Van de hoeve Hylaar was bijvoorbeeld een aangename dreef aangelegd naar de stad, maar het is zeer de vraag of bij de verkoop in 1633 hier nog bomen langs zullen hebben gestaan. Bouvigne (‘ons huys van plaisance’ van de Oranjes) beschikte over ‘vijvers of vissen’ die rondom in een gracht zaten. In 1619 was deze dusdanig vervuild geraakt dat de vissen dreigden te verstikken en werd de schoonmaak ervan als hofdienst gevorderd.¹⁴⁰ Elders was vaak sprake van een ‘plantagie’ of boomgaard met fruitbomen. In de tweede helft van de zeventiende eeuw kwam her en der herstel op gang. Rutger Huygens, heer van Clarenbeeck vroeg in 1658 van de domeinraad toestemming voor de aanleg van een dreef. Een klein deel van de grond van het naburige Bouvigne werd aan hem verkocht voor fl. 685.- ter uitbreiding van zijn hoeve Nieuwenhuis.¹⁴¹ Deze Gelderse gedeputeerde ter Staten-Generaal was in de baronie gegoed vanwege zijn derde vrouw, die een dochter was van de drossaard van Bergen op Zoom Goswinus van Stralen.

Om wille van patronage kregen diverse individuen op hun verzoek vaak grond in hun bezit dat zij reeds in erfchijns bezaten of werd de erfchijns kwijt gescholden. Zo was Adriaan Verelst begin zeventiende eeuw in het bezit van Goordonck gekomen, waar hij een landgoed op had gebouwd. Rutger Huygens verzocht in 1646 zijn huis en landen ‘t Steenen Heul’ onder Steenberghe te mogen afscheiden, om gedeeltes ervan als achterleen aan derden te schenken. De domeinraad vreesde zo echter het heergewaad over de volle leen te gaan verliezen.¹⁴² Schepen Isaac Noirot bezat ‘seeckere partije leengoederen genaemt de Croeten gelegen omtrent sijn manschap Conckelbergh’. In 1645 werd dit als leen aan hem gegeven onder voorwaarde dat de heergewaade met een derde werd verhoogd.¹⁴³ Anderen als Erasmus van Falkenhaan kregen in 1646 vier bunder heide onder Ginneken in hun bezit; Johan de Wyse werd eind zeventiende eeuw de nodige stroken land in de baronie geschonken, allebei waarschijnlijk voor bewezen diensten. De Engelse militair George Lauder sloeg aan het begin van de achttiende eeuw pas echt op indrukwekkende wijze aan het ontwerpen. Het heeft er alle schijn van dat hij door middel van uitgebreide landschapsaanleg een stukje Engeland naar Breda importeerde.

Land- en bosbouw

Naast bewoning kon uit landerijen allerlei vormen van inkomsten worden getrokken. Breda trof het in dat opzicht: het land was er uitzonderlijk vruchtbaar, ‘ja sulcx dat veele bekenden in Europa niet licht beter noch vruchtbaerder landt hebben

¹³⁸ Zie eerder hoofdstuk 2.

¹³⁹ Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh*, I, 824.

¹⁴⁰ NA, NDR inv.nr. 7948, f. 247r d.d. 21-07-1619.

¹⁴¹ NA, NDR inv.nr. 7951, f. 645a e.v. In zijn verzoek bij de domeinraad ingediend op 23 september om ca. 500 roeden, was er sprake van compensatie vanwege afgraving van zijn land bij het Mastbos. Zie: ibidem, inv.nr. 15: notulen domeinraad 23 en 25 september.

¹⁴² NA, NDR inv.nr. 7991, f. 57 e.v. en f. 79.

¹⁴³ NA, NDR inv.nr. 7991, f. 46 e.v. Het heergewaad van dit manschap bestond uit een witte valk of drie gouden ridders.

gesien'.¹⁴⁴ De auteur van deze tekst - de gerenommeerde historieschrijver Liewe van Aitzema - kreeg er schijnbaar niet genoeg van de regio omstandig te prijzen: 'de landen, weyen, ende boogaerden zijn seer vruchtbaer so in gras als in allerhande vruchten'. De streek tussen Bergen op Zoom en Breda sprong er qua ligging op de Brabantse zandgronden gunstig uit en was waardevol grondbezit.¹⁴⁵ Land werd zoals gezegd in de meeste gevallen verpacht, in ruil waarvoor de eigenaren zowel een betaling in geld (de jaarlijkse pachtsom) als in natura, vooral rogge, ontvingen. Inkomsten hieruit bestendigden in belangrijke mate de jaarlijkse inkomens van Bredase regenten (zie de post renten in tabel 10.1). Afhankelijk van de omvang van het grondbezit varieerden ze van tientallen tot vele honderden guldens per jaar. Oud-schepen Pauwels van Veltwijk zette in 1663 bijna de helft van een stuk land op naam van zijn zoon Johan Baptista.¹⁴⁶ Aangezien de hoeve bij Princenhage jaarlijks fl. 540.- opbracht, betekende iets minder dan de helft nog altijd een aardig startkapitaal voor welke bestemming dan ook. Maurits Bernuy, zoon van de overleden drossaard, gaf in 1624 de weeskamer van Breda opdracht het cijns-en leenboek, zoals geheven in de heerlijkheid van het dorp Loenhout in het kwartier van Antwerpen, te verkopen.¹⁴⁷ Met deze stap lijkt hij symbolisch zijn familiebanden met de Zuidelijke Nederlanden te hebben willen doorsnijden. Grondbezit over de grens bleef desondanks geregeld voorkomen.

Grootschalige bosbouw in de baronie was in de eerste plaats voorbehouden aan de heer van Breda met betrekking tot het Liesbos, Ulvenhoutse bos, Chaambos en Mastbos.¹⁴⁸ Profijtelijk voor een aantal landbezitters was het verkopen van 'schaerhout', het dode hout waarvan de bossen van tijd tot tijd werden ontdaan, of hout verkregen door kap. Op jaarbasis kon dit enige honderden guldens opleveren, zeker voor een grootgrondbezitter als de edelman Willem de Hertoghe.¹⁴⁹ Toen in 1623 de vestingwerken buiten de stad werden uitgebreid profiteerden twee regenten extra mee: burgemeester Joris van Bernagie en schepen Willem van Hertsbeke. Beide bezaten land buiten de Ginnekenseindse poort in de Zandberg. Van hun eiken, elsen en berken werden 'bussels' schaarhout gemaakt, die werden gebruikt als rijswerk voor de aanleg van een nieuwe weg.¹⁵⁰ Het landgoed Daasdonk werd in 1628 ontdaan van al zijn 'opgaande' eiken en wilgen ten behoeve van vestingwerken in Breda; dit leverde de toenmalige eigenaar Francisco del Campo weliswaar iets meer dan duizend gulden op, maar hier was toch eerder sprake van roofbouw gepleegd door de bezetter.¹⁵¹ Houtwallen vormden daarnaast samen met heggen belangrijke afbakeningen in het landschap, die om de zoveel jaar gerooid moesten worden. De frequentie van de gegevens ligt hier vooral in de vroegere periode tot de tweede helft van de zeventiende eeuw. Dit heeft mogelijk meer te maken met een wijziging in het woon- en investeringspatroon van regenten dan met eventuele veranderingen in het landschapsbeheer. Voor het domein lijkt het belang van bosbouw eerder toe- dan afgenomen te zijn. Maar wat eens een aardige bron van inkomsten was geweest voor particulieren, verdween nu naar de marge.

¹⁴⁴ Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh*, I, 824.

¹⁴⁵ Van Uytven e.a., *Geschiedenis van Brabant*, 318.

¹⁴⁶ SAB, ONA inv.nr. 124 (niet gefolieerd) d.d. 02-01-1663.

¹⁴⁷ SAB, ONA inv.nr. 26, f. 146v-147 d.d. 24-01-1624; ibidem, f. 153-v d.d. 12-03-1624.

¹⁴⁸ Voor een kleine geschiedenis van de diverse bossen, zie: Holleman, *Dirk van Assendelft*, 107 n.2.

¹⁴⁹ SAB, ORA inv.nr. 495, f. 66 d.d. 01-04-1594; ibidem, inv.nr. 496, f. 11v-12 d.d. 16-01-1595; ibid., f. 119v d.d. 08-07-1595; ibid., f. 23-24 d.d. 30-01-1596.

¹⁵⁰ SAB, ONA inv.nr. 26, f. 122-v d.d. 22-05-1623; fl. 50.- per honderd stuks (in totaal 688 bossen); f. 122v, ibidem; f. 123v-124 d.d. 30-06-1623; twaalf stuivers per boom (in totaal 788 bomen); f. 125-v d.d. 09-08-1623.

¹⁵¹ ARB, Rekenkamer, inv.nr. 5461, f.16: fl.1034-10.

Actieve betrokkenheid bij de veeteelt was zeldzamer. Burgemeester Goris Buysen dreef, samen met (oud-)schepen en latere rentmeester van Zevenbergen Godert van Luchtenberg, een 'societeijt van ossebeesten ende andere goeden'.¹⁵² Goris Buysen zat zelf vanaf 1549 tot aan zijn dood in 1602 bijna onafgebroken in de magistraat en was daarmee de onbetwiste politieke leider van de stad in de loop van de tweede helft van de zestiende eeuw. Ondanks zijn hoofdactiviteiten als bestuurder was hij kennelijk aan het eind van zijn leven tevens nog actief als (vee)handelaar. Rundvleesproductie vormde een belangrijk element in de agrarische economie van de Republiek. De noordwest-Europese handel in slachtossen vormde deel van een uitgestrekt continentaal handelsnetwerk in slachtvee, dat ondanks haar weinig spectaculaire karakter behoorlijk lucratief kon zijn. Tienraad Matthys Dingmans zou er in enkele jaren tijd bijna fl. 250.000.-. mee verdiend hebben.¹⁵³ Dit verhaal klinkt te mooi om waar te zijn, en dat klopt: Matthys Ding(e)mans bijvoorbeeld valt als tienraad helemaal niet te plaatsen in Breda. Wel is er een gelijknamige schepenfamilie in Terheijden die notabene ossen in het familiewapen voerde.¹⁵⁴

De onderliggende reden van grote verdiensten onder bijzondere omstandigheden als het beleg van Antwerpen van 1585 - woekerwinsten in oorlogstijd dus - is desalniettemin plausibel. De ossenhandel was in elk geval, vanwege de herhaalde in- en uitvoer van beesten voor het weiden en vetmesten, in het zuidelijk grensgebied een bekend fenomeen. Omstreeks het midden van de zeventiende eeuw passeerden in elk geval 'duizenden vette beesten' de grens bij Gilze en Baarle. Zij waren afkomstig uit Waalwijk, het centrum van de ossenhandel in de Langstraat, en waarschijnlijk op weg naar Lier.¹⁵⁵ Beide dorpjes vormden 'de vuyterste wachten' in de Baronie voor wat betreft heffing van de landtol. De kooplieden weigerden echter dit heerlijk recht te betalen of in ieder geval minder dan stond voorgeschreven. Een voorstel over verhoging ervan in 1651 viel dan ook niet in goede aarde bij de plaatselijke schout, omdat de kooplieden dan de baronie zouden mijden door simpelweg een andere route te nemen.¹⁵⁶ Iets ontvangen was nog altijd beter dan helemaal niets. Dat de handel bleef voortbestaan, blijkt uit het feit dat in Terheijden op het eind van de zeventiende eeuw (1696) jaarlijks een magere beestenmarkt werd opgezet en in Zundert vier jaar later vier vrije jaarmarkten voor paarden, vette en magere beesten.

Ondanks regionale voordelen lijken verder weinig Bredase kooplieden zich met de ossenhandel te hebben ingelaten. De familie Beens, een bekend Bredaas geslacht, zat al vroeg in de vleesverwerkingsindustrie (beenhakkers en vleeshouwers). Als plaatselijke middenstanders brachten zij het tot tienraad en later schepen maar hun katholieke geloof blokkeerde verdere progressie op dat terrein. Uit 1685 zijn de namen bekend van Adam Goyaarts, Adriaan Swagers en Jan Somers als vetweiders 'en coopluijden van magere beesten'.¹⁵⁷ Hoewel zij het wel tot deken van het vleeshouwersgilde brachten, was een politieke rol voor dergelijke neringdoenden in Breda tegen deze tijd inmiddels te hoog gegrepen. Voor regenten die een hoeve bezaten was het houden van vee hoofdzakelijk de verantwoordelijkheid van de pach-

¹⁵² SAB, ORA inv.nr. 501, f. 110-v d.d. 21-08-1602.

¹⁵³ Gijsbers, *Kapitale ossen*, 224 speciaal n.228.

¹⁵⁴ Van der Made, 'Graven spreken in Terheijden', 132-134.

¹⁵⁵ Verschure, *Overleven*, 80-84.

¹⁵⁶ NA, NDR inv.nr. 7965, f. 327 e.v.

¹⁵⁷ SAB, ORA inv.nr. 831, f. 35-v d.d. 07/08-12-1685.

ter.¹⁵⁸ De diverse voorvallen waarbij in geval van huurachterstand ter compensatie 'levende' huisraad werd overgenomen wijst hier eveneens op.

Dieren hadden zeker ook hun eigen nut: diverse regenten beschikten over levende have. Tezamen met Goris Buysen verkocht Dionys Piggen in 1601 twee koeien voor de prinselijke som van vijftwintig gulden.¹⁵⁹ Waarschijnlijk waren deze dieren 'afdankertjes', oud en versleten en afkomstig van zijn hoeve te Princenhage. Rentmeester Johan van der Kaay had in Zevenbergen tachtig koeien ter weide staan.¹⁶⁰ De 'stede' van schepen Johan van Alphen bij Teteringen beschikte onder andere over een schaapskooi.¹⁶¹ Vooral paarden waren individueel een waardevol bezit. In 1629 verkocht de latere schepen David van Leeuwen een bruin ruinpaard, dat onder Roosendaal in de weide stond, voor honderdzesig gulden. De transactie was echter met de nodige haken en ogen omgeven. In de eerste plaats zou zij pas doorgaan wanneer Breda weer in Staatse handen verkeerde. In de tweede plaats beloofde Van Leeuwen het paard zonder letsel, kreupelheid of blindheid te verkopen: de kopers mochten na eventuele inspectie alsnog van de koop afzien.¹⁶² Of de koop ooit heeft plaatsgevonden mag, gezien het tijdstip en een wachttijd van acht jaar, worden betwijfeld. Zij toont ons eens te meer de realiteit van de economische onzekerheid, waarmee Bredase regenten vaak werden geconfronteerd. Paardrijden was lang niet voor iedereen weggelegd. De enigen die al vroeg geregeld te paard gingen waren de hoge ambtenaren van de prins zoals bijvoorbeeld voor patrouilles van de drost – drossaard Bernuy bezat drie zwarte ruinpaarden - of zijn stadhouder. De beoogde militaire carrière van Bernuys' zoon werd ondersteund met 'het grootste, jongste ende beste ... swerte peerd ... met sael toomhalter ende sijn toebehoorte ... voor den intree van sijn pagieschap alhier.'¹⁶³ Met de verkoop van de paarden na de dood van de drost werd speciaal de heer van Valkenburg belast, als edelman blijkgevend van speciale kennis op dit terrein. Het ene werd voor fl. 82.- verkocht en het andere, een kleiner paard, hield hij voor zichzelf. Juist het privé-bezit van paarden of het gebrek daaraan vertelt ons in dat opzicht het nodige: de kosten voor het onderhoud van deze dieren stonden namelijk in geen verhouding tot hun aanschaf.¹⁶⁴ Rentmeester Verelst was reeds in 1634 tot diezelfde conclusie gekomen:

Voor mijne peerden, dije ick moet houden om door den lande van Breda ende elders, te vaceren in saecken van sijnen furst: doorl: dienste, ende dije mij goet gelt kosten.¹⁶⁵

Etten beschikte over een eigen paardenmarkt sinds 1594 en diverse andere dorpen in de baronie volgden eind zeventiende eeuw. Rentmeester Samuel Zuerius vertoonde bijzondere interesse voor paarden: hij beschikte over een octrooi om in de baronie springhengsten te fokken.¹⁶⁶ Er lijkt daarbij sprake te zijn geweest van voorkennis, want in 1682 vroegen twee inwoners van Etten-Leur, Johannes en

¹⁵⁸ Vergelijk: Buiks, 'Boerderijpacht in de Baronie van Breda', 143-145 waar helftwinning als meest gebruikte systeem wordt genoemd.

¹⁵⁹ SAB ORA inv.nr. 500, f. 44 d.d. 13-03-1601.

¹⁶⁰ SAB ORA inv.nr. 302, akte 32 d.d. 16-07-1691.

¹⁶¹ SAB, ORA inv.nr. 539, f. 52v-55v d.d. 15-03-1668.

¹⁶² GAH, Notarieel inv.nr. 29, f. 261 d.d. 25-09-1629.

¹⁶³ SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 535.

¹⁶⁴ Blondé, 'Indicatoren van het luxegebruik', 501.

¹⁶⁵ NA, NDR inv.nr. 7951, f. 634r d.d. 04-03-1634.

¹⁶⁶ NA, NDR inv.nr. 7970, f. 435r-437r: octrooi d.d. 11-11-1683.

Cornelis van Riel, om een octrooi waar de rentmeester vervolgens over moest adviseren!¹⁶⁷ Als rentmeester reisde hij frequent door de baronie, waarbij het hem was opgevallen dat door gebrek van goede hengsten en verkeerd beleid van sommige boeren, die vaak haar merries met haar eigen veulens van 2 jaar lieten dekken, de teelt van paarden zeer achteruit ging. Voortaan mocht alleen onder zijn toezicht oog en met diens paarden de teelt plaatsvinden. Per geslaagde dekking kreeg hij wat geld, hoewel hij zelf een recognitie van vijf gulden per jaar aan de heer van Breda diende te betalen. Erg succesvol lijkt de onderneming niet te zijn geweest. Enige jaren later verzocht een aantal schouten en regenten in de baronie de domeinraad het octrooi in te trekken, en werd de griffier erop uitgestuurd om samen met gouverneur Weibnom kwantiteit en kwaliteit van de hengsten te controleren.¹⁶⁸ Pieter George Zuerius, die zijn vader als rentmeester opvolgde, werd vervolgens te verstaan gegeven dat het octrooi slechts een persoonlijke gunst was geweest en niet bij het ambt was inbegrepen.¹⁶⁹

In de loop van de zeventiende eeuw zal het paardenbezit onder de stedelijke elite zeker zijn toegenomen vanwege hun persoonlijk vervoer. In 1686 vertrokken oudschepen François Schagen en tienraad Leonard van Erfrenten om zes uur 's morgens richting de Moerdijk 'sittende elck op sijn eigen peerdt'. Bij de Moerdijk werden de paarden gestald vanwege de overtocht naar Dordrecht. Toen zij in de loop van de middag terugkeerden werd bericht dat het paard van Van Erfrenten, dat 's morgens nog 'fris en wel' was geweest, gekwetst was geraakt. Er was een ongeluk gebeurd waarna de wond was verbonden met wat brandewijn. Bij inspectie bleek een groot gat 'bezijden aen het schuyffelblat' te kunnen worden waargenomen, zonder dat er echter bloed vloeide. Het paard werd uit voorzorg bij een paardenmeester achtergelaten maar overleed enkele dagen later aan een inwendige bloeding, zo bleek uit nadere autopsie.¹⁷⁰

Paarden waren ook nodig voor koetsen maar die waren bijna nog zeldzamer dan de dieren zelf. Drossaard Bernuy bezat begin zeventiende eeuw als een van de weinigen in Breda een 'coetswagen' die na zijn dood werd verkocht aan Adriaan Beljaarts, secretaris van Terheijden, voor vijfenveertig gulden.¹⁷¹ Aanwijzingen voor andere koetsen in Breda in de eerste helft van de zeventiende eeuw zijn er verder nauwelijks. Slechts de bestuurlijke elite van de domeinraad, als drost Keeremans, konden zich zo'n exclusief object veroorloven. Voor de internationale vredesconferentie in 1667 te Breda moesten speciaal in Antwerpen koetsen worden gehuurd voor het vervoer van de diplomaten.¹⁷² Ook hier vormt de Hollander Elias de Raedt weer een uitzondering, met maar liefst drie exemplaren in zijn koetshuis: 'eenen hollantsen open wagen', een 'cales' (eveneens een open koets) en 'een coets inde rouw becleet mette getuijgen ende andere toebehoorten'. Deze laatste was klaarblijkelijk speciaal voor zijn uitvaart in 1665 opgetuigd geweest, ter verdere distinctie van zijn maatschappelijke status, en werd op fl. 84.-. geschat; de koets op fl. 48.-. en de wagen op zeven gulden.¹⁷³ De twee grauwe paarden moesten samen honderdenvijftig gulden opbrengen. Zijn vrouw Catharina beschikte tevens over

¹⁶⁷ NA, NDR inv.nr. 7939, f. 80 d.d.03-07-1682.

¹⁶⁸ NA, NDR inv.nr. 7970, f. 441r d.d. 15-05-1686.

¹⁶⁹ Ibid., f. 442r-v d.d. 27-03-1687.

¹⁷⁰ SAB, ONA inv.nr. 215 f. 79v-80v d.d. 05-03-1686.

¹⁷¹ SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 535.

¹⁷² NA, ASG, inv.nr. 5907: Lias Engeland 1665-1667; vredehandelingen te Breda 1667, lijst van verhuurde voorwerpen aan ambassadeur Hollis, niet gedateerd.

¹⁷³ In Delft werd dit pas in de loop van de achttiende eeuw gebruikelijk, zie: Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels*, 277.

een apart dameszadel dat op de geweerkamer werd bewaard.¹⁷⁴ De onverharde wegen in de baronie en elders zullen overigens de behoefte aan pleziertochties niet hebben gestimuleerd, al trok Elias de Raedt in elk geval per cales naar Antwerpen. Het belang van de koets als algemeen statussymbool nam in de tweede helft van de zeventiende eeuw toe.¹⁷⁵ De Bredase politieke elite ontbrak het desondanks ten ene malen aan de benodigde middelen voor dergelijke luxe-objecten. Zelfs in de iets zuidelijker gelegen en veel rijkere metropool Antwerpen was bij onder meer de adel sprake van een vrekkige mentaliteit op het terrein van de consumptiestijl in het algemeen.¹⁷⁶ Pas tegen het eind van de zeventiende eeuw lijkt de koets een iets gangbaarder object geworden op de Bredase straten, wederom vanwege het toegenomen diplomatieke verkeer. Constantijn Huygens jr. probeerde op deze wijze vaak van iemand van of naar Den Haag een lift te krijgen. Het wegnen en daarmee de bereikbaarheid van Breda werd vanaf deze periode verbeterd, iets dat nauw samenhangt met de opkomst van de Zuidelijke Nederlanden als belangrijkste oorlogstheater.¹⁷⁷

De koets werd in het laatste kwart van de zeventiende eeuw wel een steeds algemener vervoermiddel van en naar Breda. In steden zorgden koetsen trouwens voor minstens evenveel overlast als gemak en werd met enige regelmaat iemand overreden met fatale gevolgen. Dit ondervond bijna ook stadhouder Bernagie in 1667 aan den lijve, toen Breda voor even weer het middelpunt van de wereld was.¹⁷⁸ Meer reguliere verbindingen kwamen pas begin achttiende eeuw tot stand. Dit zorgde al gauw voor een vervoersprobleem, waardoor zowel doorgaande als bezoekende passagiers in Breda niet konden worden bediend door gebrek aan 'behoorlijke voitures'. Wagenmeester Pieter van Wijnobergen wilde daarom in 1711 op aandrang van 'goede heeren' een 'bequame chaise en peerden' opzetten om de reizende passagiers beter van dienst te zijn.¹⁷⁹ Enige jaren later besloot Maarten Kip bij testament zijn koetshuis overigens te laten verbouwen tot keuken, opdat zijn kinderen meer ruimte zouden hebben in huis.¹⁸⁰ Breda werd desondanks langzaam maar zeker in de vaart der volkeren meegesleept.

Compagnie der gemoedens

Op de reeds in cultuur gebrachte gronden na was de baronie van Breda, enigszins in tegenspraak tot de bloemrijke beschrijvingen van Aitzema en anderen, een vrij barre landstreek. Brabant werd begin negentiende eeuw nog hoofdzakelijk als woestenij ervaren, net zoals Nederland in zijn totaliteit nog als een leeg land kon worden gekenschetst.¹⁸¹ Landschappelijke veranderingen gingen niet snel in het pre-industriële tijdperk. Een mogelijke uitzondering betrof de turfwinning: aan deze grondstof had vrijwel iedereen behoefte. Al sinds de late Middeleeuwen werden veengronden in de baronie ontgonnen, maar bij lange niet met dezelfde intensiteit

¹⁷⁴ SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 875.

¹⁷⁵ Whyman, *Sociability and Power*, 100-109.

¹⁷⁶ Blondé, 'Indicatoren van het luxegebruik?', 499.

¹⁷⁷ Kappelhof, 'Van kasseien en kanalen', 23 e.v.

¹⁷⁸ In een metropool als Londen was men vanwege het verkeer zijn leven op straat niet zeker, zie: Inwood, *The Man Who Knew Too Much*, 197-198. In Parijs werd speciaal zand over de straten gestrooid tegen de geluidsoverlast.

¹⁷⁹ NA, NDR inv.nr. 7995, f. 12r-v niet gedateerd maar met apostille d.d. 02-04-1711.

¹⁸⁰ NA, Collectie Taalman-Kip, inv.nr. 9.

¹⁸¹ Andrik, *Inventaris familiearchief Van de Mortel-De la Court*, inv.nr. 488. Vergelijk: Van der Woude, *Het lege land*.

als meer zuidwaarts in de Brabantse regio.¹⁸² De door de Opstand ontketende oorlog vormde opnieuw een belangrijke spelbreker: in de Meierij werd bijvoorbeeld pas in de tweede helft van de achttiende eeuw veel land in cultuur gebracht.¹⁸³ Turf was voor de Bredase brouwindustrie – al sinds eind zestiende eeuw het primaire exportprodukt – als brandstof onmisbaar. Kapitaalkrachtige stedelingen vormden daarom al vroeg een consortium om gezamenlijk een groter stuk moer (dichtgegroeide vennen) bij Zundert af te graven, hoofdzakelijk voor de winning van turf. De heer van Breda op zijn beurt verdiende hier dubbel aan, eerst vanwege de verkoop van de grond en vervolgens door de heffing van grondcijs. Vandaar ook zijn diverse plakkaten tegen het illegaal afsteken van turf, speciaal onder Zundert, Etten, Roosendaal, Oosterhout en Dongen, in de jaren twintig van de zeventiende eeuw op verbeurdverklaring van de gebruikte goederen (wagens, karren e.d.) en een boete van veertig gulden.¹⁸⁴

De band tussen de moertering en de brouwindustrie blijkt zonneklaar uit de compagnie van ‘gemoerdens’, opgericht rond 1610.¹⁸⁵ Het eerste belangrijke wapenfeit van deze compagnie onder leiding van brouwer Sebastiaan Jansz. van der Schoot vormt de aanleg van de Turfvaart rond 1618, waarvan de opening met veel ceremonieel was omgeven. De vaart was door de gezworen landmeter Thomas Rud uitgezet, 2606 Bredase roeden lang en in tachtig kavels verdeeld. Kort daarvoor waren door Van der Schoot, Marcelis Snellen, Thomas Aart Rovers en Goris Jansen van der Wien (allen brouwers maar geen regenten) voor 29.000 gulden moergronden gekocht van Filips Willem, waarna Maurits de koop bij akte nader bevestigde.¹⁸⁶ Het betrof vierenvijftig bunder in de Zwarte Schijf en het Royale Moer (de Hel), in erfpacht van de domeinraad verkregen op voorwaarde dat het consortium een vaart moest graven van de Zundertse moeren naar Breda.¹⁸⁷ Dit bezit werd korte tijd later uitgebreid met nog achttien bunder in de Nieuwe Bloemen; tezamen werden deze moeren toepasselijk de Brouwersmoeren genoemd.¹⁸⁸

Voor de Turfvaart werd grotendeels gebruik gemaakt van oude vaarten en het door exploitatie aan de oppervlakte gekomen beekdal van de Bijloop. Voor een deel, voorbij de Schuitvaart, moest zij echter worden gegraven door ontgonnen grond. Dit bracht extra kosten met zich mee vanwege schadeloosstellingen aan ingelanden en afspraken over onderhoud en beheer. Van der Schoot vroeg daarom in 1619 of hij de turven naar de stad mocht afvoeren over de Weerij en met de betrokkenen een redelijk akkoord mocht sluiten.¹⁸⁹ De waterloop ‘die inde caerte van Brabant voor eene riviere gestelt ende d’A genaempt wort, [is] alnu door verloop van tijden ende quaede toesicht zeer vervuult, verlant ende verstoppt.’ Het project had hem reeds meer gekost dan begroot en hij vreesde nu verdere obstructie. Een uitgebreide commissie van de magistraat ging samen met de drossaard op onderzoek uit en kon niet anders dan hem gelijk geven. Veel ‘goetwillige’ mensen waren reeds bereid geweest de moerkopers de helpende hand te bieden door overhangende takken en dergelijke te verwijderen maar

¹⁸² Leenders, *Verdwenen venen*.

¹⁸³ Kappelhof, ‘Ontginningen in de Meierij’.

¹⁸⁴ NA, NDR inv.nr. 7939 f. 48b r-v d.d. 11-07-1622 (verwijzend naar een eerdere akte van 15-07-1621); f. 49 d.d. 19-05-1626; f. 76 d.d. 28-02-1649.

¹⁸⁵ Kappelhof, ‘De Bredase bierbrouwerij’, 29.

¹⁸⁶ SAB, ONA inv.nr. 25, f. 381 d.d. 02-01-1618.

¹⁸⁷ Verschuren, *Waar vogelen vlogen*, 20; NA, NDR inv.nr. 7946, f. 72r-73r d.d. 28-08-1618.

¹⁸⁸ Verschuren, *Waar vogelen vlogen*, 37.

¹⁸⁹ NA, NDR inv.nr. 7946, f. 82r-v: rekest Van der Schoot, niet gedateerd maar met apostille d.d. 01-07-1619.

anderssints ist te beduchten dat sommige krijgele menschen hen daertoe vanselfs niet wel en sullen te verstaen willen geven, hoewel den dienst ende t'welvaren deser stadt (die men door dese nyeuwe moervaert verhoopt, verbeteret te sullen worden) grotelijcx daeraen gelegen is.¹⁹⁰

De domeinraad verleende hem toestemming en later dat jaar werd de ingelanden van de Weerij's gelast bomen, struiken en wortels weg te halen, zodat de pleiten die vanaf de kant werden getrokken ruim baan kregen.¹⁹¹ In hetzelfde rekest inclusief kaartje vroeg hij tevens om de uitbreiding met de Nieuwe Bloemen, waarvoor hij echter een apart rekest moest indienen.¹⁹² Hij wilde hier een gracht graven om zijn moeren te bevrijden van diefstal van turven en de schaapherders uit te sluiten door wier vuur de moeren af zouden kunnen branden, zoals al bijna eens gebeurd was.¹⁹³

Aan dit ogenschijnlijke succesverhaal zaten echter de nodige schaduwzijden, zoals later blijkt.¹⁹⁴ Oorspronkelijk had de compagnie slechts zestien à zeventien kavels op het oog die zij ook op bruikbaarheid had onderzocht. Op 'het aanporren' van de magistraat en onder druk van Filips Willem was zij alsnog bereid geweest in te tekenen op een veel grotere concessie, die ver boven haar budget lag - nog afgezien van de aanleg van de beoogde Turfvaart. De leden van de compagnie waren hier echter mee akkoord gegaan op mondelinge voorwaarde van de prins dat zij, bij gebleken ongeschiktheid, genoegdoening zouden krijgen. Raadsheer Montens, met wie op het stadhuis het contract was gesloten, zou eveneens hiervan op de hoogte zijn geweest. Vervolgens was het op twee fronten fout gegaan.

In de eerste plaats bleek veel van de extra aangekochte grond bij nader onderzoek waardeloos. Deze bestond voornamelijk uit zandplaten en blekelingvelden (dat wil zeggen slechte moer): men had dus een kat in de zak gekocht. In de tweede plaats zorgde de aanleg van de Turfvaart, zoals hierboven al aangegeven, voor de nodige hoofdbrekens in de vorm van extra onkosten. De route van vier uur gaans had ruim twee keer zoveel gekost als begroot (volgens een latere opgave fl. 50.000.-). De stad had hier nog voor achtduizend gulden aan bijgedragen, maar toch. Dit alles stemde Van der Schoot somber. Hij was bovendien bijzonder teleurgesteld over het feit dat, ondanks menige sollicitaties, de belofte van vergoeding of andere moeren niet had plaatsgevonden. Van der Schoots verzoeken waren echter aan dovemansoren gericht en het zou nog erger worden. Bij het beleg door de Spanjaarden in 1624-25 had Maurits geordonneerd de spuien en sluizen te vernielen in een kennelijke poging het land onder water te zetten: de reparaties hadden de compagnie duizenden guldens gekost. Hoewel schadevergoeding er niet inzat 'alsoo sij brouwers sijnde den torff van noode hadden' werd door rentmeester Verelst nu wel onthefing van de herencijns verleend (plus waarschijnlijk de tien stuivers voor iedere schuit) tot en met 1627.¹⁹⁵

De leidende positie van Van der Schoot in het consortium zou na zijn dood worden overgenomen door zijn schoonzoon, burgemeester Pieter Bernagie, maar vooral door burgemeester mr. Willem Snellen. Daarmee waren dus de leidende regenten van de stad alsnog betrokken geraakt bij dit megaproject. Het was op naam van de

¹⁹⁰ Ibidem, f. 83v: brief J. van Aerssen en Adr. Backx d.d. 15-07-1619.

¹⁹¹ Verschuren, *Waar vogelen vlogen*, 33.

¹⁹² NA, NDR inv.nr. 7983, f. 241r; niet gedateerd, maar van eind 1618 of begin 1619.

¹⁹³ Verschuren, *Waar vogelen vlogen*, 35.

¹⁹⁴ NA, NDR inv.nr. 7946, f. 101 e.v.

¹⁹⁵ Ibidem, f. 119r-v: brief A. Verelst d.d. 13-09-1628.

laatste dat in 1646 voor fl. 100.000.-, tachtig bunder ten noorden van het Anker tussen Zundert en het gehucht van de Zwarte Schijf erbij werden kocht.¹⁹⁶ De Turfvaart zou na 1646 verder richting stad worden doorgetrokken, hoewel dit niet verplicht was gesteld.¹⁹⁷ Later werd nog eens tienduizend gulden extra uitgetrokken bij wijze van lening om deze te voltooien; dit bedrag zou worden verhaald op een verhoging van de cijns op de turfschuiten. De Aa bleek voor de zwaar beladen schepen echter lastig navigeerbaar. Dus trok men toen de vaart wat rechter en groef men kort bij de buitenvest een nieuwe vaart voor de turfschuiten, om ze door de Mark en vandaar door de grote sluis bij de watermolen in de stad te brengen.¹⁹⁸

Ook Snellen en consorten stuitten op een probleem: de betaling van dit enorme bedrag. Hij wees daarbij, net zoals Van der Schoot, onder andere op 'voorkosten' en de feitelijke kosten van de aanleg waar veel van hun geld was gaan inzitten. Het probleem lag echter deels ook ergens anders: 'de groote schaersicheijt van gelt in dese quartieren'.¹⁹⁹ Ondernemen in Staats-Brabant kende zo zijn natuurlijke en financiële begrenzingsen. Snellen begon vervolgens voor een debiteur enigszins verdacht gedrag te vertonen: 'maer alsoo ick subitelijk van sieckte overvallen ben geweest'.²⁰⁰ De domeinraad werd nu eveneens zenuwachtig: griffier Buysero schreef zelf aan het eind van 1647 'dat wij geensins de voorsz. excusen connen aennemen'.²⁰¹ Snellen bleef desondanks schermen met zijn gezondheidsproblemen.²⁰² Hoe de betaling uiteindelijk is geschied blijft duister, maar in elk geval niet volgens de oorspronkelijke condities en met achterstal: uit enkele van Snellens brieven blijkt dat er veel kleinere bedragen zijn overgemaakt. In hetzelfde gebied werden enkele jaren later in 1653 nog eens vierenvijftig bunder verkocht aan diverse personen: vijf van de elf kavels hiervan werden door Hendrik Gobbings gekocht, een vooraanstaande katholiek.²⁰³

Zowel aan Van der Schoot als later Willem Snellen werden soepele condities gesteld.²⁰⁴ Moergronden werden zelden in erfpacht uitgegeven, behalve aan eerstgenoemde tegen de zeer lage betaling van twee stuivers per jaar voor elke bunder. Uitzonderlijk was ook de uitgifte in leen voor veertig jaar zoals aan Snellen.²⁰⁵ Hieruit blijkt in elk geval hun beider goede bestuurlijke contacten met de heer van Breda: zij kregen een voorkeursbehandeling. Zo was Van der Schoot in deze jaren tevens betrokken bij een compagnie die de molens van de heer van Breda pachtte.²⁰⁶ Sebastiaan van der Schoot en consorten behoorden tevens tot een van de weinigen die met de afloop van het Bestand in 1621 van de heer toestemming kregen sauegarde te vragen bij de aartshertogen, zo groot was het algemeen handelsbelang van de turfwinning.²⁰⁷ Deze voorkeursbehandeling werd nog verder uitgestrekt aan de weduwe en c.s. vlak na de inname van de stad in 1625. Hoewel zij onder de generale sauegarde vielen, werden zij door Staatse ruiters en soldaten 'in hunne moerneeringe (die maer in eijgen platten landts gewas ende blooten arbeit

¹⁹⁶ Ibidem, f. 297-299 d.d. 05-04-1646.

¹⁹⁷ SAB, ORA inv.nr. 534, f. 147v-148 d.d. 23-03-1648; ibidem, f. 269-v d.d. 28-12-1649.

¹⁹⁸ *Manuscript Broekhuizen*, hoofdstuk 7.

¹⁹⁹ NA, NDR inv.nr. 7946, f. 315r: brief W. Snellen d.d. 07-09-1647.

²⁰⁰ Ibidem, f. 319r: brief W. Snellen d.d. 07-10-1647.

²⁰¹ Ibidem, f. 328r: brief L. Buysero d.d. 14-12-1647.

²⁰² Ibidem, f. 335r: brief W. Snellen d.d. 25-01-1648.

²⁰³ Ibidem, f. 433r-444v.

²⁰⁴ Ibidem, f. 72r-73r: koopcontract d.d. 08-01-1618; idem, f. 74r-80v: condities en voorwaarden.

²⁰⁵ Verschuren, *Waar vogelen vlogen*, 20-21.

²⁰⁶ Ibidem, 28.

²⁰⁷ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 474r d.d. 29-03-1621.

bestaet) grotelîx verhindert ende vercort.’²⁰⁸ Daarom werd hun een speciale sauvegarde verleend.²⁰⁸ In de periode van het Spaanse interregnum trad wel verval op onder andere door illegale turfnering.²⁰⁹ Dit was in wezen een tijdloos probleem sinds de periode van de Middeleeuwen, dat door omwonenden eerder als een recht werd beschouwd. In 1660 werd door het consortium op eigen kosten een vorster aangesteld.²¹⁰ Nog in 1716 wordt er in een plakkaat voor gewaarschuwd dat verscheidene inwoners in de meierij en de baronie turf afsteken zonder enige vorm van toestemming en dit ‘buyten het district van desen staat’ vervoeren.²¹¹

Smokkel naar het buitenland past wel enigszins in de geheimzinnige handelspraktijken die met de turfwinning samenhangen: er was duidelijk sprake van een monopolie. Dit was ook de reden waarom rond de turfleveranties en alles wat hiermee samenhang altijd het nodige was te doen. In 1658 werden door de domeinraad 27 partijen Wijmerse moer bij Zundert verkocht. De veiling in de raadskamer van de domeinraad op 14 augustus bracht in eerste instantie fl. 35.462.-. op. Oud-burgemeester Snellen was echter tussentijds onverrichterzake naar huis gegaan: hij wilde zich nog eens beraden en vond dit bedrag reeds behoorlijk prijzig. De verantwoordelijken voor de veiling besloten desondanks een eventuele nadere actie van hem af te wachten in de hoop een betere prijs te realiseren. Precies twee maanden later meldde hij zich in Den Haag: ‘naer veele discoursen over ende weder’, besloot hij het bestaande bod met tweeduizend gulden te verhogen. Enige dagen later herhaalde zich dit proces waarbij Snellen duidelijk onder druk werd gezet een eindbod van fl. 40.000.-. te doen, op voorwaarde dat hij dan het alleenrecht zou krijgen. Op 23 oktober wist raad Oudart echter te melden dat prinses Mary berichten hadden bereikt dat de domeinraad zijn best niet deed de moeren tegen de hoogste prijs te verkopen; stadhouder Buycx zou zelfs hebben geschreven over onderhandse praktijken. Op 1 november kwam zijn substituut Jan Ryers zich, met nog iemand uit Zundert, melden die een tegenbod uitbrachten van fl. 38.000.-: de teerling was geworpen. Op 9 november werden de beide partijen daarom in de raadskamer van de domeinraad ontboden, waar zij in twee rondes met gesloten enveloppen tegen elkaar opboden. Snellen deed dit onder protest, want hij verkeerde reeds in de veronderstelling de koop te hebben gesloten. Zonder dat bedragen bekend werden gemaakt, trok hij alsnog aan het langste eind.²¹²

Een groeiend probleem in de tweede helft van de zeventiende eeuw betrof de afwatering. De Turfvaart was vanwege het beekdal diep aangelegd, waardoor bovenstrooms waterreservoirs nodig waren: eventueel door middel van dijken kon daarin water worden vastgehouden. De compagnie was echter niet de enige die aan turfnering deed: velen deden dat met hen. De aanleg van dijkes zorgde echter voor het opstuwten van water, dat op zijn beurt de waterstand deed stijgen waardoor de winning van het moer in aangrenzende concessies werd benadeeld. Willem Snellen c.s. vroegen daarom (en verkregen) in 1660 een stopzetting op het doorsteken van de dijken.²¹³ In 1664 vroegen twee andere leden, Gobbings en Wils, om het middelste gedeelte van de brug bij de watermolens tot een ‘optreckende brug’ te maken om-

²⁰⁸ Ibidem, f. 533r niet gedateerd, maar van 1625; idem, f. 532r-v: sauvegarde verleend d.d. 11-07-1625.

²⁰⁹ Verschuren, *Waar vogelen vlogen*, 34.

²¹⁰ Ibidem, 35.

²¹¹ Ibidem, inv.nr. 7942, f. 386 d.d. 30-11-1716.

²¹² NA, NDR inv.nr. 15: notulen 13, 14 en 16 augustus; 14, 17 en 23 oktober; 1, 2, 4, 9 en 14 november 1658. Zie verder ook: ibidem, inv.nr. 7947, f. 520 e.v.

²¹³ Verschuren, *Waar vogelen vlogen*, 35.

dat zij er anders niet meer konden passeren. Recente overvloedige regenval had de waterstand nog verder doen stijgen.²¹⁴

Voor het Bredase patriciaat was het belang van de moernering qua investeringsmogelijkheid vergelijkbaar met de inpolderingen in Holland en Zeeland, waar vaak rijke stedelingen de voornaamste financiers van waren.²¹⁵ Na een voortrekkersrol van kapitaalkrachtige kooplieden, aanverwante familieleden, namen zij het roer over. De aandelen in de compagnie verwisselden waarschijnlijk onderhands door middel van vererving van eigenaar; zo ontbreekt bij voorbeeld ook een stichtingsakte. Van de zeven compagniesleden in 1649 was er slechts één magistraatslid, maar wel een hele belangrijke: burgemeester Willem Snellen. De Snellens hadden hun bezit in moervelden te Zundert van generatie op generatie aanmerkelijk uitgebreid en de ervaren Willem deed nog een belangrijke aankoop in 1657.²¹⁶ Hij kreeg toen negenenzeventig bunder uitgedolven moergronden in volle leen: het betrof hier hoofdzakelijk de zeventig bunder die oorspronkelijk in 1545 aan Jan van Renesse waren uitgegeven.²¹⁷ Daarmee werd een volgende stap gezet: exploitatie als eigen domein. Voor het overige waren er twee lid van de bestuurlijke elite (griffier van de lenen Dionys van Rucphen en secretaris Jacob Hanecops) en drie representanten van de sociaal-economische elite: apotheker Jan Wils en de brouwers Jan Michielssen van der Avoirt en Hendrik Gobblings.

Het lokale karakter stond duidelijk voorop en familiebanden speelden hierin een cruciale rol.²¹⁸ Zo werd de leidende rol van Sebastiaan van der Schoot overgenomen door Pieter van Bernagie, die met diens dochter Ida was getrouwd. Binnen het gebied van de Brouwersmoeren werd waarschijnlijk door hem in de jaren dertig van de zeventiende eeuw begonnen met de bouw van boerderij Het Anker, vernoemd naar de brouwerij van zijn schoonvader aan de haven in Breda. Op het landgoed zouden nog meerdere huizen worden gebouwd, waardoor het bezit enigszins versnipperd raakte. In 1711 kwam het huis door koop in het bezit van Paulus Snellen, een zoon van Willem; na diens dood waren de moeren reeds onder zijn drie zoons verdeeld. In de loop van de achttiende eeuw keerde het landgoed zo weer terug binnen één familie, niet toevallig de voornaamste concurrent van de Bernagies.²¹⁹

Nadat de venen waren uitgedolven resteerde braakliggende grond, waarop zich heidevegetaties ontwikkelden. Deze gronden brachten noch voor de heer van Breda, noch voor de moerlieden iets op. Ze werden vervolgens meestal in erfpacht of leen uitgegeven (vaak weer aan dezelfde moerlieden), die ze in cultuur brachten als landbouwgrond of hakhoutcultures.²²⁰ Deze verdeling tussen bos- en landbouw is mede de achtergrond van de volle leen aan Willem Snellen in 1657. Snellen had hier zelf bij de domeinraad om verzocht, omdat anders 'de heijgronden voor altijd woest ende ongecultiveert sullen blijven leggen soo rasch de moeren uijtgedolven ende de vaerten vergaen sullen zijn'.²²¹ Naarmate de zeventiende eeuw vorderde lijkt het zwaartepunt aldus verschoven richting exploitatie van de baronie in bredere zin, in plaats van turfwinning alleen. Dit had mede te maken met de groeiende

²¹⁴ NA, NDR inv.nr. 7952 f. 245r-v: niet gedateerd, maar van 1664.

²¹⁵ Enthoven, 'Een symbiose tussen koopman en regent', 233-234.

²¹⁶ SAB, ORA vestbrieven Willem Snellen.

²¹⁷ Verschuren, *Waar vogelen vlogen*, 29.

²¹⁸ Kappelhof, 'De Bredase bierbrouwerij', 30.

²¹⁹ Verschuren, *Waar vogelen vlogen*, 55-56.

²²⁰ Ibidem, 36.

²²¹ Ibid., 53.

behoefte aan eigen inkomsten van de Oranjes gedurende het eerste stadhouderloze tijdperk (1650-1672). Ook minder interessante stukken grond als de ‘gemeynten’, de gemeenschappelijk gebruikte gronden van boeren, vielen ten prooi aan opkopers uit de stad als Jacob Beens of werden onderling verdeeld.²²² Beens was tevens leenvinder en daarom wegens zijn dagelijkse omzwervingen een bekend figuur. Zijn acties veroorzaakten echter een hevig boerenverzet en een langdurig proces over eigendomsrechten, waaraan hij mede failliet ging.

De baronie beschikte noordwaarts richting de Moerdijk tevens over eigen polders. Het belang van een goede waterhuishouding werd ook hier ter dege beseft. Andries Vierlingh schreef al halverwege de zestiende eeuw zijn posthuum gepubliceerde *Tractaet van Dyckagie*, opgedragen aan de Spaanse koning.²²³ Hij was in 1536 en 1537 schepen van Breda geweest en werd later rentmeester van Steenbergen. Burgemeester Joris van Bernagie hield sinds 1614 bij de Moerdijk samen met Sebastiaan van der Schoot en ‘henne mededoenders’ (mogelijk een voorloper van de eerder genoemde compagnie) twee polders in erfpacht: de ‘omloop’ onder de Hoge Zwaluwe en de ‘meeuwenpolder’ onder Drimmelen.²²⁴

Waarde van land werd in hoge mate bepaald door ligging en gebruik maar ook hier liet de oorlog zich gelden. Een goed voorbeeld hiervan vormt de ruim zestien bunder aan de Moerdijk (genaamd Strepenland) van schepen dr. Godefroy van den Broeck. De Spaanse belegering van 1624-5 had de economische situatie in en rondom Breda er niet beter op gemaakt. Een aanzienlijk areaal aan landbouwgrond was door de troepen verwoest of lag braak omdat de bevolking gevlucht was. Goede grond was al met al schaars geworden: Van den Broeck zag zijn pachtsom daarom binnen enkele jaren stijgen van zestieneneenhalve gulden per bunder naar achtien en uiteindelijk vijftientig gulden.²²⁵ De jaren vijftig van de zeventiende eeuw waren daarentegen moeilijke tijden om grondbezit profijtelijk te maken. De één bunder hooi-of weiland te Teteringen gelegen, in 1653 door oud-schepen Hendrik Joosten voor fl. 449.- gekocht, werd vier jaar later aan zijn neef gelegateerd. Het was toen nog nauwelijks de helft waard.²²⁶

Voor investeringen in inpolderingen moest men hoofdzakelijk naar andere delen van West-Brabant uitwijken die overigens meest in het bezit van de Oranjes waren. Het vergeven van nieuw aangewonnen land (gorzen, die later werden bedijkt) was een van de vele heerlijke rechten en vond dan ook overwegend plaats binnen een selecte kring van hoffunctionarissen of gunstelingen: op deze wijze was koopman (en financier van de Oranjes) Johan van der Veeken bijvoorbeeld heer van Triangel geworden. Met name Prinsenland aan het begin van de zeventiende eeuw biedt hiervan een goed voorbeeld. Door Filips Willem werden hier grote kavels geschonken of uitgegeven aan onder meer François van Aerssen, Johan van Oldenbarnevelt en wederom Johan van der Veeken.²²⁷ Meer lokale notabelen als drosten, schouten en secretarissen uit de omgeving waaronder Cornelis Ymans van Zuidland werden evenmin overgeslagen. Verrassenderwijs komen ook enige namen van de Bredase politieke elite aan bod zoals de (toekomstig) Bredase schepenen Johan van den Corput en Johan de Bergaigne, oud-schepen Cornelis Hulshout en griffier

²²² Buiks, ‘Grondcijnsen’, 26.

²²³ *Tractaet van Dyckagie*, x.

²²⁴ SAB, ORA inv.nr. 513, f. 25-v d.d. 18-02-1614.

²²⁵ SAB, ORA inv.nr. 524, f. 102-v d.d. 21-10-1626; inv.nr. 526, f. 41v-42; inv.nr. 527, f. 3-v d.d. 07-01-1630.

²²⁶ Ibidem, inv.nr. 535, f. 153 d.d. 24-01-1653; inv.nr. 536, f. 169-169v d.d. 31-12-1657.

²²⁷ Hallema, *Prinsenland*, 38-40; 45-51.

Pauwels Mechelmans.²²⁸ Willem Martini daarentegen had reeds in 1593 een eigen project lopen, met enige Hollandse medestanders, tot bedijking op voormalig Spaans grondgebied van een stukje land dat in de rivier de Schelde lag.²²⁹

Molens

Veel van de economische activiteiten die het patriciaat ondernam waren dus verbonden met heerlijke rechten. Dit gold tevens voor de molenindustrie. Hoewel dit eerder aan de Zaan doet denken en zijn grootschalige houtfabricage voor de scheepsbouw, vormden molens ook elders in de Republiek de belangrijkste bron van energie. Het oprichten van nieuwe molens was vanwege zijn recht op wind en water een privilege van de heer van Breda.²³⁰ Dit gold tevens rosmolens. Uit hoofdstuk 2 bleek reeds het grote belang van dit heerlijke recht voor de inkomsten van het domein. In 1618 telde zijn bezit vijf molens in of nabij de stad en acht op het platteland.²³¹ De Bredase burger Pieter Hagaers bedacht overigens een instrument, waarvoor hij in 1608 een octrooi van de Staten kreeg, waarmee meer water omhoog kon worden gebracht dan met molens.²³² Hoewel molens tegenwoordig niet direct worden verbonden met de stedelijke infrastructuur, werden ze bij ommuurde steden (zoals vestingsteden) vaak op de bolwerken gebouwd om zoveel mogelijk wind te vangen. Wind- of watermolens vormden voor veel industrieën essentiële machines wegens de produktie van halffabrikaten. Het molenbedrijf vormde een winstgevende industrietak en daarmee een aantrekkelijke investeringsbron voor regenten. In en rond de stad waren alle graanmolens eigendom van de heer: behalve bij het kasteel, stonden er vanouds enkele even buiten de stad. Als zodanig werden ze verpacht door de domeinraad; het feitelijke werk op de molens werd op hun beurt door de pachters weer uitbesteed aan molenaars. De exploitatie van molens kon wegens deelbezit zeer ingewikkelde vormen aannemen, met daarbij gevoegd nog het aspect van molendwang.²³³

Van schepen en latere burgemeester Willem Beens is bekend dat hij sinds eind zestiende eeuw samen met zijn broer Adriaan de schorsmolen bij Ginneken pachtte van de rentmeester van de domeinraad.²³⁴ De huursom bedroeg honderd gulden per jaar, plus geld voor de huur van de schuur en uitvoergeld van de schors: in een later rekest was sprake van om en nabij de tweehonderd gulden per jaar in totaal.²³⁵ Hun gezamenlijke activiteiten blijken bijvoorbeeld uit de levering van zeshonderd ton meel aan Friesland in 1602.²³⁶ In 1609 werd de pachtsom verdubbeld, aangezien het voortaan ook was toegestaan koren te malen ‘mits de steenen omkeerende’.

²²⁸ Ibidem, 41-42. Desondanks leert een schatting dat ruwweg driekwart van de grond in bezit kwam van Hollanders of althans niet in Brabant woonachtigen, ter onderstreping van een meer economische realiteit (koopkracht), zie: *ibid.*, 43. De auteur gaat hierbij wel uit van de huidige grenzen van de provincie Noord-Brabant, waardoor de vele Zuid-Nederlanders als uitheemsen zijn gerekend.

²²⁹ *Res S-G*, OR deel 8, 146-147.

²³⁰ Leenders, ‘De molens (II)’, 112-114.

²³¹ NA, NDR inv.nr. 7952, f. 1r (gedateerd 1618). ‘Den keijsermolen onder de hage bij Breda; ende binnen de stad zijn: den molen op den haach punt; den spijt mantfelschen molen; den grooten watermolen op de vesten gaende met vier paer steenen; den cleijnen watermolen opt casteel gaende met twee paer steenen. Verder nog een windkoren-molen te Terheijden, Ghilze, Baarle, Alphen en een in het Liesbos en onder Ginneken ‘den vanssenberchsen wintmolen, den molen inde santbergen bij Breda ... aldaer noch eenen watermolen daerop men schorsse maelt’.

²³² *Res S-G*, OR deel 14, 622.

²³³ Leenders, ‘De molens (II)’, 97-98.

²³⁴ NA, NDR inv.nr. 7953, f. 15-v. Is dit ‘spookmolen nr. 4’? Zie: Leenders, ‘De molens (I)’, 118.

²³⁵ SAB, ORA inv.nr. 496, f. 69v-70 d.d. 20-04-1595; *ibidem*, inv.nr. 500, f. 4v-5v d.d. 11-01-1601.

²³⁶ *Ibidem*, inv.nr. 501, f. 138 d.d. 29-11-1602.

Deze vernieuwde pachtconditie zorgde een aantal jaren later voor de nodige problemen. Frans Beens, een zoon van de inmiddels overleden burgemeester, besloot in 1622 inderdaad over te gaan van het malen van schors op rogge en andere granen. Dit was echter zeer tegen de zin van de hoofdgroep van pachters onder aanvoering van Wijnand van Bernagie, Hendrik Anthonis Wissems en Jan Dingeman Dirven. Zij waren pachters van de grote watermolen in de stad en nog twee windmolens (waarvan één bij Ginneken stond), die deze concurrentie niet konden velen en de plannen van Beens daarom wilden weren.²³⁷

De pachtsommen vergden het nodige aan kapitaal, reden waarom de pachters vaak in consortia opereerden om het risico te spreiden. De grote watermolens en de nieuwe rosmolens in de Akkerstraat werden om deze tijd voor drie jaar verpacht voor fl. 6.100.- en de windmolen bij Ginneken in de Zandbergen bij de watermolens aldaar voor fl. 2.100.-.²³⁸ Tussen de leden van dergelijke consortia bestonden vaak nauwe familiebanden. De schoonmoeder van Hendrik Anthonis Wissems was Marie Wynants van Bernagie en zijn dochter Cathelijne was getrouwd met een zoon van Jan Dingeman Dirven. Wat in dit geval evenzeer opvalt, is de katholieke gezindheid van deze groep: Wijnand was brouwer in 'den haen'; Wissems was kruidenier en apotheker en zou gedurende het Spaanse interregnum enige jaren als schepen en tienraad dienen; Dirven was eveneens brouwer. Het was duidelijk prettiger en verstandiger zaken te doen met gelijkgezinden en verwanten.²³⁹

Het kapitaal benodigd voor grootschalige economische activiteiten bleek wederom nauw verweven met de stedelijke brouwindustrie.²⁴⁰ Die nauwe band stamt in elk geval uit de zestiende eeuw en vindt mogelijk haar oorsprong in de verbintenis tussen het molenaarsgeslacht Ruissenaars en het ondernemersgeslacht Snellen. De meeste leden van de familie Snellen oefenden meerdere beroepen uit, waaronder dat van herbergier en brouwer: vaak bezaten zij huizen in de stad inclusief een mouterij. Vanaf 1594 tot aan zijn dood in 1602 was Peter Snellen de belangrijkste pachter van molens in de stad.²⁴¹ Zelf bracht hij het niet verder dan tienman, maar zijn ondernemende aanpak stuwde zijn kinderen voort tot toonaangevende burgers in de stad: zoon Bartholomeus werd schepen en burgemeester en een andere zoon Marcelis was een van de grondleggers van de compagnie van de 'gemoedens'. Op een breed front zien we dus dat in de periode tot 1625 de economische elite van de stad nauw verwant was aan de politieke elite: gedeeltelijk liepen zij in elkaar over. Leden van de rentmeestersfamilie Bacx lieten zelfs speciaal vastleggen dat zij part noch deel hadden aan de exploitatie van de molens, dit om eventuele praatjes over collusie te voorkomen.²⁴²

De monopoliepositie van de hoofdgroep van pachters was allesbehalve onomstreden. Het bakkersgilde klaagde er over dat brouwers constant werden voorgetrokken bij het molenwerk, ofwel omdat zij grotere partijen aanboden of omdat er meer aan hen te verdienen viel - op het gevaar af dat de broodvoorziening in de stad ernstig werd belemmerd.²⁴³ Zij verzochten dan ook de kleine, op het getijde werkende, watermolen bij het kasteel weer in werking te stellen; deze was sinds de bouw van de

²³⁷ NA, NDR inv.nr. 7953, f. 9r-10r.

²³⁸ Ibidem, inv.nr. 7952, f. 59v-60: niet gedateerd.

²³⁹ Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*.

²⁴⁰ Kappelhof, 'De Bredase bierbrouwerijen', 28-29.

²⁴¹ Adriaenssen, 'Abraham Lodewijcx'.

²⁴² SAB, ORA inv.nr. 818, f. 68v-69.

²⁴³ NA, NDR inv.nr. 7953, f. 8r-v: brief van Maurits aan Adriaan Bacx d.d. 23-12-1621. Zie ook: ibidem, inv.nr. 7952, f. 72r: rekest bakkersgilde, niet gedateerd maar met apostille d.d. 16-11-1618; ibid., f. 113r-v: rekest bakkersgilde, zonder datum maar waarschijnlijk van 1621.

grote watermolen stilgelegd.²⁴⁴ In 1618 werd door rentmeester Adriaan Bacx en controleur Cornelis Willeborts in opdracht van de domeinraad onderzoek gedaan naar de bouw van een nieuwe windmolen en twee rosmolens. Hun bevindingen zijn in zoverre interessant dat zij moesten constateren dat 'sijn alhier verscheijden opinien gevallen'.²⁴⁵ Verschillende belangen dus. Reeds in 1590 waren er woorden geweest bij de verpachting tussen raad Mark van Steeland en rentmeester Johan Bacx en de dekens van het huidevetters en schoenmakersgilde 'int overcomen vande articulen aengaende directie vande nijeuwe schorsmolen', terwijl de brouwers op hun beurt niet hadden horen lezen dat er alleen graan mocht worden gemalen.²⁴⁶

Groepen en belangen botsten over en weer in de stad: diverse nijverheden onderling, politiek (magistraat) en economie (domeinraad) met als extra complicerende factor de militair-stedenbouwkundige inzichten van de gouverneur, en de hoofdgroep van pachters die op hun beurt andere brouwers verstootte. Tussen 1593-95 had bijvoorbeeld de grote watermolen bij het kasteel grotendeels stilgelegen, voornamelijk wegens het verdiepen van de vesten.²⁴⁷ Uiteindelijk werd in 1619 besloten over de plaatsing in het voordeel van de gouverneur, nadat deze voor de zekerheid nog een brief hierover aan Maurits had geschreven.²⁴⁸ Inmiddels hadden ook de drapeniers een rekest ingediend voor een extra volmolen, want de huidige voldeed niet langer aan hun behoeften: de lakens bleven wel vijf tot zes maanden liggen. Breda verkeerde duidelijk in een fase van hoogconjunctuur.²⁴⁹ De bestaande volmolen bij de Gampel lag mede gedeeltelijk stil omdat zij op het getijde werkte. Voor het verviltingsproces was zacht water nodig, maar de rivier de Mark leverde kennelijk niet voldoende.²⁵⁰ Schepen Joris van Bernagie klaagde reeds in 1600, samen met enkele andere lakenhandelaren, dat de pas gebouwde volmolen niet aan de verwachtingen voldeed. In plaats van de gebruikelijke anderhalve dag deed de molen er vier keer zo lang over om de lakens te vullen.²⁵¹ Dit moet des te teleurstellender zijn geweest omdat veel moeite was gestoken in de bouw ervan. Er was door de rentmeester zelfs speciaal iemand naar Engeland gestuurd, om in de buurt van Colchester en Sandwich aan de drapeniers 'van de duijtsche natie' (waarmee men mogelijk eerder Vlamingen bedoelde) bijstand te vragen voor een speciale bouwmethode.²⁵² In 1612 werd door de stad zelf bij gebrek aan investeerders alsnog een nieuwe volmolen opgericht aan de zuidwestrand. Pogingen om daarmee de lakennijverheid voor de stad te doen herstellen werden echter nooit bewaarheid. Het verzoek van de drapeniers werd uiteindelijk afgewezen omdat daarmee te zeer de korenmolens zouden worden benadeeld, die al 'qualijck' genoeg van water waren voorzien. Opnieuw zat men elkaar in de weg. Toen in februari 1622 door overvloedige regenval een dijk doorbrak had iedereen geen water.²⁵³ In 1623 waarschuwde de magistraat nogmaals tegen de grote invloed van de brouwers en bij de aanstaande verpachting 'eenige ordre daerinne te stellen, dat de gemeijnte garnisoenen ende backers t'allen tijde moghen gedient worden van gema-

²⁴⁴ Kappelhof, 'De Bredase bierbrouwerijen', 26; NA, NDR inv.nr. 7952, f. 113r-v en 122r-v.

²⁴⁵ NA, NDR inv.nr. 7952, f. 23r-v d.d. 31-12-1618 brief C. Willeborts en A. Backx.

²⁴⁶ SAB, ONA inv.nr. 815, f. 88v-89; f. 121-2.

²⁴⁷ SAB, ORA inv.nr. 818, f. 44v-45.

²⁴⁸ NA, NDR inv.nr. 7952, f. 39r-40r d.d. 07-02-1619; idem, f. 31r-v d.d. 29-01-1619: brief Justinus van Nassau.

²⁴⁹ NA, NDR inv.nr. 7952, f. 83 e.v.

²⁵⁰ Muntjewerff, 'De molen „Het Fortuin” te Breda', 4.

²⁵¹ SAB, ONA inv.nr. 17, f. 47-v d.d. 24-06-1600.

²⁵² SAB, ORA inv.nr. 819, f. 20-v. Gestuurd werd ene Peeteren Peeter Meren uit Rotterdam, die echter reeds eerder langere tijd in Engeland had verbleven.

²⁵³ NA, NDR inv.nr. 7952, f. 118r-v d.d. 22-02-1622.

el.²⁵⁴ Ook het gilde van de schoenmakers en huidevetters deed nog een duit in het zakje, of beter gezegd zij klaagden dat het maalloon hoger was dan volgens de gestelde pachtvoorwaarden.²⁵⁵ Ten teken van hun grote belang voor de stad was om de molens (vooral die van de heer), kortom, zeer veel te doen. Dit blijkt tevens uit het feit dat de molens een van de eerste bouwwerken zijn die door de Spanjaarden na het beleg van 1624-5 worden gerestaureerd, 'doorschoten' als ze waren. Op hun beurt werden ook door de domeinraad in 1637 diverse molens snel hersteld: de opbrengst uit de verpachting zou dit meer dan goed maken, al toonde rentmeester zich reeds tevreden met de behaalde pacht prijzen.²⁵⁶

Behalve winstgevend voor het domein waren de molens tegelijk profijtelijk voor de pachters. De grote watermolen bij het kasteel leverde in 1621 'bij collecte' meer dan fl. 2.400.- op.²⁵⁷ In de pachtconditie werden overigens een aantal randvoorwaarden gesteld, waardoor de aansprakelijkheid van de domeinraad voor eventuele rampspoed zo laag mogelijk werd gehouden. Zo moest een vijandelijk beleg bijvoorbeeld langer dan twee maanden duren alvorens compensatie werd verleend! Winst was vooral afhankelijk van de hoogte van de graanprijzen: de pachter van alle stadsmolens zou zodoende tussen 1649 en 1651 twintigduizend gulden hebben verdiend.²⁵⁸ Met het keren van het economisch getij in de tweede helft van de zeventiende eeuw kwam daarentegen de klad in de molenindustrie. De domeinraad kreeg steeds vaker verzoeken om redemptie van de pacht wegens tegenvallende opbrengsten. Daarnaast werd door de pachters in toenemende mate geklaagd over het gebruik van grut- en handmolens. Grootste probleem vormde echter de verzan- ding van de Mark, waardoor de watertoevoer steeds vaker problematisch werd. Reeds tijdens het economische hoogtij begin zeventiende eeuw had Adriaan Verelst de wenselijkheid geopperd dat het zeer nuttig zou zijn 'soo men eenigen bequamen tocht ofte val van water soude connen vijnden, om voordere molens te stellen'.²⁵⁹ Behalve een kwestie van vraag en aanbod, waren er dus tevens natuur- lijke grenzen aan de groei. Over de waterloop en het waterpeil ontstond in het laat- ste kwart van de eeuw dan ook verdere ruzie tussen sommige pachters - gesteund door de domeinraad - en de stad. De bekende architect Pieter Post werd zelfs inge- schakeld om het exacte waterpeil vast te stellen.²⁶⁰

Rentmeester Zuerius vatte in 1674 het hoofdprobleem op kernachtige wijze als volgt samen: 'de Marck is niet voor de molens maer voor de stadt'.²⁶¹ Dit was al- thans volgens hem de ziens- en handelwijze van de magistraat. De magistraat be- toonde zich niet langer erg behulpzaam ten opzichte van de economie van de stad, dit in tegenstelling tot vroeger tijden. Dit was een mogelijke reflectie van een ver- andering in hun samenstelling, waarbij een toenemende verwijdering valt te consta- teren tussen de politieke- en economische elite van de stad.²⁶² De magistraat was bijvoorbeeld duidelijk nalatig in het beheer van de sluizen. Het Bredase bestuur raakte echter steeds meer gevangen in een driehoek magistraat-domeinraad-Raad

²⁵⁴ Ibidem, f. 122r-v d.d. 01-05-1623.

²⁵⁵ Ibid., f. 132 e.v.

²⁵⁶ NA, NDR inv.nr. 7952, f. 153r-v: brief A. Verelst d.d. 01-12-1637.

²⁵⁷ NA, NDR inv.nr. 7953, f. 8v d.d. 23-12-1621.

²⁵⁸ Leenders, 'De molens (I)', 128.

²⁵⁹ NA, NDR inv.nr. 7952, f. 86r d.d. 02-06-1619.

²⁶⁰ Ibidem, f. 331r d.d. 29-01-1677. Post had reeds eerder in 1666 deel uitgemaakt van een onderzoekscommissie, zie f. 321-v.

²⁶¹ Ibid., f. 310r-v d.d. 31-01-1674.

²⁶² Van der Meij, 'Decemviratus'.

van State zoals ook blijkt uit diverse pogingen eind zeventiende, begin achttiende eeuw de volmolen te verbouwen.²⁶³

De band met de brouwindustrie bleef na de reductie onveranderlijk sterk maar was niet langer exclusief meer.²⁶⁴ Op het eind van de zeventiende eeuw komen vaker niet-brouwers onder de pachters voor.²⁶⁵ Ook lijkt op termijn de molenindustrie minder winstgevend te zijn geworden, gelet op de dalende pachtsommen.²⁶⁶ Schepen Hendrik van Berlicum beschikte bijvoorbeeld van 1664-66 over de pacht van alle stadsmolens voor fl. 11.500.- per jaar. Als borg traden Sebastiaan van Bernagie en Anthonis Philipsen van Doren op, allebei brouwers (op zijn beurt zou Bernagie later de pacht overnemen).²⁶⁷ Dit was flink wat minder dan oorspronkelijk op de veiling was ingezet, namelijk fl. 18.000.-. Halverwege de zeventiende eeuw bedroeg de pacht nog fl. 14.400.-; eind zeventiende eeuw lag dit op fl. 13.000.-.²⁶⁸ Zonder nader onderzoek is het moeilijk vast te stellen of de daling in de pachtsom structureel was of meer een gevolg van enige conjunctuurgevoeligheid.

De infrastructuur aan molens was duidelijk belangrijk voor het economisch welzijn van de stad in het algemeen en bepaalde groepen in het bijzonder, maar tevens voor enkele individuele regenten. In sommige gevallen waren regenten zelf eigenaar van molens hoewel geen molenaar in de strikte zin van het woord. Zelfs als volledig eigenaar betaalde men wegens het windrecht recognitie aan de heer voor het jaarlijks gebruik.²⁶⁹ Jan Damen, grondlegger van de regentenfamilie Damisse, beschikte sinds 1610 over een (ros)grutmolen in de stad. De economische voorspoed heeft hem mogelijk tot de oprichting ervan gedreven. Evenals Frans Beens kreeg hij het echter aan de stok met de hoofdgroep van pachters. De molen werd stilgelegd, zijn knechten de toegang ontzegd en het molenijzer plus twee paarden in beslag genomen onder het mom dat Damen hun pachtcondities schond.²⁷⁰ De magistraat sprong vooralsnog voor hem in de bres: 'twelck alsoo teenemael is streckende om den voirsz. Jan Damen, die een goet vroom borger deser stadt is, van hier te verjagen ende de voirsz. neiringhe te verdrijven.' Zelf vond Damen dat grut geen brouwgoed was, waardoor hij vrij was van bepaalde (mout)rechten; bovendien werd de grut naar Holland en Zeeland uitgevoerd en was de molen in eerste instantie opgezet 'tot gerieff vande arme gemeente'.²⁷¹ Later bleek dat Damen zijn molen volstrekt illegaal, want zonder toestemming van de heer van Breda had neergezet. Hoewel hij een octrooi van de Staten-Generaal had, die de hertogelijke waardigheid waarnamen, werd hij gelast deze af te breken.²⁷² Het niet-betalen van molster was door hem bovendien op andere wijze afgedaan: 'hun [de pachters] hebbende gecontenteert alleenlick met zekere wijngelach als een recognitiegeld'. In zijn let-

²⁶³ Muntjewerff, 'De molen „Het Fortuin” te Breda, 7-11.

²⁶⁴ Enkele namen van pachters: Cornelis Hendricx van Riethoven, brouwer in 'de witte hant' (1640); Adriaan Pieterssen Streng (substituut en later commies) en Denijs Woutersen Mutsaars (bakker) [1652-54].

²⁶⁵ NA, NDR inv.nr. 7952, f. 371r-372r: Cornelis Spijckers (burger en koopman), Adriaen van der Avoort (huishouder), Isaacq van Sweebruggen (koopman), Nicolaes Ysermans en Johan van Erffrenten (wijnkoopman); NDR inv.nr. 7950, f. 70r-75r: Bastiaen van den Elshout, Johannes van Lantschot (huishouder), Jacobus Floren (koopman), Adriaen Baesen (koopbrouwer) en Johan Block (gruiter).

²⁶⁶ Leenders, 'De molens (II)', 100-102.

²⁶⁷ NA, NDR inv.nr. 7952, f. 254r-v: H. van Berlicom, pachter van Z.H.molens over 1664-1666; idem, f. 255r-262v: copie van de pachtceduul (11.500 gld. per jaar); idem, f. 312-3 d.d. 20-06-1674.

²⁶⁸ NA, NDR inv.nr. 7950, f. 70r-75r.

²⁶⁹ Leenders, 'De molens (II)', 96.

²⁷⁰ NA, NDR inv.nr. 7952, f. 42 e.v.

²⁷¹ Vergelijk: Leenders, 'De molens' (I), 112.

²⁷² NA, NDR inv.nr. 7952, f. 71r d.d. 18-03-1619. Uit een later vonnis blijkt dat Daem Janssen nog altijd een grutmolen bezat en hierin werd beschermd door het stadsbestuur tegenover graaf Jan van Nassau, zie: idem, f. 146r-151r d.d. 20-12-1631.

terlijke gevecht tegen windmolens herkennen we alvast iets van de de durf en brutaliteit die de familie Damisse zou gaan kenmerken.

Na de reductie moesten, zoals al bleek, diverse molens binnen en buiten de stad opnieuw worden opgebouwd. Oorspronkelijk koekbakker en latere koopman Anthonis Knollaarts diende zich in 1639 vanuit Etten-Leur aan. Hij wilde zich graag als handelaar in schors, olie, raapkoeken, granen etc. in Breda vestigen op voorwaarde dat hij er een windmolen mocht oprichten 'om boven schorse te maelen, ende onder olie te slaen'.²⁷³ Dit zou behalve voor hemzelf met name de schoenmakers en huidenvetters in de stad ten goede komen, die nu nog hun schors op de korenmolens moesten laten malen. Bovendien zou zo de schorsnering, die zich nu nog op het platteland voltrok, naar de stad worden gezogen en daarmee de hele stedelijke economie een impuls geven. Hoewel het besluit van de domeinraad hierover ontbreekt, heeft het er alle schijn van dat de benodigde toestemming werd verleend. Reeds in 1634 had Anthonis samen met zijn broer Mathijs in de stad het huis en erf 'de roode poort' op het Ginnekenseinde gekocht, waar in 1643 inderdaad sprake is van een 'olimeulen'.²⁷⁴ In 1646 kocht hij samen met Adriaan Frans Beens de helft van de windschorsmolen.²⁷⁵ Anthonis was inmiddels aalmoezenier geworden en werd in 1643 voor het eerst gekozen in de tienraad. Dit bleef hij in de daaropvolgende jaren; zijn aanzien nam nog verder toe door zijn benoeming tot weesvader en kapitein in de schutterij.

Ondertussen bleef hoofdzakelijk het molenbedrijf hem bezighouden: in de jaren vijftig ontbreekt hij nochtans in de tienraad, waar hij na een interval van bijna tien jaar pas in 1659 weer in wordt benoemd. Hoewel koopman en patriciabel, had Knollaarts het vooralsnog te druk. In 1664 nam hij samen met Cornelis Peetersen van Bergen tijdelijk het recht over om elke maand twintig zakken gors te laten malen op de schorsmolen die op het bolwerk naast de Haagdijkse poort stond.²⁷⁶ In 1682 stond hij borg voor een andere schorsmolenaar.²⁷⁷ Al die jaren was hij trouw tienraad gebleven en zodoende halverwege de jaren zeventig tot *praeses* van dit college opgeklommen. Na het overlijden van zijn zwager en mede-tienraad Jan Willemsen Peys werd hij als voogd aangesteld over diens kinderen, een verdere teken van zijn respectabiliteit. Tevens diende hij enige tijd als kerkmeester in de St. Joostkapel, de kleinste van de drie Bredase kerken.²⁷⁸ Hoewel inmiddels zeker niet meer de jongste volgde, waarschijnlijk om redenen van anciënniteit, in 1680 alsnog de bekroning voor zijn vele jaren van algemene dienstbaarheid aan de stad: verkiezing in de magistraat. Tot aan zijn dood in 1689 zou hij nog vele jaren als schepen zitting nemen.

Een ander lid van de politieke elite die zich eind zeventiende eeuw tot het molenbedrijf wendde, was tienraad Jacob van Vechelen. In 1695 vroeg hij een windolie-molen te mogen oprichten op het bolwerk naast de Waterpoort, het grootste bij de stad. Deze zou gebouwd worden op zijn eigen terrein aan de Gasthuisvelden.²⁷⁹ Ook voor hem, als makelaar in granen, gold dat het opzetten van een eigen molen vooral praktische redenen had ter ondersteuning van het familiebedrijf (ook zijn

²⁷³ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 243r d.d. 23-02-1639; f. 250.

²⁷⁴ SAB, ORA inv.nr. 529, f. 10v-11v d.d. [10-02]-1634; *ibidem*, inv.nr. 533, f. 34v-35 d.d. 13-03-1643.

²⁷⁵ *Ibidem*, inv.nr. 533, f. 285v-286 d.d. 11-09-1646.

²⁷⁶ *Ibidem*, inv.nr. 538, f. 57v-58 d.d. 28-04-1664.

²⁷⁷ *Ibidem*, inv.nr. 543, f. 153-v d.d. 02-10-1682.

²⁷⁸ *Ibidem*, inv.nr. 539, f. 16v d.d. 26-01-1668. Er is overigens sprake van 'kapelmeester' maar waarschijnlijk was dit hetzelfde als kerkmeester.

²⁷⁹ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 293 e.v.: rekest niet gedateerd maar van 1695. Voorschrijven van de magistraat d.d. 05-02-1695: f. 294r-v; goedkeuring domeinraad d.d. 28-02-1695 tegen een recognitie van 25 gulden op advies van rentmeester P. Zuerius d.d. 27-02-1695.

vader was vóór hem makelaar geweest). Actief of meer passief, molens waren belangrijke economische objecten voor regenten om zich mee in te laten.

Conclusie

Bredase regenten bleken stelselmatig niet de rijkste inwoners van de stad te zijn: katholieke bestuurders en ondernemers overtroefden hen op dat vlak. Onbemiddeld waren zij daarentegen ook weer niet. Geldmiddelen bezat men in ruime mate, maar in financiële zin waren de mogelijkheden tot kapitaalbeheer voor de elite in Brabant toch beperkt. Herhaaldelijk werd van alle kanten – de stad, de heer, familie en kennissen – een beroep gedaan op hun goedgunstigheid. Geld lijkt daarmee eerder in dienst van de gemeenschap te zijn gesteld dan voor het najagen van eigen geluk. Met een beperkt eigen vermogen was het investeringsgedrag, mede door de onzekerheden voortgebracht door de oorlog, sterk gericht op veiligheid en daarom behoudend van aard: onroerend goed domineerde dan ook onder de bezittingen.

Breda was een stad met allure zij het in de zeventiende eeuw van een langzaam vergane glorie. De huizen waren qua uiterlijk en stijl in toenemende mate verouderd. De huizenmarkt was vanwege de oorlog bovendien vrij grillig, gelijk de conjunctuur. Regenten woonden bijna altijd in kapitale panden; voor het overige verhuurden zij vaak tweede of derde huizen. De status van de bewoner speelde eveneens een grote rol voor de locatie, waardoor men nogal eens verhuisde. Leden van de bestuurlijke elite en de regenten verkozen de Caterstraat. Toen eenmaal de oorlogsdreiging was afgenomen, nam ook vestiging daarbuiten toe. Vestiging buiten de stad was door de oorlog lange tijd slechts een optie voor de allerrijksten, maar in de tweede helft van de zeventiende eeuw treffen we hier in toenemende mate ook regenten aan. Landbezit was altijd al verspreid geweest over de hele baronie en ook nog daarbuiten, afhankelijk van de familieherkomst. Bredase regenten waren veelal grondbezitters – groot en klein. Investeringsmogelijkheden in de stedelijke nijverheid waren gering: vrijwel iedereen bezat daarom huizen en landerijen, zowel binnen als buiten de stad. Grond en huizen vormden een van de weinige mogelijkheden om hun kapitaal vast te zetten. Als grondbezitter verdienden zij op verschillende wijzen geld. De meesten deden dat als eigenaar en pachter, sommigen als zelfstandig ondernemer.

De belangrijkste families in de stad opereerden grootschalig door gezamenlijk projecten te ondernemen met betrekking tot de regionale economische ontwikkeling: turfwinning en molens waren hierbij favoriet. Het grote belang van de turfwinning bleek mede uit de diverse manipulaties die achter de schermen plaatsvonden om zo hoog mogelijke inkomsten te garanderen; dit gold tevens voor de pachters van de molens. Startkapitaal voor infrastructurele werken kwam aanvankelijk vooral van de kant van de economische elite (speciaal de brouwers) in de stad. Tussen de politieke en economische elite bestonden tot de jaren dertig van de zeventiende eeuw nauwe familiebanden, maar daarna vond een verwijdering plaats met name doordat de politieke elite zich in toenemende mate toelegde op de ambtenarij.

Hoofdstuk 10

Levensstijl en materiële cultuur

Onderzoek naar de materiële cultuur heeft zich in de afgelopen decennia in toenemende mate tot een aparte subdiscipline binnen de geschiedenis ontwikkeld.¹ Ook voor Breda zijn vrij veel boedelinventarissen bewaard gebleven mede dankzij de weeskamer, die een aparte studie naar dit onderwerp zeker rechtvaardigen. Voor de regenten geldt dit helaas veel minder. Mede daarom is er van afgezien in dit hoofdstuk aparte telling van allerlei huisraad te houden: dit zou slechts van nut zijn geweest bij een vergelijkend kader voor de gehele stad. In dit hoofdstuk gaat het vooral om een nadere uitdieping van de bezittingen van de stedelijke elite in het kader van een meer algemene indruk van hun levensstijl, de behandeling van een aantal aspecten van de stedelijke wooncultuur (uitgezonderd de keuken) en eventuele veranderingen in de materiële cultuur.

Het interieur van het Nederlandse woonhuis heeft altijd in een grote belangstelling gestaan.² Deze populariteit komt deels door doorkijkjes ervan op contemporaine schilderijen, zoals die van Johannes Vermeer of Pieter de Hooch, waardoor wij ons als het ware in de vertrekken zelf wanen. De laatste jaren worden echter steeds meer vraagtekens gesteld in hoeverre deze schilderijen realistisch zijn. Dit komt deels door de toegenomen aandacht voor de huisraad zelf. Kennis van en over de talloze voorwerpen, oftewel de materiële cultuur, is enorm toegenomen. Zoals gebruikelijk is het meeste bekend over Holland, de provincie waar tenslotte ook de meeste steden lagen. Hier ontwikkelde zich navenant de koopkracht onder de burgerij met de bijbehorende consumptiecultuur. Recent is aangetoond dat noch de spullen, noch de betekenis die hieraan werd gegeven door mensen uniform was in de Republiek: spreiding van het bezit kon naar plaats (regio) en tijd verschillen.³ Studie naar de wooncultuur in het zuiden van het land staat nog in de kinderschoenen.⁴ Innovatief was men hier vooral vanwege de introductie van de zogenaamde ‘salette’ of pronkkamer. Dit oorspronkelijk Zuid-Nederlandse verschijnsel zou pas later navolging krijgen in Holland, mede onder de invloed van de migratie van zuid naar noord.⁵ Huizen te Breda werden na de grote stadsbrand van 1534 overwegend in steen gebouwd en trapgevels domineerden. De meeste percelen in een stad waren smal maar diep. Velen hadden achter of ernaast nog een erf en soms ook een losse achterkeuken. Pas in de achttiende eeuw zou het aangezicht van de stad en de

¹ Vergelijk: Wijsenbeek, *Delft*; Kamermans, *Materiële cultuur*; Dibbits, *Vetrouwd bezit*.

² In het kader van het jaar van het interieur in 2001 verscheen een groot aantal boeken op dit terrein, voor een overzicht zie: De Vries, ‘Het interieurjaar 2001’.

³ Dibbits, *Vetrouwd bezit*.

⁴ Deze opmerking is vooral gereserveerd voor het noordelijke deel van het hertogdom Brabant, zie: De Mooij en Vos red., *’s-Hertogenbosch binnenskamers*; Hupperetz, *Het geheugen van een straat*.

⁵ Vandenbroeck, ‘De “salette”’.

wooncultuur zich drastisch wijzigen.⁶ Veel huizen werden voorzien van nieuwe gevels en een andere, meer symmetrische indeling van de vertrekken. Dit werd mede bereikt door uitbreiding aan de zijkant.

Kapitaalsvorming

Geld en contanten

Een groot deel van het vermogen van regenten was belegd in onroerend goed. Dit had als grootste nadeel dat hun geld niet onmiddellijk opeisbaar was. In tegenstelling tot wat men zou verwachten, vormde liquiditeit niet zo'n probleem doordat tegelijkertijd veel geld in huis werd aangehouden (zie tabel 9.1). Het aanhouden van contanten is op zichzelf genomen niet zo vreemd aangezien er nog geen banken bestonden of papiergeld in omloop was. Kredietverlening vormde daarentegen een van de cruciale pijlers onder het opkomend kapitalistische handelssysteem, waardoor West-Europa vanaf het eind van de Middeleeuwen aan zijn wereldwijde opmars begon. Het handelsverkeer verliep steeds meer via obligaties; geld op een bank zetten was er zelden bij, behalve in internationale handelscentra als Amsterdam. Ook Breda had sinds begin zeventiende eeuw een bank: de lommerd. Erg succesvol lijkt deze bank van lening niet te zijn geweest, getuige de problemen die telkens weer met de eigenaars ontstonden.⁷ Bovendien was deze instelling ook meer toegespitst op de minder welgestelde inwoners van de stad (vooral soldaten). De afwezigheid van banken en de dagelijkse behoeften maakten dat individuen soms grote sommen geld in huis hadden oplopend tot enige duizenden guldens. Wel werd dit in de zeventiende eeuw minder: kennelijk werd het steeds gebruikelijker om op krediet te leven, met name voor allerlei consumptieve bestedingen. Schepen mr. Sebrecht Sgraeuwen had eind zestiende eeuw voor tenminste vijftienhonderd gulden aan munten in huis, waarvan twee derde bestond uit 107 rozennobels die per stuk achteneenhalve gulden waard waren.⁸ Na zijn dood bevond zich in het huis van rentmeester Johan van der Kaay bijna fl. 13.500.-. aan gemunt zilver en voor nog eens honderdenzestien gulden aan gemunt goud.⁹ Het meeste bevond zich in zakjes van gelijke grootte à driehonderd gulden en zat in een ijzeren kist. Ook ontvanger Anthonis Franssen had beroepshalve eind zestiende eeuw een soortgelijke kist in huis om zijn geld veilig in op te bergen.¹⁰ Een van de nadelen van contant geld was de grote variatie aan munten en gewichtsoorten in omloop, die regelmatig werden bijgesteld of verboden. Wijlen zeepzieder en eenmalig schepen Jacob Marcelis van Deurne beschikte blijkens de specificatie van het moederlijk erfdeel van vierduizend gulden voor zijn dochter Barbara in 1607 over een grote hoeveelheid aan allerlei (buitenlandse) muntsoorten als Friese en Zeeuwse daalders, Franse kronen, Hongaarse dukaten etc. Het kistje met geld was reeds vier jaar eerder in het bijzijn van haar moeder verzegeld.¹¹

⁶ Hupperetz, *Het geheugen van een straat*, 153 e.v.

⁷ Maassen, 'De bank van lening'.

⁸ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 393.

⁹ SAB, ONA inv.nr. 302, akte 32.

¹⁰ SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 250: litt. 27.

¹¹ SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 252: litt. 11.

Het aanhouden van zoveel geld zou tevens kunnen worden uitgelegd als juist een gebrek aan directe investeringsmogelijkheden, verwijderd als men was van het commerciële geldcircuit van Holland met zijn diverse soorten van beleggingen.¹² Een van de meer vermogende regenten van de stad, mr. Willem Snellen, toont inderdaad dat sommige individuen worstelden met hun liquiditeit. In 1647 probeerde hij verwoed via de drossaard aansluiting te krijgen op diens Haagse netwerk op zoek naar andere vormen van geld:

Ick was over een wijle tijt met mijn e. heer drossart oversproocken om eenige sijnder obligatien die s.e. op't comptoir van Hollant heeft mij over te doen om soo groote packing van gelt niet te hebben, ende die obligatien sijn doch daetelijck gelt als men die begeert te lossen.¹³

Kredietverstrekking in Breda verliep daarentegen op geheel eigen wijze. Uit het vorige hoofdstuk bleek dat de elite hoofdzakelijk belegde in huizen en landerijen. Namens de vorige eigenaars en vanwege de ingewikkelde lokale eigendomsstructuur van grond, stonden hier vaak reeds vorderingen op. Dit waren meest cijzen of anders eerdere schuldbekentenissen. De bezittingen konden op hun beurt echter ook weer door de nieuwe eigenaar als onderpand worden gebruikt, voor wat in wezen een hypothecaire lening was. Zolang beide partijen het eens waren over de condities – een marktconforme rentevoet – kon deze cyclus zich eindeloos herhalen. Meestal diende een huis als onderpand, soms iemands totale vermogen.¹⁴ Vaak werd de aangegane schuld binnen enkele jaren afgelost. Op deze wijze werd groot-schalig geld aan elkaar geleend voor persoonlijke doeleinden of handelstransacties. Bedragen varieerden van enige tientallen tot vele honderden en soms zelfs duizenden guldens. Met name de koop van een huis, waarbij vaak de helft contant betaald moest worden, vroeg om een dergelijke private voorfinanciering. Tijdens het Spaanse interregnum verschaftte schepen dr. Godefroy van den Broeck bijvoorbeeld tweeduizend gulden aan oud-griffier mr. Gerard Havermans.¹⁵ Van dergelijke transacties wemelt het in de Bredase vestbrieven. Dit geld in de vorm van persoonlijke obligaties was niet geheel zonder risico. In wezen bestond er geen verplichting tot terugbetaling en met enige regelmaat zien we dan ook dat er tot gedwongen verkoop werd overgegaan om het geld terug te krijgen. Dit risico werd echter verkleind door het meer sociale dan commerciële doeleind van dergelijke transacties. Op deze wijze werd vooral een dienst verschaft aan familieleden en kennissen: het eigen surpluskapitaal werd zodoende omgezet in sociaal kapitaal.

Uit de boedels van de weeskamer blijkt tevens nog iets anders: ook bij regenten trok vaak een stoet aan schuldenaars voorbij na hun overlijden: behalve krediteuren, waren zij tevens debiteuren. Veel van wat werd geconsumeerd werd vaak op krediet aangeschaft en eenmaal per jaar verrekend: de weerslag van de consumptiemaatschappij werd in de zeventiende eeuw in de Republiek steeds groter. Het betreft hier in eerste instantie vrij alledaagse uitgaven zoals voor etenswaren, kleding en medische diensten. Bij een finale schuldvereffening vormden dergelijke persoonlijke obligaties vaak moeilijke posten, die daarom als de 'lastige boekschulden' werden gerubriceerd. Omdat al deze bedragen bij particulieren uitstonden en bewijzen hiervoor soms ontbraken of in de loop van de tijd in vergetelheid waren geraakt, was inning ervan beslist geen voldongen feit. De executeur-

¹² Whyman, *Sociability and Power*, 75.

¹³ NA, NDR inv.nr. 7946, f. 301r d.d. 19-03-1647.

¹⁴ Kappelhof, 'Zakendoen over grenzen heen', 163-164.

¹⁵ SAB, ORA inv.nr. 524, f. 112v-113 d.d. 24-11-1626.

testamentair moest hiervoor uitgebreid op reis, welke kosten weer van het sterfhuis afgingen en de indruk is dat hij zich daarbij zeker niet inhield qua onkosten. Zodoende diende vaak nog het nodige geld (vele honderden tot enige duizenden guldens) van de erfenis te worden afgetrokken, zoals ook eerder is gebleken uit tabel 9.1. De afhandeling van nalatenschappen was mede daarom per definitie een kwestie van jaren. ‘Het is nu al oover de sestijen jaer geleden dat u l. den boedel onder handen heb gehad: hoe kunt u l. het voor Godt verandtwoorden dat u l. dee erffgenaemen soo myshandelt’, schreef een familielid eens op een keer.¹⁶

De meest ontregelende factor voor wat betreft de vermogensvorming in Breda - en daarmee het meest bepalend voor het investeringsgedrag van de regenten en de staat van hun persoonlijke financiën - was daarentegen de voortdurende oorlogsstrijd in de regio. In de eerste plaats betreft dit de confiscaties door de vijand, te beginnen in 1568 door de Spanjaarden toen zij tegen een prominente groep calvinistische inwoners maatregelen afkondigden. Zij die vluchtten voor het gerecht (de Raad van Beroerte) riskeerden confiscatie van hun bezittingen en aldus geschiedde: de calvinistische elite van de stad werd zodoende zwaar getroffen. Dit trof overigens niet alleen Bredanaars. Ook de erfgenamen van iemand als voormalig raadsheer Willem de Vos werden bijvoorbeeld na 1581 getroffen door de confiscaties wegens landbezit aan de Moerdijk, dit terwijl notabene een ander familielid, Johan de Vos, op dat moment schout van Breda was. In onderstaande tabel zijn de jaarlijkse, geldelijke opbrengsten bijeengebracht.¹⁷

Tabel 10.1 Opbrengsten confiscatie 1568-1608

1568-71	3569-10		1594	1100- 1
1574	1813-18		1595	1047-11
1575	2906-15		1596	1966- 5
1585	2622-12		1597	2008-15
1586	2888-18		1598	2061-10
1587	5225- 5		1599	2060-19
1588	6114		1600	773-15
1589	3533-13		1603	735-15
1590	1996- 1		1604	691- 5
1591	1048- 8		1605	709-15
1592	471-10		1606	745-16
1591/2	1021- 3		1608	821-10
1593	1015- 2			

bron: Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer, inv.nrs. 18369-18393

Ogenschijnlijk betreft het hier geen grote bedragen. De sterke schommelingen op jaarbasis tonen wel hoe onzeker de economische tijdingen waren in de tweede helft van de zestiende eeuw en vormen op zich al bewijs genoeg voor de verstorende invloed van de oorlogshandelingen. Huizen stonden leeg of werden bezet door solda-

¹⁶ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 1022: brief van Johannis Burgmans d.d. Rotterdam 03-06-1726, in verband met de erfenis van zijn oom Cornelis Vingerhoets.

¹⁷ De hoeveelheden ontvangen in natura zijn hier buiten gelaten; hun opbrengst bedroeg minder dan tien procent van het geldelijk bedrag.

ten; allerlei vormen van landpacht werden niet geïnd of daalden navenant. De geringe huurwaarde van de huizen vanwege de economisch slechte tijden 'ende anderssins innegenomen oft zoo zeer verdorven ende gedestruëert bij ende doir de soldaten aldaer in garnisoen liggende' noopten daarom tot nadere maatregelen. Begin 1585 werd besloten tot verkoop van de betrokken huizen over te gaan, waardoor de opbrengsten aanzienlijk stegen in de tweede helft van de jaren tachtig.¹⁸ Het stadsbestuur van na 1590, toen de stad weer was veroverd, probeerde verdere uitvoering van de maatregelen uiteraard tegen te gaan. Zij probeerde daarbij een nieuwe tactiek: omkoping. In 1600 werd een verguld zilveren schaal van bijna honderdvijftig gulden geschonken aan 'een sekeren goeden heer' uit Antwerpen voor zijn assistentie bij het 'ophouden' van de confiscaties.¹⁹ Het vrij hoge bedrag van deze gift, in combinatie met een blik op tabel 10.1, leert ons dat zijn diensten niet onopgemerkt zijn gebleven.

De geringe totaalopbrengsten verhullen daarentegen de individuele schade en vooral het cumulatieve effect van deze maatregel die duidelijk gericht was tegen een specifieke doelgroep. Voor sommige Bredase families als Van de Corput en Van de Kieboom betekende het een inkomstenderving van enige honderden gulden per jaar. De confiscaties hadden aldus het beoogde effect: ondermijning van de maatschappelijke positie van een deel van de elite die mede daarom emigreerden. Begin achttiende eeuw zouden de Staten-Generaal overigens hetzelfde proberen, maar dan gericht tegen het grondbezit van katholieken in de baronie.

Het was niet alleen de vijand die - direct of indirect - schade berokkende aan lijf en goed. In feite werd niets zo gevreesd als inkwartiering van de eigen soldaten: huizen raakten compleet uitgewoond, het beloofde servitiegeld voor hun onderhoud stapelde zich op en er was immer de potentie van muiterij. Dit alles noopte geregeld tot extra uitgaven. Meerdere regenten en burgers voorzagen de stad gedurende het Spaanse beleg van 1624-25 zelfs van noodleningen. Hoewel exacte bedragen per individu niet altijd kunnen worden gegeven, zijn wel enige namen bekend. Reeds in 1626 kreeg Marten Martenssen Spierinck de bijna negenhonderd gulden terug, die hij aan de soldaten had verstrekt.²⁰ In 1627 vroegen Dionys Cornelissen, Gerrit Pauls en consorten plus Adriaen Segers van Wijck, een bakker, om hun geld.²¹ In 1629 presenteerde zich voor de eerste keer (maar zeker niet voor het laatst) een groep uitgeweken burgers van Breda bij de Staten-Generaal om schadevergoeding vanwege de leningen. Leidende figuur hierin lijkt Maria van Giffen te zijn geweest, de weduwe van burgemeester Bartholomeus Snellen, tezamen met Jacob Wachmans en brouwer Jan Janssen Crillaerts. Het aandeel van Wachmans lag alleen al op tienduizend gulden. Zij werden overigens bij hun verzoek in tweede instantie bijgestaan door de secretaris van de Raad van State, Maurits Huygens: Bredase connecties bleven belangrijk.²²

De financiële misère van het beleg trof vrijwel iedere burger: van de kinderen in het weeshuis tot de twee nagelaten wezen van griffier mr. Gerard Havermans.²³ Zelfs de kerkmeesters leenden fl. 2.500.-.²⁴ Al het geld werd aan het in de stad aanwezige garnizoen verstrekt, voor wie geen geld binnen kon komen, maar die

¹⁸ SAB, OSA inv.nr. 8: AM 1582-89, f. 133v-134 d.d. 25-01-1585.

¹⁹ Van Rijen red., *Zilver en zilvermeden*, 286.

²⁰ Res. S-G digitaal, 25 maart 1626.

²¹ Ibidem, 5 augustus 1627.

²² Ibid., 9 januari, 28 mei, 18 juni, 25 oktober, 4 en 21 december 1629; 26 januari, 15 maart 1630; 9 januari 1632.

²³ Ibid., 18 en 21 december 1629.

²⁴ GAH, ONA inv.nr. 29, f. 40 d.d. 28-01-1629.

toch moesten worden blijven betaald. Het door de provincies van de Staten-Generaal opgebrachte geld in de legerlasten was om noodzakelijke redenen uitbetaald aan de Franse compagnieën; alleen Zeeland was nog zeventien maanden soldij à fl. 123.000.- achterstallig.²⁵ De Staten-Generaal wisten niet goed raad met deze en andere rekestes over de Bredase nood en talmde met een beslissing. De indieners werden voor betaling weliswaar doorverwezen naar de Staten van Zeeland, maar die maakten op hun beurt bezwaar. Over de kwestie werd desondanks hoog opgegeven vanwege de mogelijke negatieve gevolgen op de publieke opinie. De Bredase burgers hadden zich tenslotte rechtmatig en ‘met tranende oogen, bij maniere van spreken’ tot het hoge staatsorgaan gewend. Dit kon zo niet langer:

Hoe beswaerlick het den goede luiden moet vallen aen d’eene sijde vanden viant uijt het haere veriaecht ende van huijs, hofs ende al haer welvaeren gedeposseert te sijn; ende aen d’ander sijde van haere vrienden nu alsoo getracteert te worden.²⁶

De voormalig ontvanger van de stad Roelof Bacx, die nu veilig in Dordrecht zat, werd daarom alsnog gelast een overzicht samen te stellen.²⁷ Dat in hun liefde voor de stad Breda sommige individuen bereid waren geweest opmerkelijke offers te brengen, blijkt ook uit het handelen van de griffier van de Staten-Generaal. In 1625 verstrekte Cornelis van Aerssen de stad waar zijn zoon Johan als drossaard de scepter zwaaide, wegens poging tot ontzet in het voorjaar een speciale lening van maar liefst fl. 40.000.-.²⁸ De wijsheid van dit krediet en dat van de andere ‘patriotten’ mag in het licht van het bovenstaande echter worden betwijfeld, hoewel men na jarenlang wachten in de loop van de jaren dertig uiteindelijk wel zijn geld terugkreeg inclusief rente.

Ook het feit dat Breda een heerlijke stad was kwam de inwoners soms op extra kosten te staan. De heer kon grote geldbedragen van de stad vorderen in de vorm van curialiteiten bij zijn plechtige intrede of andere speciale gelegenheden als een huwelijk. In 1598 bijvoorbeeld werd besloten Filips Willem met vierduizend gulden te vereren voor zijn reis naar Spanje. De stad zat op dat moment zelf slecht bij kas, reden waarom de ‘gequalificeerde borgeren’ werd gevraagd elk vijftig gulden te lenen die later uit de accijnzen (opbrengst van de gemene middelen) zouden worden terugbetaald.²⁹ Met name de gegoede burgerij moest aldus bij tijd en wijle extra in de buidel tasten, met als gevolg een zekere beperking van hun financiële armslag.

Effecten

Het investeringspatroon van de Bredase stedelijke elite was om begrijpelijke redenen nogal conservatief van aard. Waardepapier bestond vooral uit particuliere obligaties; aandelen waren zeldzaam.³⁰ De financiële weerslag van het grote avontuur van de Republiek overzee bleef hoofdzakelijk beperkt tot de stedelijke burgerij in

²⁵ NA, ASG inv.nr. 4955: Lias lopende; overzicht Raad van State met betrekking tot de legerlasten d.d. 06-12-1629.

²⁶ Ibidem, inv.nr. 4951; Lias lopende d.d. 23-07-1627.

²⁷ Res. S-G digitaal, 7 en 25 augustus, 20 en 21 oktober 1627. Het overzicht is bewaard gebleven in het archief van de Raad van State, inv.nr. 2501.

²⁸ NA, Collectie Van Aerssen van Voshol, inv.nr. 8 f. 19v.

²⁹ SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1597-1602, f. 147.

³⁰ Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft*, 128.

de zeeprovincies.³¹ De twee schepenen die in de zeventiende eeuw aandelen in de VOC bezaten, waren niet toevallig allebei uitheems: de een (Philips du Jardin) was hoofdzakelijk in Holland gegoed en de ander (Johan van Lansbergen) kwam uit Zeeland. Wegens de jaarlijkse dividenduitkering, stuurde Du Jardin in de tweede helft van de jaren veertig wel telkens iemand vanuit Den Haag naar de Kamer Amsterdam.³² Pas aan het eind van de zeventiende, begin achttiende eeuw komen voor het eerst beleggingen in waardepapier voor. Op een vermogen van bijna fl. 50.000.-, dat bestond uit zeer uitgebreid grondbezit verspreid over heel West-Brabant tot aan Zeeland toe, had mr. Jacob Knaap in 1704 een obligatie van duizend gulden op het gewest Holland uitstaan: nog geen twee procent dus van zijn totale vermogen. Deze oud-schepen was aan het begin van zijn bestuurlijke carrière de substituut van de rentmeester van Klundert en Niervaart geweest en werd later de ontvanger van de verponding voor de Baronie.³³

Hoewel zijn vermogenssamenstelling daarmee in wezen nog altijd het tegenovergestelde beeld vertoont van dat van Hollandse regenten in de achttiende eeuw, is tegelijkertijd wel waar te nemen dat beleggingen in de overheidsschuld ook voor de Bredase elite steeds aantrekkelijker werden.³⁴ Voor de weduwe van stadhouder mr. Johan van Goor lag deze verhouding in 1720 al aanzienlijk anders. Haar huizen- en grondbezit, hoofdzakelijk onder Teteringen gelegen, werd getaxeerd op fl. 5.716.-; op het generaliteitskantoor in Den Haag had zij daarentegen obligaties van fl. 6.976.-, plus een lijfrente van oorspronkelijk duizend gulden. Daarnaast was in 1711 zeshonderd gulden belegd in de prijsloterij van Holland.³⁵ De weduwe van rentmeester Josias Eckhardt bezat in 1729 voor iets meer dan vijftienduizend gulden aan effecten, verspreid over de volgende fondsen: Engeland (stadhouder-koning Willem III) fl. 8.000.-; Breda fl. 3.000.-; Holland (Sociëteit van Den Haag) fl. 7.400.-; Spanje fl. 2.000.-; de Generaliteit fl. 4.000.- en de Staten van Utrecht fl. 2.104.-.³⁶ Ook de broer van rentmeester Huybrecht Kip, die na zijn actieve carrière in dienst van het Staatse leger in Breda ging wonen, bezat obligaties op de Generaliteit (fl. 8.000.-), Spanje (fl. 10.000.-) en Holland (fl. 19.500.-).³⁷ Opvallend aan beide is dat zij al relatief vroeg in de achttiende eeuw deels kozen voor buitenlandse obligaties; solide overheidsfondsen werden echter hoe dan ook geprefereerd boven aandelen.³⁸

Ook de stad deed bij tijd en wijle een beroep op de gegoede burgerij voor het lenigen van haar nood.³⁹ Reeds kwamen voorbeelden aan bod hoe zij op die manier de prins van Oranje, als heer van Breda, ondersteunde bij het innen van hun curialiteiten of geld voorschoten bij een belegering. In Steenbergens zat het stadsbestuur zo krap bij kas na de verovering van de stad in 1622, dat de burgers in de vorm van een belasting zelfs een gedwongen lening werd opgelegd.⁴⁰ Dit was eerder eveneens in Geertruidenberg gebeurd.⁴¹ In Breda ontstond na 1637 een ander structureel

³¹ Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 111.

³² GAH, ONA inv.nr. 40, f. 216 d.d. 28-11-1644; ibidem, inv.nr. 42, f. 326 d.d. 01-12-1646; ibid., inv.nr. 43, f. 267 d.d. 05-12-1647; ibid., inv.nr. 44, f. 3 d.d. 14-01-1649; ibid., inv.nr. 44, f. 162 d.d. 29-12-1649.

³³ Ibidem, inv.nr. 281, f. 33-36 d.d. 25-01-1669: de overeenkomst werd gesloten met mr. Laurens Baeck.

³⁴ Vergelijk: De Jong, *Met goed fatsoen*, 108 e.v.

³⁵ SAB, ORA inv.nr. 577, f. 61-65 d.d. 19-03-1720 en f. 85-91 d.d. 08-04-1720.

³⁶ SAB, boedeladministratie schepenenbank inv.nr. 4 litt. 31.

³⁷ SAB, ONA inv.nr. 598, akte 162.

³⁸ Vergelijk: Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft*, 125.

³⁹ Vergelijk voor Bergen op Zoom: Van Ham, *Macht en gezag*, 319.

⁴⁰ HCHM, Stadsbestuur Steenbergens, inv.nr. 1001.

⁴¹ RAT, Stadsbestuur Geertruidenberg inv.nr. 44: ordonnantieboek 1593-1625, f. 30v-31.

financieel probleem, in de vorm van de zogenaamde servitiegelden. Dit geld moest door de overheid worden betaald voor het logies van de soldaten in de stad. Het geld hiervoor, waarvan de bedragen aardig konden oplopen, kwam echter te laat, gedeeltelijk of helemaal niet. Dit betekende dat burgers dit aan het stadsbestuur moesten voorschieten. Zo leenden in 1637-38 burgemeester Johan van Aerssen fl. 4.000.-, drossaard Cornelis van Aerssen fl. 1.600.-, Pieter van Bernagie fl. 1.600.-, Hendrik Joosten fl. 1.000.- en Philips du Jardin fl. 800.-. Johan Crillaerts, burgemeester van Geertruidenberg, leende echter eveneens fl. 4.000.- en ritmeester Anthonis Crocq fl. 2.000.-.⁴² Tien jaar later had burgemeester mr. Willem Snellen inmiddels voor meer dan tienduizend gulden aan tegoeden op de stad, Pieter van Bernagie iets meer dan achtduizend gulden, secretaris Jacob Hanecop bijna vijfduizend gulden en de griffier van de lenen Dionys van Rucphen eveneens.

De lijst met namen van burgers die voor enige honderden tot duizend guldens tegoeden hadden uitstaan bevat tientallen personen, waaruit duidelijk blijkt dat de hele burgerij het slachtoffer was.⁴³ Het thema van de servitiegelden werd daarom ook steeds gevoeliger als politiek item en ging de stedelijke gemeenschap verdelen in de jaren vijftig en zestig van de zeventiende eeuw.⁴⁴ De stedelijke context maakte dus dat de gegoede burgerij dienovereenkomstige beslissingen nam omtrent haar eigen financiële uitgaven waarbij ze soms ook niets te kiezen hadden. Een dergelijke betrokkenheid betaalde zich maar zelden terug in winst. In ruil voor hun servitiebiljetten, kregen zij obligaties of verbandbrieven tegen rente. Reeds eind zestiende eeuw had de magistraat gewaarschuwd voor de woeker in dergelijk schuld papier.⁴⁵ De servitiebiljetten gingen in de zeventiende eeuw desondanks als betaalmiddel een geheel eigen leven leiden. De lakenkoper Adriaan Biekens bezat bij zijn dood in 1622 voor fl. 86-9 aan 'goede affgeteeckende ende geregistreerde servitiebiljetten ... noch al onbetaelt wesende'. Ook de stad nam ze, in plaats van belastingafdrachten, vaak in. Toen schepen Jacob Wachmans in 1683 zijn huis in de Visserstraat verhuurde, werd uitdrukkelijk gestipuleerd dat betaling 'in harden gelde, ende met egeene servitebilletten' zou gebeuren.⁴⁶ Wachmans liet zich duidelijk geen knollen voor citroenen verkopen: het hele systeem was zojuist in het jaar ervoor door de Generaliteit afgeschaft.

Speculeren met geld was er voor de Bredase elite dus zelden bij, enkele uitzonderingen daargelaten. In 1720 raakte de gehele Republiek, in navolging van Engeland en Frankrijk, bevangen door een ongekende speculatiekoorts. De centra van deze windhandel (zoals dit fenomeen later zou gaan heten) lagen in Den Haag en Rotterdam.⁴⁷ Uit het hele land stroomden de inschrijvingen binnen ook uit de generaliteitslanden, ondanks de geringere financiële draagkracht van zijn bewoners. Breda telde in totaal negen intekenaars van wie er op dat moment één schepen was: Jacob Pesser. Hij had zich ingeschreven voor tienduizend gulden en oud-schepen Johan Frederik Tromer zelfs voor het dubbele bedrag.⁴⁸ Ter vergelijking: Den Bosch telde vijftien intekenaren, Geertruidenberg drie, Bergen op Zoom twee, Heusden twee

⁴² NA, NDR inv.nr. 8008, f. 51r-v (extract stadsrekening 1640).

⁴³ Ibidem, f. 65r-68v.

⁴⁴ Zie eerder hoofdstuk vier.

⁴⁵ SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1597-1602, f. 77 d.d. 25-10-1598.

⁴⁶ SAB, ONA inv.nr. 311, f. 1-v d.d. 01-01-1683.

⁴⁷ Slechte, "Een noodlottig jaar".

⁴⁸ GAH, Archief Compagnie van belening, inv.nr. 10. Voor fl. 20.000.- stonden genoteerd: ene G. van Ravenswegh [in de Bouwerij], G. van Kinschot (op last van zijn zuster), Bernardus Decker en Pr. M. de Mestral (kolonel van de Zwitsers). Maria Beens, weduwe van de koopman Franchois Righolt [Ginnekenzeind in de Rode Hand], onderschreef voor fl.12.000.- aan actien, A. van Son fl.10.000.- en de weduwe Van der Delft [op de Veemarkt] fl.4.000.-.

(waaronder oud-burgemeester Laurens de Voo) en Oosterhout en de Hoge Zwaluwe ieder één intekenaar. Wederom valt dezelfde mix te herkennen van generaliteitsbeambten als G. Hallij, commies van de vivres en ammunitie in Geertruidenberg, militairen en kooplieden – met slechts een enkele regent daartussen. De impressie dat de politieke elite hetzij wegens een gebrek aan middelen, hetzij uit voorzichtigheid zich afzijdig hield wordt opnieuw bewaarheid. Overigens gingen de Engelse bedenkers van dit ingenieuze fraudeplan later gehuld achter de zogenaamde ‘Brabant screen’ na hun vlucht naar de Zuidelijke Nederlanden, vanwaar ze niet konden worden uitgeleverd.⁴⁹

Behalve de grote rol van de identiteit van de stad in de wijze waarop financiële regelingen werden aangegaan gold dat eveneens voor het individu die, op basis daarvan, geheel eigen beslissingen nam die met eventuele winst niets van doen hoefden te hebben. Een deel van het vermogen van katholieken werd bijvoorbeeld gebruikt om de geestelijkheid te onderhouden of anderszins de behoeften van de kerk te ledigen.⁵⁰ Tot welke bijzondere constructies dergelijke maatschappelijke verhoudingen in Breda konden leiden, blijkt uit de koopman Johan de Wyse. Een flink deel van zijn vermogen werd begin achttiende eeuw aangewend tot het stichten van een klooster in Meersel-Dreef.⁵¹ Voor het overige valt op dat, hoewel het welvaren van Breda in het algemeen zeer toegedaan, hij geen enkele investering in de (landelijke) overheid deed. Een groot deel van de (katholieke) bevolking in Staats-Brabant hield zich waarschijnlijk aan deze ongeschreven wet en handelde eerder naar het eigen sociale vermogen dan naar enige vorm van economisch kapitaal.

Om deze ondersteuning nog aantrekkelijker te maken beschikten katholieken in de Zuidelijke Nederlanden in elk geval vanaf 1618 over een eigen fonds, de zogeheten Bergen van Barmhartigheid die in dat jaar in de belangrijkste steden werden opgericht.⁵² Helena Melis, geestelijk dochter en een kind van de oud-schepen mr. Melis Janssen, bezat toen zij in 1692 overleed twee obligaties van respectievelijk fl. 3.400.- en fl. 1.000.- van de Berg van Barmhartigheid te Brussel.⁵³ Een ‘geestelijke dochter’ van de Bredase jezuïeten, Anna Biekens, beschikte over fl. 50.000.- aan lijfrenten geplaatst bij Zuid-Nederlandse jezuïetencolleges.⁵⁴ In hoeverre zij en anderen bijzonder vermogend waren verdient nader onderzoek, evenals hun situatie te Breda meer in het algemeen. De bewoonsters van het Begijnhof lieten meestal kleine sommen geld na en wat zilver.⁵⁵

Zilver, goud en sieraden

In menig huishouden vormden zilveren gebruiksvoorwerpen plus gouden juwelen de kostbaarste bezittingen: bij de inventarisatie van de boedels volgen zij daarom stevast op het aanwezige geld. Het aantal en de betekenis van deze objecten verschilde daarentegen aanzienlijk voor de verschillende vermogensklassen.⁵⁶ Jonker

⁴⁹ Carswell, *The South Sea Bubble*, hoofdstuk 13.

⁵⁰ Streng, ‘Uyt liefde van de catholyke religie’, 132 e.v. Zie ook hoofdstuk negen.

⁵¹ Kappelhof, ‘Zakendoen over de grenzen heen’, 167-170.

⁵² Delatte, *Inventaire des archives des Monts-de-Piété*. Het zou interessant zijn om de bewaard gebleven rente- en betalingsboeken van deze organisatie nader op personen te ontsluiten om te zien wie hierin investeerden.

⁵³ SAB, ONA inv.nr. 302, akte 38 d.d. 29-08-1693.

⁵⁴ De Lepper, ‘Stadhouder Goswinus van Bernagien en de Bredase katholieken’, 43.

⁵⁵ Zie: Juten, *Cartularium*, 261-286 (aanhangel).

⁵⁶ Wijsenbeek, *Delft*, 144.

Gabriël de Biest – hofmeester van Karel V, en later kamerheer van graaf Hendrik III van Nassau - bezat drie gouden ketens, waarvan een ‘met een gouden draecxken daerinne gemaect waren gereetscap om de tanden mede te poteren ende de ooren’ ter waarde van bijna honderdvijftig gulden.⁵⁷ Dat goud en zilver oorspronkelijk inderdaad een adellijke belegging was, blijkt ook uit de diverse kopers van zijn spullen rond 1545: de markgraaf van Antwerpen kocht voor iets meer dan tweeduizend gulden een andere keten die meer dan veertien mark woog en al het zilverwerk waaronder twaalf schalen, een ‘becken metten pot’, twee kannen, twee flessen, twaalf kroesen, twee zoutvaten, zes lepels en een grote groenachtige roemer (glaswerk) met een zilveren vergulde deksel en zilveren vergulde voet, werd voor ruim fl. 1.200.- gekocht door ‘de prinsesse’. Breda had van oudsher gerenommeerde zilversmeden binnen haar muren, al kwam het meeste zilver in de stad toch uit Holland vandaan.⁵⁸ Ook hun carrières werden door de oorlog geraakt. Een Spaanse zilversmid die in 1585 vanuit het katholieke Breda naar zijn vaderland terugkeerde (mogelijk als gevolg van de economisch slechte tijden), werd notabene in zijn thuisland het slachtoffer van de Inquisitie wegens zijn verdachte verblijf in de Noordelijke Nederlanden.⁵⁹

Bezit van zilver lijkt onder de Bredase stedelijke elite geen hoge vlucht te hebben genomen, maar ook hier vallen goede redenen voor aan te geven. In 1577 hadden de burgers van Breda al hun edelmetaal moeten inleveren. Hiervan werden zogenaamde ‘silvere clippen’ (noodmunten) geslagen om het rantsoen van het Duitse garnizoen mee te kunnen betalen, waarmee een plundering van de stad werd voorkomen. Wat de elite hierbij kwijtraakte, bestond hoofdzakelijk uit gebruiksvoorwerpen: (bier)kroezen, schalen en lepels.⁶⁰ Een enkeling als Willem Snellen bleek in het bezit van een zilveren keten. Nog zeldzamer was het zilveren beslag ‘van een note’, dat Willem Rovers bij twee gelegenheden overhandigde. Het ging hierbij om een zogeheten kokosnootpul: een flapkan met een gepolijste kokosnoot in een montuur waarbij de voet, oor en scharnierend deksel van zilver waren. Hiervan zijn er uit Breda notabene twee bewaard gebleven voor het eind van de zestiende eeuw.⁶¹

Nog jaren later vormde terugbetaling van de waarde van al het ingeleverde zilver een vaste post in de stadsrekeningen. Ook tijdens het beleg van 1624-25 werden opnieuw noodmunten geslagen.⁶² Uit de boedel van lakenkoper Adriaan Biekens, die bijna twintig jaar lang gezworene van de lakenhal was geweest, werd bijvoorbeeld voor ruim tweehonderd gulden aan zilveren voorwerpen ingeleverd.⁶³ Het familiezilver werd zo grotendeels omgesmolten, maar niet alles. Voor de voorkinderen uit zijn eerste huwelijk werden twee lepels en een beker achtergehouden: de lepels waren voorzien van de initialen C.A. en, volgens een opmerking in de kantlijn, ‘gecome van borgemr. Cheeus’. Biekens’ eerste vrouw was inderdaad een van diens dochters geweest. Zilver bood al vroeg een goede gelegenheid om familiewapens in te laten graveren.⁶⁴ Uit de boedel van de rijke brouwer Cornelis Jans-

⁵⁷ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 170. Dat maakt deze daarmee tot de vroegst vermelde in Breda en niet die uit 1551, vergelijk: Van Rijen red., *Zilver en zilversmeden*, 54 n.85.

⁵⁸ Van Rijen red., *Zilver en zilversmeden*.

⁵⁹ Thomas, *In de klauwen van de inquisitie*, 256; 319; 328.

⁶⁰ SAB, OSA inv.nr. 2472.

⁶¹ Van Rijen red., *Zilver en zilversmeden*, 73.

⁶² Ibidem, 38-42.

⁶³ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 612, fol. iii: fl. 232-18st-2oort.

⁶⁴ Vergelijk: Hupperetz, *Het geheugen van een stad*, 154.

sen van den Kieboom werd een aantal zilveren voorwerpen door de weduwe en kinderen gekocht.⁶⁵

Toepassing van zilver in huis bleef lange tijd beperkt tot meer standaard voorwerpen: behalve kroezen en schalen, tevens nog lepels, peper- en zoutvaten en mosterdpotjes. Daarnaast kwam zilver regelmatig voor als accessoires bij kleding in knopen, gespen, onder-of sleutelriemen en hoedbanden. De laatste vond ik overigens alleen bij mr. Sebrecht Sgraeuwen op het eind van de zestiende eeuw. Zowel vrouwen als mannen hadden vaak een 'borse' in hun bezit, een buidel tas die met een ketting aan een riem hing. Bestek nam men nog langere tijd zelf mee in een etui of koker, dat soms aan dezelfde met zilver beslagen riem hing. De heften van het bestek waren op hun beurt eveneens vaak van zilver gemaakt, later ook wel eens van haaienhuid. De grote opkomst van zilveren bestek in Breda dateert, net als elders, uit de achttiende eeuw met het laatste kwart van de zeventiende eeuw als overgangperiode.⁶⁶ Ook lepels waren oorspronkelijk nogal eens opvouwbaar door middel van een scharnier; later werden zij vooral onderscheiden aan de hand van de steel. De vier eierlepels in het bezit van makelaar Jacob van Vechelen anno 1671 behoren tot de vroegste in Breda.⁶⁷ Verder had hij nog negentien andere lepels, maar geen messen of vorken. De reden om het bestek van die tijd als schepwerk te definiëren wordt daarmee treffend geïllustreerd.

Gebruiksvoorwerpen bleven ook later in de zeventiende eeuw overheersen. Brouwer Pieter Leyten had in 1665 aan zilver een zoutvat, een mosterdpot, acht lepels en drie bekers ter waarde van fl. 123-6.⁶⁸ Slechts af en toe kwam er iets nieuws voor de dag. Halverwege de zeventiende eeuw gold dat bijvoorbeeld ijsbekers, die zo werden genoemd vanwege hun gegranuleerde buitenkant waardoor het leek alsof ze bevroren waren.⁶⁹ Kandelaars waren vrij zeldzaam, want vanwege hun gewicht duur. Margaretha de Chabert, weduwe van een succesvolle advocaat, had in 1679 één paar in huis staan ter waarde van honderd gulden.⁷⁰ Later, in de achttiende eeuw, zouden ze gebruikelijker worden. Grotere verzamelingen aan zilver lijken pas in de loop van de tweede helft van de zeventiende eeuw te zijn voorgekomen. Eigen afkomst was, zoals zo vaak, bepalend. Frederik Hendrik van Zuylestein, een edelman en gedurende korte tijd tevens gouverneur van de stad, had rond 1670 voor meer dan zesduizend gulden aan zilver in huis staan. Gedreven fruitschalen, meerdere kandelaars en andere luxe objecten waren desondanks maar voor een enkeling weggelegd. Meer gebruikelijk voor de Bredase stedelijke elite lijkt koopman Jacob Comans geweest die, behalve de gebruikelijke voorwerpen, rond 1700 onder meer een kleebrorstel met zilverbeslag had, zeventien grote zilveren lepels, zes grote vorken plus een kleine vork en een schaar met zilveren handvaten.⁷¹

Van voor die tijd zijn in totaal slechts enige tientallen zilveren objecten uit de stad bewaard gebleven, waarvan het merendeel bovendien gebruikt is voor de gereformeerde kerkdienst na 1637. Ook eerder was het Bredase zilver hoofdzakelijk beperkt gebleven tot kerkzilver. Een uitzondering betreft bijvoorbeeld de stadsbus daterend van 1612, zoals nog onveranderd gedragen door bode Pieter Paridaens hal-

⁶⁵ SAB, schepenbank boedeladministratie inv.nr. 255 litt. 6.

⁶⁶ Van Rijen red., *Zilver en zilversmeden*, Bijlage 10 (p. 350).

⁶⁷ SAB, schepenbank boedeladministratie inv.nr. 257: litt. 9. Vergelijk: Van Rijen red., *Zilver en zilversmeden*, Bijlage 10.

⁶⁸ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 958.

⁶⁹ Gevonden in de boedels van brouwer Van den Kieboom (1645) en marktschipper Janssen (1653). Zie verder: Van Rijen red., *Zilver en zilversmeden*, 47.

⁷⁰ SAB, ONA inv.nr. 222, akte 7.

⁷¹ SAB, ONA inv.nr. 450, akte 71, d.d. 05-06-1704.

verwege de zeventiende eeuw; tevens had hij nog een vergulde bus bestemd voor reizen in de Baronie.⁷² Na latere reparaties, werden uiteindelijk in 1699 nieuwe exemplaren aangeschaft.

Van begins af aan vormden zilveren voorwerpen het ideale geschenk in die tijd. Kinderen kregen bij hun doop vaak zilveren voorwerpen als pillegift cadeau. Bij het zilver in het bezit van lakenkoper Biekens, die in 1622 overleed, werd specifiek vermeld dat het meeste daarvan uit 'pilgifte vande voorkinderen' bestond.⁷³ Twee kelken geschonken door burgemeester Jan Cheeuws (de eerste schoonvader), een beker van de vrouw van Jan Michiel Lips (de tweede schoonvader) en een klater van Rombout Rombout Lips voor Nicolaas; een rozennobel 'met eenen penning van Breda inde noot', 'een gesteken borse met een silvere kedinge daerinne' van de vrouw van Anthonis Cornelis Biekens (een broer van Adriaan), een zilveren hartje en twee messen met een zilveren heft van Jan Michiel Lips voor Adriaantje; een 'kelcxken met een aeckerken daeronder' van de vrouw van Jan Willem Rovers (een lakenkoper, wiens vrouw een dochter was van Jan Cheeuws), een jacobus met een engelse x st. penning van de vrouw van mr. Dirk Jan Aalbrechts (een chirurgijn), een rozennobel met een halve mat van 23 st. van Severyn Jan Kerstens (een kleermaker) voor Maayke; een grote beker van Jan Michiel Rombout Lips (waarschijnlijk dezelfde persoon als Jan Michiel Lips), een engelott met een engelse x st. penning van Maayke Hagers op de Haagdijk voor Anneke.

Bijna alles was geschonken door naaste familieleden en of kennissen. En er bleek nog meer, waaronder een 'groten silveren penn. van Adam ende Eva oock met een ringensken' en diverse lepels. De klater had bovendien een ingezette tand en hing aan een ketting. Rammelaars (of klaters) waren overigens meestal een gewoon kraamgeschenk. Tot nu toe werd de vroegste vermelding in een boedelinventaris voor Breda gedateerd op 1637, maar uit het bovenstaande is gebleken dat er tenminste al eentje in 1622 voorkwam.⁷⁴ Een enkele keer waren deze trouwens ook van goud. Ook voor andere gelegenheden bleek zilver geschikt als geschenk: zo bepaalde rentmeester Pieter Mattemburg in 1626 dat de uitvoerders van zijn testament ieder een zilveren schaal ter waarde van zestig gulden zouden ontvangen.⁷⁵ De burgerkapiteins van de stad kregen na hun tweejarig dienstverband voor eenzelfde bedrag eveneens een zilveren schaal aangeboden of, op eigen verzoek, beker(s) ter waarde van dit bedrag.⁷⁶

Als speelgoed was zilver vrij zeldzaam. Een dochter van oud-schepen mr. Hugo van Baerle bezat in 1619 een poppenkast met, behalve poppen, ook miniatuurzilver daarin. Het duurt ruim een halve eeuw voordat iets soortgelijks weer voorkomt in Breda.⁷⁷ Overigens waren dergelijke objecten niet zo zeer waardevol, maar eerder iets om mee te pronken. De rijke Hollandse familie De Raedt had in 1668 'een silvere poeijerdoos vol kindersilver poppegoet'.⁷⁸ Een andere Hollander in Breda, factor Lambrecht Winkelmans, had iets soortgelijks. 'Het silvere poppestoeltien en alle andere items onder zilver kindergoed genoemd, zijn gereserveerd voor het weeskind'.⁷⁹ Verschillen in achtergrond blijken opnieuw te tellen, want in geen van

⁷² SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 3: litt. 7. Vergelijk: Van Rijen red., *Zilver en zilversmeden*, 86.

⁷³ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 612.

⁷⁴ Van Rijen red., *Zilver en zilversmeden*, 52.

⁷⁵ *Tax.* (1903) 85.

⁷⁶ Van Rijen red., *Zilver en zilversmeden*, 47.

⁷⁷ *Ibidem*, 55.

⁷⁸ SAB, Archief Weeskamer, inv.nr. 875.

⁷⁹ SAB, ONA inv.nr. 221, akte 19 d.d. 16-08-1672.

deze drie gevallen betrof het mensen die oorspronkelijk uit de stad zelf afkomstig waren.

Meer frivol als bijzonder was de met zilveren letters gegraveerde zwartfluwelen halsband van de hond van kastelein Anna de Maubus, dankzij welke vermelding ook zijn naam bekend is: Fluin.⁸⁰ Drost Bernuy bezat eind zestiende, begin zeventiende eeuw een 'gouden tantpoter met een oorlepel aen dander sijde' en hij was niet de eerste hoveling geweest in Breda die zich een dergelijk luxeobject veroorloofde. Burgemeester Sgraeuwen had ook een dergelijke tandenstoker, maar dan een zilveren exemplaar: verschil moest er tenslotte zijn. Het enige voorwerpen uit de waarschijnlijk zeer rijke inboedel van gouverneur Weibnom eind zeventiende eeuw, waarvan het bestaan bekend is, betreft een grote zilveren wijnkoelvat (opgeborgen 'in een groote kasse' op de slaapkamer) die toen in opkomst waren: eerder waren deze nog van koper geweest.⁸¹ Sommigen lieten al wel vroeg bepaalde voorwerpen met zilver afzetten of versieren, waarbij onder mannen vooral steekwapens als de rappier geliefd waren. Schepen Johan de Loecker bezat begin zeventiende eeuw een lessenaar met een ingelegd zilveren sieraad.⁸² Ook hier golden persoonlijke voorkeuren: eind zestiende eeuw had een ruiter uit de compagnie van de gouverneur bijvoorbeeld een in zilver beslagen wolfstand.⁸³

Goud werd hoofdzakelijk verwerkt in sieraden, met name trouwringen. Evenals met het zilver was het ook hier gebruikelijk om die als legaat te bestemmen voor de kinderen of overige verwanten: ouders bezaten dan ook vaak meerdere ringen. Het weeskind van schepen Pieter van den Broeck kreeg bij loting naast het nodige zilver, waaronder een zilveren schaal met een afbeelding van de oorlogsgod Mars, enige juwelen die eerder aan twee andere familieleden hadden toebehoord: een gouden keten, een diamant ter waarde van fl. 36.-, een oude zilveren heft en 'een goude geborduerde borsse'.⁸⁴ Dr. Govert van Alphen bezat eveneens een gouden keten voor om de hals met een waarde van zesendertig gulden, die aan (niet) Jacoba van Alphen werd geschonken, en een gouden ring met zeven diamanten ter waarde van vijftig gulden.⁸⁵ De weduwe van conciërge Joost Struis prelegateerde aan haar zoon Jacobus, die hem had opgevolgd, uit haar nalatenschap voor zijn filiale portie 'het portrait van sijnen vader, mitsgaders den gouden rinck met de diamant bij sijnen vaeder gedragen' en als legitieme portie fl. 800.-.⁸⁶

Elke ring was weer anders qua inleg maar die met 'turcquois' of met robijnen lijken het meest voor te komen. Het waren vooral de edelstenen die juwelen waardevol maakten en niet zozeer het gehalte aan goud. Rentmeester van de geestelijke goederen te Breda (en van de domeinen van Zevenbergen) Samuel du Castel liet in 1692 in een codicil aan Jacobus Perquin wegens goede bewezen diensten 'alsulcken grooth gouden diamant ringh met eenen steen' na, ter waarde van tweehonderdvijftig gulden die overigens was verpand.⁸⁷ Meestal ging het om een waarde van enige tientallen guldens per ring. Ondanks de vele parelkettingen, zoals afgebeeld op schilderijen van de gegoede burgerij voor de zeventiende eeuw, heb ik

⁸⁰ SAB, boedeladministratie schepenbank, inv.nr. 3: litt. 2.

⁸¹ NA, NDR inv.nr. 7944, f. 263r-265v. Vriendelijke mededeling van dr. J. Pijzels van het Haags Gemeentemuseum. Vergelijk: Wijsenbeek, *Delft*, 148.

⁸² SAB, schepenbank boedeladministratie inv.nr. 251 litt. 11.

⁸³ SAB, schepenbank boedeladministratie inv.nr. 250 litt. 21.

⁸⁴ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 675: 'juwelen bij sr. Jan vanden Broeck, jonckman gestorven zijnde, ende bij jof. Helena vanden Broeck, in houwelyck hebbende gehadt mr. Adriaen Hulshouts, achtergelaten'.

⁸⁵ SAB, ONA inv.nr. 339, akte 3.

⁸⁶ SAB, ONA inv.nr. 450, akte 73, d.d. 19-06-1704: testament Catharina Queborne.

⁸⁷ SAB, ONA inv.nr. 292, f. 187-v d.d. 22-08-1692.

hier maar heel weinig bewijs voor gevonden in Breda. Slechts de vrouw van rentmeester Van der Kaay bezat eind zeventiende eeuw een halssnoer bezet met 39 parels. Tevens had zij 'twee toeren fijne hantperelen tesamen ten getale van 698'. Begin achttiende eeuw werd uit de boedel van tienraad Johannes Meerman een 'snoer peerlen' verkocht voor elf gulden.⁸⁸ Kennelijk waren parels, gelet op het geringe voorkomen, vele malen exclusiever dan deze prijs doet vermoeden; mogelijk waren deze dan ook vals.⁸⁹

Kleding

Kleren waren er in allerlei soorten; te veel om individueel op te noemen, al gebeurt dat bij de inboedels meestal wel. Na de dood van schepen mr. Johan de Loeker werd zijn kleding door twee oude kleerkoopsters op een waarde van ruim honderd gulden geschat.⁹⁰ Hieruit blijkt alvast dat in Breda, net als elders, in kledingstukken een levendige tweedehands-markt bestond - afhankelijk van de staat waarin ze verkeerden en de materiaalsoort.⁹¹ Tot twee keer toe werd een bedrag van rond de tweehonderdvijftig gulden gerekend voor de kleren van een schepen uit diens inboedel: een doorsnee waarde van honderdvijftig tot tweehonderd gulden lijkt hier dan ook op zijn plaats.⁹² Dat klinkt veel, maar bedacht moet worden dat het vaak om tientallen, zo niet een honderdtal of meer stuks textiel tegelijk ging: kousen, onderbroeken, hemden, mutsen, neusdoeken, slaaplakens, wambuizen etc. Slechts enkele daarvan, als de laatste, waren echt waardevol. Zo had mr. Sebrecht Sgraeuwen bij zijn dood in 1600 bijvoorbeeld maar liefst dertig 'manscragen' en Jacob van Vechelen in 1670 er zelfs nog meer: 35 stuks. Dergelijke aantallen waren vooral nodig vanwege het lastige schoonmaken. Sommige van de kleren die ritmeester Andries van Beringen naliet werden dan ook speciaal gewassen, dit ongetwijfeld om de verkoop te stimuleren.⁹³ Evenals schoenen, komen hoeden nauwelijks voor. Slechts mr. Johan de Loecker had begin zeventiende eeuw twee zwarte 'manshoeden'. Wel was er sprake van een stukje klederdracht: rond 1650 komt tweemaal de Brabantse huik voor.⁹⁴

Verschil in prijs en kwaliteit was afhankelijk van de gebruikte materiaalsoort. Er waren vele verschillende soorten stoffen in omloop, in evenzovele kleuren. Het echtpaar Johan Baptista Vogelsank en Elizabeth Daams beschikte eind zestiende eeuw al over de meest prachtige en kostbare kledingstukken. 'Een laeckensche vlieger (jurk) mit een fluwele lijste (boord) ende mit laeckensche mouwen overdweers geboort mit fluweel ende mit fluweel opslagen; een laeckense manscappoot (mantel) mit bont gevoert mit mouwen overdweers ende rontsom mit sijde coorden geboort ende mit stricken op de coppellen; een paers satijnen wambas mit wit fustejn gevoert mit cleijn pickeersel (borduurset); een vrouwenvlieger van ras mit mouwen overdweers ende rontsom geboort mit een fluwelen lijst ende gevoert voor

⁸⁸ SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 4: litt. 13.

⁸⁹ Vergelijk: Wijsenbeek-Olthuis, *Delft*, 146.

⁹⁰ SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 251: litt. 11. De klerenkoopsters waren: Pauweleij(n)tje Lambrechts, weduwe Lanceloot van Hulsel en Neeltje Joosdr., huisvrouw van Andri(e)s Cornelissen. Opnieuw gelden de archieven van de weeskamer op dit terrein als een belangrijke bron voor nader onderzoek; zie ook: Montias, *Art at Auction*, 43-45.

⁹¹ Deceulaer, *Pluriforme patronen*; Panhuyzen, *Maatwerk*.

⁹² Dit geldt voor mr. Sebrecht Sgraeuwen en Jacob van Vechelen (inclusief lijwaad).

⁹³ SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 253: litt. 9.

⁹⁴ Zie de boedels van Anna de Maubus en Peeter Paridaens.

met lupers bont ende achter mit baeij gevoert'.⁹⁵ Dit waren met recht luxe goederen, op bestelling gemaakt en tegen ongetwijfeld grote kosten. Dergelijke kleren weerspiegelen dan ook een hoog representatief gehalte: Johan Vogelsank was griffier van de domeinraad geweest onder Willem van Oranje en later nog enige tijd schout van Terheijden. Met name onder de bestuurlijke elite (de drossaards, de rentmeesters, de raadsheren) en onder de militairen werd veel meer geld besteed aan kleding dan onder de stedelijke elite: zij volgden de mode op de voet. Marie van Mierop, de vrouw van ritmeester Beringen, bezat voor circa duizend gulden aan kleren, met als topstuk een damasten tabberd gevoerd met felp (bont) van ruim tweehonderd gulden. Uiterlijk vertoon was in deze sociale kringen duidelijk veel belangrijker.

Echt luxe kledij was onder de Bredase regenten niet de regel. Evenals hun collega's elders, gingen zij en andere hooggeplaatsten vooral sober gekleed. Deze persoonlijke eenvoud was een uiting van hun burgerlijkheid. Zij hielden vast aan een standaardrepertoire van kleren, gemaakt van de wat duurere stoffen met hier en daar wat extra's als bontvoering - hoewel de winters vaak streng genoeg waren om dit nauwelijks als een luxe te hoeven bestempelen. Zo had burgemeester Piggen een zwart satijnen wambuis, een zwarte wollen laken mantel met zes koorden en een wollen grauwe mantel met strikken. Geld uitgeven aan kleding hing dus in belangrijke mate af van de staat die men voerde. Apart waren verder Piggens' rode onderbroek met rode hemdrok (gevoerd met bont) en witgebloemde slaapmuts; enige frivoliteit lijkt hij daarmee voor de slaapkamer te hebben bewaard.⁹⁶ Wat betreft de gebrekkige hygiëne van die tijd valt tegelijk op dat dezelfde Piggen over slechts vier onderbroeken beschikte en zijn collega-burgemeester mr. Sebrecht Sgraeuwen maar over twee! Van schepen Cornelis Vredevorst van Dalem is bekend dat hij nog honderddertig gulden schuldig was aan lakenkoper Pieter van den Broeck, daar waar hij bij de meeste van zijn krediteuren hoogstens voor enige tientallen guldens in het krijt stond.⁹⁷ Kleren maakten dus evenzeer de man als de vrouw.

Kleding was bovendien in toenemende mate aan mode onderhevig. Het kosmopolitische Den Haag, de zetel van hof en landsbestuur, vertegenwoordigde een wereld van elegantie waarin de Franse mode werd gevolgd. Regenten en kooplui droegen een tweederangs-vorm hiervan, een soberder afgeleide qua vormen, strakkere lijnen en donkere, vooral zwarte, bruine en grijze stoffen.⁹⁸ Zijden stoffen als fluweel en damast waren echter gemeengoed.⁹⁹ Het zwart van de regentenkostuums was minder een afspiegeling van hun calvinistische inslag alswel hun oriëntatie op het hof. Zwart was vaak de officiële dracht, daar waar kleur een meer informeel karakter droeg van *déshabillé*. Kleur was voor de jongeren of voor het ongedwongen samenzijn in huiselijke kring. Volwassenen kleeften zich echter bescheiden, in donkere kleuren en zonder veel gebruik van kanten of borduurwerk, dit in tegenstelling tot het linnengoed dat vaak uitzonderlijk fraai was.¹⁰⁰

De ontwikkeling van de mode valt goed te herleiden aan een enkel kledingstuk als de *tabbaard* of *tabbert*. Deze overrok was in de zestiende eeuw het belangrijkste kledingstuk voor buiten geworden, vergelijkbaar met een (over)jas. In de tweede helft van de zeventiende eeuw werd zij vervangen door de Spaanse rok, die korter

⁹⁵ SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 250 litt. 51.

⁹⁶ SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 253: litt. 3.

⁹⁷ SAB, Archief Weeskamer, inv.nr. 820.

⁹⁸ Groeneweg, 'Regenten in het zwart', 199-200.

⁹⁹ Ibidem, 218.

¹⁰⁰ Ibid., 219.

en stijver was. De tabbaard werd voortaan het favoriete kledingstuk voor binnenshuis, een soort kamerjas waar (oudere) mannen zich (door de bonten voering) comfortabel in voelden; geregeld is ook sprake van de *nacht tabbaard*. De *tabbert* kreeg echter in toenemende mate ook een officiële functie, met name onder autoriteiten. Advocaten, academici en magistraten straalden door middel van deze serene dracht gezag en respect uit, als ware het een toga. Deze identificatie met autoriteit was inmiddels zelfs zover doorgedrongen dat schepenen, ook te Breda, het vaak jaarlijks uitbetaald kregen in stof (het *tabbert-laken*) of de monetaire waarde hiervan, om zich er zelf een te laten aanmeten.¹⁰¹ De middeleeuwse, algemene origine van dit kledingstuk werd zo omgebogen in een statusobject met *gravitas*, *dignitas* en *studio*.¹⁰²

In de tweede helft van de zeventiende eeuw werd dit onderscheid tussen officiële dracht voor buiten en meer op comfort gerichte kleding voor binnen nog versterkt doordat de *Japone rock* het huisbeeld ging bepalen. Dit kledingstuk was gebaseerd op de kimono en, in tegenstelling tot het dominante zwart, juist van uiterst veelkleurige zijden stoffen. Schepen Jacob Wachmans had er bijvoorbeeld een.¹⁰³ Bij Wachmans treedt eind zeventiende eeuw dan ook steeds meer de scheiding tussen privé en openbaar naar voren, zoals tevens blijkt uit het bezit van een blonde pruik. Zelfs het eigen haar was, voor de elite althans, niet langer goed genoeg meer voor vertoning op straat.

Had men al vele kledingstukken in huis, dit werd vaak nog overtroffen door het aantal linnengoed. Dit valt nader onder te verdelen in beddengoed (slaaplakens en kussenslopen) en huishoudelijk linnen (tafellakens, servetten, handdoeken). Verder hingen er voor de ramen meestal ook wel gordijnen. Slaaplakens waren soms multifunctioneel: bij het overlijden van weesvader Anthonis de Chimon in 1618 werden er onder zijn bezittingen in het weeshuis vijf aangetroffen, waarvan er een tot doodskleed werd vermaakt.¹⁰⁴ Bij het linnengoed van rentmeester Van der Kaay in 1692 werd apart ‘aultaergewaet’ onderscheiden voor gebruik in zijn huiskapel.¹⁰⁵ Verder waren er ook nog aparte schouwkweden, vaak in een bepaalde kleur die het interieur domineerde en bewerkt. In het bijzonder de tafellakens en servetten, indien van damast, waren waardevol. Servetten gingen per dozijn waardoor aantallen opnieuw snel stijgen. Ook hier waren weer meerdere mogelijkheden qua versiering, zoals blijkt uit de servetten met ‘rooswerck, gesaeijde roosken, lavendelbloem, schaeckwerck en roosencranswerck’ in een geval.

Een en ander werd vaak apart opgeborgen maar aanvankelijk zelden in een linnenkast: het meeste zat in eenvoudiger, met ijzer beslagen koffers zoals bij Vogelsanck en De Loecker.¹⁰⁶ Joachim Gillis was in 1617 een van de eerste met een grote kleerkast op zijn slaapkamer; een tweede exemplaar voor lijwaad vinden we in 1620. Later werden kasten gebruikelijker, maar de indruk is dat hier vaak meerdere spullen tegelijk in werden opgeborgen en niet alleen het linnen. De aparte als ‘garderobbe’ ingerichte ruimte, met onder andere ‘eenen staenden capstock driehoogh om mantels aen te hangen’ en verder diverse degens en sporen plus een koffer met

¹⁰¹ Winkel, ‘Eene der deftigsten dragten’, 151.

¹⁰² Ibidem, 161.

¹⁰³ SAB, boedeladministratie schepenbank, inv.nr. 4: nr. 3.

¹⁰⁴ SAB, boedeladministratie schepenbank 252 litt. 43.

¹⁰⁵ SAB, ONA inv.nr. 302, akte 31: ‘drije alpen met drije crucken (?) ende twee gordels; drije corporaels; vier kelckdoecxkens; vier handdoecxkens; twee vierkante doecxkens met een kantien totten altaer dienstigh; acht backdoecxkens; drije dweijliers met kant’.

¹⁰⁶ Vergelijk: Dibbits, ‘Between society and family values’.

geld gevuld met bijna fl. 2.500.-, van kwartiermeester-generaal der cavalerie Crock uit 1658, toont opnieuw het grote belang van kleren voor militairen.

Inrichting

Wanddecoratie

De oudste vorm van decoratie op muren betreft wandschilderingen. Er zijn aanwijzingen dat ook te Breda dergelijke wanddecoratie al vroeg onder de stedelijke elite voor kwam. Halverwege de zestiende eeuw liet de katholieke edelman jonker van Warenborch, hofmeester van Willem van Oranje, zichzelf als schenker afbeelden op een muur in zijn huis in de Visserstraat. Het onderwerp van de schildering was een aanbidding van Maria met kind.¹⁰⁷ Bij de rijken werd in het interieur de meeste waarde gehecht aan zilver, sieraden, bedbehangsels en wandtapijten, dit in navolging van de adel.¹⁰⁸ Voor wandtapijten gold misschien nog wel meer de representatieve waarde die mede tot uiting kon worden gebracht in de onderwerpskeuze. De heren van Breda gaven in dat opzicht op het kasteel en in de overige bezittingen van de Oranjes het goede voorbeeld met hele series, waaronder de befaamde Nassau-genealogie.¹⁰⁹ Hun heerschappij werd aan de hand van deze statussymbolen nader tot uiting gebracht. De stad had eind zestiende eeuw zelfs een bescheiden industrie op dit terrein gekend.¹¹⁰ Enkele jaren na de verovering van 1590 schreef Maurits persoonlijk aan de stad ten faveure van de tapijtwerker Carel de Tavernier, die zich met zijn gezin en weefgetouw in Breda wilde gaan vestigen.¹¹¹ Door hem goed te ontvangen, hoopte hij meer van dergelijke ambachtslieden te lokken. De meesterknecht Tavernier vestigde zich inderdaad in de stad al werkte hij voor iemand anders: Simay.¹¹²

Wandtapijten of gobelins brachten, behalve status, tevens enig comfort omdat ze vochtigheid en koude tegenhielden. Eén schepen te Breda, Joachim Gillis, had in zijn huis op de te verwachten lokatie - in het voorhuis aan de straat ('int saleth') - vijf 'hangende' tapijten, tezamen met nog acht portretten van vrienden.¹¹³ De tapijten waren in zijn geval mogelijk eerder een teken van culturele verworvenheid dan rijkdom. Ze vormden waarschijnlijk een overblijfsel van zijn zuidnederlandse oorsprong, als zoon van de Antwerpse stadssecretaris Jan Gillis. Dergelijke tapijten kwamen ook meestal uit het zuiden en het Antwerpse patriciaat was door zijn rijkdom vele malen ostentatiever dan de Bredase elite.¹¹⁴ Veel van hun luxe leefpatronen zouden, als gevolg van hun vlucht naar het noorden, later in de zeventiende eeuw in Holland overigens worden overgenomen.

Wat wandtapijten voor de adel betekende, waren goudleren behangsels voor rijke burgers: een uitgesproken symbool van welvaart en aanzien.¹¹⁵ Wederom had slechts één schepen in de vroege zeventiende eeuw, rentmeester Johan van den

¹⁰⁷ Hupperetz, *Het geheugen van een straat*, 87-88.

¹⁰⁸ Wijsenbeek, *Monumenten van macht*, 82-83.

¹⁰⁹ Fock, 'Nieuws over de tapijten' en ibidem, 'Teruggevonden ontwerpen'.

¹¹⁰ Ysselsteyn, *Geschiedenis der tapijtweverijen*, I, 114; 116.

¹¹¹ SAB, OSA inv.nr. 217: brieven stadsbestuur 1592/1595, litt. 74: d.d. 09-10-1593. De 'tapissier' werd dat jaar eveneens door de magistraat getrakteerd, zie: SAB, OSA inv.nr. 543: stadsrekening 1593, f. 295v.

¹¹² Ysselsteyn, *Geschiedenis der tapijtweverijen*, I, 114 waar sprake is van vestiging omstreeks 1595.

¹¹³ SAB, schepensbank boedeladministratie inv.nr. 251: litt. 29.

¹¹⁴ Zie verder Timmermans, *Patronen van patronage*.

¹¹⁵ Fock red., *Het Nederlandse interieur*, 36 e.v.

Corput, twee vertrekken in zijn huis in de Caterstraat hiermee behangen: 'tsaleth achter opten hoff' en 'de groote sale aende straete'.¹¹⁶ Het aardige is dat bij hem, aan de hand van de behangsels, tevens een ontwikkeling in het representatieve gebruik van het huis zelf valt te ontwaren. De kamer voor aan de straat had oorspronkelijk als ontvangstruimte gediend: het goudleer wordt hier als 'out' omschreven en bovendien was de ruimte er slechts gedeeltelijk mee behangen. Op enig moment moet Van den Corput besloten hebben zijn ontvangstruimte naar achteren te verplaatsen, mogelijk vanwege het uitzicht op de tuin (en de Valkenberg). In het nieuwe vertrek was het goudleer 'rontsomme' en hingen er tevens vierentwintig portretten van hertogen, graven en 'andere anticquiteijten' (mogelijk de keizers van Rome, een in Breda vaker terugkerend ensemble).

Boven de schouw hingen nog twee portretten 'met twee hartshooffden' (mogelijk het familiewapen of een wapenschild?). In het vertrek stond verder een vergulde spiegel in een 'casken' (een soort dressoir?), een klein buffet en een grote tafel die men uit kon trekken, waarop een 'carpette tafelkleed' lag. Rondom de tafel stonden zes kleine spaanse leren stoelen voor vrouwen, twaalf voor mannen en een speciale grote (ongetwijfeld voor de heer des huizes). Het oude vertrek mocht dan wel als principale ontvangstruimte hebben afgedaan, er stonden nog altijd fraaie spullen. Nu was het waarschijnlijk alleen nog als slaapkamer in gebruik. Dit kunnen we in de eerste plaats afleiden uit 'een ledicant mette pavilion rontsomme onder ende boven met groen carseij hebbende deselve pavilion verghulde knobben'. Dit was zeker geen doorsnee bed maar een soort beddekoets. Op de schouw lag een groen satijnen kleed met groene en gele franje van zijde; het buffet was ingelegd met notenhout waarin personen waren afgebeeld. De diverse stoelen, waaronder een Spaanse zetel, waren al evenzeer groen gestoffeerd en bovendien lag er nog een dozijn groene zitkussens.

Evenals bij anderen krijgen we bij Van den Corput duidelijk de indruk dat het interieur zorgvuldig op elkaar was afgestemd. Tot de tweede helft van de zeventiende eeuw was de kleur groen duidelijk in de mode, daarna meer fellere kleuren als geel of purper. Hoewel we over de wandbekleding maar sporadisch zijn ingelicht, is het aan de hand van stoelen in dezelfde kleur als de beddehangsels toch duidelijk dat men een harmonieus geheel nastreefde. Zelfs op het kasteel was de kleur groen (al dan niet met wit) allesoverheersend, blijktens de boedelinventaris uit 1618. 'Groen behangsel' keert rond 1630 ook terug 'int voorcamerken' in het huis van schepen en lakenkoper Pieter van den Broeck in de Waterpoortstraat. Gezien de prijs van zesentwintig gulden ('mette spreijde tot het bedde') die het na zijn dood opbracht, hebben we hier waarschijnlijk niet van doen met goudleer; wel valt weer de kleurcoördinatie op.¹¹⁷

Goudleer was dus een betrekkelijke zeldzaamheid in Breda en slechts enkele andere voorbeelden zijn later voor de zeventiende eeuw gevonden. Het hofhuis van de kwartiermeester-generaal van de cavalerie Anthonis Crock, op de hoek van de Veemarkt en achter uitkomend op de Molenstraat, voldoet halverwege de zeventiende eeuw aan het luxe leefpatroon van militaire officieren.¹¹⁸ Een slaapkamer was 'alomme' behangen met rood goudleer plus bijpassend tafelkleed. Het 'groot-saleth' was 'behangen met ses stucken tapijten ende noch drie stucken van tselve tapijt onder ijeder cosijn ofte gelaesen'. Alle ruimtes op de begane grond in dit huis

¹¹⁶ SAB, schepenbank boedeladministratie inv.nr. 253: litt. 9.

¹¹⁷ SAB, Weeskamer inv.nr. 675.

¹¹⁸ SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 255: litt. 8.

worden gekenmerkt door een hoog representatief gehalte; maar dit werd nog overtroffen door het 'voorsalet genaemt het blaeuwsalet', dat behangen was met blauw goudleer. Ook gouverneur Frederik Hendrik van Nassau-Zuylenstein had in zijn huis de grote zaal behangen met goudleer: de waarde ervan werd geschat op honderdvijftig gulden.¹¹⁹ Goudleer was daarmee nog geen volwaardig alternatief voor de duurdere tapijten. De acht stukken tapijten in de bovenste meubelkamer bedroegen gezamenlijk duizend gulden; zes in de beneden meubelkamer tweehonderd gulden en nog eens vijf voor honderdvijftig gulden.

Tegen het derde kwart van de zeventiende eeuw waren inmiddels ook goedkopere alternatieven beschikbaar voor beide: in de voorzaal en gang hing bij de gouverneur thuis 'swarten baeij', dat op tachtig gulden werd geschat. De gouverneur had bovendien nog het een en ander in kisten opgeslagen, waaronder twaalf stukken tapijt 'van bosschasje' à fl. 1.600.-, en een behangsel van goudleer voor een kamer à fl. 250.-. Het traktement van officieren in het Staatse leger bedroeg daarentegen vele malen dat van een schepen; zij konden zich dit probleemloos veroorloven. Stadhouder Cornelis Damisse liet zich eind zeventiende eeuw in zijn huis een kamer ermee aanmeten in ruil voor een aannemerscontract. Een van de weinige anderen die van goudleer kon genieten, was Anna de Maubus. De slaapkamer op het kasteel waar de kasteleine sliep was halverwege de zeventiende eeuw eveneens met goudleer behangen.¹²⁰ Haar privé-vertrekken lagen achterwaarts ten noorden van de grote zaal.¹²¹

Meubilair

Ledikanten (bedden) bleken stevast de duurste meubelstukken in huis.¹²² De waarde van ledikanten hing af van de mate waarin ze waren behangen met stoffen. Veel van de bedden bestonden dan ook uit zogeheten 'koetsen', dat wil zeggen een houten ombouw. De apart aangeduide slaapkamer komt pas in de tweede helft van de zeventiende eeuw voor. Tot die tijd kon in vrijwel alle kamers verspreid door het hele huis inclusief de keuken eigenlijk wel een ledikant staan, behalve in het salet of het comptoir. Wat bij het overige meubilair vooral opvalt is hun geringe aantal, mede gereflecteerd in de waarde ervan. Kasten komen pas überhaupt in de loop van de zeventiende eeuw met enige regelmaat voor. Tafels waren over het algemeen vooral praktisch van aard want bijna altijd 'uyttreckend', met een grote set stoelen (standaard twaalf stuks) erbij.

De meeste ruimten moeten bij gebrek aan meubels relatief leeg zijn geweest. Vaak werd een ruimte gedomineerd door één enkel meubelstuk - een ledikant of een tafel, waaromheen dan wat accessoires stonden. Talrijk waren daarentegen de spiegels: in de meeste vertrekken hing er meestal wel een. Deze voorwerpen waren ook vrij waardevast: tien tot twintig gulden per stuk. De aantallen duiden er toch op dat bewust werd geprobeerd om met het gebruik van spiegels doorkijkjes binnenshuis te creëren en of ruimtes op te vullen. Spaanse stoelen domineerden net als elders tot ver in de zeventiende eeuw in Breda; dit had verder niets te maken met de achtergrond van de stad.¹²³ Deze stoelen waren degelijk (recht) en comfortabel (vaak

¹¹⁹ SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 3: litt. 19.

¹²⁰ SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 3: litt. 2.

¹²¹ *Manuscript Broekhuysen*, hoofdstuk 13bis.

¹²² Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 90.

¹²³ Loughman en Montias, *Public and Private Spaces*, 11; 19-20.

met leer bekleed) tegelijk, die hoger op hun poten stonden dan de normale stoelen.¹²⁴ Zogeheten Pruisische stoelen (met rood leer) komen vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw af en toe voor. Naast de seriematige stoelen voor de gasten hadden de heer en vrouw des huizes vaak hun eigen, meer comfortabele leun- of zitstoel.

Materiaalsoort van de meeste grote meubelstukken was standaard eikenhout. Slechts af en toe komen we duurdere materialen tegen als ebben- of notenhout, zoals bij Joachim Gillis, of nog exotischer soorten. Voor spiegellijsten of kleine tafeltjes (met inlegwerk) koos men wel vaak iets mooier en duurder hout. Christiaan Huygens jr, die in 1648 enige tijd in de stad als leerling van de Illustre School verbleef, had zo zijn eigen problemen op dit terrein:

Gisteren is mij den uwen [brief] met het cabinet behandicht, daer al vrij wat ont-ramponeert [stuk] is: en 't erchsten is, dat men de laeyen [laden] soo quaelijck kan opentrecken. Ick sende hier neffens het mijne, dat vrij wat beter is.¹²⁵

De ruimteverdeling in zijn totaliteit, dat wil zeggen het gebruik van de diverse vertrekken binnenshuis, was in de zeventiende eeuw aan verandering onderhevig. De ruimtes werden representatiever van aard met allereerst een scheiding tussen wonen en slapen: de inrichting van de 'salette' in het zuiden des lands als ontvangstkamer was hier in wezen al een uiting van. Vertrekken kregen in navolging van hun functie ook steeds vaker een aparte naamsaanduiding. Dat gold oorspronkelijk tevens hun decoratieschema: kamers werden, al naar gelang de dominant aanwezige kleur, aangeduid als groen, rood of blauw. Hoewel dit proces in de loop van de zeventiende eeuw geleidelijk verliep, zien we in Breda bijvoorbeeld al vroeg steeds vaker de aparte slaapkamer opduiken - vroeger dan tot nu toe van elders bekend is.¹²⁶ Bij Jan de Loecker in 1598 wordt al expliciet gezegd dat de betreffende benedenkamer in gebruik was als (exclusieve) slaapkamer. Het zuiden liep qua differentiatie in de functies van de afzonderlijke vertrekken mogelijk voor op het noorden, meer specifiek Holland.¹²⁷ Nader onderzoek in meer boedels te Breda en elders in Brabant zou op dit en andere in dit hoofdstuk behandelde terreinen overigens pas meer algemene uitspraken rechtvaardigen, maar ook voor de overige vertrekken lijkt men al vroeg erg nauwkeurig te zijn geweest in de aanduiding.

Vervolgens werd aan de diverse vertrekken een specifieke gebruiksfunctie toegekend, wat blijkt uit de toenemende benoeming van kamers in de loop van de zeventiende eeuw. De diverse groepen in huis – ouders, de kinderen en het personeel – kregen voor het eerst de beschikking over een eigen kamer, met de mogelijkheid tot een inrichting naar eigen smaak. Dit laatste gold dan vooral de heer en vrouw des huizes. Mogelijk uniek was de kinderkamer in 1667 (elders in de inventaris is tevens nog sprake van een 'meijsjenscamer' voor het vrouwelijk dienstpersoneel) in huize De Raedt, met de volgende spullen: drie bedden, een rolkoets met twee oude koffers met kleren, twee wiegen, een bakermat, een 'viermant' en, alsof er geen twijfel mogelijk was, 'een luijercorf'. Op de kamer stond verder ook een kast met kinderkleren.

¹²⁴ Hupperetz, *Het geheugen van een straat*, 139.

¹²⁵ UvA, Collectie Handschriften: inv.nr. 27 At 1: Christiaan Huygens aan broer Constantijn d.d. 10-03-1648.

¹²⁶ Bijvoorbeeld de boedel van mr. Joachim Gillis in 1617. Vergelijk: Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 94 en Loughman en Montias, *Public and Private Spaces*, 26.

¹²⁷ Vergelijk: Van der Veen, 'Eenvoudig en stil', 138 dat deze ontwikkeling voor het eerst valt waar te nemen in de rijkere huishoudens in Hollandse steden vanaf het midden van de zeventiende eeuw. Zie tevens: Fock, red., *Het Nederlandse interieur*, 21-27; 84-89.

Elders in huize De Raedt vinden we tevens nog een kraamstoel en een kinderwieg; in deze ruimte stonden tevens twee bedden. Mogelijk dat Catharina in deze aparte ruimte was bevallen, getuige ook het 'kerckstoeltien': wellicht dat dit comfortabeler zat voor een zwangere vrouw of dat het alleen bedoeld was voor spirituele bijstand. Zij was hier namelijk niet wars van. Buiten de boedel liet zij enkele juwelen, met een totaalwaarde van nog geen tien gulden, maar met bijzondere symbolische waarde: 'eenen agaten paternoster met een medalie daeraen, noch eenen paternoster met een medalie van peauter, eenen penninck daerop staet innosentius den thienden paus van roomen'. De geringe monetaire waarde stond hoe dan ook in geen verhouding tot de emotionele waarde van de stille getuigenissen van deze vrome katholieke vrouw! Ook bij Dionys Piggen is vroeg in de zeventiende eeuw een kraamstoel in huis aanwezig.

Dergelijke voorwerpen werden na verloop van tijd nogal eens naar zolder verbanen. Bij rentmeester Van der Kaay stonden daar onder andere een houten 'kinderkackstoel' en een kinderwieg. Hier zien we tevens het verstorend effect van een boedel als momentopname: vaak aan het einde van iemands leven, als er diverse fases in het gebruik van een huis hadden plaatsgevonden. Ook bij hem treffen we eind zeventiende eeuw trouwens een 'meijsenscamer' aan bestemd voor het vrouwelijk personeel. Een aparte kamer voor de knecht komt trouwens ook herhaaldelijk voor in de inboedels. De boedel van deze rentmeester uit 1692 is echter vooral bijzonder om iets heel anders. Zeer uitzonderlijk was het privé-altaar op de eerste verdieping in zijn huis: de middelste kamer aldaar wordt zonder omwegen als kapel omschreven.¹²⁸ De huiskapel van rentmeester Van der Kaay was als volgt ingericht: een altaar met altaarstuk en 'antepenie'; een knielbank met een preekstoeltje en twee zitkussens; een kapstok met 'een quade gardijn' en vijf smalle matten op de vloer. De rentmeesters, weten we inmiddels, waren vaak katholiek; daarnaast was er op het eind van de zeventiende eeuw duidelijk sprake van een katholieke wederopstanding in de stad. Hoe uniek dergelijke huisaltaren waren, valt zonder nader onderzoek in meerdere boedels opnieuw niet te zeggen.

Een ander terrein waar binnen het interieur vaak grote aandacht werd besteed was de schoorsteen.¹²⁹ De schouw zelf kon vaak al erg fraai bewerkt zijn, zoals het marmeren exemplaar van Johan van Aerssen. Daarnaast werd er altijd een mooi kleed overheen gedrapeerd waarop vervolgens spulletjes konden worden uitgesteld. In 1619 vinden we bijvoorbeeld al 'een schouw gestoffeerd met porselein'. Of hier ook daadwerkelijk porselein opstond, is onduidelijk: mogelijk ging het eerder om het marmeren van de schoorsteenmantel. In het betreffende huis stonden echter onder andere tevens nog 'een casse gestoffeert met porchelij' en een 'glaasbert gestoffeerd met porselein'.¹³⁰ De conclusie dat we hier met echt porselein te maken hebben lijkt daarmee alsnog gerechtvaardigd; het feit dat de peroon in kwestie niet uit Breda kwam, maakt dit tevens aannemelijker. Verder hing boven de schouw meestal het grootste schilderij in huis, dit om de aandacht te trekken.

¹²⁸ SAB, ONA inv.nr. 302, akte 32.

¹²⁹ Fock red., *Het Nederlandse interieur*, 31-33.

¹³⁰ SAB, schepenbank boedeladministratie inv.nr. 253: litt. 8. De goederen behoorden toe aan Niclaes Rooclaes (tafelhouder van de bank van lening), maar stonden in het huis van de bekende koopman (eveneens geen Bredenaar) Guillaum van der Platen. Vergelijk: Fock red., *Het Nederlandse interieur*, 45.

Schilderijen

De Republiek was in de zeventiende eeuw het meest toonaangevende schildersland ter wereld, met een enorme massaproductie: geschat wordt dat er rond 1650 ongeveer 2 ½ miljoen schilderijen in Holland in omloop waren.¹³¹ Voor de hele zeventiende eeuw, inclusief de export, gaat het dus om miljoenen stuks. Meer nog dan het aantal was het vooral de toenemende specialisatie en de veelheid van genres die de kunstmarkt in de Republiek zo bijzonder maakte. Schilderijen vervulden tevens een hoofdrol bij de aankleding van het interieur. Wat komen we hiervan zoal in Breda tegen?

Wat in de eerste plaats opvalt onder het schilderijenbezit is de grote voorkeur voor portretten. Voor wie een boedelinventaris bewaard is gebleven, had iedereen wel afbeeldingen van het eigen gezin (pendanten van man en vrouw plus de kinderen) en overige familieleden in huis. Daarnaast werden tevens de 'vrienden' met enige regelmaat afgebeeld.¹³² Portretten gaven het meest zichtbaar de maatschappelijke positie van het eigen geslacht en de familiecontinuïteit weer en werden dan ook door regenten kennelijk het meest gewaardeerd.¹³³ Zo gaven zij vorm aan hun patricische status. Overigens komt bij herhaling ook het wapen van de familie voor bij wijze van wanddecoratie; dit was zeker geen exclusief adellijk privilege.¹³⁴ Regenten waren juist bezeten van genealogie om hun voornaamheid aan te tonen.¹³⁵ Uit de boedel van burgmeester Piggen blijkt dat tussen zijn papieren een contract werd gevonden met de Antwerpse schilder Aernout de Bruijn.¹³⁶ Tegelijk met deze vaststelling, moet helaas worden geconstateerd dat vrijwel geen van deze portretten bewaard is gebleven of anders nog op nadere identificatie wachten.

Hier wrekt zich wederom het gebrek aan continuïteit onder het Bredase patriciaat. Portretten werden vaak buiten de boedel gehouden als familie-erfstukken. Dit verklaart mogelijk tevens waarom de belangrijkste overgebleven portretten lange tijd verkeerd zijn geïdentificeerd. Het betreft hier in de eerste plaats de twee portretten op het stadhuis, waarvan lange tijd is gedacht dat het de turfschippers Van Bergen waren. Hun martiale uitrusting leek een geïdealiseerde heldenstatus te rechtvaardigen. Ook de (oorlogs)schepen op de achtergrond gaven hier aanleiding toe. Breda heeft daarentegen een echte zeeheld gekend in de persoon van Johan Snellen en tegenwoordig worden hij en een jongere overleden broer als de zitters beschouwd. Niet toevallig betreft ook een ander geïdentificeerd portret een familielid - in dit geval broer Paulus Snellen - wiens portret overigens is herleid via het pendant van zijn vrouw Agneta van Schagen.¹³⁷ Met portretten gaf men duidelijk dynastieke pretenties weer en de Snellens behoorden tot het handvol echt belangrijke regentenfamilies in Breda. Van die andere familie, Bernagie, is slechts een vermelding uit de achttiende eeuw van Weyerman overgeleverd van een portret van de 'gebroeders' Bernagie.¹³⁸ De geringe naamsbekendheid van de Bredase regenten werkt in dat opzicht extra in hun nadeel en overlevering via zijtakken maakt de tra-

¹³¹ Van der Woude, 'The Volume and Value of Paintings'. Vergelijk: Montias, 'Estimates of the number of Dutch master-painters'.

¹³² Laarmann, *Families in beeld*.

¹³³ Loughmann en Montias, *Public and Private Spaces*, 42-46.

¹³⁴ Vergelijk Wijsenbeek-Olthuis, 'Noblesse oblige', 119.

¹³⁵ De Neve, 'Regenten, aristocratisering en genealogie'.

¹³⁶ SAB, boedeladministratie schepenbank

¹³⁷ *Tax*. (1921) 166-176.

¹³⁸ Moes, *Iconographia Batava*, I, nr. 569.

cering niet eenvoudiger. De door de Rotterdamse wethouder François van Vollenhoven in 1855 aan Museum Boymans geschonken portret van schout-bij-nacht Jan Snellen door Adriaan van der Werff, ging bij een brand in 1864 helaas verloren.¹³⁹

Onder de portretten keert ook een ander soort steeds terug: afbeeldingen in prent of schilderij van de prinsen van Oranje, wier patronage zo invloedrijk was voor vele bestuurlijke carrières in Breda. Sommigen getuigden op deze wijze in het interieur wel heel duidelijk hun aanhankelijkheid van de Oranjes en gebruikten dit zelfs als politiek statement in de vorm van een Oranje-portrettenzaal. Dr. Eduard van Nieuwenhoven was slechts drie jaar schepen geweest van Breda, tussen 1658 en 1660. Vermoedelijk is hij eind zestiende eeuw in Bergen op Zoom geboren; vast staat wel dat hij begin 1670 in Dordrecht is overleden. De 'voorsaleth' van zijn huis aldaar was behangen met portretten van de prinsen van Oranje of andere familieleden: Filips Willem, 'de oude prinses van Oranje' (Louise de Coligny?), Maurits en nog een dubbelportret van de Winterkoning en zijn vrouw.¹⁴⁰ De kamer bevatte tevens een schilderij 'sijnde de historie van een gevangen vader met de dochter'. Het betreft hier een afbeelding van Cimon en Pero. Dit was een vrij zeldzaam thema in de schilderkunst waarbij een dochter haar vader uit barmhartigheid de borst geeft. In de context van de overige schilderijen, moet dit hier worden opgevat als een getuigenis van naastenliefde.¹⁴¹ Reeds in 1603 werd bij Marcus Dyrck in de Steenbrugstraat eenzelfde combinatie gevonden: twee portretten ('berdekens oft contrefeijtsels') van de prins van Oranje en zijn vrouw 'soot schijnt' – kennelijk was men niet helemaal zeker – met zelfs twee afbeeldingen van Cimon en Pero (naast nog vele andere).¹⁴² Was een van de twee soms in het bezit geraakt van Van Nieuwenhoven, wiens familie al vanaf eind zestiende eeuw in Breda gegoed was?

Op de bovenachterkamer bij Nieuwenhoven hing verder nog een schilderij van prins Willem I die aan de muur onder andere gezelschap werd gehouden door diverse prenten (waaronder drie 'personagien' en één van een schip) en een schilderij van een koe. Bij Dyrck hing op dezelfde kamer notabene een afbeelding van de begrafenis van Willem van Oranje. Dat Van Nieuwenhove een kunstkenner was, blijkt tevens uit een eerder familiedispuut in Den Haag omtrent een schilderij voorstellende 'een naekte Venus'.¹⁴³ Ook Dyrck mag, gezien zijn grote aantal en thematiek, als een collectioneur worden bestempeld. De route die men door het huis liep aan de hand van de schilderijen stond bij sommigen dus gelijk aan een soort 'rite de passage'; bij de meesten hingen de schilderijen in huis echter vrij willekeurig door elkaar.¹⁴⁴

Wel streefde men vaak naar een bepaald effect zoals ook blijkt uit het gebruik van spiegels. De combinatie van prins Maurits met een Lucretia als enige schilderijen in de grote zaal van rentmeester en oud-schepen Johan van den Corput na zijn dood in 1620, is al even opmerkelijk. Lucretia was de deugdzame echtgenote van een Romeinse senator wier aanranding leidde tot haar zelfmoord en de stichting van de Romeinse republiek. Zij werd aldoende het toonbeeld van werklust en deugd. Werd hiermee dus de stichting van het vaderland – de Republiek der Verenigde Nederlanden – gevierd of was er mogelijk sprake van kritiek op Maurits omdat hij het

¹³⁹ Rijdt, 'Een 'nieuw' portret', 39.

¹⁴⁰ DiEP, Desolate boedels, ORA inv.nr. 1450, d.d. 13-03-1670.

¹⁴¹ Loughman & Montias, *Public and Private Spaces*, 47. Zie ook: Janssen, *Meesters van het Zuiden*, 44-45. Het thema staat ook wel bekend als de *Caritas Romana*.

¹⁴² SAB, boedeladministratie schepensbank inv.nr. 251: litt. 56.

¹⁴³ GAH, Notarieel inv.nr. 265, f. 75 d.d. 03-04-1658.

¹⁴⁴ Loughman & Montias, *Public and Private Spaces*, 105-131.

land recent in een godsdienstoorlog had gestort en de raadpensionaris had laten executeren?

Het creëren van een dergelijke privé ‘Oranje-zaal’ gaf in ieder geval een duidelijke plaatsbepaling aan de eigenaar. De griffier van de domeinraad, Laurens Buysero, beschikte in zijn huis in Den Haag over iets soortgelijks maar dan nog veel overdadiger. Dit idee valt daarnaast in Breda al veel eerder te traceren en wel bij drossaard Bernuy. Reeds eind zestiende, begin zeventiende eeuw beschikte hij over een hele reeks Oranje-portretten in zijn huis. Het begon met ‘seven schilderijens met de penne getrocken, ende vier oft vijf andere op papier geschreven’; deze pentekeningen waren volgens eigen opgave van de drost veel waard. Vervolgens kwam een ‘schilderije vande grave Willem van Nassau, bij den mennist gedaen’, tezamen met een portret van hemzelf, zijn zoon en dochter, drie vrouwen en nog een jongeman. Wat volgde, was nog vele malen spectaculairder qua visuele representatie:

Inden eersten in het stoofken negenthien schilderijen vande edeluijden vande h. l. m. den prince van Oraengien;
opte slaepcamer drientwintich schilderijen vande ouders, voorouders ende vrienden des voorsz. heere drossaert geset in swarte eijcke lijsten, vuytgesondert een cleijn schilderijken;
int zalet tweendertich schilderijen waervan de 29 gestelt sijn in vergulde lijsten, wesende dese vanden prince van oraengien h. l. m. met sijn vier vrouwen ende voorts sijne gen: kinderen ende geslaechte, ende het ander prince Mauritz, graef Henrick ende jouffrouwe Franchoise van Egmont;
opte poortcamer drie schilderijen namentlijk vanden drossaert mevrouwe de drossaerdinne ende een jouffrouwe;
boven de slaepcamer thien schilderijen zonder lijsten van doffeciers van eenige dorpen des lants van Breda.¹⁴⁵

In totaal 87 portretten met een grote nadruk op de Oranje-Nassaues, gevolgd door eigen familieleden en overige bekenden. Nu was Bernuy weliswaar uitzonderlijk vanwege zijn eerdere carrière als hoveling – zo had hij tevens nog een zilveren kleed met daarop de geborduurde wapens van Willem van Oranje en Charlotte de Bourbon – maar ook weer niet uniek. Dat de drost bijvoorbeeld zijn ondergeschikten (de schouten) in deze privé-sfeer betrok, is niet zo opvallend. Hoge functionarissen van het land bij leger of vloot hadden eenzelfde neiging zich thuis door middel van portretten te omringen door hun officieren en kapiteins.

Alle schilderijen behoorden tot een kleine partij bezittingen die na zijn dood onverkocht bleven omdat zij als erfgoederen waren aangemerkt. De indruk bestaat dat een deel ervan uiteindelijk in Breda is achtergebleven. De hoge militair Crock bezat een kleine vijftig jaar later een set van ‘twintich portretten ofte schilderijen van thuijs ofte geslachte van Nassau’ die op zijn slaapkamer hingen.¹⁴⁶ In de kleine voorzaal aan de straatkant hingen nog eens 26 prenten ‘van thuijs van Nassau ende andere met rollekens’. Aan het eind van de achttiende eeuw zou de stad uit de nalatenschap van oud-schepen dr. Pieter Snellen een serie van 31 Nassau-portretten overnemen, die tot op de dag van vandaag de wanden van het stadhuis sieren.¹⁴⁷ Het zou interessant zijn om, aan de hand van datering, te weten te komen of er een eventuele overlap bestaat tussen de diverse series. Een enkele keer komen nog an-

¹⁴⁵ SAB, Archief Weeskamer, inv.nr. 575.

¹⁴⁶ SAB, schepenbank boedeladministratie inv.nr. 255: litt. 8.

¹⁴⁷ Emmius, *Willem Lodewijk*, 42.

dere belangrijke eigentijdse historische figuren voor als voorwerp van adoratie, waarschijnlijk vanwege een persoonlijke connectie, zoals de koningin van Zweden (Christina) of de keurvorst van Brandenburg en zijn gemalin.

Voor het overige hing de gebruikelijke mix van genre-scenes, trompe l'oeuils, 'bataillens', fruit of bloemstillevens, landschappen of 'seetjes' aan de wand verspreid door het hele huis en zonder ogenschijnlijk decoratieschema. Zoals in de inleiding op dit hoofdstuk is opgemerkt is hier afgezien van een nadere telling vanwege het geringe representatieve gehalte. Schilders worden maar zelden bij naam genoemd: een van de weinige keren betreft het de twee landschappen van 'ruijs'[daal]. Geografische voorstellingen worden slechts twee maal nader geïdentificeerd: een strandgezicht van Zandvoort en enige ondergelopen 'landen' bij Dordrecht. Het strandgezicht was een nieuw genre in de zeventiende eeuw en Zandvoort speciaal herkenbaar vanwege de grote stenen vuurbaak.¹⁴⁸ Ook de duiding van materiaal of onderwerp is soms ambivalent. Een enkele keer is sprake van een grisaille of van koper als ondergrond.

Slechts de religieuze taferelen worden vaak exacter omschreven. Daarvan bezat iedereen er meestal wel enkele. Ook hierin was weer een hoop variatie mogelijk: de onthoofding van Johannes de Doper, de boodschap aan Maria, de geboorte van Christus, 'onsen salichmaker', het laatste avondmaal, het kruisdragen, de Drievuldigheid, of de Ark van Noach – een van de meer geliefde thema's zo lijkt het. De onderwerpskeuze uit het oude of nieuwe testament kon mogelijk samenhangen met een bepaalde geloofsovertuiging.¹⁴⁹ Juist voor een katholieke stad als Breda biedt dit nog interessant terrein voor nader onderzoek. Van het geloof van Hendrik Gobbing is geen enkele twijfel mogelijk, maar van dat van zijn vrouw evenmin. Bij haar thuis hing een schilderij 'vertoonende een man in bisschopshabit', dat een belangrijk familielid bleek te zijn: Vincentius Boudewijns van Riethoven, voormalig bisschop van Yperen.¹⁵⁰ De familie Van Riethoven zou vanaf .. een prominente katholieke familie gaan vormen in Breda. Een genre dat ook in deze stad diverse keren voorkomt is de serie van twaalf (Romeinse) keizers.¹⁵¹ De bezitter hiervan verried daarmee op zijn minst een klassiek onderricht te hebben genoten. In het huis van mr. Johan van den Corput bevond zich, zoals we zagen, bijvoorbeeld een reeks van 24 portretten van historische figuren, waaronder een aantal uit de klassieke oudheid. Daarnaast had hij op de kamer boven de grote zaal nog een apart kastje staan met daarin een albasten beeld van Marcus Curtius. Waarschijnlijk bevonden zich in hetzelfde 'kasken' tevens zijn boeken, want die worden als volgende items opgevoerd.

Bijzonder zijn de twee 'keuckens' die in de keuken van de weduwe van Peter Piggen hingen.¹⁵² Dergelijke groot-formaat scenes van overvloedig gedekte tafels waren oorspronkelijk een specialiteit van de Antwerpse kunstmarkt en laten duidelijk de culturele invloed vanuit deze regio in Breda zien in de tweede helft van de zestiende eeuw.¹⁵³ In de keuken van een ander familielid hing eveneens een 'vette keucken' naast nog veel meer. Keukens waren belangrijke ruimtes om in samen te komen. Behalve uiteraard veel kookgerei, hingen er nog twee grote schilderijen van de winter en de zomer, een schilderij 'van de vrouw die heure man thuis-

¹⁴⁸ Giepmans e.a., *Hollandse stranden*, 42 e.v.

¹⁴⁹ Tümpel, *Het Oude Testament*; Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*, 49-54.

¹⁵⁰ SAB, ONA inv.nr. 373, akte 115 d.d. 26-03-1683

¹⁵¹ Vergelijk: Loughman & Montias, *Public and Private Spaces*, 130.

¹⁵² SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 254: litt. 4.

¹⁵³ Honig, *Painting and the Market in Early Modern Antwerp*, hoofdstuk 2.

draegt', een schilderij van de verloren zoon (naast de schouw), 'een groot wapen met lijste van den prins' (mogelijk op de schouw), een klein schilderij van de hel (met lijst) en nog twee schilderijtjes (zonder aanduiding van de afbeelding maar wel ingelijst).¹⁵⁴ Ook de keuken van de militair Crock was rijkelijk behangen met een groot portret van hemzelf en zijn vrouw boven de schouw, een landschap, een schilderij van een hof met een pauw daarin, de geboorte van Christus, 'een keukenschilderij van marta', het heilige avondmaal en 'noch een schilderijeken wat vergult, daerin gevangen'. Sommige van de omschrijvingen zijn dus wat mysterieus, zoals ook 'een naeckt geschildert man met een roomer' bij dezelfde Crock in huis – al laat de voorstelling in dit geval niets aan duidelijkheid te wensen over.

Het blijkt dus dat schilderijen in elk geval door hun grote kwantiteit zeer prominent aanwezig waren in huis, maar soms ook vanwege de bijzondere kwaliteit. Zo had de marktschipper Hendrik Janssen een zeeslag beleend voor honderd gulden.¹⁵⁵ Het feit dat dit schilderij op de bovenachterkamer hing en dus niet echt in zicht deed in dat opzicht kennelijk niets af aan de waarde ervan. Dergelijke hoge bedragen komen desondanks niet vaak voor met betrekking tot één enkel schilderij. Naast financiële kon er zeker ook emotionele waarde aan een schilderij worden gehecht, met name de familieportretten. In 1679 werd er om een schilderij (waarvan de voorstelling helaas onbekend is) touwgetrokken tussen schepen dr. Louis le Clercq en juffrouw Wachmans. Zo lang de kwestie niet geregeld was, werd het schilderij ondergebracht bij de stokhouder of, indien ook dat problemen opleverde (Le Clercq was getrouwd met diens dochter), bij schepen Pieter van Luchtenburg.¹⁵⁶ Het geheel suggereert in elk geval een kostbaar stuk, een waardevol schilderij in elke zin van het woord. Dat Le Clercq goede smaak had blijkt tevens uit een opmerking van Huygens: 'dans la chambre ou nous mangeames un tableau des trois Parques de la main de Pourbus a ce qu'il me sembla et tres-bon pour de l'ouvrage Flamand'.¹⁵⁷

Ondanks de vele schilderijen hebben er nauwelijks grote kunstverzamelaars onder de Bredase elite gezeten: daarvoor moest men eerder bij de bestuurlijke elite zijn of hoge militairen. De boedel van mr. Michiel Piggen eind zestiende eeuw biedt desondanks een blik op een geschoold man, bij wie vooral thema's uit de bijbel domineren.¹⁵⁸ Piggen woonde in een groot huis in de Caterstraat en was zonder twijfel katholiek: afbeeldingen van heiligen en crucifixe komen in bijna elk vertrek voor. Op de kamer van zijn vrouw stond bijvoorbeeld een buffet 'met een tafereelken daerop van ons Lief Vrouw' en hingen verder nog een schilderij van een pater en een ander van de verzoeking van de Heilige Anthonius. Dit was overigens niet haar slaapkamer want een bed stond er niet, maar wel een grote kleerkast. Daarnaast bezat hij veel landkaarten (waaronder vier in de galerij van respectievelijk de Nederlanden, Holland, Brabant en Vlaanderen) en enige portretten van zichzelf en zijn vrouw en eentje van René de Chalon, onder wie hij zijn bestuurlijke carrière was begonnen. In de zaal 'opten hof' had hij zelfs een waar meesterwerk hangen: een tafereel 'voor 't schouw van Jeronimus Bosch'.

Het schouwstuk in huis boven de schoorsteenmantel ontwikkelde zich als de wereldse variant van het altaarstuk in de kerk en vormde stevast ook het duurste schilderij. Het duurste überhaupt gevonden in Breda was een afbeelding van de 'naeckte waerheijt' met een waarde van honderdtwintig gulden en hing thuis bij

¹⁵⁴ De Man, 'Boedelinventaris van Michiel Piggen'.

¹⁵⁵ SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 3: litt. 5.

¹⁵⁶ SAB, OSA inv.nr. 34: NM 1678-83, f. 230 d.d. 30-04-1679.

¹⁵⁷ *Briefwisseling Huygens*, IV, 144-146 d.d. 20-03-1677.

¹⁵⁸ De Man, 'Boedelinventaris van Michiel Piggen'.

Elias de Raedt ‘int saleth’. Juist bij De Raedt met zijn Hollandse achtergrond, die in de jaren zestig van de zeventiende eeuw in Breda was komen wonen, valt tegelijkertijd op dat slechts een drietal portretten in huis te vinden waren. Bij hem domineerden voornamelijk landschappen en religieuze voorstellingen. Het schouwstuk moest, hoe dan ook, imponeren zoals tevens ‘een grootte schilderije de coninck vande moren ende andere persoonen daerbij geschildert voor de schouwe’ bij Crock bewijst. Groot van formaat en of opvallend qua onderwerpskeuze luidde telkens het devies.¹⁵⁹ Rentmeester Kip moet dan ook welhaast een verdienstelijk amateurschilder zijn geweest: diens schouwstuk was notabene van eigen hand.¹⁶⁰

Bijna iedereen had ook wel een of meer wandkaarten aan de muur, soms van een plek waar men herinneringen aan koesterde. Zo hing er bij de Antwerpenaar Joachim Gillis begin zeventiende eeuw op een slaapkamer (niet de zijne overigens) een van de Scheldestad. Weer anderen kozen in dat opzicht liever voor het grote gebaar: zo had Johan van den Corput er een van Europa en een van Jeruzalem (plus nog een onbekende afbeelding); postmeester Johan Lijfkoop bezat zelfs een wereldkaart. De plaats waar deze in huis hingen was meestal op het tweede plan: op een gang of in kleinere kamers beneden of boven.¹⁶¹

Het vermaak van de elite

Lezen

Hoe meer bezittingen, hoe meer papieren rompslomp ook. Bijna iedereen had wel iets aan papieren in huis meestal in de vorm van eigendomsakten, een huurcontract of een testament. We zijn hier voor Breda bijzonder goed over ingelicht omdat ze vaak apart werden geïnventariseerd, vooral in de boedeladministratie van de schepenbank. Bijzonder fraai is bijvoorbeeld de inhoud van een koffer uit het bezit van Dionys Piggen anno 1622.¹⁶² Naast de vele papieren, kwamen er tevens nog vijf blauwe en zeven rode stenen uit tevoorschijn (mogelijk van een dobbelspel of bij wijze van pressepapier), ‘twee oochgelasen’ (Piggen was een van Bredaas oligarchen en verkeerde op hoge leeftijd, vandaar deze bril), een landkaart en een vergulde mosselschelp (een rareiteit, mogelijk tevens in functie als pressepapier). Soms waren er tevens kleine bundeltjes brieven of een ‘memoriael’ met familieaanteekeningen in huis. De geschiedenis van de eigen familie was al vroeg een serieuze bezigheid onder de regenten: van diverse schepenen zijn eigentijdse geslachtsregisters bewaard gebleven.¹⁶³ Anthonis van Buerstede hield zich op verzoek van familieleden bezig met het opstellen van genealogieën.¹⁶⁴ Uiteraard moest men hier wel de tijd voor hebben. Ondernemers hadden bijvoorbeeld andere zorgen, zoals blijkt uit hun ‘schultboecken’ om de boekhouding in bij te houden.

Rentmeesters hadden hun ‘manualen’, een particulier archief van oude en nieuwe jaarrekeningen of registers. Van rentmeester Van der Kaay is een fraai overzicht bewaard gebleven waarin tientallen exemplaren worden genoemd.¹⁶⁵ Van de zestiende-eeuwse rentmeestersfamilie De Loecker zijn daadwerkelijk nog een stapel

¹⁵⁹ Loughman & Montias, *Public and Private Spaces*, 106-107.

¹⁶⁰ SAB, ONA inv.nr. 598, akte 162.

¹⁶¹ Vergelijk: Loughman & Montias, *Public and Private Spaces*, 59.

¹⁶² SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 253: litt. 25.

¹⁶³ Dit geldt bijvoorbeeld voor leden van de families Bernagie, Drabbe, Havermans en Wachmans.

¹⁶⁴ *Briefwisseling*, IV, briefnr.5231: aan C. Huygens d.d. 29-06-1652.

¹⁶⁵ SAB, schepenbank boedeladministratie inv.nr. 4: litt. 12.

oude rekeningen via het archief van de weeskamer overgeleverd.¹⁶⁶ In beide gevallen was er ook een apart kantoor in huis om de administratie bij te houden. Het 'comptoir' of kantoor was in huis het mannelijk vertrek bij uitstek dat bij geleerden later werd omgevormd tot een studeer-of boekkamer.¹⁶⁷ In dat van Van der Kaay stonden onder andere een 'staende horlogie', een ijzeren geldkist en twee lesse-naars. Klokken waren vrij zeldzaam in Breda, ook onder de elite. Bij de rentmeester valt echter nog iets anders het meeste op. Boven de schouw in dit vertrek waren twee deuren in de vorm van panelen gemaakt waarachter zich een schilderij voorstellende het Laatste Oordeel bevond. Of hij wilde dit ongetwijfeld kostbare werk zo goed mogelijk beschermen of dit onderwerp werd niet voor ieders ogen even geschikt geacht.

Het boekenbezit en daarmee het leesgedrag van de regenten laat zich moeilijk raden aangezien de bronnen zich hier onvoldoende over uitlaten. In boedels komt men zelden verder dan 'enige boecken van alderhande formaet', wat zowel betekent als dat men en geen titels opgaf of opnam noch het soort editie (octavo, quarto e.d.). Op het eerste gezicht lijkt er dus geen bijzondere waarde aan boeken te zijn gehecht binnen de totale huisraad. Deze onderregistratie te Breda staat voor de elite dus geen systematisch vergelijkend onderzoek toe, dat tot conclusies zou kunnen leiden over smaakverschillen of ontwikkelingen qua leesgedrag in de tijd. Daarmee is nog niet alles gezegd; boeken waren voor de liefhebber allesbehalve waardeloos. Degenen die zoiets als een bibliotheek hadden beschikten doorsnee over enige tientallen tot soms wel honderden boeken. In het geval van Elias de Raedt in 1667 werden zeventien titels folio en zeventien titels quarto onderscheiden, maar tevens een partij van tachtig boeken 'cleijnder in parquement ofte leer gebonden van verscheijde talen'.¹⁶⁸ Hoe dan ook, de totale waarde werd - zoals gebruikelijk - op nihil geschat. Dit laatste was beslist een oversimplificatie getuige ook de verkoop uit de bezittingen van drossaard Bernuy in 1613, een van de weinige boedels waar bedragen en kopers bij staan vermeld.¹⁶⁹ De curator, mr. Johan de Bergaigne, kocht zelf op de veilingdag een aantal boeken uit deze boedel waaronder een 'Dictionarum Gallico Latinum' voor dertig stuivers, twee 'imperfecte' boeken van Plutarchus voor vierentwintig stuivers, een 'Duijtsch' boek voor achttien stuivers, en dertien boeken 'int root gebonden' voor dertien gulden. Daarmee betaalde hij toch al gauw één à anderhalve gulden per stuk voor een partij tweedehands boeken. Voor de liefhebber vertegenwoordigden boeken dus wel degelijk een zekere waarde.

En liefhebbers waren er, getuige ook een attestatie van griffier mr. Adriaan Havermans. Daaruit blijkt dat hij in elk geval rond 1650 de vrijdagse markt in Antwerpen afsnuffelde op zoek naar zeldzame uitgaven: in dit geval een traktaat van Augustinus Wichmans. Helaas voor hem bleek het werkje uitverkocht, maar zijn kennis van zaken was dusdanig dat hij tevens wist dat het bij andere boeken zat ingebonden. En zoveel moeite gedaan louter 'omme sijne particuliere curiosheijdt'.¹⁷⁰ De grootste boekenbezitter onder de regenten van Breda in de zeventiende eeuw is ongetwijfeld dr. Christoffel van Campen geweest die uiteindelijk, na enig talmen, zijn complete bibliotheek aan de stad schonk. Daarmee vormt dit tegelijk de kern van

¹⁶⁶ SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 1124. Scherft, *Het sterfhuys van Willem van Oranje*, noemt deze rekeningen niet (p. 84).

¹⁶⁷ Fock red., *Het Nederlandse interieur*, 23. Vergelijk: Van der Veen, 'Eenvoudig en stil'.

¹⁶⁸ SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 875.

¹⁶⁹ Ibidem, inv.nr. 535. Vergelijk op dit punt: Montias, *Art at Auction*, 15 speciaal n.14.

¹⁷⁰ SAB, ONA inv.nr. 141, f. 165-v d.d. 29-03-1652: attestatie voor Abraham Tempelaars, rentmeester van de geestelijke goederen in het kwartier van Kempenland.

de magistraatsbibliotheek, ongetwijfeld de reden waarom er een uitgebreide inventaris van is opgesteld en bewaard.¹⁷¹ Van Campen was een van de meest wetenschappelijk ingestelden onder de Bredase regenten: als geneesheer publiceerde hij ook zelf.¹⁷²

In eerste instantie legateerde Van Campen zijn 'medicinale' bibliotheek (inclusief boekenkasten) plus eigen gedrukt werk in zijn testament van 1691 overigens aan de Leidse academie.¹⁷³ In ruil voor dit legaat diende men van zijn boekenbezit een catalogus te maken op wit perkament; zover zou het echter nooit komen. Vlak voor zijn dood, zeven jaar later, bedacht Van Campen zich en werd de Bredase magistraat de definitieve erflater van zijn bibliotheek in plaats van zijn alma mater.¹⁷⁴

Als tegenprestatie dienden de boeken wel toegankelijk te zijn voor Bredase geneeskundigen. Wat betreft zijn manuscripten en gedrukt werk, die werden nu legateerd aan Pieter van Bernagie. Dit familielid uit een van Bredaas meest vooraanstaande regentengeslachten was in 1676 in Harderwijk gepromoveerd tot medicinaal doctor en had zich daarna in Amsterdam gevestigd.¹⁷⁵ Inmiddels was hij daar hoogleraar anatomie aan het Atheneum Illustre geworden en tevens een vooraanstaand blijspeldichter. Van Campen bepaalde overigens in zijn codicil dat de meegestuurde exemplaren van zijn eigen werk door Bernagie aan studenten (gratis?) moesten worden uitgedeeld.

Het was gebruikelijk dat van echt belangrijke bibliotheken veilingcatalogi werden gemaakt omdat de boeken meestal na de dood van de eigenaar werden verkocht. Zorgvuldig opgebouwde bibliotheken vielen zodoende bijna altijd weer uiteen. Van het boekenbezit van de griffier van de stad Johan van Vliet is zo'n (verkoop)catalogus bewaard gebleven, al bevindt het enige exemplaar zich in het buitenland. De griffier was namelijk tevens een voornaam filoloog en germanist en stond als zodanig beter bekend onder de naam Janus Vlitius.¹⁷⁶ In zijn huurhuis in de Caterstraat was een aparte ruimte als bibliotheek ingericht met 'sesse groote ende vijff cleijne cassen met boecken'. Mogelijk stond in het midden van deze ruimte de vierkante werktafel of lessenaar, bekleed met 'een oostindische gedruckt cattoenen tafelcleet' waarin Van Vliet een groot deel van zijn privé-papieren had opgeborgen. Dat inventarisering van zijn honderden boeken met veel specialistische titels aan experts werd overgelaten valt te begrijpen, maar de schepenen zetten zich wel aan de papieren waarin Van Vliets hele leven wordt weerspiegeld.

Er waren diverse kasten met lades volgepropt met papier in de vorm van allerlei correspondentie, bundels, Engelse couranten etc. Van aantekeningen tot meer uitgewerkte stukken, zoals zijn eigen journaal van de ambassadereis naar Engeland in 1652 die hij als gezantschapssecretaris had meegemaakt 'gebonden in hoorn percuement',¹⁷⁷ stapels - 'veele ende verscheijde gedruckte exemplaren' - van zijn eigen uitgaven ('vertoogh bewijs van 't recht des griffiersampt der stadt; costumen van Breda; corte chronijck van Breda ende van almanacquen') en ga zo maar door. Zeker zo interessant is ook 'een journael of memorieboek van verscheijde saecken meest rakende dhr. capn. Lanckvelt (no. 32)'. Deze Bredase schepenen had als kapi-

¹⁷¹ SAB, archief stadsbestuur (inv. IJsseling), inv.nr. 1756.

¹⁷² Bots e.a., *Noordbrabantse studenten 1550-1750*, 409-410 nr.2598.

¹⁷³ SAB, ONA : testament Christoffel van Campen (1691).

¹⁷⁴ SAB, ONA : testament Christoffel van Campen (1698).

¹⁷⁵ Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*, 188 nr.156.

¹⁷⁶ Dekker, *The Light under the Bushel*.

¹⁷⁷ Het verslag van zijn reispartner Lodewijk Huygens is uitgegeven, zie: Bachrach & Collmer, *Lodewijk Huygens. The English Journal 1651-1652*.

tein in Deense dienst vermoedelijk een interessanter leven geleid dan de meeste van zijn mede-regenten. Had hij in de avonduren zijn levensverhaal aan de griffier, tenslotte een aangetrouwd familielid, verteld die dit vervolgens had opgetekend? Wie Van Vliets nalatenschap overziet begrijpt uiteindelijk vooral iets van de staat van ontredde, waarin deze beruchte sloddervos langzaam was vervallen. Bij elkaar gaat het om honderden items: niets meer of minder dan een compleet persoonlijk archief. Niet meegerekend, maar daarentegen wel bewaard zijn een vijftiental brieven als griffier op missie voor de stad halverwege de jaren vijftig van de zeventiende eeuw, die letterlijk en figuurlijk tot de fraaiste staaltjes schrijfkunst behoren en een aparte uitgave waard zijn.

Ook bij dr. Eduard van Nieuwenhoven werd aan een aparte inventarisatie van zijn boeken gedacht, getuige twee opengelaten pagina's in zijn desolate boedel. In alle drie de gevallen - Van Campen, Van Vliet en Van Nieuwenhoven - hebben we met min of meer geleerden te maken (in elk geval gestudeerden), wier smaak zeker niet voor die van een doorsnee regent kan doorgaan. Meer gangbaar was wellicht oudschepen Jacob Wachmans, die in 1689 overleed. Behalve dat zijn nalatenschap in feite een failliete boedel was en de familie Wachmans beslist tot de grootste pechvogels van de zeventiende-eeuwse inheemse elite kan worden gerekend, stuiten we wederom op een gebrekkige medewerking van de opsteller. Naast een grote bijbel met een slot, bestond zijn bibliotheek uit het aanzienlijke aantal van 221 'soo groote als klijne' boeken en twee albasten ballen.¹⁷⁸ De laatste waren waarschijnlijk globes die altijd in paren van twee in studeervertrekken als deze voorkomen.¹⁷⁹ Het aantal verraadt toch tenminste zeven planken aan de muur waarop de boeken zullen hebben gestaan.

Wegens gebrekkige gegevens vallen over de literaire smaak van Bredase regenten dus alleen algemeenheden te melden. Historiewerken en algemene lectuur zijn algemeen, literaire romans veel minder; een lezersrevolutie onder de stedelijke bevolking kwam in dat opzicht pas in de achttiende eeuw op gang.¹⁸⁰ Franse en latijnse werken komen in Breda in de zeventiende eeuw geregeld voor: er was dan ook eerder sprake van een werkbibliotheek, zoals bij mr. Sebrecht Sgraeuwen met vele juridische werken. De religiositeit van schepenen blijkt in zoverre dat bijna iedereen over een of meer bijbels (vaak met een zilveren slot en of ketting) beschikte en psalmboeken; het zogenaamde kerksetje.¹⁸¹ Het boekenbezit in een willekeurige stad in de Republiek beperkte zich hoofdzakelijk hiertoe: de bijbel vormde een onmisbaar onderdeel van de huisraad.

Specifieke religieuze voorkeuren vallen aan de hand van de boekenkast moeilijker te achterhalen. Een van de weinige regenten die actief het calvinistisch gedachtegoed tot zich nam was Anthonis Franssen. In een klein boekenkastje, bovenop een veel grotere keukenkast, stonden of lagen 'le premier livre des commentaires de m Jan Calvin' en 'l'harmonie sur les trois evangelistes du mesme auteur' plus 'de uytlegginge van johs. calvin opte drie evangelisten in duijts' en 'de uytlegginge van johs. calvin opte epistolen paulis'. Behalve calvinist van het eerste uur, beheerste Franssen dus tevens meerdere talen; verder bezat hij nog een exemplaar van Bullingers huisboek en een in Amsterdam gedrukte bijbel.¹⁸² Het behoeft aan de hand van zijn lectuur minder te verbazen dat Franssen, die schepen was in 1580-81,

¹⁷⁸ SAB, OSA schepenbank, boedeladministratie inv.nr. 3.

¹⁷⁹ Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels*, 263.

¹⁸⁰ Strengers-Older Kalter, 'Boeken in Bossche boedels', 157.

¹⁸¹ Ibidem, 146; 155.

¹⁸² SAB, schepenbank boedeladministratie inv.nr. 250: litt. 27.

door de Spanjaarden later niet in zijn functie werd gehandhaafd. Ook na 1590 keerde hij niet meer in de magistraat terug: vermoedelijk gaf hij de voorkeur aan zijn ontvangerschap waarin hij zich, wegens toenemende ouderdom, liet bijstaan door zijn zoon.¹⁸³ Rond 1620 bevonden zich tevens enkele calvinistische werken in het bezit van de overleden schepen Johan van den Corput.¹⁸⁴ Halverwege de zeventiende eeuw werden ze ook nog aangetroffen bij de kasteleine De Maubus, wier familie van Franse oorsprong was.

De regenten hadden in elk geval behoefte aan uitleg want, naast de standaard bijbel, bezat men meestal diverse boeken als een catechismus die de bijbel nader moesten verklaren. Anderen als Van den Corput traden nog dieper in de geloofsmaterie met 'de historie der martelaren', 'de biekorff de roomse kerk' en de 'wederlegginge' onder zijn christelijke lectuur. Mr. Sebrecht Sgraeuwen toonde zich in dat opzicht standvastiger met een 'parvus cathegismus catholecorum', 'verclaringhe welck de ware religie ende waerachtige catholicque kercken sijn' en een 'onderwijsinge tegens de dwalinge vande wederdoopers'.

Een ware test voor het humanistische wereldbeeld van de lezer vormde zonder meer bezit van het werk van Erasmus. Eind zestiende, begin zeventiende eeuw komen enkele vermeldingen voor in Breda. Mr. Sebrecht Sgraeuwen had een 'adagia erasmi', een 'lingua erasmii' en een 'colloquia erasmi' onder zijn uitgebreide boekenbezit. Ook de schepen mr. Johan de Loeker had een werkje van Erasmus in zijn bezit. Behalve dat het in het zwart was ingebonden en 'd. erasmi roterdami' op de omslag had staan, was het wederom in het latijn - evenals bijvoorbeeld de Institutie van Justinianus.¹⁸⁵ De zoon van drost Bernuy kocht in 1610 een 'coloquia erasmi' voor iets meer dan drie gulden. In later jaren werden door hem nog diverse andere latijnse boeken gekocht waaronder een catechismus, een fabel en de werken van Ovidius.

Het vrije gedachtegoed, zoals gepropageerd in boeken, kon daarentegen voor de overheid gevaarlijk zijn: er kon twijfel en verdeeldheid mee worden gezaaid, vooral op de terreinen van politiek en religie.¹⁸⁶ Op aandrang van de publiekskerk deed, in navolging van de zo verfoeide inquisitie, eind zestiende eeuw boekcensuur in de Republiek haar intrede.¹⁸⁷ In generaliteitsland Brabant, met zijn grotendeels katholieke bevolking, werd in dat opzicht echter eerder gereguleerd dan gecensureerd.¹⁸⁸ In 1692 werd door de Bredase kerkenraad het geruchtmakende boek *De Betoverde Wereld* van Balthasar Bekker gesignaleerd, maar hield de magistraat zich in eerste instantie afzijdig.¹⁸⁹ Enkele maanden later kwam hij wel in een ander geval in actie. De twee boekverkopers in de stad moesten hun exemplaren van 'seecker boeck geintituleert verhandelinge ende ontleding vanden heijdelbergschen catechismus, item de naerdere ontleding idem, ende van seeckeren brief van pontiaan van hattem aen seeckeren heer geschreven' op het stadhuis komen brengen.¹⁹⁰ Pontiaan van Hattem was een radicale predikant die, hoewel uit zijn ambt gezet, in Bergen

¹⁸³ SAB, ORA: vestbrieven Anthonis Franssen.

¹⁸⁴ SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 253: litt. 9. Bij Van den Corput betrof de inventarisatie zijn huis, dat inmiddels door ritmeester Van den Beringen werd bewoond. Hoewel het aannemelijk is dat de achtergebleven spullen daarom van hem waren, bestaat hierover geen absolute zekerheid.

¹⁸⁵ SAB, Weeskamer inv.nr. 535.

¹⁸⁶ Groenveld, 'The Mecca of Authors?'.
¹⁸⁷ Weekhout, *Boekcensuur*, hoofdstuk twee.

¹⁸⁸ Ibidem, 297-359.

¹⁸⁹ SAB, Archief kerkenraad inv.nr. 6: notulen 1686-1694, f. 168-69. Zie ook: Weekhout, *Boekcensuur*, 353.

¹⁹⁰ SAB, inv.nr. 36: NM 1688-95, f. 142 d.d. 14-08-1692; ibidem, f. 142v d.d. 25-08-1692. Zie verder: Weekhout, *Boekcensuur*, 317-318.

op Zoom conventikels bleef houden in de geest van de labadisten of rijnsburger collegianten.¹⁹¹ Cornelis Tessers retourneerde drie exemplaren van de zes die hij had ontvangen: één was er verkocht aan schepen Noortbergh, één aan predikant Artopé en de ander aan 'buitenlieden'.¹⁹² Cornelis Seldenslag had nog geen enkel van zijn zes exemplaren verkocht. De boeken werden later nog wel geretourneerd, maar handelswaar was het niet meer: op de verkoop ervan werd een boete van vijftig gulden gesteld!

Dezelfde Seldenslag was een derde generatie uit dit belangrijkste Bredase drukkersgeslacht die in deze multi-confessionele samenleving als ondernemer overeind moest zien te blijven. Zijn vader Jacob was in 1625 uit Antwerpen gearriveerd: hoewel katholiek, bleef hij ook na 1637 het stadsbestuur dienen. In 1652 volgde wel een serieuze aanvaring met de magistraat over een katholieke catechismusuitgave.¹⁹³ Ook zoon Cornelis kreeg het meermaals aan de stok met de stedelijke autoriteiten. In 1668 werd hij door de kerkenraad op het matje geroepen voor het drukken van een aflat van zonden en in 1683 door de magistraat voor het drukken van een zeker ABC-boekje.¹⁹⁴ Hij zal daarmee zeker de sympathie van het katholieke bevolkingsdeel hebben gewonnen, maar tussentijds werd hij in 1679 tevens door de magistraat verordonneerd niet langer rijmen van predikant Plancius te laten drukken.¹⁹⁵ Of het hier puur om de inhoud ging (de predikant had juist in deze jaren de nodige aanvaringen met de magistraat) of dat Plancius zich steeds op stadskosten te buiten ging, is onduidelijk: voortaan waren deze uitgaven in elk geval voor eigen risico van de drukker. De boekdrukkers en verkopers te Breda hielden hun opties dus open in hun pogingen de eigen boekerij gaande te houden.

Tot slot kwam nog één bijzonder aspect van de intellectuele interesse van sommige regenten aan het licht. Het betreft hier de rentmeester van de domeinen Josias Eckhardt die in 1702 kortstondig schepen was van Breda, maar beide ambten onverenigbaar achtte. De Nederlandse editie van William Dampiers beroemde wereldreis van 1679-1691, de *Nieuwe Reystogt rondom de Werrelt* (1698) werd aan hem opgedragen. Waar had Eckhardt deze faam aan te danken? Van een directe link met deze avontuurlijke reis is uiteraard geen sprake, maar in het voorwoord meldt de uitgever dat 'U. wel Ed: als een ware liefhebber van reisigers' is. Josias' vader, Johan Andries, was extraordinaris raad van de domeinraad geweest. In die capaciteit werd hij diverse keren naar het buitenland gestuurd om belangrijke onderhandelingen over de bezittingen van de Oranjes te regelen. Bij aanvang van de Negenjarige Oorlog (1689-1697) werd hij door de stadhouder-koning tot zijn resident in Brussel aangesteld, waar hij in 1692 stierf. De familie was dus geschoold in de wereld van de internationale diplomatie. Wellicht dat deze connectie gebruikt werd door de Haagse boekverkoper Abraham de Hondt, wiens eerdere boekuitgaven er duidelijk op geënt waren om faveur te winnen aan het stadhouderlijk hof.¹⁹⁶

¹⁹¹ Israel, *Radical enlightenment*, 186 speciaal noot 8.

¹⁹² In zijn artikel 'Drukkers en Uitgevers te Breda' rept Hallema ten onrechte van een 'zekere Voortbergh' (p.102) en de Bredase burgemeester 'Lugtenburg' (p.103).

¹⁹³ Zie hoofdstuk acht.

¹⁹⁴ SAB, Archief kerkenraad inv.nr. 3: notulen (1642) 1658-1672, d.d. 07-07-1668; AM inv.nr. f. 461.

¹⁹⁵ SAB, OSA inv.nr. 34: notulen magistraat, f. 232 d.d. 13-05-1679.

¹⁹⁶ Kossmann, *De Boekhandel te 's-Gravenhage*, 188-191.

Spel en vermaak

Zonder de overlevering van een dagboek of egodocumenten is het in principe moeilijk om goed zicht te krijgen op de vrijetijdsbesteding van regenten. Naast het stadhuis vormde buitenshuis in toenemende mate de kroeg de meest gefrequenteerde plek. Gezien hun aantal waren er voldoende, als de Prins Kardinaal, om een eigen clientèle te herbergen.¹⁹⁷ Wat deed men zoal in kroegen behalve drinken, op het gevaar af dronken te worden en iemand te beledigen of met hem op de vuist te gaan? Het kaartspel was van oorsprong een hoffelijke aangelegenheid, een allegorisch spel om de macht.¹⁹⁸ Hoewel behendigheid erin een maatschappelijke deugd vormde in kringen van de adel en militairen, waren de ondeugden die eruit voortvloeiden als gokken minder gewenst. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de dagboeken van de Friese stadhouder Willem Frederik.¹⁹⁹ Tijdens zijn pageschap liep de zoon van drost Bernuy al vroeg een speelschuld op van eenentwintig stuivers aan ene Jacob van Woeringen: vermoedelijk had hij daarmee zijn lesje wel geleerd, want meer betalingen van deze soort komen daarna niet meer voor.

Wat begon als een vrolijk kaartspel kon namelijk het begin inluiden van financiële rampspoed. De carrière van één Bredase regent, Jan Feltens de Ghinter, werd er waarschijnlijk door overschaduwd.²⁰⁰ Blijkens zijn contacten was hij erg op de militaire wereld gericht. Hoewel de oorsprong van het incident onduidelijk is, waren de gevolgen ervan groot: Andries Wachmans, koopman uit Antwerpen, claimde een speelschuld van bijna vijfduizend gulden op hem. Rond 1610, een decennium na het incident, werd De Ghinter pas voor het eerst tienraad: van 1613 tot 1622 zat hij zelfs onafgebroken in dit college, alvorens nog twee jaar schepen te worden. Als persoon blijft hij echter, net als vele Bredase regenten, een schim op de achtergrond; zo woonde hij bijvoorbeeld ook in Princenhage en niet in de stad.

Musiceren was een andere, meer serieuze vorm van spelen. Ook de muziek vond zijn oorsprong aan het hof: de allegorische betekenis van dit samenspel was een streven naar harmonie.²⁰¹ De beoefening van muziek in huiselijke kring op dure instrumenten was slechts voorbehouden aan een beperkt aantal families, nog afgezien van de moeilijkheidsgraad van het bespelen van de snaarinstrumenten. Vooral binnen deftige families vormde het een belangrijk element van de opvoeding. Regentenwezen hadden hier duidelijk een streepje voor: Cornelia van Dalem kreeg niet voor niets een klavecimbel en bijbehorende lessen als onderdeel van haar opvoeding, evenals Huybrecht van den Broeck die zelfs drie maanden muzieklessen in Antwerpen genoot. Hoewel aanvankelijk een private aangelegenheid, verenigden de liefhebbers van muziek zich aan het begin van de zeventiende eeuw in een collegium musicum.²⁰² Het lokale muziekleven kon nogal verschillen maar zelfs in Hollandse steden voerden Zuid-Nederlandse immigranten hierin de boventoon.²⁰³ In Breda komen onder de stedelijke elite al vanaf eind zestiende eeuw enige muziekinstrumenten voor als verdere getuigenis van hun humanistisch wereldbeeld. Reeds burgemeester Sgraeuwen had een klavecimbel en een citer.²⁰⁴ Drossaard

¹⁹⁷ Hupperetz, *Het geheugen van een straat*, 123-126.

¹⁹⁸ Langdon, *Caravaggio*, 89-90.

¹⁹⁹ *Gloria Parendi*.

²⁰⁰ BHIC, RvB inv.nr. 788.278.

²⁰¹ Langdon, *Caravaggio*, 104-113.

²⁰² Zie verder hoofdstuk elf.

²⁰³ Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 277-278.

²⁰⁴ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 393.

Bernuy bezat een luit en kreeg hierop ook muziekles; zijn zoon volgde in diens voetsporen. Maurits Bernuy kocht in Dordrecht van Hendrik Ambrosius Speelman (mogelijk was de laatste achternaam eerder een beroepsaanduiding) een luit en was inclusief een jaar les en snaren hiervoor tachtig gulden kwijt.²⁰⁵ Ondanks al het gemusiceer waren liedboeken, zoals de twee achtergelaten door de gevluchte makelaar Van Hil in 1654, vrij zeldzaam in inboedels.²⁰⁶ Schepen Wachmans, tevens lid van het muziekcollege, had in 1689 achttien 'musieckboecken'.²⁰⁷ Een andere makelaar in de stad, Jacob van Vechelen, had in 1671 een klavecimbel met voet (die overigens na zijn dood onverkocht bleef) en zijn collega Winkelmans een citer 'met een violens'. In beide gevallen was er tevens sprake van kinderen in huis, hoewel uiteraard ook ouderen musiceerden. Eind zeventiende eeuw had rentmeester Van der Kaay eveneens een klavecimbel, dat in de voorkamer aan de straatkant stond. Musiceren was dus een vrij exclusieve aangelegenheid voorbehouden aan de stedelijke elite.²⁰⁸

Al te publieke uitingen van spel en vermaak ondervonden weinig waardering vanwege de calvinistische leer van soberheid. Maskerades, bals, dansen en de 'comedianten' die kermissen opluisterden konden even zo vaak op afkeuring van de kerkenraad rekenen. Vanaf 1595 werd voortaan streng opgetreden tegen 'masqueraden ende mommerijen' bij bruiloften en andere maaltijden.²⁰⁹ Dit, en andere soortgelijke verboden van eind zestiende eeuw ter beteugeling van het sociale uitgaansleven in de stad, had overigens eerder betrekking op de blijvende oorlogsdreiging en de angst voor vreemdelingen dan dat zij primair door het geloof waren ingegeven. Ondanks de verboden bleef het gedurende de zeventiende eeuw ook in Breda, bijvoorbeeld op Vastenavond, gebruik om zich te vermommen en anderszins een schouwspel van zichzelf te maken.²¹⁰ Ook omtrent de jaarlijkse kermissen aldaar gehouden en voorstellingen bleven zich herhaaldelijk problemen voordoen.

De aanwezigheid van militairen zorgde voor zijn eigen vormen van vermaak (nog afgezien van een toename van de prostitutie in de stad), met name in de zeventiende eeuw. Al in 1601 had de magistraat toegestaan dat schermmeester mr. Joost Poliet zich in de stad vestigde; hij mocht althans voor een jaar de sacristie gaan bewonen.²¹¹ Een decennium later woonde hij hier nog steeds onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat hij 'eegene schermeschole, oft, exercitie van schermen en sal mogen houden ten tijde men predicatie inde voorsz. kercke doen sal oft datter enige vergaderinge vande kerckenraet ... sal wesen.'²¹² Met andere woorden: op gezette tijden klonk er dus wapengekletter in de Grote Kerk, aangezien Poliet hier les in gaf. Zelf was hij inmiddels tot kerkmeester bevorderd, wat zijn langdurige bewoning van de sacristie ongetwijfeld zal hebben vergemakkelijkt. Halverwege de zeventiende eeuw liep het schermen in de stad helemaal uit de hand en bracht dit diverse regentenzonen in de problemen. Op voorspraak van de gouverneur werd eind 1701 toegestaan dat er door een dansmeester 's ochtends enige uren met zijn 'discipulen' mocht worden geoefend in de kamer van de rederijders van Vreugdendal.²¹³ De

²⁰⁵ SAB, Archief Weeskamer inv.nr. 535.

²⁰⁶ SAB, boedeladministratie schepenbank, inv.nr. 3: litt. 6. Zie verder: De Mooij en Vos red., *'s-Hertogenbosch binnenskamers*, 70-71.

²⁰⁷ SAB, boedeladministratie schepenbank, inv.nr. 4± litt. 3.

²⁰⁸ Vos, 'Muziek in gereformeerd 's-Hertogenbosch', 131-132.

²⁰⁹ SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1597-1602, f. 61 d.d. 01-04-1595.

²¹⁰ Corsten, *Bredaniana*, XVIII.

²¹¹ SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1597-1602, f. 205v d.d. 09-01-1601.

²¹² SAB, ONA inv.nr. 21, f. 8-v d.d. 02-03-1610.

²¹³ SAB, OSA inv.nr. 37: NM 1695-1702, f. 234-235 d.d. 19-11-1701.

toenemende permanente aanwezigheid van hoge officieren uit het Staatse leger, zal in de achttiende eeuw het sociale uitgaansleven in de stad verder hebben bevorderd.

Eén schepen had een triktrakspel in huis; die bevond zich bij Cornelis Vingerhoets in de keuken.²¹⁴ Deze was al vele jaren weduwnaar en wellicht dat hij de stille avonduren af en toe doorbrak met een spelletje met een goede kennis of anders met zijn dienstmeid. Bij raadsheer Michiel Piggen treffen we overigens al in 1587 een ‘zeker berdeken om mede te spelen’ aan.²¹⁵ Tevens hield hij vogels in huis, getuige twee ‘vogelhutkens’ op dezelfde achterzaal. Klaarblijkelijk diende deze ruimte - met uitzicht op de tuin - meer ter ontspanning, want hij had hier ook nog een ‘blaesbalck van Vergilius’ hangen of staan. Bij velen onder de stedelijke elite komen we trouwens een of meer vogelkooien tegen, soms nog met het beestje erin zoals bij Anna de Maubus in 1647. De bewuste vogel was zeer waarschijnlijk een kanarie, zoals ook blijkt uit de ‘kanarijkooij’ ten huize van makelaar Jacob van Vechelen in 1671, of anders een puttertje of goudvink. Bij Margriet Jans van den Gansenpoel bevond zich in een onderste lade van een kast in 1622 een opgezette paradijsvogel.

Dergelijke voorbeelden van exotische flora en fauna, waartoe ook de kanarie eens had behoord voordat deze werd gedomesticeerd, werden aangevoerd door de VOC en werden in de loop van de zeventiende eeuw verzameld in rariteitenkabinetten.²¹⁶ In Breda lijkt hiervan vooralsnog geen sprake te zijn geweest.²¹⁷ Toch komen zo af en toe bijzondere voorwerpen naar voren waaruit op z’n minst dezelfde soort nieuwsgierigheid valt af te leiden. Herhaaldelijk is er sprake van eenhoorn; veel vraag was hier overigens niet naar. Uit de boedel van schepen Pieter van den Broeck bleef rond 1630 een stuk eenhoorn over dat onder zijn beide behandelend artsen werd verdeeld. De inboedel van Cornelis van Bernagie werd eind zeventiende eeuw voor iets minder dan duizend gulden verkocht, een doorsnee bedrag. ‘Ende dat tot noch toe onvercost gebleven is eenigen weijnigen eenhoorn, die van droogisten van Amsterdam en andere plaetsen geordeelt wert van weijnige valeur te sijn.’ Naast eenhoorn, had mevrouw De Maubus tevens nog ‘enige cleijne coraltjens in verscheijde pampierkens’.

Alle exotica ten spijt, waren vooral zangvogels van eigen bodem in trek - ook letterlijk. Schepen Johan de Loecker had begin zeventiende eeuw op de bovenste zolder van zijn huis een houten ezel staan om vinken aan op te hangen. Op een andere zolder bevonden zich ‘verschoten’ (oude) netten om vinken en putten mee te vangen en acht ‘vinckenhutten’. Elders in huis waren tevens nog ‘een mussendeur, een hasenpant, negen staven totte vinckenetten, [en] een lang vogel eedtback’ aanwezig.²¹⁸ Deze schepen hield duidelijk van het buitenleven. Jacob Knaap kocht als jongeling rond 1658 voor een bedrag van zestieneneenhalve gulden in Rotterdam nieuwe vinkenetten.²¹⁹ Makelaar Jacob van Vechelen had twee leeuwerikennetten ‘metten toebehooren’, welke overigens onverkocht bleven uit zijn boedel. Nog afgezien van het oprichten van eendenkooien (zie de paragraaf over de jacht hieronder) hielden meerdere schepenen zich dus duidelijk met vogelvangst bezig in hun

²¹⁴ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 1022: ‘een tick tack bordt met witte en swarte schijven’.

²¹⁵ De Man, ‘Boedelinventaris van Michiel Piggen’.

²¹⁶ Zie verder: Bergvelt e.a., *Burgers verzamelen*.

²¹⁷ Mogelijk veranderde dit in de achttiende eeuw, vergelijk: De Mooij en Vos red., *’s-Hertogenbosch binnenskamers*, 66-67.

²¹⁸ SAB, schepensbank boedeladministratie inv.nr. 251 litt. 11.

²¹⁹ HCHM, Archief weeskamer Steenberghe, inv.nr. 2416.

vrije tijd, zoals ook de lokfluit ('een silvere fluijten om leeuwericken te locken') van Jacob Comans bewijst. Diverse malen komen ook zilveren vleespennen voor waaraan de vogels werden gespiest boven een haardvuur. In tegenstelling tot in het westen van het land worden deze in Breda geen 'vinkespeetjes', maar 'leeuwerikspitjes' genoemd.²²⁰ Deze en andere kleine (zang)vogels werden in de loop van de achttiende eeuw steeds meer als een lekkernij beschouwd.²²¹

In tegenstelling tot veel andere domeinen van de Oranjes in Staats-Brabant werden uit Breda door de domeinraad nauwelijks inkomsten uit visvangst gehaald. Dat wil nog niet zeggen dat er niet werd gevestigd: de handel in zoetwatervis en zeevis was in Breda zelfs zeer omvangrijk. De stad beschikte over een eigen vismarkt waar verse vis werd verkocht. De lokale visvangst werd er voor een schamel bedrag verpacht, eind zeventiende eeuw nog aan de bekende koopman Johan de Wyse.²²² Sinds eind zestiende eeuw was het, ter bescherming van de vestingwerken, trouwens al verboden om in de stadsgrachten te vissen.²²³ Des te opmerkelijker is dan ook de aanschaf in 1680 door de magistraat van vistuig, dat voor maar liefst tweehonderd gulden werd overgenomen van Hendrik Damisse.²²⁴ Behalve allerlei toebehoorselen, waren het drie voorwerpen in het bijzonder die de grote som bepaalden: 'een see-gen' (fl. 94-10), '4 wargarrens' (fl. 30.-) en een schuit met zijn toebehoren voor vijfenveertig gulden. Tijdens het bewind van stadhouder Cornelis Damisse is bekend dat er, in samenspraak met ene Aeltge 'de visverkoopster', flink werd gefraudeerd. Niet uit te sluiten valt dan ook dat dit vistuig uiteindelijk via hem in haar handen is beland. Ook rentmeester Van der Kaay had twee oude visnetten op zolder liggen.²²⁵ Buiten de stad werd dus wel degelijk gevestigd en soms niet zonder ernstige gevolgen: in 1685 werden enige in de Baronie gevangen genomen zalmdieven op transport gesteld naar Suriname.²²⁶ In huis moesten daarentegen meer onwelkome dieren worden gevangen, zoals de muizenval op zolder bij Jacob Comans bewijst.

Roken lijkt onder de stedelijke elite pas in het laatste kwart van de zeventiende eeuw zijn intrede te hebben gedaan met als mogelijke trendsetter schepen Jacob Wachmans. In een lade van een tafel bevonden zich 'eenige toebacx pijpen' en in een andere lade 'een doosjen met 4 a 5 gelaesen toebackstopperen'.²²⁷ In de loop van de zeventiende eeuw kwam het meer elitaire gebruik van snuiftabak op gang – roken was aanvankelijk iets voor zeelieden – waaraan te Breda aan het eind van de zeventiende eeuw een andere schepen, Anthonis Pesser, zich overgaf. Ook andere genotmiddelen als koffie, thee en chocolade werden pas in de tweede helft van de zeventiende eeuw geïntroduceerd. Uit de journalen van Constantijn Huygens jr., die als secretaris van stadhouder Willem III vaak in Breda verbleef, blijkt dat hier al in de tweede helft van de jaren zeventig chocolade en thee werd gedronken, al ging zijn voorkeur (of die van zijn gastheren) duidelijk uit naar de eerste drank.

²²⁰ Van Rijen red., *Zilver en zilvermeden*, 56-57.

²²¹ Zie verder: Matthey, *Vincken moeten vincken locken*.

²²² NA, NDR inv.nr. 7955 f. 680r-681r niet gedateerd maar van 1706.

²²³ SAB, OSA inv.nr. 10 : AM 1597-1602, f.164; ibidem, inv.nr. 11: AM 1603-11, f. 53 d.d. 05-09-1604 (niet te vissen met worpnetten).

²²⁴ SAB, OSA inv.nr. 22: RM 1663-1690, f.197 d.d. 01-04-1680.

²²⁵ SAB, ONA

²²⁶ NA, NDR inv.nr. 998, f. 20 d.d. 20-1-1685; f. 35-v; f. 39-v. Naar dit aspect van de Nederlandse koloniale geschiedenis, 'blanke' slavernij en de West (en Oost) als straffkolonie, is nog nauwelijks onderzoek gedaan – dit in tegenstelling tot de 'penal colonies' van de andere koloniale mogendheden. Onwillige weeskinderen, met name in steden waar de handelscompagnieën een Kamer hadden, stond dit lot eveneens te wachten.

²²⁷ SAB, ORA boedeladministratie schepenbank inv.nr. 4: litt. 3.

Schepen dr. Govert van Alphen had in 1690 twee ‘coffij keteltiens’ in huis die onder het koperwerk werd geschaard. Jacob Coomans had in 1703 een ‘silvere thee-busken’ en ‘een silvere theelepeltjen’. De deftigheid van deze koopman blijkt ook elders uit zijn inventaris: ‘vijff porseleijne flesken en ses koffie kopkens’ en ‘twaelff thee kopkens mette schotels’.

In de groeiende consumptiecultuur van de tweede helft van de zeventiende eeuw lokte het ene nieuwe produkt het andere uit. Porselein uit China en Japan, dat oorspronkelijk als ballast door de VOC uit Azië naar de Republiek werd meegenomen, werd steeds meer gewaardeerd en nageemaakt. Porselein komt in Breda niet zo vaak voor. Notaris Melis Janssen moest in 1619, na de dood van een van Bredaas’ oligarchen, Dionys Piggen, constateren dat, in vergelijking met een eerdere inventaris, drie porseleinen schoteltjes ontbraken die destijds al gebroken waren.²²⁸ Kastelein De Maubuze was een van de weinige die halverwege de zeventiende eeuw porselein had. Het interieur van Jacob Comans rond 1700 was waarschijnlijk een van de deftigste onder de Bredase elite. Hij had ook divers porselein, waaronder 27 kopjes en schoteltjes, maar het meest spectaculair was een heel ensemble: ‘negentien stucxkens voorde schouw van kopkens, bacxkens etc. soo fijn als delffs posselijjn.’²²⁹ Schepen dr. Govert van Alphen bezat bij zijn dood in 1693 zes grote schotels die per stuk op vier gulden werden getaxeerd en zes kleine schoteltjes, die tezamen met een kan op twaalf gulden geschat werden. Om te verzamelen was porselein eenvoudigweg te duur, ook voor regenten. Cornelis van Bernagie had in 1687 in de zaal ‘een glazen kasken met een porseleinen kop en twee wasse tronikens daarin’ staan. Het porseleinen beeldje was kennelijk bijzonder genoeg om in een soort vitrine tentoon te worden gesteld. De hoge officier Anthonis Crock had in 1658 in zijn keuken ‘een schotelrack met 36 witte schelpschotels’ staan. Deze waren overigens niet werkelijk van porselein gemaakt, maar van een nieuw soort aardewerk: faience.

Het spelen van kinderen blijkt, tot slot, maar zelden expliciet uit voorwerpen; in elk geval onder de elite lag veel meer de nadruk op scholing. Het een kon desondanks best samengaan met het ander. Des te fraaier is dan ook de handboog die Pieter Sgraeuwen begin zeventiende eeuw als burgemeesterszoon kreeg, ‘om zijne exercitie inde schole daarmede te hebben’.²³⁰ Een van de weinige inboedels die verder iets over kinderspullen zeggen, is die van zijdenwever Jean Charpi halverwege de zeventiende eeuw. Hij had een kinderschooldoos met leerboek en ‘een houtte kinderderoerken’, waarschijnlijk een speelgoedpistool.²³¹ De diverse (kinder)wiegen van (wilgen)tenen en een ‘kinderwarmkorff’ verraden eveneens zijn kinderschare.

Jagen

Jagen was een van oorsprong adellijk tijdverdrijf. In de baronie was dit dan ook het voorrecht van de baron, aangezien het een heerlijk recht betrof.²³² Onder Filips Willem was sprake van een kortstondig herstel en stamt uit 1609 de vroegste bepaling uit de zeventiende eeuw omtrent de jacht, mede wegens de vele ongeregelde-

²²⁸ Idem, inv.nr. 253: litt. 3.

²²⁹ SAB, ONA: inventaris Jacob Comans.

²³⁰ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 393. Het exemplaar kostte slechts tien stuivers.

²³¹ SAB, boedeladministratie schepenbank inv.nr. 3: litt. 11.

²³² Zie eerder hoofdstuk 2 en verder: Gietman, *Republiek van adel*, hoofdstuk vier.

den daaromtrent.²³³ Tevens hield hij er een valkenier op na.²³⁴ Het vangen van valken in de Baronie gaat terug tot tenminste 1534.²³⁵

Door Maurits werd de jachtregeling tien jaar later aangevuld, met name vanwege groeiende overlast door militairen.²³⁶ Van drossaard Johan van Aerssen is bekend dat hij met 'honden, vogelen en andersints' ging jagen in de baronie.²³⁷ Ook sommige andere hoge functionarissen als de rentmeesters was het toegestaan 'de vrije jacht te mogen exercereren'.²³⁸ Bij een bezoek aan de stad van de Friese stadhouder Willem Frederik in juni 1646, werd door diverse leden van de Oranjerfamilie vooral veel gewandeld in de uitgestrekte bossen, wat overigens betekent dat men zich voornamelijk in koetsen liet rondrijden.²³⁹

Pas onder stadhouder Willem III werd de jacht in het laatste kwart van de zeventiende eeuw hervat. Jagen was een van zijn weinige passies en dit was er mede de oorzaak van dat Breda als residentie weer van belang werd. Dit valt tevens goed af te lezen uit de regelgeving. In 1648, 1669 en 1674 was door de domeinraad een algemeen plakkaat 'op 't stuk van de jagt' voor de baronie uitgevaardigd.²⁴⁰ Vanaf 1679 volgde er daarentegen jaarlijks – veelzeggend genoeg met uitzondering van 1688 (het jaar van de Glorious Revolution, de voorbereidingen op de invasie van Engeland) - een 'interdictie', ten teken van stadhouderlijke activiteiten op dit terrein.²⁴¹ Breda kreeg er qua jachtterrein in de loop van de zeventiende eeuw wel een geduchte concurrent bij: de gronden bij paleis Het Loo, in het oosten van het land.²⁴² De groei van de domeinraad als instituut in de zeventiende eeuw betekende in dat opzicht dat de diverse domeinen soms ook elkaar gingen beconcurreren.

In de omgeving van Breda vielen overwegend reigers en ander wild gevogelte te vangen: het eerste werd ook wel beschouwd als de mooiste vorm van de vogeljacht.²⁴³ Of de vogelarij in de baronie ook een exclusief heerlijk recht was, blijft vooralsnog onduidelijk. In de bepalingen van begin zeventiende eeuw wordt dit niet met name genoemd, al werd de patrijsvangst inmiddels wel namens de heer verpacht. De vraag was ook in hoeverre het jachtrecht gebonden was aan het grondbezit en of zich daarmee uitstrekke tot alles aan fauna wat erop vloog en bewoog. Zo werden bijvoorbeeld bijenzwermen eveneens als heerlijk 'bezit' beschouwd, ondanks hun duidelijke eigenschap tot verplaatsing. Hadden lokale heren dus wel het recht om zich de natuur op deze wijze toe te eigenen? Aan het eind van de achttiende eeuw zou daarom het jachtrecht bij uitstek als heerlijk privilege steeds grotere maatschappelijke weerstand gaan oproepen.

Er zijn zeldzame aanwijzingen dat er ook damherten zijn gevangen.²⁴⁴ Hoewel Maurits een wildbaan voor reedieren in het bos van Belcrum had laten aanleggen – later toepasselijk het 'hindeveld' geheten - werd deze slechts enkele jaren onderhouden. De speciale warande voor konijnen trof waarschijnlijk eenzelfde lot. De

²³³ NA, NDR inv.nr. 7939 f. 23r-28r d.d. 06-08-1609.

²³⁴ Ibidem, f. 41r: d.d. 01-10-1613.

²³⁵ NA, NDR/Raad en Rekenkamer te Breda, inv.nr. 358.

²³⁶ Idem, f. 33r-34r d.d. 03-07-1619.

²³⁷ SAB, ONA inv.nr. 133 (niet gefolieerd) d.d. 22-09-1654 (niet gefolieerd): attestatie van zijn voormalig dienaar en knecht Henrick Vervoort.

²³⁸ NA, NDR inv.nr. 7990, f. 349r: notulen domeinraad d.d. 30-10-1706. Anthonis van Buerstede voerde zich hierin valselijk op als griffier en rentmeester [mijn cursivering] van het leenhof om eveneens toestemming te verkrijgen.

²³⁹ *Gloria Parendi*, 243 e.v.

²⁴⁰ Zie verder: NA, NDR inv.nr. 7939.

²⁴¹ NA, NDR inv.nr. 7992, f. 102 e.v.

²⁴² Wassenaar, 'Stadhouder Willem III als opperjagmeester'.

²⁴³ Hendriks, 'Jacht als vermaak voor de elite', 141.

²⁴⁴ Hupperetz, *Het geheugen van een straat*, 149-150.

wildstand was ook in meer algemene zin dalende sinds de tweede helft van de zestiende eeuw, als gevolg van gebrekkige controle vanwege de regionale instabiliteit. Dit blijkt toen er in de winter van 1666 in hofkringen geruchten gingen over een 'wilt varcken' in de baronie: wilde zwijnen waren kennelijk al een zeldzaamheid aan het worden. De lokale stadhouder Bernagie ging nog op onderzoek uit, maar wist van niemand enige zekerheid te krijgen.²⁴⁵ Een paar jaar later had hij gelukkig beter nieuws te melden: 'Hier is vrij veel pedrijs [patrijs] ende alsoo hope ick dat sijne hoogheijt goede jachte sal komen maken.'²⁴⁶

Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw werden door de domeinraad op ruimere schaal jachtvergunningen verleend aan particulieren.²⁴⁷ Op jaarbasis kreeg zo'n dertigtal personen een vergunning. Voor de helft betrof het legerofficieren die in de stad woonden (maar er niet als zodanig in garnizoenen lagen: er staat bij hen telkens expliciet vermeld dat ze 'aldaar hun revenuen verteren') of op het platteland. De overige helft bestond uit stedelijk patriciaat: regenten, hun familieleden en renteniers. Jagen was voor deze groep geen serieuze bezigheid gelet op de volgende commentaren: 'wandelt nu en dan doch schiet niets', 'zouden nu en dan ook maar na hunne goederen wandelen', 'zoude na zijn landgoederen wandelende, graag nu en dan zijn snaphaan mede nemen' of 'is geen jager' of 'is geen schutter'.²⁴⁸

Ook in de zeventiende eeuw werd al door anderen dan edelen gejaagd zoals de diverse vogelvangers bewijzen. Dit blijkt tevens nader uit het houden van eendenkooien, waarvoor toestemming moest worden gevraagd. Voor eendenkooien waren vooral oude vennen geschikt, dat wil zeggen afgegraven turfgronden. Schepen Willem Stas vroeg in 1643 aan de domeinraad om er een te mogen opzetten 'inde Seggen' onder Terheijden. Hij had hiervoor een stuk 'quaet, leeg, waterachtich lant' op het oog. Alvorens hij tot de benodigde grote investering wilde overgaan, wenste hij eerst zekerheid dat in de buurt (dat wil zeggen te Terheijden en Teteringen) niemand anders een eendenkooi zou mogen houden, reden waarom hij een octrooi (een monopolie) voor zestien jaar vroeg.²⁴⁹ De rentmeester zag geen reden dit af te wijzen: de grond had toch nauwelijks economische waarde. Wel vroeg hij zich af of van Stas een tegenprestatie kon worden verlangd. Was het in Holland gebruikelijk om in soortgelijke gevallen niet iets 'van pluim ofte gelde' van de aanvrager te vragen? Uit de vraag om een recognitiecijns blijkt wel de onbekendheid met het fenomeen eendenkooi, waaruit tevens valt af te leiden dat dit de eerste in de baronie is geweest. Hoe zeer Stas zich op dit punt liet leiden door eigen liefhebberij, blijkt tevens uit het feit dat toen hij in 1641 ter vestiging in Breda een huis kocht bij de koop een 'hoenderplaetse' was inbegrepen.²⁵⁰ Dit was ook niet zomaar een huis: het betreffende pand Reyenburg, gelegen aan de Veemarkt, werd voor maar liefst fl. 7.300.- aangekocht.

Eendenkooien dienden eensdeels ter plezier, anderdeels ter profijt. Griffier van het leenhof Dionys van Rucphen beschikte een decennium later eveneens over een eendenkooi die gelegen was op de grens van de baronie met de heerlijkheid

²⁴⁵ NA, NDR inv.nr. 7948, f. 437r-v: d.d. 15-12-1666; idem, f. 438 d.d. 21-12-1666.

²⁴⁶ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 374v d.d. 28-09-1669.

²⁴⁷ NA, NDR inv.nr. 7992, f. 220 e.v.

²⁴⁸ Ibidem, f. 251r-252r.

²⁴⁹ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 406r: niet gedateerd maar met apostille d.d. 07-12-1643; idem, f. 407r d.d. 09-01-1644: volgens Verelst was de locatie 'inde lage brouck seggen van Terheijden'. Deze eendenkooi wordt later overgenomen door Cornelis Pieterssen van Rotterdam, zie f. 425 e.v. d.d. 1660.

²⁵⁰ SAB, ORA inv.nr. 532, f. 178-179 d.d. 15-06-1641.

Wuustwezel in het kwartier Antwerpen.²⁵¹ Onder Zundert lag een ‘seecker blickvenne ofte meer genaemt de groeningen’ dat door hem en zijn compagnons (de compagnie der gemoedens; zie hieronder) met een dijk was omgeven, waardoor het water kon stijgen. Dit was in eerste instantie gebeurd om hen het vervoer van turf mogelijk te maken, omdat zij daar in 1653 deels van de heer van Breda moeren hadden gekocht; nu wilde hij op ditzelfde water een ‘eijndtvoegkoeije’ aanleggen. Hij diende voor dit privilege een recognitie van vijf gulden per jaar te betalen. Enige jaren later werd ‘inde beemden’ onder Princenhage aan Anthonis Gillis van Loon en Jan Cornelis Hendrik Dirven octrooi verleend voor een derde eendenkooi (en tevens ‘gansevlucht’) op hun eigen erf.²⁵² Hun octrooi werd verlengd in 1675, nu tegen mogelijke betaling van acht gulden per jaar. In 1684 vroeg Dirven een eigen octrooi voor het maken van een eendenkooi op zijn verdrongen land gelegen in Halderdonk onder Princenhage.²⁵³

Zuidelijk van Breda was de favoriete plek voor dit exclusieve tijdverdrijf. Niemand uit de Bredase elite lijkt zich hier verder mee bezig te hebben gehouden in de tweede helft van de zeventiende eeuw. De bestaande eendenkooien werden op hun beurt overwegend doorverkocht, in plaats van dat er nieuwe werden opgericht. Die van Stas te Terheijden eerst door Cornelis Pieterssen van Rotterdam in circa 1651 en later door Nicolaas Peeters Kerkhoff. Bij de laatste is weliswaar ondertussen sprake van een nieuwe aanvraag, maar de locatie is dezelfde.²⁵⁴ In 1691 preciseert hij namelijk dat de oude eendenkooi was verdrongen. De functie van een eendenkooi wordt in deze aanvraag beter gepreciseerd dan in alle andere: het werd namelijk in de wijde omtrek aan anderen verboden ‘te mogen jagen, schieten ofte komen met eenige honden, netten ofte roers’. Een eendenkooi was in feite een vogelbroedkamer voor privégebruik, niet voor jan en alleman om vogels in af te schieten. Wie toch betrapt werd kon rekenen op inbeslagname van zijn geweer en een boete van vijftig gulden. Tezamen met Leendert Pieterse Kerkhoff, werd de familie Kerkhoff de eerste van professionele kooikers in de regio. In 1710 ontstond er nog wel ruzie met de ingelanden van de polder ‘door het uijtvliegen en loopen van voorsz. vogels niet alleen onder de voet geloopt en afgepickt werden verscheyde weijden, maer ook diversche bunderen zaijlant daerdoor geruineert werden.’²⁵⁵

Tuinieren

In de tuin was nog het meest sprake van een overlapping van de publieke en private sfeer. Tuinieren was een van de weinige vrijetijdsbestedingen waar de elite zich in Breda vrij massaal aan overgaf. Veel van de huizen in de stad beschikten over een *hof* of tuin; voor beroepsgroepen als artsen was een kruidentuin zelfs noodzakelijk. In zijn briefwisseling met Daniël van der Meulen, liet burgemeester Godevaart Montens eind zestiende eeuw eens doorschemereren dat zijn ‘broeder’ Noiroot voor hem in Leiden diverse spullen uit Venetië had achtergelaten. De spiegels (een Venetiaanse specialiteit) en boeken moesten maar tijdelijk in bewaring worden gehouden, maar de ‘cleijnicheijt’ van een pakje met zaden moest zorgvuldig worden uitgepakt, in aparte doosjes gedaan en direct met een bode voor verzending worden

²⁵¹ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 410 e.v. niet gedateerd maar met apostille d.d. 27-06-1654; idem, f. 412r: advies Verelst d.d. 01-07-1654 ‘in s’heeren wildert achter achtmale onder Sundert’; idem, f. 413r-v: octrooi d.d. 06-07-1654.

²⁵² Ibid., f. 418 e.v. d.d. 1656; verlenging d.d. 1675, zie f. 430 e.v.

²⁵³ Ibid., f. 450r d.d. 12-04-1684.

²⁵⁴ Ibid., f. 441 e.v.

²⁵⁵ Ibid., f. 467r d.d. 13-06-1710.

meegegeven.²⁵⁶ Venetië was op dat moment nog de sleutelstad tussen oost en west en het is dan ook gissen naar de exotische origine van deze zaden. Op een woensdagnacht in april 1616 werden uit de hof van oud-burgemeester en schepen mr. Joachim Gillis ‘veel costelijcke bloemen genomen’.²⁵⁷ Aan de hand hiervan mogen we aannemen dat hij een liefhebber was van bolgewassen (mogelijk ook tulpen) en vele uurtjes in zijn tuin doorbracht om ze te kweken en onderhouden. Zijn bloementuin op het Ginnekenseinde, een huizencomplex (deels nieuwbouw) waar reeds vele jaren aan was getimmerd, was nu echter het doelwit geworden van een ander soort ‘liefhebber’ die wel dezelfde smaak had, maar niet het benodigde geld of geduld. De magistraat loofde een fikse beloning van vierentwintig gulden uit voor informatie die zou leiden tot de aanhouding van deze dief.

Ook de Van Aerssens waren kiene tuiniers; drost Cornelis had zelfs in Breda een hovenier in dienst. Toen Jacob Cats door de Staten-Generaal in 1632 naar Londen werd gestuurd (niet voor de eerste keer overigens), hield zijn schoonfamilie een oogje in het zeil op zijn huis in Den Haag:

Dese groote droochte heeft uwen hof seer achtergesteld, de kersen sijn bijna alle verdroocht, daer schiten evenwel noch vruchten van u. e. arbeit over. Onse bien [bijen] sijn seer vermenichvuldicht. Hier en is tegenwoordich niet veel nieuws ofte om beter te seggen niet veel goets.²⁵⁸

Zoals zo vaak in briefwisselingen, wisselden privé-zaken zich af met staatszaken: is de tuin tenslotte ook geen wereld in het klein? Omgekeerd stuurde Johan van Aerssen in 1649 vanuit Breda een geschenk op aan Constantijn Huygens die op dat moment helaas niets geschikts in zijn tuin kon vinden om terug te geven.²⁵⁹ Gezien het tijdstip, begin november, was dit begrijpelijk.

Het elkaar toesturen van vruchten en gewassen uit de eigen tuin gaf vriendschap een diepere betekenis dan met andere giften het geval was. Maria Buysen schreef in het voorjaar van 1610 aan de secretaris van Princenhage, Adriaan van Bergen, dat ‘deselve believe ons een weijnich wortelen van esperges mede te deijlen want wij tegen mej alhier tot Breda mejnen te comen woenen, ende eenen tamelijcken grooten hof hebben’.²⁶⁰ Tuinieren speelde dus een belangrijke rol in het leven van de stedelijke elite. De tuin als object stond dan ook voor veel meer: zij was verre van onschuldig en werd geassocieerd met een reeks van allegorische betekenissen, waaronder de tuin als aards paradijs en als domein van de goden. Ordening van de tuin was daarmee een teken van goed rentmeesterschap op aarde, extra toepasselijk in het geval van Maria Buysen die was getrouwd met rentmeester Johan van den Corput.²⁶¹

Het lijkt erop dat in Breda in de loop van de zeventiende eeuw vooral fruit werd geteeld in plaats van bloemen. In 1670 werd kapitein Butler de wacht aangezegd wegens zijn huur van het huis Nassau omdat de erfgenamen dit wilden verkopen. Bepaald werd dat de huurder nog krijgt wat hem toekomt ‘in den hoff van den kersseboomen, persick ende appelkoosbomen (circa 61 stuks) ... alsmede het nieuw priel door hem daarin gemaakt’.²⁶² De tuin van de Van Aerssens - ‘seecke-

²⁵⁶ RAL, Archief Daniel van der Meulen inv.nr. 677, litt. 13 d.d. 20-06-1596.

²⁵⁷ SAB, OSA inv.nr 220: brieven stadsbestuur [...], litt. 41: d.d. 24-04-1616.

²⁵⁸ NA, Archief familie Van Aerssen van Voshol, inv.nr. 238, dd.22-06-(1632).

²⁵⁹ *Briefwisseling Huygens*, IV, briefnr. 5001 d.d. 03-11-1649.

²⁶⁰ SAB, dorpsbestuur Princenhage, inv.nr. 90 map III-d: brief Marie Buijsen d.d. 29-03-1610.

²⁶¹ De Jong en Dominicus-van Soest, *Aardse paradijzen*, 69-123.

²⁶² SAB, ONA inv.nr. 274, akte 1 d.d. 14-10-1670.

ren grooten hof met verscheijden fruijtboomen daerinne met een somerhuys van outs genaemt den capucinenhoff” - werd in 1679 verkocht voor fl. 2.550.-. aan Johanna Geens, weduwe van Jan van Cranendonck.²⁶³ Voor een dergelijke som geld kon men in die tijd royaal wonen in Breda: het hof van de Van Aerssens moet in de zeventiende eeuw duidelijk iets bijzonders zijn geweest. De tuin als apart lustoord was dan ook slechts bestemd voor een welgestelde minderheid.

Dergelijke zomerhuizen of objecten van ‘plaisance’ lijken in de tweede helft van de zeventiende eeuw binnen en buiten de stad in opmars gekomen. Oud-burgemeester Van Berlicum verkocht in 1662 een tuin met land ‘metten speelhuijsen daerinne staende’ gelegen in de Donk.²⁶⁴ Bij de aankoop was er al sprake van een heggescheiding door middel van ‘eenen levenden doornenthuijn’.²⁶⁵ Oud-schepen dr. Govert van Alphen had op een stuk land buiten de stad, langs de nieuw aangelegde steenweg naar Princenhage, in de jaren tachtig eveneens een tuinhuis laten bouwen.²⁶⁶ De bedoeling van dergelijke tuinhuisjes wordt deels duidelijk uit een bezoek op een zomerse avond in 1692 van Constantijn Huygens jr. aan neef Buerstede, die mij ‘in zijn somerhuysje bracht en slechte kreeften en slechte Rhijsche bleeckert gaff’.²⁶⁷ Het eten mocht Huygens dan minder zijn bevallen, nieuw waren dergelijke bouwsels zeker niet. De priester Otto van Galen had al in 1541 een ‘somerhuys’ in zijn tuin in de Visserstraat.²⁶⁸ Gouverneur De Heraugières liet eind zestiende eeuw een speelhuis met oranjerie bouwen op zijn omvangrijke complex aan de Caterstraat. Ook bij het kasteel hoorde vanaf circa 1620 een speelhuis, ter vervanging van een oorspronkelijk door graaf Hendrik III van Nassau opgericht vogelhuis. Later in de zeventiende en achttiende eeuw zou dit speelhuis een tapperij worden.

Begin achttiende eeuw zag de modieuze stadstuin van de patriciër Maarten Kip er als volgt uit. In de tuin stonden dertien grote sinaasappelbomen en een citroenboom in vierkante houten bakken; een granaatboom en twee vijgenbomen; dertien kleine sinaasappelboompjes in stenen potten; ‘een partije’ jasmijn, myrthe en andere soortgelijke kleine boompjes in stenen potten; tien grote laurierbomen en nog twee wat kleinere laurierbomen in vierkante houten bakken; zes kleine laurierboompjes in aarden potten; vier grote beelden ‘soo heele als gebroocken’; zestien kleine beeldjes in diverse posturen plus nog een rode marmeren ‘moertier sonder stamper’.²⁶⁹ Niet iedereen had echter evenveel ruimte om de mode te volgen; hier wreekten zich ook de smalle, langgerekte kavels waardoor de Franse tuinmodellen maar gedeeltelijk konden worden overgenomen. Op het binnenerf of pleintje bij Cornelis van Bernagie stonden enige aardewerken potten, ‘geleije’ kommen, twee houten waterremmers, ‘een tobbeken met een ijzeren band’ en een laurierboom in een houten kuip met eveneens ijzeren banden.

Behalve de introductie van de laurierboom en citrusvruchten dankzij de oranjerie bleven de traditionele vruchtenbomen in trek. Schepen Vingerhoets had voor zichzelf ‘apricoosboomen’ laten bezorgen, die bij zijn dood in 1709 nog niet betaald bleken te zijn.²⁷⁰ In navolging van het Valkenberg, het tuinpark van de Oranjes bij het kasteel van Breda dat ook na hun vertrek permanent werd onderhouden, be-

²⁶³ SAB, ORA inv.nr. 542, f. 117-8 d.d. 13-05-1679.

²⁶⁴ SAB, ORA inv.nr. 537, f. 243v-244 d.d. 07-04-1662.

²⁶⁵ SAB, ORA inv.nr. 535, f. 40 d.d. 18-04-1651.

²⁶⁶ Kappelhof, ‘Zaken doen over grenzen heen’, 166.

²⁶⁷ *Journalen Constantijn Huygens*, I, 440.

²⁶⁸ Van Hooydonk, *Bredase elite tussen 1550 en 1550*, 77; de huidige Visserstraat 14/20.

²⁶⁹ SAB, ORA inv.nr. 598, akte 162 d.d. 06-09-1718.

²⁷⁰ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 1022.

schikte de stad dus over diverse fraaie stadstuinen. Sommigen onder de stedelijke elite bleken een steeds diepere verbondenheid met de natuur te voelen naarmate de achttiende eeuw vorderde. Kip was eerder commandant van Willemstad geweest, in welke hoedanigheid hij daar ook nog een huis bezat. Als verdere blijk van zijn zeer uitvoerige codicil omtrent het beheer van zijn nalatenschap, liet hij bepalen dat de bomen die hij hier langs de Steenweg had aangeplant tenminste dertig jaar dienden te blijven staan alvorens deze mochten worden verkocht.²⁷¹ En hij was niet de enige die zo'n grote zorgvuldigheid betrachtte met het aardse rentmeesterschap. Gerard van Beeck, rentmeester van beroep, liet in een codicil van 1719 al even uitgebreide instructies na omtrent een stukje land aan de zuidkant van de steenweg naar Princenhage, dat onder zijn hoede in een vruchtbare fruitboomgaard was veranderd.²⁷²

Conclusie

Het vermogen van Bredase regenten werd hoofdzakelijk belegd in onroerend goed of in dienst van de gemeenschap gesteld. De brede behoefte aan liquide middelen in de samenleving, gekoppeld aan hun eigen welgesteldheid, maakte van hen op grote schaal privaat-bankiers. Op deze wijze bonden zij tevens andere mensen in de gemeenschap aan zich. Eventuele overige investeringen met surplusgeld was behoudend van aard, waarbij ook de eigen achtergrond meetelde. Leden van de bestuurlijke elite waagden zich vooralsnog als enigen aan overheidsleningen (inclusief buitenlandse fondsen), terwijl katholieken duidelijk hun eigen bestemmingen hadden.

Als elitegroep werd door de regenten in belangrijke mate geconsumeerd. Voor de mooiste, duurste of meest modieuze spullen moest men overigens toch vaak bij leden van de bestuurlijke elite zijn, hoge militaire officieren of de economische elite. Binnen het assortiment aan huisraad bestond een oneindige variatie in kwaliteit al naar gelang de financiële middelen, eigen voorkeuren etcetera. De interieurs en de hele wooncultuur raakten wel steeds meer aan mode onderhevig: in de loop van met name de tweede helft van de zeventiende eeuw werden een voor een een reeks veranderingen geïntroduceerd. Hun huizen waren over het algemeen fraai ingericht en vertrekken mede aan de hand van kleurensamples op elkaar afgestemd. Het gebruik van de diverse vertrekken lijkt in Breda al vroeg in de zeventiende eeuw tot een duidelijke functionele indeling te hebben geleid. De levensstijl van de regenten was al met al vrij klassiek: zij bleken in vele opzichten eerder stijlvolgers dan trendsetters. In elk huis was, blijkens de decoratie, desondanks wel iets van een persoonlijk tintje te vinden.

Verder hield men zich binnenshuis vooral bezig met musiceren en of lezen en buitenshuis met tuinieren. In mindere mate trok men erop uit voor de jacht hetzij op vogels, vissen of wild. Dit voorstaan op deftigheid mag ook blijken uit het grote aantal portretten dat men er op nahield ter bevestiging van de eigen status. Bredase regenten zagen het liefst zichzelf, familie of vrienden (inclusief hun patroon, de prins van Oranje) aan de muur hangen. Dit gebeurde ook vaak op prominente plekken (het salet) en het liefst seriematig. Enkele goederen werden bij nalatenschappen telkens specifiek aangemerkt als 'waardevol' in de dubbele betekenis van het

²⁷¹ SAB, ONA inv.nr. 598, akte 159 d.d. 10-12-1717; dit is de oorspronkelijke datum van de akte, die later in 1717 en 1718 nog enkele malen werd aangevuld.

²⁷² SAB, ONA inv.nr. 516, akte 23 d.d. 05-09-1719.

woord. Deze voorwerpen waaronder bedden, zilveren doopgeschenken, gouden ringen, kleren en familieportretten waren voorbestemd om aan de kinderen door te geven.²⁷³ Op deze wijze gaf men blijk aan een grote gehechtheid van continuïteit: de familie was het hoogste gedachtegoed op aarde.

²⁷³ In haar studie naar de betekenis van huisraad besteedt Dibbits hier maar zijdelings aandacht aan; *op.cit.*, 38-41. Voor de rol van portretten in deze, zie verder: Montias, *Art at Auction*, 18-19; 88.

Hoofdstuk 11

Status en sociabiliteit

De Bredase elite was niet één groep maar had velerlei gezichten. Dit kwam vanwege de unieke achtergrond als heerlijke stad waar voor de schepenen maar een beperkte rol was weggelegd in het plaatselijke bestuursapparaat. Hoewel niet onbelangrijk, waren de regenten hierdoor zeker niet de aanzienlijkste burgers van de stad. De oorlog zorgde vervolgens voor een verschuiving in de balans tussen de diverse groepen binnen de maatschappelijke elite: adel en raadsheren vertrokken, terwijl ambtenaren en militairen arriveerden. Vooralsnog vond er een driedeling plaats tussen regenten (de politieke elite), hoge ambtenaren en militairen (de sociale elite) en katholieken (de economische elite). Dit verhevigde de onderlinge competitie om macht en aanzien in de stad.

Hoe was het daarentegen gesteld met de onderlinge sociabiliteit? Regenten hadden weliswaar de politieke macht in handen, de basis daarvan lag niet in enig overwicht binnen het stedelijk patriciaat maar door de grote rol van patronage bij hun aanstelling. Dit maakte hen voortdurend onzeker over hun eigen positie in de Bredase samenleving. Hun legitimiteit werd verder ondermijnd door hun gedeeltelijke herkomst van buiten de stad. Tegelijkertijd moesten zij zich ook buiten het stadhuis in enigerlei mate staande zien te houden in Breda, bijvoorbeeld op straat of in de kerk. Hun sociale omgang met en relatie tot de overige groepen kreeg hierdoor vanzelf meer gewicht, omdat zij hier mogelijk al snel op de grenzen van hun louter formele positie als schepenen stuitten.

Aanzien

De ‘oude borgers’

De politieke reformatie had sinds de tweede helft van de zestiende eeuw binnen het stedelijk patriciaat een onomkeerbaar proces op gang gebracht: een deel ervan raakte op basis van hun geloof op den duur uitgesloten van de machtsstructuren in de stad. De onnatuurlijke scheiding die hiervan het gevolg was had grote gevolgen voor de onderlinge verhoudingen, zoals die na 1637 definitief werden bestendigd. Tegenover een nieuwe groep van protestantse regenten stond een groep van ‘oude borgers’. Het frequent opduiken van deze term na de reductie geeft duidelijk de contouren weer van een breder sociaal conflict, dat ook accuut werd gevoeld. Dit belangrijke begrip onderstreept de evolutie binnen de Bredase politieke elite.¹

¹ Vergelijk: Amelang, *Honored Citizens*, hoofdstuk 2.

Oud was per definitie het patriciaat (de gevestigde families) in het geval van Breda meer specifiek de groep van katholieken. Onder hen zaten ook enkelen die meer recent tot het protestantisme waren overgegaan, maar waarvan dit niet vaststaat: zij hadden in ieder geval nog een voet in beide kampen staan. Dit werd echter steeds moeilijker om vol te houden zoals in het geval van Hendrik Joosten. Op basis van zijn positie als Oranje-cliënt - evenals zijn vader was hij rentmeester van de erfgraven - bracht Hendrik het tot schepen van 1637 tot 1641, na welk jaar hij niet meer terugkeerde in de magistraat. Een van de redenen hiervoor zou kunnen hebben gelegen in een ruzie die hij dat jaar kreeg met dr. Johan Montens, die enkele jaren zou blijven voortslepen en welke hem in opspraak bracht.

Op een dag lopend over een volle Grote Markt waren zij druk in gesprek geweest, waarbij ook de politiek over de tong ging. Oud-schepen en stadsdokter Godefroy van den Broeck was op dat moment ziek en Montens, die zelf ook arts was, vroeg aan Joosten of hij hem zou willen helpen om diens positie als stadsdokter te bemachtigen indien Van den Broeck kwam te overlijden. 'Ik hoop en vertrouw dat ghij mij int solliciteren van desselfs plaetse niet sult tegen wesen, ick ben een van de oude borgeren ende diergelijke woorden'. Enige tijd later had Montens hem op het stadhuis in aanwezigheid van anderen toevertrouwd dat hij Spaansgezind was – 'ick hout met den coninck van Castilien' – waarop Joosten had geantwoord 'dat en soude uwe saecke niet recommanderen'. Joosten zou later aan anderen de ontmoeting op de markt in geuren en kleuren hebben doorverteld, waarbij hij het meer deed voorkomen alsof Montens hem had verzocht en gebeden 'om de plaats en gagie'.² Diens grootspraak vormde hoe dan ook de aanleiding voor Montens om drie jaar later Hendrik Joosten in de herberg De Drie Oranjeappelen te beledigen en uit te maken voor leugenaar, of om meer precies te zijn dat hij 'liegde als een schelm'. De rechtszaak die vervolgens ontstond ging, zoals het juristen betaamd, over het feit wie nu wat wel en niet had gezegd en uiteindelijk bleef slechts het woord schelm als onomstotelijk bewezen feit over.

Joosten werd dus aanvankelijk, als representant van de 'oude borgers', binnen de magistraat een positie van makelaar toegedicht maar hij kon die rol niet waarmaken. Uit zijn benaderbaarheid voor de eigen groep blijkt bovendien dat Joosten vermoedelijk op z'n best een crypto-katholiek was in plaats van een overtuigd protestant, iets dat werd opgepikt door de nieuwe politieke elite die hem vervolgens liet vallen zodra deze binnen enkele jaren de greep op de macht had gekregen. De verhoudingen tussen de oude burgers enerzijds en de nieuwe politieke elite anderzijds waren van begin af aan gespannen na 1637. De twee groepen moesten met elkaar voort in Breda, maar dit ging vooralsnog niet van harte. Zijn overtuigd katholicisme had van Montens, een telg uit een van de bekendste Bredase families, ogenschijnlijk tot een soort tweederangs burger gemaakt in eigen stad terwijl Joosten moest collaboreren en daardoor uiteindelijk zijn vertrouwenspositie aan beide kanten verloor.

Behalve door verschillen in herkomst en afkomst, kreeg het patriciaat vanaf 1637 dus een nieuw schisma te verwerken: het grootste deel van hen – 'de oude borgers' – werd voortaan gepasseerd als politieke elite. 'Oud' stond in dit geval synoniem voor een generatielange aanwezigheid in de stad (bijna altijd katholieken dus) en 'borgers' waren alleen diegenen die in Breda waren gegoed. Als er één groep kan worden vereenzelvigd met de term patriciaat, dan waren zij dit. Drost Van Aerssen

² SAB, ORA, inv.nr. 161-1.

had in 1622 zijn ideaalbeeld van een Bredase regent als volgt geschetst: iemand van het juiste geloof (gereformeerd), burger van de stad met generatielange aanwezigheid (poorter) en een persoon met bewezen bestuurlijke diensten. Zo karakteriseerde hij nochtans mr. Adriaan Buycx.³ Tegelijk moest hij bij herhaling constateren dat deze combinatie een zeldzaamheid was.⁴ Met name de generatielange aanwezigheid van een protestantse familie in deze overwegend katholieke stad, bleek onverenigbaar. Bovendien: ondanks de recomandatatie van de drossaard - Buycx was 'verre de bequamste' van vier kandidaten - werd verrassend genoeg niet hij, maar Jan Felten de Ghintere gekozen. Zelfs beschikking over de juiste kwaliteiten bood dus geen garanties: andere, externe overwegingen van politieke aard speelden hierin evenzeer een rol.

Daarnaast doet de drossaard zijdelings nog enkele interessante observaties over de Bredase regenten als groep die overeenstemmen met eerdere bevindingen voor de vroegere perioden. Sommige van de regeerders worden als 'oudt' gekarakteriseerd, een gevolg van de grote afhankelijkheid van slechts een handvol getrouwen (de oligarchen). Voor hen en anderen gold bovendien een ander belangrijk bezwaar: 'ende in andere affairen (de stadt niet raeckende) veel tijts geoccupeert sijn.'⁵ Het grootste probleem in Breda was dus dat er in de stad feitelijk niet genoeg geschikte regenten voorhanden waren en dat degenen die wel geschikt waren niet erg bereidwillig bleken om hun beroep en daarmee hun inkomen op te geven voor een hoogst onzeker bestaan als regent. Vraag en aanbod sloten dus langere tijd totaal niet op elkaar aan. Dit vormt tegelijk de essentie van de problematiek omtrent het Bredase regentendom en wie zij nu precies waren. De regenten in de stad bekleedden, bij gebrek aan sociaal overwicht binnen het stedelijk patriciaat, geen positie op grond waarvan zij zich een morele superioriteit konden aanmeten.

Over de gewenste patricische achtergrond van schepenen bestond desondanks een universele gedachte. Ook de zoon van burgemeester De Hertoghe zag in 1618 liefst regenten uit de categorie 'van oude borgers alleen onder zijnen eedt staende als die in dese gelegentheijt van saecken in andere eeden sijn.' worden gekozen.⁶ Hier werd dus een algemene bestuurlijke wijsheid verkondigd die overal de norm was, maar door omstandigheden in Breda praktisch niet uitvoerbaar bleek. De wetmatigheid ervan is daarom des te pregnanter, getuige sommige latere nominaties in de jaren veertig en vijftig van de zeventiende eeuw. Het duidelijkst komt dit naar voren in een brief van predikant Renesse uit 1640 die tevens goed zicht biedt op de algehele sociale context van de elite in de stad.

Zoals zo vaak in dit soort gevallen betreft het een aanbevelingsbrief waarin hij zijn zwager Christiaan Beens voordraagt voor het schepenambt. De brief is dus niet gespeend van eigenbelang, maar desondanks zeer interessant. De predikant was zelf onlangs hertrouwd met een dochter van wijlen burgemeester Willem Beens; zij kwam daarmee uit 'een eerlicke geslagte, ende eerlicke middelen'. De familie Beens was, hun naam zegt het al enigszins, hoofdzakelijk een geslacht van beenhakkers en vleeshouwers. Willem was daarentegen begonnen als kruidenier en had zich min of meer opgewerkt tot koopman. Bovendien sloot hij een voordelige huwelijksalliantie: hij trouwde een dochter van burgemeester en schepen Christiaan Bacx. Deze familie behoorde tot de voornaamste Brabantse geslachten in het laat-

³ Groenveld, 'Een notabele frontiere', 25.

⁴ Zie verder hoofdstuk zes.

⁵ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 84r d.d. 25-07-1622.

⁶ NA, NDR inv.nr. 7948, f. 381v d.d. 27-04-1618.

ste kwart van de zestiende eeuw en was sterk Oranje-gezind. Kinderen uit dit huwelijk werden in de Spaanse periode (na 1581) katholiek gedoopt en de familie Beens zou later in de zeventiende eeuw overwegend katholiek blijven. Dit waren dus de 'eerlicke' antecedenten en het sociale milieu van predikant Renesse's tweede vrouw Digna Beens.

Haar broer Christiaan (let hier tevens op de voornaam) was ongetrouwd en woonde als fatsoenlijk jongeman, hoewel hij inmiddels in de vijftig was, nog altijd bij zijn zuster in. Onlangs was hij met meer dan honderd stemmen gekozen tot ouderling.⁷ Er was dus vanuit de gereformeerde burgerij sprake van brede steun voor hem. Verrassend genoeg blijkt er tevens sprake van stevige oppositie: zowel de drossaard, de president als enige andere leden van de magistraat hadden notabene tegengestemd. Voor zover zij lidmaat waren, voegde de predikant hier nog fijntjes aan toe. In zijn ogen bestond er dus in elk geval gereede twijfel over het protestantse karakter onder de regenten. In het begin van zijn brief opperde de predikant een mogelijke reden voor het politieke verzet: er waren problemen gerezen tussen de magistraat en de heer van Breda omtrent de commissie van Christiaan Beens als servitiemeester. Later in zijn brief kwam hij hier op terug. Het idee dat dit ambt onverenigbaar zou zijn met dat van schepen wil hij eigenlijk niet geloven, 'omdat bijcans alle de schepenen ontfangerschappen bedienen'. Renesse toonde zich daarmee een goed observator van de ambtelijke achtergrond van veel van de schepenen, waardoor zij tevens minder aan de stad gebonden waren.

De predikant was daarnaast zelf recent in 'onlusten' geraakt met drossaard Van Aerssen maar dit was door 'entremise' van burgemeester Bruinisse opgelost. Ondanks Beens' geloofsbriefven, beseft Renesse dat van 'die zijde' (hij bedoelt daarmee de politieke elite c.q. de regenten) zijn zwager niet zou worden genomineerd. Er was dus inmiddels sprake van een serieuze scheidslijn binnen het patriciaat, waardoor patriciabelen (inheemse kandidaten van voldoende statuur) werden geweerd. Er was echter meer aan de hand.⁸

Dat eventuele persoonlijke motieven een rol speelden in de keuze van schepenen vond Renesse een groot onrecht, reden waarom hij zich vervolgens tot raad en secretaris van de prins (en neef) Constantijn Huygens sr. wendde. Beseffend dat zijn eigen voorstaan op familierelaties hiermee op gespannen voet stond, schreef hij daarom in een postscript dat 'de recommandatie is een eerlicke saecke.' Er werd tenslotte niet zomaar iemand aanbevolen, maar een persoon 'die mij wel bekend is.' Nepotisme was in dat geval geoorloofd.⁹ Verder werd vooral het ego van Huygens gestreeld, iets waar deze bijzonder gevoelig voor was. De predikant had het 'volk' vaak horen praten 'over de vriendschap, affectie, ende goede correspondentie van u heer vader' en verwachtte nu van diens zoon hetzelfde - in concreto door zijn zwager in de stadsregering 'te emploijeren'.¹⁰ Redenen waren hiervoor in overvloed aanwezig: Beens 'is een vande gequalificeerste deser stadt' waarna de bewijzen volgden. Zowel zijn vader als zijn grootvader van moederszijde, waren allebei burgemeester geweest en hadden met eer in deze en andere bestuurlijke capaciteiten de stad gediend, 'getrouw haeren baron, hatende ende gehaet zijnde vande vijant.'

Als trouwe dienaars van de prins van Oranje had de familie Beens geleden onder de gesel van de geschiedenis, waarbij Renesse verwees naar historieschrijver Bor voor het feit dat ze uitgesloten waren geweest van het pardon van Alva: de predi-

⁷ Het getal van honderd dat Renesse hier noemt is overigens aan de hoge kant (zie eerder hoofdstuk zes).

⁸ UBL, Collectie Handschriften, HUG 37: litt. 1 d.d. 26-07-1640.

⁹ Kooijmans, *Vriendschap*, 143-145.

¹⁰ Het onberispelijk functioneren van Huygens sr. vormde een belangrijke bouwsteen voor de reputatie van de familie en de verdere overlevering hiervan, zie: Blom, *Constantijn Huygens*, II, 231.

kant kende duidelijk zijn klassieken. De familiegeschiedenis ging echter nog verder terug. Na de grote stadsbrand van 1535 (hier vergist de predikant zich een jaar – het was 1534), hadden zij geholpen met de opbouw van de stad, en met hun huizen aan de Grote Markt deze mee helpen te ‘vercieren’. Hun erfenis te Breda bestond dus ook uit tastbaar erfgoed. Vader Willem Beens uit een overwegend katholieke familie werd door de katholieke heer Filips Willem niet voor niets als ‘zijn’ burgemeester beschouwd, reden waarom hij hem drie jaar achtereen in functie had gecontinueerd ten koste van Maurits’ eigen favoriet Willem de Hertoghe. Bovendien had Willem Beens het ‘moderne’ Breda vormgegeven: de nieuwe Vleeshal, de Prinsenkade, de Halstraat en de Akkerstraat, die allemaal waren ontstaan in de vredejaren van het Bestand. Tot slot had vriend of vijand niets dan goeds over zijn ouders te zeggen. Ondanks al deze kwaliteiten werd aan diens zoon Christiaan voorbij gegaan.

De beste dienaren voor Zijne Hoogheijt zijn diegenen die onder de vrome, oude borgeren, de gequalificeerste patricij zijn.

Behalve een duidelijke scheidslijn tussen de groep van regenten (de nieuwe politieke elite) en de oude groep van het patriciaat, schetst de predikant dus ook de contouren van een breder geschil: het eigenbelang van de magistraat versus het algemeen belang van de heer van Breda. Belangrijk in het specifiek Bredase geval was dan ook dat het patriciaat Oranjegetrouw was, een belang dat zelfs religieuze scheidslijnen oversteeg getuige de katholieke antecedenten van sommigen zoals vader en zoon Beens. Bovenal ging stedelijke loyaliteit boven enige vorm van partijdigheid, al zagen we reeds eerder in dit hoofdstuk hoe sommige regenten in Breda hier mee worstelden vanwege de diverse identiteiten van de stad. Hoe dan ook, in de ogen van Renesse werd de stad niet geregeerd door de juiste personen als regenten: het eigen patriciaat (de ‘oude borgeren’) werd zelfs bewust tegengehouden. Dat daarnaast het politieke zo persoonlijk was geworden vond hij duidelijk maar wat oneerlijk, echter bovenal omdat het zich deze keer tegen hem en de ‘zijnen’ keerde.

De ‘oude borgeren’, normaliter het hart van het regentenpatriciaat, zagen in Breda door omstandigheden hun route naar de politieke elite dus eerst gedeeltelijk en later geheel geblokkeerd. Op eigen kracht kwamen ze in elk geval niet meer verder, zo bevestigde de predikant tevens met een ander voorbeeld.

Cousijn Buerstede, getrouwt met nichte Backs, is oock een persoon, die tot de regeeringe genoeghsame qualiteijt heeft: ende van sodanige lieden wort men geerne geregeert.

Ook de Buerstedens behoorden tot het inheemse patriciaat zonder vooralsnog tot de politieke elite te kunnen worden gerekend, ook al was er een stuk grond buiten de stad – ‘de Buerstedensche heide’ - naar hen vernoemd.¹¹ In de late Middeleeuwen waren uit haar midden diverse kanunniken gerezen die het kapittel van de Grote Kerk hadden gediend¹²; schepen Balthasar Baldi (1612-24) was getrouwd geweest met Elizabeth van Buerstede. De familie had een duidelijke katholieke oorsprong. Renesse rept begin jaren veertig ook van zekere problemen omtrent de kandidatuur

¹¹ Zie bijvoorbeeld: SAB, ONA inv.nr. 19, f. 131v d.d. 06-08-1600.

¹² Gooskens, ‘De kanunniken’, 57.

van ‘cousin’ Anthonis van Buerstede, mogelijk omdat hij nog geen lidmaat was. De sleutel tot hun doorbraak lag echter, evenals bij een andere katholiek als Willem Beens decennia eerder, in een huwelijksalliantie met leden van de bestuurlijke elite. Anthonis van Buerstede trouwde in 1639 Maria Bacx, dochter van oud-schepen en rentmeester Adriaan Bacx. Twee jaar later wordt hij zelf voor het eerst schepen.

Importregenten

Macht en aanzien zijn niet per se hetzelfde, hoewel ze vaak samengaan. In Breda beschikte de politieke elite in toenemende mate over de macht, terwijl de sociaal-economische elite (het patriciaat c.q. de ‘oude borgers’) over gezag beschikte. De geconstateerde verwijdering tussen deze twee groepen bleef niet zonder gevolgen, zo waarschuwde ook predikant Renesse. Daarmee was hij niet de eerste geweest. Reeds in 1607 had secretaris Van den Corput geschreven dat de burgerij zich niet herkende in haar representanten indien die niet door haar zouden mogen worden gekozen.¹³ Zijn opmerking had weliswaar betrekking op de tienraad, maar in Breda liep de prins door zijn aanstellingsbeleid ten gunste van vreemdelingen een steeds groter risico dat de regenten zich van de stad gingen vervreemden. Terwijl de ‘oude borgers’ van nature aanzien hadden moesten de meeste regenten dit nog grotendeels zien te verwerven, nieuwkomers als zij vaak waren. Zij moesten – zeker na 1637 - hun positie van politieke elite in sociaal opzicht (qua status) zien te veroveren op het patriciaat, een groep met veel sterkere sociale wortels in de stad.

De dominantie van relatieve buitenstaanders onder de lokale schepenen – al had dit in Breda geheel eigen oorzaken - is tevens de hoofdoorzaak voor de slechte pers die de zogenaamde ‘importregenten’ in de generaliteitslanden over het algemeen hebben genoten.¹⁴ Deze vreemdelingen werden beschouwd als baantjesjagers wier protestantisme wezensvreemd was aan de lokale gewoonten en gebruiken, althans zo wilden sommige historici later graag doen geloven. Dat beeld is inmiddels door de historicus Rooijackers aanzienlijk bijgesteld: hun medewerking in een vreemde omgeving bleek juist de garantie voor het voortbestaan van de plaatselijke samenleving.¹⁵

Toch werd in de tijd zelf ook al geklaagd. Jacob Campo Weyerman had eind zeventiende, begin achttiende eeuw weinig op met de Bredase regenten: hij kwalificeerde hen consequent als omhooggefallen middenstanders en ongeletterde types, wier te snelle carrières tot allerlei misstanden leidden.¹⁶ Zij waren, kortom, als bestuurders niet ter zake kundig. Of deze perceptie juist is zal met name in het volgende hoofdstuk worden getoetst, maar feit blijft dat in Breda importregenten langere tijd nodig waren wegens een gebrek aan protestanten van voldoende sociaal aanzien. Tegelijk waren deze mensen lang niet altijd buitenstaanders. Tot de tweede helft van de zeventiende eeuw domineerden op dit vlak de Brabantse uitwijkingen in Breda.¹⁷ Door familiebetrekkingen waren zij vaak aan de regio en of de stad gebonden; daarom dienen zij als inheemsen te worden geclassificeerd. Desondanks werden ook zij niet altijd voor vol aangezien: in Breda zag men toch het liefst Bredanaars uit de categorie ‘oude borgers’. In de tweede helft van de zeven-

¹³ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 412r-413r d.d. 06-03-1607.

¹⁴ Annard, *Bestuur en bestuurders in Oost Staats-Vlaanderen*, 50.

¹⁵ Rooijackers, *Rituele repertoires*.

¹⁶ Hendrix, ‘De gevluichte hermes’, 77; 79; 82 e.v.

¹⁷ Zie eerder hoofdstuk vier.

tiende eeuw begon het Hollandse element wel toe te nemen, iets dat in de achttiende eeuw zou doorzetten. In het Vlaamse Hulst daarentegen domineerden Hollanders en Zeeuwen onder de vreemdelingen en kwam slechts vijf procent uit het eigen gebied.¹⁸ In Tholen was tussen 1577-1702 niet minder dan 39 procent van de regeringspersonen niet in Tholen geboren.¹⁹

De mate van deze dominantie hing waarschijnlijk af van de bereikbaarheid van de stad in kwestie en van de dichtstbijzijnde gelegen regio: Breda lag in dat opzicht naar alle kanten toe open. Wie verder weg ging – meer westwaarts bijvoorbeeld, als naar Hulst of Bergen op Zoom, of oostwaarts – zal waarschijnlijk eerder zijn blijven hangen omdat deze gebieden qua toegankelijkheid meer afgesloten waren. Deze migratie naar de generaliteitslanden zou er later in de achttiende eeuw wel toe leiden dat de importregenten van weleer zich gingen beschouwen als inheems: nieuw werd tenslotte naar verloop van tijd vanzelf oud, ook een kenmerk van patriciaat. De Bossche pensionaris Anthonis Martini, wiens familie in elk geval niet uit de stad afkomstig was, was een van de eersten die op dit punt in de aanval ging tegen het benoemen van vreemdelingen op magistraatsposten.²⁰ De familie Martini vormt mede daarom een interessant voorbeeld van de groep importregenten.

De gebroeders Willem en Ambrosius Martini waren schepen van Breda eind zestiende en begin zeventiende eeuw. Zij kwamen, zoals velen, uit de Zuidelijke Nederlanden met Breda slechts als tussenstop.²¹ De bestuurlijke band met de baroniestad zou desondanks tot eind zeventiende eeuw voortduren via diverse aanstellingen op generaliteitsniveau, met name in het Staatse leger. Ambrosius Martini was achtereenvolgens auditeur-generaal van het leger (1586), auditeur-militair te Bergen op Zoom (1589) en te Breda na de verovering in 1590.²² Twee van zijn zoons, Lodewijk en Jacques, werden achtereenvolgens te Breda commies van de vivres en ammunitie: Lodewijk in 1617 en Jacques in 1618; hij was reeds auditeur-militair van het garnizoen te Geertruidenberg geweest.²³ Jacques werd later commies van de ammunitie te velde en trouwde tweemaal in Haagse magistratelijke kringen. Van hem is een familieportret bewaard gebleven, waarin de stijgende status van deze familie prachtig wordt weerspiegeld. De eerder in hoofdstuk vijf figurerende Octavianus Martini, procureur-generaal van Brabant, was een kleinzoon van Ambrosius en was met dit ambt in zijn vaders voetstappen gevolgd. De oude connectie met de Oranjes werd evenmin verwaarloosd: Ambrosius' dochter Catharina trouwde de Matthias Segers, rentmeester van de domeinen van de prins van Oranje te Veere en Westkapelle.

¹⁸ Annard, *Bestuur en bestuurders in Oost Staats-Vlaanderen*, 52.

¹⁹ Romeijn, *Stadsregering Tholen*, 18.

²⁰ De Meij, *Inventaris familie Martini Buys*, inleiding.

²¹ De herkomst van de Martini's heeft al de nodige hoofdbrekens opgeleverd; het gangbare idee dat zij uit Duitsland komen (zie: De Meij, *Inventaris familie Martini Buys*, 5) lijkt mij niet langer houdbaar. Hun Duitse verblijf eind jaren zeventig van de zestiende eeuw – dit geldt bijvoorbeeld tevens voor mr. Willem Martini, die anderhalf jaar in Frankfurt woonde – was slechts een tijdelijk onderkomen op de vlucht uit de Zuidelijke Nederlanden, waar overduidelijk hun oorsprong ligt. Volgens een door mij in 1997 bij veilinghuis Christie's geraadpleegd manuscript, zou de Bossche tak (later Martini-Buys geheten) terugvoeren op het derde huwelijk van mr. Willem Martini. Hoewel geen van zijn kinderen meer in leven was bij zijn dood in 1629 zou hij, samen met Anna van Wassenaer van Duivenvoorde, drie kinderen hebben gehad: Diederik, Arnoud en Bertha. Arnoud zou rond 1624 zijn getrouwd met jonkvrouw Maria van Rietwijk en als hun tweede kind werd circa 1626 Bernard geboren, die trouwde met jonkvrouw Aletta de Bene (zij stierf in 1680 te Den Bosch). Hun zoon Antonio trouwde in 1683 met Gertrude Buys, van waaruit de Bossche tak zich verder zou ontwikkelen.

²² Zie uitdraai commissieboek Raad van State (1586-1591) aanwezig op studiezaal Nationaal Archief.

²³ SAB, ORA inv.nr. 516, f. 13 d.d. 30-01-1617; ibidem, inv.nr. 517, f. 213 d.d. 31-12-1618. Hun moeder stelde zich beide keren borg voor tweeduizend gulden.

De naam Ambrosius werd binnen de familie gekoesterd ondanks, of juist dankzij, de furore die grootvader in Breda zou veroorzaken.²⁴ De in Den Haag carrière makende zoon Jacques vernoemde een van zijn eigen zoons naar hem. Ook deze Ambrosius, die in 1657 werd genomineerd voor het schepenambt te Breda, vervolgde op zijn beurt weer een administratieve carrière bij het leger en werd commiesgeneraal van de ammunitie. In de jaren tachtig werd diens zoon Jacob, die rechten had gestudeerd in Utrecht en advocaat was geworden in Breda, nog tienraad. In 1691 verhuisde hij echter naar Maastricht om daar raadslid, schepen en stadssecretaris te worden. Een stiefzuster van hem, wier man Andries Mathys Hesselt van Dinter (uit een familie die sinds ruim een eeuw tevens tot de Oranje-cliënte behoorde) later eveneens in een reeks van ambten aldaar werd benoemd, vestigde zich hier eveneens.

De Martinis verdwenen daarmee pas eind zeventiende eeuw definitief uit het Bredase stedelijk milieu om elders in twee steden – Maastricht en Den Bosch – op te duiken. Hiermee zien we aan de ene kant de moeilijkheid van de Bredase situatie en tegelijk het exemplarische voor de ontwikkelingen in de generaliteitslanden. De combinatie van oorlog, religie en economische migratie heeft ogenschijnlijk veel familiesporen uitgewist in Brabant. Wie louter naar één stad kijkt, wat algemeen gebruikelijk is voor eliteonderzoeken, mist als het ware te veel van de sleutelcomponenten omdat de doelgroep zijn leven niet tot die ene stad beperkt: er werd elders getrouwd, gewoond of gestorven. Al deze gegevens zijn vervolgens lang niet altijd achterhaalbaar, hetzij omdat de bronnen er niet zijn hetzij omdat aanwijzingen waar te zoeken ontbreken. Bovendien is het type onderzoek van de prosopografie al tijdrovend genoeg voor één stad, laat staan meerdere tegelijk. Anderzijds was de familie Martini vanwege hun ambtelijke functies al die tijd patriciabel gebleven, ondanks dat grootvader Ambrosius voor het laatst in 1612 in de schepenbank had gezeten. Wie het familiearchief bekijkt komt van deze hele oorsprong helemaal niets te weten.²⁵

Wat in wezen in de gehele regio gebeurde, was een exodus van de succesvollen. Hoewel herleiding van migratiepatronen niet het doel is van deze studie – daarvoor wordt meestal een stad onderzocht en niet een groep – dient vanwege het duidelijke belang wel aandacht te worden besteed aan de belangrijkste tendenzen.²⁶ Typerend voor de Bredase situatie is bijvoorbeeld de familie Van de Brande. Dit was van oudsher een belangrijk geslacht wier naam was ontleend aan een ridderlijk leen in de baronie. Jonker Thomas van de Brande trouwde in de tweede helft van de vijftiende eeuw jonkvrouw Johanna van Goorle en hun dochter, Elizabeth, trouwde met jonker Raes de Daesdonck. In de eerste helft van de zestiende eeuw komen diverse leden van de familie voor in de schepenbank. De Opstand deed Pieter van de Brande besluiten in eerste instantie naar Bergen op Zoom te verhuizen. Zijn zoon Jan schreef zich daar in 1574 in als poorter: in de tweede helft van de jaren zeventig was die zelfs enige malen rentmeester van de stad. De markiezenstad bleek uiteindelijk door de onveilige oorlogssituatie in de hele regio slechts een tussenstop richting Zeeland. Daar groeide de familie uit tot een belangrijke regentenfamilie (onder andere in Middelburg); een van hen bracht het aan het eind van de zeventiende eeuw zelfs tot ambassadeur in Engeland. Behalve concurrentie van import-

²⁴ Zie verderop in dit hoofdstuk.

²⁵ In de index van het familiearchief Martini-Buys op het Rijksarchief te Utrecht komt de plaatsnaam Breda slechts éénmaal voor, ongerelateerd aan het bovenstaande.

²⁶ Over migratie op stedelijk niveau is nog betrekkelijk weinig geschreven met betrekking tot de Republiek; zie verder: Kuijpers, *Migrantenstad*.

regenten, trof het Bredase patriciaat dus al vroeg een proces - of lot - van hervestiging elders. Door migratie raakte de kerngroep dus ook uit zichzelf uitgedund.

Aan de andere kant zorgde dit tevens voor nieuwe banden. Een Bredase familie die in de zestiende eeuw diverse tienmannen voortbracht, Huybrechts, bleek in Dordrecht als regent en kooplieden in de zeventiende en achttiende eeuw onder de naam Van den Brandeler veel succesvoller en werd in de negentiende eeuw zelfs geridderd. Van hun afstamming gaven zij desondanks blijk door de aankoop in 1675 van de hoeve 'De Blauwe Kei' in de buurt van Breda voor fl. 18.750.-, door Franchoy van den Brandeler.²⁷ Ook van deze familie is weer een fraai familieportret bewaard gebleven, daar waar we dit voor Breda moeten ontberen. Gebrekkige familieoverlev(er)ing tastte dus wel degelijk het cultureel erfgoed aldaar aan.²⁸ Wat verder opvalt, is het maatschappelijk succes van deze en andere families: het motto van Jan van de Brande was niet voor niets "Adversa Ervdiunt" (door tegenslag overwonnen). Johannes van den Brandeler, oud-burgemeester van Dordrecht, was in 1720 een van de twee erfgenamen van de tweede vrouw van de Bredase stadhouder Johan van Goor. Deze connectie ging terug op een andere belangrijke regentenfamilie in de regio: Crillaerts uit Geertruidenberg.²⁹

Het patriciaat van Breda werd aldoende in de loop van de tijd enerzijds een veel vluchtiger groep waar families kwamen en gingen, maar tegelijkertijd een wier invloed reikte tot ver buiten de stadsmuren. Dit kwam mede omdat de stad zelf als Oranjebezit in zo'n hoog aanzien stond. De term stedelijk patriciaat is in dit geval dan wellicht ook misleidend; er was eerder sprake van een Brabants patriciaat, met vertakkingen in diverse Zuidhollandse steden. Het lot van de diverse steden en hun elites was hier in sterke mate met elkaar verbonden: dit gold zowel de Brabantse uitwijkelingen, als de latere importregenten wier bestuurlijke carrières over diverse steden van de generaliteitslanden valt te traceren.³⁰ Van het Bredase patriciaat kan zelfs zonder veel overdrijving worden gezegd dat het succesvoller was als exportproduct dan als inheemse elite. Naast de oorspronkelijk door religie ingegeven vlucht, die overigens deels ook economisch was gemotiveerd ter behoud van de maatschappelijke positie, is vanaf eind zeventiende eeuw namelijk een nieuwe stroom waarneembaar.

Een tak van de Bredase familie Van Rijckevorsel, die patricisch genoeg was om in de zeventiende eeuw een burgerkapitein en advocaten te leveren, trok als een van de eersten weg. Zij deed dat waarschijnlijk in respons op een algehele verslechtering van de economische vooruitzichten, mede onder invloed van een toenemende militaire dreiging door de oorlogen met Frankrijk. Onder een andere naam en op een andere plaats zou men in de negentiende eeuw volgens katholieke principes op ethische wijze gaan ondernemen.³¹ Hun eigen geloof als kenmerk van de eigen identiteit bleef dus. De Van Lanschots, met maar liefst vier Bredase regenten in hun midden begin zeventiende eeuw, behielden hun familienaam maar trokken ook weg: naar Den Bosch, om daar succesvol te gaan bankieren. De familiegeschiedenis laat men zodoende pas aanvangen in 1737 met de oprichting van de gelijknamige firma.³² De achttiende-eeuwse Rotterdamse verzamelaar van naturaliën Jan

²⁷ Brekelmans, 'De hoeve "De Blauwe Kei" te Breda', 58.

²⁸ Zie eerder hoofdstuk tien.

²⁹ Johan van Goors tweede vrouw was Anna Crillaerts; Johan van den Brandelers moeder was Margaretha Crillaerts. Zie verder: SAB, ORA inv.nr. 577 f. 61

³⁰ Zie eerder hoofdstuk zes.

³¹ Van Keulen en Sprenger, *Inventaris Van Rijckevorsel*.

³² Govers, *Het geslacht en de firma F. van Lanschot*, 1-4.

Snellen ('thans is hij nauwelijks meer bekend'), was in de negentiende eeuw bekend genoeg, dat zijn collectie over diverse Nederlandse musea is verspreid waaronder Boymans van Beuningen en het Rijksmuseum. De familienaam ging later over tot Snellen van Vollenhoven, maar hij was wel degelijk een nazaat van de Bredase regentenfamilie Snellen.³³ De familie Van Goor te Breda kreeg door vererving in de loop van de achttiende eeuw de naam Oosterlingh.³⁴

Familiegeschiedenissen vertellen dus zelden het hele verhaal.³⁵ Behalve dat informatie bewust wordt achtergehouden of opgeklopt en eliteonderzoek zich naar tijd en plaats altijd beperkt, waardoor vanzelf zicht op het grote geheel ontbreekt, kampt het onderzoek in Brabant bovendien met een zeer specifiek probleem: door het oorlogsverloop verdwijnen en verschijnen families vaak uit het niets. Terwijl de regenten in Breda onder invloed van de politieke reformatie juist steeds herkenbaarder werden, boette het patriciaat ogenschijnlijk aan belang in. Belangrijke regentenfamilies uit de zestiende eeuw als Van Baerle, Montens, Van den Broeck, Van den Corput of Wachmans ruimen vroeg of laat het veld (zie tabel 4.5). Jacob Wachmans - 'een out borgers soon' - werd in 1645 genomineerd maar pas vijf jaar later schepen, alvorens korte tijd later te overlijden.³⁶ De laatste keer dat iemand van zijn familie schepen was geweest, was ruim een halve eeuw eerder in 1593. De diverse nominaties van diens broer Pieter in de jaren vijftig en zestig van de zeventiende eeuw, tonen eveneens aan dat in hun duidelijk een patricische familie werd gezocht en gevonden. Pech achtervolgde hen echter.

De familie Wachmans bood - zeldzaam genoeg - en het een (generatielange aanwezigheid in de stad) en het ander (protestantisme), maar speelde na 1637 desondanks geen rol van betekenis meer in de stedelijke politiek. De oorlog plus het achterblijven in Breda, als een van de weinigen, had het sociaal vermogen van deze familie zwaar aangetast. Patriciaal bleef men desondanks, getuige ook nog het kortstondige schepenschap eind zeventiende eeuw van Jacob Wachmans. Het derde huwelijk van zijn vader in 1645 met Johanna Brasser bleek echter van groter belang. Zij kwam uit een belangrijke Schiedamse familie (en een die prominent was vertegenwoordigd in de Haagse bureaucratie). Hun zoon Anthonis verzette dan ook de bakens naar deze stad, waar hij in 1689 fabrieksmeester werd en in 1695 weesmeester. Ook de familie Roelants, prominente kooplieden te Breda in de tweede helft van de zeventiende eeuw en tienraden, zette in de achttiende eeuw in Schiedam de stap naar het regentendom.³⁷

Het Bredase patriciaat hield in de loop van de tijd ontegenzeggelijk steeds minder families over maar dat wil niet zeggen dat er geen continuïteit was: het was slechts de politieke elite die moeite had zich staande te houden. Die gaat echter vaak verscholen onder een andere familienaam vanwege vererving in de vrouwelijke lijn: samen met patronage, was het trouwen van een dochter van een regent tenslotte de kortste route naar de plaatselijke schepenbank. De naam Bacx keert na 1637 bijvoorbeeld niet meer terug in de magistraat, maar het waren juist hun huwelijken

³³ Te Rijdt, 'Een 'nieuw' portret', 29.

³⁴ Korteweg, *Thomas Ernst van Goor*, 15.

³⁵ De Neve, 'Regenten, aristocratisering en genealogie', 128; 135-136. De Hollandse regentenfamilie Assendelft probeerde bijvoorbeeld later in de negentiende eeuw zijn superioriteit ten opzichte van andere families juist te ontleen aan de zestiende-eeuwse adellijke oorsprong van de Assendelfts uit Breda.

³⁶ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 160r d.d. 08-10-1645.

³⁷ Johan was tienraad van 1665-1668 en Roeland van 1685-1686. Zie verder: Roelants, *Gulden boek van Schiedam*.

binnen deze familie die Willem Beens en Anthonis van Buerstede hun intrede bezorgden tot de politieke arena.

Burgerwacht

Een van de belangrijkste terreinen waar het sociale verschil tussen ‘oud’ en ‘nieuw’ binnen het patriciaat nader tot uiting kwam betrof de burgerwacht. Het wachtlopen was een van de belangrijkste plichten waar elke burger zich aan had te houden; als frontierstad was regeling hiervan in Breda van een nog groter belang dan elders. Na het uitbreken van de Opstand, werden door de landsheerlijke autoriteiten uit voorzorg her en der garnizoenen in de steden in Brabant gelegerd: die zouden een cruciale rol spelen in de strijd tussen calvinisten en katholieken.³⁸ Veel Brabantse steden werden in de jaren zeventig van de zestiende eeuw getroffen door zogeheten furie’s, waarbij de troepen aan het muiten sloegen en zo de politieke ontwikkelingen mede bepaalden. Breda werd in 1577 enige tijd bezet gehouden door zes vendels Duitse landsknechten onder aanvoering van Frondsberg.³⁹ Na hun afgedwongen vertrek, besloot men in Breda een eigen burgerwacht op te richten bedoeld ‘tegen alle invasien, ende periculen vande wederparthije’. Hiermee liep men overigens vooruit op de desbetreffende bepaling in de Unie van Utrecht (1579).⁴⁰

Bredanaars namen aldus hun eigen verdediging ter hand. De kwestie van loyaliteit van de burgerij was in dat opzicht van cruciaal belang: andersgezinde, gewapende burgers binnen de stadsmuren was namelijk de kortste weg terug naar een Spaanse overheersing. Na de val van Den Bosch in 1629, was ontwapening van haar burgerij dan ook de grootste zorg van de gedeputeerden van de Staten-Generaal. Binnen twee maanden werd aan de Staten-Generaal bericht ‘dat de genegentheden van de burgerijen meerder sijn streckende totten con: van hispanien, als dese landen’.⁴¹ In tijden van oorlog vervaagde het onderscheid tussen soldaten en burgerij echter: men vond dan ook dat de Bossche burgerij zich tijdens het beleg meer als soldaten had gedragen. Het feit dat zij nog altijd gewapend was, baarde de gecommiteerden dan ook grote zorgen:

sulcx dat in corten tijt naer alle apparentie (ingevalle u ed: grootm: daerijnne nijet en versiet) de stadt, die met soo heerlijcken victorie is veroverd, voorseker verloren sal gaen, ja eerder als men dencken soude, ofte sal tenminsten in soodanigen ellendigen bloetbat geraken, dat die geheel ende al, de Ciciliaensche vesperen, ofte de Parijsche barricades gelijk sal zijn.

Mede daarom betrof het in Brabant (in tegenstelling tot in Holland) bij de burgerwacht om nieuw op te richten burgercompagnieën en dus geen voortzetting, weliswaar door middel van een reorganisatie, van de bestaande schuttersgilden.⁴² Zelfs werd in Breda niet met deze katholieke gilden samengewerkt, zoals in Den Bosch nog wel het geval was. De burgervendels waren dus pure noodzaak, per wijk georganiseerd en met een defensieve taakstelling: met het stadhuis als epicentrum, werd

³⁸ Zie voor Den Bosch: Kuijer, *'s-Hertogenbosch*, 476-509.

³⁹ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 27-31.

⁴⁰ Knevel, *Burgers in het geweer*, 104.

⁴¹ NA, ASG, Lias Loopende inv.nr. 4955: brief W.J. Pessersz. en Zeger Bogaardt uit Den Bosch d.d. 06-12-1629. Zie verder: Gudde, *Vier eeuwen garnizoen*, 117-118. Voor de kwestie van ontwapening van katholieken, zie ook: Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 114.

⁴² Knevel, *Burgers in het geweer*, 92-99. Ook in diverse Hollandse steden als Den Haag en Dordrecht bleven de oude schuttersgilden overigens apart bestaan.

voortaan de nachtwacht waargenomen. De verplichting tot bewaking en verdediging van de stad gold in principe alle weerbare mannen.

Aanvankelijk werden er vijf vendels geformeerd onder aanvoering van de drossaard als kolonel, die dit in rang altijd zou blijven, met verder jonkheer Jan van Assendelft, jonkheer Jan van Brecht, Godevaart Montens en Willem Jaspar Wiltens als kapiteins. Onder de vaandrags lag het sociale milieu dicht bij de burgerij.⁴³ Binnen een jaar werd geconstateerd dat de aanstelling van een wachtmeester en een provoost vereist was om beter orde te houden: de vijf vendels bleken te groot om gezamenlijk de ronde mee te doen. Hierom werd tevens besloten over te gaan op acht vendels plus een van jonggezellen. De jonge gezellen waren in de Bredase geschiedenis overigens geen onbekende.⁴⁴ Als wachtmeester of burgermajoor werd in eerste instantie Wiltens verkozen, maar toen deze aangaf iets anders te willen gaan doen - '(Wiltens gaat brouwen soo men verstaet)' - werd omgekeken naar iemand met militaire ervaring. Eens te meer zien we hoe Bredanaars al vroeg de voorrang gaven aan hun eigen beslommingen, in plaats van algemene dienstbaarheid. Tegen fl. 45.- per maand werd de wachtmeester van Antwerpen, Isaak Coebels, bereid gevonden zijn kennis en vaardigheden op de Bredase vendels over te brengen. Een jaar later werd al weer iemand anders aangenomen, die vervolgens niet kwam opdagen.

De beginjaren van de Bredase burgerwacht verliepen zodoende verre van vlekkeloos. In 1581 streden de vendels onder aanvoering van Godevaart Montens weliswaar heroïsch tegen de Spaanse inval, maar tevergeefs: een van hun kapiteins, schepen Hendrik Feckens, verloor daarbij zelfs het leven. In de daaropvolgende periode werd de 'ordre op de wacht' vrijwel jaarlijks vernieuwd ten teken van het grote algemene belang dat met de verdediging van de stad was gemoeid.

Vrij snel na de Staatse verovering in 1590 werden er twee tafels aanschaf voor in de 'vreuchdendaelse camer' voor de burgerkrijgsraad en in juni van dat jaar werden nieuwe burgerkapiteins gekozen.⁴⁵ In zijn brieven met de nominaties van schepenen stuurt drossaard Bernuy ook herhaaldelijk hun nominatie mee. Dit laatste duidt er op dat de heer van Breda, in elk geval tot eind zestiende eeuw, de officieren verkoos. Begin 1599 werd voor de inmiddels zes compagnieën door de domeinraad een nieuw kiesreglement opgesteld.⁴⁶ Voor de drie afgaande kapiteins zouden door de drossaard, schout en burgemeesters zes kandidaten aan de magistraat worden voorgelegd waaruit de schepenen er drie mochten kiezen. Dit was een reactie op een besluit van de magistraat een jaar eerder. Toen was besloten de drie afgaande kapiteins te vervangen door drie nieuwe uit een zestal door de zes burgerkapiteins bij de magistraat voor te dragen personen.⁴⁷ Deze vorm van coöptatie werd door hen verdedigd door te wijzen op het grote belang van goede en vaste officieren voor de veiligheid van de stad: ervaring had bovendien geleerd dat zij het best gekozen konden worden door oud-kapiteins. De onderlinge samenstelling van de kapiteins was inmiddels meer overeenkomstig het corpus van regenten in de stad. Tegelijk waren nog enkele hoge functionarissen van de domeinraad als schout Pel-

⁴³ NA, NDR inv.nr. 8001, f. 274 e.v. (extract uit Buysens' boek). Hun namen: Guillaum de Vos, Merten Frans Beens, Anthonis Franssen, Cornelis Beens en Anthonissen Adriaen Oirtmans en Cornelissen Janssone van Baert (wrs. Van Baerle) als opper provoost.

⁴⁴ Van Goor, *Beschryving*, 287.

⁴⁵ SAB, OSA inv.nr. 540: stadsrekeningen 1590, fol. ccvii; fol. cliii verso.

⁴⁶ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 11r: d.d. 07-03-1599.

⁴⁷ NA, NDR inv.nr. 8001, f. 436r: d.d. 06-03-1598. Zie ook: SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1597-1602, fol. lviii d.d. 06-03-1598.

grom en rentmeester Bacx kapitein. De weinig brede keus onder de calvinisten voor regenten (en dus ook als burgerkapitein) zorgde voor geheel nieuwe problemen:

Ende alsoe ick dagelijck hoe langher hoe meer bemercke, dat de tegenwoordighe capitaijne vande borgherije mits heuren langdurighen continuelen dienste, gans en geheel verslappen. Dat oock de wachten der borgheren mits de voirsz. nonchalance genoechsaem tot niet coemen.⁴⁸

Drossaard Bernuy vond het veiligheidshalve dan ook beter om andere kapiteins te kiezen. De ontstane problemen waren echter deels van onvoorziene aard: mr. Hendrik van der Haghen was te zwak om te waken en Jacob Abrahams zat 'daechgelijcx met het flersijn'.⁴⁹ Zo bleef het dus tobben met de burgerwacht in Breda, ditmaal vanwege gezondheidsproblemen.

De permanente staat van paraatheid bleek eveneens moeilijk vol te houden. Weliswaar dienden alle weerbare mannen zich onder de wapenen te begeven, maar in de praktijk ontstond er in de periode 1590-1625 al gauw een tweedeling. Dit begon allereerst met de verzoeken voor vrijstelling van het wachtlopen. De leden van de magistraat genoten die vrijdom uit hoofde van hun functie, evenals de griffier en de secretaris van de stad.⁵⁰ Minder duidelijk is waarom tevens de organist van de Grote Kerk, Libert Wernouts Popta, in 1607 vrijdom kreeg verleend.⁵¹ Uit een later verzoek van grafmaker Reynier Reinierssen blijkt dat alle functionarissen van de Grote Kerk - op hemzelf na - waren vrijgesteld. De achterliggende reden voor zijn aanvraag was echter meer dan legitiem: de mogelijke uitbraak van 'een contagieuse siekten ende andere groote sterfte', waardoor hij dag en nacht graven zou moeten graven terwijl de tweede grafmaker oud en invalide was.⁵² Dat andere hooggekwalficeerde personen als rentmeesters om vrijdom verzochten en die ook kregen, behoeft evenmin te verbazen.⁵³

Ook op een ander front zat het niet mee. In 1617 constateerde de magistraat dat veel burgers en ingezetenen niet over wapens beschikten. Daarom werd eenieder manspersoon van 18 jaar en ouder gelast zich binnen twee maanden van behoorlijke wapens te voorzien.⁵⁴ Wie hier niet in slaagde, verbeurde zes gulden aan zijn compagnie 'ende sullen hem van stadswegen wapenen tot sijnen coste thuijs gesonden worden.' Het stond overigens elke wachtplichtige vrij zich aan zijn burgerplicht te onttrekken, zo lang hij maar zorgde voor een andere bekwame waker. Dit laatste bleek daarentegen niet bepaald bevorderlijk voor de eendracht onder de stedelijke gemeenschap. In 1622 schrijven de kapiteins dat in 'dese dangereuse tijden' een aanschrijving van de prins zeer gewenst is dat 'alle de burgers van wat qualiteyt die sijn ... op haer beurte een ijeder onder sijn vaendel op de wachten sullen compareren'.⁵⁵ Gebleken was dat 'sommige burgers onder d'een ofte d'ander fri-

⁴⁸ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 7r-v: brief Bernuy d.d. 22-02-1598.

⁴⁹ Ibidem, f. 8r: brief Bernuy d.d. 08-03-1598.

⁵⁰ NA, NDR inv.nr. 8001, f. 437r-v: d.d. 19-06-1606.

⁵¹ NA, NDR inv.nr. 8013, f. 235 d.d. 02-08-1607; 29-07-1613.

⁵² NA, NDR inv.nr. 8001, f. 451 e.v. d.d. 04-05-1640.

⁵³ Ibidem, f. 443r: d.d. 20-03-1623; Pieter uijt Mattemburch. Zijn verzoek lijkt ingegeven te zijn door het feit dat rentmeester A. Bax tevens vrijdom bezat.

⁵⁴ SAB, OSA inv.nr. 12: AM 1612-24, f. 121 d.d. 25-06-1617.

⁵⁵ NA, NDR inv.nr. 8001, f. 439r: d.d. 12-04-1622: brief van J. van Aerssen, kolonel van de burgerij; verder ondertekend door de hopluiden Jan Goverts vande Raeck, Mauris de Heraugieres, Isaack van Son, Anthony Wachmans, Adriaen van den Berche, Adam Goris Goeijaerts.

voel pretext haer geerne den gemeenen last van alle d'andere burgeren souden ont-recken'. Het instemmen met dergelijke individuele verzoeken zou desastreus zijn

alsoo anderssints onder de rest vande burgerij soo groote oneenicheijt (naer wij al-reede verstaen) sal comen te rijssen, (den eenen burger hem soo goet houdende als den anderen) dat het ons onmogelijck sal sijn de nootelijcke gerequireerde order opt'stuck vande wachten t'onderhouden.

Slechts sommige van de gekwalificeerde, personen op hoge leeftijd of mensen die vanwege hun beroep tijdelijk niet konden was het toegestaan een waker aan te stellen. Iemand geheel van de wacht te ontslaan 'en can de gelegentheijt des tijts, noch de verseeckerheijt der stadt, ende veel min de nodighe eendracht ende ruste der burgeren geensints lijden.' Een van uitzonderingen betrof in elk geval de commies van de vivres en ammunitie, Jacques Martini, wiens capaciteit elders nodig was.⁵⁶ De heersende onzekerheid van dat moment, de veiligheid van de stad plus de eendracht en rust onder de burgers noodzaakten volgens de burgerkapiteins een streng optreden zonder onderscheid des persoons. Maurits kon niet anders dan instemmen met de suggestie van zijn drossaard voortaan niemand meer exempt te laten zijn behalve de leden van de magistraat en de griffier en de secretaris, tenzij voor een goede waker werd gezorgd.⁵⁷

Al gauw kregen diverse individuen als rentmeester Mattemburgh en de organist hun vrijdom weer terug.⁵⁸ De prijs voor een substituut als waker fluctueerde in de loop van de oorlog alsof het gevarengeld betrof. De meesteressen van het begijnhof betaalden oorspronkelijk zes, toen zeven en vervolgens acht gulden om van hun plicht af te zijn.⁵⁹ Kapitein Johan Verhoeven maakte het in 1624, vlak voor aanvang van het beleg, wel erg bont door 'in dese dangereuse tijden' fl. 22.-. van hen te vragen! Dit ging zelfs de prins te ver, die wilde dat de drossaard voor deze vorm van afpersing een stokje stak.⁶⁰ In hem blijkt tevens de verschillende achtergrond van de burgerkapiteins. Hij was geen regent maar in 1612 wel tienraad geweest; verder stond hij vooral bekend als pachter van de windschorsmolen. Van de Bredase burgerwacht als element van stedelijke integratie lijkt tot 1625 al met al geen sprake te zijn geweest; eerder was er toenemende onenigheid. Na de overgave van de stad werden aan de Infanta acht vendels gepresenteerd, ten verdere teken dat men terug was bij af. Voor het overige is over de Spaanse jaren opnieuw weinig bekend.

Om de burgerwacht na 1637 uit het slop te trekken was duidelijk daadkrachtiger leiding nodig dan voorheen. Voortaan werden dan ook door de domeinraad de benoemingen tot wachtmeester gepleegd, al was dit waarschijnlijk eerder ook al het geval geweest. Deze positie werd langere tijd bekleed door leden van de familie Van der Mijl, nazaten van de katholieke Boudewijn van der Mijl die in het laatste kwart van de zestiende eeuw herhaaldelijk schepen en burgemeester van de stad was geweest.⁶¹ Van het geslacht Van der Mijl(e) wordt wel gezegd dat het Dordts

⁵⁶ Ibidem, f. 449r d.d. 11-05-1624.

⁵⁷ Ibidem, f. 441r: ordonnantie Maurits d.d. 14-04-1622.

⁵⁸ Ibidem, f. 443 e.v.

⁵⁹ Ibidem, f. 444r-v niet gedateerd, maar van circa 1623.

⁶⁰ Ibidem, f. 447 e.v. d.d. 14-03-1624 en 04-05-1624.

⁶¹ Ibidem, f. 482 e.v. d.d. 17-10-1637: majoor en wachtmeester Dirck van der Mijl; daarna, wegens diens indispositie, zijn zoon (Anthonie): idem, f. 485r-v d.d. 21-06-1653; na diens dood volgt weer een Dirck: idem, f. 488r d.d. 09-09-1660.

was, maar gedurende een eeuw vormde Breda tevens een belangrijk steunpunt.⁶² Opnieuw zien we ook weer de lange arm van het Oranje-patronaat, in het bijzonder onder het middenkader: de familie Van der Mijl diende deze hoogadellijke familie al halverwege de zestiende eeuw.⁶³

Latere benoemingen voor wachtmeesters wijzen eveneens op relatieve buitenstaanders. Carolus van Renesse gaf vanaf 1663 bijna vijftientig jaar leiding aan de schutterij.⁶⁴ Hij was een zoon van de predikant Lodewijk van Renesse en eerst eind jaren vijftig diaken en armbezorger van de stad geweest en later enige tijd collecteur van de stadsbieraccijns. Dit laatste ging hem echter minder goed af; hij moest geld van zijn familie lenen om het slot van zijn rekening aan de stad te voldoen. Ondanks het traktement van iets meer dan vierhonderd gulden als collecteur, waren belastingen een riskante vorm van belegging voor de brede burgerij waartoe ook predikanten en hun familieleden behoorden.⁶⁵ Een andere zoon van de predikant, Constantyn, was in de jaren zeventig secretaris te Eindhoven (een ander Brabants domein van de Oranjes) en getrouwd met een dochter van schepenen Jacob Drabbe – wederom een bevestiging van de werking van cliëntelisme. Nog een derde zoon werd klerk van de secretarie van de Staten van Holland en advocaat bij het Hof van Holland.

Verzoeken om vrijdom blijven de meest betrouwbare bron voor wat betreft het weinig populaire want verplichtende karakter van de burgerwacht. De betrokkenheid van de burgers daalde zelfs in plaats van dat zij toenam: hele beroepsgroepen vroegen nu om vrijstelling, zoals de ‘orde’ van advocaten in 1655. In hun argumentatie verwezen zij naar de ordonnantie van Maurits uit 1592 ‘int heedtste vanden oorloghe’ dat niemand behalve de magistraat vrij was. Het was echter niet zijn wil of intentie geweest de privileges van de advocaten daarmee voorgoed aan te tasten. Vervolgens wezen zij op de privileges aan advocaten gegeven bij de stichting van de Leidse universiteit. Daarnaast waren er nog de statuten van de Illustre School, die betrekking hadden op de immuniteit van de studenten (lidmaten) van alle illustre scholen.⁶⁶ In een postscriptum sloten de doktoren van de stad zich eveneens hierbij aan.⁶⁷ Voor het gemak vroeg men maar tegelijk om vrijdom van de honderdste penning! Of hun poging is geslaagd, blijft onduidelijk; een van de advocaten, Johan van Laarhoven, vroeg bijvoorbeeld later tevens apart om vrijdom.⁶⁸ Uit een soortgelijke gezamenlijke petitie van 1720 blijkt in elk geval dat de advocaten meenden exempt te zijn van compositiegelden, dit vanwege hun vrijdom.⁶⁹ Ook Johan de Bruyn, meier en rentmeester van Thorn, werd evenals zijn voorgangers in die functie vrijdom verleend.⁷⁰

Na 1637 staat tevens een andere bron ter beschikking voor wat betreft de activiteiten van de burgerwacht: de notulen van de krijgsraad. Wie deze leest, komt tot diverse observaties.⁷¹ In de eerste plaats over de onderlinge rolverdeling. ‘Den maior

⁶² Van Nispen, *De gouverneurs van Willemstad*, 31-39.

⁶³ Delen, *Hof Willem van Oranje*, 124.

⁶⁴ Na het overlijden van Dirck van der Mijl wordt Joost Braet benoemd: NA, NDR inv.nr. 8001, f. 490r-491r d.d. 24-08-1661; na diens overlijden Carolus van Renesse: idem, f. 493r-494r d.d. 15-09-1663; na diens overlijden Anthoni Heijmans: f. 495r-v d.d. 16-12-1687; na diens overlijden Cornelis Gronsveld: idem, f. 496r-v d.d. 15-10-1688.

⁶⁵ SAB, ORA inv.nr. 538, f. 356v-358 d.d. 17-12-1667; ibidem, inv.nr. 539, f. 263 d.d. 02-12-1669.

⁶⁶ NA, NDR inv.nr. 8001, f. 455r-v uit 1649: ondertekend door J. Cools, J. Laarhoven, J. van Vliet, A. Lipsius en F. a Renesse.

⁶⁷ Hun namen: M. Rijers, J. Montens, B. van de Cruyce.

⁶⁸ ibidem, f. 462 niet gedateerd, maar van 1663: hij wil tenminste ‘gratie’.

⁶⁹ SAB, ONA inv.nr. 549, akte 55 d.d. 08-12-1720.

⁷⁰ NA, NDR inv.nr. 8001, f. 457 e.v. d.d. 07-06-1650.

⁷¹ SAB, Archief van de burgerkrijgsraad inv.nr. 1: notulen 1654-1733.

vande borgere aen te seggen dat hij inden crijchsraet metten secretaris onderaen de taeffel moet sitten ende dat den maior mette capiteijnen niet en opineert, maer alleen executeur is van haer resolutien.⁷² De gouverneur van het garnizoen had het in dit gremium voor het zeggen. De rol van de compagnieën in de tweede helft van de zeventiende eeuw bij de handhaving van de openbare orde en veiligheid, nam door de reductie van het garnizoen na 1648 echter toe. Groeiende onderlinge oneenigheid tussen de burgerlijke en militaire overheden lijkt daarvan het gevolg te zijn geweest. Meest frequente klacht betrof desalniettemin het gebrekkige waken door de burgers zelf. De notulen staan vol met ruzietjes over personen die meenden vrij te zijn van het wachtlopen of die geen geld voor een substituut wilden betalen, iets wat burgerkapiteins moesten aandragen en telkens zien op te lossen. Daarnaast lijkt wangedrag van de vendels op straat niet ongebruikelijk te zijn geweest. Uit het oogpunt van veiligheid en in het donker van de avond was een vechtpartij gauw begonnen. Jonge kapiteins en hun kornuiten voelden zich gewapend en al heel wat - al waren zij geen loslopende vigilantes. Hoewel zij formeel slechts wapenstukken dienden te hebben, klaagde de gouverneur er begin 1687 over dat zij inmiddels ook over schietwapens beschikten.⁷³

Wellicht om een eind te maken aan de constante strubbelingen tussen de burgerij en de militairen kwam gouverneur Weibnom in 1687 met een opmerkelijk voorstel: een nieuwe regeling voor de patrouilles in de stad, waarbij militie en burgerwacht voortaan gezamenlijk zouden opereren.⁷⁴ De patrouilles begonnen om tien uur 's avonds tot de volgende morgen bij het slaan van de 'ravelijn'. Men verzamelde bij de Vleeshal met vier man van elke partij. Daar werden door een sergeant van de hoofdwacht de orders van de kapitein (van de wacht) bekend gemaakt en de route. De patrouilles werden vooral gewaarschuwd aan niemand 'molestatie' toe te brengen - de oorzaak van veel problemen in het verleden - hetzij door soldatenmilities aan de burgerij of door de burgerwacht aan de militairen. De nieuwe opzet was, zoals wel vaker in het verleden, in de eerste plaats erop gericht dergelijke problemen te voorkomen. Door de burgerwacht werd het plan echter geheel anders opgevat, namelijk als een poging tot opheffing. Niets meer of minder dan hun eigen voortbestaan stond nu plotseling op het spel. Oude privileges van een in hun ogen succesvol instituut ter verdediging van de stad bij nacht en ontij - 'oock met goet en bloet' - werden nu met verve verdedigd. Gezamenlijke patrouilles hadden in het verleden vaak geleid tot 'misintelligentie ofte onverstant' in plaats van de gewenste verbetering van de onderlinge relaties.⁷⁵ In allerijl werd daarom een zware delegatie - de beide burgemeesters, twee schepenen en twee tienmannen - naar griffier Schuylenburg in Den Haag gestuurd om dit te voorkomen en moest zelfs de prins er aan te pas komen.⁷⁶ Een subsidiaire rol in dit alles lijkt het feit te hebben gespeeld dat het stadhuis tevens als wachtlokaal werd gebruikt door de burgerkapiteins, die voortaan militaire zeggenschap op hun eigen terrein zouden hebben moeten te dulden.⁷⁷

⁷² SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 4: d.d. 27-04-1639.

⁷³ SAB, OSA inv.nr. 35: NM 1683-1687, f. 204v-205 d.d.

⁷⁴ NA, NDR inv.nr. 8001, f. 467r-468r d.d. 05-02-1687.

⁷⁵ Men was hier onder andere in 1672 tijdelijk toe overgegaan, zie: Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 135.

⁷⁶ SAB, OSA inv.nr. 35: NM 1683-7, f. 222v e.v.

⁷⁷ NA, NDR inv.nr. 8001, f. 470r-v niet gedateerd maar van 1687. vergelijk, idem folio 471v: 'N. eijndelijck naerdatt ick hadde getemoingeert dat de wachten afgeschafft souden worden, ben ick versocht gewerden vande magistraet, doch te willen bij sijn Hoocht. en hooch Edt. Intercedeeren, dat ze ter minsten eenige weijnige wacht op het stadhuijs mochten hebben, sonder patrouilleeren, om in tijt van brant of noot sich daervan te cunnen bedienen, tgeen met weijnich menschen, ende die onbequamst sijn soude cunnen gedaen werden, ende daerdoor gepreveni-

De gelegenheid werd desalniettemin te baat genomen voor het doorvoeren van wijzigingen die mogelijk ook een verandering in de sociale positie van de burgerwacht reflecteren. Kapiteins kregen tot dan toe na afloop van hun driejarige aanstelling altijd negentig gulden traktement uitbetaald. Met ingang van 1687 veranderde dit. De compositiegelden (de opbrengsten uit boeten voor het niet-waken en allerlei bijkomende overtredingen) waren tot dan toe voor de kapiteins geweest, wat hun ambt er ongetwijfeld des te aantrekkelijker op maakte. Voortaan waren deze voor de stad bestemd waaruit de kapiteins op hun beurt jaarlijks honderd gulden traktement zou worden betaald. Wel dienden zij dan verdere kosten - speciaal 'verteeringe' (maaltijden) - voor eigen rekening te nemen.⁷⁸ Vanaf 1689 verleende de heer van Breda bovendien de vrije hand aan de magistraat in de verkiezing van de burgerkapiteins, waarmee waarschijnlijk de rol van de drost als aangever definitief kwam te vervallen. Voortaan deed de burgerkrijgsraad de nominatie, waarop alle oude kapiteins konden worden afgezet of herbenoemd of tot de verkiezing van enkele nieuwe kon worden overgegaan.⁷⁹ Reeds in 1658 had het stadsbestuur zelf bepaald dat burgerkapiteins voortaan door de gehele krijgsraad dienden te worden genomineerd en niet langer door de kapiteins alleen.⁸⁰ Dit bracht tegelijk een aanmerkelijke wijziging in hun samenstelling mee.

Tot 1625 werden beduidend meer niet-schepenen burgerkapitein dan andersom: 31 om 9. In de Spaanse periode lag dit half om half (11 om 10): het vluchten van een groot deel van de burgerij had de keuze aanzienlijk uitgedund. Schepenen hoefden uit hoofde van hun functie weliswaar geen wacht te lopen, maar in deze periode kwamen zij daar niet onderuit. Na 1637 zien we voor het eerst dat met enige regelmaat burgerkapiteins op enig moment later schepen worden. Deze groep gaat gelijk op met de groep (oud-)schepenen die dit ambt bekleedden: 23 om 22. De grootste groep (70 personen) valt echter opnieuw grotendeels buiten de politieke elite, al zitten hier wel tienraden en familieleden van regenten bij. Met name vanaf de jaren zestig werden echter nauwelijks meer regenten benoemd. Het is ook van daarna dat er weer een enkele katholiek opduikt als Hendrik Gobbings in 1663. Bijna iedereen hield het bij een eenmalige termijn van drie jaar: uitzonderlijk was de viervoudige en drievoudige achtereenvolgende benoeming van Cornelis van Rotterdam (1676-1687) en Hendrik Damisse (1679-1687) gedurende het stadhouderschap van Cornelis Damisse, respectievelijk diens zwager en broer. Een breed maatschappelijk aanzien was altijd een van de sleutelbegrippen achter de aanstelling tot burgerkapitein geweest, met politieke connecties als goede tweede.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw veranderde het sociale profiel dus langzaam: leden van regenten- of andere gevestigde families werden steeds minder vaak gekozen. Voor een enkeling was dit ereambt desondanks nog altijd iets om trots op te zijn. Oud-schepen Wachmans bezat diverse voorwerpen die hiernaar verwezen. Het meest duidelijk betrof dit 'eenen rooden fijnen sierp [die den overleden heeft gedragen tijde in vande sijn cap.ampt] - stond er keurig achter geschreven'. Onder zijn schilderijen, bijna allemaal landschappen, stak de volgende er daarom des te meer uit: 'eenen olpherus voor de schouw sijnde een groot schilderij'. Zowel het onderwerp als formaat waren bijzonder: dit werk stelde namelijk

eert de disordres van het patrouilleeren. Dan souden de capiteins versoucken in plaetse van 60 gld. 100 gld. siaers te mogen hebben'.

⁷⁸ NA, NDR inv.nr. 8015, f. 56r-v: extract notulen magistraat d.d. 14-05-1687.

⁷⁹ Ibidem, inv.nr. 8001, f. 472r d.d. 04-10-1689.

⁸⁰ SAB, OSA inv.nr. 21: RM 1653-1662, f. 174 d.d. 11-10-1658.

een vaandeldrager voor.⁸¹ Dat juist iemand als Jacob Wachmans hier zoveel belang aan hechtte, is significant. De familie Wachmans vormt misschien wel het beste voorbeeld van de ontwikkelingen binnen het Bredase patriciaat in de periode 1550-1700: oorspronkelijk uit een andere stad afkomstig, Oranje-cliënteel, naast ambtenaren slechts in bescheiden mate ambtsdragers, een familie van kooplieden die in de loop van de zeventiende eeuw getroffen wordt door de verslechterende economie. Oud geld dat niet langer rendeert.

De betekenis van de burgerwacht voor het wel en wee van Breda is belangrijk geweest; tegelijk verradt zij ook iets van de moeizame positie van de regenten binnen de stedelijke elite. Religie en het potentiële gevaar van een vijfde kolonne uit de hoek van de burgerij lijken verder van ondergeschikt belang te zijn geweest: de veiligheid van de stad stond hier voorop.⁸² Een gezelligheidsvereniging werd men dan ook niet ondanks de jaarlijkse maaltijden (al ging die van 1682 niet door en werden de kapiteins, in plaats daarvan, geacht ieder tweehonderd gulden te betalen wegens de extraordinaris petitie voor dat jaar⁸³), de erehagen bij speciale gelegenheden en het winterse tafereel van het ijsbreken van de stadsgrachten. In Breda bleken de lasten van ereambten vaak groter dan enige lusten. In de achttiende eeuw verwerd het ambt van burgerkapitein steeds meer tot een instant statusmiddel. Vanaf wanneer precies weten we niet maar de compagnieën werden voortaan voor het leven vergeven. In 1721 werd echter besloten deze 'ad vitam' regeling weer te schrappen 'bij versterf' van de kapiteins en terug te gaan naar de oude regeling. In het kader van verhoging van de stadsmiddelen werd wel besloten dat de eigenaars voortaan jaarlijks per vendel, waarvan er inmiddels weer zes waren, tweehonderdvijftig tot vierhonderd gulden dienden uit te keren: dit konden zij ook afdoen met betaling van eenmalig het tienvoudige bedrag.⁸⁴

Reputatie

Ambtsbejegening

Bij gebrek aan een natuurlijk evenwicht tussen de diverse elites heerste er in Breda vooral grote concurrentie onder het patriciaat. Daarbij werden diverse gelegenheden aangegrepen om de eigen superioriteit te onderstrepen: men probeerde zich constant te onderscheiden met statusmiddelen. Dit werd vergemakkelijkt doordat de grenzen tussen de persoonlijke levenssfeer en iemands formele positie niet vast stonden, al wisten sommigen deze fictie wel degelijk op te houden. Dat konden echter alleen diegenen die inderdaad een wereld voor zichzelf hadden: hovelingen.⁸⁵ Het officiële gedeelte van een regentenleven speelde zich in wezen eveneens achter gesloten deuren af. Beraadslagingen van de magistraat waren tenslotte geheim, zoals ook de tienraad bij gelegenheid ondervond toen zij om inzage van de

⁸¹ Hupperetz, *Het geheugen van een straat*, 142-143. De auteur van dit boek gaat er overigens ten onrechte vanuit dat Jacob Wachmans ten tijde van zijn dood nog in de Visserstraat woonde; hij bezat weliswaar nog steeds het bewuste huis, maar woonde op kamers bij wijnkoper Pieter de Wyse. De bewuste inventarisatie die is gedaan betreft dan ook enige kamers in diens huis, namelijk de voorkamer waar hij is overleden en een kamer daarboven dat als kantoor werd gebruikt.

⁸² Vergelijk: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 92-97.

⁸³ SAB, OSA inv.nr. 34: NM 1678-1683, f. 422 d.d. 24-10-1682. Dit gold trouwens ook het jaar daarop, zie: *ibidem*, f. 497 d.d. 11-10-1683.

⁸⁴ SAB, OSA inv.nr. 41: NM 1720-2, f. 181v-182 d.d. 17-11-1721.

⁸⁵ Janssen, *Creaturen van de macht*.

notulen vroeg.⁸⁶ Deze geheimhouding had verder geen sinistere bedoelingen: als zodanig was het politieke systeem ingericht op collegiaal bestuur: elke schepen kon bij rondvraag zijn zegje doen. Maar schijn bedriegt hier toch want het soortgelijk gewicht van de schepenen was te divers; het woord van een enkeling was vele malen invloedrijker dan dat van menigeen. Dat weerhield sommigen, als Ambrosius Martini, er niet van toch tegen hun machtspositie in te gaan.

Deze was een broer van president-schepen Willem Martini; zelf was hij in Breda door de Raad van State gestationeerd als ontvanger van de contributies, na in de jaren tachtig een imposante reeks van militaire functies in Brabant te hebben bekleed. In 1591 liet hij de Raad van State tot twee keer toe schrijven of het stadsbestuur hem als generaliteitsambtenaar wilde vrijwaren van inkwartiering door soldaten in zijn huis, omdat zij zijn meubels vernielden.⁸⁷ In 1596 liet hij op eigen gezag tijdens de vrije jaarmarkt een vrouw arresteren en bij de provoost van het garnizoen onder arrest plaatsen. Hij werd hiervoor door de magistraat op het matje geroepen: een verzoek tot vrijlating door de drossaard vond in eerste instantie echter geen gehoor. De volgende dag moest hij opnieuw voorkomen. Ditmaal wandelde hij de magistraat binnen zonder zijn hoed af te nemen - de meest gangbare vorm van respect in die tijd - onder de gedenkwaardige woorden 'mij dunckt dat ick hijer ontboden ben gelijk ons heere worde gebracht onder de Joden om verwesen te worden'. Martini zette daarmee meteen een beschuldigende toon. Toen hij vervolgens door een van de schepenen werd aangesproken, kleineerde hij deze door hem te vertellen dat hij 'swijgen soude, dat hij noch scholen zoude gaen, ende laten een ander spreken'. Dit was geen al te subtiële verwijzing naar diens kennelijk nog jonge staat van dienst. Hierop mengden enkele van de andere schepenen zich in het dispuut die vonden dat deze schepen recht van spreken had en dat hij misschien wel even geleerd was als Martini. Deze stelde daarop de retorische vraag waar de man zijn kennis dan had opgedaan en deed meteen zelf de beerput als suggestie. Vervolgens verklaarde hij geleerder en beter te zijn plus dienstbaarder dan honderd anderen. Met hem viel duidelijk geen land te bezeilen reden waarom de magistraat hem verzocht te vertrekken, wat hij terstond deed.⁸⁸

Enkele jaren later in 1606 ging Martini opnieuw de confrontatie aan, ditmaal met de drossaard over de bank van lening. De tafelhouder van de bank van lening, Antonio Surnothi, was overleden waarna de bank - die veel werd gebruikt door soldaten - het voorwerp werd van een strijd tussen haar crediteuren.⁸⁹ Octrooi voor vestiging van een bank van lening in Breda was pas in 1601 verleend. Sion Lus, die diverse banken van lening in andere steden in pandschap bezat, had reeds in 1590 om toestemming gevraagd. Van de magistraat had hij toen, 'hoewel buyten de opinie van veele', een apostille gekregen en was daarmee vervolgens naar de domeinraad gestapt. Drossaard Bernuy had op zijn beurt echter advies ingewonnen 'van diversche vrome oude wethouderen ende inwoonderen' en was tot een andere conclusie gekomen. In al die jaren van oorlog en ondanks alle ellende die daaruit was voortgekomen, had men het in Breda tot dan toe zonder lombard gesteld en hij hoopte dat dit zo zou blijven 'want mij dunckt (Godt betert) datter overal lombarts

⁸⁶ Van der Meij, 'Decemviratus', 96.

⁸⁷ SAB, OSA inv.nr. 216: brieven stadsbestuur 1586-91, litt. 298 d.d. 16-09-1591 en litt. 305 d.d. 02-12-1591.

⁸⁸ BHIC, RvB crimineel inv.nr. 447.336. Blijkens een resolutie van de magistraat zou de drost op kosten van de stad hierover zijn gaan procederen bij de Raad van Brabant, waarover eerst overleg was gevoerd met de domeinraad; zie: SAB, OSA inv.nr. 9: AM 1594-6, f. 7v d.d. 17-02-1596.

⁸⁹ Maassen, 'De bank van lening te Breda', 118.

genoech sijn sonder deselve te maecken'.⁹⁰ Banken van lening hadden geen al te beste reputatie wegens hun hoge rentevoet voor arme mensen: zij werden als uitbuiters beschouwd, mede ook door de kerk. De bank was gevestigd in het huis van de heer Van Cralingen. De heer van Breda had na Surnothi's dood voor de afwikkeling een sauvegarde (een soort vrijwaring) afgegeven voor het pand, maar Martini had krachtens een mandement van arrest op François Ardes (de kassier van de bank) beslag laten leggen op het geld, de goederen en het onderkomen.⁹¹ Niet lang daarna had hij zonder achtneming op de sauvegarde samen met een deurwaarder spullen eruit gehaald, 'dwelck gecauseert heeft een groote opspraeck ende beroerte onder den garnisoenen ende borgere hebbende heure panden aldaer'. Hij trad ogen-schijnlijk op namens een van de debiteuren, Michiel de Hertoghe, maar het eigen-machtige optreden van Martini liep deze keer uit de hand nu de halve stad erbij be-trokken leek. Zijn arrestatie werd gelast maar dit zorgde voor nog meer recrimina-tie.⁹²

Ondanks zijn provocerend gedrag en omstreken personage werd Ambrosius Marti-ni verbazingwekkend genoeg enige jaren later toch tot schepen benoemd en het jaar daarop, in 1612, zelfs herbenoemd. Dit roept vanzelf grote vraagtekens op over het hoe en waarom. Zijn broer was al geruime tijd geleden naar Den Haag weggepro-moveerd en zelf lag hij overhoop met de stedelijke autoriteiten: van lokale contac-ten hoefde hij het overduidelijk niet te hebben. Was het dan vanwege zijn Zuidne-derlandse antecedenten? Brabantse uitwijkelingen hadden in de periode 1590-1625 ruime toegang tot het Bredase stadsbestuur. Of was het de nieuwe politieke con-stellatie? Zijn benoeming geschiedde namelijk onder de hoede van Filips Willem, die deels ook zijn eigen mensen benoemde. Martini's schependom, evenals dat van vele anderen in Breda, valt dan ook zonder patronage (al weten we lang niet altijd de juiste connectie) niet goed te verklaren.

Dit stelsel van benoemingen op basis van vriendschappelijke betrekkingen bete-kende in de Bredase context vooral benoemingen van buitenstaanders. De sche-penbank was daardoor inderdaad in de eerste plaats een heerlijk college en veel minder een representatief lichaam van, voor en namens de stedelijke burgerij. De ontstane tegenstelling die dit veroorzaakte tussen leden van het eigen patriciaat en buitenstaanders (inclusief de 'uitheemse' Brabanders), leidde telkens tot harde con-frontaties waarbij de magistraat (of delen daarvan) verzet boden. Deze tweestrijd had geen vaste uitkomst, maar in dit geval wist zij Martini alsnog ten val te bren-gen en hoe: nadat er sprake is van een terdoodveroordeling in 1612, ontbreekt ver-der elk spoor van hem. Het heeft er volgens het onvolledige procesdossier alle schijn van dat hij, omwille van zijn veelvuldige schending van de privileges van de stad, uiteindelijk zijn leven gaf.⁹³ De autoriteit van de magistraat was onschend-

⁹⁰ UvA, Bijzondere collecties, afdeling handschriften: inv.nr. 2 Ce: brief F. de Bernuy aan Maria van Nassau d.d. 25-10-1590.

⁹¹ Franchoy's werd op 11 juli 1616 in de Grote Kerk begraven; hij was toen 48 jaar oud. Hij was twee keer ge-trouwd: eerst met Cornelia van Ypelaar (die op 10 juli 1604 werd begraven) en later met Jenneken Nicolaes Janssen van Heusden, die hem maar kort overleefde (zij werd op 2 januari 1617 begraven). Er bleef een minderjarig zoon-tje Bernard achter wiens voogd de smid Cornelis Willem Roovers was. De vader van Franchoy's heette Bernardin Ardes die tevens nog een dochter, Francijne, had. De tafelhouder en zijn commies waren in 1605 1225 pond (tegen zes gulden) schuldig aan een Pieter Ardes te Schiedam wegens geleend geld, zie: SAB, ORA 504 f. 125v d.d. 07-09-1605. Franchoy's was later enige tijd pachter van de waag, zie: SAB, ONA inv.nr. 24 f. 96v-97 d.d. 15-09-1615. De familie Ardesch zou later in de zeventiende en achttiende eeuw enkele hoge functionarissen leveren aan de domeinraad in Den Haag.

⁹² SAB, OSA inv.nr. 219: brieven stadsbestuur 1600-6, litt. 191 d.d. 12-09-1606.

⁹³ Een vonnis ontbreekt helaas in zijn zaak omdat deze, hoewel beland in het archief van de Raad van Brabant, daar weer als een aanhangsel wordt beschouwd waarvan men niet zeker weet wie er competentie in had (de kwes-

baar.⁹⁴ Stadhouder Damisse zou later in de zeventiende eeuw eveneens ondervinden dat de hoge overheid of zijn vertegenwoordigers niet straffeloos konden worden beledigd.⁹⁵

De kwestie Martini laat tevens nog iets anders zien. Omdat Breda een stad werd met een dubbele identiteit (naast heerlijke stad tevens generaliteitsstad) was, zeker in de periode na 1590, binnen de stedelijke politiek een richtingenstrijd gaande tussen het civiele en militaire bestuur. De stad verkeerde tot aan 1609 feitelijk in staat van beleg, met de gouverneur als belangrijkste spelbepaler. Zijn wil was wet, ook al moest hij er soms aan herinnerd worden dat er reeds bestaande wetten waren. Ook later in de zeventiende eeuw zou deze functionaris zich, zij het meer achter de schermen, blijven inmengen in de stedelijke politiek. Ambrosius Martini had als controleur van de contributies een duidelijke opdracht: 'maer deur onsen bevel aldaer is comen woenen tot beter directie ende vervoeringhe van zijnen ampte ende officie ten meesten dienste vanden lande daer hij anders elders zou mogen woenen.' Martini werd duidelijk door de Raad van State naar Breda gestuurd als zijn belangenbehartiger. Dit bracht hem echter in vrijwel voortdurende aanvaring met het lokale gezag. Rond dezelfde tijd beklagde de magistraat zich tevens over de officieren van de konvooien en licenten die gewoon maar hun gang gingen in de stad zonder hun commissie of instructie eerst te komen overleggen.⁹⁶

De verschillende belangen die schepenen in Breda vaak met zich meedroegen – ambtenaar in heerlijke of landsdienst versus ambtsdrager van de stad – bleek een gevoelig punt. Als uitvoerder van het landsheerlijk gezag beschouwde Martini in de eerste plaats militairen als zijn bondgenoot; de privileges van de stad konden hem minder schelen, evenals de stedelijke gezagsdragers. Ondanks een acte van vrijdom tegen inlogering van soldaten in 'zijn logemente' en hoewel hij geen burger van de stad was werd hij, tot zijn grote ongenoegen, al in 1591 belast met onderhoud en onderdak van soldaten.⁹⁷ Een langdurige vendetta tegen de magistraat – veroorzaker van zijn persoonlijk ongemak – was het gevolg. Het onderscheid tussen publieke en private belangen kreeg in het geval van Bredase regenten, door de influx van generaliteitsambtenaren na 1590 in de magistraat, er dus een nieuwe dimensie bij: het probleem van de ambtenaar als ambtsdrager.

Willem de Hertoghe werd in 1591 door Maria van Nassau tot burgemeester benoemd maar na drie maanden alweer 'geexcuseert' wegens een benoeming tot commissaris van de monsterring.⁹⁸ Dit gaf problemen 'midts de eede aende heeren Staten' gedaan: de vraag bij wie deze schepenen hun loyaliteit aflegden – het land of de stad – werd kennelijk reëel geacht. Dit blijkt opnieuw wanneer Maurits De Hertoghe tien jaar later tot burgemeester wenst te benoemen, die echter nu bang is zijn lucratieve ambt te verliezen. Op speciaal verzoek van Maurits aan de Staten-Generaal besluiten deze vervolgens hem het burgemeesterschap toe te staan met

tie ontbreekt dan ook in het boek van Broers, *Beledigingszaken*). Zijn erfenis werd begin 1613 in Breda geregeld, zie: SAB, ORA inv.nr. 512, f. 16-17 d.d. 18-01-1613. In een 'Biographisch en Genealogisch Register van het Oud Adelijk Geslacht Martini in de Nederlanden' wordt eveneens 1612 als zijn sterfjaar gegeven. Dit manuscript werd in mei 1997 geveild bij Veilinghuis Christie's te Amsterdam in de Kasteel Van Rumbeke sale (20-23 May) onder lotnummer 2702, tezamen met een serie portretten (waaronder een van zijn broer Willem en diens derde vrouw Anna van Wassenaer van Duivenvoorde) en familiefoto's. Ik dank de directie van Christie's om dit manuscript enige tijd ter plekke ter inzage te mogen hebben en mijn moeder voor het maken van aantekeningen hieruit.

⁹⁴ Vrolijk, *Recht door gratie*, 358; Streng, *'Stemme in staat'*, 244-251.

⁹⁵ Broers, *Beledigingszaken*, 222 e.v.

⁹⁶ *Res S-G*, OR deel 14, 558.

⁹⁷ SAB, OSA inv.nr. 216: brieven stadsbestuur 1586-91, litt. 298: brief Raad van State aan de magistraat d.d. 16-09-1591; *ibidem*, litt. 305: d.d. 02-12-1591.

⁹⁸ SAB, OSA inv.nr. 374: officiaalboek 1513-1599, f. 141.

behoud van zijn commissarisschap van de monsterring, zonder echter dat De Hertoghe hiervan akte krijgt.⁹⁹ De uitzonderingspositie van Breda binnen het landsbestuur werd daarmee eens te meer bevestigd. Het was notabene een zoon van De Hertoghe die in een brief van 1618 aan de domeinraad twijfels liet doorschemeren over de loyaliteit van schepenen die in Staatse dienst verkeerden.¹⁰⁰ Toen schepen Jan van de Corput dat jaar overleed, werd hij dan ook opgevolgd door Jan Gosuinus op de uitdrukkelijke voorwaarde dat deze diende te stoppen met zijn ambt van auditeur-militair.¹⁰¹

Oorzaak van dit nieuw gevoelde probleem was niet dat officiële regelgeving het belette, als wel dat men het klaarblijkelijk niet wenselijk achtte als iemand twee heren tegelijk diende: aan de ene kant in kwaliteit van schepen de heer van Breda en aan de andere kant als functionaris van het land de Generaliteit. Anthonis Pesser, schepen van 1695 tot 1700, liet zijn auditeursambt waarnemen door een substituut.¹⁰² Dit was onder ambten verre van ongebruikelijk, maar in zijn geval was waarschijnlijk vooral sprake van voorzichtigheid. Pas in 1718 werd van landswege de functie van auditeur niet langer verenigbaar meer geacht met die van schepen.¹⁰³ Onder Bredase regenten bracht deze tegenstelling daarentegen al sinds eind zestiende eeuw een bepaald soort dualisme teweeg in hun handelingen. Het stadsbestuur was voor hen niet de hoogste autoriteit waaraan zij hoefden (of wilden) beantwoorden.

Een verder nadeel hiervan was dat door hun diverse achtergrond tevens nieuwe conflicten in de magistraat werden geïmporteerd. Regenten legden, al naar gelang de gelegenheid, hun loyaliteit elders. François Schagen was oud-schepen maar bovenal commissaris van de monsterring. Op zondagavond 28 april 1686 ging hij in herberg De Swaen op de Havermarkt ontvanger Johan Coenen te lijf al roepende 'gij duijvel off hont als gij bent, gij hebt mij gerenueert ende mijn vrouw vermoort'. Verder bedreigde hij hem en sloeg hem op het achterhoofd met een stok met een metalen knop.¹⁰⁴ Dit was naar alle waarschijnlijkheid een wandelstok of 'rottingh' met een zilveren knop, zoals die in boedels van die tijd voorkomen.¹⁰⁵ De aard van de beschuldigingen, de openbare gelegenheid en de bedreigingen konden uiteraard niet ongestraft blijven en de drossaard wilde hiernaar een onderzoek starten. Schagen beriep zich echter op zijn militaire status om zo de normale rechtspraak te ontlopen. Een verhoor werd wel opgesteld voor afname in de vertrekkamer op 22 mei maar nooit afgenomen. De getuigenverklaringen brengen ons niet veel verder over wat er nu precies aan de hand is geweest. Zijn vrouw was inderdaad zeer recent begraven op 11 maart, maar omtrent haar dood blijkt verder niets bijzonders. Wel waren de twee partijen – Schagen en Coens – al langer in een rechtszaak verwickeld waarin Schagen was veroordeeld tot betaling van fl. 632.-.¹⁰⁶ Dat de emoties over beide zaken culminerend in geldzorgen bij hem hoog opliepen, is duidelijk.

⁹⁹ Res. S-G, OR deel 11, 606: 15 februari en 2 maart 1601.

¹⁰⁰ NA, NDR inv.nr. 7948, f. 381r-v: brief Willem de Hertoghe d.d. 27-04-1618.

¹⁰¹ SAB, OSA inv.nr. 375: officiaalboek 1600-1654, f. 72.

¹⁰² SAB, ONA inv.nr. 315, f. 412-v d.d. 02-01-1698: akkoord met notaris Johan Brackman.

¹⁰³ Dorreboom, 'Gelijk hij gecondemneert word mits deezen', 69-70.

¹⁰⁴ NA, NDR inv.nr. 7984, f. 327 e.v.

¹⁰⁵ Zie bijvoorbeeld: SAB, ONA inv.nr. 302 akte 28 d.d. 24-01-1690.

¹⁰⁶ SAB, ONA inv.nr. 373 akte 205 d.d. 13-02-1686; ibidem, inv.nr. 233 akte 30 d.d. 19-03-1686.

Eer

Het bestaan van de publiek-privaat dichotomie in het leven van regenten brengt aldus duidelijke belangenverstrengelingen aan het licht. De vloeibare overgang tussen het eigen privé-domein en het publieke bestaan maakte dat iemands eer zijn grootste goed werd, waar tevens het sociale vermogen van de familie grotendeels op was gebaseerd. In de sociale omgang golden daarom een hele set van regels en standaarden: negering hiervan kon ernstige consequenties hebben. Het schrijven van brieven vormde de voornaamste manier om contact met familieleden te onderhouden. Buiten de familie om werden in toenemende visites aan elkaar afgelegd of maaltijden georganiseerd, met name om groepen nader tot elkaar te brengen. We zagen reeds hoe de proost van Catharinadal op deze wijze had geprobeerd de eenheid binnen de katholieke gemeente te bewaren.¹⁰⁷ Etentjes lijken meer dan eens gebruikt te zijn om de gemoederen te bedaren. In 1664 nodigde burgemeester Snellen de gehele militaire top van de stad bij hem thuis voor een maaltijd plus een politieke tegenstander (Anthonis van Buerstede) en rentmeester Zuerius. 'Ick hadde niet gedacht dat hij [Snellen] hem aen de genade van hare hoogheijt [Amalia] niet meer soude hebben laten gelegen sijn' schreef stadhouder Bernagie verbaasd. Nog sarcastischer was hij over een ander gevolg: 'dhr. president Snellen ende Buerstede sijn nu wederom beter met den anderen als oijt.'¹⁰⁸

Onderling mocht men dan vaak verdeeld zijn en de nodige woordenwisselingen plegen, tegenover de buitenwacht was men vaak weer opvallend eensgezind. De omgang in de stad tussen bepaalde personen werd desalniettemin blijvend in de gaten gehouden: er werd dan ook heel wat afgeroddeld en geplot. 'Maer op sondach sach ick den advocaet Laerhoven ingaen ten huijse van den heer president Buerstede' schreef stadhouder Bernagie eens, waarna nog die avond een bepaald gerucht als een lopend vuurtje door de hele stad was verspreid.¹⁰⁹ Lastiger hadden zij het die in de rangorde formeel iemand boven zich hadden staan: hier golden de ongeschreven wetten van de patroon-cliënt verhouding. Stadhouder Bernagie schreef in 1667 over het bezoek van de zoon van zijn grote patroon griffier Buysero: 'Mij is leet sijn edelheit niet gelieft heeft mijn gering logement voor lieff te nemen.'¹¹⁰ Hij was op het moment van diens aankomst op pad geweest en had daardoor, zij het onverwachts, zijn plichten als cliënt niet na kunnen komen. Behalve teleurstelling over een gemiste kans tot bevestiging van de wederzijdse relatie, voelde hij zich enigszins gepikeerd dat Dirk liever in een herberg verbleef dan bij hem thuis. Uit zijn brieven spreekt desondanks altijd dezelfde onderdanigheid; Bernagie eindigde niet voor niets zijn brieven steevast als 'onderdaniche dienaer'. Naast vleende woorden, overstelpte Bernagie de griffier vooral met allerlei giften in natura ter nadere onderstreping van zijn vriendschap.¹¹¹ Had Bernagie Buysero's aankomst en zijn eigen afwezigheid vantevoren geweten, dan zou hij dit ongetwijfeld hebben gemeld zoals in een ander geval: 'Ick soude wel selffs daeromme overcomen, maer mijne huijsvrouwe eerstdaechs de crame voorhanden hebbende.'¹¹² Het eigen familieleven werd dus soms als legitiem excuus gebruikt om van een publieke taak te worden ontzien.

¹⁰⁷ Zie eerder hoofdstuk vijf.

¹⁰⁸ NA, NDR inv.nr. 8008, f. 115v d.d. 16-02-1664.

¹⁰⁹ Ibidem, inv.nr. 8007, f. 77r d.d. 31-12-1664.

¹¹⁰ Ibidem, inv.nr. 8008, f. 123r d.d. 22-04-1667.

¹¹¹ Ibidem, inv.nr. 7997, f. 151r d.d. 08-04-1667.

¹¹² Ibidem, inv.nr. 7938, f. 380 d.d. 19-02-1668.

Aan religieuze verschillen als grondslag voor twijfel over iemands eer werd in de periode 1590-1625 nauwelijks getornd: het patriciaat vormde in dat opzicht een min of meer gesloten front. Slechts de gouverneur toonde in 1595 zijn ongenoegen over de blijvende deelname van katholieke schepenen aan het Bredase stadsbestuur: hij vreesde de mogelijke gevolgen daarvan voor de militaire preparaties in de stad. Onderling lijkt religie geen aanleiding tot verdeeldheid te hebben gegeven: eventuele problemen op dit vlak werden juist met de grootst mogelijke omzichtigheid behandeld. In de junimaand van 1600 circuleerden er door de stad 'schandaleuse geschriften ende billetten' gericht tegen de overleden tesorier Pauwels van Lanschot en oud-tesorier en toenmalig schepen Sebrecht Sgraeuwen.¹¹³ De een was calvinist en de ander katholiek, waardoor hen in dat opzicht moeilijk iets valt te verwijten. Helaas zijn inhoud noch afzenders bekend, maar de beide buitenburgemeesters zullen er waarschijnlijk van zijn beschuldigd fraude te hebben gepleegd - iets waar hun ambt immers voldoende gelegenheid toe gaf.¹¹⁴

Gouverneur De Heraugieres had in een brief van een jaar eerder al wel gesproken over 'a fin de remedier a tant de divisions et mescontentement qu'il y a entre plusieurs' schepenen in de stad.¹¹⁵ Dit houdt mogelijk eerder verband met de kritiek uit de hoek van de tienraad die juist in deze jaren heftig verzet bood tegen de magistraat, speciaal vanwege de achterstallige jaarrekeningen.¹¹⁶ Het politieke klimaat was in die jaren ook om te snijden: Spaanse troepen hadden nog in 1599 een aanval op de stad gepleegd en de financiën van de stad waren door achterstallige betaling ondoorzichtig geworden. Het schotschrift werd overigens door Sgraeuwen zelf aangekaart. Hij kreeg daarmee in elk geval gedaan dat eenieder die voortaan een dergelijk geschrift in handen kreeg gedrukt, deze op straffe van vijftientig gulden aan de plaatselijke officier moest overhandigen. In tegenstelling tot wat men zou verwachten bij het beëindigen van de territoriale strijd, bleek religie als thema juist in de periode na 1637 de gemoederen steeds meer bezig te gaan houden: beide kerken begonnen onder meer met een eigen beschavingsoffensief. Deze interne disciplinerende leidde tot nieuwe, publieke conflicten. De dubbelzinnige houding van menig Bredase schepen omtrent zijn geloof, met tegenstrijdigheden tussen publieke conformiteit en privaat gedrag, zorgde dan ook voor toenemende vraagtekens.

Kerkbanken en stoelen

Een van de weinige keren waarop regenten te Breda zich als groep naar de buitenwacht toe presenteerden was bij de kerkgang. Schepenen beschikten in de kerk over een eigen zitbank ter reflectie van de maatschappelijke hiërarchie.¹¹⁷ Plaatsing van deze zogenaamde herenbank was meestal vooraan of recht tegenover de kansel. Op deze wijze was men prominent aanwezig tijdens de predikaties of bij andere bijzondere publieke gelegenheden, zoals de talloze dank- en bededagen die met toenemende frequentie door de Staten-Generaal werden afgekondigd. In de stad kwamen status en religie zogezegd samen in de kerkbank.¹¹⁸ Over de situering van kerkbanken in de Grote Kerk te Breda staan relatief veel korte vermeldingen in de

¹¹³ SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1597-1602, f. 192v d.d. 22-06-1600.

¹¹⁴ Zie eerder hoofdstuk vier.

¹¹⁵ NA, NDR inv.nr. 7998 f. 14r d.d. 22-02-1594

¹¹⁶ Van der Meij, 'Decemviratus'.

¹¹⁷ Hsia ed., *Calvinism and Religious Toleration*, 130.

¹¹⁸ Lucassen en Trienekens, 'Om de plaats in de kerk'; Swigchem e.a., *Een huis voor het Woord*, 219-225.

resoluties van de magistraat. Hieruit blijkt dat dit een zaak van constante zorg en aandacht was: volgens een bepaalde hiërarchie werd strikt de hand gehouden aan wie waar mocht zitten tijdens de dienst; dit was tenslotte nog een samenleving van rangen en standen. Rondom de kansel zaten de (oud-) diakenen en ouderlingen als representanten van de kerkelijke organisatie. Speciale banken waren er verder voor stedelijke hoogwaardigheidsbekleders, waaronder de leden van het stadsbestuur en officieren van het Staatse leger.

Het magistraatsgestoelte wordt te Breda voor het eerst genoemd in 1588 staande voor het pastoorskoor, samen met nog achttien andere banken waarvan het merendeel stond opgesteld tegen of tussen de pilaren van het schip.¹¹⁹ Tienmannen en burgerkapiteins kregen in 1642-3 hun eigen bank.¹²⁰ Ter gelegenheid van het bezoek van Frederik Hendrik aan de stad in 1645 werden 'alle particuliere affgeslottenene mans ende vrouwenstoelen' zonder onderscheid des persoons tijdelijk verwijderd, behalve die van de vrouw van de commandeur en de drossaard. Eenieder die het betrof werd nog die dag gesommeerd zijn of haar stoel weg te halen; anders zou die de volgende dag worden verwijderd.¹²¹ De reden waarom dit gebeurde, is niet helemaal duidelijk. Het idee dat verwijdering van deze particuliere stoelen gebeurde wegens hun 'verwerpelijke pronkzucht', lijkt vooralsnog minder voor de hand liggend: bovendien werden ze niet definitief verwijderd.¹²² Waarschijnlijker is het dat men tijdelijk ruimte nodig had voor de bouw van een speciale bank voor de prins. Hoe speciaal die prinsenbank was geworden, blijkt tevens uit de specificatie van lakenkoper Lambrecht van Erp die voor bijna achthonderd gulden aan 'laeckene ende baeije behangselen ende gestoelten voor S.H. [prins Willem II] ende Pr. R. [Mary Stuart] inde Nederlandtsche ende Engelsche kercke tot Breda' kocht.¹²³

Voortaan werd wel strenger toezicht gehouden binnen de kerk. Rond deze tijd werd ene Elske, die de nodige diensten leverde ten behoeve van de stoelbezitters waaronder hete stoven (iedereen weet hoe koud het kan zijn in onverwarmde kerkgebouwen), geweerd.¹²⁴ Later werd zij met haar moeder tevens verwijderd uit haar huisje dat tegen de kerk was aangebouwd.¹²⁵ Naar aanleiding van de opening van de Illustre School werden begin 1647 op stadskosten in de Waalse kerk enige nieuwe banken gemaakt 'voor de gemeijne luijden' plus oude gerepareerd en een 'honorabele' bank gemaakt voor de professoren.¹²⁶ Hier was in een brief aan Huygens expliciet om gevraagd door predikant Renesse, de geestelijk vader van de school, 'alsoo deurgaens hunne plaetsen worden inghenomen, soo dat op den bid-dach hier en daer moesten sitten vermits ondiscretie van eenige militaire minder officieren.'¹²⁷ Het was dus klaarblijkelijk dringen geblazen in de diverse kerken om zitplaatsen. In 1650 werd besloten in de Grote Kerk een bank te maken voor afgetreden magistraatsleden.¹²⁸ Kennelijk voelden de oud-schepenen zich achtergesteld; in Bergen op Zoom bijvoorbeeld was er al veel langer een dubbele bank voor zowel de zittende als de afgetreden magistraat. Mogelijk dat schepen Jacob Drabbe, die zelf uit Bergen kwam, hierop had aangedrongen. De nieuwe bank kwam tussen

¹¹⁹ Van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 47-48.

¹²⁰ Van Wezel, *De-Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 362.

¹²¹ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 130 d.d. 26-05-1645.

¹²² Van Wezel, *De-Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 362.

¹²³ NA, NDR inv.nr. 994, f. 53v-54 d.d. 13-02-1648: kosten fl. 793-9.

¹²⁴ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 197 d.d. 04-08-1649.

¹²⁵ Ibidem, f. 201 d.d. 28-02-1650.

¹²⁶ Ibidem, f. 145-146 d.d. 07-12-1646.

¹²⁷ UBL, Collectie Handschriften inv.nr. HUG 37, litt. 11 d.d. 13-12-1646.

¹²⁸ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 213 d.d. 29-08-1650; f. 215 d.d. 31-10-1650.

die van de militaire officieren en de grote pilaren onder de toren te staan. In 1657-8 kwam er een nieuwe magistraatsbank aan de oostzijde van het schip. Hoe nauw de onderlinge hiërarchie luisterde blijkt uit een resolutie van begin 1661. De magistraat bepaalde toen dat 't gestoelte' achter dat van de magistraat louter gereserveerd was voor oud-schepenen, tienmannen en burgerkapiteins 'ende niemant anders'. Alleen deze groep - als representant van de burgerij - werd dit privilege vergund. Sleutels van de bank zouden aan niemand mogen worden doorgegeven op straffe van verlies van de eigen zitplaats: 'ende sullen d'advocaeten sitten int gestoelte daer tegenover ten noorden'.¹²⁹ Kennelijk was de magistraatsbank in trek bij een breder publiek dan de functionarissen waarvoor ze in principe was bestemd. In 1663 kwam er een nieuwe Prinsenbank, zoals nu nog te bewonderen valt, op de meest prominente plek in de kerk: recht tegenover de preekstoel.¹³⁰ In Bergen op Zoom was de meest prominente plek gereserveerd voor de gouverneur van de stad.¹³¹ Het vijfhoekige gestoelte te Breda was bestemd voor prinses Mary Stuart, maar kreeg ras een semi-permanent karakter vanwege haar onregelmatige aanwezigheid. Eind 1663 al kregen de kerkmeesters opdracht 'de buitenste banken vande stoelen van Sijn en Hare Hoogheit bij provisie te doen removeren ende op een bequame plaetse inde kerck wel te bewaren'.¹³² In 1676 werd, tot slot, door schrijnwerker Willem van den Bogaard een nieuwe bank gemaakt voor de heren van de magistraat in de kerk van Markendaal.¹³³

In alledrie de kerkgebouwen van de stad zaten bepaalde groepen ingezetenen er dus zeer prominent bij: welke plaats was er daarentegen voor het individu? Tegenover de strikte bevoordeling van een kleine groep burgers en buitenstaanders stond een schaarsteaanbod van stoelen voor plaatselijke notabelen. Er waren meer gegadigden dan zitplaatsen waardoor herhaaldelijk sprake was van een heuse stoelendans speciaal na overlijdens. Zo werd de bank van de familie Martini in 1686 'doorgeslagen' en vergeven aan de familie van predikant Junius, maar niet zonder de bepaling dat voor juffrouw Martini twee plaatsen ter beschikking zouden blijven.¹³⁴ In 1680 werd de bank van mevrouw Luchtenberg, twee maanden na de dood van haar man, vergeven aan de familie van majoor Palm.¹³⁵ Op 23 oktober 1692 werd besloten 'de stoel' van mevrouw Van Bergen (die de 13^e was overleden) in vijven op te delen, met onder andere twee stoelen voor mevrouw De Raet en haar moeder en twee voor mevrouw Botteycken.¹³⁶ Johan Francisco de Raet was zojuist schepen geworden en zijn zus en moeder profiteerden onmiddellijk van deze verandering in zijn status mee.

Tot 1637 was er een beperkt aantal van veertien stoelen beschikbaar geweest in de kerk louter bestemd voor vrouwen, waarvoor de kerkmeesters vier gulden per stuk inden.¹³⁷ De stoelen waren sinds de tweede helft van de zestiende eeuw geplaatst en vooral een uiting van persoonlijke vroomheid van leden van de elite.¹³⁸ Dat hierbij juist aan hen werd gedacht, is niet verwonderlijk. De kerkgang bood voor vrouwen een van de weinige gelegenheden naar buiten te treden. De encensering in

¹²⁹ SAB, OSA inv.nr. 14: AM 1634-62, f. 254 d.d. 13-01-1661.

¹³⁰ Van Wezel, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 408-410.

¹³¹ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 236.

¹³² SAB, OSA inv.nr. 15: AM 1662-1701, f. 5 d.d. 05-11-1663.

¹³³ SAB, OSA inv.nr. 626: stadsrekening 1676, f. 126v: fl. 86.-.

¹³⁴ SAB, OSA inv.nr. 35: NM 1683-7, f. 131 d.d. 25-02-1686.

¹³⁵ Ibidem, inv.nr. 34: NM 1678-1683, f. 290 d.d. 14-10-1680.

¹³⁶ Ibid., inv.nr. 36: NM 1688-1695, f. 146v d.d. 23-10-1692.

¹³⁷ Zie bijvoorbeeld: SAB, Archief kerkvoogdij inv.nr. 36 f. 6-v.

¹³⁸ Paquay, 'Koren en altaren.', 150-151.

de kerk was zodoende een extensie van het politieke leven: conflicten waren daarom onvermijdelijk. Hoe belangrijk dit alles was, ook voor hun eigen positie, valt goed af te leiden uit een hoogoplopend conflict in 1668: de ruzie tussen de regentenfamilie Buycx en die van predikant Plancius over de breedte van een kerkbank. De oorsprong van het probleem lag in de vredesonderhandelingen te Breda van het jaar daarvoor. Op diverse plekken in de stad waren verbouwingen nodig geweest om de belangrijke internationale gasten naar behoren onderdak te kunnen bieden; zo ook in de Grote Kerk. Voor de met een schutsel afgeschermd Prinsensbank waren extra banken aangebracht voor de vrouwen van de ambassadeurs. Na hun vertrek, werd kerkmeester Johan Roelants enige tijd later benaderd door de vrouw van oud-burgemeester Johan Buycx. De Haagse Ida Hoogkamer wenste twee plaatsen op de nieuwe bank voor zichzelf en haar dochter. Er was echter een kaper op de kust in de persoon van de vrouw van predikant Plancius: Geertruid van Thol.

De kerkmeester probeerde in eerste instantie tactisch te blijven door te zeggen dat de overige vier plaatsen - er was kennelijk ruimte voor zes personen - voor haar en haar familie waren maar zij wenste, net als haar rivale, de eerste keus en bovendien vijf plaatsen. De kerkmeester probeerde haar vervolgens tevergeefs op andere gedachten te brengen, waarna hij zei genoodzaakt te wezen zich tot de opperkerkmeester (burgemeester Pieter van Bernagie) en de magistraat te wenden 'maar dat ik aannam dat een burgemeesters vrouw en dochter boven dienstmaechden sullen geprefereert worden'.¹³⁹ De kerkmeester gaf daarmee in weinig subtile bewoordingen het verschil in status tussen de twee vrouwen weer: over de vrouw van de predikant werd kennelijk niet beter gedacht dan in termen van een inferieure dienstmeid. Vervolgens werd een onderling akkoord getroffen waarbij de in sociaal opzicht superieure Ida Hoogkamer de eerste plek kreeg toegewezen, maar de overige plaatsen voor de vrouw van de predikant en haar kroost waren. Volgens het doopboek had zij drie kinderen in de leeftijdscategorie van 6-9 jaar oud.

De kwestie lijkt daarmee opgelost tot dat de lokale stadhouder eind juli 1668 meldt dat er niets nieuws is voorgevallen omtrent het 'different' tussen de twee dames: kennelijk was er nog geen definitieve regeling getroffen.¹⁴⁰ In de tussentijd was een ogenschijnlijk veel zwaarderwegend geschil ontstaan tussen de magistraat en predikant Plancius over de inhoud van diens preken. In een poging tot een onderling vergelijk te komen, krijgt toewijzing van de kerkbank zodoende nieuwe betekenis. Begin augustus komt een wat cryptisch bericht van de domeinraad binnen dat juffrouw Plancius de haar eerder toegewezen zitplaatsen (waarschijnlijk dus vijf) daadwerkelijk behoort te krijgen.¹⁴¹ De kwestie lijkt geregeld en Bernagie wil de partijen bij hem thuis voor een maaltijd uitnodigen. Er komt echter alsnog een kink in de kabel. Het is de vrouw van de predikant die dwarsligt:

ende dat alleen ten gevalle van de crijgelheijt van eene juffrouwe, ick segge crijgelheijt omdat de plaetse van juffrouw Buijcx maer gemackelijck is voor een, en te enge voor twee, gelijck de heer Renesse dat gisteren met mij inde kercke sijnde oock alsoo gesien ende geoordeelt heeft. En omdat juffrouw Plante eens sooveel plaetse daernevens aen behout gelijck bij pertinente affteekeninge, soo de saecke wederom soude verwijderen sal connen gebleecken worden. Doch ick hope de juf-

¹³⁹ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 277-v d.d. 28-07-1668.

¹⁴⁰ Ibidem, f. 255v d.d. 27-07-1668.

¹⁴¹ Ibidem, f. 258 d.d. 08-08-1668.

frouw hare passie overwinnen om de rust en vrede niet verder en sal willen verhinderen.¹⁴²

De benepenheid van deze vrouw had inmiddels geleid tot de heuse constructie van een schot tussen de onderscheiden delen van de kerkbank, onderdeel van het eerder getroffen akkoord. Vrouwen waren duidelijk op hun prominentst wanneer het publieke omgangsvormen betrof.¹⁴³ Openbare gelegenheden vormden hun sociale uitlaatklep, waarmee op hun beurt de mannen rekening dienden te houden.

Deze uitzonderlijke saga was daarmee nog niet ten einde want Geetruid blijft hameren op een definitief oordeel van prinses Amalia in plaats van alleen dat van de domeinraad.¹⁴⁴ Uiteindelijk werd bepaald dat mevrouw Hoogkamer de eerste zitplaats ter breedte van een comfortabele armstoel werd gegund en het tussenschot verder zou worden verhoogd: de constructie van deze scheidingswand werd daarmee bestendigd. De rest van de bank kwam ten goede aan de vrouw van de predikant en haar gezin.¹⁴⁵ De dames gingen echter in dezelfde geest door, zoals blijkt uit een brief van mevrouw Van Thol aan griffier Buysero in haar gebrekkige, hier en daar fonetisch gesteld Nederlands.¹⁴⁶ Uit deze brief blijkt nogmaals hoe nauwgezet alles luisterde. Volgens haar had de magistraat bij het maken van het schot 'anderhalve hantbreet' ruimer in het voordeel van mevrouw Buycx gerekend, maar zij had hier desondanks niet tegen geprotesteerd. Haar rivale was namelijk langere tijd niet in de kerk komen opdagen en dus was er geen reden tot klagen geweest. Dit veranderde echter plotseling vanaf het moment dat haar man begin oktober wederom in de magistraat werd gecontinueerd. Dit bood haar kennelijk weer de noodzaak om haar gezicht in de kerk te laten zien. Nog veel erger was het dat zij daarbij toch haar dochter bleef meenemen:

en breekt daarmee het gans contrackt. De dochtter inkommodeert mij gewellich met dat de plaets te klijn is voor twee: soo moet haer aerm gans over het affschut-sel heen hange, soodatt ick genootsaecht ben soo wijt af te sitte dat bijnaa geen plats of wijnich daerbij gewonnen hebbe.

Is het tot dan toe de vrouw van de predikant die overkomt als een halsstarrig type, nu blijkt de hoogmoed van de tegenpartij die zich alleen maar op hoogtijdagen in de kerk wenst te vertonen. Had predikant Plancius dus toch gelijk met zijn reprimande aan het adres van de schepenen over de lege magistraatsbank?¹⁴⁷ Uit de confrontatie tussen twee echtgenotes die strijden om positiebehoud blijkt zijdelings de dubbele bodem van de religieuze gezindheid van Bredase schepenen, die wel de lusten (voorrang in de kerk) maar minder de lasten (oprechte gelovigheid) wilden dragen.

Dit kan op zijn beurt mede verklaren waarom vanaf 1681 in de magistraatsbank in de Grote Kerk voortaan tevens hoge militaire officieren plaats mochten nemen.¹⁴⁸ Twee jaar eerder was dit ook al ter sprake gekomen. Toen had president Van Luchtenberg bericht dat de gouverneur aan de kapiteins en luitenants had verboden in de magistraatsbank te gaan zitten, waarop hij had voorgesteld hetzelfde te verbieden aan burgers 'inde militaire banck'. Hier ging de magistraat mee akkoord die echter

¹⁴² Ibidem, f. 263 d.d. 21-08-1668.

¹⁴³ Whyman, *Sociability and Power*, hoofdstuk 4.

¹⁴⁴ NA, NDR inv.nr. 8011, f. 272v d.d. 26-08-1668.

¹⁴⁵ Ibidem, f. 275-v d.d. 30-08-1668.

¹⁴⁶ Ibidem, f. 283 d.d. 13-10-1668.

¹⁴⁷ Zie eerder hoofdstuk zes.

¹⁴⁸ SAB, OSA inv.nr. 34: NM 1678-83, f. 331 d.d. 02-07-1681.

tevens aangaf dat dit aan alle kolonels, luitenant-kolonels en majoors wel was toegestaan. Verder werd bepaald dat voortaan op kerkdagen een stadsbode voor de magistraatsbank zou gaan staan om onbevoegden de toegang te ontzeggen.¹⁴⁹ Militaire officieren hadden er juist altijd blijk van gegeven dat er voor hen te weinig plek was; zo kwam, weliswaar op geïmproviseerde wijze, de magistraatsbank toch weer vol te zitten.

Manifestatie in de kerk gedurende een van de weinige publieke bijeenkomsten bleek dus een continue bron van onvrede in de statusgevoelige Bredase gemeenschap. Griffier Van Vliet had zich in 1653 laatsdunkend uitgelaten over iemands vrouw die wel ergens plaats mocht nemen, terwijl zijn vrouw dat niet was toegestaan.¹⁵⁰ Stadhouders Damisse gaf in 1679 de stoel van wijlen 'joffr. van Nassouw', die door de magistraat aan zijn vrouw was gegund, terug 'alsoo de hr. rentmr. Sweerius daerover bij Sijne Hooghijt ende Sijn Hoogh Edt. [de drossaard] veele moijelijcheden hadde gemaect'.¹⁵¹ Ook Damisse's vrouw liet zich kennelijk te zeer voorstaan op de politieke privileges van haar man. Op den duur leidde het gebrek aan zitplaatsen mogelijk zelfs tot een aanwas van de Waalse gemeente, waar meer ruimte was.¹⁵² In oktober 1683 werd besloten dat de stoelen met leuning zovleel plaats innamen, dat deze dienden te worden vervangen.¹⁵³ Bij het openmaken van een graf eind 1689 waren vervelend genoeg niet alleen veel stoelen verplaatst; dit tijdelijke ongemak werd nog eens verergerd door de ontstane stank.¹⁵⁴ Oud-schepen Hendrik Damisse ging in 1691 op een keer in de magistraatsbank zitten (volgens de resolutie was overigens sprake van 'inden nieuwen gemaecten magistraetsstoel'). Wilde hij deze soms gewoon even uitproberen? Hoe dan ook, dit werd prompt de volgende dag gemeld in de magistraat door substituut-stadhouder Cornelis Vingerhoets. Damisse stond tenslotte, als oud-schepen, een eigen bank ter beschikking; bovendien was het aanzien van de familie niet meer wat het geweest was.¹⁵⁵ Dat kwam door de daden van zijn corrupte broer, de stadhouder, die zich ook op dit terrein met betrekking tot de kerk niet onbetuigd had gelaten. De dames Zegwaard en Schaak, echtgenotes van hoge generaliteitsambtenaren ter plekke, vroegen in 1685 om plaatsing van een stoel vóór de magistraatsbank (waarschijnlijk in het schip). Na inspectie ter plekke werd het verzoek afgewezen 'omdat vele fatsoenlijke lieden anders hun plaats zouden verliezen'.¹⁵⁶ Het verzoek werd dus ogenschijnlijk om praktische redenen van de hand gewezen of toch niet?

Alsmede seer verwondert waren vanuijt het gedane rapport vande heer stadthouder [Damisse] gehoort te hebben als dat de heer borgemr. Buerstede haar mevr. Seggewaart soude hebben geseght dat bij aldien de heer stadthouder sulx toestont dat t selvige alsdan soude wesen gedaan.

¹⁴⁹ Ibidem, f. 255v d.d. 15-12-1679.

¹⁵⁰ SAB, Archief kerkenraad inv.nr. 2: notulen 1640-1643, 1645-1658, f. 290v d.d. 11-10-1653.

¹⁵¹ SAB, OSA inv.nr. 34: NM 1678-83, f. 255 d.d. 08-12-1679.

¹⁵² SAB, Archief kerkenraad inv.nr. 5: notulen 1677-1686, f. 127 d.d. 10-02-1680.

¹⁵³ SAB, OSA inv.nr. 35: NM 1683-1687, f. 1v d.d. 28-10-1683. Volgens Swigchem e.a., *Een huis voor het Woord*, 219 waren onder de stoelen in kerken twee hoofdtypen: klapstoelen en gewone stoelen maar de laatste zonder zijleuningen.

¹⁵⁴ SAB, Archief Kerkenraad inv.nr. 6: notulen 1686-1694, f. 103 d.d. 24-12-1689. Over de invloed van kwade reuken op verplaatsing van begrafenissen van binnen naar buiten de kerk in de zeventiende eeuw, zie: Houltbrooke, *Death, Religion and the Family*, 362 en Den Boer, 'Naar een geschiedenis van de dood', 175; 179.

¹⁵⁵ SAB, OSA inv.nr. 36: NM 1688-95, f. 124v d.d. 01-10-1691.

¹⁵⁶ Ibidem, inv.nr. 35: NM 1683-7, f. 89v-90 d.d. 04-09-1685.

Mr. Jacob van Buerstede had in essentie zijn mond voorbij gepraat met zijn toezegging, in de vaste veronderstelling dat Damisse zijn zegen aan dit plan zou geven: diens woord was tenslotte wet in Breda. Dat mocht dan in de magistraat het geval zijn, met betrekking tot de kerk lagen de verhoudingen toch iets anders.

De stoelendans in de Bredase kerken werd dus continue tot op de centimeter uitgevochten: kerkgangers deden er alles aan om sociale verschillen in rang tot uitdrukking te brengen. Tegelijkertijd maakte men zich hiermee kwetsbaar voor de buitenwacht: tongen roerden zich onder de dienst en buiten op straat over wat er nu weer was voorgevallen. Voor de regenten leverde dit uiteindelijk alleen maar gezichtsverlies op.

Schandalen

Het groeiend onderscheid naar religie en het geringe onderscheid tussen de verschillende levenssferen bleek een explosief mengsel te zijn. De strijd van een Bredase regent om behoud van zijn aanzien blijkt zelden beter als uit het relaas rond oud-burgemeester Hendrik van Berlicum. Deze voormalige bakker ten tijde van het Spaanse interregnum en niet-Bredanaar was in 1654 voor het eerst in de magistraat gekozen. Hij had reeds in diverse functies de stad gediend; van 1646-49 had hij bijvoorbeeld in de tienraad gezeten. Eerder was hij armenmeester geweest en aansluitend op het ambt van tienman was hij enige tijd diaken geworden. Zijn bediening van dit ambt was niet vlekkeloos verlopen. Volgens sommigen was hij zelf notabene 'een brooddieff' (in plaats van dat hij dit aan de armen uitdeelde) en 'seer meijnedich'.¹⁵⁷ Dat niet alleen, er zat ook een luchtje aan hem: hij werd ervan verdacht onder een hoedje te spelen met de jezuieten.

Dit wordt verder niet gesubstantieerd maar het is mogelijk dat men daarbij zijn aankoop van de voormalige 'herberge van Thoir' (tussentijds omgedoopt in 't wapen van Nassauw') op het oog had, een huis waar de abdis van Thorn speciale rechten op bezat.¹⁵⁸ De aankoopsom in 1640 van dit huis, gelegen op de hoek van de Schoolstraat, van fl. 3.750.- laat tevens zien dat Van Berlicum goed had geboerd in het interregnum - mogelijk een ander punt voor verdachtmaking. In 1648 kocht hij voor een vergelijkbare som geld een ander huis ditmaal gelegen in de Caterstraat, waar hij zijn intrek in zou nemen getuige diverse uitbreidingen en verbouwingen.¹⁵⁹ Ondanks dat hij diaken en later kerkmeester was van Breda - een protestant dus - toonde Van Berlicum in de namen van zijn behuizingen een merkwaardige neiging tot katholieke steunpunten: ditmaal heette zijn huis Brussel. Tevens was hij het die in 1660 aan de magistraat wist te melden dat een van de oude kanunikken, Craesbeeck, op sterven lag.¹⁶⁰

Van Berlicum bleef in 1655 aan als schepen maar in de twee volgende jaren ontbreekt hij. Een korte bestuurlijke carrière zou men welhaast denken, zoals zovele Bredase regenten. In 1658 keert hij echter terug als burgemeester, wat hij vervolgens drie jaar lang blijft. In deze jaren speelt hij tevens een hoofdrol in het proces tegen oud-burgemeester Jacob Drabbe, wiens stadsrekeningen niet in orde zijn en

¹⁵⁷ SAB, ONA inv.nr. 141, f. 185-v d.d. 25-09-1652.

¹⁵⁸ SAB, ONA inv.nr. 122 (niet gefolieerd); SAB, ORA inv.nr. 532, f. 32v-33 d.d. 14-03-1640.

¹⁵⁹ SAB, OSA inv.nr. 534, f. 141v-142 d.d. 04-03-1648; ibidem, inv.nr. 538, f. 150-v d.d. 24-04-1665 (koop aangrenzende stuk grond); ibidem, inv.nr. 543, f. 66v-67 d.d. 05-08-1681: verkoop van 'eene huijsinge met eenen gangh ofte galerije met achterhuijsinge ten deele bij Hendrick van Berlicom aengetimmert metten binnenhoff'.

¹⁶⁰ SAB, Archief kerkenraad inv.nr. 3: notulen 1658-1672 d.d. 27-11-1660.

die uiteindelijk iets meer dan vierduizend gulden moet vergoeden.¹⁶¹ Begin jaren zestig zit Van Berlicum nog een aantal jaren als schepen in de magistraat, maar daarna is het louter kommer en kwel. Wegens fraude als rentmeester van de armen en in de ontvangsten van servitiegelden (dezelfde klacht als tegen Drabbe), krijgt hij nu zelf een meerjarig proces aan zijn broek.

Dit proces, dat loopt vanaf eind 1664, is uiterst ingewikkeld omdat er tegelijkertijd zowel een civiele als een criminele procedure lopen.¹⁶² Van Berlicum vond echter de voltallige macht van de magistraat tegenover zich. Wijdverbreid werd in de stad rondgebazuind dat alleen hij schuldig was aan de wijze waarop de stad tekort was gedaan in de ontvangsten van servitiegelden.¹⁶³ Hoe snel een en ander ook persoonlijke consequenties had, blijkt enige maanden later. Op bezoek in Dordrecht is Van Berlicum, samen met twee andere inwoners van Breda, op zoek naar een overvaart richting de Moerdijk. Zijn mede-reizigers wordt een schip aangewezen dat is gehuurd door Johan Damisse, oud-schepen Johan van Alphen en de rentmeester van het gasthuis Pieter Nuyts. Zij mogen meevaren, maar als Van Berlicum aan boord stapt wordt hem de toegang tot het schip geweigerd.¹⁶⁴ De waarschijnlijke reden: Damisse was tesorier van de servitien en dus partij in de zaak tegen Van Berlicum. Later zei deze aan boord tegen de overigen dat, indien Van Berlicum apart om toestemming had gevraagd, hij die wel zou hebben gegeven 'doch tegens sijn hert'. Van Berlicum moest nu toch in een aparte schuit overvaren.

Gedurende zijn proces stelt Van Berlicum zich uitgebreid te weer: er is zelfs sprake van een 'quadruple' (viervoudige) procesgang. Op 11 augustus 1668 wordt hij uiteindelijk van stadswege veroordeeld en moet hij een som van bijna tienduizend gulden terugbetalen.¹⁶⁵ Van Berlicum is al die jaren het gesprek van de dag en dat blijft, want bij de Raad van Brabant loopt nog de andere zaak. Hij verzoekt daarom zelf begin 1670 tijdelijk niet deel te hoeven nemen aan het avondmaal. Dat wordt hem, hangende de uitspraak, toegestaan. Het uitblijven van een definitief vonnis schaadt echter in toenemende mate zijn positie aangezien er geen juridische veroordeling aan ten grondslag ligt. Dit leidt na een jaar tot ongenoegen van de magistraat, bovenal stadhouders Bernagie die zo een van zijn voornaamste medestanders publiekelijk te schande ziet gemaakt. Hij verzoekt daarom of Van Berlicum niet weer kan worden toegelaten tot het avondmaal. De situatie was ondertussen verder gecompliceerd geraakt omdat Van Berlicum diverse malen, zonder toestemming van de Bredase kerkenraad, het avondmaal in Den Haag heeft bijgewoond. Het proces rond corruptie met gemeenschapsgelden had er bovendien toe geleid dat Van Berlicum een schotschrift liet drukken 'in het welke verscheiden personen ende voorname ledematen schandelijk werden gediffameert'.

¹⁶¹ BHIC, RvB inv.nr. 788.1293.

¹⁶² BHIC, RvB inv.nr. 788.1298. Voor de bredere achtergronden, zie: NA, NDR inv.nr. 8007, f. 76r-247v; *ibidem*, inv.nr. 8015, f. 205r-v.

¹⁶³ GAH, ONA inv.nr. 309, f. 241 d.d. 10-12-1664.

¹⁶⁴ SAB, ONA inv.nr. 181, f. 72-v d.d. 01-04-1665.

¹⁶⁵ NA, NDR inv.nr. 7985, f. 575r-v: 'dat den verweerder schuldigh ende gehoude is aen den aenlegger in zijne qualiteyt goet te doen; eerstelijck den post van 2679 guldens 19 stuyvers, uyt het hangende kasken, 't zy in valibele billietten aldaer behoorende, ofte in gelde te suppleren; ten tweede, den post van 638 guldens 3 stuyvers uyt de kist; ten derden, de somme van 36 guldens 4 stuyvers uyt den lessenaer vermist; ten vierden, al sulcke somme van 136 guldens 19 stuyvers, als hy verweerder ontfangen heeft, ende by hem niet verantwoordt en zijn, ende vervolgens zijne presentatie; eyndelijck ende ten laesten, dat hy verweerder oock schuldich ende gehouden is, den post van 8178 guldens te suppleren met valibele billietten, oftewel in gelde, ende dat alles met den interest vandien, t'zedert de institutie deser proceduren; mits dat hy verweerder daer aen sal mogen korten al sulcke somme van 1318 guldens 5 stuyvers aen billietten, als hy verweerder by reconventie heeft geeyst, ende by den voorsz. aenlegger gepresenteert is, parthyen respective daerinne condemnende.'

Dat de oud-burgemeester zijn mannetje stond bleek reeds in 1651 bij een ruzie met mede-diaken Bastiaen Claessen van Overvelt op de Grote Markt, dat was uitgelopen op een handgemeen.¹⁶⁶ Destijds was hij er met een reprimande vanaf gekomen; in de eerste maanden van 1670 domineert de behandeling van zijn wedertoelating echter de vergaderingen van de kerkenraad. Het komt uiteindelijk tot een individuele, gemotiveerde stemverklaring waarin de meerderheid zich tegen zijn toelating keert.¹⁶⁷ Adriaan van der Schoot vindt het nog te vroeg om Van Berlicum nu reeds te laten 'triumpheeren'; zijn toelating zou 'grote confusie' geven en hijzelf zou in dat geval nog liever de kerk verlaten. President Willem Snellen en de schepenen Johan Buycx, Samuel Zuerius en François de Bons waren soortgelijke meningen toegedaan. Johan Damisse wil dat de beschuldigingen die tegen hem persoonlijk zijn geuit, eerst zouden worden ingetrokken. Dit gold tevens voor Johan Meyers die hierover sprak 'op seer harde maniere'. In de kerkenraad bevindt zich slechts een vredesduif, diaken Leendert van Erfrenten, die bereid was tot een verzoening te komen mits de 'injurien' hem aangedaan worden rechtgezet. Diaken Leendert de Smit verkondigt dat Van Berlicum wist 'dat hij een schelm was ende een leugenaer'. Mede door deze verscheidenheid aan opinies zou het nog een half jaar duren voordat de kerkenraad bereid was hem weer toe te laten.¹⁶⁸ Dit eerherstel kwam echter te laat want Van Berlicum overlijdt korte tijd later. Voor de politieke verhoudingen in Breda bleek deze kwestie een cause célèbre, waar in de tweede helft van de jaren zestig bijna alles om draait. Hoewel niet gespeend van inhoud (frauduleus gedrag) en met diverse publieke gevolgen voor de man zelf vormde iets anders nochtans de aanjager, zo schrijft hij:

Ick bevijnde alhier dat de passie van onsen president Buerstede soo hooch gaen, dat hij gerne soude sien mijnen onderganck, ja soude den lesten stuijver vande stadt daerbij opsetten.¹⁶⁹

Deze particuliere 'passie' had verder geen ideologische lading: in de politieke arena van Breda draaide het in hoge mate om eigenbelang. In de onderlinge concurrentiestrijd werden politieke tegenstanders dus gepakt zodra zich iets gelegens voordeed, hetzij in de publieke of private sfeer.

Na 1637 roerde in Breda dus ook de publieke kerk zich in de strijd om eer en reputatie van mensen. Mede omdat de dubbelrol van regenten als schepenen en lidmaat niet optimaal verliep, viel er al genoeg te klagen over hun algemene obstructie inzake de stedelijke reformatie.¹⁷⁰ Hoge functionarissen hadden verder als publiekspersoon een voorbeeldfunctie te vervullen: de kerkenraad fungeerde dan ook, behalve als waakhond, tevens als aangever. In de avond van 9 november 1686 beviel Marieke van Dongen, dienstmeid van oud-president en schepenen Willem van Bergen. Zowel moeder als kind overleefden de 'arbeijt' niet, op zichzelf niet ongebruikelijk. De volgende dag verschenen Adriaan en Jacob van Bergen, twee neven, in de magistraat om de gebeurtenissen te melden waarna de stadhouder de magistraat verzocht inspectie te verrichten.¹⁷¹ Weer een dag later verscheen een broer, advocaat Adriaan van Bergen, in de magistraat. Hij verzocht het dode lichaam (tezamen

¹⁶⁶ SAB, Archief kerkenraad, inv.nr. 2: notulen 1640-3, 1645-58, f. 257v d.d. 11-09-1651.

¹⁶⁷ Ibidem, inv.nr. 3: notulen (1642) 1658-72, d.d. 10-03-1670.

¹⁶⁸ Ibidem, d.d. 03-10-1670.

¹⁶⁹ NA, NDR inv.nr. 8007, f. 116r d.d. 20-07-1666: brief H. van Berlicom aan Buijsero.

¹⁷⁰ Zie hoofdstuk zes.

¹⁷¹ SAB, OSA inv.nr. 35: NM 1683-87, f. 196-v d.d. 10-11-1686.

met de ongeboren vrucht) weg te mogen laten halen en onder te brengen bij Anneke 'de briefbestelster' of een andere geschikt persoon. Hij had hierover met de stadhouder gesproken (waarvan we niet weten of hij reeds inspectie had verricht), die had gezegd dat 'dit een zaak van kleine importantie was en daarover met de president te spreken'.¹⁷² Twee dagen later verscheen een zuster van de overledene in de magistraat, Jenneke Boudewijns van Dongen, met het verzoek het dode lichaam te mogen begraven: het verzoek was opgesteld door de eerdergenoemde advocaat Adriaan van Bergen.

De intensieve bemoeienissen van diverse familieleden met de afwikkeling, in samenspraak met de stadhouder, kent twee mogelijke scenario's. In het gunstigste geval probeerde men de eer van een onschuldig man te redden; in het ongunstigste geval werd er letterlijk met bewijsmateriaal gesleept (dat bovendien zo snel mogelijk onder de grond werd gestopt), waarbij familieleden bovendien onder druk werden gezet of mogelijk zelfs waren afgekocht. Om private redenen probeerde de familie in samenspraak met de stedelijke overheid dit schandaal in wording hoe dan ook te verhullen: alles wat zij tot dan toe hadden ondernomen had achter gesloten deuren plaats gevonden. De reikwijdte van hun handelingen blijkt echter uit de notulen van de kerkenraad, de bewaker van de publieke moraal.

Al gauw deed in de stad het kwade gerucht de ronde dat Van Bergen zijn dienstmeid zwanger had gemaakt, waarop hij terstond door de kerkenraad werd ontboden. Hij ontkende in alle toonaarden hier ook maar iets vanaf te weten: hij wist zelfs niet eens dat ze zwanger was geweest, laat staan dat hij hier persoonlijk de hand in had gehad. Tegelijk beklagde hij zich erover dat zijn naam zwart werd gemaakt, terwijl hij in deze kwestie zo onschuldig was als een ongeboren kind. Na deze hartstochtelijke ontkenning kon de kerkenraad niet anders doen dan hem op zijn woord geloven en het er verder bij laten.¹⁷³ Uit het feit dat Van Bergen tot aan zijn dood in 1700 nog vele malen zitting in de magistraat zou hebben valt af te leiden dat hij publiekelijk zijn gezicht had weten te redden; hij was echter de laatste Van Bergen op het kussen. Had daarmee het sociaal-maatschappelijk vermogen van deze familie toch onherstelbare schade geleden?

Corruptie en wangedrag

Niet alleen hadden de Bredase regenten meerdere broodheren tegelijk te dienen, ook de verschillende levenssferen overlaptten elkaar: daardoor werden zij publiekspersonen wier gedragingen op de voet werden gevolgd. Publieke schande als in de kwestie Van Berlicum of Van Bergen diende daarom tegen elke prijs te worden voorkomen. Aantijgingen van fraude of corruptie bleken omgekeerd vaak het ideale middel om een politieke tegenstander aan te pakken. Was dit echter wel altijd even terecht? De beschuldigingen konden meestal niet worden bewezen en zelf bleek men vaak niet minder corrupt. Veeleer raakte door corrupt gedrag de reputatie van derden in het geding. Stadhouder Cornelis Damisse moest uiteindelijk in de loop van 1687 weg omdat hij het gezag en de autoriteit van zijn ambt, de leden van het stadsbestuur en de heer van Breda had bezoedeld – niet zozeer om de 'vereringen' (giften) die hij had ontvangen en geëntameerd.

Hoewel de woorden 'ter goeder naem ende faem' vaak worden gebezigd in de zeventiende eeuw was hun betekenis er nog niet minder om. Zijn opvolger Johan van

¹⁷² Ibidem, f. 197-v d.d. 11-11-1686 en f. 197v d.d. 13-11-1686.

¹⁷³ SAB, Archief kerkenraad inv.nr. 6: notulen 1686-94, f. 25: d.d. 12-12-1686.

Goor kreeg, ondanks dat hij de plaatselijke justitie in zijn zak had, jarenlang Cornelis Adriaan Gilsemans achter zich aan. Diens minderjarige dochter was wegens een vermeende zwangerschap in zijn opdracht ten onrechte door twee vroedvrouwen onderzocht.¹⁷⁴ Wegens aantasting van haar eer, liet haar vader het als een van de weinigen hier niet bij zitten. Uiteindelijk waren het klachten van enige leden van de magistraat over de algemene justitiële gang van zaken in de stad die een volledig onderzoek tegen de lokale stadhouder op gang brachten.¹⁷⁵ Omgekeerd sprak de stadhouder direct van 'sijne vijanden'. Zoals zo vaak in dit soort zaken, had hij slechts op aangeven van derden (daders en slachtoffers) gehandeld. Beschuldiging van corruptie was dus in meerdere opzichten een dubbelzijdig zwaard.

De maatschappelijke gevolgen ervan waren dan ook nogal wisselend evenals de mogelijkheden. Verantwoording van gemeenschapsgeld trof met name de binnen-burgemeesters (als tresoriers van de stad) en de aalmoezeniers. De eventuele mogelijkheden tot fraude van de eerste groep is reeds diverse malen ter sprake gekomen; ook de aalmoezenie bleef echter niet gevrijwaard van beschuldigingen. In de loop van 1675 werd duidelijk dat onder het beleid van oud-diakenen Anthonis Kamerling, Cornelis van den Werck en Petrus Sgraeuwen geld, dat belegd was 'ter goeder meeninge', tot een verliespost had geleid. Reeds in januari hadden de diakenen Sebrecht van Gendt en Cornelis van Loon geklaagd dat er dat winterseizoen minder werd uitgedeeld als voorheen aan de armen.¹⁷⁶ Mogelijk als verdere kostenbesparing werd in juni besloten dat het uitdelen van het brood niet langer van huis uit zou gebeuren maar in de kerk zou plaatsvinden.¹⁷⁷ Waren de oud-diakenen voor een en ander verantwoordelijk? Ter verdediging wezen die erop dat de winst ook niet voor hun rekening zou zijn gekomen maar voor de diaconie bestemd was geweest. Kortom, zij dienden hoofdelijk niet aansprakelijk te worden gesteld voor het ontstane verlies.¹⁷⁸ Zij probeerden zichzelf dus op slim casuïstische wijze vrij te pleiten van enige schuld.¹⁷⁹

De gevolgen van fraude en corruptie bleven voor de dader, in vergelijking met meer persoonlijke schandalen als moord en doodslag of overspel, meestal beperkt. Natuurlijk moest men boeten en op de blaren zitten maar de tijd heelde over het algemeen deze wond. Met de val van stadhouder Cornelis Damisse raakten zijn familieleden en verwanten tijdelijk in ongenade, maar de smet op hun blazoens was niet permanent. Bovendien was Damisse als zodanig niet ontslagen geweest. De familie zou het uiteindelijk allemaal overleven, zij het door een interne herschikking van de familieorde: niet de kinderen van Cornelis, maar die van zijn broer Johan speelden later in de achttiende eeuw als lokale stadhouders een hoofdrol in de stedelijke politiek. Wie zou denken dat aan de rol van de familie Van Goor in de Bredase politiek een einde kwam met het officiële ontslag van Johan van Goor als stadhouder in 1702, heeft het al evenzeer mis.¹⁸⁰ Twee van zijn zoons belandden later in de achttiende eeuw in de magistraat en aan een van hen, Thomas Ernst van Goor, hebben we zelfs de *Beschryvinge der Stadt en Lande van Breda* (1744) te danken. Over het corruptieproces tegen zijn vader vermeldt hij hoegenaamd niets; een beschrijving van de functie van stadhouder - de belangrijkste ontwikkeling binnen het

¹⁷⁴ NA, NDR inv.nr. 7984, f. 398 e.v.

¹⁷⁵ Ibidem, f. 467r d.d. 30-09-1700.

¹⁷⁶ SAB, Archief kerkenraad inv.nr. 4: notulen 1672-1676, f. 128 d.d. 19-01-1675.

¹⁷⁷ Ibidem, f. 160 d.d. 01-06-1675.

¹⁷⁸ Ibid., f. 158 d.d. 15-05-1675.

¹⁷⁹ Wacquet, *Ethics and Power*, hoofdstuk 6.

¹⁸⁰ Korteweg, *Thomas Ernst van Goor*, 16. Vergelijk: Streng, 'Stemme in staat', 242.

Bredase bestuur van de zeventiende eeuw - laat hij wijselijk eveneens achterwege.¹⁸¹

Meer in het algemeen kan desondanks worden gesteld dat sinds de tweede helft van de zeventiende eeuw het gedrag van Bredase regenten in toenemende mate in opsprak raakte. Was dit dan soms een – verkeerde - uiting van een groeiend standsbewustzijn; dachten zij zich meer te kunnen veroorloven? De historicus Roorda heeft deze problematiek eerder aangestipt voor Holland en hield het inderdaad op een generatieverhaal – of beter gezegd een generatiekloof: andere tijden, lossere zeden.¹⁸² Tot 1648 was de Republiek in zijn eigen strijd om overleving verwickeld: alles stond in het teken van de onafhankelijkheid. De periode van het eerste stadhouderloze tijdperk (1650-1672) bracht interne bevrijding en internationale voorspoed. Ingeleid door een tarievenoorlog vanaf 1667, stelde de strijd tegen Frankrijk ook steeds duidelijker fysieke grenzen aan de groei en bloei van de Republiek.¹⁸³ De tijden van onzekerheid over het eigen lot waren sneller teruggekeerd dan verwacht en de gevolgen in het diepe zuiden in potentie groter dan elders.

Naast corruptie lijken in een aantal gevallen in het laatste kwart van de zeventiende eeuw kwesties van dronkenschap een opvallende rol te spelen. De merkwaardige bestuurlijke carrière van mr. Jacob van Bergen die, na vijftien jaar onafgebroken tienraad te zijn geweest in 1671 plotseling tot burgemeester werd benoemd, eindigde al even abrupt. Volgens een kennis van Constantijn Huygens, mr. Huybert Roosenboom, dronk hij zichzelf het graf in - hierin aangemoedigd door Hieronymus Beverningh, thesaurier-generaal van de Unie en buitengewoon gezant in diverse belangrijke diplomatieke missies.¹⁸⁴ Een dergelijke belangrijke drinkebroer als persoonlijke vriend, die zich op dat moment bovendien in bijzondere gunst van de prins stond, verklaart weer wel de benoeming van Van Bergen tot burgemeester van Breda en korte tijd later als advocaat-rekestmeester van de prins. In 1683 gaf de magistraat aan stadhouder Damisse een verklaring af dat zij hem ‘nooit soodanigh beschoncken gesien hebben ofte is altijd wel bequaem geweest omme sijne voorsz. functie te connen waerneemen, als meede dat hij geene professie van droncke drincken en maeckt ofte eenigsins daertoe geneegen is.’¹⁸⁵ Het afgeven van een dergelijke verklaring is dermate verdacht, dat we mogen veronderstellen dat de stadhouder een serieus drankprobleem had. Nauwelijks twee weken daarvoor trouwens werd het oud-schepen Van Bergen toegestaan ‘eenige wijn de bourgonje’ die hij gekregen had, te verkopen.¹⁸⁶

In de loop van de tweede helft van de zeventiende eeuw raakten gedistilleerde dranken als brandewijn inderdaad in opmars. Schepen Vingerhoets had begin achttiende eeuw een drankeldertje met enige flessen op de bovenvoorkamer staan. Ook advocaten als Johan van Bernagie verschenen in staat van openbare dronkenschap voor de vierschaar, waardoor hij ‘sijne behoorlicke defentie niet wel en konde doen.’¹⁸⁷ Hoe zijn cliënt hierover dacht is een tweede, maar dergelijke incidenten leidden in elk geval ‘tot groot disrespect van de magistraat’. De persoonlijke levenswandel van griffier Johan van Vliet ging in zekere zin van incident naar in-

¹⁸¹ Zelf zou hij notabene in 1735 tijdelijk het ambt van drost waarnemen, evenzeer als eind 1748 de taken van stadhouder.

¹⁸² Roorda, ‘Het Hollandse regentenpatriciaat’, 229 e.v.

¹⁸³ Israel, *Dutch Primacy*, 283 e.v.

¹⁸⁴ *Journalen Huygens*, IV, 10.

¹⁸⁵ SAB, OSA inv.nr. 34: NM 1678-83, f. 495-6 d.d. 27-09-1683.

¹⁸⁶ Ibidem, f. 494 d.d. 15-09-1683.

¹⁸⁷ Ibid., f. 296 d.d. 16-11-1680 en f. 303 d.d. 28-01-1681.

cident en dat vaak in het openbaar. Diens dronkenschap, onzedelijk gedrag en straatschenderij bezorgden hem bij zijn vrienden spottend de bijnaam van *pro innocentia Jani Vlitii*. Geregeld hing hij ook zelf zijn vuile was buiten te hangen:

Den griffier Van Vliet heeft woonsdach lestleden alhier in de vierschare woorden gemaect teghen den advocat Laerhoven, die bij ordre vande magistrat sijne huysvrouw dient. Ende naer dat hij onder andere aen den selven Laerhoven hadde gesecht oft die niet genoeg aen een hoere hadde, oft hij de sijne oock wilde hebben, heeft hem een vuijstenslach gegeven.¹⁸⁸

De griffier moest bij herhaling worden gemaand zijn werk beter te doen. Bij deze sloddervos was een gebrek aan moraal structureel geworden, iets dat zijn leven was gaan beheersen. Dronkenschap werd dus een groeiend probleem onder de functionarissen en hun particuliere zeden hielden hiermee min of meer gelijke tred. Steeds vaker ook bleken herbergen de plaats waar dergelijke uitbarstingen plaatsvonden, al was het zeker niet altijd alleen de drank die praatte. Hier kwam men buitenshuis in toenemende mate bijeen (waarbij veel herbergen ook hun eigen cliëntèle kenden), maar zeker niet altijd nader tot elkaar.¹⁸⁹ Tegelijkertijd blijkt uit deze en andere voorvallen ook iets van de geringe omvang van de Bredase gemeenschap waar alles binnen de kortste tijd op straat lag en dergelijke ruzies jarenlang voortsleepten, met alle gevolgen vandien voor de onderlinge sociale verhoudingen.

De geringe status van de Bredase regenten kwam dus mede voort uit hun eigen (wan)gedrag, dit in mogelijke relatie tot hun voortdurende zoektocht naar status. De permanente aantasting van het politieke klimaat in de stad kon eveneens niet zonder gevolgen blijven voor de eigen reputatie.¹⁹⁰ Gebrek aan status vormde niet alleen een reden om elkaar te pas en te onpas aan te vallen, maar bood tevens ook anderen de gelegenheid om vrijelijk het stadsbestuur te beledigen. Zoals de huisvrouw van de marktschipper van Haarlem op Breda anno 1646: 'daer en is niet een die binnen Breda deught, soo wel de magistraet als alle de andere die daer sijn.' In de stad werden de deugdzamen vanzelf deugnieten, of zij nu wel of geen fluwelen broek droegen, zo verkondigde zij in haar eigen schuitpraatjes.¹⁹¹ Deze vrouw van een betrekkelijk anonieme marktschipper verkondigt daarmee in wezen dezelfde mening als de beroepssatiricus Weyerman een halve eeuw later: de stad Breda en in het bijzonder zijn regenten deugden niet; zij waren zakkenvullers die 'nooit leezen, en zelden denken'.¹⁹² Weyermans negatieve kwalificaties over de Bredase autoriteiten eind zeventiende eeuw lijken dan ook niet ongegrond. Volgens de lokale stadhouder zou de medicus Noortberg in 1695 na drie jaar 'om sijn belachlijk rasonneren' zijn schepenplaats weer zijn kwijtgeraakt.¹⁹³ Nu schreef hij dit stuk weliswaar ter verdediging van zijn eigen corrupte handelingen, maar al vanaf eind zestiende eeuw had men moeite het gehalte van de schepenen op de gewenste voet te houden.

¹⁸⁸ NA, NDR inv.nr. 7984, f. 200r-v d.d. 28-11-1665: brief G. van Bernagie.

¹⁸⁹ Hupperetz, *Het geheugen van een straat*, 118 e.v.; Kappelhof, 'Vrouwen buitenshuis in Breda', 61-62.

¹⁹⁰ Zie verder hoofdstuk twaalf. Vergelijk: Streng, *Stemme in staat*, 237-240.

¹⁹¹ SAB, ONA inv.nr. 132, d.d. 29-10-1646.

¹⁹² Hendrixx, 'De gevluchte Hermes', 82-86; in de kritiek van Weyerman werd inmiddels ook Den Bosch betrokken.

¹⁹³ NA, NDR inv.nr. 7984, f. 475v. Noortbergh zou overigens, na een aantal jaren tienraad te zijn geweest, gewoon in 1702 weer terugkeren in de schepenbank, van 1709-1717 zelfs onafgebroken en nog een laatste keer in 1721.

Leven na de dood

Vrijwaring van iemands reputatie gedurende zijn leven was soms al moeilijk genoeg. Op de oude dag restte slechts berusting over wat eens geweest was. Oudschepen Anthonis van Buerstede, die voor het laatst deel uitmaakte van het stadsbestuur in 1666, werd steeds slechter ter been, doof en een plaag voor zijn familie over wie hij als pater familias nog altijd meende te kunnen regeren. De stadhouderkoning had ter onderstreping van zijn status gelukkig nog een praatje voor hem over gedurende een verblijf in Breda, iets waar hij 'seer blij om was'.¹⁹⁴ Toen hij in 1692 tachtig jaar oud werd gaf hij 'taert' voor zijn vrienden en was hij weer even de patriarch van weleer.¹⁹⁵ De jaren daarna ging het nog louter bergafwaarts:

Dat den oude Buerstede gingh ende stondt, maer groote gaten in sijn beenen hadde; dat den heelen dagh voorde vensters sat, ende sagh wie daer voorbij gingh, ende als het vrienden waeren, haer daernaer bekeef, waerom sij niet aen en quamen.¹⁹⁶

Buerstede overleed uiteindelijk in 1696 - net als veel Bredase oligarchen op hoge leeftijd. Het leven was desondanks niet voor eeuwig, ook niet voor hen.

In religieuze zin bestond het aardse bestaan zelfs louter uit een voorbereiding op eeuwigdurende zaligheid: alle inspanningen van het individu gedurende zijn leven wogen uiteindelijk niet tegen het eindoordeel gods op. Dit traditionele standpunt werd vanaf de zestiende eeuw onder invloed van de Reformatie slechts langzaam teruggedrongen. Hoe bewust regenten met de dood omgingen tijdens hun leven, valt bij gebrek aan correspondentie nauwelijks aan te geven. In de weinige briefwisselingen wordt God bijna altijd aangehaald, maar meestal in standaardformuleringen zodat diepere gelovigheid moeilijk vast te stellen is. Stadhouder Bernagie bedankte God altijd na een periode van ziekte, zowel die van hemzelf, anderen als meer in het algemeen. In één van zijn brieven wordt God zelfs wel drie keer bedankt wegens zijn eigen beterschap, voor een veilige overtocht (daar waar een ander schip recent is omgeslagen en met elf of twaalf man verdronken) en uit angst voor 'de siecte' (pest).¹⁹⁷ Ziekten waren tenslotte door god gegeven om de mens op de proef te stellen en een teken van uitverkiezing.¹⁹⁸

Juist bij ziekten staat vast dat niet louter op god werd vertrouwd, integendeel: het hele arsenaal aan dokters, artsen, apothekers en hun tijdelijke lapmiddelen werd uitgeprobeerd. Ongebruikelijker was het om midden in een brief gods hulp in te roepen; meestal werd aan het slot van een brief om de gezondheid van anderen gebeden. In één geval moet de stadhouder echter zijn leven aan zich voorbij hebben zien flitsen en begon hij de zin 'Soo Godt de heer mij sondachavont niet merckelijck hadde bewaert'. Rijdend op een koets werd hij bijna door een ruiter in staat van openbare dronkenschap aan diens rapier geregen.¹⁹⁹ In later jaren lijkt de stadhouder meer op zijn hoede te zijn geworden en zijn eigen sterfelijkheid als reëler te hebben ervaren. Indien hij over de toekomst sprak, bijvoorbeeld wat hij de volgende dag ging doen, dan was dat geen uitgemaakte zaak meer maar lag dit besloten in gods voorzienigheid.

¹⁹⁴ *Journalen Constantijn Huygens*, I, 410.

¹⁹⁵ *Ibidem*, II, 57.

¹⁹⁶ *Ibid.*, II, 610.

¹⁹⁷ NA, NDR inv.nr. 7979, f. 74r-75r d.d. 12-10-1667.

¹⁹⁸ Houlbrooke, *Death, Religion and the Family*, 69; 159.

¹⁹⁹ NA, NDR inv.nr. 8000, f. 383r d.d. 19-07-1667.

Eenieder diende dus ten alle tijden klaar te zijn voor de dood aangezien deze on-aangekondigd kwam. Vanwege alle obstakels op het levenspad konden voorbereidingen ervoor dan ook niet vroeg genoeg beginnen. Echte voorbereidingen in de vorm van een testament werden echter vaker wel dan niet pas aan het einde van iemands leven gemaakt.²⁰⁰ Bij echtparen ligt, blijkens de testamenten, vaak een van de twee ziek in bed of zit op een stoel bij het haardvuur. Sommigen werden tot op het sterfbed duidelijk door familieleden onder druk gezet om bepaalde verklaringen af te leggen.²⁰¹ Tussentijds werden slechts in geval van een huwelijk onderlinge regelingen getroffen, maar dat had minder te maken met de dood als wel de materiële verdeling. Eerdere regelingen worden overigens bijna altijd herroepen. De nalatenschap kwam dus op het laatste moment aan – een ziekte – en een codicil: kennelijk dacht men er toch liever niet al te veel over na of was men van gedachten veranderd. Met name de gebeurtenissen rondom het sterfbed en de begrafenis waren belangrijk voor een juiste overgang naar het hiernamaals, maar ook voor de overige familieleden ter herinnering aan het onvermijdelijke:

Gisterenavont is met lijckstatie het doode lichaem van d'heer president Luchtenburgh bestelt in seecker schip om aldaer [Den Haag] over te brengen ende in stillicheijt in sijn ouders graffstede te doen sincken. Dien heer is ons met groote droeffheijt al te haestich ontruckt, connende dit nieuw exempel ons leeren wat staet off fundament te maecken is op jonckheijt off sterckte.²⁰²

Curieus in dit opzicht is het boekwerkje *Les dernières heures* over de dood van André Rivet te Breda. Deze voormalige hoogleraar theologie te Leiden en curator van de Illustre School in Breda stierf aldaar begin 1651. Zijn doodsbed van ruim een week en alle verwickelingen daaromheen worden in het boek ten voorbeeld gesteld voor een breder publiek in de stijl van de *Ars Moriendi* (hoe te sterven), zoals hij het zelf ook graag had gewild. Het idee dat het stervensuur voor katholieken vele malen belangrijker was dan bij calvinisten, gold in elk geval niet voor hem.²⁰³ Hij wenste bijvoorbeeld zoveel mogelijk bezoek (waarvan burgemeester Snellen er ook een was) 'car il faut qu'un homme comme moy soit en exemple aux autres pour apprendre à mourir'.²⁰⁴ Van iedereen werd op even zorgvuldige wijze afscheid genomen: sommigen kregen een boek mee (een bijbel), anderen als zijn nicht een brief met wijze raad. Toen de ziekte progressieerde werd vooral veel gebeden, al dan niet samen met bezoekende predikanten. Uiteindelijk stierf Rivet met de handen ten hemel gevouwen en zijn naasten om zich heen verzameld.

Tegenover zijn piëtistisch doodsverlangen ten teken van het feit dat de dood niet afschrikwekkend behoefde te zijn, stond de doodsangst van velen. Sommige familieleden van Rivet, zoals zijn vrouw, hadden het er beduidend moeilijker mee dan anderen – al behoorde afscheid nemen evenzeer bij de dood.²⁰⁵ De dood was zelfs zo frequent dat mensen die op hun sterfbed lagen of net waren gestorven, ten eigen bate werden benut. Christiaan Huygens schreef in 1620 na de dood van zijn neef Franchois Bacx binnen 24 uur aan de Bredase magistraat ter aanbeveling van ie-

²⁰⁰ Houlbrooke, *Death, Religion and the Family*, 93; 98; 103; 107

²⁰¹ SAB, ONA inv.nr. 292 f. 212 e.v. Volgens het begrafenisregister overleed dr. Petrus Bettincx op 18 oktober 1689; curieus genoeg is zijn codicil, waarin hij de voogdij regelt en de weeskamer uitsluit, gedateerd op 'heden' donderdag 20 oktober 'op een ledecant sieck was leggende'.

²⁰² SAB, OSA inv.nr. 235: brieven stadsbestuur 1680-3, brief magistraat d.d. 04-08-1680.

²⁰³ Den Boer, 'Naar een geschiedenis van de dood', 194.

²⁰⁴ *Les dernières heures*, 20. Zie verder Houlbrooke, *Death, Religion and the Family*, hoofdstuk zes.

²⁰⁵ Den Boer, 'Naar een geschiedenis van de dood', 199-200.

mand anders voor diens ambt.²⁰⁶ De openingszin - ‘Nademael ick met droeffheijt verstaen hebbe dat het Godt almachtich belieft heeft sr. Francois Backx mijnen lieven neeff uyt deze werelt wederom tot hem te roepen’ - komt daarmee toch in een iets ander daglicht te staan. Het lijkt niet meer dan een beleefde uiting van deelname te zijn geweest, waarna tot de orde van de dag in casu zijn eigen rol als make-laar kon worden overgegaan.

Emoties speelden bij anderen wel degelijk een rol. Toen de nog jonge griffier van het Leenhof, Cornelis van Rucphen, in 1668 op sterven lag deed zich een soortgelijke kans voor maar de lokale stadhouder Bernagie reageerde ditmaal met meer reserves. Juist omdat het een verwant betrof, vond hij het ongepast om op de zaken van vergeving van het ambt vooruit te lopen. Patronage was desondanks niet ver van zijn gedachte verwijderd. Met de te verwachten dood, zou tevens het op Cornelis gestelde beneficium vrijkomen en dit achtte Bernagie zeer geschikt voor zijn oudste zoon Adriaan.²⁰⁷ Het zoeken van eigen voordeel of dat van anderen was dus geen schande, eerder een plicht voortkomend uit de toenmalige maatschappelijke verhoudingen. Ook uit andere brieven blijkt hoe de (naderende) dood van de een wordt aangegrepen voor gunsten ten behoeve van een ander.²⁰⁸

Zoals gezegd was een testament de meest tastbare uitdrukking van de naderende dood. De status van dit document was in de vroegmoderne tijd daarentegen volop aan verandering onderhevig. Ten gevolge van de Reformatie werd langzaam maar zeker de band met het hiernamaals losgelaten tot dat hoofdzakelijk slechts een seculier document overbleef voor de regeling van de aardse bezittingen. Het idee van de katholieken dat de doden op hun tocht door allerlei vormen van intercessie konden worden geholpen werd daarmee verlaten. In plaats van goede werken voor de kerk ten behoeve van het eigen zieleheil, raakten in de loop van de zestiende eeuw legaten ten gunste van de armen in zwang.²⁰⁹

Tussen de vijftiende en begin zeventiende eeuw werd de uitvaart van belangrijke of rijke katholieke mensen vaak begeleid door een aantal armen op kosten van de overledene.²¹⁰ Bij jonker Gabriël van den Biest was in 1545 behalve voor zijn zoon, twee dochters, page en knecht rouwkleding gekocht voor twaalf armen ‘die de toersschen hebben gedragen’.²¹¹ Overigens werd zijn ‘leijck’ tevens door de schutters van Breda begeleid op zijn laatste tocht naar de Grote kerk, waar op zijn grafscript tevens ‘prie dieu pour son ame’ viel te lezen.²¹² Niets overtrof in dat opzicht echter de uitvaart voor Filips Willem in 1618 te Diest. Volgens zijn testament moest de begrafenis eenvoudig zijn maar waardig. Dit kon voor verschillende mensen verschillende betekenissen hebben, wat de uitvoering van een begrafenis tot een lastig karwei voor de nabestaanden maakte.²¹³ In Filips Willems geval werd de stoet door maar liefst vijfhonderd armen in rouwkleding gevolgd. Verder moesten de armen acht dagen bidden voor zijn ziel, in ruil waarvoor ze een beloning zouden krijgen. Op een afbeelding van zijn opbaring op een praalbed te Brussel zijn eveneens links en rechts biddende monniken te zien. Boven zijn praalbed hangt bovendien prominent een crucifix – voor wie nog twijfelt aan deze katholieke prins van

²⁰⁶ SAB, OSA inv.nr. 221: brieven stadsbestuur 1614-24, litt. 107 d.d. 13-11-1620.

²⁰⁷ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 379v d.d. 19-02-1668.

²⁰⁸ Predikant Renneses’ eerder aangehaalde brief ten faveure van zijn zwager Christiaan Beens, werd mede geschreven naar aanleiding van de dood van schepen Dirk van Hoorn.

²⁰⁹ De Mol, red., *Zorgen voor de zekerheid*, 204 e.v.; 215-232.

²¹⁰ Houlbrooke, ‘Civility and Civil Observances’, 72-75.

²¹¹ SAB, Archief weeskamer inv.nr. 170. De zoon heette Raphael; de dochters Anneke en Susanneke.

²¹² Van Goor, *Beschrijving*, 82-83.

²¹³ Whyman, *Sociability and power*, 33-37.

Oranje. In de St. Sulpitiuskerk te Diest werden drieduizend missen voor zijn zonden opgedragen plus een eeuwigdurende mis gesticht.²¹⁴ In de toekomstige drie jaar zou verder nog jaarlijks een bedrag aan de armen worden uitgekeerd.

Testamenten spelen aldus een grote rol in het (be)vestigen van iemands identiteit. Hoewel door een notaris altijd opgeschreven volgens vastomlijnde formuleringen, had iemand er zelf wel degelijk de laatste hand in.²¹⁵ Slechts personen van bijzondere kwaliteit lijken zich overigens de moeite te hebben getroost hun laatste wilsbeschikking daadwerkelijk met eigen hand op papier te stellen. Na haar dood in 1673 werd in het huis van Anna van Nassau, een bastaarddochter van Maurits, een vierkant 'boecxken' aangetroffen waarin haar wensen en legaten stonden opgeschreven.²¹⁶ Ondanks de formele bepalingen, vormen testamenten verder een goede afspiegeling van de tijdgeest en zijn ideaal materiaal voor mentaliteitsgeschiedenis. De wisselende politieke omstandigheden te Breda laten ook hier duidelijk hun sporen na.

Dirk Wachmans was lid van een van de voornaamste families in de stad. In 1625 was hij tot schout van 's-Gravenmoer benoemd, waar hij negen jaar zou blijven: van een vlucht voor het katholicisme was echter geen sprake. In zijn testament liet hij bepalen begraven te willen worden in de Grote Kerk van Breda. Daarnaast legateerden hij en zijn vrouw honderd gulden aan een altaar in de kerk waar het lichaam van de eerstoverledene begraven zou worden of tot een andere kerkelijke dienst door de langstlevende te bepalen. Zij hielden er dus rekening mee dat de kerk, als hun tijd gekomen was, niet meer in handen van de katholieken zou zijn.²¹⁷ Iemand anders die dat deed gedurende het Spaanse interregnum was burgemeester Adriaan van Ryen. In zijn concept-testament reserveerde hij een legaat van honderdvijftig gulden voor zielenmissen. Als die niet door priesters in Breda konden worden opgedragen, zouden ze in het klooster te Meerle worden gehouden.²¹⁸ Dit klooster en dat te Turnhout zouden later in de zeventiende eeuw een favoriete plek worden voor welgestelde katholieke Bredanaars om zich met meer uiterlijk vertoon te laten begraven dan in de stad was toegestaan.²¹⁹ Uit de overige bepalingen van zijn testament blijkt bij Van Ryen behalve dat hij een vroom mens was, ook de grote rol van de geestelijkheid.

Adriaan en Cornelis Dirven, beiden secretaris van de stad in de eerste helft van de zeventiende eeuw, lieten geen directe erfenamen na. Adriaan stelde een week voor zijn overlijden in augustus 1636 eigenhandig zijn testament op - hij was notaris van beroep - wegens 'mijnen grooten ouderdom ende mejne debiliteit, ende andere ongevallen die ick mede den selven mijnen ouderdom onderworpen ben.' Hoewel diverse neven en nichten ruim werden bedacht profiteerden ook in zijn geval vooral katholieke instellingen. De capucijnen, minderbroeders en jezuïeten gevestigd te Breda plus de Grote Kerk en de armen van de stad kregen ieder honderd gulden. Dergelijke bepalingen tot onderhoud van religieuze instellingen waren onder katholieken gebruikelijk. Bijzonder in zijn geval was nog het legaat van vijf-

²¹⁴ Mees, *Philips Willem*, 115.

²¹⁵ Houlbrooke, *Death, Religion, and the Family*, hoofdstuk 5. In de Engelse historiografie speelt onderzoek naar testamenten - in tegenstelling tot in Nederland - een zeer grote rol bij bestudering van het verloop van de Reformatie onder de bevolking in de zestiende eeuw en verandering in rituele geloofsgebruiken. Op kerkrekeningen na vormen zij hiervoor de meest bruikbare bron. Zie ook Hutton, *Merry England*, 94-95.

²¹⁶ SAB, ONA inv.nr. 221, akte 28 d.d. 05-02-1674. Zij was getrouwd met ritmeester Francois de Ferrier en ligt begraven in het hoogkoor van de Grote Kerk, zie verder: Van Wezel, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 400.

²¹⁷ Geertruij e.a., *Zeven eeuwen 's-Gravenmoer*, 67 speciaal n.250.

²¹⁸ SAB, ORA inv.nr. 1231-4.

²¹⁹ De Lepper, 'De schuilkerk in bedrijf', 110.

honderd gulden ‘tot verchiering van onser liever vrouwen beert inde kercke tot Scherpenheuvel ende tot opbouwinge vande selve kercke.’²²⁰ Zijn testament vormt daarmee de enige verwijzing naar directe betrokkenheid van Bredanaars bij de zeventiende-eeuwse praktijk van bedevaarten.²²¹ Desondanks was in 1604 een bedevaart van Breda op Scherpenheuvel gestart, zeer kort nadat zich hier bijzondere openbaringen hadden voorgedaan.²²² Het lag zelfs op grondgebied van Oranje, bij het naburige Diest. Voorafgaand aan de belegering van de stad twintig jaar later, was ook Spínola met een deel van zijn leger hier langs geweest.

Gedurende het Spaanse interregnum werd de Grote Kerk bedacht met legaten van enige honderden guldens per jaar. Advocaat Gerard van den Broeck liet bij zijn testament honderd gulden na voor reparatie aan de Grote Kerk en zestig gulden ‘tot versiersel van sinte barbara autae’.²²³ Pauwels van Veltwijk liet voor twee gulden ‘eenen coperen arm’ maken, ‘om voor sijn tafereel licht in te branden achter de hooghe choir’.²²⁴ Onder de voormalige politieke elite is het katholieke gedachtengoed na 1637 vooral nog sluimerend aanwezig. De zorg om een ‘eerlijke begrafenis’ en de aanbeveling van de ziel in de ‘bermhertigheid Gods’ waren inmiddels universeel geworden. Af en toe lijken de aanhalingen toch nog zorgvuldiger gekozen, zoals bij oud-schepen Hendrik Joosten. Diens testament werd in 1657 opgesteld naar zijn beste vermogen als een christen; zijn ziel werd God aanbevolen ‘wanneer die uijt desen dalle van ongevalle sal komen te scheijden ... biddende denselven om t’bitter lijden ende sterven sijns lieven soens ons salichmaeckers jesus christus in sijnen genaden schoot wil ontfangen ende aennemen’.²²⁵ Het universele lijden van Jezus staat daarmee nog steeds centraal in zijn belevingswereld. Onmiddellijk na deze passages volgt tevens nog een relatief hoog legaat van vierhonderd gulden aan het armkinderhuis, waarna pas de eigen familieleden volgen.

Taalgebruik en prioritering laten zien dat Joosten in elk geval het katholieke gedachtengoed, waarin hij was grootgebracht zeer was toegedaan hoewel waarschijnlijk geen praktizerend katholiek meer. Het zijn bovendien vrijwel dezelfde bevoordelingen die worden aangetroffen in het testament van mr. Anthonis Lips, eenmalig schepen in de Spaanse tijd, een jaar voor zijn dood in 1675.²²⁶ De familie Lips was zonder enige twijfel al die jaren katholiek gebleven. Wie in de oude traditie stond verloochende dit en daarmee zichzelf meestal niet. De geestelijkheid of kerken in Breda (en Staats-Brabant meer in het algemeen) lijken desondanks minder te hebben geprofiteerd van vrome legaten dan de armen.²²⁷ Armen kregen weliswaar meestal kleine bedragen maar zij worden bijna altijd wel genoemd, ongeacht het geloof van de testator. Paulus van Heusden legateerde in 1686 in totaal honderd gulden aan hen, maar verspreid over verschillende doelen: vijftientig gulden voor het weeshuis en armkinderhuis elk en vijftientig gulden voor de diaconiearmen om hemden van te kopen. Voor de resterende vijftientig gulden diende de langstlevende jaarlijks ‘hemdt-lijwaet’ te kopen om zelf onder armen te distribueren.²²⁸

²²⁰ SAB, ONA inv.nr. 74, f. 10-12 d.d. 15-08-1636. Zie verder: Harline, *De wonderen van Jezus-Eik*, 16-47.

²²¹ Zie verder: Wingens, *Over de grens*.

²²² Abels red., *Van tweeën één*, 131; 116.

²²³ SAB, Archief kerkvoogdij inv.nr. 37: f. 29v (weduwe Maria Donckers).

²²⁴ Ibidem, inv.nr. 36 f. 33.

²²⁵ SAB, ONA inv.nr. 130, f. 38v-40 d.d. 16-02-1657.

²²⁶ SAB, ONA inv.nr. 137, f. 117-v d.d. 04-05-1674.

²²⁷ Toebak, ‘Roosendaalse testamenten’.

²²⁸ SAB, ONA inv.nr. 336, f. 141v-144 niet gedateerd maar van 1686.

Dit laatste komt over als een wat ouderwetse bepaling voor die tijd: sommige protestantse families wilden kennelijk nog altijd ‘waar’ voor hun geld. Enige jaren eerder had een zuster van de lokale stadhouders Damisse bepaald dat die ter zijner discretie een bedrag aan het weeshuis moest schenken, op voorwaarde dat de wezen haar begrafenis zouden bijwonen.²²⁹ De familie Damisse was duidelijk bezorgd om haar reputatie en ondersteunde daarom ook zelf publieke instellingen: het gasthuis stond eind 1690 voor maar liefst fl. 4.100.- bij haar in het krijt.²³⁰ Binnen enkele maanden dat Hendrik Damisse vervolgens werd geweerd uit de magistraatsbank in de kerk, eiste de familie dit geld op en verhuisde hij zelf naar Den Haag. Publiek en privaat bleken eens te meer aan elkaar gekoppeld te worden.

Een bedrag van vijftig tot honderd gulden lijkt voor de zeventiende eeuw vrij standaard te zijn geweest als armenlegaat: de armen werden daarentegen meestal niet meer als eerste genoemd. Toen Jan Marcelis ergens rond 1580 op 26-jarige leeftijd als vrijgezel een testament opstelde om problemen omtrent zijn nalatenschap te voorkomen, werd als eerste bepaald dat met de verkoop van een stuk land een los-rente zou worden gevestigd op de Tafel van de Heilige Geest.²³¹ Pas daarna kwamen familieleden aan de beurt. Zijn tijd was echter nog lang niet gekomen: in 1589 werd hij voor het eerst schepen, later zelfs burgemeester en hij zou uiteindelijk pas in 1610 komen te overlijden. In plaats van te schenken aan onbekende armen werden legaten vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw steeds exclusiever in de familiesfeer getrokken bij zowel protestanten als katholieken.

Oud-burgemeester Hendrik van Berlicum vermaakte in 1665 de erfgoederen te Berlicum aan zijn broers; verder diende zijn vrouw voor haar overlijden ‘aan zijn naeste bloetverwanten na te laten eene gedachtenise alleen naer haere discretie ende goetvinden.’ Indien zij echter eerder dan hem kwam te overlijden, dan diende aan de huisarmen honderd gulden te worden gelegateerd.²³² Mogelijk was hier op den duur dus tevens sprake van seksespecifieke bepalingen, waarbij vrouwen een bredere sociale verantwoordelijkheid voor de dag gingen leggen.²³³ De katholieke advocaat Schalck bepaalde eind zeventiende eeuw behalve een mondelinge gift op zijn doodsbed van honderd gulden ‘aen arme huijsarmens’, de jaarlijkse opbrengsten van een som van tweehonderd gulden te verdelen onder de armsten van zijn vrienden. Mochten die er niet zijn, dan diende zijn weduwe het bedrag onder haar armste vrienden te verdelen.²³⁴ Reeds in 1676 had de eveneens katholieke Johan de Bruyn vlak voor zijn dood alle testamentaire bepalingen herroepen, waaronder giften aan de armen van Princenhage en Etten plus de stichting van een jaarlijkse beurs. In plaats daarvan kregen de armsten van zijn vrienden honderd gulden uitgereikt.²³⁵

Afkalvende religiositeit en de opkomende zorg voor de eigen familie lijken er toe te hebben geleid dat de armen steeds meer afhankelijk werden van enkele grote particuliere weldoeners. Zij werden standaard nog wel door iedereen herdacht maar

²²⁹ SAB, ONA inv.nr. 246, f. 30v-32 d.d. 01-11-1678.

²³⁰ SAB, ORA inv.nr. 548, f. 144v-145v; ibidem, inv.nr. 547 f. 276 d.d. 20-11-1690.

²³¹ SAB, ONA inv.nr. 5, f. 189v-191. De bovenrand van dit notarieel protocol is half vergaan, waardoor onder andere de datum niet goed meer valt te lezen.

²³² SAB, ONA inv.nr. 181, f. 82v-84 d.d. 27-06-1665.

²³³ Van Leeuwen, ‘Liefdadige giften in Amsterdam’, 418-419.

²³⁴ SAB, ONA inv.nr. 302, akte 28 d.d. 07/24-01-1690.

²³⁵ SAB, ONA inv.nr. 138, akte 14; codicil d.d. 18-08-1676.

in geld gemeten was hun aandeel slinkende.²³⁶ Navenant daalden ook de inkomsten van de diverse weeshuizen in de stad in de achttiende eeuw.²³⁷ De instellingen traden met elkaar in concurrentie, iets wat individuele schenkingen enerzijds drukte in geval van een verdeling of juist deed stijgen wanneer sprake was van een schenking aan een specifieke instelling. De eerder genoemde Anna van Nassau liet bijvoorbeeld duizend gulden na aan het armkinderhuis te Breda. Mr. Alexander le Clair legateerde in 1680 maar liefst zesduizend gulden aan ditzelfde college.²³⁸ Zijn vader was conciërge van stadhouder Frederik Hendrik geweest in diens Haagse residentie. Zelf bewoonde Alexander te Breda het huis ‘de rosijnkorff’ aan de Vee-markt.²³⁹ De bekende Bredase wees Johan van Collema, die zelf was opgevoed in het burgerweeshuis en als meubelmaker in Engeland grote successen boekte, legateerde in 1737 vijfduizend Engelse pond aan zijn vroegere lotgenoten.²⁴⁰ Hij had zijn geld inmiddels belegd in de Engelse Zuidzeecompanie, een berucht investeringsfonds. Over de uitvoering van zijn legaat werd later een proces gevoerd tussen de Hollandse kerk in Londen en het weeshuis, waardoor het geld pas in 1752 werd uitgekeerd.

Sociabiliteit

Schuttersgilden

Hoewel de burgervendels ook in Breda af en toe een ceremoniële rol vervulden, zou zij wegens de oorlogsomstandigheden nooit een exclusieve gezelligheidsvereniging worden.²⁴¹ Dit kwam mede omdat in Breda aparte vendels werden opgericht voor de burgerwacht, terwijl deze in Holland voortkwamen uit de bestaande schuttersgilden als bijvoorbeeld de kloveniers.²⁴² Het belangrijkste georganiseerde vermaak in de stad bleef daarom bestaan uit de oude schuttersgilden, min of meer militaire organisaties die voortkwamen uit katholieke broederschappen (vandaar ook hun patroonheiligen).²⁴³

In Breda waren drie schuttersgilden actief: St. Joris, St. Sebastiaan en de kloveniers. De desbetreffende archieven zijn helaas nauwelijks bewaard gebleven, waardoor geen goed zicht mogelijk is op hun ledental en activiteiten. In het algemeen centreerden de activiteiten van gilden zich rondom processies op straat, teren in de herberg en koningschieten onder de schutsboom. Het oudste gilde van St. Joris (of

²³⁶ De schenkingen in Amsterdam in de achttiende eeuw lagen weliswaar vele malen hoger, ook hier vormden particuliere fondsen niet de ruggengraat van de stedelijke armenzorg. Zie: Van Leeuwen, ‘Liefdadige giften in Amsterdam’.

²³⁷ Vriendelijke mededeling van dr. Henk Muntjewerff.

²³⁸ SAB, Archief gereformeerd armkinderhuis, inv.nr. 604.

²³⁹ SAB, ONA inv.nr. 262, akte 29: inventaris d.d. 01-07-1680. Zijn moeder, Cornelia van Hoor(e)n, was mogelijk in een schandaal van bloedschande verwickeld (zij zou een kind bij haar broer Isaack in Den Bosch hebben verwekt) waardoor zij later naar Breda was gevlucht – ondertussen was een moord gepleegd - ‘omdat die stad coninghs en sij aldaer vrij was’, zie: SAB, ONA inv.nr. 228, akten 107 en 108: verklaringen d.d. 14-04-1677. Zij overleed op 17-12-1675 te Breda en werd in Den Haag begraven. Zij en haar man hadden een dochter Nicole, die vanaf 1653-4 gedurende vijf jaar te Breda door diens weduwe ‘is besteed geweest ten huijse van [Mecheltien Hoogenbooms] in kost, dranck, ende om ter scholen te gaen’, zie: SAB, ONA inv.nr. 230, akte 140 d.d. 24-03-1681. Zie ook: ibidem, akte 139 d.d. 13-03-1681. Ene Urssula van de Kersseboom werd in 1680 wegens beledigingen over deze incest-zaak in detentie genomen, voor de vierschaar gedaagd maar kwam er met een amende honorable vanaf (zie: SAB, ORA inv.nr. 112, f. 107 en ibidem, inv.nr. 128-6).

²⁴⁰ SAB, Archief burgerweeshuis inv. nrs. 842-849. Met vijfduizend gulden staat dit in geen verhouding tot het oorspronkelijke legaat: een engels pond was ongeveer tien gulden waard.

²⁴¹ Knevel, *Burgers in het geweer*, hoofdstuk 9.

²⁴² Vergelijk: Jacobs, *Justitie en politie*, 229 n.127.

²⁴³ Rooijackers, *Rituele repertoires*, 495-497; De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 166.

de oude schutten), dat de kruis- of voetboog hanteerde, dateert van vóór 1397; het gilde van St. Sebastiaan, dat de handboog hanteerde, werd in 1547 opgericht.²⁴⁴ In beide gevallen was sprake van exclusieve genootschappen. Van het St. Jorisgilde werd wel gezegd dat de tienraad, alvorens te besluiten op hetgene de magistraat had voorgesteld, met hem wenste te overleggen en dat het tevens op de stadsmaaltijden werd uitgenodigd.²⁴⁵ Zijn gildekamer bevond zich boven de stadswaag. Het jongste gilde te Breda, dat van de kloveniers, werd in 1561 heropgericht na een eerder kortstondig bestaan begin zestiende eeuw. Hoewel zij ook aan de processies meedeed, was men minder gebonden aan de kerk als instituut. Waarschijnlijk waren er calvinisten onder haar leden, want zij werd in 1568 als eerste verboden (de overige schuttersgilden pas het jaar daarop). Het zetelde ook op het stadhuis en de drossaard was er overdeken van; hieruit blijkt dat zij in groot aanzien stond. Dit zou zo blijven: later in 1599 kreeg het de hof van het nonnenklooster 'tot dopmaecking' van haar doelen, terwijl dat van het St. Jorisgilde eerder was verkocht.²⁴⁶ Daarnaast was het geoefend in de modernste wapentechniek: de 'busse', roers of vuurwapens.

Schuttersgilden speelden van oorsprong een aanzienlijke rol in de stadsbesturen van Brabant. In Bergen op Zoom konden leden en oud-leden van de magistraat en alle personeel in dienst van de stad lid worden van het Sint Antoniusgilde en waren als zodanig uitgenodigd bij feestmaaltijden.²⁴⁷ In Zevenbergen fungeerde het St. Jorisgilde min of meer als een soort vroedschap: de leden van de magistraat vormden er sinds halverwege de zestiende eeuw de meerderheid van. Het gilde stelde de nominaties op voor burgemeesters en schepenen en voor de kerkmeesters en de armenmeesters. Ook in Steenbergen verwierven de drie schuttersgilden in de tweede helft van de zestiende eeuw een politieke rol, alvorens de domeinraad in 1619 verbood deze zich nog verder met de stadsregering te bemoeien.²⁴⁸

Te Breda waren alledrie de gilden, met de aanstelling van een overdeken uit de magistraat, onder hun gezag geplaatst; de betrokkenheid van de stedelijke elite verschildte daarentegen nogal. Bij een verzoek tot heroprichting van het voetbooggilde in 1590 - alle gilden waren onder Alva opgeheven - werd gerefereerd aan haar voormalige belangrijke positie: onder de 'eerlijke gildebroeders' enige van de heren van magistraat en tienraad hadden behoord en dat in hun exercitie 'alle onderlinghe liefelijcke ende stichtelijcke conversatie is gefrequeenteert geweest'.²⁴⁹ Dit laatste diende ongetwijfeld om eventuele twijfels over de religieuze gezindheid weg te nemen, de reden voor haar verbod. De protectie van de magistraat werd het gilde nochtans onthouden en tot een heroprichting lijkt het niet te zijn gekomen. De vijf ondertekenaars kwamen deels ook uit een ander sociaal milieu: Lucas Stas (garnizoensarts en spionhoofd), Bartholomeus Smolders ('tjickwercker'), Johan Pels (later schout, dijkgraaf en rentmeester te Zevenbergen), Philips van Sonst (later stokhouder) en iemand uit de Bredase regentenfamilie Piggen. Het St. Jorisgilde raakte in elk geval zijn oude oefenterrein achter het begijnhof, de schuttersdoelen, kwijt. Dit werd namelijk door het stadsbestuur verkocht aan de gouverneur, die het

²⁴⁴ Paquay, *Breda, Bredanaars en de Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 42-43.

²⁴⁵ *Manuscript Broekhuizen*, hoofdstuk 20a.

²⁴⁶ SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1597-1602, fol. cl verso d.d. 22-03-1599.

²⁴⁷ Van Ham, *Stedelijke Secretarie*, 143-144.

²⁴⁸ *Steenbergen in de Middeleeuwen*, 68-69.

²⁴⁹ SAB, OSA inv.nr. 216: brieven stadsbestuur 1586-91, litt. 270 zonder datum. Ook in Den Bosch werd het voetbooggilde in het bijzonder gefavoriseerd door de schepenen, zie: Jacobs, *Justitie en politie*, 160.

wilde naasten en vervolgens het annexeerde bij zijn steeds imposanter wordend lusthof aan de Katerstraat.²⁵⁰

Naar eigen zeggen was het gilde in deze periode in verval en leefde het pas op in 1617 onder het overdekenschap van burgemeester Joris van Bernagie. Het verzocht toen zijn kamer op het stadhuis terug dat inmiddels vergund was aan de kloveniers, die in de tussenliggende periode het St. Jorisgilde in belang waren overstegen. Ter compensatie kreeg het de bovenkamer van de nieuwe Vleeshal. Het was echter niet zozeer op aangeven van burgemeester Joris van Bernagie geweest als wel van Filips Willem, dat door het stadsbestuur in 1617 een reeks maatregelen werden genomen omtrent de diverse gilden. Zo werd dat van St. Joris heropgericht en kreeg zij toestemming een loterij van tin en zilverwerk te houden om met de opbrengsten ervan zijn gildekamer te kunnen verfraaijen.²⁵¹ Het gilde omschreef zichzelf op dat moment wederom 'als wesende eensdeels de principaelste ende gequalificeerste borgers der voorsz. stad Breda.' Geen enkele schepen behalve Pieter van Lanschot was op dat moment echter actief lid.²⁵² Loterijen waren in de Republiek vanaf eind zestiende eeuw een populaire manier geworden om publiciteit en financiën voor liefdadige doeleinden te genereren.²⁵³ De diverse gilden ontvingen in 1617 tevens het nodige aan zilverwerk van de stad retour plus aanwijzing van nieuwe locaties ten gevolge van de gereed gekomen Vleeshal. Daarmee blies de katholieke heer van Breda het culturele bestaan van de stad duidelijk nieuw leven in, net zoals hij eerder in Steenberghe had gedaan.²⁵⁴

Zelf was Filips Willem aanwezig bij het koningschieten in 1616 en of 1617 bij het gilde van Sint Sebastiaan. Dat van St. Joris vierde de verjaardag van de prins in 1617 met 15 pektonnen en 63 kaarsen vanwege zijn leeftijd. De Oranjes kregen ook duidelijk wat terug voor hun patronaat. Het St. Jorisgilde had grootse plannen omtrent de inrichting van zijn gildekamer: behalve nog te maken levensgrote portretten van Willem van Oranje, Maurits, Filips Willem en Frederik Hendrik, was de kamer reeds met goudleer behangen.²⁵⁵ Blijkens een bepaling van 1624 hingen er tevens 'conterfeytsels' van de eigen leden die, waarschijnlijk in geval van overlijden, slechts tegen borgtocht mochten worden meegenomen. Bestaat er soms de mogelijkheid dat hier de origine ligt van de zogeheten serie burgemeestersportretten zoals die voor Breda eind zestiende, begin zeventiende eeuw bewaard is gebleven en waarvan tot nog toe geen enkele literatuurverwijzing bestaat?

In 1621 wist overdeken Johan van Aerssen bijna het onmogelijke te presteren door bij het schutspel van het kloveniersgilde uit de vrije hand vier maal achtereen de roos te treffen. Voor deze uitzonderlijke prestatie kreeg hij als bewijs op stadskosten een gouden medaille uitgereikt, die overigens de helft duurder uitviel dan oorspronkelijk was begroot.²⁵⁶ Van de zes ondertekenaars van de attestatie die de gebeurtenis meemaakten, was er slechts één schepen: Johan van Lanschot. De overige leden zijn grotendeels onbekenden op een linnenwever na. Verder lijkt de mogelijkheid te hebben bestaan buitenlid te zijn: ene Huybrecht Jacobs kwam uit Tilburg. Daarmee lijken zowel het gilde van St. Joris als de kloveniers voor de Bredase regenten in de periode 1590-1625 geen rol van betekenis te hebben gespeeld.

²⁵⁰ SAB, ORA inv.nr. 493, f. 100-101 d.d. 09-06-1592; *Sinte Geertruydsbronne*, 3 (1926) 135-136.

²⁵¹ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 1 e.v.

²⁵² *Tax.* (1938) 130-134.

²⁵³ Koppenol, *Leids heelal*, 61-80.

²⁵⁴ *Steenbergen in de Middeleeuwen*, 69.

²⁵⁵ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 224r: niet gedateerd, maar van circa 1620.

²⁵⁶ SAB, OSA inv.nr. 221: brieven stadsbestuur 1614-24, litt. 121 d.d. 19-06-1621 en brieven van 21-06-1621 (zeven ponden vlaams) en 04-10-1621 (aan goud en versiering fl. 62-12).

Beide religieuze gezindten binnen de magistraat lijken zich daarmee, behalve in een officiële capaciteit, zoveel mogelijk te hebben gedistantieerd van enige bredere culturele betrokkenheid.

Ondanks de voortschrijdende stedelijke reformatie blijven de gilden ook na 1637 actief. In 1643 ontvangt het kloveniersgilde eenmalig zeshonderd gulden van de magistraat wegens noodzakelijke reparaties aan het doelhuis. Behalve deze substantiële som doet het stadsbestuur tevens een soort princeuitspraak namelijk 'wel genegen tottet eerlijck onderhoud ende avancement' van het gilde te zijn.²⁵⁷ In 1644 geeft de stad een stuk erf uit aan het kruisbooggilde naast de volmolen, dat dan al langere tijd door hen in gebruik is. Abraham Lodewijks wordt op dat moment als deken genoemd en Laurens Dryfhout als busmeester, beide gegoede middenstanders.²⁵⁸ Tevens wordt dan een ruim vijftig jaar oude kwestie definitief afgehandeld inzake de verkoop van hun oude doelen, waarbij zij alsnog tweehonderd gulden ontvangen. In 1648 evenaart Adriaan Aertssen Drinkvelt bijna de prestatie van drossaard Van Aerssen uit 1621 door driemaal achtereen doel te treffen en vraagt het kloveniersgilde, in overeenstemming met het vierde artikel van zijn kaart, toestemming aan de magistraat voor de verering van 'eene vergulde medalie van fl.25.-'.²⁵⁹ Adriaan Drinkvelt was brouwer, burgerkapitein, diaken en tienraad - een volwaardig representant kortom van de Bredase burgerij en daarom, zoals te verwachten, uit de magistraat geweerd.

In het derde kwart van de zeventiende eeuw kwamen de schuttersgilden strenger onder vuur te liggen ten gevolge van de politieke reformatie. In 1651 vraagt het gilde van de handboog om gebruik van de kamer achter de waag. De magistraat gaat vooralsnog akkoord, maar besluit tegelijkertijd dat hij 'metten eersten een be-soigne sal maecken om te redresseren d'abuijsen vande gilden, waardoor de stadt in haer accijnsen, ende borgeren in haere middelen en beroep grootelijcx werden geprejudicieert'.²⁶⁰ Al in 1640 had de kerkenraad de magistraat gevraagd de zondagse gildenmaaltijd te beëindigen, een meer algemene uiting van de disciplinerende van het openbare leven zoals door de gereformeerde kerk werd voorgestaan.²⁶¹ Een aantal jaren later ontving men klachten over het luidruchtig 'clappen' van de speelborden op zondag door de kloveniers op het stadhuis, waarna de magistraat besloot hun bijeenkomsten op het stadhuis voortaan door de conciërge te verbieden.²⁶²

De toegenomen druk kwam deels ook van buiten. Naar aanleiding van een uitgebreid onderzoek door de Staten-Generaal naar de algehele bestuurlijke toestand in het Markiezaat in 1658 werden onder andere de gilden op het platteland verboden. Over het algemeen werd een verharding tussen de verschillende bevolkingsgroepen geconstateerd en de gilden als een overbodige uitwas van het katholicisme aangemerkt.²⁶³ Hun leden werden ervan beschuldigd een eed af te leggen, waarin zij beloofden goed 'roomsch' te zijn en in hun vaandels Bourgondische kruizen te voeren. Een maand later volgde een desbetreffend plakkaat van de Raad van Brabant en nog een maand later wordt ook voor de Baronie een verbod uitgevaardigd door

²⁵⁷ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 106-7 d.d. 10-04-1643.

²⁵⁸ SAB, ORA inv.nr. 533, f. 167v d.d. 10-09-1644.

²⁵⁹ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 177-78 d.d. 02-05-1648.

²⁶⁰ Ibidem, f. 223 d.d. 16-01-1651.

²⁶¹ SAB, Archief kerkenraad inv.nr. 1: notulen 1638-42, f. 82 d.d. 14-01-1640.

²⁶² SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 162-3 d.d. 23-09-1647.

²⁶³ NA, NDR inv.nr. 8003, f. 300 e.v. Voor de activiteiten van gilden in Bergen op Zoom, zie: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 228-233; 433. Over de activiteiten van de onderzoekscommissie: ibidem, 424-431. Zie verder: Rooijackers, *Rituele repertoires*, 518 e.v.

de domeinraad.²⁶⁴ De levensstijl van de gegoede katholieke burgerij wordt aldus een nieuw legitiem doelwit: de boete bij overtreding bedroeg vijftientig gulden per persoon. De gevolgen voor het platteland lijken echter te zijn meegevallen: in de tweede helft van de zeventiende eeuw werden in de Baronie al weer diverse schuttersgilden (her)opgericht.²⁶⁵ In 1682 werd in Steenberghe heroprichting van de kloveniersdoelen verzocht, dankzij welke het octrooi en de kaart voor die van Princenhage van 1663 bewaard is gebleven (waarnaar men werd gemodelleerd).²⁶⁶ Binnen enkele jaren na het Generaliteitsverbod, was men in de Baronie en omliggende regio kennelijk weer op de oude voet door gegaan. Een soortgelijk verbod in 1591 te Bergen op Zoom had evenmin beklijfd; in 1599 werd één gilde alweer heropgericht.

De gilden hadden van oudsher een speciale band met de heer van Breda die tenslotte ook haar octrooien verleende. Bij gelegenheid mochten zij uit een van zijn bossen de schuttersboom halen, zoals in 1659 en 1682 aan het handbooggilde werd toegestaan uit het Liesbos en Mastbos respectievelijk. Het is goed mogelijk dat de boom oranje van kleur werd geschilderd ter meerdere eer en glorie van de heer van Breda.²⁶⁷ Behalve op patronage van de heer, kon men tevens rekenen op plaatselijke bescherming. De gereformeerde machthebbers pasten zich in dat opzicht na 1637 aan de heersende elitecultuur aan.²⁶⁸ Bij het jaarlijkse koningschieten in 1668 waren de volgende personen uitgenodigd: de lokale stadhouder, de gouverneur, de president en de tesorier, kapitein Percival, predikant Mispelblom en oud-schepen Adriaan Drinkvelt. Daarmee was dus een dwarsdoorsnede van de sociaal-politieke top van de stad aanwezig. In 1689 zijn van de acht genoemde leden er drie schepenen. Het kloveniersgilde bleef daarmee in elk geval tot ver in de zeventiende eeuw een voornaam gezelschap.²⁶⁹

De moeilijke positie van de gilden in de stad wordt desondanks goed verwoordt door dat van St. Joris enige decennia eerder in 1659: 'alsoo 't voorsz. gilde door de troublen, het over en weder overgaen vande voorsz. stadt van Breda, ende t'verloop der borgers bijnae was ter niete gegaen.'²⁷⁰ Kortom, de Bredase situatie in een notendop. Het handbooggilde lijkt dan ook qua ledental en activiteiten in de tweede helft van de zeventiende eeuw een marginaal bestaan te hebben geleid. Maar liefst twee keer kwam het tot een soort heroprichting. Beide keren, in 1659 en 1682, werd aan de heer van Breda bericht dat de exercitie al jaren stil lag mede doordat de schuttersboom in de Zandbergen niet goed functioneerde: in het eerste geval als gevolg van de diverse belegeringen en in het tweede geval had een storm die geveld.²⁷¹ In 1710 verhuurden zij hun kamer als broodmagazijn; daar was in deze garnizoensstad kennelijk meer vraag naar.²⁷² Tot eind achttiende eeuw bleef men

²⁶⁴ NA, NDR inv.nr. 8003, f. 308. Het betreft een originele akte op vellum d.d. 12 en 16 maart 1659, ondertekend door zowel prinses Mary als prinses Amalia.

²⁶⁵ Oprichtingsdata, voor zover bekend: 1641 St. Ursula (Zundert); 1643 kloveniers jongeluiden (Zundert); 1646 kruisboog (Sprundel); 1657 kloveniers jongeluiden (Etten); 1659 kloveniers (Princenhage); 1660 (Terheijden); 1663 handboog (Groot-Zundert); 1681 kloveniers (Klein-Zundert); 1685 voet- of kruisboog (Zundert); 1697 kloveniers (Ginneken en Bavel); 1699 kloveniers (Rijsbergen); 1707 handboog (Princenhage); 1707: voetboog (Rijsbergen); 1752: kloveniers (Etten-Leur); 1753: handboog (Ginneken en Bavel); 1755: St. huybert (Princenhage); 1759: kloveniers (Chaaam).

²⁶⁶ NA, NDR inv.nr. 11880, f. 242 e.v.

²⁶⁷ Vergelijk: Rooijackers, *Rituele repertoires*, 502.

²⁶⁸ Ibidem, 528-532.

²⁶⁹ Ibid., 506.

²⁷⁰ NA, NDR inv.nr. 596, f. 165-v d.d. 22-03-1659.

²⁷¹ SAB, Archief van de handboog, inv.nr. 1: no. 15 en no. 20. Voor de laatste, zie ook: NA, NDR inv.nr. 8003, f. 284 d.d. 19 november 1682.

²⁷² Corsten, *Bredaniana*, CX.

desondanks recht behouden op gebruik van de gildenkamer boven de stadsvleeshal. Ook bleef men nog actief: in 1749 zou een lid bij het ganzeschieten een mede-lid zelfs dodelijk weten te treffen.²⁷³

De schuttersgilden waren bovenal gezelligheidsverenigingen. Hun reputatie op dit gebied was licht twijfelachtig wegens overmatig drankgebruik, uitlopend in de onvermijdelijke vechtpartijen.²⁷⁴ In Breda ging het er vooralsnog gemoedelijker aan toe. Tussen schepen Jacob van Buerstede en tienraad mr. Cornelis Bouaerts ontstond in 1666 een dispuut op het stadhuis tijdens een bijeenkomst van de kloveniers over misschien wel de belangrijkste gebeurtenis in de wereld van dat jaar: de grote stadsbrand in Londen. Begonnen in een bakkerij op Pudding Lane in de nacht van zondag 2 september, duurde ze bijna een week en vernielde in totaal 463 hectare grondgebied. De grote vraag te Breda was of er nu twintig- of vijfentwintigduizend huizen waren verbrand? Kennelijk hadden de beide heren zich goed georiënteerd: 'gesien daertoe de caertten die ijder tot sijne intentie neven de voorsz memorien hebben overgegeven'. Het bestuur van het gilde moest uiteindelijk de doorslag geven en besloot in het voordeel van Buerstede; Bouaerts op zijn beurt moest een ton bier à acht gulden schenken.²⁷⁵ De winnaar kwam trouwens uit een van de oude families van de stad. Lidmaatschap van een schuttersgilde was hem daarom, in tegenstelling tot veel van de andere regenten, wel toevertrouwd. De keuze voor het hogere aantal was - gezien de omvang - begrijpelijk, maar niet terecht: huidige schattingen leren dat er, naast de meer aanzienlijke gebouwen, zo'n 13.200 huizen verloren gingen.

Wellicht dat het gegeven dat de brand in brede kring als een katholiek complot werd beschouwd er in Breda, als punt van discussie, extra dimensie aan gaf. Nauwelijks een jaar eerder had ene kapitein Brasset gedreigd de stad in brand te steken, na een ongeregelde veldslag in de straten van Breda tussen soldaten van het garnizoen en tientallen burgers.²⁷⁶ Een ander dispuut van 1666 binnen het gilde ging erover wanneer de bisschop van Munster vrede zou sluiten met de Republiek, een voor Breda nog actueel thema gezien de recente Munsterse inval in de regio (Oudenbosch).²⁷⁷ De gemoedelijke debatten lijken daarentegen eind jaren tachtig, begin jaren negentig plaats te hebben gemaakt voor een meer ruzieachtige sfeer onder aanvoering van de huisbrouwer Johan van Lanschot. De bijdrage van de schuttersgilden aan het openbare stedelijk leven in de stad was aldus wisselend van aard met een zeker verloop in de tijd en slechts een beperkte deelname van de nieuwe politieke elite.

Rederijkers en muzikanten

Behalve de drie schuttersgilden kende Breda tevens twee rederijkerskamers: Vreugdendal en de Oranjeboom. Aan Vreugdendal zijn reeds diverse publicaties gewijd.²⁷⁸ Een leidende rol voor de Bredase politieke elite lijkt hierin niet te zijn

²⁷³ SAB, ORA inv.nr. 152-3. Het ging om Willem Wiericx, een meestertingieter: zijn slachtoffer was Herman van der Vloet.

²⁷⁴ Rooijakkers, *Rituele repertoires*, 510-511.

²⁷⁵ SAB, Archief cloveniersgilde, inv.nr. 3: niet gefolieerd, d.d. 15-11-1666.

²⁷⁶ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 139r-v d.d. 29-10-1665.

²⁷⁷ SAB, Archief cloveniersgilde, inv.nr. 3: niet gefolieerd, d.d. 29-09-1666. Dit dispuut ging tussen commies Jacques Martini en Johan van Schendel.

²⁷⁸ Bostoën, 'Dingman Beens'; Tempelaars, *Op de drempel van de renaissance*; Van Dijk, "'Wij vaten genucht uyt rechter liefde'"; Corsten, *Bredaniana*, XIII-XVI.

weggelegd, al rept Broekhuyzen erover dat zij bestond uit de aanzienlijkste burgers. Inmiddels weten we echter dat er tussen die twee een verschil was; wel waren regenten als prins van de kamer toezichthouder. De Bredase rederijders hadden een van de oudste kamers van Brabant. Zij speelden vooral een rol bij de Blijde Inkomsten van de heer 'en andere publicke vrolijkheden bij triumph, vieragien, spelen van sinnen ende rethorijkelijke actien'.²⁷⁹ Vreugdendal werd pas heropgericht in 1610, nadat zij eerder in 1582 was opgeheven. Zij beleefde haar hoogtepunt gedurende het Twaalfjarig Bestand mede dankzij het lid Dingman Beens (vanaf 1618 factor van de kamer), zoon van tienman Willem Huybrecht Beens. Centraal thema in zijn gedichten vormen calvinistische wereldverzeking en een hevig beleden verering voor Maurits. Het rederijdersmilieu in Breda van deze jaren was, gelet op de contacten over en weer met Holland, van aanzienlijk niveau.²⁸⁰ In jaren gemeten was de culturele bloei daarentegen van zeer korte duur. De rederijderskamer was naar eigen zeggen een instrument van christelijke reformatie geweest en als zodanig gehokeld door de katholieken, ten gevolge waarvan men onderdrukt werd in de landsheerlijke perioden.²⁸¹

In 1644 werd Vreugdendal wederom heropgericht, zij het pas na nadere interventie van Constantijn Huygens en, zo lijkt het, louter om redenen van jeugdsentiment. Tegen beter weten in werd hun bestaan nog bijna een eeuw gerekt. Slechts op feestdagen toonde de kamer nog enige tekenen van activiteit 'met verligtingen, pekkcrancen, vuurpijlen' en dergelijke. Het onderkomen was nog altijd het huis 'Het Ketelken' op de hoek van de Grote Markt en de Veemarktstraat: haar gildekamer bestond aan de straatkant geheel uit vensters. Op 24 oktober 1704 werd een van de ruiten ingegooid. Inmiddels waren ook de gildebroeders niet meer wie ze geweest waren; onder andere handwerkslieden.²⁸² Vanaf begin achttiende eeuw zette de neergang echt in. Volgens Jacob Campo Weyerman waren de Bredase rederijders hoofdzakelijk 'kannekijkers' geworden, een populair gezegde van die tijd. Tevens is er sprake van oplopende schulden. In 1738 wordt het huis verkocht en de broederschap stilzwijgend opgeheven. Zijn papieren werden toen opgesloten op het stadhuis, waar ze helaas in de loop der tijd zijn verdwenen. Breda's tweede kamer De Oranjeboom, opgericht in 1540, heeft voor zover bekend nooit een vooraanstaande rol gespeeld. Zij had waarschijnlijk een meer calvinistische inslag en werd daarom in 1568 door de landsheerlijke autoriteiten opgeheven. Pas in 1615 kwam zij kortstondig weer tot leven. De gildeloterij van 1618 was zo'n succes dat de rederijders van de Oranjeboom een jaar later op hun beurt een loterij van goud-, tin- en zilverwerk mochten houden.²⁸³ Een van de weinige keren dat verder iets over haar wordt vernomen is kort voor haar opheffing, in 1620, wanneer de magistraat 'vervoirdert hebben van het bovenste vande capelle van St. Jan te maecken eene camere ten dienste ende gebruijcke vande orangische rethorisijnen'.²⁸⁴ Dit bleek wat al te voorbarig te zijn, want het betrof hier geestelijk goed en dus bezit van de heer van Breda.

Enige rol van betekenis van de rederijders bij de integratie van de stedelijke gemeenschap verviel al vroeg in de zeventiende eeuw. Het belangrijkste 'intercultural

²⁷⁹ *Manuscript Broekhuyzen*, hoofdstuk 20a.

²⁸⁰ Boheemen en Van der Heijden, *Met Minnen Versaemt*, 202-203.

²⁸¹ Zie ook: Van Uytven e.a., *Geschiedenis van Brabant*, 349-350.

²⁸² Corsten, *Bredaniana*, XVII.

²⁸³ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 10 e.v.

²⁸⁴ NA, NDR inv.nr. 7952, f. 85r d.d. 02-06-1619: brief A. Verelst. De kapel fungeerde sinds 1594 als hoofdwacht, zie: Corsten, *Bredaniana*, XIII.

traffic of the mind' lag vanaf toen op een heel ander vlak: dat van de muziek. Brabant kende een rijk muzikaal leven aangevoerd door broederschappen met tradities die verder terugreikten in de tijd.²⁸⁵ Over ontstaan en functioneren van de 'Camera Musica(lis)' in Breda is tot nu toe vrijwel niets bekend.²⁸⁶ In 1613 vroegen 'sekere liefhebbers vande musique ende musicale instrumenten' bij de magistraat om de oprichting van 'eene eerlijcke vergaderinge van beminders der musique'. Zij wezen daarbij op het bestaan van een soortgelijke kamer in Geertruidenberg, Heusden en andere naburige steden: deze steden vielen qua 'magnificentie' daarentegen allen in het niet bij Breda. Behalve appellerend aan 'civic pride', werd er tevens op gewezen dat muziek een van de zeven liberale vrije kunsten was.

Daarnaast was er ook een praktische reden: de magistraat was voornemens het huis tussen De Zon en De Oranjeappel op de Grote Markt tot een Vleeshal te verbouwen en daar zou vast een van de bovenkamers tot hun beschikking kunnen worden gesteld. Buitenburgemeester Beens en griffier Havermans werden er vervolgens op uitgestuurd om ter plaatse onderzoek te doen.²⁸⁷ Bij voltooiing van de nieuwe Vleeshal in 1617, werd deze kamer daarentegen als onderkomen vergeven aan het gilde van de voetboog. Wel kreeg de muziekkamer zesendertig gulden om elders in de stad een kamer te huren.²⁸⁸ Dit was vergelijkbaar met de bedragen die andere muziekcolleges in het land van hun stadsbesturen ter ondersteuning kregen.²⁸⁹

Over de aard van hun activiteiten is langere tijd niets bekend. Bij de inauguratie van de Illustre School in 1646 moesten de 'musiciens' een optreden verzorgen, waarvoor zij honderdtwintig gulden kregen.²⁹⁰ Halverwege de zeventiende eeuw kwam de magistraat met het plan om de rederijkerskamer Vreugdendal, die over enige ruimte beschikte in het huis 'Keteltien' op de hoek van de Markt, en de muziekkamer onder één dak te plaatsen.²⁹¹ Het idee om gezamenlijk bijeenkomsten te houden of anders 'op sekere daegen ter weke ijder apart' vond echter geen genade bij de rederijkers. Wel wist de 'confrerie vande musicanten' voor elkaar te krijgen dat haar jaarlijkse toelage van de magistraat naar veertig gulden werd verhoogd.²⁹²

De exacte locatie van haar handelingen staat tot eind zeventiende eeuw eveneens niet vast.²⁹³ Uit 1685 stamt gelukkig wel een bewaard gebleven reglement, waardoor hun bezigheden in behoorlijke mate vallen te traceren.²⁹⁴

Nieuwe leden moesten zich melden bij de overdeken of prins en werden na veertien dagen tegen een inschrijfgeld van zes gulden toegelaten. Elke woensdag om 4 uur 's middags werd er geoefend: op zaterdag was het 'camerdagh'; vermoedelijk hield men dan (openbare) concerten. Verder mocht er vooral een hoop niet. Op afwezigheid stond een boete van telkens twee stuivers; voor degenen die buiten de stad woonden was dit aan een maximum gebonden. Tijdens de oefeningen moest

²⁸⁵ Roelvink, *Gegeven de sangeren*.

²⁸⁶ Dit geldt tevens voor het muziekcollege in Den Bosch, zie: Vos, 'Muziek in gereformeerd 's-Hertogenbosch', 128.

²⁸⁷ SAB, OSA inv.nr. 2854.

²⁸⁸ SAB, OSA inv.nr. 12: AM 1612-1624, f. 130 d.d. 05-10-1617; ibidem, f. 133v d.d. 07-10-1617.

²⁸⁹ Zijlmans, *Vriendenkringen in de zeventiende eeuw*, 45 n.14; Grijp, *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden*, 239-244.

²⁹⁰ Zijlmans, *Vriendenkringen in de zeventiende eeuw*, 45 n.15.

²⁹¹ SAB, OSA inv.nr. 21: RM 1653-1662, f. 90 d.d.16-04-1655.

²⁹² Ibidem, f. 95 d.d. 22-06-1655.

²⁹³ In 1689 overleed Geertruyt Jan Buysen 'woonende alhier tot Breda inden ganck aldernaest de huijsinge Den Grooten Hart' op de Grote Markt, zie: ONA inv.nr. 474, akte 44, d.d. 02-08-1689. Volgens de rekening van de kerkmeesters van dat jaar stierf zij achter de muziekkamer: dat plaatst deze dus in deze herberg waarvan Poncelèth de Longe (een van de leden van het muziekcollege) de eigenaar was.

²⁹⁴ SAB, OSA inv.nr. 22: RM 1663-1690, f. 249-254 d.d.14-10-1685.

absolute stilte heersen ‘overmits de musique aendagtigheijt gehoor ende stilte vereijst’ en de oefeningen mochten niet na 9 uur ’s avonds worden voortgezet. Interessant is vooral een ander punt: tijdens het zingen of anderszins mocht religie geen onderwerp van twist vormen, laat staan dat men elkaar belasterde of onderlinge geschillen met de vuist of een wapen oploste. Dit toont aan dat de liefhebbers een multiconfessioneel gezelschap vormden. Hoopte men via gezamenlijke culturele activiteiten in de stad tot een beter wederzijds begrip te komen? We mogen in elk geval een metafoor zien in het feit dat men juist muziek - met zijn connotaties van harmonie (*concordia*) - hiervoor uitkoos.

Stadsmuziekcolleges als deze waren een serieuze bedoening: vrijheden werden daarom ingeperkt.²⁹⁵ Hoewel het gezamenlijk musiceren ongetwijfeld veel aanleiding gaf tot sociale contacten werd ook concentratie betracht, getuige bijvoorbeeld ook een verbod op tabak zuigen: tevens mocht men geen eigen eetwaren meebrengen. De plaats van handeling blijft onduidelijk, al duidt dit laatste wegens de noodzakelijke klandizie hoogst waarschijnlijk op een afgesloten ruimte in een herberg. Het feit dat eenieder na afloop zijn aandeel in het gelag diende te betalen, wijst hier eveneens op. Vreemdelingen was het wel toegestaan tegen betaling van twee stuivers ‘opkomgeld’ te komen luisteren; de concerten waren dus in ieder geval vanaf eind zeventiende eeuw al min of meer openbaar.²⁹⁶ Ondanks het strenge regime (een kaartspel, dobbelstenen of andere spelen waren eveneens uit den boze), fungeerde de sociëteit tevens als een traditioneel verenigingsverband met sociaal-economische functies. Bij het overlijden van een mede-lid of diens vrouw verzamelden de heren zich op de kamer om vervolgens de dode bij diens begrafenis uitgeleide te doen. Overigens ontkwam de dode niet aan een laatste plicht: evenals bij een huwelijk moest zes gulden worden betaald. Dit ‘scheijgelt’ gold tevens zij die vrijwillig afhaakten bij het gezelschap. In 1691 beschikte de kamer over eigen instrumenten (welke worden helaas niet vermeld) en meubilair ter waarde van tweehonderdvijftig gulden. Tevens is er sprake van een huishoudster genaamd Maria, in plaats van de knecht waar in het reglement van 1685 nog diverse malen sprake van is: op dat moment was zij nog het nodige aan geld schuldig. Interessant daarbij is dat wordt gesproken van drie jaar achterstallig huishuur à honderdvijftig gulden, wat toch zou duiden op een eigen (oefen)ruimte of in elk geval niet langer een herberg.²⁹⁷

De bovenstaande bepaling omtrent religie maakt nog nieuwsgieriger naar de samenstelling van het ledental en het eventuele multiconfessionele karakter van de kamer. Uit 1691 stamt de enige bewaard gebleven ledenlijst voor de zeventiende eeuw die overigens een geheel andere doelstelling had, namelijk de optekening van ieders schulden: de meeste liefhebbers stonden voor ongeveer vijftig gulden in het krijt. Wat in de eerste plaats opvalt, is hun niet geringe omvang: de kamer telde op dat moment maar liefst 31 leden. Zij was in ieder geval talrijk en muziek maken een aangenaam tijdverdrijf. Van dit aantal behoorde maar een zeer kleine minderheid tot de politieke elite van de stad: schepen Frederik Hendrik Issacq (geen Bredenaar bovendien); de drost van Wouw, Sebastiaan van der Schoot (een zoon van oud-schepen Adriaan), vermoedelijk als een soort honorair buitenlid en een zoon van rentmeester Samuel Zuerius, die zelf veelvuldig overdeken was geweest. Andere namen van overdekens in de tweede helft van de zeventiende eeuw wijzen

²⁹⁵ Grijp, *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden*, 240.

²⁹⁶ Vergelijk: Vos, ‘Muziek in gereformeerd ’s-Hertogenbosch’, 136-137.

²⁹⁷ SAB, OSA inv.nr. 15: AM 1662-1701, f. 243 d.d. 29-01-1691.

eveneens op een eigensoortig publiek: overwegend liefhebbers van buiten de stad als dr. Eduard van Nieuwenhoven en Johan Jacob Hausman. Slechts van Snellen kan worden gesteld dat hij tot de Bredase inheemse elite behoorde. De politieke elite liet het dus vrijwel afweten. Slechts van schepen Jacobus Wachmans, die in 1689 was overleden, is dankzij zijn boedelinventaris bekend dat hij eerder lid is geweest. Hoewel hij geen muziekinstrumenten bezat, had hij als een van de weinigen wel liedboeken in huis. Gezien het aantal – achttien stuks – was hij een echte liefhebber.²⁹⁸ Onder de overige leden bevinden zich in de persoon van een enkele tienraad (koopman Roeland Roelants) en rentmeester mr. Gerard van Beeck nog wel enkele andere stedelijk bestuurders.

De muziekkamer werd daarentegen overduidelijk gedomineerd door een grote groep, meest katholieke, burgers en middenstanders: brouwers Jacobus van Riel en Sebastiaan van den Kieboom, wijnkoopman Hendrik van de Leur, koopman Sebrecht Wens, apothekers Hendrik Wissens en Johan Stickers (tevens rentmeester van de armen), Johan Wils en Anthonis Mol, commies ter recherche Andries van Nimwegen, notaris en procureur Nicolaas van de Lemmer (eveneens rentmeester van de armen), dr. Pieter Bettinx, meester glazenmaker Franchois Wagemakers en een lid van de bekende katholieke familie De Wyse. Het Bredase element, de patriciabelen wier weg naar de top geblokkeerd werd door benoemingen van buiten en door het vasthouden aan het eigen katholieke geloof, was daarmee aanzienlijk beter vertegenwoordigd dan de gereformeerde politieke elite. Deze autochtone kern werd bovendien ondersteund door aanwijsbare katholieke families uit de stad. De familie Van der Locht bijvoorbeeld was met twee leden vertegenwoordigd: Ignatius (meesterbeeld- en steenhouwer) en Franciscus (koopman in hout), die tevens rentmeester van de armen was. De muzikale onderlegging van deze familie kwam reeds eerder ter sprake, toen een van hen les gaf op de klavecimbel aan het kleinkind van schepen Vredevorst van Dalem. De familie Longe leverde zelfs drie leden: Pieter (tavernier), Jan (suikerbakker) en Ponceleth (koek- en pasteibakker). De conclusie is dan ook onontkoombaar: de muziekkamer was overwegend een aangelegenheid voor de plaatselijke, katholieke middenstand.

Het muziekcollege dient in de eerste plaats als cultuurhistorisch fenomeen te worden beschouwd, maar de religieuze ondertoon is voor Breda desalniettemin belangrijk. Deze stad, met zijn overwegend katholieke bevolking, was er in dat opzicht bijvoorbeeld veel vroeger bij dan Bergen op Zoom. Hier zijn pas bijna honderd jaar later de eerste gegevens bekend over een 'Collegium Musicum'.²⁹⁹ In veel opzichten lijkt echter sprake van een soortgelijk college: een oefenruimte boven de Vleeshal met een jaarlijkse ondersteuning van zestig gulden, een lijst van schuldenaars ondanks het vrij exclusieve gezelschap (inclusief buitenleden en, vooral, militairen), en een wekelijkse oefensessie. In welke mate de gezamenlijke beoefening van muziek de culturele integratie daadwerkelijk bevorderde blijft vooralsnog onduidelijk. Hoewel de oefenruimte werd opgevat als neutraal terrein, domineerden de katholieken en daarmee vermoedelijk ook hun muziek.

Traditie leidde in Brabant dus tot andere vormen en uitingen van cultureel vermaak. Van oudsher speelden ook broederschappen, met hun devotionele activiteiten, hierin een centrale rol. In een dergelijk genootschap kwamen de leden van de diverse elites elkaar veelvuldig tegen.³⁰⁰ De Bredase archieven zijn helaas weinig

²⁹⁸ SAB, ORA boedeladministratie schepenbank inv.nr. 4: nr. 3.

²⁹⁹ *Sinte Geertruydsbronne* 13 (1936) 2-5; 53-55.

³⁰⁰ Schuttelaars, *Heren van de raad*, 366-412.

informatief omtrent de aard, activiteiten en samenstelling van de diverse broederschappen. Desondanks vormde de Onze-Lieve-Vrouwekerk het hart van de laat-Middeleeuwse samenleving. In de vijftiende en zestiende eeuw zijn er zo'n tiental kleinere devotiegilden geweest: slechts het Hubertusgilde was, vanwege haar jacht-activiteiten, een vrij elitaire aangelegenheid.³⁰¹ Van zowel de kant van de kerk als van de zijde van de heer werden deze gilden tegengewerkt: ook het kerkelijk gezag bleek in Breda op dit punt verdeeld. Daarnaast bestonden er nog twee grotere gilden: de Onze-Lieve-Vrouwebroederschap (een Mariaverering) en het Sacramentsgilde. Beiden beschikten over goede connecties. De laatste ontving haar statuten in 1463, nadat in 1449 het wonderbaarlijk Sacrament van Niervaart naar de kerk van Breda was overgebracht. Hoewel een prominente plaats innemend in de Bredase geschiedschrijving, berust veel van de legende hieromtrent op verzinsels. In 1619 treedt Jan van de Broeck, een zoon van de vroegere burgemeester Joost Cornelis van den Broeck, nog namens hen op: kennelijk was zij na 1590 niet geheel opgedoekt.³⁰²

Behalve dat gedurende het Spaanse interregnum het Sacramentsgilde werd heropgericht³⁰³, vond in 1626 de oprichting plaats van een 'Sodaliteit' die in het teken stond van de Heilige Maagd Maria. Dergelijke congregaties waren vooral bestemd een elite van katholieke studenten te vormen door verdieping van het godsdienstige leven.³⁰⁴ De oprichters bestonden in het geval van Breda logischerwijs uit leden van andere sodaliteiten, aangevoerd door de geestelijkheid, en een aantal vooraanstaande burgers als advocaat mr. Arnoldus van Sonst (later pensionaris van Den Bosch), dr. Frederik van der Mye (een bekend medicus) en auditeur Nicolaas van den Kieboom (afkomstig uit Den Bosch). Na de oprichting namen regenten al gauw de fakkel over. Diverse keren per jaar werden in twee categorieën (gehuwden en ongehuwden) nieuwe leden ingeschreven, zodat na verloop van tijd de belangrijkste regenten maar bijvoorbeeld ook de drossaard en schout lid waren. De uitgebreide organisatie van een prefect, twee assistenten, zes consultants, een secretaris en een thesaurier maakte bovendien dat velen hierin meedraiden. Begin jaren dertig nemen nieuwe opnames af, al bleef men tot het einde van het interregnum actief. Door de omstandigheden is het groots opgezette ledenboek echter hoofdzakelijk leeg gebleven.³⁰⁵

Het duurde tot eind zeventiende eeuw voordat dergelijke culturele activiteiten weer opbloeiden, mogelijk als verdere uiting van de regionale herkatholisering.³⁰⁶ De mogelijkheden voor katholieken tot genootschappelijke bezigheden waren weliswaar nooit helemaal stopgezet dankzij het voortbestaan van de schuttersgilden, maar namen vanaf dat moment weer beduidend toe. Reeds in 1674 werden als gevolg van de splitsing van de religieuze bediening in de stad, door pastoor Nicolaus van Milst plannen ontwikkeld om een broederschap van de Heilige Drievuldigheid op te richten 'ende dat op het Begijnhoff alleen'. Het katholieke kerkbestuur vreesde voornamelijk, behalve voor overlast door een grote toeloop uit de stad wegens de mogelijkheid tot het verdienen van aflaten, dat de oprichting de algemene positie van de katholieken en hun 'beursse' zou schaden door al te zeer in de openbaarheid

³⁰¹ Paquay, 'Breda, Bredanaars en de Onze-Lieve-Vrouwekerk', speciaal 37 e.v.

³⁰² SAB, ORA inv.nr. 518, f. 112 d.d. 12-11-1619. Vergelijk: Paquay, *op.cit.*, 50.

³⁰³ Voor de periode 1630-1637 is althans een rekening bewaard gebleven van de inkomsten van het Sacramentsgilde beheerd door Jan Francoys van Rijckevorsel, zie: SAB, Archief kerkvoogdij, inv.nr. 35.

³⁰⁴ Nauwelaerts, *De oude Latijnse school*, 60-61.

³⁰⁵ KBB, Afdeling Manuscripten inv.nr. 7292.

³⁰⁶ Vergelijk: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 399 e.v.

te treden.³⁰⁷ Milst schreef trouwens een reeks stichtelijke werkjes opgedragen aan het begijnhof in dezelfde moralistische trant als volksdichter Cats.

Uitstel betekende daarmee nog geen afstel. De broederschap in kwestie werd in 1691 alsnog opgericht, in 1697 gevolgd door die van de confrerie tot aanbidding van het Allerheiligste Sacrament.³⁰⁸ De confrerie begon met dertig leden, waaronder vijf geestelijken, onder aanvoering van advocaat mr. Johan van Riethoven. De broederschappen kenden een vrij exclusief karakter ('luyden van eer ende goede naem') waarbij wederom vooral oud-katholieke families als Montens, Van den Broeck, Sprong, Stickers, Riethoven en De Wyse domineren.³⁰⁹ Zij wisten elkaar dus veel beter te vinden dan de nieuwe protestantse families die onderling geen vuist konden maken en op cultureel vlak daarom nauwelijks integreerden in de samenleving.

Conclusie

Status telde. Regenten hadden te Breda desondanks nooit in een hoog aanzien gestaan: het schepenambt was er door de oorsprong van heerlijke stad ondergeschikt gemaakt aan andere ambten. Ook als sociale groepering bleven de regenten achter, omdat zij onderling geen hechte eenheid vormde: herkomst, afkomst en religie scheidde hen eerder van elkaar. Voortdurende onzekerheid over de eigen positie leidde, vooral na 1637, tot toenemende onderlinge onenigheid. Het persoonlijke werd zodoende steeds vaker politiek. Individueel wangedrag had onherroepelijk consequenties, zij het in verschillende gradaties. De leidende regenten gingen zich in toenemende mate te buiten aan de macht, iets wat in sterke mate hun morele gezag ondermijnde.

De onderlinge verschillen binnen het patriciaat leidde tot een sterke opdeling van het maatschappelijk leven in de stad. Regenten namen slechts deel aan het openbare leven als (hoofd)bestuurder van de stedelijke colleges en gilden. Hun dubbelzinnige houding bleek vooral bij de deelname aan het kerkelijk leven. Het sterke voorstaan op privileges - bij gebrek aan een natuurlijk overwicht - maakte hen hier nog kwetsbaarder voor kritiek. Het geringere aanzien van regenten blijkt verder ook uit hun afwezigheid in genootschappelijke kringen, behalve dan als genode gast bij jaarlijkse evenementen. Voor de regenten bleef slechts formele erkenning van hun positie over: van integratie en acceptatie in de stedelijke gemeenschap was maar beperkt sprake.

Op cultureel vlak waren het veelal de katholieken die domineerden. Met instemming van hogerhand wisten zij hun eigen vormen van vermaak te handhaven. Naast de nieuw opgerichte burgerwacht bleven daarom de schuttersgilden bestaan, ondanks latere pogingen om van landswege alsnog tot een verbod te komen. Onder de gildeleden vielen, in elk geval in de stad, maar weinig regenten te bekennen en dan nog louter uit oude families als Buerstede en Van Lanschot. Het papieren vermaak van de rederijders was, door de sterk wisselende omstandigheden in Breda, op een korte periode na geen succes. Breda was in die zin ook geen 'geletterde' stad met een hoogstaand academisch milieu. In plaats daarvan ontplooidde zich in de stad in de zeventiende eeuw een actief muziekcollege met enige tientallen leden.

³⁰⁷ Juten, *Cartularium*, 254-256 (no. 293). Ondertekend door dr. J. Montens, J. Wils, P. van Beeck, H. Gobbinx en Joh. Beens. Vergelijk voor het verdienen van aflaten: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 554.

³⁰⁸ De Vet, *Geschiedenis confrerie*, 7 e.v. Vergelijk: Rooijackers, *Rituele repertoires*, 511.

³⁰⁹ In Bergen op Zoom was dit eender; zie: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 552.

Muziekmaken door middel van samenspel van instrumenten en zangpartijen paste eveneens meer in de katholieke traditie.

In Breda werden, zo lijkt het, vooral parallelle levens geleid: slechts in de muziek vond en zocht men tijdelijk de harmonie. Groepen gelijkgezinden stonden er vooral naast elkaar in de samenleving: zij waren weliswaar formeel aan elkaar gebonden door een serie van handelingen, maar iedereen ging daarbuiten zoveel mogelijk zijn eigen weg.

Tussen Oranje en Spanje

Hoofdstuk 12

In de ban van de macht

Wie de politieke cultuur van de zeventiende eeuw beter wil leren kennen, meer speciaal de verhouding tussen macht en gezag, zal terug moeten naar de dagelijkse bestuurspraktijk: op welke wijze werd politiek bedreven? Hiervoor dienen incidenten als uitgangspunt te worden genomen om te zien welke, al dan niet structurele, elementen er op de achtergrond eveneens meespeelden. In de Nederlandse historiografie is een dergelijke uitleg over de politieke werking op lokaal niveau lange tijd benaderd vanuit de partij-versus-factie ideologie.¹ De partij stond daarbij voor een republikeinse of staatsgezinde uitleg, met als tegenhanger een monarchale staatsvorm aangevoerd door de stadhouders. De basis van de factie lag bij families binnen individuele steden of gewesten en koppelde hun eigenbelang aan een van die twee hoofdstromingen.² Breda was als stad in het bezit van de Oranjes. Daarnaast waren de generaliteitslanden niet vertegenwoordigd in de Staten-Generaal, waardoor partij versus factie-ideologie eigenlijk niet opgaat. Wel zorgde het Oranje-cliëntelisme voor een splitsing tussen de belangen van de domeinraad enerzijds en die van de stad anderzijds. Het onderscheid tussen externe en interne elementen binnen het stadsbestuur gaf ook wel degelijk aanleiding tot politiek verzet, zij het dat deze aan bepaalde personen (de representanten van de prins) werd gekoppeld en niet aan een ideologie.

In plaats van partij of factie te spreken heeft de historicus Marc Boone vanuit de bestuurskunde het begrip consociationalisme geïntroduceerd. Voor de Zuidelijke Nederlanden in de late Middeleeuwen, meent hij, was sprake van gezamenlijke regering onder hoede van een maatschappelijke elite.³ De stedelijke elite was zoveel mogelijk uit op conflictbeheersing, wat bijvoorbeeld ook in Den Bosch voor de zestiende eeuw valt waar te nemen.⁴ Voor Breda gold nochtans een andere stedelijke structuur: dit laat een belangrijke vraag voor deze stad onbeantwoord: verwerking van macht en hoe deze verder werd bestendigd. Uitgezonderd het factievraagstuk, is de lokale machtsvraag nog zelden gesteld voor regenten: elitestudies zijn tenslotte in de eerste plaats bedoeld als groepsportretten. Hoe meet je ook macht? Politicologen weten daar wel raad mee, historici met betrekking tot het verleden meestal niet.⁵ Macht wordt van hogerhand opgelegd met behulp van dwang-en

¹ Roorda, *Partij en factie*.

² Groenveld, *Evidente factiën van staet*.

³ Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen*, 49-53.

⁴ Schuttelaars, *Heren van de raad*.

⁵ Vergelijk: Van Dijk en Roorda, *Het patriciaat in Zierikzee*, 71-76.

lokmiddelen. Gezag daarentegen wordt van nature geaccepteerd: het is in wezen een vorm van gelegitimeerde macht.⁶ In Breda viel, aan de hand van het aantal ambtstermijnen, in elk geval alvast een duidelijke kern te onderscheiden onder de schepenen: de machtselite.⁷ Machtsbronnen scholen echter in meerdere factoren. Zij lag bijvoorbeeld evenzeer besloten in het persoonlijke netwerk van families en verwanten: het sociaal vermogen. Konden families of individuen op basis van hun plaatselijk genoten gezag eigen krachten mobiliseren? Of bezaten alleen enkele hoge ambtenaren van de prins en een kleine minderheid van de schepenen – hun vertrouwelingen – daadwerkelijke macht?

Rechtsmacht

Drost Bernuy versus de magistraat

De drossaard was de hoogste ambtenaar namens de heer van Breda en beschikte als zodanig over de meeste macht. De taak waarvoor drost Bernuy zich na 1590 gesteld zag was verre van benijdenswaardig: herstel van de rechtsorde in stad en land van Breda. Gedurende de komende twee decennia tot aan het Bestand van 1609, verkeerde de stad in feite in permanente staat van beleg. Hoewel de stad zelf niet werd belegerd, lag zij in een vijandige omgeving waar vrijwel dagelijks militaire schermutselingen plaats vonden. Als belangrijkste ambtenaar had de drost de algehele leiding over de rechtspraak. Veel sterker dan in de huidige rechtspraak baseerde men zich daarbij in belangrijke mate op precedentwerking. Hoewel er niet zoiets bestond als een wetboek van strafrecht, waren allerlei oude gebruiken of costumen wel te boek gesteld. De drossaard was echter geen rechtsgeleerde - hij had geen juridische opleiding genoten - en voor het overige had hij zich aan zijn instructie te houden. Gegeven de omstandigheden kon het dus wel eens gebeuren dat hij over de schreef ging en zich niet helemaal aan de opsporingsregels hield.

Op de avond van 23 oktober 1594 had de drossaard zich 's avonds tussen 9 en 10 uur, samen met drie personen (een roededrager als bediende en twee schepenen), naar het huis van brouwer Pieter Hoevenaars begeven. Deze was afkomstig uit Vianen en in 1562 poorter van de stad geworden. In 1591 was hij kortstondig schepen van de stad geweest en sinds 1592 tienman. Namens de verschillende regimes over de stad zijn er twee naamlijsten bewaard gebleven van verdachte personen en in beide figureren brouwers en herbergiers prominent. Hoevenaars werd vervolgens korte tijd in zijn woning gevangen gehouden en, naar later bleek, onder huisarrest geplaatst. Tegen hem liep echter geen enkele strafzaak. De magistraat protesteerde dan ook heftig op deze flagrante schending van 'de privilegien en costhuymen' van de stad, waarbij mogelijk tevens de status van Hoevenaars als oud-schepen een nadere rol speelde. De drossaard had zowel het zesde als zevende artikel van zijn instructie geschonden, die beide als strekking hadden dat een dergelijke actie vantevoren met burgemeesters en schepenen moest zijn doorgenomen.⁸ In zijn remonstrantie maakte de magistraat verder duidelijk dat dit niet de eerste keer was geweest: ook de gouverneur had zich verschillende malen van een dergelijke illegale methode bediend en de drossaard zelf had eerder Jan Marcelissen (van Sorgen), die op het moment van zijn arrestatie niet maar in 1594 wel schepen was, korte tijd ge-

⁶ Lammers, *Macht en gezag*, 10-14.

⁷ Zie eerder hoofdstuk vier.

⁸ NA, NDR inv.nr. 7984, f. 1r-3r: niet gedateerd.

vangen gehouden. Deze had ernstig overwogen zijn beklag te doen bij de Raad van Brabant, maar was op aandringen van de magistraat tot inkeer gekomen 'om alle bitterheyt voir te commen'. Kwesties omtrent arrestatiebevoegdheid in criminele zaken lagen over het algemeen erg gevoelig.⁹

Wat lag er nu precies aan Hoevenaars' arrestatie ten grondslag? De twee schepenen die Bernuy terzijde hadden gestaan, brachten ter sprake dat hij hun een document had getoond in naam van de Staten-Generaal in een zaak tegen een 'hagemunter' (een valse muntslager) uit Culemborg, die nu in Den Haag gevangen zat. Valsemunterij was niet zomaar een misdad maar een enorm delict, vergelijkbaar met moord of doodslag of majesteitsschennis.¹⁰ In het najaar van 1594 was in Den Haag rondom de valsemunter Hendrik Crayvanger een storm losgebroken met in het verdachtenbankje vele vooraanstaande kooplieden uit bijna alle gewesten, 'oyck in eenige steden van Brabant'. Deze werden wegens 'leverantie of anderszins' medeplichtig geacht en op 8 oktober werden de officieren van de desbetreffende steden aangeschreven om de schuldigen op te pakken voor verhoor.¹¹ Dit was overigens niet de eerste keer geweest. Al in juni 1590 was de drossaard, eveneens in een valsemunterszaak, gevraagd de zojuist uit Heusden gearriveerde apotheker Lucas Staas aan te houden wegens medeplichtigheid.¹² De Staten-Generaal hadden toen expres geschreven dit te doen zonder schending van de privileges en rechten van de stad. Ruim drie jaar later hadden de schepenen op die bewuste oktoberdag de drossaard nog gevraagd tot de volgende dag te wachten en eerst de magistraat (in het bijzonder burgemeester Martini) in te lichten; Bernuy sloeg hun bezwaren echter in de wind en was alsnog richting het huis van Hoevenaars vertrokken.

Een half uur later ontbood hij de schepenen die bij hun aankomst de brouwer 'halff ontcleet sijnde ende maer een cousse aen hebbende' aantroffen. Zij wisten de drossaard ervan te overtuigen Hoevenaars niet direct naar het gevang te brengen maar hem onder huisarrest te plaatsen, waarna voor alle zekerheid nog wel zijn koffer werd verzegeld. Omdat geen van de schepenen op dat moment het stadszegel bij zich had, gebeurde dat met het persoonlijk zegel van schepen Van der Hagen.¹³ Twee dagen later werd de drossaard door de magistraat verzocht opening van zaken te geven maar die weigerde dit resoluut. Daarop werd de buitenburgemeester verzocht Hoevenaars in de afwikkeling van de zaak bij te staan en werd de hier aangehaalde remonstrantie opgesteld. Vrijwel tegelijkertijd stuurde de drost bericht naar Den Haag met de confessie van Hoevenaars.¹⁴ Maurits, die als administrateur van Breda hieromtrent van stadswege een remonstrantie ontving wegens aantasting van 'haere privilegiën, costumen ende gerechticheden', bepaalde dat de ernst van de zaak niet dusdanig was dat een nadere interpretatie van de stadsrechten nodig was. Hij zou er persoonlijk zorg voor dragen 'dat der voorsz. stadt dienaengaende egeene wettige redene van beclach en sal worden gegeven'.¹⁵ In wezen gaf hij daarmee de magistraat in formele zin (juridisch) gelijk, maar tegelijk wenste hij zijn drossaard niet publiekelijk af te vallen. Het verlenen van de gevraagde ordonantie zou namelijk precedentwerking hebben geschapen ten nadele van de drossaard en ondermijning van diens gezag.

⁹ Jacobs, *Justitie en politie*, 108-109.

¹⁰ Vrolijk, *Recht door gratie*, 63; 275.

¹¹ *Res. S-G*, OR deel 8, 348-355.

¹² *Res. S-G*, OR deel 7, 286 d.d. 20-06-1590.

¹³ NA, NDR inv.nr. 7984, f. 5r.

¹⁴ NA, ASG inv.nr. 4879: Lias Loopende, d.d. 27-10-1594.

¹⁵ NA, NDR inv.nr. 7984, f. 1r-v: apostille d.d. 17-11-1594.

Zoals wel vaker gebeurde, werd vooral beterschap beloofd voor de toekomst en de kwestie op zijn beloop gelaten. Ondertussen liep de valsemunterszaak in Den Haag vast op een andere competentiestrijd: die tussen de generaliteit en het Hof van Gelderland. Overal in de Republiek werden, met de rechtsmacht vaak als belangrijkste argument, reeksen kleine en grote jurisdictieverschillen uitgevochten. Dit gegeven maakt de aanleiding echter niet minder wezenlijk en de vraag wie er gelijk had (of kreeg) evenmin. Pieter Hoevenaars lijkt verder met rust gelaten en ontving op zijn beurt nog in 1598 een procuratie van Crayvanger wegens verkoop van een stuk grond achter het Ginnekenseinde.¹⁶ Tussen Bernuy en de magistraat zijn later geen grote problemen meer gerezen, maar de machtsstructuren in een stad waren duidelijk aan persoonlijke invloeden gebonden en dus tevens aan verandering onderhevig.

Dit blijkt verder uit de gebrekkige samenwerking vanaf begin zeventiende eeuw met de nieuwe gouverneur Justinus van Nassau. Met hem kreeg de drost het, in tegenstelling tot diens voorganger, danig te stellen omdat die zijn 'authoriteyt ende officie' niet langer respecteerde.¹⁷ Zo had de gouverneur een eigen set sleutels laten maken voor het openen van de stadspoorten, terwijl de drost en de gouverneur dit uit veiligheidsoverwegingen gezamenlijk dienden te doen. Tevens had hij een setje sleutels laten maken van de brug achter het kasteel en die eveneens geopend. Bernuy vroeg Maurits dan ook de gouverneur te gelasten 'hem te bemoeien met het commandement over tcrijsvolck laetende den drossaert mette magistraet het gebiet over de borgerije naer auder gewoente.' Dergelijke symbolische uitingen van iemands positie werden hoog opgevat. En er was meer.

Dat de borgeren paspoert hebbende van d'een ende d'ander sijde, gewoon sijn de selve den voern. Drost te thoonen om daer van met kennisse van borgemeesters ende schepenen notitie ende register te hauden, onderstaet mede den hr. gouverneur tselve aen hem te neemen.

De opmerkelijkste verandering onder Bernuys' bewind komt echter pas na zijn dood boven tafel. Diens overlijden werd door de magistraat namelijk te baat genomen voor enkele opmerkelijke wijzigingen. Allereerst werden de drost de sleutels van de raadskamer afgenomen: de magistraat was tenslotte het terrein van de schepenen, hoewel hem de toegang niet werd ontszegd. Tegelijkertijd werd de binnenburgemeester voortaan aan het hoofd van de tafel gezet, de plaats die vermoedelijk tot dan toe door de drossaard was ingenomen.¹⁸ Drost Bernuy had zich dus na 1590 in toenemende mate ingemengd in de werkzaamheden van de magistraat, iets waar dit college duidelijk zijn eigen reserves over had.

Drossaard versus schout

De decentrale machtsstructuur van de Republiek zorgde er voor dat iedereen scherp zijn eigen bevoegdheden afbakende en nog scherper in de gaten hield dat anderen zich niet op hun terrein begaven. In de tweede helft van de zestiende eeuw was de persoon van de schout van Breda belangrijker geweest voor het bestuur van de stad dan de drossaard.¹⁹ Na 1590 had de laatste, in de persoon van Bernuy, zich echter

¹⁶ SAB, ORA inv.nr. 498, f. 259-260 d.d. 15-10-1598.

¹⁷ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 71r: niet gedateerd maar van 1608.

¹⁸ SAB, OSA inv.nr. 12: AM 1612-24, f. 40-v d.d. 26-10-1613.

¹⁹ Holleman, *Dirk van Assendelft*.

in de stad gevestigd. Hij diende desondanks zijn positie als hoogste functionaris in stad en land van Breda te delen met de schout van de stad die gewend was geraakt meer zelfstandig de rechtsmacht te voeren. In 1594 werd vermoedelijk daarom voor beiden voor het eerst tevens een instructie vastgesteld.²⁰ In meer algemene bewoordingen was de drost vooral belast met de representatie van het lokale gezag, terwijl de schout dit implementeerde. De een voerde zagezegd het bevel, de ander voerde dit uit. Onder de opvolger van Bernuy, Johan van Aerssen, zou dat tot problemen gaan leiden. In plaats van een nevengeschikte beschouwde hij de schout vooral als een ondergeschikte door zijn eigen plaatsvervanger - de lokale stadhouder - een deel van diens taken over te laten nemen. Dit zou er uiteindelijk zelfs toe leiden dat de schout voor Breda na 1637 als aparte functionaris van het toneel verdween. Vanaf de reductie dat jaar was de persoon van de drossaard tevens schout, hoewel dit in de praktijk nog minstens tien jaar aanleiding gaf tot onduidelijkheden. De uitgebreide ruzie tussen schout Gerard Pelgrom en de drossaard uit 1623 is in menig opzicht cruciaal geweest voor deze ontwikkeling.

Initiatief hiervoor lag bij Pelgrom die bij prins Maurits klaagde dat de drossaard zich niet aan zijn 'particuliere instructie' hield, 'door instigatie soo het schijnt van Adriaen Buijcx zijnen stadhouder'.²¹ Pelgrom verkeerde in de juiste positie om maar liefst elf 'usurpaties' (dat wil zeggen overschrijdingen) op zowel crimineel als civiel vlak te constateren, daar hij reeds 'twee ofte drie ende dertich jaeren lancck' zijn ambt met plichtsbetrachting had vervuld, dat wil zeggen sinds de verovering van de stad in 1590. Zijn grieven waren vooral gericht tegen het feit dat de drossaard (en vermoedelijk meer in het bijzonder diens stadhouder) in een aantal zaken op eigen houtje was doorgestaan met rechtspleging, zonder acht te slaan op de instructie van de schout waardoor deze zich gepasseerd voelde. Om zijn gelijk te bewijzen stuurde hij een heel pakket aan bewijsmateriaal mee in de vorm van allerlei copie-extracten.²² De drossaard werd hierover door de domeinraad op 20 april 1624 aangeschreven en kreeg drie weken de tijd om een schriftelijk verweer op te stellen tegen de diverse beschuldigingen.²³ Stadhouder Adriaan Buyx - als we Pelgrom mogen geloven de werkelijke boosdoener - had reeds in een eerder stadium de behoefte gevoeld naar de pen te grijpen 'in cas tot conservatie van sijnen goeden naem faem, ende reputatie'.²⁴

Dit ongevraagde weerwoord geeft in de eerste plaats een aardig zicht op zijn sociaal milieu. Hij verklaarde geen beroep te hebben maar een 'jonckman' te zijn (dat wil zeggen ongetrouwd), geboren uit 'eerlicke ouders die oijck altijd dienaers van U. Furst. Gen. geweest sijn'. Zijn grootvader, mr. Adriaan Nobel, was advocaat geweest van Willem van Oranje en zijn eigen vader, mr. Jan Buyx, was stadhouder van drie opeenvolgende drossaards geweest in het laatste kwart van de zestiende eeuw.²⁵ Om zich des te beter van het stadhouderschap te kwijten, had die zelfs zijn praktijk als advocaat hiervoor opgegeven! Adriaan meldde verder dat hij zonder enige betaling door het leven ging, zich 'dickwils in groot perijckel' bevond vanwege te plegen arrestaties, maar dit alles doorstond 'op hope om daerdoor in eenige andere bedieninge van U. Furst. Gen. te mogen worden geadvanceert.' Patronage

²⁰ Zie eerder hoofdstuk drie.

²¹ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 294r-295v: remonstrantie van Geerart de Pelgrum aan de prins van Oranje, niet geda-teerd maar van 1623.

²² *ibidem*, f. 298r-359r.

²³ *ibidem*, f. 360r.

²⁴ *ibidem*, f. 370r-374r: d.d. 03-07-1623.

²⁵ Te weten Jan van Berchem, Jan van den Wijngaerde en Ferdinand de Bernuy. Zie voor de antecedenten van mr. Jan Buycx verder: Holleman, *Dirk van Assendelft*, 204-205.

binnen de domeinraad bleek wederom een machtig wapen waarop de bestuurlijke en politieke elite te Breda in belangrijke mate was gestoeld. Niet alleen dat: de voordelen van het cliëntelisme kenden een lange adem. In tegenstelling tot zijn eigen oprechte antecedenten, waren de bevindingen van de schout slechts ingegeven ‘vuyt eenen particulieren ongefundeerden haet’. Of dit nu inderdaad zo was stond ter verdere beoordeling van de domeinraad.

In eerste instantie kwam deze er maar ten dele uit; enkele punten werd aangehouden voor nader beraad.²⁶ Opnieuw blijkt de rijkdom van het archief van de domeinraad, dat vaak tot in detail toelaat via de bekende archivalische methode van klad, concept en minuut zijn werkwijze te reconstrueren. In dit geval hadden de raadsheeren eerst een concept-advies opgesteld na het toepassen van hoor en wederhoor, waarin later nog weer diverse verbeteringen zijn aangebracht. Zo overwoog men op het eerste geschilpunt omtrent de ‘aenclachten ende tuchtingen in criminele saecken’ de instructie van schout met een nieuw, zestiende artikel aan te vullen om in de toekomst onenigheid op dit punt te voorkomen.²⁷ Uiteindelijk werden negen van de elf punten in behandeling genomen; een definitief besluit werd nog nader aangehouden totdat op enkele punten, zoals de ‘visitatie vande lichaemen violenta morte omgecomen’, nader advies door deskundigen was uitgebracht. Dit volgde op 24 juli 1624, waarna nog diezelfde dag een net-exemplaar werd opgesteld en ondertekend door de secretaris van de prins, Pieter de Jonghe, en met het zegel van de prins in rode was bekrachtigd.²⁸

Wat waren nu zoal de geschillen geweest tussen drossaard en schout? Het eerste punt betrof de rechtspositie van de delinquent: kon deze te allen tijde als een gedetineerde worden beschouwd (sommige mensen werden bijvoorbeeld alleen tijdelijk onder huisarrest geplaatst)? De schout vond dat hij hoe dan ook in alle gevallen ‘aensprake’ mocht doen voor de schepenbank; hierop werd echter nader onderzoek in ‘oude documenten’ (jurisprudentie) afgewacht. Op het tweede punt kreeg de schout wel meteen gelijk: voortaan was zijn advies nodig voor zaken van remissie (gronden voor strafuitsluiting en strafvermindering).²⁹ Het derde punt ‘alle interimementen van brieven van remissie ende pardon’ te laten geschieden voor de schepenbank en niet voor de hoofdbank, werd aangehouden. Interinementen waren wettelijke bevestigingen van de verleende gratie of remissie.³⁰ De prins van Oranje bezat als heer van Breda namelijk het gratierecht en in ieder geval Filips Willem heeft hier ook actief gebruik van gemaakt.³¹ Op het vierde punt kreeg de schout wederom gelijk: voortaan was het zijn taak om al het geld dat uit de rechtspraak voortkwam - boeten en breuken - te innen. Van het ontvangen geld moest uiteraard wel administratie worden bijgehouden, omdat hij verplicht was een gedeelte van de inkomsten aan de drossaard af te staan.

Op het vijfde punt, omtrent het inspecteren van dode lichamen, werd besloten dat zij dit voortaan gezamenlijk moesten doen; tot dan toe gebeurde dit kennelijk door de drossaard alleen. Het was gebruikelijk dat gerechtsdienaren, meestal in het bijzijn van chirurgijns, het lichaam van dode mensen inspecteerden om de aard van

²⁶ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 361r-364v.

²⁷ Ibidem, f. 361r.

²⁸ Ibidem, f. 375r-376r en f. 377r-378r.

²⁹ Het betrof hier ‘remissie of pardon van moorden, brantstichten, vrouwencracht, conspiratien, commotien, sedition, dootslagen off andere diergelijke enorme delicten’. Zie verder: Vrolijk, *Recht door gratie*, speciaal hoofdstuk IV.

³⁰ Vrolijk, *Recht door gratie*, speciaal hoofdstuk VIII.

³¹ In het archief van de Hoofd- en Leenbank is een rol van interimement bewaard gebleven van brieven van remissie, verleend door de heer van Breda over de periode 1608-1620.

een mogelijk delict of incident vast te stellen. Het zesde punt, 'de boeten vande violatie vande arresten', werd in beraad gehouden hoewel de drossaard voorlopig naar bevind van zaken mocht handelen. Gevangenen konden op borgtocht worden vrijgelaten, maar niet iedereen wachtte vervolgens zijn proces af. Voor wat betreft het zevende punt, 'de calangeringe ende compositien over fraudatien vande gemeene middelen', werd een gelijke uitspraak gedaan maar dan ten gunste van de schout, aangezien dit tot nog toe in zijn handen was geweest. Schouten hadden tot op zekere hoogte de vrijheid om zaken die strafbaar waren buiten de rechtbank om te schicken. Een gevoelige nederlaag leed hij echter op het achtste punt: hem werd niet toegestaan gezamenlijk met de drossaard en de magistraat te stemmen in politieke zaken en ordonnantien; hij mocht hierin wel adviseren, maar slechts wanneer men hem daar specifiek om verzocht. De schout had aldus zijn hand overspeeld; dit toont tegelijk dat hij grotere aspiraties had. In Den Bosch hadden de schouten eveneens geprobeerd het stadsbestuur te infiltreren.³²

Van al deze punten kan met redelijkheid worden gesteld dat ze inhoudelijk van aard waren: het ging duidelijk om een competentieconflict. Tot welk meer bedenkelijk niveau de meningsverschillen desondanks inmiddels waren gezakt, blijkt wellicht het best uit het laatste negende punt waarbij - niet onbelangrijk - hun status in het geding was. De schout vond dat het luiden van 'de clocke int publiceren van alrehande mandementen vanden hove [Raad van Brabant] ter puijen vanden stadthuijse' alleen op zijn instigatie mocht geschieden. De drossaard wees er fijntjes op dat hierin een onderscheid moest worden gemaakt tussen aan de ene kant het luiden van de grote klok van de kerk inzake 'vrije iaermerckten ende over victorie', waartoe de drossaard, schout en burgemeester gezamenlijk besloten, en aan de andere kant het luiden van de kleine klok op het stadhuis in geval van bekendmaking van vonnissen, waarvan het recht voorbehouden was aan de drossaard. De raadsheren van de domeinraad lieten deze competentiestrijd wijselijk voor wat ze was, enigszins onder het motto wie het eerst komt, wie het eerst luidt: 'bij dengenen die van hen beijden eerst daertoe versocht sal wesen'.³³

Wat in Breda wezenlijk is gebeurd was dat de drossaard in toenemende mate vertrouwde op zijn substituut, de stadhouder. Aan hem delegeerde hij zoveel mogelijk van de justitietaken, onaangename klussen die hem dagelijks op pad brachten, waardoor hij zelf zijn politieke functie beter kon waarnemen. De eigenhandig aangestelde stadhouder kwam vervolgens in conflict met de benoemde functionaris (de schout), die zich bij deze situatie niet wenste neer te leggen. Ondanks al het juridische jargon probeerde de drossaard dus feitelijk onderhands de schout te vervangen met een eigen vertrouweling. Hoe liep het vervolgens af?

In de eerste plaats doorkruiste het Spaanse interregnum de ontwikkeling: in de stad zelf werden namens het nieuwe bewind een andere drossaard en schout aangesteld. In hoeverre drossaard Van Aerssen en schout Pelgrom na 1625 verder opereerden als gerechtelijke functionarissen in de baronie, is onzeker. In het kader van de retorsiestrijd probeerde de heer van Breda vanuit het naburige Geertruidenberg wel juridische aanspraken te blijven maken op zijn domein.³⁴ Van Aerssen trok zich hoogstwaarschijnlijk terug in de hofstad, waar zijn vader korte tijd later in 1627 overleed. Datzelfde Den Haag zag notabene ook Gerard Pelgrom verschijnen. Gedurende het

³² Jacobs, *Justitie en politie*, 28.

³³ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 378v. Voor een later incident omtrent het 'trecken' van het 'clockjen' van het stadhuis wegens een afkondiging, zie: SAB, ONA inv.nr. 233, akte 38 d.d. 22-04-1686.

³⁴ In ARB, Audiëntie 809/21 'lois de Breda' bevindt zich hieromtrent een apart dossier.

Bestand had hij reeds een benoeming als ontvanger van de redemptiepenningen te Breda weten te bemachtigen; het ontbrak hem dus niet aan de nodige connecties binnen de Generaliteit. In het najaar van 1625 richt hij zich tot de Staten van Holland voor een akte van naturalisatie voor hemzelf en zijn zoons.³⁵ Bijna een jaar later vraagt hij vervolgens om een aanstelling als extraordinaris commissaris van de monsterring, dat hem eveneens wordt toegestaan zij het tegen een beperkte financiële vergoeding.³⁶ Voor Pelgrom braken in zijn oude dag desondanks benarde tijden aan, hoe zeer hij 'oock een vroom patriot van't lant ende de religie' was. Hij had al zijn bezittingen in Breda verloren, ontving geen daggelden in zijn nieuwe ambt en het traktement was te laag 'daerop hij geen huys can houden'. Gelukkig voor hem werd op deze klaagzang bij meerderheid van stemmen zijn traktement verhoogd van twee- naar vierhonderd gulden.³⁷

Na 1637 is Pelgrom nog wel herbenoemd als schout, maar dit lijkt louter een nominale benoeming te zijn geweest op basis van zijn eerdere aanspraken: in wezen was hij ook nooit ontslagen.³⁸ Te Breda komt hij niet meer voor. Dit zou op zijn beurt wel kunnen verklaren waarom tussen 1637 en 1647 als aanlegger in strafzaken alleen de drossaard met naam en toenaam wordt genoemd en de schout niet.³⁹ De volgende stap, gelet op al het voorgaande, ligt dan ook voor de hand. Na het overlijden van Frederik Hendrik in 1647 en de herbevestiging van de benoemingen door de domeinraad wordt drossaard Cornelis van Aerssen tevens tot schout benoemd.⁴⁰ Als persoon waren drost en schout voortaan een en dezelfde, al bleef het onderscheid in functie bestaan. In zijn aanstellingsakte is er overigens opvallend genoeg sprake van dat Van Aerssen opnieuw tot schout wordt benoemd.⁴¹ Mogelijk had de drost het ambt tijdelijk waargenomen. In de periode na 1637 had hij wel reeds herhaaldelijk zijn zorgen geuit over de samenwerking met de overige schouten in de baronie, die zich niet aan hun instructie hielden. Zowel op het terrein van justitie als politie lichtten zij de drossaard, aan wie zij verantwoording verschuldigd waren, niet langer in of handelden in plaats van met hem rechtstreeks met Den Haag. In de voorafgaande Spaanse periode waren zij vanwege de retorsie gewend geraakt meer op eigen gelegenheid te handelen; dit speelde de drost nu duidelijk parten in een poging zijn eigen gezag te herstellen.

De verdwijning van de schout als een aparte functionaris duurde in Breda al met al langer dan elders in Brabant. In Den Bosch had men oorspronkelijk eveneens een tweedeling gekend in het hoogste ambt, in dit geval tussen hoogschout en laag-schout (al kwam dit op hetzelfde neer). Reeds in 1535 werden beide ambten door de hertog in één persoon verenigd.⁴² Ook in Bergen op Zoom was sinds 1585 de

³⁵ PNS, III, 28 d.d. 23-07-1625. Pelgrom was in Antwerpen geboren; of hij daarmee familie is van de aanzienlijke Bossche Pelgrom-familie, die in de zestiende eeuw vele bestuursposten in de Meierij bekleedde, is onduidelijk. Zijn eigen vader en moeder woonden in elk geval te Breda, waar zij ook stierven: zie: SAB, boedeladministratie schepensbank inv.nr. 250 litt. 19. Voor de akten van naturalisatie van Pelgrom, zie: HUA, Archief Collot d'Escury, inv.nr. 330.

³⁶ PNS, III, 184 d.d. 17-07-1626 en 217 d.d. 08-10-1626.

³⁷ PNS, IV, 173 d.d. 15-12-1628.

³⁸ NA, NDR inv.nr. 8000, f. 5r-v: d.d. 20-08-1621; idem, f. 6r d.d. 23-08-1621 (eetaflegging); f. 7r-v d.d. 23-10-1637 en f. 8: originele aanstellingsakte op vellum.

³⁹ Volgens de titulatuur der criminele vonnissen van 9 oktober 1638 tot en met 13 juli 1647 wordt als aanlegger - eiser - alleen de drossaard bij naam genoemd; pas vanaf 24 september 1647 wordt als aanlegger de drossaard en schout genoemd. Zie: SAB, Excerpten van vonnissen uit het Register van Criminele Vonnissen 1626-1694 (Breda 1974) 2.

⁴⁰ NA, NDR inv.nr. 8000, f. 9r-v d.d. 22-05-1647.

⁴¹ De betreffende tekst luidt: 'als hebbende t voorn. ampt voor desen ende tot noch toe bedient gehadt op ordre ende last van H:L:M: onsen heer ende vader.'

⁴² Jacobs, *Justitie en politie*, 25-26.

functie van drossaard en schout verenigd in één persoon, hoewel de twee functies elk apart bleven bestaan.⁴³ Vanuit staatkundig perspectief was de situatie in Breda, met de verwijdering door de achterdeur van het personage van de schout, dus gelijk getrokken met die elders in de regio.

“dit Bredaesche Triumviraet”

De schout van de stad was zodoende het eerste slachtoffer geworden in een onderlinge strijd om de macht tussen de diverse functionarissen in Breda. Hoewel deze uitkomst niet alleen op het conto van drossaard Johan van Aerssen kan worden geschreven – door de oorlog was sprake van een bredere gezagscrisis in de generaliteitslanden – was wat na 1637 zou volgen wel een verdere bevestiging van diens persoonlijke machtsspel. Johan van Aerssen keerde weliswaar niet terug als drossaard, maar deed nauwelijks een stapje terug door tot aan zijn dood in 1654 vrijwel onafgebroken het ambt van president-burgemeester van de stad te bekleden. Deze ‘demotie’ was bovendien ten gunste gegaan van zijn eigen zoon Cornelis, die in zijn plaats als drossaard werd benoemd. Breda kreeg zodoende al vroeg te maken met de praktijk van een familieregering die later in de zeventiende eeuw voor zoveel ophef zou gaan zorgen.⁴⁴

Het begon allemaal nochtans zo onschuldig. Op 25 januari 1642 was de schepensbank in zitting en stond de door Cornelis van Aerssen als drost opgestelde zaak tegen Catelijn Adolfs op de rol, die verdacht werd van ‘domesticque dieverij’ en op het punt stond geeseld en gebrandmerkt te worden. Wat een routinezaak had moeten worden ontaardde echter in een heuse krachtmeting. Nadat griffier Havermans in de vierschaar de aanklacht had voorgelezen, was het de beurt aan de schepenen om hun zegje te doen. Dit liep al meteen fout:

Den schepen Bernage geweygert heeft deselve te geven, seggende dat hij niet en verstonst dat de president soude sitten off opineren in processen die den drossaert nomine officie institueerde.⁴⁵

Wat was het geval? Kon Johan de rol van president volledig scheiden van die van vader en wist hij navolgend garant te staan voor een eerlijke rechtsgang, mede omdat zijn zoon als drost aan een eventuele veroordeling zou verdienen? Publiek en privaat liepen hier wel heel erg door elkaar, zo beweerde althans schepen Bernagie: burgemeester Johan van Aerssen werd op voorhand beschuldigd van partijdigheid. Volgens hemzelf was deze gang van zaken, waarbij hij in een kwestie rakende zijn zoon moest oordelen, inderdaad een ‘nijewicheijt’ maar ‘dat het de schepenen niet toe en stont de een den anderen te recuseren [weigeren], veel min haeren president’. Hij verbaasde zich dan ook ten zeerste over de weerstand – ‘ende dat hetselfde hem noch noeyt en was geschiet in alle de tijdt dat hij d’eere gehad hadde als president te dienen’. Integendeel, de schepenen hadden er bij eerdere gelegenheden zelfs diverse malen op aangedrongen dat hij als president eerst zelf zou ‘opineren’, zoals dat vanouds in criminele zaken het geval was. Van Aerssen begon vervolgens de druk op te voeren:

⁴³ Van Ham, *Stedelijke archieven*, 137.

⁴⁴ Zie eerder hoofdstuk drie.

⁴⁵ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 447r: rekest Johan van Aerssen ‘aen sijne hoogheijt’, niet gedateerd; ibidem, f. 448.

ende dat het een merckelijck affront was, dat men hem, wijens gelegentheijt genoegh bekend was, soude suspecteren, dat hij om een geringe somme, die zijnen soon ergens in soude mogen comen te proffiteren [namelijk een boete], zijn eere ende eedt soude vergeten, ende dat zij wel wisten dat uijt tvoorsz. proces niet eenen stuijver en was te haelen. Mede dat uwe Hooght. wel hadde geweten, doen het deselve gelieffde hem remonstrant tot president te stellen, dat zijnen soon alreets drossaert was.

Behalve dat hij zich in zijn eer voelde aangetast met het idee dat hij of zijn zoon voor geld zou zwichten probeerde Van Aerssen dus tevens de situatie te ontcrachten. Als president moest hij continue staan over processen door zijn zoon aangebracht, die echter deze keer tevens partij was. Als de domeinraad hierin een bezwaar had gezien, had hij de burgemeester niet aangesteld. Na nog 'meer woorden en redenen' deed hij een rondvraag bij de schepenen of hij in het proces definitief niet mocht dienen of spreken. Bernagie was, samen met twee andere schepenen, die mening toegedaan, maar de anderen zagen geen bezwaar,

welcke verscheidene opinien hij remonstrant bemerckende, is (om de vrede, soo veel doenlijck te houden) voor doenmaels uijt het collegie gescheijden.

Achteraf kreeg hij hiervan spijt: 'dat dese actie hem is streckende tot een merckelijck affront, ende tot zijne vercleijninge door de geheele stadt spruijtende alleenlijck uijt een complot ende onbehoorlicke partijschap'. Door tijdelijk vrijwillig afstand te doen van zijn plaats in de schepenbank had hij niet alleen gezichtsverlies geleden maar had hij tevens, door de domeinraad hier niet vantevoren over in te lichten, tegen de constitutie van de stad gehandeld. Met terugwerkende kracht probeerde hij daarom alsnog zijn gelijk te halen. De domeinraad vroeg vervolgens opheldering van de schepenen: wat was er precies gebeurd, waarom en hoe was de procedurele achtergrond in soortgelijke gevallen.⁴⁶ Zoals gebruikelijk bij de domeinraad was een dergelijk verzoek niet aan dovemansoren gericht en volgde er een pak aan bewijsmateriaal.

Hoe lagen de kaarten nu precies geschud binnen de schepenbank? Uit de stukken komen twee kampen (of facties) tevoorschijn: Bernagie, Buerstede, Beens en Joosten versus Stas, Lankveld en Damisse, die de president bijvielen. Het verzet tegen Van Aerssen lijkt overigens mede te zijn ingegeven door de grote afwezige, tesorier Willem Snellen, die als buitenburgemeester overigens geen zitting had in de schepenbank. Bernagie had reeds bij zijn weigering gezegd dat het Snellen was geweest die op een keer als eerste had gezegd dat de president geen rechter behoorde te zijn over zaken door zijn zoon, de drossaard, aangebracht, waar hij zich nu achter schaarde 'te meer alsoo bijde gemeente daerover veel seggens was'. Over de Van Aerssens gingen dus reeds kennelijk verhalen door de stad en Bernagie probeerde met zijn verzet de *vox populi* te verwoorden. In een aparte attestatie verklaarde Daem Jansz daarnaast eveneens dat het standpunt dat de president eerst zijn mening behoorde te geven, aan Snellen was ontleend:

bij mijnen tijt in diergelijcke saecken van Willem Snellen doen eersten schepen hebbe hooren seggen dat den president gehouden was eerst sijn opinie te geven twelck oock geschieden.⁴⁷

⁴⁶ *ibidem*, f. 451r d.d. 03-03-1642.

⁴⁷ *ibidem*, f. 458r d.d. 10-03-1642.

In de verdeeldheid tussen de schepenen leek de mening van Willem Snellen dus een sleutelrol te spelen; bovendien bleek het centrale gegeven - de kwestie 'off een vader behoorde te zitten off rechter te zijn inde saecken van sijnen soon' - niet nieuw.⁴⁸ Volgens de schepenen was het gebruikelijk dat in zaken waar maagschap een rol speelde de betrokkene(n) zich terugtrokken uit het college hoewel de president dit niet nodig achtte en het hun toestond te blijven. Recent nog had de griffier bij voorbeeld aan Christiaan Beens gevraagd om zich op grond van deze reden te verwijderen. De president probeerde deze aantijging van handjeklap te ontzenuwen door er constant op te wijzen dat het niet over zijn zoon ging, maar om diens functie als drossaard en dus in essentie de gerechtigheid van de heer van Breda. Hoe dan ook, tijdens die gedenkwaardige zitting op 25 januari waren 'veele heftige woorden gevallen, sijnde onmogelijk voor imanden om alle t'onthouden'. Het meest onthullend in deze zaak is echter een aparte verklaring van de 'bende van vier'. Hierin gaf deze aan dat haar verzet in de eerste plaats gebaseerd was op wettige gronden maar:

De vijfde reden is dat d'heer president sich niet alleen tevreden heeft gehouden met simpelich als rechter over de saken van sijnen soon te sitten, maer van tijt tot tijt verder ende verder is gegaen, sulcx dat hij nu op t'lest de processen van sijnen soon, als president, na sijn welgevallen heeft voortgebracht ende doen lesen ende met sijn discoursen continueel getracht, d'ander schepenen tot sijn opinie int' faueur van sijnen soon te induceren [...] Dat over de voorsz.proceduren vanden president veel seggens was onder de gemeente ende de justitie daerdoor geblameert worde, alsoo niemant sich tegens den president off drossaert derff stellen om haer daerover te reprocheren.

Zoals reeds vermoed ging de weerstand veel dieper dan een formeel jurisdictiegeschil. Op de achtergrond was een machtsstrijd gaande waarbij president Johan van Aerssen steeds meer macht naar zich toetrok ten koste van de schepenenbank. Ook predikant Renesse had al eens diens machtswellust aangestipt als belangrijkste motivatie voor zijn handelen.⁴⁹

Ter onderstreping van het feit dat Van Aerssens macht ten koste ging van het gezag in Breda bracht de 'bende van vier' een andere recente casus naar voren, waaruit tevens de rol van mr. Willem Snellen duidelijker naar voren komt. De kwestie ging over de voogdij van de voorkinderen van Cornelia de Wyse. We raken hiermee een interessant maar teer punt in de stedelijke politiek: de opvoeding van gereformeerde kinderen door katholieken. De moeder wees er in een rekest met nadruk op dat de twee kinderen op de Franse school zaten en dus gereformeerd onderwijs genoten.⁵⁰ Het was 'al te bitter ende verdrietich .. dat haere kinderen die sij aen haer her-te gedragen, ende ter werelt gebracht heeft, haer ontnomen, ende bij vremde haer

⁴⁸ ibidem, f. 453r-455r d.d. 10-03-1642: memorie van de schepenen.

⁴⁹ Zie hoofdstuk acht.

⁵⁰ NA, NDR inv.nr. 8006, f. 251. Volgens haar was dit in overeenstemming met een plakkaat van de Staten-Generaal van 30 augustus 1641. In dit plakkaat, uitgevaardigd tegen allerlei uitwassen van katholieke activiteiten, komt inderdaad ook de positie van weeskinderen aan bod. Minderjarige kinderen van gereformeerde ouders wier opvoeding door 'papistische voogden of curateurs' dreigde te worden overgenomen, waren voortaan de verantwoordelijkheid van de plaatselijke magistraat of de weesmeesters. Voor ieder kind gold een boete van tweehonderd gulden per maand voor elke maand dat een kind onder eigen hoede werd gehouden, zie: *Groot Placaet-Boeck*, f. 203-210. De boete van vierhonderd gulden waarmee werd gedreigd, was dus louter gebaseerd op het feit dat ze twee kinderen had.

int minste niet bestaende tegens haer danck ende wille opgebracht werden.⁵¹ Het feit dat het bewuste plakkaat slechts betrekking had op omstandigheden waarin beide ouders waren overleden, was niet voldoende. Het probleem lag in de persoon van de toekomstig opvoeder: haar tweede man de brouwer Dirk Rovers, overigens een broer van haar eerste man Johan.

Hoewel aanvankelijk door de weeskamer goedgekeurd, was er ergens een kink in de kabel gekomen. De familie Rovers was namelijk notoir katholiek; in Dirks huis zou later notabene een schuilkerk worden gevestigd.⁵² Toen hij zich vervolgens als voogd bij de magistraat kenbaar maakte, begon de drossaard moeilijk te doen. Dirk probeerde de kwestie eerst onderhands te regelen door middel van een goed gesprek. Dit bracht geen soelaas, waarna hij op 'raet van goede vrienden sijn Ed. [Cornelis van Aerssen] anderhalf aem rijnschen wijn hadde gepresenteert'. Om zeker te zijn van zijn zaak had hij bovendien twee soorten wijn meegebracht waaruit de drossaard kon kiezen. Dit gedaan hebbende, leek de zaak zagezegd in kannen en kruiken. Het gewenste resultaat bleef desondanks uit: 'niettegenstaende tegens mij voortginck'. Vervolgens ging hij naar de president, die hem zei zich geen zorgen te maken: 'mijn soon is u een goet vrient, u saeck en sal geen last lijden'. Het voorstel van Rovers om voor de zekerheid nog enige andere schepenen te benaderen werd begrijpelijkerwijs afgewimpeld: eventuele omkoping van justitie diende niet aan de grote klok te worden gehangen.

Onzeker van zijn zaak, ging Dirk vervolgens op maandagmorgen 21 januari 1642 toch maar bij de andere burgemeester 'als voorstander vande borgerije' – Snellen werd dus duidelijk gezien als de representant van het volk – langs waar hij in tranen uitbarstte en om hulp bad, aangezien hij het onredelijk vond 'dat den soon soude aenclager ende den vader richter sijn'. Willem Snellen vertelde hem dat hij tegen het gewezen vonnis niets meer kon doen, maar Rovers kon altijd nog in beroep gaan bij de Raad van Brabant suggereerde hij. Het antwoord van de radeloze Rovers is al even onthutsend: 'wat soude ick daer doen, daer hebben se haer vrienden oock'.⁵³ Dirk bedoelde daarmee dat 'sijn Ed. broeder is daer president, ick soude verloren kosten doen.' De broer van Johan, Jacques van Aerssen, was inderdaad president van de Raad van Brabant – daarmee de almacht van deze familie binnen het Brabantse verder onderstrepd. Snellen deed hem nog de suggestie terug naar de drost te gaan in een minder subtiële poging tot omkoping: 'al is sijn ed. de saecke geheel toegewesen, sal het evenwel misschien om een cleijnicheijt laten lopen'. Het omkopen van justitie was volgens Snellen dus een gangbare praktijk; een andere onthulling. Rovers had dit de zaterdag daarvoor nog geprobeerd maar de drost wenste zagezegd het volle pond (veroordeling plus een boete). Volgens Snellen viel er nu niets meer te regelen maar Rovers deed, wederom op aanraden van derden, de suggestie van een verzoekschrift aan de magistraat. Snellen ontried hem dit niet maar zei wel 'ick vreesse gij daarmede weijnich sult uijtrecten', waarmee de ontmoeting tot een einde kwam.

Diezelfde morgen rond negen uur vertrok Snellen onbekommerd naar het raadhuis waar, na gedane zaken, de dienaar binnenkwam met het bericht dat er twee vrouwen voor de deur stonden. Eenmaal binnengelaten, lieten Dirks vrouw en haar moeder de tranen de vrije loop 'seer bitterlijck schreijende' over zoveel onrecht, daarbij herhalend dat het plakkaat volgens welk zij gestraft werden geen betrekking

⁵¹ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 94r-v.

⁵² Zie hoofdstuk acht. Zie ook: De Lepper, 'De Bredase schuilkerken', 15.

⁵³ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 465r d.d. 10-03-1642: verklaring Dirck de Roover.

op hen had. De president deed opnieuw de suggestie van reformatie (appel bij de Raad van Brabant), waarna de vrouwen werd verzocht te vertrekken. Snellen voerde vervolgens het woord: hij vond het niet alleen 'een hert vonnis', onder de burgerij heerste inmiddels 'continuele murmuratie' over de onbreekbare macht van vader en zoon Van Aerssen in de rechtspraak en het werd tijd voor actie:

De versse clachte van dito Rovers als oock der vrouwen ende haer traenen mijn gemoet beroert ende bewerckt hebbende, hebbe geprotesteert ende geseijt: heer grephier, teeckent mijn protest aen, ick en verstaen niet dat de heer president behoort inde saecken van sijnen soon te sitten.

In de magistraat ontstond vervolgens grote ontsteltenis. Bernagie en sommige andere schepenen verklaarden zich, zoals verwacht, solidair met Snellen. Een dergelijke combine in de rechtspraak was ongebruikelijk en, tenzij uitdrukkelijk gelast door de heer, niet wenselijk. De president probeerde er zich nog vanaf te maken door te zeggen dat Frederik Hendrik van de potentiële situatie moet hebben afgeweten toen hij zijn zoon als drost aanstelde, waarop de tegenpartij antwoordde dat het ongetwijfeld de bedoeling was geweest dat de Van Aerssens in dat geval meer discretie zouden hebben betracht door zich terug te trekken. Bernagie had in deze kwestie bovendien maar één dag bedenktijd gevraagd, maar zelfs dat was hem niet gegund geweest: 'ick [Van Aerssen] concludere als het mij belieft: soude men altijd tijt geven, men soude noijt gedaen werck hebben'. Tot slot richtte Van Aerssen zich rechtstreeks tot Snellen, met de woorden dat deze kwestie hem helemaal niet aanging omdat hij geen lid van de schepenbank was. Dit mocht dan wel zo zijn, antwoordde Snellen, maar de justitie in zijn algemeenheid en het welvaren van de stad behoorden wel degelijk tot zijn competentie.⁵⁴ Hierna was Van Aerssen met enkele schepenen uit de vergadering vertrokken. Bij zijn eigen uittrede trof Snellen de twee vrouwen opnieuw aan, maar hij moest hun helaas mededelen dat er nog niets was besloten.

Zoals gezegd vormt de kwestie van Dirk Rovers in wezen een zijspoor maar wel een belangrijke die het nodige leert over de toenmalige wetspraktijk. De combine van de Van Aerssens als vader (rechter) en zoon (aanklager) werd consequent misbruik van macht verweten, waardoor de ingezetenen van Breda op hun beurt geen recht werd gedaan. Waren katholieken daarbij in dit geval mogelijk een makkelijker want kwetsbaarder doelwit? De patstelling was desondanks compleet en de domeinraad nu aan zet.

Terug naar de zaak van Cathelijn Adolfs. Op de eerste twee vragen van de domeinraad naar de feiten, het hoe en waarom van het gerezen verzet binnen de schepenbank, werd door de magistraat nog 'collegialiter' geantwoord. Meer omstreden was het derde punt, de procedurele achtergrond en wie daarin gelijk had. Op de beschuldigingen van de 'bende van vier' kon de tegenpartij (Stas, Damisse en Lankveld), ondanks een minderheidsstandpunt, niet achterblijven. Dit achtte zij ook des te wenselijker omdat de schepenen die de president hadden 'gerecuseert' reeds uitvoerig hun redenen hadden overgebracht, zonder hen daarover vantevoren in te lichten. Zij vonden het daarom nodig duidelijk te maken waarom zij de president waren bijgevalen.

Ten eerste wezen zij op andere voorbeelden van vader-zoon combines in gelijke ambten: ten tijde van het Spaanse interregnum schout Cornelis van der Locht en

⁵⁴ Ibidem, f. 466r-467r d.d. 11-03-1642 W. Snellen.

eerste schepen (zijn vader Dingman) en na diens dood mr. Christiaan van der Locht. In Steenberghe waren er drost Erik Dimmer en diens zoon als schepen. Hogerop was er de president van de Raad van Brabant, Louis Meganck, wiens schoonzoon De Weerdts fiscaal was geweest. In geen van deze gevallen waren problemen ontstaan. Daarnaast was het in de eerste plaats aan de rechtspartijen - 'de litiganten' - om hierover bezwaar te maken, waarna pas een vrij oordeel aan de schepenen stond.⁵⁵ Bovendien was het geen gegeven dat 'een vader zijnen eedt te buijten zoude gaen, in saecken die sijn soon uijt den naem van u hoocht. intenteert.'

Is oock waerachtich dat den president tevoorens noijt en is gerecuseert, maer ter contrarien bij den heer van Brunisse zalr. als oock bij Willem Snellen, bejde eerste schepenen ende rechtsgeleerde, int opineren in criminele saecken gesustineert naer henne opinien bij den president waeren affgevraecht hem te willen geven voor ende aleer den president volgens voorige ende oude observantien sijne opinie soude hebben gedeclareert gelijk als doen geschiet is.

Hoewel minder spectaculair dan de aantijgingen van Bernagie en consorten, hadden zij een punt. Hoe liep het verder af? Tijdens het opstaan van president Van Aerssen waren nog diverse woorden gevallen, maar uiteindelijk nam hij enigszins sarcastisch afscheid: 'ick wensche dat ghij samen wel mocht regeren'. Na zijn vertrek nam Bernagie als eerste schepen het heft in handen om vonnis te wijzen maar omdat Damisse en Lankveld weigerden hun stem te geven bij afwezigheid van de president, werd de zaak verdaagd. Enige dagen later stelde Van Aerssen voor alsnog vonnis te wijzen, waarna hij de deur achter zich dicht trok onder de woorden 'ick laet u hier bij malcanderen, ende versoeck dat ghij de dochter off vrijster sult voorts helpen'. Ditmaal lagen Damisse en Lankveld niet langer dwars.

In de archieven van de domeinraad ontbreekt nog wel eens een definitief besluit, maar gelukkig niet deze keer. In hun advies aan de prins stelden de raadsheren vast dat, hoewel de tegenpartij met voorbeelden had aangetoond dat de centrale kwestie over de aanwezigheid van de vader bij de procesvoering van zijn zoon vaker voorkwam, 'echter de redenen ende billicheijt wel soude vereijschen, dat hij sich absenteerde in saken daeruijt voor den heere eenige merckelijcke boeten ofte confiscatien waeren te verwachten, omdat den drossaert sijn soon mede daruijt van prouffieten'.⁵⁶ Bernagie en consorten kregen dus gelijk. Wat betreft de feitelijke gang van zaken hadden de schepenen daarentegen voorbarig gehandeld:

ende derhalven mede chocquerende het respect, twelck de recusanten sijne hoocht. schuldich sijn, schijnende wel soo seer aengesteld te wesen uijt particuliere passien ofte partischappen, als uijt consideratie van eenige rechtmatige insichten, die veel-tijts in soodanige preceduijren tot praetext werden gebesicht.

President Aerssen zou weer in zijn functie dienen te worden hersteld onder het proviso dat hij zich voortaan had te onthouden van criminele zaken die door zijn zoon als drossaard werden aangebracht; waarschijnlijk nam de lokale stadhouder deze voortaan voor zijn rekening. De schijn van belangenverstrengeling moest hoe dan ook voortaan worden vermeden. Daarmee had een deel van de schepenen in hun lijfelijk verzet dus de overwinning behaald. De prins bepaalde op de laatste dag van de maand dat Van Aerssen weer naar Breda terug kon keren, nadat hij hem

⁵⁵ Ibid., f. 469r-470r d.d. 11-03-1642.

⁵⁶ Ibid., f. 471r-v d.d. 25-03-1642.

in een gesprek persoonlijk had verzekerd dat de schepenen over diens gedrag voortaan niet meer hadden te klagen.⁵⁷

Hoewel de combine van vader en zoon Van Aerssen daarmee in de praktijk op de grenzen van zijn macht was gestuit, bleef het probleem van de maagschap in een kleine gemeenschap als Breda zich later in de zeventiende en achttiende eeuw herhaaldelijk voordoen.⁵⁸ Het betrof hier minder verwantschap tussen schepenen in het algemeen als wel de ontwikkeling van een familieregering, waarbij zowel de drost of diens plaatsvervanger als één van de schepenen - in voorkomende gevallen zelfs een burgemeester - de feitelijke gang van zaken in de magistraat bepaalden. Na verloop van tijd trad hier weliswaar verzet tegen op maar de gedachte dat er niets op tegen was omdat de stadhouder niet het minste aandeel had in wat hij aanbracht, kunnen we niet delen. Dit mocht dan in theorie zo zijn, in de praktijk bleek het vlees telkens zwakker. De introductie van de Van Aerssens in de stad in 1613 had daarmee een reeks onvoorziene gevolgen gekregen, die de bestuurlijke praktijk in Breda op zijn kop hadden gezet. Met name vanaf 1637 hield zij de stad in een ware wurggreep. Veel van de ontstane problemen in de magistraat kunnen worden herleid op het ontstaan van deze praktijk van een familieregering.

Hoe diepgaand het conflict was en hoe verlamdend de uitwerking ervan op het lokale bestuur zal in het vervolg nog genoegzaam duidelijk worden. De rechtspraak in een kleine stad als Breda kende duidelijk een geheel eigen dynamiek. Persoonlijke banden tussen hoge functionarissen betekenden al gauw een beknotting van de vrijheden van gewone burgers, terwijl op hun beurt de gerechtsofficieren vatbaar bleken voor omkoping. Deze vorm van klassejustitie bleef ook in de achttiende eeuw duidelijk waarneembaar, bijvoorbeeld in 1766 toen een dochter van de tweede vrouw van burgemeester Van Hulst ondervond dat geen advocaat of procureur durfde haar zaak tegen de burgemeester op zich te nemen.⁵⁹ In Breda kende iedereen elkaar en waren de machtigen oppermachtig. En hoe liep het af met de arme Cathelijne, wier proces de aanleiding was geweest voor al het rumoer? Zij werd op 8 februari 1642 gevonnist om publiekelijk te worden 'geschavotteerd' en geseseld, waarna zij voor eeuwig uit de baronie werd verbannen.⁶⁰

In haat verenigd

Burgemeester Willem Snellen

Rentmeester Adriaan Verelst spreekt in een brief uit 1640 - twee jaar dus vóór de hierboven beschreven gebeurtenissen - van de '*Bredase Dryvulducheyt*' (dezelfde woorden verving hij later, mogelijk wegens hun godslasterlijk karakter, door '*dit Bredaesche Triumviraet*').⁶¹ De rentmeester was op dat moment in zijn eigen conflict met de Van Aerssens gewikkeld omtrent de afbraak en nieuwbouw van huizen bij de Grote Kerk. Behalve zeer inzichtelijk voor de Bredase politiek, vereist de

⁵⁷ Ibid., f. 472r d.d. 31-03-1642.

⁵⁸ Ibid., f. 476r-v niet gedateerd. In dit stuk worden de volgende voorbeelden aangehaald: stadhouder Cornelis Damisse-schepenen Hendrick, zijn broer; stadhouder Johan van Goor-schepenen Johan Gerard van Goor, zijn broer; stadhouder Anthonis Pesser-schepenen Jacob, zijn zoon en de president (Van Goor), een zwager; stadhouder Pieter Bernagie-burgemeester/president Gosuin.

⁵⁹ NA, NDR inv.nr. 8007, f. 294 e.v. De kwestie had betrekking op de erfportie die haar stiefvader niet wilde uitkeren.

⁶⁰ SAB, ORA inv.nr. 112: register van criminele vonnissen 1626-1694, f. 9.

⁶¹ Brekelmans, 'Het keurslijf van de Grote Kerk' 24-25; voor de brief, zie: NA, NDR inv.nr. 8011, f. 238c.

Drieuldigheid naast een vader en een zoon tevens nog een heilige geest: om wie ging het hier in Breda?

Gesuggereerd is wel dat gouverneur De Haulterive de derde man is geweest.⁶² Zoals elke gouverneur van Breda, was deze eveneens een stroman van de prins. De gouverneurs hadden zich in het verleden regelmatig gemengd in de stedelijke politiek; ook De Haulterive zou dit op zijn beurt niet nalaten. Diens taken (militair), nationaliteit (Fransman) en religie (katholiek) maakt hem daarentegen eerder tot een buitenstaander dan een insider. Eind 1641 schreef predikant Renesse zeer vergenoegd te zijn met de aanstelling van Erasmus van Falkenhaan tot commandeur (de tweede militair in rang) die 'niet alleen van de religie' was, maar tevens 'een lant-saet, twelck de gemeijnte ten hoogsten aengenaem is.' In Breda had men het duidelijk niet zo op vreemdelingen. Zijn militaire kwaliteiten kwamen tevens van pas: de soldatenmilitie zou zo beter geleid worden en minder vatbaar zijn voor 'de inwendige sieckte in de policie': recent had men namelijk 'divisie gezocht in de militie tegen de gouverneur.'⁶³ De gouverneur was binnen Breda dus niet onomstreden. Wegens gebrek aan overige kritiek op De Haulterive, van wie juist werd gezegd dat 'sijn hert open ging' als men van Breda sprak op visite in Frankrijk, is deze aanname desondanks niet aannemelijk.

Gezien de politieke constellatie is het veel waarschijnlijker dat de derde persoon, en leidende figuur in de stad zelf, mr. Willem Snellen was. Al direct na de Staatse verovering in 1637 werd hij tot burgemeester benoemd na eerder in 1625 de stad te zijn ontvlucht voor de Spanjaarden. Dit is in zoverre opvallend aangezien hij zelf niet op enige bestuurlijke ervaring kon bogen: zijn vader was echter de laatste burgemeester geweest uit het Staatse tijdperk. Het is goed mogelijk dat in de persoon van de zoon bewust is gezocht naar een vorm van continuïteit in leiderschap; de Spanjaarden op hun beurt hadden tenslotte hetzelfde gedaan met mr. Hendrik Montens. Snellen was, hoe dan ook, onomstreden:

Sijne Hoogheijt heeft de stad in de politie een grote dienst bewezen door Snelle tot borgemeester te verkiezen, een persoon die onberoerelick is tot eenige corruptien.⁶⁴

Ter onderstreping hiervan is al even Snellens rol als stille kracht aangestipt achter de oppositie tegen de Van Aerssens: de andere schepenen keken voornamelijk naar hem voor leiderschap. Het betrof in die zaak vooralsnog een technische kwestie - een interpretatie van de rechtsregels en privileges van de stad, welke juist door Snellen werden verdedigd: diens verzet gold dus minder de Van Aerssens persoonlijk. Snellen was bovendien een opportunist die, als het hem zo uitkwam, diezelfde privileges evenzeer schond. Bijna twee jaar later kwam hij namelijk zelf hiervoor onder vuur te liggen.

Eind 1643 wendde Elisabeth van Loon, de weduwe van Pieter Gobblings, zich tot de domeinraad.⁶⁵ Zij was door het overlijden van haar man belast met de opvoeding van de kinderen onder wie Adriaan Pieter, die 'sijne sinnen niet machtich sijnde ... waarmede sij suppliant geduijrende haeren weduwelicke staet in continuele sorge is geweest, volgens haeren schuldigen plicht.' Diens krankzinnigheid be-

⁶² Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 101.

⁶³ UBL, Collectie Handschriften, inv.nr. HUG 37, litt. 6: d.d. 20-11-1641.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 396r-397r: rekest van Elisabeth van Loon, weduwe Peeter Gobbinx; niet gedateerd maar met apostille d.d. 10-12-1643; ibidem, f. 399r-v: aanspraak en conclusie voor Willem Snellen contra Elisabeth van Son (niet gedateerd); ibidem, f. 401r: notulen domeinraad d.d. 10-12-1643.

gon echter steeds serieuzere vormen aan te nemen, waardoor zowel zichzelf (ze was circa zeventig jaar oud) als haar burens gevaar liepen. Zij was dan ook tot het inzicht gekomen hem voor een tijdje veilig buiten de stad onder te brengen in Geel ‘uijt de oogen van degene die hij imagineert, hem ijets daertoe gedaen te hebben’, in de hoop dat dit beterschap zou brengen. In Geel was een befaamd dolhuis met gezinsverpleging van geesteszieken waar hij beter kon worden opgevangen.⁶⁶ Op 10 oktober was hij met de hulp van de pastoor van Ginneken weggebracht maar onderweg werd de jongen aangesproken door Jacob Seldenslag en Jan den Tibert, die hem waarschuwden niet op de kar plaats te nemen omdat deze hem zou wegvoeren. In Ginneken stond vervolgens een kar gereed, waar de voerman en de dienstmeid van Elisabeth hem probeerden op te krijgen. Zij moesten hem uiteindelijk tegen zijn zin op de kar zetten, waarbij hij luidkeels riep ‘Help mij Godt’. De reis verliep verder zonder problemen en bereikte het einddoel: het huis van de koordeken te Geel, waar hij vrij was om te gaan en staan waar hij wilde.

De hele episode bereikte naderhand alsnog de oren van de burgemeester die onder de duidelijke impressie verkeerde dat de jongen was ontvoerd. Hij ontbood de weduwe daarom bij zich thuis. De zorg voor lijf en goed (‘hals ende have’) van alle burgers was ambtshalve zijn plicht en zij diende de jongen terug te brengen of anders het gerecht zijn loop te laten. Opnieuw was daarbij iemand van het katholieke bevolkingsdeel het slachtoffer van intimidatie. Zij rekende op diens billijkheid en humaniteit maar desalniettemin werd zij op vier november gedaagd. Vervolgens had zij zich met een verzoekschrift tot de magistraat gewend die echter met meerderheid van stemmen haar verzoek had afgewezen, reden waarom zij zich uiteindelijk tot de domeinraad wendde. De domeinraad besliste uiteindelijk tegen de burgemeester die zijn bevoegdheden had overschreden in een zaak waar volgens hun slechts de drossaard in had mogen treden.

Dit laatste reflecteert wederom de dualistische wijze waarop dit trio met elkaar omging. De drie vormden misschien niet altijd één front maar is het toeval dat tijdens de heerschappij van de Van Aerssens over de stad hij, Snellen, meestal het andere burgemeesterschap (dat van tesorier) vervulde en zagezegd op de winkel paste? Hier was dus wel degelijk sprake van een bondgenootschap. Daarnaast was hij een van de weinige autochtone Bredanaars van statuur, een personage om wie niemand heen kon – zelfs de Van Aerssens niet. De twee buitenstaanders – want dat waren zij toch in eerste instantie – gebruikten hem dus op slimme wijze ter legitiematie van hun macht. Door Adam van Broekhuizen wordt hij verder als een eminent rechtsgeleerde omschreven en een ‘poeet in latijn en duyts’.⁶⁷ De grote man bleek echter minder ‘onberoerelick’ tot corruptie dan aanvankelijk gedacht. In volstreekte tegenspraak tot de aanbeveling van Renesse staat dan ook de volgende aanhaling elf jaar later:

mits de altegroote nonchalance vande borgemeester Snellen in ende omtrent de politije vande stadt, als hebbende tsedert de laetste continuatie ende vanden eersten oktober aff nijet meer als [niet ingevuld] malen opt stadthuys geweest, ende sich alsnoch sonder reden ofte onse kennisse absenterende.⁶⁸

⁶⁶ Zie op dit punt verder: De Bont, ‘De gezinsverpleging’.

⁶⁷ *Manuscript Broekhuizen*, deel 13: ‘lijst van eenige vermaarde mannen’. Van Goor noemt hem opvallend genoeg niet in zijn ‘vertoog der geleerde en beroemde mannen’.

⁶⁸ NA, NDR inv.nr. 8007, f. 62r-64v d.d. 11-11-1652.

Wat was hier aan de hand? Eind 1652 verdween Snellen onder mysterieuze omstandigheden uit de stad in een schandaal waarbij hij privé-belangen boven het stadsbelang stelde. Opnieuw betrof het hierbij de leverantie van turf, een gevoelig thema voor Bredase tresoriers.⁶⁹ Ditmaal was er sprake van een contract voor de levering van Hollandse turf voor de aanstaande winter, omdat de stad het met de lokale compagnie van de gemoedens niet eens had kunnen worden. De burgemeester was zelf een groot turfontginner en zal deze concurrentie met lede ogen hebben aangezien: reeds had hij in een impulsieve bui bij de domeinraad in Den Haag zijn ontslag aangeboden.⁷⁰ Ondertussen was men in de stad op instigatie van de tienraad verder gegaan met de besluitvorming in deze kwestie, zonder hem daarin verder te kennen. Snellen zag zich nu voor een voldongen feit gesteld maar dit accepteerde hij niet, want hij was in zijn functie als buitenburgemeester als enige bevoegd om dergelijke financiële transacties te sluiten. Hij beschouwde hun handelswijze dan ook als illegaal, onethisch (de tienraad had de burgemeester 'sijnde geen leverancier meer' hierover in moeten lichten) en oneervol omdat zijn reputatie was aangetast. Hoewel naar aanleiding van zijn lange remonstrantie 'debatten' in de magistraat volgden, scheidde het college zonder besluit.

Op 11 november echter werd, notabene in afwezigheid van Snellen, de resolutie van 8 oktober over de inkoop van turf bevestigd en een week later alsnog in zijn aanwezigheid bekrachtigd.⁷¹ Kennelijk had hij zijn verzet opgegeven maar het geheel zinde hem allerminst. Twee dagen later al kwam Snellen niet meer opdagen en liet hij doorschemeren geen opdrachten van de magistraat uit te willen voeren.⁷² De burgemeester had er schoon genoeg van, zeker toen een dag later zijn rekeningen werden gevorderd.⁷³ In het plegen van lijdzaam verzet tegen zijn behandeling, koos hij voor de meest radicale oplossing: zonder opgaaf van reden verliet Snellen de stad om, naar het zich laat aanzien, pas enige jaren later terug te keren. Hij hield daarmee de eer aan zichzelf. Had het 'geweten' van de stad dus zelf gewetensloos gehandeld en had hij iets te verbergen? Was hij bang dat aan de hand van het nieuwe contract eigen, corrupte praktijken uit het verleden boven water zouden komen? Of hadden de schepenen Michiel Ryers en Johan van Vliet bij het accepteren van een concurrerend bod misschien zelf wel voordeel genoten? Vooralsnog laadt de burgemeester, door onaangekondigd de stad te verlaten, de meeste verdenking op zich maar in zijn handelen was de magistraat evenmin verre van zuiver geweest. Dat laatste was echter eerder regel dan uitzondering in Breda en symptomatisch voor de bestuurlijke praktijken in deze stad, waar een permanente strijd om de macht woedde. Niet uit te sluiten valt verder dat met het wegvallen van de machtsfactor van de drost, die in 1651 was overleden, zijn eigen gezag aan het wankelen was gebracht en zijn positie plotseling onhoudbaar was geworden.

Daarmee was, na de dood van drossaard Van Aerssen, nu ook een tweede man aan het heilig verbond ontvallen: de derde, burgemeester Johan van Aerssen, zou twee jaar later in 1654 komen te overlijden. Snellens jaren in de politieke wildernis - al was hij tussentijds even weesmeester geweest - duurden tot eind jaren vijftig, toen hij weer schepenen werd. Diens terugkeer kan niet worden losgezien van wat komen ging: zijn rol stond als het ware in de sterren geschreven. In 1660 nam hij namelijk een zeer prominente plaats in bij het onthaal in de stad van de toekomstige Engelse

⁶⁹ Zie hoofdstuk vier.

⁷⁰ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-52, f. 281-2 d.d. 21-10-1652.

⁷¹ Ibidem, f. 286 d.d. 11-11-1652 en f. 287 d.d. 18-11-1652.

⁷² Ibid., f. 287-288 d.d. 20-11-1652.

⁷³ Ibid., f. 289-290 d.d. 21-11-1652.

koning Karel II. Voor dit gedenkwaardige moment schoof men de belangrijkste inwoner van de stad naar voren en de keuze viel, uiteraard, op hem: hij was tenslotte een 'seer geleerd ontsaglijk man'. Die keus is des te opvallender als men bedenkt dat bijvoorbeeld de twee zittende burgemeesters hiervoor werden gepasseerd: Snellen had duidelijk ergens een persoonlijk lijntje lopen naar de Oranjes, al werd zijn familie al veel langer geïmagineerd. De rol van 'kingmaker' stond Willem Snellen dan ook op het lijf geschreven: op 14 april verwelkomde hij namens de magistraat de vorst en tien dagen later deed hij hem 's ochtends vroeg vanuit het kasteel weer uitgeleide. Voor deze gelegenheid had hij speciaal een 'aansprake' in het frans gecomponeerd, waarna nog een korte conversatie volgde.⁷⁴

Vanwege de plichtplegingen stonden Snellen en Breda weer op de kaart. Hoewel teruggeroepen onder de Stuarts, bloeide hij pas weer op onder Amalia. Hij werd uiteindelijk in 1677 ook begraven 'aghter haere maiestijts gestoelte omtrent den thooren': dood verkeerde hij daarmee nog dichterbij haar nabijheid dan gedurende zijn leven.⁷⁵ Haar protectie lijkt mede te zijn gebaseerd op zijn persoonlijke verstandhouding met Frederic Rivet, lid van de domeinraad, maar in dit geval misschien nog wel belangrijker haar secretaris. Deze was een zoon van de beroemde theoloog André Rivet, die hofpredikant was onder Frederik Hendrik, tevens in dienst verkeerde van de Illustre school (en als zodanig zijn laatste levensjaren in Breda versleet) en werd aangesteld als gouverneur van prins Willem II. Burgemeester Snellen was als een van de weinige stadsbestuurders bij Rivet op sterfbeeld geweest in 1651.⁷⁶ Frederic Rivet op zijn beurt maakt er melding van dat hij bij de 'heer Snellen' logeerde als hij op weg was van en naar Turnhout, waar Amalia hof hield.⁷⁷ Via Snellen kon zij eveneens lokaal tegenwicht bieden aan de Engelse factie binnen de domeinraad, die te Breda zo dominant was geweest. Dat er mogelijk zoiets als een Duitse hof-factie bestond met tentakels op lokaal niveau, blijkt verder uit het feit dat toen Snellen in 1652 zijn burgemeestersambt resigneerde de schepenen Johan Jacob Hausman (iemand met zijn eigen Duitse hofconnecties) - al dan niet uit sympathie - hetzelfde deed. De politieke rol als patrones van zowel Mary Stuart als Amalia in het eerste stadhouderloze tijdperk verdient wat dat betreft nader onderzoek.⁷⁸

De kwestie Govert van Alphen

Met de introductie door vader en zoon Van Aerssen na 1637 van het principe van een familieregering in de stedelijke politiek raakten de bestuurlijke verhoudingen in de Bredase magistraat permanent uit balans. De lokale 'partijchap', die dit met zich mee bracht, staat beter bekend onder de naam factiestrijd. Het woord familieregering geeft kernachtiger weer waar het in facties in wezen om draaide: maximale lokale politieke invloed van één of hooguit enkele families die aan elkaar verwant waren. In Breda werd dit politieke (machts)mechanisme vertraagd door twee factoren: de opeenvolgende veroveringen van de stad en de vele benoemingen van

⁷⁴ *Manuscript Broekhuizen*, deel 35.

⁷⁵ Aangezien hij het graf al in 1655 had gekocht, na de aanleg van de prinsesbank, bestaat over zijn bedoeling geen enkele twijfel, zie: SAB, ORA inv.nr. 535, f. 304 d.d. 23-01-1655: 'niewwt graff lanck veerthien ende breeft acht ende eenen halven voeten (tezamen 119 voet a fl. 357.-) ... aende noortsijde vande kerck in het eerste choorken naest het heijlich graff vanden thoren aff, naest het groot kerkhoff.'

⁷⁶ Rivet, *Les dernières heures*, 31.

⁷⁷ GAH, Archief Weeskamer inv.nr. 2350.

⁷⁸ Zie op dit punt eerder ook hoofdstuk drie.

niet-Bredanaars in het stadsbestuur onder het mom van patronage. In het geval van Van Aerssen gold dat partijschap bijvoorbeeld met de familie Buycx; zo kon het dus gebeuren dat ook hun familieleden als Van Lankveld en Ryers het Bredase stadsbestuur werden binnengeloodst. Het benoemen van verwanten zonder brede onderliggende steun had echter zo zijn nadelen.

Eind 1649 overleed mr. Willem Stas en moest een andere schepen voor hem in de plaats worden benoemd. De keuze van Willem II viel uiteindelijk op Govert van Alphen, hoewel in de aanstellingsakte tot twee keer toe de naam van mr. Jacob Stas (de zoon van de overledene) werd doorgehaald.⁷⁹ Vervanging van een vader door zijn zoon zou in de Bredase context al vrij ongebruikelijk zijn geweest, maar allicht beter dan wat zou volgen. Bij de beëdiging van Van Alphen op 3 december ging het faliekant mis, zo schreef de drossaard:

Soo hebbe corts daernaer sooveel misgenoegen inde magistraet, ende eenparich inde tienraetsmannen bevonden, dat het ongelooflijck is: alle de borgerij woelt eenparich tegens hem.

Dit kon uiteraard niet zonder enigegoede reden zijn. Die bestond erin dat de ‘ge-qualificeerste’ burgers van ’s-Gravenmoer een document hadden ondertekend waarin Van Alphen voor een dief werd uitgemaakt, een claim die zij bereid waren te staven met nog meer beschuldigingen.⁸⁰ Cornelis van Aerssen was verrast en voorzag niet veel goeds: ‘in somma dit werck gaet heel grof’. Hij had Van Alphen lange tijd gekend ‘maer van sulcke saecken noit gehoort’:

Ick wenste wel dat het niet waer en ware, van sijnent wegen. Den man is ondertuschen ongeluckich, ende ten hoogsten, soo het leugens sijn die hem naergegeven worden, dan ick vreesse datter wel iets aen mocht sijn, terwijl het volck soo egael roept.⁸¹

Gealarmeerd over deze onverwachte ontwikkelingen schreven op hun beurt ook magistraat en tienraad aan de prins, met het verzoek niet nader met Van Alphen te hoeven ‘besoigneren’ totdat deze zich van de beschuldigingen had gezuiverd:

alsoo denselven Van Alphen verscheijde ampten in Hollant is becleedende, ende niet alleen van vele grove fauten berucht ende tersaken van eenige derselver albereijts geactioneert is, maer selffs dat hij bij vele tersaken van dieverije, knevelerije ende schrobberije openlijck beschuldigt wort.⁸²

Behalve een particuliere kwestie was met de aanstelling tevens de naam van de stad in diskrediet geraakt en was het niet langer alleen een zaak van de magistraat, blijkens een uitgebreide memorie van de tienraad, maar:

een saecke die betreft den luyjster der regeringe, de rust ende welvaert van sijne Hoocheijts stadt Breda, ende de goede ingesetenen vandien, die nu sooveel geleden ende uijtgestaen hebbende, ende als naer heuren adem snackende, welrust ende welvaert, die vande rustige ende irreprochiabe regelinghe, naer de genade ende gunste van sijne Hoocheijt, niet weijnich en dependeert.⁸³

⁷⁹ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 192r d.d. 05-11-1649.

⁸⁰ Ibidem, f. 200r d.d. 02-12-1649.

⁸¹ Ibid., f. 194r d.d. 04-12-1649: brief C. van Aerssen.

⁸² Ibid., f. 198r: niet gedateerd.

⁸³ Ibid., f. 201r d.d. 29-11-1649: ‘pointen bij thienraetsmannen’.

Waar lag nu precies de pijn? In de eerste plaats was Van Alphen baljuw van 's-Gravenmoer, een ambachtsheerlijkheid onder Rijswijk. Hij was daarmee een officier in dienst van het bestuur van Zuidholland en als zodanig was zijn benoeming in Breda in strijd met de privileges van Brabant. Ernstiger waren de aanklachten die verband hielden met zijn functioneren aldaar. Hierin verkeerde deze baljuw overigens niet alleen: over het algemeen stonden baljuws of schouten niet best aangeschreven wegens hun vele misdragingen. Of zij daarin altijd alleen de schuldigen waren valt nog te bezien, maar in de publieke perceptie konden zij geen goed doen.⁸⁴ Ook Van Alphen was in dat opzicht over de schreef gegaan. Door de Grafelijkheidsrekenkamer was hij reeds levenslang verbannen verklaard uit Holland en ongeschikt om enig ambt te bekleden; de 'gemeijnte' van 's-Gravenmoer claimde nog fl. 3.600.- van hem die hij onrechtmatig had verkregen; bovendien had hij onderdak geboden aan twee moordenaars. Behalve baljuw, was hij tevens nog ontvanger van de 20e, 30e en 40e penning. De tienraad, die toch vooral financiële waakhond van de stad was, had daarom nog een specifieke klacht: Van Alphen had openlijk zijn best gedaan om het middel op het kleinzegel in de stad in te voeren. Nu was dit sowieso strijdig met de capitulatievoorwaarden van 1637, maar meer in het bijzonder vermoedde men dat Van Alphen reeds een commissie op zak had om de inning te gaan pachten!⁸⁵ De kersverse schepen zou dus onbeschaamd gaan proberen de stad voor zijn eigen financiële karretje te spannen.

Ondanks de vrij massale oppositie vanuit de politieke rangen zette een groep Bredase inwoners eind december 1649 toch een steunbetuiging voor de nieuwbakken schepen op papier. Slechts één schepen, Jacob Drabbe, ondertekende deze lijst. Dat was niet zo verwonderlijk want de twee families kenden elkaar uit Bergen op Zoom, waar leden van de familie Van Alphen begin zeventiende eeuw uit opportuniteit naar toe waren getrokken.⁸⁶ Tot de overige ondertekenaars behoorden onder andere griffier Johan van Vliet, chirurgijn Michiel Ryers (beiden het jaar daarop schepen) en controleur van de werken Laurens Dryfhout.⁸⁷ Opvallend is dat in dit document Van Alphen als 'inboorlingh ende ingeseten' wordt aangemerkt: hij was dus wel een geboren Brabander maar in dit geval geen Bredanaar. Het feit dat hij in Holland werkzaam was maakte hem desalniettemin ongeschikt voor het schepenambt, nog afgezien van de grote commotie die hij daar had veroorzaakt. Tevens wordt hij nog omschreven als een eerlijk en oprecht man. De hele kwestie heeft desondanks nog het meest weg van een vooropgezet plan, indachtig ook de aantijgingen over het klein zegel. De grond was hem in Holland duidelijk te heet onder de voeten geworden en via patronage in de vorm van de domeinraad had hij een benoeming in Breda weten te bemachtigen. De doorhalingen in zijn aanstellingsakte wijzen erop dat slechts op het allerhoogste niveau - griffier Buysero of prins Willem II - deze beslissing is genomen. Hoewel de Bredase magistraat in deze vrij machteloos stond, kon men zich op formele gronden wel verzetten en de uitvoering trainen. Door zijn oppositie werden echter wel de eigen werkzaamheden aangetast en raakte het gezag van de magistraat verder ondermijnd.

⁸⁴ Wagenaar en Van der Meij, 'Een schout in de fout'.

⁸⁵ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 203r.

⁸⁶ Zie eerder hoofdstuk acht.

⁸⁷ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 193r d.d.30-12-1649: ondertekenaars J. van Vliet, Laurens Drijffhout, Dirck van der Mijl, J. Drabbe, Mich. Rijers, M. v.d. (onleesbaar), J. Beens, A. Bouaert, Rogier Meijers, W. Strijp en Joh. Laerhoven.

Ondertussen kreeg de domeinraad een heel pakket documenten opgestuurd omtrent Van Alphen's verleden in 's-Gravenmoer, waarbij met name de tienraad (de behartiger van het Bredase burgerbelang bij uitstek) een actieve rol in het vergaren van het diverse bewijsmateriaal speelde.⁸⁸ De aanstelling van Van Alphen bleef ondertussen slechts provisioneel van kracht, maar op 29 januari 1650 werd hij alsnog toegelaten tot het schepenenambt.⁸⁹ Binnen een week was de verwarring echter compleet toen op het stadhuis na afloop 'van de rolle' (het beëindigen van de rechtszitting) drie inwoners van 's-Gravenmoer publiekelijk in de vierschaar, ten overstaan van vele advocaten, procureurs, de president-burgemeester en de schepenen (meer dan vijftig mensen in totaal), Van Alphen voor infaam, een dief, knevelaar, 'schrobber ende meijneedich' uitmaakten.⁹⁰ Dergelijke beschuldigingen in het openbaar geuit waren een blamage voor de hele politieke klasse want ook de overige schepenen werden hierop aangesproken. De schepenen wilden dat Van Alphen vervolging tegen hen zou instellen maar die weigerde dit te doen, waarna de drossaard de drie personen liet arresteren. Twee dagen later werd Van Alphen gevraagd hoe hij zich zo snel mogelijk van alle blaam zou willen zuiveren. Zijn suggestie om het Hof van Holland in te schakelen viel niet in goede aarde, omdat daar reeds drie zaken tegen hem liepen! De tienraad drong erop aan hem zo lang buiten de regering te houden; het geheel had grote opspraak en ergernis veroorzaakt onder de hele stedelijke bevolking tot in de baronie aan toe. Ook de drossaard zag duistere wolken samenvakken: 'hoe dit aflopen sal weet ick niet, de heele stadt is onstelt.'⁹¹

“Dese geoppresseerde stadt ende gemeente”

Nu was Breda wel vaker ontsteld, zeker sinds het triumviraat vanaf 1637 aan de macht was, maar vanwege de opeenstapeling van incidenten raakte het openbare gezag danig ondermijnd. Iemands afkomst en herkomst werden telkens op een goudschaaltje gewogen om een zo evenwichtig mogelijke balans in het stadsbestuur te krijgen. Met iedere nieuwe benoeming dreigde dan ook onmiddellijk het gevaar van destabilisatie. De kwestie Van Alphen was dan ook geen storm in een glas water, maar past in een breder patroon. De aantijgingen waren ook dermate serieus dat dit de gemoederen bleef bezighouden. Wegens diens aanblijven kreeg de griffier van de stad op 4 april 1650 'eenige segswoorden' met schepenen Pieter van Bernagie. Volgens Van Vliet waren die hem in 'vroolijckheijt' ontvallen, maar zo werden ze door de tegenpartij niet opgevat: integendeel, hem werd onmiddellijk een proces aangedaan. Om zich te verdedigen verzocht hij de magistraat op 19 mei om enige tijd voorbereiding, hiermee aangevend dat hij tijdelijk absent zou zijn in zijn functie. De magistraat wees dit niet alleen af, hij velde een hard oordeel: Van Vliet diende binnen drie dagen te antwoorden; tevens werd hem 'verboden de rolle ende practijcque, totdat hij sijne bewijzen soude hebben overgedient'.⁹² Van Vliet werd dus voorlopig als advocaat geschorst maar als getraind jurist zocht hij zijn gelijk via een andere weg: de Raad van Brabant. Hiermee maakte hij zich alvast niet populair want de Raad van Brabant werd door de domeinraad maar

⁸⁸ Ibidem, f. 223r d.d. 10-01-1650: magistraat aan domeinraad.

⁸⁹ Ibid., f. 225r d.d. 15-01-1650.

⁹⁰ Ibid., f. 226r-227r d.d. 08-02-1650; f. 229-231.

⁹¹ Ibid., f. 235r d.d. 06-02-1650 brief Corn. van Aerssen.

⁹² NA, NDR inv.nr. 8007, f. 42r d.d. 24-09-1650; het ongedateerde rekest van Van Vliet, met apostille van 24-09-1650, zit hierachter gebonden.

moeizaam erkend. Hoewel voorzien van twee mandementen van reformatie (beroep) en een surceance (schorsing), wilde de magistraat hem niet toelaten. 'Hierdoor is niet alleen hij in zijne gerechtigheit, practijcque ende reputatie gekort maar ook zijn clienten die hij in verscheidene processen is dienende.' Uiteindelijk verzocht hij daarom aan de heer van Breda hem bij provisie in zijn praktijk toe te laten, beducht als hij was voor een 'prejudiciabel vonnis vande voorschreve wethouders'. Op 24 september werd de magistraat gelast hem zijn werkzaamheden te laten hervatten. Het aanblijven van Van Alphen ondermijnde duidelijk de groepsmorale en een nieuwe uitbarsting lag dan ook in het verschiet.

Wellicht om dit te voorkomen maar tevens uit ongenoegen kwam het bij de magistraatsbenoeming dat najaar door de domeinraad tot een soort algehele wetsverzetting. Maar liefst vier schepenen werden verwijderd, met als belangrijkste slachtoffers Pieter van Bernagie en Anthonis van Buerstede gevolgd door Jan Willemsz. van Bergen en Damis Jansz. De vraag of hiermee bewust een onderliggende factie werd verwijderd kan niet zonder meer positief worden beantwoord. Bernagie keerde het volgende jaar alweer terug (het jaar daarop gevolgd door Damis Jansz), maar voor Buerstede duurde dit tien jaar en voor Van Bergen zelfs nog langer. De strijd was er dan ook eerder een tussen de stad en de domeinraad die Oranje-cliënten als Van Alphen en Van Vliet niet afviel - ongeacht hun twijfelachtige persoonlijke status. Van Vliet op zijn beurt verklaarde in 1651 dat één partij alles in de war stuurde en het niet slecht zou zijn voor de stad wanneer 'die heeren' eens plaats maakten voor anderen.⁹³ Met hen bedoelde hij ongetwijfeld het triumviraat Van Aerssen-Snellen, het trio dat te Breda verdeel(de) en heerste.

Een dergelijke ontboezeming van een politieke medestander als Van Vliet is veelzeggend voor de verzielte sfeer waarin de Bredase politiek was beland. Hij zelf had er in ieder geval schoon genoeg van. Met de kern van het conflict in wezen onopgelost, ging de strijd dan ook gewoon door.⁹⁴ Mr. Goswinus van Bernagie was in 1645 benoemd als advocaat van de heer van Breda: in februari 1652 was het zijn beurt om geschorst te worden. 'Hoe dat den advocaet Gooswijn van Bernagien eenigen tijt geleden sich sooverre heeft te buijten gegaen van hen verthoonderen [magistraat] groffelijck ende onlijdelijck te iniurieren soo bij publicque schriften als anderssints'. De schorsing gold totdat hij zijn excuses zou maken maar, evenals Van Vliet, toog hij meteen naar de Raad van Brabant om zijn juridisch gelijk te halen. De magistraat toonde zich hevig verontwaardigd dat dit rechtscollege zich überhaupt inliet met een politiek besluit 'doch heeft [Bernagie] echter soo veele weten te wege te brengen dat zij hem een mandement penael hebben verleend en hem tot de bediening van zijn ambt te admitteren'. Nu de magistraat van een andere kant werd aangevallen, zocht ook hij (bij 'meeste' stemmen - dus niet unaniem) bescherming bij de domeinraad in wiens dienst Bernagie tenslotte verkeerde:

wesende dit alle een saecke van consequentie ende grootte prejuditie strijdich tegens de gerechtigheit van sijn hoogheit ende derselver stadt, ende dienvolgende deselve proceduren sijn streckende tot vilipendientie van sijn hoochgem. hoogheijts autoriteit ende onlijdelijcken smaet vande magistraet van Breda voorcomstich vuijt eenen advocaet selfs bij sijn gemelte hoogheit gestelt die specialijck opt gementioneerde recht behoorde te letten.⁹⁵

⁹³ *Briefwisseling Huygens*, V, nr. 5177 d.d. 13-09-1651.

⁹⁴ NA, NDR inv.nr. 8007, f. 50r-v. d.d. 29-02-1652

⁹⁵ *Ibidem*, f. 51r-v.

Onverdraagzaam of niet – er was nogmaals sprake van ‘enorme iniurien naer recht en reden onlijdelijck’ – op 4 maart werd Bernagie na het inwinnen van advies van diverse rechtsgeleerden geschorst: het bijwonen van de vierschaar en rol, zowel van de Hoofd- als schepenbank werd hem ontzegd en geen van zijn rekestten of pleidooien mochten worden aangenomen.

Op 19 maart schreef de Raad van Brabant om de partijen - Bernagie, Van Alphen en een deputatie van de magistraat - in Den Haag bijeen te laten komen om een akkoord te sluiten. Het is niet duidelijk of hier gehoor aan is gegeven, maar een week later waren de rapen pas goed gaar. Op 26 maart verklaarden de burgemeesters de eerdere resolutie inzake de schorsing voor ongeldig, met als belangrijkste reden de rechtsgang binnen de stad niet te willen verstoren. Stadhouder Buycx werd gelast Bernagie ongemoeid te laten. Dit aanhorend verlieten de aanwezige schepenen Hausman, Beens en Van der Noot uit protest de vergadering. Ook griffier Van Vliet was, al dan niet toevallig, absent; in zijn plaats werd de resolutie ondertekend door zijn substituut. Een dag later tekenden schepenen Drabbe, Beens, Ryers en Van der Noot officieel protest aan (zij het in de marge) ‘tegen de pretense annullatie ... gesochte smaet aen t’corpus van justitie, hetwelcke moste wesen beschut ende niet gescheut bij borgemeesteren voorsz.’.

Achter de nieuwe machtsstrijd in Breda, permanent gevoed door de overheersende rol van patronage bij de benoemingen van de Oranjes, ging in wezen een factiestrijd schuil met geheel eigen etiketten: domeinraad versus magistraat, ambtenaren versus ambtsdragers, inheemsen versus uitheemsen. Met zoveel verdeeldheid en opeenvolgende ruzies kan legitiem de vraag worden gesteld of en in welke mate het stadsbestuur van Breda nog functioneerde. Dergelijk onderling gekibbel is wellicht nog tot daaraan toe maar reeds werd geconstateerd dat de rechtspraak in het slop raakte, waardoor de bewoners van stad en land het enige echte slachtoffer werden: door partijdigheid van hogerhand kregen zij geen recht.

Na de wetsverzetting van oktober 1652 werd in dat opzicht een nieuwe climax bereikt: ‘het is vandaghe de vierde mael achter den anderen, dat d’ordinaris rollen vande justitie alhier, niet en sijn affgelopen, ende dat vanwege eenighe misverstanden ontsaen tusschen sommige heeren vande wet’ schreef burgemeester Van Aerssen, die zelf vond dat hij ‘noch door redenen, noch door autoriteit niet en can remedieren’. Met name dit laatste is onthullend: de burgemeester, die decennialang zo had gedomineerd, constateerde dat hij alleen (niet langer) voldoende gezag had. Zijn zoon, de drossaard, was het jaar tevoren overleden waarmee een belangrijk deel van zijn machtsbasis was komen te vervallen; daarnaast lag ook burgemeester Snellen inmiddels onder vuur. Hoe ingewikkeld de zaak lag en hoe verstrengeld de belangen van de diverse partijen, blijkt ook uit zijn eigen slotopmerking:

ps. de redenen vande voorsz. misverstanden sijn teveel om hier te verhalen, meene oock dat deselve u.e. voor t’meerendeel genoeg bekent sijn.⁹⁶

Het verzwijgen van de burgemeester van de feiten is door de geboden reconstructie gelukkig opgeheven en in het voorgaande diepgaand geanalyseerd. De tweespalt bleek hoe dan ook groter dan ooit. In een remonstrantie van tesorier Drabbe plus vijf andere schepenen werd uit de doeken gedaan hoe ‘eenige’ van de magistraat (gedoeld wordt in elk geval op Van Aerssen) op onbehoorlijke wijze in naam van de magistraat zowel mondeling als schriftelijk hun beklag hadden gedaan bij de

⁹⁶ Ibidem, f. 60r: d.d. 26-10-1652.

domeinraad over de ruptuur in de justitie en politie van de stad, ‘met dewelcke sij ons achter de rugge pogen te becladden, ende hen eijgen vuyjl te bedecken’.

Wel is waar dat wij helaas onlangs hebben moeten gedogen hoe president Aerssen met eenige weijnige vande sijnen aenhangh d’authoriteit ende respect vande magistraet soo weijnich geacht hebben dat zij lieden advocaat Bernagie continuele ende onlijdelijcke inobedientie ende wederweerdicheden iegens ons soo int particulier als in onse functie publiekelijk twee jaar lang te stijven ende patrocineren.

De justitie had inderdaad geen voortgang maar dit had geheel andere oorzaken dan dat de meerderheid van de schepenen door absentie hun werk niet deed. Recent nog had schepen Pieter van Bernagie in de schepenbank zijn zoon Goswinus voorge dragen als advocaat, in weerwil van de resolutie van de magistraat van 17 september. ‘De president [Van Aerssen] poocht liever van dagh tot dagh de voorsz. resolutie omverre te stoten, als onder middel vandijen de rolle voort te doen gaen’. Dat niet alleen: onwillige schepenen in dit plan werden door hem als commissaris in rechtszaken simpelweg geweerd. Hoe viel dit alles - vijftien jaar van continue machtsusurpatie – nog recht te breien?

Middelertijt nijttemin ernstelijck hopende ende met verlangen affwachtende, dat de verwarde ende ingewickelde saken van dese geoppresseerde stadt ende gemeente (gelijck wij nevens andere goede ingesetenen met suchtende herten innerlijck gevoelen ende getuijgen) door Godes hulpe eenmael mogen werden geredresseert ende gerestabilieert.

Het duurde nog ruim driekwart jaar voordat de ernst van de zaak ten volle tot de domeinraad bleek te zijn doorgedrongen. In een opmerkelijke (naar nu pas naar aanleiding van deze reconstructie blijkt) stap werden op 23 juni 1653 Van Vliet en Van Alphen als schepenen vervangen. Let wel: zij werden respectievelijk benoemd tot griffier en secretaris van de stad. Dit kan men nauwelijks als een demotie opvatten, maar eerder als een gouden handdruk.

De nominaties anno 1665

De verdwijning van het Bredase triumviraat begin jaren vijftig van de zeventiende eeuw schiep ogenschijnlijk ruimte voor de zo gewenste verandering; wat volgde, ondermijnde de magistraat nog meer. Door het machtsvacuüm binnen de domeinraad in de beginjaren van het eerste stadhoudersloze tijdperk, werd geen nieuwe drost benoemd maar diens plaatsvervanger, stadhouder Buycx, tijdelijk tot drost geëleveerd. De lokale stadhouder werd zodoende de machtigste functionaris. Omdat deze bij voorkeur uit plaatselijke families werd gerecruteerd en vervolgens zijn eigen patronage liet gelden werden de problemen van een familieregering in de vorm van factiestrijd alleen maar groter. De verdwijning van burgemeester Willem Snellen eind 1652 kan haast niet anders dan ingegeven zijn door het aan de macht komen van Daniël Buycx: hun periodes van dominantie en afwezigheid overlappen elkaar bijna precies. De eigen cliëntèles binnen de domeinraad en de wens van een machtsvevenwicht zorgde tegelijk voor een plafond aan de groei van facties in Breda. Johan Buycx, een broer van de stadhouder, werd bijvoorbeeld pas tot burgemeester benoemd na de dood van Daniël hoewel hij in de tussentijd wel gewoon schepen was.

Bij blijvende absentie van de drossaards, die zich nauwelijks meer in Breda lieten zien in de tweede helft van de zeventiende eeuw, groeide de persoon van de lokale

stadhouder uit tot een ware potentaat. Zonder te beschikken over het gezag van de drossaard (die hij wel bij herhaling probeerde te invoceren), beschikte hij voortaan over diens sleutel tot de macht in de vorm van de nominaties voor het schepenaamt. In plaats van als buitenstaander boven de partijen staand werd hij, als lid van een van de patricische families (Buycx, Bernagie, Damisse), stemmingmaker. Buycx' optreden was in dat opzicht nog voorzichtig, al vormde hij wel de kern van een eigen factie nadat familieleden als zijn broer Johan en zwager Michiel Ryers in de magistraat waren benoemd.

De nieuwe verhoudingen tussen onderliggende en bovenliggende facties blijken mede uit de commentaren van de lokale stadhouder Bernagie bij zijn nominaties voor 1665, een van de weinige die bewaard is gebleven voor de tweede helft van de zeventiende eeuw.⁹⁷ Mr. Goswinus van Bernagie, advocaat van Zijne Hoogheid, was Buycx in 1660 als stadhouder opgevolgd. Dit was gebeurd door duidelijke interventie aan het hof, om meer precies te zijn de Engelse factie onder leiding van Heenvliet, en daarmee was tegelijkertijd een kiem gelegd voor plaatselijke oppositie. Bernagie had namelijk de autoriteit van de domeinraad nodig om zijn gezag aanvaard te krijgen. Op de achterkant van een van de documenten uit de tijd van zijn aanstelling (dat kennelijk als aantekenbriefje is gebruikt) staat vermeld dat 'Snellen, Buijckxs en Buerstede sijn allen geweest die dese oppositie hebben gemaect; de andere sijn wel.'⁹⁸ Bernagies' akte van aanstelling werd vanuit dit kamp fel bestreden, zijnde het resultaat van duistere machinaties.

De oppositie van de beide toenmalige burgemeesters, Johan Buycx en Willem Snellen, hoeft in dat opzicht niet te verbazen: beiden zagen immers hun positie bedreigd. De derde regent, Anthonis van Buerstede, was een decennium eerder tegelijk met Goswinus' vader verwijderd uit de magistraat en had net als Snellen bijna een decennium langs de kant gestaan. Een verdere bevestiging van de ingewikkeldheid van plaatselijke politieke verhoudingen te Breda in de speurtocht naar facties, blijkt wel uit het feit dat Snellen en Buycx tot 1663 aanbleven als burgemeesters. Dit kan als een slimme zet van Bernagie worden gezien om zo zijn voornaamste critici te appeaseren, maar uit de nominaties van 1665 blijkt grotendeels een ander verhaal. In de eerste plaats wijst de stadhouder erop dat volgens oud gebruik de 'wijse' magistraat reeds voor het derde jaar achtereen was gecontinueerd en er alleen daarom al tenminste wijzigingen nodig waren. Bernagie vergiste zich hier in zoverre, dat de magistraat slechts twee jaar achtereen volledig was gecontinueerd in 1662 en 1663; in 1664 had een minimale wijziging van één persoon (Samuel Suerius in plaats van Johan Jacob Hausman) plaatsgevonden. Was continuering van de magistraat in de periode voor 1637 voornamelijk een zwaktebod wegens een gebrek aan kandidaten, daarna kan het als een mechanisme voor stabiliteit worden opgevat.

De lokale stadhouder was - niet verbazingwekkend - ronduit negatief over de rol van president Willem Snellen. Bernagie wijst speciaal op twee op dat moment lopende processen, die Snellen tegen de prins van Oranje als heer van Breda voert:

Nu wat quaet exempel ende wat naerdeel aen het rechte ende gesach van sijne hoogheijt het soude geven, ondersaten [Snellen] te maintineeren, ende in soo considerabel employ, als is dat van de eerste magistrat van Breda, te continueeren,

⁹⁷ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 325r-327v d.d. 06-10-1664: Bernagie aan Buysero.

⁹⁸ NA, NDR inv.nr. 7980, f. 603v. Bij het rijtje met namen is ook die van Berlicum gevoegd, maar hij wordt tevens genoemd onder degenen die 'wel' zijn; men was van zijn positie dus niet zeker: hij behoorde echter zonder twijfel tot de Bernagie-factie (zie verder hoofdstuk elf).

selffs gedurende die tijt dat de selve het recht van den heere zijn segel ende dat meer is hare hoogheijt genadige hant, noch disputeren ende daer tegen in formeel proces staen, dat can uwe wel Ed. beter als ick bedencken.

Snellen was enerzijds de meest onberekenbare factor in Bredase regeringskringen sinds 1637 maar anderzijds genoot hij groot gezag onder de burgerij. Om een invloedrijk man als hij, in feite de belangrijkste regent ter plaatse, kon men eenvoudigweg niet heen hoezeer hij ook de 'stadspartij' favoriseerde boven die van de domeinraad. Tot aan zijn dood in 1677 zou hij dan ook op het kussen blijven zitten, het ware kenmerk van een Bredase oligarch.⁹⁹ In plaats van Snellen zag de lokale stadhouder liever tesorier Johan Buycx als president die zich in de voorgaande drie jaar 'hem rustelijck ende wel daer inne hebbende gecomposteert'. Evenmin als zijn broer, bleek Johan een scherpstijper en dus goed te handhaven onder een nieuw regime: Buycx werd echter gedemoveerd naar het schepensambt, evenals Snellen. De lokale stadhouder kreeg het, kortom, niet helemaal naar zijn zin: benoemingen bleven het prerogatief van de heer van Breda of zijn domeinraad. Als goede burgemeesterskandidaat en opvolger van tesorier Buycx beschouwde de stadhouder zonder enige schroom zijn eigen vader Pieter van Bernagie, die op dat moment eerste schepen was (degene met het meeste aantal dienstjaren):

Hopende dat sijne goede ende pertinente rekeningen al voor ontrent seshien off meer jare aen de stadt van zijn drie jaeren borgemr. ampt gedaen, sijne hooge jaren, ende getal van achtentwintich soo eijgene als aengehoude [aangehuwde] kinderen ende kintskinderen, daer onder seshien sonen, hare hoogheijt genadelijck sullen bewegen ende wij lieden alsoo alle meer ende meer geobligeert te continueren met onse vierige gebeden voor hare als sijne hooghts. langduerich ende voorspoedich leven ende welvaren.

Tegen zoveel lof en andere plausibele redenen kon de domeinraad moeilijk op en zijn vader werd probleemloos benoemd tot tesorier. De stadhouder liet zich bij deze en andere gelegenheden duidelijk voorstaan op familiale deugdzaamheid als instrument voor eigen dynastievorming:

De wijle de veranderinge van de magistrat van Gberch [Geertruidenberg] nu wederom voor handen is, soo come ick uw wel edt. in alle ootmoet bidden dat het de selve gelieve met zijn faveur tot het borgemeesterampt te promoveren mijn schoonbroeder Cornelis Block, een eerlijck man ende daerom oock, soo ick bericht ben, op de nominatie gebracht. Ick bidde onderdanichlijck dat uwe wel edt. dese mijne importuniteijt gelieve ten besten te duijden. Ick, die ses kinderen hebbe, doe dit voor een peter moeij sonder kinderen.¹⁰⁰

Het zo sterk benadrukken van de hoeveelheid kinderen van de betrokkenen wees mogelijk op de noodzaak van goede financiële vooruitzichten voor de familie Bernagie als cliënten van de Oranjes en diende dus als een aanzet tot nog verdere patronage. Uit de hele toonzetting blijkt hoe de stadhouder duidelijk de grenzen van patronage opzocht zowel als cliënt en als patroon, waarbij publiek en privaat belang moeiteloos in elkaar overgingen. Geertruidenberg lag weliswaar buiten de baronie maar zijn schoonbroer, die pas één jaar schepen was, werd inderdaad al

⁹⁹ Zie eerder hoofdstuk vier.

¹⁰⁰ NA, NDR inv.nr. 7984, f. 200r d.d. 28-11-1665.

meteen het volgende jaar aldaar tot burgemeester benoemd. De nieuwe lokale stadhouder probeerde zijn macht dus zo volledig mogelijk te benutten.

Over de schepenen van de stad had de stadhouder in zijn recommandaties beduidend minder aan te merken dan de burgemeesterskandidaten, op Anthonis van Buerstede na. Die werd geassocieerd met Snellen en dat was, gelet op het voorgaande, beslist geen positieve aanbeveling. Buerstede was bovenal zelf voor geen kleintje vervaard: 'Ende wijders hoe scherp bits ende vinnich hij is, dat is uwe wel edelheit al voor desen bekend, ende hebbe ick het oock tot leetwesen meenichmael onder-vonden, doch sonderlinge op die tijt, als hij mij dat ick in mijne functie sat ende den heere drossaert representeerde, voor den eersten dieffherije gescholden heeft.' Zoals gezegd ging het er onderling niet zachtzinnig aan toe, maar dat lag zeker niet alleen aan de dubbelzinnige positie van stadhouder Bernagie:

Hier is niets nieuws dan onsen presedent [Anthonis van Buerstede] heeft met Snelle[n] vandaech weer wat gesturmt over tgeven van opini in een proses, daer verstaen is dat den presedent ongelijck heeft met condemnatie van kosten. Het was in de hooftbanck: als het niet naer sijn sien gaet soo meent die hont dol [hondsdoel] te woorden. In pont van justie behoort ider sijn vrij oordeel te hebben.¹⁰¹

Gesteld kan dus worden dat Bernagie-Buycx en Snellen-Buerstede in de jaren zestig en zeventig van de zeventiende eeuw de kern vormden van twee elkaar opposerende facties binnen Breda. In hun strijd om de macht zochten zij beurtelings steun bij de domeinraad of de magistraat: ongetwijfeld tegen Bernagies' zin werd Buerstede gepromoveerd tot president die, net als Snellen, op steun elders kon rekenen. Meer nog dan dat was er onder de regenten sprake van grote ego's. De oligarchen vormden elkaars concurrenten rondom wie de overige schepenen zich positioneerden. Problemen in de persoonlijke omgangssfeer gingen hierdoor een steeds grotere rol spelen na 1637.

Wat betreft de overige schepenen was Bernagie een stuk positiever gestemd. Hendrik van Berlicum, Damis Jansz, Johan van Bergen, Jacob de Bons en Jan van der Strepen hadden allen diverse jaren gediend en konden volgens de stadhouder probleemloos worden gecontinueerd. Van Berlicum was degene die 'in mijne absentie het drossaert ampt altijd wel waerneemt' en zich op dat moment vooral bezig hield met de bestrijding van de pest, die weer eens de kop had opgedoken in de Baronie. Met geen woord wordt echter gerept over de grote bestuurlijke problemen waarin deze zelf was verwickeld geraakt, problemen die hem minstens zo contentieus maakten als Snellen: Van Berlicum behoorde duidelijk tot de Bernagie-factie en de stadhouder viel hem - voorlopig althans - niet af!¹⁰² 'In plaetse van Damisse soude sijn soon Jan, die het bequaem is, tot schepen konnen gestelt ende alsoo gerequieerde veranderinge soude officieuse gemaect worden'. Damis Jansz. was sinds de reductie al vele jaren schepen en zeker niet de jongste meer; met de benoeming van zijn zoon Johan Damisse zou continuïteit worden gegarandeerd. Tevens zou op deze wijze een minimale verandering van één persoon kunnen worden doorgevoerd, zonder de onderlinge balans te verstoren. Johan, die er inmiddels enige jaren in de tienraad als leerschool had opzitten, werd inderdaad benoemd. 'Van Bergen ende Bons sijn goede ende seer vredsamen lieden': Jan van Bergen, verre familie van Bernagie en directe nazaat van de Bredase turfschipper, en Jacob de Bons werden

¹⁰¹ Ibidem, inv.nr. 8010, f. 1326r d.d. 21-11-1665 brief J. Damisse.

¹⁰² Zie hoofdstuk elf.

beiden herbenoemd. 'Vander Strepen is een rechtsgeleerde van goet oordeel, tot dien den eenichsten van adel die in de magistrat is'. Over de kwaliteiten van Jan van der Strepen zijn we relatief slecht geïnformeerd; een bewijs voor zijn meesters-titel is er echter alvast niet. Samuel Suerius 'die maer een jaer gedient heeft soude, onder ootmoedige correctie, met geen goet fatsoen kunnen uijtgelaten worden'. Kennelijk was ook dit een reden voor benoeming; men kon toch iemand moeilijk al na een jaar weer de deur wijzen, zeker als hij rentmeester van de domeinen was!

Een vergelijking van de 'considerationen' van Bernagie met de opmerkingen van drossaard Bernuy zestig à zeventig jaar eerder leert dat er toch het nodige was veranderd in de Bredase politiek. Van een gebrek aan kandidaten ingegeven door overwegingen van religie en sociale status was niet langer sprake: de schepenen waren duidelijk aan een professionaliseringsproces onderhevig. Het regentendom had tevens een veel regulierder karakter gekregen; voor eventuele benoemingen kwamen nog louter oud-schepenen in aanmerking. 'Onder diegeene die nevens ander uijt de bequaemste ende voornaemste oude regenten voorgesteld zijn soude ick sonderlinge derven recommanderen Vingerhoets, een ingeboren borger, een out schepen, levende op sijne rentten, welcken ick bevonden hebbe dat nu drie jaren herwaerts goede devoiren ten dienste van den armen ende godtshuijsen gedaenen heeft'; Vander Noot die verscheijde jaren schepen is geweest is ingeboren borger rustich, ende vreedsaem man; soo mede is Johan van Alphen'. De voorkeur voor vreedzame lieden was niet verwonderlijk: het eerste stadhouderloze tijdperk (1650-1672) zag het toppunt van factiestrijd in Breda. Voor het eerst domineerden de eigen regenten het plaatselijk bestuur van de stad, daar waar uitheemsen tot dan toe zo'n grote rol hadden gespeeld. De periode van de 'ware vrijheid' ging in Breda zodoende tevens gepaard met hevige onlusten.

Bestuurlijke normen en waarden

Als nadere uiting van de politieke verhoudingen waren de vergaderingen in Breda van de magistrat en de schepenbank daarmee allesbehalve saaie aangelegenheden, zo is uit het bovenstaande wel gebleken. De 'discussiecultuur' werd hier duidelijk op een geheel andere wijze gevoerd dan volgens het polderoverlegmodel van Van Deursen ('een ordelievend volkje') of Frijhoff en Spies.¹⁰³ De alledaagse politieke realiteit binnen stadsbesturen was een stuk feller dan menig historicus ons graag wil doen laten geloven. Regenten of raden waren vrijwel permanent en in de eerste plaats met hun eigen machtspositie bezig in plaats van het grotere gemene goed, daarmee het idee van consociationalisme of de corporatie ondermijnend. De commotie die Ambrosius Martini veroorzaakte eind zestiende, begin zeventiende eeuw met zijn kleineringen aan het adres van sommige schepenen en respectloos gedrag ten overstaan van de autoriteiten meer in het algemeen was in dat opzicht slechts een voorbode voor wat in Breda stond te begeuren.¹⁰⁴ Voor wie er maar oog voor heeft, bestond er onder de vernislaag van patronage bijvoorbeeld ook wel degelijk corruptie. De opeenvolgende familieregeringen na 1637 vergemakkelijkten dit pad, maar ook menig individuele schepen zwichtte voor geld. Gedurende het Spaanse interregnum hadden enkele schepenen bewust gebruik gemaakt van de afwezigheid van sommige anderen. Zij hadden vervolgens door griffier mr. Gysbrecht Eelkens

¹⁰³ Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 246; Frijhoff en Spies, *1650 Bevochten eendracht*, 218-224.

¹⁰⁴ Zie hoofdstuk elf.

enige ordonnanties en resoluties laten opstellen, zonder dat de anderen daarvan kennis mochten hebben of dat deze werden geregistreerd.¹⁰⁵ Hier werd bewust informatie achtergehouden en het oogmerk kan haast niet anders dan fraude zijn geweest (waarschijnlijk met de verdeling van servitiegelden). De burgemeester uit deze jaren, mr. Johan van der Venne, zou bovendien na 1637 nog jarenlang worden gemaand om een betere financiële verantwoording van zijn uitgaven in deze te overleggen. Hij hield echter de boot zoveel mogelijk af, zich er daarbij op beroepend dat hij slechts aan Brussel hoefde te rapporteren.

Fraude met raadsdocumenten was ook minder uitzonderlijk dan gedacht. In zijn onderzoek anno 1678 naar de misdragingen van stadhouder Cornelis Damisse, stuitte de fiscaal van de Raad van Brabant op minstens één onwillige getuige: schepenen David Boursse. Tijdens zijn verhoor in Den Haag wenste deze zich niet te laten inpakken door zijn ondervragers, toen die meer te weten wilden komen hoe bepaalde handelingen tot stand waren gekomen in de magistratuur: men had namelijk sterk de indruk dat de besluiten werden 'gedicteerd'. Hoewel Boursse de domeinraad in algemene termen wel informeerde, beriep hij zich tevens op zijn beroepsgeheim daarmee blijkgevend dat zoiets normaal als een ambtseed (door sommigen) wel degelijk ter harte werd genomen.¹⁰⁶ Hij was wel aanwezig geweest op die bewuste dag bij de raadsvergadering, maar had niets gezien of gehoord wat niet op zijn eigen persoon betrekking had!

Het feit dat de betrokken griffier een zoon was van schepenen Boursse doet hier minder terzake, al kan dit allicht diens zwijgzaamheid mede verklaren. Nee, erger was dat in dit geval - zonder nader acht te slaan op de beraadslagingen - de stadhouder begon met het dicteren van de door hem gewenste besluit. Helaas weten we niet waar dit geval betrekking op had; maar dit was beslist een ongebruikelijke gang van zaken. In hoeverre het inhoudelijk afweek van wat in de magistratuur eerder was afgesproken, staat niet vast en van een letterlijke vervalsing is daarom geen sprake. Uit het feit dat het voorwerp van onderzoek werd, spreekt echter een intentie tot misleiding ten nadele van iets of iemand wat wel degelijk serieus genomen werd: de stadhouder had zich weinig gelegen laten liggen aan de bestuurlijke mores van zijn tijd, wat hij bewees door zijn verdere intimidatie van zijn mede-bestuurders.

De klachten over het dicteren van raadsbesluiten stammen weliswaar uit het laatste kwart van de zeventiende eeuw onder het bewind van Damisse en Van Goor als respectieve lokale stadhouders, maar komen als zodanig niet uit de lucht vallen. Zij kennen een lange aanloop van ontregelde normen binnen de lokale justitie en politiek. De culminatie hiervan eind zeventiende eeuw, zoals blijkt uit een opmerkelijke resolutie van de Bredase magistratuur in 1690 aan het adres van stadhouder Johan van Goor, is dan ook weinig verrassend:

De stadhouder draagt voor dat hij verstaan heeft dat veele calanges ende achterklap hem zijn nagegeven, als namentlijck dat sijn ed. imperieus ende trotselijck was levende omtrent de magistraet; dat wel dickmaels was gebeurt, dat als imant vande magistraet opde marckt was gaende dien sijn ed. wilde spreucken, in plaetse van een dinaer, daernaer toe te seijnden deselve hadden gefluyt, ende als die bij hem was gecomen deselve over de schouderen hadde toegesproocken thoonende daerdoor alsoo desselfs imperieusiteijt ende rigoreuscheijt omtrent de heeren vande magistraet;

¹⁰⁵ SAB, OSA inv.nr. 14: AM 1635-1662, f. 171v-172: d.d. 07-01-1640.

¹⁰⁶ BHIC, RvB, inv.nr. 447.110.

Ten tweeden datter heeren waeren die soudē geseght hebben, dat den heere stadthouder soo imperieus was, dat bij aldijen sulcx continueerde liever vuijt de magistraet te willen wesen alsser in;

Ten derden dat imant vande heeren soudē hebben geseght dat den gewesene stadthouder Damisse een engel tegens hem was, ende wij hebbender nu een aende sijde gebraght ende van ter sijde weder een gecregen die ons wel anders prickelt;

Ten vierden datter eenige vande heeren geseijt hadden dat den stadthouder met sijn eijgen handt een vonnis bijde magistraet vastgesteld gecorrigeert ende verandert heeft, reght tegens de wille ofte intentie vande magistraet, welck een saeck was die behoorde gefiscaliseerd te werden, ende soo veel te schandelijcker, dat sulcx een advocaat-fiscael selver dede, ende dat daervan nogh de minute was bewaert;

Ten vijffde, dat generaliter was geseght, dat sijn ed. de lieden omtrent de boetens te hart was aentastende ofte schrobbende.¹⁰⁷

Wie wilde er eigenlijk nog schepen van Breda zijn - laat staan worden - als dit het bestuurlijk klimaat was, vol roddel en achterklap, waarin men terecht kwam? De weinig enthousiaste houding van sommige regenten en de grote groep van passanten (48,6 %) wordt dan ook steeds begrijpelijker. Het Bredase schepenambt was geen ereambt voor een groep voorname ingezetenen met eigen middelen die zich bestuurlijk hadden bekwaamd, maar een inwisselbaar ambt dat louter op basis van patronage werd vergeven en factievorming bevorderde. Als men er eenmaal zat was het vervolgens de bedoeling er zoveel mogelijk uit te halen: dit lijkt althans in Breda de mores geweest. De politiek bleek dus vooral een harde leerschool voor veteranen.

De lokale stadhouder en de magistraat hielden elkaar eind zeventiende eeuw in-middels in een verstikkende houdgreep. Dit laatste zou men verder mogen afleiden uit het weinig geloofwaardige slot van de voorgaande resolutie:

De heren van de magistraat verklaren eenpariglijk dit alles onwaarachtig te wezen en veele andere contrarie depositien vande conduite vanden heere stadthouder soude connen geven; de stadhouder meldt nog dat de domeinraad zou hebben beweerd dat hij de outheur soude wesen van alles wat de magistraat resolveert; wil een declaratie van de magistraat hiertegen, en krijgt deze.

De schepenen trokken hun kritiek terug zodra interventie van buiten dreigde: de machtsspelletjes waren slechts voor interne consumptie en niet bedoeld om aan de grote klok te hangen. De opeenvolging van incidenten laat echter zien dat zij zich hier na 1637 structureel mee bezig hielden, daarmee hun eigen gezag en dat van de wet in het algemeen ondermijnend.

Representatie

Raadsvergadering en raadhuis

De groeiende onderlinge onenigheid brengt ons vanzelf terug naar de plaats van handeling. In principe waren de beraadslagingen van de magistraat geheim. Veel van het bovenstaande staat dan ook niet in de notulen vermeld: die bieden, zoals nu is gebleken, slechts een gecensureerde versie van de politieke geschiedenis. Het feit dat in het geval van Breda dankzij de domeinraad zoveel boven tafel komt over

¹⁰⁷ SAB, OSA inv.nr. 36: NM 1688-95, f. 83v-85 d.d. 22-06-1690.

de stedelijke politieke cultuur is dan ook grote winst. Tussen de formele omgangsvormen en de informele verhoudingen gaapte kennelijk een steeds diepere kloof. Naar buiten toe werd het idee van eenheid desalniettemin zoveel mogelijk uitgedragen en zelfs in toenemende mate. Door de toegenomen invloed van de tienraad werd in Breda in 1604 besloten de raadskamer te vergroten, omdat deze vanwege de gezamenlijke vergaderingen te klein was geworden.¹⁰⁸ Een paar jaar later werden negen grote rode leren stoelen en twaalf groene leren stoelen aangeschaft, elk voorzien van het stadswapen.¹⁰⁹ Na de dood van drost Bernuy in 1613 werden enkele maatregelen, zij het van symbolische aard, genomen om deze functionaris een deel van zijn groeiende machtspositie te ontnemen. In de vierschaar golden voortaan enige nieuwe regels om beter orde te houden.¹¹⁰ Veel van de bepalingen zoals het aanvangstijdstip en het decor van de Bredase magistraat en schepenbank dateren dus van eind zestiende, begin zeventiende eeuw.

Ook aan de algemene bereikbaarheid van het stadhuis werd gedacht; een paar jaar later werd besloten een weg aan te leggen over het stadserf achter het stadhuis.¹¹¹ In 1646 werd in dat opzicht een veel opmerkelijker besluit genomen. Pieter Bernagie, op dat moment tesorier, werd het toegestaan 'dat hij in het scheij gedient tusschen desselffs ende der stadts erven een deure sal vermogen te maecken om voor sijn persoon alleenlick op stadthuijs te mogen raden ende keeren'.¹¹² De Bernagies verschaften zich daarmee in feite een privé-toegang tot het stadhuis! Vijfentwintig jaar later was de scheiding tussen het huis van de Bernagies en het stadserf ernstig vervallen geraakt. Stadhouder Goswinus moest daarom op eigen kosten een stenen muur laten maken. Gebruik van de weg, waarvan sprake is dat die tot dan toe was gedoogd, werden hem en zijn nakomelingen nu voorgoed gegund - op voorwaarde dat indien deze weg in handen van militaire personen zou geraken (door koop of vererving) gebruik ervan alsnog zou komen te vervallen.¹¹³

Van gelijkheid in rang tussen de schepenen was in de loop van de zeventiende eeuw ook steeds minder sprake. Het commissarissenwerk werd in toenemende mate verdeeld onder leden van de eigen factie, die daarmee tevens financieel werden bevoordeeld. Ook de lokale stadhouder bevoordeelde onbeschaamd zijn familieleden. Na zijn benoeming in 1676 beklagde Jan van der Strepen zich over de 'pre-seancie' (volgorde) bij het aanzitten in de raadskamer. Hij was in 1675 nog eerste schepen geweest (de langstzittende sinds 1667), maar met het afgaan van burgemeester Willem Snellen moest hij een plaatsje opschuiven omdat die nu in rang voorging. Cornelis Damisse had echter zijn eigen benoeming als nieuwe stadhouder onmiddellijk aangegrepen om zijn oude vader Damis Jansz nog een keer tot schepen te benoemen. Vanwege diens anciënniteit - hij was in 1640 voor het eerst gekozen en in 1663 voor het laatst - kreeg hij de stoel naast de inmiddels weer schepen geworden Snellen toegewezen, dit volgens de stadhouder op last van de drossaard. Van der Strepen verzette zich hiertegen maar overleed korte tijd later.¹¹⁴ Postuum kreeg hij alsnog gelijk: formele verhoudingen in Breda bestonden echter nog slechts op papier, de realiteit was een geheel andere.

¹⁰⁸ SAB, OSA inv.nr. 11: AM 1603-11, f. 27v d.d. 08-03-1604. Zie verder: Van der Meij, 'Decemviratus', 97-98; 101.

¹⁰⁹ SAB, OSA inv.nr. 556: Stadsrekening 1606/7, f. 186-v. In 1590 werden voor vijftien stuivers per stuk zes nieuwe stoelen aangeschaft, zie: SAB, OSA inv.nr. 540: Stadsrekening 1590, fol. clxxxvi verso.

¹¹⁰ SAB, OSA inv.nr. 12: AM 1612-24, f. 40 d.d. 26-10-1613.

¹¹¹ SAB, OSA inv.nr. 11: AM 1603-11, f. 145v.

¹¹² Ibidem, inv.nr. 14: AM 1635-62, f. 204v d.d. 19-02-1646.

¹¹³ Ibid., inv.nr. 15: AM 1662-1701, f. 54.

¹¹⁴ Ibid., inv.nr. 33: NM 1668-77, f. 149v d.d. 13-10-1676.

Een van de zeldzame keren waarop de schepenen (behalve in de kerk, waar zij vaak verstek lieten gaan) traditiegetrouw als collectief optraden betrof de jaarlijkse maaltijd ter gelegenheid van de vernieuwing van de magistraat. Hiermee gaf men uiting aan een gemeenschappelijke identiteit als representant van de corporatie die Breda heette. De bekende Breda-vorser Corstens sprak voor de zestiende eeuw reeds van zogeheten 'smuldagen der magistraten' waar het hele jaar door, bij de minste of geringste gelegenheid, stevig werd geschransd.¹¹⁵ Met Pinksteren werden bijvoorbeeld grote hoeveelheden rundvlees, hoenderen en kalfsborst geserveerd. In 1566 besloot de magistraat dat deze viering voortaan beter paste in de huiselijke kring, mogelijk een gevolg van de Reformatie.¹¹⁶ De eigenlijke wetsverzettingsmaaltijd bestond uit een banket van 'coude spijs' (en was dus geen diner), waarvan de kosten ook aardig konden oplopen. In 1599 werd voor bijna honderddertig gulden aan 'marchepainen, sucaten, mermolada, rosquillen, biscuijt, suijcker ende anderssins' opgegeten.¹¹⁷ Uiteraard werd er ook het nodige gedronken maar bier en wijn waren voor eigen rekening.

Al van begin af aan was er kritiek op de kosten van de maaltijd. Bij de introductie van een nieuw bestuursreglement in 1592 werd van de maaltijden gezegd dat 'die zoo costelijck vielen, dat daerinne het meestendeel, jae geheel het gewin ende profijt, dwelck zij waren genietende, ten aensien vande haer bedieninge worden geconsumeert ende gesmolten'.¹¹⁸ Nu was de wetsverzetting van 1591 inderdaad aangegrepen om de inhaling van het turfschip nog eens dunnetjes van achter de bestuurstafel over te doen: fl. 321-12-3.¹¹⁹ Een jaar eerder was op de toen nog gebruikelijke datum van 15 februari slechts voor iets meer dan honderd gulden verschransd.¹²⁰ De bepalingen van Maurits 'dat deselve quade costume' voortaan achterwege diende te blijven, waren desondanks aan dovemansoren gericht: dit aspect van de groepscultuur althans was de meesten te lief om zomaar op te geven.

De heer van Breda trof in dat opzicht eveneens blaam omdat hij de stad voor zijn eigen doeleinden bleef gebruiken. Zo waren in 1594 bij de magistraatswisseling aanwezig: Maurits, graaf Willem van Nassau, graaf Anholt, beide graven van Solms, generaal Vere, de gouverneur 'met meer andere heeren ende edellieden'; drossaard, schout, burgemeesters en schepenen met de ritmeesters en kapiteinen. Burgemeesters en schepenen vroegen vervolgens nog de tienmannen, de klerken 'ende camerling van zijnen p. E. den rentmr. Backx met meer andere' om te blijven.¹²¹ Speciaal voor deze gelegenheid werd het geheel opgevrolijkt met trompetgeschal, iets wat sinds begin zestiende eeuw niet meer gebeurd was.¹²² De wetsverzetting van Breda was zodoende bij tijd en wijle ook een demonstratie van de eigen dynastieke ambities van de heer.

Klachten over de onkosten zouden met enige regelmaat blijven terugkeren maar tevergeefs. De maaltijd bleef daarnaast gebruikt worden om - meest buitenlandse - edelen te fêteren en vormde aldus tevens een verlengstuk van het Haagse hof en

¹¹⁵ Corstens, *Bredaniana*, CVII. Vergelijk: Streng, 'Stemme in staat', 290-297.

¹¹⁶ Holleman, *Dirk van Assendelft*, 101.

¹¹⁷ SAB, OSA inv.nr. 549: stadsrekening 1599, f.148; de leverancier was apotheker mr. Lucas Staes.

¹¹⁸ SAB, OSA inv.nr. 217: brieven stadsbestuur 1592-5, litt.6.

¹¹⁹ SAB, OSA inv.nr. 541: stadsrekening 1591, f. 140.

¹²⁰ Ibidem, inv.nr. 540: stadsrekening 1590 f. 144-v.

¹²¹ Ibid., inv.nr. 544: stadsrekening 1594, f. 228-v. De vraag of rentmeester Adriaan Bacx inderdaad als een hofling behorend tot het stadhouderlijk hof moet worden aangemerkt, is onduidelijk. In Bergen op Zoom werden hoge functionarissen van de markies bij gelegenheid eveneens als 'domestieken' van de markgrafelijke familie beschouwd, zie: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 79; 83.

¹²² Gerritsen, 'Het Bredase muziekleven', 132.

van de domeinraad. In 1648 bedroegen de kosten inmiddels iets meer dan vierhonderd gulden.¹²³ Dit had voornamelijk te maken met het feit dat het gezelschap inmiddels danig was uitgebreid.

Dit blijkt uit twee bewaard gebleven uitnodigingslijsten van de jaren veertig (uit respectievelijk 1644 en 1649).¹²⁴ De maaltijd was omgevormd tot een hoogtij van 'civic culture', waarbij de hele stedelijke gemeenschap was vertegenwoordigd. In 1599 was de uitnodiging nog beperkt geweest tot de gouverneur, drossaard, schout, oude en nieuwe schepenen en alle ritmeesters en kapiteins van het garnizoen.¹²⁵ Het gezelschap was omstreeks het midden van de zeventiende eeuw inmiddels zo groot geworden dat er zelfs sprake was van twee aparte bijeenkomsten. Op de eerste dag - 10 oktober - ging het vooral om de politieke (drossaard, stadhouder, burgemeesters, schepenen en tienraden), ambtelijke (griffier, secretaris, ontvanger, licentmeester, controleur, stadsdoker, functionarissen van de weeskamer), militaire (gouverneur, majoor, burgerkapiteins en hun majoor) en religieuze (predikanten) top van de stad, plus eventuele hoge gasten van buiten. Op de tweede, vermoedelijk daaropvolgende dag kwamen de politieke en militaire top van de stad samen met de houders van de subalterne ambten: kerkmeesters (in elk geval die van Markendaal), weesvaders, gasthuismeesters, manhuismeesters, armkinderhuismeesters en bedienaars van de armen. Verder waren ook de oud-schepenen - voor zover zij niet een van deze functies bekleedden - en enkele andere belangrijke individuen uitgenodigd. Eenheid en verscheidenheid dus. De schepenbank hield op de 'genechtdagen' na afloop zelfs telkens een maaltijd. Ook hier werd al spoedig het mes ingezet. In 1597 werd eerst bepaald dat nog maar één stoop wijn zou mogen worden geschonken.¹²⁶ Twee jaar later was de maaltijd geen vanzelfsprekendheid meer, maar moest die uitdrukkelijk vantevoren worden opgegeven bij de conciërge van het stadhuis. Deze mocht vervolgens niet meer dan tien potten wijn (tezamen een kruis) schenken en de betaling was ieder voor zich.¹²⁷

Na de stadsbrand van 1534 diende het stadhuis tevens als teerhuis: feesten en partijen werden sindsdien hier gehouden. Tegelijk beschikte men voor bijzondere gelegenheden over een uitwijkmogelijkheid in de vorm van het kasteel van Breda, zoals met de vredesonderhandelingen in de stad van 1667. Het stadhuis was nogal gewoontjes zoals ook blijkt uit een prent gemaakt ter gelegenheid daarvan. Dat dit als onderkomen ook in de ogen van de magistraat niet langer toereikend was, blijkt uit een aantal veranderingen in de laatste decennia van de zeventiende eeuw. In 1680 werd het pand 'het groote hardt' (het Liggend Hert) naast het stadhuis aangekocht voor uitbreiding en in de daaropvolgende jaren werden een reeks veranderingen doorgevoerd.¹²⁸

In 1683 werd besloten een vertrekkamer achter de raadskamer te laten maken.¹²⁹ Deze ruimte moest voortaan als ontvangstruimte - anti-chambre- gaan fungeren. Anderhalf jaar later werden de tapijten die men er een tijdje op proef had hangen alsnog aangeschaft.¹³⁰ Ook de secretarie barstte inmiddels uit haar voegen: begin 1685 werd besloten de 'peltierskamer' voortaan voor de opslag van charters en pa-

¹²³ SAB, OSA inv.nr. 597: Stadsrekening 1648, f. 104.

¹²⁴ SAB, OSA inv.nr. 397.

¹²⁵ SAB, OSA inv.nr. 549: stadsrekening 1599, f. 148.

¹²⁶ SAB, OSA inv.nr. 10: AM 1597-1602, f. 11 d.d. 10-03-1597.

¹²⁷ ibidem, f. cl verso d.d. 22-03-1599.

¹²⁸ Ibidem, inv.nr. 34: NM 1678-83, f. 261-2 d.d. 05-02-1680.

¹²⁹ Ibid., f. 477 d.d. 18-06-1683.

¹³⁰ Ibid., inv.nr. 35: NM 1683-87, f. 39v d.d. 27-11-1684; f. 41v d.d. 11-12-1684.

pieren te gebruiken.¹³¹ Verdere verfraaiing volgde door middel van de aanschaf van een staand uurwerk voor in de raadskamer begin jaren tachtig; de Utrechtse horlogemaker Mobach kreeg vanaf 1685 jaarlijks vijf gulden om dit op te winden.¹³² In 1694 moest het grondiger worden hersteld; Jacob Zeemans kreeg de opdracht dit zo goedkoop mogelijk te doen.¹³³ In 1692 werd van stadhouder Johan van Goor 'eene groote schilderije sijnde een schouwstuck' voor vijftwintig gulden en vier stuivers overgenomen, dat hij eerder uit de erfenis van Margaretha de Chabert had gekocht.¹³⁴

Dit was tevens het jaar waarin de schilder Jacobus van Baarstrooi 'het nieuw collegie' schilderde.¹³⁵ Wat daarmee precies wordt bedoeld, blijft helaas duister. Was het wellicht een groepsportret van de magistraat van dat jaar? Zo ja, dan zou dit het enige groepsportret ooit zijn geweest van een groep die zo weinig met elkaar gemeen had. Waarschijnlijk had dit dan ook eerder betrekking op een of andere interieurschildering. Enkele maanden eerder was speciaal voor hem een groot formaat doek uit Antwerpen gehaald, bij welke gelegenheid de schilder ook geld kreeg voor zijn reeds 'gedaene schilderigh'.¹³⁶ Ter completering van het interieur werd een jaar later opdracht gegeven een speciale armleunstoel voor de heer van Breda te laten maken, met een kussen waarop zijn wapen was geborduurd.¹³⁷ Breda kon zijn identiteit als Oranjestad nu eenmaal niet verloochenen.

Oranje boven?

Eén ding bleef namelijk onveranderlijk: het cliëntelisme van de prins van Oranje of diens hovelingen, waardoor tevens zo veel ongelijkheid heerste binnen de magistraatsrangen. Bewijs voor patronage in de vorm van een directe aanbeveling ontbreekt nogal eens, al zijn er genoeg voorbeelden de revue gepasseerd, maar wie de juiste kennissen had in hofkringen kon het ver brengen in Breda.

Johan Jacob Hausman was schepen van Breda van 1647-51 en 1656-63. Zijn ongebruikelijke naam verraadt alvast een Duitse oorsprong, iets wat tevens uit zijn huwelijk blijkt: hij trouwde een dochter van de lijfarts van stadhouder Frederik Hendrik, Christiaan Rumpf. Aanvankelijk arriveerde hij in de jaren veertig in de stad als ontvanger van de gemene middelen: als ambtenaar dus, de gebruikelijke route voor uitheemse schepenen. Zijn inzet voor de Illustre School, een prestigeobject van de Oranjes, verraadt echter dat deze vreemdeling duidelijk goed was ingevoerd aan het hof. In de jaren vijftig correspondeerde hij met de Friese stadhouder Willem Frederik; daarnaast was hij secretaris van de keurvorst van de Palts.¹³⁸ Wat wellicht nog uitzonderlijk lijkt zij het verklaarbaar binnen de Bredase context, blijkt wederom geen unicum. De Bossche schepen Gerard Hamel Bruyninx was eveneens correspondent van Willem Frederik en werd later agent van de Republiek bij de keurvorst van Keulen.¹³⁹ Wat zijn relatie is met de eenmalig Bredase schepen Franchois Bruyninx (1648), die later tevens in Den Bosch opduikt als ambtenaar

¹³¹ Ibid., f. 46v-47 d.d. 17-01-1685.

¹³² Ibid., f. 92v-93. Vergelijk: Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 280.

¹³³ SAB, OSA inv.nr. 36: NM 1688-95, f. 183v d.d. 13-05-1694.

¹³⁴ Ibidem, f. 140 d.d. 26-06-1692; zij was de weduwe van advocaat Johan van Laarhoven.

¹³⁵ Ibid., f. 145 d.d. 04-10-1692.

¹³⁶ Ibid., f. 141v-142.

¹³⁷ Ibid., f. 162 d.d. ...-05-1693. De Friese stadhouder had sinds 1724 een zogenaamde stadhoudersstoel met het wapen van Leeuwarden, zie: Groenveld e.a., *Nassau uit de schaduw van Oranje*, illustratie p. 10.

¹³⁸ KHA, Archief Willem Frederik, inv.nr. 393.

¹³⁹ Nienes en Bruggeman, *Archieven van de Friese stadhouders*, 186.

en ambtsdrager is niet bekend, maar dat een en ander valt terug te voeren op Nicolaas Bruyninx, raadsheer van de domeinraad in de tweede helft van de zestiende eeuw, is zeer aannemelijk. Binnen het Oranje-patronaat zijn dus behalve langdurige ook meervoudige patronen herleidbaar. Niet alleen de stadhouder of zijn vrouw maar ook diens familieleden oefenden ieder hun eigen vorm van patronage uit.¹⁴⁰

Tegenover deze blijvende inmenging van buitenstaanders stond de plaatselijke politiek vrij machteloos: Bredase schepenen waren pionnen op een veel groter schaakbord. Onderlinge afspraken over machtsverdeling, de zogeheten contracten van correspondentie, vielen in Breda dan ook niet te maken. Met name in het derde kwart van de zeventiende eeuw was er een permanente strijd gaande tussen een handjevol plaatselijke regentenfamilies – Buycx, Bernagie, Buerstede en Snellen – toen de teugels van de domeinraad even werden gevierd. Eigenbelang is een krachtig middel in de politiek, iets wat ook toen al niet dient te worden onderschat. Een belangrijk regent als Willem Snellen opereerde ogenschijnlijk nogal dualistisch: aanvankelijk onder de hoede van de Van Aerssens, later steeds meer voor zichzelf opererend en soms in directe oppositie tegen de belangen van de heer van Breda. Door het bestaan van deze concentrische cirkels, die ook publiek met privaat verbonden, konden oorzaak en gevolg van conflicten danig door elkaar heen lopen. Wat één conflict lijkt had niet alleen een begin en een einde maar kreeg vaak ook een vervolg. Stadhouder Goswinus van Bernagie kreeg het zodoende hevig te stellen met burgemeester Anthonis van Buerstede, die meer nog dan Snellen zijn verklaarde tegenstander werd. De onderlinge verhoudingen waren opnieuw verre van normaal:

Dat weet ick wel dat het princelijck is der ondersaten misslagen genadelijck te vergeven wanneer die tot recht berouw comen, van het quaet aff staen, ende dat beteren. Maer hier is het geswel anders gelegen, want in plaetse van oprecht berouw, affstant, ende beternisse verneemt men hier noch dagelijcx medirance ende selffs oock dreijgementen van revengie, besonder tegen mij ende oock teghen die mij bestaen eenichlijck omdat ick, volgens last ende plicht, tot voorstant van sijne hoogheijts goet recht, naer mijne geringe capaciteijt, met goet succes, geemploij-eert ben.¹⁴¹

Door het belang van de heer van Breda te dienen kon de lokale stadhouder dus automatisch op weerstand rekenen aangezien dit niet altijd ook in het stadsbelang was. Beiden hadden dus dezelfde patroon, maar stonden in de stedelijke context desalniettemin tegenover elkaar.

Op zijn beurt werd Bernagies' reverentie voor het huis van Oranje-Nassau tevens weer inzet voor verdere bescherming. Toen hij om een prebende vroeg als tegemoetkoming in de studiekosten voor zijn oudste zoon Adriaan, was het zonneklaar dat 'ick denselven [Adriaan] ten dienste van sijne als. [altesse] hare hoogheit en derselver doorluchtichste huijs geerne soude optrecken.'¹⁴² De kerkelijke beneficijs werden door de Oranjes als speciale gunsten onder vertrouwelingen gedistribueerd: dat was hun meerwaarde. Ze dienden eerder een sociaal doel dan financiële vergoeding, al zal die voor sommigen zeker welkom zijn geweest. Bernagie stond niet voor niets aan het hoofd van een grote clan en schermde daarbij met zijn eigen

¹⁴⁰ Janssen, *Creaturen van de macht*.

¹⁴¹ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 325v-326r.

¹⁴² NA, NDR inv.nr. 7938, f. 379v d.d. 19-02-1668.

dynastie als zijnde een belangrijke meerwaarde: de cliënt was tegelijk ook make-laar.

Hoe zat het daarentegen met de algemene Oranjegezindheid? Pas uit midden achttiende eeuw is bijvoorbeeld met zekerheid bekend dat de verjaardag van de heer van Breda door de burgers apart met het afsteken van allerlei vuurwerk werd gevierd.¹⁴³ In 1734 liep dit uit op een handgemeen tussen militie van het garnizoen en enige toeschouwers. In 1747 werd bij nadere instantie van de viering afgezien, omdat er toen in 's lands magazijnen volop gewerkt werd en veel los kruit lag.¹⁴⁴ Het afsteken van vuurpijlen en voetzoekers werd in deze explosieve situatie wijselijk achterwege gelaten.

Niet alle Oranjes waren waarschijnlijk ook even geliefd. Bezoeken van de Oranjes aan de stad waren in de loop van de tijd zeldzamer geworden: Breda was in de tweede helft van de zestiende eeuw zijn rol als residentiestad deels kwijt geraakt. Drossaard Cornelis van Aerssen speet het bijzonder dat hij wegens ziekte een bezoek van Frederik Hendrik aan de stad had misgelopen en hoopte bij een volgend bezoek aan Den Haag hem de 'handen te mogen cussen'. Schepen Jacob Drabbe was er wel bij toen dezelfde stadhouder op 10 mei 1647 te Delft werd begraven. Hij had hiervoor speciaal zijn elfjarige oudste zoon Marinus meegenomen en verbaasde zich alom over de mensenmassa die op de been was: dergelijke aantallen was men in Bergen op Zoom of Breda duidelijk niet gewend.¹⁴⁵ Bij de aanstaande uitvaart van stadhouder Willem II in 1651, was drost Cornelis van Aerssen wegens lichamelijk ongemak wederom niet in staat zijn plichtplegingen na te komen:

Soo is sijn seer ootmoedich versoeck, dat sijnen oudtsten soon, die iegenwoordich inden Haghe is, d'eere mochte hebben van sijn plaetsse, in die gelegentheijt ende ceremonie te becleden.¹⁴⁶

Leden van de domeinraad speelden altijd een prominente rol in de lijkstaties en liepen vlak voor de lijkbaar uit. De gevolgen van het eerste stadhouderloze tijdperk waren ook voor Breda op bestuurlijk vlak ingrijpend geweest, zij het minder vanwege de verstoring van de 'natuurlijke' politieke orde in het land. Toen griffier Havermans in 1652 in Den Haag dan ook vernam van de 'magnifique' resolutie van de Staten van Zeeland ter herstelling van de prins als toekomstig stadhouder, schreef hij: 'God geve dat desen eersten eertrap strecke tot welvaren en luijster van onsen jongen baenreheer en desselfs doorluchtigh huijs, mitsgaders tot welstand en voorspoet vande Republique.'¹⁴⁷ Stadhouder Bernagie schreef in 1666 ter gelegenheid van een andere resolutie omtrent het herstel van de stadhouder iets soortgelijks.¹⁴⁸

Toen op 7 januari 1650 stadhouder Willem II een bezoek bracht aan Breda was er vantevoren gewaarschuwd dat zij die niet aanwezig zouden zijn zwaar zouden worden beboet.¹⁴⁹ Toch trotseerden verscheidene prominente inwoners de forse boete van vijftientig gulden, waaronder schepen Christiaan Beens. Nog opvallender is het gezelschap waarin hij zich bevond met onder andere de katholieke

¹⁴³ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 255 e.v.

¹⁴⁴ Ibidem, f. 258-v d.d. 28-08-1747.

¹⁴⁵ BHIC, Collectie Pels-Rijcken, inv.nr. 26.

¹⁴⁶ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 329v d.d. 03-03-1651.

¹⁴⁷ SAB, OSA inv.nr. 226 : brieven stadsbestuur 1652-54 , d.d. 26-09-1652. Zie verder: Israel, *The Dutch Republic*, 717-720.

¹⁴⁸ NA, NDR inv.nr. 8006, f. 260r d.d. 23-04-1666.

¹⁴⁹ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-1652, f. 200-201.

oud-schepenen Pauwels van Veltwijck, dr. Johan Montens en mr. Johan Cools. Niet het voltallige gezelschap is even verdacht; advocaat Johan van Vliet bijvoorbeeld bevond zich op dat moment in Den Haag om aanwezig te zijn bij de opening en verdere afhandeling van het testament van zijn goede vriend Caspar van Kinschot.¹⁵⁰ Het lijstje van afwezigen kan enigszins worden gelezen als een verkorte 'who's who' van vooraanstaande katholieken; verder afwezig waren bijvoorbeeld nog Anthonis Dirven plus advocaat Van Laarhoven. Oud-schepenen Hendrik Joosten was er eveneens niet bij: hij (en zijn vader voor hem) waren als rentmeesters trouwe Oranje-clënten. Toch ging juist hij in zijn verzet het verst. Hij was zelfs niet bereid de boete te betalen, als gevolg waarvan de magistraat beslag liet leggen op enkele van zijn spullen die hij later zelf terughaalde van de lommerd.¹⁵¹ Zeven jaar later, wegens een aanstaand bezoek van prinses Mary, vroeg de kapitein van een burgercompagnie ontheffing voor de advocaten Dirven, Van de Kerckhoven, Van der Sande en Cools en secretaris Dirven (allen katholieken) om op het appèl te verschijnen.¹⁵² In de jaren vijftig van de zeventiende eeuw lijken dus met name vooraanstaande katholieken in de stad openlijk uiting te hebben gegeven aan hun onvrede.

Desondanks hadden de katholieken hun sterke maatschappelijke positie in de stad juist voor een belangrijk deel aan de Oranjes te danken, iets waar zij zich ook op lieten voorstaan. Ten tijde van de crisis omtrent de uitzetting van geestelijken in 1666 werd dit punt duidelijk naar voren gebracht: 'die sonder roem gesproken altijd voor het vaderlandt, ende insonderheijt oock voor het welvaren vanden doorluchtichsten stamme ende huijse van Nassauw, ende Orangnien, haer soo vroom ende trouw gedragen hebben als iemanden.'¹⁵³ Katholieken te Breda benadrukten dus ten alle tijden hun persoonlijke trouw aan de heer van Breda die hen zoveel bescherming bood. Geruchten over een aanstaand bezoek van prinses Mary aan Breda in de jaren vijftig, ontlokte aan de magistraat evenmin een enthousiaste houding.¹⁵⁴ De burgers waren altijd bereid geweest onderdak te bieden aan het stadhoudelijk gevolg maar hadden hier nu genoeg van. De stad was voldoende van herbergen en 'quartieren van huijsen' voorzien om deze af te huren; bovendien zou dit 'de neringloose borgers' in deze economisch moeilijke tijden ten goede komen, in plaats van altijd maar gratis inkwartiering. Bij een bezoek van stadhouder Willem III in 1682 weigerden dr. Petrus Beetinx en ene Willemot onderdak te verlenen aan enige van diens domestieken, waarvoor zij door de magistraat werden beboet. Volgens Willemot waren zij hiertoe notabene aangezet door schepenen Hildegard Wierts.¹⁵⁵ Het huisvesten van hovelingen op reis stuitte vaak op problemen.¹⁵⁶ In Bergen op Zoom waren de Oranjes populairder dan de buitenlandse markiezen en in de hofstad Leeuwarden gaf het stadsbestuur al evenzeer blijk van ambivalentie ten opzichte van de Friese stadhouder.¹⁵⁷ In de markiezenstad werd zelfs bij aanvang van de raadsvergadering in het gebed voor hen gebeden.

¹⁵⁰ Dekker, *'Light under the bushel'*, 76.

¹⁵¹ SAB, OSA inv.nr. 599: Stadsrekening 1650.

¹⁵² SAB, afd. III-3, inv.nr. 1: f. 17v d.d. 29-05-1657.

¹⁵³ NA, NDR inv.nr. 8006, f. 270r-271r: niet gedateerd, maar blijkens begeleidend schrijven van 1667 (zie: idem, f. 269r).

¹⁵⁴ SAB, OSA inv.nr. 225: brieven stadsbestuur 1644-51. De brief van de magistraat aan Mary is niet gedateerd maar vermoedelijk van 1649 in verband met het bezoek van de Engelse koning.

¹⁵⁵ SAB, OSA inv.nr. 34: NM 1678-83, f. 385-7 d.d. 13 en 20 mei 1682. Wierts was zelf niet uit Breda afkomstig en huurde een huis in de stad van Hendrik Gobbings, een prominent katholiek.

¹⁵⁶ Maćzak, *De ontdekking van het reizen*, 92.

¹⁵⁷ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 75-76; Kunst e.a., *Leeuwarden 750-2000*, 144-145.

Enige ambivalentie ten opzichte van de diverse prinsen van Oranje blijkt tevens uit andere regelingen. Bij het overlijden van Frederik Hendrik kregen de schepenen een ‘dobbel tabberlaecken’ als rouwkleed, waarschijnlijk voor de eerste maal.¹⁵⁸ Na het overlijden van Willem II enige jaren later moesten zij daarentegen hun eigen rouwkleding bekostigen.¹⁵⁹ Sprak hier een persoonlijke voorkeur van de magistraat voor de ene Oranjeprins boven de andere? Frederik Hendrik had tenslotte de stad op de Spanjaarden terugveroverd terwijl Willem II’s erfenis weinig positiefs had opgeleverd: diverse prominente Bredanaars wilden ook niets met hem van doen hebben. Op 26 september 1647 had men bovendien besloten - hoogstwaarschijnlijk uit eerbetoon - af te zien van de jaarlijkse feestelijke maaltijd na de electie van schepenen, hoewel de prins reeds een half jaar eerder was overleden. Het besluit zelf was niet onomstreden want bij ‘meeste stemmen’ (dus niet unaniem). De klerken ter secretarie zagen hierin onmiddellijk reden om hun beklag te doen en te vragen of in plaats daarvan het gebruik zou worden hersteld waarbij zij vanouds een hoeveelheid wijn kregen toebedeeld. Aan de andere kant ging het Breda economisch gezien in deze jaren niet al te best en was er wellicht sprake van een vorm van bezuiniging. Dit gold misschien ook het tabbertlaken van 1650: het overlijden van twee heren van Breda zo dicht op elkaar rechtvaardigde dit ook, want de kleding van drie jaar eerder verkeerde naar alle waarschijnlijkheid nog in prima staat. Na het overlijden van Willem III in 1702 - ‘het alderdroeffstichte affsterven van sijne majesteijt den con: van Engeland onser genadische heer’ - valt in elk geval te concluderen dat de ‘oude’ regeling werd gehandhaafd: de schepenen plus de twee stadsboden en de conciërge kregen ieder vijftwintig gulden voor een rouwkleed. Daarnaast werd ‘het gestoelte’ van de koning en die van de magistraat bekleed met zwarte saai.¹⁶⁰ Deze laatste maatregel is niet bekend van eerdere gelegenheden. De stoel was echter pas begin jaren negentig speciaal vervaardigd, wellicht omdat de koning-stadhouder vaak in Breda was, maar ook hier spreekt dan toch een zekere voorkeur uit. De mate van het betuigen van afhankelijkheid aan deze heer van Breda in diens politieke rol van stadhouder werd tevens nog inzet tussen magistraat en kerkenraad. De geplande overtocht van Willem III in 1688 naar Engeland, bracht de Bredase magistraat ertoe dit ‘dessein’ gericht tegen Jacobus II in een extraordinaris vergadering bij de kerkenraad voor speciale gebeden aan te bevelen.¹⁶¹ De predikanten waren in eerste instantie bereid elke avond tussen vijf en zes uur een speciaal gebed uit te spreken, maar voor hoelang? Enkele maanden later, met een publieke dank- en bededag in het vooruitzicht gesteld wegens het succes van de overtocht, vond de kerkenraad het welletjes maar drong de magistraat op continuering aan.¹⁶² Het was eveneens de magistraat die een ‘extraordinaris predikatie’ wenste op de dag van de begrafenis van koningin Mary in 1695 - iets wat overigens weer niet gebeurde bij het overlijden van Willem III zeven jaar later.¹⁶³ Nu past dit laatste weer in een breder patroon waarbij de dood van de prinses veel meer werd betreurd werd dan dat van de prins. De Bredase predikanten kregen tevens honderdvijftig gulden vergoed van de domeinraad wegens de diverse gelegenhedendrukwerkjes die zij na haar overlijden het licht hadden doen laten zien.¹⁶⁴

¹⁵⁸ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-52, f. 181 d.d. 05-10-1648. Vergelijk: Streng, *‘Stemme in staat’*, 316.

¹⁵⁹ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-52, f. 214 d.d. 08-11-1650.

¹⁶⁰ Ibidem, inv.nr. 23: RM 1701-1711, f. 248 d.d. 27-03-1702.

¹⁶¹ SAB, Archief kerkenraad inv.nr. 6: notulen 1686-94, f. 72 d.d. 14-11-1688.

¹⁶² Ibidem, f. 81-82 d.d. 26-03-1689.

¹⁶³ Ibid., inv.nr. 7: 1695-1709, f. 3 d.d. 12-03-1695.

¹⁶⁴ NA, NDR inv.nr. 1000, f. 34 d.d. 21-04-1695.

Het openbare leven in Breda werd bij deze en andere gelegenheden duidelijk door de domeinraad voorgeschreven. Toen in 1647 een gepland bezoek van Willem II aan de stad 'door de gewichtige affairen van 't landt' op het laatste moment niet door ging, werd in zijn plaats diens vrouw gestuurd die de volgende avond bij haar aankomst door de magistraat met alle egards diende te worden behandeld.¹⁶⁵ Ditmaal was de raad er op tijd bij maar toen begin 1661 de inmiddels als 'baronesse' aangeduide prinses Maria Stuart overleed, verkeerde de magistraat langere tijd in het ongewisse. Geruchten over haar dood circuleerden reeds enkele dagen in de stad maar een officiële bevestiging ontbrak nochtans. Hierdoor was officieel rouwbetoon - 'hoe ende op wat maniere wij ons bij dese bedroeffde gelegentheit sullen hebben te dragen, met verscheijden uijtterlijcke teecken en van bedroeftheijt' - niet mogelijk en vroeg de magistraat bij de domeinraad om opheldering.¹⁶⁶ Op 22 januari besloot de domeinraad terug te schrijven dat deze nog niet was vastgesteld; dit geschiedde pas op 2 februari, enkele dagen later aangevuld in verband met de klokkluidingen.¹⁶⁷ De dood van Mary - tenslotte de moeder van de jonge prins - had duidelijk grote verwarring gezaaid onder de hovelingen. Dit wordt verder bevestigd door de notulen van de domeinraad: normaliter beslaan zij één band per jaar maar voor dit en het daaropvolgende jaar zijn het er jaarlijks twee. De hofhouding, de opvoeding van de prins en de toekomst van de Oranjes moest deels compleet worden herzien en veilig gesteld. En al die tijd verkeerden de Bredase schepenen in het ongewisse: hun aanstelling was op 10 oktober 1660 slechts tijdelijk verlengd, in afwachting van nadere tijdingen uit Hampton Court. Ook deze wisseling van de wacht zou in Breda weer niet onopgemerkt voorbijgaan met de familie Bernagie ditmaal als grote winnaar.

De relatie tussen Breda's eerste familie en haar onderdanen is dus complexer dan zij op het eerste gezicht lijkt. De prinsen van Oranje waren weliswaar heer en meester van Breda maar binnen hun eigen stad lang niet altijd onomstreden. Als heerlijke stad werd Breda herhaaldelijk op hoge kosten gejaagd, terwijl het de stad in de loop van de zeventiende eeuw economisch gezien alleen maar slechter verging. Hoewel Oranje-bezit, kwamen vanuit de stad in toenemende mate ook meer protestgeluiden. Daarbij kwamen duidelijker dan voorheen tegenstellingen aan het licht tussen de domeinraad en de magistraat, die echter geen van alle ideologisch waren getint: dat geschiedde pas in de loop van de achttiende eeuw. Ondanks toenmalige klachten over de tirannie van de domeinraad en ongeschikte magistraatsleden, veranderde Breda niet in een bolwerk van patriottisme.¹⁶⁸

Informele macht

Stijgers en dalers: sociaal vermogen

De prosopografie als onderzoeksmethode biedt geen zicht op de informele machtsstructuren: zij onderzoekt namelijk groepskenmerken en niet zozeer de groepsverschillen. In Breda zorgden verschillen in afkomst en herkomst voor ongelijkheid in status en, tengevolge van de politieke reformatie, viel bovendien het stedelijk patriciaat uiteen. Een groepsideologie onder de regenten was hier dus maar heel beperkt

¹⁶⁵ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 36r d.d. 11-08-1647.

¹⁶⁶ Ibidem, f. 43r: niet gedateerd [1660].

¹⁶⁷ NA, NDR inv.nr. 18: notulen domeinraad 22 januari en 2 februari.

¹⁶⁸ Zie verder: Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 78 e.v.

aanwezig; het familiebelang was groter. De handvol regentenfamilies zocht hun gelijken dan ook deels elders in de regio en niet zozeer in de stad zelf. De open structuur van het Bredase patriciaat werd weliswaar van buiten en door de oorlogsomstandigheden afgedwongen, zij zorgde tegelijk wel voor een bredere oriëntatie. Op patriciaatsniveau leidde dit tot een wisselwerking met andere Brabantse steden als Bergen op Zoom en 's-Hertogenbosch, in Holland met steden als Den Haag, Amsterdam, Dordrecht en Geertruidenberg, maar ook bezuiden de grens met Antwerpen, Brussel of Hoogstraten. De beperkingen die qua omvang (klein) en religieuze oriëntatie (andersgezind) aan de stedelijke bevolking werden gesteld noopten bovendien tot een geheel eigen overlevingsstrategie: het welslagen van het Bredase patriciaat hing daarmee van meerdere factoren - en keuzes - af.

Niet alleen de diverse omslagen maar ook een verbod op verwantschapsgraden betekende dat slechts onder de belangrijkste families zoons hun vader aflosten in de schepenbank. Dit was in wezen een luxeprobleem maar aangezien Breda geen eigen vroedschap had wel een beperkende op de mate van continuïteit. Leden van de familie Bernagie moesten daarom bijvoorbeeld in toenemende mate uitwijken naar de omliggende regio om hun maatschappelijke positie niet te verliezen. De latere schepen en president van Breda, Gosewijn van Bernagie (een zoon van de gelijknamige lokale stadhouder), was eerst schout van Alphen, Baarle en Chaam tussen 1675-81, daarna schepen van Bergen op Zoom vanaf 1683 (en vervolgens binnenburgemeester), alvorens hij in 1690-91 naar Breda vertrok of - beter gezegd - hier naartoe terugkeerde. Zijn oudere broer Adriaan was ondertussen drost van Tilburg geworden na eerst enige jaren schepen van Breda te zijn geweest tussen 1675-78 na de dood van hun vader. Een andere broer, Pieter van Bernagie, volgde bovendien Gosewijn in 1681 op als schout van Alphen, Baarle en Chaam en bleef dit tot aan zijn dood in 1728.¹⁶⁹ In de eerste decennia van de achttiende eeuw was hij tevens vele malen schepen en burgemeester van Breda. Dit gold ook in omgekeerde richting: families als Havermans, Noirot, Drabbe, Crillaerts en Swaens maakten daarmee dus deel uit van een regionale elite. Mede dankzij de domeinraad en eventuele andere Haagse connecties, dienen zij voortaan te boek te staan als een bestuurlijke elite omdat er in de generaliteitslanden geen onderscheid werd gemaakt tussen de ambtsdrager en de functionaris.

Hoe zeer het element van patronage van belang kan zijn blijkt tevens uit de bijzondere geschiedenis van de familie Van Bergen, een geslacht dat geen patricische antecedenten had.¹⁷⁰ Haar latere prominente positie was gestoeld op een opmerkelijk wapenfeit. Bij deze familie begon de opmars toepasselijk genoeg met de verovering van Breda door middel van het turfschip in 1590 - hun turfschip wel te verstaan. Dit was overigens niet de eerste daad van turfschipper Adriaan Adriaensz. van Bergen. Hij was reeds eerder betrokken geweest bij een aanslag op Geertruidenberg in 1573. Deze durfal bracht door zijn daden, behalve eeuwige roem, in eerste instantie vooral geld in de familie.

Er waren verwarrend genoeg maar liefst vier Van Bergens bij de aanslag betrokken: 'den principalen schipper' (Adriaan), 'den twee jonge schipperen' (Willem en Adriaan Joosten de jongere) en 'den derdden schipper' (Adriaan Joosten de oudere).¹⁷¹ De beloning voor Adriaan was een lijfrente van driehonderd pond, een grati-

¹⁶⁹ NA, NDR inv.nr. 8075, f. 26 e.v.

¹⁷⁰ Er opereerden enkele Van Bergens als schouten in de Baronie in het begin van de zeventiende eeuw; hun connectie met de turfschippers is niet bekend.

¹⁷¹ Roest van Limburg, *Het kasteel van Breda*, 98-99; 115-117.

ficatie van vijfhonderd gulden en duizend gulden uit de zogenaamde Brabantse contributies (brandschattingen).¹⁷² Willem (Jacobssen) en Adriaan Joosten de oudere kregen op hun beurt van de Staten-Generaal ieder honderdvijftig pond jaarlijks en tweehonderd en honderd gulden respectievelijk. Van de stad kregen zij tevens een gelag in herberg De Rode Leeuw aangeboden, waar voor in totaal negentig gulden werd verbrast.¹⁷³ Adriaan Joosten (de jongere), tot slot, kreeg slechts vijftig gulden. Wellicht daarom besloot de domeinraad later alsnog tot een ‘pensie’ van twintig veertelen rogge per jaar voor hem.¹⁷⁴ Later beklagde een neef van Adriaan Joosten zich nog dat hij ‘hoewel ... nijt minderen dienst int voorsz. recouvrement heeft bewesen ... behalven noch meer andere devoiren, bij hem gedaen tot slants, ende sijner Excie. bevorderinge’ met helemaal niets was afgescheept.¹⁷⁵ In eerste instantie wilde men het turfschip afzinken in de vaart, waarmee deze geheel zou worden geblokkeerd, reden waarom zij aan land onder een afdak dicht bij de landingsplaats bij het kasteel werd tentoon gesteld totdat zij na de verovering door de Spanjaarden in 1625 werd verbrand. In feite maakte Adriaan goede sier met andermans plannen en geld: Willem was de ontwerper van het plan geweest en had zich tevens aan boord bevonden. In 1621 werd uit erkenning voor zijn aandeel diens pensioen alsnog verhoogd naar fl. 200.-.

Willem en Adriaan Joosten bleven hun leven lang schipper; beiden leverden het volgende jaar ook gewoon weer turf aan de stad. Adriaan werd in 1598 boomsluiters van de stad, waarvan het inkomen tot zijn gerief werd verhoogd naar 9 gulden per maand.¹⁷⁶ De boomsluiters regelde de toegang tot de haven en hield toezicht op uitvarende en inkomende schepen, kortom een toepasselijke taak voor de turfschipper. Het pensioen van de Staten-Generaal voor Willem was dubbel zo hoog omdat men hem zijn schuit en daarmee zijn broodwinning ontnam. Het geld werd jaarlijks door iemand anders bij de ontvanger in Den Haag afgehaald.¹⁷⁷ In later jaren zou hij ook herhaaldelijk voor anderen borg staan ten teken van zijn toegenomen maatschappelijke status; tevens noemde hij zich ‘capitein Willem van Bergen’.¹⁷⁸

Gedurende vele jaren werd het geld probleemloos aan de Van Bergens uitgekeerd, maar tijdens het Spaanse interregnum vonden enkele belangrijke wijzigingen plaats. Hun roem was weliswaar niet vergankelijk, maar wel aan inflatie onderhevig. Adriaan, die zichzelf dan omschrijft als schipper en belangrijkste stuurman (van het turfschip), verzoekt diverse keren zijn jaargeld van driehonderd gulden te mogen overhevelen op zijn zoon Jan (Adriaensz.)¹⁷⁹ Reeds uit een document van 1620 blijkt dat hij ten eerste begaan is met de opvoeding van zijn vijf kinderen, waar speciale financiële voorzieningen voor worden getroffen.¹⁸⁰ Zijn oudste zoon Willem was volgens een diepgekoesterde wens in ’s lands dienst getreden - mogelijk als schipper - en krijgt Jan de toekomstige zorg voor de overige drie kinderen. In zijn advies bevestigd de Raad van State in 1629 het gewicht van de bewezen

¹⁷² Res. S-G, OR deel 7, 24 maart 1590, 22.

¹⁷³ SAB, OSA inv.nr. 540: stadsrekening 1590, fol. cli verso.

¹⁷⁴ NA, NDR inv.nr. 7970, f. 13r: niet gedateerd, maar mogelijk van 1607.

¹⁷⁵ Ibidem, inv.nr. 7978 f. 183r-184r: d.d. 30-12-1618. Deze neef noemt zich Adriaen Joosten van Bergen. Volgens dit rekest had hij recent zijn vrouw verloren en had hij zes kleine kinderen, waarvan de oudste nog geen 12 jaar oud was. Hun namen: Willem, Jan, Adriaen, Cornelis, Maria en Elisabeth Adriaenssen van Bergen.

¹⁷⁶ NA, NDR inv.nr. 8001, f. 277v: notulen magistraat d.d. 11-06-1598.

¹⁷⁷ SAB, ONA inv.nr. 26, f. 118-v d.d. 13-05-1623: machtiging voor Adriaen Adriaenssen Steller.

¹⁷⁸ NA, NDR inv.nr. 7978 f. 187r: niet gedateerd, maar van 1619. De namen van zijn kinderen: Jacob, Cornelis, Jean, Lambert, Claes, Adriaen, Catheline en Maria Willemsen van Bergen.

¹⁷⁹ Res. S-G digitaal, 30 april 1626; 22 maart 1629.

¹⁸⁰ SAB, ORA inv.nr. 519, f. 52-53 d.d. 03-04-1620.

dienst (al was Breda dus inmiddels weer aan de Generaliteit ontvallen) en Adriaans levenslange pensioen; na zijn dood zou de helft van het jaargeld overgaan op zijn zoon Willem tot dat deze op enigerlei wijze werd bevorderd.¹⁸¹ In afwijking van het advies van de Raad, wordt dit echter tweehonderd gulden in plaats van honderdvijftig. Tegelijkertijd verzoeken in 1626 de kinderen van wijlen Willem Jacobsz. van Bergen het pensioen van honderdvijftig gulden te stellen op diens oudste zoon Jan (Willemsz.). Een jaar later doet Jan zelf dit verzoek, maar de Raad van State wijst het af: de Staten-Generaal beslissen echter opnieuw anders en gunnen hem de helft.¹⁸² De vele honderden guldens die de familie op deze manier jaarlijks ontving werden aldus voor de volgende generatie bestendigd en vergrooten onder-tussen het maatschappelijke vermogen. De familie bivakkeerde inmiddels in Geertruidenberg, een belangrijke vluchtplaats voor Bredanaars gedurende het Spaanse interregnum. Jan Willemsz was er in 1626 getrouwd met Maeyken Martens, maar wellicht nog belangrijker was dat hij hier vanaf 1630 tot 1643 bijna onafgebroken in het stadsbestuur zat.

Na de verovering van Breda was Jan Adriaansz in 1637 door de domeinraad tot fourier benoemd.¹⁸³ Dit ambt bestond eruit, in overleg met de burgemeester, 'het guarnisoen aen te wijzen bequame woonstede off logementen'. Sinds het begin van de Opstand hadden gecommiteerden uit de magistraat en tienraad dit gedaan. 'Dan alsoo daer door den cours vande justitie en nootelijcke besoignes van het collegie veeltijts verhindert wierden', was besloten een of twee lieden buiten de magistraat hiertoe aan te stellen.¹⁸⁴ In 1638 kocht Jan een huis in de Visserstraat.¹⁸⁵ Na eerste enige jaren tienraad te zijn geweest, werd hij in 1642 tot schepen benoemd. Zijn toegenomen werkzaamheden noodzaakten hem in 1643 het fouriersambt af te staan ten gunste van de tweede zoon van schepen Pieter van Bernagie.¹⁸⁶ Dit deed hij vooralsnog zonder goedkeuring van de domeinraad en louter op voorspraak van de magistraat. Een oproep tot herstel van oude rechten in het benoemen van enige stadsdienaren waaronder dat van fourier door de magistraat later dat jaar werd niet ingewilligd.¹⁸⁷ De magistraat ondervond dat zij die personen met een commissie van de prins niet langer kon corrigeren. De commissie werd vervolgens door de domeinraad overgeheveld op Jans neef, Jan Willemsz (of Johan) van Bergen, de oud-burgemeester van Geertruidenberg.¹⁸⁸ Toen die enige dagen later zou worden beëdigd, protesteerden enige schepenen heftig en bleken niet voor rede vatbaar: 'ende dat ick bemerckten dat de opposanten (naer apparentie uyt particuliere insichten, de redenen geen plaets en wilden geven.' Hierop besloot drost Van Aerssen hem vervolgens eigenhandig de eed af te nemen.

Ende terwijl ick uyt de betoonde animositeijt van sommige der opposanten, die noch opentlijck seggen, dat sij den eedt niet en houden voor goet, beducht ben, dat sij noch verders daer tegen sullen willen woelen.¹⁸⁹

¹⁸¹ Res. S-G digitaal, 31 maart 1629.

¹⁸² Ibidem, 22 februari 1627; 29 maart 1627.

¹⁸³ NA, NDR inv.nr. 8001 f. 238r d.d. 17-10-1637.

¹⁸⁴ Ibidem, f. 247r.

¹⁸⁵ SAB, ORA inv.nr. 531, f. 42v-43 d.d. 13-04-1638.

¹⁸⁶ NA, NDR inv.nr. 8001, f. 240r d.d. 09-04-1643.

¹⁸⁷ Idem, f. 247r-248r: niet gedateerd. Genoemd worden, behalve de fourier, de poortiers; de bewaarders of sluiters van de stadsdraaibomen; haven- of kademeester; stadsknecht of bode (nu conciërge geheten); een of twee collecteurs van de accijnsen.

¹⁸⁸ Idem, f. 279r-v d.d. 05-11-1643.

¹⁸⁹ Idem, f. 284r-v d.d. 20-11-1643.

Zoals bekend, zou Van Aerssen het nog heel wat te stellen krijgen met onwillige schepenen.

Twee jaar later belandde ook Johan op het regeringspluche ter ondersteuning van het succes van de familie. Jan Willemsz's tweede vrouw, waarmee hij in 1640 te Breda was getrouwd, was de weduwe van Dingeman Beens en eerder de vrouw van Sebastiaan van der Schoot geweest. Deze laatste was de schoonvader van schepenen en latere burgemeester Pieter van Bernagie. Uit enkele transacties wordt ook duidelijk dat Van Bergen kennis aan hem heeft en dus tot diens lokale factie kan worden gerekend.¹⁹⁰ De burgemeester zou later op hoge leeftijd nog een verklaring afleggen over de onderlinge familiebanden.¹⁹¹

Daarnaast speelde patronage telkens weer een centrale rol in het verkrijgen van het schepenenambt te Breda. Dit blijkt tevens uit een briefje in 1644 van muntmeester A. Rattermont uit Dordrecht, gericht aan Constantijn Huygens:

Alsoo een van mijne bekende vrunden met namen, Johan van Bergen, out-burgemeester der stede Geertrudenberch ende tegenwoordich fourier der stat Breda, sich selven derhalven tot Breda voorsz metterwoon begeven heeft, met insicht omme wederom inde magistrature te werden geimployeert.¹⁹²

Rattermont schreef Huygens Van Bergen bij de prins voor te dragen 'ende het daertoe te brengen dat hij tot schepenen wert geelijgeert.' Patronage moest daarentegen op meer gestoeld zijn dan alleen persoonlijke banden, wilde zij succesvol zijn. Volgens Rattermont ('ben wel versekert') was ook de prins Van Bergen toegedaan en was hij bovendien door de drossaard 'opde nomijnatsije vande magistraets gestelt.' Er was dus niets onoirbaars aan zijn eigen verzoek, zo benadrukte hij zijn correspondent. Belangrijk is verder dat hij schrijft dat de nominatie aan Huygens (als secretaris van de domeinraad) was gestuurd, die deze vervolgens afhandelde met de prins. Tussen de Bredase beambten en de heer van Breda zat dus nog een tussenlaag met eigen bevoegdheden en cliënten. De aanbeveling, zoals wel vaker bij Huygens, had succes. De voornaamste reden voor Johans uitverkiezing was echter zonneklaar, blijkens de nominatie het volgende jaar: 'Jan Adriaensen van Bergen, out schepenen, wiens vader den aenslach van het torfschip gepractiseert ende helpen executeren heeft.'¹⁹³

Welke continuïteit kon er vervolgens binnen de familie aan de maatschappelijke vooruitgang worden gegeven? Johan bleef slechts twee jaar aan, zakte af naar de tienraad om daarna nog één keer schepenen te worden in 1649. Tussentijds wist Jan Adriaanssen het nog gedaan te krijgen dat zijn zoon Willem hem mocht assisteren en of vervangen in het fouriersambt.¹⁹⁴ In 1666 - 'nu ontrent de veertich jaeren het doorluchtichste huijs van Orange te hebben bedient' - verzocht hij om een acte van survivance voor zijn zoon die zijn 'fortuijn' op het ambt had gezet, hetgeen werd ingewilligd.¹⁹⁵ Oudste zoon Jacob was in 1672 kortstondig burgemeester van Breda, na jarenlang vanaf 1655 onafgebroken in de tienraad te hebben gezeten. Dat de Van Bergens zich nog altijd voor lieten staan op hun roemruchte verleden, blijkt uit

¹⁹⁰ De relatie tussen deze twee families gaat mogelijk nog vroeger terug. Pieter Goossen Bernagen had in 1621 paspoort op de vijand i.v.m. het vervoer van twee van zijn schepenen, waarvan een van de schippers Jan Adriaensz. was: stellig Jan Adriaensz. van Bergen, zie: *RSG*, NR deel 5, 434.

¹⁹¹ SAB, ORA inv.nr. 279 f. 60.

¹⁹² UBL, Collectie Handschriften inv.nr. HUG 37, brief A. Rattermont litt. 7 d.d. 27-09-1644.

¹⁹³ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 160r d.d. 08-10-1645.

¹⁹⁴ Idem, f. 288r d.d. 08-07-1647.

¹⁹⁵ Idem, f. 296 e.v.

een aanvaring in 1656 in de krijgsraad wanneer Jacob geen compositiegeld wenst te betalen voor het niet-waken. Hij meende hier als nazaat namelijk exempt van te zijn en de kwestie wordt alsnog in der minne geschikt.¹⁹⁶

De Van Bergens waren inmiddels in Haagse kringen aanbeland, waar Jacob zijn vrouw vond en in de jaren zeventig tevens een baan kreeg als advocaat-rekestmeester van de prins. Dit maakte deels de weg vrij voor een jongere zoon, Willem van Bergen, om in de jaren zeventig en tachtig vrijwel onafgebroken als schepen of burgemeester in Breda te figureren. Evenals zijn vader voor hem was hij fourier: wederom dus een ambt ter ondersteuning van het regentschap. De tweede generatie Van Bergens op het pluche was echter niet van schandalen ontbloot en bewerkstelligde zo allicht haar eigen ondergang.¹⁹⁷ Een zoon van Jacob van gelijke naam werd aan het eind van de zeventiende eeuw nog wel schepen, zij het opnieuw kort. De familie had weliswaar in de loop van de zeventiende eeuw duidelijk de weg omhoog gevonden, maar hun maatschappelijk vermogen bleek op de lange termijn niet toereikend.

Hoe anders lag dit bij de familie Snellen. Drie opeenvolgende generaties - Bartholomeus, Willem en Paulus - wisten als enigen, samen met de Bernagies, vanaf 1590 stand te houden in de magistraat van Breda en, ter verdere onderstreping van hun kwaliteiten, allen als burgemeester.

De Snellens opereerden reeds als kooplieden in Breda sinds halverwege de zestiende eeuw. Hun sociale antecedenten waren daarmee nog niet optimaal. De vader van Bartholomeus, Peter, was weliswaar brouwer van beroep maar als kapitein van een burgervendel had men kennelijk voldoende vertrouwen in zijn persoon. Zijn eenmalige schepennominatie in 1591 stuitte op sociale bezwaren, evenals die van zijn vader voor hem: persoonlijke gedragingen speelde de Snellens vooralsnog parten.¹⁹⁸ Kort daarna werd Peter wel drie jaar achtereen tienman als bewijs van zijn patriciabele kwaliteit. Zoon Bartholomeus begon als zeepzieder, alvorens zich als koopman te profileren. Onder Filips Willem werd hij diverse malen gekozen, eerst enige keren als tienraad en later een keer als schepen in 1615. Goede banden met het domein Breda blijken tevens uit zijn borgstelling samen met anderen voor de bediening van vader en zoon Joosten als rentmeester van de erfgranen.¹⁹⁹ Financieel verliepen zijn zaken dus voorspoedig, waarschijnlijk de hoofdreden waarom hij zich aan de politiek minder gelegen liet liggen. Na 1616 zat er dan ook geen vervolg in, totdat hij in 1624 plotseling alsnog burgemeester wordt. Snellen was inmiddels tegen de vijftig en een gevestigd man. Wellicht was de tijd gekomen om een definitieve omslag te maken naar de lokale politiek, waarbij zijn eigen financiën verder zullen hebben bijgedragen tot de aanstelling als tesorier. Het Spaanse interregnum maakte vervolgens een eind aan welke plannen dan ook en de familie zocht vervolgens haar heil in Vlissingen, waar Bartholomeus binnen een paar maanden na de val van Breda overleed. Een zekere faam had hij ondertussen wel bereikt: op zijn grafsteen werd namelijk gezet 'borgemeester tijdens de belegering'.

¹⁹⁶ SAB, afd. III-3, inv.nr. 1: f. 9v-10 d.d. 06-11-1656.

¹⁹⁷ Zie eerder hoofdstuk acht.

¹⁹⁸ Van Immerseel, *Breda 1568-1600*, 81. De auteur gebruikt de formule 'licht van de vrouwe', zoals beschreven in NA, NDR inv.nr. 7998 op folio 33. De opmerkingen aldaar zijn een latere samenvatting van commentaren bij eerdere nominaties, in dit geval op f. 1r-v (en een niet gefolieerde annexe bladzijde). Wat daar oorspronkelijk staat geschreven, is deels onleesbaar.

¹⁹⁹ SAB, ORA inv.nr. 517, f. 87v-88 d.d. 24-04-1618; ibidem, inv.nr. 519, f. 44-v d.d. 24-03-1620.

Het gestegen aanzien van de familie blijkt tevens uit een unieke clausule in diens testament betreffende zijn zoon Willem. In de eerste plaats diende deze door de langstlevende ouder tot assistent te worden gekozen ten teken van het grote vertrouwen dat in hem werd gesteld. Ten tweede: 'ende zullen deselve inde vreesse Godes opvoeden inde gereformeerde religie'.²⁰⁰ Willem was inmiddels in 1621 ingeschreven aan de Leidse universiteit en zou later naar Orléans gaan. Op het moment van schrijven van het testament was hij ongeveer vijfentwintig jaar oud: er viel dus niet veel meer aan hem op te voeden. De opname van deze clausule moet daarom mijns inziens worden opgevat als een duidelijk politiek statement over de familiepositie: het testament werd tenslotte opgesteld twee maanden na de val van de stad, ook al vormde de directe aanleiding de slechte gezondheidstoestand van de vader. Slechts in één ander testament binnen het stedelijk patriciaat – notabene de belangrijkste concurrerende regentenfamilie Bernagie - kwam een soortgelijke clausule voor en in precies tegenovergestelde richting: enige maanden na de heroëvering in 1637 vanuit een katholiek standpunt.²⁰¹ Dat dus toen mr. Willem Snellen tot een van de hoofdbestuurders wordt gekozen en niet iemand van de familie Bernagie, behoeft dan ook geen verbazing. Zijn verdere rol als lid van het Bredase triumviraat is eerder in dit hoofdstuk al ter sprake komen.

Als goed patriarch probeerde ook Willem zijn zonen te avanceren en niet zonder succes. Zoon Pieter Snellen die eerst enkele jaren secretaris en vervolgens stokhouder was van Oosterhout²⁰², werd er vanaf 1663 tevens schout en kastelein.²⁰³ Diens bewind onttaardde echter in financieel wanbeheer, waardoor de 'vrijheid' Oosterhout werd opgezaald met een schuld van meer dan fl. 120.000.-.²⁰⁴ Na Willem's dood in 1677 maakte zoon Paulus Snellen al meteen zijn opwachting in de magistraat. Gedurende de volgende kwart eeuw was hij onafgebroken schepen of burgemeester. Vanaf 1718 tot 1791 zou de politieke dominantie van deze familie te Breda in directe mannelijke lijn worden voortgezet.

De familie Snellen kan daarmee een claim leggen de best vertegenwoordigde regentenfamilie te zijn gedurende een periode van bijna twee eeuwen. Haar roem werd tussentijds - exact honderd jaar na de inname met het turfschip – ook anderszins onderlegd. De oudste zoon van Willem Snellen had om hem moverende redenen niet voor een carrière te land gekozen, maar voor de zee.²⁰⁵ Reeds in 1665 vocht hij, als burgerkapitein, een mini-veldslag uit met het garnizoen op de Grote Markt ten tijde van de jaarlijkse viering van de reductie in 1637.²⁰⁶ Enige personen wilden de brandende pektonnen weghalen, wat Snellen verhinderde door met enige van de burgerwacht 'met rondtstocken ruijme bane' te maken waarbij per ongeluk kapitein Butler werd geraakt. Later die avond ontstonden er problemen met nog een andere kapitein.

Heeft daer nae den geseijden capn. Snellen met seven oft acht borgeren willen gaen doen de gewoonelijcke patroullie, dan is door de hooftwachte, van haeren post tot op 't midden van de marct geavanceert zijnde beleth ende weerhouden

²⁰⁰ SAB, ONA inv.nr. 38, f. 9v-10v d.d. 27-10-1625.

²⁰¹ SAB, ONA inv.nr. 75, f. 12v-13v d.d. 10-08-1637.

²⁰² NA, NDR inv.nr. 11885, f. 33-35: commissie als secretaris d.d. 06-04-1661; ibidem, f. 37: eedaflegging d.d. 19-04-1661. Hij betaalde een recognitie van vijfentwintig gulden.

²⁰³ Ibidem, inv.nr. 11883, f. 37-40.

²⁰⁴ Ibidem, f. 44; ibidem, inv.nr. 11880, f. 285 e.v.

²⁰⁵ De Jonge, *Geschiedenis Nederlandsche zeewezen*, III, 204; 211-213. Snellen had reeds in 1674 een vlagincident met de Engelsen gehad, zie: Dibbets, *Predikant en toerist*, 58-59. Voor enkele nieuwe gegevens over zijn mariene activiteiten in de Negenjarige Oorlog, zie: Francke, *Utiliteyt voor de gemeene saake*, 240 speciaal n.107.

²⁰⁶ NA, NDR inv.nr. 7997 f. 110 e.v.

geworden, staende alsoo deselve wachte ende de voorsz. borgeren tegen den anderen, is het verschil gevoelt door verscheidene van de militie, ende eijndelijck den heere commandeur daer bij comende is men handtgemeen geworden, den heere commandeur een slach op't hooft gecregen hebbende onder de voet geraeckt, vijf ofte ses borgers gequetst geworden, den vaendrich van de borgerwachte met vier wonden gequetst in de hooftwacht gevangen gehouden, soldaten ende ruijters inde wapenen, oock eenighe schoten gegaen, een soldaet door de schouder geschoten, een cogel recht in de puije van het stadhuijs geschoten, de soldaten bij eenighe geanimeert tot plonderen ende tot schieten, de borgers in tegendeel mede op hen geweer ende niet sonder groote animositeijt, waer door de stadt geraeckt wesende in de uijtterste perplexiteijt ende gevaer.²⁰⁷

Pas rond elf uur keerde de rust weer enigszins terug. Die nacht bleven de militie te voet en te paard gewapend voor het stadhuis staan; terwijl de burgerwacht inmiddels werd ondersteund door de meeste leden van de magistraat. Stadhouder Bernagie op zijn beurt was vier uur bezig om de gemoederen te bedaren.

Als kapitein op het schip *De Maze* in dienst van de Admiraliteit van Rotterdam, verdedigde Johan Snellen in 1690 uiteindelijk 's lands eer tegen de Fransen in de zeeslag bij Bevesier. De wijze waarop hij zijn zwaar aangeslagen schip uit handen van de vijand hield bracht hem niet alleen bevordering tot schout-bij-nacht, maar bovendien een eervolle vermelding in de annalen van de Nederlandse marinegeschiedenis. Daar waar de Van Bergens inteerden op hun roem, was de familie Snellen duidelijk het nieuwe heldengeslacht van Breda:

Dit's Snel, die streng en fel gestreen heeft, nooit gebloeden
de nagtsorg vande Maas, en zeesteun van het land
die noit metaal gebrak ontzag, of mind're looden
of blanke zabel in een vijandlijke hand
dus zag de dood geen kans het heldenhoofd van Snellen
als op het onvoorziens op't ledekant te vellen.²⁰⁸

Dit hoogtepunt had mogelijk zijn keerzijde. Volgens de Bredase geschiedschrijver Adam van Broekhuysen was bij de dood van deze burgemeesterszoon sprake van opzet geweest. De Engelsen waren dusdanig jaloers op zijn strijdlust - een bekende karaktertrek van Nederlandse vlootvoogden in de zeventiende eeuw - dat zij hem onder het mom van vriendschap in 1691, toen hij in de baai van Torbay lag, aan boord nodigden voor een maaltijd. 'T welk hij aangenome heeft dog nadat gegeten had is seer schielijk onpasselijk geworde, sodat op sijner schip in bed gebragt werdende ten eerste is gestorven.' De geuite verdenking van voedselvergiftiging valt uiteraard niet meer te bewijzen. De heldendaden van Johan Snellen, die reeds van jongs af aan onverschrokken was geweest, zullen in Breda nog lang hebben voortgeleefd. In het Engelse plaatsje Paignton, waar hij aan wal is gebracht, hangt nog heden ten dage een plaquette als herinnering aan zijn roemruchte daden. Overigens was hij niet de enige met Bredase connecties aan boord van dit schip. Een broer van rentmeester Samuel Suerius was eveneens aan boord geweest en deed Constantijn Huygens jr. in Den Haag enige maanden later verslag van de zeeslag.²⁰⁹

²⁰⁷ NA, NDR inv.nr. 7997 f. 126r-v d.d. 12-10-1665.

²⁰⁸ Nuyts, *De Bredasche Klio*

²⁰⁹ *Journals Huygens*, 233 d.d. 08-02-1690. Een broer, David Suerius, was secretaris op de vloot onder admiraal De Ruyter maar gesneuveld als extraordinaris kapitein-ter zee in augustus 1673, zie: De Jonge, *Zeewezenen*, II, 429-432. Dit zou in principe moeten betekenen dat hier sprake is geweest van de andere broer: Jacob Suerius. Er was in deze jaren echter ook een familie Sweerts op de vloot actief; in welke mate hier van twee verschillende families sprake is, is vooralsnog niet duidelijk.

Makelaars: katholieke leidsmannen

Katholieken waren sinds 1637 formeel uitgesloten van de magistraatsrangen. Desondanks vormden zij een sociaal-economische machtsfactor van belang, zowel binnen de stad als daarbuiten. Het katholieke (oud-)patriciaat vormde een hechter collectief en bleef alleen al daarom een belangrijk concurrerend machtsblok. Ter communicatie van hun macht met de overheid traden bepaalde leidsmannen naar voren, waarmee herhaaldelijk vanuit de domeinraad en het stadsbestuur contact werd gezocht. In de tweede helft van de zeventiende eeuw kunnen achtereenvolgens mr. Johan van Laarhoven, Hendrik Gobbings en Johan de Wyse worden aangewezen als dergelijke intermediairs of makelaars. De tweede speelde, samen overigens met Rochus van de Zande²¹⁰, een hoofdrol rondom de crisis in 1666 bij het uitzetten van de geestelijkheid. Ook de advocaat Van Laarhoven opereerde in die jaren vrij prominent. Hij was door de domeinraad aangewezen als fiscaal in de zaak tegen burgemeester Van Berlicum nadat de magistraat om een neutrale rechter had gevraagd.²¹¹ Normaliter had de drost of diens stadhouder deze kwestie moeten leiden en afhandelen, maar familiebetrekkingen belemmerden dit. De rol van een 'paaps' officier - daarmee allesbehalve neutraal - werd flink gehekeld door stadhouder Bernagie die zijn eigen gezag zag ondermijnd. Hendrik Gobbings wordt door hem onomwonden als 'hennen patriarch' omschreven.²¹² Die stond echter persoonlijk zo in achtting dat hij na 1637 als enige katholiek tot burgerkapitein zou worden benoemd.²¹³

Hendrik Gobbings was een van de rijkste brouwers in de stad en daarmee dus tegelijk een representant van de economische elite ('rooms en rijk'). Rond 1650 was hij oprichter van het parochiebestuur als verwant van pastoor Cornelis, die in 1581 zo smadelijk door de Spanjaarden aan de staart van een paard was gebonden en zo door de straten was gesleurd als blijk van zijn Oranjegezindheid.²¹⁴ Loyaliteit betuigen was in Breda een complexe zaak. Via zijn zuster Elizabeth was Gobbings tevens gelieerd aan de opkomende regentenfamilie Damisse. Ook dit vormde een deel van de bestaansstrategie waarbij oude katholieke families binnen het patriciaat zorgden voor het sociale kapitaal in de vorm van geld en aanzien (gezag), terwijl nieuwe protestantse families dit omzetten in politiek kapitaal (macht). Het eigenlijke Bredase patriciaat, het handjevol notabele inheemse families dat alle politieke stormen trotseerde, was niet groot en had elkaar hard nodig wilde het stand houden. De regentenfamilie Bernagie was op eenzelfde manier verwant aan de katholieke familie De Wyse. Deze strategie zou echter niet lang stand houden wegens de toenemende segmentering van de maatschappij in confessionele blokken.

Voor alle katholieke intermediairs gold dat zij op grond van hun persoonlijk gezag of familieaanzien wel degelijk over macht beschikten. Zij stelden de stedelijke belangen voorop in hun denken en betoonden zich ware patriotten, zeker in de ogen van de heer van Breda. De rol van katholieke intermediair kan het best worden aangetoond aan de hand van Johan de Wyse. Deze was eerst en voor alles een succesvol ondernemer, maar wel een met toenemende invloed op het bestuur van de stad. Eind jaren tachtig blijkt voor het eerst iets van zijn politieke connecties als hij de belangrijkste toezichthouder wordt bij de afbouw van het kasteel van Breda. De

²¹⁰ Voor een brief van Van de Zande over deze kwestie, zie: NA, NDR inv.nr. 8006, f. 275r-276r d.d. 20-12-1666.

²¹¹ NA, NDR inv.nr. 8007, f. 76r-v; niet gedateerd, maar met apostille domeinraad d.d. 23-12-1664.

²¹² NA, NDR inv.nr. 8006, f. 279r d.d. 27-12-1666; ibidem, inv.nr. 7982, f. 374 d.d. 28-07-1669.

²¹³ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 187.

²¹⁴ Ibidem, 186-187; 189; 191-193; 204-5.

aanstelling als ‘directeur’ of intendant is in elk geval buiten de domeinraad om gegaan, waardoor zicht op deze verbouwing en de eventuele financiële afwikkeling achterwege blijft.²¹⁵ Johan heeft dan al langer connecties met stadhouder Willem III, die hij eens een jachthond cadeau had gedaan: voor de prins was jagen zijn grote passie.²¹⁶ Johan de Wyse was vermoedelijk de enige met voldoende financiële middelen in de stad om voor de benodigde bedragen voor de voltooiing garant te staan. Ondanks zijn grote rijkdom (‘meer dan een halve miljoen kontanten’), be-riep hij zich erop samen met zijn familie van slechts driehonderd gulden per jaar te leven – volgens sommigen overigens een verkeerde vorm van zuinigheid.²¹⁷

Zijn uitstekende relaties brachten hem, in combinatie met zijn geloof, al gauw in conflict met stadhouder Damisse die fel anti-papist was. De Wyse werd in 1681 in de magistraat op het matje geroepen omdat hij in een onderschepte brief zich laat-dunkend over de lokale stadhouder had uitgelaten.²¹⁸ Hoewel De Wyse niet ont-kende dit te hebben geschreven, probeerde hij een en ander te bagatelliseren door te zeggen dat eenieder onder alcoholische invloed al gauw tot ‘fabeltjes’ kwam. Hoewel de zaak daarmee voor de magistraat was afgedaan, gold dat niet voor de Damisses. Wat de preciese aanleiding voor de brief en haar inhoud is geweest blijft onbekend, maar binnen enkele weken liep de broer van de stadhouder, Hendrik Damisse, in de stad rond te bazuinen dat De Wyse een ‘traître, schelm ende honts-vot’ was. Dit waren niet zomaar beledigingen maar hoogst ‘injurieuze’ woorden die in de toenmalige samenleving, waarin iemands eer eigenlijk alles was, hoog wer-den opgenomen. De Wyse restte dan ook niets anders dan Damisse voor het ge-recht te dagen.

Het proces voor de Raad van Brabant liep jaren en zonder een duidelijke uitkomst, het gebruikelijke euvel bij rechtszaken voor hogere instanties. Damisse werd eerst veroordeeld tot het aanbieden van zijn verontschuldigungen. Deze zogenaamde ‘handtastinge’ was de gebruikelijke manier om beledigingszaken af te handelen, maar De Wyse nam daar geen genoegen mee: hij wenste een openlijke schuldbe-kentenis en verzoek om vergiffenis. Een dergelijke knieval zat er namens de tegen-partij, de politiek machtigste familie van Breda in de jaren tachtig, uiteraard niet in en zo verwaterde de zaak met de jaren.²¹⁹ Het dossier raakte zelfs zoek; of hadden medestanders van Damisse dit achter de schermen soms gelicht? Eén opmerkelijke uitspraak van een getuige kwam nog wel naar voren. Een tavernier te Breda zou Damisse eens hebben geriposteerd met de opmerking dat het De Wyse koophan-del was waarvan de stad aanmerkelijk profiteerde. Ook Johan zelf kreeg er overi-gens geen genoeg van zijn diensten voor de stedelijke economie breed uit te me-ten.²²⁰ In dit geval zou Hendrik hebben geantwoord met ‘ick hebbe den bruij van dese stadt’, een typisch staaltje van zijn eigen hoogmoed en tegelijkertijd minach-ting voor de stedelijke constitutie. De tavernier had hem er echter fijntjes aan her-innerd dat hij dit niet kon maken, omdat hij als schepen een eed had afgelegd op het welvaren van de stad.

Johan de Wyse durfde het dus als een van de weinigen openlijk op te nemen tegen de gebroeders Damisse die met hun schrikbewind elke vorm van oppositie in de stad feitelijk de mond hadden gesnoerd. Behalve aanzien, genoot Johan achter de

²¹⁵ Kappelhof, ‘Twee Bredase ondernemers en hun overheden’, 310.

²¹⁶ Kappelhof, ‘Zaken doen over grenzen heen’, 154-156.

²¹⁷ Groenenboom-Draai, *De Rotterdamse woelreus*, 276.

²¹⁸ SAB, OSA inv.nr. 34: RM 1678-83, f. 307 d.d. 15-02-1681.

²¹⁹ BHIC, RvB inv.nr. 2676.

²²⁰ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 86r-87r: niet gedateerd, maar van 1686.

schermen al halverwege de jaren tachtig aanzienlijke invloed. Eerst werd het hem ‘bij gedogen’ toegestaan verbouwingen aan zijn huis te plegen - een speciale faveur van de magistraat, zoals hij die trouwens ook al van de domeinraad had ontvangen met betrekking tot zijn bezittingen.²²¹ Dit is opvallend want we mogen er van uitgaan dat als stadhouder Damisse dat had gewild, hij dit had kunnen verhinderen. Wellicht probeerde hij zo een verzoenend gebaar te maken in het kader van het nog altijd lopende proces tussen zijn broer en De Wyse? Begin jaren negentig treedt Johan nog duidelijker uit de schaduw als de macht van de Damisses in de stad inmiddels is gebroken. Hij schrijft dan een brief aan griffier van de domeinraad Schuylenburg over zijn vorderingen met betrekking tot de bouw van het kasteel, waarvan hij de intendant was.²²² Behalve dat hij aangeeft grote bedragen te moeten voorschieten (tienduizenden guldens), ook namens leveranciers, probeert hij de autoriteiten te porren achterstallige opbrengsten uit de honderdste penning te vorderen van de ontvanger - notabene dezelfde Hendrik Damisse! De twee heren hebben nog een appeltje met elkaar te schillen, maar De Wyse's wraak is zoet wanneer de ontvanger inderdaad geordonneerd wordt het batig saldo aan hem over te maken.²²³ De Wyse weet dus, hoewel hij katholiek is, op basis van persoonlijke connecties en buiten de magistraat om dingen gedaan te krijgen. Zijn rol lijkt zelfs alleen nog maar toe te nemen. Het volgende jaar besluit de magistraat met meerderheid van stemmen ‘dat nu voortaan niet meer dan eenmael des daeghs opden middagh over sijne excelltie. den heere gouverneur Weibnom sal werden geluijt.’²²⁴ De gouverneur van de stad was zojuist overleden en men wilde het aantal klokluidingen van de Grote Kerk reduceren omdat instortingsgevaar van de kerktoren dreigde. Een commissie bestaande uit leden van magistraat en tienraad dient dit bij commandeur Salisch toe te lichten, aangezien het minder luiden als een minachting van Weibnoms hoge autoriteit zou kunnen worden opgevat. Wat blijkt echter? Iemand is hen al voor geweest:

Maer dat de heer Johan de Wijse sijn ed. [Salisch] heeft genotificeert, dat hij voorleden saterdagh snaghts is ontboden geworden bij den wel ed. heere Schuylenburgh, die vuijt den naem van sijne con.majt. van Groot Brittaigne hem soude hebben gelast aen den wel ed. heere Salisch voorgemelt te seggen dat men alhier des daeghs drie mael soude hebben te luijden alle de klokken ende dat hij sulcx aende magistraet soude bekend maecken.

Johan de Wyse had kennelijk zelf als ‘klokkenluider’ gefungeerd met bezoeken aan Salisch en nachtelijke visites aan griffier Schuylenburg. Hij was daarbij vooral het instrument van derden, maar vormde tevens een belangrijke link tussen het militaire en civiele bestuur. Eveneens blijkt wederom de grote reikwijdte van de domeinraad op het dagelijks bestuur van de stad. Uiteraard werd hem dit alles door de magistraat niet in dank afgenomen. Binnen enkele weken raakte hij in aanvaring met schepen Vereyck en tienraad Van Vechelen wegens de afvaart van een schip, dat De Wyse graag had verhinderd gezien wegens een uitstaande vordering.²²⁵ De Wyse's naam en faam waren inmiddels in Breda zodanig wijdverbreid dat ook Jacob Campo Weyerman enige opmerkingen aan zijn adres maakte. Met de stedelijke politiek had De Wyse zich weliswaar nooit direct ingelaten, maar hij genoot

²²¹ SAB, OSA inv.nr. 35: RM 1683-87, f. 75 d.d. 21-06-1685.

²²² NA, NDR inv.nr. 8008, f. 318r-v d.d. 22-06-1690.

²²³ Ibidem, f. 321 e.v.

²²⁴ SAB, OSA inv.nr. 36: RM 1688-95, 107v-108.

²²⁵ Ibidem, f. 112v-113 d.d. 02-04-1691.

meer aanzien en invloed dan menig regent. Toen ruim tien jaar later in 1702 de meubels van de overleden stadhouder-koning uit het kasteel moesten worden opgeborgen in apart gemaakte 'kassen', werd speciaal De Wyse hiervoor door de domeinraad aangezocht en bijvoorbeeld niet een van de schepenen.²²⁶ Namens de domeinraad hield hij zo het toezicht op een belangrijk moment. De politieke elite van de stad had zo eens te meer het nakijken in een stad die eigenlijk ook helemaal niet hun domein was.

Conclusie

Het Bredase stadsbestuur ging gebukt onder hevige politieke instabiliteit: extern door de omslagen tot 1637 en daarna hoofdzakelijk intern. Door gebrek aan continuïteit onder de regenten was uitvoering van bestuurlijke regels sterk aan de persoonlijke machtsopvatting van de diverse functionarissen gebonden. Onderlinge afspraken over de macht konden in deze heerlijke stad niet worden gemaakt; die moest telkens opnieuw worden bevochten aan de hand van het individuele gezag van functionarissen. Op de lange termijn verschoof de macht enerzijds van de drossaard naar diens substituut of stadhouder, terwijl anderzijds onder de schepenen de burgemeesters steeds invloedrijker werden. De introductie van het principe van een familieregering na 1637 bleek de meest funeste ontwikkeling voor de interne cohesie binnen de groep. Schepenen werden sterker dan voorheen op factiebasis geselecteerd. Ook dit was in wezen een vorm van patronage, maar niet altijd met even goede bedoelingen. Het cliëntelisme van de Oranjes benadeelde de stad overigens ook op andere manieren dan door middel van de politieke cultuur alleen. Direct en indirect ondervond men zo de schadelijke gevolgen van een heerlijke stad te zijn; daarom waren ook niet alle prinsen even geliefd bij de verschillende segmenten van de stedelijke bevolking.

Ondanks hun vele ruzies representeerden de schepenen tegelijk ook de politieke gemeenschap van de stad. Naar buiten toe werd ogenschijnlijk de eenheid bewaard, maar dit had meer weg van een toneelstukje: de verfraaiingen aan het interieur van het stadhuis eind zeventiende eeuw dienden louter als decor. In de stad zelf wist men precies hoe de vork in de steel zat. De regenten van na 1637 waren weinig gerespecteerd onder de burgerij en groeiden niet uit boven de rol van louter politieke elite. Gelegitimeerde macht zouden zij, mede door hun eigen machtsspelletjes, niet weten te bereiken. De vele schandalen, waarbij het persoonlijke al gauw politiek was, deden hun aanzien bovendien geen goed. De sociaal-economische elite - de groep 'oude borgers' - van meest katholieken bleef in dat opzicht gezaghebbend. Zij werden niet alleen vertrouwd door de burgerij, maar ook door de domeinraad aangezocht tot bemiddeling.

²²⁶ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 397r: notulen domeinraad d.d. 29-06-1702.

Tussen Oranje en Spanje

Slotbeschouwing

Breda was sinds de tweede helft van de zestiende eeuw in een negatieve spiraal van oorlog en geweld terecht gekomen. De economie van de stad herstelde zich desondanks goed van deze en andere rampspoeden als brand en de pest dankzij de grote aantrekkingskracht van Holland. Mede door de groeiende export van bier naar dit gewest, profiteerde men van de Gouden Eeuw. Ondanks tijdelijke groeispurten, deden de vele veroveringen van 1568 tot aan 1637 toe de stedelijke ontwikkeling bepaald geen goed. Tussentijds werd herhaaldelijk grote schade aan lijf en goed van de inwoners in stad en land toegebracht. Qua bevolkingsopbouw volgden in Breda de mensen elkaar dan ook snel op. Dat ging ten koste van de continuïteit onder de Bredase burgerij. Deels werd dit verlies telkens weer goed gemaakt door immigratie. Een permanente stoorzender vormde daarnaast de aanwezigheid van het garnizoen, dat bepaald geen zegening was. In het laatste kwart van de zeventiende eeuw raakte de stedelijke economie in het slop wegens een gebrek aan autonome groei: diverse ondernemers waren hier al eerder op stukgelopen. Dit luidde een lange periode in van gestaag verval in de achttiende eeuw.

Breda was van oudsher georiënteerd geweest op het hertogdom Brabant: het vormde er tenslotte deel van. Vanwege de langzame opdeling van het hertogdom ten gevolge van de Opstand, veranderde de oriëntatie van Breda in bestuurlijk opzicht eveneens van Zuid naar Noord. De loyaliteit lag desondanks minder bij de nieuwgevormde Staten-Generaal in Den Haag, als wel bij de eigen baron van Breda die als soeverein in de Baronie opereerde. In hoedanigheid van heer of baron waren de prinsen van Oranje vanaf 1544, evenals hun voorgangers de Nassau-Polanens, sterk bepalend voor de ontwikkeling van dit rechtsgebied. Naast velerlei benoemingen, waren de heerlijke rechten vooral gericht op het verwerven van – hun – inkomen uit dit privé-domein. Dit vormde tevens de reden waarom men herhaaldelijk onderling de degens kruiste over het bezit ervan. De inkomsten uit stad en land van Breda namen in de loop van de zeventiende eeuw sterk toe met het terugkeren van de regionale stabiliteit, daarmee het belang van dit domein voor de Oranjes nog verder doen toenemend.

Het beheer en bestuur van de Baronie van Breda geschiedde in de eerste plaats namens de Nasause Domeinraad, de particuliere raad- en rekenkamer van de Oranjes. Die tendens werd alleen maar versterkt in de zeventiende eeuw, ondanks het verdwijnen van de rekenkamer uit de stad eind zestiende eeuw. Mede hierdoor zag de drossaard, als hoogste plaatselijke bestuurder, zich genoodzaakt in de stad te vestigen. In wezen regeerde hij voortaan – eerst alleen en samen later met zijn lokale stadhouder – over de stad, met soms enige hulp van de militaire gouverneur. Dit

beknotte een onafhankelijke ontwikkeling van de magistraat als hoogste drager van het plaatselijke gezag. De magistraat raakte aldooende steeds meer doordrongen van interne factiestrijd op basis van het principe van een familieregering geleid door de lokale stadhouder. De macht werd er dus niet onderling gedeeld door een brede groep van regenten, maar door enkelingen die het namens de domeinraad voor het zeggen hadden.

De schepenen waren daarnaast telkens ook zetbazen van de diverse heersende regimes over de stad. Dit werd in de hand gewerkt door het religieuze schisma ingevoerd in de Nederlanden door de Opstand. Breda was katholiek, maar moest van hogerhand worden gecaliniseerd. Dit lukte voor wat betreft de magistraat slechts mondjesmaat in de perioden 1577-1581 en 1590-1625. Er waren simpelweg onvoldoende personen die aan de gewenste criteria, zowel formeel als informeel, voldeden; de steun van katholieke burgers bleef daarom onontbeerlijk. Vraag en aanbod naar regenten sloten in deze stad kortom niet goed op elkaar aan. Pas na 1637 kon de protestantisering succesvol worden doorgezet. Dit kwam deels doordat, evenals in vroegere perioden, een beroep werd gedaan op vreemdelingen om het gehalte van magistraatsleden op het gewenste niveau te krijgen. Kwamen zij voorheen vaak nog uit andere delen van Brabant, in de laatste decennia van de zeventiende eeuw werden dit in toenemende mate Hollanders.

Het uiteindelijke slagen van de politieke reformatie kon niet verhullen dat Breda in de zeventiende eeuw een katholieke stad was en bleef. Met name de baron speelde hierin een cruciale, want beschermende rol. Uit het oogpunt van welvaart werden de katholieke ingezetenen en hun leidsmannen zoveel mogelijk met rust gelaten, terwijl de protestanten slechts op plichtmatige steun konden rekenen in hun roep om overheidsoptreden. Ook de drossaards en hun stadhouders waren hierin onwelwillend vanwege eigen (financiële) overwegingen. De protestantse zaak werd evenmin bevorderd door onderlinge onenigheid, aanvankelijk mede ingegeven door problemen van organisatorische aard en leerstelligheid onder de predikanten, en het eigen onvermogen van de laatste groep tot aanpassing aan de Bredase realiteit.

Welke gevolgen had dit alles nou voor de regenten van Breda? De regenten waren in deze heerlijke stad om te beginnen als groep nooit stevig gegrondvest geweest. Tot ver in de zestiende eeuw waren zij ondergeschikten in zowel rang en stand. Als herkenbare groep van leidende families in de stad met dito sociale vermogens kwam zij nauwelijks van de grond in deze heerlijke residentie, waar (hof)adel lange tijd domineerde. Het startpunt halverwege de zestiende eeuw was dus al heel anders dan de leidende koopmansfamilies (regenten in wording) in de vele Hollandse steden. Het politieke systeem, met jaarlijks wisselende schepenen, was bovendien open in plaats van vrij gesloten zoals in het geval van de vroedschappen: continuïteit van binnenuit was zodoende evenmin gewaarborgd. Hier dienen de effecten van de oorlog nog eens aan te worden toegevoegd. Behalve dat een deel van het patriciaat op de vlucht sloeg, dreef de religie tevens een wig in het hart ervan: voor de 'oude borgers' (katholieken) was op den duur geen plaats meer. Hun plaats in de magistraat werd ingenomen door uitwijkelingen en ambtenaren-passanten. Binnen Brabant rouleerde sinds het uitbreken van de Opstand in wezen een supra-regionaal regentenpatriciaat van stad naar stad, al naar gelang de omstandigheden. Dit werd mede in de hand gewerkt door het cliëntelisme van de Oranjes. Generaliteitssteden als Breda boden bovendien kansen aan een nieuwe groep mensen: ambtenaren. Opeengevallen plaatsen werden verder nog ten dele ingevuld met mensen van een geringere sociale statuur, die binnen enkele jaren vaak ook weer even geruisloos uit de schepenbank verdwenen.

De curieuze mix die de Bredase regenten zo in de loop van de tijd werden blijkt eens te meer nog begin achttiende eeuw. Cornelis van Erfrenten wist met succes zijn benoeming tot schepen in 1724 af te weren. De redenen die daarvoor de revue passeerden zijn allen relevant. Allereerst hield hij het er zelf op 'dat in Breda wel bequame subiecten waren'. Was dit wellicht nog een uiting van valse bescheidenheid, de geschiedenis leert in ieder geval dat hij hier wel degelijk een punt had - ook al was hij zelf meester in de rechten. Maar voor hem was dit toch niet meer dan een gelegenheidsexcuus: '... ende dat hij oock veel tijts absent en buijten dese stad moeste wesen'.¹ Van Erfrenten had het, kortom, te druk met andere bezigheden zo hield hij zichzelf en anderen voor. Vermoedelijk was dit tevens de reden waarom hij ook nog niet eerder een bestuurlijke positie in de stad had bekleed, iets wat anders heel gebruikelijk zou zijn geweest.

Stadhouder Bernagie, die voor de nominaties verantwoordelijk was, gaf zich desondanks niet zo maar gewonnen. Van Erfrenten had 'nog geen hooge jaren', was een 'borger van Breda ... en derhalven meende daertoe verplicht en gehouden te zijn'. Hij probeerde duidelijk op diens burgerzin in te spelen maar tevergeefs. Ofschoon Van Erfrenten monstercommissaris was en daarmee generaliteitsbeambte, was ook dit geen probleem; dit gold namelijk tevens voor twee andere schepenen: Gosuin van Bernaige en mr. Andreas de Bons. Dat schepenen ambtenaren waren in dienst van de Staten was in deze generaliteitsstad kennelijk gemeengoed. En ook was het niet erg als hij zich als schepen - 'als andere' - af en toe zou absenteren 'om desselvs affaires te verrigten'. De regenten van Breda namen het kennelijk niet zo nauw met hun verplichtingen in de magistraat of schepenbank. Tot slot vreesde de stadhouder de gevolgen van deze eventuele afzegging: de stad moest tenslotte altijd van een behoorlijk getal regenten bedient worden. Vraag en aanbod van regenten bleek, kortom, nog immer moeilijk met elkaar in vereniging te brengen. Eigen burgers van de stad die om hen moverende redenen liever geen regent wilden worden; zie daar de Bredase situatie in een notendop.

Het standhouden van elites te Breda was onder de gegeven omstandigheden een bijzonder zware opgave waar slechts weinig families in slaagden. Wie echt wil weten hoe zij dat deden, zal nader onderzoek moeten doen naar hun overlevingsstrategieën. Het religieuze schisma betekende hoe dan ook een duidelijke politieke exit voor de katholieke families na 1637: tot dan toe hadden zij zich redelijk staande weten te houden. Zij wisten zich desondanks goed aan te passen aan de veranderende omstandigheden door hun bestuurlijke werkring te verleggen naar elders in de Baronie (plaatselijke dorpsbesturen, waterstaatsbeheer, geestelijke instellingen) en delen van het oude hertogdom Brabant over de grens. Ook in cultureel opzicht bleven zij dominant vanwege een gebrek aan eenheid onder de nieuwe schepenen. Hun vooraanstaande sociale positie in de samenleving stonden zij dus veel minder af dan hen op grond van louter hun formele functies kan worden toegedicht. De groep van nieuwe protestantse schepenen telde daarnaast maar een gering aantal orthodoxe leden die zich actief beijerden voor de positie van de protestantse godsdienst. Interesse lag niet zo zeer bij de kerk: daarom lieten zij al vrij snel verstek gaan in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Bijgevolg stonden kerkenraad en magistraat op gespannen voet met elkaar, waardoor het politieke primaat in de stad het flink te verduren kreeg.

¹ NA, NDR inv.nr. 7998, f. 363r-364v d.d. 10-10-1724.

Om hun eigen onzekere machtspositie te maskeren gingen de nieuwe regenten vooral een strijd met elkaar aan omtrent procedures in de schepenbank en privileges. Er leek na 1637 haast wel sprake van een continue belegeringsmentaliteit onder de leden van de magistraat in de stad, in plaats van om de stad zelf. Dit kan een mentale erfenis zijn geweest van de chronische instabiliteit gedurende de vele decennia daarvoor; het korte termijn denken van de schepenen tot verovering of behoud van hun eigen machtspositie stond daarmee voorop, zo leek het. De gevolgen voor de burgers waren navenant groot: bestuur en rechtspraak in de stad lag herhaaldelijk lam, rechten van individuen werden geschonden. Wie zijn recht wilde halen te Breda, was aan willekeur overgeleverd. Wegens een gebrek aan interne cohesie en mede door hun eigen impopulariteit, traden de regenten ook niet graag in de openbaarheid. Buiten het bestuur van de diverse stedelijke instellingen om, was er weinig of geen plaats voor samenspraak en gezelligheid.

Dit uitte zich tevens in het sociaal-culturele leven van de stad, dat enerzijds gedomineerd werd door militairen (speciaal de officieren) en anderzijds door de oud-borgers. De regenten die volgens Weyerman 'nooit leezen, en zelden denken' hielden zich verder afzijdig. Aan culturele activiteiten was de stad overigens niet bijzonder rijk, op een korte opleving halverwege de zeventiende eeuw na, waarschijnlijk een gevolg van het feit dat zo vele personen hier maar slechts tijdelijk verbleven. De stad Breda had zogezegd een beperkt eigen geheugen, uitgezonderd dan die in de rijke bodem.² Het gebrekkige culturele gehalte werd deels opgevuld met beroemdheden als René Descartes of André Rivet die tijdelijk in de stad woonden of werkten. Dit was een reflectie van het feit dat, ondanks alle negatieve ontwikkelingen, het prettig toeven was in Breda zeker naarmate de zeventiende eeuw verstreek en het weer veilig werd in de regio. De lucht was er zuiver en het leven gezond. De landelijke ligging van de stad werd alom geprezen en trok mensen van heinde en verre. De grote huizen waren fraai en met smaak ingericht, met vaak ook mooie tuinen. De mogelijkheden om te beleggen en of te investeren waren voor de elites weliswaar beperkt, maar stonden een redelijke mate van rijkdom ook weer niet in de weg.

En juist het bijzondere verleden van de stad droeg op termijn alleen maar verder bij aan de luister van Breda, dat zich langzaam aan het transformeren was tot het 'Haagje van het zuiden'. Als residentiestad was het eigenlijk altijd al een satellietstad van het bestuurlijke centrum van het land in het noorden geweest, een positie die het na een periode als tijdelijk bruggenhoofd naar het zuiden in wezen weer terugveroverde. De ware aard van de stad laat zich aldus niet verloochenen, welke noodlottigheden haar de geschiedenis ook heeft toegeworpen.

² *Over Helden, Schurken en Hadewijch*; Hupperetz, *Het geheugen van een straat*.

Bronnen en literatuur

Afkortingen

ABB	Archief Bisdom Breda
AM	Acten Magistrael
ARB	Algemeen Rijksarchief Brussel
ASG	Archief Staten-Generaal
BG	Bijdragen tot de geschiedenis inzonderheid van het hertogdom Brabant
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum
BMGN	Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden
HCHM	Historisch Centrum Het Markiezenhof
JCBG	Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie
JOB	Jaarboek Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda De Oranjeboom
JONM	Jaarboek Oranje Nassau Museum
KB	Koninklijke Bibliotheek
KBB	Koninklijke Bibliotheek Brussel
KHA	Koninklijk Huisarchief
NA	Nationaal Archief
NAK	Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis
NBHJ	Noord-Brabants Historisch Jaarboek
NDR	Nassause Domeinraad vanaf 1581
NL	De Nederlandsche Leeuw
NM	Notulen Magistraat
ONA	Oud Notarieel Archief
ORA	Oud Rechterlijk Archief
OSA	Oud Stadsarchief Breda (inventaris IJsseling)
PNS	Particuliere Notulen Stellingwerf/Schot
RAT	Regionaal Archief Tilburg
RAWB	Regionaal Archief West-Brabant
Res. S-G digitaal	Resolutiën Staten-Generaal digitaal (1626-1630)
Res. S-G NR	Resolutiën Staten-Generaal Nieuwe Reeks (1609-1625)
Res. S-G OR	Resolutiën Staten-Generaal Oude Reeks (1576-1608)
RvB	Raad van Brabant
RGP	Rijks Geschiedkundige Publicatiën
RM	Resolutien Magistrael
SA	Stadsarchief Amsterdam
SAB	Stadsarchief Breda
Tax.	Taxandria
TvG	Tijdschrift voor Geschiedenis
TvSG	Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis
UBL	Universiteitsbibliotheek Leiden
VHB	Varia Historica Brabantica
VROA	Verslagen 's Rijks Oude Archieven

Tussen Oranje en Spanje

Archieven

Stadsarchief Breda

Stadsbestuur Breda (inventaris IJsseling)

- officiaalboek
- acten magistrael
- resoluties magistraat
- notulen magistraat
- ingekomen brieven aan en brieven van het stadsbestuur
- stadsrekeningen
- diverse losse stukken

Schepenbank Breda

- vestbrieven
- boedeladministratie

Collectie Havermans

Collectie Brekelmans

Archief kerkenraad

Collectie Varia

Weeskamer

Burgerkrijgsraad

Kloveniersgilde

Brabants Historisch Informatie Centrum

Raad van Brabant

- civiele procesdossiers
- criminele procesdossiers.

Collectie Pels-Rijcken

Collectie Cuypers van Velthoven

Classis Breda

Generaliteits- en gewestelijke rekeningen

Schouten, 16e-19e eeuw

Nationaal Archief

Nassause Domeinraad vanaf 1581

Staten-Generaal

Raad van State

Hof van Holland

Collectie Aanwinsten

Nederlandse Hervormde Kerk: Oud Synodaal Archief

Collectie Van Aerssen van Voshol

Collectie Taalman Kip

Archief Oldenbarnevelt

Collectie 1902

Classis Dordrecht

Erfgoedcentrum DiEP

Desolate boedels

Oud-rechterlijk archief

Stadsarchief Amsterdam

Archief burgemeesters

Regionaal archief Leiden

Archief Daniel van der Meulen

Gemeentearchief Den Haag

Notarieel archief

Doop-, trouw-en begraafboeken

Weeskamer

Compagnie van belening, discontering van wisselbrieven, assurantien en andere handelingen

Koninklijk Huisarchief

Persoonsarchieven van de prinsen Maurits, Filips Willem, Frederik Hendrik, Willem II en Willem III

Het Utrechts Archief

Notarieel archief

Gerecht

Archief baronie IJsselstein

Familie Collot d'Escury

Familie Martini-Buys

Familie Rijckevorsel

Familie De Pesters

Archief Bisdom Breda

Kerkenraadsstukken 17e en 18e eeuw

Huisarchief Twickel

Stukken Arend van Wassenauer van Duivenvoorde

Algemeen Rijksarchief Brussel

Rekenkamer/Chambres des Comptes

Audiëntie/ Papiers d'Etat et de l'Audience

Raad van State

Felix Archief (Stad Antwerpen)

Privilegekamer

Insolvente boedelkamer

Archief Jan Gillis

Historisch Centrum Het Markiezenhof

Doop, - trouw en begraafboeken

Stedelijke Secretarie Bergen op Zoom

Stedelijke archieven Bergen op Zoom

Notarieel archief

Oud-Stadsbestuur Steenberg

Weeskamer Steenberg

Regionaal Archief Tilburg

Doop, - trouw en begraafboeken

Stadsbestuur Geertruidenberg

- rekest

- ordonnantieboeken

Notarieel archief Geertruidenberg

Regionaal Archief West-Brabant

Doop, - trouw en begraafboeken

Stadsbestuur Zevenbergen

Dorpsbestuur Zundert

Tussen Oranje en Spanje

Universiteitsbibliotheek Amsterdam
Collectie Handschriften

Universiteitsbibliotheek Leiden
Collectie Handschriften

Koninklijke Bibliotheek
Bijzondere Collecties (moderne handschriften)

Koninklijke Bibliotheek Brussel
Afdeling Manuscripten

Gedrukte bronnen

- Acta der Particuliere Synoden van Zuid-Holland 1621-1700*, W.P.C. Knuttel, 6 delen, ('s-Gravenhage 1908-1916) [RGP; Kleine Serie 3 (1621-1633), 5 (1634-1645), 8 (1646-1656), 11 (1657-1672), 15 (1673-1686), 16 (1687-1700)].
- Aitzema, Lieuwe van, *Historie of Verhael van Saken van Staet en Oorlogh in, ende ontrent de Vereenigde Nederlanden 1621-1669* ('s-Gravenhage 1657-1671).
- Andries Vierlingh *Tractaet van Dyckagie*, J. de Hullu ('s-Gravenhage 1920) [RGP Kleine Serie 20].
- Brieven en andere bescheiden betreffende Daniel van der Meulen 1584-1600: Deel I augustus 1584-september 1585* ('s-Gravenhage 1986), Gisela Jongbloet-Van Houtte [RGP Grote Serie 196].
- Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid*, N.W. Posthumus ('s-Gravenhage 1910-1922) 6 delen.
- Classicale Acta 1573-1620. Particuliere synode Zuid-Holland I. Classis Dordrecht 1573-1600*, J.P. van Dooren ('s-Gravenhage 1980) [RGP Kleine Serie 49].
- Classicale Acta 1573-1620. Particuliere synode Zuid-Holland II. Classis Dordrecht 1601-1620; Classis Breda 1616-1620*, J. Roelevink ('s-Gravenhage 1991) [RGP Kleine Serie 69].
- Correspondance de la Cour d'Espagne sur les affaires des Pays-Bas au XVIIe siècle*, Joseph Cuvelier en Joseph Lefèvre, 6 delen (Brussel 1923-1937).
- Correspondentie van Willem III en van Hans Willem Bentinck, eersten graaf van Portland*, N. Japikse, 3 delen ('s-Gravenhage 1927-1937) [RGP, Kleine Serie 23, 24, 26, 27, 28].
- De briefwisseling van Constantijn Huygens (1608-1687)*, J.A. Worp, 6 delen ('s-Gravenhage 1911-1917) [RGP, Grote Serie 15 (1608-1634), 19 (1634-1649), 21 (1640-1644), 24 (1644-1649), 28 (1649-1663), 32 (1663-1687)].
- De correspondentie van Willem van Oranje*, J.H. Kluiver, J.G. Smit en B.A. Vermaseren (database Huygens ING).
- Dutch-Asiatic Shipping in the 17th and 18th centuries*, J.R. Bruijn, F.S. Gaastra, I. Schöffner ('s-Gravenhage 1979-1987) [RGP Grote Serie 165, 166, 167] 3 delen.
- Europische Mercurius behelzende al het voornaamste 't geen in Europa is voorgevallen* (Amsterdam 1690-1739).
- Gloria Parendi: dagboeken van Willem Frederik, stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe; 1643-1649, 1651-1654*, J. Visser (Den Haag 1995).
- Goor, Thomas Ernst van, *Beschryving der Stadt en Lande van Breda etc.* ('s-Gravenhage 1744).
- Groot Placaet-Boeck* ('s-Gravenhage 1658).
- Haecht Goidtsenhoven, L. van, *Chroniicke vande Hertoghen van Brabant: Verciert met hunne figuren nae t'leven* (Antwerpen 1606).
- Hexham, Henry, *Iornael ofte een ware ende kort verhael van 't vermaerde beleg van de stadt Breda* (Delft, 's-Gravenhage 1638).
- Inventarissen van de inboedels in de verblijven van de Oranjes en daarmede gelijk te stellen stukken 1567-1795*, S.W.A. Drossaers en Th.H. Lunsingh Scheurleer, I. Inventarissen Nassau-Oranje 1567-1712 ('s-Gravenhage 1974) [RGP; Grote Serie 147].
- Johan van Oldenbarnevelt. Bescheiden betreffende zijn staatskundig beleid en zijn familie*, S.P. Haak en A.J. Veenendaal, 3 delen ('s-Gravenhage 1934-1967) [RGP, Grote Serie 80, 108, 121].
- Journal van Anthonis Duyck, advocaat-fiscaal van den Raad van State*, Lodewijk Mulder, 3 delen ('s-Gravenhage/Arnhem 1862-1866).
- Journalen van Constantijn Huygens den zoon, van 21 October 1688 tot 2 Sept. 1696*, J.H. Hora Siccama, 3 delen (Amsterdam 1876-1888) [Werken van het Historisch Genootschap, derde serie no.35].
- Journalen van den stadhouder Willem II uit de jaren 1641-1650*, F.J.L. Krämer, in: *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap* 27 (Amsterdam 1906) 413-535.
- Kort vertoogh van het recht en possessie van den Heer en Baron van Breda etc.* (z.pl. z.j.).

Les dernieres heures de Monsieur Rivet vivant, docteur & Professeur honoraire en l'Université de Leyden, & Curateur de l'Eschole Illustre, & College d'Orange à Breda (Breda 1651).

Mémoires de monsieur de B. ... ou anecdotes, tant de la cour du prince d'Orange Guillaume III, que des principaux seigneurs de la République de ce temps, F.J.L. Krämer, in: *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap* 19 (Utrecht 1898) 62-124.

Notulen gehouden ter Staten-vergadering van Holland (1671-1675) door Cornelis Hop, pensionaris van Amsterdam en Nicolaas Vivien, pensionaris van Dordrecht, N. Japikse (Amsterdam 1903) [Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap. Derde Serie No. 19].

Nuyts, Pieter, *De Bredaasche Klio, uitdeelende verscheide gedichten, betreffende de stad* (Amsterdam 1697).

Oudenhoven, Jacob van, *Silva-Ducis aucta & renata of een nieuwe ende gantsch vermeerderde beschrijvinge van 's-Hertogen-Bossche* ('s-Hertogenbosch 1670).

Particuliere Notulen van de vergaderingen der Staten van Holland 1620-1640 door N. Stellingwerff en S. Schot, J.W. Veenendaal-Barth en E.C.M. Huysman, 6 delen ('s-Gravenhage 1992-2002) [RGP, 217 (I december 1620 - augustus 1623), 200 (II september 1623 - mei 1625), 206 (III juli 1625 - april 1628), 245 (juli 1628 - juli 1630), 228 (V november 1630 - december 1632), 245 (VI januari 1633 - april 1634)].

Reglement op de politijcque reformatie in de Meyerye van 's-Hertogenbosch (d.d. 01-04-1660).

Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609, N. Japikse en H.H.P. Rijperman ('s-Gravenhage 1923-1970) [RGP, Grote Serie 26 (I 1576-1577), 33 (II 1578-1579), 41 (III 1580-1582), 43 (IV 1583-1584), 47 (V 1585-1587), 51 (VI 1588-1589), 55 (VII 1590-1592), 57 (VIII 1593-1595), 62 (IX 1596-1597), 71 (X 1598-1599), 85 (XI 1600-1601), 92 (XII 1602-1603), 101 (XIII 1604-1606), 131 (XIV 1607-1609)].

Resolutiën der Staten-Generaal nieuwe reeks 1610-1670, A.Th. van Deursen, J.G. Smit, en J. Roelevink, 7 delen ('s-Gravenhage 1971 - 1994) [RGP, Grote Serie 135 (1610-1612), 151 (1613-1616), 152 (1617-1618), 176 (1619-1620), 187 (1621-1622), 208 (2 januari 1623 - 30 juni 1624), 223 (1 juli 1624 - 31 december 1625)].

Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden, XII (Amsterdam 1740).

Verhael informe van journael, van de reys ende 't vertoeven van den seer doorluchtige ende machtige prins Carel II [...] ('s-Gravenhage 1660).

Literatuur

- Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* (Gorinchem 1839-1851) 13 dln.
- Aalbers, J., 'Mutando non mutor. Van Wassaer Warmont, Alkemade, Obdam (in het bijzonder), Duvenvoirde (na 1721), Catwijck, Sint Pancras. Late zeventiende en achttiende eeuw', in: H.M. Brokken, red., *Heren van Stand. Van Wassaer 1200-2000: achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis* (Zoetermeer 2000) 155-198.
- Abels, P.H.A.M. en A.Ph.F. Wouters, *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de klassis Delft en Delfland 1572-1621* (Delft 1994) 2 dln.
- Abels, P.H.A.M., red., *Van tweeën één. Kerk en West-Brabant door de eeuwen heen* (Delft 2001).
- Acker, J. van, 'Het stadsbestuur van 1585 tot 1715', in: *Antwerpen in de XVIIde eeuw* (Antwerpen 1989) 1-25.
- Adams, Julia, *The familial state. Ruling families and merchant capitalism in early modern Europe* (Ithaca 2005).
- Adriaensen, L., 'Kleur voor Tilburgs laken. Lakenververijen in stad en meierij van Den Bosch en in Breda in de zeventiende eeuw', in: *NBHJ* 16 (1999) 160-245.
- Adriaenssen, L.W.F., 'Abraham Lodewijcx van Weesp en zijn familie', in: *De Brabantsche Leeuw* 50 1(2001) 20-31.
- Adriaenssen, Leo, *Staatsvormend Geweld. Overleven aan de frontlinies in de meierij van Den Bosch, 1572-1629* (Tilburg 2007).
- Aken-Fehmers, Marion S. van, Loet A. Schledorn, Anne-Geerke Hesselink, Titus M. Eliëns, *Delfts aardewerk. Geschiedenis van een nationaal product* (Zwolle/Den Haag 1999).
- Alma, Xander, *Barakkencomplex Sint-Catharinadal te Breda* (Breda 2005).
- Alphen, G. van, 'De Illustre School te Breda en haar boekery', in: *TvG LXIV* (1951) 277-314.
- Amelang, James A., *Honored Citizens of Barcelona. Patrician Culture and Class Relations, 1490-1714* (Princeton 1986).
- Andrik, J.C.M., *Inventaris van het familiearchief Van de Mortel-De la Court* ('s-Hertogenbosch 1982).
- Annard, W.J., *Bestuur en Bestuurders in Oost Staats-Vlaanderen 1645-1673. Een onderzoek naar de bestuurlijke gevolgen voor Oost Staats-Vlaanderen van de politieke overgang van Hulst in 1645* (Hulst 1993).
- Annard, W.J., 'Het manieeren, besolliciteren en bevorderen van alle voorvallende zaecken' Professioneel lobbyen aan het Binnenhof in de zeventiende en achttiende eeuw.', in: M.P.C.M. van Schendelen en B.M.J. Pauw, *Lobbyen in Nederland: professie en profijt* (Den Haag 1998) 93-109.
- Arend, O. van den, *Zeven lokale baljuwschappen in Holland* (Hilversum 1993).
- Asaert, Gustaaf, *1585 De val van Antwerpen en de uittocht van Vlamingen en Brabanders* (Tielt 2004).
- Asseldonk, Martien van, *De Meierij ontrafeld: plaatselijk bestuur, dorpsgrenzen en bestuurlijke indeling in de Meierij van 's-Hertogenbosch, circa 1200-1832* (Tilburg 2003).
- Aten, Diederik, 'Als het geweld komt ...'. *Politiek en economie in Holland benoorden het IJ 1500-1800* Hilversum 1995).
- Avonds, P., 'Zelfbewustzijn en ideologie bij de Brabantse steden in de late middeleeuwen', in: *NBHJ* 1 (1984) 1-8.
- Bachrach, A.G.H. en R.G. Collmer, *Lodewijck Huygens: The English Journal 1651-1652* (Leiden 1982).
- Baelde, Michel, *De Domeingoederen van de vorst in de Nederlanden omstreeks het midden van de zestiende eeuw (1551-1559)* (Brussel 1971).
- Baggerman, Arianne, *Een lot uit de loterij. Het wel en wee van een uitgeversfamilie in de achttiende eeuw* (Den Haag 2001).
- Bakker, C.D., 'Opschriften van grafzerken in de Groote of O.L.V.-kerk te Breda', in: *NL LV* (1937) 349-358.

- Barendrecht, S., *François van Aerssen. Diplomaat aan het Franse hof, 1598-1613* (Leiden 1965).
- Bavel, C.A.M., *Geschiedkundig overzicht van het Bredasche postwezen* ('s-Gravenhage 1941).
- Becht, H.E., *Statistische gegevens betreffende den handelsomzet van de Republiek der Vereenigde Nederlanden gedurende de 17e eeuw (1579-1715)* ('s-Gravenhage 1908).
- Bedeaux, Jan Baptist & Rudi Ekkart, *Kinderen op hun mooist: het kinderportret in de Nederlanden 1500-1700* (Gent/Amsterdam 2000).
- Bedini, Silvio A., *The People's Elephant. An elephant's journey from deep in India to the heart of Rome* (Londen 2000).
- Beenakker, A.J.M., *Breda in de eerste storm van de opstand. Van ketterij tot beeldenstorm 1545-1569* (Tilburg 1971).
- Beermann, V.A.M., *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1648. Een episode uit het laatste stadium van den Tachtigjarigen Oorlog* (Nijmegen-Utrecht 1940).
- Beermann, V.A.M., *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch van 1648 tot 1672. De eerste vijf en twintig jaren van het Staatsche regime* (Helmond 1946).
- Beermann, V.A.M., F.A. Brekelmans, J.P. van Dooren, J.L.M. de Lepper en C.J.A.C. Peeters, *Geschiedenis van Breda. II: Aspecten van de stedelijke historie 1568-1795* (Schiedam 1977).
- Berg, H.A.M. van den en J.A. van der Meer, *'De Heerlijkheid'* (Eindhoven 1989).
- Bergsma, W., *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650* (Hilversum 1999).
- Bergvelt, Ellinoor, Michiel Jonker en Agnes Wichmann, red., *Burgers verzamelen 1600-1750. Schatten in Delft* (Zwolle 2002).
- Berkel, K. van, *Isaac Beeckman (1588-1637) en de mechanisering van het wereldbeeld* (Utrecht 1983).
- Bichelaar, A.H.P. van den, *Het notariaat in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch tussen de Late Middeleeuwen (1306-1531). Een prosopografisch, diplomatisch en rechtshistorisch onderzoek* (Amsterdam 1998).
- Bijl, M. van der, *Idee en Interest. Voorgeschiedenis, verloop en achtergronden van de politieke twisten in Zeeland en vooral in Middelburg tussen 1702 en 1715* (Groningen 1981).
- Bijsterveld, Arnoud-Jan, *Het Huis van Brecht. Een hofhuis in Breda, 1331-1828* (ongepubliceerd manuscript 1994).
- Bijsterveld, Arnoud-Jan A., *Het maakbare verleden. Regionale geschiedenis en etnologie in Brabant op de drempel van de eenentwintigste eeuw* (Tilburg/'s-Hertogenbosch 2000).
- Bitter, Pieter, *Graven en begraven. Archeologie en geschiedenis van de Grote Kerk van Alkmaar* (Hilversum 2002).
- Blécourt, A.S. de, *Kort begrip van het oud-vaderlandsch burgerlijk recht* (Groningen 1922).
- Blom, Frans R.E., *Constantijn Huygens Mijn leven verteld aan mijn kinderen* (Amsterdam 2003) 2 dl.
- Blom, P., P.A. Henderikx en G. van Herwijnen, red., *Borsele Bourgondië en Oranje. Heren en markiezen van Veere en Vlissingen 1400-1700* (Hilversum 2009).
- Blondé, B., 'Indicatoren van het luxegebruik? Het paardenbezit en de *conspicuous consumption* te Antwerpen in de 17de en 18de eeuw', in: *BG* 84 4 (2001) 497-512.
- Boer, P. den, 'Naar een geschiedenis van de dood. Mogelijkheden tot onderzoek naar de houding ten opzichte van de dode en de dood ten tijde van de Republiek', in: *TvG* 89 (1976) 161-201.
- Boer, Pim den, red., *Beschaving - Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam 2001).
- Boeree, Th. A., *De kroniek van het geslacht Backx* (Wageningen 1943).
- Boheemen, F.C. van & Th.C.J. van der Heijden, *Met Minnen Versaemt. De Hollandse rederijders vanaf de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw. Bronnen en bronnenstudies* (Delft 1999) 2 dl.
- Bont, Michel de, 'De gezinsverpleging van geesteszieken te Geel. Van hagiotherapie tot wetenschappelijke psychotherapie', in: H. de Kok en H. Coppens, *Van zotten, kwakzalvers,*

- chirurgijns, vroedvrouwen ... Medische zorg in de Kempen vóór de medicalisering (Turnhout 1994) 75-91.
- Bontemantel, Hans, *De regeering van Amsterdam soo in 't civiel als crimineel en militaire (1652-1672)* ('s-Gravenhage 1897) 2 dln.
- Booij, K. en W. van Ham, *Grafmonumenten in de Grote of Sint-Gertrudiskerk te Bergen op Zoom* (Bergen op Zoom 1993).
- Boone, Marc, *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384 – ca. 1453. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces* (Brussel 1990).
- Boone, Marc, ‘‘Cette frivole, dampnable et desraisonnable bourgeoisie’ : de vele gezichten van het laatmiddeleeuwse burgerbegrip in de Zuidelijke Nederlanden’, in: Joost Kloek en Karin Tilmans, *Burger. Een geschiedenis van het begrip ‘burger’ in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002) 33-53.
- Booy, E.P. de, *Inventaris van het archief van Huis Amerongen, 1405-1979* (Utrecht 2000).
- Bosch, Dick van den, ‘De laatste eer aan de eerste stand. Aristocratische begrafenisrituelen in Limburg van de 18e tot de 20e eeuw’, in: *TvSG* 18 (1980) 181-210.
- Bosman, Th.E.A., C.J.A. van den Oord, A. Vos, ‘Beschenken of Besteken. Een bronnenonderzoek naar relaties en geschenken in 's-Hertogenbosch 1550-1650’, in: *BG* 68 (1985) 205-226.
- Bosman, Th.E.A., J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs, *De heerlijke stad* (Assen/Maastricht 1988).
- Bosman, Th.E.A., ‘Een oudere en een jongere heerlijke stad’, in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs, *De heerlijke stad* (Assen/Maastricht 1988), 109-125.
- Bosman, Th.E.A., ‘‘Van inborelingen ende uitlanders’. De nationaliteit van de raadsheren in de Staatse Raad van Brabant’, in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs, *De Staatse Raad van Brabant en Landen van Overmaze in tweede termijn* (Assen/Maastricht 1989) 23-34.
- Bossaers, K.W.J.M., ‘*Van kintsbeen aan ten staatkunde opgewassen*’. Bestuur en bestuurders van het Noorderkwartier in de achttiende eeuw (Den Haag 1996).
- Bostoen, K.J.S., ‘Dingman Beens en de kamer van Vreugdendal’, in: *JOB* 34 (1981) 134-163.
- Bots, H., J. Matthey en M. Meyer, *Noordbrabantse Studenten 1550-1750* (Tilburg 1979).
- Bots, H., ‘De tolerantie van de Oranjes versus de godsdienstopolitiek van Lodewijk XIV: de lotgevallen van het prinsdom Orange’, in: *NAK* 65 (1985) 190-205.
- Boumans, R., *Het Antwerps stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing* (Gent 1965).
- Boven, M.W. van, *Begraven in en rond de Grote Kerk van Breda* (Aalsmeer 1987).
- Boven, M.W. van, ‘De Helmondse burgemeesters tijdens het ancien régime. Enkele aspecten van een ambivalent ambt’, in: *Van Blauwe Stoep tot Citadel. Viaria Historica Brabantica Nova Ludovico Pirenne dedicata* ('s-Hertogenbosch 1988) 183-198.
- Boven, M.W. van, ‘De inhuldigingen van de heren uit Breda’, in: Th. E.A. Bosman e.a., *De heerlijke stad* (Assen/Maastricht 1988) 17-31.
- Boven, M.W., ‘De verhouding tussen de Raad van Brabant en de hoofdbanken inzake de appelrechtspraak in civiele zaken’, in: B.C.M. Jacobs en P.L. Nève, red., *Hoven en Banken in Noord en Zuid* (Assen 1994) 121-134.
- Braam, A. van, ‘Bureaucratiseringsgraad van het plaatselijk bestuur van Westzaandam ten tijde van de Republiek’, in: *TvG* 90 (1977) 457-483.
- Brand, Hanno en Désirée Schipper, ‘Facing urban elites in late medieval Leiden’, in: Koen Goudriaan e.a., *Prosopography and Computer* (Leuven/Apeldoorn 1995) 121-131.
- Brandeler, P.A.J., ‘Bredaniana uit den Spaanschen tijd’, in: *NAK* XVIII (1925) 95-123; 153-180.
- Brekelmans, F.A., ‘De Hof van Loveren te Baarle-Nassau’, in: *JOB* IX (1956) 93-102.
- Brekelmans, F.A., ‘De Hoeve “De Blauwe Kei” te Breda’, in: *JOB* XI (1958) 41-66.
- Brekelmans, F.A., ‘Het landgoed Groot Wolfslaar’, in: *JOB* XVII (1964) 134-165.
- Brekelmans, F.A., ‘De vrede van Breda en de stad’, in: *JOB* XX (1967) 18-34.
- Brekelmans, F.A., ‘Het keurslijf van de Grote Kerk’, in: *JOB* XXI (1968) 19-33.
- Brekelmans, F.A., ‘Het opslagmonopolie van Breda en de bruggen over de Bovenmark’, in: *JOB* XXII (1969) 29-50.

- Brekelmans, F.A., 'Daasdonk onder Ginneken', in: *JOB XXXVII* (1984) 68-96.
- Brekelmans, F.A., 'Aanzien en luister van de stad Breda van de 16de tot de 18de eeuw', in: *BG* 68 (1985) 157-172 [De Brabantse stad. Zevende Colloquium: De Brabantse stad en haar imago].
- Briels, J., *De zuidnederlandse immigratie 1572-1630* (Bussum 1978).
- Briels, J., *Zuid-Nederlanders in de Republiek 1572-1630. Een demografische en cultuurhistorische studie* (Sint-Niklaas 1985).
- Briels, J., 'Zuid-Nederlandse predikanten in de republiek 1572-1621. Een bijdrage tot de kennis van de Zuid-Nederlandse migratie', in: *BG* 85 3-4 (2002) 169-242.
- Briggs, Robin, *Communities of Belief. Cultural and Social Tensions in Early Modern France* (Oxford 1989).
- Broers, E.J.M.F.C., *Beledigingszaken voor de Staatse Raad van Brabant 1586-1795* (Assen/Maastricht 1996).
- Brokken, H.M., 'De heren van Breda en hun archief', in: *NBHJ* 1 (1984) 9-20.
- Brokken, H.M. en H. de Schepper, 'Beheer en controle van de overheidsfinanciën in de Nederlanden tot omstreeks 1600', in: P.J. Margry, E.C. van Heukelom en A.J.R.M. Linders, red., *Zes eeuwen Rekenkamer. Van 'camere van der rekeningen' tot algemene rekenkamer* ('s-Gravenhage 1989) 15-56.
- Brood, Paul, *Belastingheffing in Drenthe 1600-1822* (Amsterdam 1991).
- Brown, Jonathan en J.H. Elliott, *Een Paleis voor een Koning. Het Buen Retiro en het hof van Filips IV* (Amsterdam 1993).
- Brown, Judith C., *Immodest Acts. The Life of a Lesbian Nun in Renaissance Italy* (Oxford 1986).
- Bruggeman, J. en Y.E. Kortlever, *Inventaris van de archieven van de apostolische vicarissen van de Hollandse Zending en hun secretarissen 1579-1728* (Utrecht 2001).
- Bruggeman, Marijke, *Nassau en de macht van Oranje: de strijd van de Friese Nassaus voor erkenning van hun rechten, 1702-1747* (Hilversum 2007).
- Bruin, G. de, 'De geschiedschrijving over de Gouden Eeuw', in: W.W. Mijnhardt, red., *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht/Antwerpen 1983) 83-117.
- Bruin, G. de, 'Den Haag versus Staats-Brabant: ijzeren vuist of fluwelen handschoen', in: *BMGN* 111, 4 (1996) 449-463.
- Bruin, G. de, 'Het politieke bestel van de Republiek: een anomalie in het vroegmodern Europa?', in: *BMGN* 114, 1 (1999) 16-38.
- Bruin, Martin de, 'Macht en onmacht. Bestuur en politiek', in: Cock Gorisse, red., *Tilburg: stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw* (Tilburg 2001) 125-148.
- Bruijn, J.R., *Varend Verleden. De Nederlandse oorlogsvloot in de 17de en 18de eeuw* (Amsterdam 1998).
- Bruijn, J.R. en C.B. Wels, *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (Amsterdam 2003).
- Bruijn, M.W.J. de, 'De opkomst en de oriëntatie van de Tilburgse lakennijverheid in de 16de en 17de eeuw', in: *Economische heroriëntatie en reorganisatie in de Brabantse steden tijdens de scheiding der Nederlanden (1550-1650)* [De Brabantse Stad: Negende colloquium] *BG* 73 (1990) 165-178.
- Buiks, Chr., 'Grondcijnsen en cijnsdata in de Baronie van Breda', in: *Brabants Heem* 43 (1991) 13-28.
- Buiks, Chr., 'Boerderijpacht in de Baronie van Breda 15^e-18^e eeuw', in: *JOB* LI (1998) 132-187.
- Buissink, Brigitte en Jeroen Kleijne, 'Theses en thesauriers. Dedicades van boeken aan het Haarlemse stadsbestuur', in: E.K. Grootes, *Haarlems Helicon. Literatuur en toneel te Haarlem vóór 1800* (Hilversum 1993) 111-122.
- Cappelle, Johannes Pieter van, *Filips Willem, prins van Oranje* (Haarlem 1828).
- Carlson, Marybeth, *Domestic service in a changing city economy: Rotterdam 1680-1780* (Ann Arbor, Michigan 1993).
- Carswell, John, *The South Sea Bubble* (Stroud 1993).

- Caspers, Charles M.A., 'De mis van Adrianus en Adriana. De kennismaking van een Brabantse pastoor en een gewone gelovige met de geleerde magie, Breda 1589-1590', in: *Munire ecclesiam. Opstellen over 'gewone gelovigen' aangeboden aan prof.dr. W.A.J. Munier ss.cc. bij zijn zeventigste verjaardag* (Maastricht 1990) 99-108.
- Cauwer, Peter De, *Tranen van bloed: het beleg van 's-Hertogenbosch en de oorlog in de Nederlanden, 1629* (Amsterdam 2008).
- Cerutti, F.F.X. e.a., *Geschiedenis van Breda. De Middeleeuwen* (Tilburg 1952).
- Cerutti, F.F.X., 'Gegevens over Bredase kunst en kunstenaars in de zestiende eeuw', in: *JOB* XIII (1960) 8-48; XIV (1961) 17-45.
- Christ, M.P., *De Brabantsche Saecke. Het vergeefse streven naar een gewestelijke status voor Staats-Brabant 1585-1675* (Tilburg 1984).
- Christ, M.P., 'Staats-Brabant bevoegd? Aspecten van Staats-Brabants positie ten tijde van de Republiek', in: *NBJH* 5 (1988) 65-94.
- Clark, Peter, *British Clubs and Societies 1580-1800. The Origins of an Associational World* (Oxford 2000).
- Constantine, David, *Fields of Fire. A life of Sir William Hamilton* (Londen 2001).
- Cools, Hans, *Mannen met macht: edellieden en de moderne staat in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden (1475-1530)* (Zutphen 2001).
- Coote, Stephen, *Royal Survivor. A Life of Charles II* (Londen 2000).
- Corfield, Penelope J., *Power and the professions in Britain 1700-1850* (Londen 1995).
- Corstens, J.F., *Bredaniana* (z.pl. z.j.).
- Cowan, Alexander Francis Cowan, *The urban patriciate. Lübeck and Venice 1580-1700* (Köln 1986).
- Cox, Joost, Jan van den Bosch, Ed Figeer, Jan de Wildt, *En bracht de schare tot kalmte. Bespiegelingen over de gemeentesecretaris door de eeuwen heen* (Den Haag 1997).
- Cressy, David, *Birth, Marriage & Death. Rural, religion, and the life-cycle in Tudor and Stuart England* (Oxford 1997).
- Cuvelier, J., 'Les négociations diplomatiques de Roosendaal (1627-1630)', in: *Mélanges d'histoire offerts à Henri Pirenne par ses anciens élèves et ses amis à l'occasion de sa quarantième année d'enseignement à l'Université de Gand 1886-1926* (Brussel en Parijs 1926) dl. 1, 73-80.
- Daalder, H., *Van oude en nieuwe regenten: politiek in Nederland* (Amsterdam 1995).
- Dalen, J.P. van, E.H.A.H. Palmen, M.J. Platt-de Kiewit, H.D. de Prieëlle-Bunk, *De magistraat van Dordrecht. Een prosopografisch onderzoek naar het stadsbestuur van Dordrecht 1572-1813* (Dordrecht 1996; niet gepubliceerd).
- Davids, Karel en Jan Lucassen, ed., *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European Perspective* (Cambridge 1995).
- Davidson, C.M.R., 'Het geslacht Kick. Breda - Delft - Amsterdam.', in: *JCBG* 27 (1973) 44-65.
- Decavele, Johan, *De eerste protestanten in de Lage Landen. Geloof en heldenmoed* (Leuven/Zwolle 2004).
- Deceulaer, Harald, *Pluriforme patronen en een verschillende snit: sociaal-economische, institutionele en culturele transformaties in de kledingsector in Antwerpen, Brussel en Gent, ca. 1585 – ca. 1800* (Amsterdam 2001).
- Degryse, K., 'Stadsadel en stadsbestuur te Antwerpen in de 18e eeuw. Een sociaal-economische benadering', in: *TvG* 93 (1980) 466-482.
- Deguelde, Gilbert, *Inventaris op de nagelaten documenten van Jan Gillis, pensionaris van Antwerpen (1556-1581)* (Antwerpen 1995).
- Dekker, Kees, 'The Light under the Bushel'. *Old Germanic Studies in the Low Countries and the Motivation and Methods of Jan van Vliet (1622-1666)* (Leiden 1997).
- Dekker, Rudolf, *Uit de schaduw in 't grote licht. Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek* (Amsterdam 1995).
- Delatte, I., *Inventaire des archives des Monts-de-Piété* (Brussel 1948).
- Delen, Marie-Ange, *Het hof van Willem van Oranje* (Amsterdam z.j.).
- Derez, M., e.a., ed., *Arenberg in de Lage Landen. Een hoogadellijk huis in Vlaanderen en Nederland* (Leuven 2002).

- Deursen, A.Th. van, 'Kerk of parochie? De kerkmeesters en de dood ten tijde van de Republiek', in: *TvG* 89 (1976) 531-538.
- Deursen, A.Th. van, 'De Raad van State onder de Republiek van 1588-1795', in: *Raad van State 450 jaar* ('s-Gravenhage 1981) 47-91.
- Deursen, A.Th. van, S. Groenveld, *Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de zeventiende eeuw* ('s-Gravenhage 1990).
- Deursen, A.Th. van, *Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1994).
- Deursen, A. Th. van, *Maurits van Nassau 1567-1625. De winnaar die faalde* (Amsterdam 2000).
- Deursen, A.Th. van, *De last van veel geluk. De geschiedenis van Nederland 1555-1702* (Amsterdam 2004).
- Dibbets, G.R.W., *Predikant en toerist. Het dagboek van Joannes Vollenhove: Engeland, 17 mei-30 oktober 1674* (Hilversum 2001).
- Dibbets, Hester C., 'Between Society and Family Values: The Linen Cupboard in Early-Modern Households', in: Antoon Schuurman en Pieter Spierenburg, eds., *Private Domain, Public Inquiry. Families and Life-styles in the Netherlands and Europe, 1550 to the Present* (Hilversum 1996) 125-145.
- Dibbets, Hester C., *Vertrouwd bezit. Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800* (Nijmegen 2001).
- Diest en Oranje* (Diest 1982).
- Dijk, H. van en D.J. Roorda, 'Sociale mobiliteit onder regenten van de Republiek', in: *TvG* 84 (1971) 306-328.
- Dijk, H. van en D.J. Roorda, *Het patriciaat in Zierikzee tijdens de Republiek* (1979).
- Dijk, W.G. van, 'Wij vaten genucht uyt rechter liefde; overzicht van het ontstaan en de geschiedenis van de Bredase rederijders', in: *JOB* 39 (1986) 55-99.
- Dillen, J.G. van, *Het oudste aandeelhoudersregister van de Kamer Amsterdam der Oost-Indische Compagnie* ('s-Gravenhage 1958).
- Ditzhuyzen, Reinildis van, *Oranje-Nassau. Een biografisch woordenboek* (Haarlem 1992).
- Dooren, J.P. van, 'Het Protestantisme in Breda tijdens het Twaalfjarig Bestand', in: *JOB* XXV (1972) 32-47.
- Dorreboom, 'Gelijk hij gecondemneert word mits deezen'. *Militaire strafrechtspleging bij het krijgsvolk te lande, 1700-1795* (Amsterdam 2000).
- Dorren, Gabrielle, 'De eerzamen. Zeventiende-eeuws burgerschap in Haarlem', in: Remieg Aerts en Henk te Velde, red., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 60-79.
- Dorren, Gabrielle, *Eenheid en verscheidenheid. De burgers van Haarlem in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001).
- Doyle, William, *Venality. The Sale of Office in Eighteenth-Century France* (Oxford 1996).
- Drossaers, S.W.A., *Het archief van den Nassauschen Domeinraad* ('s-Gravenhage 1948-1955) 2 dln.
- Drossaers, S.W.A. en Th. H. Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen van de inboedels in de verblijven van de Oranjes en daarmede gelijk te stellen stukken 1567-1795* ('s-Gravenhage 1974-1976) 3 dln.
- Duijghuisen, M., 'Een doodlopende weg. Infrastructuur en economische oriëntatie van Breda tussen 1650 en 1790', in: *BG LXXVIII* (1995) 119-127.
- Duijvendak, M.G.J., *Rooms, rijk of regentesk: elitevorming en machtsverhoudingen in oostelijk Noord-Brabant, circa 1810-1914* ('s-Hertogenbosch 1990).
- Duindam, Jeroen, 'Tussen tafellaken en servet. Het stadhouderlijk hof in dynastiek Europa', in: *BMGN* 124 4(2009) 536-558.
- Duinkerken, J., *Schepenen aan de Zuiderzee. De Magistraat van Harderwijk 1700-1750* (Zutphen 1990).
- Dyserinck, H., *De militaire gouverneurs van Maastricht, 1576-1794* (1912).
- Ebling, B., *Geschillen over het drostambt van Drente. Voornamelijk in de 16de en 17de eeuw* (Amsterdam 1932).

- Eerenbeemt, H.F.J.M., red., *Geschiedenis van Noord-Brabant. I Traditie en modernisering* (Amsterdam/Meppel 1996).
- Egmond, Florike, *Op het verkeerde pad. Georganiseerde misdaad in de Noordelijke Nederlanden 1650-1800* (Amsterdam 1994).
- Egmond, Florike, 'Recht en krom: corruptie, ongelijkheid en rechtsbescherming in de vroegmoderne Nederlanden', in: *BMGN* 116 1(2001) 1-33.
- El final de la guerra de flandes (1621-1648)* [tentoonstellingscatalogus Fundacion Carlos de Amberes: Madrid 1998].
- Elliott, J.H., *The Count-Duke of Olivares: the statesman in an age of decline* (New Haven/Londen (1986).
- Elliott, J.H. en L.W.B. Brockliss, eds., *The World of the Favourite* (New Haven/Londen 1999).
- Emmius, Ubbo, *Willem Lodewijk, graaf van Nassau (1560-1620)* (Hilversum 1994).
- Engelen, Theo en Hans Hillebrand, 'Vruchtbaarheid in verandering. Een gezinsreconstructie in Breda, 1850-1940', in: *TvSG* 11 3(1985) 248-289.
- Enthoven, Victor, 'Een symbiose tussen koopman en regent. De tweetrapsraket van de opkomst van de Republiek en Zeeland', in: C.M. Lesger en L. Noordegraaf, red., *Ondernemers & bestuurders. Economie en politiek in de Noordelijke Nederlanden in de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd* (Amsterdam 1999) 203-236.
- Erens, A., 'De herwording van St. Catharinadal te Breda na de Nederlandsche Beroerten, 1625-1635', in: *Analecta Praemonstratensia* III (1927) 29-60.
- Evers, Ingrid M.H., 'Tucht in Maastricht (1580-1632), een terreinverkenning', in: *Munire ecclesiam. Opstellen over 'gewone gelovigen' aangeboden aan prof.dr. W.A.J. Munier ss.cc. bij zijn zeventigste verjaardag* (Maastricht 1990) 80-98.
- Faber, J.A., 'De Noordelijke Nederlanden van 1480 tot 1780. Structuren in beweging', in: *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Bussum 1980), V, 196-251.
- Falkenburg, Reindert, red., *Hof-, stads- en staatsceremonies* (Zwolle 1999).
- Feenstra, Hidde, *Spinnen in het web. Groningse regenten in relatie tot het omringende platteland tijdens de Republiek* (Assen 2007).
- Ferraro, Joanne M., *Family and Public Life in Brescia, 1580-1650. The foundations of power in the Venetian State* (Cambridge 1993).
- Fischer, David Hackett, *The Great Wave. Price Revolutions and the Rhythm of History* (Oxford 1996).
- Fischer, P.M., 'Herman Hollanders, muziekmeester aan de Lieve Vrouwekerk te Breda, 1627-1637', in: *JOB* XLVIII (1995) 96-112.
- Fleming, Fergus, *Killing Dragons. The Conquest of the Alps* (Londen 2000).
- Fock, C.W., 'Nieuws over de tapijten, bekend als de Nassause Genealogie', in: *Oud Holland* 84 (1969) 1-28.
- Fock, C.W., 'Teruggevonden ontwerpen voor de tapijtreeks de Nassause genealogie', in: *JONM* (1995) 39-56.
- Fock, C. Willemijn, red., *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900* (Zwolle 2001).
- Francke, Johan, *Utiliteyt voor de gemeene saake. De Zeeuwse commissievaart en haar achterban tijdens de Negenjarige Oorlog, 1688-1697* (Middelburg 2001).
- Franken, M.A.M., *Dienaar van Oranje. Andries Schimmelpenninck van der oije 1705-1776. Een politieke en bestuurlijke levensbeschrijving van een Gelderse luitenant-stadhouder* (Zutphen 2002).
- Frijhoff, Willem, 'Katholieke toekomstverwachting ten tijde van de Republiek: structuur, en grondlijnen tot een interpretatie', in: *BMGN* 98 (1983) 430-459.
- Frijhoff, Willem, 'Non satis dignitatis ... Over de maatschappelijke status van geneeskundigen tijdens de Republiek', in: *TvG* 96 (1983) 379-406.
- Frijhoff, W., 'Vraagtekens bij het vroegmoderne kersteningsoffensief', in: G. Rooijackers, Th. van der Zee, eds., *Religieuze volkscultuur. De spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk* (Nijmegen 1986) 71-98.
- Frijhoff, Willem, 'Nederlandse cultuur als object van geschiedschrijving. Een onmogelijke opgave?', in: *Ons Erfdeel* 37 1(1994) 83-93.

- Frijhoff, Willem, *Wegen van Evert Willemsz.: een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647* (Nijmegen 1995).
- Frijhoff, Willem, Hubert Nusteling en Marijke Spies, red., *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813* (Hilversum 1998).
- Frijhoff, Willem en Marijke Spies, *1650: Bevochten eendracht* (Den Haag 1999).
- Frijhoff, Willem, *Embodied Belief. Ten essays on religious culture in Dutch history* (Hilversum 2002).
- Gaastra, Femme S., 'Zeeuwen in de VOC in de tweede helft van de achttiende eeuw', in: Jan Parmentier, red., *Noord-Zuid in oostindisch perspectief* (Zutphen 2005) 99-116.
- Gabriëls, A.J.C.M., 'Het onderzoek naar het stedelijk regentenpatriciaat tijdens de Republiek', in: *Nederlands Archievenblad* 91 (1987) 201-221.
- Gabriëls, A.J.C.M., *De heren als dienaar en de dienaar als heer. Het stadhoudelijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Den Haag 1990).
- Gagnebin, F.H., 'Les cinquante-trois premières années de l'Eglise Wallonne de Bréda (1590-1643)', in: *Bulletin de la commission de l'histoire des églises wallonnes* II, I (1896) 1-41.
- Gatrell, V.A.C., *The Hanging Tree. Execution and the English People 1770-1868* (Oxford 1994).
- Geertruij, A.L. van, G.J. Rehm, J.M. Rosendaal, red., *Zeven eeuwen 's-Gravenmoer 1293-1993. Bijdragen tot de geschiedenis van 's-Gravenmoer* (Baarle-Nassau 1993).
- Geertruy, Anieta van, 'De Baronie in beroering: oorlogswoelingen in stad en land van Breda tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1743-mei 1747)' en idem (vanaf mei 1747), in: *JOB XXXVIII* (1985) 71-113 en *XXXIX* (1986) 136-187.
- Geest, T.J., *Amalia van Solms en de Nederlandsche politiek van 1625 tot 1648. Bijdrage tot de kennis van het tijdvak van Frederik Hendrik* (Baarn 1909).
- Gelderblom, Oscar, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)* (Hilversum 2000).
- Gerritsen, Harry, 'Het Bredase muziekleven in de zestiende eeuw', in: *JOB LIV* (2001) 125-139.
- Gerven, J. van, 'Marginaliteit en sociale segregatie in de Brabantse steden tijdens de late middeleeuwen', in: *BG* (1996) 3-25.
- Geyl, P., *Christofforo Suriano. Resident van de serenissime republiek van Venetië in Den Haag, 1616-1623* ('s-Gravenhage 1913).
- Geyl, P., *Oranje en Stuart 1641-1672* (Utrecht 1939).
- Giepmans, Sabine E., Reinier van 't Zelfde en Anton Kos, *Hollandse stranden in de Gouden Eeuw* (Leiden 2004).
- Gietman, Conrad en Arjan Verschoor, *Een goed voor de eeuwigheid. De Gelderse Vicarie Sancti Nicolai, 1501-2001* (Westervoort 2001).
- Gietman, Conrad, 'Eer en geweld in de Oost-Nederlandse adelscultuur', in: *Virtus* 10 (2003) 102-121.
- Gietman, Conrad, *Republiek van adel. Eer in de Oost-Nederlandse adelscultuur (1555-1702)* (Utrecht 2010).
- Gijsbers, W.M., *Kapitale ossen. De internationale handel in slachtvee in Noordwest-Europa 1300-1750* (Hilversum 1999).
- Gooskens, Frans, 'De kanunniken verbonden aan de collegiale kerk te Breda (1303-1504)', in: *JOB XXXIV* (1981) 4-83.
- Gooskens, Frans, 'Pestepidemieën in Breda tijdens de middeleeuwen (1382-1535)', in: *JOB XXXIX* (1986) 18-54.
- Goot, A. van der, 'Rond resignatie en ontslagneming', in: *Holland* 19 (1987) 89-104.
- Goris, J., 'Herentals: van welvarend industrieel centrum tot arme garnizoensstad (1560-1650)', in: *BG* 73 (1990) 211-35.
- Gorski, Philip S., *The Disciplinary Revolution. Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe* (Chicago/Londen 2003).
- Govers, F.G.G., *Het geslacht en de firma F. van Lanschot 1737-1901* (Tilburg 1972).
- Graaf, Ronald de, *Oorlog, och arme schapen. Een andere kijk op de Tachtigjarige Oorlog 1565-1648* (Franeker 2004).

- Graaff, L.P.W. de, *Inventaris van het archief van de familie De Pestere 1392-1948* (Utrecht 1996).
- Grassby, Richard, *Kinship and Capitalism. Marriage, Family, and Business in the English Speaking World, 1580-1740* (Cambridge 2002).
- Graswinckel, D.P.M., *Graswinckel. Geschiedenis van een Delfts brouwers- en regentengeslacht* (Den Haag 1956).
- Grijp, Louis Peter, *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden* (Amsterdam 2000).
- Grijzenhout, Frans & Niek van Sas, *De burger van Delft. Een schilderij van Jan Steen* (Amsterdam 2006).
- Groenenboom-Draai, *De Rotterdamse woelreus. De Rotterdamsche Hermes (1720-'21) van Jacob Campo Weyerman: Cultuurhistorische verkenningen in een achttiende-eeuwse periodiek* (Amsterdam 1994).
- Groeneweg, I., 'Regenten in het zwart: vroom en deftig', in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 46 (1995) 198-251.
- Groenhuis, G., *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ± 1700* (Groningen 1977).
- Groenveld, S., 'Verdicht verleden. Kanttekeningen bij een zeventiende-eeuws manuscript over Jacoba van Beieren', in: *Hollandse studien* 8 (Dordrecht 1975).
- Groenveld, S. en H.L.Ph. van Leeuwenberg, red., *De Unie van Utrecht* (Den Haag 1979).
- Groenveld, S., *Evidente factiën in den staet. Sociaal-politieke verhoudingen in de 17e-eeuwse Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum 1990).
- Groenveld, S., 'The Mecca of Authors? States Assemblies and Censorship in the Seventeenth-Century Dutch Republic', in: A.C. Duke en C.A. Tamse, eds., *Too mighty to be free. Censorship and the press in Britain and the Netherlands* (Zutphen 1987) 63-86.
- Groenveld, S., 'Frederik Hendrik en de Stuarts, 1640-1647. Herziening van de opvattingen van Pieter Geyl', in: *Jaarboek Oranje-Nassau Museum* (1987) 6-28.
- Groenveld, S., 'Willem II en de Stuarts, 1647-1650', in: *BMGN* 103 (1988) 157-181.
- Groenveld, S., '„Breda is den Bosch waerd”. Politieke betekenis van het innemen van Breda in 1625 en 1637', in: *JOB* XLI (1988) 94-109.
- Groenveld, S., '“C'est le père qui parle”. Patronage bij Constantijn Huygens (1596-1687)', in: *Jaarboek Oranje-Nassau Museum* (1988) 53-106.
- Groenveld, S., 'Een notabele frontiere. Breda en zijn regenten in het spanningsveld tussen noord en zuid, 1576-1610', in: *JOB* XLIII (1990) 16-39.
- Groenveld, S., '“Den Huijsman wordt er heel verermt”. Gevolgen van de oorlogvoering voor de bevolking van Geertruidenberg en omgeving, ca. 1593', in: *De Dongebode* 19 (1993) 54-85.
- Groenveld, S., *Huisgenoten des geloofs. Was de samenleving in de Republiek der Verenigde Nederlanden verzuild?* (Hilversum 1995).
- Groenveld, S., 'De institutionele en politieke context', in: J.Th. Schmidt, R.H.J.M. Gradus, S.G.A. Kaatee en Joh. de Vries, red., *Van tresorier tot thesaurier-generaal. Zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager* (Hilversum 1996) 82-88.
- Groenveld, S., J.J.H. Dekker en Th.R.M. Willemse, red., *Wezen en boeffjes. Zes eeuwen zorg in wees- en kinderhuizen* (Hilversum 1997).
- Groenveld, S., *Haarlemse glasraamschenkingen: stedelof tussen dominee, regent en koopman* (Gouda 1996).
- Groenveld, S., 'De man met de loden schoenen. Een levensschets', in: Kees Zandvliet, red., *Maurits. Prins van Oranje* (Amsterdam/Zwolle 2000) 12-35.
- Groenveld, S., 'Terug naar Wassenaar. De stijging van de Duvenvoirdes (1523-1665)', in: H.M. Brokken, red., *Heren van Stand. Van Wassenaer 1200-2000: achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis* (Zoetermeer 2000) 82-148.
- Groenveld, S., 'Spiegel van de tijd. Het huwelijk van Willem van Oranje en Anna van Egmond-Buren (1551), geplaatst in het kader van de Habsburgse adelspolitiek', in: *JONM* 2001 (2002) 6-23.
- Groenveld, S., 'Frederik Hendrik en Antwerpen in 1646', in: J. ter Molen e.a. (red.), *Een vorstelijk archivaris. Opstellen voor Bernard Woelderink* (Hilversum 2003) 134-139.
- Groenveld, S., *De Winterkoning. Balling aan het Haagse hof* (Den Haag 2003).

- Grosfeld, J.F., W. Klinkert en J.P. Meeuwissen, *Het turfschip van Breda 1590-1990* (Breda 1990).
- Gudde, C.J., *Vier eeuwen geschiedenis van het garnizoen 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch z.j.).
- Gurp, Gerard van, 'Bosschenaars in de verstrooiing. Emigratie tussen 1579 en 1629', in: *TvSG* 23 4(1997) 401-427.
- Gurp, G.J. van, 'De ontvolking van 's-Hertogenbosch tussen 1579 en 1629', in: *BG* 81 4 (1998) 407-435.
- Gurp, Gerard van, 'De Tilburgse lakenhandel met Holland en Brabant in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *Textielhistorische bijdragen* 38 (1998) 50-73.
- Gurp, Gerard van, *Brabantse stoffen op de wereldmarkt. Proto-industrialisering in de Meierij van 's-Hertogenbosch 1620-1820* (Tilburg 2004).
- Haan, Ido de, *Politieke reconstructie. Een nieuw begin in de politieke geschiedenis* (Utrecht 2004).
- Haas, J.A.K., *De verdeling van de landen van Overmaas 1644-1662. Territoriale desintegratie van een betwist grensgebied* (Assen 1978).
- Hainsworth, D.R., *Stewards, Lords and People. The estate steward and his world in later Stuart England* (Cambridge 1992).
- Hallema, A., 'De schoolmeester-koster in de Baronie van Breda omstreeks het midden der 17de eeuw', in: *Sinte Geertruydsbronne* 5 (1928) 21-30, 49-60, 112-8; 6 (1929) 10-19.
- Hallema, A., 'Het Huis van Oranje en het protestantisme in Westelijk Noord-Brabant omstreeks het midden der 17e eeuw', in: *NAK XXXI* (1940) 142-185.
- Hallema, A., 'Drukkers en Uitgevers te Breda tot de aanvang der 19de eeuw', in: *JOB III* (1950) 82-120.
- Hallema, A., 'Tien jaren uit de geschiedenis der Hervormde Kerk te Breda en in West-Brabant 1590-±1600', in: *NAK XXXIX* (1953) 228-242 en *XL* (1954) 26-47.
- Hallema, A., 'Jezus' menswording als Mariologisch probleem. Een leerstellig verschil in de classis Breda anno 1622', in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift IX* (1954) 43-47.
- Hallema, A., *Geschiedenis van de gemeente Dinteloord en Prinsenland in de zeventiende eeuw* (Breda 1955).
- Hallema, A., 'De Prinsen van Oranje en de Bredase kapittelgoederen (1608-1638)', in: *JOB VIII* (1955) 81-101.
- Hallema, A., 'Oranje en de Hervormde Kerk in West-Brabant van 1614-1619', in: *NAK XLI* (1956) 13-40.
- Hallema, A., 'De wording van het Gereformeerde Burgerweeshuis te Breda (1603-1606)', in: *JOB IX* (1956) 65-92.
- Hallema, A., 'Toen het Bestand ten einde liep. Moeilijkheden van ex-en interne aard voor de Hervormde Kerk in West-Brabant rond 1620', in: *NAK XLII* (1957) 12-39.
- Hallema, A., 'Ontbindende factoren in de hervormde kerk van West-Brabant kort na het 12-jarig bestand 1621-1625', in: *NAK XLIII* (1959) 22-50.
- Hallema, A., 'Remonstrantse sympathieën en controversen in de hervormde gemeente van Breda, 1610-1620. Een bijdrage tot de geschiedenis van de oudste remonstrantse stromingen hier te lande', in: *NAK XLIV* (1961) 45-58.
- Hallema, A., 'De Oranjevorsten en het voormalige Norbertinessenklooster St. Catharinadal te Breda in de 17de en 18de eeuw (1646-1740)', in: *JOB XIV* (1961) 115-148.
- Hallema, A., 'Acties en petities van de Bredase classis in verband met de Munsterse Vrede van 1648', in: *NAK XLV* (1963) 152-176.
- Hallema, A., 'Historische gegevens betreffende het Bredase stadspark. Bijdragen tot de geschiedenis van het Valkenberg, inzonderheid in de 17de en 18de eeuw', in: *JOB XVIII* (1965) 130-154.
- Hallema, A., 'Retorsie-maatregelen in het Brabantse kort vóór de Munsterse vrede. Een der oorzaken van de slechte verstandhouding tussen rooms-katholieken en protestanten in het zuiden na deze vrede', in: *NAK XLVII* (1965) 12-21.
- Ham, W.A. van, 'Breda contra Bergen op Zoom: Vijf eeuwen strijd om de grenzen', in: *JOB 27* (1974) 151-185 en idem *JOB 28* (1975) 95-134.

- Ham, W.A. van, *Macht en gezag in het Markiezaat. Een politiek-institutionele studie over stad en land van Bergen op Zoom (1477-1583)* (Hilversum 2000).
- Ham, W.A. van, *Stedelijke Archieven. Archief van de secretarie 1397-1810* (Bergen op Zoom 2000).
- Harline, Craig E. en Eddy Put, *A bishop's tale. Matthias Hovius among his flock in seventeenth-century Flanders* (New Haven /Londen 2000).
- Harline, Craig, *De wonderen van Jezus-eik : mirakelverhalen uit de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2003).
- Harris, Enriqueta, *Velazquez* (Oxford 1982).
- 't Hart, G., *Historische beschrijving der vrije en hoge heerlijkheid van Heenvliet. Met inventaris en regestenlijst van het huisarchief der vrijheren van Heenvliet* (Den Helder 1949).
- Havard, H., *Histoire de la faïence de Delft* (Parijs 1878).
- Heiden, Manon van der, *Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht, 1550-1700* (Amsterdam 1998).
- Heins, W.B., 'Het Utrechtse notariaat in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1981) 224-243. [Tevens verschenen als *Het Sticht van binnen en van buytenen*]
- Hempenius-van Dijk, B.S., *De weeskamer van de stad Groningen 1613-1811* (Groningen 1991).
- Hendrix, Harald en Marijke Meijer Drees, red., *Beschaafde burgers. Burgerlijkheid in de vroegmoderne tijd* (Amsterdam 2001).
- Hendriks, J.A., 'Jacht als vermaak voor de elite', in: Jan de Jongste, red., *Vermaak van de elite*, 137-152.
- Hendriks, Sjeff, *De ontginning van Nederland. Het ontstaan van de agrarische cultuurlandschappen in Nederland* (Utrecht 1998).
- Hendriks, Willem, 'De gevluchte Hermes. Bredase elementen in het werk van Jacob Campo Weyerman.', in: Peter Altena Willem Hendriks e.a., *Het Verlokkend Ooft. Proeven over Jacob Campo Weyerman* (Amsterdam 1985) 76-100.
- Hermans, Fernand, *Filips Willem van Oranje* (Averbode 1984).
- Hermans, M.R., 'Rosa inter spinas'. De hervormde gemeente in Roosendaal tussen Twaalfjarig Bestand en de Vrede van Münster', in: L.J.P. van Gastel en M.R. Hermans, *Stappen in het verleden* (Roosendaal 1992) 41-64.
- Hiemstra, M.E. en B.C.M. Jacobs, 'Aan de grenzen van de samenleving. Criminaliteit en jurisdictiemacht in het grensgebied van Staats-Brabant en Holland in de achttiende eeuw', in: *NBHJ* 12 (1995) 82-118.
- Hoeck, F. van, S.J., 'De Jezuïeten te Breda. Het Jezuïetencollege van 1625-1637', in: *Brabantia* I (1952) 242-248.
- Hoeven, G.G. van der, *Geschiedenis der vesting Breda* (Breda 1868).
- Hofman, H.A., *Constantijn Huygens (1596-1687). Een christelijk-humanistisch bourgeois-gentilhomme in dienst van het Oranjehuis* (Utrecht 1983).
- Hohenberg, Paul en Lynn Hollen Lees, *The making of urban Europe 1000-1994* (Cambridge, Massachusetts/ Londen 1995).
- Hokke, Judith, "'Mijn alderliefste Jantielief". Vrouw en gezin in de Republiek: regentenvrouwen en hun relaties', in: *Vrouwenlevens 1500-1850* (Nijmegen 1987) 44-73.
- Holleman, F.A., *Dirk van Assendelft, schout van Breda, en de zijnen* (Zutphen 1953).
- Holthuis, P., *Frontierstad bij het scheiden van de markt. Deventer: militair, demografisch, economisch; 1578-1648* (Houten/Deventer 1993).
- Honig, Elizabeth Alice, *Painting and the Market in Early Modern Antwerp* (New Haven/Londen 1998).
- Hoof, J.P.C.M. van, 'Met een vijand als bondgenoot. De rol van water bij de verdediging van het Nederlandse grondgebied tegen een aanval over land', in: *BMGN* 103, 4 (1988) 622-651.
- Hoof, J.P.C.M., 'De rol van de vesting Breda in het Nederlandse verdedigingssysteem', in: *JOB* XLI (1988) 124-133.
- Hoof, M.C.J.C. van, E.A.T.M. Schreuder en B.J. Slot, *De Archieven van de Nassause Domeinraad 1581-1811* (Den Haag 1997).

- Hoogstraten, F.J.A., *De Chambre Mi-partie van het Munstersche Vredestractaat* (Utrecht 1860).
- Hooydonk, Jac. H. van, *Bredase elite tussen 1350 en 1550. Een chronologie uit gepubliceerde en ongepubliceerde bronnen* (Breda 1992).
- Hooydonk, Jac. H. van, 'Middeleeuwse straten in Breda, 1350-1550. De Caterstrate (Catharinastraat)', in: *JOB XLVI* (1993) 64-120.
- Hooydonk, Jac. H. van, *Graaf Hendrik III van Nassau-Breda en zijn stad 1504-1538* (Breda 1995).
- Hooydonk, Jac. H. van, 'Middeleeuwse straten in Breda, 1250-1550. De Grote Markt van Breda. Ontstaan, vorm en geschiedenis tot na 1534', in: *JOB LI* (1998) 79-123.
- Hoppenbrouwers, Frans, 'De politieke reformatie in de Kwartieren Maasland en Oisterwijk van de Meierij van 's-Hertogenbosch', in: *Brabants Heem* 43, 1 (1991) 8-19.
- Hoppenbrouwers, P.C.M., *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden (ca. 1360 - ca. 1515)* (Wageningen 1992) 2 dl.
- Houben, L.G.A., *Geschiedenis van Eindhoven, de stad van Kempenland* (Turnhout 1890).
- Houlbrooke, Ralph, *Death, Religion, and the Family in England 1480-1750* (Oxford 1998).
- Houlbrooke, Ralph, 'Civility and Civil Observances in the Early Modern English Funeral', in: Peter Burke, Brian Harrison en Paul Slack, *Civil Histories. Essays presented to Sir Keith Thomas* (Oxford 2000) 67-85.
- Hsia, R. Po-Chia en H.F.K. van Nierop, ed., *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002).
- Huiskamp, René, Ton van de Sande, 'Het aflossen van een dood paard. Kanttekeningen bij Guido de Bruin, 'Den Haag versus Staats-Brabant. IJzeren vuist of fluwelen handschoen'?', in: *BMGN* 112, 1(1997) 78-86.
- Huisman, Frank, *Stadsbelang en standsbesef. Gezondheidszorg en medisch beroep in Groningen 1500-1730* (Rotterdam 1992).
- Hupperetz, Wim, 'Pijpmakers in Breda gedurende de zeventiende eeuw', in: *JOB XLVI* (1993) 157-177.
- Hupperetz, Wim, *Het geheugen van een straat. Achthonderd jaar wonen in de Visserstraat te Breda* (Utrecht 2004).
- Hutton, Ronald, *The rise and fall of merry England: the ritual year, 1400-1700* (Oxford 1994).
- Immerseel, R.H.M. van, *Breda 1568-1600; de politieke elite in een frontierstad* (Breda 1999).
- Inwood, Stephen, *The Man Who Knew Too Much. The Strange and Inventive Life of Robert Hooke 1635-1703* (Londen 2002).
- Israel, Jonathan, *Dutch Primacy in world trade, 1585-1740* (Oxford 1990).
- Israel, Jonathan, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806* (Oxford 1995).
- Israel, Jonathan, *Radical enlightenment: philosophy and the making of modernity 1650-1750* (Oxford 2001).
- Iterson, W. van, *Heerlijke rechten in het algemeen en de heerlijkheid Zeist in het bijzonder* (Zeist z.j.).
- Jacobs, B.C.M., *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629. De bestuursorganisatie van een Brabantse stad* (Assen/Maastricht 1986).
- Jacobs, B.C.M., 'Een oudere en een jongere heerlijke stad: Steenberg en Willemstad.', in: Th.E.A. Bosman, ed., *De Heerlijke stad* (Assen/Maastricht 1988) 109-125.
- Jacobs, B.C.M., 'Voor vijand en rebel gehouden. Ten onrechte procederen voor de Raden van Brabant in Brussel en 's-Gravenhage', in: B.C.M. Jacobs en P.L. Nève, red., *Hoven en Banken in Noord en Zuid* (Assen 1994) 103-120.
- Jacobs, Beatrix en Regina Sprengers, 'Plaatselijke belastingen in het Staats-Brabantse Grave en het Hollandse Heusden; een vergelijking', in: Tom Pfeil, Beatrix Jacobs, Paul Brood en Onno Ydema, *Steden en dorpen in last. Historische aspecten van lokale belastingen en financiën* (Amsterdam 1999) 75-98.

- Jacobs, J.A., *Een zegenrijk gewest: Nieuw-Nederland in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1999).
- Janse, Anthéun, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum 2001).
- Jansen, H.P.H., 'De Bredase Nassaus', in: Coen Tamse, red., *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Utrecht 1996) 13-50.
- Jansen, Sunny, *IJsselstein in het midden van de achttiende eeuw: een studie naar de macht van de regenten in de baronie IJsselstein 1731-1765* (onuitgegeven doctoraal eindschrijft Utrecht 1998).
- Janssen, G.H., *Creaturen van de macht. Cliëntelisme bij Willem Frederik van Nassau (1613-1664)* (Amsterdam 2005).
- Janssen, Harry, 'Cultuur-en maatschappijgeschiedenis. Ideaaltypische theorie en historiografische praktijk', in: *TvG* 115 (2002) 47-67.
- Janssens, P., 'De Zuidnederlandse adel tijdens het Ancien Régime (17e-18e eeuw). Problemen en stand van het onderzoek', in: *TvG* 93 (1980) 445-465.
- Janssen, Paul Huys, red., *Meesters van het Zuiden. Barokschilders rondom Rubens* ('s-Hertogenbosch/Gent 2000).
- Japikse, N., *Prins Willem III. De stadhouder-koning* (Amsterdam 1933) 2 dl.
- Jeurgens, Ch. en H. Meulenaars, *Inventaris van het archief van de familie Van Lanschot 1294-1900* (1982) ('s-Hertogenbosch 1994).
- Jong, Erik de en Marleen Dominicus-van Soest, *Aardse Paradijzen. I De tuin in de Nederlandse kunst 15de tot 18de eeuw* (Gent 1996).
- Jong, J.J. de, *Met goed fatsoen. De elite in een Hollandse stad: Gouda 1700-1780* (Amsterdam/Dieren 1985).
- Jong, Joop de, *Een deftig bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de 17de en 18de eeuw* (Utrecht/Antwerpen 1987).
- Jong, Joop de, 'Prosopografie, een mogelijkheid. Eliteonderzoek tussen politieke en sociaal-culturele geschiedenis', in: *BMGN* 111, 2 (1996) 201-215.
- Jong, Joop de, 'De regenten, de Republiek en het aristocratiseringsproces: een terugblik', in: Guido Marnef en René Vermeir, red., *Adel en Macht. Politiek, cultuur, economie* (Maastricht 2004) 5-15.
- Jonge, J.C. de, *Geschiedenis van het Nederlandsche zeewezen* (Haarlem 1858-1862) 5 dln.
- Jongste, Jan de, Juliette Roding en Boukje Thijs, red., *Vermaak van de elite in de vroegmoderne tijd* (Hilversum 1999).
- Juten, G.C.A., *Cartularium van het Begijnhof te Breda* (Bergen op Zoom z.j.).
- Kamen, Henry, *The Spanish Inquisition. An Historical Revision* (Londen 1997).
- Kamen, Henry, *Philip of Spain* (New Haven/Londen 1997).
- Kamen, Henry, *Spain's Road to Empire. The making of a world power 1492-1763* (Londen 2002).
- Kamen, Henry, *The Duke of Alba* (New Haven/Londen 2004).
- Kamermans, Johan A., *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit* (Wageningen 1999).
- Kaplan, Benjamin, *Divided by Faith. Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe* Cambridge, Massachusetts/Londen 2007).
- Kaplan, Benjamin, Bob Moore, Henk van Nierop en Judith Pollmann, eds., *Catholic communities in Protestant states. Britain and the Netherlands c. 1570-1720* (Manchester 2009).
- Kappelhof, A.C.M., 'Een drietal kleine belastingen. Recht van collaterale successie, 40ste penning, Klein zegel' (Interim-rapport VII 1981: niet gepubliceerd).
- Kappelhof, A.C.M., 'Financiële aspecten van de laat-17de-eeuwse vestingbouw. De herbouw van de vesting Grave (1679-1692)', in: *Jaarboek Stichting Menno van Coehoorn* 1983/4 (1984) 14-26.
- Kappelhof, A.C.M., 'Ontginningen in de Meierij van Den Bosch', in: *NBJH* 2 (1985) 199-221.
- Kappelhof, A.C.M., *De belastingheffing in de Meierij van Den Bosch gedurende de generaliteitsperiode (1648-1730)* (Tilburg 1986).

- Kappelhof, A.C.M., 'De invoering van een nieuw belastingstelsel in de Meierij van Den Bosch 1648-1658', in: *NBHJ* 3 (1986) 21-61.
- Kappelhof, A.C.M., 'Fiscale bevoordeling van Breda ten tijde van de Republiek', in: *JOB* XL (1987) 79-104.
- Kappelhof, A., 'Minder baas in eigen huis. 's-Hertogenbosch en Breda 1566-1680', in: *BG* 73 (1990) 315-334.
- Kappelhof, A.C.M., 'Niets menselijks was hen vreemd. Conflicten over het bestuur van het Geefhuis (1629-1652)', in: *'s-Hertogenbosch* II (1994) 1, 8-20.
- Kappelhof, Ton, 'Noord-Brabant en de Hollandse stapelmarkt', in: Karel Davids, Marjolein 't Hart, Henk Kleijer & Jan Lucassen, red., *De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580-1800* (Leuven/Apeldoorn 1995) 189-206.
- Kappelhof, Ton, 'De Bredase bierbrouwerijen, 1397-1750. De geschiedenis van een nijverheid', in: *JOB* LI (1998) 14-78.
- Kappelhof, Ton, 'Twee Bredase ondernemers en hun overheden: Johan de Wyse (1635-1725) en Jacob Beens (ca. 1615-1673)', in: Clé Lesger en Leo Noordegraaf, red., *Ondernemers en Bestuurders. Economie en politiek in de Noordelijke Nederlanden in de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd* (Amsterdam 1999) 299-323.
- Kappelhof, A.C.M., 'Protocolen als bron voor de bedrijfs geschiedenis in de vroegmoderne tijd (1500-1800)', in: *Erfgoed van Industrie en Techniek* 10 (2001) 82-89.
- Kappelhof, Ton, 'De medische markt in een middelgrote stad: Breda 1545-1625', in: *JOB* LIV (2001) 165-190.
- Kappelhof, A.C.M., 'Het verbruik na de dood. De laatste wil in 's-Hertogenbosch (1331-1424)', in: *BG* 84 4(2001) 419-436.
- Kappelhof, Ton, 'Zaken doen over grenzen heen. De Bredase kooplieden Johan (1636-1725) en Cornelis de Wyse (1640-1704)', in: *JOB* LV (2002) 142-180.
- Kappelhof, Ton, 'Van kasseien en kanalen. Pogingen om Breda voor het personen- en goederenverkeer beter bereikbaar te maken in de periode 1500-1800', in: *JOB* LVI (2003) 1-40.
- Kappelhof, Ton, 'Het fortuin van de Oranjes. De betekenis van de West-Brabantse domeinen voor het huis Oranje-Nassau tijdens de Republiek', in: *JOB* LVII (2004) 132-145.
- Kappelhof, A.C.M., 'Vrouwen buitenshuis in Breda en omgeving (1550-1650)', in: *JCBG* 58 (2004) 45-67.
- Kappelhof, Ton, 'Bedrijvig en vroom: De nazaten van de Bredase koopman Cornelis de Wyse', in: *JOB* LX (2007) 48-81.
- Keppel, J.R. van, *Eenige wetenswaardigheden betreffende de Groote-of Onze Lieve Vrouwe Kerk te Breda uit oude rekeningen* (Breda 1904).
- Ketelaar, F.C.J., *Oude zakelijke rechten. Vroeger, nu en in de toekomst* (Leiden/Zwolle 1978) [Rechtshistorische Studies 3].
- Keulen, J. van en R.M. Sprenger, *Inventaris van het archief van de familie Van Rijckevorsel 1341-1969* (Utrecht 1993).
- Klep, P.M.M., 'Het probleem van de werkloosheid in de Baronie van Breda tussen 1750 en 1914', in: *NBHJ* 1 (1984) 21-31.
- Klep, P.M.M., 'Het Brabantse stedensysteem en de scheiding der Nederlanden, 1565-1650', in: *BG* 73 (1990) 101-129.
- Klep, Paul, 'Stad en Land van Breda in *De Oranjeboom*, 1940-1998', in: *JOB* LI (1998) 1-13.
- Klinkenberg, J.Th., 'Dye quade siecte. De pest in Maastricht in de zestiende en zeventiende eeuw', in: *TvSG* 16 3(1990) 267-286.
- Knevel, Paul, *Burgers in het geweer: de schutterijen in Holland, 1550-1700* (Hilversum 1994).
- Kok, H. de, 'Nassau en de jacht te Turnhout in de zeventiende eeuw', in: *Van Blauwe Stoep tot Citadel. Varia Historica Brabantica Nova Ludovico Pirenne dedicata* ('s-Hertogenbosch 1988) 233-244.
- Kok, J.A. de, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van Protestantisering en Katholieke Herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1880* (Assen 1964).

- Kok, Th.B.W., *Dekenaat in de steigers. Kerkelijk opbouwwerk in het Gentse dekenaat Hulst 1596-1648* (Tilburg 1971).
- Kooi, Christine, 'Paying Off the Sheriff: Strategies of Catholic Toleration in Golden Age Holland.', in: Ronnie Po-, Chia Hsia en Henk F.K. van Nierop, eds., *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge Univ. Press, 2002) 87-101.
- Kooij, 'Het format van de stad. Een evaluatie van recente Nederlandse stadsgeschiedenissen', in: *BMGN* 117 3 (2002) 293-306.
- Kooijmans, L., *Onder regenten. De elite in Hoorn 1700-1780* (Amsterdam/Dieren 1985).
- Kooijmans, L., 'Patriciaat en aristocratisering in Holland tijdens de zeventiende en achttiende eeuw', in: J. Aalbers en M. Prak, red., *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Amsterdam 1987).
- Kooijmans, Luuc, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1997).
- Kooijmans, Luuc, 'Kwetsbaarheid en 'koopluijder vriendschap'', in: Marijke Gijswijt-Hofstra en Florike Egmond, *Of bidden helpt? Tegenslag en cultuur in West-Europa, circa 1500-2000* (Amsterdam 1997) 61-70.
- Kool-Blokland, J.L., *De elite in Heusden 1700-1750 een prosopografische analyse* (Tilburg 1985).
- Koppenol, Johan, *Leids heelal. Het Loterijspel (1596) van Jan van Hout* (Hilversum 1998).
- Korteweg, E., *Thomas Ernst van Goor en de Beschrijving van Breda* (Amsterdam z.j.: niet gepubliceerd).
- Korvezee, E.H., 'Belastingen in Noord-Brabant vóór 1648', in: *VHB* IV (1975) 97-163.
- Kossmann, E.F., *De Boekhandel te 's-Gravenhage tot het eind van de 18de eeuw* ('s-Gravenhage 1937).
- Kretschmar, F.G.L.O. van, 'De portretten in het Walenweeshuis te Amsterdam', in: *Jb. CBG* XIX (1965) 158-180.
- Kunst, René, red., *Leeuwarden 750-2000: hoofdstad van Friesland* (Franeker 1999).
- Kuijer, P.Th.J., *'s-Hertogenbosch stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629* (Zwolle/'s-Hertogenbosch 2000).
- Kuijpers, Erika, *Migrantenstad: immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam* (Hilversum 2005).
- Kuys, Jan, *Drostambt en schoutambt. De Gelderse ambtsorganisatie in het kwartier van Zutphen (ca. 1200-1543)* (Hilversum 1994).
- Laarmann, Frauke K., *Families in beeld. De ontwikkeling van het Noord-Nederlandse familieportret in de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Hilversum 2002).
- Lakerveld, C. van, red., *Opkomst en bloei van het Noordnederlandse stadsgezicht in de 17de eeuw* (Amsterdam/Toronto 1977).
- Lammers, C.J., *Macht en gezag van de Duitse bezetter* (Amsterdam 1990).
- Lammers, C.J., *Nederland als bezettende mogendheid 1648-2001* (Amsterdam 2003).
- Lammers, C.J., *Vreemde overheersing. Bezetten en bezetting in sociologisch perspectief* (Amsterdam 2005).
- Langdon, Helen, *Caravaggio. A Life* (New York 1999).
- Leenders, K.A.H.W., 'De molens in en om het Land van Breda', in: *JOB* 29 (1976) 107-146; *JOB* 31 (1978) 94-121.
- Leenders, K.H.A.W., *Verdwenen venen: een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad, 1250-1750* (Brussel 1989).
- Leenders, Karel A.H.W., 'Het landgoederenlandschap rond Breda', in: *JOB* 52 (1999) 1-63.
- Leeuwen, Marco H.D. van, 'Liefdadige giften in Amsterdam tijdens de achttiende eeuw', in: *TvSG* 22 4 (1996) 417-442.
- Lepper, J.L.M. de, 'De Bredase katholieken tussen 1637 en 1666', in: *JOB* XIX (1966) 32-68.
- Lepper, J.L.M., 'Stadhouder Goswinus van Bernagien en de Bredase katholieken', in: *JOB* XX (1967) 35-69.
- Lepper, J.L.M., 'Een instructie van Prins Willem III tegen de katholieken in de Baronie en de gevolgen daarvan voor de Jezuïeten', in: *JOB* XXI (1968) 60-93.

- Lepper, J.L.M., 'Deken Holthuyzen, zijn zorgen en zijn gevangenschap', in: *JOB* XXII (1969) 1-28.
- Lepper, J.L.M., 'De Bredase schuilkerken', in: *JOB* XXIII (1970) 14-34.
- Lepper, J.L.M., 'Deken Verschuren en Prins Willem III', in: *JOB* XXV (1972) 62-66.
- Lesger, Clé, *Hoorn als stedelijk knooppunt : stedensystemen tijdens de late middeleeuwen en vroeg-moderne tijd* (Hilversum 1990).
- Lesger, Clé, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Koopliden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden ca. 1550-ca. 1630* (Hilversum 2002).
- Lieburg, F.A. van, *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816* (Amsterdam 1996).
- Liesker, R. en W. Fritschy, *Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Deel 4, Holland (1572-1795)* (Den Haag 2004).
- Lindblad, J.Th., 'Foreign trade of the Dutch Republic in the seventeenth century', in: K. Davids en L. Noordegraaf, red., *The Dutch economy in the golden age* (Amsterdam 1993) 219-249.
- Lindeman, W.M. en Th.F. van Litsenburg, *Inleiding, inventarissen en bijlagen Raad van Brabant* 6 delen ('s-Hertogenbosch 1981).
- Linebaugh, Peter, *The London Hanged. Crime and Civil Society in the Eighteenth Century* (Londen 1991).
- Loughman, John & John Michael Montias, *Public and Private Spaces. Works of Art in Seventeenth-Century Dutch Houses* (Zwolle 2000).
- Lucassen, Jan en Gerard Trienekens, "'Om de plaats in de kerk'. Een onderzoek naar maatschappelijke ongelijkheid, voornamelijk in de negentiende eeuw', in: *TvSG* 12 (1978) 239-304.
- Maanen, Rudi van, *Doorgaande beweging* (Leiden 2004).
- Maassen, H.A.J., 'De bank van lening te Breda tot 1815', in: *JOB* XLIII (1990) 112-134.
- Maçzak, Antoni, *De ontdekking van het reizen. Europa in de vroeg-moderne tijd* (Utrecht 1998).
- Made, J.W.M. van der, 'Graven spreken in Terheijden', in: *JOB* XXXV (1982) 120-148.
- Man, J.P. de, 'Boedelinventaris van Michiel Piggen, raadsheer van de Prins van Oranje', in: *Jb. CBG* VII (1953) 139-146.
- Marnef, Guido, *Het Calvinistisch bewind te Mechelen, 1580-1585* (Kortrijk-Heule 1987).
- Marnef, Guido, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577* (Amsterdam 1996).
- Marshall, Peter, *Beliefs and the Dead in Reformation England* (Oxford 2002).
- Matthey, Ignaz, *Vincken moeten vincken locken. Vijf eeuwen vangst van zangvogels en kwartels in Holland* (Hilversum 2002).
- Mees, W.C., *Philips Willem van Oranje* ('s-Gravenhage/Rotterdam z.j.).
- Meesters van het Zuiden. Barokschilders rondom Rubens* (Zwolle/'s-Hertogenbosch 2000).
- Meij, C.O. van der, 'Decemviratus. De Bredase tienraad, 1541-1794: geschiedenis van een stedelijk college', in: *JOB* LIV (2001) 90-124.
- Meij, C.O. van der, 'Divided loyalties: States-Brabant as a border country', in: Benjamin Kaplan, Marybeth Carlson, Laura Cruz, eds., *Boundaries and their meanings in the history of the Netherlands* (Leiden 2009), 15-34.
- Meij, Otto van der, 'Het 'Haagje van het zuiden. De rijke geschiedenis van vorsten, militairen en predikanten in Breda', in: *Magazine* 4(2009) 20-23.
- Meij, G.M.J. de, *Inventaris van de archieven van de familie Martini Buys 1559-1966 en van het huis en de heerlijkheid Loenersloot (1276) 1569-1954* (Utrecht 1984).
- Meijer Drees, Marijke, 'Liever een rechtvaardige oorlog dan een geveinsde vrede. Politieke propaganda in een vroeg zeventiende-eeuws toneelstuk over het turfschip van Breda', in: *JOB* XLIII (1990) 1-15.
- Meindersma, W., 'Over het protestantisme in Westelijk Brabant', in: *NAK* VIII (1911) 297-321.
- Meischke, R., H.J. Zantkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Utrecht, Noord-Brabant en de oostelijke provincies* (Zwolle 2000).

- Melles, J., *Ministers aan de Maas. Rotterdamse stadspensionarissen van 1508-1795* (Rotterdam 1962).
- Miert, L. van s.j., *Verhaal van hetgeen er onlangs bij de belegering en inneming van Breda is voorgevallen 1637* ('s-Hertogenbosch 1917).
- Middelkoop, ed., *Amsterdammers geportretteerd. Kopstukken 1600-1800* (Amsterdam 2002).
- Minis, Servé, *De terugkeer van de gouverneurs. De Gouverneursportretten uit het jachtslot Fasanerie te Fulda* (Maastricht 1998).
- Moes, E.W., *Iconographia Batava: beredeneerde lijst van geschilderde en gebeeldhouwde portretten van Noord-Nederlanders in vorige eeuwen* (Amsterdam 1897-1905) 2 dln.
- Moes, Jaap en Dirk Jaap Noordam, *Macht, aanzien en welzijn. Nieuwelingen in het Leids stadsbestuur, 1200-1795* (Leiden 2003).
- Mol, J.A., red., *Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de vijftiende en zestiende eeuw* (Leeuwarden 1994).
- Mollenberg, C.J., *Onuitgegeven bronnen voor de geschiedenis van Geertruidenberg* ('s-Hertogenbosch 1899).
- Mommers, A.R.M., *Brabant van Generaliteitsland tot Gewest; bestuursinrichting en gezagsuitoefening in en over de landen en steden van Staats-Brabant en Bataafs Brabant 14 september 1629 - 1 maart 1796* (Utrecht/Nijmegen 1953).
- Monteiro, Marit, *Geestelijke maagden: leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw* (Hilversum 1996).
- Montias, John Michael, *Vermeer en zijn milieu* (Baarn 1993).
- Montias, J.M., 'Estimates of the number of Dutch master-painters, their earnings and their output in 1650', in: *Leidschrift* 6 3(1990) 59-74.
- Montias, John Michael, *Art at Auction in 17th Century Amsterdam* (Amsterdam 2002).
- Mooij, Charles de, *Geloof kan Bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795* (Hilversum 1998).
- Mooij, Charles de en Aart Vos, red., *'s-Hertogenbosch binnenskamers. Aspecten van stedelijke woon-en leefculturen 1650-1850* (Zwolle 1999).
- Moorman van Kappen, O., 'Maastrichtse Stadsadvocaten. Een bijdrage tot de voorgeschiedenis van het tweeledige Maastrichtse pensionarisambt.', in: *Campus Liber. Bundel opstellen over de geschiedenis van Maastricht aangeboden aan mr. dr. H.H.E. Wouters, stadsarchivaris en -bibliothecaris 1947-1977* (Maastricht 1982) 200-225.
- Mörke, Olaf, 'Stadtholder' oder 'Staetholder'? *Die Funktion des Hauses Oranien und seines Hofes in der politischen Kultur der Republik der Vereinigten Niederlande im 17. Jahrhundert* (Münster 1997).
- Mosmans, Jan, *De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1931).
- Munier, W.A.J., 'Een mislukte poging tot de inplanting van de reformatie in de heerlijkheid Borgharen door heer Philibert van Isendoren a Blois (1647-1679)', in: *NAK* 65 (1985) 160-189.
- Munier, W.A.J., 'Politieke reformaties in de heerlijkheid Eijsden in de zeventiende eeuw', in: *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 28 (1986) 218-254.
- Munier, W.A.J., 'De calvinisering van de colleges van schout en schepenen in de landen van Overmaas vanaf de verovering van Maastricht in 1632 tot aan het eind van de zeventiende eeuw', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg. Jaarboek van Limburgs Geschied-en Oudheidkundig Genootschap te Maastricht CXXIII* (1987) 42-145.
- Munier, Wim A.J., 'De toepassing van het Echtelement in de stad Breda en de neerslag daarvan in de trouwregisters (1650-1666)', in: *JOB* LII (1999) 114-142 en: *ibidem* (1750-1795), *JOB* LIII (2000) 45-85.
- Muntjewerff, Henk, 'De molen „Het Fortuin” te Breda. 350 jaar bedrijf en techniek', in: *JOB XXXVIII* (1985) 3-70.
- Muntjewerff, Henk en Vroukje Muntjewerff-Van den Hul, 'Een nijverheid gevangen - De koehaartapijtfabricage in Breda van 1777-1824', in: *Textielhistorische Bijdragen* 43 (2003) 7-30.

- Muntjewerff-van den Hul, V., *Van Oude Mannen, Vrouwen en regenten. Een geschiedenis van het Oudemannenhuis (1246-1954) en het Oude Vrouwenhuis (1855-1974) te Breda* (Oosterhout 2002).
- Muntjewerff-van den Hul, Vroukje, “‘Melkertbanen’ van de achttiende eeuw. Werkverschaffing in Breda in de tweede helft van de achttiende eeuw”, in: *JOB* LV (2002) 191-211.
- Muntjewerff-van den Hul, Vroukje, Henk Muntjewerff en Jan Brouwers, *God is een vader der weezen. De geschiedenis van de protestantse weeshuizen in Breda* (Oosterhout 2004).
- Nauwelaerts, M.A.M., *De oude Latijnse school van Breda* (’s-Hertogenbosch 1945).
- Neve, R.G. de, ‘Regenten, aristocratisering en genealogen’, in: *Virtus* 10 (2003) 122-150.
- Nienes, A.P. van en M. Bruggeman, *Archieven van de Friese stadhouders. Inventarissen van de archieven van de Friese stadhouders van Willem Lodewijk tot en met Willem V, 1584-1795* (Hilversum/Leeuwarden 2002).
- Nierop, Henk van, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand* (Amsterdam 1999).
- Nijgh, Y.H.M., ‘Montens’, in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* XXII (Den Haag 1968) 37-84.
- Nijs, Th. de en E. Beukers, ed., *Geschiedenis van Holland. II, 1572 tot 1795* (Hilversum 2002).
- Nimwegen, Olaf van, *De subsistentie van het leger. Logistiek en strategie van het Geallieerde en met name het Staatse leger tijdens de Spaanse Successieoorlog in de nederlanden en het Heilige Roomse Rijk (1701-1712)* (Amsterdam 1995).
- Nimwegen, Olaf van, ‘The Dutch Barrier: its Origins, Creation, and Importance for the Dutch Republic, 1697-1718’, in: Jan A.F. de Jongste en Augustus J. Veenendaal, Jr., eds., *Anthonie Heinsius and the Dutch Republic 1688-1720. Politics, War, and Finance* (The Hague 2002) 147-175.
- Nimwegen, Olaf van, *De Republiek der Verenigde nederlanden als grote mogendheid. Buitenlandse politiek en oorlogvoering in de eerste helft van de achttiende eeuw en in het bijzonder tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748)* (Amsterdam 2002).
- Nimwegen, Olaf van, ‘Het Staatse leger en de militaire revolutie van de vroegmoderne tijd’, in: *BMGN* 118 4 (2003) 494-518.
- Nispen, C.A.I.L., *De Gouverneurs van Willemstad* (Bergen op Zoom 1978).
- Noordam, Dirk Jaap, *Geringde buffels en heren van stand. Het patriciaat van Leiden, 1574-1700* (Hilversum 1994).
- Noordegraaf, L. en G. Valk, *De gave Gods. De Pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (Bergen 1988).
- O’Day, Rosemary, *The professions in Early Modern England, 1450-1800: servants of the commonweal* (Harlow 2000).
- Onnekink, David, *The Anglo-Dutch Favourite. The career of Hans Willem Bentinck, 1st Earl of Portland (1649-1709)* [Aldershot 2007].
- Oord, Kees van den, ‘De boekdrukkunst in de steden Bergen op Zoom, Breda en ’s-Hertogenbosch, 1450-1650 - een voorlopige schets’, in: *VHB* VI-VII (1978) 209-271.
- Otten, G., ‘De schat van Weibnom’, in: *Archivaria* 2 (1999) 4-8.
- Over Helden, Schurken en Hadewijch. Het Geheugen van een Stad* (Breda 2002) 2 dln.
- Ozment, Steven, *De burgemeestersdochter. Schandaal in een 16e-eeuwse Duitse stad* (Utrecht 1996).
- Ozment, Steven, *Flesh and Spirit. Private Life in Early Modern Germany* (New York 1999).
- Palmen, Eric, ‘De politieke elite’, in: Willem Frijhoff, Hubert Nusteling en Marijke Spies, *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813* (Hilversum 1998) 211-220.
- Panhuysen, Bibi, *Maatwerk. Kleermakers, naaisters, oudkleerkopers en de gilden [1500-1800]* (Amsterdam 2000).
- Paquay, Valentijn, ‘Breda, Bredanaars en de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Religie, devoties en manifestaties voorr 1590’, in: *JOB* LIV (2001) 1-89.
- Paquay, Valentijn, ‘Koren en altaren. De ruimtelijke indeling van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Breda voor 1590’, in: *JOB* LIX (2006) 116-203.

- Parker, Geoffrey, *The Grand Strategy of Philip II* (New Haven/Londen 1998).
- Parker, Geoffrey, *Sovereign City. The City-State through History* (Londen 2004).
- Parrott, David, *Richelieu's Army. War, Government and Society in France, 1624-1642* (Cambridge 2001).
- Peeters, C.J.A.C., 'Militaire gebouwen in Breda', in: *JOB XXV* (1972) 1-31.
- Pennings, J.C.M. en E.A.T.M. Schreuder, 'Heer en meester van Ameland tot de Zwaluwe. Het beheer en bestuur van de heerlijkheden van het Huis Oranje-Nassau door de Nassause Domeinraad (14e eeuw - 1811)', in: *JONM* (1994) 44-75.
- Perez-Reverte, Arturo, *De zon van Breda: de avonturen van kapitein Alatrisme* (Baarn 2000).
- Peters, Marion, *In steen geschreven. Leven en sterven van VOC-dienaren op de kust van Coromandel in India* (Amsterdam 2002).
- Pincus, Steven C.A., *Protestantism and patriotism: ideologies and the making of English foreign policy, 1650-1668* (New York 1996).
- Pirenne, L.P.L., 'De voorgeschiedenis vanaf de Opstand, 1578-1796', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, red., *Geschiedenis van Noord-Brabant* (Amsterdam/Meppel 1996), I, 29-58.
- Pisters, Loek en Marjolein van Riemsdijk, 'Criminaliteit en strafrechtspleging in stad en land van Breda, 1700-1795', in: *JOB XLIX* (1996) 65-116.
- Plaats, Gees van der, *Eendracht als opdracht. Lieuwe van Aitzema's bijdrage aan het publieke debat in de zeventiende-eeuwse Republiek* (Hilversum 2003).
- Placidus, O.M. Cap., 'De religievrede te Breda', in: *JOB* (I) VI (1953) 152-168, (II) VII (1954) 46-63.
- Placidus, O.M. Cap., 'Jacobus Vrancx, pastoor te Breda, en de contrareformatie in Stad en Baronie van Breda', in: *JOB VIII* (1955) 30-80.
- Placidus, O.M. Cap., 'Cornelius Gobbinckx, pastoor te Standdaarbuiten en te Breda (1563-1578; 1578-1609)', in: *JOB X* (1957) 64-131.
- Placidus Pennings, P., 'Het discours of de kroniek der heeren van Breda', in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 65 (Utrecht 1947) 335-376.
- Poelhekke, J.J., *Frederik Hendrik. Prins van Oranje - Een biografisch drieluik* (Zutphen 1978).
- Poelwijk, Arjan, *"In dienste vant suyckerbacken" De Amsterdamse suikernijverheid en haar ondernemers, 1580-1630* (Hilversum 2003).
- Pol, Pierre van der, 'De kerk afgebeeld. Inventarisatie en beoordeling van historische afbeeldingen van de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda', in: *JOB LVI* (2003) 81-113.
- Polman, P., *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw* (Hilversum 1968) 3 dln.
- Pollmann, Judith, 'Off the record: Problems in the Quantification of Calvinist Church Discipline', in: *The Sixteenth Century Journal* Vol. XXXIII no.2 (2002) 423-438.
- Poppel, F. van en E. Beekink, 'De biometer in kaart gebracht. Zuigelingen -en totale sterftecijfers voor Nederlandse gemeenten, 1812-1939', in: *Gewina. Tijdschrift voor de geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek* 24 (2001) 1, 18-32.
- Porta, A., *Joan en Gerrit Corver. De politieke macht van Amsterdam 1702-1748* (Assen 1975).
- Porter, Roy S., *Gout: the patrician malady* (New Haven 1998).
- Postema, J., *Johan van den Corput 1542-1611. Kaartmaker, vestingbouwer, krijgsman* (Kampen 1993).
- Prak, M., *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad: Leiden 1700-1780* (Amsterdam/Dieren 1985) [Hollandse Historische Reeks 6].
- Prak, Maarten, 'Verfassungsnorm und Verfassungsrealität in den Niederländischen Städten des späten 17. und 18. Jahrhunderts. Die Oligarchie in Amsterdam, Rotterdam, Zutphen und Deventer 1672/5-1795', in: W. Ehbrecht, *Verwaltung und Politik* (1994) 55-83.
- Prak, Maarten, 'Armenzorg 1500-1800', in: Jacques van Gerwen en Marco H.D. van Leeuwen, *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* Amsterdam/Den Haag 1998) 49-90.
- Prak, Maarten, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen 1999).

Price, J.L., *Holland and the Dutch Republic in the Seventeenth Century. The Politics of Particularism* (Oxford 1990).

Price, J.L., 'De regent', in: H.M. Belien, A.Th. van Deursen en G.J. van Setten, red., *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995) 25-62.

Price, J.L., 'The Dutch Nobility in the Seventeenth and Eighteenth Centuries', in: H.M. Scott, ed., *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. Volume 1 Western Europe* (Londen 1995) 82-113.

Price, J.L., *The Dutch Republic in the seventeenth century* (Basingstoke 1998).

Raadschelders, J.C.N., *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen 1600-1980. Een historisch-bestuurskundig onderzoek in vier Noord-Hollandse gemeenten* ('s-Gravenhage 1990).

Raadschelders, J.C.N., *Lokale bestuursgeschiedenis* (Zutphen 1992).

Rao, Anna Maria en Steinar Supphellen, 'Power Elites and Dependent Territories', in: Wolfgang Reinhard, ed., *Power Elites and State Building* (Oxford 1996) 79-99.

Raymond, Joad, ed. *News, Newspapers, and Society in Early Modern Britain* (Londen 1999).

Ree-Scholtens, G.F. van der en H. Spijkerman, *Inventarissen van de archieven van baljuw en hoge vierschaar van Rijnland (1539) 1574-1811, baljuw en hoge vierschaar van Delfland 1556-1811, baljuw en hoge vierschaar van Schieland 1586-1811, baljuw en hoge vierschaar van Zuid-Holland 1574-1811 (1813)* ('s-Gravenhage 1991)

Ree-Scholtens, G.F. van der, "'Concernerende de weesen." De weeskamer van Grave van 1563 tot 1811', in:

Th. E.A. Bosman, e.a., *Brabandts recht dat is ...: opstellen aangeboden aan prof.mr. J.P.A. Coopmans ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant* (Assen/Maastricht 1990).

Ree-Scholtens, G.F. van der, *De grensgebieden in het noordoosten van Brabant ca. 1200-1795. Institutionele en juridische aspecten* (Assen/Maastricht 1993).

Rehm, G.J., 'De Bredase apothekers van de 15e tot tot het begin van de 19e eeuw', in: *BL* 9 (1960) 1-6; 17-22; 33-39; 49-54; 65-68; 81-84; 97-100; 113-117; 129-134; 145-151; 161-167; 177-183;

Rehm, G.J., 'De weeskamer van Breda', in: *JOB* VIII (1955) 102-130; IX (1956) 103-131.

Reinhard, Wolfgang, ed., *Power Elites and State Building* (Oxford 1996).

Renier, G.J., *De Noordnederlandse natie* (Utrecht 1948).

Renting, R.A.D., 'Immigranten uit Noord-Brabant en Limburg te Rotterdam, 1573-1811', in: *Van Blauwe Stoep tot Citadel. Viaria Historica Brabantica Nova Ludovico Pirenne dedicata* ('s-Hertogenbosch 1988) 161-174.

Ridder-Symoens, H. de, 'Ukkelse schepenen en universitaire studies in de XVe en XVIe eeuw', in: *BG* 59 (1976) 100-226.

Ridder-Symoens, H. de, 'De universitaire vorming van de Brabantse stadsmagistraat en stadsfunctionarissen. Leuven en Antwerpen 1430-1580', in: *VHB* 6-7 (1978) 21-126.

Ridder-Symoens, H. de, 'Brabanders aan de rechtenuniversiteit van Orléans, 1444-1546. Een socio-professionele studie', in: *BG* 61 (1978) 195-347.

Ridder-Symoens, H. de, 'Adel en universiteiten. Humanistisch ideaal of bittere noodzaak', in: *TvG* 93 (1980) 410-432.

Ridder-Symoens, H. de, 'Recrutement géographique des étudiants de la nation germanique de l'ancienne université d'Orléans, 1547-1567', in: M. Parisse, ed., *Les échanges universitaires franco-allemands du Moyen Age au XXe siècle* (Parijs 1991) 55-71.

Ridder-Symoens, H. de, 'Prosopografie en middeleeuwse geschiedenis: een onmogelijke mogelijkheid?', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* n.s. 45 (1991) 95-117.

Rijckevorsel, L.A.C.A.M., 'Perikelen rondom de benoeming tot notaris in het einde van de zeventiende eeuw', in: *JOB* XVI (1963) 83-109.

Rijckevorsel, L.A.C.A.M., 'Drie Bosschenaren in Napoleon's garde d'honneur: Bernard van Rijckevorsel, August van Lanschot, Pieter Vermeulen', in: *JCBG* 39 ('s-Gravenhage 1985) 218-248.

Rijdt, R.J.A. te, 'Een 'nieuw' portret van een 'nieuwe' verzamelaar van kunst en naturaliën: Jan Snellen geportretteerd door Aert Schouman in 1746', in: *Oud Holland* 110 (1997) 22-53.

- Rijen, Jean-Pierre van, red., *Zilver en zilversmeden uit de Baronie van Breda* (Breda 2000).
- Roberts, Benjamin, *Through the keyhole. Dutch child-rearing practices in the 17th and 18th century. Three urban elite families* (Hilversum 1998).
- Rodríguez Pérez, Yolanda, *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen. De Nederlanden in Spaanse historische en literaire teksten (circa 1548-1673)* (z.p. 2003).
- Roelants, H.A.M., *Gulden Boek van Schiedam* (Amsterdam 1900).
- Roelvink, V., *Gegeven den sangeren: meerstemmige muziek bij de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch in de zestiende eeuw* (Den Bosch 2002).
- Roest van Limburg, Th.M., *Het kasteel van Breda: aantekeningen betreffende het voormalige Prinsenhof te Breda* (Schiedam 1904).
- Rogier, L.J., *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16^e en 17^e eeuw* (Amsterdam 1945-1947) 3 dln.
- Romeijn, A., *..alles ten meesten oirboir van de stad. De stadsregering van Tholen (1577-1702). Bestuur en bestuurders van de stad Tholen vanaf de Satisfactieovereenkomst met prins Willem van Oranje in 1577 tot de dood van koning-stadhouder Willem III in 1702* (z.pl. 2001).
- Roodenburg, Herman, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum 1990).
- Rooijackers, Gerard, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853* (Nijmegen 1994).
- Roorda, D.J., *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1978).
- Roorda, D.J., 'Het Hollandse regentenpatriciaat in de 17e eeuw', in: C.B. Wels e.a., *Vaderlands Verleden in Veelvoud. Opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500* (Den Haag 1980), I, 221-240.
- Roorda, D.J., 'Prosopografie, een onmogelijke mogelijkheid?', in: *BMGN XCIV* (1979) 212-225.
- Roosenboom, H.Th.M., 'Economische heroriëntatie in Helmond na de Opstand', in: *BG 73* (1990) 179-186.
- Roosenboom, H.Th.M., 'Drossaard Adriaan Bernagie en de strijd tegen de 'paapse' bij-scholen in Tilburg, 1680-1724', in: *VHB XI* (1982) 53-81.
- Roosenboom, H.Th.M., *De dorpsschool in de Meierij van 's-Hertogenbosch van 1648-1795* (Tilburg 1997).
- Roscam Abbing, M. en E. Vink, 'De dominee, de drossaard en de paapse stoutigheden. Over een richtingenstrijd in Oirschot en Best', in: *NBJ 10* (1993) 99-121.
- Rosendaal, J.G.M.M., '"Arbeyders werckende in den wijngaert des heeren". Het Latijnse onderwijs in Heusden als reformatorisch strijdwapen 1575-1700', in: *NBJ 9* (1992) 8-43.
- Rowen, H.H., *John de Witt, Grand Pensionary of Holland, 1625-1672* (Princeton, New Jersey 1978).
- Rowen, H.H., *The princes of Orange. The Stadholders in the Dutch Republic* (Cambridge 1988).
- Roy, Alain, *Theodoor van Thulden. Een Zuidnederlandse barokschilder* (Zwolle 1991).
- Roy van Zuydewijn, Noortje de, *Van koopman tot icoon. Johan van der Veken en de Zuid-Nederlandse immigranten in Rotterdam rond 1600* (Amsterdam 2002).
- Sanders, J.G.M., eindred., *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795. Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch/Hilversum 1996).
- Satterfield, George, *Princes, Posts and Partisans. The Army of Louis XIV and Partisan Warfare in the Netherlands (1673-1678)* (Leiden 2003).
- Schama, S., *The Embarrassment of Riches. An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age* (Londen 1987).
- Scherft, P., *Inventaris van het archief van de Hoofd- en Leenbank* (Breda 1954).
- Scherft, P., 'Het gratierecht van de heren van Breda', in: *JOB VII* (1954) 11-54.
- Scherft, Pieter, *Het sterfhuis van Willem van Oranje* (Leiden 1966).
- Schmidt, Ariadne, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001).

- Schmidt, C., *Om de eer van de familie. het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950 een sociologische benadering* (Amsterdam 1986).
- Schmidt, F.H., *Pieter de Swart. Architect van de achttiende eeuw* (Zwolle 1999).
- Schoor, Arie van der, *Stad in aanwas. Geschiedenis van Rotterdam tot 1813* (1999).
- Schutte, O., *Repertorium der buitenlandse vertegenwoordigers, residerende in Nederland 1584-1810* ('s-Gravenhage 1983).
- Schuttelaars, Anton, *Heren van de Raad. Bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch in de stedelijke samenleving, 1500-1580* (Nijmegen 1998).
- Schuurman, Anton, Jan de Vries en Ad van der Woude, red., *Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen 1550-1850* (Amsterdam 1997).
- Scott, H.M., ed., *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. Volume One: Western Europe* (Londen/New York 1995).
- Shorto, Russell, *Nieuw Amsterdam. Eiland in het hart van de wereld* (Amsterdam 2004).
- Sicking, Louis, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden* (Den Haag 2003).
- Simons, Walter, *Cities of Ladies. Beguine Communities in the Medieval Low Countries, 1200-1565* (Pennsylvania 2001).
- Slechte, C.H., "Een noodlottig jaar voor veel zotte en wijze": de Rotterdamse windhandel van 1720 ('s-Gravenhage 1982).
- Sleiderink, Remco, 'Heer en meester op het kasteel van Breda. Het literaire leven in de tweede helft van de veertiende eeuw', in: Arnoud-Jan Bijsterveld e.a., *Cultuur in het laat-middeleeuwse Noord-Brabant. Literatuur-Boekproductie-Historiografie* ('s-Hertogenbosch 1998) 24-36.
- Sluijter, Eric Jan, 'Over Brabantse vodden, economische concurrentie, artistieke wedijver en de groei van de markt voor schilderijen in de eerste decennia van de zeventiende eeuw', in: *NKJ* 50 (1999) 112-143.
- Smit, J.G., 'De ambtenaren van de centrale overheidsorganen der Republiek in het begin van de zeventiende eeuw', in: *TvG* 90 (1977) 378-390.
- Smit, J.G., 'De Reformatie van Amersfoort (1579-1625)', in: H. ten Boom, red., *Utrechters entre-deux. Stad en Sticht in de eeuw van de Reformatie 1520-1620* (Delft 1992) 231-262.
- Spaans, Joke, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620* (Den Haag 1989).
- Spaans, Joke, *Armenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden: Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Hilversum 1998).
- Spanninga, Hotso, 'Om de vrije magistraatsbestelling. Machtsverhoudingen en politiek in Leeuwarden', in: René Kunst, red., *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland* (Franeker 1999) 128-158.
- Spieritz, M.P.G., *Reformatie en herleving van het katholicisme in Nijmegen (1591-1623). Rogier herzien en herdacht* (Nijmegen 1993).
- Sponselee-de Meester, M.T.A.R., 'De strijd om te overleven: het Norbertinessenklooster Sint-Catharinadal te Breda tot 1625', in: P.H.A.M. Abels, red., *Van tweeën een: kerk en West-Brabant door de eeuwen heen* (Delft 2001) 79-98.
- Sponselee-de Meester, M.T.A.R., 'Margaretha Carolien Alexandrina de Licques. Een tegendraadse adellijke religieuze', in: *NBHJ* 19 (2002) 90-116.
- Sponselee-de Meester, M.T.A.R., *Het norbertinessenklooster Sint-Catharinadal in de Staatse periode 1625-1795. Portret van een religieuze vrouwengemeenschap in benarde tijden* (Hilversum 2003).
- Sprenger, R.M., 'De advocaten bij de Staatse Raad van Brabant in de achttiende eeuw. Een eerste verkenning', in: *NBHJ* 10 (1993) 122-152.
- Stabel, Peter, 'Van schepenen en ontvangers. Politieke elite en stadsfinanciën in Hulst', in: *TvSG* 18 1(1992) 1-21.
- Stapel, Leonore, *Perspectieven van de stad. Over bronnen, populariteit en functie van het Noord-nederlandse stadsgezicht 1650-1700* (Hilversum 1999).
- Stapleton, John, 'Grand Pensionary at War: Anthonie Heinsius and the Nine Years' War, 1689-1697', in: Jan A.F. de Jongste en Augustus J. Veenendaal, Jr., eds., *Anthonie Heinsius and the Dutch Republic 1688-1720. Politics, War, and Finance* (The Hague 2002) 199-227.

- Steenbergen in de middeleeuwen (Steenbergen 1972).
- Steijns, Gerard, 'Pieter Vreede (1750-1837). Passant in Brabant?', in: *Pieter Vreede en de geboorte van Brabants provinciaal bestuur* (Tilburg 1995) 8-19.
- Stols, Eddy, *De Spaanse Brabanders of de handelsbetrekkingen der Zuidelijke Nederlanden met de Iberische wereld 1598-1648* (Brussel 1971) 2 dln.
- Stone, L., 'Prosopography', in: *Daedalus. Journal of the American academy of arts and sciences*, C (1971) 46-79.
- Stradling, R.A., *Spain's struggle for Europe 1598-1668* (Londen/ Rio Grande 1994).
- Streng, J.C., 'Stemme in staat'. *De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795* (Hilversum 1997).
- Streng, J.C., "'Uyt liefde van de catholyke religie": de rooms-katholieke elite in Overijssel tijdens de zeventiende eeuw', in: *Leidschrift* 15 1(2000) 120-156.
- Strengers-Older Kalter, K.M.P., 'Boeken in Bossche boedels. De belangstelling voor lectuur in de achttiende eeuw', in: *NBJH* 15 (1998) 143-179.
- Strien, Kees van, *Touring the Low Countries. Accounts of British Travellers, 1660-1720* (Amsterdam 1998).
- Swart, K.W., *Sale of offices in the seventeenth century* (Utrecht 1980).
- Swart, K.W., *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584* (Den Haag 1994).
- Swigchem, C.A. van, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het Woord. Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900* ('s-Gravenhage 1984).
- Taverne, E., *In 't land van belofte: in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stads-uitleg in de Republiek 1580-1680* (Maarssen 1978).
- Taverne, Ed en Irmin Visser, red., *Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden* (Nijmegen 1993).
- Tempelaars, Rob, *Op de drempel van de Renaissance : de rederijker Dingman Beens (1595-1639) en zijn handschriftelijke bundel "Refereynen en Baladen" (1613-1623)* (scriptie Rijksuniversiteit Leiden 1982).
- Tex, Jan den, *Oldenbarnevelt* (Haarlem/Groningen 1960-1972) 5 dln.
- Thomas, Werner, *In de klauwen van de Inquisitie. Protestanten in Spanje, 1517-1648* (Amsterdam 2003).
- Thomas, Werner, red., *De val van het Nieuwe Troje. Het beleg van Oostende 1601-1604* (Leuven 2004).
- Thomassen, Theo H.P.M., 'De lotgevallen van een ambtelijke duizendpoot. De kamerbevrader van de Staten-Generaal in de tijd van de Republiek', in: *Jaarboek Geschiedkundige Vereniging Die Haghe* (1988) 50-97.
- Thomassen, Theo, *Instrumenten van de macht. De Staten-Generaal en hun archieven 1576-1796* (z.pl. 2009).
- Timmermans, Bert, 'Barokke vroomheid en familiaal prestige. Beeldvorming, mecenaat en het commemoratieve monument in het zeventiende-eeuwse Antwerpen', in: *De zeventiende eeuw* 16 2(2000) 89-99.
- Timmermans, Bert, *Patronen van patronage in het zeventiende-eeuwse Antwerpen. Een elite als actor binnen een kunstwereld* (Amsterdam 2008).
- Toebak, P.M., 'De 'religieuze' tegenstelling tussen stad en platteland in westelijk Noord-Brabant en de Noordantwerpse Kempen, 1580-1610', in: *NBJH* 8 (1991) 77-95.
- Toebak, P.M., 'Roosendaalse testamenten in de eerste helft van de zeventiende eeuw. De vroomheid van gewone mensen.', in: L.J.P. van Gastel en M.R. Hermans, *Stappen in het verleden* (Roosendaal 1992) 10-40.
- Toebak, P.M., *Kerkelijk-godsdienstig leven in westelijk Noord-Brabant, 1580-1652. De kenale visitatieverslagen als bron* 2 delen (Breda 1995).
- Toebak, P.M., 'Een bisschoppelijke visitatie te Breda, augustus 1626. Ervaringsgegevens omgezet in beleid?', in: *NBJH* 13 (1996) 80-94.
- Tomalin, Claire, *Samuel Pepys. The Unequalled Self* (Londen 2002).
- Tracy, Paul, *The Founding of the Dutch Republic* (Oxford 2008).
- Troost, Wout, *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke biografie* (Hilversum 2001).

Tukker, Cornelis Andries, *De Classis Dordrecht van 1573 tot 1609 : bijdrage tot de kennis van in- en extern leven van de Gereformeerde kerk in de periode van haar organiseren* (Leiden 1965).

Tümpel, Christian, *Het Oude Testament in de schilderkunst van de Gouden Eeuw* (Zwolle 1991).

Underdown, David, *Fire from Heaven. Life in an English Town in the Seventeenth Century* (New Haven/Londen 1992).

Uytven, R. van, C. Bruneel, A.M. Koldewij, A.W.F.M. van de Sande en J.A.F.M. van Oudheusden, red., *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004).

Vandenbroeck, Paul, 'De "salette" of pronkkamer in het 17de-eeuwse Brabantse burgerhuis. Familie-en groepsportretten als iconografische bron, omstreeks 1640-1680', in: *M&L: Monumenten en Landschappen* 9 (1990), no.6, 41-62.

Vandenbroecke, Chr., 'Het huwelijks- en voortplantingspatroon in Vlaanderen en Brabant (17de-19de eeuw)', in: *TvSG* 5 (1976) 107-145.

Veen, Jaap van der, 'Eenvoudig en stil. Studeerkamers in zeventiende-eeuwse woningen, voornamelijk te Amsterdam, Deventer en Leiden', in: *NKJ* 51 (2000) 136-171.

Veeze, B.J., *De raad van de Prinsen van Oranje tijdens de minderjarigheid van Willem III (1650-1668)* (Assen 1932).

Veluwenkamp, Jan Willem, *Archangel. Nederlandse ondernemers in Rusland 1550-1785* (Amsterdam 2000).

Verbeemen, J., 'Een onderzoek naar het bevolkingscijfer van Breda omstreeks 1640', in: *BG IL* (1966) 203-213.

Vermeesch, Griet, *Oorlog, steden en staatsvorming: de grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (1570-1680)* (Amsterdam 2006).

Vermeir, René, *In staat van oorlog. Filips IV en de Zuidelijke Nederlanden, 1629-1648* (Maastricht 2001).

Verrips-Roukens, Kitty, 'Pachtrelaties en patronage: machtsbalansen op een Sallands landgoed', in: *TvSG* 18 (1980) 139-161.

Verschure, Han, *Overleven buiten de Hollandse tuin. Raamsdonk, Waspik, 's-Gravenmoer, Capelle, Sprang en Besoijen tijdens de Tachtigjarige Oorlog* (z.pl. 2004).

Verschuren, G., *Waar vogelen vlogen en bloemen bloeiden. Een cultuur-en landschapshistorisch onderzoek van de landgoederen de Moeren, Oude Buisse Heide, Wallstein en de Lange Maten 2 delen* ('s-Graveland 1987).

Vet, G. de, *De geschiedenis van de confrerie van het Allerheiligste Sacrament des Altaars te Breda* (Breda 1951: ongepubliceerd typoscript).

Vetter, Klaus, *Aan het hof van Willem van Oranje* (Haarlem 1992).

Vink, Ester, *Breda en de Nassaus 1404-2004. Ter herdenking aan zeshonderd jaar Nassaus in Breda* (Breda 2004).

Vliet, Adri P. van, L. Adriaenssen en R. van Driel, red., *Brabanders gezocht. Gids voor stamboomonderzoek in Noord-Brabant* ('s-Hertogenbosch/Den Haag 1995).

Vlis, Ingrid van der, *Leven in armoede. Delftse bedeelden in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2001).

Vos, A., red., *'s-Hertogenbosch, geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990* (Zwolle 1996).

Vos, Aart, 'Muziek in gereformeerd 's-Hertogenbosch', in: *NBJ* 15 (1998) 118-142.

Vos, Aart, *Burgers, broeders en bazen. Het maatschappelijk middenveld van 's-Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw* (Hilversum 2007).

Vos, P.D. de, *De vroedschap van Zierikzee van de tweede helft der 16de eeuw tot 1795* (Middelburg 1931).

Vosters, S.A., 'Oude Spaanse en Italiaanse geschiedschrijvers over Het Turfschip', in: *JOB XLV* (1992) 78-152.

Vosters, S.A., *Het beleg en de overgave van Breda in geschiedenis, literatuur en kunst* (Breda 1993) 3 dln.

Vriend, H., 'De rivier de Mark door de eeuwen heen', in: *JOB VI* (1953) 11-37; *VII* (1954) 81-90; *VIII* (1955) 131-168.

- Vries, Boudien de, 'Het interieurjaar 2001', in: *BMGN* 119 (2004) 71-76.
- Vries, Joh. de, *De economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw* (Amsterdam 1959).
- Vries, Jan de en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995).
- Vries, O., 'Geschapen tot een ieders nut. Een verkennend onderzoek naar de Noordnederlandse ambtenaar in de tijd van het Ancien Régime', in: *TvG* 90 (1977) 328-349.
- Vries, O., B.S. Hempenius-van Dijk, P. Nieuwland, P. Baks, *De Heeren van den Raede. Biografieën en groepsportret van de raadsheren van het Hof van Friesland 1499-1811* (Hilversum 1999).
- Vrijer, M.J.A. de, *Ds. Petrus van Balen Medicinae et Juris Doctor. Ambassade-en Hofprediker in de Gouden Eeuw* (Utrecht 1928).
- Vrolijk, Marjan, *Recht door gratie. Gratie bij doodslagen en andere delicten in Vlaanderen, Holland en Zeeland (1531-1567)* (Hilversum 2004).
- Waquet, Jean-Claude, *Corruption. Ethics and Power in Florence, 1600-1770* (Pennsylvania 1992).
- Wagenaar, F.P., "Dat de regeringe niet en bestaat bij het corpus van de magistraet van den Hage alleen". *De Societeit van 's-Gravenhage* (1587-1802). Een onderzoek naar bureaucratisering (Hilversum 1999).
- Wagenaar, Pieter, 'Early fragments of Dutch administrative theory: Berkhout (1609-1672) on politics ('sovereine hooch overicheijt') and administration ('subalterne ampten')', in: *Jahrbuch für europäische Verwaltungsgeschichte* (2000) 203-221.
- Wagenaar, F. Pieter, 'Wine turned sour? Private gain, public verdict: Seijs, Scheepmaker, and the public/private dichotomy', in: *Retracing Public Administration* 7 (2003) 107-143.
- Wagenaar, Pieter, Otto van der Meij en Manon van der Heijden, 'Corruptie in de Nederlanden 1400-1800', in: *Tijdschrift voor sociale en economische Geschiedenis* 2 4 (2005) 3-21.
- Wagenaar, Pieter en Otto van der Meij, 'Een schout in de fout? Fred Rigg's prismatische model toegepast op de zaak Van Banchem', in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 2 4 (2005) 22-46.
- Wallace, Peter G., *Communities and conflict in early modern Colmar: 1575-1730* (New Jersey 1995).
- Wassenaar, H., 'Stadhouder Willem III als opperjaagmeester van de Veluwe: een vriend van de adel?', in: *Virtus* 3 1 (1995/6) 11-24.
- Wasson, Ellis, *Born to rule. British Political Elites* (Thrupp, Stroud 2000).
- Weekhout, Ingrid, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden: de vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw* (Den Haag 1998).
- Wessels, E.A.C.M., 'De Reformatie in West-Brabant, 1525-1648', in: P.H.A.M. Abels, red., *Van tweeën één. Kerk en West-Brabant door de eeuwen heen* (Delft 2001) 99-114.
- Westrienen, Anna-Frank van, *De Groote Tour: tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1983).
- Wetzels, Frans, 'Onbekwame geneesheren in Abdera.', in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 22 (1999) 161-166.
- Wetzels, Frans, *De vrolijke tuchtheer van de Abderieten. Jacob Campo Weyerman (1677-1747) in Breda* (Amsterdam 2006).
- Wezel, G.W.C. van, *Het paleis van Hendrik III graaf van Nassau te Breda* (Zwolle 1999).
- Wezel, Gerard van, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda* (Zwolle 2002).
- Whyman, Susan E., *Sociability and Power in Late-Stuart England. The Cultural Worlds of the Verneys 1660-1720* (Oxford 1999).
- Wieldraaijer, Matthijs, 'Onderwijs aan het Oranjehof in de 17de eeuw', in: *Holland, Historisch Tijdschrift* 41 2(2009) 80-100.
- Wijngaarden, Hilde van, *Zorg voor de kost. Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle 1650-1700* (Amsterdam 2000).
- Wijnroks, Eric, *Handel tussen Rusland en de Nederlanden, 1560-1640* (Hilversum 2003).
- Wijsenbeek-Olthuis, Th.F., *Achter de gevels van Delft* (Hilversum 1987).

- Wijsenbeek-Olthuis, Th.F., 'Boedelinventarissen', in: G.A.M. van Synghel, red., *Broncommentaren 2. Boedelinventarissen. Gemeentelijke bevolkingsregisters 1850-1920* (Den Haag 1995) 1-73.
- Wijsenbeek-Olthuis, Thera, 'Ziekte en tegenslag. Ziektebeleving in de hoogste kringen van de Republiek in de zeventiende eeuw', in: Marijke Gijswijt-Hofstra en Florike Egmond, *Of bidden helpt? Tegenslag en cultuur in West-Europa, circa 1500-2000* (Amsterdam 1997) 71-86.
- Wijsenbeek-Olthuis, Thera, red., *Het Lange Voorhout. Monumenten, Mensen en Macht* (Zwolle 1998).
- Williams, E.N., *The Ancien Régime in Europe. Government and Society in the Major States 1648-1795* (Londen 1970; 1999).
- Wilson, Frances, *The Courtesan's Revenge. Harriette Wilson, the woman who blackmailed the king* (Londen 2003).
- Win, P. de, 'De adel in het hertogdom Brabant van de vijftiende eeuw. Een terreinverkenning', in: *TvG* 93 (1980) 391-409.
- Wingens, Marc, *Over de grens. De bedevaart van katholieke Nederlanders in de zeventiende en achttiende eeuw* (Nijmegen 1994).
- Winkel, Marieke de, "'Eene der deftigsten dragten". The iconography of the *tabbaard* and the sense of tradition in Dutch seventeenth-century painting', in: *NKJ* 46 (1995) 144-167.
- Wit, H.F. de, *Gorcums Heren. Regentenpolitiek 1650-1750* (Gorinchem 1981).
- Wolf, G., 'Schipperen om licentgelden in een betwist grensgebied, 1625-1630', in: *Leidschrift* 12 1 (1996) 77-93.
- Worp, J.A., C. Huygens. *De gedichten* 9 dl. (Utrecht 1892-1899).
- Van der Woude, Ad, 'The Volume and Value of Paintings in Holland at the Time of the Dutch Republic', in: David Freedberg en Jan de Vries, *Art in history/ History in art: Studies in Seventeenth-Century Dutch Culture* [Santa Monica, CA 1991] 284-329.
- Woude, Auke van der, *Het lege land: de ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* (Amsterdam 1987).
- Wouters, A.P.F., *De Nederduits Gereformeerde predikanten in stad en markiezaat van Bergen op Zoom en stad en baronie van Breda, 1580-1625* (onuitgegeven doctoraalscriptie Nijmegen 1981).
- Wouters, Koen, 'De invloed van verwantschap op de machtsstrijd binnen de Antwerpse politieke elite (1520-1555)', in: *TvSG* 28 1 (2002) 29-56.
- Ysselsteyn, G.T. van, *Geschiedenis der tapijtweverijen in de Noordelijke Nederlanden* 2 delen (Leiden 1936).
- Zandvliet, Kees, red., *Maurits. Prins van Oranje* (Amsterdam/Zwolle 2000).
- Zandvliet, Kees, red., *De 250 rijksten van de Gouden Eeuw: kapitaal, macht, familie en levensstijl* (Amsterdam 2006).
- Zijlmans, Jori, *Vriendenkringen in de zeventiende eeuw. Verenigingsvormen van het informele culturele leven te Rotterdam* (Den Haag 1999).
- Zijlstra, S., *Het geleerde Friesland - een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande ca.1380-1650* (Leeuwarden 1996).

Summary

During the period of the Dutch Revolt (1568-1648) the town of Breda lay at the fault line of the Low Countries from which there later emerged two separate nations. The town was (re)captured no less than six times in eight decades: 1568, 1577, 1581, 1590, 1625, and finally in 1637. As a consequence, the town suffered heavily: it was more or less depopulated several times. At the same time Breda was also turned into a heavily defended army garrison. Economically, the town fared somewhat better despite the ongoing political struggle. It survived the ravages of war: partially as a gateway to the burgeoning Holland staple market, and partially due to the large military presence.

Since 1544 the barony of Breda was the private domain of the foremost noble family in the Netherlands: Nassau-Orange. From this manor, which consisted primarily of the town of Breda but also a number of smaller villages in the surrounding countryside, they gained a large portion of their personal wealth due to a host of manorial rights. After a lapse in administration due to the outbreak of the Dutch Revolt, this income increased steadily from the seventeenth century onwards. Breda was administered by the *Nassause Domeinraad*: this body was originally situated in the town itself but later moved to The Hague.

The baron of Breda also appointed a host of officials including the bailiff, stewards and the city's councilors. The bailiff or *drost* was often of noble origin himself. From 1590 the *drosten* settled in Breda and took matters into their own hands. This changed with the first Stadholderless period (1650-1672) when the *drosten*, increasingly important courtiers as well, left the affairs in Breda to their substitutes. These substitutes were drawn from one of the principal families of the town, causing major frictions within the town's oligarchy.

The city's councilors, who were annually elected on the advice of the *drost* or his substitute, also doubled as a magistracy. They were in turn supported by a Council of Ten, who advised mostly on financial matters. There was no corporation or fixed body of men to choose from in Breda. The town's council is therefore not representative of the so-called *vroedschap* model in Holland, but represents much more the *Zuid-Nederlandse* model. This once again demonstrates the town's strong Brabantine origin. The changing political regimes (Dutch or Spanish) meant any form of stability in government was difficult to maintain. There were simply not enough men of sufficient social standing to fill out all the posts. At the top, however, a few experienced men (mostly the mayors) dominated the city's council.

The Dutch Revolt principally introduced a new religious divide between two neighbouring sides of an artificially created border running across the old duchy of Brabant. Breda could not choose for itself - except in 1577, when it joined the Revolt - but at its heart the town remained a catholic stronghold throughout. Calvinist preachers, who were nominated by the baron as well, tried their utmost to turn the populace around (especially in the seventeenth century) but largely in vain: at most 15-20% of the town's population was protestant. The ruling authorities represent-

ing the *Nassause Domeinraad* were unwilling to interfere in religious affairs out of fear of alienating the catholic population too much. This in turn led to increasingly acrimonious relations between the officials of the protestant church and the councilors towards the end of the seventeenth century. Each regime wanted its own religious denomination to dominate the city's council but both sides could not work without the other because of a lack of enough experienced men of stature. Only after 1637 was this finally achieved in favour of all protestants. An oligarchy was also difficult to maintain in these ever-changing circumstances exacerbated by the nature of the Revolt.

The patriciate of Breda had been very fragmented from the later middle ages onward. The presence of the *Nassause Domeinraad* meant noblemen and high ranking officials dominated the town as a social class. The political body of Breda was also subservient to the needs of the *Nassause Domeinraad*. Apart from new religious divisions between catholics and protestants, there were also pre-existing divisions caused by origin, wealth and experience. If there was a town's patriciate, this consisted mainly of old catholic families. In time, they were excluded from the city's council but by then, in the second half of the seventeenth century, they simply turned their attention to the neighbouring countryside or even further afield (the old duchy of Brabant) to remain in office.

The nature of the town, a manor situated in what was later to become the Generality lands, also meant it was a true bureaucrat's paradise. Not only had the *Nassause Domeinraad* many positions to fulfill but there were also the offices representing the Generality regarding the army and tax collection. All of this meant Breda was continually inundated by strangers: people from outside the town or even outside of Brabant. With their financial income as a secure base - as opposed to the lesser wealth of the town's economic middle-class - they quickly entered the town's council over the head of true 'Bredanaars'. This caused further ruptures in the make-up of both the oligarchy and the local patriciate. However, in time it also created something of a Brabantine patriciate of '*passanten*' (or passers-by) which was not confined to any one town in particular.

In between war and religion affecting their personal lives important decisions had to be made regarding other important matters of life and death. In this, the men and women of Breda increasingly turned towards their families for mutual support. Children were most vulnerable at the time but also taken well care off by family members when orphaned: a suitable education was always guaranteed. Whatever their occupation or vocation, sons often followed in the footsteps of their fathers. Elaborate measures were undertaken to ensure this in administrative posts as well; boys were often trained as clerks. In choosing their partners, the patriciate had some freedom of movement although they were often reigned in by the wishes of the family. An untimely death, for which extensive preparations were made through wills, could however overturn all of this.

Despite of this the town of Breda was all a pleasant place to live in with large patrician's houses, nice gardens and a beautiful countryside. Enough time and money was spent on embellishing there homes, which were adorned with pictures, furniture etc. Personal wealth was mostly tied up in real estate. The oligarchy was rich in means but could not compete in wealth with strangers or successful local merchants. In the course of the seventeenth century Breda already resembled much the situation elsewhere in Brabant of later in the nineteenth century of either being a catholic, being rich (these two could combine) or being a patrician. The patriciate was mainly middle-class in nature; retired tradesman were very much the exception

here. To combine resources though, stock companies were created with leading members of the oligarchy for the economical development of the countryside. In their social lives these different groups did not intermingle much either. The town's councilors were more often than not looked down upon by the patriciate (or *old borgers*), who increasingly felt like bystanders. Scandals emanating from city hall, especially in the seventeenth century, ruffled their feathers even further. Even when appearing in church, the councilors managed to undermine their own status by disagreements over the seating arrangements. Any cultural activities were largely undertaken in separate spheres too, with music an interesting - and possibly harmonious - exception. What was ultimately left therefore in this war-ravaged and deeply divided town was a true struggle for power and survival amongst the oligarchy. This resulted in a culture of fierce political infighting and intensely heated debate amongst the councilors, to the detriment of the citizenry and the town's reputation.

Curriculum vitae

Cornelis Otto van der Meij (Zaandam, 1971) deed in 1989 eindexamen Voorbereidend Wetenschappelijk Onderwijs aan het Kennemer Lyceum te Overveen. Vanaf datzelfde jaar studeerde hij geschiedenis in Leiden waar hij in 1995 het doctoraal examen behaalde. Van januari 1996 tot en met december 1999 werkte hij als oio in dienst van N.W.O. bij de Sectie Vaderlandse Geschiedenis van de Universiteit Leiden. Van 2000 tot 2003 was hij als (junior) onderzoeker werkzaam in dienst van N.W.O. bij het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis voor de elektronische bewerking van de Resolutiën Staten-Generaal (1626). Vervolgens was hij van 2004 tot 2005 als consultant werkzaam voor History Associates Incorporated. Hij verrichtte voor deze organisatie onderzoek naar slavernijantecedenten bij rechtsvoorgangers van ABN AMRO. Van 2005 tot 2010 was hij als eindredacteur en medewerker werkzaam bij het Nationaal Archief voor het project DTNA (Digitale Toegangen Nationaal Archief). Sinds 2010 is hij, als Archiefhist, zelfstandig consultant historisch onderzoek, archivering en ontsluiting. In 2012 behaalde hij het diploma Archivistiek A aan de Universiteit van Amsterdam.